

**«Жастар және ғылым – 2023» республикалық
ғылыми-тәжірибелік студенттік конференцияның
ғылыми мақалалар жинағы.**

**Сборник научных статей республиканской научно-
практической студенческой конференции
«Молодежь и наука - 2023».**

**Collection of scientific articles of the republican
scientific-practical student conference «Youth and
science - 2023».**

II

Шымкент – 2023

**ӘОЖ
ББК**

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы

Байболов Қанат Сейтжанұлы – Жұмабек Тәшенев атындағы университет ректоры, техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Ұйымдастыру комитеті:

Арзымбетова Шолпан Жақсылыққызы	– п.ғ.к., доцент
Рысбекова Айгуль Бекманәліқызы	– п.ғ.к.
Беспәев Ғани Әбзелбекұлы	– ф-м.ғ.к., доцент
Артықбаев Дархан Жақсылықұлы	– PhD
Ергешбаева Шынар Налходжаевна	– п.ғ.к.
Мырзабек Лесбек Әліпұлы	– п.ғ.к.

«Жастар және ғылым – 2023» республикалық ғылыми-тәжірибелік студенттік конференцияның ғылыми мақалалар жинағы. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2023. – 520 бет

Сборник научных статей республиканской научно-практической студенческой конференции «Молодежь и наука - 2023». Типография «Әлем»: – Шымкент, 520 стр, 2023

Collection of scientific articles of the republican scientific-practical student conference «Youth and science - 2023». Shymkent: Typography. «Alem», 2023. - 520 pages.

ISBN

Жинаққа жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді. Барлық жариялаланымдар авторлардың редакциясымен берілген.

**ӘОЖ
ББК**

ISBN

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ

1. Электролизді техникада қолдану мәселесін оқыту -**Абилдаева У.Б., Бердалиева Т.Д.**
2. Зоология пәннен интерактивті тақтаға материал дайындаудың үлгерім сапасына әсерін зерттеу-**Рахманова С. А., Юсупов Ш.**
3. Миға шабуыл интерактивті оқытудың ең тиімді әдістерінің бірі ретінде- **Убайдулла С. Қ., Юсупов Ш.**
4. Биология сабағында өзіндік жұмыстарды ұйымдастыруда it технологияларды қолдану-**Ж. А. Абдурасил, Тенлибаева А. С.**
5. Физикадан зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру-**Абдирахимов М.Ш., Уалиханова Б.С.**
6. Географияны тереңдетіп оқытудың картографиялық көмекші құралдардың ролі-**Турумбетова Г.А., Акаш П.**
7. Оқушыларға жаратылыстану пәнін оқытудың теориялық негіздері-**Ауезхан А. М., Мүстияр Т.Ә.**
8. Жастардың жаңалықтар, ойын-сауық және білім беру ақпаратының көздеріне арналған құрылғыларды таңдауы-**Еген А.Н., Көлбай М.Н.**
9. Физика сабақтарында инновациялық технологияларды қолдану-**Баратов О.А., Уалиханова Б.С.**
10. Биология сабақтарында ойын технологиясын қолдану-**Әмірхан О.К., Муминова Ш.С.**
11. Дарынды оқушыларды ғылымға бейімдеу-**Жұмабек Г.А., Бердалиева Т.Д.**
12. Фитотопонимы қазақстана-**Исмаилова С., Айдарбекова А.С.**
13. Су және жер қабаты шекарасындағы температураның өзгеруінің математикалық моделі-**Мамадәлі Ж.Т., Кенжебай Ш.Қ., Кенжебай А.Қ.**
14. Туындыны қолдану әдістері-**Қонар С.Қ., Жолдасов С.А.**
15. Биологияны оқыту әдістемесінің зерттейтін мәселелері-**Кочинов Д.А., Спабекова А.Ж.**
16. Application of it technologies in the conditions of biological education-**Karzhaubay Y.N., Isaeva A.U.**
17. Оқытудағы танымдық қызметтерді ұйымдастыру-**Қожақұлова А.О., Бердалиева Т.Д.**
18. Қазақстанның дала экожүйелері және оларды қорғау-**Қожан С.А., Жасузаков И.А.**
19. Топонимическая система Южного Казахстана-**Мақұлбекұлы Н., Айдарбекова А.С.**
20. Заттың агрегаттық күйлерін оқыту барысында сұйықтар көлемінің өзгеруін зерделеу-**Миркамалова Х.М., Кеңесбай С.Ж., Динасилова М.Б.**
21. Жартылай өткізгіштердің меншікті кедергілерінің температураға тәуелділігі - **Оралбаев Ғ., Бердалиева Т.Д.**
22. Химияны оқытудағы есептердің маңызы мен ролі-**Рахманова К., Сапарбаева Ж.М.**
23. Биология сабағында ойын түрлерін пайдалану әдістемесі-**Садық А.Т., Мүстияр Т.Ә.**
24. Қоғамның ғылыми-техникалық дамуы-**Серикбоев И.Б., Бердалиева Т.Д.**
25. Сын тұрғысынан ойлауды қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдану-**Сәбит Е.Н., Олжаев Б.Д., Мамадәлі Ж.Т.**
26. Биология мамандарын дайындауда топтық жұмыс әдісімен сабақ өтудің маңызы-**Алтөре Б., Тенлибаева А.**
27. Биология оқыту барысында дәстүрлі емес сабақтарды өтудің тиімділігі-**Әбдуәлі Н.Қ., Тенлибаева А.**
28. Оқушыларға лекция дәрісін сұрақ-жауап әдісімен үлгерімді зерттеу-**Қуанышова Г. Б., Абдураимова Н.Ш.**
29. Дәрілік өсімдіктер – оларды қолдану ерекшеліктері-**Мүслім Н. Д., Абдураимова Н.Ш., Кобабаева Н.А.**
30. Қала құстарының биологиясы мен экологиясы-**Шырынбек А., Абдураимова Н.Ш.**
31. Химияны оқытудағы есептердің маңызы мен ролі-**Рахманова К., Сапарбаева Ж.М.**

32. Сызықтық дифференциалдық теңдеулер жүйесін интегралдаудың матрицалық әдістері-**Тоқтарқұл Б.Т., Жолдасов С.А.**
33. Химияны оқытуда жаңа технологияларды қолдану-**Турарова Р. Б., Спабекова Е.Ж.**
34. Заттардағы магнит өрісін оқытудың теориялық негіздері-**Умирзакова И.З., Бердалиева Т.Д.**

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

1. Дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыру және жүргізудің заманауи әдістері - **Алиев А. С.,Ториев А. Ш., Шалхар Ұ. Б.**
2. Теннис-Сейдахмет **Е.Қ., Ертай С.Қ., Алтынбекова Б.С.**
3. Қазақ, орыс, неміс және ағылшын тілдеріндегі мақал – мәтелдер мен фразеологиялық тіркестердің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктері мен ұқсастықтары-**Sultanova М., Абдусаттарова Б., Эргешова М., Турсынова Г.И.**
4. Көркем гимнастика-**Бурабай Н.Е., Аширкулов Н.А., Алтынбекова Б.С.**
5. Волейбол ойыны тарихы-**Қалдар Т.Е., Әмзеев М.Ш., Алтынбекова Б.С.**
6. Дзюдо спортының қалыптасу тарихы-**Нышан Ж.Б., Әбдіразақ С.У., Алтынбекова Б.С.**
7. Салауатты өмір салтты дамытудағы педагогикалық көзқарастар-**Мамытов Б.Н., Ахметов М.К**
8. Дене тәрбиесінің түрлері мен әлеуметтік қызметтері және дене дамуының жетілуі-**Мергенбай А.Е.,Ахметов М.К**
9. Мәдениеттің жаһандануы және дизайндағы этникалық бағыттың динамикасы -**Бердікүл М., Орынбасар А., Рахманкулова Ж.А.**
10. Мектепте ұлттық сәндік-қолданбалы өнерді оқытудың тәрбиелік мүмкіндіктері-**Додаева Ф., Сапарбаева Ұ.Ә.,Кулматова Г.**
11. Музыка құдіретін танытқан ұлы тұлға композитор нұрғиса түлендиевтің өмір жылыменшығармашылық еңбектері-**Тұрғанбек Е.Б.,Мейрбеков Б.Б.**
12. Жаңа ақпараттық технологияларды дене тәрбиесі сабағында қолдану тиімділігі-**Әділбек Е.М.,Есиркепов Ж.М.**
13. Студенттер дене тәрбиесінде жаңа технологияларды қолдану ерекшеліктері-**Абдукаимова М.Г.,Есиркепов Ж.М.**
14. Костюм дизайнында имидж бен жеке стильді қалыптастыру-**Әбілхан А., Орынбасар Н.,Ким И.С.**
15. Футболшыларды оқыту - жаттығу процесінде шыңдаудың қағидалары-**Әнуарбек Ж.М,Әжібеков Т.Ж.**
16. Жас спортшының сабақтары мен жаттығу тәртібін ұйымдастыру-**Байдулла М.Н.,Әжібеков Т.Ж.**
17. Оқушылардың көркем еңбек пәнін оқытудашығармашылық қабілеттерін дамытудың ғылыми негіздері-**Әшірбек Ш.,Сапарбаева Ұ.Ә.,Убайдулла Д.**
18. Дизайн–жобалау процесінде костюмдер топтамасының тұжырымдамасын әзірлеу әдістері-**Жүсіпбекова Р., Акбарова А.,Асилова К.С.**
19. Жеңіл өнеркәсіп бұйымдарын құрастырушылар үшін шығармашылық өзін өзі жүзеге асыру тәсілі ретінде өнеркәсіптік авторлық коллекция тұжырымдамасын әзірлеу ерекшеліктері-**Жүсіпбекова Р.,Ким И.С.**
20. Болашақ мұғалімдер дене шынықтыру жүйесін біріктіредіәдістемелік дайындық негізі-**Әріпбай М.Н.,Қалдыбек Н.Е.,Іңкәрбеков Д.Б.**
21. Педагогикалық теория мен практикада жас самбошылардың спорттық әрекетін талдау-**Жолдас Б.Ә.,Қалбай А.Т.,Іңкәрбеков Д.Б.**
22. Дзюдошы - физикалық оқыту - спорт жетістіктеріндегі және оның тәуелсіздік-**Заттыбек М.З.,Қалықбай Н.Қ.,Іңкәрбеков Д.Б.**

23. Спортта дамып келе жатқан тұлғаны тәрбиелеу ерекшеліктері-**Қожаберген А.Н., Амандықов Н.Н., Іңкәрбеков Д.Б.**
24. Студенттер арасындағы сауықтыру кешендерінің салауатты өмір салтын қалыптастырудағы орны-**Садуахас Н.А., Орынбай Б.Т., Іңкәрбеков Д.Б.**
25. М.Әуезовтің «Әдебиет Тарихы» атты еңбегінде «Қыз Жібек» жырын суреттеудегі көркемдік ерекшеліктері-**Қуаныш А., Орынбасар С., Арынбаева Р.А.**
26. Қазақ күресінің қазіргі таңдағы дамуы-**Раймбердиев М. Қ., Туребеков Б.А.**
27. Волейболшылардың жаттығуларын ұйымдастыру-**Талдыбек С.Е., Іңкәрбеков Д.Б.**
28. Оқушыларды музыка сабағында шығармашылыққа баулудың ерекшеліктері-**Мақсым Ж.Н., Турышбек М.Б., Кужагулова Г.Е.**
29. Салауатты өмір салты және денсаулық-**Жүсіп С.А., Әшім Н.А., Молдабеков Е.О.**
30. Қоғам өміріндегі дене тәрбиесі мен міндеттері-**Мамыт Б.Қ., Шекербеков Б.Б., Молдабеков Е.О.**
31. Мектептегі дене шынықтыру-спорттық үйірмелерді ұйымдастыру-**Жеңіс Данаби Даулетұлы, Жасұзақ Бақберген Құдайбергенұлы, Муталиев Б.Т.**
32. Ұлттық спорт түрлерінің, ойындарының жастардың салауатты өмір салтын дамытудағы орны мен рөлі -**Мамыш А.Б., Давлетбаев А.Ж., Муталиев Б.Т.**
33. Спорттағы дамушы тұлғаны тәрбиелеу ерекшеліктері- **Шарап Т.Қ., Әкім М.Б., Муталиев Б.Т.**
34. Салауатты өмір салты дамытудағы педагогикалық көзқарастар-**Абулов А.А., Шарипов А.К., Муталиев Б.Т.**
35. Мектептерде жарыс ұйымдастыру және өткізу ерекшеліктері-**Бейсенбай Б.Б., Деванақұлов У.М., Муталиев Б.Т.**
36. Бастауыш сыныптардағы музыка сабағында в.а.моцарт шығармаларын пайдаланудың ерекшеліктері-**Мутан С.Ж., Сапаралы Н.Б., Кужагулова Г.Е.**
37. Наноматериалдардың шығу тарихы және киім дизайндағы бағыты-**Мүтәш М.Ә., Мұрат Г.А., Иманқұлова М.Н.**
38. Дене тәрбиесі және спорт - салауатты өмір негізі-**Анарбеков А.**
39. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері-**Мырзабеков А., Байбекова М.М.**
40. Студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың педагогикалық шарттары- **Мырзабеков М., Байбекова М.М.**
41. Дене шынықтыру сабағындағы жаңа технологиялар туралы-**Серікбай Д.**
42. Оқушылар ансамблінде құрманғазының «қызыл қайың серпер» күйін үйретуде жаңа технологияны пайдалану -**Отар Р.А., Оңғар Р.Т., Мейрбеков Б.Б., Кужагулова Г.Е.**
43. Мектептегі дене шынықтыру-спорттық үйірмелерді ұйымдастыру-**Мералиев Б.А., Райымқұл Ә.А., Сапарбеков Н.С.**
44. Қазақтың ұлттық ойындарын оқу үрдісінде қолданудың маңызы-**Омархан М. Д., Қайқы С. Е., Сапарбеков Н.С.**
45. Спорттағы дамушы тұлғаны тәрбиелеу ерекшеліктерін көрсету-**Тиленов Т.Б., Тоғайбай Н. Е., Сапарбеков Н.С.**
46. Ұлттық спорт түрлерінің, ойындарының жастардың салауатты өмір салтын дамыту-**Тұрғара Қ.Н., Ыбыртай Н.Н., Сапарбеков Н.С.**
47. Қазақ күресінің шығу тарихы және оның даму кезеңдері-**Серікбай Б.Т., Онгарбаев Н. М., Сапарбеков Н.С.**
48. Оқушылардың қозғалыс дағдыларын ұлттық ойындар арқылы тәрбиелеудің әдістемесі-**Ториев А.Ш., Бейсенбаева Қ.Н., Атай Е.Ж.**
49. Спорттық дайындық жүйесіне сипаттама-**Давлятов Е.У., Көбей З.Т., Туребеков Б.А.**
50. Волейбол ойыншыларының техникалық шеберлігін дамыту және ойын тәсілдерін жетілдіру-**Паракатов Б.Ш., Нақан Б.А., Туребеков Б.А.**
51. Дене тәрбиесінің амалдарын жетілдіру-**Рахымбай Н.О., Кенес Д., Туребеков Б.А.**

52. Дене шынықтыру мұғалімінің шеберлігін жоғарлату әдістемесі-**Зейілбек Н.Ә.,Файзиев Б.О.,Туребеков Б.А.**
53. Дене тәрбиесі мен спорт сабақтары арқылы оқушылардың мінез-құлқын қалыптастыру шарттары-**Ториев А.Ш., Атай Е.Ж.,Шегенбаев Н.Б.**
54. Дене тәрбиесі сабағында қол добын және қозғалыс ойындарын үйрету арқылы оқушыларды тәрбиелеу-**Шынтаев Ш.А.,Шекербек С.Қ.**
55. Особенности организации физкультурно-оздоровительной работы в детском саду-**Аюмова Е.Б.,Шекербек С.Қ.**
56. Бастауыш мектеп оқушыларының сыныптан тыс жұмыстарда мәдени-тынығу әрекеттерін ұйымдастыру-**Шәріп Қ.Б., Достова Ф.С.,Кужагулова Г.Е.**
57. Студенттердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың педагогикалық шарттары -**Шырынбек Т.,СапарбаеваҰ.Ә.**
58. Жасөспірім балуандарды дайындаудың әдістемелік негіздері-**Абдумалик Н.Е.,Юсупов А.Р.**
59. Жасөспірім жастағы самбошыларды спорттық даярлаудың ерекшеліктері-**Джолдасбеков Н.Н.,Юсупов А.Р.**
60. ХХІ ғасырдағы қазақ прозасының көркемдік деңгейі, поэтикалық қуаты-**Байжұманова Б.М., Омаров Н.К.**
61. Жүсіпбек Аймауытов шығармашылығы: прозалық туындылары-**Мошкалова Б.К., Абенова Л.У.**
62. Суреткер Сәбит Мұқановтың шығармашылық шеберханасы-**Парманова А.С., Абенова Л.У.**
63. «Ақыл», «ғылым» деген ұғымдардың Абай іліміндегі маңызы-**Турбекова А.У., АбеноваЛ.У.**
64. Тұманбай Молдағалиев поэмаларының тақырыптық мазмұны-**Утегенова А.А., Абенова Л.У.**
65. Сарыағаш курортының минералдық суларын зерттелу тарихы - **Тұрсын А., УтемисоваА.М.**
66. Анализ и расчёт стока наносов горных рек правобережья Р. Сырдария в пределах казахстана - **Пердебаев А., Утемисова А.М.**

ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚ

1. Қылмыстық процестегі жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізу негіздері-**Бабашев Ш.Б.,Уйсінбаева К.М**
2. Тұрғын үй құрылысы саласын реттеудің шетелдік тәжірибелері-**Байдос Н.Н.,Манбетова А.С.**
3. Қазақстан республикасындағы құқық қорғау органдарының қалыптасу ерекшеліктері - **Тұрсынбек Б., Бейсебаева Б.**
4. Соттардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері-**Турганбек Д.М.,БейсебаеваС.Б.**
5. Қазақстан республикасының сот алқасының даму тарихы -**Абайдуллаева З.А.,Бейсебаева С.Б.**
6. Әкімшілік құқық бұзушылық -әкімшілік жауаптылықтан босату негізі: ерекшеліктері-**Ерғалиева Л.Е.,Сатыбалдиева М.Т.**
7. Әкімшілік жазаларды тағайындау және қолданудың кейбір мәселелері-**Иса Е.,Мухамедханов А.Б.**
8. Азаматтық - құқықтық жауапкершілік-**Раимқұл Б.,Жарылқасым О., Бабашев Ш.,Тултабаев З.Ч.**
9. Қатысушылықпен жасалған қылмыстарды және қылмысты-құқылық нормалардың бәсекелестігі барысында қылмысты анықтау-**Расулова Ж.О.,Мухамедханов А.Б.**

ЗАМАНАУИ ДАМУ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАРИХИ МҰРА

1. Шығыс мәдениеті – қазақ әдебиетінің ежелден нәр алған түпсіз қазынасы-**Аязбекова К.С., АбеноваЛ.У.**
2. Сұлтан Бейбарыс түркі халықтарына ортақ тұлға-**Егенова Н.А., Шеримбаева Ж.Д**
3. Қазақ әдебиетінде лиро-эпикалық жанрдың дамуына үлес қосқан ақындар-**Қалдыханова Ж., АбеноваЛ.У.**
4. Жазушы Мархабат Байғұттың повестеріндегі тәуелсіздік мұраттары-**Оңалтай А.А., АбеноваЛ.У.**
5. Жетісайлық ақындар шығармаларындағы дәстүр жалғастығы-**ОспанкуловаЛ.К., АбеноваЛ.У.**
6. Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасы-**Смайылов Е.Е., АбеноваЛ.У.**
7. Оңтүстік Қазақстандағы ислам мәдениеті және өңірдегі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердегі кейбір ерекшеліктер: этнографиялық деректер бойынша-**Абуова И. М., Турумбетова Г.А.**
8. Білім алушының өзіндік жұмысын ұйымдастыру ерекшеліктері-**Тұрсынбай А., Шеримбаева Ж.Д**
9. Этникалық әлеуметтендіру және бірегейлік – тұлғаның ұлттық сана-сезімін дамытудың негізі -**Абуев.Ж.С.,Кашкинбаева.А.Т**
10. Қазақстандағы этносаралық келісім моделін құру тетіктері-**Кашкинбаева А.Т., Жарылқасынова Г.Н., Сафина А.Д.**
11. Қазақ филологиясы тарихының ерекшелігі-**Әуес Х. С.**

IT ЖӘНЕ SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАР

1. Құрылыс компаниясының сату үрдісін басқарудың автоматтандырылған ақпараттық жүйесін құру-**Адилова М.М., Умирзақ Қ.Г., Калбаева А.Т., Ботаева С.Б.**
2. Қазіргі қоғамдағы ақпараттық қауіпсіздік және ақпаратты қорғау-**Аманкелді А.Н., Ахметова С.Т.**
3. Польша кері жазуы алгоритмін сараптау-**Аманкелді Е.Б., Бикөбеков Е.С.**
4. Мобильді қосымшалар эволюциясы-**Амирова А.К., Қалдарханова С.М**
5. Жастардың жаңалықтар, ойын-сауық және білім беру ақпаратының көздеріне арналған құрылғыларды таңдауы-**Еген А.Н., Көлбай М.Н.**
6. Құралдарды ауыстырудың тиімді циклін анықтау үшін динамикалық бағдарламалау әдісі арқылы есептеу және талдау үшін бағдарламаны құру-**Бақыт Ж.А., Абдухан А.Б., Калбаева А.Т., Изханова Б.Е**
7. Мобильді қосымшаларды жобалау мен құрастырудың негізгі қағидалары-**Зейілбеков О.Е., Нахипова В.И**
8. Деректер базасымен жұмыс сценарийлерінің құрлымынәзірлеу, ақпараттық толтыру және сипаттамасы-**Кенегес Н. Е., Сарсенхан А.М., Изханова Б.Е.**
9. Delphi-де бағдарламаны жалпы ұйымдастыру-**Қамбар М.Ж., Нахипова В.И.**
10. Жартылай өткізгіштердің меншікті кедергілерінің
11. Температураға тәуелділігі-**Оралбаев Ғ.Д., Бердалиева Т.**
12. Инклюзивті білім беру жағдайындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар-**Оралбекова А.К., Таңатарқызы Г.**
13. Компьютерлік желілер-**Орынбасар А.А., Коштаева Г.Т.**
14. Логистическая энергосистема, ее преимущества-**Базарбай А.М., Демесинова А.А.**
15. Жасырын қауіпсіздік құлып-**Тоханов Ж.Н., Құдайберді Д.Б., Досанова Г.Ш.**
16. Робототехника-**Тұрсын К.Ж., Бердиев Ә.Н., Коштаева Г.Т.**
17. Автоматтанған жұмыс орындарын құру теориясы-**Шаріпбек Ж.С., Хужатаева С.Н., Изханова Б.Е**

18. Сандық буын өкілдерінің ақпарат көздеріне арналған құрылғыларды таңдау ерекшеліктері-**Юсанов Б.М., Көлбай М.Н**

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БАСҚАРУ

1. Трудоустройство молодежи в Туркестанской области-**Абдулкасимова М.А., Оразова Б.Б**
2. Топонимическая система Южного Казахстана-**Анарбекова З., Айдарбекова А.С.**
3. Аналитический обзор программных систем в торговой области-**Бабаханов Ш.А., Ендибаева Ш.А., Турсумбаева А.С.**
4. Аймақта инвестициялық қызметті дамыту жолдары -**Битас А., Мустапаев А.А., Аширбаева С.Б.**
5. Жастардың жұмысбастылық мәселелерінің шешілуі-**Джуламанов Н.Н., Оразова Б.Б.**
6. Қазіргі қоғамдағы жұмыссыздық пен инфляцияның рөлі-**Әбзелбек Л.Ғ., Тұраров Д.Р.**
7. Жасыл экономикаға көшу жағдайында қр ауыл шаруашылығы секторын басқарудың экономикалық механизімі-**Жалил Д.Ж., Есиркепова А.М., Аширбаева С.Б.**
8. Аймақтағы өндіріс саласындағы инновациялық қызметтің даму жолдары-**Иляшев Ю., Мустапаев А.А., Аширбаева С.Б.**
9. Фитотопонимы Казахстана-**Исмаилова С., Айдарбекова А.С.**
10. Туризм саласындағы караванингті қаржылық талдау-**Кастаева А., Аширбаева С.Б.**
11. Понятие, назначение и типовая структура систем электронного документооборота-**Мирзахметов М.А., Кан Б.Д., Турсумбаева А.С.**
12. Қазақстандықтарды тұрғын үймен қамтамасыз етудің өзекті мәселелері-**Намазбаев М.М., Манбетова А.С.**
13. Фирмалардың маркетингтік қызметін басқаруды ұйымдастыру-**Нәйіннұр Б., Төлеген М.Б., Темирова Ж.Ж.**
14. Кәсіпорындағы қаржылық менеджменттің алатын орны-**Шаханов Н.Қ., Баймахан М.А., Темирова Ж.Ж.**
15. Қазақстанның халықаралық деңгейдегі экономикалық рөлі-**Шымыр А.Е., Сапарбаева Э.А.**
16. Аймақта халықтың табыстылығын қаржылық талдау -**Шымыр А., Аширбаева С.Б**

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ

ӘОЖ 372.853

ЭЛЕКТРОЛИЗДІ ТЕХНИКАДА ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІН ОҚИТУ

ИЭФ-19-14к тобының студенті –Абилдаева У.Б.
Ғылыми жетекші -п.ғ.к., доцент Бердалиева Т.Д.
TashenevUniversity, Шымкент қ.

Электролиздің техникада қолданылуын оқыту мектеп физика курсына маңызды орын алады. Техникада электролиздің маңызды қолданылуын қарастырайық.

Электрометаллургияда балқытылған заттарды электролиздеу жолымен көптеген металдарды алады. Мысалы, натрийды балқытылған натрий күйдіргіші мен пісірілген тұзды электролиздеу жолымен алады, $MgCl_2$ және $CaCl_2$ ерітінділерінен, Mg және Ca ды бөліп алады.

Алюминийді балқытыған тотығынан электролиздеу арқылы бөліп алады. Алюминийді өндіру шикізатына боксит жатады, одан суды бөліп алу арқылы алюминий тотығын Al_2O_3 алады. Электролизге криолиттегі Na_3AlF_6 глинозем ерітіндісі түседі, ол жүйенің балқу температурасын төмендету үшін қосылады. Электрод ретінде көмір пластиналары қолданылады. Қоспа ток өткенде бөлінетін жылумен $900^{\circ}C$ -де балқытылған күйде ұстап тұрылады. Мұндай түрдегі ванна арқылы ондағы мың ампер ток жүруі тиіс, сондықтан алюминий шығаратын зауыттар қуатты электростанциялардың айналасында орналасады.

Өндірісте электролиз жолымен металдарды рафинадтау немесе тазалау жүргізіледі. Ол үшін тазартылған металды пластина түрінде құяды және электролитті ваннада анод етіп жасайды. Берілген металдың электролит қызметін тұз ерітіндісі атқарады. Бұл тәсіл мысты тазалау үшін кеңінен қолданылады. Кеннен алынған мыс оның электрөткізгіштігін төмендететін күкірт қосылыстарынан тұрады. Мұндай мыстан массивті анодтарды дайындайды. Электролит қызметін 15% мыс купорасынан және 10% күкірт қышқылынан тұратын су ерітіндісі атқарады. Тазаланылатын мыс электролиз кезінде ерітіндіге Cu^{++} ионы түрінде беріледі, катодта иондар бетараптанғаннан кейін таза мыс алынады. Мыс қоспалары ваннаның түбіне отырғызылады. Бұл қоспалардан қосымша тазалаудан кейін алтын, платина, күміс және тағы басқа сияқты құнды металдар бөлініп алынады. Өткізгіш дайындалатын мысты 99,9% тазалық дәрежесіне дейін осындай жолмен тазалайды. Тазалау процесі үлкен ванналарда токтың кіші тығыздықтарында жүргізіледі, мұнда параллель 20 және одан да көп электродтар біріктіріледі.

Басқа электролитте процестерден калий мен натрий сілтілерін алудың іс жүзіндегі маңызы зор. Олар пісірілген тұз бен хлорлы калийдің судағы ерітінділерін электролиздеу жолымен алынады. Хлоридтердің электролиттерінде хлор мен металл иондары бар. Металл иондары катодта бейтараптандырғанда метал атомдарына айналады, олар мұнда суға әсер ете отырып, сілті мен сутегіні береді. [1]

Қазіргі уақытта суды сутегіге және оттегіге электролитті ыдырату техникалық мақсаттарда қолданылатын бұл газдарды алу үшін үлкен көлемде қолданылады. Судың үлкен массасын ұзақ мерзімде ыдыратқанда атомдық қондырғыларда үлкен мәнге ие D_2O ауыр су бөлінеді (D символы дейтерийді білдіреді, атомдық салмағы 2-ге тең сутегінің ауыр изотопы). Электролиз кезінде бөлінген H^+ -пен салыстырғанда D^+ ионының аз қозғалтқыштығының арқасында газдар төмендетілген D_2 концентрацияны иеленеді, ал ерітіндіде, керісінше, ауыр судың концентрациясы жоғарылайды.

Металдарды электролитті отырғызу бір металдарды басқалардың қабатымен жабу үшін кеңінен қолданылады (гальваностегия), оның мақсаты тотығудан сақтау немесе безендіру (электролитті күмістендіру, алтындандыру және хромдау, темірді мырышпен жабу және тағы

басқалары). Өткізгіш емес заттар да металдандырылады, егер олардың бетін алдын - ала лакпен жауып, содан кейін графиттік ұнтақпен сүртеміз.

Қорытындылай келе, металл бетін электролиттік жылтыратуды да айта кеткен жөн. Бұйымды өңдеудің бұл жаңа әдісін кеңестік инженерлер жасаған. Бұйым электролизде ерітілетін электролитті ваннада анодтың қызметін атқарады. Электролиттік жылтыратудың маңыздылығы да осында.

Электролиз құбылысы радиотехникада кеңінен қолданылатын электролитті конденсаторларда пайдаланылады. Олар глицерин қоспасы бар (NH_4OH) аммиак ерітіндісі мен бор қышқылы (H_3BO_3) қоспасынан тұратын электролитте орналасқан екі алюминий электродқа ие. Конденсатордың схемалық суреті 1-суретте көрсетілген. Токты өткізгенде анод алюминий тотығының изоляцияланған қабықшасымен жабылады да, ток нөлге дейін түседі. Қабықша 40в-қа дейінгі потенциалдар айырымын ұстап тұрады. Нәтижесінде алюминий тотығының изоляцияланған қабатымен бөлінген екі өткізгіштен тұратын (олардың бірі оң электрод болады да, екіншісі теріс электродты электролит) конденсатор пайда болады. Изоляцияланған қабықшаның кіші қалыңдығында конденсатор сыйымдылығы өте үлкен болады.

Сурет 1. Электролитті конденсаторлар

Техникалық электролитті конденсаторларда алюминийдің жіңішке қабаттары арасына электролитпен қаныққан қағаз қойылады. Оң электрод алдын ала тотыққан қабатты алу үшін өңделеді. Мұндай қондырғылар бірнеше жүздеген вольт кернеуде жүздеген микрофарадтағы өте кіші өлшемдегі конденсаторларды алуға мүмкіндік береді.

Ескере кеткен жөн, электролиттік конденсаторлар белгілі бір полярлыққа ие. Оларды тізбекке кері қосқанда изоляциялаушы қабат жойылады және конденсатор арқылы конденсаторды қирататын үлкен ток өтеді. Мұндай конденсаторлардың кемшіліктерінің бірі оларда үлкен кемудің болуы болып табылады. [2]

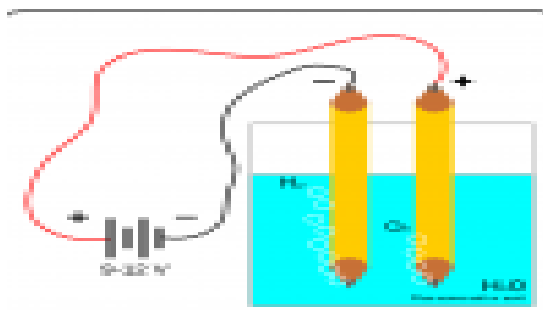
Электрохимиялық потенциалдар. Тәжірибе көрсеткендей, металдарды жүктегенде электролитте олардың электризациясы бақыланады (металда және электролитте қарама - қарсы таңбалы зарядтар пайда болды), бұл жердегі металл электролитке қатысты белгілі бір потенциалды иеленеді, ол электрохимиялық потенциал деп аталады.

Сапалы түрде электрохимиялық потенциалдың пайда болуын келесі түрде түсіндіруге болады. Металл атомдары жылулық қозғалыста болады, сондықтан жеке жағдайларда олар металдың шекарасынан шығып, берілген заттың жұптарын тудырады. Бірақ кәдімгі шарттарда қатты металдар үшін жұптар іс жүзінде шығу жұмысының үлкендігінен болмайды.

Еріткіштің полярлы молекулаларының әсерінен электролит пен металды түйістіргенде металдың оң иондарынан шығу үшін металл-сұйықтың потенциалдық шұңқыр шекарасы төмендейді және олардың ерітіндіге өтуі үшін дұрыс шарттар құрылады. Еріткіштің полярлы молекулалары өзінің теріс зарядтарымен металл атомдарын қоршайды, олардан валентті электрондарды ығыстырды және ерітіндіге металдан оң иондардың ауысуын жеңілдетеді (бұл процес сольватация процесіне ұқсас).

Тұздың әлсіз ерітіндісімен металл түйінін қарастырайық, мысалы ZnSO_4 су ерітіндісі бар Zn . Мырыш пластинасына судың полярлы молекуласының әсері болуынан, металды

ерітуге қабілетті Zn^{++} иондары үшін төмендетілген шығу жұмысы орнайды және ерітіндіде мырыш иондарының концентрациясы аз болса, онда мырыш пластинасы ери бастайды да, теріс электрлікпен зарядтала бастайды: мырыштың оң иондары ерітіндіден шығып, пластинада өзінің валентті электрондарын қалдырады. Ерітінді толығымен оң зарядтала бастайды. Металл шекарасында ерітіндімен ионнан және электроннан тұратын молекулалық қалыңдықтың қосарланған электрлік қабаты туады (2- сурет)

Сурет 2. Тұздың әлсіз ерітіндісі мен металл түйіні

Пластина айналасында Zn^{++} иондарының концентрациясын жоғарылату және ерітінді мен пластина арасында потенциалдар айырымының пайда болуы мырыштың еруін баяулатады. Процесс металл мен ерітінді арасында динамикалық тепе - теңдікті орнатумен аяқталады, мұнда металдан ерітіндіге иондардың қту ағыны металда отырғызылған иондардың кері ағынымен компенсацияланады. Динамикалық тепе-теңдікте металл мен ерітінді арасындағы потенциалдар айырымы электрохимиялық потенциал болады.

Бірінші жуықтауда потенциал тек металдың қасиетінен және ерітіндідегі олардың иондарының концентрациясынан тәуелді. Сәйкес металдың электрохимиялық потенциалы нөлге тең болатын иондардың концентрациясына ие ерітіндіні таңдап алуға болады. Бұл жағдайда металл мен электролиттің жанасуы металдың еруіне әкелмейді, себебі иондардың концентрациясы олардың металмен динамикалық тепе-теңдігіне сәйкес келеді.

Электрохимиялық потенциал металдың таза еріткішпен (сумен) түйісуінде де пайда болады, бұл жерде металл теріс зарядталады, ол тұз ерітіндісімен жанасқанда бұл металдың иондарынан тұрады.

Егер металды жеткілікті үлкен концентрациялы тұздың ерітіндісіне салсақ, яғни оның иондарымен қаныққан ерітіндіге салсақ, онда соңғысының аз ғана бөлігі металда бөлінеді және металл оң зарядталады, ал электролит теріс зарядталады.

Айтылғандардың негізінде былай деп болжауға болады, берілген металл үшін электролитте бұл металдардың ионынан басқа иондардың болуы электрохимиялық потенциалға әсер етпеуі тиіс. Мысалы, $ZnSO_4$ және $ZnCl_2$ ерітінділері бар мырыш түйіні мырыштың бір потенциалын тудыруы тиіс, егер екі ерітіндіде де Zn^{++} иондарының концентрациясы бірдей болса. Шын мәнінде тәжірибенің көрсетуі бойынша берілген металдың электрохимиялық потенциалы электролит аниондарының табиғатынан тәуелді болмайды. Сонымен қатар ерітіндіде сутегінің немесе металдың басқа иондарының болуы берілген электродтың потенциалына әсер етеді. Бұл құбылысқа түсінікті арнайы әдебиеттерден табуға болады.

Егер электролитте металл иондарының концентрациясын бірдей етіп алатын болсақ, онда электрохимиялық потенциал металдың қасиетінен ғана тәуелді болады. 1 литрде металл ионының 1 грамм-эквиваленті болатын ерітіндіні алу негізделген (қалыпты концентрация ерітіндісі). Мұндай ерітіндідегі электрохимиялық потенциал абсолют қалыпты электрохимиялық потенциал деп аталады.

Электрохимиялық потенциалды U өлшегенде өткізгіштермен металға және сұйыққа өлшегіш құрылғыны қосу қажет, бірақ ерітінді мен өткізгіш түйінінің орнына жаңа

электрохимиялық потенциал U пайда болады, сондықтан құрылғымен тек $U-U'$ салыстырмалы мәндері ғана өлшенуі тиіс.

Практикалық мақсаттар үшін электрохимиялық потенциалдардың абсолют мәндерімен олардың әртүрлі металдар үшін салыстырмалы мәндерін білу қажет. Салыстырмалы электрохимиялық потенциалдарды өлшеу үшін сутегімен қаныққан және ерітіндіде сутегі ионының қалыпты концентрациясында болатын платинадан тұратын қалыпты сутегі электродты қолдану қабылданған.

Физикалық химияда қалыпты электрохимиялық потенциалдарды өлшеу әдістері мен сутегі электродының потенциалын есептеу тәсілдері жасалған.

Қалыпты электрохимиялық потенциалды U_H біле отырып, абсолют қалыпты потенциалды U анықтауға болады:

$$U = U_H + 0.274V$$

Қандай да бір металдың абсолют қалыпты потенциалы бойынша қосымша ұғымдар негізінде кез келген концентрацияның ерітіндісіне қатысты оның потенциалын есептеуге болады. Бөлме температурасы үшін заттардың қалыпты электрохимиялық потенциалдарының мәндерін қолданып есептер шығарады. (4-кесте)

Кесте 4. Заттардың қалыпты электрохимиялық потенциалдары

Зат	Ион	U, в	Зат	Ион	U, в
Сутегі	H^+	+0,274	Сынап	Hg^+	+1,13
Калий	K^+	-2,65	Қалайы	Pb^{++}	+0,15
Натрий	Na^+	-2,45	Мыс Күміс	Cu^{++}	+0,61
Цинк	Zn^{++}	-0,50		Ag^+	+1,07

Гальваникалық элементтер. Барлық гальваникалық элемент электролитпен байланыста болатын екі электродқа ие. Гальваникалық элементтің ЭҚК-і оның электродтарының электрохимиялық потенциалдарының айырымымен анықталады. Сонымен, электролизді техникада қолдану мәселесін оқыту соңында келесі қорытындылар жасауға болады. Электролиз - бұл қарапайымдылығымен сипатталатын құбылыс, оны электролит ерітінділері арқылы электр тогын өткізу арқылы тексеруге болады. Алайда, сонымен бірге, гальванотехникада өнімнің сапалы және біркелкі жабылуын алу үшін алынған деректерді одан әрі талдай отырып, шарттарды таңдау бойынша эксперимент жүргізу қажет. Электролиз өнеркәсіпте үлкен рөл атқарады: металдарды алу, өнімдерді қызмет ету мерзімін ұзартатын және коррозиядан қорғайтын қабатпен жабу. Бұл құбылыс өнер туындыларынан көшірмелерді алу үшін де маңызды.

Әдебиеттер:

1. Намазбаев Қ.Т. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. 2-бөлім. Жеке тақырыптар мен тараулар. «Физика» мамандығы бойынша студенттерге арналған оқу құралдары. –Алматы: «Отан» баспасы, 2016. -334 б.
2. Закирова Н.А., Аширов Р.Р. Физика: жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. Н.А.Закирова, Р.Р.Аширов – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. –336 б.
3. Как производится алюминий [Электронный ресурс] // Сайт об алюминии, 2015. URL: https://aluminiumleader.ru/production/how_aluminium_is_produced/ (дата обращения 20.04.20)

ЗООЛОГИЯ ПӘННІНЕН ИНТЕРАКТИВТІ ТАҚТАҒА МАТЕРИАЛ ДАЙЫНДАУДЫҢ ҮЛГЕРІМ САПАСЫНА ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Рахманова С. А.

6B01507– Химия - биология мұғалімдерін даярлау БББ

sanobarraxmanov@gmail.com

Юсупов Ш.

Ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты Shamsi49@bk.ru
^{1,2}Ж.А.Ташенов атындағы Университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

АННОТАЦИЯ

Бүгінгі таңда дамыған елдердің көпшілігінің жалпы білім беру тәжірибесі келесі басымдықтарды ескере отырып қалыптасады: ізгілендіру, даралау, қарқындату, профильдеу және Ерте мамандандыру, оларды іс жүзінде жүзеге асыру оқу процесін Өзгертуді, оны субъект-Объектілік негізге ауыстыруды көздейді.

Кілт сөздер: жаңа оқыту технологиясы, мектеп, оқушы, биологиялық әдіс.

АННОТАЦИЯ

На сегодняшний день общеобразовательная практика большинства развитых стран формируется с учетом следующих приоритетов: гуманизация, индивидуализация, интенсификация, профилирование и ранняя специализация, практическая реализация которых предполагает изменение учебного процесса, его перевод на субъект-объектную основу.

Ключевые слова: новая технология обучения, школа, ученик, биологический метод.

ANNOTATION

To date, the general education practice of most developed countries is formed taking into account the following priorities: humanization, individualization, intensification, profiling and early specialization, the practical implementation of which involves changing the educational process, its transfer to a subject-object basis.

Keywords: new learning technology, school, student, biological method.

Білім беру процесінде оқытудың инновациялық құралдарының мүмкіндіктерін сауатты пайдалану танымдық іс-әрекетті жандандыруға және оқушылардың сапалы үлгерімін арттыруға; жалпы білім беретін мектепте сабақтарда пайдалануға арналған заманауи электрондық оқу материалдарының көмегімен оқыту мақсаттарына қол жеткізуге; оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі бақылау дағдыларын дамытуға; олардың дидактикалық қиындықтарын азайтуға, белсенділігі мен бастамашылығын, сондай-ақ олардың деңгейін арттыруға ықпал етеді сабақта оқудың жайлылығы; оқушылардың ақпараттық ойлауын дамыту; ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілікті қалыптастыру; дербес компьютерде жұмыс істеу дағдыларын игеру.

Интерактивтілік-компьютерлік технологияның құрамдас бөліктерінің бірі. Психологтардың зерттеулеріне сәйкес, адамдар көргендерінің тек 20% -, естігендерінің 30% -, көргендері мен естігендерінің 50% -. және бір уақытта көргендерінің, естігендерінің және істегендерінің 80% -. ғана есте сақтайды. Осы мәліметтерге сүйене отырып, интерактивті технологияларды қолдану оқушылардың білім сапасын бірнеше есе жақсарты алады деп айтуға болады [3].

Интерактивті тақта-бұл кескін проекцияланатын тақта және ол сенсорлық экран ретінде қолданылады: стилусты бағдарламалық ортаны қарапайым тінтуір сияқты басқаруға болады, яғни слайдтарды таңдау, есептерді шешу, геометриялық фигураларды салу және т.б. тақтаның бетіне қол тигізу арқылы қажетті әрекеттерді орындауға болады. Интерактивті

тақта мүлдем жаңа және жылдар бойы дамыған педагогикалық әдістерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді, өйткені ол компьютердің сөзсіз артықшылықтарын қарапайым мектеп тақтасының артықшылықтарымен байланыстырады.

1. Презентациялар, демонстрациялар және модельдер жасау.

Қажетті бағдарламалық жасақтама мен ресурстарды интерактивті тақтамен бірге пайдалану жаңа идеяларды түсінуді жақсарта алады.

Интерактивті тақта-бұл бүкіл сыныпты оқытудың құнды құралы. Бұл мұғалімдерге жаңа материалды өте жанды және қызықты етіп көрсетуге көмектесетін көрнекі ресурс. Бұл әртүрлі мультимедиялық ресурстар арқылы ақпаратты ұсынуға мүмкіндік береді, оқытушылар мен студенттер материалға түсініктеме беріп, оны мүмкіндігінше егжей-тегжейлі зерттей алады. Ол схемаларды түсіндіруді жеңілдетеді және күрделі мәселені шешуге көмектеседі. Мұғалімдер идеяларды ұсынуды қызықты және динамикалық ету үшін тақтаны пайдалана алады. Тақталар студенттерге жаңа материалдармен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді, сонымен қатар абстрактілі идеялар мен тұжырымдамаларды түсіндіруде мұғалімдер үшін құнды құрал болып табылады. Тақтада жаңа байланыстар жасай отырып, ақпаратты оңай өзгертуге немесе нысандарды жылжытуға болады [2]. Мұғалімдер дауыстап сөйлей алады, өз әрекеттері туралы түсініктеме бере алады, оқушыларды біртіндеп тарта алады және оларды тақтаға идеяларды жазуға шақырады.

2. Оқушыларды оқу үдерісіне белсенді тарту.

Зерттеулер көрсеткендей, интерактивті тақталар әртүрлі динамикалық ресурстарды қолдана отырып және мотивацияны жақсарта отырып, оқытушылар мен студенттер үшін сабақтарды қызықты етеді.

Интерактивті тақтамен дұрыс жұмыс істеу мұғалімдерге оқушылардың білімін тексеруге көмектеседі. Кейбір идеяларды нақтылау үшін дұрыс сұрақтар пікірталасты дамытады, оқушыларға материалды жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Талқылауды басқара отырып, мұғалім оқушыларды шағын топтарда жұмыс істеуге итермелей алады. Интерактивті тақта бүкіл сынып үшін басты назарға айналады. Егер Барлық материалдар алдын-ала дайындалған және оңай қол жетімді болса, бұл сабақтың жақсы қарқынын қамтамасыз етеді.

3. Сабақтың қарқыны мен ағымын жақсарту.

Интерактивті тақталармен жұмыс материалдарды қарапайым, бірақ шығармашылық пайдалануды қамтамасыз етеді. Файлдарды немесе беттерді алдын-ала дайындауға және оларды сабақта қол жетімді басқа ресурстарға байланыстыруға болады. Мұғалімдердің айтуынша, бір негізгі файлға негізделген сабаққа дайындық сабақтың барысын жоспарлауға және қолдауға көмектеседі.

Оқытудың заманауи педагогикалық және ақпараттық технологиялары – оқытудың интерактивті әдістерін ескере отырып, стандартты мектеп сабағы келесідей дами алады: сабақтың басталуына дайындық, сабақтың мақсаттарын түсіндіру, жаңа тақырыпқа немесе тапсырмаға кіріспе сабақ барысында бірнеше рет қайталануы мүмкін, өйткені бұл оның негізі, оқушылардың қатысуымен тақырыпты дамыту, сабақ соңында талқылау., не өтті, сондай-ақ оқу процесінің өзі [5].

Оқу процесінде интерактивті тақтаны пайдалану кезінде оқытуға әсер ету түрлері (1-кесте).

Кесте 1.

Интерактивті тақтаның оқытуға әсер ету түрлері.

Интерактивті тақта құралы	Оқытуға әсері
Түсі	Интерактивті тақтада қол жетімді түстердің әртүрлілігі мұғалімдерге маңызды бағыттарды бөліп көрсетуге және оған назар аударуға, ортақ идеяларды байланыстыруға немесе олардың айырмашылығын көрсетуге және рефлексия барысын көрсетуге мүмкіндік береді. Мысал ретінде географиялық картамен немесе ағзаның ас қорыту жүйесінің схемасымен жұмыс істеуге болады.
Экрандағы жазбалар	Жазбалар жасау мүмкіндігі экрандағы мәтінге, диаграммаларға немесе суреттерге ақпаратты, сұрақтар мен идеяларды қосуға мүмкіндік береді. Барлық жазбаларды сақтауға, қайта қарауға немесе басып шығаруға болады.
Аудио және бейне тіркемелер	Материалдың берілуін едәуір күшейтеді. Сондай-ақ, бейнелерді түсіріп, оған жазбаларды талқылау және қосу үшін оларды статикалық түрде көрсетуге болады.
Drag&drop	Оқушыларға идеяларды топтастыруға, артықшылықтар мен кемшіліктерді, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға, карталарға, сызбаларға, схемаларға және т.б. қол қоюға көмектеседі.
Экранның жеке бөліктерін бөлектеу	Интерактивті тақтадағы Тест, схема немесе сызбаны бөліп көрсетуге болады. Бұл оқытушылар мен студенттерге тақырыптың жеке аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді. Экранның бір бөлігін жасыруға және қажет болған кезде көрсетуге болады. Интерактивті тақта Бағдарламалық құралы студенттерге экранның белгілі бір аймағына шоғырлануға көмектесетін пішіндерді қамтиды. "Прожектор" құралын қолдана отырып, сіз экранның белгілі бір аймақтарын бөліп, оларға назар аудара аласыз.
Кесу және қою	Нысандарды экраннан қиып, өшіруге, көшіруге және қоюға, әрекеттерді жоюға немесе қайтаруға болады. Мыналар оқушыларға сенімділік береді-олар әрқашан бір қадам артқа шегінуге немесе бір нәрсені өзгертуге болатынын біледі.
Беттер	Беттерді сабақтың белгілі бір тақырыптарын көрсету немесе кейбір оқушылар түсінбеген нәрсені қайталау арқылы алға-артқа айналдыруға болады. Беттерді кез-келген ретпен көруге болады, ал суреттер мен мәтіндерді бір беттен екіншісіне сүйреп апаруға болады.
Экранды бөлу	Мұғалім суретті компьютер экранынан бөліп, оны әртүрлі тақталарда көрсете алады. Бұл тақырыпты мұқият зерттеген кезде пайдалы болуы мүмкін.
Нысанды бұру	Симметрияны, бұрыштарды және шағылыстарды көрсету арқылы объектілерді жылжытуға мүмкіндік береді
Электронды микроскоппен байланыс	Микроскопиялық кескіндерді қарауға және зерттеуге мүмкіндік береді

Интерактивті тақта сабағында сіз компьютерде бар барлық материалдарды пайдалана аласыз: кестелер, схемалар, анимациялар, аудио және бейне жазбалар. Ресурстардың әртүрлілігі оқыту тәсілдерінің кең тандауын ұсынады [1].

Жазбалар мен түсініктемелерді экрандағы кез келген кескіннің үстіне қосуға болады, содан кейін оларды қажетті файлға сақтауға болады. Осылайша, студенттер файлды кейінірек пайдалана алады немесе басып шығара алады. Бұл әдіс әртүрлі сабақтарда ыңғайлы болуы мүмкін-нысандарды сұрыптау, қосу, топтау және ретке келтіруді қамтитын кез келген тапсырма интерактивті тақтада тиімдірек болады.

Интерактивті құрылғыларды қолданатын сабақ құрылымы өзгеруі мүмкін. Кейбір жағдайларда интерактивті тақта таптырмас көмекші бола алады, мысалы, индуктивті оқыту әдісі деп аталатын кезде, оқушылар алынған ақпаратты сұрыптау арқылы белгілі бір қорытындыға келеді.

Оқушыларды осындай сабақтарды өткізудің жаңалығы қызықтырады. Сыныпта сабақ барысында нақты қарым-қатынас ортасы құрылады, онда оқушылар өз ойларын "өз сөздерімен" білдіруге тырысады, олар тапсырмаларды орындайды, зерттелетін материалға қызығушылық танытады. Оқушылар пән бойынша оқу, анықтамалық және басқа әдебиеттермен өз бетінше жұмыс істейді, олар жоғары нәтиже алуға қызығушылық танытады, қосымша тапсырмаларды орындауға дайын және дайын, өзін-өзі бағалау жоғарылайды.

Кез-келген сабақтың тиімділігі мұғалімнің балаларға бергенімен емес, оқу барысында алған білімдерімен анықталады. Дәстүрлі оқыту құралдарымен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ұтымды қолдана білу мұғалімге Заманауи сабақ жасалатын бояулар палитрасын жасауға мүмкіндік береді [4].

Күтілетін нәтижелер.

Сабақта интерактивті тақтаны пайдалану іс-әрекетке деген көзқарасты жүзеге асыруға, осындай мәселелерді шешуге көмектеседі:

- оқушылардың психикалық белсенділігін жұмылдыру,
- оқу процесіне жаңалықты енгізу,
- сабаққа деген қызығушылықты арттыру,

- материалды еріксіз есте сақтау мүмкіндігін арттыру, негізгі материалды бөліп алу және оны жүйелеу.

Қорытындылай келе, интерактивті тақта арқылы оқыту әдеттегі оқыту әдістерінен айтарлықтай ерекшеленбейтінін атап өткім келеді. Сабақты сәтті өткізудің негіздері мұғалім қолданатын технологиялар мен жабдықтарға қарамастан бірдей. Алайда, ең алдымен, интерактивті тақтаны қолданатын кез-келген сабақ нақты жоспар мен құрылымға ие болуы керек, белгілі бір мақсаттар мен нәтижелерге қол жеткізуі керек. Тек интерактивті тақтаны пайдалану Сіздің барлық мәселелеріңізді бірден шеше алмайтынын түсіну маңызды [6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Соловьева А.Р. оқытуға жүйелі көзқарас жағдайындағы интерактивтілік оның мақсаттарына жетудің дидактикалық құралы. - Астана, 2018. – 26 б.

2. Саржанова А. Н., Пустовалова В. Г. Бастауыш сыныптарда ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану // Қазақстан бастауыш мектебі. – 2021. - №1. - Б. 6-8.

3. Акпаева А. Б. бастауыш сынып оқушыларында математикалық ұғымдарды қалыптастыру әдістемесі / Автореф. дис. Али канд. пед. ғылымдар. - Алматы, 2009. – 26.

4. Каримова Я. Г. оқушыларды ынталандыру құралы ретінде интерактивті тақта мен флипчарттарды қолдана отырып оқытудың инновациялық әдістері // Шығармашылық педагогика. – 2017. - №3. - 94-99 ББ.

5. Кабулова Г. С., Ефимова И. И., Тороян С. В. бастауыш мектептегі сабақтарда интерактивті тақтаны пайдалану // мектеп технологиялары. – 2019. - №9. – С. 11-18.

6. Бұлан Т. Н. орыс тілі сабақтарындағы интерактивті тақта / / Шығармашылық педагогика. – 2011. - №3. – 85-3-93 ББ.

МИҒА ШАБУЫЛ ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУДЫҢ ЕҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Убайдулла С.Қ.

6В01507– Химия - биология мұғалімдерін даярлау БББ

Юсупов Ш.

Ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты Shamsi49@bk.ru

^{1,2}Ж.А.Ташенов атындағы Университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

АННОТАЦИЯ

Қазіргі педагогикалық тәжірибеде интерактивті оқыту әдістері белсенді түрде енгізілуде. Олардың ішінде іскерлік және рөлдік ойындар, кейс-әдістер, миға шабуыл әдісі бар. Интерактивті оқытуды диалогтық оқыту деп атауға болады, өйткені ол тек оқушылар мен мұғалім арасында ғана емес, сонымен бірге балалардың өздері арасында да өзара әрекеттеседі.

Кілт сөздер: мектеп, оқушы, миға шабуыл әдісі, интерактивті оқыту

АННОТАЦИЯ

В современной педагогической практике активно внедряются интерактивные методы обучения. Среди них деловые и ролевые игры, кейс-методы, метод мозгового штурма. Интерактивное обучение можно назвать диалогическим обучением, поскольку оно взаимодействует не только между учениками и учителем, но и между самими детьми.

Ключевое слово: школа, ученик, метод мозгового штурма, интерактивное обучение

ANNOTATION

In modern pedagogical practice, the so-called methods of interactive learning are being actively introduced. Among them are business and role-playing games, case methods, and the method of brainstorming. Interactive learning can be called dialogue learning, because during it, interaction is carried out not only between students and the teacher, but also between the children themselves.

Keyword: school, student, brainstorming method, interactive learning

Интерактивті принцип бойынша құрылған сабақтар білім мен дағдыларды беруге, сондай-ақ оқу аяқталғаннан кейін проблемаларды шешу бойынша жұмыс істеу үшін негіз құруға мүмкіндік береді. Интерактивті оқытудың мәні мынада: оқу процесі барлық оқушылар таным процесіне қатысатындай етіп ұйымдастырылған, олар білетіндері мен ойлары туралы түсінуге және рефлексиялауға мүмкіндік алады. Оқу материалын білу және игеру процесінде оқушылардың бірлескен іс-әрекеті әркімнің өзінің ерекше жеке үлесін қосатынын, білім, идеялар, іс-әрекет тәсілдерімен алмасатынын білдіреді. Интерактивті әдістер қатысушылардың өзара әрекеттесуі мен белсенділігі принциптеріне негізделген.

Миға шабуыл– шығармашылық белсенділікті ынталандырудың ең танымал әдістерінің бірі, бұл топтың барлық оқушыларын қарастырылып отырған мәселе бойынша өз ойларын еркін білдіруге негізделген жұмысқа жылдам қосудың жақсы тәсілі. Мұндай Сабақтың мақсаты–оқушылар өздерінің жетістіктерін, интеллектуалдық қабілеттерін сезінетін, оқу процесінің өзін нәтижелі ететін ыңғайлы оқу жағдайларын жасау.

Оқу процесінде миға шабуыл әдісін қолдану келесі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

- оқушылардың шығармашылық белсенділігін ынталандыру;
- теориялық білімнің практикамен үйлесімді үйлесімі;
- оқушылардың оқу–танымдық қызметін жандандыру;
- білім алушылардың өз пікірін және тақырыпқа көзқарасын қалыптастыру;
- өзекті мәселені шешуге зейін мен ойлау күш–жігерін шоғырландыру қабілетін қалыптастыру;
- өмірлік және кәсіби дағдыларды қалыптастыру;

– балалар арасында әсер ету, командада жұмыс істеуге үйрету, кез–келген көзқарасқа төзімділік таныту, әркімнің сөз бостандығына құқығын құрметтеу, оның қадір–қасиетін құрметтеу [3].

Миға шабуыл жасау үшін балаларға қызықты және олардың зерттеу әлеуетін дамытуға қабілетті тақырыптар мен міндеттерді таңдау қажет. Бұл үшін мәселенің көптеген ықтимал шешімдері болуы маңызды. Осылайша, тақырыпты зерттеудің жаңа тәсілдері пайда болады.

Интерактивті формалардың ерекшелігі–оқушылардың өзара бағытталған белсенділігінің жоғары деңгейі, олардың өзара әрекеттесуі, балалардың эмоционалды, рухани бірлігі. Интерактивті әдістер дәріс сабақтарын алмастырмайды, бірақ дәріс материалын жақсы игеруге ықпал етеді және ең бастысы пікірлер, көзқарастар, мінез–құлық дағдыларын қалыптастырады. Бір қытайлық астарлы әңгімеде: «маған айт – Мен ұмытып кетемін; маған көрсет – мен есімде; жаса – мен түсінемін», – делінген. Бұл сөздерде интерактивті оқытудың мәні көрініс табады.

«Миға шабуыл» әдісін қолданған кезде мұғалім алдымен сабақтың тақырыбы мен формасын хабарлайды, шешілетін мәселені тұжырымдайды, шешімін табу үшін мәселені негіздейді. Оқушылар ми шабуылынан нақты не алу керектігін білуі керек. Олар не үшін жиналғанын және қандай мәселені шешетінін нақты түсінуі керек.

Содан кейін мұғалім оқушыларды ұжымдық жұмыс жағдайымен таныстырады және оларға миға шабуыл ережелерін береді. Миға шабуыл әдістемесі сабағында тұжырымдалған мәселе теориялық немесе практикалық өзектілікке ие болуы керек және оқушылардың белсенді қызығушылығын тудыруы керек [5]. Миға шабуыл жасау мәселесін таңдау кезінде ескерілетін жалпы талап–студенттерге оқу тапсырмасы ретінде ұсынылатын мәселені шешудің көптеген аралас нұсқаларының мүмкіндігі.

Миға шабуыл жасау үшін балалар бірге жұмыс істейді немесе екі топқа бөлінеді: генераторлар және идея талдаушылары. Оқушылардың жеке тілектеріне сәйкес жұмыс топтарын құрған жөн, бірақ топтар қатысушылар саны бойынша шамамен тең болуы керек.

Идея генераторлары – бұл шығармашылық адамдар, мобильді, белсенді ақыл–ойы бар, қиялдауды, стандартты емес идеяларды, ойларды ұсынуды білетін және жақсы көретін студенттер. Идея генераторлары қысқа уақыт ішінде маңызды ережелерді сақтай отырып, талқыланатын мәселені шешудің мүмкіндігінше көп нұсқаларын ұсынуы керек, мысалы:

- кез келген қатысушының Үстемдігі алынып тасталады;
- идеяларды атай отырып, қайталауға болмайды;
- идеялар тізімі неғұрлым үлкен болса, соғұрлым жақсы, өйткені ұсыныстар неғұрлым көп ұсынылса, жаңа және құнды идеяның пайда болу ықтималдығы соғұрлым жоғары болады;
- мәселені шешуге әр қырынан қарау керек;
- сын айтуға және айтылған идеяларды кез–келген бағалауға тыйым салу, өйткені бағалау негізгі мәселені шешуден алшақтатады және шығармашылық көзқарасты бұзады;
- ерекше және тіпті абсурдтық идеялар құпталады.

Қатысушылардың кез–келгені ұсынған идея қаншалықты керемет болса да, оны мақұлдау керек. Қойылған мәселені тек белгілі тәсілдермен шешуге болады деп ойламаңыз. Барлық ұсынылған идеяларды талдауға және ең жақсысын таңдауға тура келетін сараптамалық топ құру қажет.

Екінші топ – аналитиктер, бірінші топтан опциялар тізімін алады және жаңа ештеңе қоспай, әр ұсынысты қарастырады, ең ақылға қонымды және орынды таңдайды. Әрбір талдаушының үш дауысы бар және оларды ең жақсы үш идея үшін береді. Бағалау келесідей жүргізілуі мүмкін: бірінші идея үш дауысқа ие болды, екіншісі екі, үшіншісі бір дауысқа ие болды. Ең көп дауыс жинаған Идея–шешім.

Үздік идеяларды бағалау және іріктеу кезеңінде сарапшылар топқа бірігіп, арнайы критерийлер бойынша ойынға қатысушыларға ұсыну үшін ең жақсысын таңдап, идеяларды бағалайды. Мұғалім сарапшылардың жұмыс уақытын анықтайды–шамамен 15–20 минут [1].

Соңғы кезеңде сарапшылар тобының өкілдері ми шабуылының нәтижелері туралы хабарлама жасайды. Олар шабуыл кезінде ұсынылған идеялардың жалпы санын атайды, олардың ең жақсыларымен таныстырады. Ең жақсы (ең өзекті, қызықты, орынды) идеялардың авторлары оларды негіздейді және қорғайды. Талқылау нәтижелері бойынша белгілі бір ұсыныстарды практикаға енгізу туралы ұжымдық шешім қабылданады.

Мен «кит» шығармашылық бірлестігінде "жарнама ісінің негіздері" сабағына мысал келтіремін, тақырыбы – «жарнамалық науқан». Біз онлайн–жарнамамен және шығармашылық жарнамалық идеяларды қалыптастырумен айналысатын ойын түрінде компания құрамыз. Біздің компания банк үшін жаңа жылдық жарнама науқанын құруға арналған тендерге қатысуға шешім қабылдайды. Бастау үшін біз тендерге қатысудың негізгі міндетін анықтаймыз: жеңіске жету және Тапсырыс алу. Бәсекелестерден озу үшін бәсекелестерге қарағанда қызықты болатын идеяны ұсыну керек.

Біз жарнама мен шығармашылықты дамытуға қатысты адамдарды қамтитын топ құрамыз. Олар бірге қандай идеялар болуы мүмкін, бұл банк үшін қайсысы жақсы, қандай идеяларды қолдануға болады және қайсысы мүмкін емес екенін талқылайды. Барлық балалар процеске бір уақытта қатысады, алдымен идеялар генераторы, содан кейін сыншылар ретінде әрекет етеді. Мұндай сабақтың нәтижесі–шабуыл кезінде ойлап табылған ең жақсы идеялар.

Миға шабуыл жасаудың тағы бір түрі–оқушылар 2 топқа бөлінеді. Кейбір балалар идеялар мен болжамдар жасайды, идеялар банкін құрады. Екіншісі талдаумен айналысады. Тиісінше, топтар кезекпен жұмыс істейді.

Осылайша, біз оқуда үлкен нәтижелерге қол жеткіземіз. Топтардың жұмысын жеңілдету үшін тақтаны, борды, қағаз парақтарын, киізден жасалған қаламдарды, түрлі–түсті стикерлерді, ноутбукты, планшеттерді, медиа Жабдықты пайдалануға болады [1].

Миға шабуыл–бұл қарқынды, тез жүретін шығармашылық процесс. Оқушылар үшін, әдетте, уақыт зымырап өтеді. Сондықтан мұғалім ережені қадағалап, қанша уақыт қалатынын еске салуы керек. Қатысушылар оларға қанша уақыт бөлінгенін білуі керек. Уақыттың шектеулі екенін және оларға қысқа мерзімде мүмкіндігінше көп идеялар беру керек екенін білу қатысушыларды белсенділікке ынталандырады.

Кез келген басқа оқыту әдісі сияқты, миға шабуыл әдісінің де кемшіліктері бар:

– қатысушыларды топтарға бөлу кезінде олардың бірінде көшбасшылардың Үстемдігі туындауы мүмкін;

– қатысушыларды бірдей идеяларға «ілемктеу».

Бұған жол бермеу үшін мұғалім іздеу бағыттарын уақтылы үйлестіруі керек. Қатысушыларды бөлу кезінде олардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, әртүрлі деңгейдегі балаларды топтарға біріктіру ұсынылады.

Миға шабуыл кезінде мұғалімнің рөлін ерекше атап өткен жөн. Ол күрт өзгереді, орталық болуды тоқтатады, мұғалім тек процесі реттейді және оны жалпы ұйымдастырумен айналысады, алдын–ала қажетті тапсырмаларды дайындайды және топтарда талқылау үшін сұрақтар мен тақырыптарды тұжырымдайды, кеңес береді, жоспарланған жоспардың уақыты мен тәртібін бақылайды. Мұғалім тарапынан пікірлер мен ұсыныстарды сынау қажет емес. Топ жұмыс ережелерін бұзған жағдайда, мысалы, идеяны талқылай бастайды немесе сыни тұрғыдан бағалай бастайды, мұғалім әдепті және мейірімді түрде топқа «жұмыс жағдайына» оралуға көмектеседі.

Егер уақыт мүмкіндік берсе, миға шабуылдың басында жылыну ұсынылады. Ол бүкіл топпен фронтальды түрде өткізіледі. Кезеңнің мақсаты–қатысушыларға стереотиптер мен психологиялық кедергілерден арылуға көмектесу. Әдетте, қыздыру сұрақтарға жауап іздеуде жылдам жаттығу ретінде жүзеге асырылады. Жылыту үшін жылдам жұмыс қарқыны маңызды. Сондықтан, егер кідіріс болса, мұғалімнің өзі 1–2 Жауап нұсқасын ұсынуы керек. Қатысушылар жауаптарды әрең таба бастағаннан кейін, ұзақ уақыт ойланып, келесі сұраққа көшкен жөн. Кездейсоқ және жанды атмосфераны құру және қолдау үшін мұғалім дауыл тақырыбымен тікелей байланысты емес, бірақ жақын саладан алынған күтпеген, ерекше

сұрақтарды дайындайды. Жылыту қатысушыларға ми шабуылын бастамас бұрын сергітуге, дайындалуға көмектеседі. Жылыту уақыты 10–15 минут болуы мүмкін [4].

Осылайша, миға шабуыл әдісін қарастыра отырып, Әдістеменің негізі ойлау стереотиптері мен коммуникативті кедергілерді жеңу, яғни жаңа идеяларды құру процесін оларды сыни талдаусыз және талқылаусыз қамтамасыз ету деген қорытынды жасауға болады. Миға шабуылдың сәттілігі субъективті бағалау арқылы идеялардың пайда болуын тоқтатуға тыйым салу принципіне негізделген. Миға шабуылда бұл кезеңдер екіге бөлінеді және бірінші кезеңде тек бірінші функция жүзеге асырылады, өйткені егер ұсынылған идея бірден өз атына бағаланатын пайымдауға тап болса, идеяның авторы болып табылатын оқушы "аналитикалық паралич" деп аталады, бұл ұсыныстар ағынының күрт төмендеуіне әкеледі.

Менің ойымша, миға шабуыл оқу ұжымында шешім қабылдау процесінің, шығармашылық идеяларды іздеу процесінің, тұлғааралық қатынастарды дамытудың, оқушылардың өзін-өзі тануының ажырамас бөлігі бола алады. Бұл балаларға зияткерлік бәсекелестікке қатысуға ғана емес, сонымен қатар оқу тобындағы ұжыммен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Сауатты мұғалім әрдайым осы әдісті қолдануда ұстауы керек[2].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әлімжанов Д., Аманов И. «қазақ тілін оқыту әдістемесі», 1965 ж.
- 2.»Мұғалімге арналған нұсқаулық», үшінші басылым, «Назарбаев Зияткерлік мектептері»м ДББҰ, 2018 ж.
3. Оракова А., Жартынова Ж., Койлық Н., Корнилова Т., Ким В. «оқытудың интерактивті әдісін қолдана отырып сабақтарды жоспарлау және басқару», Алматы, 2019ж
4. «Адам-аңыз» журналдарының сериясы №103 басылым, 2020 ж
5. «Қазақ әдебиеті» оқулығы, "Алматы" баспасы, 2011 ж.

ӘОЖ 075:57(8.31)

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДА ІТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

АбдурасилЖ. А.

6B01505– Биология мұғалімдерін даярлау БББ abdurasiol@bk.ru

Тенлибаева А.С.

қауымдастырылған профессор aiken_1963@mail.ru

^{1,2}*Ж.А.Ташенов атындағы Университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан*

АННОТАЦИЯ

Қоғамды жаһандық ақпараттандыру ХХІ ғасырдың басым үрдістерінің бірі болып табылады. Сондықтан мектепте оқыту адамдарда жаңа ақпараттық ортада, оның ішінде оқытудың заманауи ақпараттық технологияларын кеңінен қолдану жағдайында білім алу үшін қажет болатын жаңа құзыреттіліктерді, білім мен дағдыларды, іс-әрекет тәсілдерін қалыптастыруды қамтамасыз етуі керек.

Кілт сөздер: мектеп, оқушы, ІТ технологиялар, биологиялық әдістемелер

АННОТАЦИЯ

Глобальная информатизация общества является одной из доминирующих тенденций ХХІ века. Поэтому обучение в школе должно обеспечить формирование у людей новых компетенций, знаний и умений, способов деятельности, которые им потребуются в новой информационной среде обитания, в том числе и для получения образования в условиях широкого использования современных информационных технологий обучения.

Ключевое слово: школа, ученик, ІТ-технологии, биологические методики

ANNOTATION

Global informatization of society is one of the dominant trends of the XXI century. Therefore, education at school should ensure the formation of new competencies, knowledge and skills, ways of activity that people will need in the new information environment, including for education in conditions of widespread use of modern information technologies of education.

Keyword: school, student, IT technologies, biological methods

Өзіндік жұмыстар - оқытудың қазіргі кезеңдегі ең көп қолданылатын үрдістерінің бірі. Ол берілген білім мен өзіндік ой-сананы реттейді, оқушылардың алған білімдерінің бір-бірімен сабақтастығын бір жүйеге келтіреді. Өзіндік жұмыстар оқушының меңгерген білімін кешенді түрде пайдалана білуге жол ашады. Бұл мәселенің ең негізгі дидактикалық міндеті – оқыту үрдісінің білім беру, тәрбие беру, дамытушылық сипатының арасындағы байланысты күшейте отырып, білім сапасын көтеру болып табылады.

Өзіндік жұмыстардың алдына қоятын мақсаты сан алуан. Бірі білімнің теориялық негізін күшейтуді көздесе, екіншісі, оқушылардың дүниетанымын қалыптастыруды, үшіншісі осы мәселе негізінде оқушылардың практикалық дағдылары мен шеберліктерін дамытуды тағы басқа сол сияқты түрлі- түрлі мақсаттарды көздейді. Сонымен қатар, өзіндік жұмыс арқылы оқушылардың оқу-танымдық қызметі мен оқытушының оқыту қызметінің өзара байланысын күшейту мәселесі де қарастырылуы мүмкін.

Оқытуда өзіндік жұмыстарды қолдану мәселесін жүзеге асыру арқылы білім беру үрдісінің пәндік құрылымына сүйене отырып, оқушы санасында қоршаған ортадағы нақты құбылыстар жөнінде білім жүйелерін беру, олардың дүниенің біртұтастығы туралы ұғымын қалыптастыру мақсаттары жүзеге асады.

IT технологияларды пайдалану нысандары. Емтихандарға дайындық кезінде оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру үшін ЦОР, ЭОР және интернетті белсенді қолдануға болады.

1. Дайын электрондық өнімдер.

Оқытушы өз жұмысында дайын электронды өнімдердің бірнеше түрін қолдануға мүмкіндігі бар:

- тақырыптық тесттердің, OGE және use тесттерінің электрондық нұсқалары (Word және PDF форматында);
- емтиханға дайындық кезінде өз бетінше жұмыс істеуге арналған әдістемелік құралдар;
- электрондық кестелер;
- мультимедиялық оқулық - бұл оқу, демонстрация, анимация, анықтамалық, бақылау бағдарламаларын біріктіретін кешенді бағдарлама.

9-11 сынып оқушыларының барлығы дерлік үйде интернетке қосылған дербес компьютерлер бар. Оқушылар мұғалімнен білім беру ресурстарын көшіруге, содан кейін олармен жеке-жеке жұмыс істеуге, оқуға, қайталауға, бекітуге мүмкіндік алады (дәл осы, нақты оқушы талап ететіндей қарқынмен, режимде).

Электрондық оқулық ретінде барлық бөлімдерді қамтитын 1С негізіндегі мультимедиялық биология курсы қолданады: ботаника, зоология, адам анатомиясы және физиологиясы, жалпы биология. Материал мектепте оқыту жүргізілетін ретпен ұсынылады [1].

Ұсынылған бағдарлама студенттерге биология курсы кезең - кезеңімен және жүйелі түрде зерттеуге және қайталауға мүмкіндік береді, соның ішінде сызбалар, диаграммалар, кестелер, фото және бейне анықтамалық материалдар, Тарихи деректер. Флэш-тесттер мен тренажерлерді пайдалану білім алушыға жаңа білім алуға ғана емес, сонымен қатар жаңа дағдылар мен жұмыс дағдыларын, атап айтқанда өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын алу процесін қалыптастыруға көмектеседі.

2. Интернет-ресурстар.

Оқытушылар өз жұмысында Интернет желісін кеңінен қолданады:

- ақпараттық ресурстар (электрондық кітаптар, мақалалар, сөздіктер, анықтамалық материалдар, дерекқорлар, аудио және бейне файлдар және т. б.);

- нормативтік құжаттарды, тапсырмалар банкін қамтитын OGE және use ресми қолдау сайттары (бірыңғай мемлекеттік емтихан порталы, FIPi сайты):

«Менің сыныбым» -бұл мұғалімге оқушылардың білімін тексеруге, әр оқушыға ғана тән тапсырмаларды жасауға, үй тапсырмаларын электронды түрде беруге көмектесетін онлайн-білім беру ресурсы[2]. Оқушы үшін бұл электронды жұмыс дәптерлерінің базасы және мектеп бағдарламасы бойынша шексіз тренинг.

Қазіргі қоғамда білім беруде IT-технологияларды қолдану мұғалімдерге белгілі бір кәсіби талаптарды қояды, он жыл бұрын тіпті болжанбаған проблемалық мәселелерді білдіреді. Қазіргі мұғалім IT-технологиялар саласындағы құзыреттілікке ие бола алмайды, өйткені ол уақыт шындығынан артта қалуға мүмкіндігі жоқ. Қазіргі қоғамның қажеттілігі-қазіргі қоғамдағы өмірдің барлық қиындықтарына жауап беретін білім алу[3]. Білім берудегі IT-технологиялардың рөлі-оқушының танымдық белсенділігін ынталандыру. Сабақты қалай тиімді, мазмұнды, оқушының есте қаларлық мазмұнына айналдыруға болады? Оқушыларды қалай ынталандыруға болады? Оқушыларды оқу мен компьютерді «біріктіруге» қалай үйрету керек? Мұғалімнің басты рөлі-интернеттің, электронды оқулықтардың білім беру мүмкіндіктерін көрсету және оқушыны заманауи технологияларды қолдана отырып оқуға баулу. Көбінесе сабақта мұғалімнің алдында міндет туындайды: академиялық сағат шеңберінде оқу материалының көлемін беру, сонымен бірге оны әр оқушының игеруін тексеру. Сонымен қатар, әр түрлі деңгейдегі оқушылар сыныпта отыратынын ұмытпау керек[4]. Осыған байланысты IT-технологияларды қолдану оқушылардың материалды жақсы игеруі үшін практикалық бағытқа ие. Интерактивті тақта, презентация, электронды оқулық ұсынатын оқытудың көрнекілігі оқушылардың материалды эмоционалды қабылдауымен тікелей байланысты. Өздеріңіз білетіндей, эмоцияларға әсер ететін нәрсе ұзақ уақыт есте қалады, әсіресе егер бұл оқушының мүдделеріне әсер ететін жеке эмоциялар болса. IT-технологиялардың үлкен артықшылығы-бұл технологияның әмбебаптығы, өйткені мұғалім кез-келген флипчартты немесе презентацияны белгілі бір сыныптың, параллельдің, тақырыптың және сабақтың мақсаттарының сипаттамаларына сүйене отырып бейімдей алады. Барлық оқушылар аудиалдар мен визуалдарға бөлінеді, олардың бұл ерекшеліктері кейде олардың сәтсіздігінің себебі болып табылады: кейбіреулері көбірек көрнекі ақпаратты қажет етеді, ал басқалары оны тағы бір рет тындауы керек. Осыған байланысты IT-технологияларды қолдану өте тиімді қадам болып табылады[5]. Оқу ақпараты көрнекі түрде және дыбыстық дизайнға ұсынылған кезде және мұғалімнің түсіндірмелерімен бірге барлық анализаторлар қатысады, ал ассимиляция табиғи процеске айналады, әсіресе барлық ақпаратты қажетті рет қайталауға болатын болса.

IT технологиясының басқа түрлері-флипчарттар. Олардың иллюстрацияларды, аудио файлдарды, сөздіктерді, бейнелерді, анимацияларды, «үлкейткіш», «перде» элементтерін, күңгірттеуді, бөлектеуді, компьютерлік сынақтарды қосу қабілеті мұғалімге үлкен көмек болып табылады. Мүмкін, олардың жалғыз кемшілігі-бұл флипчарттарды әдеттегі презентациялар сияқты қысуға мүмкіндік бермейтін үлкен көлем.

Votum дауыс беру және тестілеу бағдарламасы-бұл бағдарлама әсіресе маңызды биология сияқты ауызша пәндер үшін маңызды. Мен бұл құрылғыны оқушылардың әртүрлі тақырыптар бойынша білімдерін тексеру үшін ғана емес қолдануға тырысамын. Проблемалық сұрақтар интерактивті тақта экранына шығарылады, оқушылар өз пікірлерін айтады, содан кейін олардың жауаптары мен пікірлері бірлесіп талқыланады.

Электрондық биология оқулықтарын пайдалану туралы айту мүмкін емес. Бұл әртүрлі баспалардың, авторлардың, мысалы, "кирилл мен Мефодий", "Биология" электронды оқулықтарының ең керемет дерекқоры[6]. Сфералар " және басқалар. Олар мұғалімге де, оқушыларға да осы пәнді оқу кезінде барлық мүмкіндіктерді пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл барлық тақырыптарды бақылау, сонымен қатар сабақта бірден Интернетке кіруге арналған тікелей сілтемелер және белгілі бір тақырыптар бойынша жұмыс, виртуалды зертханалар, фотосуреттер, бейнематериалдар, Word құжаттары, көптеген қосымша ақпарат,

оқу материалының қысқаша мазмұны, систематика, сөздік, тамаша фотоматериалдар, диаграммалар, кестелер және т.б.

Биология мұғалімінің жұмысындағы ІТ-технологиялардың артықшылықтары туралы айтуға болады, дегенмен, менің ойымша, ІТ-технологиялар білім беруде ұзақ уақыт бойы жарнаманы қажет етпейді. Жұмыста ІТ-технологияларды аз қолданатындар үшін ең бастысы-олардың көзқарастарын өзгерту және оларды қолдануды бастау, ал нәтиже ұзақ күтуге мәжбүр етпейді. Ақпараттық технологиялар (ат) ақпаратты құрудың, берудің, сақтаудың және қабылдаудың барлық салаларын қамтиды және бұл тек компьютерлік технологиялар емес[3]. Өкінішке орай, мұғалімдердің бір бөлігі ІТ-технологияларды, АКТ-ны мүлдем білмейді, мұғалімдердің бір бөлігі АКТ-ны қолдана алады, бірақ оларды үнемі қолдануға мүмкіндігі жоқ. Интерактивті тақтамен жабдықталған кейбір кабинеттер оларды толық пайдаланбайды. Бұл мәселені осы бағыттағы мұғалімдердің біліктілігін арттыру арқылы шешуге болады.

Білім алушылардың дербес қызметін ұйымдастыруда ІТ технологияларды дұрыс және ұтымды пайдалану ыңғайлы білім беру ортасын, ақпарат көздерін іздеуде және пайдалануда дербес таңдау мүмкіндігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Электрондық білім беру ресурстары тұлғаға бағытталған тәсілді қолдануға мүмкіндік береді, тапсырмалардың көп вариативтілігін жасауға, олардың саралануын ескеруге мүмкіндік береді.

Ақпараттық ресурстар оқушылардың осы қызмет түріндегі дербестік дәрежесін арттыра отырып, қорытынды мемлекеттік аттестаттаудан өтуге дайындығын жаңа жолмен ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Негізгі жалпы білім берудің федералды мемлекеттік білім беру стандарты;
2. Анишлер А.В. математика бойынша мемлекеттік қорытынды аттестаттауға дайындық кезінде оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру үшін Интернет желісінің ресурстарын пайдалану // Жастар ғылыми форумы: электр. СБ.ст. по мат. I Халықаралық. студент. ғылыми.- тәжірибе. конф. № 1(1). URL: [https://nauchforum.ru/archive/MNF_interdisciplinarity/1\(1\).pdf](https://nauchforum.ru/archive/MNF_interdisciplinarity/1(1).pdf)
3. Жукова, Т. Ф. мультимедиялық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың танымдық іс-әрекетін қалыптастыру / Т. Ф. Жукова / / «Білім берудегі ақпараттық технологияла» ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. - Саранск: МРИО, 2019 - 75-78 ББ.
4. «Жалпы білім берудегі ақпараттық технологиялар» конференциясына қатысушылардың еңбектер жинағы Саратов-2010.Саратов:"СарИПКИПРО" ДПО басылымы, 2010 ж.
5. <https://nauchforum.ru/>
6. <http://resh.edu.ru/>
7. <https://www.yaklass.ru/>

ФИЗИКАДАН ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРДЫ КАЛЫПТАСТЫРУ

Абдирахимов М. Ш.

Физика кафедрасының 1 курс магистранты

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ, Қазақстан

Ғылыми жетекші: **PhD докторы. Уалиханова Б.С**

Қазіргі мектеп үнемі қозғалыста және дамуда. Бүгін біз барлығымыз екінші буын жалпы білім берудің жаңа федералды мемлекеттік стандарттарын енгізуге дайындалып жатырмыз. Бұл өзгерістер мемлекет пен қоғамның танымдық іс-әрекетке ынталандырылған, ақпаратты іздеу, игеру, өңдеу және қолдану тәсілдеріне қызығушылық танытқан оқушыларды дамытуға, оқытуға және тәрбиелеуге арналған әлеуметтік тапсырысымен белгіленеді, бұл оқушыларға қазіргі тез өзгертін әлемде оңай шарлауға, өз білімдерін стандартты емес жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді.

Жалпы білім берудің жоғары сатысында бейіндік оқыту тұжырымдамасына сәйкес оқу жоспарының вариативтік бөлігі (мектеп компоненті) зерттеу қызметіне қосымша оқу уақытын көздейді. Оқушылардың зерттеу және жобалау қызметі оқу орнындағы білім беру сапасының көрсеткіші болып табылады, бұл оның өзектілігін дәлелдейді. Физиканы терең зерттеу жағдайында дәл осы бағыт басымдыққа ие болады.

Зерттеу қызметінің негізгі ұғымдары, оның мақсаттары, міндеттері, Іс-әрекетті құру кезеңдері, нәтижелері а. в. Леонтович, А.С. Обухов, А. Н. Поддяков, А. И. Савенков, Н. Г. Алексеев және басқалардың еңбектерінде қарастырылады. Зерттеу қызметін сабаққа қосу, оны ұйымдастыру, оқыту формалары, әдістері мен құралдарының үйлесімі мәселесі жеткілікті қарастырылмаған. Өзінің мәні бойынша зерттеу қызметі мерзімді және ұзақ ішкі ізденіспен, ғылыми сипаттағы ақпаратты терең мағыналы және шығармашылық өңдеумен, аналитикалық-болжамдық қасиеттің ерекше режиміндегі ойлау процестерінің жұмысымен, "сынақтар мен қателіктер" арқылы әрекет етумен, түсінікпен, жеке және жеке жаңалықтармен байланысты белсенді танымдық позицияны қамтиды! Бұл эвристикалық және проблемалық оқытудан ерекшеленеді, олармен тығыз байланыста және білім беру технологияларының бір тобында болады. Зерттеудің бастапқы кезеңінде математиканы оқытуда оқушылардың зерттеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру үшін пәнаралық оқыту технологиясын қолдану мүмкіндіктерін анықтау мақсатында ғылыми-педагогикалық әдебиеттер зерттелді және талданды. Пәнаралық оқыту технологиясының негізінде ашылу немесе зерттеу әдісі жатыр.

"Зерттеу әдісі зерттеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру әдістемесінің негізінде болуы мүмкін, өйткені ол шындықты ашудың немесе білудің табиғи процесін жаңғыртуды білдіреді. Бұл ақыл – ой актісі циклінің толық құрылымын, соның ішінде мәселенің пайда болуының және проблеманы тұжырымдаудың алғашқы кезеңін және шешімнің дәлелі немесе негіздемесінің соңғы кезеңін қайталауға мүмкіндік береді. А. м. сәйкес ақыл-ой актісінің Толық құрылымы. Матюшкин репродуктивті процестен айырмашылығы өнімді, яғни шығармашылық ойлау процесін сипаттайды, бұл бірінші және соңғы кезеңдерді – проблеманы тудыру және оны шешудің негіздемесін өткізіп жіберумен жүреді "[4].

Алайда, физика сабақтарында және сабақтан тыс жұмыстарда зерттеу жұмыстарын жүргізуге оқушылар дайындалуы керек. Жасөспірімдердің жас ерекшеліктері-олардың көпшілігі үшін ең тартымды теориялық білім емес, тәуелсіз практикалық іс-әрекет. Осыны ескере отырып, қарапайым тәжірибелерді орындаудан, қарапайым құрылғылар мен механизмдерді жобалаудан бастап, оларды физикалық құбылыстарды, процестерді зерттеуге біртіндеп жеткізуден бастап, физиканың теориялық негіздерін тереңірек білуді талап ететін зерттеу дағдыларын кезең-кезеңімен игеруді қамтамасыз ету қажет.

Сонымен, физика пәнін оқу кезінде оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруда біз үш кезеңді бөліп көрсетуді ұсынамыз:

1. Дайындық (6-7 сынып). Бұл кезеңде әлем туралы ғылыми білімнің негіздері зерттеледі. 6-сыныпта физика пропедевтикалық курс ретінде оқытылады. Бұл кезеңнің міндеті-оқушылардың еңбекті ғылыми ұйымдастырудың практикалық дағдыларын, алғашқы эксперименттік дағдыларын қалыптастыру үшін жағдай жасау.

2. Дамытушы (8-9 сынып). Бұл кезеңде шығармашылық қабілеттердің дамуы, зерттеу қызметінің негізгі принциптерін игеру жүреді. Міндеті-оқушыларды алгоритм бойынша қарапайым зерттеу тапсырмаларын орындауға үйрету.

3. Аяқтау (10-11 сынып). Мұнда зерттеу қызметінің бұрын қалыптасқан дағдылары оқушының өз бетінше ізденуіне және проблемалық мәселелерді шешуге өзін-өзі анықтауға ықпал етеді. Міндеті - дербес зерттеу қызметінің дағдылары мен дағдыларын дамыту.

Әр кезеңде зерттеу дағдыларын қалыптастыру үшін әртүрлі әдістер мен әдістерді қолданыңыз. Мысал ретінде кейбіреулерін келтірейік:

- "Әдебиеттерді талдау" әдісін (мазмұны бойынша ақпаратты іздеу, мәтіндердегі ең бастысы, сұрақтар қою және оларға жауап табу және т.б.) бірінші кезеңде қолданған жөн, өйткені оқушыларды ғылыми әдебиеттерді қолдануға үйрету маңызды.

– Оқытудағы бақылау әдісі зерттелетін құбылысты немесе объектіні қабылдауға негізделген, бұл оқушылардың ақыл-ой әрекетін әсіресе зерттеу дағдыларын қалыптастырудың бірінші кезеңінде бағыттауға көмектеседі.

- Өлшеу және салыстыру әдісі өлшеу және қатені есептеу ережелерін игеруге бағытталған қызметті қамтиды. Оқушылар нәтиженің дұрыстығын есептей алады.

- Эксперимент оқыту әдісі ретінде Мақсат қою, эксперимент жүргізу әдістемесін ойластыру, алынған деректерді талдау және жүйелеу, қорытынды жасау қабілетін қамтиды. Бастапқы кезеңде эксперименттің мақсаты оқушының алдына мұғалім қойылады, онымен бірге оны жүргізудің реттілігі де анықталады. Екінші кезеңде мұғалім тек мақсат қоя алады, оқушылар зерттеудің қалған кезеңдерін өз бетінше орындайды. Зерттеу дағдыларын қалыптастырудың соңғы кезеңінде (қорытынды) – оқушылар эксперименттің мақсатын белгілейді және оны өткізуді жоспарлайды, деректерді қорытындылайды. Мұғалім мұнда кеңесші рөлін атқара алады.

- "Зерттеу мәселелерін шешу" әдісі. Құрамындағы эксперименттік материалдың көлеміне, деректерді өңдеуге арналған математикалық аппараттың қосылу дәрежесіне байланысты есептерді практикум тапсырмаларына, зерттеу және ғылыми есептерге бөлуге болады. Тапсырмалардың алғашқы екі түрі көбінесе сабақ барысында шешіледі– бұрын зерттелмеген кез-келген құбылыс немесе заңдылық зерттелетін зерттеу және теориялық деңгейде бұрын зерттелген құбылыстар оның құрамдас бөлігі немесе негізі болып табылатын зертханалық тәжірибе арқылы дәлелденетін практикум сабағы (зертханалық, практикалық жұмыс). Мысалы, "Архимедтің күші тәуелді факторларды зерттеу", "капиллярдағы сұйықтықтың көтерілу биіктігі тәуелді болатын факторларды зерттеу".

Пайдаланған әдебиеттер

1. Алексеев Н. Г. , Леонтович А. В. , Обухов А. В. , Фомина Л.Ф. Концепция развития исследовательской деятельности учащихся //Исследовательская работа школьников. 2001. №. 1. С. 24-34.

2. Концепция профильного обучения на старшей ступени общего образования (Приложение к приказу Минобразования РФ от 18. 07. 2002 Москва N 2783)

3. Леонтович А. В. Исследовательская деятельность учащихся (сборник статей). <http://www.researcher.ru>

ГЕОГРАФИЯНЫ ТЕРЕНДЕТІП ОҚЫТДАҒЫ КАРТОГРАФИЯЛЫҚ КӨМЕКШІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ РОЛІ

Ақаш П.

Тарих білім беру бағдарламасының студенті
Ғылыми жетекшісі: тарих магистрі, аға оқытушы
Турумбетова Г.А.
Ж.А.Ташенов университеті

Резюме: В данной статье использование карты будет оцениваться с практической, научной точки зрения картографической продукции

Summary: In this article, the use of the map will be evaluated from a practical, scientific point of view of cartographic products.

Картаны пайдалану – картографиялық өнімдерді (карта, глобус, атлас, т.б.) тәжірибелік, ғылыми, мәдени-ағартушылық, оқу салаларында, оның ерекшеліктері мен бағыттарын үйрететін картографиялық өнімдермен жұмыс істеу әдістері жасалатын, алынған нәтижелердің сенімділігі мен ықпал ету деңгейіне баға берілетін картографияның бір бөлімі.

Ерте заманнан қазіргі күнге дейін карталар жергілікті жердің бағдары мен теңіз және құрлық үсті маршрут-сызбаларын анықтауда қолданылып келсе, бүгінгі күнде карталар ғарыш пен әуе бассейніндегі навигациялық қызметті атқаруда. Карталарды Жер мен қоғам туралы білімді беруде, инжәнерлік құрылысты жобалау құжаттарында, өнеркәсіп, ауылшаруашылық нысандары мен қалалар және басқа да елді-мекендерді орналастыруды жоспарлауда кеңінен қолданылады. Картография – табиғат пен қоғамның құбылыстарын географиялық карта мен басқа да картографиялық өнімдерді кескіндеу және оларды құрастыру, пайдалану әдістерін зерттейтін ғылым. Әрбір географиялық картаның өзіндік атқаратын қызметі болады. Оны білім мен өндірістің белгілі бір салаларындағы мамандар, туристік-танымдық жорық жетекшілері, оқушылар білім мен маңызды ақпарат көзі ретінде қолданады. Картаны құрастырушылар кескіндейтін аумақты терең зерттеп, оқып үйренген сайын сол аумақта орналасқан нысандар мен құбылыстардың ерекшеліктерін айқындап, ашып көрсетеді. Картография құрылымы жағынан күрделі пәндер жүйесін құрайды, оның маңызды құрамды бөліктеріне – картатану, картографиялық ақпараттану, математикалық картография мен картометрия, сондай-ақ картаны жобалау мен құрастыру, безендіру, жасау және пайдалану әдістемесі кіреді. Карталардың көмегімен ғылыми-зерттеу жұмыстарын, қоршаған ортаны қорғау мен қалпына келтіру іс-шараларын, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды жобалайды. Карта әскери өмірде де қолданылады, әрі ел қауіпсіздігін қамтамасыз етуде де маңызға ие. Картографиялау үдерісінің өзінде де карталар жаңа өнім жасаудың негізі мен бастауы болып табылады. Картографияның міндеті ретінде осыған дейін тек картаны құрастыру қарастырылып келсе, ХХ ғасырдың ортасынан бастап, оны пайдалану маңыздылыққа ие болып отыр. Мемлекеттік стандарттар мен энциклопедиялық басылымдарда, оқулықтар мен сөздіктерде «Картография – карта жасау мен пайдаланудың өндірісі мен ғылыми саласы», - деген ұғыммен түсіндіріледі. Ғылым мен тәжірибеде картографиялық зерттеу әдістері алуан түрлі. Ол көптеген теориялық ізденістердің ажырамас бөлігі. Тіпті карталар Жер мен қоғам туралы ілімдердің тірек негізіне айналып үлгерді. Картографиялық әдістер физикалық география, геология, геофизика, әлеуметтану, экономика және тарих ғылымдарында кеңінен қолданыс табууда.

Карталарды таным құралы ретінде пайдалану жаңа экология, медициналық география, салыстырмалы ғаламтану (планетология) тәрізді ғылым салаларының дамуына мүмкіндік берді. Картографиялық әдістер халық шаруашылығының нысандарын жобалау-жоспарлау жұмыстарына қатысты маңызды шешім шығаруда, аумақтық-өндірістік кешенді дамытуда,

табиғатты қорғауда қызмет етуде. [1. 29-б] Картографиялық зерттеу әдістерін қолданушы маман картограф картаны еркін «оқуға», құрастыру ұстанымдары мен бейнелеу және әзірлеу технологияларының тәсілдерін білуге міндетті. Сонымен қатар, ол модель түрінде карта бетіндегі бар дүниені ұсына білуі әрі осы туралы ақпарат бере білуі тиіс. Ең маңыздысы, картограф өнімін тұтынушының картаны пайдалана отырып, картографиялық бейнені өңдеуде қолданған амалдардан адаспай, жақсы бағдар алуы, оның мүмкіншіліктері мен шектерін айыра білуі, картадан алынған мәліметтердің сенімділігіне қатысты түсінігінің болуы тиіс. Картатану – географиялық карта мен оның түрлері, қасиеті мен элементтері, даму тарихы пайдалану әдістемелерін зерттейді. Математикалық картография – жер беті мен ғылымдағы аспан денелерін жазықтықта кескіндеудің математикалық әдістерін зерттейді. Картографиялық ақпараттану – картаны жүйелеу және оларды талдау, бағалау, сақтау тарату мәселелерін қарастырады. Картометрия – картадағы әр түрлі географиялық нысандардың сандық сипатының мазмұнын айқындайтын картографияның құрамдас бөлігі. Картаны безендіру – картаны көркем және графиктік безендірудің әдістері мен құралдарын жасап, оны басып шығаруға әзірлеуді оқып үйретеді. Топография – географиялық және геометриялық әдістерді пайдалана отырып, жергілікті жерді оқып үйрену негізінде ірі масштабты карталарды құру жолдарын зерттейді.

Картографияның басқа ғылымдармен байланысы өте кең. Мәселен, қоғамдық ғылымдар ішінде, тарих, экономикалық география; жаратылыстану ғылымдарының ішінде, физикалық география, ландшафттану, геология, климатология, топырақтану, өсімдіктану, жануартану салаларымен байланысты. Астрономиялық, геодезиялық өлшеу жұмыстарының нәтижесінде картография жердің пішіні мен мөлшері, ауданы, белгілі бір нүктенің географиялық орны туралы ақпарат алу мүмкіндігіне ие болды. Картографияның міндеті – халықты шаруашылық пен мәдени қажеттілігін өтейтін заман талабына сай, сапасы жоғары географиялық карталар мен атластар, глобустар және басқа да картографиялық өнімдермен қамтамасыз ету. Географиялық карталар еліміздің аумағын қамтып, табиғатын қайта түлетіп, шаруашылықты дамытуға қажетті ақпараттар сақтаған қуатты құрал болып табылады. Картография және топография негіздері курсының мақсаты картографияның ғылыми негізі болып саналатын картатану, математикалық картография, картометрия және топографияның теориялық негіздерімен таныстыру арқылы студенттердің географиялық картаны біліп, түсініп оқи білу дағдыларын қалыптастыру.

Алғашқы қауымдық құрылыс қоғамында-ақ, картографиялық суреттер жазу пайда болғанға дейінгі ұзақ уақытта кеңістікті бағдарлау және нысандар мен заттардың қоршаған ортада орналасуын түсіну үшін қызмет етті. Ежелгі Египетте, антикалық Грекия мен Рим тәрізді басқа да өркениет ошақтарында карталар бойынша арақашықтықтар мен аудан табудың қарапайым тәсілдері қолданыла бастады. Картада бейнеленген нысандардың пішіндері мен бағдарлауы бағаланды, өлшемдері табылды. Орта ғасырларда, әсіресе, Ұлы географиялық ашылулар дәуірінде, карталар теңізде жүзушілердің, жер кезген жиһангездердің, байлық іздеген көпестердің қажетті дүниесіне айналды. Теңіз жолдарының ашылып, теңіз арқылы байланыстардың дамуы сол кезең үшін жаңалық болып көрінетін карталарды пайдалану әдістерін өмірде қолданудың толық жүйесіне көшуге ықпал етті. Орта ғасырдың географы Терард Меркатор (1512-1594) өзі құрастырған картографиялық өнімдердің тәжірибе жүзінде қолдану қажеттілігін ескере отырып, қосымша сілтемелер мен нұсқаулықтар беріп отырды. Мәселен, 1541 жылы даярлаған глобусын арнайы «Глобусты пайдалану туралы кітап» аталатын нұсқаулықпен толықтырды. 1569 жылы жарық көрген бірінші рет цилиндрлік проекциялау қолданылған, 18 беттік картасына Меркатор «Жергілікті жерде арақашықтықты өлшеу әдістері» аталған ақпараттық бет енгізді, сонымен бірге, навигациялық сұрақтарды шешу үшін пайдаланылатын «Бағыттар көрсеткіштерін пайдаланудың қысқаша сілтемелері» деген сызба қоса берілген. Алғашқы ғылыми зерттеулер үшін карталар пайдалану тәжірибесі XVIII-XIX ғасырларға жатады, осы кезеңдегі ғылым (атап айтқанда, геология, география, климатология) көмегімен алынған ақпараттар мен мәліметтердің жүйеленуі – алғашқы ғылыми карталардың жасалуына оң ықпалын тигізді. Өз

кезегінде мәліметтердің картографиялық түрде үлкен аумақты қамтып таралуы жаңа саналуан салыстырмалы географиялық зерттеулердің жасалуына түрткі болды. Ал карталардың өзі осындай зерттеулердің құралы болып, адамдарға көбірек қызмет ете бастады. [2.120-6]

Көптеген табиғи және ғаламдық заңдылықтар карталар көмегімен айқындалды. Бір құбылыстың екінші бір құбылыспен байланыстары анықталды, тіпті әлі ашылмаған ойкумендер турасында болжамдар жасала бастады. Мәселен, Ф. Бюаштың 1753 жылы карта арқылы Жер шарындағы тау тізбектері мен өзендердің орналасуын зерттеген еңбегін атап өтуге болады. 1817 жылы А. Гумбольдт Жер шарындағы жылудың таралу заңдылықтарын анықтауға ұмтылып отырып, бірінші рет изотермдік карта жасап шығарды, оны талдай келе, климаттық зоналарды ашты. Карта көмегімен ол өсімдік жамылғысының зоналық ерекшеліктерін тапты, одан кейін осы салада еңбек еткен Докучаев та картаны сараптау нәтижесінде, географиялық ортаның белдемдігі (зона) бар екенін дәлелдеді. Вегенердің картаға сүйеніп, Бразилия мен Африканың атланттық жағалауларының ұқсастығын табуы, кейіннен «Құрлық дрейфі және қазіргі ғаламдық тектоника» теориясының пайда болуы мен дамуына жол ашты.

Қазақстан картографиясы туралы сөз болғанда, орта ғасырлардағы көптеген тарихшылардың географ қызметін атқарғанын байқаймыз. Марко Полоның ізімен Шоқан Уәлихановтың «Қашқарға сапары туралы» «Ыстықкөлге саяхат» жазбалары картографиялық еңбек ретінде өте құнды, алайда Уәлихановтың қазақ картографиясына қосқан үлесі блек және ұзақ зерттеуді талап етеді. Қазақстан картографиясы өз дамуында Ресей картографиясымен өте тығыз байланыста болды. Оның себебі де түсінікті; патшалық Ресейден КСРО-ның күйреуіне дейінгі 300 жылдан астам уақыт біз орыс империясына бодан болдық. Ғылым тұрғысында осылайша, сабақтастық қалыптасты. [3. 49-6]

XIX ғасырда картаны пайдалану тарихындағы басты тұлғалардың бірі – талантты географ, картограф және геодезист, Еуропалық Ресейдің гипсометриялық картасын тұңғыш құрастырушы, Орыс география қоғамының көрнекті қайраткері, Петербург пен Париждің Ғылым академияларының мүше-корреспонденті А.Тилло (1839-1899) болды. Тиллоның алғашқы ғылыми зерттеу жұмыстарында картаны құрал ретінде пайдалануы Орталық Ресейдің магниттік өрістерінің таралуын анықтауға арналды. 1887 жылы А.Тилло карта бойынша ғаламдық таулы аймақтардың таралу заңдылықтарын зерттеуге бет бұрды. Ол әлемнің басты су бөлінісі шекарасын анықтады, материктердің геометриялық орталықтарын есептеп шығарды, кейіннен 1889-1892 жылдар аралығында Жер шарының ендік белдеулерінің орташа биіктігі мен тереңдігін анықтады, «қиын параллельдерді» ашты, құрлықтың белгілі бұзылу зоналарының геологиялық тек-түріне талдау жасады. Тиллоның Еуропа шегінде және Азия аумағындағы өзендердің ұзындығы мен өзен бассейндерінің ауданын өлшеген өте ауқымды картографиялық жұмыстарын классикалық дүние санауға болар: жұмыстың орасандығын мына сан дәлелдеп береді: тек қана Ресейдің Азиялық бөлігінде 3000-ға тарта өзен ұзындықтары мен бассейндерінің аудандарын анықтаған. Ю. Шокольский картаны таными құрал ретінде жоғары бағалады. Ол «Карта – географтың ең басты қаруы», -деп жазды. Картаның көмегімен географ өзінің зерттеу жұмыстарын даярлайды, оған өз нәтижелерін енгізеді, ал карталар өз кезегінде олардың алға қарай жылжуы үшін қызмет етеді. Карта – адамға бүкіл әлемді бірден-ақ көруге мүмкіндік беретін, Жер шарын танып-білудің жалғыз ғана таңғажайып қаруы. «Географияда картаны қажетсінбейтін сұрақ жоқ, сондықтан географ картаны толық білуі тиіс», -деп жазады А. Берлянт. Шокольскийдің жолымен картометрия мен морфометриялық сұрақтармен Н.Волков., Г.Гинзбург., В.Философов., т.б., ғалымдар айналысты. Әсіресе, Волковтың карта бойынша ұзындық, аудан, көлем өлшеу мәселелері енген, карталар мен картометриялық жұмыстарының дәлдігі қарастырылған, морфометрияның жеке бөліктерінің негіздері талданған «Картометрияның ұстанымдары мен әдістері» атты монографиясы (1950) іргелі еңбек еді. С.Д.Муравейскийдің еңбегі гидрологияда картаны пайдаланудың терең әдістемелерінен тұрды. Оның өзен-көл морфометриясы бойынша зерттеулері

картографиялық және математикалық зерттеу тәсілдеріне классикалық түр үлгісін береді. Кеңестік кеңістікте географияның жаңа бір бұтағы – экономикалық география пайда болды. Және ол бірден-ақ әлемнің қалыптасуы мен әлемді танудың зерттеу құралы етіп картаны алды. Экономикалық географияның бастауында карталар мен картографиялық талдауларға бірінші және негізгі мән үстеген ғалым Баранский болды. Ол «карта географтарға далалық зерттеу жұмыстарында ғана емес, «ғылыми кабинеттердің тыныш жағдайында» да қажет екендігін, далалық зерттеулерден келген мәліметтер қоры арқылы да бөлмеде отырып, географиялық заңдылықтар мен олардың кеңістікте таралуын, құбылыстардың қатынасы мен мазмұнын ашуға болады», -деп атап өтті. [4] Баранский құбылыстың байланыстарын диалектикалық тұрғыда талдай келе, картаға өз бағамдауынды енгізуді географиялық ойлаудың басты ерекшелігі ретінде көрді. Ол географияда картаның мәні мен рөлін анық сипаттап берді:

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. М., 1990.
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. –М.: Педагогика.- 1989.
3. Бенькович Т.М., Бенькович Д.Л. Опорные конспекты в обучении географии. 7класс-М., 1995.
4. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. Тараз: ТарМУ. 2003

ӘОЖ 022.7

ОҚУШЫЛАРҒА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ауезхан А.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші –**а.ш.ғ.к. Мұстияр Т.Ә.**

Қазіргі жаһандану заманында елдің экономикасының өсуі мен азаматтарының әлауқатының жақсаруы үшін білім, оның ішінде жоғары сапалы білім қажет екенін бүкіл әлем мойындап отыр. Осыған орай, елімізде білім беру жүйесіне реформа жасалды, білім беру мазмұны жаңартылды. Білім беру жүйесіне енгізілген жаңалықтардың бірі жалпы білім беретін мектептерге жаңа пәндердің қосылуы болды. Аталмыш пәндер бастауыш сыныптарға да енгізілді. Бүгін сол пәндердің бірі «[Жаратылыстану](#)» пәні. Бастауыш мектепке «Жаратылыстану» пәнін енгізу жайдан жай жүзеге аса салған іс емес. Бастауыш сыныптағы «Жаратылыстану» пәнінің негізінде 5-6 сыныптарда жаратылыстану ғылымдары енгізілмек, бесінші сыныптағы «Жаратылыстану» мен 7-8 сыныптардағы «Физика», «Химия» пәндерінің арасындағы алшақтық жойылмақ. Нәтижесінде мектептегі жаратылыстану ғылымы бойынша білім беруді үздіксіз етуге мүмкіндік жасалуда. Жаратылыстану ғылымдары бойынша үздіксіз білім берудің маңызы айтпай-ақ түсінікті деп ойлаймын. Жаратылысқа көзқарас, оны танып-білуге деген ізденіс көне заманнан-ақ адамзатты қызықтырды, оны зерттеуге мәжбүрледі. Осылайша, табиғатты зерттеумен айналысатын ғылымдардың жиынтығы ретінде жаратылыстану ғылымдары пайда болды. Ол табиғат құбылыстарын, [микродүние](#)ден бастап [ғарыштық жүйеге](#) дейін түрлі табиғат нысандарын, дүниенің жалпы қасиеті мен құрылымын, тірі табиғатты, біз тіршілік ететін – Жерді, сондай-ақ, біздің ғаламшарымыздан тыс нысандарды тануды көздейді. Ұлы ойшыл Әл-Фараби өзінің бір еңбегінде «философияны оқып үйренуден бұрын табиғат туралы ғылымды игеру керек, өйткені бұл ғылым адамға барынша жақын, мәндері анық және оған түсінікті ғылым саласы» деп жазады. Демек, табиғаттың бір бөлігі болып табылатын адамзат үшін өзіне қатысты білім берудің маңызы ерекше. Жаратылыс туралы білім беру, әсіресе,

қыста да, жазда да, түнде де, күндіз де табиғат төсінде, табиғатпен етене өмір сүрген Ұлы даланы мекендеген халықтың ұрпағы ретінде біздерге ерекше жақын деп ойлаймын.

Сонымен қатар, «Жаратылыстану» пәні арқылы, *біріншіден*, кіші мектеп жасындағы оқушылардың табиғи білімқұмарлығының дамуына ықпал етеміз. *Екіншіден*, әлем жайлы ой-өрісін кеңейтеміз. *Үшіншіден*, ғылымды түсінуін және қоршаған ортаны тұтастай қабылдауын қалыптастырамыз. *Төртіншіден*, қоршаған ортаны қорғау және бағалай білу біліктерін дамытамыз. Қарап отырсақ, «Жаратылыстану» пәнінің бағдарламасына ғасырлар бойы адамзатты толғандырған тақырыптар енгізілді.

Әл-Фараби атамыз айналадағы заттарды, денелерді кезінде алтыға бөлді: аспан денелері; есті жануарлар – адамдар; ессіз жануарлар; өсімдіктер; минералдар; төрт түпкі негіз – от, ауа, топырақ және су. Бағдарламаның мазмұнына осы тақырыптармен қатар табиғат физикасы бөліміне қарасты тақырыптар да кіріктірілген. Бастауыш сыныптардағы «Жаратылыстану» пәнінің оқу бағдарламасы осы тақырыптар төңірегінде білім берумен қатар зерттеу, ойлау, коммуникативтік дағдылардың негіздерін қалыптастыруға бағытталған. Қытай философы Конфуций «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтаймын, өзіме жасатсаң – үйренемін» дегендей оқушы білімді дайын күйінде алмай, оны өзі өндіреді, өзінің оқу әрекетінің мазмұны мен түрлерін ұғынады, оның ережелер жүйесін түсінеді және қабылдайды, іс-әрекетке белсенді қатысады. Осыған орай, оқулықтардағы тапсырмалар да түрлі айдарлар арқылы ұсынылған. Оқулықтағы «Зертте» айдарындағы тапсырмалар, сұрақтар, тәжірибелік жұмыс түрлерін орындау арқылы оқушылардың бірлескен зерттеу және ғылыми зерттеу жүргізу дағдыларын дамытуды көздейді.

«Жаратылыстану» пәнін оқу барысында оқушылардың бойында мынадай зерттеу дағдылары дамиды: бақылау әдісі; зерттеуді жоспарлау; деректерді алу және ұсыну; нәтижелерді түсіндіру. Оқыту үдерісі барысында тапсырмаларды оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға бағыттап жоспарлауымыз керек. Мысалы, 1-сыныпта «Магнит» тақырыбын өткенде магниттік қасиеттері бар денелерді анықтауға тапсырма беруге болады. Үстел үстіне металл, пластмасса, шыны, мата, ағаш заттарды қойып, магниттік қасиеттері бар денелерді анықтау тапсырылады. «Неліктен мына қасықтарды магнит тартпады?» деген сауал арқылы оқушылар әдетте «темір» деп үйреніп қалған (алюминий, никель және тағы да басқалар) металдардың магниттелмейтінін анықтайды.

Оқулықтағы «Ойлан» айдарында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға бағытталған мәселелік сұрақтар беріледі. «Адамзаттың дамуы мен өсуі үшін не қажет?» деген ашық сұраққа жауап беру үшін оқушылар адамның тіршілігі үшін қажетті факторларды өздері анықтайды. Мысалы, тамақ, ұйқы, т.б. 2-сыныпта өсімдік бөліктері мен олардың қызметі туралы тақырыпты өткенде «Егер де өсімдіктің тамыры болмаса не болар еді?» немесе «Өсімдіктің сабағы болмаса не болар еді?» деген сұрақтар арқылы оқушыларды ойландыруға қол жеткізуге болады. Оқушылар дайын қалыптасқан стандартты жолмен жүрмей, мәселенің шешімін өзі іздеп табады, тиісті заңдылықтарды зерделейді, осылайша, белсенді оқу жүзеге асады.

Мәселелерді шешуге арналған жаттығулар арқылы оқушыларды сын тұрғысынан ойландыруға болады. Жоғарыда айтылған «Магнит» тақырыбын өткенде мынадай мәселені шешуге арналған тапсырмалар беруге болады: жарманы шашпай, қолды салмай скрепканы жинап ал; стакандағы судан суды төкпей, қолды салмай скрепканы шығар; қолмен ұстамай скрепканы қағаз бетінде белгіленген 1, 2 мәреге жеткіз. Оқушыларға осындай мәселелерді ұсыну арқылы олардың уәжін арттыруға, жаңалық ашуға және өз тұжырымдарын жасауға ынталандыруға мүмкіндік туады. Оқушылардың өзіндік көзқарасы мен пайымдауы қалыптасып, дамиды. Олар тиісті нысандарды мұқият зерделеуге және өз ойын сенімді айта білуге дағдыланады.

Қазіргі кезде оқушылардан білім алу үшін өздерінің оқу үдерісіне белсене қатысуын талап етеді. Ал ол үдеріске белсене қатысу үшін балалар қалай оқу керектігін білу керек. Яғни ұстаздар қауымы «нені үйретемін?» деген сұраққа емес, «қалай оқу керектігін

үйретемін?» деген сұраққа жауап іздеу қажет. Елімізде жаңартылған білім мазмұнына көшу осы талаптарға бастайтын қадам болып табылады.

Жаратылыстану пәні бағдарламасының негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Пән бойынша берілетін білімдер жүйесі оқушылардың қоршаған әлем туралы, атап айтқанда, әртүрлі денелер мен құбылыстар туралы алғашқы білімін қалыптастырады. Пән оқушының ғылыми-зерттеу дағдысын, сұрақ қою және сол сұраққа жауап табу, зерттеу жоспарын дайындау және болжам жасау, зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерді жинақтау, өңдеу және түсіндіру дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Бастауыш сыныпта оқушылар пәнді меңгеру барысында дәстүрлі емес ойлау формаларына үйренеді. Ақиқатпен байланысты іс-әрекеттердің жауабын табуға, сұрақтар қоюға, ғылыми-зерттеу тәсілдерін түсініп, ойлауға және бақылауға дағдыланады. Жаратылыстану пәнінің мақсаты бастауыш сынып оқушыларын әрі қарай жаратылыстану ғылымы пәндерін (биология, химия, физика) меңгеруге дайындау, күнделікті өмірде (үйде, мектепте, табиғатта) көрген, бақылаған құбылыстары мен үдерістерді түсіндіру, сипаттау үшін алған білімдерін пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. «Жаратылыстану» пәні оқушылардың ғылыми-зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған. Бұл пәннің артықшылығы баланың тапсырманы өздігінен ізденіп орындауы және дұрыс тұжырым жасауына бағытталуы, сондай-ақ баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын арттыру.

Баланы бастауыш сыныптан бастап мамандыққа бейімдеу — осы жаратылыстану пәнін дұрыс жүргізуден басталады. Мектептегі жоғарғы сыныптарда мамандыққа бейімдеу бойынша жаратылыстану – математика бағытында математика физика, география, биология, химия, информатика және технология пәндері оқытылады. Ал бастауыш сыныпта оқытылатын жаратылыстану пәні осы пәндерге баланы бағыттау, бейімдеу болып табылады. Енді осы жаратылыстану пәнін оқытуға тоқтала кетейік. Жаратылыстану пәнінің күзиреттілігін арттыруда қандай әдіс-тәсілдерді қолдану тиімді деген сұрақ туындайды. Бастауыш сыныпта «Жаратылыстану» пәнін оқытуда әр түрлі жаңа технология элементтерін сабақтың мазмұнына байланысты жоспарлап қолдану өз нәтижесін жақсы береді. Баланың қабылдау ерекшелігі де ескерілу керек. Бұл факторларды еске алмай білім берілсе ол нәтижесіз болады. Бұл жерде мұғалім шеберлігі басты роль атқарады. Негізі тірек сызба нұсқалары балаға берілетін білімді жеңілдетеді. Есте сақтау қабілеті төмен баланың ойында өткен тақырып тез сақталады. Сызба арқылы білім шашыранқы түрде емеснақты беріледі. Үйренген нәрсесін сызба арқылы беруге дағдыланады. Кестелер сабақты ғылыми тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Баланың шығармашылық қабілеті артып өз бетінше сызбалар құрастыруға талпынады. Жаратылыстану пәнінде қолданылатын зерттеудің негізгі принциптері мен әдістерін меңгеру жас ұрпақтың дүниетанымын, ойлаудың ғылыми тәсілін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жаратылыстану пәнінің маңыздылығы жаратылыстану ғылымы бойынша білім беру бастауыш мектеп жасындағы білім алушылардың табиғи білімқұмарлығының дамуына, әлем туралы ой-өрісінің кеңеюіне, ғылымды түсінудің және қоршаған ортаны тұтастай қабылдауының дамуына, қоршаған ортаны қорғау және бағалай білу біліктерінің дамуына ықпал етуімен анықталады.

Бастауыш мектепте «Жаратылыстану» пәнін оқу және меңгеру қоршаған әлемнің күрделілігі мен көпқырлылығын, сондай-ақ табиғи құбылыстар мен процестердің өзара байланысын; жанды және жансыз табиғатта болып жатқан кейбір табиғи құбылыстар мен процестердің себептерін; жаратылыстану-ғылымдық білімнің адамның көптеген іс-әрекет түрлері үшін маңыздылығын; алуан түрлі практикалық және зерттеу әрекеттері арқылы алынған білімнің күнделікті өмірмен байланысын түсінуге бағытталған Оқулық «Мен-зерттеушімін», «Өсімдіктер», «Жануарлар», «Адам», «Күш пен қозғалыс», «Жер және ғарыш», «Табиғат физикасы», «Жарық» және «Дыбыс» сияқты оқу бөлімдерін қамтиды. Осы бөлімдер бастауыш оқу кезеңінің әрбір сыныбында « жеңілден күрделіге» қағидатына негізделеді. Жаратылыстану сабақтарын келесі түрлерге бөледі: жаңа материалды үйрену сабағы; білімді тәжірибеде қолдану сабағы; оқу материалын бекіту және қайталау сабағы; білімді бақылау және есепке алу сабағы; құрамдастырылған сабақ. Сабақтың түрін таңдау

сабақтың дидактикалық мақсатына байланысты жүзеге асырылады. Жеке, жұптық, топтық және ұжымдық жұмыс сабақтың барлық түрлеріне ортақ нысан болып табылады.

Жаратылыстану ғылымы-табиғат қорғау ғылымының негізгі бастау бұлағы. Табиғат қорғау ғылымын, оның қағидаларын, заңдарын табиғатты өмірлік қажеттілікте пайдалануда міндетті түрде орындау мәңгілік, баянды өмір сүру негізі ретінде қарастырады.

Табиғат сырын жан-жақты білуге ұмтылу, оның қорларын қажетіне пайдалану, адам баласының қанына сіңген қасиеттері. Бұл қасиетсіз адамның өмір сүруі мүмкін емес. Ендігі мақсат– осы қасиеттің барлығын жер басып жүрген, әрбір адамның саналы түрде өмірге пайдалануға көмектесу. Бұл мақсаттың орындалуы әрбір адамзаттың табиғат қорғау тәрбиесінен өтуінен тікелей байланысты. Осы жұмысты орындау ұстаздың міндеті. Демек, жоғары оқу орны қабырғасында студенттерге табиғат, қоршаған табиғи орта жайында тиянақты білім беріп, оларды табиғат қорғау тәжірибесінен өткізсек, мақсат түбегейлі орындалады, оқушы жастардың саналы түрде, өмір бойы табиғат қорғау ісімен айналысатын болады.

Жоғары оқу орын бітірген студент қоғам мен табиғат арасындағы қарым – қатынастардың мән – мағынасын, мазмұнын, адам өмір сүретін ортаның қоршаған табиғи ортаны өз жанындай сақтау, айналасын қоршаған өлі және тірі табиғатқа өз бауырындай ілтипаттылықпен қарау сияқты адамзаттың құнды бағдарлары жастарға отбасынан бастап жоғарғы білім алғанға дейін жоспарлы тәриелене білген. Студенттердің қоршаған ортаға және өз денсаулығына деген көзқарсы адам өмір сүруіне тікелей және қосымша әсер ететін қоғам мен табиғаттың заңдылықтарын түсіну негізінде олардың оқу үлгерімі өсіп, танымдық қызығушылық қасиеттері өрбіп отырады екен.

Жаратылыстану курсы оларды жүйелеуге және жалпылауға, сонымен бірге адамның ролі мен орнын түсіну үшін қажет міндетті білім мен біліктіліктің қалыптасуына мүмкіндік жасайды.

«Әрбір бала- болашақ данышпан» деген ойлы қағидаға мән берсек, яғни табиғи таланттарды ашу, жас талапкерлердің жарқырап көрінуіне жаратылыстану пәнінің білім мазмұны мен оны оқытудағы мұғалімнің тиімді әдіс- тәсілдері негіз болары сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Жаратылыстану. 1-сынып. Оқулық./ С.Н. Кузнецова, Ә.Қ. Жамиева, Д.Н. Сапақов, И.Н. Васева, М.Қ. Құсайынова, М.Қ. Тасболатова – Астана: «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДДБҰ, 2016.

2. «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Елбасы жолдауы. 2014ж қаңтар 1-бе

3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, 2018 ж 5,8- бет

4. Шілдебаев Ж.Б., Аманбаева М.Б. Ғылым жетістіктері – биологиялық білім беру кеңістігінде. - Алматы: Ұлағат, 2014. - 75 б. «Жаратылыстану» пәні оқыту бағдарламасы

5. «Дүниетану» пәні оқыту бағдарламасы Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

<http://adilet.zan.kz/rus>

ЖАСТАРДЫҢЖАҢАЛЫҚТАР, ОЙЫН-САУЫҚ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ АҚПАРАТЫНЫҢ КӨЗДЕРІНЕ АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ ТАҢДАУЫ

Еген А.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – ғ.м. Көлбай М.Н.

Мақаланың басты мәселесі ұрпақ өкілдерінің қандай да бір бұқаралық ақпарат құралдарына жүгінуінің себептерін қалай бағалайтынына арналған. Респонденттерден БАҚ-ты қалай таңдағаны және не үшін таңдағаны туралы сұраққа жауаптың бір немесе бірнеше нұсқасын таңдау ұсынылды: "отбасылық дәстүр", "белгілі бір материал немесе ақпараттық жағдай", "достар мен таныстардың ұсыныстары", "БАҚ танымалдығы", "БАҚ-тың саяси бағыты" немесе "дереккөзге жүгіну әдеті". Сондай-ақ респонденттер: өз жауаптарын ұсына алды. (1 график). белгілі бір достар мен БАҚ дереккөзге БАҚ-тың басқа отбасылық материал таныстардың танымал жүгін у саяси дәстүр ұсыныстары дығы әдеті бағыты

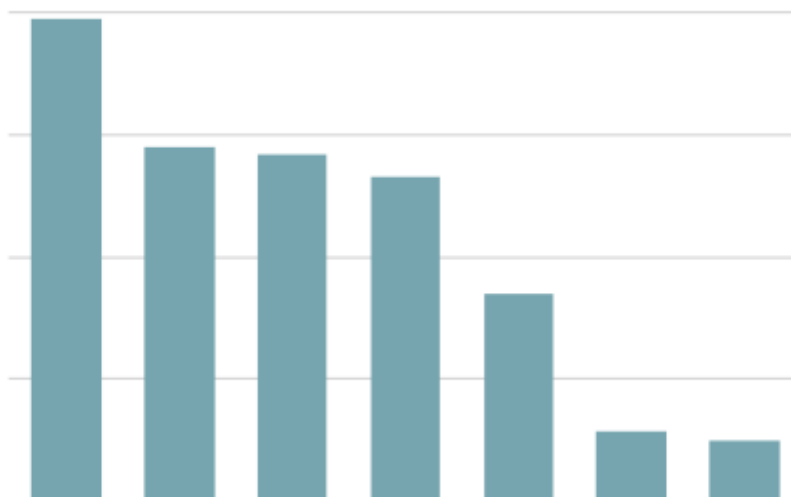

График 1. Ақпарат көзі ретінде бұқаралық ақпарат құралын таңдау

Респонденттердің көпшілігі белгілі бір материалға немесе ақпараттық себепке байланысты БАҚ таңдайды. Бұл дегеніміз, олар бірінші кезекте белгілі бір ақпарат көздеріне емес, контентке қарайды, дегенмен респонденттердің жартысы белсенді таңдау мен белгілі бір ақпарат арналарына жазылумен байланысты дереккөзге жүгіну әдеті бұқаралық ақпарат құралдарын таңдауда да маңызды рөл атқаратынын атап өтті. Осы немесе басқа бұқаралық ақпарат құралдарының респонденттердің назарына түсуінің тағы бір себебі-таныстардың ұсынысы немесе жалпы медианың танымалдығы. Респонденттердің азырақ бөлігін дереккөздің саяси бағыты алаңдатады.

Сондай-ақ респонденттер өз нұсқаларын ұсынды. Олардың кейбіреулері дереккөзді мұқият таңдауды көрсетеді: «БАҚ не көрсететінін талдай келе, қорытынды жасап, осы не басқа ақпарат құралдарын ұстану керек пе, соны таңдаймын», «дереккөзге сену», «объективтілік», «пікірлердің плюрализмі, «шындық», «дерек көзінің беделі» деген жауаптар таңдады. Жауаптардың тағы бір бөлігі бұқаралық ақпарат құралдарын таңдау технологиясымен шектелгенін көрсетеді: оларға бастысы интернет болса болды. Ең аз дауыс "отбасылық дәстүр" нұсқасы болды, ол респондентті ең алдымен сандық буын өкілдері арасында танымал емес дәстүрлі медианы тұтынуға бағыттайды.

Бұл бізге, соның ішінде респонденттердің пікірінше, БАҚ нені білдіретінін түсінуге көмектесті. Біз «БАҚ дегеніміз не?» деген сұрақты әдейі алып тастадық, себебі ол аббревиатураларды шешуді немесе сөз тіркесін қайталауды білдіретін. Бұқаралық ақпарат құралдарының респонденттері қандай ақпаратты алуды таңдайды деген нақты жауаптар әлдеқайда анық болды.

Жаңалықтар ақпараты деп біз жаһандық және жергілікті сипаттағы өзекті жаңалықтарды, ойын - сауық деп - бос уақытты өткізуге және бос уақытта тұтынуға арналған контентті, білім беру контенті деп оқыту процесінде және өзін-өзі тәрбиелеу үшін пайдаланылатын көмекші материалдарды айтамыз. Бұл контекстте ақпаратты ұсыну нысаны (мәтін, аудио немесе бейне) өзекті емес болып көрінеді немесе ақпарат құралдарының түрімен анықталады.

Бастау үшін респонденттерге БАҚ-тың қандай да бір түрін пайдалану жиілігіне байланысты 1-ден 10-ға дейінгі балл қою ұсынылды (1 кесте). Сандық буын өкілдері арасында ең танымал ақпарат көзі интернет-БАҚ болды, бірақ оның көрсеткіші 6 балдан аспады, бұл жалпы бұқаралық ақпарат құралдарын тұтынудың төмен көрсеткішін көрсетеді. Екінші орында - теледидар (18% респондент ешқашан теледидар көрмейді), содан кейін баспа БАҚ пен радио болды, бірақ соңғысының орташа балы бірден жоғары, демек, респонденттер оларды өте сирек пайдаланады.

Кесте 1 - Сандық буын тұтынушылары арасында әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының танымалдылығының орташа көрсеткіші

Бұқаралық ақпарат құралдары	Респонденттердің арасында орташа танымалдылығы (0-10)
Интернет БАҚ	6
Радио	1,2
теледидар	3,6
Баспа БАҚ (газеттер, журналдар)	1,5

Одан әрі респонденттерге бұқаралық ақпарат құралдары арасында өздері пайдаланатын жаңалықтар ақпарат көзін таңдау ұсынылды (1 диаграмма). Көбісі интернет-БАҚ-ты жаңалықтардың негізгі көзі ретінде атап өтті, себебі:

– әрине, бұл, бір жағынан, жаңалықтарды тарату жылдамдығымен, сандық пайдаланушылардың сұраныстарына жауап беретін жаңартуларды үнемі жариялаумен, оларға әртүрлі платформалардан және әртүрлі қызметтерден қол жеткізумен;

– екінші жағынан, интернет қосылымымен жабдықталған медиа құрылғыларды таңдаудағы артықшылықтар мен анықталады.

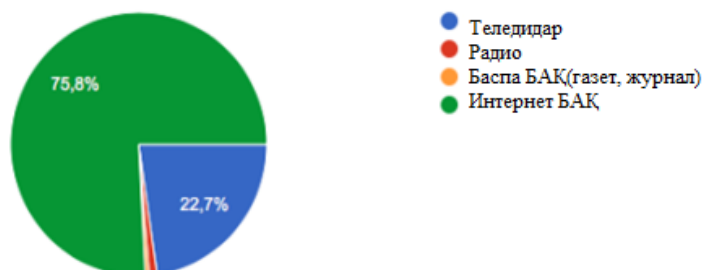

Диаграмма 1 - Жаңалықтардың ақпарат көздері

Келесі сұраққа респонденттер үнемі жүгінетін бір немесе бірнеше жаңалықтар көздері көрсетілген ашық жауап берілді. Мұнда “Көбіне kz доменімен қай сайттардан ақпарат

аласыз?” сұрағықойылды. Сауалнамаға сәйкес, ең танымал жаңалықтар көзі, абсолютті көпшілік таңдамаса да, Tengrinews.kz порталы болды, жастар арасында 22 адам дауыс беріп, яғни 41,5% респондент, алса, екінші орынды 16 адам дауыс беріп, яғни 30,2% респондент, Azattyk.kz алды, ал үшінші орынды 14 адам дауыс беріп, яғни 26,4% респондент, informburo.kz алса, төртінші орынды 13 адам дауыс беріп, яғни 24,5% респондент, qazaqstan.kz алды. Бұл жерден жастардың оппозициялық ақпаратты кеңінен қарайтынын көре аламыз. 2график

Көбіне kz доменімен қай сайттардан ақпарат аласыз?

 Копировать

53 ответа

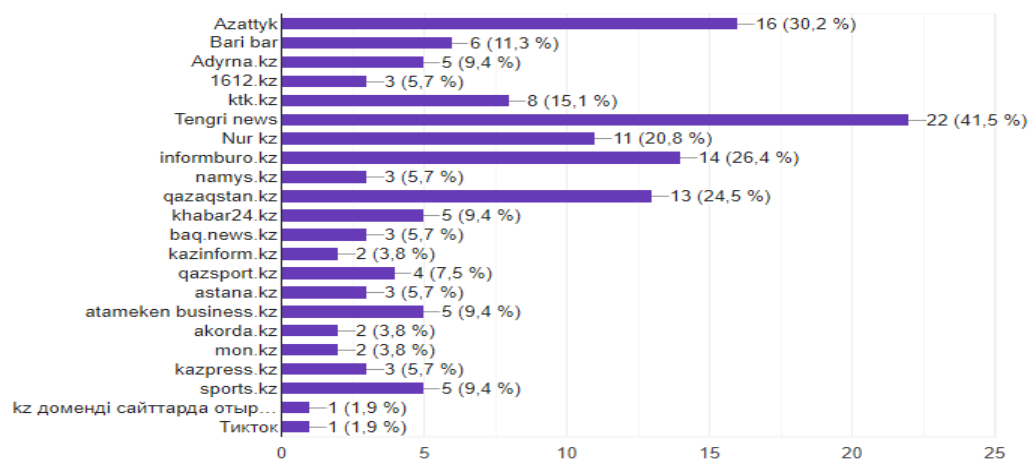

График 2 – kz доменімен сайттар

Осы сұраққа еркін түрде берілген жауаптарды талдау нәтижелері бойынша бірнеше қорытынды жасауға болады:

–Біріншіден, респонденттерде бұқаралық ақпарат құралдары туралы нақты түсінік жоқ: жауаптардың арасында жалпы атаулар, мысалы, "теледидар" немесе "интернет", "интернетте", "телефон" немесе "яндекс жаңалықтар", "mail.ru жаңалықтары" сияқты жаңалықтар агрегаторларының нұсқауы болды, сондай-ақ аудитория жиі қолданатын, бұқаралық ақпарат құралдары болып табылмайтын әлеуметтік желілер-мысалы, Тикток;

–Екінші қорытынды-Алматы мен Түркістан облысында тұратын қазіргі жастарда жаңалық ақпаратының көпшілік көзі үшін бірыңғай немесе ортақ ақпарат жоқ: Бір медиа үшін берілген дауыстардың ең көп саны - 22. Бұл бірінші сұрақтың нәтижесі бойынша сол немесе басқа БАҚ-ты таңдаудың негізгі себебі нақты ақпараттық жағдай болғандықтан, жаңалық көзі енді онша үлкен рөл атқармайтындығына байланысты болуы мүмкін, ұрпақ өкілдерінің негізгі жаңалықтарды генерациялайтын бірыңғай орталығы жоқ.

Ойын-сауық ақпарат көздері туралы жауаптарда (2 диаграмма) дауыстарсаны ұқсас болды: Интернет-БАҚ респонденттердің 75% - ы таңдады, ал теледидардағы ойын-сауық контентінаудиториясы 22% құрады. Айта кету керек, радио баспа БАҚ-қа қарағанда біршама көп дауыс алды. Бұл біздің елдегі ең танымал радиостанциялар танымал музыкалық және ойын-сауық контентін ұсынатындығына байланысты болуы мүмкін.

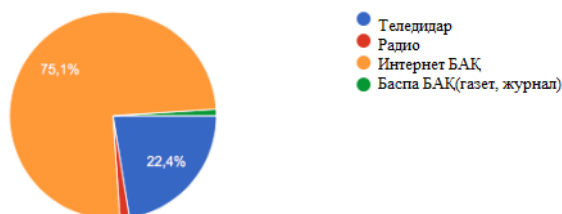

Диаграмма 2 - Ойын-сауық ақпарат көздері

Жастар үй тапсырмасын орындау, емтиханға дайындалу және жалпы жаңа білім алу үшін қалай және қандай көздерді таңдайтынын түсіну үшін біз респонденттерге жауаптардың бір немесе бірнеше нұсқасын таңдауды ұсындық: интернет-порталдар, әлеуметтік желілер, баспа кітаптары, интернеттегі бейне контенті, радио бағдарламалары, баспа журналдары және т.б. кітаптар мен журналдардың онлайн-басылымдары - тізім толық болды, өйткені "басқа" жауабына тек 4 адам жүгінді (3график). Жеке тоқтала кетсек:

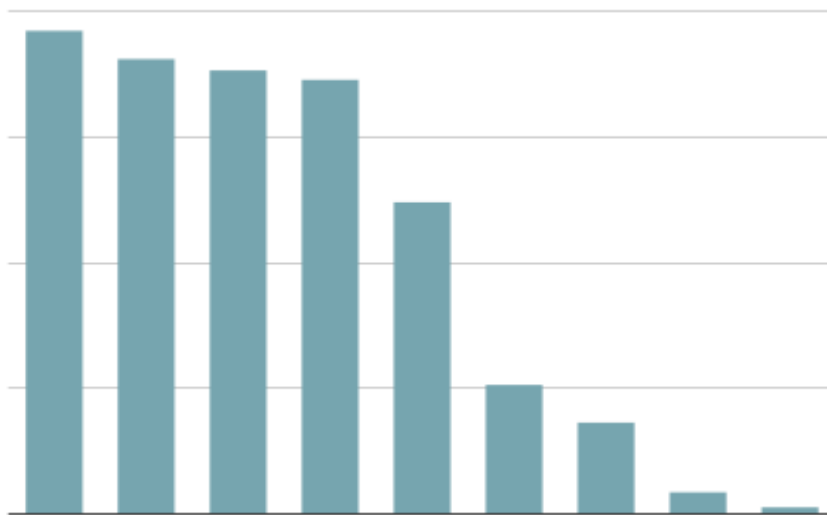
–Интернеттегі бейне контенті оқу материалдарының ең танымал көзі болды - бұл, ең алдымен, желідегі контенттің бұл түрі тақырыптық бағытқа қарамастан, ең танымал болып табылатындығына байланысты, екіншіден, бейнені көру басқа әрекеттермен біріктіру оңай. Сондай-ақ, респонденттер оқу процесінде бейне контентін қолданудың маңызды факторлары ретінде "көрнекілік" (түсіндіру процесі мен барысын бақылау мүмкіндігі) және "жекелендіру" (роликтердегі әңгімелер көбінесе бірінші адамнан айтылады) екеуін атап өтті.

–Студенттер әр түрлі интернет - порталдарға және әлеуметтік желілерге жиі жүгінеді: біріншісі әртүрлі сипаттағы ақпаратты ұсынады, ол мақсаттағыны іздеуге жақсы көмектеседі, ал жастардың оқушылардың өзара әрекеттесуі мен контентті шығаруға жауап береді. Негізгі айырмашылық-әлеуметтік желілерде іздеу навигациясы жоқ, бірақ сұрақтар қоюға және жауаптар алуға, сондай-ақ басқа пайдаланушылардан көмек сұрауға және соның ішінде сарапшылармен өзара әрекеттесуге мүмкіндік бар.

–Баспа кітаптары маңызды рөл атқарады (олар электронды және онлайн басылымдарға қарағанда жиі қолданылады)-оларға ең алдымен дәстүрлі түрде, әсіресе мектептерде қолданылатын оқулықтар мен оқу материалдары кіреді.

–Аналогтық БАҚ ең танымал емес дереккөздерге жатады, өйткені олар оқушылардың сұранысына жедел жауап бере алмайды және нақты бір нәрсені білуге немесе белгілі бір тапсырманы орындауға деген ұмтылысты қанағаттандыра алмайды, керісінше танымдық ақпараттың қосымша көзі бола алады.

Айта кету керек, респонденттердің көпшілігі жауаптардың кем дегенде үш нұсқасын таңдады, бұл олардың оқу процесінде де көбірек көздерге жүгінгісі келетіндігін көрсетеді.

Интернеттегі Интернет-Әлеуметтік Баспа Онлайн Телеканал Баспа Радио хабар Басқа
Видео контент портал желілер кітаптар басылым бағдарлама журнал

График 3 - Оқу және өзін-өзі тәрбиелеу процесіндегі ақпарат көздері

Сауалнаманың бұл бөлімі сандық буын өкілдерінің қалай және қандай ақпарат көздерін таңдайтынын көрсетуі керек еді. Олар баспа БАҚ-ты сирек қолданады, ал интернет жаңалықтар, ойын-сауық және білім беру контентінің негізгі көзіне айналады. Алайда, сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі үшін нақты онлайн-БАҚ атауларын көрсету оңай

болған жоқ: оның орнына олар әлеуметтік желілерді, тіркелмеген интернет-БАҚ атауларын және жаңалықтар алу үшін үнемі жүгінетін жаңалықтар агрегаторларын көрсетті.

Жастар арасында дәстүрлі теледидарды тұтынушылар саны ересек тұрғындарға және жалпы елге қарағанда едәуір аз және респонденттердің төрттен бір бөлігін құрайды. Интернеттегі контент түрі бойынша негізгі дереккөздер әртүрлі бейнематериалдар болды: (Ойын-сауық роликтері, оқыту видеолары), бірінші кезекте Youtube арналарында, дәстүрлі теледидардың аға ұрпақ үшін негізгі ақпарат арнасына айналғанына ұқсас, бұл бізге Youtube Алматы және Түркістан облысының цифрлық буын өкілдері үшін ең қолайлы және белсенді пайдаланылатын ақпарат көзіне айналғаны туралы тезисті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Белгілі бір материалдың медиа көзін таңдауда шешуші факторға айналуы беделдің құлдырауының бір түрін білдіреді: қай дереккөз екені маңызды емес, материалды ұсынудың мазмұны мен формасы маңызды.

Әдебиеттер:

1. Unat Y. Bilim Tarihinden Örneklerle Genç Bilim İnsanlarına Öneriler // [Электронды ресурс]. URL: <https://docplayer.biz.tr/167417545-Bilim-tarihinden-orneklerle-genc-bilim-insanlarina-oneriler.html>. -13.03.2017

2. Рустем М. Без науки будущего нет // Астана: Литер. -06.12.2016. – Б 4.

3. Как поддерживают молодых ученых в разных странах // [Электронды ресурс]. URL: <http://edumarket.ru/library/science/10065/>.

4. Қазақ теледидарындағы жастар бағдарламалары // [Электронды ресурс] <https://kitaphana.kz/refkaz/232-zhurnalistika/2587-kazak-teledidari.html>

5. Д.М.Вьюгина. Особенности медиапотребления современной российской молодежи (на примере Москвы и Московской области) // [Электронды ресурс] <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-mediapotrebleniya-sovremennoi-rossiiskoi-molodezhi-na-primere-moskvy-i-moskovsko>. 2019.

ОӘЖ 373.3.016

ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Баратов О.А.

Физика кафедрасының 1 курс магистранты

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ, Қазақстан

Ғылыми жетекші: **PhD докторы Б.С. Уалиханова**

Қазіргі мектепте физиканы оқыту әдістемесі білім беру мақсаттарының өзгеруімен, жаңа буынның федералды мемлекеттік білім беру стандартын әзірлеумен байланысты қиын кезеңді бастан кешіруде.

Мектеп жас ұрпақтың табысы мен денсаулығын сақтауды мақсат етеді.

Қазіргі әлемде білім алушылар белсенді, серпінді, жұмысқа қабілетті, ерікті, өзіне сенімді, құзыретті болуға тиіс. Азаматтық қоғам жоғары кәсіби құзыреттілікке ие мұғалімдерге шұғыл қажеттілік туғызады. Көптеген жылдар бойы Ресейдің мектеп жүйесі ғылыми – ағартушылық болды. Ондағы әрбір мұғалім білімді жеткізетін ақпарат беруші болды, ал қазір біздің біліміміз мұғалімнің рөлі әртүрлі болатын ғылыми – гуманитарлық жүйеге жақындауға тырысады:

- бірінші орында әлеуметтік белсенді тұлғаны тәрбиелеу үшін жағдай жасау тұр;

- мұғалім баланы үйренуге үйретуі керек-білімді өзі ала білуі керек, ал мұғалім танымдық іс-әрекетті ұйымдастырушының рөлін сақтайды, таным процесін басқарады, яғни

жоспардың орындалуын жоспарлайды, ұйымдастырады, қол жеткізілген нәтижелерді талдайды.

Қандай жағдай болмасын, мұғалімнің негізгі жұмыс формасы әлі де сабақ болып табылады. Заманауи білім беру технологиялары білім беру процесінің даралануына, қашықтығы мен вариативтілігіне, білім алушылардың жасына және білім деңгейіне қарамастан академиялық ұтқырлығына бағдарланған. Қазіргі мектепте оқу процесінде қолдануға болатын білім беру педагогикалық технологияларының кең спектрі ұсынылған. Қазіргі білім беру жүйесі мұғалімге инновациялық әдістердің ішінен таңдау мүмкіндігін ұсынады.

Бүгінгі таңда заманауи сабақты сәтті өткізу үшін өз ұстанымыңызды жаңаша түсініп, өзгерістердің не үшін және не үшін қажет екенін түсініп, ең алдымен өзіңіз өзгеруіңіз керек. Оқытудағы мақсат-оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, ойлауын, зейінін, есте сақтау қабілетін дамыту. Осы мақсатты шешу үшін Мен өз жұмысымда келесі инновациялық технологияларды қолданамын:

- тұлғаға бағытталған оқыту технологиясы;
- деңгейлік саралау технологиясы;
- проблемалық оқыту;
- оқытудағы зерттеу әдістері;
- Жоба әдісі;
- модульдік оқыту технологиясы;
- ақпараттық-коммуникациялық технологиялар;
- Денсаулық сақтау технологиялары.

Әдістерді қолдану

- проблемалық оқыту маған оқу іс-әрекетінде проблемалық жағдайлар туғызуға және білім алушылардың оларды шешу бойынша белсенді дербес іс-әрекетін ұйымдастыруға көмектеседі, нәтижесінде білімді, іскерлікті, дағдыларды шығармашылық игеру орын алады және ойлау қабілеттері дамиды. Мысалы, жаңа тақырыпты талдау барысында олар танымдық мотивациясын арттыратын зерттеу тәжірибелерін жүргізеді;

- көп деңгейлі оқыту маған әлсіз нәтижелері бар білім алушыларға көмектесуге және білім беруде жылдам әрі терең ілгерілеуде мықты білім алушыларға назар аударуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, күшті оқушылар өздерінің қабілеттерінде бекітіледі, әлсіздер оқу жетістіктерін сезінуге мүмкіндік алады, бұл оқу мотивациясының деңгейін арттырады;

- оқытудың жобалық әдістері жеке шығармашылық қабілеттерін дамытуға, оқушыларымыздың кәсіби және әлеуметтік өзін-өзі анықтауына саналы түрде қарауға мүмкіндік береді;

- оқытудағы зерттеу әдістері оқушыларға өз білімдерін дербес толықтыруға, зерттелетін мәселеге терең үңілуге және оны шешу жолдарын болжауға мүмкіндік береді, бұл дүниетанымды қалыптастыруда маңызды;

- ойын әдістері мен денсаулық сақтау технологиялары сабақ барысында әр түрлі тапсырмаларды біркелкі бөлуге, ақыл - ой әрекетін дене шынықтыру минуттарымен алмастыруға, күрделі оқу материалын беру уақытын анықтауға, өзіндік жұмыстарды жүргізуге уақыт бөлуге, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды нормативті қолдануға мүмкіндік береді, бұл оқуда оң нәтиже береді. Мысалы, білім алушыларды бірыңғай мемлекеттік емтихан тапсыруға дайындау кезінде ақпараттық технологияларды пайдалануды мынадай бағыттарда анықтауға болады: жергілікті тестілеу және диагностика жүргізу; Интернет желісін пайдалана отырып, емтиханға дайындық шеңберінде ақпаратты іздеу және өңдеу (мысалы, ФИПИ сайтындағы интерактивті тесттер). Заманауи сабақ аясында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың әртүрлі әдістемелері мен технологияларымен шебер үйлесуі білім беру мазмұнын байытады, сабақты қазіргі ұрпақ үшін көрнекі, мазмұнды және қызықты етуге мүмкіндік береді.

Осылайша, білім берудегі инновациялар деп педагогикалық технологияларды, оқыту әдістері, әдістері мен құралдарының жиынтығын жетілдіру процесі түсініледі. Қазіргі уақытта Инновациялық педагогикалық қызмет кез-келген оқу орнының білім беру қызметінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Және бұл кездейсоқ емес. Бұл білім беру қызметтері нарығында белгілі бір мекеменің бәсекеге қабілеттілігін құру үшін негіз құрып қана қоймай, сонымен қатар мұғалімнің кәсіби өсу бағытын, оның шығармашылық ізденісін анықтайды және студенттердің жеке өсуіне ықпал етеді. Жаңа түрлендірілген мектепте әр оқушы қызықты және ыңғайлы болуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1.«Обучение деятельности на уроках физики» Е.А. Румбешта, ж. «Физика в школе» №7. 2003.
2. «Экспериментальные задания» В.Ф. Шилов. (Ученические мини-проекты).
3. Intel Обучение для будущего, Москва 2004.
4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С.Полат – М., 2000.
5. Типология телекоммуникационных проектов. Е.С. Полат. Наука и школа – № 4, 1997.

ӘОЖ -343.983

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Әмірхан О.К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Муминова Ш.С.**

Еліміз егеменді ел болғалы бері келелі де ауқымды өзгерістер жүруде. Саяси, экономикалық, қаржылық т.б. салалардағы секілді білім беру саласы да мұндай өзгерістерден тыс қалған жоқ. Себебі мемлекетті нығайту, көркейту үшін өмірге жаңаша көзқарастағы, білімді, жан-жақты дамыған ұрпақ тәрбиелеу қажеттігі туындады. Сондықтан қандай халықтың даму стратегиясын алып қараса, онда өскелең жас ұрпақты елін сүйетін отаншыл, саналы, тәрбиелі етіп шығару – оның басты бағдарларының бірі. Қазіргі жас ертеңгі халық тағдырын шешетін азамат. Осыдан білім беру мекемелерінің алдында күрделі міндет тұр. Ол – оқушыны саналы ойлайтын ертеңгі күні қоғамда өз орнын табатын жеке тұлғаны тәрбиелеп шығару.

Қазіргі кезеңде биологияны оқыту әдістемесі ғылымында ізденістер, жаңалықтар болып жатыр. Түрлі әдістемелік жүйе, әдістер мен тәсілдер мектепте биология пәнін оқыту үрдісіне енуде. Мысалы: Ж.Қараевтың «Деңгейлеп оқыту технологиясы», В.В Давыдовтың «Дамыта оқыту технологияларының элементтері», «Блум таксономиясы» т.б.

Қазіргі білім саласының алдына қойылған талаптар – оқушыларға білімді тереңдетіп беру. Мұны кейінгі жылдары шыққан оқулықтардан да көруімізге болады. Мұндай жағдайда оқушының алдында үлкен мәселе: оқушыны қалайша шаршатпай, енжарлыққа салдырмай терең білім беруге болады? Осы тұрғыдан алып қарағанда оқыту үрдісінде ойын әдісін қолдану - бұл проблеманы шешудің бірден-бір жолы. Сыныптардағы биология сабақтарын ойын әдісімен оқыту жұмыстары мынадай бірнеше маңызды мәселелерді шешеді: біріншіден, оқушылар ойын кезінде бір-бірімен тең құқықтыққа ғана қолы жетіп қоймай, бір-бірімен қарым-қатынастары артып, ұнамдық қасиеттері дамиды, бұл оқушылардың логикалық ойлары дамиды деген сөзсіз; екіншіден оқулықта берілген материалдарды қызығып, ынта-жігермен оқиды, бұл оқушылардың білімді сапалы меңгеруін қамтамасыз етеді, үшіншіден, оқушылардың арасында жарыс пайда болады, оқушының жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастырады, төртіншіден, оқушылар шығармашыл ойлауға дағдыланады.

Сондықтан сабақты ойын тәсілімен өткізу – биологияны сапалы оқыпудың маңызды мәселелерінің бірі.

Ойын-әрекеті арқылы баланың дағдысын қалыптастыру кезінде ойын арқылы, көңіл-күйі, баланың тілін дамытумен қатар пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру: оларды сергіте, қуанта отырып, белсенді әрекетке жұмылдыру, ойын таңдаудағы ойланғанын жүзеге асырудағы дербестігін жетілдіру, ойын түрін қолдану арқылы баланың жеке қасиеттерін қалыптастыру. Ойын арқылы оқыту технологиясы дидактикалық, тәрбиелік, дамытушылық болып бөлінеді. Ойын оқушының ойлау қабілетін арттырады. Физика, химия, тарих т.б. пәндерімен байланысып білім – білік дағдылары артып, пәнге деген қызығушылығы артып, білім сапасының артуына ықпал етеді. Бала дамуындағы ойынның рөлі туралы әр кезде де педагогика ғылымының майталмандары үнемі көрсетіп отырған. Ойын арқылы балалар әлем есігін ашады, шығармашылық қабілеттері артады. Ұлы педагог В.А. Сухомлинский ойын ойнамай бала толыққанды дамымайды деп жазған. Ойынға да басқа оқыту формалары сияқты арнайы психологиялық қағидалар талап етіледі. Басқа да кез- келген іс-әрекеттер сияқты ойын әрекеті де сабақ кезінде ынталандыруды қажет етеді, ең бастысы оқушылар ойынның қажеттілігін сезінуі керек. Негізгі рөл оқушының ойынға қатысуындағы психологиялық және интеллектуалдық дайындығымен сипатталады. Ойын кезіндегі көтеріңкі көңіл-күй, өзара түсіністік, достық қарым-қатынасты қалыптастыру үшін мұғалім әр ойынға қатысушының мінез-құлқын, темпераментін, жинақылығын, ұстамдылығын және денсаулығын ескеруі керек. Ойынның мазмұны қатысушылар үшін қызықты және ойын соңында нәтижесі анық көрінетіндей маңызды құндылықтарын сезінетіндей болуы тиіс. Әр баланың ойын әрекеті сабақ кезінде алған білімдері мен білік-дағдыларына негізделеді, ол әрекеттер күнделікті әсерлі шешімдер қабылдауға, өздерін және қоршаған орта мүмкіндіктерін дұрыс бағалай білуге тәрбиелейді.

Оқушылардың биологиялық ой өрісін дамыту, пәнге деген қызығушылығын ояту биологиядағы басты проблеманың бірі. Әр сабақ-мұғалім ізденісінің жемісі. Күнделікті сабақтағы бір сарындылық оқушылардың ынтасын, қызығушылығын жоғалтады. Сондықтан сабақты түрлендіріп, ойын сәттерін қолданып өткізсе, сабақтың мазмұны ашыла түседі. Өйткені ойын оқушының бойындағы жақсы қасиеттерді қалыптастыруға, әлеуметтік өмірдегі процестерге өзінше баға беру мен пайыздай алушылыққа үйретіп, адамдармен қарым-қатынас жасауға тәрбиелейді, зейіні арта түседі, есте сақтау қабілеті дамиды.

Ойын – күрделі биологиялық, психологиялық, педагогикалық ұғым. Психология тұрғысынан ойынды зерттеуге Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев секілді ғалымдар ат салысты. С.Л.Рубинштейннің пікірінше «ойын негізінде адамның барлық психикалық қабілеттері қалыптасады, баланы ересек өмірге дайындайды. Ойын арқылы бала қоршаған ортамен қарым-қатынас жасайды.

Педагог ғылымдар ойынның оқыту процесінде оң әсерін тигізетініне келісе отырып, мынандай пікір айтады.

Белгілі педагог Ю.К.Бабанский ойынды «как мощное средство стимулирования познавательного интереса учащихся» – деп көрсетсе, педагогтардың арасында ойын іс-әрекетін педагогикалық құбылыстардың қай түріне жатқызу жөнінде бір пікір жоқ. А.С.Гуревич, А.В.Килиниуктер ойынды оқытудың активті түрі деп қарастырса, Н.Н.Скатова, Р.И.Половникова, В.К.Роман оқытудың ойын әдісі дейді. Тағы бір ғалымдар оқытудың ойын элементтері деп қарастырады. Біз ойынды әдіс деп қарастырамыз. Себебі әдіс секілді ойын кезінде оқушымен оқытушының арасындағы байланыс туындап оқыту процесінде тактиканы емес, стратегияны анықтайды. Біз ойынды іштей жөндей отырып оның мынадай элементтерін өзара тығыз байланыста болатынын атап көрсеткіміз келеді.

Ойын элементтері ойынның біртұтас құрылысын береді. Ойын құрылысында алдымен оқытудың мақсаты тұрады.

Ойын – өзіндік басқаруды жинақтайтын қоғамдық тәжірибені меңгеруге бағытталған белгілі бір жағдайдағы іс-әрекеттің түрі. Адам әрекетіндегі ойын құрылымының кезеңдері:

мақсат қою; жоспарлау; мақсатты жүзеге асыру; адамның өзін субъект деп табуын қорытындылау болып бөлінеді.

С.А.Шмаковтың пікірінше, ойын – бұл тәртібіне өзіндік басқаруды жинақтайтын қоғамдық тәжірибені меңгеруге бағытталған белгілі бір жағдайдағы іс-әрекет түрі. Көптеген ойындар келесі түрлерімен ерекшеленеді: еркін дамыйтын әрекет; шығармашылық әрекет; тікелей немесе жанама ережелер.

Ойын-бұл да әрекеттің бір түрі оны қолдану барысында оқу міндеттері ашылады. Ептілік пен дағды, білімнің жоғары сатыға қамтамасыз ету шешімі, оқу жағдайы немесе мұғалімнің құрастырған жағдайы белгілі мәселе қою арқылы оқу тапсырмаларында түсіндіріледі.

Ойын- әрекеттің қажетті түрі арқылы оқушының жинақталған өмірлік тәжірибесі көрінеді, қоршаған ортаға деген көзқарастары тереңдейді және бекітіледі, оларға қажетті табысты еңбек әрекеттері мен дағдылану, ұйымдастырушылық қабілет тәрбиеленеді.

Ойын-мұғалім әрекеті тарапынан , бақылау мен бағалаудан тыс еркін тәртіп ережелерінен тұратын қызмет түрі.

Әрбір ойында жарыс элементтері бар. Жарыста оқушының жеңіске деген құштарлығы, белсенділігі туындайды. Жарыс элементтері эмоциялық қызығуды арттырады, оқушының өзін-өзі бағалау әрекетін жандандырады. Оқушы жарыста өз еңбегінің нәтижесін сыныптастарының нәтижесімен салыстырып өзінің көрсеткіштерін жақсартуға тырысады.

Ойын технологияларының белгілері: ойын үлгісінің бар болуы; ойын қойылымдары; рольдік позициялар; альтернативалық шешімнің мүмкіндіктері; жобаланған нәтижелер; бағалау критерилері; сезім әрекетінің серпілуінің бар болуы. Ойынды топтастырудың әр түрлі ыңғайы бар: өңделген үлгіленген жағдайдың мінезделуіне қарай; ойын процесінің мінезіне қарай; ақпаратты өңдеу және тарату тәсілдеріне қарай, танымдық, қызықты театрланған, рөлдік, имитациялық еліктеу және т.б. ойындар қолданылады.

Педагогикалық процесс мінезіне қарай ойынды келесі топтарға бөлуге болады: Оқыту, жаттығу, бақылау және талдап қорыту; танымдық, тәрбиелік, дамытушылық; репродуктивті, продуктивті, шығармашылық; коммуникативті (қатынас), диагностикалық хабардар ету және т.б

Сабақта дидактикалық тапсырмалар арқылы ойынды оқыту, бақылау және талдап қорыту деп бөлген дұрыс.

Сабақта ойын технологиясымен оқыту шеңберін жүзеге асыруға негізделген негізгі міндеттер:

- өздік жұмыстың дағдысын дамыту мен бекіту
- жағымды ойлай білу ептілігі
- өзара әрекет етуді ұйымдастыру
- шешімді қабылдау және оның орындалуын ұйымдастыру

Ойын технологиясының оқытудың сатылары:

1. Ойынға кіріспе: берілген ойынның мазмұнын анықтау, алынған ақпаратты талдау, ойын топтарын құру, рөлдерді бөлу
2. Баяндалған дайын объектіні құрастыру: топтардағы рөлдік қатынас, форматтық баяндалған объектіні оқып білу
3. Топ жобаларын бағалау:ұсынылған жобаларды талқыға салу
4. Ұсынылған жобаларды экспериментальды жүзеге асыру: ойыншы әрекеттері мен жобаларды бағалау, ойындарды талдау.

Ойын оқушының негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын оқушының даму құралы, таным көзі, тәрбиелік дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынның тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп, А.С.Макаренко былай деп жазды: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан сондай болады». Сондықтан келешек қайраткерді тәрбиелеу ең алдымен ойыннан басталады.

Ойындар оқушыларды өз бетінше жұмыс істей білуге дағдыландырады, ойлау қабілеттерін, ізденімпаздығын арттырады, сөздік қорларын молайтады. Ойынды қолдану сынып оқушыларының пәнге деген қызығушылығын арттырады, белсенділік танытып, материалды қажетті деңгейде игеруіне ықпал етеді. Ойындар мазмұны баланы қызықтыра алатындай құнды болуы керек. Ойын әрекеті сабақта игерілген білім, білік, дағдыға сүйене отырып оқушылардың өзіне және басқаға сын көзбен қарап, тиімді шешім қабылдауына мүмкіндік туғызады. Ең бастысы әлеуметтік психологиялық талаптардың бірі – шынайы қарым-қатынас практикасы мен ойынның логикалық үйлесімінің болуы. Ойын сабақтары түрлерін тандап алу, оны жүргізу мұғалімнен үлкен шығармашылық ізденісті талап етеді.

Ойын – адамның өміртанымының алғашқы қадамы деп білеміз. Оның басты ерекшелігі баланың ойлау қабілетін жетілдіру болып табылады. Ойында балалар әр нәрсеге жақсы зейін қояды және көбірек есіне сақтайды. Ойын үстінде ол алға қойылған мақсатты шұғыл және оңай жүзеге асырады. Ойын шарттарының өзі баладан заттарға, айналатын көріністер мен сюжетке зейін тоқтатуды талап етеді. Егер бала ойын талабына зейін қойғысы келмесе, ойын шарттарын есте ұстамаса, онда оны құрдастары ойыннан шеттетуі ықтимал.

Ойын – оқушылардың негізгі іс – әрекетінің бір түрі. Ойын барысында оқушының жеке басының қасиеттері қалыптасады. Мысалы: кіші мектеп жасындағы балаларды көргендерін, байқағандарын, айналасынан естігендерін ойын кезінде қолданалытанын байқау қиын емес. Ойын айналадағы болмысты бейнелейді. Ойын барысында балалар дүниені тани бастайды, өзінің күш-жігерін жұмсап, сезініп білдіруге мүмкіндік алады, адамдармен араласуға үйренеді. Мектеп оқушыларының мектепке келгенге дейінгі әрекеті ойын десек, оқу-тәрбие үрдісінде олар біртіндеп ойын әрекетінен оқу (таным) әрекетіне бейімделуі тиіс. Ол сабақ барысында қолданылатын дидактикалық ойындар арқылы жүзеге асырылады. Ойын баланың сабаққа ынтасын аударуға, көңіл қойғызуға, сондай-ақ қабылдауын жеңілдетуге, білімді толық игеруіне көмектеседі. Ойынның түрлері өте көп: ойын сабақ, ойын-жаттығулар, сергіту ойындары.

Биология сабақтарында халық ойындарын дидактикалық материал ретінде қолданып сабақ өткізу өте пайдалы.

Мұндай ойынды әр түрлі тақырыптарда өткізуге болады, өткізу арқылы қай оқушының тақырыпты меңгере алмағанын және қай жерден үнемі қате жіберетінін оңай аңғаруға болады. Сондай-ақ үзіліс кезінде білмейтін оқушыларға білетін оқушылардың түсіндіріп, үйретіп жатқанын көруге болады.

Алайда, ойын арқылы тапсырмаларды орындау ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық және дене тәрбиесінің мақсаттарына жету үшін пайдалану орынды. Оқушының қуанышы мен реніші ойында айқын көрінеді. Ойын кезіндегі оқушының психологиялық ерекшелігі мынада: олар ойланады, эмоциялық әсері ұшқындайды, белсенділігі артады, еркі қасиеті, қабілеті, қиял елестері дамиды, мұның бәрі оқушының жан-дүниесіне әсер етіп, оның рухани адамгершілік сезімінің дамуына ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Торманов Н., Абылайханова Н.Т. Биологияны оқытудың инновациялық әдістері. - Алматы: Казак университету 2013. - 258 б. 14.
2. «Қазақстанжолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Елбасы жолдауы. 2014ж қаңтар 1-бет.
3. Шілдебаев Ж.Б. Биолог бакалаврларының заманауи педагогикалық әдістемелік іс-әрекетке дайындығын қалыптастыру/«Орта және жоғарғы мектептерде биологиялық және экологиялық білім берудің өзекті проблемалары: инновация және тәжірибе» атты Халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. –Алматы, 2016. - 74-77 б.
4. Шілдебаев Ж.Б., Ермекбаева А.Т. Биологияға кіріспе: оқу құралы. – Астана, «Фолиант». 2016. - 315б.

ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ҒЫЛЫМҒА БЕЙІМДЕУ

ИЭФ-19-14к тобының студенті - **Жұмабек Г.А.**
Ғылыми жетекші – **п.ғ.к., доцент Бердалиева Т.Д.**
Tashenev University, Шымкент қ.

Қазіргі өскелең өмір талаптарына сай жастарға білім және тәрбие беру, оларды жан – жақты дамыту қоғам алдында тұрған басты міндеттердің бірі.

Білім беру – бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық мәдени дамуының жоғары деңгейін және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие беру мен оқытудың үздіксіз процесі. Осы процесте дарынды балалар мен жастардың жетілуіне өркениетте жағдай туғызу қажет. Мемлекеттік деңгейде маңызды құрал болып саналатын дарынды балалар мен жастарды оқытып, қолдаудың жүйесін жасау қажеттілігі негізделді. Балалар дайындаған ертерек айқындауға байланысты жүргізілген зерттеу тәжірибесі дарынды балаларды қолдау үшін мемлекеттік арнайы бағдарлама жасау қажеттігін дәлелдейді. Дарынды балаларды таңдау және олардың бойындағы ерекше қасиетті бағалап, өмірден өз орындарын табуға көмектесі – басты парызымыз.

Дарындылық жайында сөз болғанда әр түрлі мәселелер туындайды. Кейбір ғалымдар (Д.Хебб; Г.Айзенк) дарындылықты генетикалық нәрсе деп қарастырып, оны белгілі бір даму сатысының соңғы нәтижесі деп түсіндіреді Ф.Галтон. Жоғары қабілетінің тұқымқуалаушылыққа байланысты екенін тұжырымдады. Дарындылық мәселесіне функциональдық көзқарас туындаған шақты психологтер (А.Бэн, В.Вундет, Д.Милль, Т.Спенсер, Т.Циген) ой-өріс дарындылығын диагностикалық үшін негізгі функцияларды зерттеу керектігін айтады. А.А.Леонтьев, О.Н.Овчиникова, Ю.Б.Гиппенрей, К.А.Гельвеций адамды тәрбие арқылы дарындылыққа жеткізуге болатындығы туралы ғылыми еңбектерінде жариялады.

Әрқандай адамда оқу мен тәрбиенің негізінде қалаған қабілетті дамытуға болатыны жөніндегі негізді қолдай отырып, америкалық ғалымы У. Ушби қабілет ең алдымен балалық шақтан қалыптасқан ақыл-сана (интеллектуал) әрекеттер бағдарламасына байланысты екенін дәлелдеді.

Бүгінгі егеменді мемлекетімізде өскелең ұрпаққа тәрбие мен білім беруде, олардың өзіне тән жеке дербес ерекшеліктерін, яғни дарындылықтарын байқауда және оны жан-жақты дамытуда келелі жұмыстар жасалуда. Осы тұрғыдан қарастыра келе білім беруді ұлттық сипатта дарындылық қабілетін ашу, тәрбиелеу негізге алынуда. Мұғалімнің оқу – тәрбие процесін ұйымдастырудың өзіндік ерекшелігі мен дарынды оқушылармен жүргізілетін жұмысты жүйелі ұйымдастыру бүгінгі таңның өзекті мәселесі болып отыр.

Нәтижеге бағдарланған білім берудің негізі оқушының дара тұлғалық, дарындылық қабілеттерін дамытумен анықталады. Бүгінгі таңда білім беруде оқушыға тек қана білім, білік дағдыларын ғана қалыптастырып қоймай, алған білімін өмірлік қажеттілігіне жарата алып, оны шығармашылықпен іске асыру жолдарын игеруді үйрету, оқуға деген танымдық қызығушылық қабілетін арттырып, өз білімін әрқашан кеңейту қажеттілігін сезінуге жетелеу көзделеді.

Бүгінгі білім беру үрдісінде мұғалім өзінің теориялық білімі арқылы оқушы бойына өзін қоршаған ортаға деген көзқарасын қалыптастырады. Мақсатқа жету оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады.

Дарынды балаларға білім беруді ғылымның бүгінгі даму дәрежесіне сәйкес жүргізу ерекше дарынды балалардың интеллектуалдық дамуын қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Дарынды оқушымен жұмыс жүйесінде мұғалім маңызды орын алады. Оқушының болашақтағы мамандығына байланысты, кәсіби тағдыры жақсы мұғалімге байланысты. Баланың бойында күш қуаты жеткілікті, шын дарынды екеніне сендіру – ұстаз бойындағы

күдіретті күш, өйткені сенім үлкен жеңіске жетелейді. Дарынды баланың одан әрі жетіле түсуіне ұстаз тарапынан мейірім мен кішіпейілділік, бала жанын жазбай танушылық қасиет қажет-ақ.

Дарынды балалармен жұмыс түрлерін ұйымдастыруда төмендегідей мәселелерге назар аудару керек;

1. Пән сабақтарында шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды іріктеу, орындау, талдау жұмыстарын жүйелі жүргізу.

2. Дарынды оқушылардың білім деңгейі мен олардың өз мүмкіндіктерін пайдалану көрсеткішін арнайы әдістемелер бойынша жүйелі түрде тексеріп отыру.

3. Сабақтан тыс мезгілінде жүргізілетін жұмыстарды- пәндік олимпиада, ғылыми конференцияға, интеллектуальдық турнирлер мен шығармашылық байқауларға дайындық жұмыстарын жыл бойы жоспарлы жүргізу керек.

4. Білім беру мекемелерінде дарынды оқушылар үшін арнайы сыныптар мен топтар құрып, оқу бағдарламаларын жеделдетіп оқытуды ұйымдастыру;

Дарынды баланың жасаған жұмысына қолдау көрсету де оның болашағына ерекше әсер береді. Оның өзінің білімділігіне деген сенімділігі арта түседі.

Бала бойындағы дарындылық, ғылымилық қабілетін ашу, жақсы танымдық қасиеттерін зерттеу, айқындау – ең басты мәселе. Ал оқытудың түпкілікті нәтижесі – өз ойын дәлелдей алатын, жан – жақты білімді, білімін жүзеге асыра алатын, қалыптасқан өзіндік азаматтық көзқарасы бар іскер, ақылды, адамгершілігі мол тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру. Ол үшін белгілі бір жоба болуы шарт. Яғни, оқушының дарындылығын айқындау, шығармашылық дарындылығын зерттеу, анықтау, белгілі бір бағыт – бағдарлама бойынша жұмыс жүргізу қажет. Оқу жылының басында дарынды балаларға арналған тиімді жұмыс жоспарын құрып аламын. Ол оқушылар осы жоспар бойынша жұмыстарын жасап, күнделіктеріне толтырып жазып отырады.

Оқушының дарындылығын анықтап, дамыту мақсатында әр пән мұғалімінің алдында төмендегідей мақсаттар мен міндеттер болуы орынды:

-Дарынды оқушының ақыл-ойының, эмоционалдық және әлеуметтік дамуы мен ерекшеліктерінің өзіндік ашылу деңгейі мен өлшемін ескеру;

-Жан-жақты ақпараттандыру;

-Коммуникативті бейімдеу;

-Дарынды оқушының шығармашылық бағытының ашылуына, дамуына, қоршаған ортаға өзін-өзі жарнамалауына көмек көрсету;

Осы мақсаттар мен міндеттерді орындауда мектеп ұстаздары мынандай жұмыс түрлерін қолданады:

1. Икемді және ұтқыр оқу жоспарын құрады;

2. Жеке пәндерді оқытуда тәуелсіз қозғалыс жасайды;

3. Дарынды оқушының өзінің жұмысын өзі жоспарлап, шешім қабылдауына ықпал етеді;

4. Дарынды оқушының қызығушылығына байланысты оқу жоспарын құрады.

Мектеп психологы пән мұғалімдерімен бірігіп отырып, сауалнама арқылы оқушының дарындылық сферасын анықтайды. Оқушының дарындылығы анықталған кезде, дарынды оқушының жетекшісі, психолог оның жеке құжаттарын, мінездемесін, сынып журналын зерттейді, баланың сабақтағы, сабақтан тыс кездегі іс-әрекетіне үнемі бақылау жасап, талдау жүргізеді, әр түрлі формада білім тексеру жұмыстарын ұйымдастырып, білім деңгейін анықтайды, психо-педагогикалық диагностика жүргізеді.

Мектепте жеке пәндерді оқуда ерекше білім жетістіктерін көрсеткен оқушылардың мәлімет банкісі құрылып, оқушылардың білім жетістіктері мен психопедагогикалық диагностикалары салыстырылып, әр оқушыға күнделік жүргізіледі.

Дарынды оқушылармен жасалынатын жұмыс түрлері:

1. Баланың қызығушылығына әрі табиғатына қарай ғылыми жұмысқа баулу;

2. Пәндік олимпиадалық жұмыстарға дайындау;

3. Қазіргі кезде жақсы дамып келе жатқан дебаттарға, пікір – сайыс яғни интеллектуальды ойындарға дайындау;

4. Мектептің ғылыми қоғамындағы үйірме жұмыстарын ұйымдастыру.

Оқушылардың ғылыми зерттеу жұмысын ұйымдастыруы мақсатты әрі жүйелі түрде бағыттау керек. Сондықтан да ғылыми жоба технологиясының тиімділігі күннен күнге артуда. Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу. Егер оқушы ғылыми жобасы тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлай білсе, оны дұрыс орындай алса - ол болашаққа дұрыс бейімделген тұлға болып қалыптасады. Әр түрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдай отырып, әр түрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт – бағдар бере алады.

Дарынды баланың қабілетіне білім беру тарапынан және тәрбиеішілік жұмыстар тарапынан қолдау болуы шарт. Ол ең алдымен: дарынды баланы анықтау жолдарымен және дұрыс бағыт-бағдар беру жолдарымен айқындалады. Дарынды баламен жұмысты бастау жолында төмендегідей проблемаларға кездесеміз: әлеуметтік жағдайының әсері, жаңадан келген оқушының ортаға бейімделе алмауы; жас кезеңіндегі өтпелі кезеңі, оқуда жетістікке жете алмауы, ұяңдығы, психофизиологиялық себептер. Әртүрлі жағдайда кездесетін жоғарыда көрсетілген проблемадан негізінен ата-ана мен сынып жетекшісінің, пән мұғалімдерінің және әкімшіліктің тығыз байланысы шешуші жолды анықтайды.

Осындай өмірдегі жағдаяттармен таныстыра отырып, баланың тек жақсы оқуына ғана емес, бойындағы қабілеттілікті көре, тани білуіміз керектігін естен шығармағанымыз да дұрыс. Дарынды балалардың шығармашылық қасиеттерін дамыту жұмыстары сынып ішінде психо-эмоционалды климатты қалыптастыру бағдарымен де тығыз байланысты.

Білім беру мекемелерінде дарынды балалармен жұмыс барысында ОҒҚ-ның (оқушылардың ғылыми қоғамының) алатын ролі ерекше. Осы тұрғыда оқушылардың ғылыми қоғамы жұмысын қалай тиімді етіп ұйымдастыруға болады деген сұрақ туындайды. Бұл әрине, мектепте ғылыми-әдістемелік кеңесінде, ОҒҚ-ның жұмысын оқу ісінің меңгерушісі немесе директордың әдістемелік жұмыс жөніндегі орынбасары басқаруымен жүргізілетін жұмыс. Ғылыми жетекшілер кеңесі секция жұмысы мен ОҒҚ мүшелері үшін танымдық бағдарламаны қарап бекітеді. Ғылыми-ізденіс жұмыспен шұғылданатын оқушыларды ғылыми жұмыстардың бағыттарымен таныстыра отырып, олардың қай пәнге бейім, қандай бағытқа деген қызығушылығы бар екенін анықтап алынады. Содан кейін барып ізденіс жұмысының тақырыбын анықтау деген мәселе туындайды. Бүгінгі таңда өзекті, әрі оқушының қызығушылығын тудыратын тақырып таңдауың керек. Ол тақырып жаңалыққа негізделген, баланың қызығушылығын дамытатын болуы шарт.

Әдебиеттер:

1.Акитай Б.Е. Физиканы оқыту теориясы және әдістемелік негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. -280 бет

2.Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. -328 бет.

3.Ерматов.С., Әбішева.Т. Пәнге қызығудың қалыптасу динамикасы. Қазақстан мектебі» №2, 2007

ФИТОТОПОНИМЫ КАЗАХСТАНА

Исмаилова С.

TashenevUniversity, г. Шымкент

Научный руководитель – ст. преп. Айдарбекова А.С.

Собственные имена привлекали внимание учёных с давних пор. Историю их возникновения, значение и смысл, связь с историей общества, с мировоззрением и верованиями людей, с окружающей природой, изучали и изучают представители самых разных научных дисциплин – истории, географии, литературоведения, этнографии, психологии. Но в первую очередь имена собственные становятся объектом пристального внимания лингвистов, языковедов.

Топонимы как вид имени собственного

Ономастика – раздел языкознания, изучающий любые собственные имена [Подольская, с. 96]. Топонимика – раздел ономастики, изучающий топонимы, закономерности их возникновения, развития, функционирования [Подольская, с.132].

Топоним – (географическое название, географическое имя) – разряд онимов. Собственное имя природного объекта на Земле, а также объекта, созданного человеком [Подольская, с.127].

Слово топоним состоит из двух частей: 1) топоним [топос - «место, местность» от гр. *topos*, *toros*] и 2) гр. [онома - имя] название географического объекта.

Топонимы принято классифицировать по характеру объектов. Антропотопонимы (греч. *antropos* - человек) – это топонимы, данные по личным именам, фамилиям и прозвищам. Гидронимы (от греч. *hydor* «вода») – это названия, данные по признакам водных объектов. Фитотопонимы (гр. [photon] «растение») – это названия, данные по типу растительности или видам растительности, агиотопонимы (греч. *agios* - «священный») – это места, связанные с сакрализацией, имена святых. Оронимы – (от греч. – *oros* – «гора») – наименования элементов рельефа земной поверхности. Зоотопонимы – это названия, данные по видам животных.

Материалом для работы послужили государственные каталоги географических названий республики Казахстан, составленные по состоянию на 2008 год. Из этих каталогов были извлечены фитотопонимы для сопоставления и выявления особенностей наименования природных объектов и населенных пунктов, присущих для Туркестанской области. Известные ученые - ономасты В.Н. Попова, Е.А. Керимбаев посвятили свои работы исследованиям топонимов Казахстана в целом, и в частности топонимии нашего региона, на которые мы опирались в своей работе.

Подробнее остановимся на группе фитотопонимов, поскольку они занимают значительный пласт не только в системе Туркестанской области, но и Казахстана в целом.

Территория Казахстана характеризуется богатством типов растительности, насчитывающем в своем составе около 6000 видов. В топонимах, однако, отразились лишь те названия растительности, которые либо имели то или иное значение в хозяйственной и этнокультурной жизни казахов, либо являлись ориентиром на пути кочевков. На основе наблюдений над топонимией Туркестанской области было обнаружено большое количество фитотопонимов, т.е. топонимов, содержащих в своем составе названия растений-фитонимов (более двух тысяч топонимов, порядка 200 фитонимов (т.е. названий растений). Такое изобилие отражения флоры в топонимах заставляет задуматься о доминирующих факторах при даче таких названий. Э.М. Мурзаев отмечал, что «тюркская топонимика (а, следовательно, и тесно связанная с нею казахская) зародилась в условиях кочевого хозяйства, поэтому она обладает большим богатством и разнообразием» [1].

По мысли В.П.Поповой, существует определенная закономерность в появлении фитотопонимов в той или иной местности. Как правило, многие географические названия соответствуют растительному покрову исследуемой территории. К тому же главной причиной того, что названия отдельных представителей флоры послужили основой для наименования многих географических объектов, была их информационная ценность. Так, обозначение Жусанды («полынный») информировало скотовода о том, что в данной местности следует выпасать осенью овец, которые в этом случае будут быстро прибавлять в весе [2].

Пасти скот в большом количестве считается большой наукой, поэтому у казахов выработалась богатая терминология, информирующая его о видах пастбищ, видах трав с точки зрения пригодности-непригодности для поедания скота, деревьев и кустарников, являющихся ориентирами на местности.

Следует отметить, что подавляющее большинство растений, занесенных в Красную Книгу Казахстана, растет на территории Туркестанской области, здесь сконцентрировано более половины состава Красной Книги, именно поэтому растительный покров Южно-Казахстанской области по богатству и оригинальности флористического состава занимает особое положение в республике.

Среди множества растений немало лекарственных, широко применяемых как в народной, так и в традиционной медицине. Одно из них - цитварная полынь. В мире насчитывается около 400 видов полыни. 250 видов ее произрастает на территории СНГ, в Туркестанской области около 72 видов. Неудивительно, что многие из них отразились в топонимах нашего региона. В одном только Байдибекском районе представлены географические названия с *боролда* (монг) - полынь (полынь каратавская): хребет, река, речка, населенный пункт, развилка *Боралдай*, речка *Бала Боралдай*, урочище *Боралдайские ворота*. Полыни чаще обнаруживаются в степях, пустынях, полупустынях, т.е. там, где растения сталкиваются с нехваткой воды. Есть даже виды, произрастающие на солончаках (полынь Белая) и на песках (полынь Маршалла). В составе южно-казахстанских топонимов встречаются такие разновидности полыней, как *жусан*, (ур. *Жусанды* «полынный, в зарослях полыни», ур. *Жусандык* «урочище, изобилующее полынью», ар. *Жусандыарык* «полынный арык, по берегам которого растет полынь»), *ерменқара* (черная полынь): ур. *Ерменды* «в зарослях полыни», к. *Ерменқара* (колодец), где растет полынь обыкновенная (чернобыльник), *жоса* («охристая полынь»): нп *Жосалы* («в зарослях охристой полыни»), нп *Дәрмене* («дармина, цитварная полынь»). Ур., нп *Дәрменсай* «балка, где растет цитварная полынь».

Наиболее знаменита *полынь цитварная*, казахское название которого *дәрмене*. Она прославила поселение Шымкент на весь мир, и вследствие этого удостоилась чести быть изображенной на гербе города. В цветочных корзинках цитварной полыни содержится от 1,5-7% сантонина. Сантонин - порошок белого цвета, без запаха, с горьким вкусом, являлся в прежние времена одним из лучших глистогонных средств, изгоняющих из организма человека аскарид и глистов. Так как растение размножается в культуре только семенами, запасы цитварной полыни были исчерпаны.

Между тем спрос на мировом рынке на это ценнейшее сырье продолжал расти. Поэтому многие предприимчивые люди стали искать по всему миру. Поиски увенчались успехом. Вскоре разнеслась сенсационная весть: цитварная полынь найдена в никому не известном местечке под названием Шымкент.

Впервые сантонин из дармины был получен в 1830 г., а через 8 лет в Германии было налажено его производство. Из 50 пудов дармины, которую привозили из России, вырабатывали около 1 пуда сантонина. Немецкие фирмы получали около миллиона чистой прибыли ежегодно.

В 1882 г. Купцы Савинков и Иванов построили небольшой сантонинный завод по производству цитварного семени и чистого сантонина. Это дало новый импульс небольшому уездному городу Шымкенту, т.к. выпускаемый сантонин был большого качества и с успехом продавался в Японии, Германии, Англии. В трудные для молодой страны Советов,

послереволюционные годы, Шымкентский сантонинный завод приносил баснословную для нее прибыль, т.к. во всем мире сантонин вырабатывался только в Шымкенте и продавался за золото.

Четко прослеживается тенденция дать в фитотопонимах информацию о пастбищах, характеристику возможности практического использования данного комплекса растений: рч. *Атжайлау* «пастбище для лошадей», рч. *Жайлаусай* «овраг (небольшая речка), пригодный для летнего пастбища», рч. *Қаржайлау*, букв. «снежное пастбище».

Из плодово-ягодных дикорастущих деревьев следует отметить название виноградников *жузім*(виноград), *шие*(вишни), *алычи*, яблоневые сады: алма, о произрастании которых имеются следующие свидетельства: «Алма...и виноград еще встречаются на хр.Каратау и в юго-западной части Чу, Илийских гор. Наибольшее распространение в горных районах ЮК имеют ...яблоневые леса» [3]: с.*Алмалы* «яблоневая» (Алгабасский р-н), рч.*Алмалысай* «яблоневый овраг», пер. *Алмалык* «изобилующий яблонями», рч., нп. ур. *Шиелі* «вишневое», нп*Алишалы*«алычевый» (слива согдийская) (Отрарский р-н).

В составе топонимов арча встречается довольно часто, причем отмечена ее такая разновидность как *караарша*: рч.*Қарааршасай* «сай, где растет горная арча», ур. *Шолақарша* «кущая (низкорослая, стелющаяся арча)»: пер. *Аршалы* (Толебийский р-н) и др. Наряду с древесными растениями на горных массивах Южного Казахстана произрастают кустарники и полукустарники: *итмұрын*(шиповник), *ыргай* (жимолость), *карағаш* (карагач), *пісте* (фисташка). Эти растения образовали немногочисленную группу фитотопонимов: нп*Пістелі* «фисташковый», горы *Пістелітау* «фисташковая гора», хр. *Пістелітағ* «фисташковый хребет», пер. *Ыргайлы* «изобилующий жимолостью», г. *Ыргайлытау* «гора, поросшая жимолостью», ур.*Итмұрын*«шиповник» (Толебийский р-н).

Таким образом, своеобразный характер растительности Южного Казахстана представлен в топонимах, характерных для каждой определенной местности. В состав топонимов входят как дикорастущие, так и культурные виды растений, однако доля последних минимальна.

«Именно опосредованным влиянием кочевого скотоводства объясняется детальная дифференциация в географической лексике видов пастбищ и элементов рельефа: наличие значительного процента названий в топонимии различных видов растительности, идущей на корм скоту, наличие большого количества в топонимии обозначений по цвету, величине, форме, что характеризует повышенную роль зрительного восприятия окружающего мира кочевниками, и т.д.» [4].

Таким образом, основополагающий мотив появления многих топонимов, предполагает, прежде всего, сообщение примет местности, ориентацию кочевника в растительном мире казахстанских просторов.

Список сокращений:

выс. - высота; г. - гора; к. - колодец; нп - населенный пункт; пер. - перевал; разв. - развилка; рч - речка; род. - родник; руч. - ручей; ур. - урочище; хр. – хребет.

Список использованной литературы

1. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. «Мысль», М., 1974.
2. Попова В.Н. «Структурные модели и семантическая классификация названий озер Павлодарской области». Тезисы докладов научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава Чимкентского государственного педагогического института по итогам 1964 года.
3. Казахстан. Природные условия и естественные ресурсы. М., Наука, 1969.
4. Кайдаров А.Т., Керимбаев Е.А. Этнолингвистические аспекты казахской ономастики // ИАН Каз ССР: Сер. Филологическая, 1990.

СУ ЖӘНЕ ЖЕР ҚАБАТЫ ШЕКАРАСЫНДАҒЫ ТЕМПЕРАТУРАНЫҢ ӨЗГЕРУІНІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ

Кенжебай Ш.Қ., Кенжебай А.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - ғылым магистрі оқытушы **Мамадәлі Ж.Т.**

Ұсынылған жұмыста су және жер қабаты шекарасындағы температураның өзгеруін анықтауда қолданылатын теңдеулер қарастырылған. Берілген теңдеуді шешуге арналған сандық алгоритм ұсынылып отыр, осыған орай өнеркәсіп дамыған қаланың микроклиматын ескере отырып төмендегідей тәжірибелер өткізілді.

Сыртқы ортаға деген антропогендік әсер бірінші кезекте ауа және су бассейндеріне тікелей байланысты болатыны белгілі. Ауа және су бассейнінің тазалығын сақтау ғылымның негізгі проблемалық мәселелерінің бірі болып отыр. Ауа және су бассейнінің жерге жақын қабатының ластануы актуальды мәселе. Ауа қабатындағы және су бассейніндегі зиянды заттардың өзара қосылуы ауаны қатты ластайды. Ол процестерді [1,2] формулаларымен анықтауға болады. Аймақтардағы ауа бассейнінің ластану деңгейімен құрамын анықтау[3] мүмкін екенін білеміз.

Су және жер қабаты шекарасындағы температураның өзгеруін анықтау үшін:

$$\frac{\partial T}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial z} \left(k_s \frac{\partial T}{\partial z} \right) \quad (1)$$

ал келесілері шекара талаптарына байланысты

$$G = \lambda_s \left(\frac{\partial T}{\partial z} \right)_s;$$

$$G_s - \rho c_p \left(v_\theta \frac{\partial \theta}{\partial z} \right)_0 - \rho L_\omega \left(v_\theta \frac{\partial q}{\partial z} \right)_0 = I_0 (1 - A_s) - F \quad \text{при } z = 0 \quad (2)$$

$$T = T_r \quad \text{при } z = -H_r \quad (3)$$

(1) теңсіздіктің аппроксимацияланған жан –жақты сызбасын құрамыз:

$$\frac{T_j^{n+1} - T_j^n}{\tau} = \frac{1}{h} \left(k_{j+\frac{1}{2}} (T_{j+1}^{n+1} - T_j^{n+1}) - k_{j-\frac{1}{2}} (T_j^{n+1} - T_{j-1}^{n+1}) \right) - a_j T_{j+1}^{n+1} + b_j T_j^{n+1} - c_j T_{j-1}^{n+1} = F_j^n; \quad j = 1, 2, \dots, m-1 \quad (4)$$

$$a_j = \frac{\tau \cdot k_{j+\frac{1}{2}}}{h_3^2}, \quad b_j = 1 + \frac{\tau \cdot k_{j+\frac{1}{2}}}{h_3^2} + \frac{\tau \cdot k_{j-\frac{1}{2}}}{h_3^2}, \quad c_j = \frac{\tau \cdot k_{j-\frac{1}{2}}}{h_3^2}$$

$$F_j = T_j^n$$

(4) Жан-жақты теңдеуі қалыптастыру тәсілімен шешіледі [4]:

$$T_j = \beta_j T_{j-1} + \chi_j;$$

Егер $j = m, T_m = \beta_m T_{m-1} + \chi_m$, болса, қалыптастыру коэффициенттері мынадай болады:

$$\begin{aligned} \beta_m &= 0, \chi_m = T_r \\ -a_j(\beta_{j+1}T_j + \chi_{j+1}) + b_jT_j - c_jT_{j-1} &= F_j \\ (a_j\beta_{j+1} + b_j)T_j - c_jT_{j-1} &= F_j + a_j\chi_{j+1} \\ (a_j\beta_{j+1} + b_j)(\beta_jT_{j-1} + \chi_j) - c_jT_{j-1} &= F_j + a_j\chi_{j+1} \end{aligned}$$

қалыптастыру коэффициенттеріне арналған рекурентті формула:

$$\begin{aligned} (-a_j\beta_{j+1} + b_j)\beta_j - c_j &= 0, \beta_j = \frac{c_j}{b_j - a_j\beta_{j+1}}; \chi_j = \frac{F_j + a_j\chi_{j+1}}{b_j - a_j\beta_{j+1}}; \\ j &= (m-1), (m-2), \dots, 1 \end{aligned}$$

Бірінші құрамдасты анықтауға арналған қалыптастыру коэффициенті:

$$\beta_1 = \frac{c_1}{b_1 - a_1\beta_2}, \chi_1 = \frac{F_1 + a_1\chi_2}{b_1 - a_1\beta_2};$$

T_0^{n+1} -ны келесі жүйе бойынша анықтаймыз:

$$\begin{cases} \lambda_s \frac{(T_0^{n+1} - T_1^{n+1})}{\Delta z} - \rho c_p v_\theta \frac{T_0^{n+1} - T_1^{n+1}}{\Delta z} = Q \\ T_1^{n+1} = \beta_1 T_0^{n+1} + \chi_1 \end{cases}$$

$$\text{Мұнда } Q = \rho L_\omega \left(v_\theta \frac{\partial q}{\partial z} \right)_0 + I_0(1 - A_s) - F.$$

ары қарай

$$(\lambda_s - \rho c_p v_\theta) T_0^{n+1} + (-\lambda_s + \rho c_p v_\theta) T_1^{n+1} = \Delta z \cdot Q$$

Осыдан T_1^{n+1} мәнін қоя отырып

$$\begin{aligned} [(\lambda_s - \rho c_p v_\theta) + (-\lambda_s + \rho c_p v_\theta)\beta_1] T_0^{n+1} &= \chi_1(-\lambda_s + \rho c_p v_\theta) + \Delta z \cdot Q \\ T_0^{n+1} &= \frac{-\lambda_s + \rho c_p v_\theta}{[(\lambda_s - \rho c_p v_\theta) + (-\lambda_s + \rho c_p v_\theta)\beta_1]} \cdot \frac{a_1\chi_2 + T_1^n}{b_1 - a_1\beta_2} + \frac{\Delta z Q}{(\lambda_s - \rho c_p v_\theta)(1 - \beta_1)} \end{aligned} \quad (5)$$

аламыз.

Төменгі уақытша қабат (2) –нің өзгеруінен

$$T_1^n = \frac{\Delta z Q - (\lambda_s - \rho c_p v_\theta) T_0^n}{-\lambda_s + \rho c_p v_\theta} \quad (6)$$

шығады.

(6) ны (5) –тің орнына қойсақ:

$$T_0^{n+1} = \frac{[\Delta z Q - (\lambda_s - \rho c_p v_\theta) T_0^n] \cdot (-\lambda_s + \rho c_p v_\theta)}{[(\lambda_s - \rho c_p v_\theta) \cdot (1 - \beta_1) \cdot (b_1 - a_1 \beta_2) \cdot (-\lambda_s + \rho c_p v_\theta)]} +$$

$$+ \frac{a_1 \chi_2 (-\lambda_s + \rho c_p v_\theta)}{(\lambda_s - \rho c_p v_\theta) (1 - \beta_1) (b_1 - a_1 \beta_2)} + \frac{\Delta z Q}{(\lambda_s - \rho c_p v_\theta) (1 - \beta_1)}$$

$$T_0^{n+1} = -\frac{T_0^n}{(1 - \beta_1) \cdot (b_1 - a_1 \beta_2)} + \frac{\Delta z Q}{(1 - \beta_1) (b_1 - a_1 \beta_2)} \cdot \frac{a_1 \chi_2}{(1 - \beta_1) (b_1 - a_1 \beta_2)} +$$

$$+ \frac{\Delta z Q}{(\lambda_s - \rho c_p v_\theta) (1 - \beta_1)} = -\frac{T_0^n + a_1 \chi_2}{(1 - \beta_1) \cdot (b_1 - a_1 \beta_2)} +$$

$$+ \left(\frac{1}{b_1 - a_1 \beta_2} + \frac{1}{\lambda_s - \rho c_p v_\theta} \right) \cdot \frac{\Delta z Q}{1 - \beta_1}$$

аламыз.

Қортындылай келгенде

$$T_0^{n+1} = \frac{T_0^n}{(1 - \beta_1) \cdot (b_1 - a_1 \beta_2)} - \frac{a_1 \chi_2}{(1 - \beta_1) (b_1 - a_1 \beta_2)} +$$

$$+ \left(\frac{1}{b_1 - a_1 \beta_2} + \frac{1}{\lambda_s - \rho c_p v_\theta} \right) \cdot \frac{\Delta z}{1 - \beta_1} \cdot \left(\rho L_\omega \left(v_{\theta,0} \frac{q_0^n - q_1^n}{\Delta z} \right) + I_0 (1 - A_s) - F \right)$$

Көптеген сараптамаларды өткізу арқылы адамның қоршаған ортаға тигізетін әсерін анықтай аламыз. (5) Гидрометеорологиялық ережеге сай анықталады. Қаланың климаты өзге жерлерден ерекше болатыны бізге белгілі. Қаланың және жақын маңдардың ауа температурасын өлшеп тексеру барысында қалада үнемі жылы, сонымен қатар температурада 10^0 айырмашылық бар екені анықталады.

Оның құрылымы сыртқы қаптап тұрған қабатты сипаттайды. Жасанды жасалған жылу мен газ көзін құрайтын факторларды анықтайды. Осы факторлардың әсеріне көптеген метеорологиялық құбылыстар, мысалы ауаның түссіздігі, тұман қайталануы, ылғалдылық жатады.

Әдебиеттер:

1. Марчук Г.И. Математическое моделирование в проблеме окружающей среды / Г. И. Марчук. - М. : Наука, 1982. - 319 с.

2. Пененко В.В. Модели и методы для задач охраны окружающей среды / В. В. Пененко, А. Е. Алоян. – Новосибирск: Наука, 1985. -254 с.
3. Атмосферная турбулентность и моделирование распространения примесей / Под ред. Ф.Т.М. Ньистадта и Х. Ван Допа. –Л. : Гидрометеоздат, 1985. - 350 с.
4. Яненко Н. Н. Введение в разностные методы математической физики / Н. Н. Яненко. – Ч. I и II. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1968. -388 с.
5. Мадияров М.Н. Геоинформационная система для моделирования процесса загрязнения воздушного бассейна промышленного города // Научно-технический журнал «Вестник инженерной академии Республики Казахстан»,-Алматы, №3(25), 2007 г., стр. 18-23

ӘОЖ 519.7.51

Туындыны қолдану әдістері

ИЭФ-19-12к тобының студенті – **Қонар С.Қ.**
Tashenov University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **т.ғ.к., Жолдасов С.А.**

Туындының көмегімен жаратылыстану ғылымдарындағы ең негізгі проблеманың бірі, өзімізді қоршап тұрған табиғат құбылыстарының кейбір жасырын сырының қалай ашылғанын, оның өмірде қалай қолданылатынын көрсетуге болады.

Туынды оқушылардың белгілі бір математикалық мәдениетін немесе олардың ғылыми, әсіресе математиканы оқытудың практикалық және қолданбалы бағыттарының мәнін түсіну, сол сияқты математикалық модельдеудің әдістерін меңгеру мен пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру іскерлігі сияқты көзқарастарын қалыптастырды.

Туынды – математикалық талдаудың негізгі түсінігі болып, орта мектеп математика курсына да және жоғары математика саласына да орасан зор маңызы бар. Тереңдетіп оқытатын сыныптарда оқушылардың жалпы математикадан дайындық деңгейін арттыра түсудегі туындыны алгебрада кеңінен пайдаланудың дидактикалық құндылығының маңызы зор. Өйткені, туындыны қолданып, тепе-теңдіктерді, теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге, өрнектерді ықшамдауға болады.

Мысал 1. Теңдеуді шеш: $x^2 - x + 2 = 2\sqrt[4]{2x-1}$

Шешуі: Бұл есепті алгебралық жолмен есептеуде теңдеудің шешімін табу қиындық туғызады. Сондықтан туынды арқылы теңдеудің шешімін тауып көрсетеміз. Берілген теңдеуді былайша жазайық:

$$x^2 - 2x + 2 = 2\sqrt[4]{2x-1} - x.$$

Ізделінді түбірлер - $f(x) = x^2 - 2x + 2$ және $g(x) = 2\sqrt[4]{2x-1} - x$ функциялары графиктерінің жанасу немесе қиылысу нүктелерінің абсциссалары. Бұл графиктердің өзара қалай орналасқандығын анықтау үшін олардың экстремумдарын табайық:

$$f'(x) = 2x - 2, \quad x = 1 \quad f(1) = \min f(x) = 1$$

$$g'(x) = 2 \frac{1}{4} (2x-1)^{\frac{1}{4}-1} \cdot 2 - 1 = \frac{1 - (2x-1)^{\frac{3}{4}}}{(2x-1)^{\frac{3}{4}}}, \quad x > \frac{1}{2}.$$

Сондықтан $g'(x) > 0, \frac{1}{2} < x < 1; g'(x) = 0, x = 1; g'(x) < 0, x > 1.$

Бұдан $g(x)$ функциясының $\left[\frac{1}{2}; +\infty\right)$ аралығында үзіліссіз екендігін ескерсек, оның $\frac{1}{2} \leq x \leq 1$ болғанда өсетінін, ал $x \geq 1$ болғанда кемитіндігін түсінеміз. Яғни, $g(x)$ -тің ең үлкен мәні $x = 1$ болғанда қабылданады:

$$g(x) \leq 1, x \geq 1. \text{Сонымен кез келген } x \in \left[\frac{1}{2}; +\infty\right) \text{ үшін } x^2 + 2x + 2 \geq 1, 2\sqrt[4]{2x-1} - x \leq 1$$

.Демек, берілген теңдеуіміздің жалғыз ғана шешімі бар: $x = 1$.

Мысал 2. Дәлелдендер: $(1+x)^\alpha > 1+\alpha x$, мұнда $x > 0, \alpha > 1$.

Шешуі: $f(x) = (1+x)^\alpha - 1 - \alpha x$ функциясын қарастырамыз, мұнда $f(0) = 0$, $f'(x) = \alpha(1+x)^{\alpha-1} - \alpha$ шарт бойынша $\alpha > 1$ болғандықтан $f'(x) > 0$. Ендеше $(0; \infty)$ аралығында өспелі және $f(0) = 0$ болғандықтан $f(x) > 0$ демек $(1+x)^\alpha > 1+\alpha x$; $x > 0$;

Туынды – функция өзгеруінің лездік жылдамдығы, сондықтан да туынды физикада кең түрде қолданылады. Мысалы: егер материалдық нүкте түзу сызықты қозғалып, оның координаты $x(t)$ заңы бойынша өзгертін болса, онда t уақыт мезетіндегі оның $\mathcal{A}(t) = x'(t)$ жылдамдығы туындығы тең болады.

Сонымен бірге кейбір химиялық есептерді шығарғанда туынды кең түрде қолданылады. Мысалы: егер $Q(x)$ - химиялық реакцияға қатысқан зат мөлшерінің өзгеру заңы болса, онда химиялық реакцияның t уақыт мезетіндегі $\mathcal{A}(t)$ жылдадығы туындығы тең болады: $\mathcal{A}(t) = Q'(t)$.

Дүниедегі нақты үрдістердің ең қарапайымы – бірқалыпты үрдістер. Бұл үрдістер тұрақты жылдамдық арқылы туындайды. Күрделелігі жағынан келесі үрдіс - ол үдеулері тұрақты, яғни жылдамдықтары бірқалыпты өзгертін үрдістер. Осы екі жағдайда жылдамдық айнымалы шамалардың мәндерінен тәуелсіз. Алайда, көбінесе, шаманың өзгеру жылдамдығының мәні сол шаманың мәніне байланысты. Сондықтан көп жағдайда t мезгіліндегі шаманың өзгеру жылдамдығы мен осы шаманың дәл сол мезгіл ішіндегі мәні пропорционал деп қарастыруға болады. Осы айтылғандардан келесі түрде тұжырымдалатын математикалық есепке келеміз:

$t=0$ мезгілдегі y шаманың мәні y_0 –ге тең болса, онда t мезгіліндегі y -тің мәнін табыңыз.

Есептің шарты бойынша $v = ky$, ал туындының механикалық мағынасы бойынша $v = y'$. Олай болса $y' = ky$ теңдігін аламыз.

$$y' = ky \Rightarrow \frac{dy}{dt} = ky \Rightarrow \frac{dy}{y} = k dt$$

Теңдіктің екі жағын интегралдасақ,

$$\ln y = kt + \ln C \Rightarrow \ln y - \ln C = kt \Rightarrow \ln \frac{y}{C} = kt \Rightarrow y = Ce^{kt}$$

Тікелей тексеру арқылы $y = Ce^{kt}$ функцияның осы теңдеуді қанағаттандыратынына көз жеткізу қиын емес, яғни ол теңдеудің шешуі болып табылады және басқа шешуі жоқ. Шындығында, айталық $u' = ku$ болсын.

$$\left(\frac{u}{e^{kt}}\right)' = (u' e^{-kt})' = u' e^{-kt} - k e^{-kt} u = e^{-kt} (u' - ku) = 0$$

$$\text{Сөйтіп } \left(\frac{u}{e^{kt}}\right)' = 0. \text{ осыдан } \frac{u}{e^{kt}} = c, \text{ яғни } u = c e^{kt}$$

Сонымен $u = ce^{kt}$ функциясы да $u' = k$ теңдеудің шешуі екен. Шарт бойынша $t=0$ болғанда $y=y_0$, яғни $y_0 = ce^{k0} = c$, олай болса $c = y_0$. Сөйтіп іздеп отырған мәніміз $y = y_0 e^{kt}$ болады екен.

Осы қарастырған математикалық моделіміз көптеген физикалық, химиялық, биологиялық т.б. үрдістерді айқындауға мүмкіндік береді.

Туынды ұғымының мектеп математикасындағы маңызы оның теориялық мазмұнымен ғана емес практикалық мәні бар сан алуан мәселелерді түпкілікті шешу мүмкіндігімен де айқындалады. Демек, функцияның практикалық мәні оқушылардың танымдық біліміне лайықтап құрудың, оқушылар ынтасын арттыруға пәрменді ықпал жасайды.

Әдебиеттер:

1. Жоғары математика есептерінің жинағы. Н. Махмеджанов «Қазақ университеті» Алматы 2007.

2. Ибрашев Х.И., Еркеғұлов Ш.Т. Математикалық анализ курсы. 1,2- том Алматы: Мектеп, 1963, 1970

3. Саъдуллаев А. ва бошқалар. Математик анализ курси мисол ва масалалар тўплами. Т., «Ўзбекистон». 1-қ. 1993., 2-қ. 2006.

ӘОЖ 57.02

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЙТІН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кочинов Д.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, оқытушы **Спабекова А.Ж.**

Қазірге дейін биологияны оқыту әдістемесі – ғылым ретінде танылып келеді. Сондықтан да биология пәні мұғалімдерін дайындайтын жоғары оқу орындарының оқу жоспарына биологияны оқыту әдістемесінің курсы енгізілді.

Биологияны оқыту әдістемесі педагогикалық ғылым әрі оқу пәні. Биология – заттардың бір–біріне өзгеруін зерттейтін ғылым. Демек, биологияны оқыту әдістемесі мектептің биология курсына осындай заңдылықтарды оқушыларға үйрету жолдарын, түсіндіру тәсілдерін зерттейтін педагогикалық ғылым деп түсінуіміз керек.

Оған оқу үрдісін ұйымдастыру, оқушылардың танымдық іс–әрекетіне басшылық, сарамандық дағдылар мен іскерліктер қалыптастыру, шығармашылық қабілеттер мен ғылыми дүниетанымдық көзқарастарды дамыту жатады.

Биологияны оқыту әдістемесінің зерттейтін объектісі сол пәнді оқыту әрекеті. Оқыту, педагогика, дидактика және әдістеме ғылымы тұрғысынан түсінуге болатын күрделі әрекет болып табылады. Педагогикалық тұрғыдан қарастырғанда оқыту дегеніміз – жасөспірімнің бойына ұжымдық тәжірибені сіңіру. Дидактикалық жағынан алғанда, оқыту білім берудің мазмұнын жасөспірімге жеткізу ісіндегі сабақ беру бірлігі. Ал әдістемелік тұрғыдан алғанда оқыту – нақтылы оқу пәнінің материалын жасөспірімге жеткізу ісіндегі сабақ беру мен оқудың бірлігі.

Биологияны оқыту әдістемесі ғылымы оқыту әрекетін әдістемелік деңгейде зерттейді.

Оқыту әрекетін, тұтастай алғанда дидактика зерттейді. Ол оқыту әрекетінің мәнін ашып береді, заңдылықтары мен негіздерін саралайды. Дидактика бір жағынан, оқытудың теориясын жасайды, екінші жағынан сол теорияны оқыту арқылы оқытудың сарамандығын жетілдіреді. Барлық жеке пәндерді оқыту, солардың ішінде биологияны оқыту әдістемесі

дидактиканың ашқан жаңалықтарына сүйенеді, оларды өзінің әдістемелік негізі ретінде пайдаланады.

Жалпы педагогикалық және дидактикалық заңдылықтарға сүйеніп, биологияны оқыту әдістемесі орта мектептегі химия пәнінің мақсаттары мен міндеттерін анықтайды. Соларға сәйкес, мектептегі химия курсының мазмұны таңдап алынады. Ол мазмұн бағдарламаларда, оқулықтар мен оқу құралдарында баяндалады.

Әдістеменің зерттейтін тағы бір мәселесі—оқытудың ұйымдастыру формаларын, құралдарын және әдістерін жетілдіру, мектеп алдына қойылған жаңа талаптарға сәйкестендіру. Бұлар мұғалім мен оқушы еңбегінің арасындағы қатынасты, оқушының еріктілігін, дәйектілігін және белсенділігін арттыру жағына қарай бағыттап отыр.

Әдістеме биологияны оқытудың нәтижесін, оқушылардың білім сапасына, тәрбиесі мен адами тұлғасына тигізген әсерін зерттейді. Оқушылардың химиялық білімді игерудегі таным әрекетінің ерекшеліктерін және оны іске жұмылдыру жолдарын іздестіреді.

Тәрбие беру және оқушыларды дамыту – орта мектепте оқытылатын барлық пәннің міндеті. Бұл салада мектепте өтілетін жиырмадан астам пәннің бірі ретінде ғана биология өз үлесін қосады. Оның үстіне биология өзінің бұл міндетін оқу пәні мазмұнының негізінде жүзеге асырады.

Білім берудің басты ерекшелігі - әртүрлі іс-әрекеттердің түрлеріне байланысты оқушы іскерлігінің қалыптасуына ықпалын тигізетін білімдер мен біліктерді өздігінен игеруге қабілеті бар оқу үрдісінің субъекті ретіндегі оқушының рөлін жоғарылату болып табылады.

Сондай-ақ биологиялық білім беру бағдарламасының оңтайлығы тіршіліктің біртұтастығын, дүниенің ғылыми бейнесіндегі орнын, биологиялық үрдістер мен құбылыстардың мәнін саналы түсінуге аса қажетті жалпыбиологиялық заңдылықтар мен оқушыларды ертерек таныстырып, мектептің негізгі орта деңгейінде-ақ олардың жалпы білімдік дайындығының толық болуын қамтамасыз етуінде, яғни негізгі орта деңгейде биология біртұтас курс түрінде оқытылып, оның мазмұны дидактикалық дәстүрлі ұстанымдар мен бірге, тіршілікті тұтас жүйемен қарастыратын концентрлі және «абстрактылықтан нақтылыққа қарай өрлеу арқылы тану» дейтін дамыта отырып оқыту идеясының тұжырымдамалық іргелі ұстанымдарына орай қазіргі заманғы биологиялық ғылыми білім жүйесі негіздерін тұтастай қамтиды. Мектепте биологиядан білім берудің түйінді бағыттарының бірі білім берудің әлеуметтік-мәдениетке бағдарлануы, яғни, мұғалімдер ең алдымен оқушының құндылық-бағдарлы әрекетін қалыптастыруды, шығармашылық қабілетін дамытуды көздеуі қажет.

«Биология» оқу пәнінің зерттеу объектілері ретінде тіршіліктің молекулалық, жасушалық, ұлпалық, организмдік, популяциялық-түрлік және биогеоценодикалық-биосфералық деңгейлері қара стырылады. Биология курсындағы тірі жүйелер құрылымдық-қызметтік (молекулалық деңгейден биосфераға дейін) жүйелілік-құрылымдық және экологиялық-эволюциялық тұрғыда оқытылады. Сондай-ақ биологияны оқытудағы ерекше орынды биоәлеуметтік және өз еңбек іс-әрекеттерімен қоршаған ортаны өзгерте алатын тұлға ретінде қарастыру жатады.

Сонымен қатар ұсынылып отырған бағдарламатіршілікті жоғары құндылық ретінде түсінетін, дүниенің ғылыми бейнесіндегі тіршіліктің орны мен мәнін сауатты бағдарлайтын; теорияларды, заңдарды, заңдылықтарды, ұғымдар жүйесін, биологияның ғылыми және логикалық таным әдістерін жеткілікті меңгерген; салауатты өмір сүруге, өндірісті экологиялауға, сан-алуан экожүйелер мен түрлерді қорғауға, сақтауға өз білімін тиімді қолданатындай біліктілігі бар биологиялық және экологиялық сауатты тұлға дайындауға бағытталған. Тұлғаның дамуын қамтамасыз ететін, өзінің биологиядан алған білімдерін әр-түрлі салаларда белсенді іс-әрекеттері арқылы қолдана алатындай мақсатты анықтау және биологиядан білім беруді соған мақсаттандыру болып отыр.

Биологияны оқыту әдістемесінің зерттеу әдістері. Осының алдында ғана баяндалған биологияны оқыту әдістемесін зерттеуді төрт мәселеге топтастыруға болады.

Биологияны оқыту әдістемесі алдымен химия ғылымымен тығыз байланысты қарастырылады. Себебі, биологияны оқыту әдістемесі мектеп химиясының мазмұнын анықтауда шешуші роль атқарады. Мектеп химиясы оқушыларға химия ғылымы ашқан теориялар мен заңдылықтарды, деректерді, ұғымдар мен түсініктердің негізін үйретеді. Химияны оқыту әдістемесіне өзара жақын химия ғылымының бір саласы – химия тарихы. Ол химия ғылымының жеке тарауларын оқытқанда оның даму жолдары мен заңдылықтарын ашуда, ғалымдардың өмірі мен ғылыми еңбектерін түсіндіруде, элементтердің ашылу тарихын оқытқанда нақты деректермен көрсетуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, биологияны оқыту әдістемесі ғылымы дидактиканың заңдары мен ұғымдарына сәйкес дамиды. Биологияны оқыту әдістемесінің жүйесі мен оған қойылатын талаптар оқыту әдістерінің дидактикалық сипатталуымен тығыз байланысты. Ол психология мен физиология ғылымдарымен де байланысты, өйткені, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес нақты материалдарға байланысты білім дамытылып отырады.

Биологияны оқыту барысында сан алуан өзгерістер болып тұрады. Зерттеуші өзі ықпал жасамай, табиғи құбылыстарды қаз-қалпында, әр құбылыстың жеке бөліктері арасындағы байланыстарды, олардың өзге құбылыстармен байланысын, өзара қарым-қатынасын ашып береді.

Оқушылардың жұмысын талдау, әңгімелесу және анкета алу арқылы білім, білік және дағдының қалыптасу жайын, мұғалім мен оқушының зерттеліп отырған мәселеге көзқарасын анықтайды.

Биология жаратылыстану ғылымдарының жүйесінде физика, химия, геология ғылымдарымен тығыз байланысты. Қазіргі заманғы ғылымдардың көптеген тараулары осы ғылымдардың түйісу шегінде қалыптасқан: физикалық химия, геохимия, биохимия. Әсіресе, химия мен биология арасындағы терең байланыс негізінде медициналық химия, агрохимия секілді жаңа ғылым салалары дүниеге келді. Сонымен қатар, экология, геохимия, космостық медицина секілді кешенді ғылымдар қалыптасты.

Биология ғылым ретінде пайда болғалы бері химиямен және физикамен тығыз байланыста дамып келеді. Физиканың көптеген тараулары (молекулалық-кинетикалық теория, кванттық механика, термодинамика және басқалары) химия ғылымының ғылыми-теориялық аппаратын құрайды. Қазіргі кезде химия ғылымында пайдаланылып келе жатқан әдістер негізінен физикалық әдістер болып табылады. Олар массаның, көлемнің, жылудың сандық өзгерісімен байланысты. Рентгендік құрылым, заттарды хроматографиялық бөлу, спектралды анализ әдістері – бұл заттарды және химиялық реакцияларды зерттеудің физикалық әдістерінің мысалы. Ал осы зерттеулер нәтижесінде алынған барлық мәліметтер математикалық жолмен өңделеді. Сонда ғана химиктер нақты ғылыми нәтижелер алады.

Сонымен қатар, биологияны оқытуда тірі ағзаның әртүрлі күйдегі макроскопиялық қасиеттері мен заттың бір күйден екінші күйге өтуінің заңдылықтарын түсіндіруге мүмкіндік беретін материяның атомдық-молекулалық құрылысы туралы түсініктерге негізделген молекулалық физиканың маңызы үлкен. Химия – заттардың бір түрден екінші түрге айналуын, құрамы мен құрылысын зерттейтін ғылым. Басқаша сөзбен айтқанда, химияда да, молекулалық физикада да заттың құрылысы мен қасиеттері негізге алынады, соған қарамастан заттың құрылысы мен құрамының оның химиялық қасиеттеріне, ал молекулалық физикада физикалық қасиеттеріне әсері негізге алынады.

Осыған байланысты орта мектепте химия мен молекулалық физиканы байланыстыра оқыту мәселесі қарастырылады.

Мектептегі химияны оқытуда оның молекулалық физикамен байланысы екі бағытта көрініс табады. Біріншісі оқушылар меңгерген молекулалық ережелерін химия сабақтарында пайдалануға негізделген. Екіншісі химиялық білімдер негізін молекулалық физикада зерттелетін мәліметтермен толықтыру болып табылады.

Айта кеткен жөн, қазіргі уақытта VII – XI сыныптарға арналған оқулық бағдарламалар бойынша молекулалық ілім химияда да, физикада да дамып келеді. Бұл жерде оқулықтардағы сәйкес материал осы екі пәннің алдын ала қарастырылған мәліметтеріне сүйенеді.

Сондықтан, оқытушының оқу материалының мазмұны мен осы пәндер негізінде оқушылардың алған тәжірибелерін білуі белгілі бір тақырыпты терең меңгеруді қамтамасыз ететін басты фактор болып табылады.

Бұл ғылымдардағы химиялық білімдердің ролі заттардың биологиялық жүйеде де, геологиялық жүйеде де бола отырып, дүние жүзілік зат айналымына қатысуына негізделеді.

Химия ғылым мен техниканың басқа салаларымен де тығыз байланысты. Химияда математикалық әдістер кеңінен қолданылады, процестерді есептеу мен модельдеуде электронды есептеуіш машиналары пайдаланылады. Қазіргі заманғы химияда көптеген жекелеген тараулар бөлініп шықты: бейорганикалық химия, органикалық химия, полимерлер химиясы, аналитикалық химия, электрохимия, коллоидты химия және басқалары.

Күнделікті тез өзгеріп жатқан дүниеде еліміздің жоғары білім беру жүйесінің халықаралық білім беру кеңістігіне тез интеграциялануы үшін, білім беру сапасына деген жауапкершілікті күшейту қажет. Қазақстан Республикасында білім беру жүйесіндегі модернизациялау үдерісі - білім мазмұны мен сапасын арттыру, білім берудің ұлттық моделін жетілдіру, ақпараттық технологиялар жөнінде жаңаша педагогикалық көзқарас қалыптастыру секілді кешенді шараларға тікелей қатысты. Әлем тәжірибесі көрсеткендей, кез-келген мемлекеттің экономикалық жетістігі сол елдің білім жүйесі мен азаматтарының білім дәрежесіне байланысты. Өйткені білім арқылы ғана қоғамның интеллектуалдық капиталы мен инновациялық әлеуеті қалыптасады. Осыған байланысты адамның білім-білік капиталына қатысты экономиканың өрістету мәселесі туындайды. Бұл орайда инновациялық экономика білім жүйесін - өндіріс саласының басымдығы ретінде айқындай түседі. Бүгінгі өркениет білім парадигмасын өзгертуді талап етеді. Әрқашан қолдау мен көмекті қажет ететін білімнің орнына ауқымды жобалар мен инновациялық жобаларға негізделген саланы ғана емес қоғамды да алға тартатын инновациялық білім келуі тиіс. Оны өткізудің мақсаты - Қазақстан Республикасындағы практикалық маңызы бар ғылым мен білімді дамытудың басым бағытына сәйкес келетін инновациялық жобаларды іріктеу, аймақтағы ғылыми-зерттеулерді дамыту және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін ғылым мен білім жетістіктерін пайдалану. Қазір жаһандану дәуірінде интеграциялық процестердің қарқынды дамып отырғандығының куәсі болып отырмыз. Сондықтан ұлттық білім саласы әлемдік білім кеңістігіне кірігусіз дербес дами алмайды.

Әдебиеттер:

1. Сапарова, Ж.И., Бердалиева, А.М. Биология пәні бойынша көрнекі құралдар «Биология» және «Химия-биология» білім беру бағдарламасы бойынша білім алушыларға арналған : Оқу құралы. / ҚР білім және ғылым министрлігі; Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті. - Шымкент: ХГТУ, 2020. - 88 б.

2. Мырзабаев, А.Б. Биологияны оқыту әдістемесі. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2010. - 81 б.

3. Шарипханова, А.С., Даутова, З.С. Жаңартылған мазмұндағы биологияны оқыту әдістемесі : Оқу құралы. . - Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ "Берел" баспасы, 2019. - 136 б.

4. Биологияны оқыту әдістемесі: Оқу жетістіктерін сырттай бағалау./ Құраст. С.Е. Келдібеков. - Жетісай : "Сырдария" университеті, 2013.- 84б.

APPLICATION OF IT TECHNOLOGIES IN THE CONDITIONS OF BIOLOGICAL EDUCATION

Karzhaubay Y.N.

Master's degree in biology teacher training yerassil8710@mail.ru

Umirbekovna I.A.

Doctor of Biological Sciences, Professor akissayeva@mail.ru

^{1,2} Shymkent University, Shymkent city, Kazakhstan

АННОТАЦИЯ

Қазіргі кезеңде білім беруді реформалаудың басым бағыттарының бірі оқушының жеке басын дамытуға бағытталған оқытудың ақпараттық технологияларын әзірлеу және енгізу болып табылады. Шындық білім беру мекемелерінің болашағы олардың жаңа ақпараттық қоғамға бейімделу қабілетіне байланысты болатынын дәлелдейді. Қазір - адами әлеуеттің сапасы, бүкіл халықтың білімі мен мәдениетінің деңгейі елдің экономикалық және әлеуметтік дамуы үшін шешуші мәнге ие болатын жоғары технологиялық ақпараттық қоғамды қалыптастыру уақыты. Сондықтан білім оқытуды саралау, оқушының жеке басына бағдарлау, оның мотивациялық саласын қалыптастыру, интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін дамыту принциптеріне негізделуі керек.

Кілт сөздер: IT технологиясы, жаңа оқыту технологиясы, Педагогика.

АННОТАЦИЯ

Одним из приоритетных направлений реформирования образования на современном этапе является разработка и внедрение информационных технологий обучения, направленных на развитие личности ученика. Реалии убедительно доказывают, что будущее образовательных учреждений будет зависеть от их способности адаптироваться в новом информационном обществе. Сейчас - время формирования высокотехнологичного информационного общества, в котором качество человеческого потенциала, уровень образованности и культуры всего населения приобретают решающее значение для экономического и социального развития страны. Именно поэтому образование должно базироваться на принципах дифференциации обучения, ориентации на личность ученика, формирование его мотивационной сферы, развития интеллектуальных и творческих способностей.

Ключевое слово: IT технология, Новая учебная технолгия, Педагогика.

ANNOTATION

One of the priority directions of education reform at the present stage is the development and implementation of information technologies of education aimed at the development of the student's personality. The realities convincingly prove that the future of educational institutions will depend on their ability to adapt to the new information society. Now is the time for the formation of a high-tech information society, in which the quality of human potential, the level of education and culture of the entire population are becoming crucial for the economic and social development of the country. That is why education should be based on the principles of differentiation of learning, orientation to the personality of the student, the formation of his motivational sphere, the development of intellectual and creative abilities.

Keyword: Technology, New educational technology, Pedagogy.

Most programs for didactic purposes are an auxiliary, illustrative source of knowledge. For this purpose, such multimedia programs or their fragments can be used. This is, in particular, biology - "General Biology for schoolchildren" (illustrated material on ecology, on the basics of cytology, on the basics of genetics, etc.), "Encyclopedia of Nature" (description of various species of animals, birds, fish, by submitting illustrated information in combination with audio, text accompaniment and video clips), "Encyclopedia of birds" (photographs, videography from the life

of birds, descriptions of many species of birds), "Encyclopedia of pets" (photographs, descriptions of animals, videos of animals in motion, feeding and veterinary medicine, etc.), "life of wild animals" (53 videos from the life of wild animals), "Encyclopedia of indoor plants" (description of indoor plants and practical tips for caring for them).

Multimedia tools as a source of new knowledge can be used before studying educational material as an introduction to a topic, or when studying a topic, in combination with a story or conversation. The teacher's word and the verbal accompaniment of the program guide observations, help to identify and analyze the essential properties of the factual material, realize the relationship between phenomena and events, draw conclusions, and provide a link with the content of the lesson. The teacher has the opportunity to follow some of the techniques that were used in the multimedia program, to compare and on this basis compare the verbal content and depicted by multimedia[1]. Therefore, in the following lessons, when studying new material, he will take into account the typical features of the comparison and comparison process.

The use of multimedia technologies in the classroom provides a number of advantages:

- Children perceive the material better;
- Growing interest;
- Individualization of training;
- Development of creative abilities;
- Reducing the types of work that tire the student;
- Use of various audiovisual means (music, graphics, animation) to enrich and motivate learning;
- Formation of student's self-esteem and creation of conditions for independent work;

The computer contributes not only to the development of independence and creative abilities of students, but also allows you to change the technology of providing educational services, make the lesson more visual and interesting. The computer activates the activity of the teacher and students in the classroom, contributes to the differentiation and individualization of learning, the formation of polytechnic knowledge, gives the lesson an integrated character. All this contributes to improving the quality of education.

The use of information technology can occur in different ways, in accordance with the needs of a particular type of lesson, the level of proficiency in various programs and the availability of certified programs in the system of secondary general education.

These needs can be classified according to the following criteria:

- The use of information technology in both front-end and group work;
- mainly frontal forms of work;
- using electronic textbooks only as a means of self-study;
- use of certain types of files (images, videos, audio, animations) from electronic educational tools, from distance courses, from certain Internet materials);
- Creating your own lessons through the integration of various objects into one format - presentations, web pages, lesson builder, meaning a service provided in many electronic educational tools.

Computer programs in biology can be divided according to didactic purposes into the following:

1. Educational programs that present scientific material in the form of separate, logically combined blocks and end with a set of questions or tests. These programs promote the assimilation of new information and guide the learning process depending on the level of knowledge and individual abilities of students.

2. Training programs designed to repeat and consolidate the studied material.

3. Simulation and modeling programs that allow you to study any section based on the model. By manipulating the parameters of physical quantities available for change, the student determines the range of their permissible changes by the reaction of the modeling system and realizes the content of the processes that are carried out under his guidance[2]. For example, in the model of an

ecological system, a student can change the percentage of rodents and predators and monitor all changes that occur in it.

4. Diagnostic, monitoring programs, consisting mainly on the basis of tests. They are designed to diagnose, test and evaluate students' knowledge, skills and abilities.

5. Databases that act as a source of information from different fields of knowledge, in which the necessary answers are found with the help of questions. They are of a reference nature.

6. Instrumental programs that enable students to solve problems independently in a short time with less effort[3]. For example, the programs MoleculeViewer and CS Chem3D, the RasMol molecule visualization program, and the like.

7. Integrated training programs that combine the features of two or three of the above classes.

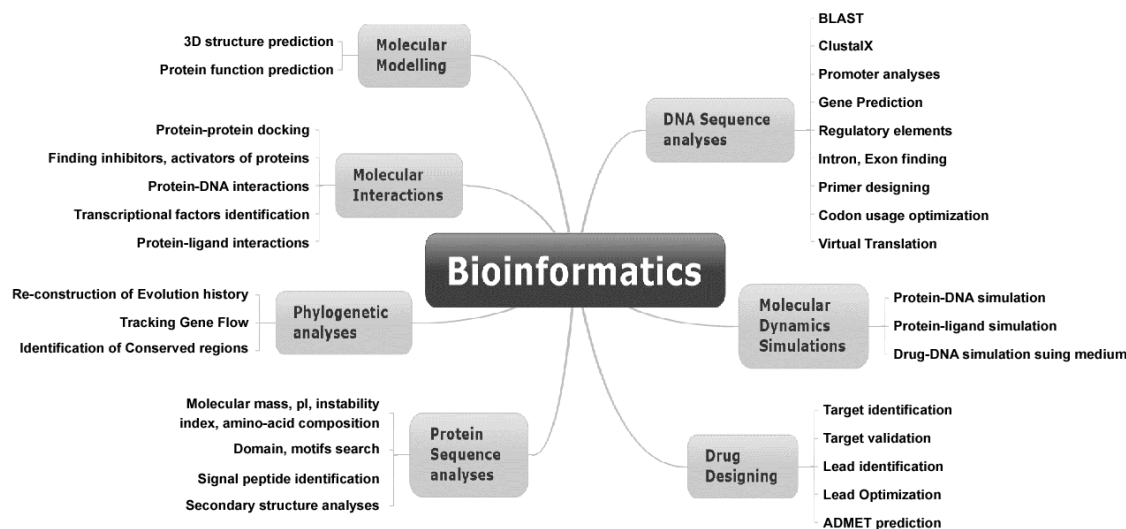

Figure 1: Application of bioinformatics tools in various areas of biological sciences.

Requirements for biology software products:

- The computer program must meet the same didactic requirements as traditional textbooks, such as: scientific, systematic, consistent, accessible, connection with practice, visibility;
- The program must work in a classroom-based system;
- The pedagogical software tool should serve as a tool that would help the teacher to diversify the forms and methods of teaching, create conditions for increasing the mental activity of students, contribute to the organization of certain forms of student activity within the lesson;
- The computer program must fully comply with the state curriculum in biology;
- A computer program should allow the use of information in any form of presentation (text, table, diagram, slides, video and audio fragments, animation, 3D graphics)[4].

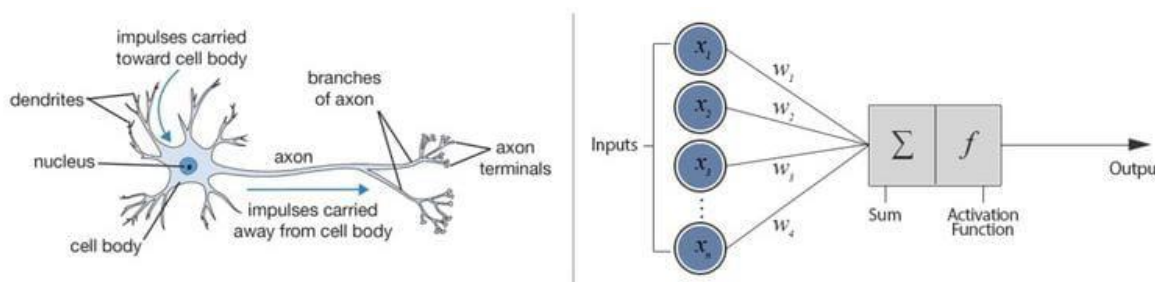

Figure 2: Biological Neuron versus Artificial Neural Network

Multimedia learning tools it is advisable to use them:

- To fix the student's attention on individual parts of static material;
- In combination with other technologies in accordance with the objectives of the training session, at the same time it should not turn into a spectacle instead of academic work;
- In the form of a presentation.

For the organization and application of information technologies in education, it is necessary to have educational software in the educational institution. To date, there is a fairly large number of software products that can be used by a teacher in educational activities. These are such means, for example as:

- universal software that can be used in a lesson on any subject;
- training programs that promote the assimilation of new information.
- Training programs are designed to repeat and consolidate the studied material.
- Diagnostic, monitoring programs, compiled mainly on the basis of tests.
- Simulation-modeling programs allow you to study any section based on the model. For example, in the model of an ecological system, a student can change the percentage of rodents and predators and monitor all changes that occur in it[5].

During classes on a PC to prevent the development of overwork, it is necessary to carry out a set of preventive measures, namely:

- after continuous work with the monitor screen for 1.5-2 minutes. you need to do exercises to prevent visual fatigue;
- after 25-30 minutes of working with the monitor, a set of exercises for the prevention of healthy and static fatigue.

New information on technology is a set of methods and technical means of collecting, storing, and impregnating information with the help of computer communication. The use of the latest technologies in biology lessons makes it possible to increase its effectiveness, make the concept more vivid and interesting[6]. Therefore, in my lessons, I pay great attention to working with computer equipment, actively use computer programs and electronic educational tools. Students successfully work with ready-made programs, and students who show a special interest in biology create their own computer presentations.

List of used literature:

1. Apatova N.V. Information technologies in school education. Moscow: IOSO RAO. 1994. - 228
2. Doroshenko Yu.A. Biology and ecology with a computer / Yu. Doroshenko, N. Semenyuk, L. Semko. - Moscow: Publishing house of "Schools. mir ": Publishing house of L.Golitsyn, 2018. - 128 p.
3. General methodology of teaching biology: Textbook / I.V. Moroz, A.V. Stepanyuk, A.D. Gonchar, etc.; Edited by I.V. Moroz. - Moscow: Enlightenment, 2017 - 592 p.
4. Informatization of secondary education: software tools, technologies, experience, prospects / N.V. Vovkovinsky, Yu.A. Doroshenko, L. Zabrodska, L.M. Kalinina, V.S.Koval, etc.; edited by V.M. Madzigon, Yu.A. Doroshenko. - Moscow: Pedagogical thought, 2015. - 272 p.
5. Kleiman M. Schools of the future: computers in the learning process: Trans. from English - Moscow: Radio and Communications, 1987. - 176 p.
6. Kozlenko A.G. Multimedia programs in biology: comparison of possibilities // Computer in school and family. - 2021. - No. 2. - pp. 24-25.

ОҚЫТУДАҒЫ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

ИЭФ-19-14к тобының студенті – Қожақұлова А.О.

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент Бердалиева Т.Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Оқушылардың танымдық іс-әрекетінің көрсетілген кезеңдерін өтуі ойлаудың зерттеу типін және зерттеу құзіреттілігін қалыптастырады. Оқу-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру кезінде педагог оқушылардың алдына мәселені өзі қояды немесе оқу мәселелі тапсырманы қояды. Оқу мәселелі тапсырма оқу мәселесінен көрнекті түрде объективті берілуімен ерекшеленеді, бірақ оқу мәселесі сияқты, ол жеке алынған оқушылар әртүрлі, яғни субъективті қабылдануы мүмкін.

Оқу-зерттеу іс-әрекетінің негізінде оқушылардың мәселелі оқу тапсырмасы мен оқу мәселелерін шешу және оларды шешудің жолдарын табу болып табылады. Оқушылар өздері ғана білмейтін, ғылым, қоғам шешіп қойған мәселелерді шешеді. Оқушыларға мұғалім қандай да бір мәселені жауабын және шешу жолдарын біле тұра өзіндік зерттеуге тапсырма етіп береді, оқушы өз кезегінде жұмыс барысында шығармашылық іс-әрекетті көрсете білуі қажет. Зерттеудің мұндай түрі, оны жүзеге асыру процесінде дүниетаным мен тұлғаның құқықтық-еріктік сапасы қалыптасуымен маңызды.

Ғылыми-зерттеу іс-әрекеті табиғатта болып жатқан процестер мен құбылыстардың, заңдылықтарды объективті шешуге бағытталған. Ғылыми-зерттеу іс-әрекеті процесінде оқушылардың ашқан жаңа білімі объективті сипатта болады. Жеке тақырыппен ұсынылған, оқу-зерттеу іс-әрекетімен салыстырғанда, зерттеу элементі бар сәйкес реферат, тезис, баяндамадан басқалары ғылыми-зерттеу іс-әрекеті формасында көп жақты.

Оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмысына талап көбірек қойылады, яғни, оқу-зерттеу іс-әрекетінің нәтижесі бойынша орындалған жобамен салыстырғанда көп. Білім беру практикасында оқу-зерттеу іс-әрекетінде жиірек жүзеге асады. Оқу зерттеуі жеке оқушыға немесе оқушылар тобы үшін маңызды. Ол танымдық ілгерілеуге жетелейді, берігенді өңдеу мен жинақтау әдістемесін жиі қолданумен орындалады, зерттеуші тәжірибесі мен жас ерекшелігін ескере отырып дайындалған, тізбектелген зерттеу тапсырмаларын жинақтау бойынша орындалады. Оқу-зерттеу іс-әрекетінің түпкі мәні оқушыларды жұмысты орындаудың түрлі әдістемесімен, өңдеу тәсілдерімен, алынған нәтижені талдау түрлерімен таныстыру болып табылады. Оқушылардың оқу зерттеуі ғылыми зерттеуден өте ерекшеленеді (жаңалық деңгейі бойынша, қолданылатын құрылғылар бойынша, өлшенетін қателіктердегі шектік мәні бойынша, қиындығы бойынша). Бірақ жоғарыда айтылғандай, ғылыми зерттеу сипатындағы барлық кезеңдерді құрауы тиіс.

Мұғалімді оқу зерттеуі көбірек қызықтырады. Себебі оның негізгі мақсаты «үлкен» ғылымдағыдай, жаңа нәтижені объективті алуға емес, тұлғаның дамуы болып табылады. Егер ғылымда басты мақсаты жаңа білім алу болса, онда білім беруде зерттеу іс-әрекетінің мақсаты төмендегілер болады:

– оқушылардың жұмысты игерудің әмбебап тәсілдері ретінде зерттеу дағдысын қабылдау,

– зерттеу типін ойлауға қабілетін дамыту,

– білім беру жүйесінде оқушылардың субъективті жаңа білімді меңгеруі негізінде тұлғалық позициясын белсендендіру. [1]

Зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру оқушылардың ерекшелігін және олардың орындайтын жұмысы типін ескеруі тиіс. Оқушылардың зерттеу жұмыстарының негізгі түрлерін келтірейік:

1. Мәселелі-рефератты – түрлі әдебиет көздерінің мәліметтерін аналитикалық салыстыру негізінде жазылған жұмыс, ол мәселені айқындау мен оны шешудің варианттарын жобалау мақсатында болады;

2. Зерттеушілік–нақты ғылыми көзқарастағы әдебиеттердің көмегімен орындалған жұмыс, ол осы әдістеме арқылы жасалынған өзіндік зерттеу материалына ие, және осы

негізде зерттелетін құбылыс сипаты туралы қорытындылар мен талдау жасалады. Мұндай жұмыстардың ерекшелігі зерттеу беретін нәтиженің анықталмағандығы болып табылады.

3. Эксперименттік – ғылымда сипатталған және белгілі нәтижесі бар, экспериментті орындау негізіндегі жұмыс. Олар иллюстративті сипатта болады, берілген шартқа тәуелді нәтижелердің ерекшелігін өз бетінше трактаттауды ұсынады.

4. Жобалық – белгілі бір нәтижені жоспарлаумен, сипаттаумен және оған қол жеткізугемен байланысты жұмыстар. Соңғы нәтижеге қол жеткізу тәсілі ретінде зерттеу кезеңдерін өзіне қосып алады. Мұндай типтегі жұмысты ұйымдастыру іс-әрекеттің нақты әрі тиянақты мақсатымен, жоспарланған нәтижелерді бөліп алу, шығыс берілгендерді тұрақтандыру, соңғы нәтижесін алумен анықталады. Мұнда бағытты құрылым - фактілі білімді талдау мен жинақтау емес, іс-әрекет тәсілдері болып табылады.

5. Табиғи сипатты – нәтижені тіркеумен анықталған әдістеме бойынша қандай да бір құбылысты сапалы сипаттауға және бақылауға бағытталған жұмыс. Сонымен қатар, қандай да бір гипотезаны ұсынбайды және нәтижені интерпретациялауға талпыныс жасалынбайды.

6. Ойлап табушылық-рационализаторлық – жаңа құрылғылар, механизмдер, құралдарды құрудың және жобалаудың жетілдірумен байланысты жұмыс;

7. Ақпараттық-зерттеушілік – теориялық қорытындыны экспериментті келісілетін ғылыми ақпаратты жалпылау мен талдауға құрылған жұмыс.

Оқушылардың оқу зерттеуі ғылыми зерттеуден әлдеқайда ерекшеленеді, О.В.Петунин дайындағанын 1- кестеден байқауға болады. [2]

Кесте 1. Ғылыми және оқу зерттеулерінің салыстырмалы белгілері

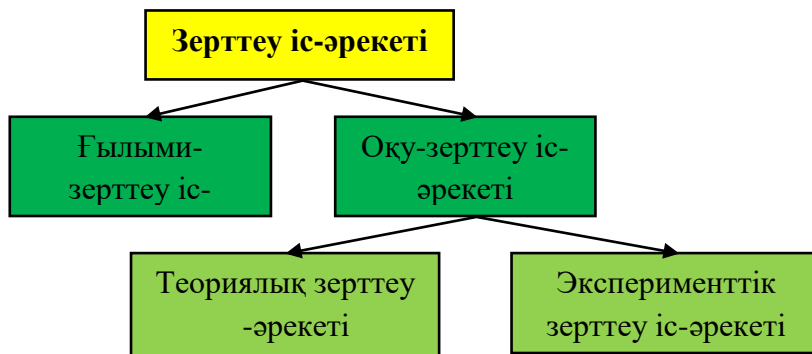
Кесте 1

Салыстыру белгілері	Ғылыми мәселе	Оқу мәселесі
Жаңалық	Объективті жаңалық.	Субъективті жаңалық.
Қарама-қайшылықтың болуы	Ғылымда белгілі теория мен заңдар және жаңа фактілер арасындағы қарама қайшылық, берілген теория, заң, қағидалар шеңберіне шақ келмейді.	Оқу мәселесін шешу үшін қажет біліммен алдын игерілген білім арасындағы қарама қайшылық.
Қарама-қайшылық сипаты	Объективті немесе субъективті.	Субъективті.
Қарама-қайшылықты шешу әдістері	Алынған нәтижелерді эмпирикалық және теориялық жалпыау.	Эмпирикалық жалпылаудың артықшылығы, сонымен қатар, оқу және ғылыми әдебиеттрмен жұмыс.
Мәселені шешу шарты	Қарама қайшылықты теориялық ойлау, ғылымдағы заңдар, қағидалар мен теорияны білу, эксперименттің жұмыс дағдысын игеру.	Қарама қайшылықтың эмпирикалық шешімі және оның теориялық ойлаудың элементі, зерттеу іскерлігінің алғашқы игерілуі.
Гипотезаны ұсыну үшін негіздеме және оны дәлелдеу тәсілдері	Іскери-логикалық жуықтаудың және теориялық-эмпирикалық зерттеу нәтижесі бойынша шешіледі және негізделеді.	Жасалынған бақылаулар нәтижесі бойынша шешіледі және көбіне негізделеді.
Гипотезаны тексеру тәсілдері	Объективті сенімді білімді алу, алдын бар ғылыми теориямен, салыстыру.	Нәтижені алу, оны ойлау және оқушыларда бар білімге оны енгізу.

Зерттеу іс-әрекеті – бұл мұғалім мен оқушының шығармашылық өзара әсер процесі, нәтижесінде олардың арасында мәдени құндылықтар трансляциясы жүзеге асады, ол өзіне және әлемге қатынасы бойынша зерттеу позициясын құруға көмек береді. Зерттеу

позициясын иемдену қабілеті білім беру мен тәрбиенің өз іс-әрекетінің бағыт және оның мүмкін салдары ретінде маңызды тапсырма болып табылады.

Бүгінгі күнде оқу зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру мәселесіне және білім беруде оларды қолдануға, сонымен қатар, алынған білімдері қолдана білу кезінде қалыптасытуға көптеген жұмыстар бағытталған, арналған. Авторлар берілген жұмыста оқушылардың іс-әрекетін оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу деп бөледі, себебі оқушылар зерттеу іс-әрекетінде оқу әрі ғылыми мәселелермен кездеседі (1-сурет). Көбіне оқушыларға оқу мәселелерін шешуге тура келеді, олар субъективті сипатта болады, эмпирикалық ғылыми тәсілдермен шешіледі және топқа немесе бір оқушыға мән беріледі.

Сурет 1. Зерттеу іс-әрекетінің түрлері

Оқушылардың оқу-зерттеу іс-әрекеті ретінде педагогтың ұйымдастыруымен жүргізілетін жұмыс түсіндіріледі, ол оқушыға шешімнің алдын ала жауабы белгісіз шығармашылық, зерттеу тапсырмасына жауап іздеумен байланысты болады, ғылыми сферадағы зерттеу сипатындағы негізгі кезеңдердің бар болуын болжамдайды. Оқу зерттеу іс-әрекетінің спецификасы ғалым жұмысымен салыстырғанда, оқушы зерттеудің барлық циклін емес, тек оның жеке элементін ғана жүзеге асыруында.

Зерттеу іс-әрекеті негізінде білім беруді ұйымдастыру кезінде бірінші орында зерттеуді жобалау тапсырмасы қойылады. Оқушылардың зерттеу іс-әрекетін жобалау барысында, соңғы бірнеше жүзжылдықта ғылым саласында дайындалып және қабылданған зерттеу әдіснамасы және моделі негіз ретінде алынады. Оқушылардың зерттеуін ұйымдастырудың басты мақсаты - аналитикалық ойлау біліктілігі мен зерттеу позициясының дамуы болып табылады. Яғни зерттеудің әрбір кезеңдерінде оқушыларға жұмыс барысында белгілі бір еркіндік беріп отыру керек, себебі, басты мақсаты оқушылардың танымды іс-әрекетін белсендендіру болатын зерттеу-стандартты оқу кезеңдерінің тізбектелуі арқылы оқылатын репродуктивті қарапайым оқытудың түріне айналады.

Зерттеу іс-әрекетінің дамуы кезінде стандартты білім беру жағдайы үшін үйреншікті нақты білім эталоны жоқ: мұғалім білім береді, ал оқушылар сыныптық-дәрістік тізбек бойынша дайындалған шекті білімді қабылдайды. Табиғатта көрген құбылыс, дайын кестелерге толық сыймайды, әрбір нақты жағдай үшін өзіндік талдауды талап етеді. Сондықтан зерттеу іс-әрекеті мұғаліммен бірлесе отырып қоршаған шынайылыққа көз жеткізу жетелейді және практикалық іс-әрекет дағдысын бір-біріне үйрету, яғни мұғалімнен білім алып, оны өзара бөлісу.

Егер бірінші типтегі жұмыс түсінікті болса, онда екінші типтегі жұмыстың кіріспесіне біраз түсініктемелер енгізу керек. Ақпараттық – зерттеушілік жұмыс бірнеше әдебиеттер көзінен алынған теориялық мәсілеметтерді оқу негізінде орындалады және экспериментті зерттеуді орындауды болжамдайды, оның негізінде талдау мен қорытынды жасалады. Берілген жұмыс тақырып бойынша қажетті ақпаратты іздеуді ұсынады, іздеу нәтижесінде ғылым бекіткен фактілер, заңдар мен тұрақтыларды бекіту мақсатында эксперименттік зерттеуді орындау идеясы туындайды. Мұндай жұмыс дайындалған ғылыми әдістеме

көмегімен орындалады. Осы әдістеме көмегімен алынған нәтижесі негізінде зерттелінетін құбылыс, заң, фактілер туралы қорытынды жасалады.

Г.К.Селевко пікірінше, оқушыларда оқу-зерттеу іс-әрекетінің процесінде келесі құзіреттіліктер қалыптасады:

– зерттеушілік құзіреттілігі – бақылай білу, өлшеу алу, эксперимент жүргізе алу, индуктивті талқылау мен модель және эмпирикалық тәуелділікті құру;

– ақпараттық құзіреттілік – ақпараттық технологияларды игеру, ақпараттың барлық түрімен жұмыс істей алу;

– коммуникативті құзіреттілік – коммуникацияға түсе алу, түсінікті бола алу, тез қарым-қатынасқа түсе алу;

– автономияланған құзіреттілік – өздік дамуға, өзіндік анықтауға, өзіндік білім алуға, бәсекеге қабілетті болу. [3]

Осылайша, зерттеу іс-әрекетін оқушыларды оқыту процесінің құраушысы ретінде айтар болсақ, оның оң жағын атап өту қажет. Зерттеу іс-әрекеті оқушыларға өздік анықтаудың мәдени кеңістікке шығуға мүмкіндік береді. Оқушылар өздері таңдаған салада пәндік іс-әрекетті жобалау жағдайында болады, өз іс-әрекетінің салдарларын талдау қажеттілігімен беттеседі. Әрбір қол жеткізген нәтиже жаңа ойлар мен шығармашылық жоспарларды пайда ететін әсері бар рефлексия кезеңін тудырады. Оқушылар зерттеу іс-әрекеттен шығармашылық импульс алады немесе өз мүмкіндіктерін ұлғайту қалауын және өз шекарасын кеңейтуге қуана біледі. Оқушылар мұғаліммен кеңесу барысында ғылыми қауымдастықта қабылданған сөйлеу әдебі мен өзін өзі ұстау стиліне үйренеді.

Оқушылардың зерттеу іс-әрекеті жобалау іс-әрекеті сияқты ұйымдастырылуы мүмкін. Бірақ оларды ұйымдастыру тапсырмалары мен ұйымдастыру тәсілдері әр түрлі болады. Оқу-зерттеу іс-әрекетінің түрлерін ұйымдастырудың негізгі құралы танымдық іс-әрекетті белсендендіретін тапсырма (жоба) болып табылады. Бұл тапсырмалар сабақта да, сабақтан тыс уақытта да жүзеге асырылады. Зерттеу тапсырмаларын шешу барысында оқушыларда зерттеу іскерлігі қалыптасады. Мектептегі физиканы оқытуда басты назар танымның эксперименттік тәсілдеріне бөлінеді. Ал оқу зерттеуінде жиі қолданылатыны гипотеза тәсілі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Акитай Б.Е. Физиканы оқыту теориясы және әдістемелік негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. -280 бет

2. Петунин О.В. Формирование познавательной самостоятельности школьников в процессе углубленного изучения предметов естественнонаучного цикла. / Монография, Кемерово: Кузбассвузиздат, 2003, 254 с.

3. Селевко Г. К. Компетентности и их классификация. // Народное образование, 2004, № 4, С. 138-143.

ӘОЖ.574.42

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛА ЭКОЖҮЙЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОРҒАУ

Қожан С.А.

Tashenev University, Шымкентқ.

Ғылыми жетекшісі – ғылым магистрі, **Жасузаков И.А**

Аннотация. Қазақстан даласының алуан түрлілігі мен ауқымдылығы зерттеушілердің көбірек назарын аударуда. Дала биоалуантүрлілігін зерттеу және сақтау мәселелері жаһандық деңгейде өзекті болып табылады. Осы жұмыстың мақсаты республиканың далалық эко жүйелерін шолу және оларды, оның ішінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтар желісінде сақтау болып табылады.

Түйіндісөздер: дала, Қазақстан, әртүрлілік, табиғатты қорғау, қорғалатын табиғи аумақтар.

Аннотация. Разнообразие и обширность степей Казахстана привлекает все больше ученых и исследователей. Вопросы изучения и сохранения степного биоразнообразия являются актуальными на мировом уровне. Целью данной работы является обзор степных экосистем республики и их сохранения, в том числе семи особо охраняемых природных территорий.

Ключевые слова: степи, Казахстан, разнообразие, сохранение, охраняемые природные территории.

Abstract. The diversity and vastness of the steppes of Kazakhstan attracts more and more attention of researchers. The issues of studying and preserving steppe biodiversity are relevant at the global level. The goal of this article is to review the steppe ecosystem of the republic and their conservation, including the network of specially protected natural areas.

Keywords: steppes, Kazakhstan, diversity, conservation, protected natural areas.

Қазақстан Еуразияның орталығында, қоңыржай белдеудегі құрғақ континенттік климатта орналасқан. Оның ауданы 2 724 000 км². Кең аумақ бірнеше табиғи аймақтарды (орманды дала, дала және шөл) қамтиды және флорасы мен фаунасы бай әртүрлі аймақтарды қамтиды. Орманды дала солтүстікте және республиканың орталық бөлігіндегі қазақ тауларының аласа тауларында шағын аумақтарды алып жатыр. Еліміздің орталығындағы аумақтың 40%-дан астамын кең дала зонасы алып жатыр. Шөл зонасы оңтүстікке қарай созылып жатыр. Қазақстанның оңтүстік және солтүстік-шығыс бөлігінде тау жүйелері (Алтай, Сауыр, Солтүстік және Батыс Тянь-Шань) созылып жатыр.

Бұл жұмыстың мақсаты Қазақстанның далалық экожүйелеріне және оларды қорғауға жалпы шолу және дала ландшафтарын зерттеу бойынша әлемдік ғылыми қоғамдастықтың кейбір бастамалары болып табылады.

19 ғасырдың аяғындағы далалық экожүйелерді жан-жақты зерттеу В.В. Докучаев, оның шәкірттері мен ізбасарлары. В.В. Докучаев егжей-тегжейлі сипаттама беріп, Ресейдің еуропалық бөлігінің әртүрлі аймақтарындағы далалардың ерекшеліктерін, олардың тарихы мен экологиялық ерекшеліктерін сипаттады [16, 17]. Ол мұны табиғатты ұтымды пайдаланудың ең маңызды шарты деп санады, осылайша бұрын «...барлық табиғи факторлар (топырақ, сумен және организмдермен) мүмкіндігінше жан-жақты және олардың өзара байланысында үзіліссіз зерттелетін болады» [17, б. 121].

В.В. Докучаев дала нормаларын сақтауға, «бұйыруға», ең алдымен жерді дұрыс пайдалану әдістерін одан әрі зерттеуге және дамытуға бірнеше рет шақырды.

20 ғасырдың басындағы Солтүстік Қазақстан аумағындағы топырақ-ботаникалық жұмыстар Ресейдің көші-қон басқармасының қызметімен байланысты болды [19]. 20 ғасырдың ортасына қарай дала ұғымының өзін Е.М. Лавренко [20]. Ол көпжылдық микротермиялық (суыққа төзімді) ксерофильді (қуаңшылыққа төзімді) шөптердің басымдығы бар далалық қауымдастықтарға, негізінен *Stipa*, *Festuca*, *Koeleria*, *Helictotrichon* тұқымдастарынан шым шөптер жатқызды.

Қазақстанда орманды дала республика территориясының 2,3%-ын алып жатқан қиыр солтүстікте (54 ш. солтүстігінде) Батыс Сібір ойпатының жазықтарында кең таралған; Қазақтың орманды даласының 0,1% орта тауларда орналасқан. Орманды дала зонасында екі субзона бөлінеді: оңтүстік, сәл ылғалды, орташа жылы орманды дала және орташа құрғақ жырық орманды дала. Орманды даланың қара топырақтарындағы далалар 90%-ға дейін жыртылады [30].

Дала зонасы республика аумағының 40%-дан астамын алып жатыр және Каспий маңы ойпатының солтүстік бөлігін, Субдураль және Торғай үстірттерін, Орал, Батыс Сібір ойпаты мен Орталық Қазақстан шоқысын (Сары-Арқа) алып жатыр. Жазықтарда нағыз дала экожүйелері (ел аумағының 7,6%), жазық құрғақ далалардың (17,3%), құрғақ таулы далалардың (1,3%), тау етегіндегі және аласа таулардың (0,8%) шөлді дала экожүйелері бар.), шөлді-дала жазық экожүйелері (14,1%), далалық Қазақстандағы эолды жазықтар (1,6%),

нағыз таулы далалар (1,2%). Астықты-дәнді далалардың негізгі массивтері жыртылған (ауданның 60%-ға жуығы); орташа құрғақ және құрғақ шөпті далалар 30%-дан астам жыртылады.

Таулы аймақтарда далалардың таралуы өсімдік жамылғысының тік аймақтылығымен байланысты. Таулы далалар зоналық типтердің 4 тобына біріктірілген: Алтай (құрғақ далада орналасқан таулар үшін); Сауро-Тарбағатай (шөл далада орналасқан таулар үшін); Жоңғар-Солтүстік Тянь-Шань (орташа, орташа суық шөлдерде орналасқан таулар үшін) және Батыс Тянь-Шань (жылу-қоңыржай оңтүстік шөлдерде орналасқан таулар үшін) [30].

20 ғасырдың екінші жартысында Ресей мен Қазақстанда тың жерлерді игеруге және биологиялық әртүрлілікке қауіп төнуіне байланысты далаларды ірі зерттеу жұмыстары жүргізіліп, оған шолулар әдебиеттерде берілген [26,29,30]. Далалардың кең ауқымды кеңеюін болжаған ғалымдар елдің еуропалық бөлігіндегі далалардың толықтай өзгеруінің қайғылы тәжірибесін болдырмау үшін даланың биоәртүрлілігін сақтауды ұсынды. Атап айтқанда, Азия даласын (Заволжско-Қазақстан) сақтау үшін өткен ғасырдың 20-жылдарында 300 мың га аумақта Наурызым қорығын құру ұсынылды [3,4,6]. 2021 жылы Наурызым қорығы құрылғанына 90 жыл толды. Бірақ тарихи аспектіде оның аумағы елеулі бұзушылықтарға ұшырады - ол елдегі қорлардың 80% сияқты, 1951 жылы жабылды, резервтік режим алынып тасталды. Ол үшін жаратылған бірегей далалар жыртылды - 200 000 гектардан астам. Қорықтың аралдық далалық қарағайлы ормандары мен көл жүйелері, осы орталықтар, биологиялық әртүрліліктің «концентрация нүктелері» де пайдаланылды – Науырым қарағайлы орманында өлі ағаштар жиналды, тұқым алу үшін бригадалар конустарды жинады, ғасырлардағы бұтақтарды. -көрі қарағайлар кесіліп, көлдерде аңшылық жүргізілді. Осы күрделі кезеңде даланың қалған учаскелері жыл сайын шабылды, ал 1963 жылы Науырым орманының 80% дейін жойылған үлкен өрттен кейін даланың аман қалған қалдықтары орман дақылдарын құру үшін жыртылды. 70-жылдарының соңына қарай бұл жағдайды қалпына келтіріп, жаңадан ашылған қорықтың маңындағы кеңшарлардың шаруашылық қажеттіліктері үшін резервтегі шөп шабуды, ал жер жырту кезінде далаларды жыртуды тоқтатты, оның орнына орман алқаптары құру. Қиындықпен даланың «шоқ кетпес үшін» пайдаланылуы керек шөп емес, өз ережелері мен заңдары бар, көл мен орманнан кем түспейтін тұтас әлем екенін түсіну арта түсті.

Осы кезеңде қорық жерлерінен суырлар қонысы бар 2000 га алқапты қауырсынды лесс далаларының үлкен аумағын қорықтың құрамына қосуға мүмкіндік туды - бәлкім, соңғы кең аумақ. облыстың қара каштанды ауыр саздақтарында су айрықтарында (плакорлар) далалар. Бұл ретте қорық аумағын кеңейту және оның шекарасын абаттандыру қажеттігі туралы ұсыныспен қорық аумағына кешенді талдау дайындалды. Жолдасы, қорық орнитологы, ф.ғ.к.-мен бірлесіп карта әзірледі. Е.А. Бұл бастамаларды қолдаған Брагин табысқа толық сенбеді. Науырымдың болашақтағы жаңғыруы облыстың жерге орналастыру басқармасының қағаз жоспарында қарапайым қарындашпен жасалған [6].

Жерді, әсіресе қорық жерін пайдалану мәселелері өте баяу шешілуде. Қорық режимін қалпына келтіру үшін көп нәрсені шешу қажет болды: орман екпелерін құру және шегірткемен «күресу» кезінде жоғары улы препараттармен химиялық өңдеуге тыйым салу.

- құстар мен ұсақ сүтқоректілер де өлді, өңдеуден кейінгі уланулар қоректік тізбектер арқылы берілуін жалғастырды; орман дақылдарын өнеркәсіптік өндіруді және техника мен адамдардың үнемі болуын, шөп шабуды, ағаш кесуді тоқтату, браконьерлік деңгейін төмендету, ақырында, қорық шекарасын кеңейтіп, жақсартуды бастау. Шекараларды орналастыруға қажетті есептелген аумақ 103 000 га (қорық алаңы 87 500 га) құрады. 1990 жылдары әртүрлі мақұлдаулардың тынымсыз жұмысы басталды. Мемлекеттік құрылымдарға, соның ішінде тұрғындардан ресми өтініштер қажет болды – бұл үшін Қостанай облысындағы тұңғыш тәуелсіз үкіметтік емес экологиялық ұйым – «Науырым» қоғамдық-экологиялық ұйымы» құрылды, оны автор 25 жылдан астам уақыт басқарды. 1995 жылдан 2021 жылға дейін), оны басқаруды жас ұрпаққа беру. Жер пайдаланушылардан, аудандық және облыстық билік органдарынан бастап мемлекеттік органдарға дейін кеңейту қажеттілігіне барлық деңгейлерді сендіру қиын болды. Бірақ көптеген сарапшылар қолдап, сенді [6]. 1999 жылы облыс әкімдігіне алғаш рет ресми үндеу жасағанына 5 жылдай уақыт

өтті. Қорықты кеңейту бойынша барлық ғылыми құжаттаманы автор Е.А. Брагин «ынтамен», бірақ көптеген мамандардың қолдауымен. Бұл идеяны қолдап қана қоймай, құжаттаманы насихаттауға жан-жақты үлес қосқан Науырзым ауданының бұрынғы әкімі Сәруар Әлжанұлы Ерденев пен Қостанай облысының әкімі Өмірзақ Естайұлы Шөкеевке ерекше алғыс айтамыз. Жерді басқару жобасының өндірісін Дүниежүзілік жабайы табиғат қоры (WWF) төледі. Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімімен Наурыздың аумағы 2004 жылы 103 мың гектарға кеңейтіліп, қазіргі таңда 191 мың 381 гектарды құрап отыр. Осы бірегей аумақтың биологиялық әртүрлілігін және оның өкілдік ету аймағын зерттеу белсенді түрде жалғасуда [8,11,13,25,27,31].

Қазақстанның далалық аймағында тың игеру жылдарында 1958 жылы құрылған 15 мың гектар аумақты құрайтын Қорғалжын тың қорығы да жойылды. Ол 3 жыл өмір сүрді, содан кейін 1961 жылы аумағының бір бөлігі жыртылды. Қорық 1968 жылы қалпына келтірілді, бірақ ол көлге айналды - оның құрамына Теңіз-Қорғалжа көлдер жүйесі кірді. Тек 2008 жылы оған 284 208 га үлкен далалық алқап қосылды, бұл ең алдымен ақбөкенді төлдету және жаздату үшін. Бүгінде ол ең үлкені

«Қорғалжын мемлекеттік табиғи қорығы» деп аталатын ерекше қорғалатын аумақ 543 171 га.

Екі қорық қазір ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра тізіміне енген – «Сарыарқа – Степи и көлдері Солтүстік Қазақстан» («Степы и көлдері Солтүстік Қазақстан») – 2008 жылы мамандардың үлкен тобы сәтті аяқтаған автордың тағы бір бастамасы [5-7].

Дүниежүзілік деңгейде бұл далалар – өркениет бесігі – дала биоалуантүрлілігін орасан зор жоғалтқан адам ең көп өзгерткен ландшафт екендігі бірте-бірте түсініп келе жатыр. 21 ғасырда Еуразия далалары туралы мәліметтер жалпыланды [1,21,22,28,30]. Орынборда Ресей ғылым академиясының Орал филиалының Дала институты академик А. Чибилев – дала зерттеушілерінің үлкен тобын біріктірген географ, саяхатшы, зерттеуші және дала қамқоршысы [23,24] [18]. 1997 жылы «Солтүстік Еуразия далалары» атты бірінші халықаралық симпозиум ұйымдастырылды.

Соған қарамастан, халықаралық ғылыми саясат пен қаржыландыру институттарындағы далалар басқа шөпті экожүйелердің («жайылымдар, прерилер, пампалар және басқа да «шалғындар») қатарында болды. Бельгияда 2009 жылдың күзінде еуропалық қоршаған ортаны қорғау министрлерінің кездесуінде автор ғылыми қоғамдастықтың министрлерге үндеуіне көптеген шөпті жүйелердің ішінен далаларды ең бұзылған және бұзылған жүйелердің бірі ретінде бөлу туралы ұсынысты енгізу туралы бастама көтерді. ерекше назар аударуды және қаржыландыруды қажет ететін планетадағы пайдаланылған ландшафттар. Экологиялық сарапшылардың ғылыми тобы бұл идеяны қолдады. Жоғары деңгейдегі отырыстардағы сарапшылық топтар әртүрлі көзқарастардан, зерттеулерден және тәжірибелерден алынған ақпаратты талдау негізінде ағымдағы мәселелерді шешудегі жағымсыз тенденциялардың алдын алу үшін әртүрлі процестерді ақпараттандыру және бағалау бойынша кеңес берудің жаһандық механизмі болып табылады. Мұндай деңгейдегі отырыстарда олар күн тәртібіндегі мәселелерді талқылауға немесе дауыс беруге тікелей қатыса алмайды - бұл Тараптар Конференциясындағы мемлекеттік сегменттің немесе елдердің ресми делегацияларының жұмысы. Бірақ сарапшылар мемлекеттік емес сектордың атынан арнайы үндеу түрінде өз ұстанымдарын білдіріп, маңызды мәселелерді айта алады. 2009 жылы Еуропалық Қоршаған ортаны қорғау министрлерінің кездесуінде автор мен Нидерландының Қоршаған ортаны қорғау министрі (ел WWF Орталық Азия бағдарламасының ұзақ мерзімді серіктесі болып табылады) және Бельгияның Қоршаған ортаны қорғау министрі арасында екіжақты бейресми кездесулер өтті. халықаралық кездесу қожайындары), онда дала бойынша сарапшылардың ұстанымы талқыланды. Дауыс беру кезінде бұл елдер ғылыми қауымдастықтың ұстанымын түсіндіріп, бастама қолдау тапты.

Жаһандық деңгейдегі жаңа тенденцияларға байланысты Қазақстан еліміздің дала, таулы және шөлейт аймақтары үшін 2030 жылға дейінгі биоәртүрлілікті сақтау және ұтымды пайдалану тұжырымдамасына ұсыныстар әзірледі. Қазақстан Республикасының далалық ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды дамытудың 2013-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы жасалды. [9,10], онда ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың аумақтары

мен түрлерінің оңтайлы өлшемдері және олардың белгілі бір ботаникалық-географиялық бірліктер үшін пайыздық мөлшерлемесі бар ұсыныстар енгізілген. Өзірленген ұсынымдар Биоәртүрлілікті сақтаудың Ұлттық стратегиясының және Қазақстан Республикасындағы биоәртүрлілік туралы конвенцияның 2011-2020 жылдарға арналған стратегиялық жоспарын іске асырудың құрамдас бөлігі ретінде ұсынылды. және Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелеріне сәйкес 2030 жылға дейін. Дала ТҚҚ дамыту стратегиясын дайындау кезінде ҚБ саласындағы уәкілетті органның болжамдық ұсынымдары ескерілді және Қазақстанның орманды дала және дала экожүйелерінің ландшафттық әртүрлілігі бойынша аумақтық (сапалық-сандық) деректер алынды. пайдаланылған – орманды дала, қуаң дала, құрғақ дала, шөл дала [30].

Қазақстанда ГЭҚ/БҰҰДБ «Дала экожүйелерін сақтау және тұрақты басқару» жобасы жүзеге асырылды, оның негізгі міндеті бірнеше ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды ұйымдастыру, оның ішінде 2012 жылы «Алтын дала» мемлекеттік табиғи резерватын құруды жүзеге асыру, бастамасы да авторға тиесілі (Қорықты ұйымдастыру туралы автордың алғашқы ғылыми жазбасы 2003 жылы уәкілетті мемлекеттік органға келіп түскен, 2007 жылы кешенді ғылыми экспедиция, 2008 жылы жаратылыстану-ғылыми негіздеме Алтын дала қорығын құру үшін дайындалды) [2,12].

Қазақ даласының биологиялық әртүрлілігін сақтаудың күрделілігі көптеген себептерге байланысты. Бірнеше ғасырлар бойы орман, шөптесін биогеоценоздар мен ауылшаруашылық дақылдарының мозаикасы басым болған қоңыржай климаты бар Еуропа далаларынан айырмашылығы, Қазақстанның далалық аймағында кең-байтақ далалық аумақтарды қысқа мерзімде кең көлемде игеру және жырту жұмыстары жүргізілді (50 ж. -XX ғасырдың 60-жылдары). Бұл түрлердің тіршілік ету ортасының жаңа жер пайдалану жағдайларына мамандануына мүмкіндік бермеді. Бұрынғы жайылымдар мен тыңайған жерлерді орман өсіруге және бұтаға отырғызуға жер пайдаланудың өзгеруінің әсері туралы бүгінгі күнге дейін аз зерттелген. Шаруашылық әрекеттердің, өрттердің, экотондардың прогрессиясы мен регрессиясының нәтижесінде ормандардың кесілуіне байланысты шөптесін экожүйелердің кеңеюі мәселелері нашар зерттелген. Шеттік әсерлердің әсері мен тарихи мұраның әсері туралы күрделі мәселелер өз зерттеушілерін күтуде. Көптеген факторлармен, соның ішінде климаттық факторлармен байланысты өсімдіктер мен жануарлар қауымдастығы мекендеу орындарының түрлік құрамының тұрақсыздығы мәселелерінің маңыздылығы кем емес. Осының бәрі дала биоәртүрлілігін сақтау және қалпына келтіру үшін үлкен маңызға ие.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы далалар мемлекеттік мекемелер түріндегі Науырзым және Қорғалжын республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда қорғалады.

Мемлекеттік табиғи қорықтар; «Бурабай», «Көкшетау», Қарқаралы, Баянауыл, «Бұйратау», Тарбағатай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі; «Алтын дала», «Ертіс орманы», «Семей орманы» мемлекеттік табиғи қорықшалары, сондай-ақ қорықшаларда, табиғи ескерткіштерде және республикалық және жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың басқа да түрлерінде ұсынылған. Қазақстанның далалық аумақтарының ауыл шаруашылығы айналымына кең көлемде тартылуы олардың тозуына және биоәртүрлілікті сақтау проблемаларына байланысты күрделі экологиялық және экономикалық проблемаларға әкелді. Бұл мәселелер барған сайын назар аударып отырған табиғи экожүйелердің жай-күйін мұқият зерделеу мен талдауды, сондай-ақ экономикалық және табиғи мүдделер арасындағы оңтайлы ымыраға келуді іздеуді талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Базилевич Н.И. Биологическая продуктивность экосистем Северной Евразии. – М.:Наука,1993.–292с.
2. Брагина Т. М. Природоохранная инициатива «Алтын Дала» в Казахстане и перспективы организации государственного природного резервата «Алтын Дала» // Вопросы степеведения. –2006.– №6.– С. 45-49.
3. Брагина Т.М.,Брагин Е.А.Наурузумский государственный природный заповедник//Запов

- едники Средней Азии и Казахстана. Охраняемые природные территории Средней Азии Казахстана, вып. 1. – Алматы: Тетис, 2006. – С.97-107.
4. Брагина Т.М. Особо охраняемые природные территории Казахстана и перспективы организации экологической сети (законодательными основами в области особо охраняемых природных территорий), Костанай: Костанайский Дом печати, 2007. – 164 с.
 5. Брагина Т.М. Наурзумские степи признаны всемирным достоянием // Степной бюллетень. – 2008. – №25. – С.33-35.
 6. Брагина Т.М. Наурзумская экологическая сеть (история изучения, современное состояние и долгосрочное сохранение биологического разнообразия региона представительства природного объекта Всемирного наследия ЮНЕСКО). – Костанай: Костанай полиграфия, 2009. – 200 с.
 7. Брагина Т.М. Наурзумский и Коргалжинский заповедники включены в Список Всемирного природного наследия ЮНЕСКО // Вестник КГПИ, Научно-методический журнал, – 2009. – №1(13). – С.61-64.
 8. Брагина Т.М. Состав и структура сообществ почвенных беспозвоночных (мезофауна) Наурзумского заповедника. – Костанай: ТОО «Полиграфия-Костанай», 2020. – 188 с.
 9. Брагина Т.М., Асылбекова А.Д., Агажаева А.К., Курагулова Ж., Оконцепции развития степных особо охраняемых природных территорий Казахстана // Степной бюллетень. 2013. – №39 – С.30-35.
 10. Брагина Т.М. Концепция развития степных особо охраняемых природных территорий (ООПТ) в Республике Казахстан до 2030 года // Вестник Алтайской науки, – 2014 – № 4. – С. 181-185.
 11. Брагин Е.А., Брагина Т.М. Позвоночные животные Наурзумского заповедника. – Костанай: Костанай полиграфия, 2017. – 160 с.
 12. Брагина Т.М., Брагин Е.А. Природные условия и животный мир государственного природного резервата Алтын Дала. – Костанай: Костанай полиграфия, 2017. – 236 с.
 13. Брагина Т.М., Брагин Е.А., Бобренко М.А., Рулёва М.М. Редкие и исчезающие виды животных Костанайской области (беспозвоночные, позвоночные) / под научной ред. Брагиной Т.М., Брагина Е.А. – Костанай: ТОО «Костанай полиграфия», 2018. – 208 с.
 14. Брагина Т.М., Конысбаева Д.Т. Состоялась II международная научная конференция «Биологическое разнообразие азиатских степей» // КМПИ Жаршысы (Вестник КГПИ), № 4 (28), 2012. – С.66– 70.
 15. Брагина Т.М., Рулева М.М. Вопросы сохранения биологического разнообразия и развития сети особо охраняемых природных территорий // КМПИ Жаршысы (Вестник КГПИ), 2014, №2(34). – С.116-120.
 16. Докучаев В.В. Русский чернозем // Новь. – 1885. – №18. – С.194-215.
 17. Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь. – Санкт-Петербург: тип. Е. Евдокимова, 1892. – 128 с.
 18. Исследователи степной Евразии: биобиблиографический справочник / РАН, УрО, Ин-т степи, Русское геогр. о-во; [сост. О. А. Грошева; под науч. ред. А. А. Чибилева]. – Оренбург, 2017. – 250 с.
 - 104 с Крашенинников И.М. Растительный покров Киргизской республики. – Оренбург, 1925. –
 19. Лавренко Е.М. Степи СССР // Растительность СССР, т. II. – М.-Л.: Наука, 1940. – 265 с.
 20. Мордкович В.Г. Степные экосистемы. – Новосибирск: Наука, 1982. – 205 с.
 21. Чибилёв А.А. Степной мир Евразии от Венгрии до Монголии. – Оренбург: Рус. геогр. о-во в Ин-т степи УрО РАН, 2013. – 117 с.
 22. Чибилёв А.А. Степная Евразия: региональный обзор природного разнообразия / Ин-т степи УрО РАН, Рус. Геогр. о-во. – М.: Оренбург: ООО «Печ. дом "Димур"», 2016. – 323 с.
 23. Чибилёв А.А. Картины природы Степной Евразии. Том 1: От предгорий Альп до Южного Урала / А.А. Чибилёв. – М.; Оренбург: Институт степи УрО РАН; РГО, 2018. – 172 с.
 24. Deák, B., Tölgyesi, Cs., Kelemen, A., Bátori, Z., Gallé, R., Bragina, T. M., Abil, Y. A. & Valkó,

O. Vegetation of steppic cultural heritage sites in Kazakhstan – Effects of micro-habitats and grazing intensity. *Plant Ecology and Diversity*. – 2017. – 10(5-6). – pp. 509–520. doi: <https://doi.org/10.1080/17550874.2018.1430871>

25. Bragina, T.M., Nowak, A., Vanselow, K.A. and Wagner, V. Grasslands of Kazakhstan and Middle Asia: the ecology, conservation and use of a vast and globally important area // *Grasslands of the World: diversity, management and conservation* / Squires, V.R., Dengler, J., Feng, H. & Hua, L. (Eds.). – Publisher: CRC Press, Boca Raton, US. – 2018. – pp. 139–167. doi: [10.1201/9781498796262](https://doi.org/10.1201/9781498796262)

26. Bátori, Z., Erdős, L., Kelemen, A., Deák, B., Valkó, O., Gallé, R., Bragina, T., Kiss P., Kröel-Dulay, G., Tölgyesi, C. Diversity patterns in sandy forest-steppes: a comparative study from the western and central Palaearctic // *Biodiversity Conserv.* – 2018. – Vol. – 27. – Issue 4. – 1011–1030 pp. doi: <https://doi.org/10.1007/s10531-017-1477-7>

27. Demina O. and Bragina T. Fundamental basis for the conservation of biodiversity of the Black Sea-Kazakh steppes // *Hacquetia*, Volume 13: Issue 1, 2014. – PP. 215–228. doi: <https://doi.org/10.2478/hacq-2014-0014>

28. Kamp, J., Koshkin, M.A., Bragina, T.M., Katzner, T.E., Milner-Gulland, E.J., Schreiber, D., Sheldon, R., Shmalenko, A., Smelansky, I., Terraube, J. & Urazaliev, R. 2016. Persistent and novel threats to the biodiversity of Kazakhstan's steppes and semi-deserts // *Biodiversity and Conservation*. – 2016. – Volume 25. – № 12. – PP. 2521–2541. <https://doi.org/10.1007/s10531-016-1083-0>

29. Rachkovskaya E.I. and Bragina T.M. Steppes of Kazakhstan: Diversity and Present State // *Eurasian Steppes. Ecological Problems and Livelihoods in a Changing World. Plant and Vegetation*, vol 6.

/ Werger M., van Staalduinen M. (eds). – Dordrecht: Springer, 2012. – pp. 103–148. doi: [10.1007/978-94-007-3886-7_3](https://doi.org/10.1007/978-94-007-3886-7_3)

30. Valkó O., Tölgyes C., Kelemen A., Bátori Z., Gallé R., Rádai Z., Tatyana M. Bragina T.M., Bragin E.A., Deák B. Steppe Marmot (*Marmota bobak*) as ecosystem engineer in arid steppes // *Journal of Arid Environments*. – 2021. – Vol. 184. <https://doi.org/10.1016/j.jaridenv.2020.104244>

31. Wagner V., Bragina T.M., Nowak A., Smelansky I.E., Vanselow K.A. Grasslands and Shrublands of Kazakhstan and Middle Asia // *Encyclopedia of the World's Biomes*. Volume 3. Section 6. – Elsevier Inc. 2020. – Pages 750–758c. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-409548-9.12043-3>.

32. Bragina T.M., Plokhikh R.V., Smelansky I.E., Perezhogin Yu.V., Sukhov M.V. Virtual Encyclopedia of the Steppes (Kazakhstan) [Электронный ресурс]. URL: <https://steppes.kspi.kz/> (дата обращения 05.01.2022).

УДК 378 (075.8):811.161.1.

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Мақұлбекұлы Н.

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель – ст. преп. **Айдарбекова А.С.**

Термин фитотопоним состоит из трех частей: 1) фито гр. [photon] «растение» в сложных словах указывает на отношение данных слов к растениям, например, фитогеография. 2) топоним... [топос- «место, местность» от гр. topos «место» и гр. omonia «имя»] название географического объекта. Итак, фитотопоним - это топоним, включающий в свой состав название растения. [1, с. 72].

По мысли В.П. Поповой, многие географические названия соответствуют растительному покрову исследуемой территории. К тому же главной причиной того, что названия отдельных представителей флоры послужили основой для наименования многих географических объектов, была их информационная ценность. Так, обозначение Жусанды

«попынный» информировало скотовода о том, что в данной местности следует выпастать осенью овец, которые в этом случае будут быстро прибавлять в весе [1, с. 173].

Установив существующую закономерность в отражении топонимами ЮК характерных особенностей растительного покрова, интересно провести анализ фитотопонимов в двух аспектах: по способу отражения ими флоры местности и по мотивам номинации географических объектов именами представителей флоры. В зависимости от способа отражения топонимами флоры той или иной местности, мы выделим три пласта.

1) Топонимы с абстрактным указателем на флору какой-либо местности, несущей информацию лишь о том, что объект находится среди или вблизи комплекса каких-либо растений (т.е. растительности вообще. В ЮК можно выделить названия, обозначающие - сады (бак), леса (орман), тугаи (тоғай), пастбища (жайлау): рч. Бақты «садовая (лесная)»; нп Тоғай «пойменный лес с луговой растительностью»; род. Орманбұлақ «лесной родник», ур. Жайлау. Чаще всего в таких названиях основную нагрузку несет обозначение растительности, к которому добавляется либо оценочный элемент, либо количественная характеристика, либо имя человека, либо указание на практическое предназначение данного комплекса растений: зим. Тортоғай букв. «сетчатый лес», здесь «редкий лес», рч. Ақтоғай «белый, хороший лес», ур. Қаратоғай букв. «черный лес», возможно «густой лес». Интересно отметить, что у казахов в системе фитотопонимов много таких антономичных названий: ур. Жамантоғай букв. «плохой лес», здесь «лесок», ур. Күздітоғай «осенний лес», рч. Қостоғайсай, здесь «овраг, где находятся два леса (две рощи)», рч. Бестоғай «пять рощ (тугаев)», ур. Есентоғай букв. «тугай Есена», возможно «благополучный тугай» [2, с. 125] и др.

2) Топонимы, включающие абстрактное наименование дерева или цветка, т.е. сообщение о дереве, цветке вообще. Эта группа фитотопонимов, основную нагрузку в которых несут слова ағаш и гүл, несет приблизительно ту же информацию, что и фитотопонимы 1-й группы, хотя чаще всего указывают на массивы растений, а на единичность. Количественная характеристика («один» ли «несколько» в районе данного объекта) содержится в эпитетах, выраженных количественными числительными и прилагательными жалғыз «одинокий, единственный». Примеры: 2 рч., 2 нп Қосағаш два (пара) деревьев, рч., нп Бесағаш «пять деревьев», нп Үшағаш «три дерева», 3. род. Жалғызағаш «одинокое (единственное) дерево», рч. Жалғызағашский «овраг, где находится единственное(одинокое) дерево».

3) Топонимы, конкретно указывающие на произрастание в данной местности того или иного вида растений. В фитотопонимии областей Казахстана отмечено как пересечение отдельных видов топонимов, возникших на базе одинаковых видов растений, так и обусловленные природными условиями несоответствие и исключительность многих лишь для определенных территорий, а также частота встречаемости отдельных видов растений в составе фитотопонимов. Так, свойственный топонимам ЮК следующие виды растений: шым «дерн, (трава)», мия «солодка», итмұрын «шиповник», сарымсақ «чеснок», жыңғыл «гребенщик (тамариск)», арша «можжевельник (арча)», карағаш «вяз» берест (карагач), шеңгел «чингиль», карағай «сосна», қоға «рогоз (куга)», олең «осока», шілік «ивняк, лоза», қияқ «волоснец», терек «тополь» и др. Примеры: рч., рч. Қияқты «волоснецовый», к. Қияққұдық «волоснецовый колодец», 2 нп Көктерек «осина», нп Үштерек «три тополя», 3 к., 2 нп. рч. Шеңгелді «чингилевый (в зарослях чингиля)», нп Қарашеңгел «черная колочка», 4 к., выс. Жыңғылды «тамарисковый» (в зарослях тамариска)», нп Қайыңды «березовый».

Существенную роль играют в семантике фитотопонимов определения, посредством которых казахи выражали свое эмоционально-экспрессивное восприятие растений, произрастающих на территории называемого ими объекта, давали ему объективную оценку в плане практического использования и т.д. Например: рч. Істерек (Истерек) «рабочий тополь», к. Аршабай (Аршабай) «богатая арча», рч. Жамантал (Жамантал), букв. «плохая (невысокая, карликовая) ива». Отмечены в фитотопонимии ЮК разновидности растений, присущие лишь этой территории: к. Тұщыкамыс (Тущикамыс), букв. «пресный камыш»,

здесь «камыш, окружающий пресноводный колодец», Ащыкамыс (Ащикамыс), букв, «соленый камыш», здесь «камыш, растущий на солонцеватой местности», рч. Қарааршасай (Қарааршасай) «сай, где растет черная (горная) арча (вид можжевельника)». Свойственны данной группе фитотопонимов также определения, отмеченные нами в первых двух группах, которые выражены количественными числительными, прилагательным жалғыз «одиноким, единственный» и именами собственными. Таким образом, основополагающий мотив появления фитотопонимов предполагает прежде всего сообщение примет местности, ориентацию кочевника в растительном мире казахстанских просторов.

Список сокращений: выс. - высота; г. - гора; к. - колодец; нп - населенный пункт; пер. - перевал; разв. - развилка; рч - речка; род. - родник; руч. - ручей; ур. - урочище; хр. - хребет; ЮКО - Южно-Казахстанская область; ЮК - Южный Казахстан.

Список используемой литературы

1. Подольская В.Н. Словарь русской ономастической терминологии. М, Наука, 1988.
2. Попова В.Н. «Структурные модели и семантическая классификация названий озер Павлодарской области». Тезисы докладов научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава Чимкентского государственного педагогического института по итогам 1964 года.
3. Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1988.

ӘОЖ 371.124:53

ЗАТТЫҢ АГРЕГАТТЫҚ КҮЙЛЕРІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА СҰЙЫҚТАР КӨЛЕМІНІҢ ӨЗГЕРУІН ЗЕРДЕЛЕУ

Миркамалова Х.М., Кеңесбай С.Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Динасилова М.Б.

Кез келген заттардың температурасы қысымға байланысты қатты, сұйық және газ тәріздес агрегат күйлерге өзара өтуі кезінде оның дербес энергиясының күрт өзгеруінен байқалады. Ең әуелі студенттер мен оқушыларға заттың агрегаттық күйлерін оқыту әдістемесін түсіндіру үшін агрегаттық күйлердің құрылысы мен жеке қасиеттеріне тоқталған жөн.

Табиғаттағы кез келген денелер атом мен молекулалардан тұратын болғандықтан, қатты денелердің молекулалары рет-ретімен, ал сұйықтардың молекулалары алшақ және де сұйықтарға қарағанда газдардың молекулалары өте қашық орналасады [1]. Енді қасиеттеріне байланысты қатты денелер пішіні мен көлемін сақтаса, сұйық денелер көлемін сақтаса, пішінін сақтамайды. Ал газ күйіндегі денелер пішіні мен көлемін сақтамайды. Заттың бір агрегаттық күйден екіншісіне өтерде энергиясы өзгергенде қатты күйден сұйық күйге немесе газ тәріздес күйге ауысады [2].

Заттың агрегаттық күйлері температура өзгерісі кезінде сұйықтар мен газдардың бір-біріне айналуын көрнекі түрде тәжірибе арқылы көрсетуге болады. Ол үшін бізге керекті құрал-жабдықтар:

- 1) ұзындығы 400мм сыртқы және ішкі резъбасы бар тіреу;
- 2) қос қысқыш;
- 3) сыйымдылығы 100 мл конус пішінді колба;
- 4) екі саңылаудан тұратын резеңке тығын;
- 5) қызыл спиртті капилляр түтік;
- 6) түтіктерді тіреуде бекітіп ұстаушы;

7) 1 спиртовка.

Жұмысты орындаудың әдістемелік нұсқауығын былай түсіндіруге болады:

Тәжірибе -1.

Жұмыстың орындалу реті

1. Сыртқы және ішкі резьбасы бар тіреуді базалық пластинаның екінші желісіне орналастыру;

2. Түтіктерді тіреуде бекітіп ұстаушыны суреттегідей етіп орналастырамыз (1-сурет).

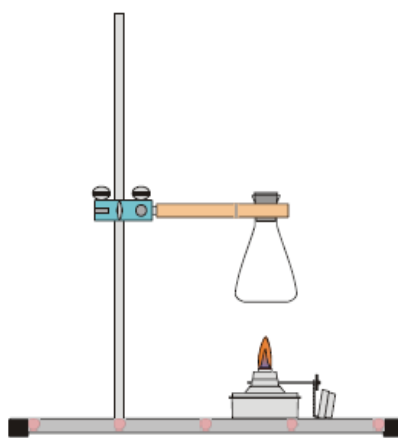
3. Конус пішінді колбаны сумен толтырыңдар.

4. Резіңке тығынды колбаға ешқандай көпіршіктер пайда болмайтындай етіп енгізу және колбаны түтіктерді бекітіп ұстаушыға бекітеміз.

5. Базалық пластинаға спиртовканы қойыңып және колба оттықтан 3 см биіктікте болатындай етіп орналастыру.

6. Спиртовканы жағыңдар да резеңке тығынның саңылауына назар аудару және өз бақылауымызды жазамыз.

7. Жалынды өшіру үшін қақпақты пайдаланамыз.

1 – тәжірибе. Сұйықты қыздырған кезде көлемінің өзгеруі

Тәжірибе-2.

Жұмыстың орындалу реті.

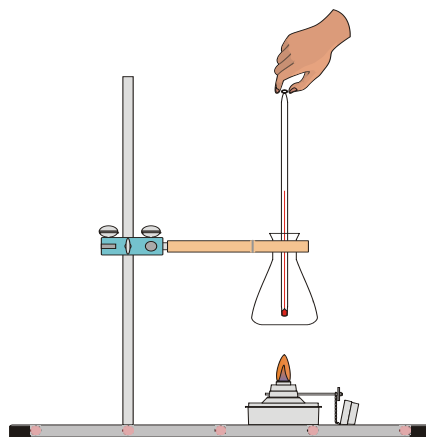
1. Құрал-жабдықтарды тәжірибе-1 дегідей орналастырамыз.

2. Конус пішінді колбадан резеңке тығынды алыңдар.

3. Спиртовканы жағу.

4. Қызыл спиртпен толтырылған капилляр түтікті колбаның табанына тимейтіндей етіп ұстап тұрамыз (2-сурет).

5. Бірнеше минут ішінде капилляр түтіктегі спирттің ұлғаюына назар аударамыз.

2 – тәжірибе. Капилляр түтіктегі спирттің ұлғаюы

Студенттер алдын-ала меңгеріп келуге тиісті теориялық материалдары:

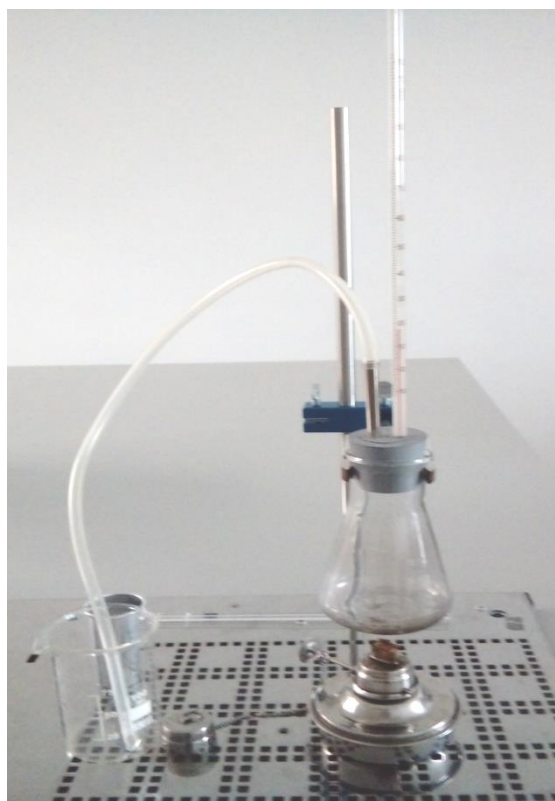
1. Температура
2. Термометр
3. Сұйықтар
4. Температура өзгерісі кезіндегі сұйықтардағы өзгерістер

Жұмыс нәтижесін тапсыру барысында бірінші және екінші тәжірибедегі бақылаған құбыластарыңыздың нәтижелерін жазу. Бірінші және екінші тәжірибеден не бақылағандарын, екі тәжірибенің айырмашылығы қандай екенін, тәжірибе нәтижелері заңдылықтармен сәйкес келе ме әлде сәкес келмейме? Нақты тәжірибе жүзінде дәлелдеу.

Сұйыққа сырттан жылу берілсе, температураға байланысты термометрдің көрсетуі жоғарылайды, яғни сұйықтың температурасын көрсетеді. Егер ыстық суды тұмшалап жабылатын ыдыстың ішіне құйғанда су молекулалары су бетінен көтеріліп, біртіндеп ұшып шыға бастап, ыдыстың жоғарғы бос қуысында бу қорын түзейді.

Сонда сұйықтың буға айналу процесін булану деп атайды. Сұйық молекулаларының кез келген бағытта еркін қозғалады. Бұл - заттың қатты күйінде молекулалары арасында болатын байланыстың үзілуінің салдары. Бірақ сұйық молекулаларының арасында үлкен тартылыс күштері сақталады.

Шапшаң қозғалатын молекулалардың біразы сұйықтан ұшып шығып кетеді, демек, сұйықта қалған молекулалардың орташа кинетикалық энергиясы кемиді. Осыған сәйкес кебетін сұйықтың температурасыда төмендейді.

Сұйықтың буға айналуы көрнекілігі

Булану жылуды жұтумен қатар жүреді. Бұдың тығыздығы ұшып шыққан молекулалар саны көбейген сайын арта түседі. Булану процесімен қоса алғанда, оған кері процесте жүре бастайды. Ол ұшып шыққан молекулалардың кейбірі қайтып сұйыққа енеді. Бұл процесті конденсациялану деп атайды. Неғұрлым бу тығыздығы көп болса, соғұрлым су бетіне қайта енер молекула сандарыда көп болады. Осылай булану процесі мен конденсация арасындағы динамикалық тепе-теңдік орнығады. Оқушыларға динамикалық тепе-теңдік деген ұғымды

түсіндіре кету керек. Заттың молекулаларының қатып, кеміп қалған күйлері кездеспейді. Молекулалар әр уақытта қозғалыста болады делінген 8-сынып оқулықтарынан тұжырымдарды еске түсіре кеткен жөн. Сондықтан да динамикалық тепе-теңдік деп қозғалыстағы молекулалардың жабық ыдыстағы сұйық бетінен ұшып шығу саны мен олардың қайта сұйыққа енген сандарының теңдігін айтады. Бұл тақырыптағы динамикалық деген ұғым жоғары-төмен қозғалыста болатын сұйықтың молекулаларын айтады.

Оқушыларға динамикалық тепе-теңдік – сұйық бетіне ұшып шығып, қайта қону процесіндегі қозғалыстағы сұйық молекулаларының тепе-теңдігін айтамыз деп анықтама беруге болады. температурасы өзгермейтін тұмшаланған ыдыстағы динамикалық (қозғалыстағы) тепе-теңдік қалып, сұйықпенен оның арасындағы будың ұзақ сақтала алуын айтады. Бұл тұжырымдамаға қойылатын көрнекілік спиртовкамен қыздырылған колба ішіндегі су буларының ұшуы мен конденсациялануы көрсетілуі қажет. Суы бар колбаның аузы мұқият жабылып, алдын ала қыздырылып алынады да сабақ кезінде оқушылардың назары колба ішіндегі су буларының көтерілуіне аударады. Колбадағы суды қайнатуға дейін жеткізіп, содан кейін бір температурада ұстап тұрады. Бұл тәжірибеден оқушылар су бетіндегі буланып ұшып шыққан молекулалардың кейбір бөлігі қайтып су бетіне тамшы болып түсіп жатқанын байқайды.

Газ күйіндегі зат өзінің сұйықтығыменен динамикалық тепе-теңдікте болса, онда ол заттың күйін қаныққан бу күйі деп атайды. Қаныққан бу күйіндегі заттың тұрақты температурада сыққанда, оның молекула жиынтығы көбейіп, тығыздығы артып, кейбір бөлігі сұйыққа айналады [3]. Керісінше, қаныққан булы сұйықтың тұрақты температурада көлемін ұлғайтқанда молекулалардың жиынтығы азайып, тығыздығы кеміп, сұйықтың кейбір бөлігі буға айналады. Бұдан шығатын тұжырымдама қаныққан бу жиынтығы көлеміне тәуелсіз бұрынғы қалпында қалып отырады.

Қанықпаған будың тұжырымдамасы мектеп оқулығында бұлыңғыр айтылған. Сұйықтың буға айналуын булану деймізде, оның екі процеспен жүретіні айтылуы керек. Бірі булану, екіншісі қайнау. Керісінше, будың қайта сұйыққа айналуын конденсация деп атаймыз. Конденсация кезінде бу өзінің булану процесінде алған энергиясын толық қайтарады. Су буының конденсациясын табиғатта қалыпты атмосфералық жерге қар, жаңбыр, шық, қырау түсу құбылыстарымен аңғаруға болады. Бу қысымының қаныққан бу қысымынан төмен жатуын қанықпаған бу деп атайды. Егер қанықпаған буды тұрақты температурада сыққанда ол сұйыққа айналады. Осылайша сұйық күйдің газ күйіне айналуын көрнекі түрде оқушыларға тәжірибе жүзінде көрсету.

Қорыта келе заттардың агрегаттық күйлерін оқыту әдістемесі мен көрнекілігін студенттер мен оқушыларға заттың агрегаттық күйлерін оқыту әдістемесін нақты ұғындырумен қоса, көрнекілігін тәжірибе жүзінде көрсету.

Әдебиеттер:

1. Б.М.Дүйсембаев, Г.З.Байжасарова А.А.Медетбекова, 8 сынып «Физика және астрономия», Мектеп 2008, 576
2. А.Файзуллаев, «Физиканы оқыту әдістемесі», Алматы, 2014, 152б
3. Б.М.Дүйсембаев, Г.З.Байжасарова А.А.Медетбекова, 8 сынып «Физика және астрономия», Мектеп 2008, 68б
4. Б.А.Байтімбетова. Молекулалық физика және термодинамика:Физикалық практикум. – Алматы: ҚазҰТУ, 2012. – 217 б.

ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТЕРДІҢ МЕНШІКТІ КЕДЕРГІЛЕРІНІҢ ТЕМПЕРАТУРАҒА ТӘУЕЛДІЛІГІ

«Ж.Қаппаров атындағы №5 мамандандырылған физика-математикалық мектеп-интернаты» КММ, физика пәнінің мұғалімі – **Оралбаев Ғ.**
Ғылыми жетекші – **п.ғ.к., доцент Бердалиева Т.Д.**

Екі өткізгішті бір-біріне түйістірген кезде жылулық қозғалыстың әсерінен электрондар бір өткізгіштен басқа өткізгішке өтеді. Егер түйісетін өткізгіштер әртүрлі материалды болып келсе немесе олардың әртүрлі нүктелеріндегі температуралары бірдей болмаса, онда электрондар диффузиясының екі жақты ағындары бірдей болмайды, осының нәтижесінде бір өткізгіш оң, ал екіншісі – теріс зарядталып қалады. Сондықтан өткізгіштің ішінде және өткізгіштер арасындағы сыртқы кеңістікте электр өрісі пайда болады. Тепе-теңдік күйінде өткізгіштің ішінде диффузия ағындарының айырмашылығын дәл компенсациялайтын өріс тұрақталады. Осы электр өрістерінің болуына өткізгіш-өткізгіш, өткізгіш-жартылай өткізгіш, жартылай өткізгіш – жартылай өткізгіш түйісулерінде пайда болатын бірқатар құбылыстар негізделінген.

Жартылай өткізгіштердің электр өткізгіштігін зоналық теория негізінде тек кванттық механика жан-жақты түсіндіріп бере алады. Орта мектепте ол кристалдардағы коваленттік байланыс моделінің, мысалы кремний немесе германий кристалдарындағы, көмегімен түсіндіріледі. Кристалдың әр атомы (мысалы, а- атомы) өзіне жақын орналасқан төрт атоммен сегіз электрон көмегімен байланысады: оның төртеуі – қарастырылып отырған атомның электрондары да, ал қалған төртеуі бір біреуден байланысқа түсіп отырған атомдардікі.

Бұл байланысты түсіндіру жеткілікті түрде оқу және әдістемелік әдебиеттерде келтірілгендіктен, модель көмегімен талқылау керек болатын басты мәселелер:

а) Егер жартылай өткізгіштің температурасы абсолют нөлге жақындаса, онда кристалдағы барлық байланыстар бұзылмайды, сондықтан жартылай өткізгіш диэлектрикке айналады.

ә) Температура жоғарылағанда немесе сыртқы әсердің себебінен кейбір байланыстар бұзылып, кристалл ішінде электр өрісінде қозғала алатын «еркін» электрондар пайда болады.

б) Электроны кетіп, байланыстың үзілген орны «кемтік» деп аталады, оның заряды оң, сондықтан кемтіктер де электр өрісінде қозғала алады.

Электр өрісіндегі электрондар мен кемтіктердің қозғалысын оқушылар шын мәнінде түсінуі тиіс. Ол үшін көрермендер залындағы бос орындар ұқсастығын пайдалануға болады. Көрермендер ауысып отырғанда бос орындар да жылжиды.

в) Егер жартылай өткізгіштер ұштарына кернеу берілсе, онда электрондар да, кемтіктер де қозғалысқа түседі. Жалпы ток электрондар мен кемтіктер жасайтын токтардың қосындысына тең. Таза жартылай өткізгіштердің электр өткізгіштігі меншікті өткізгіштік деп аталады, олардағы электрондар саны мен кемтіктер саны өзара тең.

Жасанды жолмен жартылай өткізгіштегі еркін электрондардың санын не кемтіктердің санын көбейтуге болады. Ол үшін кремний кристалына бес валентті мышьяк атомдарын, болмаса үш валентті индий атомдарын ендіреді. Бірінші жағдайда кемтіктеріне қарағанда электрондары өте көп жартылай өткізгіш қоспа алынады, оны *n*-типті (*negativus* – теріс сөзінің бас әріпі) жартылай өткізгіш деп атайды. Ал, екінші жағдайда – кемтік саны көп болады, мұндай қоспаны *p*-типті (*positivus* – оң сөзінің бас әріпі) жартылай өткізгіш деп атайды. Ондай жағдайда *n*-типті жартылай өткізгіштердегі негізгі заряд тасымалдаушы – электрондар, ал *p*-типті жартылай өткізгіштерде – кемтіктер болып қалады.

Бұл құбылыстардың себебі жөнінде сыныпта проблемалық жағдай туғызуға болады. Алдымен әр типті өткізгіштерді түйістіргенде жүретін процесс түсіндіріледі. Дерееу түйісу арқылы негізгі заряд тасымалдаушылардың диффузиясы басталады да, түйісу аймағында зарядтардың бейтараптануы нәтижесінде аймақтың кедергісі артып кетеді. Жартылай

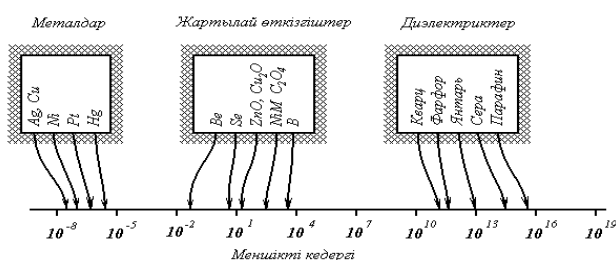
өткізгіштердің түйіскен жерінде пайда болған қосарланған электр қабаты зарядтар қозғалысына кедергі жасап, белгілі моментте диффузия процесін тоқтатып тастайды.

Егер ток көзінің электр өрісі $p-n$ – ауысуда пайда болған қосарланған электр қабатының өрісіне қарама-қарсы бағытта болса, онда сыртқы электр өрісі негізгі заряд тасымалдаушыларды түйісуге қарай қозғап, ол аймақтың кедергісін азайтып жібереді. Мұндай жағдайда $p-n$ – ауысу арқылы ток жүреді. Егер ток көзінің электр өрісі $p-n$ – ауысудағы электр өрісімен бағыттас болса, онда сыртқы электр өрісі негізгі заряд тасымалдаушыларды жан-жаққа тартып кетеді де, $p-n$ – ауысу аймағындағы кедергі күрт өседі. Бұл жағдайда түйісу аймағында жапқыш қабат пайда болады деп айтады, өте аз ғана ток жүреді. Токты негізгі емес заряд тасымалдаушылар жасайды.

Әрі қарай диодтың вольт-амперлік сипаттамасы қарастырылады. Токты өткізу бағытында кернеуге байланысты ток жылдам өседі де, жапқыш бағытта ток аз және кернеуге айтарлықтай тәуелді емес. Графиктен $p-n$ – ауысудағы токтың Ом заңына бағынбайтығын байқауға болады. Жартылай өткізгішті диодтардың айнымалы токты түзету үшін қолданылатындығы айтылады. Сонымен қатар әр түрлі мақсаттарда диодтардың радио – техникада, автоматикада, телемеханикада, кеңінен қолданылып келе жатқандығын айту керек.

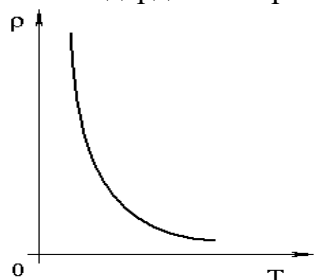
Транзистордың осы айтылған қасиеті әлсіз электр сигналдарын күшейту мақсатында қолданылады. Ол үшін әлсіз сигнал көзін эмиттер-база тізбегіне тізбектеп қосады, ондай жағдайда R кедергісін үлкен етіп алу нәтижесінде, оған түсетін кернеудің мәнін де үлкейтіп алуға болады. Транзистор көмегімен әлсіз сигналды он мың есеге дейін күшейте аламыз.

Өзінің меншікті кедергісі ρ бойынша жартылай өткізгіштер металдармен ($\rho = 10^{-7} - 10^{-8}$ Ом.м) және диэлектриктердің ($\rho > 1 \cdot 10^8$ Ом.м) аралығын ала жатады. Меншікті кедергі бағанасында, кейбір металдардың, жартылай өткізгіштердің және диэлектриктердің алатын орны 1–суретте бейнеленген.

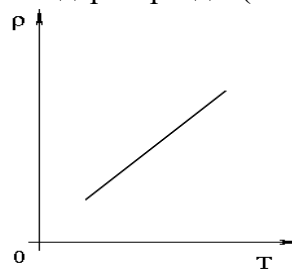

Сурет 1. Жартылай өткізгіштердің меншікті кедергілері

Меншікті кедергісі бойынша заттарды топтау едәуір шартты болып саналады, өйткені бірқатар факторлардың әсерінен (температура, сәулелену, қоспалар) көптеген заттардың меншікті кедергісі өзгереді, ал оның үстіне жартылай өткізгіштерде ол қатты өзгереді. Сондықтан, жартылай өткізгіштерді металдардан ажырату үшін жалпы белгілер бойынша қарастыру керек және алдымен температураға байланысты меншікті кедергінің тәуелділік сипаты бойынша. Жартылай өткізгіштерде температура өскен сайын меншікті кедергі азаяды (2-сурет), ал металдарда температура артқан сайын меншікті кедергі артады (3-сурет).

Сурет 2. Жартылай өткізгіштің температураға.

Сурет 3. Металдың температура тәуелділігі

Температура артқанда металдарда еркін зарядты тасымалдаушылардың концентрациясы өзгермейді, ал олардың қозғалғыштығы төмендейді, өйткені тордың түйіндерінде тұрған иондардың жылулық тербелісінің амплитудасы артады, осының салдарынан, электр өрісінің әсерінен қозғалатын электрондар ағынының шашырауы артады. Сондықтан, температура көтерілгенде металдардың өткізгіштігі төмендейді, ал төмендегенде – артады, және температура 0^0 К-ге жақындағанда, яғни тордың түйіндерінде тұрған бөлшектердің жылулық тербелісі толық тоқталады, осы кезде кейбір металдардың электр өткізгіштігі секірмелі түрде кенет артады (төтенше өткізгіштік құбылысы).

Температура артқанда диэлектриктердің электр өткізгіштігі нашар өседі. Алайда, диэлектрикте еркін зарядты тасымалдаушылар пайда болу үшін қажетті энергия өте жоғары, сондықтан диэлектрикті қыздырған кезде, онда елеулі еркін зарядты тасымалдаушылар мөлшері пайда болғанша, оның термиялық бүлінуі басталады.

Жартылай өткізгіштің температурасы артқанда оның атомдарының сыртқы қабатының жеке электрондары, атомнан бөлінуге жеткілікті энергия қабылдап, онан бөлініп шығып, еркін электрондарға айналады. Жартылай өткізгіштің температурасы жоғарылаған сайын, ондағы еркін электрондардың саны артады және электр өткізгіштігі жоғарылайды.

Жартылай өткізгіштердің температурасы төмендеген кезде еркін зарядты тасымалдаушылар саны күрт төмендеп, төменгі температураларда оның өткізгіштігі іс жүзінде нольге тең болады. Жартылай өткізгіштерде, төменгі температураларда өткізгіштіктің жоқ болуы – металл өткізгіштерден жартылай өткізгіштердің тағы да бір сипатты айырмашылығы болып саналады және ол өткізгіштерде еркін зарядты тасымалдаушылардың пайда болуының жылулық табиғаты бар екендігін көрсетеді.

Жартылай өткізгіштердің өткізгіштігі температураға күшті байланысты. Бұл жартылай өткізгіште жасалған әртүрлі термо сезімтал құралдардың құрылысында пайдаланылады. Жартылай өткізгіштерде еркін зарядты тасымалдаушылар тек қана қыздыру арқылы пайда болмайды екен. Олар жартылай өткізгішке түскен сәуленің де әсерінен пайда болады. Сондықтан, жартылай өткізгіштердің өткізгіштігі және де жарықталынуға күшті тәуелді.

Кремнийдің электрондық жұптар байланысы жеткілікті түрде берік және төменгі температура кезінде үзілмейді. Сондықтан кремний төменгі температурада электр тогын өткізбейді. Кремнийді қыздырған кезде бөлшектердің кинетикалық энергиясы артады да, жеке байланыстардың үзілуі басталады. Кейбір электрондар өзінің байланыста тұрған кезіндегі орбитасынан ауытқып еркін күйге көшеді. Электр өрісінде олар тордың түйіндерінің арасында қозғалып, электр тогын тудырады.

Жартылай өткізгіштердің, онда еркін электрондарының болуы салдарынан өткізгіштігін, электрондық өткізгіштік деп атайды. Байланыс үзілген кезде электрон жетіспейтін бос орын пайда болады. Оны кемтік деп атайды. Кемтікте, басқа қалыпты байланыстарға салыстырғанда артық оң заряд болады. Кристалда кемтіктердің орны тұрақты болып қалмайды. Атомдардың байланысын қамтамасыз ететін бір электрон, пайда болған кемтікке секіріп көшіп орналасады, ал ол электронның тұрған орнында жаңа кемтік пайда болады. Сонымен, кемтіктер бүкіл кристалл бойымен орын ауыстыруы мүмкін. Электр өрісі болған кезде кемтіктердің реттелген орын ауыстыруы болады, сонымен еркін электрондардың электр тогына, кемтіктердің орын ауыстыруымен байланысты электр тогы қосылады. Кемтіктердің қозғалыс бағыты электрондардың қозғалыс бағытына қарама қарсы. Сонымен, жартылай өткізгіштерде зарядты тасымалдаушылардың екі типі болады: электрондар және кемтіктер. Демек жартылай өткізгіштер электрондық өткізгіштікпен бірге кемтіктік өткізгіштікке ие болады. Бұл өткізгіштік механизмі таза жартылай өткізгіштер үшін. Мұндай жағдайдағы өткізгіштікті жартылай өткізгіштердің өзіндік өткізгіштігі деп атайды.

Жартылай өткізгіштердің маңызды ерекшелігі, онда қоспалар болғанда, өзіндік өткізгіштікпен бірге қосымша – қоспалық өткізгіштік пайда болады. Қоспалардың концентрациясын өзгерте отырып, оң және теріс таңбалы зарядты тасымалдаушылардың санын едәуір өзгертуге болады. Мысалы, төрт валенттілік элементке бес валенттілік элемент

атомдарын ендірісе, онда бір электронның атоммен байланысы нашарлайды. Ол атомнан оңай бөлініп шығып, еркін электронға айналады.

Электрондарын жеңіл беретін, яғни еркін электрондардың санын көбейтетін қоспаларды донорлық қоспалар деп атайды. Донорлық қоспалары бар жартылай өткізгіштер электрондардың көп санына ие болатындықтан, оларды n- типті жартылай өткізгіштер деп атайды. n- типті жартылай өткізгіштерде электрондар негізгі зарядты тасымалдаушыларға, ал кемтіктер – негізгі емес зарядты тасымалдаушыларға жатады.

Егер енді төрт валенттік элементке үш валенттік элемент атомдарын ендірісе, онда көрші атомдармен қалыпты электронды жұптық байланыс түзу үшін бір электрон жетіспей қалады. Осының нәтижесінде кемтік пайда болады. Кристалдағы кемтіктердің саны қоспа атомдарының санына тең. Мұндай текті қоспаны акцепторлық деп атайды.

Жартылай өткізгіштердің тағы бір қасиетіне, онда жарық сәулесінің әсерінен электр қозғаушы күштердің пайда болуы жатады. Оның бұл қасиетін жарық фотоэлементтерін жасау үшін пайдаланады.

Әдебиеттер:

1. Элементарный учебник физики. Т. 2. Электричество и магнетизм/Под ред. Г.С. Ландсберга. – М.: Наука, 1997.
2. Цидильковский И.М. Электроны и дырки в полупроводниках. – М.: Наука, 1972.
3. Ансельм А.И. Введение в теорию полупроводников. – М.: Наука, 1978.
4. Бонч-Бруевич В.Л., Калашников С.Г. Физика полупроводников. – М.: Наука, 1990.

ӘОЖ:37.018.

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЕСЕПТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ МЕН РӨЛІ

Рахманова К.

«Бастауыш білім беру педагогикасы мен әдістемесі»
мамандығы МБТ 22-9/1 тобы 1 курс студенті
Ғылыми жетекшісі: **Сапарбаева Ж.М.**
химия пәнінің оқытушысы, ғылым магистрі
Г. Мұратбаев атындағы
Гуманитарлық-техникалық колледжі. Жетісай қ.
<zhadyra_0811@mail.ru>

Аннотация: Химиялық есептерді шығарту білім алудың негізгі көзі, оқыту процесіне есептерді кіргізу арқылы дидактикалық принциптерін жүзеге асыру

Тірек сөздер: химиялық ұғымдар, заңдар, теориялар, есептер, формула, элементтер

Аннотация: создание химических задач основной источник получения знаний, реализация дидактических принципов путем включения задач в учебный процесс

Ключевые слова: химические понятия, законы, теории, задачи, формула, элементы

Abstract: the creation of chemical tasks is the main source of knowledge, the implementation of didactic principles by including tasks in the educational process

Keywords: chemical concepts, laws, theories, problems, formula, elements

Оқушылардың химия пәнін терең меңгеруге химиядан есептер шығаруды үнемі қолдану негіз болуы керек. Қазіргі кездегі химиялық білімнің меңгерілу процесіндегі психолого-педагогикалық талаптар бойынша теориялық білім-дерін әр түліесептер шығаруда белсенді қолдана білуге үлкен рөл беріледі.

Химияны оқытатын мұғалімнің жұмысының ұтымды болуы теориялық білімнің тереңдігіне және оны өз жұмысында шығармашылықты пайдалана білуіне тікелей байланысты.

Химия – теорияны жүйелі оқытатын көптеген мәселелердің шешу жолын өз бетімен іздестірумен тығыз байланысты болатын, сондықтан оқушының ойлау әрекетінің жоғары болып, шығармашылық деңгейінің көтеріңкілігін тілейтін ғылым саласы. Бұл процестің негізгі компоненті болып химиядан есептер мен жаттығуларды орындай білу икемділігі есептеледі, соның ішінде әсіресе жүйелі ойлауды қажет етететін қиындатылған, күрделі есептерді және химиялық процестердің мәнін жете түсінуде қажетті типтік есептер мен эксперименттік есептерді шығара білуі оқушылардың ғылыми-диалектикалық көзқарасын, шығармашылық ойлауын, таным қызығушылығын дамыту, химияның өмірмен, басқа пәндермен, практикамен байланысын ашып, білім алушы жас ұрпақтарды білім, білік, икемділік, дағдылармен қаруландыруға бағытталады.

Химиядан есептер сандық немесе сапалық болуы мүмкін. Ондай есептерді шығару оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу қабілетін көтеріп, шығармашылық деңгейін арттырады, химиялық білімді тереңірек меңгеруге бағыттап, химияны күнделікті өмірмен байланыстыра алу біліктері мен дағдылары жоғары болуына жағдай жасайды.

Химиялық есептерді шығарту – білім алудың негізгі көзі болып табылады. Оқыту процесіне есептерді кіргізу арқылы оқытудың мынадай дидактикалық принциптерін іс жүзіне асыруға болады:

1. Оқушылардың белсенділігін және өз бетімен жұмыс істеуін қамтамасыз етуге болады.

2. Білім мен біліктің жинақтығын қамтамасыз етеді.

3. Оқытудың өмірмен байланыстылығын қамтамасыз етеді.

4. Кәсіптік бағдар мен политехникалық білім береді [1].

Мектеп химия курсына химиялық есептер шығару оқытудың жалпы жүйесінде сарамандық әдістердің біріне саналады. Сан есептері химияның ғылым ретінде қалыптасуына алғашқы зерттеулерде қолданылғаны белгілі.

Есеп шығару – оқушылардың ой-өрісін дамытудың негізгі құралдарының бірі, теориялық білім мен тәжірибе арасындағы байланысты жүзеге асырудың жолы. Оқу үрдісінде есептер шығару химиялық ұғымдарды, заңдарды, теорияларды қалыптастырып, байытуға оқушылардың химиялық ойлауын өрістетуге, білімдерін іс жүзінде қолдануға, табандылық, іскерлік, ізденгіштік, еңбек сүйгіштік, т.б. қасиеттерін тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Автор А.Мырзабайұлы химиялық есептердің қолданылуын төмен-дегідей көрсетті:

а) жаңа химиялық ұғымдар мен мағлұматтарды үйрету;

ә) сарамандық іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру;

б) білімнің тереңдігі мен баяндылығын тексеру;

в) проблема қою және проблемалық ахуал туғызу;

г) материалды пысықтау, жалпылау және қайталау;

ғ) политехникалық ұстанымдарды іскеасыру;

д) оқушылардың шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу үшін қолданылады

Есеп оқушыларды жаңа химиялық біліммен қаруландырып, қалыптасқан іскерліктері мен дағдыларын жүйелеуге және нақтылауға да көмектеседі.

Оқушылардың білімін жетілдіру және кейбіріскерліктер мен дағдыларды дамытуға жаттығулардың маңызы зор. «Химиялық есептердің терминін түсіндіруде әдіскерлер мен мұғалімдер де бірзділік жоқ. Кейде жаттығуларды есептерге жатқызып жүр. Екеуінің арасында елеулі айырмашылық бар».

Орта мектептің химия курсында және сынық тәжірибе есептерімен қатар, ешбір математикалық есептеулердің қажет етпейтін немесе тәжірибелер жасап сынақ тәжірибелер жүргізбей-ақ орындауға болатын «есептер» де бар. Ондай есептері жаттығулар деп аталады.

Жаттығулардың түрі де әр түрлі, мәселен, химиялық формулалар және теңдеулерді құрастыру және оқи білу, қазіргі оқулықтарда жаттығулар әр тақырыптардың соңында берілетін бақылау сұрақтарымен бірге беріліп жүр. Жаттығулар көпшілік жағдайда заттар арасындағы байланысты немесе бір заттан екінші затты алуға көшу құбылыстарын көрсетуде көбірек пайдаланылады [2].

Химиялық жаттығулардың өзінің орындау мақсаты мен ерекшеліктеріне қарай автор И.Н.Нұғманов төмендегідей типтерге бөлуге болады дегенін көрсеткен:

- 1) Белгілі құбылыстарға түсінік беру және оның реакция теңдеулерін жазу.
- 2) Заттардың класаралық байланыстарына арналған жаттығулар.
- 3) Бастапқы алынған жанер реакция нәтижесінде шыққан заттардың формуласы белгісіз болатын жаттығулар.

- 4) Электролиттік диссоциация теориясы бойынша теңдеулерді қысқартуға байланысты жаттығулар.

- 5) Тотығу-тотықсыздану реакцияларына арналған жаттығулар.

- 6) Органикалық заттардың бір класынан екінші класына өтуге, құрылым формулаларын құрастыруға, изомерияларын түзуге кеңістік құрылысын салуға, т.б. жаттығулар.

Іс жүзінде жүрмейтін реакциялардың теңдеулерін құрастырып, жаттықтыру көп зиян келтіреді. Жаттығулар мақсатқасай және орынды жүргізілгенде ғана нәтижелі болады. Талапқасай келмейтін жаттығулар оқу уақытын алады, оқушылардың білім игеруіне пайда келтірмейді.

Химиялық білім беру жалпы білім беру жүйесінде химияның сөзсіз практикалық мәнділігімен анықталған табиғатты зерттеуінің негізгі әдістері, іргелі ғылыми теорияларды таныстыруда жетекші орындардың бірін алады.

Сандық есептер химия ғылымының негізін оқытуда маңызды орын алады. Есеп шығару барысында оқу материалын тереңірек және толық меңгеру, бар теориялық білімдерін практикада қолданудың дағдылары нығаяды, өзіндік жұмысқа қабілеттіліктерін жетілдіреді, қисынды ойлау қабілеттерін қалыптастыру, талдау және синтез тәсілдерін пайдалана отырып құбылыстар мен объектілер арасындағы өзара байланысты табады. Бұл тұрғыда есептерді шығару химия ғылымының құрамдас бір бөлігі болып табылады.

Есеп шығару – мақсат емес, заттар мен олардың қасиеттерін таныстыру арқылы оқушылардың білімдерін әбден жетілдіру және бекіту. Есеп шығару арқылы теория мен практиканың байланысы жүзеге асырылады, еңбек сүйгіштік, дербестік пен мақсаттылыққа тәрбиелейді және ойлаудың тиімді тәсілдері қалыптасады. Есепті шығара білу оқу материалының тереңдігін меңгеруінің міндетін шеше отырып, химиялық ойлауды даму деңгейінің көрсеткіштердің бірі болып көрінеді.

Соңғы кездері ғылыми және әдістемелік әдебиеттерде есеп шығаруды оқытудың неғұрлым жаңа әдістері логика, психология, дидактика және химияны оқыту әдістемесі ғылымдарының жетістіктерімен қатар зерттеу арқылы талқылануда. Дегенмен арнаулы басшылықтағы кемшіліктер есептердің жеткілікті мөлшерде әдістемелік және психологиялық талаптарын ескере отырып жетілдірілген әдістердің бірі ретінде қолданылуына мүмкіндік бермейді [3].

Оқушылардың есептерді шығарудағы білімдерін қалыптастыру мәселесін зерттеу төмендегі себептердің әсерінен туындайды:

- есепті шешу барысында өз іс-әрекеттерінің қызметін керекті мөлшерде ұғынбайды, яғни есептің түйінін және шешу барысын түсінбейді;

- әрқашан есептің мазмұнын талдамайды, дәлелдеу және ұғынудан өткізбейді;

- Шешімге ортақ тәсілдер мен әрекеттердің тізбектерін анықтамайды;

Химиялық оқу тапсырмасы – бұл есептері шығару барысында білім беру стандарты негізінде оқушылардан ойлағыштық және практикалық іс-әрекеттерін талап ету мақсатында химия әдісі мен теориясын бекітудің, химиялық ойлау қабілеттерін және білімдерін кеңейтуге бағытталған проблемалық ситуация моделі.

Есептерді шешуөздігінен емес, оқыту мен білім берудің мақсаты мен құралын біріктіретін мәселе болып табылады. Осыған байланысты есептерді шешу дидактика, психология-педагогикалық және жеке әдістердің басты проблемаларының бірі болып табылады.

Есептерді шешу химияда маңызды орын алады. Біріншіден, ол химия бойынша ғылыми материалдарды тереңірек және толығымен игеруді қамтамасыз ететін оқыту әдістерінің бірі болып табылады және алынған білімін іс жүзінде қолдану мүмкіндігін дамытады. Екіншіден, бұл химия ғылымын пәнаралық және өмірмен байланыстырудың тамаша тәсілі. Білім алушылардың есептерді сәтті шешу, өз кезегінде білімнің өзіндік кезеңдерінің бірі болып табылады. Химияны меңгеру үшін химиялық ғылымының белгілі заңдылықтарына негізделетін алдымен қарапайым, содан кейін күрделі есептерді тәуелсіз шешуді іздеу керек.

Есептерді шешу қисынды ойлауға, жоспарлауға, қысқаша жазбалар жасауға, оларды теориялық білімге негіздеп есептеулер жасауға, тұтастай алғанда белгілі бір проблемаларды шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, білім алушылардың бұрын алынған білімі мен дағдылары бекітіліп, дамытылып қана қоймай жаңа білім мен дағдылары қалыптасады.

Белгілі химиялық жағдайларды қоса алғанда, тапсырмалар оқушыларға оқу материалында өз бетімен жұмыс істеуді ынталандыру болып табылады, бақылау және өзін-өзі бақылау құралы болып табылады, тәжірибе мен дағдыларды игеру дәрежесін анықтауға және оларды практикада пайдалануына көмектеседі; оқушылардың білімдері мен дағдыларындағы кемшіліктерді анықтауға және оларды жоюдың тактикасын жасауға мүмкіндік береді.

Автор Д.П.Еригын формула бойынша есеп шығаруда зат құрамына кіретін элементтердің массалық үлестері бойынша формула құру алгоритімін қолданып, қиынырақ есеп шығаруда пайдалана білуге қалай үйрену керек екенін төмендегі мысалдар арқылы келтіріп өткен.

Есептің алгоритімі:

- Есептің берілісін қысқаша жазу;
- Салыстырмалы тығыздығы бойынша салыстырмалы молекулалық массасын анықтау;
- Заттың 1 мольдегі элементтердің атомдық массалары және мольарлық массаларын анықтау;
- Моль атомдарсаны бойынша заттың жай формуласын құрып, оның салыстырмалы молекулалық массасын табу;
- Заттың бір мольдегі элементтердің моль атомдарсанын анықтап, егер бөлшек сандар шықса, кішісіне бөліп бүтінге айналдыру;
- Заттың нақты молекулалық массасын төртінші амалда алынған массаға бөліп қатынасын табу;
- Заттың нақты формуласын құру.

Есептерді шешу кезінде білім алушылардың ой-өрісі, есте сақтау қабілеттері, сөйлеуі, ойлауы дамып, тұтастай алғанда дүниетанымы қалыптасады; заңдар мен құбылыстарды, химиялық теорияларды жақсы түсінеді. Есептерді шешу оқушылардың химияға деген қызығушылығын арттырады, олардың қызметін белсендіреді, оқушылардың еңбек тәрбиесін және олардың политехникалық дайындығын дамытуға ықпал етеді.

Есеп шығару материалды меңгерудің әдісі ғана емес, әр түрлі мәселелерді шешуде алған білімдерін қаншалықты пайдаланудағысы мен оқулық материалын қайталау қабілеті ретінде түсіндіріледі.

Психологтар мен дидактиктер есептер шешуді ақыл-ой әрекетінің жиынтығының үлгісі ретінде қарастырады. Бұл кезекте білімнің белгілі бір жүйесі ретінде «дарадан-жалпыға» операциялары жүзеге асады. Сондай-ақ білім алушылардың білімін тексеру процесін жүзеге асыру және алынған білімді бекітуді қамтамасыз етуді ұйымдастыру маңызды рөл атқарады[4].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дайнеко В.И. Органикалық химия есептерін шығаруды мектеп оқушыларына қалай үйрету керек. – Алматы: Дарын, 2000. – 220 б.
2. Швинге К. Функции и построение систематизирующих разделов в учебниках химии // В кн.: Проблемы школьного учебника. - М.: Просвещение. 1983. - Вып. 12. - С. 215-225.
3. Зорина Л.Я. О дидактических условиях стабильности учебников естественного цикла // В кн.: Проблемы школьного учебника. - М.: Просвещение. 1983. - Вып. 12. - С. 3-6.
4. [П.И. Воскресенский. Техника лабораторных работ. - Москва, 1973. 717 с.](#)

ӘОЖ 054.02

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Садық А.Т.,
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **а.ш.ғ.к. Мүстияр Т.Ә.**

Ойын-әрекеті арқылы баланың дағдысын қалыптастыру кезінде ойын арқылы, көңіл-күйі, баланың тілін дамытумен қатар пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру: оларды сергіте, қуанта отырып, белсенді әрекетке жұмылдыру, ойын таңдаудағы ойланғанын жүзеге асырудағы дербестігін жетілдіру, ойын түрін қолдану арқылы баланың жеке қасиеттерін қалыптастыру. Ойын арқылы оқыту технологиясы дидактикалық, тәрбиелік, дамытушылық болып бөлінеді. Ойын оқушының ойлау қабілетін арттырады. Физика, химия, тарих т.б. пәндерімен байланысып білім – білік дағдылары артып, пәнге деген қызығушылығы артып, білім сапасының артуына ықпал етеді. Бала дамуындағы ойынның рөлі туралы әр кезде де педагогика ғылымының майталмандары үнемі көрсетіп отырған. Ойын арқылы балалар әлем есігін ашады, шығармашылық қабілеттері артады. Ұлы педагог В.А. Сухомлинский ойын ойнамай бала толыққанды дамымайды деп жазған. Ойынға да басқа оқыту формалары сияқты арнайы психологиялық қағидалар талап етіледі. Басқа да кез- келген іс-әрекеттер сияқты ойын әрекеті де сабақ кезінде ынталандыруды қажет етеді, ең бастысы оқушылар ойынның қажеттілігін сезінуі керек. Негізгі рөл оқушының ойынға қатысуындағы психологиялық және интеллектуалдық дайындығымен сипатталады. Ойын кезіндегі көтеріңкі көңіл-күй, өзара түсіністік, достық қарым-қатынасты қалыптастыру үшін мұғалім әр ойынға қатысушының мінез-құлқын, темпераментін, жинақылығын, ұстамдылығын және денсаулығын ескеруі керек. Ойынның мазмұны қатысушылар үшін қызықты және ойын соңында нәтижесі анық көрінетіндей маңызды құндылықтарын сезінетіндей болуы тиіс. Әр баланың ойын әрекеті сабақ кезінде алған білімдері мен білік-дағдыларына негізделеді, ол әрекеттер күнделікті әсерлі шешімдер қабылдауға, өздерін және қоршаған орта мүмкіндіктерін дұрыс бағалай білуге тәрбиелейді.

Оқушылардың биологиялық ой өрісін дамыту, пәнге деген қызығушылығын ояту биологиядағы басты проблеманың бірі. Әр сабақ-мұғалім ізденісінің жемісі. Күнделікті сабақтағы бір сарындылық оқушылардың ынтасын, қызығушылығын жоғалтады. Сондықтан сабақты түрлендіріп, ойын сәттерін қолданып өткізсе, сабақтың мазмұны ашыла түседі. Өйткені ойын оқушының бойындағы жақсы қасиеттерді қалыптастыруға, әлеуметтік өмірдегі процестерге өзінше баға беру мен пайыздай алушылыққа үйретіп, адамдармен қарым-қатынас жасауға тәрбиелейді, зейіні арта түседі, есте сақтау қабілеті дамиды.

Тақырыпты таңдау мәселем:

- оқушылардың биология пәніне қызығушылығының, танымдық белсенділігінің төмендеуі.

- ойын технологиясын оқу процесінде жүйелі қолданбаудан оқушы құзыреттілігі айқындалмайды, жан-жақты оқушы қасиеттері анықталмағаннан қарама-қайшылықтар туындайды.

-биология сағаттарының қысқаруы

Мақсатым: Биология сабағында ойын технологияларын пайдалана отырып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын, жауапкершілігін, сүйіспеншілігін арттыру.

Міндеттерім:

-биология сабақтарында ойын элементтерімен танысу;

-биология бағдарламасына сараптама жасап, ойын сәттерін енгізетін тақырыптарды анықтау;

-оқушылардың теориялық білімін жүйелеуге және практикада қолдануына, қалыптасуына жағдай туғызу;

-өз ойын, көзқарасын білдіруге, екінші бір адамның жауабын тыңдап, оны толықтыруға, жетістіктері мен кемшіліктерін айта білуге жаттықтыру;

-оқушылардың пәнге деген қызуғушылығының деңгейін сезінуге, оны игеруде, өз мүмкіндігін болашақта бағалай білуіне көмек көрсету;

-оқушылардың қызығушылық іс-әрекетін ұйымдастыру.

Егер биология сабағында

- ойын элементтері жиі және жүйелі пайдаланса;

- уақытты тиімді пайдаланса;

- тапсырма әр оқушының мүмкіндігіне қарай берілсе, онда оқушылар сабаққа белсене қатысады, пәнге деген қызығушылығы, танымдық белсенділігі білім сапасы мен үлгерімі артады.

Күтілетін нәтиже:

-сабақта тұрақты белсенділік, қызығушылық пайда болады.

-оқушы тұлға ретінде өзін көрсете біледі, оның іс-әрекеті өзінің қабілеті мен деңгейіне байланысты болады.

-ойын арқылы бір-бірімен тез тіл табысады, жақсы ұғысады, бір-бірінен ептілікті сергектікті үйренеді.

-оқушылардың биологиялық қабілеттері айқындалады.

Ойын технологиясының теориялық негіздері. Еліміз егеменді ел болғалы бері келелі де ауқымды өзгерістер жүруде. Саяси, экономикалық, қаржылық т.б. салалардағы секілді білім беру саласы да мұндай өзгерістерден тыс қалған жоқ. Себебі мемлекетті нығайту, көркейту үшін өмірге жаңаша көзқарастағы, білімді, жан-жақты дамыған ұрпақ тәрбиелеу қажеттігі туындады. Сондықтан қандай халықтың даму стратегиясын алып қараса, онда өскелең жас ұрпақты елін сүйетін отаншыл, саналы, тәрбиелі етіп шығару – оның басты бағдарларының бірі. Қазіргі жас ертеңгі халық тағдырын шешетін азамат. Осыдан білім беру мекемелерінің алдында күрделі міндет тұр. Ол – оқушыны саналы ойлайтын ертеңгі күні қоғамда өз орнын табатын жеке тұлғаны тәрбиелеп шығару.

Қазіргі кезеңде биологияны оқыту әдістемесі ғылымында ізденістер, жаңалықтар болып жатыр. Түрлі әдістемелік жүйе, әдістер мен тәсілдер мектепте биология пәнін оқыту үрдісіне енуде. Мысалы: Ж.Қараевтың «Деңгейлеп оқыту технологиясы», В.В Давыдовтың «Дамыта оқыту технологияларының элементтері», «Блум таксономиясы» т.б.

Қазіргі білім саласының алдына қойылған талаптар – оқушыларға білімді тереңдетіп беру. Мұны кейінгі жылдары шыққан оқулықтардан да көруімізге болады. Мұндай жағдайда оқушының алдында үлкен мәселе: оқушыны қалайша шаршатпай, енжарлыққа салдырмай терең білім беруге болады? Осы тұрғыдан алып қарағанда оқыту үрдісінде ойын әдісін қолдану

- бұл проблеманы шешудің бірден-бір жолы. Сыныптардағы биология сабақтарын ойын әдісімен оқыту жұмыстары мынадай бірнеше маңызды мәселелерді шешеді: біріншіден, оқушылар ойын кезінде бір-бірімен тең құқықтыққа ғана қолы жетіп қоймай, бір-бірімен қарым-қатынастары артып, ұнамдық қасиеттері дамиды, бұл оқушылардың логикалық

ойлары дамидыны сөзсіз; екіншіден оқулықта берілген материалдарды қызығып, ынта-жігермен оқиды, бұл оқушылардың білімді сапалы меңгеруін қамтамасыз етеді, үшіншіден, оқушылардың арасында жарыс пайда болады, оқушының жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастырады, төртіншіден, оқушылар шығармашыл ойлауға дағдыланады.

Ойын – күрделі биологиялық, психологиялық, педагогикалық ұғым.

Психология тұрғысынан ойынды зерттеуге Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев секілді ғалымдар ат салысты. С.Л.Рубинштейннің пікірінше «ойын негізінде адамның барлық психикалық қабілеттері қалыптасады, баланы ересек өмірге дайындайды. Ойын арқылы бала қоршаған ортамен қарым-қатынас жасайды.

К.Г.Исулов ойынды адам санасының қоршаған ортамен араласуындағы эвристикалық іс-әрекеті деп қарастырды. Психологтар ойынның мынадай тізбесін дәлелдеген:

Қажеттілік – мотив – мақсат- ойын іс-әрекеті – нәтиже.

Демек, психологиялық тұрғыдан ойын:

а) Әлеуметтік тұрғыдан ойлауды қалыптастырады:

ә) Танымдық мотивтің дамуына әкеледі;

б) Іс-әрекеттің бір түрі ретінде оқу және еңбекпен қатар тұрады;

в) Логикалық ойлаудан эвристикалық ойлауға үйретеді.

Педагог ғылымдар ойынның оқыту процесінде оң әсерін тигізетініне келісе отырып, мынандай пікір айтады.

Белгілі педагог Ю.К.Бабанский ойынды «как мощное средство стимулирования познавательного интереса учащихся» – деп көрсетсе, педагогтардың арасында ойын іс-әрекетін педагогикалық құбылыстардың қай түріне жатқызу жөнінде бір пікір жоқ. А.С.Гуревич, А.В.Килиниуктер ойынды оқытудың активті түрі деп қарастырса, Н.Н.Скатова, Р.И.Половникова, В.К.Роман оқытудың ойын әдісі дейді. Тағы бір ғалымдар оқытудың ойын элементтері деп қарастырады. Біз ойынды әдіс деп қарастырамыз. Себебі әдіс секілді ойын кезінде оқушымен оқытушының арасындағы байланыс туындап оқыту процесінде тактиканы емес, стратегияны анықтайды. Біз ойынды іштей жөндей отырып оның мынадай элементтерін өзара тығыз байланыста болатынын атап көрсеткіміз келеді.

Ойын оқушының негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын оқушының даму құралы, таным көзі, тәрбиелік дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынның тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп, А.С.Макаренко былай деп жазды: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан сондай болады». Сондықтан келешек қайраткерді тәрбиелеу ең алдымен ойыннан басталады. Ойын өзінің тек мазмұнымен оқушыларды бірден жаңа бір өлшемге шығарып, жаңа психологиялық жағдайға әкеледі. Тәжірибе көрсеткендей, әдеттегі бірсарынды сынып сабағындағы үндемес оқушылар ойын кезінде өте белсенді болады. Өйткені ойын кезінде ол тең құқықтыққа ғана қолы жетіп қоймай, алдыңғы қатарлы, әрекетшіл болып басқаларды өзіне тартатын мүмкіндікке ие болады. Мұғалім балалар ерекшеліктерін – мінез, темперамент, ұжымшылдық, тәртіп, ерік т.б. жағдайларын ескеріп ұйымдастыруы қажет және ойынның мақсаты, міндеттері, мазмұны мен жүрісін анықтау керек. Мұғалім ойынды ұйымдастырушы, ойынның мазмұны жөніндегі ақыл-кеңесшісі, балалардың даулы нәрселерін шешіп беретін әділ төрешісі, сонымен бірге ойын барысында олардың жолдасы бола алады.

Ойындар оқушыларды өз бетінше жұмыс істей білуге дағдыландырады, ойлау қабілеттерін, ізденімпаздығын арттырады, сөздік қорларын молайтады. Ойынды қолдану сынып оқушыларының пәнге деген қызығушылығын арттырады, белсенділік танытып, материалды қажетті деңгейде игеруіне ықпал етеді. Ойындар мазмұны баланы қызықтыра алатындай құнды болуы керек. Ойын әрекеті сабақта игерілген білім, білік, дағдыға сүйене отырып оқушылардың өзіне және басқаға сын көзбен қарап, тиімді шешім қабылдауына мүмкіндік туғызады. Ең бастысы әлеуметтік психологиялық талаптардың бірі – шынайы

қарым-қатынас практикасы мен ойынның логикалық үйлесімінің болуы. Ойын сабақтары түрлерін тандап алу, оны жүргізу мұғалімнен үлкен шығармашылық ізденісті талап етеді.

Ойын – баланың қажетті әрекетінің бірі ойынды кіші жастағы балалардың табиғаты керек етеді. Балалардың еңбегі, оқуы ойыннан басталады. Ойын арқылы оқушы білім алуға, оқуға қызықтыра отырып, тұлғалы дамуын қалыптастыруға болады. Жалпы, биология сабағында қолданылатын ойын түрлері оқушылардың биологиялық ұғымдарын кеңейтіп, ойлау қабілеттерін арттырып, ойлау дағдыларын шыңдай түсетіні белгілі. Биология сабағында қазақтың ұлттық ойындары қолданылады. Мысалы, «Сақина салу», «Ақсүйек» ойыны белгісіз санды табуға арналған ойын. Ойынға толық сынып қатысады. Кестедегі белгісіз сандардың орнына «Ақсүйек» тығылып жатыр. Кім дұрыс шығарса, сол табады. Кім ақсүйекті көп тапса, сол ұтады. Өтілген тақырыптардағы сабақ материалына лайықталған ойын есептерін алып, тек ғана оқушының орындай алатын іс – әрекетімен шектелу жеткіліксіз. Мұндай ойынды ұйымдастырудың және басқарудың сипаты мен жолдары және жолдары және оларды қолданудың тиімді бөліктері жан-жақты ойластырылуы керек. Ойын үрдісінде балалардың білімі тереңдей түседі, осыған дейінгі білімдері мен түсініктері баянды болып жаңа білім игеріледі. Дидактикалық мақсаты: берілген мысалды тақтаға шығарып, сақинаны өзі қалаған оқушыға салады. Ойын осылайша жылдам түрде жалғасады. Ойынды басқара жүріп, мұғалім оқушының жеке басының ерекшелігіне, оның санасына, сезіміне, ерік-жігеріне, мінез-құлқына ықпал жасайды. Ойын – адамның өміртанымының алғашқы қадамы деп білеміз. Оның басты ерекшелігі баланың ойлау қабілетін жетілдіру болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Биологиядан білім беру концепциясы және оқытулық инновациялық әдістемелері: оқу куралы/ Н.Т. Торманов. С.Т. Төлеуханов, Н.Т. Абылайханова. Б.И. Уршеева. - Алматы: Казак университеті, 2016.-281 б

2. Торманов Н., Абылайханова Н.Т. Биологияны оқытудың инновациялық әдістері. - Алматы: Казак университету 2013. - 258 б. 14.

3. Жалпы білім беретін орта мектептің оқу үрдісінде алдыңғы технологияларды қолдануды жетілдіру /Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Абай атындағы ҚазҰПУ. - Алматы. - 2018, 131-134 бб.

4. Шілдебаев Ж.Б., Аманбаева М.Б. Ғылым жетістіктері – биологиялық білім беру кеңістігінде. - Алматы: Ұлағат, 2014. - 75 б.

ӘОЖ 37.032

ҚОҒАМНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ДАМУЫ

ИЭФ-19-14к тобының студенті - **Серикбоев И.Б.**
Ғылыми жетекші – **п.ғ.к., доцент Бердалиева Т.Д.**
Tashenev University, Шымкент қ.

Ғалымдардың бір тобы ғылым ежелгі дүниенің антикалық кезеңінде, яғни, осыдан 2,5 мың жыл бұрын пайда болды десе, енді бір ғалымдар нағыз ғылым тек Жаңа Дәуір кезеңінде, шамамен XVIII-ғасырда қалыптасты деген пікірді ұстанады. Мұндай пікірталастың себебі ғылымның күрделі және санқырлы құбылыс екендігінде. Ол бір жағынан алғанда білімдердің, теориялық қағидалар мен әдістердің жүйесі, сонымен бірге қоғамдық сананың формасы, қоғамдық дамудың рухани жемісі, қоғам дамуын басқару құралы, өндіргіш күш, күрделі информациялық жүйе және т.б. Осы әр түрлі салалардың мамандары ғылымға әр түрлі анықтамалар береді және олардың ешқайсысын да теріске шығаруға болмайды. Әртүрлі анықтамаларды қорыта келіп, ғылымның жалпы анықтамасын беретін болсақ,

ғылым – табиғат, қоғам және адам туралы білімдер өндіруге бағытталған зерттеу қызметі, саласы.

Әр ғылым және ғылыми пән міндетті түрде бір тұтастықта көрінетін төрт қажетті элементтен тұрады:

- Ғылым субъектісі – ғалым. Бұл – ғылымда жеке адам немесе ғылыми ұжым болуы мүмкін;

- Объект (нәрсе, пән саласы) — алынған ғылымның немесе ғылыми пәннің зерттейтіні;

- Ғылымға тән және оның пәнімен шарттасқан әдістер мен тәсілдер жүйесі;

- Табиғи немесе жасанды, өзіндік колтаңбалы тіл (белгілер, терминдер, символдар, формулалар).

Физика ғылымының дамуы - әлемнің физикалық көрінісімен тығыз байланысты. Оның өзгерісімен физика дамуында басқа жаңа түсініктер, принциптер, болжамдар мен ойлау стилінің жүйесі қалыптасқан жаңа кезеңге байланысты. Ал бір кезеңнен келесі кезеңге ауысу - физика ғылымындағы жаңа революцияларға, әлемнің ескі көрінісі біртіндеп күйреуіне әкеліп соғады.

Әлемнің механикалық картинасының негізін құраған атомизм теориясы болды, ал негізгі түсінік-қозғалыс туралы түсінік болды. Қозғалыс заңдарын Ньютон әлем дамуының іргелі заңдары ретінде санады.[1]

Электрлік және магниттік құбылыстарды ұзақ уақыт бойында зерттей келе Майкл Фарадей материя туралы корпускулалық теорияны континуальдық теориямен, яғни үздіксіздік теориясымен алмастыру керек деген ойға келді. Фарадей көзқарастарын жақтаушылардың бірі көрнекті ағылшын физигі және математигі Джеймс Максвелл болды. Оның электромагнетизм теориясында электр мен магнетизмнің органикалық байланысы анықталды. Ертеректе Фарадей ашқан идеяларды негізге ала отырып, Максвелл электромагниттік өріс ұғымын енгізді.

Материя туралы жаңа, кванттық-өрістік түсініктер қалыптаса бастады, яғни мұнда корпускулалық-дуалистік сипат әр материя белшегінің өзіндік толқындық қасиеті болатындығы айқындалды. Материяның өзгермейтіндігі туралы түсініктер өзгерді. Кеңістік пен уақыттың салыстырмалығы туралы түсінік толық бекіп, қалыптасты. Уақыт пен кеңістік бір-біріне салыстырмалылық теориясы бойынша тәуелді емес.

Тек микроәлем деңгейінде қазіргі кезде физиктер материя неден тұрады деген сұраққа жауап іздейді. Материя бөлінуінің шегі бар ма деген сұрақ адамзатты бұрыннан толғандырып келеді. Жалпы материяның негізгі формалары ретінде зат пен өріс қарастырылады. Зат түсінігі ретінде массасы тыныштық күйдегі әр түрлі бөлшектер мен денелерді қарастырылады. Ал өріс пен квантта импульс, энергия тағы басқа қасиеттері болғанымен, тыныштық күйі болмайды. Деген-мен өріс пен затты бір-біріне қарама-қарсы қоюға болмайды, өйткені өріс зат құрылымына енеді. Сонымен қатар, затқа жататын бөлшектер өріс квантын құрайды.

Зат та, өріс те белгілі бір физикалық параметрлермен беріледі. Физика ғылымында өріс ұғымына материяның кеңістік пен уақытта өзіндік таралу формасын қарастырады: кеңістік-уақыттың кез келген бөлігінде материяны сипаттайтын параметрлердің белгілі бір саны болады. Мысалы, қозғалыстағы өріс (толқын) толқын ұзындығы, фаза, амплитуда параметрлерінің уақыт пен кеңістіктегі өзгерісімен сипатталады. Ал материяның басқа түрі - бөлшектер - басқа параметрлермен: спиндер, зарядтар, тыныштық күйдегі масса, тіршілік уақыты және кванттық сандармен сипатталады.

Бөлшектердің ең маңызды сипаттарының бірі - спин - қозғалыс шамасының өзіндік сәті. Классикалық механикада ондай бірлікті де-ненің айналымы сипаттайды. Физикада спин қосымша физикалық жағдайды қамтамасыз ететін, бөлшектердің ішкі еркіндігінің дәрежесі ретінде қарастырылады. Бөлшектердің қасиеттері мен ерекшеліктері олардың спиндерінің бүтін немесе жарты мәнге ие болуына байланысты.

Қоғамның ғылыми-техникалық дамуы Қазақстан республикасының ғылыми және ғылыми-техникалық саясатына байланысты болады. XX-XXI ғғ. адамзат өмірін түбегейлі

өзгерткен аса көрнекті ғылыми және технологиялық жетістіктермен сипатталады. Іргелі және қолданбалы ғылымның нәтижелерін іс-тәжірибеде тиімді пайдалану адамзатты тұрақты дамытудың аса маңызды факторы болып табылады. Осыған байланысты, Қазақстан үшін отандық ғылымды елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының аса маңызды факторына айналдыруға арналған бағытты жасау және оны өмірге енгізу республиканың ұзақ мерзімді стратегиялық басымдықтарына сәйкес мемлекет экономикасының бәсекеге қабілеттілігін және ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін экономикалық әлеуетін арттыру өзекті міндет болып табылады.

Қазіргі кезеңдегі саяси және әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешу мемлекеттің нысаналы ғылыми-техникалық саясатын талап етеді, ол әлеуметтік-экономикалық саясаттың құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақстан Республикасының Үкіметі перспективалық ғылыми бағыттарды және ғылыми кадрларды даярлаудың жүйесін сақтау үшін қажетті жағдайлар жасау, ғылым мен техника дамуының басым бағыттарын айқындау, қолда бар ресурстарды осы бағыттарда шоғырландыру, бүкіл ғылыми-техникалық кешенді реформалау және өнеркәсіпті дамытудың ел үшін жаңа технологиялық базасын жасау, ғылыми салада жұмыс істеудің нарықтық экономикаға тән жаңа тетіктерін қалыптастыру жөнінде бірқатар шаралар қабылдаған болатын. Сонымен бірге, объективтік себептерге орай, ғылыми-техникалық сала осы күнге дейін қоғамның әлеуметтік-экономикалық прогресінің базалық элементі болмай отыр.

Ғылымның рөлін дұрыс бағаламау, ғылымның және инженерлік еңбектің беделі құлдырау жағдайында технология әзірлеушілердің кәсіби деңгейінің төмендеуі, алынған білім мен дағдының ескеруі жүріп жатыр.

Елде нарықтық экономикаға тән ғылыми салалардың жұмыс істеу тетіктерін дамыту табиғи қадам болды. Оларға, ең алдымен, зерттеулер мен әзірлемелерді конкурстық негізде қаржыландыру жатады. Отандық ғылымның тарихи ерекшеліктерін ескере отырып, жетекші ғылыми мектептерді сақтау және ғылымның, білім мен өндірістің ыдыраңқылығын еңсеру жөнінде шаралар қолданылды. Дамыған елдердегі және Қазақстандағы ғылыми-техникалық саясатты іске асырудың тенденцияларын салыстыра келіп, кейбір қағидаттық айырмашылықтарды атап көрсеткен жөн. Егер дамыған елдерге іргелі және қолданбалы зерттеуді қаржыландыруды арттыру ғылымның жеке сектормен өзара байланысын ынталандыру тән болса, Қазақстанда әзірге кері тенденция әлі де сақталып отыр. Бұл елдерде ғылымға жеке сектордағы шығынды тікелей және жанама ынталандыру, экономикалық және әлеуметтік міндеттерді шешу үшін ғылыми-техникалық әлеуетті пайдалану жөніндегі күш-жігерді тұрақты түрде жандандыру жүзеге асырылады, ал Қазақстанда осы уақытқа дейін шаруашылық жүргізуші субъектілердің ғылымға және инновациялық қызметке арналған шығыстарын мемлекеттік ынталандыру жүйесі жоқ, отандық технологияны құрудың және игерудің маңыздылығын жете бағаламау сақталуда.

Республиканың ғылыми және ғылыми-техникалық саясатының аса маңызды қағидаттары: ғылыми және ғылыми-техникалық дамудың басым бағыттарын ұлттық мүддеге, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының қажеттеріне сәйкес ынталандыру және мемлекеттік қолдау; ресурстарды басым ғылыми бағыттарға шоғырландыру; ғылым мен техника жөніндегі мемлекеттік тапсырыстарды конкурстық негізде қалыптастыру және орналастыру; ғылыми-техникалық саясатты қалыптастыру мен іске асыру кезінде ғылым мен ғылыми-техникалық қызмет саласындағы мемлекеттік органдардың ғылыми жұртшылықпен өзара іс-қимылын демократияландыру және қамтамасыз ету, ғылыми, ғылыми-техникалық шығармашылықтың еркіндігін қамтамасыз ету және ғылыми қызметкерлердің еңбек жағдайын жақсарту; ғылымды, өндіріс пен білімді ықпалдастыру қажет.

Ғылыми-техникалық саясаттың негізгі мақсаты - өмірдің сапасын арттыруға бағытталған зерттеулерді дамыту, жоғары технологиялы өнімдерді экспорттауға бағдарланған, ғылымды қажетсінетін, ресурстарды үнемдейтін және экологиялық жағынан таза өндірістер әзірлеу, шикізатқа бағытталған экономиканы біртіндеп технологиялық, ал

технологиялықты - интеллектуалдық-ақпараттық экономикаға ауыстыру және осы мақсат үшін жоғары білікті мамандар даярлау болып табылады.[2]

Жоғары экономикалық тиімділікке ие бола отырып, осы заманғы ғылыми зерттеулер барған сайын қымбат бола түсуде, сондықтан ғылыми және ғылыми-техникалық саясаттың негізгі түйіні республиканың ғылыми және ғылыми-техникалық дамуының басым бағыттарын таңдау болып табылады. Басымдықтарды таңдау ең басты ұлттық идеядан - күшті, экономикалық жағынан дамыған, демократиялық, білімді Қазақстан құрудан бастау алуға тиіс.

Іргелі зерттеулер. Ғылыми-техникалық дамудың негізінде адамзат мәдениетінің аса маңызды элементтері болып табылатын іргелі зерттеулер мен білім жатыр. Олар адамның дүниетанымын, оның адамгершілігі мен руханиятын едәуір дәрежеде қалыптастырады.

Іргелі ғылымдардың негізгі бағыттарын айқындау әлемдік ғылымның даму тенденцияларына сәйкес республиканың стратегиялық басымдықтарына ғылыми әлеуетті шоғырландыру және жаңа білімдер алу мүмкіндігі мен елде қойылған міндеттерді шешуге қабілетті ғалымдардың бар-жоғын ескере отырып, елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын айқындайтын фактор ретінде жаңа технологиялардың ғылыми негіздерін әзірлеу қажеттігі мақсатында жүргізілуі тиіс.

Іргелі зерттеулердің негізгі бағыттарын болжау тұрақты мониторингі, неғұрлым келешегі бар қарқынды бағыттарды айқындауды, оларлы қаржыландырудың қосымша көздерін іздестіруді, таңдап алынған басымдықтарға түзету енгізуді талап етеді.

Қолданбалы зерттеулер. Қазақстанның экономикалық дамуының табысты болуы едәуір дәрежеде елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының басымдықтармен тығыз байланыстағы қолданбалы зерттеулердің басым бағыттарына қолда бар резервтер мен күш-жігерді шоғырландыруға тәуелді. Басым бағыттар:

- экономикалық реформалардың негіздерін әзірлеу жөніндегі ғылыми зерттеулерге;

- ғылымды қажетсінетін өндірістің дамуына ықпал ететін, өзін-өзі тез ақтайтын әзірлемелерді жасауға және енгізуге, экспорттық өнімді арттыруға;

- ауыл шаруашылығы малдарының, өсімдіктер сорттарының жоғары өнімді тұқымдарын жеделдетіп жасаудың, халықты жоғары сапалы тағам өнімдерімен қамтамасыз етудің әдістерін әзірлеуге;

- энергетиканы дамыту, көмірсутегі шикізатын барлау, өндіру, қайта өңдеу және тасымалдау проблемаларын шешуге;

- халықтың денсаулығын жақсартуға бағытталуға тиіс.

Жаңа материалдар, химиялық өнімдер, дәрілік препараттарын жасау, табиғатты ұтымды пайдалану, ізгілік бағдарындағы жұмыстар бойынша жаңа технологиялар әзірлеу және игеру тәрізді міндеттерді шешу жөніндегі бағыттар басым күйінде қала береді.

Республикада салалық және салааралық ғылыми-техникалық саясаттың негізгі бағыттарын айқындау болашақ дамудың алдын ала жасалған сценарийі негізінде жүргізілуге тиіс, онда саланың жай-күйі талданады және нақты ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді немесе стратегиялық және тактикалық мақсаттар белгіленеді. Мақсаттарды маңызына қарай саралау жұмыстың алғашқы кезеңінің аяқталуы болып табылады, өйткені, осы кезеңде салаларды басқарудың жоғары органы ретінде салалық министрліктер мен ведомстволар иелік ететін нақты ресурстар есепке алына бастайды. Негізінен, салалық саясат белгілі бір жетістіктерге ие салаларды дамытуға бағытталуға тиіс. Алайда, ғылым мен техника дамуының электроника, ақпараттық және коммуникациялық технология, жаңа материалдар, биотехнология, энергетика, ғарыштық технология тәрізді түйінді бағыттарында зерттеулер мен әзірлемелер міндетті түрде жүргізілуге тиіс.

Басым салаларды дамыту бағдарламаларын ғылыми қамтамасыз ету үшін ішінара мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын, саланың дамуына қарай, осы зерттеулерді қаржыландыру біртіндеп шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаражаты есебінен қаржыландыруға көшірілетін республикалық мақсатты ғылыми-техникалық, салалық және салааралық ғылыми-техникалық бағдарламалар қалыптастырылады.[3]

Шикізаттық экономиканың болашағы жоқтығының анықтығы қоғамның өндірістік күштерін дамыту саласындағы мемлекеттің ұзақ мерзімді саясатын түбегейлі қайта қарауды талап етеді, оның негізі әлеуеті бойынша шикізат экспортымен шамалас, экономиканың шикізаттық емес секторын құруға бағытталған инновациялық саясат болуға тиіс.

Әлемдік тәжірибе бұл мақсат үшін өндірістік инфрақұрылым дамуының арнаулы тәсілдері мен тетіктері жасалуы және іске асырылуы тиіс екенін көрсетіп отыр. Бұл орайда, жаңа экономика шикізат экспортымен неғұрлым аз байланыста болса, оның елдің экономикасында дербес тармақ болу шетелдік өндірушілермен ішкі нарықта ғана емес, сондай-ақ сыртқы нарықта да бәсекелесу қабілеті соғұрлым мүмкіндігі арта түседі

Әдебиеттер:

1. А.Т.Глазунов Физика и техника. Издательство «Знание». 1977. -120 с.
2. Баймолданова Л.С. Физика тарихы: Оқу құралы. - Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2011. - 167 б.
3. Имашев, Г.И. Политехническая подготовка учащихся в средних школах Казахстана //Современный научный вестник: сб. научных трудов: экономика: проблемы теорий и практики. – Днепропетровск, 2007. – Выпуск 228. -Т. 2.

ӘӨЖ 514.12

СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Сәбит Е.Н., Олжаев Б.Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - ғылым магистрі оқытушы **Мамадәлі Ж.Т.**

Математика пәнін оқытудың сапасын көтеру ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асыру болғандықтан, қолданылатын әдіс-тәсілдер қазіргі заман талабына сай оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруға әсер етуі қажет. Сонымен қатар ақпараттық технология оқушының және мұғалімнің ақпараттық мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді. Оқушының дүниетанымын кеңейту, жеке қабілеттерін көре біліп, оны дамытуға толық мүмкіндік туғызу, қабілетіне қарай шығармашылық жұмыспен шұғылдануға машықтандыру, бойындағы қасиетіне қарай ізденуге бағыт беру, жол көрсету арқылы жұмыс негізгі мақсаттар болып табылады. Компьютерлік технология мен мультимедиялық құралдардың жылдам дамуы мұғалімдердің осы мүмкіндіктерді сабақтарында қолдануы талап етілуде. Ақпараттық технологиялар әртүрлі ақпарат көздеріне жол ашып, оқушылардың өздік жұмыстарының тиімділігін арттырады, оқушылар мен педагогтардың шығармашылығына жол ашады, оқытудың жаңа формалары мен әдістерін іске асыруға мүмкіндік береді. Оқу үрдісін ұйымдастыруда ақпараттық технологиялар оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіртіп, оларды жоғары білімділік нәтижеге жеткізетін құралға айналады[1].

Осы мәселелердің барлығын іске асыру қазіргі заманғы білім беру технологияларын, соның ішінде ақпараттық технологияны белсенді түрде енгізгенде ғана мүмкін болады. Оқушыға жан-жақты терең білім беру мақсатында баланы оқыта отырып, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру. Оқушының математикамен, геометриямен компьютерді байланыстыра алуы, компьютермен бірге пәнге қызығушылығының оянуы, белсенділігінің артуы. Өз бетінше жұмыс жасау қабілетін, логикалық ойлау қабілетін арттыру, тақырып бойынша компьютерді пайдаланып түрлі сызбалар, фигуралар салу үлгілерін, есепте алу үлгілерін дамыту. Бүгінгі таңдағы білім беру – өсіп келе жатқан ұрпақтың ақыл-ойы мен дамуының, мәдениетінің деңгейін анықтаушы фактор.

Мұғалім – сабақтағы негізгі әрекетті тұлға. Сондықтан компьютер мен мультимедиалық құралдарды оқытудың тек инструменті (құрал-сайманы) ретінде қарастыру керек.

Интерактивті тақтаны қолданған сабақтарда ондағы тапсырмаларды, жаттығуларды орындауға оқушылар қызығушылық танытады. Дыбысты есту, бейнені көру, оны іс-әрекет арқылы жүзеге асыру барысында орындалған жұмыстар – оқушының жадында тез сақталады. Сондықтан да оқушының келесі тақырыптарды түсініп кетуіне ешқандай қиындық тумады. АКТ-ны сабақтарда қолдану – оқушының қабылдауына және де соңғы үлгіде шығып жатырған ақпараттық құрылғыларға деген қызығушылықтары туындап, сонымен жұмыс істей білуге бағытталады әрі ынталы болады.

Қазіргі компьютер заманында АКТ-ны қолдану, онымен жұмыс істей білу – заман талабы болып отырғаны шындық. Бұның өзі біз үшін үлкен жетістік. Алға қарай алшаңдап қадам басуымыздың бір көрінісі. Осы мектептегі тәжірибе барысында іс-тәжірибемді жетілдіре отырып, жаңа стратегиялық шешімдер қабылдау арқылы, жаңа тәсілдерді сабағымда пайдалану арқылы оқушыларды және өзге де әріптестерімді сабағыма қызықтыра алу арқылы, тәжірибеге алған сыныпта білім сапасының өсуінен байқалған нәтижелерге қол жеткізу арқылы да көшбасшылыққа қол жеткізе алдым деп ойлаймын.

Осы уақытқа дейінгі білім беру саласында қолданылып келген, тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында электрондық оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес.

Электронды оқулықтар тиімділігі:

- оқушы арнайы бағдарламамен жұмыс істейді
- иллюстрациялық әдіс көп қолданылады;
- логикалық ойлау жүйесі қалыптасады;
- оқушының танымдық белсенділігі артады;
- оқушының шығармашылық ізденісін жүзеге асыруға мүмкіндік береді;
- оқушы білімі компьютерлік жүйе арқылы бағаланады;
- белгілі бір бөлім бойынша оқушының білімін тексеруге мүмкіндік береді;
- өз бетінше білім алуын қамтамасыз етеді;

Осы міндеттердің барлығына жауап бере алатын электронды оқулық білім беру жүйесін ақпараттандырудың бір жолы болып табылады. Алайда, ғалымдардың пікірінше, электронды оқулық кітаптың орнын баса алмайды. Электронды оқулық – оқырманның кітапқа деген қызығушылығын арттыруға ықпал ететін құрал ретінде саналады.

Оқушылардың төменгі сынып кезеңіне тән физиологиялық, психологиялық ерекшеліктерін, ойлау қабілеттерін дамыту компьютердің мүмкіндіктерін пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Компьютерде ертегі кейіпкерлерін, ұлттық ойындарды пайдалану, сонымен бірге слайд сабақ арқылы жұмбақ, сөзжұмбақ, әртүрлі құпия хаттар, шрифтограммалар шешкізу де олардың есте сақтауын, ойлауын, тілін дамытуда мәні өте зор.

Математика сабағында Activstudio программасын пайдаланып, сабақ барысында қолданатын барлық көрнекіліктерді флитчарттар құру арқылы өткізуге болады. Мысалы, Activstudio- ның кітапхана қорынан барлық тақырыпқа қажетті көрнекіліктерді алуға болады. Оларды мұғалім өзінің шеберлігі мен ұйымдастыру қабілетіне байланысты түрлендіре алады.

Бұдан басқа сабақты қорытындылау кезінде математикалық диктант, сәйкестікті табу тапсырмаларын жасауға болады. [2].

Promethean Activstudio программасының тағы бір ерекшелігі тесттік тапсырмалар арқылы оқушылардың жауап беру жылдамдығын арттыруға болады. Қазіргі кезде тест оқушылар білімін анықтауда алдыңғы орында тұрған сынақтардың бірі. Әрбі сабақты тақырып бойынша бекіту кезінде 5-6 сұрақтар дайындап, әрбір сұраққа уақыт белгілеп жауап бергізетін болса, оқушының жауап беру жылдамдығы қалыптасар еді. Бұл кезде программада

құрылған тапсырмалар, интерактивті тақтадан белгіленген уақыт бойынша автоматты түрде келесіге өтіп, ауысып отырады. Тест сұрақтары аяқталғанда автоматты түрде оқушылар жауабының есебі тақтадан көрсетіледі. Оқушылар өздерінің қателескен тұстарын тауып бағасымен де таныса алады.

Қазіргі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты міндеті – білім берудің ұлттық модуліне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Яғни, қазіргі білім беру концепциясының басты мақсаты: өзінің және қоғамның мүдесіне өзін-өзі белсене етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзіретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі- өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге дайын ғана емес, шынайы өмірге белсене араласатын, әлеуметтік жауапкершілігі жоғары, ой-өрісі кең, кәсіби деңгейі жоғары, сауатты, танымдық әрекетке қызығушылығы мол оқушы тәрбиелеу.

Әрбір ұстаздың алдына келген бала да әртүрлі ойлау қабілетінде болады, мысалы кейбірі шапшаң ойлап, тез жұмыс істесе, кейбірі тақырыпты баяу қабылдап, оған тапсырманы (тақырыпты) қайтадан қарап шығу тиімді болып табылады. Осы орайда АКТ құралдарын пайдалана отырып презентация құралдары арқылы сипаттап, артынан осы материалдарды флеш – карталарына салып берудің тиімділігін білеміз.

Видео – сабақтарды қолдану мен презентацияларды демонстрациялау оқу құралы ретінде қиялды, абстрактілі ойлауды, оқытылатын оқу материалына және пәнге қызығушылықты арттырады. Презентациялар бір жағынан оқушыларға жаңа материалды (иллюстрация, фотосуреттер, бейнелік, дидактикалық материалдар, т. С. С.) көрнекті түрде көрсету құралы болса, екінші жағынан, мұғалімдерге осы материалдарды және оны қолдану арқылы сабақты меңгерту процесін жеңілдетеді. Видео – сабақтар педагогикалық технологияның алға басқан тағы бір қадамы. Оқушылардың ақпаратты теледидар, компьютер және т. Б. Техникалық құралдардың көмегімен жақсы қабылдайтынын жақсы білеміз.

Математика сабағында АКТ-ның келесі түрлерін қолдануға болады:

- Сабақ кезінде жаңа материалды өтуде презентацияны ,видео-сабақтарды қолдану;
- Жаңа сабақты өту кезінде электронды оқулық, интернет материалдарының бірнеше фрагменттерін қолдану;
- Оқыған материалды бекіту немесе білім мен білікті қолдану сабағында түрлі тапсырмаларды орындауда флипчарттарды қолдану;

Әр сабақта компьютерлік технология арқылы барынша толық жұмыс істеу мұғалімнен шеберлікті, іскерлікті, өте жоғары ұйымдастырушылықты қажет етеді. Сабақ кезінде ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы оқушының сабаққа деген қызығушылығын, яғни олардың білім, білік, дағдыларын арттыру мәселесін айтқым келіп отыр.

Ұстаз үшін нәтижеге жету шәкіртінің білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін қажетіне қолдану болып табылады. Бүгінгі бала – ертенгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп.

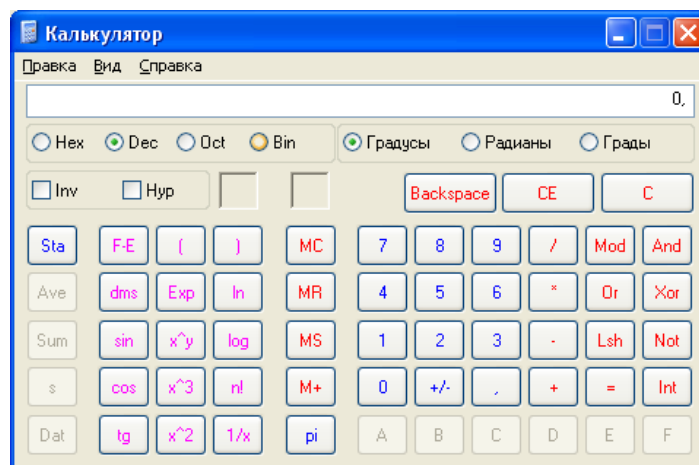
Калькулятор программасымен жұмыс

Сандық ақпаратпен компьютерде жұмыс істеуді калькулятор көмегімен ұйымдастыруға болады. Бұл қолданбалы бағдарлама жұмысты қарапайым электрондық калькулятормен модельдейді. Калькулятор компьютердің сандық ақпаратпен терең жұмыс істеуіне мүмкіндік береді: сандардың бір жүйеден басқа жүйеге көшуі, логикалық арифметиканың принциптері, есептеу дәлдігі және т.б. Жүйеде калькулятордың екі түрі бар: қарапайым және инженерлік.

Инженерлік калькулятормен жұмыс істеу ерекшеліктерін келтірейік.

Жоғарыда айтылғандай, инженерлік калькуляторды шақыру үшін келесі командаларды орындайсыз (сурет 1):

Пуск-Программы-Стандартные-Калькулятор-Вид-Инженерный.

Сурет 1 - Калькулятордың инженерлік режимі

Инженерлік калькулятор (1-сурет) қарапайым калькулятор сияқты жұмыс істейді, бірақ пернелері көп. Сонымен қатар кейбір пернелері 2-3 функцияны орындайды. Бұл калькулятордың көмегімен статистикалық есептеулерді (мысалы, орта мәнді есептеуде) орындауға, тригонометриялық функцияларды, логарифмдеуді, дәрежеленуді қолданып есептеулер жүргізуге болады.

Егер сіз инженерлік калькуляторомен жұмыс істегіңіз келіп, кейбір функциялардың орындалуын ұмытып қалсаңыз, анықтамалық жүйеге назар аударыңыз. Мысалы, пернелер функциясын нақтылағыңыз келсе, динамикалық мәзірді қолдануға болады. Ол үшін тышқанның оң жақ батырмасымен керекті пернеге шертіңіз. «Что это такое?» деген жазу бар кішкене терезеше шығады. Тышқанның сол жақ батырмасымен бұл жазуға шертіңіз, сонда бұл перне туралы анықтамалық ақпарат пайда болады.

Мысалы, тышқан көрсеткішін x^y пернесіне ұстап, тышқанның оң жақ батырмасын бассақ, «Что это такое?» деген жазуы бар терезеше пайда болады. Бұл жазуға шертсеңіз, анықтама шығады.

Статистикалық есептеулер үшін функционалдық пернелер.

Кесте 1 – Статистикалық есептеу пернелері

	Статистика терезесінашадыжәне «Ave», «Sum», «S», «Dat» пернелерін белсенді түргекелтіреді.
	Статистика терезесінде көрсетілген сандардың ортасын есептейді.
	Статистика терезесінде көрсетілген сандардың қосындысын есептейді.
	Статистика терезесіндегі сандардың көрсетілген санды Статистика терезесіне енгізеді.

Жоғарыдағы пернелермен статистикалық есептеулер үшін элементар статистикалық санауды орындауға болады: берілгендер қосындысын, квадраттар қосындысын, арифметикалық орта және т.б.

Бес адамнан тұратын шағын бөлім жұмысшыларының орташа жалақыларын есептеуді қарастырайық.

1- жұмысшының жалақысы-7500 теңге, 2-ші - 6500 теңге, 3-ші - 6000 теңге, 4-ші - 4000 теңге, 5-ші - 3500 теңге болсын.

Орта мәнді есептеу үшін келесі қадамдарды орындаңыз:

1. инженерлік калькуляторды ашыңыз.
2. Sta пернесіне шертіңіз.
3. статистика терезесі ашылады оны калькулятор терезесін жаппайтындай етіп орнатыңыз.

4. Калькуляторға бірінші санды енгізіп, Dat пернесін шертіңіз, берілген сан Статистика терезесінде пайда болады.

5. Dat түймешесін шерте отырып, қалған төрт санды біртіндеп калькуляторға енгізіңіз. Барлық сандар Статистика терезесіне енгізілгеннен кейін Ave түймешесін шертіңіз. Индикация терезесінде жалақының орта мәні - 5500 теңге шығады.

Сонымен АКТ-ны математика сабақтарында қолдану көрнекіліктің және жұмыстың тез орындалуы (жазбаша жұмыстың болмауы) арқасында материалды игеруге уақыт үнемдеуге мүмкіндік беретінін көреміз. Интерактивті режимде оқушылардың білімдерін тексеру оқытудың тиімділігін арттырып, тұлғаның барлық потенциалын, танымдық, моральды-адамгершілік, шығармашылық, коммуникативтілік және эстетикалық мүмкіндіктерін іске асыруға көмектеседі, оқушылардың зияткерлігін, ақпараттық мәдениетін дамытуға әсер етеді.

Әдебиеттер:

1. Монахов В.М. Формирование алгоритмической культуры учащихся на уроках математики. / В.М. Монахов, М.П. Лапчик и др. Москва: Просвещение, 1979. С. 21.

2. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.

ӘОЖ 574.577.

БИОЛОГИЯ МАМАНДАРЫН ДАЙЫНДАУДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС ӘДІСІМЕН САБАҚ ӨТУДІҢ МАҢЫЗЫ.

Алтөре Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – а.ш.ғ.к.аға оқытушы **Тенлибаева А.**

Мақала мәтіні:

Биология пәні бойынша кәсіби даярлауда білім беру мен оқыту үдерісінде топтық жұмыс материалдарын пайдалануға байланысты белгілі бір тәжірибенің жинақтамаларын, әдістемелік оқулықтарды көптеген зерттеушілер анықтағандай, болашақ биология мамандарын дайындауда топтық жұмыс әдісін пайдаланып сабақ өтуде жаңа технологиялармен әдіс-тәсілдердің ролі ерекше. Оқушыларда дүнетанымдық, ізденушілік, шығармашылық дағдыларды қалыптастырады.

Топпен жұмыс жасау әдісінің ерекшелігі – білімді меңгеруде емес тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық процестерді: яғни әдістердің алуан түрлерін, оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, сондай-ақ тұлғаның қарым-қатынас, ойын, танымдық және шығармашылық

қажеттіліктерін қанағаттандыруға; белсенді сөздік қорын дамытуға бағытталған.

Тәжірибе барысында білімділік ортаны дамытушылық шығармашылық ортаға айналдыруда мына төмендегі жағдайлар анықталды:

Біріншіден дамытушылық шығармашылық орта қалыптасуы үшін оған әсер ететін қайнар көзі ретінде оқу үрдісі алынады. Дамытушылық орта өзінің тиімділігін көрсетеді.

Екіншіден дамытушылық шығармашылық орта кіріктірілген, жасампаздық педагогикалық әрекет нәтижесінде сол дәрежеге жетеді. Ол үшін мақсатты жұмыс жүргізіледі.

Үшіншіден дамытушылық шығармашылық орта мәнді-құндылықтардың бірлігі мен теориялық технологиялық тұтастықтың болуымен сипатталады.

Теориялық білімді игерту мен жаңғырту және оны жаңа жағдайға іс-жүзінде лайықтап қолдануға үйреткенде ғана оқушылардың алған білімі мен біліктілігі шынайы да нақтылы қалыптасады. Осындай жолмен қалыптасуын білім мен біліктіліктің танымдық маңызы да зор болады. Осы орайда оқыту үрдісінің жаңа технологияларының бірі - топтық жұмыс әдісі бойынша оқыту.

Мұғалім бір сабақта бірнеше әдіс – тәсілдерді қолдана алады, қандай да әдісті таңдаса да оқушыларға материал түсінікті болып, алған білімдері тиянақты болуға көмектесу керек.

Әрбір әдіс оқыту үрдісінде дидактикалық міндетті шешіп, оқу заңдылықтарына сай келуі, тақырып мазмұнына, оқу мүмкіндіктеріне, мұғалімнің мүмкіндігіне сай келуі керек (кабинеттің талапқа сай жабдықталуы), сыныптағы білімі жақсы оқушылар жұмысты өзбетімен орындайды, ал білімі орташалар мұғалімнің көмегімен орындайды.

В.К. Дьяченконың топтық оқытуды ұйымдастыру формасын: топтықжұп және жеке жағдайда жүргізіледі. Олардың ішінде сабақта басымдылық көрсететін формасы –топтық болып табылады. Топтық оқытудың технологиясы: сынып –сабағын ұйымдастыру; дәріс-семинар сабағы; дидактикалық ойындар, бригадалық-зертханалық әдіс және т.б.

Топтық оқытуда мынандай педагогикалық шарттар сақталады: жалпы мақсатқа сай бөлу; бір-біріне тәуелділік пән өзара бақылау.

Топтық оқытудың артықшылығы: тәжірибенің негізгі дағдысына үйрену; іс-әрекеттік пікір алмаса алу іскерлігі; қайшылық жағдайларды шеше алу іскерлігі; жалпы мақсатқа жетуге біріге отырып жұмыстану іскерлігі, академиялық үлгерімі жақсарайды; өзін-өзі қадірлеуге тәрбиелеу ; сыныптың достық қатынасы нығаяды, мектепке деген көзқарасқа өзгереді; оқушылар

дың өзара көмек құндылығын түсінеді; жарыс формасында пайда болатын жағымсыз жақтардан арылады.

Топтық оқытудың типтері:жұптық оқыту; топтың бірге отырып оқытуы;шағын командалы оқыту; барлық сынып оқушыларына бірдей тапсырма беріп оқыту.

Топтық оқытуды ұйымдастыру: оқытудың ережесін бекіту; оқушылар үшін дайын ережені ұсыну немесе ондай ережені өздері жасауға рұқсат беру; ол ережені оқушылармен талдау; ереженің шамасы бестен жоғары болмау; ерже оқушыларға көрнекті түрде ілінуі;сабаққа қатысатын оқушылар қатаң жағдайда бірдей ережені сақтауы.

Мұғалім оқушымен жекелей, топтап, сыныппен жұмыс істейді. Жаппай жұмысты ұйымдастырғанда барлық оқушылар мұғалімнің басшылығымен жұмыс істейді. Топта 3-6 оқушы бірге жұмыстанады.Жаппай жұмыста оқушылар бір оқу жұмысын атқарып, мұғалім нәтижелерін қорытындылап, тақырыпты түсіндіреді, оны талқылауға барлық оқушыларды қатыстырады.

Биология пәнін оқытулашығармашылық сабақтың тиімділігі оқушылар

дыңшығармашылық жұмыс істеуіне баса назар аударылады. Бұл сабаққа өте жақсы оқитын оқушыларды таңдап алып, топтарға бөлуге болады. Мысалы, 10 минут ішінде 1-2 топтың оқушылары сол тақырып бойынша кроссворд құрса, 3-4 топтың оқушылары олардың жауабын айтады. Бір тақырыпқа қысқа шығарма, сценарий, көркем немесе мультфильм құрғызуға болады. Қазылар алқасы әрбір топқа баға қояды.

Танымдық іс-әрекетті топта ұйымдастыру:

Ботаника сабағында топтық оқытту әдісін ұйымдастыру.

Оқушылардың өзін-өзі оқыту оқушы өзіндік жұмысты (оқылатын объектімен, оқулық приборлармен жұмыс істиді, есеп шығарады,зерттеу жұмысы)орындап ,оның нәтижелері туралы жазбаша есеп береді.

Өз ара оқыту (жұптық оқыту)оқушылар тұрақты жұпта немесе құрамы өзгертетін жұпта жұмыс істейді де ,қандайда бір мәселені бір біріне түсіндіріп, өз тақырыптарын қорғап, басқа топ оқушыларының жұмысының нәтижесін бағалайды.

Топтың бір тақырыппен жұмыс істеуі – топ ішінднгі оқыту. Оқушылар топтарға бірігіп, топ ішінде өз ара әрект жасап жаңа материал түсіндіріп оны талқылап, өзінің іс әрекетін бағалап, сөйлеуге әзірленеді.

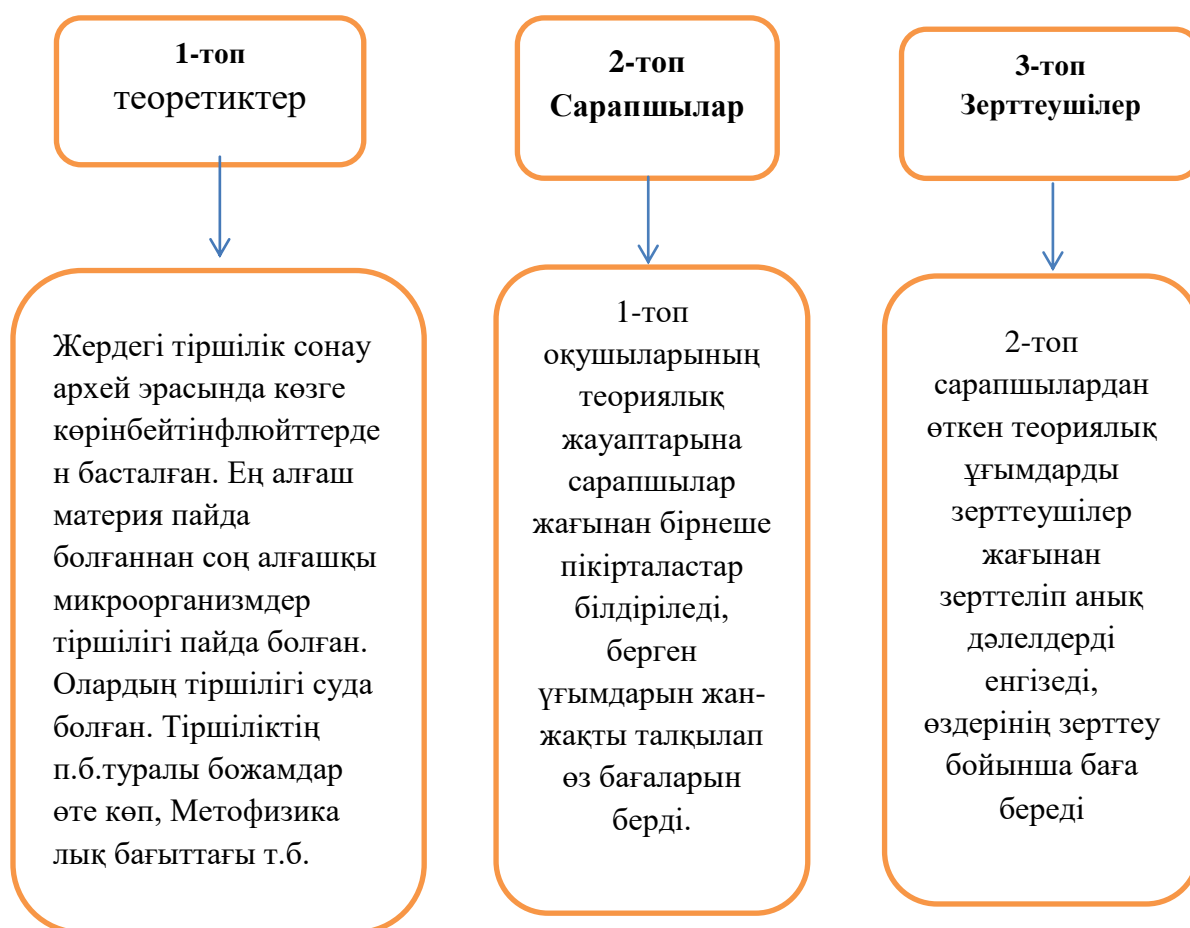
Топтардың бір бір-бірін оқытуы – әр түрлі мәселені шешіп, іс әрекет жасап жатқан топтар теоретиктер және эксперимент жасаушылар уақытша бірігіп, тәжірибе, ақпарат алмасып, мәселені талдайды. Мұғалім рөліндегі оқушы – бір немесе екі оқушы бүкіл сыныпты оқытады.

Жобалау сабақтары бойынша оқушыларды деңгейлеп бөліп тақырып бойынша алдынан жобаға дайындалады төмендегіше топ аттарын бөліп береді. Оқушылар берілген жоба тақырыптарымен жұмысты төмендегіше жүргізіледі.

Оқушы кез - келген оқу тапсырмаларын бұрынғы меңгерген ақпараттарына сүйеніп орындайды. Баланың оқу іс - әрекетінің тиімділігі, оның жеке тәжірибесіне байланысты. Баланың өз біліміне сүйеніп жасайтын іс - әрекетін репродуктивтік, өткен тәжірибеге сүйеніп өнімдер жасауын продуктивтік іс - әрекет дейді.

Биология мамандарын дайындауда топтық жұмыс әдісімен сабақ өтудің маңызы ерекше, оқушыларды жан-жақтама ғылыми – зерттеу жобаларын ұйымдастыруға ынталандырады.

Тақырыбы: «Жердегі тіршіліктің пайда болуы туралы көзқарастар»

Әдебиеттер:

1. Сейталиев Қ. Педагогиканың жалпы негіздері. Оқу құралы – Алматы: Өлке, 2009, -232б.
2. Аубакирова Р. Нурбекова М. Педагогикалық зерттеу әдістемесі. Оқу құралы Астана: Фолиант, 2008-128б
3. Ж.Ж. Қожамқұлова. «Жаңа ақпараттық педагогикалық технологиялар» Алматы, 2013 ж.
4. Баймаханова С. Деңгейлеп саралап оқыту. // Қазақстан мектебі. №10, 2004

6. Бітібаева Қанипа. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы. Астана, 2012.
7. Таубаев Ш.Т. Исследовательская культура учителя: от теории к практике Монография-Алматы: Ғылым, 2001
9. Әбиев Ж. Педагогика- Алматы: Дарын, 2004-448.
10. Пошаев Д.К. Ғылыми-педагогикалық зерттеу негіздері, Шымкент, 2003- 1126

ӘОЖ 614.275.

БИОЛОГИЯ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС САБАҚТАРДЫ ӨТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ.

Әбдуәлі Н.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші– а.ш.ғ.к.аға оқытушы **Тенлибаева А.**

Мақала мәтіні:

Жалпы білім беру мекемелерінде мұғалім өзінің инновациялық іс -әрекетін қалыптастырып, оны меңгеріп, сол жаңа педагогикалық технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде жүйелі пайдалану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыруы қажет. Сонда ғана жаңа педагогикалық технология ларды меңгерген, өз практикасында қолданған әрбір мұғалім өз сабағын нәтижелі даму жағынан мақсатына жете алады.

Орта мектептерде биология курсы оқытуда дәстүрлі емес сабақ технологиясын пайдаланып оқыту әдістемесін құрастыру, оның қолдану тиімділігін теориялық-практикалық тұрғыда неіздеу. Мектептегі білім сапасын көтеретін нақты механизмдер, ол – оқыту процесіне жаңа техноло

гияларды кеңінен пайдалану. Сондықтан әрбір педагог сапалы білім беру үшін сабақты үнемі қалыптасқан формада өткізуден гөрі оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерін және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімді ененін негіздеп беру.

Биология сабақтары кезінде оқушы субъект ретінде болып өз әрекетін өзі толығынан басқара алады және ұйымдастыра алады. Өйткені ойлау үрдісі күрделі тізбектен құралып, қажетті әдісті таңдап алынады. Бұл жағдайда оқушының барлық іс- әрекеті өзі үшін аса маңызды, шығармашылығы «ашқан жаңалығына» таңдау, өзбетімен қиындықты жеңуіне, басқаға көмектескеніне, тапқырлығына, білім игеруде алға жылжығандығына қуанады. Ал мұғалім жағынан мотивация беріледі, ол оқушыны жан-жақты білім алуына себепші болады.

Дәстүрлі емес сабақтар – бұл сабақ құрылымын оқу –тәрбие үрдісінің мақсаттарына сай өзгерту, оқушының шығармашылық білім игеруінің субъектілік үлесін жоғарлататын формасы .

«Мұғалім – мектептің жүрегі» деп халқының болашағы үшін білімнің даңғыл жолын салған Ыбырай Алтынсарин бекерден бекер айтпаған. Әрбір мұғалім өзін мектептің жүрегімін деп есептеп, мектептің жанын кіргізердей дәрежеде болуы тиіс. Өз ісіне аса ықыласпен жандасып, мұғалім ретінде баланың жүрегіне білім нәрін себе білсе нұр үстіне нұр. Сабақ–мұғалімнің шығармашылық еңбегінің нәтижесі. Оның өз мәнінде өтуі ұстаздың біліміне, ұйымдастыру қабілеттілігіне, шеберлігіне байланысты.

Дұрыс ұйымдастырылған сабақ оқушының ой өрісін кеңейтеді. Мұғалім үнемі оқушылардың ойлау белсенділігін арттырып, білімге құштарлығын тудырғанда ғана сабақ мақсатына жетеді.

Биоогия саласының қайсысы болсын дәстірлі емес сабақтарды өтудің тиімді екенін мектеп оқушыларды зерттеу барысында негізделді. Сабақта қолданатын әдіс - тәсілдері өте көп, оны ұйымдастыру мұғалімнің шеберлігі мен шығармашылығына байланысты. Бірізділік

сабақ, негіздеп айтқанда әдіс-тәсіл қолданбай жай ғана сабақ оқушылардың пәнге деген көзқарасын жоғалтады. Ал жаңа бағытта жағаша сабақ өту оқушылардың қызығушылығын дамытады.

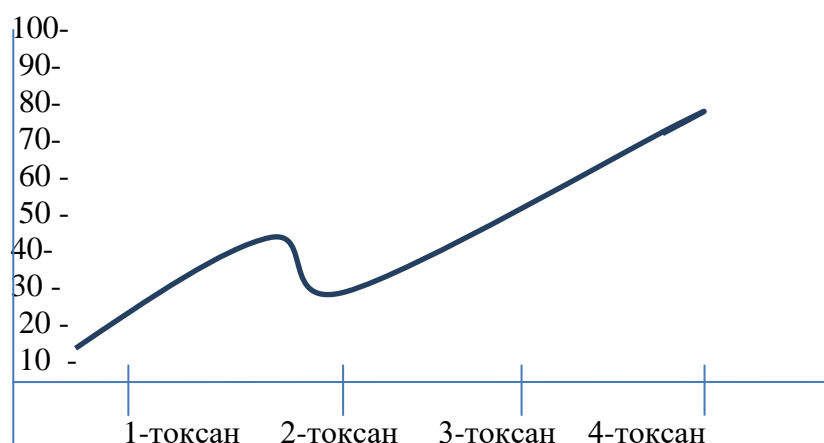
Биология пәнінен дәстүрлі емес сабақтардан экскурсия сабағы, ерекше оның тиімділігі табиғатты қорғауға тәрбиелейді. Мектепте өтетін экскурсия

лар оқытудың тиімді формасы болғандықтан, оларды жиі өткізу керек, себебі ол өмірді тану дағдыларын қалыптастырады. Ол үшін экскурсияларға тапсырмалар әзірлеп, нәтижелерін тексеріп отыру керек.

Биология сабақтарында оқушыларды тірі табиғат аясына экскурсия ұйымдастыру, оларда танымдылық қасиет пен адамгершілік, табиғатты қорғау сияқты тәрбиені дамытады.

Биология сабағын жеке тақырып бойынша зертеу барысында 6-7 сынып оқушыларына білім мониторингін жүргізгенде нәтижесі анықталды.

№ 1 сызба бойынша оқушылардың үлгерімі көрсетілген.

Оқушылардың тоқсан барысында үлгерім нәтижелері.

Оқыту әдістері оларды өздігінен жаңа ақпараттарды іздестіруге, оқу тапсырмаларын өздігінен шешуге талпындырмайды, яғни оқыту әдістемесі, догмалық ойлау типі басым, дайын нұсқауларды бұлжытпай орындаушылар тәрбиелеуге бағдарланып құрылған.

Экскурсия кезінде оқу табиғатта, мұражайда, өндірісте өтіп, оқушылар алуан түрлі объектілерді және болмыс құбылыстарын бақылайды және зерттейді, өмірдегі құбылыстарды тікелей қабылдайды. Экскурсия әсемдікті түсінуге, танымға қуануға, қоғамға пайдалы болуға ұмтылуға көмектеседі.

Далада, орманда, өзен жағаларында оқушылар табиғат сұлулығын түсінуге үйреніп, өздерінің әсерлерін сурет салу, гербарийлер жасау арқылы білдіреді. Мұражайларға, көрме залдарына, өндіріс орындарына бару өнер шығармаларын түсінуге, үйреншікті заттар мен құбылыстардан сұлулықты табуға, адамның еңбегінің сұлулығын сезінуге үйретеді.

Экскурсияға баратын топтарда 10 оқушыдан 40 оқушыға дейін болады, ұзақтығы 40-90 минут. Оқу экскурсияларын мазмұнына қарай тақырыптық және кешенді (шолу) деп бөледі. Тақырыптық экскурсияларға барғанда оқу пәндерінің бір немесе бірнеше байланысты тақырыптар оқылады. Кешенді экскурсиялар екі немесе одан да көп оқу пәндерінің бір-бірімен мәселен, дүниетанудан "Ағын сулар мен желдер", өсімдіктер, жануарлар және "сыртқы орта" деген тақырыптарды оқу үшін экскурсияға баруға болады, байланысты тақырыптарын оқу үшін ұйымдастырылады.

Мұғалім алдын ала экскурсия болатын жерді көріп, оның білімге ықпалын анықтап, экскурсияның мақсатын және міндеттерін, түрін және құрылымын анықтайды, оқушылар үшін проблемалық сұрақтар, тапсырмалар әзірлейді, экскурсияның әдіс- тәсілдерін белгілеп, жоспар құрастырады. Жүретін жерлердің бағдарын жасап, қосымша көрнекіліктер және керекті жабдықтарды (өлшейтін құралдарды, блокнот, қарындаштарды, гербарийлерге арналған папкаларды, фотоаппаратты, компасты) әзірлейді, оқушылар

мен әңгімелеседі, қауіпсіздік ережелерін, өзін-өзі ұстау жөнінде айтады, экскурсия өтетін жерге қысқаша сипаттама беріп, қалай, қайда қарау керек екенін, нені бақылау, жазып алу, суретке түсіру керектігін айтып, қалай жүру керектігін түсіндіреді.

Биология оқыту барысында дәстүрлі емес сабақтарды өтудің тиімділігі. бүгінгі оқушылардың білім деңгейін дамытады.

Әдебиеттер:

1. Ж.Ж.Қожамқұлова. «Жаңа ақпараттық педагогикалық технологиялар» Алматы, 2013 ж.
2. Баймаханова С. Деңгейлеп саралап оқыту.Қазақстан мектебі. №10, 2004
3. Бітібаева Қанипа. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы. Астана, 2012.
4. Баймаханова С. Деңгейлеп саралап оқыту.//Қазақстан мектебі. №10, 2004
5. Бітібаева Қанипа. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы. Астана, 2012.
6. Таубаев Ш.Т. Исследовательская культура учителя: от теории к практике Монография-Алматы: Ғылым, 2001

ӘОЖ 57.086.8.

ОҚУШЫЛАРҒА ЛЕКЦИЯ ДӘРІСІН СҰРАҚ-ЖАУАП ӘДІСІМЕН ҮЛГЕРІМДІ ЗЕРТТЕУ

Қуанышова Г.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы: **Абдураимова Н.Ш.**

Қазақстан білім беру бағдарламасы өте қарқынды өзгерістер сатысын да тұр. Бүгінгі таңдағы негізгі мақсат – ұлттық құндылықты әлемдік деңгейде шығаруға қабілетті, өзіндік жеке көзқарасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау, жеке адамның шығармашылық, рухани және күш – қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану.

Еліміздің болашағы жастар қолында десек, білімді, ойы ұшқыр тұлға қалыптастыру, тәрбиелеу ұстаздардың қолында. Сол себепті заман талабына сай, бүгінгі ғылым мен техниканы қатар дамып келе жатқанын ескеріп, оқу үдерісінде, жаңа технологияларды жолға қою тұлғаның алған біліміне деген қызығушылығы мен ізденішілігін арттырады.

Білім жүйесіндегі осы өзгерістерді жүзеге асыратын,оның сапасын көтеретін жаңа заман талабына сай жас ұрпаққа туры тәрбие мен білім беретін,мұғалімнің теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі екені анық.Білім берудің барлық жүйесін талапқа сай реформалау, жастарға жүйелі білім беріп, оларды тәрбиелеу жалпы білім беретін мекемелердің басты міндеті.

Жас ұрпақты жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – білімді терең игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру, білім алушыларды шығармашылық қабілетін жетілдіруде дағды, танымды қалыптастыруға жетелейтін оқыту мен тәрбие технологияларын жетік білу, меңгеру, біліктілігін арттыру, әлемдік даму жолдарына қатысатын жастарды дайындау.

Қазіргі кезде білім алу мекемелерінде сабақ өтуде түрлі әдіс-тәсілдерді пайдаланып сапалы білім беру. Биология пәнін оқытуда лекция сабақтарын сұрақ-жауап әдісімен оқушылар үлгерімін анықтауда қолданылып келеді. Жаңа тақырыпты пысықтау кезінде кері байланыс формалары мен әдістерін және кейс сұрақтарын, миға шабуыл, оларды ауызша талдау, талқылау жазбаша сауалнамалар алу, графикалық суреттер, ішкі дүниесінде болып жатқан өзгерістерді рөлдік ойындар арқылы сезінуі арқылы үлгерімін бағалай алуға болады.

Мысалы кері байланыс түрі мен әдістерін дұрыс таңдау мұғалімнің өз құзырында. Кері байланыстың түрлерін сабақтың әр кезеңінде: тақырыптың соңында, сабақ бөлімдерінен кейін және тарау соңында жүзеге асыруға болады. Кері байланыс техникаларына тоқталар болсақ:

- ✓ Бакылау;
- ✓ Сұрақ-жауап/ блиц сұрақ/
- ✓ Кері байланыс күнделігі;
- ✓ Бір минут эссе;
- ✓ кейс сұрақтарын,
- ✓ миға шабуыл,

Кері байланыстың мұғалімдер үшін тиімді жағы:

- білім алушының өз-өзіне есеп беруге баулиды;
- білім алушының қажеттілігін біле аламыз;
- білім алушының өзіндік көзқарасы қалыптасады;
- білім беру барысының сапасын жақсартуға болады;

Лекция дәрсін сұрақ-жауап/ блиц сұрақ/ арқылы өз пікірін өткізе алу, жеткізе алу, ізбе-ізділігін алдын ала жеке тәртіпте өзі белгілеу, өз пікірін басқаларын өткізе алу немесе өз пікірінде қалу, басқаларымен пікірін бөлісе алу сияқты дағдыларды қалыптастыруға бағытталған.

Мысалы; адам анатомиясы пәнінен «Тыныс алу жүйесі, анатомиясы, физиологиясы, гигиенасы» тақырыбын меңгеру кезінде лекция дәрісінде пысықтау кезеңінде блиц сұрақтарын қою арқылы, қушылардың білімін бағалай алады, егер қойылған сұрақтарға толық жауап берсе, нәтижелі көрсеткіш болса, онда мұғалім алға қойған мақсатына жете алады.

«Блиц-сұрақ» технологиясы арқылы өткізу тәртібіне тоқталып өтсек. Сауалда дұрыс немесе дұрыс емес деген ұғым болмайды. Әрбір сауалдың артында жауап жатыр.

Блиц-сұрақтары.

1. Адам тыныс алғанда қайсы мүшелер қатынасады.
2. Мұрын салқын ауаны жылытып беру қасиеті бар ма, онда қалай?
3. Өкпе неше қабаттан тұрады, ерекшелігі неде?
4. Адам бір тәлікте неше куб ауа қабылдайды?
5. Ауа көпіршіктерінің қызметі не?

Блиц-сұрақтарының жазба түрінде тақырып бойынша болуы да мүмкін

ол үшін мұғалім сұрақтарды жазба түрінде алдынан сұрақтарды даярлап қояды. Жазба түрде оқушылар нәтижесі анықталады, бұл бағалаудың тиімді жақтарының бірі.

Биологияны оқытуда ойын түрінде қолданылатын сұрақ-жауап әдістерінің тиімділігін зерттеу негізінде жазба түріндегі ойын әдісін пайдалану және оның нәтижесін талдау.

«Төмендегі берілген сөдерді аяқта» Мысалы:

1. Жасыл табиғат.....(ауа ажыратады)
2. Ауа.....(тіршілік көзі)
3. Бронқылар.....(оң жақ-сол жақ)
4. Өкпе.....(ішкі тыныс алу мүшесі)
5. Көмей.....(кеңсіріктен кейінгі мүше)
6. Дыбыс.....(көмейде орналасқан)
7. Ренит.....(мурынның қабынуы)
8. Пневмония.....(өкпенің қабынуы)

Осылайша лекция сабақтарында сұрақ-жауап арқылы оқушылардың үлгерімі нәтижесі көрсетілді. Биология пәнін оқытуда лекция түріндегі сабақтардың түрі көп, олар семинар, конференция сабақтары да болуы мүмкін.

Әдебиеттер:

1. Қуанышова С.Е. Биологияны оқыту әдістемесі. Шымкент 2002ж.
2. Мырзабаев А.Б. Биологияны оқыту әдістемесі. Қарағанда 2006ж.
2. Ж.Ж.Қожамқұлова. «Жаңа ақпараттық педагогикалық технологиялар» Алматы, 2013 ж.
3. Баймаханова С. Денгейлеп саралап оқыту.//Қазақстан мектебі. №10, 2004
4. Бітібаева Қанипа. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы. Астана, 2012.
5. Аубакирова Р.Нурбекова М. Педагогикалық зерттеу әдістемесі. Оқу құралы Астана: Фолиант, 2008-128б
6. Ж.Ж.Қожамқұлова. «Жаңа ақпараттық педагогикалық технологиялар» Алматы, 2013 ж.

ӘОЖ 541.124

ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕР – ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.

Мүслим Н.Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы: **Абдураимова Н.Ш.**

Жоғары санатты арнайы пәндер оқытушысы: **Копбаева Н.А.**

Жер бетінде шипалық қасиетке ие алуан түрлі өсімдіктер өседі. Дәрілік өсімдіктердің географиялық аймақта қоныс тепкен емдік шипалық қасиеттері алуан түрлі өсімдіктерді адам баласы ерте кезден-ақ өз қажетіне жаратып келеді. Осыдан үш мың жыл бұрын-ақ кейбір шығыс елдерінде қазір қолданылып жүрген дәрілік өсімдіктердің бірсыпырасы белгілі болған.

Ал дәрілік өсімдіктерді зерттеу әдісі XVIII – XIX ғасырларда қолға алынып, 1878 жылы Н. И. Анненков «Ботаникалық сөздік» атты кітап құрастырды. Белгілі орыс агрономы А. Т. Болотов «Экономикалық дүкен» атты журнал шығарып, дәрілік өсімдіктер туралы көптеген мақалалар жариялады. 1912 жылы профессор В. К. Варлихтың «Орыстың дәрілік өсімдіктері» атты еңбегі жарық көрді. Кейінірек С. П. Боткин, Ф. И. Иноземцов сияқты көрнекті ғалымдар қазіргі кезде бүкіл дүние жүзінде жүрек ауруларын емдеуге пайдаланылып жүрген жалынгүл және меруертгүл тәрізді тамаша өсімдіктерді ғылыми медицинаға енгізді.

Дәрілік өсімдіктермен емдеу – өте ертеден келе жатқан тәсіл. Дәрілік өсімдіктерді қолданғанда төмендегі шараларды есте ұстау керек:

1. Дәрілік шөптерді жинағанда жинау тәсілін білу керек (яғни жинау мерзімі, ауа – райы, тазалау, кептіру және сақтау секілді т. б.).
2. Белгіленген мөлшерде ғана қолдану, дайындау тәсілін білу.
3. Қайнатпалар мен тұнбаларды қолданғанда емдік курс аралығын қатаң сақтау.
4. Қолданбас бұрын дәріңіздің қандай ауруға ем, ал қайсысына зиянды екенін оқып танысу.

Бір ғана фитотерапиялық әдіспен емделу нәтиже бермеген уақытта дәріхана лық дәрілерді қоса пайдаланып ауру уытын кетіруге болады.

Дәрілік өсімдіктердің бірі табиғатта кең тараған түрі «Алтын мұрт»

Иркутскідегі медицина институтында тәжірибе нәтижесінде көп қолданылған алтын мұрт адамның дауыс ырғағын бұзған және қайтып емдеуге көнбеген.

Алтын мұрттың дәрілік қасиеті әлі толық зерттеліп болған жоқ. Алтын мұрттың ағзадағы әсері өте күшті, сондықтан оны қолданғанда дәрігерлік бақылауда болған дұрыс.

Әр түрлі методикалық нұсқаулар мен кітап авторлары, ұлы ғалым Парацельстің мына сөзін қайталаудан жалықпайтыны сондықтан: « Дәріні емдеу үшін де, улау үшін де пайдалануға болады, тек оны мөлшері ғана анықтайды » - деген сөзі.

Алтын мұрттың сабағын дәрілік мақсатқа қолданғанда қауіпсіздік шарасын толық қарастырған жөн. Мысалы 50 – 100 г майдаланған сабағының буындарын 0, 5 л суға араластырған тұнбасын бірінші рет пайдаланғанда адам денсаулығының түзелгені білінеді. Яғни, қан айналымы жақсарып, адамның көңіл – күйі көтеріліп, өн бойына жылылық сіңіріп тұрады. Бірақ бір апта өткен соң оның кері әсерін байқайсыз. Яғни нормадан артық пайдаланған дәрі басты ауыртады, тамақ бездері ісініп кетеді, соның әсерінен дауыс ырғағы бұзылады, ағза әлсіреп көңіл – күй төмен құлдырайды. Денеге артық құйылған биоактивті заттарды сыртқа шығаруға терінің шамасы жетпей, тері аурулары қозады. Қарынның кіндік айналасы қышып, әрі қарай сулы экземаға ауысады.

Денеге артық жиналған биоактивті заттарды шығару үшін соларды сорып сыртқа алып шығатын препараттар – энтеросгель, сульфодерм және нормагасттарды пайдалану керек.

Сондықтан сабақтан жасалынған дәрілерді сыртқы ауруларға жараға жағуға ғана қолдану керек. Мысалға, алтын мұрттың 5 – 6 сабағын 0, 5 л – 70 % спиртке тұндырып, оны остеохондроз, буын ауруларына қарсы теріге жағу керек.

Алтын мұрт жапырақтарын сыртқы жараларға жапсырып қолданғанда аллергиялық реакция бермес үшін оны сұйылтып, қолданған жөн. 1 : 3 немесе 1 : 5 қатынаста ыстық сумен мұртшалардың шырыны араласқан қоспасы. Жылы теплицалардың мәдениетінде бір түр белгілі - хош иісті каллизия. Отаны – Мексика. Бұл әжептәуір кесек өсімдік. Табиғатта бүйірлік өркендерінің ұзындығы 1 м-ге дейін, 2 м биіктікке жетеді, ал теплицада (оранжереяда – қыста өсімдік өсіру үшін әйнектеліп жылытылған орын) 70-90 см-ге өседі. Екі түрлі өркендері болады. Өркендерінің біреулері тік тұратын, етті, биіктігі 70-80 см-ден 2м-ге жетеді. Және қалыпты дамыған жапырақты болып келеді. Қалыпты дамыған жапырақтардың ұзындығы 20-30 см, ал ені 5-6 см, сыртынан жас жүгеріге ұқсас.

Институтының мәліметтері бойынша хош иісті каллизия мынадай биохимиялық құрам иеленеді. Бұл мәліметтер үлкен маңызға ие. Өйткені, әрбір өсімдіктің биохимиялық компоненттерінің дәл бірегей байланыстырылуы оның шипалы қасиеттерін анықтайды.

1-кесте Алтын мұрттың биохимиялық құрамын анықтау нәтижелері.

Көрсеткіш	Жапырақтарында	Сабақтарында
Каратиноидтар, мг %	10,2	57,6
Аскорбинқышқылы, мг %	6,0	12,0
Флавоноидтар, %	0,1-0,4	0,2-0,6
Қанттар, %	6,8	6,4
Қышқылдық, %	0,3	0,2
Пектиндер, %	10,3	17,4
Иілікзаттар, %	4,7	2,8
Катехиндер, %	0,5	0,1

Алтын мұрттың тамаша емдік қасиеттері оның бойындағы шырындардың биоактивті заттармен тығыз байланыстылығында.

Алтын мұрт өз бойында биологиялық активті заттар фитостероидтар мен флавоноидтар (флавонолдар) топтарын құрайды.

Алтын мұртты зерттеу нәтижесінде оның шырынында көптеген дәрумендер мен микроэлементтердің барлығы анықталды. Атап айтқанда, адам ағзасына өте керекті мыс, хром, никель, темір секілді микроэлементтер бар. Дәрумендер ағза қажеттілігіне байланысты әр топқа бөлінеді, олардың химиялық құрамы өте күрделі. Адам ағзасына дәрумендер тамақ арқылы түседі. Олардың энергетикалық құндылығы болмағанмен, ағзалардың дәруменсіз қалыпты жұмыс істеуі мүмкін емес. Олар ағзадағы биохимиялық реакциялардың катализаторы болып табылады немесе сол биохимиялық реакцияға тікелей өзі түседі.

Алтын мұртты үйде өсіргенде оған аса мұқият көңіл бөлген жөн. Ол сонда ғана өзінің емдік қасиетін толық сақтайды. Оның емдік қасиетке жеткенін мына жағдайда анықтайды: көлденең бағытта өскен тоғыз өскіншелер болу және түсі қоңыр көк болуы керек.

Алтын мұрттың сулы және спиртті ерітінділерінің рН – ын, сыну көрсеткішін, тығыздығын анықтау.

Алтын мұрттың жапырағы мен сабағының сулы және спиртті ерітінділерінің рН – ы ЭВ – 74 универсалды иономермен, тығыздығы - пикнометрлік әдіспен, ал сыну көрсеткіші ИРФ – 454 Б маркалы рефрактомермен анықталды.

Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер 1 – кестеде көрсетілген.

2 – кесте. Алтын мұрттың жапырағы мен сабағының физика – химиялық қасиеттері

Шикізаттүрі	рН		η		ρ (г/см ³)	
	суда	спиртте	суда	спиртте	суда	спиртте
Каллизияжапырағы	4,0	6,0	1,3340	1,3620	1,0019	0,936
Каллизиясабағы	7,6	5,6	1,3310	1,3360	1,029	0,83

Алтын мұрт емдік қасиеттерге тек қай уақытта оның шырмауық сияқты қосымша бұтағында шамамен 10 буынша өскенде ғана ие болады. Дегенмен мұрттары өсіп жетілмесе немесе жоқ болған уақытта өсімдік өзінің ем болатын қасиеттерін жоғалтпайды. Өсімдіктің мұрттарын, сабақтарын, жапырақтарын бөлек алып, олардан сулы және осылай спиртті тұндырмалар және тұнбалар, дайындайды.

Дәрілік өсімдіктер ұлттық мидецинада кеңінен қолданылады, оладан бірі алтын мұрт өсімдігінен қарастырылды. Дәрілік өсімдіктер арқылы еліміз

де фармацевтика өндірісі жақсы дамыған. Мемлекетімізде дәрі дәрмек өндірісінен дәрілер істеп шығарылып жатыр.

Әдебиеттер:

1. Бегалиев А.Б. Проблемы окружающей среды и сохранение биологического разнообразия, Алматы, 2005г
2. Мухитдинов Н.М. Пашина Г.Н. Лекарственные растения-Алматы: Қазақ университеті, 2002-308с
3. Шілдебаев Ж.Б.Сергева А.М. Темирова А.М. Ізімова Р.І Биогеография Алматы. 2012-3636
4. Варонов А.Г. Дроздов Н.Н. Криволуцкий Д.А.Мило Е.Г.Биогеография с основами экологии-Москва Академкнига,2003

ҚАЛА ҚҰСТАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯСЫ МЕН ЭКОЛОГИЯСЫ.

Шырынбек А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы: **Абдураимова Н.Ш.**

Экологиялық білім беруді дамыту педагогика ғылымының басты бағыты. Оқушыларға экологиялық мәдениетті қалыптастыруда биология пәнінің зор мүмкіндігі бар, себебі ол ғаламшардағы сирек тіршілік құбылыстарының заңдылықтарын түсіндіріп қана қоймай, табиғатты қорғауға шақырады.

Мектептерде оқушыларға білім беруде мұғалімдердің экологиялық деректерді міндетті түрде есепке алу, соған сәйкес тиісті дайындық талап етіледі.

Экологиялық білім беруде зор мүмкіншілікке қол жеткізудің жолы үздіксіз экологиялық білім және тәрбие беру. Үздіксіз тәрбие беруге мемлекеттік деңгейде мән беріліп Президентіміз Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан - 2030» стратегиялы бағдарламасында және «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Республика халқына жолдауында ерекше экологиялық саясат ұстанымдарын атап көрсетті.

Аса күрделі экологиялық мәселелермен бетпе – бет келіп отырған қазіргі қоғам алдындағы тәрбиенің бір міндеті – жас ұрпақтың бойына қоршаған ортаға деген жауапкершілік қатынасын қалыптастыру. Оқушыларға экологиялық тәрбие беруде мынадай жолдардың тиісді болатынын тәжірибе көрсетуде:

1. Экологиялық мәселелердің туындау себебін білуге ұмтылысты ояту.
2. Оқушыларды мектептегі экологиялық мазмұндағы практикалық жұмыстарға тарту.
3. Оқушылардың экологиялық үйірмелерге қатынасуы.

Сонымен қатар әр оқушы «Табиғат», «Табиғи ортаның тазалығы», «Денсаулық», «Жасыл желек», «Мөлдір су», «Көгілдір аспан», «Құнарлы топырақ», «Сайраған құс», «Жүгірген аң», «Менің өлкем», «Туған жер экологиясы» т.б. сөздерінің мағынасын жете түсінген жөн.

Жеке оқушыны жан - жақты дамыту мен тәрбиелеуде сабақты және сыныптан тыс жұмыстарды дұрыс ұйымдастырғанда ғана белгілі бір нәтижеге жетуге болады. Сабақтар және сыныптан тыс жұмыстар бірін - бірі толықтырып, дамытып отыруы қажет. Белгіленген жоспар бойынша жүргізілген сабақ әр уақытта оқушыларды қызықтыратын, ойландыратын экологиялық проблемалардың барлық жағын алып көрсете алмайды. Сондықтан, сабақта өтілген материалды кеңірек оқып үйрену үшін сыныптан тыс жұмыстарды өткізудің маңызы зор.

Бірақ сыныптан тыс жұмыстарды өткізудің мәні оқушыларға экологиялық материалды көп беруде ғана емес. Сыныптан тыс жұмыстардың мақсаты әлдеқайда кеңірек, олар оқушыларды жан - жақты дамытуға бағытталады, сабақтағы материалды сапалы, тез ұғып қабылдауына, туған жердің экологиялық мәселелерін шешуде атқарылатын жұмыстарға араласуға жетелейді. Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың табиғаттану, география және биологиядан алған білімдерін дамытуға және тереңдетуге, оқу іс-әрекетінде белсенділіктерін арттыруға, бағдарлама бойынша берілген экологиялық материалды тез меңгеруге көмектеседі.

Сыныптан тыс жұмыстарды өткізу және оған дайындық барысы оқушылардың бақылау жүргізуіне, қарапайым тәжірибелер қоя білуіне, белгіленген әдебиеттерді оқуына мүмкіндік береді.

Сыныптан тыс жұмыстар өз өлкесінің экологиялық жағдайы, қоршаған орта, дүние туралы ғылыми білім мен тұжырымдарды, құбылыстарды сипаттайды. Экологиялық тәрбие беру мақсатында қоршаған ортаға жауапкершілік қатынасын қалыптастыру қоғамдық әлеуметтік қарым-қатынастардың элементі болуы тиіс. Сыныптан тыс жұмыстар

оқушылардың жан - жақты ойлауы мен іскерлігін арттыру бағытында жүргізілетін педагогикалық білім, экологиялық тәрбие беруде басты орын алатын жұмыстардың рөлінің артуына бірнеше жағдайлар әсер етеді.

Оқушыларға жүргізілген анкеталық жұмыстың нәтижесі. Орта білім беретін мектептердің 7 сынып оқушыларына арналған құстар тақырыбы бойынша теориялық білімдерін тексеру үшін 15 сұрақтан тұратын сауалнама құрдық. Сауалнамаға жалпы білім беретін «Қайнар» атындағы мектеп мемлекеттік мекемесі 7 сынып оқушылары алты оқушы қатысты. Әрбір құрылған сұрақтарға жауаптар берілген. Оқушылар өздері дұрыс деп есептеген жауаптарын таңдады.

Сауалнаманың бірінші сұрағына оқушылардың 35% құстың дауысы деп жауап берген, 35% көліктің дауысы деп жауап бергендер, ал 30% теледидардың дауысы деп жауап берген.

Сауалнаманың екінші сұрағына оқушылардың 30% экологиялық факторларға байланысты деп жауап берген, 10% экологиялық факторларға байланысты емес деп жауап берген, 60% білмеймін деп жауап берген.

Үшінші сұрағына 32% экологиялық факторларға байланысты екендігін, 12% экологиялық факторларға байланысты емес екендігін, 44% білмейтіндігін көрсеткен. Неліктен құстардың тіршілігіне жарық қажетті факторлардың бірі деген сұраққа мынадай жауап алынды: 70% жарық болмаса тіршілігіне қажетті қорегін қамти алмайды, 18% құстардың тіршілігіне қажет емес деп жауап берген, ал 12% білмеймін деген жауап жазған. Сауалнаманың бесінші сұрағында құстар қандай экологиялық топтарға бөлінетініне оқушылар: 60% бұталы-орман құстары, батпақты-шалғындықтың құстары, шөлді дала құстары, су құстары, жыртқыш құстар деп жауап көрсеткен. Ал, 17% шөлді дала құстары, су құстары, шөлді дала құстары, су құстары деп, ал қалған 13% батпақты-шалғындықтың құстары, шөлді дала құстары, су құстары, су құстары, шөлді-су құстары деп жауап берген.

Сауалнаманың алтыншы сұрағына оқушылардың 60% туған жеріндегі керекті қоректердің жеткілікті болуына байланысты деп, басқа 15% білмеймін деп жауап көрсеткен, қалған 25% құстардың ұшып келу мерзімі ешнәрсеге байланысты емес деп жауап берген.

Қондырғыдан тұрғылықты мекендегі құстарды бақылау үшін дүрбі, құсты анықтағыш, қалам мен блокнот (қалың дәптер) қажет.

Құстар есебін жүргізу. Бұл жұмысты жүргізу кезіндегі алғашқы ақырет ақпарат жинау құстар есебін жүргізуге кетеді. Орнитологтардың жиі қолданатын, әрі кеңінен таралған әдістерінің бірі – анықтау жолағын шектеусіз құстардың маршруттық есебінің әдісі. Әдістің мәні мынадай: есепті жүргізу жоспарланатын орын алдын – ала таңдалады. Қадам өлшегіш немесе қарапайым қадам есебімен оның ұзындығы өлшенеді. Түрлі учаскелерде бірнеше тәсілдермен өтуге болатын маршруттың минималды ұзындығы – 5 км. Алынған мекен орны (биотоп) бүкіл ұзындығында біркелкі, мысалы, тек көпқабатты заманада нысан немесе бақ учаскелері бар азқабатты ғимараттар болуы тиіс. Есепті құстардың көптеген түрлерінің максималды белсенділік уақытында (Жаздық алғашқы жартысында таңғы 5 – тен 9 – ға дейін, жаздың екінші жартысында – 12-ге дейін, қыста тәуліктің барлық жарық уақытында) жүргізеді. Есептеуде, егер зерттеуші алдында міндет тұрмаса, мүмкіндігінше ашық ауа-райында жүргізу керек.

Бір мезгілде түрлі маршруттар бойынша бірнеше оқушы есебін жүргізуге немесе «Орнитологтар» саны бойынша маршрутты бөлуге болады. Құстарды анықтау кезінде жетінші балаларға оларға дейінгі қашықтықты анықтауға қалың дәптер немесе карточкада жазбаны дұрыс жасауға көмектеседі. Қашықтық есептегіш пен анықталған сәттегі құс арасындағы түзу бойымен анықталады. Зерттелуші аймақта құстың бөлу сипаты көрсетіледі. Егер құс отырса, бір орыннан екіншісіне ұшса немесе ұшуда қоректенсе, ол отырыңқы деп аталады. Егер құс зерттелуші мекен арқылы транзитпен ұшса немесе оқушы оны ұшу немесе қону орнынан көрмесе, ол ұшушы деп аталады. Кездескен құс жынысын атап өту керек – бұл мекендеушілер тығыздығын есептеу үшін маңызды. Толтырушы карточкалардың біріңғайлылығы кезінде жетекші кейін оқушылар зерттеу жұмыстары үшін қолданатын көпжылдық мәліметтері бар карточканы құра алады. Есептік жұмыстар аяқталғанда квадрат

километрдегі даралар саны (N) есептелінеді. Мәліметтер 2 кестенің соңғы бағанына келтірілген. $N=406+1-N+3d+10d+0,5 \text{ ч.д.}/L+(406+1-N+3d+10d. +0,5\text{ч.д.})/3t$, мұндағы б-25 метрге дейінгі анықталу жолағында байқалған құстар саны, н- 25-тен 100-ге дейін, д-100-ден 300-ге дейін, о.д.- 300-ден 1000-ға дейін, и.д.-1000 көп, ♂ - аталық, л – ұшуда кездескен құстар, с-отырушы немесе ұшушы құстар, L-километр өткен қашықтық, t-сағаттағы есепке шығындалған уақыт; формуланың бірінші бөлігінде отырыңқы және ұшып өтуші құстар, екіншісінде-ұшушы құстар есепке алынған.

Шымкент қаласының жеке зерттелген құстардың биологиясы мен экологиясы.1. Ткачковыйлар тұқымдасы. Үлкен топтардан тұратын тропикалық құстар. Мөлшерлері кішкентайдан орташаға дейін барады (массасы 7 -100 г). Қауырсындары тығыз, түстері әртүрлі, еркектеріне қарағанда ұрғашылары ашық түсті. Көбінесе ағаштың бұталарында мекен етеді, кейбір түрлері жартастарда мекен етсе, ал көптеген түрлері адамдардың қасында даладан тундраға дейін мекен етеді. Қанатары қысқарақ, қыдырымпаз және бұл құстар әлсіз болып келеді. Вокальдық қабілеті нашарлау, әндеріде жок. Тұқымдармен қоректенеді, бірақ балапандарын насекомдармен қоректендіреді. Кейбір түрлері тек насекомдармен қоректендіретіндері де бар. Ұялары әртүрлі, көптеген өнерлі құрылысшылар, ал торпикалық аймақтарда мекен ететіндерінде ұялары өрілген, өте қоғамшылдық құстар. Көптеген түрлері отар түзеді. 272 ткачиковыйлардан 68 туысты біріктіреді. Қазақстанда 3 туыстың ішінен 7 түр кездеседі.

Полевой воробей. *Passer montanus* L. Жауторғай. Қазақстанда кең деп таралған, тек қана сусыз далаларда және таулы аймақтарда кездеседі. Барлық жерде отырықшылары тіршілік етеді. Бұл ең кішкентай торғайлар (массасы 17-18 г). Басқа түрлерден ашық – қоңыр түсті басы мен ақ түсті бетімен, яғни қара дөңгеленген дақтарымен ерекшеленді. Басқа торғайлардан айырмашылығы еркектері мен ұрғашылары бірдей түсті. Ауылдарда және қалаларда ерекшеленіп мекен етеді, тек қана орман және орманды далалы зоналарда жайылып жүреді, ал оңтүстік жақта орманды және лайлы тау бөктерінде мекен етеді. Дауыстары жуанырақ және дауысты, яғни торғайларға қарағанда. Қорегі аралас, балапандарын насекомдармен қоректендіреді. Ұялары шатырдың астында, емендерге салады. Балапандарды жазда 2-3 рет шығара алады, басқан кезде 5-6 жұмыртқа салады. Балапандарын біргелесіп қоректендіреді. Жаздың соңында және күзде жауторғай мен торғайлар нан өндірісіне зиян келтіреді, ал керісінше қалаларда бұл құстар пайда әкеледі.

Домовой воробей. *Passer domesticus* L. Үй шымшығы. Көптеген түрлері Қазақстанда ұя салады. Жауторғайдан айырмашылығы мөлшері үлкен (массасы 25-38 г), сұр қалпақты немесе жылтыр қоңыр басты. Бұл құсты қалың торғайдан ажырату қиын, көптеген ғалымдар әліде бұл құсты бір түрге жатқызады, тек олардың айырмашылығы біреуі отырықшы құс, ал екінші отырықшы емес құстар. Үлкен торғайлар барлық қоректі заттарды жей береді, ал балапандарын тек қана насекомдармен қоректендіреді. Ұяларын қуыстарға сала береді, көбінесе шатырдың астына салады. Ұрғашылары жұмыртқаларын басады, кейіннен ұрғашысы мен еркегі біргелесіп 5-6 қалындақты жұмыртқаларын 12 күн басып, балапандарын ұяда 11-19, орташа 14 күн қоректендіріп, одан кейін ұядан тыс қоректендіреді. Жылына екі рет басады. Күзге қарай жауторғайлармен біргелесіп, егіндерге зиян келтіреді. Адамдармен бірге тіршілік етіп, адамдардан қорқа бермейді. Бұл құстар ақылды құстардың бірі, яғни бұлар барлық жағдайларға төзімді. Жауторғайлармен бірге торғайлар үлкен қалалардың қанатты құстары, олар ешқашан зиян келтірмейді, ал жазды күндері жасыл егіндерден насекомдарды тазартып отырады [38-40].

2. Кептерлер тұқымдасы. Орташа денелі құстар (массасы 30 г-нан 3 кг-ға дейін барады). Денесінің белгілері: кең тығызды денелі, аяқтары қысқа, кішкентай басты және қысқа иықты, қысқа-ұзынды және өткір, кең қанатты. Кептерлер қатты және түрлі жағдайлар жасап ұшады, жерде жақсы жүреді, бірақ жай жүгіреді.

Әдебиеттер:

1. Қайроллаев К.Қ., Несіпбаев Т.Н. Қазақстан құстары. «Агроуниверситеті баспасы». Алматы, 2007ж
2. Гаврилов Э.И. Қазақстан Республикасы құстарының анықтамасы. (аты, таралуы, саны). Алматы, 2000г.
3. Махмұтов С.М. Зоология. 2-бөлім.-Алматы,1995ж.
4. Саловаров В.О. Птицы Гората. Исследования в школе // Биология в школе, №5, 2008,51-55с.
5. Жұмалиев М.Қ., Есжанов Б.Е., Жануарлар әлемінің биоалуантүрлілігі (Құстар). Алматы. «Қазақ университеті» 2006ж.

ӘОЖ:37.018.

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЕСЕПТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ МЕН РӨЛІ

Рахманова К.

«Бастауыш білім беру педагогикасы мен әдістемесі»
мамандығы МБТ 22-9/1 тобы 1 курс студенті
Ғылыми жетекшісі: Сапарбаева Ж.М.
химия пәнінің оқытушысы, ғылым магистрі
Г. Мұратбаев атындағы
Гуманитарлық-техникалық колледжі. Жетісай қ.
<zhadyra_0811@mail.ru>

***Аннотация:** Химиялық есептерді шығарту білім алудың негізгі көзі, оқыту процесіне есептерді кіргізу арқылы дидактикалық принциптерін жүзеге асыру*

***Тірек сөздер:** химиялық ұғымдар, заңдар, теориялар, есептер, формула, элементтер*

***Аннотация:** создание химических задач основной источник получения знаний, реализация дидактических принципов путем включения задач в учебный процесс*

***Ключевые слова:** химические понятия, законы, теории, задачи, формула, элементы*

***Abstract:** the creation of chemical tasks is the main source of knowledge, the implementation of didactic principles by including tasks in the educational process*

***Keywords:** chemical concepts, laws, theories, problems, formula, elements*

Оқушылардың химия пәнін терең меңгеруі химиядан есептер шығаруды үнемі қолдану негіз болуы керек. Қазіргі кездегі химиялық білімнің меңгерілу процесіндегі психолого-педагогикалық талаптар бойынша теориялық білім-дерін әр түлі есептер шығаруда белсенді қолдана білуге үлкен рөл беріледі.

Химияны оқытатын мұғалімнің жұмысының ұтымды болуы теориялық білімнің тереңдігіне және оны өз жұмысында шығармашылықты пайдалана білуіне тікелей байланысты.

Химия – теорияны жүйелі оқытатын көптеген мәселелердің шешу жолын өз бетімен іздестіру мен тығыз байланысты болатын, сондықтан оқушының ойлау әрекетінің жоғары болып, шығармашылық деңгейінің көтеріңкілігін тілейтін ғылым саласы. Бұл процестің негізгі компоненті болып химиядан есептер мен жаттығуларды орындай білу ікемділігі есептеледі, соның ішінде әсіресе жүйелі ойлауды қажет ететін қиындатылған, күрделі есептерді және химиялық процестердің мәнін жете түсінуде қажетті типтік есептер мен эксперименттік есептерді шығара білуі оқушылардың ғылыми-диалектикалық көзқарасын, шығармашылық ойлауын, танымқызығушылығын дамыту, химияның өмірмен, басқа пәндермен, практикамен байланысын ашып, білім алушы жас ұрпақтарды білім, білік, ікемділік, дағдылармен қаруландыруға бағытталады.

Химиядан есептер сандық немесе сапалық болуы мүмкін. Ондай есептерді шығару оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу қабілетін көтеріп, шығармашылық деңгейін арттырады, химиялық білімді тереңірек меңгеруге бағыттап, химияны күнделікті өмірмен байланыстыра алу біліктері мен дағдылары жоғары болуына жағдай жасайды.

Химиялық есептерді шығарту – білім алудың негізгі көзі болыптабылады. Оқыту процесіне есептерді кіргізу арқылы оқытудың мынадай дидактикалық принциптерін іс жүзіне асыруға болады:

1. Оқушылардың белсенділігін және өз бетімен жұмыс істеуін қамтамасыз етуге болады.
2. Біліммен біліктің жинақтығын қамтамасыз етеді.
3. Оқытудың өмірмен байланыстылығын қамтамасыз етеді.
4. Кәсіптік бағдар мен политехникалық білім береді [1].

Мектеп химия курсында химиялық есептер шығару оқытудың жалпы жүйесінде сарамандық әдістердің біріне саналады. Сан есептері химияның ғылым ретінде қалыптасуына алғашқы зерттеулерде қолданылғаны белгілі.

Есеп шығару – оқушылардың ой-өрісін дамытудың негізгі құралдарының бірі, теориялық біліммен тәжірибе арасындағы байланысты жүзеге асырудың жолы. Оқу үрдісінде есептер шығару химиялық ұғымдарды, заңдарды, теорияларды қалыптастырып, байытуға оқушылардың химиялық ойлауын өрістетуге, білімдерін іс жүзінде қолдануға, табандылық, іскерлік, ізденгіштік, еңбек сүйгіштік, т.б. қасиеттерін тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Автор А. Мырзабайұлы химиялық есептердің қолданылуын төмендегідей көрсетті:

- а) жаңа химиялық ұғымдар мен мағлұматтарды үйрету;
- ә) сарамандық іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру;
- б) білімнің тереңдігі мен баяндылығын тексеру;
- в) проблема қою және проблемалық ахуалтуғызу;
- г) материалды пысықтау, жалпылау және қайталау;
- ғ) политехникалық ұстанымдарды іске асыру;
- д) оқушылардың шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу үшін қолданылады

Есеп оқушыларды жаңа химиялық біліммен қаруландырып, қалыптасқан іскерліктері мен дағдыларын жүйелеуге және нақтылауға да көмектеседі.

Оқушылардың білімін жетілдіру және кейбіріскерліктер мен дағдыларды дамытуға жаттығулардың маңызы зор. «Химиялық есептердің терминін түсіндіруде әдіскерлер мен мұғалімдер де бірзділік жоқ. Кейде жаттығуларды есептерге жатқызып жүр. Екеуінің арасында елеулі айырмашылық бар».

Орта мектептің химия курсында сан жәнәсының тәжірибе есептерімен қатар, ешбір математикалық есептеулердің қажет етпейтін немесе тәжірибелер жасап сынақ тәжірибелер жүргізбей-ақ орындауға болатын «есептер» де бар. Ондай есептер жаттығулар деп аталады.

Жаттығулардың түрі де әр түрлі, мәселен, химиялық формулалар және теңдеулерді құрастыру және оқи білу, қазіргі оқулықтарда жаттығулар әр тақырыптардың соңында берілетін бақылау сұрақтарымен бірге беріліп жүр. Жаттығулар көпшілік жағдайда заттар арасындағы байланысты немесе бір заттан екінші затты алуға көшу құбылыстарын көрсетуде көбірек пайдаланылады [2].

Химиялық жаттығулардың өзінің орындау мақсаты мен ерекшеліктеріне қарай автор И. Н. Нұғманов төмендегідей типтерге бөлуге боладының көрсеткен:

- 1) Белгілі құбылыстарға түсінік беру және оның реакция теңдеулерін жазу.
- 2) Заттардың класаралық байланыстарына арналған жаттығулар.
- 3) Бастапқы алынған және реакция нәтижесінде шыққан заттардың формуласы белгісіз болатын жаттығулар.
- 4) Электролиттік диссоциация теориясы бойынша теңдеулерді қысқартуға байланысты жаттығулар.
- 5) Тотығу-тотықсыздану реакцияларына арналған жаттығулар.

б) Органикалық заттардың бір класынан екінші класына өтуге, құрылым формулаларын құрастыруға, изомерияларын түзуге кеңістік құрылысын салуға, т.б. жаттығулар.

Іс жүзінде жүрмейтін реакциялардың теңдеулерін құрастырып, жаттықтыру көп зиян келтіреді. Жаттығулар мақсатқасай және орынды жүргізілгенде ғана нәтижелі болады. Талапқасай келмейтін жаттығулар оқу уақытын алады, оқушылардың білім игеруіне пайда келтірмейді.

Химиялық білім беру жалпы білім беру жүйесінде химияның сөзсіз практикалық мәнділігімен анықталған табиғатты зерттеуінің негізгі әдістері, іргелі ғылыми теорияларды таныстыруда жетекші орындардың бірін алады.

Сандық есептер химия ғылымының негізін оқытуда маңызды орын алады. Есеп шығару барысында оқу материалын тереңірек және толық меңгеру, бар теориялық білімдерін практикада қолданудың дағдылары нығаяды, өзіндік жұмысқа қабілеттіліктерін жетілдіреді, қисынды ойлау қабілеттерін қалыптастыру, талдау және синтез тәсілдерін пайдалана отырып құбылыстар мен объектілер арасындағы өзара байланысты табады. Бұл тұрғыда есептерді шығару химия ғылымының құрамдас бір бөлігі болып табылады.

Есеп шығару – мақсат емес, заттар мен олардың қасиеттерін таныстыру арқылы оқушылардың білімдерін әбден жетілдіру және бекіту. Есеп шығару арқылы теория мен практиканың байланысы жүзеге асырылады, еңбек сүйгіштік, дербестік пен мақсаттылыққа тәрбиелейді және ойлаудың тиімді тәсілдері қалыптасады. Есепті шығара білу оқу материалының тереңдігін меңгеруінің міндетін шеше отырып, химиялық ойлауды даму деңгейінің көрсеткіштердің бірі болып көрінеді.

Соңғы кездері ғылыми және әдістемелік әдебиеттерде есеп шығаруды оқытудың неғұрлым жаңа әдістері логика, психология, дидактика және химияны оқыту әдістемесі ғылымдарының жетістіктерімен қатар зерттеу арқылы талқылануда. Дегенмен арнаулы басшылықтағы кемшіліктер есептердің жеткілікті мөлшерде әдістемелік және психологиялық талаптарын ескере отырып жетілдірілген әдістердің біріретінде қолданылуына мүмкіндік бермейді [3].

Оқушылардың есептерді шығарудағы білімдерін қалыптастыру мәселесін зерттеу төмендегі себептердің әсерінен туындайды:

есепті шешу барысында өз іс-әрекеттерінің қызметін керекті мөлшерде ұғынбайды, яғни есептің түйінін және шешу барысын түсінбейді;

әрқашан есептің мазмұнын талдамайды, дәлелдеу және ұғынудан өткізбейді;

шешімге ортақ тәсілдер мен әрекеттердің тізбектерін анықтамайды;

Химиялық оқу тапсырмасы – бұл есептері шығару барысында білім беру стандарты негізінде оқушылардан ойлағыштық және практикалық іс-әрекеттерін талап ету мақсатында химия әдісі мен теориясын бекітудің, химиялық ойлау қабілеттерін және білімдерін кеңейтуге бағытталған проблемалық ситуация моделі.

Есептерді шешу өздігінен емес, оқыту мен білім берудің мақсаты мен құралын біріктіретін мәселе болып табылады. Осыған байланысты есептерді шешу дидактика, психология-педагогикалық және жеке әдістердің басты проблемаларының бірі болып табылады.

Есептерді шешу химияда маңызды орын алады. Біріншіден, ол химия бойынша ғылыми материалдарды тереңірек және толығымен игеруді қамтамасыз ететін оқыту әдістерінің бірі болып табылады және алынған білімін іс жүзінде қолдану мүмкіндігін дамытады. Екіншіден, бұл химия ғылымын пәнаралық және өмірмен байланыстырудың тамаша тәсілі. Білім алушылардың есептерді шешу, өз кезегінде білімнің өзіндік кезеңдерінің бірі болып табылады. Химияны меңгеру үшін химиялық ғылымының белгілі заңдылықтарына негізделетін алдымен қарапайым, содан кейін күрделі есептерді тәуелсіз шешуді іздеу керек.

Есептерді шешу қисынды ойлауға, жоспарлауға, қысқаша жазбалар жасауға, оларды теориялық білімге негіздеп есептеулер жасауға, тұтастай алғанда белгілі бір проблемаларды шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, білім алушылардың бұрын алынған білімі мен дағдылары бекітіліп, дамытылып қана қоймай жаңа білім мен дағдылары қалыптасады.

Белгілі химиялық жағдайларды қосалғанда, тапсырмалар оқушыларға оқу материалында өз бетімен жұмыс істеуді ынталандыру болып табылады, бақылау және өзін-өзі бақылау құралы болып табылады, тәжірибе мен дағдыларды игеру дәрежесін анықтауға және оларды практикада пайдалануына көмектеседі; оқушылардың білімдері мен дағдыларындағы кемшіліктерді анықтауға және оларды жоюдың тактикасын жасауға мүмкіндік береді.

Автор Д.П.Еригын формула бойынша есеп шығаруда зат құрамына кіретін элементтердің массалық үлестері бойынша формула құру алгоритмін қолданып, қиынырақ есеп шығаруда пайдалана білуге қалай үйрену керек екенін төмендегі мысалдар арқылы келтіріп өткен.

Есептің алгоритімі:

- Есептің берілісін қысқаша жазу;
- Салыстырмалы тығыздығы бойынша салыстырмалы молекулалық массасын анықтау;
- Заттың 1 мольдегі элементтердің атомдық массалары және молярлық массаларын анықтау;
- Моль атомдар саны бойынша заттың жай формуласын құрып, оның салыстырмалы молекулалық массасын табу;
- Заттың бір мольдегі элементтердің моль атомдар санын анықтап, егер бөлшек сандар шықса, кішісіне бөліп бүтінге айналдыру;
- Заттың нақты молекулалық массасын төртінші амалда алынған массаға бөліп қатынасын табу;
- Заттың нақты формуласын құру.

Есептерді шешу кезінде білім алушылардың ой-өрісі, есте сақтау қабілеттері, сөйлеуі, ойлауы дамып, тұтастай алғанда дүниетанымы қалыптасады; заңдар мен құбылыстарды, химиялық теорияларды жақсы түсінеді. Есептерді шешу оқушылардың химияға деген қызығушылығын арттырады, олардың қызметін белсендіреді, оқушылардың еңбек тәрбиесін және олардың политехникалық дайындығын дамытуға ықпал етеді.

Есеп шығару материалы менгерудің әдісі ғана емес, әр түрлі мәселелерді шешуде алған білімдерін қаншалықты пайдаланудағысы мен оқулық материалын қайталау қабілетіретінде түсіндіріледі.

Психологтар мен дидактиктер есептер шешуді ақыл-ой әрекетінің жиынтығының үлгісіретінде қарастырады. Бұл кезекте білімнің белгілі бір жүйесіретінде «дардан-жалпыға» операциялары жүзеге асады. Сондай-ақ білім алушылардың білімін тексеру процесін жүзеге асыру және алынған білімді бекітуді қамтамасыз етуді ұйымдастыру маңызды рөл атқарады [4].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дайнеко В.И. Органикалық химия есептерін шығаруды мектеп оқушыларына қалай үйрету керек. – Алматы: Дарын, 2000. – 220 б.

2. Швинге К. Функции и построение систематизирующих разделов в учебниках химии // В кн.: Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. 1983. – Вып. 12. – С. 215-225.

3. Зорина Л.Я. О дидактических условиях стабильности учебников естественного цикла // В кн.: Проблемы школьного учебника. – М.: Просвещение. 1983. – Вып. 12. – С. 3-6.

4. [П.И. Воскресенский. Техника лабораторных работ. - Москва, 1973. 717 с.](#)

Сызықтық дифференциалдық теңдеулер жүйесін интегралдаудың матрицалық әдістері

ИЭФ-19-12к тобының студенті – **Тоқтаркүл Б.Т.**
Tashenov University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **т.ғ.к., Жолдасов С.А.**

Математиканың техникалық ғылымдарға қолдануларында дифференциалдық теңдеулер ерекше маңызды орын алады. Көптеген қолданбалы процестер олардың көмегімен қарапайымдалады және толығымен сипатталады. Сол себепті дифференциалдық теңдеулерді құру мәселесіне көңіл бөлу керек екендігі өзінен – өзі түсінікті.

Механикалық, физикалық, химиялық немесе техникалық мәселелердің шарттары бойынша дифференциалдық теңдеулерді құру айнымалы шамалар мен олардың өсімшелері арасындағы математикалық байланысты анықтаудан тұрады. Кейбір жағдайларда алдын – ала есепке алудың нәтижесінде өсімшелерді қарастырмай – ақ дифференциалдық теңдеулерді алуға болады. Мысалға, жылдамдықты $\vartheta = \frac{ds}{dt}$ өрнегі түрінде алсақ, Δs және Δt өсімшелері тікелей еңбегімен олар шын мәнісінде алдын – ала есепке алынған, өйткені

$$\vartheta = \frac{ds}{dt} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta s}{\Delta t}$$

Уақыт t – ның бірер мезетінде үдеу келесі байланыспен өрнектеледі:

$$a = \frac{d^2s}{dt^2} = \frac{d\vartheta}{dt} = \frac{d\vartheta}{ds} \cdot \frac{ds}{dt} = \vartheta \cdot \frac{d\vartheta}{ds}$$

Дифференциалдық теңдеулерді құруда өсімшелер бірден сәйкес дифференциалдармен ауыстырылады.

Біз бұл мақалада коэффициенттері айнымалы сызықтық жай дифференциалдық теңдеулердің

$$\frac{d\vec{x}}{dt} = A(t)\vec{x}(t) + \vec{g}(t) \tag{1}$$

түріндегі біртекті жүйесін интегралдауды оған сәйкес

$$\frac{d\vec{x}}{dt} = A(t)\vec{x}(t) \tag{2}$$

біртекті жүйенің шешімдерінің іргелі жүйесін табуға келтірілетінін көрсетеміз. Басқаша айтқанда, егер шешімдердің іргелі жүйесі белгілі болса, онда біртекті жүйенің жалпы шешімін интегралдау амалының көмегімен алуға болады.

$\vec{x}_1(t), \dots, \vec{x}_n(t)$ – сан түзуінің бірер $T \subseteq R$ аралығында анықталған (2) біртекті жүйенің шешімдерінің іргелі жүйесі болсын. Сонымен бірге

$$\vec{x}_k(t) = (x_{1k}(t), \dots, x_{ik}(t), \dots, x_{nk}(t)), \quad k = \overline{1, n}, \quad t \in T.$$

мұндағы $x_{ik}(t)$ – вектор – функция $\vec{x}_k(t)$ – ның координаттық функциялары.

Шешімдердің іргелі жүйесін құрайтын шешімдердің әрқайсысы (2) жүйені қанағаттандыру керек, яғни

$$\frac{d\vec{x}}{dt} = A(t)\vec{x}_k, \quad k = \overline{1, n} \tag{3}$$

Келесі матрицаны қарастырамыз:

$$\vec{X}(t) = (\vec{x}_1(t), \dots, \vec{x}_n(t)) = \begin{pmatrix} x_{11}(t) & \dots & x_{1n}(t) \\ \dots & \dots & \dots \\ x_{n1}(t) & \dots & x_{nn}(t) \end{pmatrix} \tag{4}$$

Оны іргелі матрица деп атайды. (3) – ті колдана отырып (4) – ті дифференциалдасак,

$$\frac{d\vec{X}}{dt} = \left(\frac{d\vec{x}_1}{dt}, \dots, \frac{d\vec{x}_n}{dt} \right) = \left(A(t)\vec{x}_1, \dots, A(t)\vec{x}_n \right) = A(t)\vec{X} \quad (5)$$

теңдігін аламыз.

Біртексі емес (1) жүйенің шешімін

$$\vec{x}(t) = C_1\vec{x}_1(t) + C_2\vec{x}_2(t) + \dots + C_n\vec{x}_n(t) = \vec{X}(t)\vec{C}(t) \quad (6)$$

түрде іздейміз, мұндағы

$\vec{C}(t) = (C_1(t), C_2(t), \dots, C_n(t))$, ал $C_k(t)$ – вектор функция $\vec{C}(t)$ – ның анықтау қажет болған координаттық функциялары (6) – ны (1) – ге қойсақ,

$$\frac{d\vec{X}(t)}{dt}\vec{C}(t) + \vec{X}(t)\frac{d\vec{C}}{dt} = A(t)\vec{X}\vec{C}(t) + \vec{g}(t)$$

екені шығады, немесе (5) – ті ескерсек

$$\vec{X}(t)\frac{d\vec{C}}{dt} = \vec{g}(t) \quad (7)$$

Қарастырылып жатқан біртекті (2) жүйенің шешімдерінің іргелі жүйесін құрайтын вектор – функциялар жүйесі үшін Вронскийдің $W(t)$ анықтаушы іргелі матрица $\vec{X}(t)$ – ның да анықтаушы болады. (2) – нің іргелі жүйесін анықтау бойынша вектор – функциялардың бұл жүйесі T аралығында сызықты тәуелсіз болады. Сол себепті $\forall t \in T$ үшін $W(t) \neq 0$.

Сонымен $\forall t \in T$ үшін $\det \vec{X}(t) \neq 0$, яғни T аралығының кез келген t нүктесінде іргелі $\vec{X}(t)$ матрицасына кері болған $\vec{X}^{-1}(t)$ матрицасын құруға болады. Сол жағынан (7) – нің екі жағын $\vec{X}^{-1}(t)$ – ге көбейте отырып T аралығында $\forall t_0 \in T$ – ден t – ға дейін интегралдасак,

$$\vec{C}(t) = \int_{t_0}^t \vec{X}^{-1}(\tau)g(\tau)d\tau + \vec{C}_0 \quad (8)$$

теңсіздігін аламыз, мұндағы $\vec{C}_0 = \vec{C}(t_0)$ векторы ізделінді $\vec{C}(t)$ вектор – функцияның $\forall t_0 \in T$ нүктесіндегі мәніне тең, яғни

$$\vec{C}_0 = (C_1^0, \dots, C_k^0, \dots, C_n^0), \quad C_k^0 = C_k(t_0), \quad k = \overline{1, n}$$

Біртексі емес (1) жүйенің жалпы шешімін құруда \vec{C}_0 векторын еркімізше таңдап алуымызға болады. Шынында да (8) – ді (6) – ға қойсақ,

$$\vec{x}(t) = \vec{X}(t)\vec{C}_0 + \vec{X}(t)\int_{t_0}^t \vec{X}^{-1}(\tau)g(\tau)d\tau \quad (9)$$

Егер $\vec{C}_0 = 0$ деп алсақ, онда (1) жүйенің

$$\vec{x}_*(t) = \vec{X}(t)\int_{t_0}^t \vec{X}^{-1}(\tau)g(\tau)d\tau \quad (10)$$

түріндегі дербес шешімін аламыз. $\vec{X}(t)\vec{C}_0 = C_1^0x_1(t) + \dots + C_n^0x_n(t)$ екені бізге белгілі болғандықтан (10) – ды ескере отырып (9) – ды

$$\vec{x}(t) = \vec{x}_*(t) + \sum_{k=1}^n C_k^0x_k(t) \quad (11)$$

түрінде де жазуға болады. Бұл демек, (9) біртекті емес (1) жүйенің жалпы шешімін береді.

Егер $\vec{x}(t_0) = \vec{x}_0$ бастапқы шартында Коши есебін шешсек, онда (9) – да $t = t_0$ деп алсақ $\vec{x}_0 = \vec{X}(t_0)\vec{C}_0$ теңдігін немесе $\vec{C}_0 = \vec{X}^{-1}(t_0)\vec{x}_0$ теңдігін аламыз.

Сонда (1) жүйе үшін Коши есебін

$$\vec{x}(t) = \vec{X}(t)\vec{X}^{-1}(t_0)\vec{C}_0 + \vec{X}(t)\int_{t_0}^t \vec{X}^{-1}(\tau)g(\tau)d\tau$$

түрінде жазуға болады.

Сызықты дифференциалдық теңдеулер жүйесін интегралдаудың матрицалық-векторлық тәсіліне арналған мысалдарды қарастырайық.

1. Есеп.

$$\begin{cases} \frac{dx_1}{dt} = 4x_1 - 3x_2 + e^t \\ \frac{dx_2}{dt} = 2x_1 - x_2 \end{cases} \quad (12)$$

түріндегі біртекті емес сызықтық жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесінің шешімін табу керек.

Бұл жүйеге келесі біртекті жүйе сәйкес келеді:

$$\begin{cases} \frac{dx_1}{dt} = 4x_1 - 3x_2 \\ \frac{dx_2}{dt} = 2x_1 - x_2 \end{cases} \quad (13)$$

Әуелі (13) жүйені шешеміз. Бұл үшін сипаттауыш теңдеу құрамыз.

$$\begin{vmatrix} 4 - \lambda & -3 \\ 2 & -1 - \lambda \end{vmatrix} = 0,$$

немесе, $\lambda^2 - 3\lambda + 2 = 0$, оның түбірлері $\lambda_2 = 2$, $\lambda_1 = 1$. $\lambda_1 = 1$ – ге сәйкес

$\vec{h}_1 = \begin{pmatrix} a_1 \\ b_1 \end{pmatrix}$ векторы $\begin{pmatrix} 3 & -3 \\ 2 & -2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} a_1 \\ b_1 \end{pmatrix} = 0$, теңдеуінен табылады.

$\begin{cases} 2a_1 - 3b_1 = 0, \\ 2a_1 - 2b_1 = 0. \end{cases}$ осыдан $a_1 = 1$, $b_1 = 1$. Сонымен $\lambda_1 = 1$ – ге сәйкес вектор $\vec{h}_1 = \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix}$.

Сонда бірінші шешім

$$\vec{x}_1(t) = \begin{pmatrix} x_{11} \\ x_{21} \end{pmatrix} = \vec{h}_1 e^t = \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix} e^t$$

$\lambda_2 = 2$ – ге сәйкес $\vec{h}_2 = \begin{pmatrix} a_2 \\ b_2 \end{pmatrix}$ векторы

$$\begin{pmatrix} 2 & -3 \\ 2 & -3 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} a_2 \\ b_2 \end{pmatrix} = 0$$

теңдеуінен табылады.

$$\begin{cases} 2a_2 - 3b_2 = 0, \\ 2a_2 - 2b_2 = 0; \end{cases}$$

осыдан $a_2 = 3$, $b_2 = 2$ деуге болады. Сонымен $\lambda_2 = 2$ – ге сәйкес векторы $\vec{h}_2 = \begin{pmatrix} 3 \\ 2 \end{pmatrix}$.

Сонда екінші шешім

$$\vec{x}_2(t) = \begin{pmatrix} x_{12} \\ x_{22} \end{pmatrix} = \vec{h}_2 e^{2t} = \begin{pmatrix} 3 \\ 2 \end{pmatrix} e^{2t}.$$

Осы айтылғандардан $\vec{x}_1(t) = (e^t, 3e^{2t})$ және $\vec{x}_2(t) = (e^t, 2e^{2t})$ вектор функцияларының T аралығында (13) жүйенің сызықты тәуелсіз шешімдері болатындығы шығады. Басқаша айтқанда олар бұл жүйенің шешімдерінің іргелі жүйесін құрайды, ал $n = 2$ өлшемді іргелі матрица мен оған кері болған матрицалар

$$\vec{X}(t) = \begin{pmatrix} e^t & 3e^{2t} \\ e^t & 2e^{2t} \end{pmatrix} \text{ және}$$

$$\vec{X}^{-1}(t) = \frac{1}{\det \vec{X}(t)} = \begin{pmatrix} X_{11} & X_{21} \\ X_{12} & X_{22} \end{pmatrix} = -\frac{1}{e^{3t}} \begin{pmatrix} 2e^{2t} & -3e^{2t} \\ -e^t & e^t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -2e^{-t} & 3e^{-t} \\ e^{-2t} & -e^{-2t} \end{pmatrix}.$$

Берілген жағдайда $\vec{g}(t) = (e^{-t}, 0)$ болғандықтан $\vec{X}^{-1}(t)g(t) = (-2e^{-2t}, e^{-3t})$.

2. Есеп. Пештен алынған нанның температурасы 20мин аралығында 100° – қа 60° – қа дейін түседі. Ауа температурасы 25° – қа тең. Қанша уақыттан кейін суу мезетінен бастап нанның температурасы 30° -қа дейін төмендейді?(1 – Сурет)

Шешуі. Ньютон заңы бойынша дененің суу жылдамдығы дене мен қоршаған ортаның температураларының айырмасына пропорционал болады. Бұл процесс бірқалыпты емес.

Процесс барысында температуралар айырмасының өзгерісімен дененің суу жылдамдығы да өзгереді. Нанның сууының дифференциалдық теңдеуі

$$\frac{dT}{d\tau} = k(T - t),$$

мұнда T – нанның температурасы, t – қоршаған ауаның температурасы (біздің жағдайда 25°) k – пропорционалдық коэффициент $\frac{dT}{d\tau}$ – нанның суу жылдамдығы τ – ізделінді суу уақыты болсын. Сонда айнымалыларды ажыратсақ $\frac{dT}{T-t} = k d\tau$ немесе берілген есептің шартын ескерсек, $\frac{dt}{T-25} = k d\tau$

теңдігін аламыз. $\frac{dt}{T-25} = \frac{d(T-25)}{T-25}$ екені өзінен – өзі айқын.

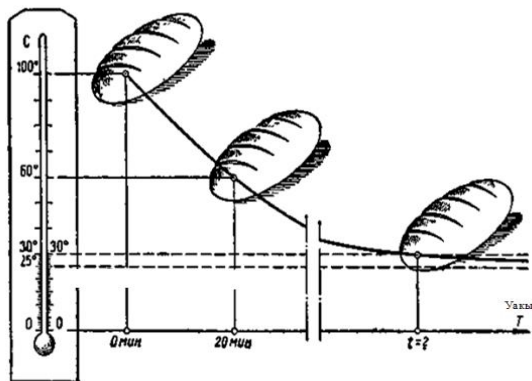
Бұл теңдеуден нанның температурасы $T = 30^{\circ}$ болғандағы ізделінді τ уақытты оңай анықтауға болады.

$$5 = 75 \left(\frac{7}{15}\right)^{\frac{\tau}{20}} \text{ немесе } \frac{1}{15} = \left(\frac{7}{15}\right)^{\frac{\tau}{20}}$$

Ақтық табатынымыз:

$$\tau = \frac{-20 \ln 15}{\ln 7 - \ln 15} = \frac{-20 \cdot 2,7081}{-0,7622} \approx 71 \text{ мин.}$$

Сонымен 1 сағат 11 минуттан кейін нан 30° C температураға дейін суиды.

Сурет 1. Нанның уақытқа сәйкес сууы.

Қорыта келе сызықтық дифференциалдық теңдеулердің жүйесі және оларды шешудің тәсілдері, сонымен қатар біртекті сызықтық жүйелерді шешудің матрицалық-векторлық тәсілдері әр түрлі ғылым салаларында маңызды роль атқаратындығы туралы мысалдар арқылы көз жеткізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Агафонов С.А., Герман А.Д., Муратова Т.В. *Дифференциальные уравнения; Учеб. Для вузов. 2 – е изд.* – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2000. – 348с.
2. Мырзалыұлы Ж. *Дифференциалдық теңдеулер: Оқу құралы.* – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 148 бет.

ӘОЖ 54.01

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Турарова Р.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, оқытушы **Спабекова Е.Ж.**

Қазіргі кезеңде Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Білім беру саласы қызметкерлерінің алдында қойылып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекеттің ғылыми – педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Жаңа педагогикалық технологиялар - бұл білімнің басында мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің, оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамасымен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, формалары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда іс-әрекет оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды. Жоғарғы оқу орындарында химияны оқыту әдістемесінің зерттейтін объектісі – сол пәнді оқыту әрекеті. Химияны оқыту әдістемесі ғылыми оқыту әрекетін әдістемелік деңгейде зерттейді. Барлық жеке пәндерді оқыту, солардың ішінде химияны оқыту әдістемесі дидактиканың ашқан жаңалықтарына сүйенеді, оларды өзінің әдіснамалық негізі ретінде пайдаланады. Химияны оқыту әдістері, ғылыми зерттеу әдістерімен ұштасып жатады, білім алушылардың химия объектілерін танып-білу әрекетінің ерекшеліктерімен де сипатталады.

Химиялық жоғары білім беру бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын үш орындалатын міндеттен тұрады. Ол оқытудың білімдік, тәрбиелік және дамытушылық мақсаттары деп аталады. Химия пәнінің білімдік, тәрбиелік және дамытушылық мүмкіндіктері, химиялық жоғары білім берудің негізгі міндеті аға ұрпақтардың жинақтаған тәжірибесі негізіндегі білімді логикалық және дидактикалық өңдеуден өткізіп, түсінікті етіп беру.

Қазіргі кездегі оқытудың мақсаты жеке адамды жан-жақты және кешенді оқыту, тәрбиелеу және дамыту. Қазіргі кезеңде ЖОО-да білім берудің жаңа тұжырымды идеялары мен даму жолдарына сай оқытуды саралау, бағдарлы оқыту, білім мазмұнын кірістіру, ЖОО өмірін ізгілендіру идеяларын іске асыру мәселелері қарқынды жүргізілуде. Осы бағытта жүргізіліп жатқан жұмыстардың бірі-Республикамызда төл оқулықтардың, сонымен қатар электронды оқулықтардың жазыла бастауы. Өйткені қоғамның білім беру саласындағы әлеуметтік тапсырысына оқулық негізгі компоненті болып саналатын оқу-әдістемелік кешен жасап, оны оқу процесіне енгізбей тұрып орындау мүмкін емес. ЖОО білім алушы оқулық мазмұнынан тек ақпарат пен дайын білімді алумен ғана шектелмеуі тиіс, ол білім алушының қабілеттерін жан-жақты дамытатындай, өз қызығушылықтарын іске асыруға, шығармашылық ойлауын және өмірлік құзіреттіліктерін қалыптастыруға көмектесетіндей

болғаны жөн. Сонымен қатар қазіргі оқулық педагогикалық тәжірибенің жинақталған ақпараттық моделі ретінде білім мазмұнын іске асыра отырып, оқушылардың жалпы ақпарат көздерінен алған мәліметтерін бір жүйеге келтіріп, кірістіруге мүмкіндік жасауы қажет.

Оқытушылардың бүгінгі күні оқыту үрдісінде болып жатқан жаңалықтар мен өзгерістерден дер кезінде хабардар болып отыруы - сапалы білім берудің кепілі.

Химияны оқыту методикасының зерттейтін объектісі – сол пәнді оқыту әрекеті. Химияны оқыту методикасы ғылыми оқыту әрекетін методикалық деңгейде зерттейді. Барлық жеке пәндерді оқыту, солардың ішінде химияны оқыту методикасы дидактиканың ашқан жаңалықтарына сүйенеді, оларды әзінің методологиялық негізі ретінде пайдаланады.

Химияны оқыту әдістері, ғылыми зерттеу әдістерімен ұштасып жатады, оқушылардың химия объектілерін танып-білу әрекетінің ерекшеліктерімен де сипатталады.

Химиялық орта білім беру бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын үш орындалатын міндеттен тұрады. Ол оқытудың білімдік, тәрбиелік және дамытушылық мақсаттары деп аталады. Химия пәнінің білімдік, тәрбиелік және дамытушылық мүмкіндіктері, химиялық орта білім берудің негізгі міндеті аға ұрпақтардың жинақтаған тәжірибесі негізіндегі білімді логикалық және дидактикалық өңдеуден өткізіп, түсінікті етіп беру.

Қазіргі кездегі оқытудың мақсаты жеке адамды жан-жақты және кешенді оқыту, тәрбиелеу және дамыту. Қазақстан мектебінің алдына қойылып отырған мақсаты инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында өскелең ұрпаққа жүйелі, нақты білім беру болып табылады. Пәнді оқытуда қолданылатын жаңашыл әдістерді қолдану тиімділігі төмендегідей;

- Интербелсенді әдіс-тәсілдерді пайдаланып, оқушылардың танымдық қызығушылығын және білім сапасын арттыру;

- Интербелсенді әдіс-тәсілдің дәстүрлі білім беруге қарағанда оқушыларда алған білімді жүйелеу;

-Интербелсенді әдіс-тәсілдерді пайдаланғанда мұғалімнің уақытын үнемдеу және тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Оқушыларға химиядан жүйелі білім беруде сабақ басты орын алады.

Сабақ - өте күрделі, жан –жақты, көп қызмет атқаратын педагогикалық үрдіс. Сабақ мақсат қоюдан басталады. Қазіргі кезде сабаққа қойылатын мақсаттың үш түрі белгілі, олар: -

жалпы педагогикалық (тәрбиелеу мен дамыту), дидактикалық (оқи білу дағдысын меңгеру), әдістемелік (химия пәні бойынша білім мен іскерлікті қалыптастыру, дүниетанымдық көзқарастарды түсініп, қорытындылар жасай білуге үйрету) мақсаттардың ортақтығы негізінде іске асырылады.

Сабақта оқытудың барлық формасында жақсы нәтижеге жету үшін бір формадан екінші формаға ауысып отыру оң нәтиже береді. Жаңа сабақтың материалын оқуда ұжымды жүргізіледі. Оқытудың түрлі формаларын қолдану оқушылардың белсенділігін, өз бетінше жұмыс істеу және таным қабілетін арттырады. Қазіргі сабақ оқушылардың өзіндік жұмыстарынсыз болмайды. Ол- оқушылардың алдына қойған мақсаттарын орындау қызметі. Өзіндік жұмыстарды орындау арқылы оқушылар кәрсетілген бағдарламалық білімді, жаңа біліктер мен дағдыларды игереді, өзіндік шығармашылық қабілетін дамытады, ғылыми танымдық әдістерді меңгереді.

Химия пәні бойынша сабақтың бес типін көрсетуге болады:

1. Жаңа білім мен дағдыны меңгеру сабақтары.
2. Сарамандық білімді, дағдыны, іскерлікті жетілдіру және қалыптастыру сабақтары.
3. Білімді жүйелеу, қайталау, қорытындылау, жалпыламау сипатындағы сабақтар.
4. Білімді бақылау, тексеру, есепке алу сабақтары.
5. Аралас құрама комбинациялы сабақтар.

Химия сабағындағы оқушылардың өзіндік жұмыстары сан алуан сарамандық сабақтар, сарамандық тәжірибелерді орындаулары, есептерді шешуі, формулалар бойынша реакциялардың теңдеуін құрастыру, жаттығуларды орындау, бақылау және тексеру

жұмыстарын орындау, оқулықпен жұмыс, анықтамалар және әр түрлі қосымша әдебиеттермен жұмыс, сарамандық жұмыстардың есебін жазып орындау, танымжорық материалдарын әңдеу т.б. Химия пәнінен химия ғылымына көбірек қызығатын оқушылармен жүргізілетін жеке-дара жұмыстар. Бұларға теориялық немесе сарамандық жұмыстарды орындауға байланысты тапсырмалар, ғылыми баяндамалар, рефераттар даярлау, кабинетті жабдықтауға қажетті құралдар мен кәрнекіліктер әзірлеу, талдауға, синтездеуге байланысты зерттеулер, олимпиадалық есептерді шығаруға дайындық, жарыс кештеріне даярлану, т.б. жатады. Оқушылар ұжымы бір тақырып не бір жоспар бойынша екі-үш адамнан құралған шағын топқа біріктіліп, бәлініп жұмыс жасайды. Мұнда да оқушылар сарамандық жұмыстарды бірлесіп орындап, есептерді бірлесіп шешеді, стендтер әзірлейді, кәрме ұйымдастырады, конкурстық немесе олимпиадалық есептерді шешеді, зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Өндірістік танымжорықтар сабақ үстінде, үйірме сабақтарында және сыныптан тыс жұмыстарда кеңінен пайдалануға болатындай материалдарды жинақтауға мүмкіндік береді. Химияға деген қабілеттіліктерді дамыту үшін мүмкіндігінше оқушылардың өзіне тапсырмаларды көбірек етіп беріп, оларға химиялық проблемаларды шығармашылықпен шешу тәсілдерін біртіндеп түсіндіру қажет. Химия ғылымы мен химия өнеркәсібінің мәні – осы саладағы жұмыстардың жемісті болуы – сынақ тәжірибе жасай білуді, бақылаған құбылыстарды ой жүгірте талдай білуді оқытудың алғашқы қадамынан бастап-ақ дамыту қажеттілігін талап етеді. Химикке тән осы сияқты және бұдан басқа да, мысалы тәртіптілік, зейіндік, жұмысқа ептілігі, жинақылық тәрізді қасиеттер тек оқушылар сынақ тәжірибе жасауды сынақ тәжірибелік теория негізінде оқып-үйренумен ұштастырған жағдайда ғана ойдағыдай қалыптасады.

Осының нәтижесінде әрбір оқушыда ақыл-ой және сарамандық іс-әрекеттің дараланған сипаты қалыптасады, бірте-бірте ақыл мен естің химиктің қызметіне тән арнаулы қасиеттер дамиды, әдеттегі ғана емес, сонымен бірге теориялық және сарамандық мазмұндағы жаңа мәселелерді шеше білу шеберлігі пайда болады.

Көптеген жаңа технологиялармен қатар соңғы кездері химия пәні сабақтарында ақпараттық технологиялар жиі қолданылуда. Заттардың құрамы мен құрылымын, қасиеттерінің құрылымына тәуелділігін, қасиеттері белгілі жаңа заттар мен материалдар алуды, химиялық өзгерістердің заңдылықтары мен оларды басқарудың жолдарын зерделеу-мектепте химия пәнін оқытудағы негізгі мәселелер. Заттар әлемін (олардың құрамын, құрылымын, бір заттың басқа затқа айналуын) зерделей отырып, оқушылар практикалық қызмет үшін тиянақты білім алуы тиіс. Осыған байланысты күнделікті сабаққа:

-мультимедия (видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, электрондық оқулықтарды);

-зертханалық тәжірибелер;

-компьютер (компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақта);

-анықтамалық мәліметтер (сөздік, энциклопедия, карта, деректер қоры);

-интернет және т.б. көрнекі материалдарды пайдалану айтарлықтай нәтиже береді.

Мұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік береді. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ояту мұғалімнің сабақ өткізу тәсіліне де байланысты. Қазіргі таңда оқудың интерактивті әдіс-тәсілдері өте көп. Педагогикалық ғалым мен озық тәжірибенің бүгінгі даму деңгейінде белгілі болған оқыту әдіс-тәсілдерінің бәрін де еркін игеріп, әрбір нақтылы жағдайларға орай ең тиімдісін таңдап алу және олардың бірнешеуінің жиынтығын түрлендіре тиімді, үйлесімді әрі шығармашылықпен қолдану- сабақтың сәтті өтуінің кепілі.

Тақтаны қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын, интеллектуалдық танымын, білім сапасын арттыруға болады. Өз басым интерактивті тақтаны әр сабақ барысында, соның ішінде химиядан зертханалық сабақтарды өткізген кезде жиі қолданамын. Мысалы: Бейорганикалық химия пәнін оқытуда интерактивті тақтамен жұмыс жасауда оқушылардың қызығушылығын танытып қана қоймай, шығармашылық қабілеттерін дамыту мен қатар жаңа

ақпараттық технологияны меңгеруге, оны пайдалана алуына мүмкіндік береміз. Сабақта интерактивті тақтаның элементтерін пайдалану, дайындалған арнайы тапсырмаларды тыңдап ана қоймай, көздерімен көріп, оны жетік түсінуге, дағдыланады. Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы оқушылардың білімін тексеру үшін әр тарауды аяқтаған кезде немесе жаңа сабақты бекіткен уақытта тестілеу әдісін қолдануға болады. Оқушылардан бір уақытта жауап алуға мүмкіндік береді. Тестілеудің нәтижелерін құрылған график арқылы тексеріп, сол уақытта бағалауға болады. Жауап нәтижелерін бақылап және оқушылардың материалды түсіну деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы тестілеген кезде мұғалім оқушылардың білім деңгейін анықтай алады. Оқушыға тест сұрақтарына жауап беруі үшін уақыт беріледі. Бұл жүйе тұйық оқушылардың ойын білдіріп, жалқау оқушылардың қызығушылығын арттырады. Оқушылар жауаптарын құпия түрде бере алады.

Қазіргі заманның даму қарқыны мұғалімдерден шығармашылығын жаңаша, ғылыми-зерттеу бағытында құруды талап етеді. Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі оқушының жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырады. Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы оқушылардың ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары болмақ. Жаңа ақпараттық техникаларын пайдалану соңғы уақытта мектептегі білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Еспенбетова, Ш.О. Жалпы химияны оқыту әдістемесі : Оқу-әдістемелік кешені. . - Қызылорда, 2013. - 197 б.
2. Мадыханова, Қ.С. т.б. ЖОО химияны оқыту әдістемесі./ Қ.С. Мадыханова, А.П. Абдуразава, О.Н. Қобланова. - Жетісай: Сырдария университеті, 2014. - 50 б.
3. Абызбекова, Г.М., Арынова, К.Ш. Орта мектепте химияны оқытуда сандық білім беру технологияларын пайдаланудың әдістемесі : Оқу құралы. . - Қызылорда, 2014. - 111 б.
4. Құрманәлиев, М.Қ. Химияны оқытудың қазіргі технологиялары : Оқу құралы. . - Алматы: Альманах, 2016. - 270 б. - ISBN 978-601-7900-17-5.

ӘОЖ 372.853

ЗАТТАРДАҒЫ МАГНИТ ӨРІСІН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ИЭФ-19-14к тобының студенті -**Умирзакова И.З.**
Ғылыми жетекші -**п.ғ.к., доцент Бердалиева Т.Д.**
TashenevUniversity, Шымкент қ.

Кейбір заттардың магниттік қасиеттері ертеден таныс. Үш мың жылдан астам уақыт бұрын Қытайда магниттік нұсқағыш тілінің солтүстік пен оңтүстік бағытта орналасуын тәжірибе жүзінде қолдана бастады. Сол кездің өзінде ғалымдар арбаға магниттен жасалған созылған қолы оңтүстік бағытты көрсетіп тұратын адам бейнесін нұсқауыш ретінде бекітіп қойған.

Мектеп физика курсында заттардың магниттік қасиеттерін оқыту мәселесіне үлкен мән беру керек екендігіне магнит өрісінің өмірде және техникада өте көп қолданылатынынан байқау қиын емес. Заттардың магниттік қасиеттері жоғары сыныптарда оқытылады. Мұнда қатты денелердің магниттік қасиеттерін магнетиктерді оқып-үйренгенде меңгеру қарастырылған. Бағдарлама бойынша оқытылатын диамагнетиктер, парамагнетиктер және ферромагнетиктер туралы оқу материалдарын өту жоспарланған. Оның ішінен ферромагнетиктерге көбірек назар аударылған. Көп жағдайда қай зат магнетиктердің қайсы түріне жататыны жайлы айтылған болады. [1]

Ғылыми әдістемелік әдібиеттер мен оқулықтарды зерделеу барысында біз келесі қорытынды жасадық: Қатты денелер теориясын оқығанда денелердің магниттік қасиеттері туралы айтылып физикасы ашылады. Бірақ оқу-әдістемелік кітаптарда орта мектепте

заттардың магниттік қасиеттерін оқыту ерекшеліктеріне, принциптеріне, эксперименттік сүйемелденуіне және магниттік қасиеттерді түсіндірудің қиыншылықтарына мән берілмеген. Қатты денелер теориясының ірге тасын қалаған "Қатты денелер физикасына кіріспе" (Ч.Киттель), "Қатты денелер теориясы" (А.С.Давыдов), "Қатты денелер теориясының принциптері" (Займан Дж.) атты кітаптарда заттардың магниттік қасиеттері қарастырылады.

Эксперименттік зерттеулер барлық заттардың магниттік қасиеті болатынын көрсетті. Егер тогы бар екі орамды қандай да бір ортаға орналастырса, онда токтардың арасындағы өзара магниттік әрекет күші өзгереді. Тәжірибе көрсеткендей, заттарда электр тогы туғызатын магнит өрісінің индукциясы осы токтардың вакуумде туғызатын магнит өрісінің индукциясынан өзгеше болады.

Біртекті ортадағы B магнит өрісінің индукциясы модулі жағынан вакуумдегі B_0 магнит өрісінің индукциясынан неше есе өзгеше екенін көрсететін физикалық шама магниттік өтімділік деп аталады:

$$\mu = \frac{B}{B_0}$$

Магнат өтімділігі $\mu \neq 1$ болатын заттар магнетиктер деп аталады. Магнетиктер сыртқы магнит өрісінде магниттеледі. Заттардың магниттік қасиеттері атомдар мен олардың құрамына кіретін элементар бөлшектердің (электрондар, протондар, нейтрондар) магниттік қасиеттерімен анықталады. Протондар мен нейтрондардың магниттік қасиеттері электрондардың магниттік қасиеттерінен 1000 есе әлсіз екені тағайындалған. Сондықтан заттардың магниттік қасиеттерін атом құрамына кіретін электрондар анықтайды.

Электрондарда электр өрісі ғана емес, сонымен қатар өздік магнит өрісінің болуы оның басты қасиеттерінің бірі. Электрондардың өздік магнит өрісі спиндік (SPIN-айналу) деп аталады. Электрон ядроны айнала өзінің орбиталды қозғалысы нәтижесінде дөңгелек микротоктарға ұқсас магнит өрісін туғызады. Электрондардың спиндік және магниттік өрістері олардың орбита бойымен қозғалысынан туады да заттың магниттік қасиетінің кең спектрін анықтайды.

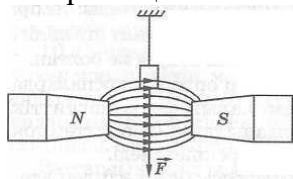
Заттар бір-бірінен магниттік қасиеттерімен ерекшеленеді. Көптеген заттарда бұл қасиеттер әлсіз. Әлсіз магниттік заттар - парамагнетиктер (мысалы, алюминий, платина, азот, оттегі, вольфрам) және диамагнетиктер (мысалы, мыс, мырыш, висмут, шыны, инертті газдар, сутек, органикалық қосылыстар) деп аталатын екі үлкен топқа бөлінеді. Сыртқы магнит өрісіне енгізгенде парамагнетиктер олардың өздік магнит өрісі сыртқы өріспен бағыттас болатындай магниттелсе, диамагнетик заттар сыртқы өріске қарсы магниттеледі.

Парамагнетиктерде $\mu > 1$, ал диамагнетиктерде $\mu < 1$, себебі

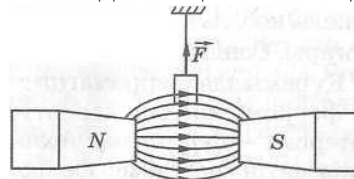
$$\mu = \frac{B}{B_0} = \frac{B_0 + \Delta B}{B_0} = 1 + \frac{\Delta B}{B_0} > 1 \quad (\text{парамагнетиктер үшін}),$$

$$\mu = \frac{B}{B_0} = \frac{B_0 - \Delta B}{B_0} = 1 - \frac{\Delta B}{B_0} < 1 \quad (\text{диамагнетиктер үшін}),$$

мұндағы B_0 - вакуумдегі сыртқы магнит өрісінің магнит индукциясы, B - заттағы сыртқы магнит өрісінің магнит индукциясы, ΔB - магниттелген дененің магнит индукциясы.

Сурет 1. Парамагнетіктік заттардағы өріс

Сурет 2. Диамагнетіктік заттардағы өріс

Пара және диамагнетиктер өтімділігінің бір санынан өзгешелігі өте аз. Мысалы, алюминийде $\mu = 1,000023$, оттегіде $\mu = 1,000002$, вольфрамда $\mu = 1,000176$, мыста $\mu = 0,999990$, суда $\mu = 0,999991$, висмутта $\mu = 0,999824$. Парамагниттік заттарды электромагнит полюстерінің арасындағы біртекті магнит өрісіне орналастырса, олар күшті өріске қарай тартылады (1-сурет), ал диамагнетиктен жасалған заттар өрістен тебіледі (2-сурет).

Пара және диамагнетизм сыртқы магнит өрісіндегі электрондық орбиталардың қасиеттерімен түсіндіріледі. Диамагнетик заттардың атомдарындағы электрондардың өздік магнит өрісі сыртқы магнит өрісі жоқ кезде электрондардың орбита бойымен қозғалысы салдарынан туатын магнит өрісін теңгереді. Диамагнетизмнің пайда болуы электрондық орбитаға әрекет ететін Лоренц күшімен байланысты. Осы күштің әрекетінен электрондардың орбита бойымен қозғалысының сипаты өзгереді және магнит өрістерінің теңдігі бұзылады. Осы кезде пайда болған атомның өздік магнит өрісі сыртқы өрістің индукциясына қарсы бағытталады. [2]

Парамагнетик заттардың атомдарындағы электрондардың магнит өрісі толығымен теңгерілмеген және атом өздік магнит өрісі бар кішкентай дөңгелек токтарға ұқсас болады. Сыртқы өріс жоқ кезде осы дөңгелек микротоктар еркін (әр түрлі бағытта) орналасқан, сондықтан магнит индукцияларының қосындысы нөлге тең. Сыртқы магнит өрісінде микротоктар сыртқы магнит өрісінің бағытымен батытас орналасады. Бірақ атомдардың жылулық қозғалысының салдарынан микротоктар ешқашан толық бағдарланбайды, яғни барлық микротоктардың бағыты сыртқы магнит өрісімен бағыттас бола бермейді. Сыртқы магнит өрісінің артуымен микротоктардың бағдарлану эффектісі өседі, сондықтан парамагнетиктердің өздік магнит өрісінің индукциясы сыртқы магнит өрісінің индукциясына тура пропорционалдық қатынаста артады. Парамагнетиктердегі толық магнит өрісінің индукциясы сыртқы магнит өрісінің индукциясы мен магниттелу процесінде пайда болған өздік магнит өрісінің индукциясының қосындысынан тұрады. Парамагнетиктердің магниттелу механизмі полюстік диэлектриктердің поляризациялану механизміне өте ұқсас. Заттардың электрлік қасиеттерінің ішінде диамагнетизмнің аналогі жоқ. [3]

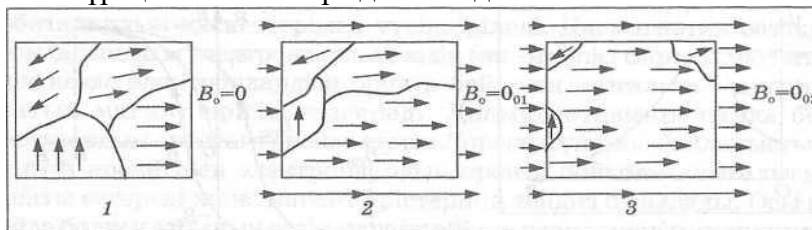
Кез келген заттың атомдары диамагниттік қасиетке ие. Дегенмен көп жағдайларда атомдардың диамагнетизмі өте күшті парамагниттік эффектісінен байқалмай қалады. Диамагнетизм эффектісін 1845 жылы М. Фарадей ашты. Ферромагнетиктер тобына келесі химиялық элемент жатады: темір, никель, кобальт, гадолиний. Олардың ішінде темірдің магнит өтімділігі жоғары. Сондықтан осы топ *ферромагнетик* деген атауға ие болған.

Құрамында ферромагниттік элементтер бар әр түрлі қоспаларда да ферромагниттік қасиеттер бар. Керамикалық ферромагниттік материал — *ферриттер* техникада кең қолданылады. Ферриттер ток өткізбейтін қасиетімен ферромагнетиктерден ерекшеленеді.

Әрбір ферромагнетиктің *Кюри температурасы* (нүктесі) деп аталатын белгілі бір температурасы болады. Осы температурадан жоғары температурада ферромагниттік қасиеттер жойылып, зат парамагнетикке айналады. Темірдің Кюри температурасы 770°C , кобальт үшін ол 1130° -қа тең, никельде 360°C .

Ферромагнетизмнің табиғаты кванттық көзқарас тұрғысынан ғана толық түсіндірілуі мүмкін. Электрондардың өздік магнит өрісінің болуы ферромагнетизмге сапалық түсінік береді. Ферромагниттік материалдардың кристалдарында көрші электрондардың күшті спиндік магниттік өрістерінің өзара әрекетінен электрондардың параллель бағыттарының (ориентациясы) энергетикалық қолайлы болу шарты туындайды. Осындай өзара әрекет нәтижесінде ферромагниттік кристалдардың ішінде 10^{-3} - 10^{-1} мм шамасындай өлшемі бар

магниттелген облыстар өздігінен пайда болады. Мұндай облыстар *домендер* деп аталады. Әрбір домен кішкене тұрақты магнит тәріздес болады.

Сурет 3. Ферромагнетик заттардың магниттелуі

Сыртқы магнит өрісі жоқ кезде әр түрлі домендердегі магнит өрісі ферромагнетиктерде бейберекет бағытталған. Сондықтан ферромагнетик магниттелмеген больш шығады. B_0 сыртқы магнит өрісінде домендер шекарасының ығысуы байқалады, сыртқы өріс бағытымен бағытас домендер көлемі артады. Сыртқы магнит өрісі индукциясының артуымен магниттелген заттың магнит индукциясы да артады. Өздік және сыртқы магнит өрістері сәйкес келетін домендер өте күшті магнит өрісінде қалған домендерді жұтады да магниттік қанығу басталады. 3-суретте ферромагнетик заттардың магниттелу процесі көрсетілген. [4]

Сыртқы магнит өрісінен ферромагнетиктерді алған кезде көптеген домендер өздерінің жаңа бағытын сақтайды, сондықтан ферромагнетиктер магниттелген қалпында қалады. Магниттік қасиетті жою үшін ферромагнетиктерге механикалық әрекет ету керек немесе Кюри температурасына дейін қыздырады.

Әдебиеттер:

1. Намазбаев Қ.Т. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. 2-бөлім. Жеке тақырыптар мен тараулар. «Физика» мамандығы бойынша студенттерге арналған оқу құралдары. –Алматы: «Отан» баспасы, 2016. -334 б.
2. Дорфман Я.Г . Магнитные свойства и строение вещества -М. ГИТТЛ 1995. -225 с.
3. Детлаф А.А., Яворский Б.М. Курс физики. - Т. 2. - М. Высшая школа,1987. 285 с
4. Бақтибаев.А.Н Қатты денелер физикасы, Шымкент, 2010, 175 б.

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

ӘОЖ 378,04:

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУДІҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Алиев А.С.

№72 С.Нұрмағамбетов атындағы ЖОББМ

Ториев А.Ш.

№72 С.Нұрмағамбетов атындағы ЖОББМ

Магистрант ОҚМПУ, Шымкент қаласы **Шалхар Ұ. Б.**

Қазіргі заманда дене тәрбиесіндегі спорттың сан алуан түрлері бар, барлық спорттық жаттығулар тікелей физиология ғылымына байланысты.

Кез-келген спорттық жарыстарда нәтижеге жетіу үшін спортшыларымыз практикаға көңіл бөле отырып теориялық саласына да назар аударғаны жөн. Спорттық жарыстарда жоғары нәтиже көрсету, дененің физиологиялық дұрыс дамуының жоғары көрсеткіші болып табылады. Адам қоршаған ортадан тыс өмір сүре алмайды. Дене тәрбиесінің физиологиялық ерекшеліктерін білу мен спорттық жоғарғы нәтижелерге жету бірлігі ешкімнің күмәнін тудыра қоймас. «Дене тәрбиесі мен спорт» білім беру бағдарламасы бойынша негізгі оқу пәндердің бірі әрі ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау барысында алынған нәтижелерге сүйенетін ғылыми пәнде болып табылады. Бұл пәнде негізгі назар спорттық әрекетке негізделген адамның бұлшықет қызыметінің физиологиясына аударылады. Мұндай мәселелерге, ең алдымен, әр түрлі спорттық әрекет түрлерінің физиологиялық сипаттамасы мен спорттық жаттықтыру кезіндегі организм бейімделуінің физиологиялық механизмдері жатады [1. Б.63].

Адам организмі ашық жүйе болып табылады. Аристотель атап өткен «өмірдің өзі талап ететін қозғалыстың» барлығы, яғни адамның күнделікті өмірде орындайтын көптеген түрлі қарапайым қозғалыстарынан бастап, спорттық практикада кездесетін күрделі сипаттағы жаттығуларға дейін жалпы физиологиялық заңдылықтарға бағынады. Соның ішінде, итальяндық физолог А.Моссо «дене жаттығулары көптеген дәрі-дәрмектің орнын алмастыра алады, бірақ бірде-бір дәрілік зат дене жаттығуларының орнын алмастыра алмайды», - деп айрықша көрсеткен спорттық шынығудың физиологиялық механизмін білу аса маңызды. Адам күнделікті өмірде орындайтын көптеген түрлі қарапайым қозғалыстарынан бастап, спорттық қозғалыстарда кездесетін күрделі жаттығулардың барлығы жалпы физиологиялық заңдылықтарға бағынады. Әртүрлі спорттық жаттығулар «күш-жылдамдық талап етеді» спорттық қозғалыстарды жүзеге асыру барысында бір мезгілде көптеген бұлшықеттер әрекетін басқаратын өте күрделі уақытша байланыстар қызмет атқарады. Бұл байланыстар бұрын түзілген қозғалыс рефлексдерін кең қолданудан біртіндеп қалыптасады

[2, Б.49].

Егер дененің қимыл қозғалыс жаттығуларын жаттықтырушы көмегімен бірнеше рет қайталаса, орталық жүйке жүйесіне кері байланыс арқылы бұлшықет жұмысы мен дене мүшелері жағдайы бір ізді өзгерістері динамикасы мәліметтер түссе, бұл жүйке орталықтарына кейін спортшыға қозғалысты өз бетімен орындауға қолданатын әрекеттің бағдарламасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Түрлі қозғалыс әрекеттері туа пайда болумен қатар тіршілік барысында арнайы үйрену нәтежесінде жүре қалыптасады. Бұл спорттық динамикалық қозғалыстарды орындаумен дененің белгілі бір қалпын сақтаудың тек бір ғана емес, бірнеше, тіпті ондаған түрлі бұлшықеттердің қалыптасуымен қатар жүретіндігімен байланысты. Бұл тек бір қозғалыс әрекетінен келесіге өту кезінде ғана емес

сол бір фазаның өзінде де орын алады. Сол сияқты қозғалыс кезіндегі бұлшықет құрамы секілді жұмысқа қатысқан қимыл бірлестіктерінің саны да қозғалыс жылдамдығына,

күш дәрежесіне, қажатуға және т.б. факторларға сәйкес құрлып отырады. Адам баласы туа пайда болған санымен күрделілігі бойынша шектеулі қозғалыс әрекеттері қорымен (ему, жұту, кірпік қағу, әр түрлі тітіркендіргіштерге жауап ретінде аяқ-қол бұлшықеттерінің бүгіліуі мен жазылуы, т.б.) дүниеге келеді. Осылармен қатар үйрету арқылы өзгермелі тіршілік жағдайларына бара бар қозғалыс актілерінің жаңа түрлерін меңгеру қабілетіне, яғни жаттығулардың жоғары дәрежесіне жетуді қамтамасыз ететін маңызды қасиеттерінің бірі жүйке жүйесінің серпімділігі де тұқым қуалау арқылы беріледі. Бұл қасиет спорттық жаттығулар техникасын жетілдіруде зор мүмкіндіктер тудырады [3, Б.30].

Әр түрлі жас кезеңдерінде жаттықтыру дәрежесі біркелкі көрінбейді. Кейбір жас кезеңдерінде жаттықтыру дәрежесінің жоғарғы болуына орай қозғалыс әрекеттерін үйрету деерекше табысқа өтеді. Бұл кезеңдер ақыл – ой және бұлшықет әрекеттерінің әр түрлеріндетүрліше болады. Мысалы, шетел сөздерін дұрыс айтумен байланысты қозғалыс үйлесімділігібалалық шақта жеңіл әрі тез меңгеріледі. Жаңа күрделі спорттық қозғалыстар да адамның өмірінің белгілі бір кезеңдерінде меңгеріледі. Сондықтанда болашақ жаттықтырушыға қозғалыс техникасын үйретудің тімді жақтарын қарастыру барысында дене жаттығуларының дәрежесі неғұрлым жоғары болатын жас кезеңдерін айқындап алудың маңызы зор.

Орындалатын жаттығудың механикалық немесе физикалық қуаттылығы-ватт, кгм/мин сияқты физикалық шамалармен өлшенеді. Ол дене жүктемесін анықтайды. Көп жағдайларда спорттық жаттығулардың физикалық қуаттылығын нақты өлшеу өте қиын. Циклдік жаттығуларда қуат (дене жүктемесі) және орын ауыстыру жылдамдығы (қозғалыстың орындауы өзгеріссіз техникасы кезінде) сызықтық тәуелділікте байланысты, яғни жылдамдық артқан сайын, соғұрлым дене жүктемесі жоғары болады. Барлық спорттық жаттығуларды екі үлкен топқа бөлуге болады. Бірінші топ жаттығуларына жетекші физиологиялық жүйелер қызметінің белсенуі мен күш, жылдамдық немесе төзімділік сияқты қозғалыс сапаларының көрінуін талап ететін өте үлкен дене жүктемелері тән. Мұндай жаттығуларға жеңіл атлетиканың барлық түрлері, жүзу шаңғы мен коньки тебу спорты, ескек есу, спорттық ойындар жекпе жек және т.б. жатады [4, Б.50].

Ал екінші топқа автоспорт, желкен, шана, желкерме, ат, авиапланеттер және дельтапланер ісі сияқты техникалық жаттығулар жатады. Бірінші топтағы жаттығулардың көпшілігін орындау кезінде кеңістікте спортшының орын алмастыруы негізінен ішкі (бұлшықеттік) себебінен іскен асырлады. Ал техникалық жаттығулар орындау кезінде спортшының орын ауыстыруына сыртқы (бұлшықеттік емес) күштер ең басты ықпал жасайды. Мысалы, автоспортта-машина қозғалтқышы, шана, желкерме спортында - тартылыс күштері, желкен, авиапланеттер және дельтапланер ісі спортында ауа ағымы күштері әсер етеді. Сонымен бірге техникалық спорт түрлері жаттығуларды ережеге сәйкес энергетикалық және бұлшықет жүйесіне, вегетативтік қамтамасыз етілуі жүйесіне және де күш, қуат және төзімділік сияқты дене сапаларына шекті талаптар қоймайды.

Спорттық ойындар-қозғалмалы ойындарға жататын спорттың бір түрі. Ол құрылымымен организмге әсері бойынша сан алуан. Дене жаттығулары ретінде олардың бір қатар ерекшеліктері бар. Ойын үдерісінде ойын жағдайларының үздіксіз өзгеріп отыруынан қатысушылардың қарсыластары мен серіктерінің әсеріне қажетті, көбіне, жаңа қозғалыстарды тудыра отырып, шұғыл жауап беруді талап етеді. Сондықтан да спорттық ойындар кезінде басқа дене жаттығуларына қарағанда күтпеген жағдайларда жылдам

бағдарлау, тапқырлық, тез шешім қабылдау сияқты құнды сапалар көбірек дами түседі. Мәселен, спорттық гимнастика-денсаулықты нығайтуға, адамның қимыл қабілеттерін жетілдіруге және үйлесімді дамуына бағытталған арнайы дене жаттығуларының жүйесі. «Гимнастика» түсінігі аясында спорттық және көркем гимнастика, акробатика кіреді. Спорттық гимнастикада ер адамдар алты, ал әйел адамдар төрт снаряд қолданады. Қозғалыстың сан алуан болуымен, кеңістіктегі дене күшімен және статикалық

калыптыңболуымен байланысты тыныс алу аппаратының жұмысына белгілі бір қиындықтартуындайды[5, Б.33].

Тыныс жиілігі,тереңдігі, ырғақты орындалатын жаттығу техникасыныңерекшеліктеріне байланысты келеді.Мәнерлеп сырғанау. Мәнерлеп сырғанауда орындалатын элементтердің темпі, ырғығы,күрделілігі музыканың қостауымен қатар жүреді. Мәнерлеп сырғанау жеке сырғанау (ерлермен әйелдер), жұптасып сырғанау мен мұзда орындалатын жаттығулардың спорттықбилерден тұрады. Энергия шығыны орындалатын жаттығулардың түріне, олардыңкүрделілігіне, темпіне және т.б. басқа факторларға байланысты энергия шығыны жоғарыболады.Еркін күрес, грек-рим, самбо, дзюдо және т.б. күрес түрлері жекпе-жекке қатысады.Күрестің құралы қарсыласын ұстап алып, тепе-теңдігін жоя отырып, жерге не кілемге алыплақтыру болып табылады. Күресте статистикалық ширығу тән жылдамдықты-күштік жұмысспортшының күшін, шапшаңдығын, ептілігін дамыта түседі. Палуандардың қимыл әрекетітабысты болу үшін проприоцептивті сезімталдықты дамыту қажет[6, Б.75].

Палуандарда бұлшықет жүйесі жақсы дамыған, ол көбіне анаэробты режимде жұмысқа бейімделген. Күрес кезінде энергия шығыны өте көп болады. Ұстасу кезінде ол орта есеппен, 1 минутта 10-12 ккал жәнеодан жоғары мәнге жетіп жығылады.

Спорттық жаттығулар кезіндегі бұлшықет қызметі жүйке жүйесінің организм реттеу қабілетінің жақсаруына, тыныс алу, қан айналу мүшелерінің қызыметтік мүмкіндіктерінің артуына, зат алмасудың жақсаруына, организмнің жалпы төзімділігінің жоғарлауына әкеледі. Барлық спорттық ойындар және жаттығулар қандай да бір деңгейде көзбен шамалауды дамытады, тепе-теңдік талдағышының функциялық тұрақтылығын, қимылталдағышының сезімталдығын жоғарлатады.

Осы жоғарыда баяндалғандай спорттық жаттығуларды дұрыс қолдана білетіндей болашақ жастардың көкейіне осындай іс-әрекеттермен ой сала білсек, үлгі көрсеткен заманға сай, салауатты өмір салтын ұстанатын, болашағы зор спортшылар тәрбиелей аламыз деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қыдырмолдина А.Ш. Спорт физиологиясы: Оқу құралы. Астана, 2013 - Б.63 .
2. Қыдырмолдина А.Ш. Денетәрбиесі мен спорт түрлерініңфизиологиялықнегіздері: оқулық. - Алматы, 2014. Б.49
3. Кудашова Л.Р. Физиологические основы физического воспитания и видов спорта. - Алматы, 2015 – Б.30.
4. Лесбекова Р.Б. Спорт физиологиясы. - Алматы, 2007 – Б.50
5. Тайжанов А., Қарақов А. Денетәрбиесі.- Алматы, 2017 – Б.33
6. Уаңбаев Е.. Денетәрбиесініңнегіздері. - Алматы: «Санат», 2014–Б. 75

ӘОЖ: 796.398

ТЕННИС

Сейдахмет Е.Қ.

Ертай С.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші – ғ.м. Алтынбекова Б.С.

Қазіргі теннистің тарихы ХІХ ғасырдың екінші жартысында бастайды. Дәл сол кезде "лаун-теннис" аталған ойын пайда болады, оның із ашары одан да көнерек, бөлме ішінде ойналатын ойын болған. Уимблдон турниры, осы кезге дейін сақталған ең көне теннис жарыс түрі 1877 жылдан бастап өткізіліп келеді, ал ұлттық құрамалар арасындағы тұңғыш жарыс - Дэвис кубогы - өзінің тарихын 1900 жылдан бастайды. Теннис Олимпиада

ойындары программасының бөлігі болып 1896 жылы өткен I Олимпиададан бастап табылады, алайда, теннис және Олимпиада ойындары тарихында, тек 1988 жылы біткен, жартығасырлық үзіліс орын алған. Басында, теннис ресми түрде әуесқойлық спорт түрі болып саналған, алғашқы кәсіпқой-ойыншылар тек XX ғасырдың 20-жылдары пайда бола бастады, ал 1960 жылдың соңынан бастап *Ашық дәуір* басталып кетті, оның шеңберінде барлық жарыстар әуесқой ойыншыларға да, кәсіпқой ойыншыларға ашық болып, ITF, ATP және WTA халықаралық ұйымдар меңгеру астында, бірнеше ірі циклге ("тур") бөлінді.

Қазіргі теннистің негізін салушысы болып баспана ішіндегі ойын болып саналады, атауын XIX ғасыр ақырыны дейін алып жүрген, ал қазір Нағыз теннис, корт-теннис немесе жё-де-пом (фр. *jeu de raquette*, "алақанмен ойын" дегенді білдіреді) атымен белгілі. 12 адамға дейін бір уақытта ойнай алатын Жё-де-пом, XI ғасырда монастырьлерде пайда болғанға көрінеді. Ойынның алғашында, қол пелотасында сияқты допты қолмен тойтарған, кейіннен қолғаптар, бита және XVI ғасырда ракетка мен тор пайда болды. Сол уақыттың француз, испан, ағылшын корольдері ойнаған жё-де-пом де, дәл сол кезді әйгілі бола бастайды.

Теннистің орта ғасырлық әдебиетіндегі өте белгілі аталып өтулерінің бірі Шекспирдің "Генрих V" тарихи хроникасында кездеседі, француз дофины жас ағылшын короліне қалжың ретінде теннис доптарына толы кішкене бөшке жібереді. Алайда Генрих V-ке жіберілген теннис доптар, Шекспирден бұрын, Гальфрид Монмутскийдің "История король Британии" хроникасының жалғасында кездеседі, хрониканың өзі XV ғасырдың бірінші жартысына жатады.

XVI ғасырда француз корольдерінің көбісі теннис ойнады: Франциск I королінің яхтасында теннис залы жабдықталған, Генрих II Луврде теннис залын салу туралы бұйрық берді, ал Карл IX 1571 жылы париждік теннис ойыншылар мен шеберлерге гильдия құқығын беріп, теннисті *ханзадалар, пэрлар және мәртебелі адамдар шұғылдана алатын жаттығу түрлерінің ең асыл, сенімді және пайдалы түрі* деп атады. Теннис Генрих VIII-дің де спорт түрі болды, ол осы ойынға Вестминстерде және Хэмптон-кортте залдар салды (соңғысы 500 жылға жуық алғашқы мақсаты бойынша қолданылады). Корольдер мен монахтардан басқа теннис бұқара халықты да қызықтырды: ортағасырлық университеттер залдар салды, ал қала тұрғындары теннис далада ойнағын. 1600 жылға қарай әр үлкен қалада бірнеше залдан, ал Парижде 250-ден астам зал және мыңнан астам ашық корттар болды 1604 жылғы бағалау бойынша, Францияда, теннис залдар шіркеулерге қарағанда 2 есе көп болған деген ой бар

Осыған қарамастан, теннис, өзінің көпжылдық тарихында таңдаулылардың ойыны болып саналды. Матч қатысушыларының аз саны және көрермендер үшін шектелген көру зоналары себептерінен, теннис шынымен халық көңіл көтеру ойыны бола алмады жүз жылдан кейін Парижде тек 10 теннис залы болды, бәрінің сапасы нашар болған Теннис залдары басқа мақсаттарға қолданыла бастады, сонын ішінде театр труппаларының ойын көрсетуі үшін, «Оксфордская иллюстрированной энциклопедии театра» кітабына сәйкес, бұл құбылыс келешек театр залдарының формасын алдын ала анықтады Жё-де-помның сақталып қалған бір залы тарихқа, Үшінші сословие Генералды штаттарының депутаттары жиылған орны болып кірген, олар 1789 жылғы король жарлығы бойынша мәжілісханаға кіргізілбеген. Депутаттар өздерін Ұлттық Жиналыс деп жариялап, Францияда конституция қабылданғанша, осы залда кездесуге серік береді қазіргі теннистің қарқынды дамуына қарамастан, жё-де-пом өзінің тіршілігін жойған жоқ. Бұл спорт түру 1908 жылдың Олимпиада ойындарында сайыс түрі ретінде кірді, ал жүз жылдан кейін әлемде 5000-ға жуық бас июші болған.

Қолданылған әдебиеттер

1. Gillmeister, 1998, p. 79
2. ↑ a b c d Baker, 1988, pp. 65—67

3. ↑ [a b c d e](#) Roff Potts. [JurassicTennis](#) (ағыл.)
4. ↑ [Gillmeister, 1998](#), pp. 111—112
5. ↑ [Baker, 1988](#), p. 86
6. ↑ [Клятва в зале для игры в мяч. 20 маусым 1789. Худ. Ж. Л. Давид. 1791](#) на Российском общеобразовательном портале
7. ↑ [Hickok, 1992](#), pp. 446—449
8. ↑ [Baker, 1988](#), p. 182
9. ↑ Robert Holland. [Lawn Tennis and Major T. H. Gem](#) (ағыл.). The Birmingham Civic Society. Басты дереккөзінен [мұрағатталған](#) 18 тамыз 2011. Тексерілді, 14 желтоқсан 2010.
10. ↑ [Collins&Hollander, 1994](#), pp. 3—6

ӘОЖ 811.11-112

ҚАЗАҚ, ОРЫС, НЕМІС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕР МЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

Sultanova M.

University of Central Lancashire, School of Humanities, Language and Global Studies,
Preston, Great Britain

Абдусаттарова Б., Эргешова М.

- Ж.Тәшенев университеті, Шымкент

Ғылыми жетекші – аға оқытушы **Турсынова Г.И.**

Соңғы жылдардағы еліміздегі халықаралық саяси, экономикалық және мәдени байланыстардың дамуы мен нығаюы және республикамыздың халықаралық қоғамдастыққа енуі білім беру саясатына шет тілдерге байланысты көптеген өзгерістер әкелді. Қазіргі кезде ғаламдық жаһандану, яғни әлемдік білім беру кеңістігіне ену процесі жүріп жатыр. Яғни жоғары нәтижелерге жету үшін, біздің болашақ ұрпағымыз өте білімді, заман талабына сай жан-жақты дамыған, мәдениетті және өте тәрбиелі болуы қажет. Ал жан-жақты дамыған тұлға тек берік біліммен қаруланып қана қоймай, қазіргі заман талаптарына сай бірнеше шетел тілдерін меңгеруі тиіс.

Қазіргі кезде шетел тілінің қажеттілігі күннен күнге артып келеді. Ол қоғамдық-экономикалық, ғылыми-техникалық және жалпы мәдени алға басуында қозғаушы айғақ болып отыр. Бұл айғақ шетел тілдерін оқытудың дәрежесін жоғарлатуда. ЮНЕСКО ХХІ ғасырды полилингвизм ғасыры деп атады. Біздің болашақ ұрпағымыз тек өз ана тілін меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар бірнеше шетел тілін меңгеруі хақ. Ал шетел тілін жан-жақты меңгертуде оқыту-тәрбие процесін қызықты, ыңғайлы және ұтымды қылу үшін, 4 тілдегі (қазақ, орыс, ағылшын, неміс) қолдануды ұсынамыз.

Мақаланың басты мәселелеріне тоқталатын болсақ: шетел тілді жан-жақты меңгерту, балалардың сөздік қорын байыту және шет тілдегі мақал-мәтелдерді қолдануға дағдыландыру, күнделікті қолданысқа енгізу. «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы», - деп Әл-Фараби айтқан. Яғни ең басты мәселелердің бірі балаларға 4 тілдегі мақал-мәтелдердің тәрбиелік маңыздылығын түсіндіру болып табылады.

Сонау ықылым заманнан, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасалып, екшеліп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалып жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі – мақал-мәтелдер.

“Мақал-мәтел – сөз мәйегі”, “Мақал – сөздің мұнарасы”, - деп, қазақ халқы ауыз әдебиетінің асыл жанрына аса құнды баға берген.

Халық қашан да өскелең ұрпақты тәрбиелеудің мәнін, оның қиындығы мен қуанышын, одан шығатын нәтижені біліп отырған. Осы тұрғыдан алғанда. Ауыз әдебиетіндегі шағын

жанрлардың бірі – мақал-мәтелдер баланың ой-өрісін, дүниетанымын, қиялын, тілін дамытуда, тәлім-тәрбиесінде терең мән жатыр.

Мақал-мәтелдер – ұзақ жылдар бойы халықтың іс-тәжірибесінен түйінделген даналық жемісі. Мақал-мәтелдер - әр кезеңде ата-бабадан ұлағатты сөз, парасатты ой ретінде ұрпақтың еншілеген мол қазынасы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінінде халықтың өмір сүру барысындағы тәжірибесі, көңілге түйген ақылының кені жатыр.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақал мен мәтелге мынандай түсіндірме берілген: мақал – үлгі-өнеге ретінде айтылатын жалпы халықтық нақыл сөз; мақал деп қысқа, образды, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөзді айтамыз [6, б. 102]. Мәтел – тұжырымды. Бейнелі әрі ықшам нақыл сөз [6, б. 168].

Дастан, хиссаларға қарағанда мақал-мәтелдердің ерекше қасиеті көлемінің шағындығы, мазмұнының кеңдігі, тілінің өткірлігі, мағынасының тереңдігі. Әрі ол барлық халыққа әсерлі, жалпы адамзатқа ортақ, көңілге бөлекше қонымды, ұтымды келеді. Мақал-мәтелдерді халық не үшін қадірлейді? Саф алтындай асылдығы, мірдің атқан оғындай өткірлігі, ықшамдылығы, дау тудырмас даналығы, өнеге үйреткіш тәлімділігі, қиып түсер қылыштай уыттылығы мен тапқырлығы үшін дер едік.

Тегінде мақал-мәтелдер қай халықтың да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тіршілігінің айнасы; ол сол халықтың сөздік қорының байлығын танытып қана қоймайды, оның уақыт озған сайын құны артпаса арзымас қазына екенін де сездірер белгісі. Кез-келген халықтың даналығы мен рухы сол халықтың мақал-мәтелдерінде анық көрініс беретіні ертеден мәлім. Ал басқа тілдегі мақал-мәтелдерді біліп, түсіну – бұл тілді жақсы меңгеруіне көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар басқа халықтың ой-бейнесін және мінез-құлқын түсінуіне көп үлес қосады, дәнекер болады. Мақал-мәтел, нақыл сөздер тілімізді байыта түсетін халықтың асыл қоры. Оның жұртшылық үшін пайдасы мен рөлі зор. Шетел тілді меңгертуде сол тілдердегі нақыл сөздерді, мақал-мәтелдерді үйретіп, жаттатқызу арқылы оқушының практикалық дағдыларын қалыптастыру әдісі белгілі нәтижелерді көрсетті.

Олай болса ағылшын және неміс тілі сабақтарында ағылшын және неміс халқының мақал-мәтелдерін қазақша және орысшаға аударып, оларды мағынасы сәйкес, тіпті мағынасы бірдей қазақ және орыс мақал-мәтелдерімен салыстыру арқылы шетел тілді меңгерту тиімді нәтиже берері қак. Қай елдің мақал-мәтелдерін алмасақ та, барлығының ең басты ерекшелігі – тәрбиелік маңыздылығы. Ағылшын және неміс тіліндегі мақал-мәтелдерді үйрету негізінде біз балаларды тек ағылшын және неміс халқының көп ғасырлық өмірлік тәжірибесімен, әлеуметтік, этикалық және эстетикалық көзқарастары мен дүниетанымымен таныстырып қана қоймай, ең бастысы сол нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәнін түсіндіріп, сөздік қорын байытамыз. Ағылшын және неміс тілінен қазақшаға аударуда қиыншылықтар кездесетіні де сөзсіз. Аударманы жасаған кезде басқа тілдің көмегі арқылы белгілі бір тілдегі мазмұнды мүмкіндігінше дәл жеткізу, ағылшын және неміс тіліндегі мақалды немесе мәтелді түсініп, оны өз туған тілінде түсіндіруге және керісінше жасау іскерлігіне ие болу міндеті қойылады. Төрт тілдегі мақал-мәтелдердегі немесе нақыл сөздердегі мағыналық реңктің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ұғыну ағылшын тілін үйренуіне елеулі көмек көрсетеді.

Қазақ, орыс, ағылшын және неміс тілдеріндегі мақал-мәтелдер жан-жақты қарастырылып талданды. Мәселен:

1. Ағылшын, неміс, қазақ, орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдер жеке тақырыптар бойынша сараланды; а) Адам және оның қасиеті; ә) Еңбек және кәсіп; б) Ғылым-білім. т.б.

2. Мақал-мәтелдер мағыналарына қарай сараланды; а) Мақал-мәтелдердің 4 (қазақ, орыс, ағылшын, неміс) тілде сөздік баламасының әр түрлі мағыналарының бірдей болуы; ә) Мақал-мәтелдердің 4 (қазақ, орыс, ағылшын, неміс) тілде сөздік баламасының дәл келуі;

Мысалы: Білім – қуат. Знание – сила. Knowledge is power. Wissen ist Macht.

Бұл мәтелде 4 тілдегі сөздік баламасы және де мағынасы дәл келіп тұр. Бұл синонимикалық мәтелдер, яғни аудару барысында тікелей аудару арқылы аударылған,

мағыналары да, сөздері де бірдей. Бұндай ұқсас синонимикалық мақал-мәтелдерді шетел тіл меңгеруде қолдану өте қолайлы.

Екінші мысал: Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді.

Паршивая овца всё стадо портит.

One drop of poison spoils the whole tun of wine.

Ein faules Ei verdirbt den ganzen Brei.

Ал бұл мәтелде 4 тілдегі сөздік баламасы әртүрлі, бірақ мағынасы бір.

АДАМ және ОНЫҢ ҚАСИЕТІ (ЧЕЛОВЕК и ЕГО КАЧЕСТВА HUMAN BEING and HUMAN NATURE DER MENSCH und SEINE EIGENSCHAFTEN) туралы

1) Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа.

Сколько стран, столько обычаев.

Every country has its customs.

Andere Länder, andere Sitten.

2) Сырты жалтырауықтың іші қалтырауық.

Наружность обманчива.

Appearances are deceptive – never judge from appearance.

Die Säuernten Äpfel haben die schönsten Bäckchen.

3) Сиыр баласын торпағым дер, қарға баласын аппағым дер.

Всяк кулик своё болото хвалит.

Every cook praises his own broth.

Der Bärin scheinen ihre Jungen schön.

4) Мысқалы аз, бірақ қымбат.

Мал золотник, да дорог.

A little body often harbours a great soul.

Klein, aber fein.

ЕҢБЕК пен КӘСІП (ТРУД и ПРОФЕССИЯ WORK and PROFESSION DIE ARBEIT und DER BERUF) туралы

1) Іске уақыт, ермекке сағат.

Делу время, потехе час.

Business before pleasure.

Erst die Arbeit, dann das Spiel.

2) Еңбек түбі – қуаныш.

Конец – делу венец.

The end crowns the work.

Ende gut, alles gut.

3) Қыс арбаңды сайла, жаз шанаңды сайла.

Любишь кататься, люби и саночки возить.

After dinner comes the reckoning.

Willst du genießen, so laß dich die Mühe.

4) Тамшы тама берсе тас жарады.

Капля камень точит.

Little strokes fell great oaks.

Viele Streiche fällen die Eiche.

ҒЫЛЫМ- БІЛІМ (ЗНАНИЕ и НАУКА KNOWLEDGE and SCIENCE DAS WISSEN und DIE WISSENSCHAFT) туралы

1) Білім – қуат.

Знание – сила.

Knowledge is power.

Wissen ist Macht.

2) Өмір бойы үйрен.

Век живи – век учись.

Live and learn.

Man lernt, so lange man lebt.

3) Ақылды көндім десе, ақымақ жеңдім дейді.

Дурак считает себя умным, а умный признаёт глупцом.

The fool does think he is wise,

but the wise man knows himself to be a fool.

Der Dummkopf lehrt, der Gescheide lernt.

4) Көргенінді көңілге түй.

Учись на чужих ошибках.

Learn wisdom by the follies of others.

Andere Fehler sind gute Lehrer.

ДЕНСАУЛЫҚ(ЗДОРОВЬЕ HEALTH DIE GESUNDHEIT)туралы

1) Денсаулық – зор байлық.

Здоровье дороже богатства.

Good health is above wealth

Gesundheit ist der größte Reichtum.

2) Демі бардың емі бар.

Чем ушибся, тем и лечись.

Take a hair of the dog that bit you.

Dem Gesunden heilen alle Wunden.

3) Тазалық бар жерде денсаулық бар.

Чистота – залогздоровья.

If each would sweep before his own door,

he should have a clean city.

Reinlichkeit ist halbes Leben.

4) Кесел батпандап кіріп, мысқалдап шығады.

Здоровье выходит пудами, а входит золотниками.

Agues come on horseback but go away on foot.

Böses kommt geritten, geht aber weg mit Schritten.

ДОСТЫҚ (ДРУЖБА FRIENDSHIP DIE FREUNDSCHAFT) туралы

1) Досыңды қиналғанда бір сына,

Қуанғандабірсына.

Друзьяпознаютсявбеде.

A friend in need is friend indeed.

Der Freund erkennt man in der Not.

2) Жүз сомың болғанша, жүз досың болсын.

Не имей сто рублей, а имей сто друзей.

A friend in court is better than a penny in purse.

Freunde sind über Silber und Gold.

3) Жаңа ДОС жаныңда жүргенде, ескі ДОС есінде жүрсін.

Старый друг лучше новых двух.

Old friends and old wine are best.

Ein alter Freund ist zwei neue wert.

4) Ақымақ достан ақылды дұшпан артық.

Лучше явный враг, чем фальшивый друг.

Better an open enemy than a false friend.

Ehrlicher Feind ist besser als falscher Freund.

Мақал-мәтелдерге тән көркемдігі, ырғақты суреттеуі арқылы олар өте тез есте сақталып, ағылшын және неміс тілін үйретудің әртүрлі аспектілері мен кез-келген басқа мақсат үшін иллюстрация ретінде қолданылаалады.

Мағыналары бір төрт фразаны төрт тілде салыстыру қандай болсада тақырыпта әңгіме жүргізуге мүмкіндігін береді. Бұл қысқан ақыл сөздердің терең мағынасы оқушылардың ой өрісін кеңейтіп, дамытып қана қоймай, өзінің тәрбиелік маңыздылығымен

құнды болып табылады. Мақал мен мәтелдердің мағыналық кең диапазонына байланысты оларды оқушылар мен студенттермен жұмыс істеуде ғана емес, сонымен бірге тілді өзбетімен меңгеруге бел байлаған адамдарға да қолдануға болады.

Әдебиеттер

1. Албытова Н. Қазақ балалар фольклор арқылы бастауыш мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру. – А., 1999.
2. Ахметова С.Г. Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках: Пармиологический словарь. – А., 1989.
3. Әлімбаев М. Халық – ғажап тәлімгер. – А., 1994
4. Дубравин М. Английские и русские пословицы и поговорки в иллюстрациях. – М.: Просвещение, 1995.
5. Қазақ мақал-мәтелдері. Құрастырған: Ж. Дәуренбеков - А., 2001.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 том. – Алматы: Ғылым, 1983.
7. Deutsche Sprichwörter für Ausländer. – Leipzig: Verlag Enzyklopädie, 1988

ӘОЖ618.14-085.825

КӨРКЕМ ГИМНАСТИКА

Бурабай Н.Е.

Аширкулов Н.А.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші – **ғ.м. Алтынбекова Б.С.**

Көркем гимнастика-ең қызықты және әсем спорт түрлерінің бірі, оның мәні гимнастикалық және би жаттығуларын орындау болып табылады. Жаттығулар заттарды (шеңбер, доп, скакалка, таспа, түйреуіш) пайдалана отырып және онсыз да орындалуы мүмкін. Көркем гимнастика олимпиадалық спорт түрі болып табылады. Олимпиада ойындары-ең беделді халықаралық жарыс, төрт жылда бір рет өткізіледі. Көркем гимнастикадан әлем чемпионаты-1963 жылдан бастап (екі жылда бір рет) өткізілетін халықаралық жарыс.

Біздің елімізде спорт гимнастикасының тарихы 1920-шы жылдары басталды. Қазақстанның бірінші чемпионаты 1936 жылы 24 сәуірде Алматыда төрт команданың қатысуымен өткізілді. Ұлы Отан соғысы кезінде жарыстар өткізілген жоқ, себебі спортшылар майданға аттанды. Осы спорт түрін дамытудың екінші кезеңі ҰОС аяқталғаннан кейін басталды. Сол кезде жарыстар жүйелі түрде өткізіліп, бірыңғай жіктеу бағдарламасы бекітілді. Қыздар арасында Қазақ ССР-інде бірінші спорт шебері Надежда Абдулкина болды.

Көркем гимнастика шұғылданушылардың дене сұлулығын қалыптастырып, эстетикалық тәрбие береді. Онда толқынды, серіппелі қозғалыс, иіліп, бұралу, денені тік ұстау, би өнеріне тән жүріс, жүгіріс, секіру, халықтық би мен шалқыма би басым келеді. Көркем гимнастикадан дүниежүзілік чемпионат 1963 жылдан бері өтіп келеді. Олимпиялық ойындар бағдарламасында 1984 жылдан бар. Қазақстанда 1947 ж. Алматы дене тәрбиесі интернатында көркем гимнастика секциясы ашылды. 1949 ж. гимнасты-қыздар арасында тұңғыш республикалық жарыс өтті. Көркем гимнастикадан А.Батырбекова, С.Рахметова, С.Барлыбаева сияқты қазақ қыздары 1960 – 70-жылдары республиканың бірнеше дүркін чемпионы болып, халықаралық жарыстарға қатысты. 1991 ж. республикамыз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда павлодарлық Ә.Мұстафина, алматылық З.Жақыпова, шымкенттік Ә.Юсупова, т.б. гимнасты қыздар бірнеше дүркін Азияның чемпионы, халықаралық турнирлердің жеңімпазы, жүлдегері болды.

Гимнастика жақсы икемділікке, созылуға, жоғары итеруге, жұқа фигураға, қозғалыстың жақсы координациясына ие болуы керек. Бірақ гимнастшының осы қасиеттеріне ие болмаса да, үнемі жаттығу арқылы және жақсы жаттықтырушының бақылауымен қол жеткізуге болады.

Көркем гимнастика ережелері

Қойылымдар заттармен немесе заттарсыз өтуі мүмкін, бірақ соңғы уақытта әлемдік деңгейдегі жарыстарда затсыз өнер көрсетілмейді. Топтық жаттығуларда бір мезгілде заттардың бір немесе екі түрі қолданылуы тиіс. Барлық жаттығулар фонограммаға түседі. Музыканы толығымен таңдау гимнастшы мен жаттықтырушының тілектеріне байланысты. Бірақ әрбір жаттығу ұзақтығы 75-90 секунд болуы керек. Көркем гимнастикадан жарыс 13x13 метр өлшемді гимнастикалық кілемде өтеді. Көркем гимнастикадан өнер көрсету жиырма балдық жүйе бойынша бағаланады. Әртістік пен хореографияны 4 төреші бағалайды. Орындауды 4 судья бағалайды. Олар қателіктер үшін ұпай алады.

Көркем гимнастикаға арналған заттар

Көркем гимнастика үшін секіргіш. Көбік немесе синтетикалық секірулер бар. Секіргіш гимнастиканың өсуіне пропорционалды болуы тиіс және ешқандай тұтқалары болмауы тиіс, олардың орнына ұшында бір немесе екі торап байланады.

Көркем гимнастикаға арналған шеңбер. Ағаш немесе синтетикалық шеңберлер бар. Ішкі диаметрі 80 — ден 90 см-ге дейін, ал ең аз салмағы-300 гр.

Көркем гимнастикаға арналған доп. Резеңке немесе синтетикалық доптар бар. Доп диаметрі шамамен 18-20 см. салмағы кемінде 400 гр болуы керек.

Көркем гимнастикаға арналған түйреуіштер. Пластиктен немесе каучук жасалған (бұрын гимнастикте ағаш түйреуіштерді қолданған).

Булағыштарда барқыт қаламдарды пайдалануға рұқсат етіледі. Түйреуіштің ұзындығы 40-50 см шамасында болуы тиіс.

Көркем гимнастикаға арналған таспа. Таспа атлас немесе басқа ұқсас материалдан болуы мүмкін. Ұзындығы кемінде 6 м (бір бөліктен жасалған). Салмағы 35 гр. кем емес. Таяқша ағаштан немесе пластиктен жасалуы мүмкін. Оның ұзындығы 50 — ден 60 см-ге дейін, ал диаметрі-1 см ең кең жерде болуы тиіс.

Көркем гимнастиканың пайда болу және даму тарихы

Көркем гимнастика спорттың жас түрі болып саналады, ол Мариинский театрының мэтрінің арқасында пайда болды. 1913 жылы Санкт-Петербург дене тәрбиесі институтының жанында. П. Ф. Лесгафта көркем қозғалыстың жоғары мектебі ашылды.

Осы мектептің барлық педагогтары оған келгенге дейін эстетикалық гимнастиканы, ырғақты гимнастиканы, би гимнастикасын немесе еркін биді оқытудың бірегей тәжірибесіне ие болды. Осы стильдердің барлығын бір-біріне біріктіру көркем гимнастиканың пайда болуы үшін қуатты серпін берді.

1941 жылы Көркем гимнастикадан Ленинградтың Бірінші Чемпионаты өткізілді. Кейін бүкіл кеңестік спорт және көркем гимнастика Ұлы Отан соғысының арқасында дами бастады.

Бірақ 1945 жылы КСРО Федерациясына қайта құрылған көркем гимнастиканың бірінші секциясы құрылды. Көркем гимнастиканың одан әрі дамуы өте жоғары жылдамдықпен өтті. 1948 жылы көркем гимнастикадан КСРО бірінші чемпионаты өтті. 1949 жылдан бастап бұл чемпионаттар жыл сайын өтеді. Кейін КСРО Кубогы (1965) және бүкілодақтық балалар жарысы (1966) пайда болды.

Гимнастшылар КСРО-дан тыс өнер көрсетулерден кейін, көркем гимнастика Халықаралық гимнастика Федерациясының мойындауына ие болды және ресми түрде спорт түрі болып саналады. Софияда 1960 жылда бірінші ресми кездесу өтті: Болгария-КСРО-Чехословакия, 3 жылдан кейін Будапештте Еуропа Кубогымен аталған алғашқы ресми халықаралық жарыстар өтті. 1967 жылы әлемдік көркем гимнастикада топтық жаттығулар бойынша принципті жаңа командалық түр пайда болады.

Осы жылы Копенгагенде топтық жаттығулар бойынша бірінші Әлем чемпионаты өтті. 1980 жыл көркем гимнастика үшін бұрылыс болды, Мәскеудегі Олимпиада ойындары аяқталғаннан кейін, ХОК конгресінде осы спорт түрін Олимпиада ойындарының бағдарламасына енгізу туралы шешім қабылданды. 1984 жылдан бастап көркем гимнастиканың Олимпиадалық тарихы басталады.

Жаңа уақыттың талабы сауықтыру-дамытушы көркем гимнастиканың жұмыс істеуінің бұқаралық клуб-спорт деңгейінің қарқынды дамып келеді. Мектептер, колледждер, мәдениет үйлері, жоғары оқу орындары жанындағы көркем гимнастика секцияларының нақты саны белгісіз, бірақ олардың да көп екені анық. Осылайша, клубтық бағыт даму үстінде.

Әдебиеттер:

1. [Заманауикөпдеңгейліккөркем гимнастика - Денсаулық - \(bilim-all.kz\)](http://bilim-all.kz)
2. [Көркем гимнастика - \(sportmektap1.kz\)](http://sportmektap1.kz)
3. [Көркем гимнастика — Уикипедия \(wikipedia.org\)](http://wikipedia.org)
4. [Көркем гимнастика тарихынан \(uniface.kz\)](http://uniface.kz)

ӘОЖ:796.325

ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫ ТАРИХЫ

Қалдар Т.Е.

Әмзеев М.Ш.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші – ғ.м. Алтынбекова Б.С.

Волейбол ойынының кіндік кескен ортасы – Американың Гелиоке қаласы. Бұл 1895 жылы болған оқиға еді. Колледж оқытушысы Вильям Морган сабақ кезінде теннис орнын екі сырыққа бойлап жоғары көтеріп қойып, оқушыларға допты екі жаққа допты алма-кезек лақтырып ойнауды көрсетіп, оны оқушылардың да қайталауын талап етеді.

Волейбол – деген сөздің мағынасы “**ұшатын доп**”

1896 жылы волейбол ойыны көпшілік назарына ұсынылды, ал 1897 жылы бұл ойынның ережесі жасалынды. **Волейбол ойынының** Европа мемлекетіне таралуы ХХ ғасырдан басталған. 1967 жылы Чехословакияда тұңғыш рет алғашқы жарыс ұйымдастырылды да, Франция, Румыния, Ауғанстан, Индия, Қытай, Корея, Жапония және Россияда волейбол ойынын қалаушылардың арнайы клубтары ашылды. 1947 жылы халықаралық волейбол федерациясы (ФИВБ) ұйымдастырылды.

Европа мемлекеттерінің алғашқы біріншілігі 1948 жылы дүние жүзінің біріншілігі 1949 жылы өткізілді.

Адам баласының ойлап тапқан әрбір пайдалы әрекеттерінің өміршеңдігі оның қоғам мүшелерінің ортақ қазынасына, өмірлік салтқа айналуынан көрінетін шындық. Олай болса біз әңгіме етіп отырған волейбол спорт ойыны – бар ұлт үшін ортақ қазына, өйткені оны өмірге құштар жандар ойлап тауып өмір нәріне енгізген ғой.

Волейбол – біздің халқымыз арасында ХХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап кең жайыла бастаған ойын.

Волейбол ойынына тән ерекшелік – оның ұжымдық сипаты, ол жастар үшін тәрбиенің шешуші факторы және біздің қоғам жағдайында бала өмірін ұйымдастырудың негізгі формасы да десе қателеспейміз. Жеке тұлғаның жан – жақты дамуы үшін ұжымда қолайлы жағдайдың болуы қажет. Тұлға жарасымды даму мүмкіншілігін ұжымнан алатын болғандықтан ұжымда тұлғаның бас бостандығы болуы басты шарт. Себебі әрбіреуінің мүшелерін ұйымдастыру қажеттігі қоғамның өзі бетбұрыс ұжым ретінде өмір сүретіндігінен туындайды.

Қоғамда ұжымдарды ортақ іс-әрекеттерінің түрлеріне қарай ажыратады, солардың ішінде спорт ұжымдары шешуші орындардың біріне жатады. Себебі дене тәрбиесі –

мәдениет пен спорт, денсаулық кепілі, олай болса ұжымдық іс-әрекетті тез шешуге көмектесетін спорт ойындары, оның ішінде волейбол ойыны және ол ойынға қатысушылар еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуын тездету, қоғам дамуының жаңа деңгейін жоғары дәрежеге көтереді. Осы жағдайда барлық жастағы қоғам мүшелері үшін ортақ спорт ойыны волейбол адамның өмірін, оқуын, спорттық жетістіктерін, жасампаздығын, күш қуат мәдениетін ұйымдас-тырудың ең тиімді құралы.

Волейбол спорт ойынымен айналысатын команда ұжымы – бұл спорттық іс-әрекетімен бірігіп топтасқан белгілі мақсатта бағытталған тұрақты бірлестік екендігін өмір көрсеткен шындық.

Волейбол ойынаушы 12 адамнан тұратын екі команда, миллионға жуық көрермендерді өз төңірегіне жинай қызықтататын керемет спорт ойыны.

1964 жылы Токио олимпиадасынан бастап волейбол ойыны олимпиадалық спорт түрі ретінде танылды. Ал дүние жүзінің кубогы үшін күрес 1965 жылдан бастап өткізіліп келеді.

Волейбол ойыны тарихында, оның ережесі туралы көптеген жылдар бойы алауыздықтар болғаны бұл спорт түрінің тарихынан белгілі. Мысалы, 20-жылдарға дейін дүние жүзінде волейбол ойынының екі жүйесі қатар жүріп отырды. Олар еуропалық жүйе, яғни алаңға 6-ойыншыдан тұратын команда шығару және азиялық жүйе, алаңға 9-адамнан тұратын командалар шығару. Бірақ екі контингент өкілдерінің өзара түсінушілігі – дүниежүзілік 6-жүйелі ойын өрнегін қалыптастырды.

КСРО тарихында волейбол ойынының алғашқы ережесі қабылданып, ойын жаңа арнаға түсе бастады. Өте қызық жағдай Москва қаласындағы алғашқы волейбол ойын алаңы Мейерхольд, Камерный, Революция және Вахтенгов театрлары жанынан жасалынатын, сондықтан да Россияда волейбол ойыны “әртистер ойыны” – деген атқа да ие болды. Тіпті 1932 жылы Москвадағы Үлкен театр сценында КСРО-ның орталық атқару комитетінің сессия делегаттарына арнап волейбол ойынын әртистер көрсеткен. Бұл ойын бар болғаны 7-минутқа созылыпты, міне осы күннен бастап волейболға “халықтық” ойын деген атақ берілді, – дейді волейбол ойыны тарихын жазушы спорт мамандары.

Волейбол ойыны спортынан ең көп олимпиада медалін жеңіп алған команда КСРО, олар 4-рет Олимпиада чемпионы атанды.

Волейбол ойыны 18х9 метрлік алаңда өтеді, тордың жоғарғы жағы ерлер үшін 243 см биіктікке, әйелдер үшін 224 см. жоғары тірекке байланады.

Қазіргі кезеңде кіші волейбол ойыны да үлкен беделге ие болып келеді. Олар: 9х4,5 немесе 9х6 метрлік спорт алаңы, егер ойнаушы командалар құрамы 4:4 болса, онда алаң көлемі 12х6 метрден аспауы керек. Волейбол ойыны үшін дайындалған доптың салмағы туралы бәсеке көптеген уақытқа созылып, олар 260-280 гр. салмаққа пәтуаласты. Қазіргі кезеңде халықаралық федерацияға мүше 173-ке жуық мемлекеттер бар.

Қазақстан волейбол тарихында алғаш рет КСРО-ның еңбек сіңірген жаттықтырушысы атанған Октябрь Қыдырбай ұлы Жарылқапов. Оның шәкірті Заңғар Жаркешов жетекшілік еткен Қазақстанның “Буревестник” командасы 1969 жылы КСРО –ның чемпионы, 1970-1971 жылдары волейболдан Европа кубогын жеңіп алды.

Қазақ волейболшылары В.Кравченко, Жәнібек Саурамбаев, Олег Антропов – олимпиадалық, әлем, европа және КСРО чемпиондары.

Әйел волейболшылар табысы да ауыз толтырып айтарлық. Алматыдағы Үй құрылысы комбинаты командасы 1984-1992 жылдар аралығында КСРО-ның чемпионы атанды. Ал 1985 жылы Қазақстандық волейболшы қыздар Италияда өткен европа кубогін жеңіп алды.

Алматының “Азамат” атты ерлер командасы 1993 жылы клубтық командалар арасында Азия чемпионы атанды. Ал 2001 жылғы қыздар арасында Республика біріншілігі 2001 жылдың сәуір айында аяқталды. Барлық турда қарсыластарын қапы қалдырған Алматының “Рахаты” ел чемпионы атағын жеңіп алды.

Қазақстан құрамасының базалық клубы болып саналатын “Рахаттық” арулар 2001 жылғы 16-20 мамырда Вьетнам Республикасында өтетін клубтық командалар арасындағы Азия біріншілігінде ел намысын қорғады. Команданың бапкері – Қазақстандағы волейбол

ойынының бұрынғы майталманы В.Шаприн. бұл командамен қатар еліміздің абройын халықаралық жарыстарда асқақтатуға атсалысар командалар да бар. Олар – Алматылық “Глотур”, Ақсай қаласынан “Қарашығанақ”, Астана қаласынан “Астана қанаты” атты волейбол спорт ойынының жұлдыздары.

Қазіргі Қазақстан Республикасының волейболшы қыздары кіндік Азиядағы ең азулы ойыншылар қатарында. Мемлекетіміздің намысын қорғаушылар дайындауда жетекші тұлғалар бапкерлер екендігі белгілі, бірақ сол ұлағатты ұстаздардыңөздері үшін де үздіксіз іздену, үйрете отырып кемелдену бұл өмір заңы екені бәрімізге мәлім.

Сондықтан да авторлар бұл әдістемелік оқу – құралын болашақ спорт мамандары мен жас бапкерлер үшін қосымша әдістемелікқұрал ретінде ұсынуды ниет еткен.

Әдебиеттер

1. Волейбол. Учебник для институтов физической культуры. Подред Ю. Н. Клещева, А.Г. Айропетянц., Москва,
2. Аристов Ю.М., Годик М.А. Подготовка волейболистов высших разрядов., Москва, 1980.
3. Биданов Ж.Б., Елшиев Б.Т., Волейбол – дене тәрбиесі факультетіне арналған бағдарлама. Шымкент – 2000.

ӘОЖ:796.853.23

ДЗЮДО СПОРТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

**Нышан Ж.Б.
Әбдіразақ С.У.**

Tashenev University, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – **ғ.м. Алтынбекова Б.С.**

Дзюдо спортының пайда болу күні деп 1882 жылы болып есептеледі. 21 жастағы жапондық Токиодағы будда храмында (Эйзедзтта) “Кодокан” мектебін құрған. Ол жас жігіт **Дзигоро Кано** болды. Дзюдо сөзі “дзю-дзюцу” (jujitsu) сөзінен шыққан. Ол өз кезегінде сумо күресінің бір ағымы болып шыққан.Дзигоро Кано Токиодағы Император университетінде оқып жүргенде “дзю-дзюцу” негіздерін түсінуге кірісті. Құзыретті бапкерлердің арқасында жас жапондық ең қысқа уақытта күресте үлкен жетістікке қол жеткізді.«Дзю-дзюцу» — «қарусыз күрес» — деген мағынаны білдіреді. Аударма бойынша «жұмсақтық өнері» дегенді білдіреді. Бұл туралы атақты аңыз бар. Ол былай болыпты:

Бір күні дәрігер Сиробэй Акияма бақшаны аралап жүргенде, кешегі омбы қардың әсерінен үлкен ағаштардың бұтақтары сынғанын байқады. Тек жас талдың бұтақтары жас болғандықтан майысып жерге тиіп тұрды. Бірақ біраз уақыттан кейін қайтадан түзеліп орнына келді. Осыны көрген Сиробэй Акияма: «Берілу арқылы жеңіске жету!» деген тұжырымдама жасады.Дзю-дзюцу шеберлері өте күшті адамдар емес еді. Олар керемет, шымыр және сондай-ақ тапқыр болғандықтан, қарсыласын алдап, оған қарсы күш қолдана білді. Дзигора Кано спорттың классикалық формуласын ойлап тапқан.« Егерде бір адамның күшін бірлікпен өлшейтін болсақ. Онда менің қарсыласымның күші 10 деп есептейік. Ал менің күш бірлігім 7 болсын. Мен әрине қарсыласымның күші көп болғандықтан құлап кетуім мүмкін. Сондықтан мен қарсыластың күшін, яғни әртүрлі тәсілдер арқылы басқа жаққа қарай бағыттасам. Онда ол өз күшін және тепе-теңдігін жоғалтады. Сол кезде уақытты пайдаланып оңай жеңіске жетуге болады »деді.

XIX ғасырдың екінші жартысында радикалды буржуазиялық реформалар жауынгерлерді жұмыссыз қалдырды. Ал дзю-дзюцу ұмытылып кету ұшырады. Бірақ бұған Дзигоро Кано жол бермеді. Әртүрлі мектептердің тәжірибесін қорытындылай отырып, ол

«жұмсақ тәсіл» деп аталатын жаңа дзюдо күрес түрін жасады. Каноның айтуынша, дзюдо — «жастар үшін тек қана дене шынықтыру емес, ол жалпы білім беру, жекпе-жек, философия, күнделікті өмір өнері». 1886 жылы дзюдо мемлекеттік деңгейде танылды. 1889 жылы Еуропадағы бірінші дзюдо мектебі ашылды. 1956 жылы Токиода бірінші әлем чемпионаты өтті. Ал 1964 жылы дзюдо Олимпиада ойындарына енгізілді. Дзюдоның дамуы Джигоро Каноның отбасы мүшелерінің қолдауымен өтті. Оның әйелі “әйелдер дзюдосын” дамыту үшін үлес қосты. Ал оның жалғыз ұлы Рисэй 1951 жылы Халықаралық дзюдо федерациясын басқарды. Дзюдоның басты мақсаты жоғары рухани қағидаттарға сәйкес адами білім беру болды. Дзюдо идеологиясын әлемнің миллиондаған тұрғындары бақылап отырады. Бүгінде дзюдо — ең танымал спорт түрі.

Қазақстан дзюдо федерациясы 1973 жылы құрылған. Екі адам бір-біріне қарама-қарсы тұрып, күш қолданатын спорт түрлері Қазақстанда әлдеқашан танымал болып, өзінің ізбасарларын тез тапты. Қазақстанда дзюдо мектебін қалыптастыру жолында Анатолий Малкин, Тлеухан Әміржанов, Анатолий Сун, Әбілхаиыр Байбұсынов, Батырбек Сейсенбаев, басқа да азаматтар үлкен жұмыс атқарды.

Қазақстан дзюдошыларының бүкілодақтық жарыстарға қатысуы оларға өз жемісін бере бастады. Алғашқы халықаралық турнирлер біз үшін сәтті аяқталып, Марат Әзімбаев Еуропа чемпионы атанды.

70-ші жылдардың соңы, 80-ші жылдардың басы отандық дзюдоның жаңа даму кезеңі, бұл уақыт КСРО жазғы спартакиадаларының, Одақ және Еуропа біріншіліктерінің жеңімпаздары және жүлдегерлері - Али Хамхоев, Қайрат Мысықбаев, Сергей Аширов, Ахат Аширов, Серік Шакимов, Асланбек Омаров, Ирина Семенюк сияқты басқа да отандық спортшылармен байланысты.

1991 жылы Қазақстан Тәуелсіздік алған күннен бастап біздің еліміз халықаралық, құрлықаралық біріншіліктерге, әлем чемпионаттарына, Олимпиада және Азия ойындарына өзіміздің жеке құрамаларды шығаруға мүмкіндік алды. Отандық татами шеберлерінің алғашқы кездесулері көңілге қуаныш ұялататындай болды. 1993 жыл Макаода өткен Азия чемпионатында Қазақстан ұлттық құрамасы жалпы командалық есепте осы спорт түрінің негізін қалаушы жапондықтарға ғана есе жіберіп, екінші орынды иеленді.

1994 жылы Хиросимада (Жапония) өткен алғашқы Азия ойындарында Қазақстан командасы 5 медальға ие болды, оның ішінде 2 күміс (Иван Карезелиди және Серік Әлімжанов) және 3 қола бар (Серік Шакимов, Серік Адыгенов, Ибрагим Вешогулов). Келесі 1998 жылы Бангкокта (Таиланд) өткен Азия ойындарында ел спортшылары 6 медальді қанжығаларына байлады. Иван Баглаев пен Варвара Масягина күмістен алқа тақса, Нұрбол Сүлейменов, Вячеслав Бердута, Руслан Сейілханов және Серік Шакимов қолаға ие болды. 2002 жылы Бусанда (Оңтүстік Корея) өткен Азия ойындарында 4 марапатқа ие болды, Базарбек Донбай күміс алса, Асхат Жіткеев, Вячеслава Бердута және Шолпан Қалиева өз жанкүйерлерін қола алып қуантты. 2006 жылы Дохада (Катар) өткен Азия ойындары ел дзюдошылары үшін жемісті болды, біздің саңлақтар 6 медальді иеленді, оның 2 күміс (Максим Раков, Алмаз Атаев) және 4 қола (Асхат Жіткеев екі мараптақа ие болды, 100 келіден жоғары және абсолютті салмақта, Елдос Ихсанғалиев, Саламат Утарбаев). 2010 жылы Гуанчжоуда (Қытай) өткен Азия ойындарында Қазақстан 4 медальді қоржынға салды, Ислама Бозбаев күміс, ал Максима Ракова, Гүлжан Исанова және Ғалия Өлментаева қоладан алқа тақты.

2001 жылы еліміздің татами шеберлері Қазақстан дзюдо тарихында алғаш рет жаңа деңгейге көтеріледі. Ересектер арасындағы әлем чемпионатында Асхат Шахаров пен Асхат Жіткеев қола жүлдегерлер атанады.

2004 жылы Алматы алғаш рет Азия біріншілігін өткізеді, бұл жарыста біздің спортшылар 3 алтынды жеңіп алады (Асхат Жіткеев, Мұратбек Қыпшақбаев, Базарбек Донбай). Қазақстан дзюдошылары Азия чемпионаттарында да сәтті өнер көрсетіп жүргенін айта кеткен жөн (ерлер, жастар және жасөспірімдер).

1998 жылы Мәскеуде өткен дүниежүзілік жасөспірімдер арасындағы ойындарда Ерлан Слямбаев алтын алып қуантты.

Әр түрлі жылдары жастар арасындағы әлем біріншіліктерде Марат Мықтыбеков, Әсет Түсіпов, Қоныспай Шпанов, Максим Раков, Ілияс Измагилов, Наурызбек Майлашев, Виктор Демьяненко, Серіктай Закетаев, Азиз Қалқаманұлы, Хаванбай Ховдал және Елдос Сметов сияқты саңлақтарымыз жүлдегер атанып жүрді.

Қазақстан дзюдошыларына Олимпиададағы алғашқы ірі жеңіс 2008 жылы келді, Бейжіңде өткен Олимпиада ойындарында Асхат Жіткеев ақтық мәреде Монғолиядан келген қарсыласына есе жіберіп, Олимпиаданың күміс жүлдесін қанжығасына байлады. Осы күміс жүлде алғаннан соң үш мәрте Азия чемпионы және әлем біріншілігінің қола жүлдегері спорттық карьерасын мақтанышпен аяқтады.

2009 жыл отандық дзюдо тарихында есте қалатындай болды. Осы жылы Қазақстан дзюдо федерациясының президенті болып Бекет Махмұтов келді. Ол әлемдегі ұлттық спорт федерацияларына жетекшілік еткен беделді және құрметті азаматтардың бірі. Бекет Махмұтов ұзақ жылдар бойы еліміздің бокс федерациясын басқарды, халықаралық әуесқой бокс қауымдастығының бірінші вице-президенті болып қызмет жасады. Ол азаматтың кезінде Қазақстан 4 олимпиада алтынын, екі Вэл Баркер кубогін алып елімізді бокс державасы ретінде таныта білді. Бекет Махмұтовқа дейін федерацияны Санжар Жандосов, Юрий Кислицын, Дюсенбай Дюсенов, Асанәлі Әшімов, Мәжит Есенбаев, Темірхан Досмұхамбетов басқарып, Қазақстанда дзюдоның қалыптасып дамуына зор үлестерін қосқанын айта кеткен жөн. Қазіргі таңда Қазақстан дзюдо федерациясын Кеңес Рақышев басқарады. Ол федерацияның кезектен тыс конференциясында (2012 жылдың 12 қарашасында) бірауыздан осы лауазымға сайланды, ал Бекет Махмұтов ұлттық дзюдо федерациясының құрметті президенті болды.

Кеңес Рақышев әкімшілік жұмыста үлкен тәжірибесі бар: 2009-2012 жылдары Қазақстан бокс федерациясының вице-президенті, 2009-2011 жылдары Алматы бокс федерациясын басқарды, 2011 -2012 жылдары Азия бокс конфедерациясының вице-президенті болған. Дзюдоның дамуы жолында Жексенбай Саламатов, Талғат және Канат Байшолаков, Манарбек Таутанов, Самат Жылқыбаев, Асылбек Құлмағамбетов, Бостан Жанбырбаев, Ербол Қырғызбаев, Николай Потапеня, Владимир Кичатов, Пернебек Күлтаев, Ермек Иманбеков, Сергей Раков, Ғалымжан Жылгелдиев, Михаил Шепетюк, Александр Патокин, Александр Баранов және басқа жаттықтырушылар жұмыс жасауда.

2009 жылы қазақстандық Максим Раков, осыған дейін ешкім жетпеген жетістікке қол жеткізеді, ол 23 жасында ересектер арасындағы әлем чемпионатында алтыннан алқа тақты. Сол әлем біріншілігінде жалпы командалық есепте Корея мен Ресейден кейін 3-ші орынға ие болды, осы кезде Жапония құрамасын артқа тастағанын айта кеткен жөн.

Бекет Махмұтовтың арқасында ұлттық құрамалдың материалдық жағдайлары жақсарып, бұл халықаралық дәрежедегі додаларда біздің палуандардың жоғары жетістікке жетулерін есептігін тигізді. 2010 жылы Мароккода өткен әлем чемпионатында біздің команда 1 алтын, 2 күміс және 1 қола марапатты жеңіп, командалық есепте жапондықтардан кейінгі екінші орынды иеленді. Отандық дзюдо тарихында жастар арасында бірінші әлем чемпионы атанған Елдос Сметов (бір жылдан кейін жастар арасындағы әлем чемпионатында Сметов күміс алады).

Әдебиеттер:

1. Адам. М. Дзюдошылардың техникалық-тактикалық дайындығы және оны жетілдіру жолдары. Канд ғылыми дәрежесін алу үшін диссертацияның авторефераты. пед. ғылымдар. М., 1982.
2. Әлиханов . И. Спорттық күресте оқытудың дидактикалық негіздері / спорттық күрес. – М.: ФиС, 1985.
3. Әлиханов. И. Техникалық-тактикалық шеберліктің қалыптасуы туралы / спорт күресі. – М.: ФиС, 1982.
4. Әлиханов .И. Күрделі күрес әдістері оқытудың жеке әдістері / спорттық күрес. – М.: ФиС 1979

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТТЫ ДАМУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Мамытов Б.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **Ахметов М.К**

Өскелең ұрпақтың денсаулығының бүгінгі таңдағы жағдайы еліміздің тұрғындарының денсаулығы мен жарқын болашақтағы еңбек потенциалын дамытудың негізгі басымдылығын анықтайды. Айтылғандарға байланысты, балалар мен жеткіншектердің денсаулығына қамқорлық жасау мемлекеттің алға қойған маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Жастар үшін ең алдымен ерекше фактор болып саналатындар олардың оқу-тәрбиелік қызметтеріне байланысты. Соңғы онжылдықта мектеп жасындағы балаларда болатын элеуметтік салмақтар, олардың ой еңбегінің басым болуымен сипатталады. Оқытуды жаппай компьютерлеуді жоспарлау, 5 күндік аптаға өту оқушылардың ой еңбегін интенсификациялайды деп санауға болады.

Сондай-ақ, аталған мәселені асқындыратын заманауи мектептердің білім беруді жаңартуға өтуі болып табылады. Басты назар қосымша білім беруге аударылуда. Лицейлер мен гимназиялардың оқушылары мемлекеттік білім беру стандартынан бөлек базалық, профильдік және қолданбалы бағыттағы білімді кеңейтетін және тереңдететін пәндерді де қоса меңгереді. Жаңа типтегі мектептерде оқыту деңгейі мен сапасына қойылатын талаптар мен оқу жүктемесінің жоғарылауы барлық педагогикалық процесс субъектілерінің психикалық және физикалық денсаулығына күш түсіреді.

Тіпті уақытша болатын статистикалық жүктеме де микроциркуляция мен геподинамиканы әлсіретеді және осы арқылы жүйке процестері мен вегетативті қызметтің реттелуін нашарлатады. Қазіргі уақытта көптеген мәліметтер бойынша мектеп жасындағы балалардың 70 %-ы гиподинамиядан зардап шегеді, оның салдары организмнің жұмыс қабілетін төмендетіп, шұғыл сырқаттардың өсуіне әсеретеді.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткеніндей, өскелең ұрпақтың денсаулығын сақтау мен нығайту проблемасы педагогикада жаңалық емес. Дені сау жастарды тәрбиелеу мәселелері барлық уақытта педагогтардың назарындағы нысан болды, мұның айғағы – берілген проблеманы әртүрлі аспектідегі зерттеулер.

Денсаулықты сақтау мен нығайту бұрыннан дене тәрбиесімен және спортпен қаншалықты байланыстырылса, әдебиеттерге жасалған шолу, берілген мәселені шешуде көптеген жұмыстар оқушыларды дене тәрбиесі аспектісінде, оны дене тәрбиелік-спорттық қызметке қоса отырып шешуге арналған.

Көптеген зерттеушілерді оқушылардың дене тәрбиесі мен өмір салтының медициналық –биологиялық аспектілері: оқушылардың физикалық дайындығын арттырудың физиологиялық негіздері, қимыл –қозғалысы мен функционалдық дамуы, бала организмін шынықтыру мен науқастануын азайту, дене тәрбиесі мен спорт әсерінен болатын олардың денсаулығындағы өзгерістерді медициналық бақылау (зерттеушілерді қызықтырады).

Берілген проблемаға жасалатын медициналық –биологиялық келістердің аясында мектеп гигиенасының мәселелері, дене тәрбиесі мен жаттығулар процесінде оқушылармен жүргізілетін емдеу-сауықтыру жұмыстарының мәселелері қарастырылады.

Жеткіншектік жастағы оқушылар арасында темекі, ішімдік, есірткі заттарын тұтынудың таралуы олардың валеологиялық білімдерінің деңгейі төмен екендігін, сондай-ақ, өскелең ұрпақты валеологиялық тәрбиелеудің қолдағы бар формалары мен әдістерінің нәтижесіздігін көрсетеді. Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі агенттігінің мәліметтері бойынша, бес жыл ішінде жасөспірімдер арасында қан аздық 2,3 есе өсіп, ересектер арасындағы көрсеткіштен 2 есе басым түсіп отыр. Психикалық бұзылыстар мен іс -

әрекет бұзылыстарының жиілеуімен қоса несеп – жыныс жүйесінің, тыныс ағзаларының, эндокриндік жүйе ауруларының саны өсіп кеткен.

Валеология – жаңа, қарқынды дамып келе жатқан, адам ағзасын сауықтырумен айналысатын ғылымның саласы. Валеология – халықтың денсаулығы жайындағы, адам организмін биологиялық, әлеуметтік және рухани бірліктегі мәселелерді кешенді шешуге бағытталған ғылым. Ғылым ретінде – ол салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша ғылыми – негізделген ұсыныстарды әзірлейді. Валеологияның объектісі адам баласының денсаулық диапазонындағы бүтін адам тұлғасы. Валеологияның зерттеп зерделеу заты – дербес денсаулық. Бүтін адам тұлғасы – иерархиялық ұйымдастырушылық принципті ашық үшбірлік жүйе («төменгі, жоғарғысымен басқарылады»), сана, психика және солардың жоғарғы аспекталары (жоғарғы сезім, рухани аспекті). Сонымен, адам өмірінің мақсаты өмір сүру және репродукция, өзін тұлға, шығармашылықты жеке адам ретінде таныта білу. Осындай мақсаттарға жету барлық үш деңгейде қалыптасатын денсаулықпен қамтамасыз етіледі.

Валеология – денсаулық және салауатты өмір сүру салты туралы ғылым!

Валеология саласында валеологиялық өзін - өзі тануға, саналық ерекшеліктерге, тұлғалық іс - әрекеттіліктерге ерекше көңіл бөлінеді. Бұл жүйе өз денсаулығының құндылығы, денсаулықты сақтау мен нығайту, өзінің түсінігі бойынша валеологиялық іс - әрекеттіліктің бағытталуы, сондай-ақ салауатты өмір салтындағы білімге бағытталады (денсаулықтың тұлғалық моделі). Валеология – ғылымдарының мазмұндауынша, баланың бойында валеологиялық өзін - өзі саналауды қалыптастырудағы маңызды және қолайлы кезең жас жеткенше және балалық кезең, себебі осы жасқа байланысты кезеңдерде тұлғалықтың өзін - өзі саналау қарқынды қалыптасады. Денсаулықты сақтау, нығайту және салауатты өмір салтын қалыптастыруда, өзекті педагогикалық проблемаларымен қатар, валеология саласы педагогтардың назарын аударуда. Біз Белоруссия педагогы Н.К.Степаненковтың «Валеологияның негізгі ережелерін педагогикалық іс - әрекеттіліктерге ендіру, қолдану, педагогтардың ертеректегі стратегиясын - өсіп келе жатқан жас буынды бүтін тұлғалы дамытудың бірыңғай процесі ретінде оқытып тәрбиелеу қажет» деген ұғыммен келісеміз[1,73 б].

Педагогикалық ғылым «валеологиялық білім мен тәрбие» ұғымына сүйенеді, ол оқушының бойында денсаулықты қалыптастыра отырып тәрбиелеуді, салауатты өмір салтын ғылыми ұғынуды, тиісті ережелерді қолдануды тұжырымдайды. Валеологиялық білімнің негізінде ой – сана, дене және жыныстық тәрбие, сонымен қатар, психо өзін - өзі реттеу, гигиеналық, физиологиялық, экологиялық және медициналық білім арқылы іске асырылатын дені сау адамның қалыптасу, қызметтесу концепциясы жатыр. Сонымен, валеологиялық білімді жалпы білімнің негізгі бөлігі, өсіп келе жатқан жас буындарды тәрбиелеу, салауатты өмір салты мен мәдениеттіліктің қалыптасуындағы процесс және нәтиже ретінде қарастыруға болады.

Салауатты өмір салтына тәрбиелеу проблемалары XX ғасырдың соңында XXI ғасырдың басында түрлі ғылымдардың зерттелу объектісі болды.

Иванов Г.Д. салауатты өмір салтын жалпы адамдық құндылық ретінде қарастыруға талпыныс жасады. Ғалымның мазмұндауынша «Денсаулық, салауатты өмір – мектеп оқушысымен құндылық ретінде санап, қажеттілік тұрғысында қабылдануы тиіс. Сонда ғана осы құндылықтар мінез – құлықты мативациялайды» [2, 28 б]. Осындай мазмұн қазіргі заманғы әдістемелік тұжырымдамаларға сәйкестенеді. Алайда, Г.Д.Ивановтың қорытындылауынша «Қазіргі заман білімінің басты мақсаты өз денсаулығына, қоршаған ортаға және болашақ буынға мейіріммен қарайтын адамды тәрбиелеу». Біздің көзқарасымыз бойынша, мектеп оқушысының бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруды бүтіндей педагогикалық процестің құрама бөлігі ретінде қарастыру қажет.

Оқушы жастардың бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруды тұлғаның гормониялық даму міндеттемелерімен өзара байланыстыра отырып қарастыру қажет. Осы айтылған мәселелер, жалпы білім беретін мектептердегі мәселе валеологиялық білім

жайында емес, жалпы білімнің валеологиялық аспектісі, педагогикалық процессті ұйымдастырудағы формалар мен әдістемелері, осы процесстің рухани саналы, психо және физиологиялық даму мәселелері жайындағы бағыттарын қарастырады. Осы мәселелер бойынша, біз А.С.Ивановтың «салауатты өмір салтын қалыптастырудағы білімнің тиімділігі, интеграциаланған валеологиялық курстар және мектеп пәндерінің валеологиялық мазмұндарымен байланысты болуы тиісті – деген тұжырымдамалармен келісе алмаймыз.

Яғни, оқыту жоспарлары мен жалпы білім беру бағдарламалдарының шамадан тыс жүктемеленулерінде, жалпы білім мазмұнына интеграцияланған валеологиялық курстарды енгізу қажет еместігін сипаттады. Бүтіндей педагогикалық процесстің көзқарастары жағынан ең тиімділігі валеологияның салауатты өмір салтын негізгі идеялары мен ережелерін барлық оқу пәндері мен сыныптан тыс жұмыстардың мазмұнына ендіру болып табылады.

Л.Мәженованың айтуынша «Оқушыларға салауатты өмір салтына сай қағидаларды енгізе отырып, оқушыларды болашақтың тірегі болатын дені сау, жан – жақты азамат етіп тәрбиелеу керек» .

Салауатты өмір салтын қалыптастыруда оқушылардың жастық ерекшеліктерін есепке алу маңызды,... Мектеп оқушысының денсаулығының нашарлап кету себептері қатарында гиподинамия (жеткіліксіз қозғалыс белсенділігі); мектеп және үйдегі оқушының оқу жүктемесімен шамадан тыс жүктемеленуі; дұрыс тамақтанбауы, оқу сабақтарының кестелерінің бұзылуы, демалыс және ұйқының бұзылуы себеп болып табылады.

Баланың денсаулығының соматикалық қоры оның ағзасының өсіп, дамуымен, табиғи дарындылығымен қалыптасады. Өз кезегінде жекелей, дербес дамуы оның жетілу кезеңдеріндегі байқалатын іс-әрекеттерімен жүйеленеді. Базалық іс-әрекет бір жағынан адам баласын дамытудың механизмі ретінде көрінсе, екінші жағынан - өсу процесін қамтамасыз етеді[3, 2 б].

Жоғарыда айтылған мәселелер бойынша байқайтынымыз, баланың гармониялық даму шарттары, оның нақтылай дамып, жетілу кезеңдерінде байқалатын нақтылай іс-әрекетін толық қанағаттандыру болып табылады. Осы іс-әрекет, мұқтаждылықтарды қанағаттандыра алмаса баланың дамуын баяулатып оның денсаулығын төмендетеді. Үшінші вариантта болуы мүмкін: жеделдетіп дамыту. Ол, ереже бойынша, баланың бойында әлеуметтік мұқтаждылықтың мерзіміннен тыс қалыптасуымен байланысты. Осы вариант денсаулық үшін қауіпті, себебі «жалпы бейімделу қорының көлемінің» төмендеуіне жетелейді.

Оқушы жастардың тәрбиесінің психологиялық сәттілігіннің көрінісі оның денсаулығының компоненті ретінде білім беру процесіндегі мінез-құлығын қамтамасыз ететін рухани мәселесі. Осы жағдайлары адамның өзін өзі сақтау, сыйласу мен сүйіспеншілікке деген мұқтаждылығымен мазмұндалады, шартталады. Білім беру мекемелерінде ең маңызды педагогикалық міндеттемелердің бірі балалармен сұқбаттасу, қызығушылықтарын өсіру, сүйіспеншілік атмосферасын, ортасын құра білу. А.С.Иманғалиевтың айтуынша, мектеп оқушысының денсаулығындағы әлеуметті - өнегелік компонентері, екі негізгі критериялармен сипатталады: білім іс-әрекетіне деген қарым-қатынастылық және мінез - құлықтың ережелері. Сондықтан, білім беру іс-әрекеттері мен мектеп оқушысының мінез-құлық сипаты оның базалық іс-әрекетінде [4, 109 б].

Жас жеткіншектік шақта көптеген қажетті мұқтаждылықтар нақтыланады, мінез – құлықтың саналы дамуы, қоршаған ортамен байланыстылық және т.с.с. байқалады. Осындай мұқтаждылықтардың дамуын, осы мезгілдегі, жас жеткеншектердің ортаны тану, өмірдің мәнін іздеу, өзін - өзі ортаға таныта білу сияқты ерекше қабілеттіліктерімен байланыстырады. Өзінің құндылығы мен жеке дербестілігін көрсету процесінде, сонымен қатар, өзін - өзі анықтау мен әрекеттеу нәтижесінде жас адамдардың бойында жауапкершілік, әрекетшілік, тұлға ретінде тани білу секілді сапалық көрсеткіштер қалыптасады.

Оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру біздің түсінігімізше 2 түрлі міндеттерді ескеруді қажет етеді:

- біріншіден, оқушылардың салауатты өмір салтының айқын көріну ерекшеліктері мен

маңыздылығы ретіндегі жеке тұлғалық сипатының жан-жақты дамуын қалыптастыру;

- екіншіден, оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру процесінің сипаты, бұл кіші және ересек жастағы оқушыларды тәрбиелеу міндетін жүзеге асырушы ерекшеліктерді ескеру.

Оқушы жастардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың маңызды шарты мен оны жүзеге асырудың негізгі түрі – ұжымдық тәрбие.

Тәрбиенің мәнін, оның жүйелік нысан ретіндегі құрылымын, қозғаушы күшін, маңызды заңдылықтарын тәрбиелік өзара әрекет арқылы жүзеге асыруға болатынын білеміз.

Тәрбиелік өзара әрекет дегенде тәрбиеленушілерге әсер етуді, олардың жауап беру реакциясы мен өзіндік белсенділігін түсінеміз. Оқушы жастар мен педагог тарапынан болатын басқару жүйесінен өз белсенділігімен өзін-өзі басқару жүйесіне өтуі керек. Егер салауатты өмір салтының аспектілеріне қатысты болатын мұндай белсенділік назардан тыс болып, өз алдына жүзеге асырылып жатса, онда тәрбие процесінің жоғары жетістікке жеткені деп білеміз.

Әдебиеттер

1. Степаненков Н.К. Создание проекта «Школа, содействующая здоровью: рекомендации администратору»//Школа здоровья, 2001. - №32. – С.73.

2. Иванов Г.Д. Концепция формирования здорового образа жизни школьников.- Алматы, 2011.- 28 с.

3. Салауатты өмір салтын қалыптастыру жөніндегі жұмысты белсенді ету // Валеология, 2006. №2. 2 б.

4. Имангалиев А.С. Педагогическая валеология.-Алматы: Алем, 2011.- 109 с.

ӘОЖ-591.16

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ДЕНЕ ДАМУЫНЫҢ ЖЕТІЛУІ

Мергенбай А.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **Ахметов М.К**

Дене тәрбиесінің мақсаты: қоғамдық талап пен оған қызмет көрсету үшін халықтың дене дамытуындағы күткен нәтижені білдіреді.

Күтілген нәтиже қоғам дамуының заңдылықтарымен тығыз байланысты. Бұл мақсат қоғамды құрап, оның байлығын қорғайтын әлеуметтің талаптарына сәйкестендіріледі.

Дене тәрбиесінің мақсаты жан - дүниесі рухани бай , ар – ожданы таза, Отанды қорғауда ұзақ жылдар шығармашылық еңбек етуге жарамды адамдардың физикалық дамуын қалыптастыру болып табылады. Бұл мақсат еліміздегі әр адамның қоғамдық талаппен жеке қызығушылықтарына байланысты.

Дене дамуының жетілуі адамдардың ешқандай кемшіліксіз жан-жақты жетілген тұлға туралы арманын бейнелейді. Дене тәрбиесінің міндеттері: алға қойған мақсаттың шарттарына сәйкес орындарға қол жеткізуге мүмкіншіліктер туғызу. Дене тәрбиесі жұмысында шешілуге тиіс міндеттер үш топқа бөлінеді: сауықтыру, тәрбиелік және білім беру міндеттері. Дене дамуы адамның жеке өміріндегі ағзаның пішіні мен қызметінің өзгеруі.

Адамның дене дамуына биологиялық, климатты- географиялық және әлеуметтік факторлар әсер етеді. Биологиялық факторлар тобын тұқым-қуалаушылық құрайды (мысалы; ата- анасының бой ұзындықтарына қарап, балаларының өсетін бойын шамалауға

болады.) Бұл әрекеттердің нәтижесінде дене дамуы жасына қарай бірте-бірте өзгеретіні белгілі.

Климаттық - географиялық факторлар тобы еліміздің орналасқан түрлі аймақтардағы ерекшеліктеріне қарай қарастырылады. Мысалы : солтүстіктегі қысқа күн мен қатты аязды, оңтүстіктегі жоғарғы температура мен құрғашылық адамның физиологиялық жағынан қалыптасуына әр түрлі әсер ететіні белгілі.

Әлеуметтік факторлар тобына материалды өмір шарттары , еңбек және оқу жұмыстары, тәрбиенің мазмұны т.б. кіреді. Әлеуметтік факторлардың барлығы түгелімен елдің қоғамдық - экономикалық дамуына байланысты. Әлеуметтік фактор, өз кезегінде жоғарыдағы екі факторға да әсер етеді. Мысалы: материалды жағдайдың түзелуі бой ұзаруына, салмаққа, кеуде клеткаларының жетілуіне және т.б. әсер етеді [1].

Дене дамуының нәтижесі дене өлшемдегі арқылы дене салмағы мен ұзындығы дене бітімінің сыртқы бейнесі арқылы) сыртқы белгілеріне қарай жыныстық жетілуі, сондай-ақ өкпенің өміршеңдігі, жеке бұлшық еттердің күші, жылдамдықты күшейту сияқты көрсеткіштердің қызметі арқылы бағаланады. Дене дамуының осы көрсеткіштерін пайдаланып, олардың жоғары деңгейі денсаулықтың сапасын жақсартып, жақсы еңбек ету қабілеттілігі артып, жоғарғы спортты нәтижелерге жетуге болатынын іс – тәжірибе дәлелдеген. Дене тәрбиесі осы айтылғандардың көпшілігіне айтарлықтай әсер етеді, ал дене дамуының жетілуі осының бір саласы.

Тәрбиелік міндеттер адамның жеке басының жан - жақты дамуына рухани және дене қуатының бірлігін береді. Дене тәрбиесі бүтіндей педагогикалық салаға бола тұра өзінің арнайы заңдылықтарымен тәрбиенің жалпы міндеттерін атқара алады.

Білім беру міндеттері осы саладағы арнайы білімді меңгеріп, оны қимыл арқылы қолданысқа түсіру. Денелік білім деп арнайы жүйелі білімді. дене жаттығуларын игеріп, оны өмірде түрлі айла - тәсілдер арқылы өз бетінше қолдануды айтамыз.

Арнайы білім дегеніміз - дене тәрбиесінің заңдылықтарын басшылыққа алатын білім. Бұл саланың мазмұнын денелік білімнің деңгейі мен бағыты қарастырады.

"Денелік білім " деген ұғым ең алғаш П.Ф.Лесгафтың ғылыми еңбегінде айтылады.

Денелік білімде басқа білімдер сияқты қоғамға аса бағалы ғылымдардың бір саласы болып табылады.

Дене тәрбиесі ғылымында зерттеу объектісі: игертілетін педагогикалық фактор, ал субъектісі - дене жаттығуларын үйренуге әрекет , үстіндегі жеке адам. Сондықтан әрбір педагогикалық зерттеуде объектісі мен субъектісі ажырамайды. Дене тәрбиесі заңдылықтарын негіз еткен әлеуметтік ілім жүйесі дене тәрбиесі пәні болып табылады. Жалпы заңдылыққа дене тәрбиесінің түрлі топтарындағы дене тәрбиесінің теңестірілуі кіреді.

Дене тәрбиесі жетілдіру әдісі пәні өзіне тән заңдылықтары негізделген педагогикалық жүйе болып табылады .

Табиғат пен қоғамның жалпы заңдылықтарының кейбірі дене тәрбиесінің заңдылықтары. Атап айтқанда дене тәрбиесінің заңдылықтары адамның арнайы әдістері мен оны оқып үйренуімен қатар метадологияның бір бөлігі қоғамдағы дене тәрбиесінің метадологиясын құрайды.

Жалпы метадологиямен байланысы білім беру әдістері ғылыми білімнің зерттеу әдістерін дене тәрбиесінің заңдылықтары ретінде әлеуметтік жағынан қолданыс табуы оның өміршеңдігін танытады.

Бұдан шығатын қорытынды, дене тәрбиесін зертеуші басқа ғылымдар арасындағы бұл ғылымның өз дербестігін айқындап береді. Дене тәрбиесінің методологиясы оның ішкі заңдылықтарын түгел қарастырып, түрлі аспектілерін анықтаудағы негіз болады.

Сол себепті дене тәрбиесінің пәні мен зерттеу оқу процесі ретінде методологиялық дайындықпен, қаруландырып маманға дене тәрбиесі міндеттерін еркін өтеуге мүмкіндік береді.

Дене тәрбиесі жүйесінің педагогикалық бағыты жалпы дене тәрбиесінің әдісі, мамандық бағыттағы дене тәрбиесінің, спорт бағытындағы дене тәрбиесі әдістерінен құралады.

Бұлар да өз ішінде түрліше жіктеледі. Олардың әр түрлілігі айналысушылардың жас ерекшелігіне, жынысына, кәсіби спорт жабдықтарына сәйкестендіріледі. Тек ғылыми және оқу барысындағы әдіс ұғымы жалпылама мағына береді. Жеке әдіс түрлері, өз бетінше ғылыми мазмұнды құрайды. Екі пән де бір бірінсіз өмір сүре алмайды.

Дене тәрбие ғылымы қазіргі дене тәрбиесінің динамикалық жүйесін құрайды, сондықтан ғылым дене тәрбиесі білімнің негізі болады. Дене тәрбиесі ғылыми бұл құрылымының болашағын бүтіндей құрып, жеке заңдылықтарды біріктіреді, оларды дене тәрбиесінің барлық әдістеріне үлгі етеді. Дене тәрбиесінің әдісі жеке заңдылықтарды орындап, ілімдік жалпылықтың негізін қалайды [2].

Сонымен бірге мұғалімдер мен оқушылардың жалпы міндеттерін нақты айқындап, педагогикалық жарнамаға айналдырады. Дене тәрбиесі әдісі нәтижесінде жалпы жетістік жекешеленеді. Сол үлгімен әрбір әдісті тек пайдаланып қоймай айналысатындардың ерекшеліктеріне қарай жеке заңдылықтар құру керек. Бұл екеуі қосылып " Дене тәрбиесінің пәні мен әдісі " деген оқу процесін құрайды. Үйрету пәндеріне қарай бұлар педагогика ғылымының құрамына енеді. Педагогиканың басқа салалары секілді дене тәрбиесі де әлуметтік психологиялық және биологиялық заңдылықтарға байланысты қарастырылады [3].

Аталған мәселелер төменде келтірілген себептерге байланысты бірте - бірте өзгеріске ұшырайды.

1. Жаңа ғылыми тұжырымдардың пайда болуы. Бітірушілердің негізгі кәсіптік машығының мамандықпен үйлесуі. Жеткілікті екі бағыт бөлініп шығады:

2. Пәннің әлуметтік - мәселелерінің кеңеюі және дене тәрбиесі пәнінің дене мәдениеті ілімі болып қайта құрылуы.

3. Пәннің педагогикалық аспектісінің кеңеюі және дене тәрбиесі пәні мен әдісі бір-бірін толықтырып отырады.

Қазіргі кезде оқу материалының кеңеюі оқу сағаттарының көлемімен беріледі. Болашақта дене тәрбиесі педагогикасы құрамына біріктірілетін дене мәдениетінің тарихы, дене тәрбиесі психо - физиологиясы, биомеханика және тағы басқа арнайы пәндерді кешенді оқу пәні ретінде оқыту күтілуде.

Бұл педагогикалық мүмкіндіктерді ашып қана қоймай, оны қалың жұртшылықтың қабылдауына игі ықпал етеді.

Спорт бағытындағы дене тәрбиесі дене жаттығуларымен шындалып, үлкен нәтижелерге жетуге жол ашады. Спорттың таңдалған түрімен айналысып, жоғарғы дәрежеге жетудегі дене тәрбиесі спорттық жаттығу деп аталады. Спорттық жаттығу, спорттық бағдарлау, іріктеп алу, спортшыға теориялық білім берумен спорттық дайындықты құрайды. Спорт жаттығуында шартты түрде басқа салаларға бөледі, оның ішінде таңдаған спорт түрінде спортшының жоғары дәрежеге жетуі үшін ағзаның нығайтатын дене жаттығулары бар. Атап айтқанда, спорт жаттығуындағы дене дайындығы спорттың нақты түрінің талаптарының мазмұнымен байланысында арнайы дербестікке ие [4].

Барлық үш бағыт бір мақсатқа, ортақ міндеттерге және дене тәрбиесі жүйесінің қағидаларына бағынады. Айырмашылығы тек жеке міндеттерді атқаруда. Мысалы: спорт шеберлігіне жету, міндетті спорт жаттығуларының жемісі. Ол сауықтыру, тәрбие, білім беру міндеттері мен адамды еңбек, әскери жұмыстарға дайындауды қамтамасыз ететін кең көлемді ұжымдық шеңберге бірігуі керек. Дене тәрбиесінің іс-тәжірибесінде бұл бағыттардың бәрі бірігіп кетеді. Мысалы: университет студенті жалпы білім беретін мектепте жалпы дене тәрбиесін оқып, университет қабырғасында дене тәрбиесінің міндетті курсынан кәсіби бағытта дәріс алып, сонымен бірге бос уақытта спорттық дайындығымен айналысады.

Әдебиеттер:

1. Адамбеков Е.К., Тастанов А.Ж., Абилдабеков С.А. Теоретические основы физической культуры и спорта. – Алматы: Полиграфия Сервис К, 2010 г.
2. Уанбаев Е.Қ. Дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2010 ж.
3. Теория спорта / Под.ред. Платонова В.Н. – Киев: Вишчачук., 1987 г.
4. Филин В.П. Теория и методика юношеского спорта. Учебное пособие. – М.:Физкультура и спорт, 1987 г.

УДК 74. 022

МӘДЕНИЕТТІҢ ЖАҒАНДАНУЫ ЖӘНЕ ДИЗАЙНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ БАҒЫТТЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Бердікүл М., Орынбасар А.,
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – Рахманкулова Ж.А.

Адамзат дамуының қазіргі кезеңінде болып жатқан процестердің күрделілігі көбінесе мәдениеттің жаһандануымен, әртүрлі ұлттық мәдениеттер кездесетін біртұтас кеңістік ретінде адамзат мәдениетінің қалыптасуына байланысты туындайтын проблемалармен байланысты. Бірлескен күш-жігермен адамзат жалпы гуманитарлық, экологиялық мәселелерді шешуге, ұлттық және діни қақтығыстарды шешуге тырысады. Мәдениеттің жаһандану процесі, бір қарағанда, транскulturализм және өзін-өзі сәйкестендіруге ұмтылу сияқты қарама-қарсы тенденцияларды өзектендірді. Бұл екі қарама-қарсы тенденция өнерде де, күнделікті мәдени тәжірибелерде де, соның ішінде дизайн саласында да көрінеді. Бүгінгі таңда күнделікті өмір кеңістігі, адамның визуалды бейнесі мәдениеттің әртүрлі қабаттарының қиылысатын жеріне айналады. "Нәтижесінде күнделікті өмірдің семиосферасының шекаралары айтарлықтай бұлыңғыр болады, оның кеңістігі әртүрлі мәдени белгілермен қаныққан, бұл күнделікті өмірге, күнделікті өмірге мәдени мәртебе алуға әкеледі. Бұрын мәдениетке қарсы болған өмір енді оның бір бөлігіне айналады", - деп атап өтті В. Лелеко [3].

Ғасырлар бойы костюмнің негізгі принципі сәйкестік принципі болды - "Мен кімін, мен дәл солай көрінемін", ол арқылы тек әлеуметтік және отбасылық жағдайды, ұлтты ғана емес, сонымен қатар кәсіпті, адамның тұрғылықты жерін дәл анықтауға болады. Бүгінгі таңда костюм нақты ғана емес, сонымен бірге қалаған ұлттық, әлеуметтік, мәдени бірегейлікті ұсынады, әрқайсысына "маған қалай ұнайды, мен солай көрінемін"қағидасы бойынша таңдау береді. Осы тұрғыдан алғанда, дизайндағы этникалық бағыттың дамуы, ол бір жағынан мәдени айырмашылықтарды трансмәдени бейненің бояуына айналдырады, екінші жағынан, оларды қазіргі адам үшін өзекті ретінде сақтауға тырысады, зерттеу үшін маңызды тақырыпқа айналады. Өйткені, М.Каган атап өткендей: "жаһандану әрқашан мәдениетті біріздендірудің синонимі бола бермейді. Ол мәдениеттің "денесіне" органикалық түрде біртұтас жалпыадамзаттық мәдени өріс дәстүрлі-спецификалық өріспен, соның ішінде уақыттың бұзылған байланысын байланыстырған кезде ғана ене алады[4].

Егер тұтастай алғанда Мәдениет үшін дәстүрлер мен мәдени үлгілер қорғаныс мәні бар ядро болса, онда сәнде кері процесс жүреді – суреттердің мәні сән стандарттарының өзгеруімен анықталады. А. Гофманның сәндегі жаңашылдықтың бұл әдісін дәстүрлерді жаңарту арқылы жаңарту деп атап, бұл бағыт қазіргі заманның өнертабысы емес екенін атап өтуі кездейсоқ емес [6]. Дәстүр арқылы жаңашылдық өткеннің сәнді және мәдени бейнелерін қайтаруға, өзгертуге, оларды жаңа контексте оңалтуға мүмкіндік береді. Сән дискурсында мәдениет ядросының мазмұны сән стандартымен қазіргі "осында және қазір"көрсетілгенде

ғана құндылық ретінде қабылданады. Осылайша, сәннің мәдениеттің дамуымен сөзсіз байланысы бар, бұл процесте бірінші және екінші дамуды қамтамасыз ететін кейбір синхронизмді ажыратуға болады.

Ойын сипатына байланысты сән дискурсына түсіп, мәдени кодтар жаңа контекстке ие бола алады, олардың мағыналары оларды тудырған мәдени қабатпен байланысын уақытша жоғалтуы мүмкін. Бірақ сән мәдениеттің бір бөлігі болып табылады, сондықтан құбылыстардың "ресми мәдени тіркеуінің" ескі іздері жойылмайды және сақталмайды, соның ішінде кейінгі оқулар үшін-трансформациялар. Дәстүрлерді еске түсіре отырып, сән оған мәдени ядроның терең қабаттарында қалып қана қоймай, жаңа мүмкіндіктерге ие бола отырып, жаңаруға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда этнотендтер қоғамды дәстүрлі мәдениеттің бір бөлігі ретінде ғана емес, қазіргі әлемде өмір сүру құралы ретінде, адам мен табиғат қатынастарының ерекше конфигурациясы ретінде қызықтырады. Экодизайн шеңберіндегі этникалық тақырып теоретиктер мен дизайнерлерге табиғи ландшафт пен табиғи денені алмастыратын "жаңа виртуалды табиғатты" қалыптастыру жағдайында адам мен табиғат байланысын орнату кодтарының бірі ретінде көрінеді.

Этникалық тақырыпқа деген қызығушылық қазіргі мәдениеттің әртүрлі салаларына тән. Макро-мәдени деңгейде этникалық біртұтас процестерге қарсы тепе-теңдік ретінде қабылданады, субмәдениетте бұқаралық мәдениетке балама ретінде жекелеген әлеуметтік топтардың рухани ізденістеріне сәйкес келеді. Ол мәдениеттің көптеген салаларында дамуды табады: Ландшафт дизайны мен интерьер дизайн, қолөнер өндірісін жандандыру, музыка, сән. Қазіргі дизайндағы этнотенденттердің орнын талдау кезінде этникалық тақырыпты өзектендірудің жалпы мәдени процестермен байланысын, сәндегі осы бағыттың қалыптасу тарихын, этникалық стильдің негізгі белгілерін, әртүрлі дизайнерлердегі этникалық тақырыпты шығармашылық тұрғыдан түсінуді ескеру қажет.

Дизайндағы ұлттық мотивтердің тарихы-бұл XX ғасырдан асып түсетін тақырып. Сонымен қатар, экзотикалық елдер мен стильдерге деген құштарлығына қарамастан, XX ғасырдың бірінші жартысында этникалық костюм, интерьер сияқты, соғыстан кейінгі кезеңнің ашылуы деп санауға болады. Дизайн теориясы тұрғысынан этникалық бағыт тек сәнді подиумдар ғана емес, сонымен қатар көше сәні, жалпы дизайндағы өзекті бағыт болып табылады.

Этникалық бағыт, шын мәнінде, этникалық стильге қарағанда кеңірек құбылыс. Егер стиль элементтердің белгілі бір екпіні болса, белгілі бір өнер туындысында бейнеленген композициялық, техникалық әдістер жиынтығы болса, онда бағыт көркемдік ойлаудың категориясы болып табылады. Интерьердегі этникалық стильдің көріну ерекшеліктері-экзотикалық маскалар мен фетиштер, петроглифтер түріндегі ою-өрнектері бар маталар, Барыс астындағы жиһаздар, сөрелердегі қалабалар, едендегі зебра терілері және кеңістікке функционалды көзқараспен үйлесетін басқа да экзотикалық қызығушылықтар. Этникалық ойлаудың ерекшелігі тек халық шығармашылығымен ғана емес, сонымен бірге ұлттық ерекшеліктермен де, экологиялық ойлаумен де байланысты, фольклорлық стильді этникалық бағыттың бөлігі деп атауға болады.

Маталарды жасаудың, өңдеудің және бояудың дәстүрлі технологияларын қолдану этникалық бағытта ерекше маңызға ие, өйткені жасанды маталар мен материалдар табиғатпен іс жүзінде ассимиляцияланбайды және олардың өндірісі қоршаған ортаға зиянды. Сондай-ақ, хиппилер киімді жасау мен безендірудің дәстүрлі әдістерін қолданды: пештер мен кестелер, моншақтар мен шыны моншақтар. Өз қолымен жасалған заттар буржуазиялық құндылықтарды қабылдамаудың символы болып саналды, ал этникалық ою – өрнектер мен өндіріс технологиялары табиғатқа оралудың бір бөлігі болды. Жалпы заманауи сәнге тән болғандықтан, бірегей жоғары сәнде, *pret-a-porter* индустриясында, машиналық тоқу және кесте тігу арқылы тез қолданылды, бұл модельдерді жаппай көшіруге ыңғайлы етті; интерьер дүкендерінде этникалық дәмі бар Үйге арналған керемет аксессуарлар пайда болды. Қолмен кестелеу, қолмен шілтер жасау, моншақтардан жасалған бұйымдардың еңбекқорлығы оларды сән-салтанатқа айналдырды, және, әрине, бұл бірден көрінді.

Сән тек билік стратегияларының құралы болып табылады, бастапқы көздерді өшіру мүмкіндігі мен қажеттілігі жоқ, керісінше, сән оларды мұқият сақтауға мүдделі. Этникалық бағытты зерттеу мысалында мәдени процестер мен циклдардың синхрондалмауы есебінен сән мәдени ядро мен динамикалық процестер арасындағы референт рөлін атқаратынын анықтауға болады. Сондықтан, іс жүзінде дизайн этностарды жаңа контексттерге орналастыра отырып, парадоксальды түрде айырмашылықтарға деген қызығушылықты жандандырады, қауымдастықтарға өздерінің этникалық, діни ерекшеліктерін сақтауға және ұсынуға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Богданов К. Фольклорная действительность: перспективы изучения// Повседневность и мифология. СПб.: Искусство, 2001.
2. Горина Г. С. Народные традиции в моделировании одежды. М.: Легкая индустрия, 1974. 184 с.
3. Гофман А. Б. Мода и люди: новая теория моды и модного поведения. М.: Наука, 1994.
4. Каган М. С. Глобализация как закономерность процесса развития человечества в XXI веке// Глобализация: синергетический подход. М., 2002.
5. Калашникова Н. М. Народный костюм(семиотические функции): учебное пособие. М., 2002.
6. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. СПб.: СПбГУКИ, 2002.
7. Lipovetsky G. The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy. P.: Gallimard, 1987.

ӘОЖ:746.411(075.8)

МЕКТЕПТЕ ҰЛТТЫҚ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ

Додаева Ф.

Кулматова Г.

«Көркем еңбек және сызу» білім беру бағдарламасының

4 курс студенттері

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы

Сапарбаева Ұ.Ә.

Аннотация: Воспитательные возможности преподавания национального декоративно-прикладного искусства в школе

Abstract: Educational opportunities of teaching national decorative and applied arts at school

Қолөнер ғасырлар бойы дамып қалыптасып келе жатқан халық шығармашылығы. Ол талай ғасырлар кезеңінен өтіп түрленіп жаңарып келіп атадан балаға қалған мұра ретінде бізге жеткен дәстүрлі өнер. Ол арқылы біз үлкен рухани эстетикалық тәлім алып өнер әлеміне қанат қағамыз. Өнер туындылары белгілі бір дәуірде, сол дәуірде өмір сүрген халықтың тұрмыс тіршілігін бейнелейді. Халықтың асқақ арманын, табиғат сұлулығын, ішкі жан сезімін өнер арқылы білдірген. Өнер туындылары арқылы белгілі бір халықтың тарихын білуге болады.

Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнерінің ежелгі ұлттық үлгілері мен дәстүрі ғасырлар бойы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуда.

Қазақтың ежелден келе жатқан киіз үйі мен күнделікті тұрмыста пайдаланатын барлық жиһаздары мен заттары ұлттық ою-өрнекпен көркемделіп отырады.

Қолөнер қашанда заман, өмір ағымымен туындап, дамып отырады. Қазақ қолкөнернің өсу жолы өзіне тән даму тарихы бар. Ол тарих сонау көне замандардан басталады. Қазақ халқы кең байтақ республика жеріндегі ертеден қалыптасқан көне мәдениеттің тікелей мұрагері ғана емес, сол дәстүрлерді дамытушы, жаңғыртып байытушы.

Бұл процеске әр кезеңде Қазақстан аумағына жан-жақтан келген көшпелі тайпалармен халықтардың, сондай-ақ Ресей, Орта Азия халықтарының да мәдениеті әсер етті. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ халқының дәстүрлі өнері айтарлықтай жоғары деңгейге көтерілді.

Қайта жаңғырып, жастар тәрбиесіне арқау болып отырған халықтық педагогика бұл кезде педагогтар қауымына ғана емес, бүкіл қауымға ортақ әлеуметтік қозғалыс. Жас ұрпаққа көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие беру үрдісі ұлттық өнер құндылықтарын дүниежүзілік рухани қазыналарымен ұштастыру арқылы жүзеге асады.

Қазақтың сәндік-қолданбалы өнері арқылы оқушының рухани жан дүниесін байытатын мәдени мұраларын, халық дәстүрлерін игеруге ынталандыратын, өнер туындыларына құштарлығын арттыратын, көркемдік талғамды қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік жүйесінің жасалуы бастауыш мектептерде көркемдік тәрбие жұмыстарын жетілдіруге ықпал етеді[1].

Сәндік-қолданбалы өнерді мектеп тәрбиесінде пайдалану мәселесі, педагогикалық тәжірибелер мазмұнында, өзекті мәселелер ретінде қарастырылып келді. Өйткені, сәндік қолданбалы өнердің табиғаты, әсіресе халықтық дәстүрлі қолөнердің туындылары, оқушылардың адамзат қолынан шыққан көркемдік мұраларға, ұлттық мәдени дәстүрлерге деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеуде қоғамдық мәндегі талғам өрісін қалыптастыруда мүмкіндігі өте үлкен.

Халқымыздың өзіне тән нақышты да айшықты қолтума өнерінің табиғаты Қазақстан ғалымдарының (Ә. Марғұлан, Х. Арғынбаев, Қ. Ақышев, Т.Бейсенов, Ә.Жәнібеков, С.Қасиманов) еңбектерінде, әрі бұл өнердің қазақ тұрғысындағы және ұрпақ тәрбиелеудегі құнды пікірлер, ертеде Қазақстан жерін аралаған М.Поло, П.Паллас, А.Вамбери, В.Радлов, А.Янушкович, А.Левшин сияқты шетел саяхатшыларының жол жазбалары мен естеліктерінде көрініс тапқан.

Қазақ халқының қол өнері деп халық тұрмысына қажетті жиі қолданылатын өру, тігу, тоқу /оның ішінде ши тоқу/, мүсіндеу, құрастыру, бейнелеу сияқты өнерлер жиынтығын айтады.

Киіз басу, сырмақ сыру, текемет, алаша, құрақ көрпе және ұлттық киімдер мен кілем, ши тоқу сияқты күні бүгінге дейін өз маңызын жоғалпай келе жатқан сондай дәстүрлі қолөнер үлгілерін үйрету оқушыны еңбексүйгіштікке, әсемдікке талпындырып, халқының тарихын біліп, мәдени мұрасын қадірлеп, дәстүрін жалғастыра білуге баулиды. Оның үстіне ұлттық қолөнер өзінің тарихы терең, мазмұны сан қилы ерекшеліктерімен болашақ жастарға рухани, эстетикалық, эмоциялық, интеллектуалдық тұрғыда әсер етіп, олардың тұлғалық және салалық қасиеттерін дамыта түседі[2].

Мектептегі бейнелеу өнері сабағында оқушыларға қолөнер арқылы жан жақты эстетикалық тәрбие беру, оларды баулу, адамзат қоғамында бұрын соңды жасалған мәдени мұраны жүйелі меңгеруге мүмкіндік беріп, әлемдік рухани игіліктерді бағалай білуге тәрбиелейді.

Эстетикалық сұлулық тәрбие беру балалардың өскен ортасына, жасына және ұлттық ерекшелігімен байланысып жатады. Мысалы, біздер төменгі сынып оқушыларының шығарма кейіпкерлерінің іс-әрекетіне таң – тамаша болып қайран қалатыны, олардың кейіпкерлерге баға беріп, өздеріне үлгі ететін кісінің жан жүйесінің нәзік жақтарына көңіл қоя білмейтіні шығарманың көркемдік мәнін түсіне бермейтіні, ал олар адамның сыртқы тұрпатына ғана көңіл аударып, бұлардың ішкі астарына зейін қоймайтындығы.

Жас жеткіншектерге ұлттық өнердің қыры мен сырын игерте отырып, олардың эстетикалық сезімталдығын, ой-қиялын, көркемдік талғамы мен шығармашылық қабілетін шыңдау, балалардың өзі өмір сүретін ортасына сұлулық әкелуге деген құштарлығын, туған

халқының көркем-мәдени мұраларына, эстетикалық дәстүрлеріне деген сүйіспеншілік қатынастарын тәрбиелеуге зор мүмкіндік туғызады.

Оқушылардың ой-өрісін кеңейтіп, қиялына қозғау салып, көркем еңбекке баулуда сыйлық заттар жасатудың тәрбиелік мәні зор. Ұлтты танытатын сыйлық заттар жасау барысында әр бұйымды, дәстүрді зерттеу арқылы ізденіс туындайды, оқушылар бойында патриотизм қалыптасады.

Ең басты міндет оқушыларды көркем еңбек арқылы қызығушылықтарын арттырып, еңбек сүйгіштікке тәрбиелеу, еңбекке деген ынтасын арттыру[3].

Әдебиеттер

- 1 Ералин Қ. Кеңістік көріністерін бейнелеу –Түркістан: Тұран, 2016 ж.
- 2 Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді ұлттық тәрбиеге дайындау– Алматы: Ата Мұра, 2017ж.
- 3 Аманжолов С.А. Бейнелеу өнері оқыту технологиясы- Астана: Фолиант, 2016ж.

ӘОЖ 85.6(32:15)

МУЗЫКА ҚҰДЫРЕТІН ТАНЫТҚАН ҰЛЫ ТҰЛҒА КОМПАЗИТОР НҰРҒИСА ТҮЛЕНДИЕВТІҢ ӨМІР ЖЫЛЫМЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІ

Тұрғанбек Е.Б.,
Тф-19-15к тобының студенті
аға оқытушы Мейрбеков Б.Б.

Ж.А.Ташенев атындағы Университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалады композитор Нұрғиса Түлендиевтің музыка саласына қосқан үлесі мен қаншама жыл еңбек еткендігі жайында қарастырылған. Нұрғиса Түлендиев - казак сазынын сайыпқыраны Нұрғиса Түлендиев - казак сазынын сайыпқыраны Күйші-сазгер, ҚР Халық қаһарманы, дирижер Нұрғиса Түлендиев көзінің тірісінде-ак казак музыкасынын сайыпқыраны атанған еді.

Кілт сөз: Нұрғиса Түлендиев, музыка, композиция.

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена вкладу композитора Нургисы Тулендиева в музыкальную сферу и тому, сколько лет он трудился. Нургиса Тлендиев-казак сазын сайыпқыра Нургиса Тлендиев-казак сазын сайыпқыраның күйші-сазыра, Халық кахарма РК, дирижер Нургиса Тлендиев при жизни-Ак казак музыка сайыпқыра.

Ключевые слова: Нургиса Тлендиев, музыка, музыка.

ANNOTATION

This article is devoted to the contribution of the composer Nurgisa Tlendiev to the musical sphere and how many years he worked. Nurgisa Tlendiev-Kazak sazyn sayypkyr Nurgisa Tlendiev-Kazak sazyn sayypkyranyn kuishi-sazyr, Halyk kakharma RK, conductor Nurgisa Tlendiev during his lifetime-Ak Kazak music sayypkyr.

Keywords: Nurgisa Tlendiev, music, music.

Нұрғиса Атабайұлының шығармашылығы - қазіргі казак музыкасы тарихындағы ең жарқын беттердің бірі. "Мен білмеймін", - деді ол. фильмдерге музыканың жаппай танымал болуы Нұрғисаның казак музыкалық мәдениеті тарихында өшпес із қалдырғанын, қалдырған нағыз - халық композиторы екенін айқын көрсетеді.

Осыдан кейін ол анасына барып: «Женге, Менің атым Ахмет. Пойыздан Яна Түсенбет баласына назар аударды. Балан талантты және оны музыка мектебіне тапсыру керек». Сонымен, Нұрғиса мен оның ұстазы Ахмет Жұбанов музыка мектебінде, содан кейін

консерваторияда оқыды. Катардың домбырасымен қатар, Нұрғисаны бокс колгаптары сүйемелдейді[2]. Алайда Ахмет Жұбанов: «бұл бокс та, музыка да емес!» келісім-шарт, Нұрғиса өнерді таңдайды. Консерваторияда оқып жүргенде ол күйі Санглаг Дина Нұрпесовамен кездесті. Композитор Нұрғиса ән жазған кезде ол белгілі бір сәтті таңдамады. Ол көбінесе үйден жұмыс істейді. Әуен оның басына оралғанда, Яна бірден фортепианоға отырды және әнді дүниеге әкелді. Содан кейін Тұманбай Молдағалиев әнді тыңдау үшін Мырза Қадыр Әлиге хабарласып, оны жазды. Композитор Тұманбай Молдағалиевтің «Куэ бол» әні Ай түнінде дүниеге келген. Нұрғиса Тілендиев Жұбайы Дариғамен жағасы Алматы өзені. Бір сәтте өзен жағасында композитор тастын сағасына, содан кейін айғаға, содан кейін Жұлдыздарға жақындады: «Куй бол ба, жұлдыз, Куэ бол, наг, Куэ бол, Алат!» Жәния Ән Айтты. Осыдан кейін ол бұл сөздерді ағасына жазды. Бірде композитордың үйіне қонақ ақтық ақын Мұқағали Мақатаев келді. «Мен білмеймін», - дедім мен. Бір кезде Нұрғиса: «Даха, маған домбыра бер», - деді, дариғадің әйелі домбыраны «Аққу», «Арман» деп атады. Осы кезде ағайынды ақындар "Дариға, берши мағанның домбырасы" атты өлең жазды. Содан кейін саз емдейді. Осы кездесуден кейін Акин бір ай Сазгредин үйінде болды және олардың барлығы Дун 32 ән әкелді. Атап айтқанда: «Саржайлау», "Кел, еркем, Алатау», мен сені іздеймін», «Сонбай, әже, шырағын» және т.б. «Мені еске алу» - бұл екі көркем шығармамен бірге жазған әнім.

Нұрғиса Тілендиев - көрнекті композитор, толтум дирижері, кемел домбырашысы. Осы қасиеттердің үйлесімі кәсіби фольклорлық музыкантты қуантады. Нұрғиса-аянышты дуниеннің ұлы, ол шығармашылықтың ерекше еркіндігі мен өзіндік ерекшелігін - шілік тұлғасын ұнатпайды.

Дәстүрлі дүниетанымнан, қозқарасты тұтасты әлеммен ортақ қарым-қатынасынан белгілі бір объективизм пайда болады. Нұрғиса к.шигармасын өміршеңнің музыкасы. толықан өзінің жұмбақ құпиясына таң қалды[5]. Дуниеннің әңгімесін жырлаған Нұрағанның музыкасы халықтың әл-ауқатын аңсаған, ұлттық сенімді уранға айналдырып, казак музыкалық шығармаларының тілін қазіргі заманның биігіне көтереді.

Мәселен, Катарда Нұрғиса Тілендиев кәсіби композиторлардың казак дәстүрлі дыбыс жазу мектебінің өкілі. Ол заманауи музыкалық білім алды, шілік қоржын операсында, балеттерде («Алтын таулар» операсы) жұмыс істейді. «Достық жолы», «Ортеке», «Аққулар» балеттері), композитор қураған жазған кинофильмдерге, мультфильмдерге және драмалық спектакльдерге музыка. Бір таңқаларлығы, идеалды композитордың ерекшелігі-оның музыкасы кәсіби халық музыкасына да, еуропалық композиторларға да жатпайды.

Тарихқа тоқталайық. Нұрғиса Тілендиевтің шығармашылығы Қазақстанда 70-ші - 80-ші жылдардың басында таныла бастады. Бұл кезең музыкалық муру, ауызша әдебиет, сәулет ескерткіштері, тарихи оқиғаларға сияқты дәстүрлі казак мәдениетімен танымал. Осы уақытта ОУКУ Кен Ілияс Есенберлиннің, Әнуар Әлімжановтың тарихи романдарын оқи бастады, олар казак халқының тарихи кезеңдерін, тарихи тұлғастардың өмірін сипаттайтын есімдерге толы[7]. "Коркем киял" фильмінің кейбір элементтері шынайы оқиғаға сәйкес келмесе де, олар козқарас ұлтықтың романтикалық бейімділігін тани алды.

«Мәдениет» мюзиклі де осындай жағдайға тап болды. Фольклоршы-ғалым Болат Шамғалиұлы Сарыбаевтың қызметі шешуші рөл атқарды[3. Ғалым Кайте қалпының әкелген кене аспаптары ыақ мәдениетіне бай казак музыкасының тарихында туып-өскен. Сарыбаев атындағы қорғанның көне аспаптар ансамблі бұрын түрінде халық музыкасын орындады. Уәли Бекеновтің орындауында музыкалық мәдениетке де әсер етті. Ол насихаттаған нәзік лирикаға толы "шертпе" әуезді стилі әртүрлі ұлттық әлемдердің жүректерін ашты. "Кешіріңіз, - деді ол, - бірақ мен не айтарымды білмеймін". Нұрғиса Тілендиев 1981 жылы туған.

«Отырар сазы» фольклорлық-этнографиялық ансамблі (кейінірек - оркестр) копт құткен ни кубылыстын сахнасы болды. Аталған дірілдеп, Кен барған сайын танымал бола бастады. «Мен білмеймін», - деді ол.

Орындаушылар ұлтық, романтикалық есімдер немесе қаланан есімдерін киген), ең бастысы, болатжаев казактардың дыбыстарын - Саз сырнай, шанқобыз, сыбызғы, миген, кякобыз және дауылпазды жеткізе алды[6]. Оркестрлік нұсқада бұрыннан уласқан

курамгасына дейін мұқият енгізілген аспаптар таңқаларлық нәтиже берді: "Ка" топтарының аспаптары оркестрге ерекше тоналдылық беріп, ұжымды ыағқа айналдырғандай булануды баса алмады. Сонымен, ансамбль макаммен "ден репертуарындағы шармаммен бірге жүріңіз" деген атаққа ие болды.

"Мен білмеймін», - деді ол, - бірақ мен сенің не туралы айтып тұрғаныңды білмеймін және сенің не туралы айтып тұрғаныңды білмеймін". Композитордың шығармаларына бару керемет үлгі болды, ал өткен және қазіргі музыкалық дәстүрлерге 2 үндеу дәстүрге айналды. Ертіс Тілендиевтің шығармашылығы дәстүрлі ердин батпырауықтың дүниеге келуімен тікелей байланысты болды, оның музыкасы нағыз казак тілінің жалпы атауымен қалыптасты.

«Отырар сазы» оркестрінің концерттері шын жүректен және стадағаттылықпен келген нағыз мереке болды. "Мен білмеймін", - деді ол. Композитор "Карим-тынас" мюзиклінің тамаша түрін жасағандай, өз тыңдаушыларының алдында жүрегін ашты: сахнадағы қойылымдар арасында ол шугудың тарихын сынға алып, залды әдемі, эзілге толы кіреберіспен жүріп өтті.

Достура казак сәнінде тек әлеуметтік аспект (жасаушы мен Орындаушының синкретизмі) ғана емес. музыкалық Каримнің дәстүрлі формалары-катынасты), музыкалық тіл лингвистикалық түрге қарағанда қызықты. Тілендиев өзінің ана тілінде ойлап тапты, казак музыкасының жанрлары мен жанр қалыптастырушы бағыттарының жүйесін енгізді. Ән жазу кезінде композитор Жетісудың "Достық" әнін қолданып, оркестрлік шығармаларында "шертпе" стилін дамытқан. Сонымен, Ешкі. Нұрғиса Тілендиев достур казак мәдениетін еуропалық джуеннің техникалық және көркемдік мүмкіндіктерімен (оркестрлік сопрано, үйлесімді байланыстар, көп тоналды композициялар, тембрлік драматургия), сондай-ақ музыкалық таланттармен үйлестіреді. Нәтижесінде, quality corkscrew жүйесінің жетістіктерінің арқасында қаруланған, сондай-ақ Коса, дастурли, тутастығынгуттаған кәсіби музыканттарға айналды.

Композитор шығармашылықтың, жалпы Музыкалық білімнің жиынтығымен музыканың барлық жанрларында жемісті жұмыс істеді[4]. Карапаим екпіні овендердин угымлыға Тілендиевтің музыкасына Қазақстанның заманауи музыкалық мәдениетінде жетекші орын алуға және қалын каумды дәріптеуге мүмкіндік берді.

«Мен білмеймін», - деді ол. Өйткені, копуляцияға арналған музыка-бұл штопорлық кубизм емес, Олеумның әлеуметтік кубизмі. "Қалалық модениет" аясында өркендеген кемеңгер компонент Онери кездейсоқ емес: ол дәстүрлі музыкалық контекстен айырылып, авангардтық мәдениеттен "таппаған ұлтық" аудиториясының көркемдік сұраныстарында халық музыкасының озық тұжырымдамасын алды.

Казак халқының мәдениеті казак халқының музыкалық мәдениетінде осылай көрініс тапты.

Нұрғиса Атабайұлы Тілендиев 1925 жылы 1 сәуірде Алматы облысында дүниеге келген. Ол Іле ауданының Шілікөмер ауылында дүниеге келген. Дарынды бала 12 жасар Нұрғиса А.К. казак халық аспаптар оркестрінде (казак Құрманғазы атындағы оркестр) дүниеге келген. Дирижерлықтың бірінші шебері Сабак - Тарин, Тілендиевтің орындаушылық өнері алғашқұрт ұстазы А. К. Жұбановтан алынды. Мәселен, Катар Нұрғиса үшін халық аспаптар оркестріндегі қызмет Тулгада Науша Бөкейханова, Қали Жантілеуов сияқты атақты халық домбырашыларының кәсіби шеберлігін зерделеуге арналған мектепке айналды. Соғыс Нұрғисан 18 жасында жараланған кезде басталды. 1943 жылы дарынды жас Оз өз еркімен майданға аттанды, нацистермен шайқасты, Оган "Ұлы Отан соғысында Германияны алғаны үшін", "Берлинді алғаны үшін" медальдарын алды.

Соғыстан кейін Н. Тілендиев Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясында халық аспаптары факультетінде жұмыс істеді және казак КСР радио комитетінің халық аспаптар оркестрінде өнер көрсетті[1]. 1949 жылы Нұрғиса Мәскеу мемлекеттік консерваториясында дирижерлік факультетке (профессор Н.П. Аносовтың сыныбы) оқуын жалғастыруға аттанды.

Университетті бітіргеннен кейін Нұрғиса Тілендиев 1952-1960 жылдары Абай атындағы Опера театрының симфониялық оркестрі бас дирижерінің орынбасары болып жұмыс істеді. 1960 жылы Құрманғазы атындағы Қазақ халық аспаптар оркестрінің бас

дирижері болды, ал 1968 жылы «Қазақфильм» киностудиясының музыкалық редакциясын басқарды. Бірнеше жыл артқа тастап, Нураган музыкалық этнографиямен әуестеніп, 1982 жылдан бастап, өмірінің соңына дейін бас дирижерлікпен қоса. оркестрдің керемдік жетекшілігінің де тізгінін қатар ұстағалы Күллі әлемге танымал "Отырар сазы" оркестрі азаматтығы мен өнерге адалдығының арқасында халық жүрегінен ерекше орнын тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Музыка оқулығы. 6-класс
2. Қазақ энциклопедиясы
3. Мектептегі музыка сабағы.
4. Н. Тілендиев «Ата толғауы» – Алматы, 2005
5. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. – Алматы, 1975.
6. У. Бекенов «Күй табиғаты» - Алматы, 1981
7. А. Жайымов, С. Бүркітов, Б. Ысқақов «Домбыра үйрену мектебі» Алматы, 1992

ӘОЖ 37.016:796:316.453

ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Әділбек Е.М.

Халықаралық туризм және меймандостық
университетінің 2-курс студенті
Ғылыми жетекшісі - **п.ғ.к. Есиркепов Ж.М.**

Ұлт денсаулығы, халықтың әл-ауқаты мен саулығы қандай да мемлекет үшін сарқылмас қазына, шексіз байлық.

Қазіргі кезде болашағын бекемдеген қандай да ел үшін, ел дамуы үшін қызмет жасайтын барлық ұйымдар үшін, білім беру мекемелерінің алдында тұрған міндеттердің бірі – жас ұрпақтың салауатты, өмір сүруге көзқарасын қалыптастыру, олардың денсаулығын нығайтуға, қоршаған ортасын таза ұстауға және жоғары, сапалы білім алып, сол білімді келешектегі өмірінде пайдалана білуге тәрбиелеу болып отыр. Осы мәселе тұрғысында Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев әр сөзінде қадағалап, жүйелі қызмет жасаудың үлгісін көрсетуде. Өмір салты мен денсаулық арасындағы өзара байланыс салауатты өмір салты ұғымын құрастырады. Салауатты өмір салтын насихаттауда, салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру мәселелерін жетілдіретін осы саладағы басымдықтарды анықтайтын ғылым да, өскелең ұрпақты оқыту, тәрбиелеу формалары мен жаңа әдістерді ұсынатын білім де қажет [1].

Өмір салты дегеніміз не? Бұл жеке адамның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыру, ұғындыру [2]. Біздің пікірімізше адамның әлеуметтік-психологиялық және биологиялық жағынан салауатты өмір салтын қалыптастыруға келесі шарттар негіз бола алады:

- а) белсенді қозғалыс нәтижесінде ағзаны шынықтыру;
- б) дене тәрбиесі немесе спортпен шұғылдану;
- в) физикалық дене еңбегінің гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;
- г) жеке және әлеуметтік гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;
- д) қарым-қатынас және экологиялық мәдениетке жету;
- е) дұрыс жыныстық тәрбие алу;
- ж) зиянды әдеттерден аулақ болу.

Осы шарттарды негізге ала отырып, ұлт денсаулығын қалыптастыру, білімді жастарды тәрбиелеу басты парыз.

Білім – қоғамды тұрақтандыратын, рухани мұраны сақтайтын, ұрпақты - ұрпаққа сабақтастыратын құрал. Ал спорт- өмірлік серік, бойдағы күш пен қайратты тоғыстыратын, сергектік пен сұлулықтың айнымас жолдасы. Қолда бар мүмкіндікті пайдаланып, оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін тиімді пайдалану, жаңа технологияны өз сабағында күнделікті пайдалану арқылы оқушы жастарды халықтың дәстүр үлгісінде адамгершілікке, салауатты өмір сүруге баулу, дені сау ұрпақ тәрбиелеу – дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің басты міндеті. Сонымен қатар, оқыту мен тәрбиелеудің ой елегінен өтетінін, жаңашыл педагогтардың тың әдістемелерін біліп қана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше сабақта пайдалану қажет.

Ұлт саулығын қамтамасыз ету жолында қызмет жасайтын, ұғындыратын ғылым салаларының бірі-дене шынықтыру пәні. Осыдене шынықтыру пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы қажет. Дегенмен, оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, спортқа деген қызығушылығын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында сабақта тақырыпқа байланысты спорт түрлерінің шығу тарихын, спорт түрлері бойынша дамыған елдерді, спорттың әр саласындағы белгілі спортшылардың өмірін алуға болады. Сондықтан да мұғалім сабақты тартымды етіп, теория мен практиканы ұштастыруында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі баса назарда болуы қажет. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас, сабақты жақсы оқитын, спортқа бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай жасап, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуін ойластыру. Барлық оқушылар өз қабілетін ең төменгі жеңіл тапсырмаларды орындаудан бастайды да, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана келесі күрделі деңгейдегі жаттығуларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасындағы бәсекелестікті және әр оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасауға қызмет етеді.

Осы бағытпен ойын элементтерін, әдістерін деңгейлеп орындату арқылы оқушылардың тапсырмаларды орындауда жинаған ұпайларын «даму мониторингі» кестесіне белгілей отырып, оқушы біліміне талдау жасап отыру қажет. Бұл бағыттың өтілетін тақырыптарға байланысты қызықты сергіту ойындарын ойнатуға, сабақ сапасын арттыруға ықпалы көп. Атап айтқанда «Кім шапшаң?», «Көңілді ойындар», «Мен чемпион!» [3], сонымен қатар қозғалыс ойындары мен ұлттық ойындарды сабақта түрлендіріп өткізуге машықтандыру.

Дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім сапасын көтеруге спорттық шаралардың да маңызы зор. Соның ішінде қазақтың ұлттық ойындары мен қозғалмалы ойындарын, тоғызқұмалақ, арқан тартыс, аударыспақ сынды ойын түрлерін өткізіп отыру керек. Осындай жұмыстарды жүргізу нәтижесінде студенттердің белсенділігі артып, спортқа деген бейімділігі қалыптасады. Оқушылардың танымдық қабілеттерін арттырып, салауатты өмір сүру, адам денсаулығы осы спортқа байланысты екендігін түсінеді. Нәтижесінде студенттердің білім сапасы артады.

Жаңаша әдістерді сабақтарда үнемі қолданысқа енгізуде теория мен практиканың ұштасуына мән бергенде ғана жұмыстың мазмұндылығы көріне алады. Осы бағытта сын тұрғысынан ойлау және деңгейлеп оқыту технологияларының тиімді әдістерін дене шынықтыру пәнінде қолдануды ұсынамыз. Машықтандыру, дене мәдениетін қалыптастыру, жалпы дамыту жаттығуларын меңгертеді. Мемлекеттік стандарттық бағдарламаны жоспарлай білуді, нормативтік тест жаттығуларды игертуді қалыптастырады.

Дене тәрбиесі сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын тиімді пайдалану қажет. Осы технологияның шығармашылық бөлігін басшылыққа ала отырып, ой толғау жасауға болады.

Сабақты қызықты өткізу үшін мультимедиялық проектор арқылы қазақтың ұлттық ойындарының тарихын таныстырып өтіп, жасырылған сұрақтарды табуға машықтандыру әр топқа белгіленген ұпай сандарына қарай бағалап отыру қажет. Кейін сабақ барысын: «Кім шапшаң?» бөлімі деп алып, бұл бөлімінде оқушылар белгіленген жерге дейін эстафеталық таяқшамен жүгіріп барып, белгілі жеріне жеткен кезде тақтаға жазылып берілген есептерді

шапшаң орындап шығып, кейін қайтып келулері керек. Оқушылардың бұл бөлімде сабаққа деген қызығушылығының артуымен бірге, машақтанады, логикалық ойлау қабілеттері артады.

Білім мен ғылымның қарыштап дамыған заманында дене шынықтыру пәнінде жаңа технологияларды пайдаланудың тиімділігі зор. Күн өткен сайын жаңа технологияларды пайдалану дендеп келеді. Оның ұтымды тұстары да жоқ емес, өзге елдердегідей өркениеттің дамуына өз үлесін қосатыны анық. Сондықтан, ел болып, халық болып ұйымдасып, денсаулықтың адам өміріндегі алар орнының зор екенін түсіндірсек, аса бір игі іс болар еді. Себебі, денсаулық баршамызға да сарқылмас қазына, таусылмас байлық!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мейірманқұлова Т. Білім берудегі инновациялық технологиялар // Алматы, 2000 ж.
2. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық табиғаты – тұлғаның өздік дамуында // Алматы, 2006 ж.
3. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары / Оқулық. – Алматы, 1996 ж.

ӘОЖ 344.213

СТУДЕНТТЕР ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдукаимова М.Г.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің 3-курс студенті
Ғылыми жетекшісі – **п.ғ.к. Есиркепов Ж.М.**

Кіріспе.

Соңғы жылдары жоғары оқу орындарында студенттердің денсаулығы төменгі көрсеткішті көрсетіп отыр. Оған Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Дене тәрбиесі» кафедрасының профессор-оқытушылары жүргізген зерттеулердің мәліметтері нақты дәлел бола алады. 2021-2022оқу

Жылында университеттің I-Шкурс студенттерінің 14,8%-ы дене тәрбиесі сабағынан босатылып, 17,3%-ы арнайы дәрігерлік топқа жіберілді. Оқытушылардың көп жылдық зерттеулері нәтижесінде студенттер арасында басқа ауруларға қарағанда тірек-қимыл аппараты ауруы көп кездесетіндігі анықталды. Тірек-қимыл аппараты адамның денсаулығын қамтамасыз ететіні белгілі. Тірек-қимыл аппараты аурулары көбіне омыртқаға байланысты болады. Ал, омыртқа ауруы сымбаттың бұзылуына әкеледі. Осы мәселелердің барлығы терең зерттеуді және тірек-қимыл аппараты ауруының алдын алуды талап етеді.

Жұмыстың мақсаты мен міндеті, материалдар мен әдістер.

Жұмыстың мақсаты: студенттер сымбатын дұрыс қалыптастыруға бағытталған жаңа компьютерлік технологияларды қолдану арқылы гимнастикалық жаттығулардың сауықтыру әсерін зерттеу.

Жұмыстың міндеттері:

1. Студенттің сымбатын дұрыс қалыптастыру үшін жаңа компьютерлік технологияларды қолдану арқылы гимнастикалық жаттығулардың әсерін зерттеу.
2. Дене тәрбиесінің оқу сабақтарында жаңа компьютерлік технологияны қолдану бағытының өрсету.

Зерттеудің нәтижелері.

Сымбаттың бұзылуы сағитталды жазықтықта да, жалпы жазықтықта да кездесе береді. Сағитталды жазықта омырт қабағанасындағы бұзылу түрлері қисайып үлкею және қисайып кішірею (майысу) болып бөлінеді: ең кіштеу – мойын бүгілісінің және көкірек құнысының

өсуі және көлденең лордоздың кішіреюі; арқасы дөңгелек – көкірек құнысының ұлғайып және көлденең бүгілісінің кішіреюі; арқасы дөңгелек студенттерде омыртқа бағанасының барлық бүгілісінің ұлғаюы байқалады, сонымен бірге жамбас көлбеуінің бұрышы ұлғаяды; арқасы жазық болса – көлденең бүгіліс тығыздалған, жамбас көлбеуінің бұрышы кішірейген, көкірек бүгілісі тегістеледі, көкірек қуысы төменге жылжиды, жауырыны қанат тәрізді; жалпақ иілген арқа – көкірек құнысы кішірейеді, көкірек қуысы тар, іштің бұлшықеттері әлсіз болады.

Жалпы жазықтағы бұзылуларға асимметриялық жағдайлар (сколиотикалық) жатады. Бұл жағдайда кеуденің оң жақ және сол жақ жартысы арасындағы симметрия бұзылады; омыртқа бағанасының жоғарғы ұшы оңға және солға бұрылған доғал түрінде; бел үшбұрышты асимметриялы иық пен жауырынның бір жағы төмен түскен болады.

Көптеген авторлар [1,2,3] сымбат бұзылуының үш деңгейі бар деп есептейді: біріншісі (бастапқы) – дененің дұрыс емес қалыпы студент қабырға жанында тұрған жағдайында еркін күш түсіргенде жойылады; екіншісі (өтпелі) – дене қалпы қалай өзгерседе жойылмайтын тұрақты бұзылу; үшіншісі (белгіленген) – бұзылулар бұлшық ет өзгеруінен ғана емес, тірек-қозғалыс аппараты өзгеруінен де болады. Оларды түзету үшін гимнастика сабағын ұзақ және жүйелі түрде жүргізу керек. Сымбаттың бұзылуымен бірге ішкі ағзалардың қызметінің бұзылуы дақатар жүреді. Ағзасы әлсіз және дене сымбаты бұзылған студенттерді денсаулығы мықты құрдастарымен салыстырғанда көкірек қуысының көлемі 3-5 см-ге кем, ӨТС 50-80 мл-ға төмен деген, бұлшық ет күші әлсіз болады. Тыныс қоры, жүрек-қан тамырлар жүйесі айтарлықтай төмен деген, ағзаның бейімделу мүмкіндігі бұзылған, іштің бұлшық еттері әлсіз, сондықтан ішкі ағзалардың қалыпты қызметі бұзылады. Омыртқа бағанасының қалыпты дамуы денсаулық үшін өте маңызды. Омыртқа аралық тесік арқылы ағзаның әр түрлі қызметтерін реттеп отыратын жұлын жүйекесінің 31 жұбы өтеді. Омыртқада және омыртқа аралық дискіде оларға шектеу болса, радикулит, остехандроз пайда болып, ішкі ағзалар мен бас миының қызметі бұзылады [4,5].

Сондықтан студенттер сымбатының дұрыс қалыптасуына бағытталған дене жаттығуларын қолданған жағдайда келесі міндеттерді шешуге болады:

1. Бұлшық ет-буын сезімталдығын дамытып, жетілдіру.
2. Арқаның және іштің бұлшық еттерін (табиғи бұлшық ет корсетін қалыптастыру) нығайтып, дамыту.
3. Омыртқа бағанасының серпінділігін дамыту және иықпен жамбас-бел буындарының қозғалыс амплитудасын арттыру.
4. Дұрыс тыныс алу, дене мен жүріс қалпының дағдысын қалыптастыру.
5. Студенттердің дене дамуын арттыру.

Сымбатты дұрыс қалыптастырудың негізгі әдістері гимнастикалық жаттығулар болып табылады. Дұрыс сымбат қалыптастыруға бағытталған негізгі дене жаттығуларын шартты түрде үш топқа бөлуге болады:

1. Қимыл дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар және бұлшық ет корсетін нығайту (қол, аяқ, кеуде, ішті дамытатын жаттығулар).
2. Дұрыс сымбат қалыптастыратын жаттығулар.
3. Сымбат кемшілігін жоюға арналған дене жаттығулар жүйесін екі ретін түзету жаттығулары.

Бірінші топтағы жаттығуларды күшті дамыту үшін және бұлшық еттердің статикалық төзімділігі үшін қолданады, оларды бастапқы қалыпта тұрып, шалқадан немесе ішпен жатып, гимнастикалық кілемде орындайды (мақсат омыртқа бағанасын босату). Екінші топ жаттығулары сымбаттың қимыл құрылымын белсендіреді, яғни, қозғалыс қызметін қалыптастырады (бұлшықет-буын сезімталдығын дамытады) – бұл әртүрлі қалыпты қабылдауды дамытуға және вертикал жазықты тепе-теңдікте ұстауға бағытталған басқа зат қойып жасайтын жаттығу.

Үшінші топ жаттығулары қоршаған ортаның дене сымбатына тигізетін зиянын болдырмау үшін жасалады.

Тірек-қимыл аппараты ауруларының көптеген түрі қозғалысты шектеуге әкелетін гипокинезияға соқтырады, бұл ауру студенттің ағзасының өзгерісіне әкеледі.

Бұл жағдайда дене жаттығуларын дұрыс қолданудың маңызы өте зор.

Мұндай жағдайда ауруды қайта қалпына келтіру үшін бұзылған жүйе қызметін қайта дамытуға себеп болатын дене жаттығуларын (арнайы жаттығулар) үздіксіз жүргізу үлкен жетістікке жеткізеді. Белсенді жаттығулар бүкіл қайта қалыпқа келтіру үдерісінің негізі болып табылады.

Өз күшін қалыпқа келтірудегі науқастың белсенді және саналы позициясы қайта қалыпқа келтірудің қажетті шарты болып саналады. Науқас дене белсенділігін мөлшерлендірген түрде терапевтік міндеттер аясында, науқастың жалпы жағдайы, ауру ерекшелігі және зақымданған жүйе мен ағза қызметінің бұзылуына қарай жүзеге асыруы тиіс

Науқастың күш-қуатын жақсы қалыпқа келтіру үшін жаттығуларды дұрыс таңдау, денеге салмақты біртіндеп арттыру арқылы, сонымен бірге жүйелі іжасап отыру маңызды болып табылады. Жалпы белсенді режим ұстанып, күні бойы белсенді жаттығуларға тыныштық беру үшін белсенділікпенен жарлықты ретімен біріктіріп отыру керек. Еңбек терапиясын қолдану қайта қалыпқа келтіру үдерісінің нәтижесін арттырады, өйткені еңбек жаттығулары психикалық белсенділікті оятады және ол рахат сезімге әкеледі.

Егер ұлпаның қалыпты өзімен-өзі жаңаруы қимыл қозуының бақылауымен болатын болса, онда қайта қалыпқа келтіру реакциясы жұмысшы жағдайының бақылауы мен жүзеге асырылады.

Бұл ең маңызды шарт қана емес, бұл – зақымданған жүйенің және жалпы науқастың барлық ағзасын қайта қалыпқа келтіретін қозғаушы күш.

Қазіргі таңда денешынықтыру адам денсаулығын сақтау және қалпына келтірудің маңызды факторы болып отыр, сонымен бірге кейбір аурулардың және ағза қызметінің бұзылуының алдыналуда, физикалық және рухани күш-қуатты жан-жақты дамыту дамаңызды фактор болып табылады.

Дене шынықтырумен медицинаның ынтымақтастығын дәрігерлік бақылаумен ғылыми-қолдану арқылы әлсіз ағзаның жалпы жаттыққандығын арттыру және зақымданғанын зерттеу аясында нәрі дамытуда дене жаттығуларын қолдану профилактикалық және емдік сауықтыру бағытындағы қызметтің теориялық және практикалық аспектілерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Дене жаттығуларын қан жүйенің қызметін қайта қалпына келтіру міндеттерін шешуі тиіс.

Бұл міндетті орындау үшін компьютерлік техниканы қолдану керек. Сонда өз денсаулығын жақсартуға қызығушылығын арттыру үшін, екінші жағынан, олардың ағзасын сауықтыру міндеттерін шешу үшін қолдануды ұсындық. Бұл үшін біз ауру омыртқаны сауықтырудың компьютерлік бағдарламасын қолданудың және бірінші сабақта-ақ оны арнайы дәрігерлік топ студенттеріне көрсеттік. Келесі сабақта студенттер бағдарлама жаттығуларын үйрене бастады. Бағдарламаны игеру мүмкіндігіне қарай, студенттер, сабақтан тыс уақытта жаттығуларды өз бетінше өңдеуге тапсырма алды.

Бейне материал мазмұны мынадай:

- омыртқа – қозғалыс сегментінің негізгі анатомиясы және физиологиясы.
- Омыртқа ауруларын тудыратын негізгі себептер.
- Өз бетінше қолдануға арналған жаттығулар кешені.

Кешенге омыртқаның барлық бөлігіне арналған (мойын, кеудеге, белге, сегіз көзге) жаттығулар кіреді. Жаттығулар арнайы қимыл-қозғалыс пен және қозғалыс ынтымақтастығымен үйлеседі. Әр жаттығуда кернеу принципі мен бұлшық еттердің одан кейінгі босануы үйлесіп отырады. Жаттығулар ауырған жердің бұлшық еттері білінгенше баяу жасалады.

Бейне материалдар мазмұнын студенттер біртіндеп зерттеді, бөлікке бөліп оқыды. Мысалы, бірінші сабақта мойын омыртқасы жаттығулары оқытылады және студенттерге дербес қолдану үшін осы бөлімнің бейне материалы берілді. Одан кейін игеруіне қарай келесі жаттығулар ретімен оқытылып отырды. Осы оқытылған материалдар бойынша

студенттерге өз бағдарламаларын жасау ұсынылды және оқытушының бақылауы мен жүзеге асыруын ұсындық.

Бір семестр бойы жүргізілген жұмыстар соңында арнайы дәрігерлік топ студенттері мен тірек-қимыл аппараты ауруларына қарсы жасалған жұмыстар нәтижесі мынадай болды:

- Экспериментке қатысқан студенттер дене тәрбиесі сабағына белсенді қатыса бастады (өткен оқу жылымен салыстырғанда сабаққа қатысуы 18%-ға артты). Сонымен бірге студенттер денсаулығының нашарлығын айтып шығымдануы өткен оқу жылымен салыстырғанда 24%-ға азайды.

- Студенттер сабақта ғана емес, сабақтан тыс уақытта да дене тәрбиесіне қатысты жаңашылдықтарға белсенді қызығушылық таныта бастады.

Қорытынды.

1. Жаңа технологияны қолдану нәтижесінде студенттер денсаулығының деңгейі туралы, ауру қаупі туындауы мүмкін жайларды, негізгі патологиялық синдромдар жөнінде, жеке бағыттауды жүзеге асыру арқылы ықпал етуге болатын денсаулық динамикасы туралы түсінік алуға мүмкіндік туды, оқытушының басшылық етуімен жеке сауықтыру бағдарламасын алуға мүмкіндігі болды.

2. Дене шынықтыру құралдарымен жеке сауықтыру бағдарламасын тәжірибеде жүзеге асыру студенттің тиімді сауығуына ықпал етті.

Ұсыныстар.

- Арнайы дәрігерлік топтағы студенттердің денсаулығын нығайту мақсатында студенттер мен осы бағыттағы жұмыстар жүргізілуі тиіс.

- Алдағы уақыттағы зерттеу жұмыстары арнайы дәрігерлік топтағы көз ауруларына шалдыққан студенттермен жүргізуге жоспарланып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Гримблат С.О. Здоровьесберегающие технологии в подготовке специалистов: учеб.-метод. пособие / С. Гримблат, В. Зайцев, С. Крамской. – Харьков: Коллегиум, 2005. – 182 с.

2. Дубровский В.И. Лечебная физическая культура (кинезотерапия): Учеб. для студ. высш. учеб. заведений.- 3-е изд., испр. и доп. / В.И. Дубровский - М.:Гуманит.изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 390-419 с.

3. Карпов С.П. Компьютерные технологии обучения упражнениям на уроке физкультуры / С.П. Карпов // Теория и практика физической культуры. – 1993. – № 5 – С. 38-40.

4. Круцевич Т.Ю. Контроль в физическом воспитании детей, подростков и юношей./Т.Ю.Круцевич, М.И. Воробьев. -К.: Полиграф-Экспресс, 2005. -196 с.

5. Сергиенко К.Н., Зияд Насралла. К вопросу исследования информационных технологий в практике физического воспитания школьников //Педагогика, психология на медико-биологический проблемы физического воспитания и спорту. – 2006. – №7 – С. 106-109.

ӘОЖ 74. 022

КОСТЮМ ДИЗАЙНЫНДА ИМИДЖ БЕН ЖЕКЕ СТИЛЬДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Әбілхан А., Орынбасар Н.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **Ким И.С.**

"Костюм" және "киім" ұғымдарының қазіргі анықтамаларына сүйене отырып, бұл суретшінің ниетіне байланысты (бірақ біреудің имиджін қалыптастыру мақсаттарына емес) белгілі бір көркемдік жүйе екендігі шығады. Бұл анықтама, жалпы көзқарас сияқты, ресейлік

костюм дизайн мектебінің дамуында айтарлықтай оң рөл атқарды. Алайда, көбінесе костюмнің көркемдік құндылыққа ие болуы және композициялық тұрғыдан мінсіз болуы жеткіліксіз болып шығады, сонымен қатар практикалық мәнге ие болу және тұтынушыдан сұранысқа ие болу маңызды, сонымен қатар оған тиісті имиджді қамтамасыз ету қажет.

Егер "костюм" – бұл "костюм" – "тұлға" – "сыртқы келбет" ақпараттық үшбұрышына кіретін күрделі вербалды емес психосемиотикалық жүйе екенін мойындайтын болсақ, онда оның адамдардың өзара әрекеттесуіндегі рөлін зерттеп, содан кейін осы негізде дизайнды жетілдіру қажет. Костюмнің сипаттамаларын зерттеп, оның элементтері туралы ақпаратты имиджде анықтау қажет. Бүгінгі таңда бізде негізгі қарама-қайшылық бар: адамның қабығы (костюм, киім), тілге ие және имиджде ақпарат бар, бұл ақпаратты ешқандай ғылыми білімсіз жобаланады. Костюм – бұл қарым-қатынаста әлеуметтік-психологиялық функцияларды атқаратын киім, шаш үлгісі, бас киім, қолғап, зергерлік бұйымдар, макияжды қамтитын күрделі интеграциялық жүйе екенін түсіну маңызды және маңызды. Демек, шұлықтың "костюмі", "келбеті" және "тұлғасы" арасында өте күрделі қатынастар бар, олардың декодталуы мен зерттелуі одан әрі ғылыми зерттеу және дизайн негізі ретінде пайдалану тақырыбы болуы керек.

Жапондық зерттеушілер киім таңдауға әсер ететін факторлардың 33% – ы әсер ету жүйесіне, 33% - ы әлеуметтік және экономикалық факторларға, сондай-ақ функционалды факторларға жататынын анықтады. Киім тәжірибесі бойынша зерттеулерсіз біз тігін бұйымдарына сұранысты болжау мен басқарудың сенімді схемасын жасай алмаймыз. Әлемде жүргізіліп жатқан зерттеу тенденциялары өніммен танысудың әртүрлі кезеңдерінде субъективті әсерді бағалау үшін қабылдау психологиясының әдістерін белсенді қолдануды көрсетті, соның ішінде фитинг пен тәжірибелі шұлық. Қабылдаудың қарапайым деңгейі бойынша зерттеулер жүргізілуде (адамның киімдегі сезімдерін психофизикалық зерттеу).

Киімді қабылдау үшін қабық ретінде жобалау тұжырымдамасына сүйене отырып, осы қабықтың ерекшеліктері мен заңдылықтарын зерттеу және зерттеу қажет. Бұл жағдайда сәнді формаларды дамыту автор жасаған көркем образды дамыту ретінде ғана емес, алдын-ала болжанған әсермен сурет ретінде де жүргізілуі керек. Бірінші кезеңде киімді тапсырыс берушінің сыртқы түрімен үйлестіру керек (әдеті мен оның бөліктерінің ерекшеліктері). Екінші кезеңде киім шұлықтың жеке басына сәйкес келуі керек, жеке ыңғайсыздық пен қайшылықтарды тудырмауы керек. Үшінші кезеңде адам шешетін міндеттерге сәйкес қажетті имиджді жобалау жүзеге асырылады.

Имидж-кез-келген саладағы тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің маңызды факторы. Ойластырылған имидж қарым-қатынасқа ықпал етеді, адамдардың назарын аударуға және мықтап ұстауға, олардың жанашырлығына ие болуға көмектеседі.

Киімдегі жеке стильді қалыптастырудың заманауи әдістемесі жеткілікті дамыған және тиімді. Оның негізгі ережелерімен танысу – киімді жобалау саласындағы маманның жеткілікті біліктілік деңгейінің міндетті шарты.

Мұндай маман белгілі бір адамның сыртқы даралығын талдау саласында білімге ие болуы керек, адамның сән немесе қоғамның басқа стандарттары ретінде ұсынылған стиль шешімдерін психологиялық қабылдау ерекшеліктерін түсінуі керек.

Заманауи киімнің стильдік шешімдері өте алуан түрлі. Кәсіби маманға оларды жүйелеу дағдыларын игеру, белгілі бір стильдің пайда болу себептері мен себептерін талдай білу, тән ерекшеліктерін бөліп көрсету маңызды.

Киімде дұрыс іскерлік стильге ие болу-іскерлік қарым-қатынас мәдениетінің маңызды аспектісі, адамның кәсібилік дәрежесінің экспрессивті сипаттамасы. Әйелдердің жаңа қызмет салаларына тартылуына және еңбек нарығындағы бәсекелестіктің қатаюына байланысты іскер әйелдің стилін қалыптастыру мәселесі туындады. Дәстүрлі түрде ер адамдар деп саналатын салалардағы ер адамдармен бәсекелесе отырып, әйелдер байыпты болу үшін қалай киіну, өзін-өзі күту және өзін ұстау керектігін білуі керек. "Көркем образ" және "имидж" ұғымдарын талдауға қысқаша тоқталу керек, олар бірдей емес.

Костюмнің стилі мен стилі, түс схемасы, мата үлгісі, аксессуарлардың дизайны-біз бала кезімізден үйреніп, айналамыздағы адамдармен сөйлесетін тіл. Сауатты имидж-бұл сіз еститін және түсінетін киім тілінде сөйлеу қабілеті. Көркем образдың пайда болуы көркем шығарманы жасау процесінде пайда болуы мүмкін және оның салдары болуы мүмкін.

Көркем образ-бұл эстетикалық көріністердің белгілі бір "кодексі" шеңберінде өмір сүретін суретшінің жеке қасиеттері, көзқарастары және оған деген көзқарасы бар шығармашылық көздің сапасы мен ерекшеліктерін синтездейтін құбылыс. Суретшінің жеке басының күші, оның эмоцияларының тереңдігі және кәсібилігі соншалықты үлкен рөл атқарады, сондықтан көркем образды қабылдау шығарманың көрермендерінің ("пайдаланушыларының") кейінгі ұрпақтары үшін де жарқын және тиімді болып қала береді. Сондай - ақ, көркемдік образдың түпкілікті және сөзсіз қалыптасуы негізінен мүмкін емес екенін атап өткен жөн, өйткені әр адресат-бұл үнемі өзгеріп отыратын өзіндік ерекшеліктері (білімі, жасы, көзқарасы, мінезі және т.б.) бар адам. Сондықтан көркем образ туралы хабарлама жіберілген адресат белгілі бір дәрежеде суретшінің "бірлескен авторы" болады деп айту әділетті. Нәтиже кез келген жағдайда синтездік және жеке болады.

Кескін адамның ішкі қасиеттеріне, оның мінезіне, темпераментіне және өмір салтына сәйкес келген кезде ғана өміршең және сенімді болады. Үйде, жұмыста, достық компанияда және бейтаныс адамдар арасында Біз белгілі бір әлеуметтік рөлдерді ойнаймыз. Олар өте әртүрлі болуы мүмкін, бірақ біз оларды қуана орындаймыз. Бірақ егер рөл адамның шынайы бетін жасыратын маскаға айналса, егер ол оның көзқарасы мен мақсаттарына сәйкес келмесе, онда сурет ауыртпалыққа айналады. Адам ыңғайсыздықты сезінеді, өйткені ол "өз рөлін атқармайды" [1].

Сыртқы көрініс біздің ішкі күйімізді көрсетеді және керісінше. Біз өз өмірімізді өзгерткіміз келгенде, гардеробты жиі жаңартамыз, шаштаразға асығамыз немесе пәтерде жөндеу жұмыстарын бастаймыз. Егер әйел шаштың түсін түбегейлі өзгертсе, мысалы, табиғи аққұбадан брүнеткаға боялған болса, онда ол жаңа өмір бастауға бел буады. Стрессті, психикалық тәжірибені бастан кешіретін немесе қарама-қайшылықтарды бұзатын адамда сыртқы келбеті диссонанс, белгісіздік, белгісіздік ізін алады. Ал адам өзімен және әлеммен келіскен кезде, оның бейнесінің құрамдас бөліктері бір-бірін үйлесімді түрде толықтырады, жеке тұлғаның тұтастығын баса көрсетеді.

"Жеке" стиль " мен "имидж" әртүрлі ұғымдар, бірақ біреуі екіншісіз жоқ. Егер кескін белгілі бір рөл болса, онда стиль - бұл адамның мәні, оның ішкі болмысы. Көптеген адамдар үшін өз стилін табу дегеніміз-өзінді, өз көзқарасыңды табу және оны білдіре білу. Шаш үлгісіне, матаға немесе галстуктың түсіне сәйкес, егер сіз мұқият болсаңыз, сіз әрқашан қалаған стильді болжай аласыз. Білезік, қолшатыр немесе салпыншақ сияқты "ұсақ-түйектер" кез-келген сөзден гөрі иесі туралы көбірек айтады. Көбінесе біз мұндай нәрселерді өздігінен тандаймыз-олар ұнайтындықтан, сондықтан біздің ішкі болмысымызға сәйкес келеді. Айтпақшы, біз өзіміз сатып алатын парфюмерия (сыйға тартылмаған), ең алдымен, даралықты ашады-біз өзімізді қалай қабылдаймыз және қандай болғымыз келеді [3].

Стильді киінген адам тек талғаммен киініп қана қоймай, гардеробтың барлық бөлшектерін түймелерден орамалға дейін ойластырды. Ол кигеннің бәрі оған шынымен сәйкес келеді. Бұл сыртқы және ішкі қатынастар, имидждің стильге және стильдің имиджге сәйкестігі. Мұндай үйлесімді сурет туа біткен талғам мен әдемілік сезімінің, сондай-ақ стилистика мен үйлесімділік заңдылықтарының негіздерін білудің арқасында қалыптасады. Шаш үлгісіне, матаға немесе галстуктың түсіне сәйкес, егер сіз мұқият болсаңыз, сіз әрқашан қалаған стильді болжай аласыз. Киімдегі жеке стильді қалыптастырудың заманауи әдістемесі жеткілікті дамыған және тиімді. Оның негізгі ережелерімен танысу – киімді жобалау саласындағы маманның жеткілікті біліктілік деңгейінің міндетті шарты.

Әрине, сән үйлесімділік пен сұлулық ұғымдарына түзетулер енгізеді. Кейбір уақытта канондарды қатаң ұстану және біртұтас стильді ұстану әдетке айналған, ал басқаларында, соның ішінде қазіргі уақытта стильдер оңай араласады, түсіндіріледі, жеке тұлғаның кез-

келген көрінісі құпталады және стильдің тұтастығы тұрғысынан "дұрыс" киіну жаман реңк болып саналады. Бірақ сән не айтса да, үйлесімділік заңдарын ешкім жоя алмайды. Саналы немесе интуитивті түрде адам сұлулыққа, көзге, денеге және жанға жағымды нәрсеге қол жеткізеді.

Имиджді құру немесе анықтау кезінде костюм дизайны саласындағы маман композициялық әдістердің бірдей кешенін пайдаланады, яғни.костюм дизайнының құрылымдық-қалыптастырушы тілі және оның морфологиясы. Бұл сәт нақты жұмыс үшін ерекше маңызды болып көрінеді. Кескін "жаппай", белгілі бір қоғам өкілдерінің көпшілігінің пікірлеріне, идеяларына тәуелділікпен сипатталады. Ол сол кездегі өзекті талаптардың әсерінен қалыптасады.

Костюм дизайны адамның бейнесіне шығармашылықтың "негізі" ретінде негізделеді, оның мәнін, ішкі және сыртқы сипаттамаларға қатысты жағымды және қызықты жеке қасиеттерін атап көрсетеді және осылайша оның имиджін жасайды.

Зерттеу негізінде теориялық және әдіснамалық модель-костюм дизайнының жобалық тілі мен оны белгілі бір жеке сипаттамалары бар адамдардың визуалды қабылдауы құралдарының өзара әрекеттесуі нәтижесінде костюм тасымалдаушы объектінің имиджін және оған жататын әлеуметтік-мәдени қауымдастықты қалыптастыру тұжырымдамасы жасалды.

Бұл тұжырымдаманың дамуына теориялық және эмпирикалық зерттеулер негіз болды, олардың нәтижелері зерттеудің негізгі бағыттары бойынша алгоритмдік құрылымдар түрінде жеке тұжырымдамаларды құруға қызмет етті.

Ғылыми мақаланың өзектілігі костюмнің тағы бір, өте сұранысқа ие функциясын дәлелдейтіндігімен расталады, онда ол жарнама беруші ретінде әрекет етеді, оның көмегімен тауардың, қызметтің, компанияның және т. б. бренд имиджін тиімді қалыптастыруға болады.

Осы зерттеуде шешілген мәселелер дизайн теориясы мен практикасы үшін ғана емес, сонымен бірге қазіргі кезде қалыптасып келе жатқан ғылыми-қолданбалы білім саласы - имиджология үшін де өзекті.

Әдебиеттер:

1. Панасюк А.Ю. Формирование имиджа: стратегия, психотехники, психотехнологии/А.Ю. Панасюк,- М.: Гелиос, 2001ж.
2. Кильпе М.В. Композиция М.МГХПУ им. С.Г. Строганова 2006ж.
3. Бердник. Т.О. Неклюдова Т.П. Дизайн костюма Ростов-на-Дону 2000ж.
4. Быстрова, Т.Ю. Вещь. Форма. Стиль: Введение в философию дизайна / Т.Ю. Быстрова. – Екатеринбург қ., 2012ж.

ӘОЖ -688.724.463

ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ОҚЫТУ - ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІНДЕ ШЫҢДАУДЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ

Әнуарбек Ж.М

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., **Әжібеков Т.Ж.**

Спорттық дайындықтың барлық процесін оқыту және жаттығу деп бөлуге болады. Оқыту деп - шұғылданушылардың қозғалыс пен дағдылардың арнайы білім беру жүйесінің бастапқы кезеңін меңгеруін атаймыз. Ойынның техникалық элементтерін, жекелей немесе топтық тактикалық іс-әрекеттер, қозғалыс дағдыларын қалыптастыруды меңгеру - оқытудың негізгі мазмұны - техникалық әдістердің, жеке, топтық және командалық тактикалық іс-әрекет, дене күш дамуы, ерік-жігер сапаларын жетілдіру. Спорттық жаттығу бұл - басқару

әдістеме негізінде құрылған спортшының дайындығы. Оқыту және жаттығу процесінің тәрбиелік бағыттағы сипаты болуы тиіс. Сондықтан да оқу-жаттығу сабағына үлкен талап қойылады. Оқу-жаттығу сабағы шұғылданушыларды жан-жақты дайындауға лайықты құрылуы қажет.

Футбол шеберлігін меңгерудің негізгі тірегі болып футболды оқыту - жаттығу процессіндегі денсаулығы болып саналады, олардың жақсы дене-күш дайындығы, жоғары ерік-жігер сапалары.

Футболшыларды оқыту-жаттығу процесінде төмендегі қойылатын талаптарды шешеді:

а) Қозғалыс дағдылары мен ерік-жігер сапаларын жетілдіру

ә) Спортшылардың функционалды мүмкіншілігін кеңейту (тыныс алу, жүрек қан тамырлары және басқа да жүйелері)

б) Спорттық жұмыс қабілеттілігін сақтау және көтеру.

в) Спорттағы білімін көтеру, тәртіптілікке, сезімталдыққа, белсенділікке тәрбиелеу [1, 256 б.].

Осы талаптарды жаттығу процесінде ретімен шешу адам ағзасының мол мүмкіншілігін жоғары спорттық көрсеткішке жету үшін барынша көп пайдалануға болады. Қарсылас командалардың шеберлігінің деңгейін үнемі өсіп отыруы футболды оқыту - жаттығу процессіндегі жан-жақты дайындығына қойылатын талаптарды жыл сайын күшейтіп отырады. Осы қойылатын талаптардың жағымды әсері педагогикалық қағидаларды ретінен іске асыру арқылы шешіледі.

Дағдылардың қалыптасуы мен жетілуі дене жаттығуларын жүйелі түрде орындауда ғана жүзеге асады. Олар көп жақты болып келеді, оларды таңдау оқу-жаттығу процесінің талаптарына сай болады. Дене жаттығулары дене тірегіне, күштің көбеюіне, жылдамдық, төзімділік және ептіліктің жақсаруына әсер етеді. Сондай-ақ жүрек қан тамырларының жұмысына, тыныс алу және басқа да ағза жүйелерінің, спорттық жұмыс қабілетінің өсуіне жүктемеден кейін қайта қалпына келтірудің жылдам жүруі жетілдіреді. Әрбір жаттығу дағдының және сапаның өсуіне әсерін тигізеді. Сондықтан да дене-күш жаттығуларын басымды әсер етуіне қарай іріктелінеді.

Футболшының оқу-жаттығуындағы барлық жаттығулар шартты түрде үш топқа бөлінеді: 1) жарыстық, 2) арнайы дайындық, 3) жалпы дайындық.

Жарыстыру жаттығулары - бұл ережеге толық сәйкес футбол ойынының біртұтас қозғалыс іс-әрекеттері.

Арнайы дайындық - жарыстыру қимыл-әрекеттің элементтерінен тұратын нұсқаулары, сондай-ақ сипаты жағынан ұқсас жаттығулар жиынтығы [2, 25 б.].

Арнайы дайындық жаттығуларының құрамы футбол дайындығы жаттығуларымен анықталады. Олар футболшыларға қажет дағдылар мен сапаларды дамытуға ықпал жасайтындығын есептей отырып іріктеледі.

Өз кезегінде арнайы дайындық жаттығулары жуықтатылған және дамытушы болып екіге бөлінеді. Жуықтатылған жаттығулар негізінен қозғалыс техникасының формаларын игеруге септігін тигізеді. Дамыту жаттығуларының басты міндеті дене-күш сапаларын дамытуға арналған.

Жалпы жетілдіру жаттығулары футболды оқыту - жаттығу процессіндегі жалпы дайындығына бағытталған.

Жалпы дайындық жаттығулары көмегімен футболды оқыту - жаттығу процессіндегі қозғалыс дағдыларын, негізгі дене-күш дайындығының дамуына тиімді түрде әсер етуге болады.

Футболды оқыту - жаттығу процесіндегі оқу-жаттығуындағы қолданылатын жаттығулары негізгі және қосалқы болып екіге бөлінеді.

Негізгі жаттығуларға жататындар:

а) Қозғалыс сапаларының жалпы және арнайы дамуына арналған жаттығулар.

б) Допты игерудегі техниканы оқыту және жетілдіру жаттығулары.

в) Тактикалық әдістерді, комбинацияларды және ойын жүйесін үйрету және жетілдіру жаттығулары.

Қосалқы жаттығуларға жататындар:

а) Шартты рефлекстің жаңа жүйесінің құрылуына, ағзаның негізгі қозғалыс дағдысын іске асыруға арналған жаттығулар.

б) қозғалыс дағдысының бөлшектеріне жақын немесе сәйкес арнайы жаттығулар.

в) Ағзаның функционалды мүмкіншілігінің кеңеюіне және қозғалыс дағдысының қалыптасуына септігін тигізетін спорттың басқа түрлерінен алынған жаттығулар.

Қолданылатын жаттығулардың жалпы көлемін көбейткеннен бір ғана жаттығуды қолдану арқылы бірнеше міндетті шешу маңызды.

Шұғылданду шылардың ағзасына жаттығулардың және басқа да құралдардың тиімді әсер етуіне табиғи күш пен гигиеналық факторлардың тигізер септігі зор. Әрине бұл жерде берілген жүктеме мен демалыстың алмасуы, өз уақытында тамақтануы, ұйқы режимі, тұрмыс және еңбек гигиенасы маңызды роль атқарады.

Жоғарғы спорттық жетістікке жетуді міндет қойған футболшы үшін, өз мүмкіншілігін барынша сарқып қолдану заң болып табылады. Бұл футболшы спорттық жүктемені орындау кезінде, шығармашылық ұмтылысын көрсете отырып, прогрессивті формалары мен әдіс құралдарды мейлінше көп пайдаланылады.

Футболда үлкен жетістік, басқа да спорт түрлеріндегідей, жалпы және арнайы дайындық бірлігін сақтаған жағдайда да мүмкіншілік туғызады.

Жалпы дайындық жаттығуы кезінде спорттық мамандықты басты мақсат етіп қоймайды, ал жоғарғы көрсеткішке жету алдағы уақыттың межесін сипаттауға болады.

Арнайы дайындық процесінде таңдаған спорт түрінің жетілуі үшін уақыт пен күштің бөлінуі сипатталады.

Футболшы жаттығуында жаттықтырушы жалпы және арнайы дайындық бірлігін сақтай отырып, жалпының ішінде арнайы, арнайының ішінде жалпы деп ұғынып жан-жақты дайындықтың қағидасын қатаң сақтауы тиіс.

Жалпы және арнайы дайындықтың ара қатынасын іздестіру, жаттықтырушы, дәрігердің, ғылыми қызметкердің және спортшының шығармашылық іс-әрекетінің үздіксіз талабы.

Футболшының жаттығуы - бұл үздіксіз жарыс пен оқудың және демалыстың алмасып отыруының жыл бойғы процесі. Футболшылар арасында сабақ пен жарыс көбінесе қалпына келмеген жағдайларды өтеді.

Арнайы зерттеулер мен іс-тәжірибе көрсеткендей сабақ пен жарыс ағзаны өз қалпына келмеген жағдайда өте беруге жіберіледі және көп жағдайда жарыстың осындай режиміне бейімдеу ақырында футболшы ағзасының жұмыс қабілетінің көбеюін байқатады. Спортшы жарысқа қысқартылған демалыс күндері (2-3 күн) арқылы қатысуы мүмкін, бұл оның жыл бойы өтетін жарысқа қатысуына дайындығын өсіреді.

Жалпыға белгілі адм ағзасы - динамикалық жүйе, ол тез арада стандартты жағдайға тез бейімделіп, жүктеменің біртіндеп өсуіне немесе кемуіне көндігеді. Осындай стандартты жұмыс жағдайында дәрежесі үлкен жүктеменің футболшы ағзасына орташа, орташа-аз болып көрінеді. Жоғары дәрежелі футболшының таңертеңгілік стандартты жаттығуын жасау, ойын алдындағы дене қыздыру жаттығуларының ролі футболшының ағзасын жарыс алдындағы ұрыс дайындығына келтіре алмайтын болды. Жүктемені біртіндеп көбейту мен жүктемені барынша сарқып қолданудың ара-қатынасын қайта өзгертуді талап ете бастады. Бұдан шығудың жолы табылды, кезеңдерде стресстік жүктемені қолдану, ағзаны тепе-теңдік қалпынан шығаруға әкеліп соқтырады. Одан кейін орта және аз мөлшерде жүктемені қолдану арқылы ағзаның қалпына келуіне және жоғары қалпына келуіне жағдай жасауға болады. Бұлардың барлығы біртіндеп жүктемені ұлғайту және динамикалық толқын тәрізді сипаттағы жаттығулар өзара байланыста болады.

Футболды оқыту - жаттығу процес кезінде жаттығу жүктемелердің біртіндеп және барынша көп ұлғаюына қойылатын талаптарды шешу үшін жүктемені жаттығу кезінде және ойын арасында толқын тәрізді өсуін нақты бөлу қажет.

Төмендегі жағдайларды қарастыру керек:

Спорттық жүктемені көтерген кезде ағзаның бұдан да жоғары жүктемені қабылдау дайындығы;

Жарыста ағзаның барлық ресурстарын жұмылдыру үшін жаттығудың дағдылы емес құралдарын пайдалану;

Қайта қалпына келтіруді процесін жылдамдату үшін қалпына келтіру жаттығуларын және құралдарын кеңінен қолдану;

Жаттығу жүктемесінің біртіндеп және барынша көбейту талаптары жұмыс бірлігі мен қайта қалпына келтірудің органикалық өзара байланысына сүйенеді.

Іс тәжірибе жүзінде бұл талапты пайдалану жаттықтырушыдан жақсы ілімдік және тәрбиелік дайындықты, жаттығу өткізуге жақсы жағдай туғызу және футболды оқыту - жаттығу процессіндегі жалпы және спорттық режимді қатаң сақтауды көздейді.

Спорттық жүктеменің және демалыстың, шалдығу мен қайта қалпына келтіру процесінің өзара әсерін есепке ала отырып, спорттық жүктеменің көлемі мен қарқынын дұрыс бөлу үшін футболшылар жаттығуына толқын тәрізді жүктемені қолдану тиімді.

Футболды оқыту - жаттығу процессіндегі жаттығу процесінің негізгі заңдылығына оның циклдік сипаты жатады. Апталық, бір айлық және жылдық циклдерде жарыс кестесінің тығыздығына байланысты кезеңдік жүктемені азайту, жаттығудың кезеңдері мен сатыларына байланысты көлемді және қарқынды жаттығулардың өзара әсері, жаттығуды жоспарлауды қажет етеді.

Жаттығудың дайындық кезеңінде жаттығулар жарыс кезеңіне қарағанда үлкен көлемде орындалады. Дәл осындай кезде жаттығудың қарқыны жарыстық кезеңде дайындық кезеңіне қарағанда айтарлықтай жоғары болады.

Апталық және ойын аралық кездегі екпінді сипаттағы циклдер, көлемі аз және қарқыны аз жаттығу циклдерімен алмасып отырады. Дәл осындай болып ай аралық және жылдық циклдерде белгілі бір жүйемен алмасып отырады.

Спорттың дамуы, спорттық жаттығуларды өткізу кезінде жаңа қағидалардың пайда болуына әсер етті. Олардың негізділері: мамандану, жан-жақтылық, біртіндеп, қайталануы, жекешелік.

Мамандану қағидасы. Футбол шеберлігін игеруде бастапқы ролді атқарады. Мамандану жаттығуы футболда жаттығудың көп пайзын қарастырады (80%) олай дегеніміз ойын дайындығы бұл жерде - жеңуші фактор және оны ешқандай басқа жаттығулармен қуыстыруға болмайды. Қосымша жаттығулар қолданылған кезде футбол ойыны талабына сай, негізгі қозғалыс дағдысына өзара әсер ететін жаттығу құралдарына көңіл бөлінеді. Мамандандыру жаттығуына жол жан-жақтылық қағидасын іске асыру арқылы өтетінін естен шығармау тиіс. Бұған арнайы дайындық бағытындағы арнайы жаттығуларды іріктеумен, сондай-ақ жалпы және арнайы дайындықтың ар-қатынасы арқылы қол жеткізуге болады.

Мамандандыру қағидасының балалармен сабақ өткізу кезінде маңызы зор. Футболға балаларды ерте жастан (7-8 жас) тартуға болады. Футболмен айналысу балалардың дене дамуына және олардың денсаулығына жақсы әсер етеді. [3, 146 б.].

Жан-жақтылық қағидасы құрамына адам ағзасының барлық жүйесінің өзара байланыс заңдылығы, олардың орталық жүйке жүйесімен, оларды басқаратын ми орталығы енеді. Жаттығу кезінде адам ағзасының барлық жүйелері біртұтас бірігіп жұмыс атқарады. Тек дидактикалық талаптарды ғана оқу-жаттығу үш жағынан қарастырылады: психика жаттығуы, вегетивті және қозғалыс функциясы.

Футболшының жан-жақты дайындығы - спорттық мамандықтың негізі болып табылады. Жан-жақтылық қағидасы дене-күш, тактикалық, техникалық, психологиялық және ілімдік дайындықтарды іске асыру арқылы жүзеге асырылады.

Біртіндеу қағидасы жаттығу кезіндегі жүктемені біртіндеп көбейту және азайту, жасалынатын жаттығудың көлемі мен қарқынын ұлғайту, жас ерекшелігі, өткізілу кезеңдерін сақтау, сабақты өткізуді дұрыс ұйымдастыруды қарастырады.

Футболды оқыту - жаттығу процессіндегі спорттық жүктемені біртіндеп көтеру және азайту, оқу аралық және оқу-жаттығу циклінде, футболды оқыту - жаттығу процессіндегі көпжылдық жаттығу циклі арқылы жүзеге асырылады. Әсіресе біртіндеу қағидасы іске асыру кезінде спорттық жүктемені орнықтыруға көп көңіл бөлу қажет. Жаттығу жүктемесін біртіндеп көтеруді бір қалыпты процесс деп қарастыруға болмайды. Футболды оқыту - жаттығу процессіндегі спорттық жаттығуларында жүктеменің өсуі көбінесе толқын тәрізді және сатылы болып келеді.

Әдебиеттер

1. Ашмирин Б.А. Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі. М., 1979 ж.
2. Матвеев Л.П. Спорт жаттықтырушының негіздері. М., 1987 ж.
3. Матвеев Л.П. Спорттың жалпы ілімі. М., 1997 ж.
4. Адамбеков Е.К., Тастанов А.Ж., Абилдабеков С.А. Теоретические основы физической культуры и спорта. – Алматы: Полиграфия Сервис К, 2010 г.
5. Уанбаев Е.Қ. Дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2010 ж.
ӘОЖ-355.233.22

ЖАС СПОРТШЫНЫҢ САБАҚТАРЫ МЕН ЖАТТЫҒУ ТӘРТІБІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Байдулла М.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., **Әжібеков Т.Ж.**

Қозғалыс ойындары – ойыншылар ерікті түрде белгілеген шартты мақсатқа жетуге бағытталған саналы бастамалы іс-қимыл.

Қозғалыс ойындары – оқушыларды ұйымдастырудың бір түрі. Оларды жасы әртүрлі жас спортшылармен жұмыс жасағанда қолдануға болады, алайда олар төменгі сынып жасында дайындықтың бастапқы сатысында үлкен іскерлік көрсетеді. Қозғалыс ойындарын дене, әдістік тәсілдік және психологиялық дайындықты жетілдіру үшін сабақ жүйесінде пайдалану керек екенін тәжірибе көрсетті.

Ойынды жүргізуге ұйымдастыру - әдістемелік дайындық жасалады, ол мынадай.

-кез-келген ойын сауықтырып, тәрбиелеп, білім беруі тиіс;

-қозғалыс ойындарын жүргізуге дайындалу барысында мұғалім негізгі міндет қоярда балалардың дайындығына, олардың санына және ойын жүргізілетін жағдайға сүйенеді (залда, спорт алаңында, т.б.);

негізгі ұйымдастыру сәтіне мыналар жатады: қозғалыс ойындарын жүргізуге арналған орынды дайындау, жабдықтарды даярлап, аланды белгілеу;

Қозғалыс ойындарын жүргізгенде жаттықтырушы мына міндеттерді бірізді шешеді.

-оқушыларды ойын талабына сай орналастырып, ойынды түсіндіру мен жүргізудегі өзінің ролін анықтау;

-бөлімді командаларға бөліп, оқушылардың қайсысының жетекші болатынын анықтау (капитан, көмекші);

-ойын қимылдарын, ойын төрешілерін, жүктеме мөлшерін бақылап, түзетулер ендіру; ойын қорытындысын шығарып, оның нәтижелерін хабарлау[1].

Сабақтарда ойындарды ұйымдастырып, жүргізудің өзіндік ұйымдастыру және әдістемелік ерекшеліктері бар.

Төменгі сынып оқушыларымен белгілі бір дене қабілетін дамытуға бағытталған, жалпы дамытушы сипаттары бар ойындар ойналады. Әдетте, ойындарда қимыл әдістерін жетілдіріп, дене қабілеттерін дамытатын лайықты педагогикалық ықпалдар атқарылады.

Мысалы, жүгіру әдістерін оқыту мен жылдамдық қабілетін, ептілікті дамыту бойынша сабақтарда «Біз көңілді балалар» ойыны пайдаланылады. Оның құрылымын мынадай міндеттер анықтайды: жүгіру әдістерін үйрету және шапшаңдық пен ептілікті тәрбиелеу.

Ойынды жүргізуге дайындық алаңының немесе залдың қарама – қарсы беттерінде сызықпен бір-бірінен 15-20м арақашықтықта екі «үй» сызады. «Үйлер» арасында алаңның ортасында жүргізуші тұрады. Қалған ойыншылар бір «үйдің» сызығында, алаңның бір бетінде тұрады. Егер ойын үлкен алаңда жүргізілсе, онда оны қапталынан бір-бірінен 8 – 10 м. қашықтықта белгілеп, шектеу қажет. Жүргізуші ойыншыларға қарап, «бір, екі, үш» деп дауыстайды, ал барлық ойыншылары бірге, «Біз көңілді балалармыз, ойнаймыз, секіреміз, енді бізді қуып жет!» дейді[2].

Ойыншылар мен жүргізушілердің әрекеті сөзден кейін барлығы сызықтағы келесі үйге, қарама-қарсы бетке қарай жүгіреді. Жүргізуші жүгіріп өтушілерге қол тигізуге ұмтылады, ол ойыншының ойыннан шығуын білдіреді. Барлық ойыншылар жүгіріп өткенде жүргізуші тағы да «бір екі, үш!» дейді, ал балалар «үйіне» қайта оралады.

Ойын әрекетін мөлшерлеу: 2 – 3 рет жүгіріп өткеннен кейін (келісім бойынша) ұсталғандар саналып, сосын ұсталғандар ойынға кіргізіліп, келесі жүргізушіні сайлап, барлығын қайтадан бастайды. Ойын 3 – 4 рет жүргізіледі, одан кейін бірде-бір рет ұсталмаған балаларды анықтап көп бала ұстаған үздік жүргізушілер де аныкталады.

Ережесі келесі жаққа тек «қуып жет!» сөзінен кейін ғана жүгіріп өтуге болады: үй сызығынан жүгіріп шығып, кері оралуға болмайды, олай жасаған ойыншы ұсталған болып есептеледі, жүргізуші тек үй сызығына дейін ұстай алады, сызыққа кірген ойыншы ұсталған болып есептелмейді. Ойын аяқталған соң қорытынды жүргізіледі.

Қозғалыс ойындары таңдаған спорт түріне қажетті жалпы дене және арнайы дайындық міндеттерін шешуге мүмкіндік береді.

Спорттық – ойын әдісін пайдаланып сабақ жүргізу үшін көлемі 15 – 20 x 6 – 8 м. алаң дайындалады. Сабақ барысында әрбір спорт мектебінде кездесетін жабдықтар қолданылады: доптар (үрілген, футбол, волейбол, баскетбол, теннис доптары), гимнастикалық орындықтар, таяқтар, шеңберлер, ілгіштер, секіру жақтаулары, т.б. қосымша жабдық түрінде құм толтырылған қапшықтар, резеңке шеңберлер, т.б. өзінше қолдан дайындалады. Алаң команда санына қарай «коридорларға» бөлінеді.

Оқушылардың бөлімдерге жан-жақтылануы бірнеше әдістермен атқарылады.

- дене қабілетінің даму көрсеткіштері бойынша;
- дене дамуы көрсеткіштері бойынша;
- 1, 2, 3- ші және т.б. команда санына қарай есептеуде;
- мәнерлі бағытты пайдаланумен;
- жеке таңдауымен.

Бөлімдерге бөлу әдісі жағдайға байланысты, алайда біздің бақылауымызша, алғашқы екеуі өте тиімді болып табылады.

Командас саны оқушылардың жалпы санына, олардың дене дайындығына және сабақ бағытына байланысты болады.

Жаттықтырушының бұйрығы бойынша бөлімдер сөре сызығына орналасады. Жаттықтырушы міндеттерді анықтап, ойын ережесін түсіндіреді. Түсіндіру барысында сызба мен суреттер түріндегі көрнекі құралдар пайдаланылады. Ойын эстафетасының жүргізілуі мұғалімнің бұйрығымен басталады[3].

Міндеттің қойылуына қарай дене қабілеттерін таңдап тәрбиелеуге және қимыл әдістерін оқытуға бағытталған ойындар пайдаланылады. Мысалы:

Міндеті: Жылдамдық қабілетін тәрбиелеу және түзу жүгіру әдісіне оқыту.

Құралдары: «Кім шапшаң?» ойын эстафетасы.

Мазмұны: «Марш!» бұйрығы бойынша бөлімшедегі бағыттаушы шектік жылдамдықпен түзу бойымен жүгіреді, бағананы айналып, бөлімге қайта оралады, келесіге қолын тигізіп, сөрені береді, ал өзі сол қанатқа барып тұрады. Ойын 3 – 4 рет қайталанады. Көп ұпай жинаған команда, яғни жаттыуды тез дұрыс әрі әдіспен орындаған команда жеңеді.

Бұдан кейін шарттар күрделеніледі. Жүгіру жолына гимнастикалық орындықтар, доптар, ілгіштер қойылады. Жүгіру тығыздалған және басқа доптарды алып жүрумен, доп берумен, т.б. орындалуы мүмкін.

Ойын – эстафеталар бағдарламаның барлық түрлері бойынша таңдалып, бүкіл жыл бойында қолданылады. Аталған сабақ ұйымдастыру түрінің аяқтаушы сатысы, топтар арасында жеке командалық біріншілікке жарысу болып табылады.

Жарыстар сабақтарда өткен бағдарламаның бөлімдері бойынша бойына бір рет ұйымдастырылады. Демек, егер жүгіруді, секіру мен лақтыруды үйренсе, онда бұл қимылдар жарыс мазмұнына олардың бірнешеуі кешенді түрде орындалатындай етіп өндіріледі.

Мысалы:

1)10м жүгіріп, кедергі астымен жылжып өту (тартылған жіп немесе секіру көлбеуі), гимнастикалық қабырғадан өту, баған жанында бұрылып, сосын барлық жаттығуларды кері ретпен орындайды.

2)Ұзындығы 8 – 10 м жолында гимнастикалық таяқ қойылған кедергі бар коридорды басып өту.

3)Нысанаға екі қолмен бастан асыра теннис немесе волейбол добын лақтыру.

4)Қозғалыс ойындары.

Сонымен қатар жарыс бағдарламасына дене айындығы деңгейін өлшеуге көмектесетін сынақтар ендіруге болады.

Балалар мен жасөспірімдердің дене қабілетін тәрбиелеуге арналған бірнеше спорттық – ойын құралдарының мазмұнын келтіреміз.

Спорттық ойын әдісін пайдаланумен сабақ жаттықтырушы мен мұғалімнің шығармашылығы екенін есте ұстау қажет. Бұл жаттығулар көптүрлі болған сайын да жоғары тиімділікке қол жеткізуге болады.

Жүргізушіге доп беру. Бағыттаушы қолындағы добымен 2 – 4 рет артқа қадам жасап, өз командасына қарай айналып бұрылады. Сосын бұйрық бойынша бағыттаушы допты алдында тұрған ойыншыға береді. Допты берген ойыншы тізбектің соңына тұрады, ал бағыттаушы допты келесі ойыншыға береді, т.б.

Кедергіден доп беру. Командаларды алдыңғы ойынды жүргізгендей етіп орналастырады. Көз бағдарлары пайдаланылады: жіп тартылады немесе секіру көлбеуі орнатылады немесе гимнастикалық шығыршық алынады, оның арасынан доп өтеді. Допты берушілердің арақашықтығы доп беру амалдарын меңгеруіне байланысты өзгеріп отырады.

Көршіге доп беру. Тізбектегі ойыншылар сызыққа қатарға тұрады, екі қапталына созылған қолмен жалғасады. Доп бағыттаушыда болады. Команда бойынша ол оны оң жағындағы көршісіне береді. Ол допты ары қарай жібереді, т.б. Допты ең соңынан алған ойыншы өз командасының оң қанатына тұрып, допты оң қанатындағы көршісіне береді, т.б.

Отырып доп беру. Команда алдыңғы ойындағыдай тұрады, «аяқты алшақ қойып отыру» бастапқы қалпын орындайды. Осы бастапқы қалыптан допты оң жағындағы көршісіне береді, т.б. Соңғы ойыншы допты алған соң тез тұрып команданы жүгіріп өтіп, оң қанатта бастапқы қалыпқа келіп, допты береді, т.б.. Нұсқасы: допты бастан асыра береді.

Тік нысана. 8 – 14м қашықтықта шаршы немесе шеңбер түрінде нысана салынады немесе белгіленеді. Команда бойынша ойыншылар допты нысанаға лақтырады (теннис және кіші тығыздалған допты бір қолмен, волейбол, футбол және баскетбол доптары екі қолмен беріледі). Жаттығуды орындағаннан соң доп сөре сызығына қойылады, ал ойыншы сол қанатқа тұрады[4].

Алға секіру. Бағыттаушының алдына сөре сызығынан 0,5м қашықтықта гимнастикалық төсеніштер төселеді. (және құм толтырылған шұңқырлар да пайдаланылады). «Бір» дегенде ойыншы «жүзуші сөресі» бастапқы қалпында тұрады, «екі» дегенде екі қолымен күшті тебіліп, жоғары-алға секіреді. Жаттығуды орындаған соң ойыншы тізбектің соңына тұрады. Ойынды командалық немесе жеке біріншілік ретінде де жүргізуге болады.

Ескеру: секіруді кедергіні бағындырумен дайындауға болады.

Бір аяқпен секіру. Гимнастикалық төсеніштерден ұзындығы 10-12м жол төсейді (ойынды ағаш жаңқасы төселген жолда да өткізуге болады). «Марш!» бұйрығымен ойыншы оң аяқпен (сол аяқ тізе буынында бүгілген) бұрыла секіреді, бұрылыс жасап, аяқ қалпын өзгертіп, сол аяғымен жаттығуды аяқтайды. Алдыңғы тұрған ойыншыға қолын тигізіп, оған сөре беріп, өзі сол қанатқа тұрады.

Әдебиеттер

1. Адамбеков Е.К., Тастанов А.Ж., Абилдабеков С.А. Теоретические основы физической культуры и спорта. – Алматы: Полиграфия Сервис К, 2012 г.
2. Уанбаев Е.Қ. Дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2016 ж.
3. Теория спорта / Под.ред. Платонова В.Н. – Киев: Вищачук., 2001 г.4. Филин В.П. Теория и методика юношеского спорта. Учебное пособие. – М.:Физкультура и спорт, 1999 г.

ӘОЖ: 37.02.37.16

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІН ОҚЫТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Әшірбек Ш.

Убайдулла Д.

«Көркем еңбек және сызу» білім беру бағдарламасының
4 курс студенттері

Ғылыми жетекшісі:аға оқытушы
Сапарбаева Ұ.Ә.

Аннотация: В преподавании предмета художественного труда учащихся научные основы развития творческих способностей

Abstract: In teaching the subject of artistic work of students
the scientific foundations of the development of creative abilities

Қоғамның дарынды адамдарға деген сұранысын қанағаттандыру білім берудің, білім беру жүйесінің алдына баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігін дамытуға, шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға негіз дайындау міндетін қояды.

Шығармашылық тұлғаның негізі бастауыш мектепте қалыптасатыны анық. Бұл жастағы балаларда шығармашылық қабілеттер басталады. Тек өмір тәжірибесінің, жеке дүниетанымының, жеке эстетикалық көзқарасының жоқтығы олардың шығармашылық мүмкіндіктерін аша алмайды. Халқымыз бұлақ көрсең көзің ашса екен дейді. Жалпы, мұғалім шығармашылық жұмыс жасамас бұрын шәкіртінің үлгілі тәлімгері, пікірлес досы, ақылшысы болуы керек. Оқушылардың шығармашылығын әрқашан ұстаздар, сыныптастары, ата-аналар қолдап отыруы керек.

Шығармашылыққа дағдыланған оқушы орта мектепте шығармашылықтың кез келген түріне бейім болады. Олар мәселені жаңа идеямен шешуге тырысады.

Баланың шығармашылық қабілеттерін ерте жастан қалай дамытуға болады? Оның жолдары, әдістері, мазмұны қандай?

Бұл бүгінгі күннің ең өзекті сұрақтарының бірі. Психологтардың пікірінше, әр жастың шығармашылықта орталық рөл атқаратын өзіндік ерекше қабілеттері мен бейімділігі болады.

Кіші сыныптардың дамуы бағытталып, бағдарламаланбаса, олар жоғары сыныптарға жеткенде көптің шығармашылық мүмкіндіктері шектеліп, тоқырауға ұшырайды.

Ендеше, бастауыш сынып оқушыларының сабаққа және шығармашылыққа үйретуіне қажетті жағдайлардың мазмұнына тоқталайық:

Сабақта шығармашылық көңіл-күй тудыру үшін ең алдымен мұғалім баланың назарын бір нәрсеге аудару керек. Яғни, оқушылардың назарын шығармашылық арнаға аудару үшін әрқашан шығармашылық тапсырмаларды – тапсырмаларды, жаттығуларды, ойындарды ұсыну қажет.

Жеке оқушылардың ғана емес, сыныптағы және мектептегі барлық балалардың шығармашылық ойлауына жағдай мен мүмкіндіктер жасау қажет.

Оқушы үшін ұстаз – қарапайым адам. Ал әңгімелеу, әңгімелеу, образ жасауда жазу шеберлігін көрсетсе, оқушылар ерекше естиді. Олар өзіне деген сенімділікті дамытады. Сондықтан мұғалімнің шығармашылығы, жазғанын балалармен бөлісуі заңдылық, психологиялық қауіпсіздікті, еркіндікті, ашықтықты, шығармашылық еркіндігін қамтамасыз ету[1].

Мұғалім суретшілерді оқытып, баулу үшін көркемдік өлшемдермен жабдықталуы керек. Көркем шығарманың, әдеби процестің тетігін жете түсінбеген мұғалім оқушыны шығармашылыққа дағдыландырумен қатар, оқушы жасаған дүниеге нақты, әділ баға беріп, оның көркемдік деңгейін тани алмайды.

Қабілет бір немесе бірнеше әрекеттерді тиімді жүзеге асырудың шарты болып табылатын тұлғаның жеке қасиеттері. Дарындылық – адамға кез келген әрекетті тиімді орындауға мүмкіндік беретін қабілеттердің сапалы жиынтығы. Дарындылықтың ең жоғарғы дәрежесі – дарындылық.

Қабілет оқушылардың бұрынғы білімдері мен дағдыларымен шектелмеуі керек. Қабілеттен білім, білік, дағдыны оңай және тез меңгеруге байланысты. Екінші жағынан, оларды меңгеру қабілеттердің дамуына ықпал етеді.

Білім мен дағдының жетіспеушілігі қабілеттердің дамуына кедергі жасайды. Қабілет оқушыға дайын күйінде берілмейді, олар тәрбиелеу мен оқыту процесінде үнемі дамудың нәтижесі болып табылады. Тек туа біткен белгілер, яғни қабілеттердің негізінде жатқан анатомиялық және физиологиялық ерекшеліктер болуы мүмкін. Тіпті оқу және оқу қабілетін оқушының нақты іс-әрекетінсіз дамыту мүмкін емес. Адамның барлық қабілеттері азаматтық қатынастардың нәтижесі. Әр оқушының қарым-қатынас деңгейі әртүрлі болғандықтан, қабілеттілік деңгейі де әртүрлі болады.

Шығармашылық өте күрделі психикалық процесс. Ол әрекет формасы болғандықтан, ол жеке адамға ғана тән.

Шығармашылық жаңа, өзіндік объектілерді, шығармаларды т.б. қоғамның материалдық және рухани өмірін жақсартуда. шындықты тануға және түрлендіруге бағытталған адамның саналы, мақсатты белсенді әрекеті. Адамдардың әр түрлі іс-әрекеттегі ғылым, техника, өнер, қоғамдық қатынастар, қоғамдық сана формалары, өндіріс, өмірбарлық әрекеттері шығармашылық күш-жігердің нәтижесі болып табылады.

Шығармашылық процесс өзінің негізгі белгілері бойынша кез келген адам әрекетінің құрамдас бөлігі болып табылады. Ол өмірді мағыналы түсінуді, жаңа шығармашылық жинақтарды жасауды, жаңа идеяларды игерудегі интеллектуалдық белсенділікті және оларды жүзеге асырудағы дене еңбегін біріктіреді. Әртүрлі іс-әрекет түрлерінің ерекшеліктеріне сәйкес шығармашылық процесс де алуан түрлі.

Оқушылардың дүниетанымы, өмірге, еңбекке асыл да талғампаз көзқарасы сияқты мұғалімнің күрделі тәрбиелік міндеттерін шешуде шығармашылықтың алатын орны ерекше. Мұғалімнің шығармашылығы теорияны терең білуден, өзекті мәселелерді мазмұнды түсінуден тұрды. Ол оқу-тәрбие мәселелерін шешудің жоғары тиімділігінен, ойлау қабілетінен, өз ойын жеткізе білуден, үлкен сенімділікпен көрінеді, сол арқылы оқушылардың қоғамдық белсенділігін оятады.

Ұзақ жылдар бойы шығармашылық барлығына бірдей қол жетімді емес деп есептелсе де, қазіргі заманғы ғылыми жетістіктер кез келген баланы белгілі бір жағдайларда бұл қабілеттілік деңгейіне жеткізуге болатынын көрсетеді.

Шығармашылыққа деген қажеттілік күрделі рухани қажеттілік. Әзірге бәрі бірдей емес. Ал қоғамдағы жаңару процесі әр адамнан күнделікті шығармашылық кері байланысты талап етеді.

Шығармашылық табиғат пен қоғам құбылыстарындағы жеке адамның санадағы, іс-әрекетіндегі, ішкі дүниесіндегі шығармашылықтың табиғи процестері, бір сөзбен айтқанда, бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың қайнар көзі. Бұл процесс белгілі бір жүйеде дамиды. Ішкі шығармашылық процестерді табиғаттың өзі басқарады. Ал сыртқы факторларды басқару, реттеу адамның санасына, еңбегіне байланысты.

Адамның шығармашылыққа деген құлшынысы оның даралығын, қабілетін жүзеге асыруға жол ашады. Шығармашылықтың мәнін аша отырып, оның іс-әрекет ұғымымен тығыз байланысты екенін анықтауға болады. Шығармашылық пен әрекет диалектикалық бірлік құрайды. Белсенділік туғызып, оны шындыққа айналдыра отырып ол шығармашылық әрекетті реттейді, оның әдістерінің тиімділігін анықтайды.

Шығармашылық әрекет оқушылардың қабілеттері мен қызығушылықтарын дамытуды, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуды, шығармашылық қабілеттерін дамытуды көздейді. Осындай іс-әрекеттер барысында оқушыларды адамгершілікке, әсерлілікке, ерік-жігерге тәрбиелеу міндеті жүзеге асырылады [2].

Бастауыш білім орта мектептің ерекше құрамдас бөлігі, алғашқы іргетасы. Сондықтан бастауыш сатыда оқушылардың жас ерекшеліктеріне, оқу мақсатына сай танымдық қабілетін дамыту оқушы тұлғасын тәрбиелеуге бағытталатыны заңдылық. Бұл жеке тұлғаның қуатты дамуындағы ерекше құнды кезең болғандықтан, әр алуан оқу әрекеті негізінде оқушылардың шығармашылық қабілеттері қалыптаса бастайды.

Мектептегі іс-әрекеттің, әсіресе оқу-еңбек қызметінің тәрбиеге ықпалы зор, соның арқасында саналы мінез-құлық, сапалы білім, жағымды мінез-құлық, мәдени қарым-қатынас қалыптасып, мәдени деңгейі іс-әрекетте көрінеді. Бастауыш сыныпта мемлекеттік білім стандартының сақталуы оқушының тұлғасы мен сана-сезімін жедел дамытуға, құнды қасиеттерді дамытуға ықпал ететін әрбір еңбек әрекетінің мәнділігіндегі ерекше кезең.

Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ойлап, өз бетінше сапалы, дәлелді шешім қабылдауды үйренуі керек. Ерте балалық шақтағы сәндік-қолданбалы өнер. Бала өз ортасынан көрген-білгенін бейнелеуді қалайтыны анық. Алғашында балалардың суреті түсініксіз беттерге толы. Білімге дұрыс бағыт-бағдар беру барысында баланың алғашқы талпынысы қарапайым, олардың бейнелері бірте-бірте формалды сипатқа ие болып, қажетті біліммен қаруланады. Болашақта оларды суретші етіп емес, балалардың сұлулық пен тілді меңгеруі, эстетикалық талғампаздығы жоғары болуы үшін тәрбиелеу керек.

Баланың шығармашылық әрекетін бейнелеу өнері мен еңбек арқылы қалыптастырудың тиімділігі тыңдай білу, тыңдай білу ғана емес, түсіну, белсенділік таныту арқылы жүзеге асады. Оқушылардың жасы шығармашылық белсенділікті қалыптастыруға қолайлы уақыт. Оқушылардың кез келгені сурет салу, ойыншықтармен жұмыс жасау тек оқу-тәрбие процесінде, қызығушылықтары мен ынталарын арттыру барысында жүзеге асырылуы тиіс шығармашылық тапсырмаларды сәтті орындай алады.

Оқыту процесінде мұғалім әрқашан бейне мен шығарманың ерекшеліктеріне назар аударуы керек. Бейнелеу және еңбек әрекеті бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін қалыптастырып эстетикалық талдау, сөйлеу дағдыларын дамытады[3].

Әдебиеттер

1 Ералин Қ, Ералина А Бейнелеудің мамандық пәндерін оқыту әдістемесі/ Оқу құралы -Алматы, Эверо 2017ж

2 Әмірова Ә.С. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру – Алматы: 2017. – 371 б.

3 Құдайқұлов М.Ә. Творчестволық және бәсекелестік қабілеттілік. Алматы: “Школа XXI века”, 2016. – 76 б.

ДИЗАЙН–ЖОБАЛАУ ПРОЦЕСІНДЕ КОСТЮМДЕР ТОПТАМАСЫНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ӘЗІРЛЕУ ӘДІСТЕРІ

Жүсіпбекова Р., Акбарова А.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **Асилова К.С.**

"Дизайн" анықтамасын күнделікті түсінудің негізгі сипаттамасы формальды аспектілерге баса назар аудару болып табылады (костюм жағдайында олар стиль туралы айтады). Костюм дизайнын кәсіби түсіну-бұл немесе басқа мағынаның костюмнің белгілі бір формасын қалай анықтайтынын көру қабілеті, яғни. костюмді жобалау процесінде костюмдер топтамасының тұжырымдамасын әзірлеудің технологиялары мен әдістерінің алгоритмдері әзірленуі тиіс. Костюм дизайны киімді модельдеуден ерекшеленеді, бұл жеке міндеттерді емес, жеке міндеттерді таңдауды анықтайтын жалпы проблемаларды тудырады. Бұл проблемалар адамның қоғамдағы өміріне қатысты, бірақ міндеттердің өзі сән үрдістері саласында жатыр, олар іс жүзінде костюм арқылы қарым-қатынасты да, костюмнің өзімен қарым-қатынасты да білдіреді. Кез-келген дизайн қызметі тек жаңа заттарды ғана емес, сонымен қатар жаңа қасиеттерді, демек мәдени ортаның жаңа функцияларын жобалауға бағытталған. Ал "адам" (субъективті) костюмге барлық басқа пәндік ортадан гөрі тән, өйткені ол өзінің (сөздің тура мағынасында) тасымалдаушысымен тікелей байланысты. Сонымен, адамаралық қарым-қатынастың Болашақ әлемі қазіргі заманғы костюммен барлық пәндік ортадан ең тиімді түрде жасалады. Іс жүзінде костюм, мәдениеттегі жұмыс процесінде дизайнерлік қызметтің барлық басқа өнімдері сияқты, қоғамды прагматизациялаудың тағы бір құралына айнала отырып, өзінің жоғары мақсатының көп бөлігін жоғалтады.

XX ғасырға дейін костюмді модельдеу көріністі интуитивті табуға бағытталған. Дизайнерлік әзірлемелер архи-тектоникалық модульдерді дамыту, макетті жобалау, сондай-ақ топтаманың тұжырымдамасын түсіну және әзірлеу арқылы кескінді құрудың ең күрделі жүйесін игеруді қамтиды, оның шоғырланған көрінісі дәрістің атауы болуы мүмкін (тек ауызша сурет визуалды бейнеге тең болған жағдайда). Теоретиктер мен журналистердің жұмбақ, сәннің қыңырлығы және т.б. туралы барлық тұжырымдары кездейсоқ емес. Әрине, барсиюмен айналысатын кез-келген кәсіпқойға айқын көрінетін сән үрдістерінің циклдік сипатында көрінетін қатаң "математика". Бірақ негізгі "сән құпиялары" басқа жазықтықта жатыр. Дизайндың барлық түрлерінің костюмі адамға мүмкіндігінше жақын. Демек, дизайнер тапқан сурет адамның немесе дәуірдің сипатын ескере отырып, мүмкіндігінше психологиялық тұрғыдан құрылымдалған (егер коллекция туралы айтатын болсақ).

Дизайн-Дизайн процесінде костюмдер топтамасының тұжырымдамасын әзірлеудің технологиялары мен әдістері адресатқа таза адам проблемаларының барлық ұйымымен қосылады. Дизайн тұжырымдамасының негізі сол арқылы белгілі бір адамның - "уақыт қаһарманының", дизайнердің өзіне және осы немесе басқа тақырыптың сынуында аталған барлық нәрсеге негізделе бастайды. Демек, логикалық тұжырымдамалық тізбек бетінде белгілі бір "психоанализге" айналады. Себебі, ең алдымен, дизайнердің шығармашылық даралығы түрінің ерекшелігі – "дизайнердің көңіл-күйі" (оның жеке түрінен туындайтын) – қазіргі сән үрдістерінің ерекшелігі - "уақыттың көңіл-күйі" ескеріледі. Бұл компоненттердің доминанты костюмдер коллекциясы тұжырымдамасын қалыптастыру процесінің өзіндік ерекшелігін жасайды. Психологиялық компоненттің күшейтілген есебі дизайнерлік шығармашылықтың бұл түрін өте субъективті етеді, осылайша шығармашылық қызметтің түпкілікті нәтижесінде жасаушының жеке басының қатысуымен өнер туындысына жақындатады. Бастапқы костюм - бұл, ең алдымен, адамның бейнесі болып табылатын бейнелі

жүйе, содан кейін бұл кескіннің негізін адамның жеке басына қатысты жуықтауға болады, бірақ оның денесіне қатысты емес (бұл тек киімнің құзыреті).

Дизайнның басқа түрлерін жасауға қатысты костюм дизайнын жасаудың ерекшелігі тіпті "қозғалатын" дененің дизайнында емес. Костюмнің көркемдік құрылымын тек форма түзетін сипаттамалар деңгейінде қарастыру заңсыз.

Тек адамғанақозғалаалмайды. Айырмашылығы-адамқозғалыпқанақоймай, сонымен бірге ойлайды. Яғни, адам, еңалдымен, костюмді "киетін" адам. Сондықтан, метафоралық түрде айтқанда, костюм көрінбейді (өйткеніолқұрылым), тек өзінкөрсететінкиімғанакөрінеді. Костюмдікөру, еңалдымен, оныңвизуалдыкөрінісінебайланыстыонынтұжырымдамасынкөру. Рас, дайынТұжырымдаманыңбетіндедизайнердіңөзі мен "уақытқаһарманының" "көңіл-күйдіпсихоанализдеудің"қысқа, қысқартылғаннұсқасықалуыкерек. Соныменқатар, дизайн тұжырымдамасы ешқашан қазіргі заманның проблемаларына (бұл өнердің құзыреті) назар аудармайды, керісінше, бұл проблемаларды "алып тастайды" (сондықтан дизайнерлік жұмыстың кез-келген тұжырымдамасы априори оптимистік болып табылады). Әрқашан сәнді костюм туралы сөз болғанда, дәл осы немесе басқа сипат адамның ақыл-ойы мен "тырысатын" бейнесінің негізіне айналады. Тек "тасымалдаушымен" өзара әрекеттесу кезінде түпкілікті интерпретация пайдаболады. Соныменқатар, көңіл-күйдіөзгеруінен, осы "тасымалдаушының" бет әлпетіненжәне т. б. бұлкөрінісөзгереді. Нәтижесінде біз өте мобильді құрылымды аламыз. Дәл осы ұтқырлық "көрші" дизайнерлердің костюм жүйесінжоқдепсанайтын костюм дизайнерлерінедегенсақкөзқарасынтудырады,яғни костюм дизайнерлік қызметтен тыс болады. Шынмәнінде, жүйе бар, соны мен қатар ол дизайнның басқа түрлерінің ішіндегі ең зергерлік – күрделі болып табылады, өйткені оның орталығы сөздерге, терминдер мен ұғымдарға күрделі аударылатын психологиялық компонент болып табылады. Бірақ сондықтан жүйе жүйе болуды тоқтатпайды, тіпті жасаушылардың өздері үшін де қиын.

Костюм дизайнерлері нәтижесінде басқа дизайнерлерден гөрі өз шығармашылығымен интуитивті қарым-қатынаста болады, сондықтан олардың іс-әрекетінің негізінде жатқан механизмдерді түсіну өте маңызды. Тек рефлексияланған тұжырымдамасы бар коллекция дизайнерге "тиесілі" болады. Сонымен, ол оны бастапқыда өндіріс процесінде түзете алады, орналастырады және болашақта жүзеге асыра алады.

XX ғасырдың 60-жылдарына дейін сәнгерлердің шығармашылығы шығармашылық процестің субтекстінде жасырылған өздерінің анықталмаған компоненттері туралы жұмбақ надандық атмосферасында өмір сүрді. Жалпы өнердің постмодерндік концептуализациясы бейнені жасау кезеңдерін, ең алдымен, Жаратушының өзі бөліп көрсетуді және түсінуді қажет етеді [3].

Жобалаудың әр кезеңін әзірлеу шығармашылық қызметтің жалпы схемасына сәйкес жүзеге асырылады: интуиция-талдау-интуиция. Сонымен қатар, ұтымды талдау шығармашылық дизайн процесінің қажетті аралық кезеңі болып табылады және ең алдымен тұжырымдаманы тұжырымдаудан тұрады. Костюмді жобалау саласында дәл осы кезең бүгінгі күнге дейін құрылымдалмаған, дегенмен оның маңыздылығы айқын. "Тұжырымдама, бір жағынан, дизайнердің орналасқан жері туралы нақты түсінік береді, ой мен істің бағытын белгілейді, стихиялылықты шектейді, шығармашылық импульстарды тыныштандырады және оларды белгіленген шекараларға қайтарады; екінші жағынан, бұл еркіндіктің кепілі және қажетті жедел өзгерістер мүмкіндігі" [1].

Костюм дизайнері жағдайында бұл шекаралар тек әлеуметтік-психологиялық салада жүреді, сондықтан дизайнның басқа түрлеріне қарағанда вербализация мен жүйелеу қиынырақ. Дизайнның барлық түрлерінің ішіндегі ең ептісі ретінде костюм дизайны үшін баяндау аспектісі ең маңызды және ең күрделі болып көрінеді. Бұл салада дизайнның басқа салаларынан айырмашылығы, бүгінгі күнге дейін талдау принциптері қалыптаспағаны бекер емес.

Дизайн қызметі үшін дизайнның бастапқы көзінің тақырыбын қамтитын үшінші компонентті бөлген жөн. Жеке Тапсырыс берушімен жұмыс істеу кезінде костюм дизайнері

ұсынылған үш компонентке нақты адамның сипаттамасын қосу керек екенін ескеру қажет. Бірақ костюмнің жобалық шешімдерінің мәнін түсіну, оларды жасай білу, "Оқу", оларды еркін өзгертуге, жарнамалық және жалпы мәдени контекстке қосуға мүмкіндік беру үшін костюмнің тұжырымдамалық жүйесінің негізгі компоненттерін нақтылау қажет:

1. Субъективті компонент – (дизайнердің шығармашылық тұлғасының түріне бағытталған)

2. Интермәтіндік компонент – (ассоциативті бейнеге, тақырыпқа немесе шығармашылық бастапқы дереккөзге бағытталған)

3. Субъективті компонент – (қазіргі сән үрдістерін білдіретін сәттің әлеуметтік-мәдени циклдік ерекшелігін сипаттауға бағытталған).

Аталған компоненттердің қосындысы емес, жүйе костюм дизайнерінің коллекциясы тұжырымдамасын қалыптастыру процесінің өзіндік ерекшелігін жасайды. Субъективті компонентке шамадан тыс назар аудару дизайнерлік шығармашылықтың бұл түрін өте субъективті етеді, осылайша шығармашылық қызметтің түпкілікті нәтижесінде жасаушының жеке басының "қатысуы" дәрежесі бойынша өнер туындысына жақындатады. Бұл костюм дизайны жалпы дизайн қызметінен асып түседі дегенді білдірмейді. Метафоралық тұрғыдан алғанда, ол "өзгенің арасында, бөтеннің арасында" (шекті субъективтендіру оны өнерге жақындатады, бірақ дизайн принциптері дизайн жүйесінде қалады).

Интермәтіндік құрамдас бөлікке шамадан тыс назар аудару костюм жасаудың жобалық дәуіріне дейін, бейнелі-ассоциативті қайнар көзі адамның бейнесімен интуитивті түрде анықталған кезде тән болды. Костюмді бүгінгі күнге дейін Аналитикалық деңгейде жобалауда қалған екі компонент оған дейін азаяды.

Барлық ұсынылған компоненттер костюм саласындағы кез-келген жобалық дамуды әр түрлі пропорционалды қатынаста анықтайды. Олардың ешқайсысын есепке алмау дамуды немесе оны бағалауды толық емес және Үстірт етеді. Жинақтардың атаулары (Концепцияның шоғырланған метафорасы) және журналистік шолулар дәл осылай күнә жасайды. Қиындық-компоненттердің әрқайсысы бір-бірінен оқшауланбаған; олар жиынтық емес, жүйелік сипатқа ие бола отырып, бір-біріне "ағып кетеді". Костюм дизайнерінің құзыреттілігі-ол әрқашан болып табылады дизайнның "зергерлік саласында" құзыретті.

Бұл салада әртүрлі елдердің костюм дизайнерлерін біріктіретін съездер мен конференцияларда кәсіби мәселелерді талқылау дәстүрі жоқ екендігі туралы бірнеше рет жазылған. Белгілі бір дәрежеде бұл рөлді көптеген сән жәрмеңкелері, әртүрлі байқаулар мен дефилелер, жоғары сән апталары ойнайды, дегенмен олардың негізгі міндеттері мүлдем басқа – жарнама және өндіріс пен сауда арасындағы байланыс. Сондай-ақ, костюм дизайнерлері арасында өздерінің шығармашылық тұжырымдамасын теориялар немесе әдеби тұжырымдалған мәтіндер түрінде білдірудің қалыптасқан дәстүрі жоқ: әдетте, сәнгердің белгілі бір тұжырымдамасын ауызша негіздеу модельдерді көрсеткеннен кейін пайда болады (сұхбат немесе пресс-релиз түрінде).

Бұл жағдайда жетекші рөл дизайнерлердің өздеріне емес, міндеттеріне сән бағытының негіздемесі мен жарнамасы кіретін сыншыларға, PR және сән шолушыларына тиесілі. Субъективті компонентті анықтаудың теориялық және практикалық қабілетінің болмауы соңғы жылдары нарықты зерттеумен айналысатын агенттіктер шеңберінде тіпті жаңа қызмет түрінің пайда болуына түрткі болды – кулхантинг: "егер сәнді болжауды ең сәнді жүйенің ішкі бөлігінде жүретін және тек өзекті түстерді, силуэттер мен материалдарды анықтауға бағытталған эндогендік процесс деп атауға болатын болса, онда кулхантинг-бұл әрекет күнделікті "көше" стилінде көрінетін кейбір әлеуметтік тенденцияларды қараңыз және түсініңіз"[2].

Яғни, трендсет мамандарының нақты трендтерді анықтауы мен бекітуінен басқа, олар қазірдің өзінде аталған "уақыт көңіл-күйі" деп түсінуге болатын әлеуметтік-мәдени трендтерге назар аудару бастайды (маусым басталғанға дейін анықталады, өйткені ол қоғамда алдын-ала жасырын түрде бар). Әр түрлі сән үйлерінің коллекцияларын көрсету

кезінде бұл "көңіл-күй" олардың ортақ белгісі болып табылады, костюмді тренд сипаттамасының болуына қарамастан сәнді етеді.

Бұл "көңіл – күй" дәл субъективті компонент негізінде анықталады және жалпыланған "уақыт (маусым) кейіпкерінің" психологиялық күйінің метафорасы болып табылады-ұсынылған мысалдарда мұндай метафоралар "оғаштық" және "қаттылық" ("мұз дәуіріндегі темір ханым") болды. Бұл жағдайда метафоралық жобалық міндеттердің "анықталмауын" білдірмейді және костюм дизайнында дизайн мәдениетінің жалпы принциптері жүзеге асырылмайды. Мұнда тұжырымдаманы визуализациялау "қозғалмалы" (антропоцентристік) құрылымда жүреді, сондықтан бұл жерде ауызша түсіну өте қиын.

Барлық ұсынылған технологиялар бойынша мұқият әзірленген жоба тұжырымдамасы жобаны материалда орындау, оңтайлы жарнамалық планшеттер қатарын құру және т.б. кезінде мінсіз нәтижеге кепілдік бермейді, бірақ жоғарыда айтылғандардың барлығын жүзеге асыру үшін оңтайлы жағдай жасайды.

Үш компонентке негізделген әдіс жобаны соңына дейін жеткізу, оның барабар презентациясы мен жарнамасы үшін жинақтың тұжырымдамалық өзегін оқшаулауға және нақтырақ пайдалануға мүмкіндік береді. Ең бастысы, әрбір тұжырымдамалық Даму белгілі бір уақыт аралығындағы белгілі бір әлеуметтік-мәдени мәселелерді шешуге бағытталған, бұл сыртқы келбетті эстетикалық тұрғыдан ғана емес, Елеулі этикалық жалпылауға әкеледі. Мұндай "пайғамбарлықтар" - қазіргі кезде костюмді костюмге айналдыратын және" құтқаратын " гипотезалар, оның семантикалық өрісін қалыптастырады, ол өз кезегінде адам мен оның айналасындағы әлемді жасайды.

Әдебиеттер:

1. Лола Г.Н. Дизайн-код: культура креатива. – СПб.: ЭЛМОП, 2011. – 396.
2. Педрони М. От модного прогноза к кулхантингу. О роли и методах предвидения в моде и производстве объектов материальной и нематериальной культуры //Теория моды. – М.:НЛО, 2012, 24. –. 326.
3. Бердник. Т.О. Неклюдова Т.П. Дизайн костюма Ростов-на-Дону 2000ж.
4. Кильпе М.В. Композиция М.МГХПУ им. С.Г. Строганова 1996ж.

УДК 74. 022

ЖЕҢІЛ ӨНЕРКӘСІП БҰЙЫМДАРЫН ҚҰРАСТЫРУШЫЛАР ҮШІН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨЗІН ӨЗІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ ӨНЕРКӘСІПТІК АВТОРЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ӘЗІРЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жүсіпбекова Р.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **Ким И.С.**

Дизайн қызметі жаңа заттарды, жаңа қасиеттерді және пәндік ортаның жаңа функцияларын жобалауға бағытталған, сондықтан ол инновациялық қызмет болып табылады. Жобалау процесінде форманы мағынамен және әлеуметтік-мәдени мазмұнмен толтыруға мүмкіндік беретін ғылым (әлеуметтану, болжау) деректерін де, бейнелі-ассоциативті әдістерді де қолдану қажет.

Дизайнды жобалаудың негізі қоғамдық қажеттіліктерді жан-жақты есепке алу болып табылады.

Киімді жобалаудың негізгі кезеңдері:

- жобалау алдындағы жағдайды талдау;
- қалыптаудың белгілі бір түрлеріндегі талдау нәтижелерінің синтезі;

- нақты жобалық міндеттермен де, тұтастай алғанда жобалық мәдениетті дамытудың негізгі тенденцияларымен де байланысты шығармашылық тұжырымдаманы әзірлеу;
- негізгі міндеттерді анықтау;
- жобалау мәселесін шешудің ең оңтайлы нұсқаларын іздеуде әртүрлі жобалау әдістерін қолдану.

Жобалау алдындағы талдау (жобалау алдындағы зерттеулер) кезінде заттың қажетті функциялары, заттардың немесе ортаның кешені, жобаланатын бұйымның және ортаның пайда болуы, өндіріс тәсілі, болжамды объектінің аналогтарының болуы туралы деректер салыстырылады (аналог – функционалдық мақсаты, әрекет ету принципі, қолдану шарттары бойынша жобаланғанға ұқсас өнім). Жоба алдындағы талдау қолданыстағы өнімдердің кемшіліктерін, тұтынушылардың тілектерін анықтайды. Жобалау алдындағы талдау нәтижелері объектіні нақтылау (құрылымдау) және үйлестіру (композиция) арқылы синтезделеді.

Дизайн жобасымен жұмыс жобалау процесінде шешілуі керек негізгі міндеттерді анықтаудан басталады. Ең алдымен, жобаланған заттың мақсаты мен қызметі, конструктивті және технологиялық талаптар анықталады. Сонымен қатар, жобалаудың мақсаты қолданыстағы өнімді жаңарту, яғни оған заманауи көрініс беру (прототиптер бойынша жобалау немесе сәндеу), сондай-ақ түбегейлі жаңа тапсырмалар немесе бұрын белгісіз технологиялық принцип негізінде мүлдем жаңа өнімді әзірлеу болуы мүмкін. Дизайн-жобалау процесінде костюмдер топтамасының тұжырымдамасын әзірлеудің технологиялары мен әдістері адресатқа таза адам проблемаларының барлық ұйымымен қосылады. Дизайн тұжырымдамасының негізі сол арқылы нақты адамның-"уақыт қаһарманының", дизайнердің өзіне және осы немесе басқа тақырыптың сынуында аталған барлық нәрсеге негізделе бастайды. Демек, логикалық тұжырымдамалық тізбек бетінде белгілі бір "психоанализге" айналады. Себебі, ең алдымен, дизайнердің шығармашылық даралығы түрінің ерекшелігі – "дизайнердің көңіл–күйі" (оның жеке түрінен туындайтын) – қазіргі сән үрдістерінің ерекшелігі - "уақыттың көңіл-күйі" ескеріледі. Бұл компоненттердің доминанты костюмдер коллекциясы тұжырымдамасын қалыптастыру процесінің өзіндік ерекшелігін жасайды. Психологиялық компоненттің күшейтілген есебі дизайнерлік шығармашылықтың бұл түрін өте субъективті етеді, осылайша шығармашылық қызметтің түпкілікті нәтижесінде жасаушының жеке басының қатысуымен өнер туындысына жақындатады. Костюм, ең алдымен, адамның бейнесі болып табылатын бейнелі жүйе болғандықтан, бұл кескіннің негізін адамның жеке басына қатысты жуықтауға болады, бірақ оның денесіне қатысты емес (бұл тек киімнің құзыреті)[1].

Авторлық тұжырымдаманы әзірлеу кезеңінде болашақ жинақтың жаңа шешімдерін шығармашылық іздеудің бағыты анықталады. Костюмді жобалау кезінде кескінді жасау үшін дизайнер көбінесе шығармашылық шабыт көзіне жүгінеді. Студенттерді шығармашылық дереккөздердің әртүрлі түрлерімен, оларды идеяға, тұжырымдамаға және коллекция имиджіне қайта өңдеу әдістерімен таныстыру инженер-конструкторларды трансформациялық қызметке тартудың маңызды міндеті болып табылады. Шығармашылық көзі ретінде кез-келген объектілер мен құбылыстар, өнер туындылары, биологиялық және өсімдік формалары, адамзат қоғамының материалдық және рухани мәдениетінің объектілері (сәулет, сәндік-қолданбалы өнер объектілері, жаңа материалдар мен технологиялар, машина формалары және т.б.) таңдалуы мүмкін.

Өнеркәсіптік коллекциялар "прет-а-порт" класындағы коллекцияларда бұрын көрсетілген перспективалық тенденцияларды дамытады және пысықтайды. Әдетте, жаңа стильдер мен сән үрдістерін жаппай өндіріске бейімдеу процесі белгілі бір кезеңнен өтеді (бір жылдан екі жылға дейін). Мұндай коллекциялар өндіріске енгізуге арналған модельдерді көрсетеді. Коллекциялардың бұл түрі жаппай өндіріске арналған өнімдердің өзекті ассортиментін ұсынады. Әдетте, мұндай коллекциялар сауда ұйымдарының өкілдеріне арналған сән жәрмеңкелерінде көрсетіледі. Бұл коллекциялар перспективалы және авторлық коллекциялардан жаңа формалардың нюансты шешімімен, өткір силуэттердің болмауымен,

"болашақ" сәннің ерекше бейнесін жұмсартуға деген ұмтылысымен ерекшеленеді. Мұндай коллекциялар сыналған кесу нұсқаларын, әртүрлі текстуралы маталарды біріктірудің сыналған шешімдерін және т.б. пайдаланады.

Өнеркәсіптік базалық коллекциялар бірқатар коллекциялардан тұруы мүмкін. Бұл негізгі ұтымды гардеробты құруға мүмкіндік беретін жиынтықтар мен жалғыз дербес заттарды ұнататын жаппай тұтынушының таңдауына байланысты.

Ассортимент топтамалары, өз кезегінде, көбінесе бір негізгі формада және конструктивті негізде жасалған модельдер тобынан тұрады.

Өнеркәсіптік коллекция әрқашан біріздендіру мен стандарттауды қажет етеді, бұл шығындарды айтарлықтай азайтады және өндіріске жаңа киім үлгілерін енгізуге уақытты үнемдейді.

"Жеңіл өнеркәсіп бұйымдарының технологиясы және конструкциясы" кафедрасында әзірленген "костюм композициясы", "Жеңіл өнеркәсіп бұйымдарының дизайны және дизайны" және "көлемді нысандардың архитектуроникасы" пәндері бойынша оқу бағдарламаларын әзірлеу кезіндегі педагогикалық тәсілдердің ерекшелігі студенттердің шығармашылық ойлауын дамытуға және бұрын алған дағдыларын жетілдіруге бағытталған. Адам мен оның айналасындағы әлемдегі сұлулықты эмоционалды түрде қабылдау және бағалау, шығармашылық үйлесімді дамыған, белсенді тұлғаны қалыптастыру үшін жағдай жасау, бұл мамандық үшін үлкен маңызға ие.

Қалыптасқан дүниетаным бойынша шығармашылық көздермен жұмыс істеудің жинақталған тәжірибесі болашақта автордың түсінігі мен түйсігі деңгейінде бірегей топтаманы құруда шешуші сәт бола алады. Костюмнің қызықты бейнелі шешімін білдіруге болады: түбегейлі жаңа пішін, дизайн, материалдардың көркемдік және колористикалық дизайны және т. б.

Әрі қарай коллекция модельдерінің фор-эскиздері жасалады, олар коллекцияның эскизін жасаудың бастапқы кезеңі болып табылады. Бұл шығармашылықтың қайнар көзін сенсорлық түсінудің бастапқы "жазбалары", өнімнің бүкіл формасын немесе оның фрагментін көрсететін идеяның эскиздері. Олар ақ-қара немесе түрлі-түсті графикада кез-келген материалға және құрылымдық-технологиялық шешімге байланбай тірі орындалады. Айта кету керек, оларды әзірлеу кезінде пішіндерді, сызықтарды, түс схемасын, пропорционалды бөлімдерді, әрлеуді таңдауда қателеспей үшін сәннің перспективалық бағытын басшылыққа алу қажет.

Нысан-эскиздер негізінде коллекцияның эскиздік жобасын әзірлеу жүзеге асырылады. Ол пішін-эскизден үлкен өлшеммен, пішіні мен оның құрамдас элементтерін егжей-тегжейлі пысықтаумен, композициялық және конструктивті сызықтарды, түстерді, оның материалдық бейнесін және функционалдық бағытын анықтаумен ерекшеленеді[3]. Әдетте, коллекцияның орталық моделінің эскизі бастапқыда пысықталады, онда шығармашылық көзімен байланыс болжануы керек. Әрі қарай, модельді қалыптастыру құралдарын –құрылымды, материалды ойластыру керек, түсін, құрылымын және әрлеуін мұқият өңдеу керек.

Коллекцияның қалған объектілері орталық модельдің негізгі құрылымдық элементтерінің өзгеруін және әртүрлі композициялық принциптер бойынша модельдерді коллекцияға біріктіру байланыстарын ескере отырып жасалады: сәйкестік, ұқсастық, контраст, ритақ және т. б.

Бұл кезеңде композиция құралдарымен коллекция мазмұнын көркем-бейнелі және эстетикалық орналастыруды жүзеге асыру маңызды.

Белгілі бір шартты ортаны бейнелейтін фонда көп фигуралы графикалық композиция болып табылатын коллекцияның шығармашылық эскизінде киім үлгілерінің суреттері ғана емес, сонымен қатар оларды кию тәсілі, сондай-ақ коллекцияның бейнесін толықтыратын аксессуарлар (бас киімдер, аяқ киімдер, сөмкелер және т.б.) болуы керек. Эскиз бойынша жұмыс барысында автор көркемдік және бейнелі дамуды, шығармашылық көзі шеңберіндегі жиынтықтардың жаңалығы мен стилистикалық айқындылығын, коллекциядағы барлық модельдердің композициялық байланысын, сюжеттік жоспардың болуын қадағалауы керек.

Сонымен қатар, "костюм-адам фигурасы"жүйесін көрсету маңызды. Фигура фигураның негізгі пропорцияларын бере отырып, "сән сызығының пайдасына" бейнеленуі керек[4].

Идеяны, идеяны немесе тұжырымдаманы ашу үшін коллекция авторына әртүрлі бейнелеу құралдары мен әдістерінің көмегімен жасалған 5-9 модель жеткілікті.

Жинақтың шығармашылық эскизінде көрсетілген бастапқы жоспарды сынақтан өткізу және оның шешімін жазықтықтан көлемдіге аудару, әдетте, макеттеу арқылы жүзеге асырылады. Макеттеу-бұл өнімнің болашақ формасы туралы түсінік беретін іздеу. Макеттеу кезінде пішін өңделеді, ерекше дизайн шешімдері нақтыланады, композициялық шешім ізделеді, бөлшектер мен әрлеу, олардың мөлшері, орналасуы мен пропорциялары анықталады. Бұл модель элементтері адамның бейнесіне сәйкес келеді. Макетте жаңа идея мен идеяны пысықтағаннан кейін модель негізгі материалда жасалады. Коллекцияны әзірлеудегі маңызды кезең материалдарды таңдауды негіздеу болып табылады.

Материал пішіндер мен құрылымдарды құруда шешуші фактор екені белгілі. Алайда, көбінесе тоқыма материалдары мен олардың комбинациялары коллекцияның идеясы мен бейнесін көрсету және көрсету мақсатында авторлық коллекцияларда таңдалады. Материалдарды таңдау әр түрлі факторларды ескере отырып жүзеге асырылады (көркемдік идея, шешімдердің әртүрлілігі, материалдық ресурстарды үнемдеу). Белгілі бір беттік сипаттамалары бар белгілі бір материалдарды (текстурасы, түсі) таңдағанда, коллекция өнімдері демонстрация кезінде қабылданатын нақты жағдайларды ескеру қажет (көрерменнен едәуір қашықтық және жарықтандыру сипаты: бұрыш, жарықтық, түс).

Коллекцияны құрудың келесі кезеңі-Дизайн бөлігі. Біз коллекция модельдерінің сызбаларын әзірлеу инженердің кәсіби қызметке дайындығының көрсеткіштерінің бірі болып табылатын АЖЖ технологияларын қолдану арқылы жүзеге асырылуы керек деп санаймыз.

Біздің бақылауларымыз сонымен қатар авторлық коллекцияларды материалға енгізу кезінде болашақ дизайнерлік инженерлер өңдеудің жаңа әдістерін, соның ішінде түпнұсқа безендіру әдістерін ұсынуы сирек емес екенін көрсетеді.

Біз жинақтың экономикалық негіздемесі және оны ұсыну бойынша мәселелерді оқыту мазмұнына енгізуді орынды деп санаймыз.

Коллекцияның экономикалық негіздемесі (өнімнің өзіндік құнын есептеу, мүмкін бір өнімнің, аксессуарлардың, аяқ киімнің, бас киімнің және басқа да толықтырулардың мысалында) коллекцияны жүзеге асырудың қаржылық шындығын анықтайды.

Киім топтамасын көрсетудің сценарий жоспары мен режиссурасын әзірлеу, көрсету үшін аяқталған бейнені жасау (манекендердің Шашы мен макияжы), музыкалық сүйемелдеуді таңдау –бұл топтаманы жобалаудың шығармашылық процесінің барлық компоненттері.

Коллекцияның эскиздік жобасын ұсыну планшетте жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл жағдайда, әдетте, жұмыс алаңында келесі ақпарат болуы керек: коллекцияның атауы, идеясы және тұжырымдамасы; аналогтық модельдер немесе ұсыныс модельдері; коллекцияның дайын өнімдерінің эскизі немесе фотосуреті; қысқаша аннотация; масштабтағы модельдік құрылымдар; негізгі және қосымша материалдардың коллажы; ұсынылған музыкалық сүйемелдеу туралы ақпарат; іске асырудың экономикалық көрсеткіштері материалдағы жоба.

Құрылған коллекцияның сәттілігі көбінесе автордың шығармашылық қызметінің көріну дәрежесіне байланысты. Озық технологияларды, заманауи конструкторлық шешімдерді пайдалану, сән саласындағы ақпаратпен белсенді жұмыс істеу, заманауи компьютерлік технологияларды меңгеру коллекцияны әзірлеу сапасын арттыруға ықпал етеді.

Топтаманы әзірлеу бойынша зерттеу жұмысы стиль сезімін дамытады, сызық пен форманың үйлесімділігі туралы көзқарасты күшейтеді, қиял мен көркемдік түйсікті дамытады, шығармашылық әлеуетті оятады, кәсіби ойлаудың жүйелілігін –костюм жасаудың ең күрделі өнерінде жұмыс істеу үшін қажетті компоненттерді шыңдайды.

Коллекцияларды, әсіресе авторлық коллекцияларды жобалау бойынша жұмыс маманның әмбебаптығын қамтамасыз етеді, өйткені ол ұтқырлықты, құзыреттілікті арттыруға, оның қызметін инновация мен шығармашылықтың пайдасына кеңейтуге бағытталған, студенттің мүмкіндіктерін толық іске асыруға және жеңіл өнеркәсіп өнімдерінің болашақ дизайнерінің кәсіби қалыптасуына жағдай жасайды

Әдебиеттер:

1. Лола Г.Н. Дизайн-код: культура креатива. – СПб.: ЭЛМОР, 2011. – С. 39.
2. Педрони М. От модного прогноза к кулхантингу. О роли и методах предвидения в моде и производстве объектов материальной и нематериальной культуры //Теория моды. – М.:НЛО, 2012, Вып. 24. –С. 32.
3. Бердник. Т.О. Неклюдова Т.П. Дизайн костюма Ростов-на-Дону 2000г.
4. Кильпе М.В. Композиция М.МГХПУ им. С.Г. Строганова 1996г.

ӘОЖ-796.011.1.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕР ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖҮЙЕСІН БІРІКТІРЕДІӘДІСТЕМЕЛІК ДАЙЫНДЫҚ НЕГІЗІ

Әріпбай М.Н.

Қалдыбек Н.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Іңкәрбеков Д.Б.**

Бүгінгі таңда қоғамның әл-ауқаты маңызды. Бүгінгі болашақ мұғалімдерді даярлауда салауатты өмір салтын, денсаулық пен дене мәдениетін игерусіз білімді және білікті маман тәрбиелеу мүмкін емес. Себебі болашақ әр маманның денсаулығы - бұл біздің халқымыздың білімі мен экономикалық әлеуетінің өсуіне, адамның әл-ауқатының өсуіне қажетті шарттардың бірі.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында айтты: Тиісінше. Білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттердің бірі - салауатты өмір салтын қалыптастыру. Осыған байланысты көптеген құжаттар бар, мысалы, Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылғы 18 мамырдағы «Халық денсаулығы» мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесіндегі «Денсаулық» бағдарламасы.

Бұл құжаттағы басты мәселелердің бірі - салауатты өмір салтын қалыптастыру, жастарға білім беру.

Демек, болашақ мұғалімдер үшін жаңа талаптар мен өзгерістер бар.

Себебі, бүгінгі жеке әлеуметтік және әлеуметтік маңызы дене шынықтыру мұғалімдерінің назарын аудармауы керек.

Денсаулықты сауықтыру, тәрбиелеу және тәрбиелеумен байланысты дене тәрбиесінің міндеттерінен басқа, мұғалімдер оқушылардың да, кәсіпқойларының да табиғатын қалыптастыруы керек.

Болашақ мұғалімдердің маман ретінде қалыптасуының кәсіби сапасына қойылатын негізгі талаптардың бірі - жалпы ғылыми және әдістемелік дайындық. Бүгінгі күн тәртібінде студенттік өзін-өзі басқаруды дамыту мәселелері бар, болашақ мұғалімдерге тәуелсіздік пен мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру және дамыту қажеттілігі артып келеді. Жоғары оқу орындары өздерінің кәсіби міндеттерін орындай алатын, қажетті оқытушылық шеберліктерімен қамтамасыз етіп, елді сүйетін болашақ мұғалімдерді оқыту мен даярлауға жауапты. Осы мақсатта жоғары білім беру саласында болашақ мамандарды даярлауды жетілдіруге ерекше көңіл бөлінеді [1].

Жеке тұлғаны қалыптастыру идеясы, тарихи дәуірдегі әртүрлі елдердің озық тәжірибелерінің мазмұны философтардың, психологтардың және ағартушылардың жаңалықтарына негізделген.

Спорт дамуының теориясы мен әдістемесін және тарихи даму кезеңдерін талдай отырып, біз келесі жағдайларда болатындығын анықтай аламыз:

- дені сау және дені сау адамдардың қажеттіліктерінен туындайтын әлеуметтік тәжірибе;

- толыққанды кейіпкер тәрбиелеу үшін әртүрлі тарихи кезеңдердің ойшылары мен ағартушыларының ойлары мен идеялары;

- үйлесімді дамыған, жан-жақты, білімді және білікті ұрпақты тәрбиелеуге арналған оқытудың ең жақсы әдістері мен ұсынымдары

- Физика, теория және әдіс саласындағы зерттеулер мен ғылыми тұжырымдамалар;

- Спорт теориясы мен әдістемесін дамытуға қойылатын ұлттық талаптар.

Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесінің дамуы да өзіндік тарихи кезеңге ие.

Бірінші қадам - моториканың ағзаға әсері туралы эмпирикалық білім. Адамзат оған күн сайын шыдап келді. Бұл білімді жинақтау «дене жаттығуларының» әсері мен денеге жағымды әсерін мойындады, бұл кейіннен дене тәрбиесінің пайда болуына ықпал етті [2].

Екінші кезең - физикалық дамудың идеялары мен әдістерінің пайда болуы орта ғасырларда Греция мен Римде басталды. Бұл кезеңде физикалық жаттығулардың денсаулыққа және ішкі ағзаларға әсері зерттелді, физикалық жаттығулардың төзімділігі мен белсенділігі, күші, ерік-жігері, батылдығы, күші және дамуы сияқты факторлар ескерілді. Осылайша, соғыс ойындарының, жаттығулардың, жарыстардың, жүйелеудің және әр түрлі қозғалыс әдістерін тиімді қолданудың алғашқы әдістері пайда болды.

Үшінші кезең - Қайта өрлеу дәуірінен 19 ғасырға дейін, спорт теориясы мен әдіснамасында оқу және практикалық ресурстардың жинақталуы.

Медициналық зерттеулер адам ағзасын зерттеу және аурудың себептері мен әдістерін табу үшін философтар мен дәрігерлерді дене тәрбиесіне, дене функцияларына және дене ерекшеліктеріне назар аударды. Осылайша, адам ағзасын және оның функционалды функцияларын зерттеу дене тәрбиесінің теориялық өзегі алғашқы тұжырымдаманың пайда болуына әкелді.

Қайта өрлеу дәуірінде дене тәрбиесі тұтас алғанда білімнің ажырамас бөлігі болып саналды, алғашқы ғылыми негізделген теорияны құрады. XVIII ғасырда олар дене мәдениетінде қолданылатын дене жаттығуларының биомеханикалық қасиеттерін және XIX ғасырда дене тәрбиесінің ерекшеліктерін зерттей бастады.

Адам денесінің мәдениеті даму деңгейінде, ол қажеттіліктер жүйесінде, әлеуметтік қасиеттерде, белсенділік пен мінез-құлықтың табиғатында (формасында) көрініс табады. Мұғалімнің шығармашылық қабілеттері мен қабілеттерінің белгілі бір деңгейінің дамуын анықтайды және өмір мен жұмысты ұйымдастырудың түрлері мен схемаларында көрінеді. Мәдениеттің өзі білім, білік, қабілет, өмірге көзқарас, адамгершілік эстетика, адамның даму деңгейі, қарым-қатынас әдістері мен түрлері арқылы жүзеге асырылатын объективті іс-әрекеттің нәтижелерін қамтиды. Әлеуметтік бағыттың қалыптасуы жалпы тұлға мәдениетін қалыптастырудағы негізгі бағыттардың бірі болып табылады. Мәдени іс-әрекеттегі адами күштердің негізгі үш түрінің: мәдениеттің құрылуы, мәдени шындықтың дамуы және мәдениеттің сипатын бейнелеуге баса назар аударғанда және оларды мұғалімдердің білім беру қызметіне қолдануға тырысқанда, біз мұны бәріміз білеміз. Дене мәдениетін қалыптастырудағы мұғалімнің рөлі оқушының жеке басын қалыптастыруға бағытталған.

Сіз адамгершіліктің жинақталған мәдени байлығын игермей, мұғалімнің білім қабілетін елестете алмайсыз. Мұғалім үйренген дене мәдениетінің жеке көрінісі оның кәсіби іс-әрекетінде, жүріс-тұрысында, қарым-қатынасында және күнделікті өмірінде көрінеді [3].

Сондықтан мұғалімнің тұлғалық мәдениеті жалпы мәдениеттің барлық құрылымдық элементтерін көрсетеді. Жеке тұлға ретінде мұғалімдердің мәдени даму деңгейі; Бұл деңгейге қалай жетуге болады; Оқу іс-әрекеті қол жеткен мәдени деңгейде жүзеге

асырылады. Жоғары білім беру жүйесінде мұғалімдерді даярлау курстары барлық әлеуметтік іс-әрекеттер мен мінез-құлықтарда жүзеге асырылатын тиісті білімнің, сенімдердің, дағдылардың, қабілеттердің, шығармашылықтың, мінез-құлық пен әлеуметтік эмоциялардың бірлігінде жалпы мәдениетті (саясат, ғылым, педагогика, мораль) құруға бағытталған. Жасау. Эстетика). Педагогтың жеке тұлғасының мәдениеті мамандықтың әлеуметтік маңыздылығынан, білім беру іс-әрекетіндегі өмірлік қажеттіліктен, дамыған кәсіби мақтаншытан, еңбекқорлығынан, еңбекке қабілеттілігінен, пайда болатын кәсіби мәселелерді тез және тиімді шеше білуінен, білім беру тәжірибесінен және тәжірибені кеңейтуден тұрады.

Ұстаз тұлғасының ажырамас бөлігі - оның білім мәдениеті. Білім беру мәдениеті - бұл оқу бағдарламасының жалпы мәдениетінің сипаты. Саналы және практикалық әрекеттің әртүрлі элементтерін қорытындылай келе, білім беру мәдениеті негізінен идеялық, адамгершілік, кәсіби, ұқыптылық, көңіл-күй, эстетикалық, физикалық және таза мәдени аспектілерді қамтиды. Құрылымдық тұрғыдан алғанда, білім беру мәдениеті психологиялық-педагогикалық сенімділік пен дағдылардың, жалпы дамудың және кәсіби-педагогикалық қасиеттердің, педагогикалық этикалық жүйелер мен жан-жақты қатынастардың, стильдер мен мінез-құлықтардың жиынтығын қамтамасыз етеді. Жекелеген өзара байланысты компоненттерді біріктіре отырып, білім мәдениеті әр компонентті нығайтады және дамытады. Дене тәрбиесі сияқты жалпы және кәсіби мәдениеттерде осы элементтердің болуы «мұғалімнің жеке басының дене тәрбиесі» түсінігін талдауға негіз береді. Теориялық тұрғыдан бұл құбылысты ескеру қажет: Сондықтан болашақ мұғалімдерді даярлау процесінде дене тәрбиесінің мақсаты дене тәрбиесіндегі басымдық ретінде негізделмейді және оның стандарттары мен өлшемдері жеке тұлғаның жалпы дамуы үшін жеткілікті деңгейде дамымаған. Дүниетану жүйесін қалыптастыруға, мұғалімдердің жеке және кәсіби дайындығына назар аудармағаныңыз жөн. Дене шынықтыру және спорт арқылы мұғалімдер студенттермен тәрбиелік іс-әрекетке психологиялық және тәрбиелік дайындығын және оның әлеуметтік және кәсіби қызметін қалыптастырудағы дене тәрбиесінің рөліне деген сенімділігін анықтайды.

Болашақ мұғалімдердің қажеттіліктерін қалыптастыруға және дене шынықтыру мен спортпен айналысуға назар аудару қажет. Тақырып - дене тәрбиесін жеке өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі жетілдіру процесіне айналдыру, оны ұзақ мерзімді болашаққа бағыт береді. Бұл дене шынықтыру сабақтарында білім алатын студенттер арасындағы қоғамдық қатынастарды қалыптастырады және олардың құндылықтары мен көзқарастарын қалыптастыруға әсер етеді.

Әдебиеттер:

1. Тойлыбаев Б.А. Бастауыш мектеп оқушыларына дене тәрбиесін беруде халықтық педагогика элементтерін пайдалану. – Алматы: Рауан, 2010ж.
2. Оңалбек Ж.К. Дене тәрбиесі мен спорттың жеке адамдар арасында ұлттық қарым-қатынастарды дамытудағы орны. – Алматы: Алтын табақ, 2011ж.
3. Жаңабаев Қ.Т. Балалар үйінде дене тәрбиесінде ойындарды пайдаланудың педагогикалық шарттары. – Алматы: Рауан, 2008ж.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕОРИЯ МЕН ПРАКТИКАДА ЖАС САМБОШЫЛАРДЫҢ СПОРТТЫҚ ӘРЕКЕТІН ТАЛДАУ

Жолдас Б.Ә.

Қалбай А.Т.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Іңкәрбеков Д.Б.

Отандық самбоның аяғына қаз-қаз тұруының әу басында көбіне көп жаттығу әдісі жапон мектептерінен көшіріліп алынатын: техниканы жетілдірген кезде көп мәрте тап беру, имитациялық жаттығуларға (учи-коми) әуестену, жатып күресу және т.б. «лас жұмыс» болып есептелді. Осындай көзсіз еліктеу бізге әдістемеді ешқандай ұпай қосқан жоқ, ең жақсы жағдайда біз орнымызда тоқтап қалдық. Бізге өзіміздің самбо мектептеріміздің, сонымен қатар отандық және шетелдік еркін күрес, самбо, грек-рим күресі мектептерінің жұмыс тәжірибелерін жалпылай және осының ішінен ең жақсысын алып (көшірмей), өз жолымызбен жүру керек, бұл біздің жағдайымызға оңтайлы болуы мүмкін. Самбо бойынша қол жетерлік шетелдік әдебиетте іс жүзінде даярлық әдістемесі берілмейді. Бұл кең жұртшылыққа жариялай беруге болмайтын, жаттығудағы ең маңызды сәт деп ойлауымызға болады.

Мәселенің күйін дене шынықтыру теориясы мен әдістемесінде талдау жас самбошыларды спорттық даярлау процесін оптималдандырудың тағы да бірқатар бағыттарын жалпылауға мүмкіндік береді [1].

Біріншісі. Даярлықтың әртүрлі қырларының (тактика-техникалық, дене қасиеттері және т.б.) үлгілік сипаттамаларын жасап шығару. Спортшыны тәрбиелеу жаттықтырушының түсінігінде көп жағдайда оның жеке жұмыс тәжірибесінің негізінде бар болатын үлгінің бар болуын қарастырады. Жақын кезге дейін даярлықтың әртүрлі қырларының үлгілік сипаттамаларының сандық мәндері жасап шығарылмады, ал оқу-жаттығу процесі ғылыми негізделген әдістемесіз, стихиялы түрде құрылды.

Екіншісі. Даярлықтың көпжылдық аспектіінде дербес үлгі сипаттамаларын жасап шығару. Спорттық шеберліктің қалыптасуы анық байқалатын дербес сипатқа ие. Мықты самбошылардың жарыс әрекеттерін зерттеу олардың барлығының тактика-техникалық даярлықтың әртүрлі профиліне ие екендігін көрсетіп берді: біреулері шабуылда мықты, екінші біреулері қорғаныста күшті, үшіншілері белдесуді жүргізудің айқын көрінетін қарсы шабуылдаушы стиліне ие. Жаттықтырушыға осы ерекшеліктерді дер кезінде анықтап, көпжылдық даярлық барысында оларды мақсатты қалыптастырған маңызды. Нақтылы чемпионға бағыт алу, оның техникасын, тактикасын және жаттығу әдістемесін творчестволық ой елегінен өткізусіз көшіріп алу самбошылардың ешқайсысына да пайда әкелмейді. Самбошының дербес үлгісі барлық көрсеткіштер бойынша абсолютті мәнге ие бола алмайтындығын және қатаң шектеле алмайтындығын білуіміз керек. Өз шәкіртінің даярлық деңгейін бағалау үшін жаттықтырушыда әрқашан чемпиондардың бірнеше үлгісі болып, осылармен салыстырып, олардың дербес ерекшеліктерін ой елегінен өткізіп, тіптен олардан ең жақсысын емес, осылардың өз шәкіртіне көбірек лайықтыларын алуға тиіс [2].

Үшіншісі. Әрекеттің өрбу ерекшеліктері туралы білімді кеңейту және спорттық нәтижеге ең көп үлес қосу тұрғысынан оның түйінді мәселелерін анықтау. Спорттық шеберліктің көпжылдық қалыптасуын арнайы зерттеулер оның бұларды да жаттығу процесінде ескеруге тиіс болатын белгілі бір заңдылықтармен байланыста қалыптасатынын көрсетті. Мысалы, жасөспірім жаста, тұрған қалыпта шабуылдау мен қорғанудың салыстырмалы аз үлесі кезінде, самбошыларда спорттық нәтижеге ең көп үлесті жатқан қалыпта шабуылдау мен қорғану сипаттамалары енгізеді. Біліктіліктің артуына қарай, жатқан қалыптағы оның деңгейі абсолютті бола отырып, тұрған қалыпта күресудегі

қорғаныстың сенімділігінің үлес салмағы арта түседі. Жалпы алғанда жатқан қалыпта шабуылдау сипаттамаларының үлесінің төмендеу тенденциясы байқалады. Іс жүзінде барлық салмақ дәрежелерінде, тіптен бұлар жеңіл салмақ категорияларымен салыстырғанда бұлар анағұрлым төмен болған ауыр салмақтарда да тұрған қалыпта лақтыруларды орындау техникасының сапалық көрсеткіштері айтарлықтай артады.

Төртіншісі. Тұрып және жатып күресу қалпындағы қорғаныс іс-әрекеттерін орындау техникасымен жұмыс істеу үлесін арттыру. Қорғаныстың сенімділігі самбошының жарыс әрекетінің аса маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады. Спорттық нәтиже оның жоғары деңгейіне байланысты болып келеді. В.П.Волковтың, В.С.Родновтың, Е.М.Чумаковтың (15, 45-53 б.) мәліметтері бойынша, қорғаныстың сенімділігін жетілдіруге жаттығуда тек 1,6-дан 2,3%-ға дейін ғана уақыт бөлінеді екен. Жаттықтырушылардың пікірлері көп жағдайда біржақты: қорғанысты жетілдіру жөніндегі арнайы жұмысты әдістемелік тұрғыдан сауатты құрған кезде оның деңгейін анық көтеруге болады. онымен қоймай, осыны арнайы зерттеулер де қуаттап отыр. Самбошылардың шеберлігінің артуымен қорғаныс сенімділігінің деңгейі расында арта түседі.

Бесіншісі. Техника арсеналын көбіне дербес көпжылдық даярлық барысында қалыптасып та қойған техника көлемін арттыру немесе жаңа тәсілдерді қалыптастыру есебінен емес, тәсілді өткізудің даярлық әрекеттері арқасында одан әрі дамыту. Бұл процесс, әдетте, оны жауапты жарыстар жағдайында өткізу үшін жаңа лақтыруды жетік меңгеру үшін айтарлықтай ұзақ болады. практика самбошылардың қорғаныстың сенімділік деңгейі жоғары бола отырып және оны өткізу үшін дайындық тактикалық әрекеттердің орасан зор саны бар кезде, 2-3 лақтырудан тұратын техниканың салыстырмалы шағын көлеміне ие бола отырып, жоғары әр тұрақты нәтижелерге қол жеткізген талай мысалды біледі. Техниканың көлемі әр түрлі жас және біліктілік топтарының үлгілік сипаттамаларына бағыт алуға тиіс. Онымен қоймай, самбошылардың көпжылдық даярлығында тактикалық-техникалық шеберліктің заңдылықтарын зерттеуде жасқа және біліктілікке қарай тұрған қалыптағы техниканың техникалық арсенал көлемінің төмендеу тенденциясы байқалады.

Алтыншысы. Тиімді лақтыруды өткізу дұрыс ұстап алусыз мүмкін емес. Ұстап алу лақтыруды өткізудің бастапқы негізі болып табылады. Жарыстағы белдесулерді бақылау техниканың осы бөліміне жаттығу процесінде айтарлықтай орын бөлу керектігін көрсетуде. Өкінішке орай, тіптен белгілі жаттықтырушылардың өзі де жаттығуда осы бөлімді жіберіп алады. Ал белгілі балуандар шабуылдаушы және қорғаныс әрекеттерінің сенімділігінің төмендеуіне алып келетін өрескел, жол берілмейтін қателерге жол береді. Ұстап алу техникасын жетілдіруге қатысы бар тапсырмалар мен амалдар қарапайым, нақтылы емес және біржақты. Ұстап алуды жетілдіру әдістемесінде творчество атымен жоқ. Осыдан барып ұстап алуларды орындау техникасында, әсіресе тактикасында айтарлықтай ақтандақтар кездеседі.

Жетіншісі. Техникалық даярлықпен салыстырғанда, дзюдошылардың тактикалы даярлығын жетілдіруге деген артып келе жатқан тенденция (белдесуді жүргізу тактикасы, лақтыруды орындау, қорғаныс әрекеттерін орындау, қызыл аймақты және татамидің шетін пайдалану, жалпы алғанда жарыстарды). Әдебиетті талдау және алдыңғы қатарлы практикалық тәжірибені жалпылау (жаттықтырушыларға сауалнама жүргізу) самбошылардың жасы өсе келе тактикалық даярлық ролінің артып, даярлықтың бастапқы кезеңіндегі техникалық даярлықпен ара қатынасы 10:90% құрайтынын көрсетіп отыр. Спорттық жетілдіру кезеңінде осы қатынас түпкілікті өзгеріп, шамамен 80% тактикалық және 20% техникалықты құрайды. Білікті самбошылардың жаттығу сабақтарын талдау басым орын бәрібір техникалық даярлыққа берілетінін көрсетті.

Сегізіншісі. Жаттығу барысындағы әрекет заңдылықтарының бағытты және пәрменді трансформациялануы. Жарыстарды өткізу барысында жаттықтырушылар мен самбошылар жол берілген қателіктерді байқап, олар әдетте жарыстардан кейін ең жақсы жағдайда теориялық деңгейде талқыланады. Ал жаттықтырушының міндеті оларды байқап қана қоймай, жаттығу кезінде арнайы тапсырмаларды және тиімді жаттығуларды іріктеп алу

арқылы нақтылы балуанға және баршаға қатысты қателіктерді дер кезінде жойып, түзеп отыру.

Тоғызыншысы. Жасөспірім жастан бастап, самбошылардың теориялық даярлық деңгейінің артуы (жарақаттың алдын алу – дербес оқыту және техниканы жетілдіру, психологиялық даярлық әдстері, жарыс ережелерін, самбо этикетін білу деңгейін арттыру, моральдық қасиеттерді тәрбиелеу және т.б.). Жаттықтырушылармен, спортшылармен әңгімелесу, балалармен және жасөспірімдермен шұғылдану теорияны білудің төмен деңгейде екенін көрсетіп отыр. Әсіресе – оқыту әдістемесінің, техниканы, тактиканы, дене қасиеттерін жетілдірудің деңгейі төмен [3].

Әдеби көздерде баяндалған амалдар дербес ерекшеліктерге байланысты жарыс әрекетінің көрсеткіштерін дифференциалды түзетіп отыруды жеткілікті ескермейді. Әдебиетте спортшыларды даярлауды дербестендіруге арналған жұмыстардың бар екендігіне қарамастан, аталған мәселе қазіргі уақытта қосымша назар аударуды және теориялық, қолданбалы сипаттағы зерттеулерді жүргізуді талап етуде. Мұны көптеген авторлар (К.С.Олзоев, В.С.Дахновский, В.Г.Оленик, Р.А.Пилюян, А.Г.Станков, Ю.И.Чуйко, А.Г.Левицкий, А.Н.Воробьев, В.А.Таймазов және т.б.).

Спортшыны, оның ішінде жекпе-жектерде және спорттық ойындарда дербес даярлау мәселесін зерттеу, спортшылардың әрекеттерінде кемшіліктерді жасырып, жауапты старттарды табыспен жеңіп, тұрақты деңгейде өнер көрсетуге мүмкіндік беретін көптеген компенсаторлық механизмдердің бар екендігін ескерсек, одан бетер өзекті бола бастайды. Екінші жағынан алғанда, осыларды клеткалық деңгейден, жеке бас қасиеттерінен, спортшылардың типологиялық ерекшеліктерінен морфологиялық, кондициялық және өзге де ерекшеліктерінен бастап зерттеуге тиіс көрсеткіштер диапазоны өте үлкен. Олардың әрқайсысының өз құрылымы, сипаттамалар мен иерархиялар қатынасы бар. Мысалы, тек жарыс әрекетін зерттеу үшін күрестің тұрған және жатқан қалыпта жасалатын шабуыл мен қорғаныстың әр түрлі қырларын сипаттайтын бірнеше ондаған көрсеткіштер бар: техника көлемі, шабуыл мен қорғаныстың сенімділігі және т.б. Осы сипаттамалардың әрқайсысы барлық самбошыларда әртүрлі бағаланады (жоғарғы, орташа, төменгі деңгей).

Жаттықтыру жоспарларын талдау дербес жұмысқа барлық жұмыстан максимум 10%, ал жаттығу сабақтарында 25-35% бөлінетіндігін көрсетті. Идеалды вариантында даярлықты дербестендіру 100% алып жатуы керек. Жаттықтыру сабақтарының жоспары іс жүзінде басынан аяғына дейін стандартты. Бұл жаттықтыру процесін құрудағы принципті кемшіліктердің бірі. Мұндай жағдай жетекші самбошылардың жан-жақты даярлығының дербес сипаттамаларын талдаудан анықталды, талдау бұл самбошылардың біреуінің де даярлықтың бірдей құрылымына ие еместігін көрсетті. Кейбір көрсеткіштер бойынша диаметралды қарама-қарсы мәндер бар, бірақ мұндай жағдай олардың әрқайсысына жоғары спорттық нәтижелер көрсетуге кедергі жасап отырған жоқ. Практика мынаны көрсетіп отыр: дербес мәндер мен үлгілі мәндер арасында айырмашылықтар неғұрлым көп болса, спортшы соғұрлым жарқын болып табылады. Даярлықта неғұрлым әлсіз қырлары көп болса, соғұрлым күшті қырлары да бар. Әлсіз қырлар мықты жақтарының жалғасы болып табылады, анық байқалатын ерекшеліктері самбошыны қарсыласына қатысты қолайсыз, стандартты емес етеді, осының нәтижесінде мұның есебінен балуан қарсыласынан басымдық алады [4].

Және әрі қарай сарапшы В.Демин былай дейді: «Алғашқы кездері қарапайым сауықтыру секциясы болған балалар клубы тұрғын үйдің еш қараусыз қалған жертөлесінде құрылған болатын. Бұл, батыл айтуымызға болады, тек жақсы самбошы, спорт шебері ғана емес, осылай болып шыққанындай, күрес түрлерін дамытудың нағыз энтузиасты, епті ұйымдастырушы Владимир Королевтің қолтумасы. Клуб төрағасы соңғы жылдары көп нәрсеге үйреніп, жас спортшылармен жұмыс істеу тәжірибесін жинақтады. Осы мақсатпен ол Жапонияға бірнеше мәрте барып, онда арнайы мектептер мен даярлық топтарында оқу-жаттығу процесінің ұйымдастырылуын жіті қадағалады. В.Королевтің күреспен айналысуға ұлы Сергей мен қызы Иринаны ғана емес, өзінің туысқандары Владимир Королев пен Наталья Аксентьеваны тарта білгені қызғылықты. Олар өздерінің ағаларына Екатеринбургке

алыстағы Алтайдан келіп, мектепке оқуға түсіп, спорттық бағытта «Ринго-юниор» клубында алғашқы қадамдарын жасады. Спорт сабақтарында біз алдымен оларды көшенің нашар әсерінен қорғап қалғымыз келеді. «Ринго-юниор» клубына келгендер клуб қабырғасында денелерін шынықтырып, рухани қалпын арттырсын, және ең бастысы, нағыз адам болып шықсын».

Әдебиеттер:

1. Алшынбаев К.И., Шегенбаев Н.Б., Гусейнов М.Г., Тұрдалиев А.Т Балалар мен жасөспірімдер спортының негіздері, Оқу құралы Шымкент,2009ж.
2. Уаңбаев Е.Қ. «Дене тәрбиесінің негіздері»Алматы 2010
3. Дүкенбаева Н. «Мектеп жасындағы балаларды ойын арқылы адамгершілікке тәрбиелеу» Алматы 1992
4. Мұстафаев Е.Т. Қыз балаларды спортқа баулудың ейбір аспектілері.- Қызылорда.2009ж.

ӘОЖ-796.853.23

ДЗЮДОШЫ - ФИЗИКАЛЫҚ ОҚЫТУ - СПОРТ ЖЕТІСТІКТЕРІНДЕГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК

Заттыбек М.З.

Қалықбай Н.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Іңкәрбеков Д.Б.**

Дзюдо-бұл әр түрлі күрделі қозғалыс дағдыларына негізделген жауынгерлік өнер процесі. Бұл түр үнемі өзгеріп тұратын жағдайлармен, міндетті белсенді қарсыласпен белсенді байланыс әрекетінен туындаған "дұшпандық" факторларымен сипатталады. Жаудың шайқасы 8-10 сек. аяқталады және 4 мин. жалғасады, айқын жеңіспен аяқталады немесе тең нәтижемен аз артықшылықпен аяқталуы мүмкін. Осы жағдайлардың әрқайсысында спортшыларды даярлаудың жеке жағы бірдей емес екені анық. Бірінші жағдайда Жеңістің шешуші факторы техника болып табылады, екінші жағдайда дайындықтың барлық аспектілері (техникалық, тактикалық, физикалық, психологиялық) тығыз байланысты. Әр нақты жағдайда әр түрлі іс-қимылдарды пайдалану мүмкіндігі әйелдер дзюдоистін дайындау жүйесіндегі негізгі бастама болып табылады. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, физикалық қасиеттердің үйлесімді дамуы тұрақты нәтижелерге қол жеткізу үшін жоғары кешенді физикалық жаттығуларға ие. Практикада қолданылатын техникалық және тактикалық тәсілдерді пайдалану тиімділігінің коэффициенті спортшының физикалық мүмкіндіктеріне байланысты[1].

Спортты жан-жақты жетілдіру мен жетілдіруді түсінетін болашақ жаттықтырушылар мен педагогтарды тәрбиелеу кәметке толмағандарды құқық бұзушылықтан, Жауапкершіліктен, мінез-құлық нормаларынан ауытқудан қорғауға қабілетті тәрбие жүйесі ретінде түсініледі. Бұл тәлімгерлік және педагогикалық қызметке тікелей қатысатын орта мектеп мұғалімдеріне де қатысты. Борцов бағдарламасы кәметке толмағандарды қылмыстан қорғау үшін пайдалы. Күрес жаттықтырушылары жаттығу процесін тиімді ұйымдастыру, педагогикалық үрдістің негізгі мәселелерін тиімді әдістемелік шешу үшін қолайлы. Спорт мамандары жекпе-жектің осындай қажеттіліктерін жүзеге асыру процесі "Қазақстан Республикасы халқының дене шынықтыруын президенттік сынау туралы"Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1996 жылғы 24 маусымдағы қаулысын іске асыру үшін жағдай жасайтынын түсінуі тиіс.

Бұл туралы оқу орындарындағы Жарлықта айтылған. жасөспірімдер арасында еңбек ұжымдарында және тұрғылықты жері бойынша спорт мектептерінде дене шынықтыру-спорт

жаттығуларының проблемалары әдістемелік тұрғыдан тиімді шешіледі. Спорттық жаттықтырушылар осы мәселелерді қалай шешуге және оларды белгілі спорт жүйесіне келтіруге болатынын түсінуі тиіс. Біріншіден, оқу - жаттығу қызметіндегі ұқыпсыздыққа, шынығу, шынығу қажеттігіне байланысты кемшіліктер мен әлсіз жерлерді жоюға ерекше назар аударылды: екіншіден, олар жауынгерлік өнерді жетік меңгерген, заманауи қоян-қолтық спорт талаптарына сәйкес күрестің теориялық және практикалық мәселелерін жетілдіруді талап етеді. Дзюдо педагогтардың, психологтардың және спорт мамандарының заманауи теориялық және практикалық зерттеулерінің нәтижелері негізінде ұйымдастырылуы тиіс[2].

Жаттығудың мазмұны ғылыми-практикалық зерттеулердің үздік нәтижелері бойынша нұсқауды қамтиды.

Күш пен қуат-бұл балуандардың денедегі білімге және қарсылыққа немесе бұлшық ет күшіне қарсы тұру қабілеті. Балуандардың дене дайындығында ерекше күштің екі түрлі жолы бар:

1. жауынгерлік өнер кезінде гармония қимыл пайдалану еркін сезінеді.

2. қарсыласты өзіне ашу мүмкіндігі. Күштің шамасы тірек-қимыл аппаратының негізін құрайтын бұлшық еттің дұрыс дамуына байланысты.

Қозғалмалы бұлшықеттерді дұрыс шынықтыру. организмдердің ерекшелігі-олардың үздіксіз жүйелі жаттығулары.

Бұлшықет жұмысының негізі оның стратификациялық қасиеттеріне және тұрақты тырыспалы, седативті (сергітуші) қасиеттеріне байланысты. Балуандардағы бұлшықеттердің негізгі функциялары механикалық, ал Арқаның бұлшықеттері статикалық жұмыс болып табылады. Адам ағзасындағы бұлшық түрлерінің негізгі функциялары өз аймағы бар. Әлбетте, бұлшықет күшінің саны оны құрайтын талшықтардың санына, яғни оның көлденең қимасына тікелей пропорционалды[3].

Адам бұлшық етінің көлденең жолақтары - бұл дененің күшті және тез әсер ететін бұлшықеттері. Ал көлденең бұлшық еттер жиі дененің еркін қозғалуына әкеледі, тепе-теңдікті сақтауға және адамның ерік-жігері бойынша қол қозғалысына ықпал етеді. Адам анатомиясын зерттеушілердің мәліметтері бойынша, денеде 600-ден астам белсенді бұлшық ет бар. Ол бұлшық ет массасынан 75%, 25% - ға-тығыз заттардан (ақуыздар, майлар, көмірсулар және тұздар) тұрады. Адам бұлшық еті өте дамыған, олар аз өледі. Мысалы, "еркін күрес" шеберлерінің иығында Дельфий бұлшық еті жақсы дамыған. Балуандар жиі созылу, сығылу сәттерімен алмасады, бұлшықеттің басты қасиеті қажет болған кезде. Бұлшық арқасында сүйек миы Бас сияқты қозғалысқа әкеледі. Басы-есептеу нүктесі арқылы екінші Тараптың ауырлық күшінің теңдеуі. Бұлшықет функциясы арқылы теңестіріледі. Бұл адамның биомеханикасында орын алатын заңдылық. Біз бұлшықеттердің өсуі келесі жалпы заңдылықтарға әсер ететінін еске саламыз. Бұлшықеттердің күшіне олардың қозу дәрежесі, яғни жиі жұмыс әсер етеді. Бұлшықеттердің қозу дәрежесі дұрыс тамақтану мен үнемі шынығудың арқасында адам ағзасының жалпы жағдайына байланысты. Дене тәрбиесі теориясына үлкен үлес қосқан үздіксіз жаттығулардың нәтижелері спортшылардың бұлшық еттерін дамытудың басты көзі болып табылады, бұл В. С. Дахновскийдің ресейлік анатомиялық еңбегі. Оның пікірінше, "бұлшықеттер статикалық және динамикалық бөлінеді және әрқайсысының өз функциялары бар."

Балуандардың іс-әрекеттері үшін ерекше күш жұмсағандар:

1. статика, бұлшықеттер. Олардың талшықтары қысқа және қиғаш орналасқан және қан тамырларына өте бай, қызыл гемоглобин көп кішкентай бөліктерде. Күрес кезінде үлкен кернеу сізді күшті және күшті етеді. Мұндай бұлшық ет нашар жұмыс істейді. Динамикалық бұлшық белсенді күреске айналады[4].

жылдам қозғалыстың басты көзі-динамикалық бұлшықет күшінің күші. Әлсіздік статикалық бұлшық етінен күшті, сондықтан жаттықтырушылар балуандар ұзақ уақыт бойы оның қабілетін сақтау үшін жаттығулардың арнайы түрлерін қолдану керек.

Дзюдо күресі шеберлерінің қызметінде бұлшықет жұмысы ерекше күтімді қажет етеді. Сондықтан бұлшықеттердің жаттықтыру олардың өсуіне, ағзаның жұмысқа қабілеттілігін

арттыруға, сондай-ақ жаттықтырушылардың ерекше назарын аудару процедурасы туралы сөз болып отыр.

Жауынгерлік өнердегі жауынгерлер жаттығуларының қанағаттанғысыз нәтижелері олардың әртүрлілігін сақтауға байланысты. Олар: 1. Күштің дамуы. Балуанның күші-қарсыластың кедергілерін еңсеріп, тізе бүгуге мәжбүр ету. Сондықтан тағылымдамадан өтушілер әдетте ауыр жүктерді көтеріп, бәсекелестік артықшылығы бар құлайды.

2. жылдамдық пен стресске төзімділікті дамыту. Бұл сіздің бәсекелесі тез тізе бүгуге мәжбүр. Стресс және жылдамдық дененің бұлшық еттерін жылдам белсендірумен байланысты. Қозғалыс арқылы жылдамдық пен кернеудің үш түрін атауға болады: қарсыластың қозғалысқа реакция жылдамдығы, жекелеген қозғалыс жылдамдығы және қозғалыс жиілігі. Әлбетте, бұл жоғарыда аталған қозғалыс бір-бірімен байланысты болған жағдайда ғана жақсы нәтиже береді.

3. төзімділікті дамыту. Балуандар қызметіндегі ерекше қасиеттер төзімділікке арналған спорттың бір түрі. Яғни, даму процесіндегі жауынгерлік өнер ұзақ шыдамды және шаршауды сезінетін ағзаның қасиеттері. Мысалы, тағылымдама кезінде арнайы күрес

жаттығулардың толық орындалуы. Ол-спорттық организм ағзаның ағзалары мен өзара үйлесімді қозғалысы. Төзімділіктің ерекше сапасын талап ететін күрес өнері. Қозғалыстың жай-күйі ұрыс кезіндегі қозғалыстың әртүрлілігіне байланысты, сондай-ақ төзімділік қасиеті көрінеді.

Жеке спорт түрлеріне сәйкес төзімділік сапасын байқауға болады. Спорттық төзімділіктің бірнеше түрін анықтауға болады, атап айтқанда: күштік төзімділік, жылдам қимыл-қозғалыс төзімділігі, тынымсыз жаттығулар кешенін орындауға мүмкіндік беретін төзімділік және т.б.

Оның төзімділікті қалыптастыру және жоғары спорт дағдыларын түрлендіру әдістері бар:

1. ерекше шыдамдылық-бұл шайқаста ерекше тәсілді қолдану жолындағы күресшілердің тынымсыз шабуылы. Қазіргі заманғы жауынгерлік тактиканың тән ерекшелігі ол өзі жылдам қозғалады.

жауды қате жасауға мәжбүрлейді. Осы кезеңдегі күрескер үшін ең тиімді сәт - "мотор төзімділігінің" жеңісі. Спорттық күреске тән төзімділікті қалыптастыру үшін арнайы жаттығулар жалпы күш төзімділігін қалыптастыру үшін негіз болып табылады. Сондықтан жаттығулардың арқасында үйреншікті болған жалпы және арнайы төзімділікті дамытудың екі заңы бар: жаттығулар жүйесін тандап пайдалану және арнайы техникамен күресу тактикасы.

2. ептілікті жақсарту. Ептіліктің тән қасиеттері: тактикалық ептілік, ептілік және оптималдылық. Кез келген еркін қозғалыс бір нақты шешімге бағытталған (орындау әдістерін пайдаланатын сәттер, сирақты басып алу, сирақты басып алу және т.б.).

Балуанның жылжу күрделілігі кілемдегі әртүрлі себептермен анықталады, әсіресе орындалатын әдіс бір мезгілде орындалуы қажет айлақтардың жүйелілігі болып табылатынына байланысты. Әдіс күрделілігі - нағыз балуан-ептілік пен шеберліктің басы.

Кілем бойынша қозғалыстың жекпе-жектермен үйлесуі кеңістік уақытында дұрыс және табысты қозғалыспен байланысты. Біріншіден, Такт жаңа қозғалыстарды тез меңгере білуіне, екіншіден, ұрыс кезіндегі жағдайдың күрт өзгеруіне байланысты қозғалысты өзгерту білігіне байланысты. Осы сәтте қарсылас әдеттегі шешім дағдыларын өз пайдасына оңтайлы етіп айналдыра білуі тиіс. Күрес өнеріне оқитын жасөспірімнің басты міндеттерінің бірі кілемде түрлі қозғалыс дағдыларын меңгеру болып табылады. Бұл қимыл-қозғалыс әрекеттерінің түрлері ағзада еркін жұмыс істеу қабілетін жақсартады.

Жаттықтырушының мақсаты-оларды ептілікке тарту, ал олардың шынығуы жаттығу тәжірибесін жоспарлау жүйесіне байланысты. Ептілікті дамыту үшін жаңа қимылдарды қиындататын жаттығулар жүйесін ойластыру керек. Мен балуандардың тән ерекшеліктері кілемдегі өз қозғалысын бақылауға, күрестің жаңа түрлерін тез меңгеруге және өзгеріп жатқан жағдайға байланысты өз көзқарасыңызды тиімді пайдалануға қабілетті балуанның сапалы сапасы болып табылады.

Ең алдымен талдағыштардың функцияларына бағынышты ептілік ағзаның басқа қасиеттерімен және олармен өте тығыз байланысты қасиеттермен бірге дамиды және күрделенеді. Балуандардың ептілігін арттыру үшін күрес жаттығулары өте қиын, оларды

орындау бұлшықет жұмысының қалыпты өтуін талап етеді. Шамадан тыс шаршаған дене эмоциялық сияқты жаттығуларды орындай алмайды. Сондықтан жаңа кезеңде күресуде тактикалық жаттығуларды оқыту білім алушыларда жақсы нәтиже береді.

Тек қатаю нәтижелері және бұлшықеттердің уақытында босаңсуы қимылдармен үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Дене буындарының үйлесімді ептілігі мен қозғалғыштығы көбінесе бұлшықеттердің серпімділігіне байланысты және шынығуға, әр түрлі күрес түрлерін меңгеруге ықпал етеді.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Назарбаевтің «Қазақстан 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы» 17.02.2000.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030» Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдаған жолдауы// Алматы, 1998ж. 240б.
3. Мұхамеджанов Б.Қ. Болашақ дене мәдениеті мамандарын даярлаудың ғылыми педагогикалық негізі док.дисс. Түркістан, 2009ж.
4. Ә.Әбділлаев., Б.Мұхамеджанов Дене мәдениеті (оқу-құралы) Түркістан-2008ж.

ӘОЖ-685.639.7

СПОРТТА ДАМЫП КЕЛЕ ЖАТҚАН ТҰЛҒАНЫ ТӘРБИЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қожаберген А.Н.

Амандықов Н.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Іңкәрбеков Д.Б.

Тәрбие процесі адамгершілік тәрбиені жинақтауды және адамгершілік тәрбиені моральдық ынталандыруды ұйымдастыру болып табылатын әр түрлі құралдардың көмегімен жүзеге асырылады.

Жас спортшы үшін мұғалім немесе жаттықтырушының Беделі бірінші орынға ие. Кіші орта мектептің оқушысы үшін жаттықтырушының сөзін ата-анасы немесе тіпті әжесі өзгерте алмайды. Осы кезеңде студенттерде өзі немесе отбасы үшін емес, команда үшін көп нәрсе істей алатын әлеуметтік белсенділік көп болады. Құрдастарымен қарым-қатынаста кең тілектестік байқалады, талқылау барысында тік мінездеме пайда болады, көмектесуге дайын болу, көңіл-күй әдетте қуанышты болады, оқыту психиканың дамуының басты факторы болып табылады

Жеке психикалық процестерді дамыту жас спортшыны даярлаудың барлық бастапқы кезеңі бойы жүзеге асырылады. Оқыту мен тәрбиелеудің бірінші жылында педагогикалық әсер үйлесімнің болмауымен, құмарлық және ашық емес бағыттылығымен сипатталады.

Бастауыш спортшылар өздері үшін маңызды, олардың эмоционалдық уайымымен байланысты объектілерді тез қабылдайды, және көру оңай айқын және ыңғайлы симптомдар. Осыған байланысты ұғымдарды нақты анықтау, талаптарды дұрыс тұжырымдау және жаттықтырушы үшін маңызды болатындай міндет қою қажет.

Осы кезеңде жас спортшылардың жадында сақталатын жаттығулардың үлкен кешені енгізілетін болады.

Бұл жаста механикалық жады дамиды деп саналады. Балалар бұл жаттығуларды тез үйренеді. Көптеген жаттықтырушылар осы кезеңде Көрнекі құралдар мен демонстрацияларға бағытталған. Алайда, жаттығуды үйренмес бұрын, сіз қандай принцип бойынша құрылғанын, неге дәл осы тізбектің таңдалғанын және т. б. еске түсіруіңіз керек on.it бұл ғасырлық моральдық ережелер мен физикалық жаттығулар мағынасыз. Материалды түсінгенде ол жақсы сақталады және тез жанданады [1].

Балалардың назары таңдау және олар үшін өте маңызды. Олардың назарын бір нысанда ұстау өте қиын. Тәжірибелі жаттықтырушы студенттердің назарын басқа формаларға аударғанда студенттердің назары төмендегенін біледі. Ол үшін оң көңіл-күйді қалыптастыруға және оны нығайтуға бағытталған жаттығулардың кең спектрі қолданылады.

Бұл жастағы балалардың назары өте үлкен емес. Бұл, әрине, жас спортшы екі мектепте-білім беру және спорт мектебінде оқиды. Қазіргі уақытта Қазақстанда көптеген жаңа және күрделі Ақпараттық жүйелер бар болғандықтан, бұған назар аудару қажет. Оқушы бірте-бірте қажетті және тартымды заттарға назар аударады және оны үнемі қолдауды үйренеді. Оған назар аударту, оны қалыптастыру және бағыттау-бірінші оқу жылының және жас спортшыны тәрбиелеудің маңызды міндеттерінің бірі.

Оқытудың бастапқы кезеңінде ойлауды дамыту процесі анық бақыланады. Ойлау негізінен шынайы болса да, танымдық нысандар мен олардың арасындағы байланыстар айтарлықтай артады. Салыстыру процесі да әзірлеу сатысында. Балалардың заттар мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттерін талқылауы негізінен визуалды бейнелер мен сипаттамаларға негізделген.

Ойлауды дамытуда екі кезең бар. Біріншісі-қызметтің визуалды жоспары жағдайында дайындықтың бастапқы кезеңіндегі барлық материалдарды талдау, яғни жас спортшылар бұл жағдайда шынайы заттарға немесе олардың тікелей аналогтарына сүйенеді. Екінші кезең-абстрактілі және жалпылама қабілеттерін дамытуда көрінеді, екі-үш жыл бойы жүйелі дене жаттығуларынан кейін басталады. Бұл процесс, әрине, жеке ерекшеліктері бар, яғни біреу бұл ми функциясы тез дамып, екіншісі баяу дамиды.

Жалпы білім беретін және спорт мектептерінде олар жас спортшының имитация сияқты маңызды ақыл-ой қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Алдын ала дайындық кезеңінде жас спортшыны таныстыру өз дамуының екі кезеңінен өтеді. Спорттық қозғалыстың алғашқы үлгілері қозғалыстың нақты түрін сипаттайды, онда бөлшектер аз, тұрақтылық көп, өзгерістер аз және өзара іс-қимыл мен өзгерістерді көрсетпейді. Бұл олардың сипаттамасын толық көлемде көрсетпеген, бірақ осы заңдар бойынша туындыны айқындау және көрсету қабілетін қалыптастыру бағытында дамитын осы объектілердің үлгілік жағдайын бейнелеуге (туындыны ұсынуға) тән. Алынған көріністер шынайы бейнелерді жасайды.

Бұл жаста шығармашылық қиялды дамыту үшін алғышарттар пайда болады, бұл спорттық дайындық кезеңдеріне және Олимпиада ойындарында өнер көрсетуге дейін маңызды. Шығармашылық қабілеттерін жоғары деңгейде дамыту оқушыға да, жаттықтырушы-тәрбиешіге де құнды қызмет көрсетеді.

Шығармашылық идеялар жас спортшылардың жеке, өнертапқыштық іс-әрекетіне (барлық жаттығулар, ойындар, манипуляциялар және т.б.) байланысты тапсырмаларды орындау кезінде қалыптасады. Осындай шығармашылық ойындарда дамып келе жатқан тұлғаның сезімі, яғни оның нақты заттарға деген эмоционалдық қатынасы айқын көрінеді.

Жаттығу сабақтары басқа да психикалық үрдістер сияқты балалардың көңіл-күйі туралы жалпы түсінігін өзгертеді. Жас спортшы мектептер мен спорт клубтарында тәртіп ережелерін біртіндеп меңгереді. Осы ережелерді орындау кезінде бала өз жұмысымен қанағаттану сезімін сезінеді және оны жаттықтырушы Мақтайды. Ережелерді бұзу кейде жаттықтырушыға ұнамауы мүмкін алаңдаушылық тудырады. Жас спортшылардың жауапкершілігі осылай қалыптасады.

Эстетикалық, этикалық және адамгершілік сезімдердің қалыптасуы үлкен маңызға ие. Бастауыш сынып оқушыларының көңіл-күйі үнемі тез өзгереді. Сүйікті адамның немесе ересектердің қате әрекеттеріне түсінбеушіліктің, имандылықтың болмауы немесе ұқыпсыз қарым-қатынасы, яғни эмоциялық реакциялардың пайда болуына алаңдаушылық туғызады.

Бұл жаста болашақ азаматтың адамгершілік қасиеттерінің тұрақтылығы мен сенімділігінің іргетасы қаланады. Балалардың еркі әлсіз және тұрақсыз, сондықтан барлық педагогикалық құралдарды оларды жетілдіруге шоғырландыру, қабылданған шешімдерді мұқият орындауды үйрету, басталған жұмысты аяғына дейін жеткізу қажет.

Бұл жерде жаттықтырушының рөлі оны оқыту және осы жастағы балаларды тәрбиелеу мен тәрбиелеу заңдарын білу үшін маңызды.

Дене шынықтыру жаттығулары кезінде жас спортшының ерік-жігері нығаяды, яғни жаңа білім, шеберлік пен дағдыларды алу үшін спорттық дайындықтың алғашқы кезеңдерінде әр түрлі жас ерекшеліктерімен және спорттық жаттықтыру әдістерімен қалыптасатын ерік күші талап етіледі.

Жасөспірімдік жас-Бұл жеке тұлғаның қалыптасу кезеңі. Жасөспірім оның кейбір қарапайым міндеттерді өз бетінше шешуге күші бар екенін байқады және ол өзін ересектер санатына қосуды талап етеді. Алайда, ересектер мен жеке талқылау орта есеппен тек 12-13 жастан бастап ересек жасөспірімдерге тән.

Жасөспірімнің өзінің жеке басы туралы пікіріне сәйкес өту талабы (жиі қатыгездік) оның мінез-құлқына, оқуына, тәрбиесіне әсер етеді.

Сонымен қатар, қалыптасудың өзіндік құралы ретінде академиялық және спорттық жетістіктер пайдаланылады. Бұл жағдайда алдыңғы дайындық кезеңінде жас спортшылармен жұмыс істеу барысында болатындардан басқа педагогикалық құралдар талап етіледі.

Жасөспірімнің жасы, әсіресе жыныстық жетілудің бастапқы кезеңінде (оны екінші жыныстық белгінің даму дәрежесі бойынша нақты анықтауға болады), педагогикалық әсер ету үшін өте қиын болады. Жасөспірімнің басынан кешкен барлық толқулары мен қиындықтары отбасы, мектеп және жаттықтырушы тарапынан өте сезімтал және Елеулі көзқарасты талап етеді[3].

Жасөспірім өзін жеке тұлға ретінде сезінуге және мойынсұнуға тырысады. Осы кезеңде жас спортшы өз бетінше жаттығып, топтық жаттығу топтарын басқаруға қатысуға, сондай-ақ жарыстарды ұйымдастыруға және өткізуге қатысуға рұқсат етуі қажет.

Жасөспірімдердің танымдық мүдделері әртүрлі. Мысалы, заманауи музыкадан классикалық музыкаға, өлең жазуға және т.б. бұл, әрине, жоғары кәсіби спортшыны қалыптастыру үшін де, тұлғаның жан-жақты дамуы үшін де қолайлы жағдай жасайды. Жасөспірім қоршаған ортаны түсіну үшін көп білу және өз білімдерін өз бетінше толықтыру қажет екенін біледі. Оқыту барысында ол ойларды тоқу үшін көп пайда бар екенін түсінеді, бірақ оқу қызметінде зубрежка жиі қолданылады.

Бұл жаста арқаны ұсақ себептермен жүктеудің қажеті жоқ, себебі олар жасөспірімнің назары үшін негізгі ақпаратты меңгеруіне кедергі келтіреді, ал жады жыныстық жетілудің бастапқы кезеңінде айтарлықтай төмендейді. Жасөспірім бір қызмет түрінен екіншісіне тез өтеді, оған бұл әртүрлілік өте ұнайды, бірақ жаттығудың бастапқы кезеңінде жас спортшылармен қалай болғым келеді. Осыдан кейін жасөспірім жұмыстың бір түріне терең назар аударумен айналысқанының бәрін ұмытады. Жасөспірімдер спортшыларының жаттығу кезінде назар аудару деңгейі артады.

Оқыту барысында ойлаудың белсенді дамуы орын алады. Жасөспірім ғылыми ұғымдарды зерттейді, оларды қорытады және көптеген ортақ пікірлерді айтады. Оның ойлары дерексіз. Осы уақытта ол жалпы білім беретін мектептерде меңгеруге және спорттық дайындық барысында алған білімдерін алуға болатын спорт туралы теориялық білімнің күрделі курсына қол жеткізді.

Мұндай армандылық болашақ жұмысқа дайындалатын болады, ал жаттықтырушының спорттық кейпкерлер туралы әңгімелері жасөспірім өз арманын іске асыра алатынына сендіреді.

Жас өспірімдердің қуаныш сезімі алға қойған мақсатқа жеткенде жиі көрінеді, бірақ ол өте қуанышты және кіші мектеп оқушыларының ыстық көрінісінен ерекшеленеді [4].

Жасөспірімдер өз сезімдерін көрсетеді, әсіресе олар тітіркенген кезде. Қоршаған ортадағы іс-әрекеттер мен пікірлерге өте сезімтал, бұл тұлғаның оң қасиеттерін қалыптастыру және адамгершілік тәрбиені күшейту үшін қолайлы жағдай жасайды.

Дене жүктемелерін орындау, күрделі және кешенді жаттығуларды орындау кезінде жасөспірім барынша ерік танытады. Алайда, осы жастағы белсенді тұлғаны тәрбиелеу және қалыптастыру оқушылар қандай мақсатпен шұғылдануға тиіс болған жағдайда өте тиімді.

Мақсаты жоғары болған сайын, жасөспірімге өзінің спорттық қызметін ұйымдастыру оңайырақ, оның әлеуметтік маңыздылығы соншалықты айқын.

Бұл жастағы әлеуметтік белсенділік ересек әлемде қарым-қатынас нормаларын тез қабылдауда, құндылықтар мен қасиеттерді алуда көрінеді.

Спорттық жетістіктер жасөспірімдер жаттықтырушысы жаттығу сабақтары кезінде қойылған күрделі міндеттерді шеше алады және жоғары нәтижелер көрсете алады. Алайда, тұлға әлі толық қалыптаспаған. Жасөспірім спортта жетістікке жеткеніне қарамастан, оның әлемі оның нақты өмірі үшін қызықты, ал спорт жұлдызы болған жасөспірімдер мәдени мұғалім-жаттықтырушы менталдық жаны бар. Жасөспірімдік жас жеке сипаттамалары көп бір мезгілде барлық үшін аяқталмайды. Осы жас кезеңінің соңында жеке тұлғаның одан әрі қалыптасуы жас деп аталады.

Осы кезең ішінде спорттық кірістер аймағына қол жеткізуде бірнеше гендерлік айырмашылық бар. Қыздар үшін ол 12-14 жастағы стартпен (жүзу, спорттық және көркем гимнастика, мәнерлеп сырғанау), ұлдар үшін 14-15 жастағы жүзу, 13-16 жастағы мәнерлеп сырғанаумен ерекшеленеді. Үйлесімділіктің жоғары деңгейін талап ететін бұл спорт түрлері жасөспірімдік жаста, дене қабілеттерін ұштастыруды талап ететін спорт түрлерінде жоғары нәтижелерге ие болады.

Жастар-бұл тұлғаның дамуы мен қалыптасуының соңғы кезеңі. Ушинский жастықты өртте адам мінез-құлқын дамытады, сондықтан оттан қорықпай, оттан қорықпай, қоғам үшін қауіпті емес, оның еркін жануына кедергі келтірмейді және онда болуы тиіс барлық материал жақсы болатындай етіп жасау керек.

Бұл жаста жеке адамның өзіне деген талаптары артады. Қоғамның талап етуі мен өзіне талап ете отырып, жастар өз ар-ожданына жүгінеді, өз қателіктері үшін жасаған қателіктері үшін мақтаныш сезімін сезінеді.

Жастыққа қажеттілік бала немесе қыз тәрбиеленіп отырған отбасының өміріне байланысты күтіп-бағу бойынша өзгереді. Айта кету керек, көп жылдық спорттық дайындықтан өткен көптеген жас спортшылар адам мәдениетінің тек еңбекпен анықталғанын және қамтамасыз етілетіндігін біледі. Бұл жаста физикалық және спорттық жетілуге үлкен қажеттілік бар, ол айтарлықтай жеке күш-жігерді талап ететін физикалық жүктемелерге ғана жетеді.

Әдебиеттер:

- 1 Уаңбаев Е. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі.- Алматы: Рауан, 2007ж.
- 2 Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2011ж.
- 3 Новиков А. А. Управление подготовкой высококвалифицированных спортсменов в видах спортивных единоборств, Москва: Госкомспор СССР.- 1989.- С.49
- 4 Байтамбалинова Ж.Б. Оптимизация физической подготовки дзюдоисток, Алматы: КазАСТ.- 2003.- С. 60

ӘОЖ-796.035

СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАҒЫ САУЫҚТЫРУ КЕШЕНДЕРІНІҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ

Садуахас Н.А.

Орынбай Б.Т.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Іңкәрбеков Д.Б.**

Қазіргі кезде қоғамымыз саяси және әлеуметтік өзгерістер үстінде. Осыған байланысты адамдардың тұрмыс-тіршілігі, сана-сезімі және әдет-ғұрпы да өзгеретіні заңды құбылыс.

Яғни, бұл болашақта біздің ұрпақтарымыз жаңа өмір салты бойынша өмір сүреді деген сөз. Ендеше ол қандай өмір салты болмақ, біздің ұлттық рухани болмысымызға сәйкес келе ме, соны қазірден ойлап, оның теориялық негізін жасап, жастарымызды сол бағытта тәрбиелеуіміз қажет. Ұлтымыздың өткендегі өмір салтын зерттей отырып, оны қазіргі жағдайымызбен салыстыру арқылы халқымыздың болашақтағы өмір салтын да болжауға болады. Ұлттың бүгінгі де, болашағы да дені сау, тәрбиелі, білімді ұрпаққа байланысты.

Денсаулық мәселесі жүзеге асатын сауықтыру кешендерінің толық мәнінде жүзеге асырылуы адамның денесін өмір бойы жетілдіріп отыруына негіз жасайды. Онда жабдықталған қондырғылар мен денесін шынықтырумен үнемі айналысу оқушы-жастардың бос жүрмеу проблемасын шешудің, жат қылықтардың көрінісін болдырмаудың да тиімді жолы.

Дене шынықтыру – сауықтыру жұмыстарын жетілдіру мәселесін ғылыми тұрғыда негіздеу, оның түп тамыры мен тарихи даму жағдайларынан бастап талдауды қажет етеді [1].

Сауықтыру кешендерін дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесінің дамуы мен қалыптасуын тарихи тұрғыда талдап өтсек, оның бастау көздері антикалық дәуірден-ақ бастау алған. Ертедегі Греция мен Римде дене тәрбиесіне негізделген кешендер жүйесі болған.

Спартада үстем тап балаларына әскери дене шынықтыру берілді. Құл иеленушілердің балалары 7-ден 18 жасқа дейін мемлекеттік тәрбие мекемелерінде тәрбиеленді. Бұл мекемелерде дене шынықтыруға ерекше мән берілді. Балалардың денесін шынықтыру, қолайсыз климат жағдайларына төтеп беруге жаттықтыру, әскери жаттығуларға (жүгіру, секіру, күрес, жекпе-жек, найзаласу т.б.) үйретілді. Бұл шаралар әрине сауықтыру кешендерінсіз жүзеге асу мүмкін емес еді.

Әл-Фарабидің «Бақыт жолын сілтеу» деген трактатында адамды бақытқа жеткізетін үш нәрсеге көңіл бөледі:

1. «Адам өзінің қалыптасуы үшін іс-әрекет, тіршілік жасау, дене мүшелерін іске қосу арқылы қажетті әрекеттер: отыру, тұру, жүру, көру, есту сияқты т.б. қимылдар жасайды» [2].

2. Жан эффектілері негізінде құштарлық, рахат, қуаныш, ашу, қорқу, жабырқау, қызығу т.б. сезімдерін көрсету.

3. Ақыл-парасат арқылы адам іс-әрекеттерін, сана-сезімдерін, ізгілікті, имангерлікті, қимыл-қозғалыстарын басқарады». Әл-Фарабидің пікірінше, әрбір баланың тәрбиесінде үш қасиет: дене күші, рухани және ақыл-ой бірлікте болғанда ғана жан-жақты үйлесімді жеке тұлғаны қалыптастыруға болады.

М.Жұмабаев дене тәрбиесінің адам психологиясымен байланысын көрсете отырып, ғылыми тұжырым жасаған. Ол: «Дене – жанға, жан-денеге байлаулы. Бірінің біреуінсіз күні қараң. Өзімізге мәлім: денеміз сау болса, жанымыздың ісі де сау, жақсы болады, яғни ақылымыз түзу, сезіміміз дұрыс, қайратымыз берік болады. Егерде денеміз ауру болса: яки жұмыс қылып шаршаса, жанымыз да ауру, жанымыз да шаршайды, басқа ауру, мидың ауруы жан ісіне жаман әсер қылады. Нашар ауа басты айналдырып, қанды дұрыс жүргізбей, денеге әсер қылады да, жанға барып қол салады, яғни жанның ісі шабандайды, бұзылады, ой күнгірт тартады, сезім тоза бастайды, қайрат жосиды», - деп жазады.

Ағылшын педагогы Джон Локк дене тәрбиесін басқа тәрбиелердің негізі деп есептеп, оның мәнін жоғары көтереді. Ол: «Мықты денеде – мықты рух», - болады дей отырып, дене тәрбиесінің өз заманына сәйкес жүйесін ұсынды. «Бала денесін ерте жастан бастап шынықтыру керек, оның денесіндегі бостық, сылбырлықтар жойылуы тиіс», - деді. Локк баланы ауа райының барлық түріне үйретудің, қатаң режимге қалыптастырудың қажеттілігін көрсетті. «Дұрыс ұйымдастырылған дене тәрбиесі, - деді Д.Локк, - баланы ерлікке және табандылыққа үйретуге әсер етеді».

Сауықтыру кешендерінде сауықтыру міндеттері:

- денсаулықты жан-жақты нығайтуға және үйлесімді дене дамуына көмектесу, дене мүсінін дұрыс қалыптастыру, дене бұлшық еттерінің әр түрлі топтарын дамыту, организмнің

барлық жүйесін және олардың қызметтерін дұрыс және өз уақытында дамыту, жүйке жүйесін нығайту, зат алмасу процестерінің белсенділігін арттыру;

- оқушылардың жас мөлшеріне қарай дененің мүмкіндіктері мен жұмысқа қабілеттілігінің деңгейін қамту;

- организмнің өзінің шынығуы үшін қолайсыз, жағымсыз жағдайларға қарсыласу деңгейін арттыру.

Сауықтыру кешендерінде білімділік міндеттері:

- тұрмыс жағдайында, еңбекте (жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, өрмелеу, ауыр заттарды көтеру, алып жүру т.б.) және әскери-қолданбалы сипаттағы қимылдарда (кедергілерден өту, шаңғымен жүру, күрес элементтері, т.б.), табиғи қозғалыстарда өмірлік маңызға ие қозғалыс дағдыларын қалыптастыру;

- қозғалыстың берілген өлшемдеріне сәйкес күшті саналы түрде реттей білуді қажет ететін жаттығу техникаларын меңгеру есебінен қозғалыс тәжірибесін молайту;

- күрделендірілген жағдайда дененің қозғалыс қимылдарын басқару қабілеттілігін, оның ішінде қозғалыстың жаңа түрлерін меңгеруді дамыту;

- дене қызметінің барлық түрлерін меңгерудің саналылық негіздерін қамтамасыз ететін білім жүйесін қалыптастыру.

Сауықтыру кешендерінде тәрбиелік міндеттері – денені үйлесімді қалыптастырумен бірге оқушы-жастарды адамгершілік, ақыл-ой эстетикалық және еңбек тәрбиесіне баулу.

Сауықтыру кешендеріндегі дене тәрбиесінің мақсаты – адам тұлғасының, оның дене қасиеттері мен қабілеттерінің жан-жақты жетілуі, қозғалысты дағдылары мен ептіліктерінің қалыптасуы, нәтижесінде тән саулығын көтеру.

Сауықтыру кешендеріндегі дене тәрбиесінің негізгі құрал-жабдықтары – дене шынықтыру жаттығулары, табиғаттың тума күш көздерін пайдалану (күн энергиясы, ауа мен су ортасы және т.б.), гигиена ережелерін ұстану (әр адамның жеке басына, еңбегіне, тұрмысына және т.б. байланысты). Дене шынықтыруға арналған жаттығулар тән-дене қабілеттерінің дамуына әр тараптан әсер етеді. Олардың адам ағзасына ықпал жасау заңдылықтарын тану және орынды қолдана білуден әрбір оқушы дене шынықтыру мәдениетін, дене тәрбиесі мақсаттарын іске асыруға пайдалана алады. Бұл тәрбие түрі үш негізгі бағытта орындалып жатады: жалпы дене дайындығы, кәсіби дене дайындығы, спорттық дайындық. Дене тәрбиесіне орай іс-әрекеттер мазмұны өз ішіне таңғы гимнастиканы, таза ауада жүріп-тұруды, кешкі серуенді, салауаттық күндерін, спорттық бөлімдерге қатысуды, туристік саяхаттарды және т.б. қамтиды.

Сауықтыру кешендері арқылы салауатты өмір салтына жастарды баулуда «дене мәдениеті», «дене тәрбиесі», «спорт», «дене қуатының қалпына келуі», «дене қуатының тынығуы», «дене қуаты дайындығы», «дене қуатының жетілуі», «дене қуаты білімі» т.б. түсініктеріне назар аударған жөн[3].

Дене мәдениеті – адамдардың дене қуатының жетілуі үшін пайдаланылатын қоғамдық-материалдық (спорт ғимараттары, құрал-жабдықтар) және рухани (арнаулы білім, ғылыми тәжірибе) байлығын құрайтын халықтың жалпы мәдениетінің бір саласы. Ол негізгі дене мәдениеті, спорт, сауықтыру, қолданбалы дене мәдениеті болып көрініс табады.

Енді осы түсініктерге қысқаша анықтама берген жөн.

Негізгі дене мәдениеті – адамдардың өз шамасына қарай таңдап алған кәсіби спорт мамандығын жетілдірудің негізі. Ол жалпы білім беретін мектептерде, оқу-тәрбие мекемелерінде қолданылады, онда денсаулықты нығайту, жұмысқа ынтасын, төзімділігін арттыруға көмектеседі. Спорт адам психологиясының орнықтылығын, дене қуатының жетілуін қамтамасыз етеді. Спорт қимылының негізгі мақсаты – спорттың бір түрінен жоғары жетістіктерге жету, сол арқылы адамның қабілет-қарымын, ептілік қасиеттерін қалыптастыру.

Қолданбалы дене мәдениеті – кәсіптік және әскери дене мәдениеті деп екіге бөлінеді. Ол өмірге аса қажет сан алуан қимыл-әрекеттерді игеруге, дене тәрбиесі арқылы әскери және азаматтық мамандықтарды жақсы меңгеріп, терең түсінуге бағытталады.

Сауықтыру дене мәдениетіне – емдеу дене мәдениеті жатады. Оның мақсаты организмнің уақытша жоғалған қызметтік мүмкіндіктерін қалпына келтіру.

Гигиеналық дене мәдениеті – жаттығулар арқылы ағзаның жұмыс істеу қабілетін арттыру. Сабак арасында, жұмыста (дене шынықтыру, өндірістік гимнастика) күнделікті демалыста (таңертеңгі бой жазу, серуендеу, саяхат т.б.) қолданылады.

Дене қуатының тынығуы – жаттығу жасау арқылы белсенді демалыс ұйымдастыру. Ол дене тәрбиесі жаттығуларының көмегімен адамның көңілін көтеріп, бір әрекеттен екінші әрекетке көшіреді. Дене қуатын қалпына келтіру адам организмнің ауырған жерін массаж жасау, булау, су процедуралары арқылы емдеп, қалпына келтіру, дене қуаты қасиетін үйлесімді дамытып, жан-жақты дайындығын жоғары деңгейге жеткізу. Дене қуаты білімі – адамды қимыл ептілігі мен дағдыға үйрету және теориялық біліммен қаруландыру[4].

"Салауаттылық", яғни "Деннің саулығы" - Бүкіл әлемдік денсаулықты сақтау ұйымының Жарғысында көрсетілгендей дененің, моральдық және әлеуметтік саулықтың, есендіктің толыққанды түрдегі жағдайы, "Деннің саулығы" - адамның қоршаған ортаға байсалды, теңгерушілік қатынасын білдіретін дене мүшелерінің қалыпты жағдайы.

"Өмір салты" - адамның денелік, интеллектуальдық және еңбек әрекетін; тұрмыстық өзара қарым-қатынасын; дағдысын, орныққан мінез-құлық тәртібін, өмір сүру қарқынын; бірсарынды жұмысы, демалысы және қарым-қатынас ерекшелігін жатқызуға болады. Олай болса, "өмір салты" - деннің саулығына нәтижелі ықпал ететін "салауатты өмір сүру" ұғымын білдіреді.

Қазіргі ғылым "салауатты өмір салтын":

- ең жақсы үйлесімді тәртіп;
- иммунитетті және денені шынықтыру;
- дұрыс тамақтану;
- орнықты өмір сүру әдеті;
- зиянды әдеттің болмауы ("ауру қалса да - әдет қалмайды");
- жоғары дәрігерлік белсенділік;
- спортпен шұғылдану -деп түсіндіреді.

Қазақта "Деннің саулығы - бастың амандығы" - деген ұғым қалыптасқан. Олай болса, салауатты өмір салты және оны тәрбиелеу мәселесі, көптеген ғасырлар бойы күн тәртібіне қойылып келе жатқан әлеуметтік маңызы бар күрделі мәселе. Себебі, жаңа ХХІ ғасырдың адамы - дені сау, рухы күшті, жан дүниесі таза адам болуы шарт. Сондықтан, оқушылардың салауатты өмір сүруін қалыптастыру - мемлекеттің қамқорлығы. Дені сау адам - қоғамның маңызды құндылығы.

Ол үшін, оқушыларды алдына өмірлік маңызды мақсат қоя білуге тәрбиелеу қажет. Оған жету, ерінбей, шалдықбай үлкен еңбек етуді қажет етеді. Ондай еңбек - деннің сау болуын қажет етеді. Міне, осы тұрғысында оқушылардың санасы таза, сенімі айқын болуы шарт. Кімде кім өзінің өмірін темекі түтінімен, ішімдік уытымен уласа, арам қылықпен өмір сүрсе, сол ертеңгі күнге сенімсіздікпен қарайды. Ол үшін тіршілік, өзі қоршаған орта көңілсіз, беймәлім, күңгірт болып келеді. Осы қағиданы әрбір баланың жадына, зердесіне тоқыту, жалпы адамзаттың, оның ішінде мектеп пен ата-аналардың мемлекет, қоғам, бала алдындағы міндетті борышы.

Салауатты өмір сүру идеясы және әдістемесі бүкіл тәрбие жұмысының өзегіне айналуға міндетті. Ол тәрбие процесінің нәтижесін жоғары көтереді. Ол үшін тәрбиешілер салауатты өмір сүруді ынталандыру және оның жүйесін құруы қажет.

Қазіргі кезеңдегі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуында орын алып отырған қиындықтарға қарамастан, салауатты өмір сүрудің мемлекеттік жүйесі түпкілікті, жалпы адамзаттың рухани байлықтарға негізделуі тиіс. Ол жеке бастың үйлесімді дамуына, денсаулықты нығайтуға, адамдардың тіршілік үшін белсенділігін арттыруға ықпал жасауды өзінің басты мақсаты етіп алуы керек.

Әдебиеттер:

1. Құсмидинов М.Е. Дене шынықтыру және спорт жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмысының негіздері: оқу құралы.-Алматы: Эверо, 2019.-88 б.
2. Мубараков А.М., Білім беру саласындағы педагогикалық зерттеулер жүргізудің әдіснамалық негіздері: Оқу құралы.-Қарағанды: Ақнұр, 2018-138 б.
3. Омарова В.К. Жалпы білім беретін мектептің 12-жылдық оқытуға ауысуының мәселелері: Оқу құралы.-Алматы: Отан, 2020-125 б.
4. Алимханов Е.А. Дене тәрбиесі және спорттағы ғылыми- әдістемелік жұмыстарды жүргізу: оқу әдістемелік құрал.-Алматы: Қазақ университеті, 2020.-62 б.

ӘОЖ 94 (574)

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕ «ҚЫЗ ЖІБЕК» ЖЫРЫН СУРЕТТЕУДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ПФ21- 1к тобының студенттері **Қуаныш А., Орынбасар С.**
Ж.А. Ташенов атындағы университет
Ғылыми жетекшісі аға оқытушы **Арынбаева Р.А.**

М.Әуезовтің көп жылдар бойында жинақталған, газет –журналдарда жарияланған мақалалары мен зерттеулерін жеке кітап етіп шығару 1958 жылы ғана сөз болады. Алғашқы тәжірибе ретінде 1959 жылы «Әр жылдар ойлары» атты жинақ жарық көрді. Ал М.Әуезовтің ғылыми еңбектерінің қазақ тіліндегі бір томдығы 1962 жылы жарық көрді. Алғашқы жинақтың редакциясымен өзі айналысып үлгірсе, ал кейінгі «Уақыт және әдебиет» атты жинақты редакциялаған, құрастырған Ысқақ Дүйсенбаев еді. Екі бөлімнен тұратын бұл жинақтың бірінші бөлімін ғылыми зерттеулеріне, ал екінші бөлімін мақалалар, рецензиялар, сөйлеген сөздер мен баяндамаларына арнайды.

М.Әуезов қайтыс болғаннан кейін, оның әдеби – мемориалдық музейі 1963 жылы 27 қарашада ашылып, шығармаларының қолжазбалары және жазылу тарихына қатысты әр түрлі жазба материалдар жүйеге келтіріліп, зерттеу ісі қолға алынады. Жазушының қолжазба мұрасының сипаттамасы жеке кітап болып басылып, 1972 жылы «М.О.Әуезов творчествосы бойынша библиографиялық көрсеткіш» «Ғылым» баспасында басылып шықты. Әуезов шығармашылығына арналған ғылыми еңбектер, диссертациялар, естеліктер жазылды.

М.Әуезов туралы алғашқы монографиялық очерктердің авторлары З.Кедрина мен А. Нұрқатов болды. Кейінірек Е.Лизунованың, Л.Әуезованың, З.Ахметовтің, З. Қабдоловтың, М.Мырзахметовтің, Т.Жұртбаевтың монографиялық еңбектері жарық көрді.

Әрине, жіті қараған кісі А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (Ташкент, 1926) кітабындағы жанрлық жіктеулердің, термин, категориялардың, анықтамалардың дәлдігін, терендігін, өнердің ұлттық ерекшеліктерін тап басып айтудағы даналықты бірден көрер еді [1]. Бұл әдебиеттанудан алғашқы байсалды теориялық зерттеу болса, соған іле-шала өкшелес шыққан М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» аты кітабы қазақ әдебиеті тарихына арналған тұңғыш жүйелі еңбек болып саналады. Бұл туралы 1960 жылы шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихында»: «Қазақстан фольклористері ендігі жерде ауыз әдебиетін сала-салаға бөліп зерттей бастады. Ауыз әдебиетінің шығармаларын жанрлық ерекшеліктеріне қарай бөлу, бұрын зерттеу ісінде болып келген кемшіліктердің орнын толықтырды, өйткені Радловтың жинағы шыққаннан кейінгі мезгілде бұл мәселе шын мәнінде қайта қаралмаған еді. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың бас кезінде Фалев, Диваев, Сейфуллин, Әуезов сияқты фольклорист-ғалымдар ауыз әдебиетін жанрға бөлу жөніндегі мәселені қазақ халқының тарихымен байланыстырады. Осы айтылған жайлар 1920 жылдардың соңғы кезінде М. Әуезов еңбегінде («Әдебиет тарихы» Қызылорда-Ташкент 1927 ж.), 1930

жылдардың бастапқы дәуірінде С. Сейфуллин зерттеуінде («Қазақ әдебиеті» 1-кітап, Қызылорда, 1932 ж.) тереңірек баяндалады»,—деп жазған.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры мен «Қыз Жібек» махаббат жыры болумен қатар көшпелі қазақ халқының өзгеден бөлек тұрмыс –тіршілігінен, салт, кәсібінен көп мәлімет беретін, қалың қазақ жайлаған жібектей шалғыны, көлеңкелі ағашы, қоңыр желі, малға шүйгін ақ көдесі бар. Сарыарқаның жыры барлық қазақ елінің ішкі, сыртқы өмірінің күйі, даласы мен кәсібі, салтының жыры... Кең ауданды әңгіме осы сияқты белгілеріне қарағанда, Қозы Көрпеш қазақтың сымбатты өнерінің ішінде ұзаққа созылған тұтас бір дәуірдің мол қорытындысы болады» [2,120-б.] – деп жоғары баға береді.

«Қозы Көрпеш – Баянның мәнісі» атты бұл талдауында жазушы жыр кейіпкерлеріне жеке-жеке тоқталып, олардың әрқайсысының бір-біріне де, басқаларға да мүлде ұқсамайтын өте шебер жасалған типтік бейнелер тізбегі сияқты. «Ежелден мінезге қарап, адамға баға беріп, бар өмірінде мінез бен туысқа қарай сын жасап, барлық тіршілік жіптері көп тараулы мінездермен жалғасатын қазақ елі бұл әңгіменің тұсында өзінің мінез сынына жүйріктігін айқын көрсеткен» [2, 121-б.], - дейді. Жырдағы бір жағынан, өте нәзік, сұлу сезімді махаббат иелері мен, екінші жағынан, қара күш пен дүниеқор пысықтардың тартысы «қасын түйген қара бұлт пен жүйрік, өткір найзағайды алыстырғандай болады,» - деп сипаттап көрсетеді.

Автор осы сияқты жырдың аса жоғары көркемдік ерекшеліктері қатарына оның мағыналы мазмұнынан басқа тіл кестесі мен өлең түрін де қосады. «Мұның тілі батырлар өлеңіндегі құлан жортыс сияқты құба жондатқан аспандағы тіл емес. ...Жақын замандағы шешен қазақтың ортасында кестелеп айтылып жүрген қара тілі» [2,131-б.].

Оның ішінде кәрі–жас бірдей сүйетін салт өлеңдері: жар –жар, қоштасу, естірту, жоқтаудың бәрі де бар. Олар әңгіменің ағымына өте жарастық болып, сұлу түр болып үйлесіп кететінін айрықша атап өткен.

М.Әуезов «Қыз Жібек» жырын да өзіндік ерекшеліктеріне қарай талдай келіп, оны ел әдебиетінің ішінде жазбаның романы сияқты көрінеді деген тұжырым жасайды.

Бұл 3-бөлім 1939 жылы шыққан еңбекте «Ғашықтық жырлары» деп аталып, біраз өзгертілген. Авторлар «Ғашықтық жырларының» батырлық эпостан басты- басты үш өзгешелік, ерекшелігін атап көрсетеді:

1.мұндағы өзекті тақырып екі жастың ынтық махаббаты мен бақытқа жету жолындағы тартысы, қайғы- зары; 2.бұл жырлардың драмалық негізде халықтың әдет- ғұрып салты жатады; 3.бұларда образдар реалистік түрде сипатталады, оқиғалары мен кейіпкерлердің іс-әрекеттері психологиялық жағынан нанымды етіп беріледі деп есептейді.

Қорыта келгенде, жырдың ескі әдет-ғұрып, ертедегі сенім-нанымнан аса алмай, жесірлік, әмеңгерлік салтына амалсыз ойысқанына өкініш білдіреді. Дегенмен «Қыз Жібек» жырының көркемдік ерекшелігін сүйсіне отырып талдайды.

М.Әуезов «Әдебиет тарихы» атты оқулығында: «Қыз Жібек» - ел салты, ел ескілігінің бір табысы. «Қыз Жібек» әңгімесінде қазақ сияқты елдің бұрынғы әйелге берген бағасы білінеді... «Қыз Жібек» әңгімесі жалғыз ғана әйел емес, барлық елдің дүниені түсінуі мен ұғынуын тұтас көрсетеді [2,135-б.], - деп кейіпкерді жалғыз емес, сол ортасымен тығыз байланыста қарастырады

Жырдың ең құнды жағы, оның тілінің өте бай, таза, көркем болып келуінде деп, «...Сипаттауға келгенде, көріктеу, ұқсатудан гөрі теңеу сөздерді молырақ қолданады»... Көп жерде жырдың ұйқасы тек сыртқы жағынан ғана емес, көбіне ішкі жағында болады» [2,413-б.], - деп әдеби көркемдік талдаудың да үздік үлгісін көрсетеді.

Әдебиеттер:

- 1.Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы: Жазушы, 1989.-119б.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы.-Алматы: Ана тілі, 1991.-240б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы: Жазушы, 1-кітап, I том, 1960.-430б.
4. Песни степей. -Москва: Просвещение, 1940.-230с.
5. Әуезов тағылымы. -Алматы: Жазушы, 1987.-430б.

ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ДАМУЫ

Раймбердиев М. Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м.,аға оқытушы Туребеков Б.А.

Қазақ күресінің тарихы ұлтымыздың өмір тарихымен тығыз байланысты. Балуандардың күш сынасуы ат жарысы, ақындар айтысы сияқты қазақ халқы өнерінің ажырамас бір бөлігі болып саналады. Қазақтар күш иесін «алып», «толағай», «балуан» деп атап, оны ерекше қасиет қонған адам ретінде таныған. Күрес – ұлттық мәдениетіміздің маңызды бір саласы болып табылады. Қазақтардың жыл он екі ай далада өмір кешіп, үнемі қозғалыста болу тірлігі, жас баладан бастап еңкейген кәріге дейін дене-күш дайындығына ерекше талап қойды. Қазақ елінде ат үстінде еркін отырудан бастап, садақ ату, күрес, жекпе-жек айла-тәсілдерін меңгеру ұл мен қызға бірдей қойылатын талап деңгейіне көтерілді.

Халқымыздың ұлан-байтақ аумақта орналасуы, көшіп-қонып жүруге негізделген шаруашылығы және көршілес елдер салт-дәстүрлерінің ықпал етуі қазақ жерінде балуандық өнердің бір-бірінен айырмашылығы бар бірнеше түрлерінің дамуына негіз болды. Ертегі, аңыздарда, батырлар жырларында, тарихи және көркем шығармалар мен, археологиялық қазба деректерде күрестің бірнеше түрлері болғандығы туралы көптеген дәлелдер кездеседі.

Қазақ топырағында балуандық өнердің ежелден келе жатқанын мына бір тарихи оқиғадан айқын аңғаруға болады.

Осыдан 18 ғасыр бұрын 371-381 жылдар арасында ғұндар патшасы Баламбер (Атилланың алдындағы патша) өзінің жеңістері мен мемлекеттік шешімдерінен кейін үлкен той-жиын өткізіп, оның негізгі бір бөлігі ретінде ат жарыс, балуан күресі, садақ ату, найза лақтыру, аударыспақ, теңге алу, т.б. ойын түрлерін өткізген. Ал сол кездегі ғұндар тілімен осы ойын түрлері былай айтылған: Ээр-хүреш, Ат-хуреш, Ланса-хуреш, Шабарман-хүреш, Жебе-хүреш, т.б. Ээр – ер күшті мағынасында, Хүреш – балуан күресі мағынасын білдіреді. Біздің дәуірімізден 3 000 жыл бұрын салынған Бени-Гассан жеріндегі перғауынның табытындағы суреттерден Мысыр жауынгерлерінің ең маңызды жаттығуларының бірі күрес болғандығын көруге болады.

Көне грек жазушысы Эллиан (б.з.б. II-III ғасырлар) сақтардың әдет-ғұрыптары туралы жаза келіп, мынандай деректер келтіреді: «...егер сақ жігіті үйленгісі келсе, алдымен өзінің болашақ қалыңдығымен күресіп жеңуі қажет. Олай болмаған жағдайда, жігіт сол қыздың қол астына күтуші құлы ретінде өтеді».

Қазіргі Орталық Мексика жерінде өмір сүрген (б.з.б. 909 жыл) Мая мәдениеті тарихында доп ойындарымен қатар жекпе-жек түрлерінің де жақсы дамығандығы белгілі. Осындай сайыстар кезінде адамдар күрес әдістерін кеңінен қолданып, арнайы киім киген.

Көне грек жазушысы Клавдий Элиан: «Сақ жігіті өзі ұнатқан қызға үйленгісі келсе, сол қызбен күресуге міндетті болған. Егер бұл белдесуде қыз жеңіске жетсе, онда жігіт соның қол астында қалып, бағынышты болады. Мықты, күшті жігіттердің ғана мерейі өсіп, билік жүргізген», — деп жазады. Ал, кіндік Азия елдерін шарлап, жиһангерлігімен аты шыққан итальян саяхатшысы Марко Поло да күрес өнері сақ елдерінде өркендеп өсіп, әскери-қолданбалы жаттығудың бір түріне айналғанын және жігіттермен бірге қыздардың да күреске түсетінін айтып, тарих шежіресіне тіркеген. Тағы бір саяхатшы, король Кастилий Генрих III-тің жіберген кісісі Рей Гонзалес Клавдихо өте-мөте құнды деректерді келтіреді. Ол даңқты қолбасшысы Темірдің сарайында ең күшті балуандардың белбеуден ұстап күрескенін тамашалайды. Бұл 1403-1406 жылдар аралығы екенін ескерсек, белбеуден ұстап күресудің ережесі әлдеқайда ертеден бастау алғанына көз жеткіуге болады. Темір әміршінің белбеуден ұстап күресуге қатты назар аударып, көз салып қарап отыруы туралы тың тарих жылнамасының мәні зор. Атақты, ауыр айқастарда жеңіске жеткен балуандарға алтыннан,

күмістен, басқа да бағалы металлдардан жасалған сыйлықтар, тарту-таралғылар беріліп отырған. Тағы бір құнды жаңалық: атақты тарихшы Әбілқазы Бахадүрхан былай деп жазады: «Чурас деген бектің бірі айтты: «Осында бір күшті бар. Сол онымен күресіп көрсін. Егер ол оны жеңсе, мен мұсылман боламын. Моңғолдың күштісін алып келді. Шейх білекті түрінді. Әлгі балуан өте қарулы екен. Бірақ, Шейх оны кеуде тұсынан қатты ұрып еді, моңғол есінен танып құлап жатты... Әмір Чурас жағдайды көргеннен соң мұсылман дініне енді. Бұл күні 160 мың адам мұсылман дінін қабылдады. Содан бері Шағатай ұлысында ислам мемлекеттік дін болып жария етілді».

Діни-саяси мәнге ие болған күрестің құдіретін осыдан-ақ білуге болады. Ру, тайпа өкілдерінің даңқты балуандарын бүкіл қазақ білген.

Жылдар жылжып өтті, ғасырлар артта қалды. Содан бері қазақтың ұлттық спорты – күрес ешқашан тіршіліктен тыс қалмай, бірге жасасып келеді. Тарихи жазбаларда балуандық өнер туралы деректер өте көп. І.Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасы мен Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы балуандардың айқастары халықтың бауырынан бастау алған өнердің мәңгілік екенін дәлелдейтін бір ғана мысал. Батырлар жырларына зер салсаңыздар халықтың жекпе-жек өнеріне асыл мұра ретінде қарағанына күмән келтірмейсіз. Академик, ғалым Әлкей Марғұлан «балуан» сөзін көне түркінің «блбл» сөзінен шыққандығын айта келіп, Орхон-Енисей жазуындағы «балбал» сөзі «кемпір тас» қазіргі уақыттағы «балуан», яғни күшті, мықты, алып ұғымын беретіндігін көрсетеді.

Қазақ күресін бүгінде әлемнің көптеген елдері танып білді. Қазақ күресінен өткізілетін жарыстар республикалық дәрежеден асып, Азия және Әлем біріншіліктері деңгейінде өткізіле бастады.

XX ғасырдың бас кезіне дейін балуандар салмақ дәрежесіне немесе жас ерекшеліктеріне қарай күрескен. Ол уақытта «итжығыс», «бас аттау» сияқты тәртіптер болған.

«Итжығыс» — екі балуанның күресуі кезінде болатын жағдай. Екі балуан бір-бірін жеңе алмаған жағдайда «итжығыс» болды деп күресті тоқтатқан немесе балуандардың екеуі де бір мезгілде жерге құлаған жағдайда «итжығыс» деп, балуандарды қайта күрестірген.

«Бастан аттау» қазақ халқының көне ырымдарының бірі. Негізгі мағынасы – бір адамның екінші адамның басынан аттауы арқылы «күш» алу. Бұл түсінік бойынша жеңілген адамның «күші» жеңген адамға өтеді. Күресу кезінде жеңген балуан жығылған балуанның басынан аттаса жеңімпаз атанған.

1928 жылға дейін қазақ күресіне арналған бірыңғай ереже болған жоқ. Сондықтан күреске шыққан балуандардың жас ерекшеліктері, салмақ дәрежелері ескерілмеді. Балуандар күресі алдын ала өзара ауызша келіскен шарт бойынша өткізілді.

Әр аймақта күрестің өзіндік ережелері болған. Күрес киімі әр өңірдің дәстүріне сәйкес ойластырылып, киілетін болған. Қандай ережемен белдесетіндерін балуандардың өзара келісімдері бойынша шешіліп отырған. Сондай-ақ, күресудің әдістерін балуандар өзара ақылдаса отырып, алдын-ала айтып отырған. Халық арасында ауыздан ауызға жеткен күрес ережелерін қатаң түрде сақтауға тырысқан. Сол заманда ең мықтыны атайтын «түйе балуан, өгіз балуан» сөзі бүгінгі күнге дейін айтылып жүр.

Тұңғыш рет қазақ күресі 1938 жылы Алматыда өткізілген колхозшылардың республикалық спартакиадасының бағдарламасына енгізілді. Ұлттық күрестен сайысқа түсушілердің қарасы көп болғандықтан, оларды үш топқа бөліп тастады. Жеңіл салмақтағылар – 65 келіге дейінгі, орта салмақтағылар – 76 келіге дейінгі, аса ауыр салмақтағылар – 76 келіден жоғары салмақ дәрежелерінде белдесті.

Бұл спартакиада Семей облысының балуандары: С.Адасқанов, К.Алтыбасаров және И.Түменов республика жеңімпаздары атанды.

Бұл спартакиада Ел мықтыларының есімін көпке танытумен бірге, ұлттық күрес өнерінің өрісін кеңейтуге жол ашты.

Кезекті екінші спартакиада 1939 жылы Семей қаласында жалғасты. Бұл жолы жанкүйер қауым боз кілем үстінде тағы бір таланттардың шоғырына куә болды. Жеңіл салмақта —

Құрманбаев /Алматы облысы/, орта салмақта — Досқалиев /Батыс Қазақстан облысы/, ауыр салмақта — Мусин /Павлодар облысы/ қарсыластарын түгелдей тізе бүктіріп, жеңіс тұғырына көтерілді. Дәл осы жарыста «түйе палуан» атағы үшін сын өткізіліп, онда Батыс Қазақстан облысының өкілі Досқалиев жеңіске жетті.

Дәстүрлі қазақ күресінің өрісін кеңейтіп, балуандардың тәжірибесін халық мұратына жаратуға 1940 жылы жақсы мүмкіндік туды. Қазақстан Республикасының 20 жылдық мерекесі күрмегіне арналған біріншілікке қатысушылар енді бес салмақ дәрежесі бойынша күрес кілеміне шықты. Жеңіл салмақта – Байдәулетов, жартылай жеңіл салмақта — Құрманбаев, орта салмақта — Төлегенов, жартылай орта салмақта — Мақманов, ал ауыр салмақта — Жұмабаев бас жүлдеге ие болды. 1955 жылы салмақ дәрежесі сегізге дейін көбейтіліп, қазақ күресі бойынша жарыстың жалпы ережесі бекітіліп, жарыққа шықты. Бұл іске қамқорлықпен қарап, ұйтқы болған Мұзафар Рақымқұлов есімі жанкүйерлердің жадында сақталатыны даусыз.

1952 жылы Түрікменстанның астанасы — Ашхабадта Орта Азия мен Қазақстан Республикасы спортшылары арасындағы спартакиада ойындарының бағдарламасына ұлттық күрес те енгізілген еді. Бұл жерде бес елдің білікті мамандары өзара ақылдасып, ұлттық күрестің негізгі ережесі етіп қазақ күресі тәсілдерін алуға келісті. Өйткені, қазақ күресінің ережелері классикалық күрестердің табиғатына жақын әрі оның болашағы зор екендігі анық еді.

Күткендей-ақ, бұл дүрмекті, аса тартысты күрес бәсекесінде қазақстандықтар табысты болды. Жеңіл салмақта семейлік К. Бибатыров, орта және жартылай ауыр салмақтарда қарағандылықтар Күлен Бәкіжанов пен Әлімшайх Селімбаев үздік шықты.

1959 жылы Мәскеудегі КСРО халықтарының екінші жазғы спартакиадасын өткізу кезінде ұлттық спорттық күрес түрлері бойынша бапкерлер мен мамандардың Бүкілодақтық бас қосу семинар-жиыны болды. Негізінен онда жарыс ережесін түпкілікті екшеп, хаттау мәселесі қаралды. Мамандардың талқылау барысында қазақ күресімен бірге грузиннің «чидаоба», молдаванның «трынта» күресінің ережелері аса жоғары бағаға ие болды. Одан соң қарағандылық балуандар Ж.Тәтиев пен С.Аманжолов спартакиадаға жиналған қалың жұртшылықтың алдында қазақ күресінің әдіс-амалдарын асқан шеберлікпен көрсетіп, қошеметке бөленді. Бұған дейін 1949 және 1953 жылдары да Қазақстанның біріншілігі болып жатқан тұста республикамыздың беделді мамандары қазақ күресінің ережесін жетілдіріп, пысықтау мәслихатын өткізді.

Қазақ күресінің басты ерекшелігі: табан тіреп ұстасқан сәтте тобықтан қағуға, шалуға рұқсат етіледі, ал ұстасқан бетте қолмен аяқтан алуға болмайды. Қазақ күресінің ауқымы, көкжиегі өте кең. Қазақ күресін жетік меңгерген адам өзге халықтардың күресін еркін меңгеріп кетеді. Кейбір әдістер күрестің классикалық түрлеріне сай келетінін айта кеткен дұрыс. Қазақ күресінің ең бір ерекше тұсы мұнда төрттағандату (партер) жоқ.

Әрине, осындай ғажап күресі бар қазақтан әлем мойындаған даңқты балуандардың (Ә. Айханов, Ж. Үшкемпіров, Д. Тұрлыханов т.б.) шығуы заңды құбылыс.

Бүгінгі таңда қазақ күресінен үш Әлем, екі Еуропа, алты Азия біріншіліктері болып өтті. Төл күресімізден тұңғыш рет ұйымдастырылған әлем додасы 2006 жылы Алматы қаласында жалауын көтерсе, екінші Әлем біріншілігі Ресейдің Орск қаласында өтті, үшінші Әлем біріншілігі 2010 жылы Қазақстан Республикасының елордасы Астана қаласында жалауын көтерді. Ал, Еуропа Біріншілігі 2007 жылы Ресейдің Орынбор қаласында өтті. I Азия біріншілігінің тұсауы тұңғыш рет 2005 жылы Ресейдің Алтай республикасындағы Қосағаш елді мекенінде кесілді. II Азия біріншілігі 2006 жылы Моңғолияның Баян-Өлгей аймағында, III Азия біріншілігі 2007 жылы Қазақстанның Қарағанды облысындағы Қ.Сәтпаев қаласында, IV Азия Біріншілігі 2008 жылы Қырғызстанның Шолпан-Ата қаласында, V Азия біріншілігі 2009 жылы Қазақстанның Қызылорда қаласында, VI Азия біріншілігі 2010 жылы Қазақстанның Өскемен қаласында, 2011 жылы VII Азия біріншілігі және I Әлем Кубогы Индияның Пуна қаласында, Жастар арасында I Азия біріншілігі мен I Әлем чемпионаты Иранның Машад қаласында болып өтті.

Қазақ күресі – нағыз текті күрес түрі. Балуандардың жауырыны толық жерге тисе ғана таза жеңіс болып есептелінеді. Ол нағыз білек күші бұлқынған, қарсыласының жігерін құм қылған апайтөс алыптардың күресі. Сондықтан қазақ күресінің келешегі – кемел, болашағы жарқын.

Әдебиеттер:

1. Қазақ энциклопедиясы, 5 том
2. Сағындықов Е. С. / Қазақтың ұлттық ойындары. — Алматы: «Рауан», 1991.—176 бет. ISBN 5-625-01063-3

ӘОЖ:796.325(075.8)

ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Талдыбек.С.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші —**ғ.м. Іңкәрбеков Д.Б.**

Спорт және қимыл ойындары - дене тәрбиесінің сезімталдыққа негізделген тәсілі, олар денсаулықты сақтауға және нығайтуға өте тиімді, сірә, спорт ойындарының ең қолайлы, кең тараған түрі волейбол болса керек. Волейбол еңбекші бұқараны дене шынықтыру және спортпен тиянақты айналысуға, белсенді демалуға, президенттік сынақ тапсыруға тартудың күшті жолдарының бірі. Енді осы ойынның адам организміне әсері туралы қысқаша тоқталайық.

Ойын тактикасының қарапайымдылығы және доп үшін тікелей тартыстың жоқтығы волейболмен көпшіліктің жаппай айналысуына жол ашады. Ал волейболшылардың организміне түсетін салмақ мөлшері орташа деңгейде. Денеге аса күшті әсер ететін қимыл-жүгіру мұнда аз қолданылады.

Волейбол ойнау реакция жылдамдығын, ептілікті, төзімділікті қалыптастыруға көмектеседі, тыныс жүрек-тамыр, бұлшық ет жүйелерін нығайтады, ой шаршауынан арылтады, жалпы алғанда организмге игі әсер етеді.

Волейбол адамды коллективтік қимылға, жеке бас мүддесін команда мүддесіне бағындыра білуге, тәртіпті, болуға, өзгелерге дер кезінде көмекке келуге үйретеді.

Дәрігерлер мен дене шынықтыру, спорт мамандарының бір ауызды пікірінше, волейболдың емдеу-сауықтыру мүмкіндіктері орасан зор. Сондықтан осынау тамаша ойын әрбір мекеме, жоғары оқу орны, мектеп, демалыс орындарында берік орын алса, нұр үстіне нұр болар еді.

Волейбол ойыны аумағы 9x18м алаңда өткізіледі. Ортадағы сызық алаңды екіге бөліп тұрады. Ортаңғы сызықтың үстіне екі бағанға керілген волейбол торы орантылады. Тордың биіктігі ойыншылардың жасына немесе ұл не қыздар командасы болып ойнауына қарай әртүрлі болады. Жасөспірім ер балаларға арналған тордың биіктігі-220 см, қыздар үшін 210см болады. Ойынға әрқайсысында 6 ойыншысы бар екі команда қатысады. Әр команданың ойыншылары өз алаңына ораналасады. Ойынға диаметрі 65-68см, салмағы 250г-дық доп пайдаланылады. Бір команданың ойыншылары допқа үштен артық қол тигізуіне болмайды. Осыдан кейін доп тордан асырылуға тиіс. Сондай-ақ бір ойыншы допқа қатарынан екі рет қолын тигізуіне рұқсат етілмейді.

Ойынның барысында доп қай алаңға түссе, сол командада осы жолы ұпайдан ұтылған болып есептеледі. Допты ойынға қосу хұқына ие болған қарсыластары сағат тілі бағытымен қозғалып, орын ауыстырады. Ойын осылайша жалғаса береді.

Қарсыласынан екі ұпай артықшылықпен 15 ұпай жинаған команда жеңіске жетеді.

Жасөспірімдердің ойыны 3 кезеңнен тұрады. Екі кезеңде ұтқан команда жеңген болып есептеледі. әр кезеңнен кейін командалар алаңдарын алмастырады. Шешуші кезеңдерде бір команда 8 ұпай жинағаннан кейін екі команда алаңдарын алмастырады.

Волейбол- елімізде кең тараған ойындардың бірі. Оның көпшіліктік сипат алуы волейбол ойынының ережелері мен қажетті құрал-жабдықтарының қарапайым және бұл ойын қызықты да әсерлі болуына байланысты.

Волейбол ойынының ереже-талабы мынадай айла тәсілдерден тұрады: оқушылардың орын ауыстыруы, допты бір-біріне беруі, допты ойынға қосу, шабуыл соққысы және оған тосқауыл қою.

Волейбол алаңының аумағы шағын болғанына қарамастан ойын кезінде ойыншы тек өз орнын ғана сақтап тұрмайды. Ойын кезінде қажетті жағдайға байланысты орын ауыстыра беруінің үлкен мәні бар. Орын ауыстыру дегеніміз - техникалық тәсілдер мен тактикалық іс-қимылдарды шебер орындап шығу мақсатында командадағы ойыншылардың бір-бірімен орын ауыстыруы. Егер ойыншы бастапқы қалыпта қолайлы жағдайда тұрса, онда ол орын ауыстырулары да оңай орындайды. Ойыншының бастапқы қалпы-оның негізгі тұрысы. Волейболшының ең қолайлы бастапқы қалпы-екі қолын шынтақтан сәл ғана бүгіп, дененің салмағын екі аяққа тең түсіріп, кеудені аздап ілгері бейімдер тұру. Оқу -жаттығулар процесін жоспарлау мен ұйымдастыру әдістемесі

Арнайы спорт мектептері мен дене тәрбиесі мәдениетінің болашақ мамандарын даярлайтын оқу орындары оқушыларын волейбол спорт ойынының қыр-сырына қанықтыру-өте күрделі процесс. Олар:

1. волейбол ойыншысына тән дене құрылысы, күш-қуаты және ұжымдық әрекетке бейімдігі бар жаттығулар таңдау;

2. Әрбір жаттығушыларға тән психологиялық ерекшеліктерді үнемі назарда ұстау;

3. 10-20 жас аралығындағылардың өсуі мен - анатомиялық -физиологиялық құрылымын зерделі тексеру;

4. Болашақ волейбол спорт ойынын жете меңгерушілерге қойылатын арнайы талаптарды үнемі басшылыққа алу қажеттігі;

5. Жаттығушылардың ойын барысындағы атқартын функцияларын алдын-ала белгілеу;

6. Жаттығу жүйесін алдын-ала жоспарлай отырып оның нәтижесін талдау;

7. алдағы болатын спорт жарыстарының мақсаты мен міндетін ойыншылармен бірлесе отырып талқылау;

8. Жаттығушыларды үнемі дәрігерлік байқаудан өткізіп, оларға берілетін жүктемелердің организм мүмкіншілігіне үйлесімділік табуын қадағалау;

9. Жарыс-жаттығу кезеңі мен демалу және ширақ мерзімдері арасындағы органикалық бірлестіктің мерзімін белгілеу;

10.Машықтанушы жастардың болашақ үлкен спортта биік тұлға дәрежесіне дейін көтерілуіне жағдай жасау.

Сөйтіп, көпжылдық жаттығушылар мен жаттықтырушылардың көздеген мақсатына жетуіне бірден-бір себепші жоғарыдағы аталып өткен кезеңдердің жүйелі, ізбе-ізділікпен бірігуінен болатын нәтиже екендігін ескертеміз.

Көп жылдық дайындықтарға арналған оқу-жаттығу процесіне байланысты құбылыс. Себебі, жаттығу-дәріс кезінде әрбір шәкірт-машықтанушы тапсырма алады, оны өз бетімен орындайды. Тапсырманың түрлерін жаттықтырушы алдын-ала жоспарлап, оның мүлтіксіз орындалуын қадағалап отырады. Жаттығушылар орындайтын ойын тәсілдері бұрынғы меңгерген техникалық жаттығудың күрделіленген түрі немесе бұрын меңгерген ойын элементінің жалғасы да болуы мүмкін.

Сол сияқты жылдық оқу-жаттығу кезеңі жылдың екі кезеңіне бөлінуі мүмкін, олар күз-қысқы және көктем-жазғы уақыттар болады. Бұл кезеңдерге сәйкес оқу-жаттығу процесі негізгі үш мерзімдік болып бөлінеді: дайындық, жарыс және өтпелі шақ, әрбір кезеңге тән жаттығу, ойын техникасын меңгеру, демалу мен ширау сияқты әдейі ұйымдастырылған оқу-жаттығу формалары бар. Машықтанушылардың спорттық жаттығушыға бапкерлер дербес

жаттығуға тапсырмалар да беруге болады. Бұл - спортшының өз бетімен іздену жұмысының өте болымды формасы. Әрбір шәкірт-спортшы өзінің командалық ойында атқаратын қызметіне байланысты әрекетін сапалы атқарудың тәсілін күрделендірудің әдістемесін өз бетінше меңгеруіне жағдай жасайды және оның ойын процесінде кездесетін, оқиғаға алдынала дайындығын қамтамасыз етеді. Жаттығушы-спортшылардың өз бетімен орындайтын дербес жұмысы командалық ойын өрнегін берік игеруге ғана мүмкіндік туғызбайды, ол жеке спортшының ойыншы ретін де құнды қасиеттерін өзін-өзі билеушілікті, ұйымшылдықты, өзінің түпкі ойына жету мақсаттылығын қалыптастырады.

Сонымен, оқу-жаттығудың әрбір кезеңінің міндеттері мен мақсаттарын және формаларын таңдап алу, біріншіден, жаттығу міндеттеріне, екіншіден, оқу-жаттығу көлемі мен күрделілігіне, үшіншіден, командадағы спортшылардың жаттығу-спорттық мүмкіншілігіне байланысты.

Волейболшылар - оқу - жаттығу процесіндегі басты тұлға. Егер бапкер әрбір спортшыға жаттығу барысында дербес назар аударып, дер кезінде көмектесе, талапкерге зер салса, онда әрбір волейболшы өзін бапкердің сенімді шәкіртімін деп сезінеді, оның адамгершілік көмегін шын ниетпен қабылдайды. Осындай ынтымақтастық педагогикасы жағдайында барлық жаттығушылар шыныға білуді, ойын өрнегін өзі жасауды, сүйеді, өзі таңдаған спорт түрінен болашақ қуаныш зор табыс, мәртебе күтеді.

Волейболшылар үшін әр жылдық оқу-жаттығу жұмыстарының нормаларының дұрыс орындалуы негізгі заңға айналуы қажет.

Оқу-жаттығу процесіне бөлінген жаттығу уақыты жаңадан жаттығушылар үшін 2 академиялық сағат, дайындығы жеткілікті оқу-жаттығу уақыты 4 сағат мөлшерінде. Оқу-жаттығу мерзімі мен оның жалғасының уақыты, спорт мектебінің педагогикалық ұжымының басшысының келісімімен белгіленуі міндетті.

Сол сияқты, арнайы спорттық бағыттағы мектептердің волейболға машықтанушы топтарға арналған төмендегілердей құжаттардың болуы міндетті: оқу бағдарламасы, оқу жоспары, оқу сағаттарының жылдық тізбесі, жеке топтардың командалық жеке дара және болашақ жоспарлары, жаттығу кестесі, сынақ-бақылау нормативтерін тапсыру кезіндегі нәтижелері көрсетілген құжаттар және жаттықтырушы-бапкердің дәріс мазмұны жазылған колжазбасы, ең кемінде бір айға арналған жұмыс-дәріс жоспары болуы қажеттілік.

Болашақ волейболшы - шеберлер мектебіне қабылданатын спортышлардың дайындау барысында-оларға қойылатын негізі талаптардың бірі, оның ұжымдық ойындағы жеке рөліне ерекше назар аударылу қажеттілігі осы жерде тәжірибелі бапкер «жалғыз шауып бәйге алмас, жалғыз ағаш орман емес», «Жалғыздың үні шықпас- жаяудың шаңы шықпас»- деген халық мақалының педагогикалық мәніне көңіл бөлгендері жөн демекпіз.

Волейболшылар дайындайтын мектептің әрбір жылы, белгілі сынақ, емтихан және болашаққа жолдама беретін оқу-жаттығу мектебіне айналғанда ғана көздеген нысанасына жетеді.

Оқу-жаттығу кезеңінде жаттығушылар тек қорғаныста ойнау менен ғана шектелмей, оңтайлы-нәтижелі шабуыл шебін де меңгергендері жөн. Олар-ойыншылардың келісімді бағытта орын алмаса отырып шабуыл сәтін шалт ұйымдастыру, тез алма-кезек өз орнын ауыстырып отыру мүмкіншіліктерін меңгерулері. Бапкерлер бұл кезеңде -2:1, 3:1, 2:2, 3:2, 3:3 сияқты ойын барысын шәкірттердің меңгеруіне жағдай жасаулары негізгі қажеттіліктердің бірі.

Жалпы білім беретін мектептердің X-XI сыныптарындағы дене тәрбиесі пәнінің өзіндік ерекшеліктері барлығын мұғалімдер зерделі түрде ұйымдастырулары керек. Себебі бұл сыныптар оқушылары спорт ойындарының бір түрімен тиянақты, зор ыждағаттылықпен шұғылдануға ерекше мән береді, сондықтан да олардың ойын шеберлігіне мән беріп, жүелі, мақсатты жаттығулар ұйымдастыру мақсаты қойылуы міндетті. Бұл жастағы оқушылар психологиясына тән ерекшеліктер спорт ойындарының әдіс-тәсілін меңгерумен бірге оларға тән қимыл-қозғалыстардағы үйлесімділік, өзара келісімділік, ақыл- ой, сана -сезім және еріктілік сияқты қасиеттердің жүйелену кезеңдерінің бастау алулары. Сондықтан да мұғалімдер мен жаттықтырушылар мидың бұл кезеңіндегі негізгі шарттардың бірі олардың ойын ережелерінің күрделі тәсілдерін үйреніп меңгерулеріне ерекше уақыт бөлулері

болашақтағы олар іс-әрекеттерінің нәтижелілігін қамтамасыз ететінін ескертеміз. Оқушылардың волейбол ойыны дәрісін нәтижелі ұйымдастырудың бір пайдалы- тиімді түрі « арнайы бағытта өткізілетін тәжірибе дәрісі болып былады. Бұл кезеңде ойын-жаттығу барысында жан-жақты дамыту жаттығуларын тиімді пайдалану арқылы талапқа сәйкес тәжірибелер жинақталады, шеберліктері арттыратын жалпы спорттық жаттығулар түрінде өз беттерінше таңдау мүмкіншілік алады. Жоғары сыныптарда спорт ойындарының жеке түрлері мен оларға тән сипаттар да күрделене түскені дұрыс, себебі іс-әрекеттің күрделілік сипаты-жеке тұлғаның мазмұнын арттыратын құбылыс.

Дене тәрбиесі мұғалімдері болашақ волейболшылар дайындаудың алғашқы бесігі мектептегі дене тәрбиесі дәрісі екендігін назардан тыс қалдырмауы қажеттілік демекпіз, себебі тек дамудың осы кезеңінде төмендегілердей сапалық өлшемдер бар. Олар: теориялық және әдістемелік білімдерді, айла-әдіс шеберлік деңгейін қамтитын бағдарламалық материалдарды меңгеру дәрежелері, денешынықтыру- сауықтыру, салауатты өмір салтын баянды ету және спорттық қызметін іске асыру қабілеттері. Оқушының денешынықтыру және ойнау даярлығы жөніндегі жетістіктерін бағалаған кезде табиғи дарындылықты байқататын қасиетті ғана емес, сонымен бірге нақты сапа және үйлесімділік қабілетін жетілдірудегі жеке қимыл-қозғалыс әрекеттеріне баса назар -бағыт ұстап отыру болашақ үшін маңызды.

Мектептегі дене тәрбиесінің оқу-жаттығу бағдарламасын орындауда оқушылардың тәжірибелік қабілеттері мен спорттық дағдыларды жете меңгеруін, денешынықтыру даярлығын деңгейі мен жауапкершілігін, спорттың жеке бір түрінен шеберлігін бағалау мақсатында оқуды бітіретін IX-XI сыныптарда дене тәрбиесі бойынша «есептелінетіндігі» туралы байқаулар спорттық жеке түрлерін қатесіз таңдауына жағдай туғызатын негізгі шаралардың бірі, яғни үлкен спорт әлеміне «Жолдама» беру деуге де болады.

Мектептегі дене тәрбиесі бағдарламасы бойынша волейбол ойынына машықтану V сыныптан XI сыныпқа дейін жалғасатын спорттық, денетәрбиесі процестері екендігін ескертеміз. Мектептегі спорттық ойындар оқу, тәрбие, уықтыру мәселелерін шенгуге көмектеседі және оларды спорт пен дене шынықтыруға қызықтырады.

Әдебиеттер:

1. Айрапетьянц Л.Р. Динамика тренировочных и соревновательных нагрузок высококвалифицированных волейболистов в годичном цикле подготовки. М. 1981
2. Амалин М.Е., Шилов О.С. Методика оценки соревновательной деятельности в спортивных играх. - Теория и практика, 1980, N99, стр. 19-22.
3. Арестов Ю.М., Годик М.А. Подготовка волейболистов высших разрядов. М., 1980, стр. 127

ОӘЖ.78.06

ОҚУШЫЛАРДЫ МУЗЫКА САБАҒЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

**Мақсым Ж.Н.
Турышбек М.Б.**

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент Кужагулова Г.Е.

Жас ұрпақты тек белгілі бір білім деңгейінде оқытып қана қоймай, жаһандық білім беру жүйесіндегі жаңа стандарттар негізінде бәсекеге қабілетті тұлға ретінде шығармашылыққа баулу, оның жан-жақты дамуына жағдай жасау, оқушылардың өзін-өзін үздіксіз жетілдіріп, қосымша білім алуын қамтамасыз ету мәселесі – қоғамымызда елеулі

орын алып отырған басты міндеттердің бірі. Бұл міндет мектеп жағдайында оқушыларды музыкалық шығармалар арқылы шығармашылыққа баулуда арнайы мамандардың тікелей қатысуымен жүзеге асырылуы шарт. Сабақта оқушыларды тек шығармашылыққа баулып қана қоймай, оқушының өзіне ұнайтын іс-әрекет түрлерімен айналысуына, рухани дамуына және демалуына ықпал ете отырып, дербестікке, қажетті іскерлік-дағдыларға тәрбиелейді. Соның ішінде оқушының музыкаға деген ынтасы мен сүйіспеншілігін тәрбиелеу, сахналық қойылымдарда ән айту, шешендік өнер, әртістік шеберліктерін шыңдау, музыкалық қабілетін қалыптастыру, эстетикалық талғамы мен музыкалық сезімдерін дамыту қазіргі заманда аса өзекті болып отырған қажеттілік [1].

Музыка әлемі адамның ішкі жан-дүниесін еліктіріп қана қоймай, адамның тілімен айтуға күші жетпейтін күрделі бейнелердің адамның сана-сезіміне орнығуына, ой-өрісінің дамуына әсерін тигізетін күдіретті құрал. Музыкалық шығармаларды тыңдау кезінде оны түсіне алмайды деген адамның өзі де әртүрлі сезімтал құбылысқа қалай берілгенін байқамай қалатын кездер де болады. Музыка адамдағы эмоциялық сфераларды аша отырып, сол арқылы идеялар әлемін, алуан құбылыстарды және болмыс шындықтағы процестерді суреттейді. Музыканың адам сезімін, ойын, іс-әрекетін дыбыстық формада суреттейтін қатынас құралы ретінде маңызы зор.

Жас ұрпақтың музыкалық шығармашылық қабілеттерін жалпы өнерге деген қызығушылығы арқылы арттырып, сана-сезімін, рухани дүниетанымын кеңейтудің әсері зор. Сондықтан да сабақта оқушылармен жұмыс істеу барысында, яғни музыкалық шығармашылық қабілетті дамытудың барлық мүмкіншіліктерін пайдалану арқылы алдымен, әрбір шәкірттің музыка өнеріне деген құштарлығын қалыптастырып, эстетикалық талғамын қанағаттандыруға, музыка жөніндегі түсінігін кеңейтуге, ішкі рухани байлығының ірге тасын өз беттерінше қалауға баулу қажет [2].

Б.В.Асафьев балалар музыкалық шығармашылығын дамыту теориясының негізін қалап қана қоймай, музыка сабағында балаларға берілетін білім, дағды, әсер, есту қабілетінің мәдениетін қалыптастыруды қадағалап отыруға ерекше назар аударды. Ол әрбір баланы тұлға деп қарап, оған өз мүмкіндіктерін көрсету мақсатында, өздерінің сезімдерін, ойларын, музыка тілінде жеткізу үшін көңілінен шығатын жұмыстарымен айналысу қажеттілігін айтты. Көңілден шығатын жұмыстармен айналысу қажеттілігі дегеніміз – сабақта оқушылардың өз бетімен еркін айналысуына жағдай жасау, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру және шығармашылық іс-әрекеттерді дұрыс ұйымдастыру арқылы оқушылардың музыкаға деген шексіз сүйіспеншілігін ояту.

Оқушылардың музыкаға деген құштарлығын арттырып, олардың музыкалық іс-әрекетке деген қызығушылығын ояту және шығармашылық қабілетінің қалыптасуына қолдау көрсету музыкалық тәрбие беру үрдісінде педагогтың алдына қойған негізгі де басты мақсаты болу керек. Дегенмен де оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай сабақта олардың жеке музыкалық дамуына арнайы педагогикалық жағдай жасаумен қатар шығармашылық қабілетінің қалыптасуына дұрыс жетекшілік етудің жеткіліксіздігі әлі де елең алып отырған мәселенің бірі.

Шығармашылық жүйесінің әлеуметтік құрылымы және педагогикалық моделі мемлекет тарапынан құжаттармен заңды бекітіледі. Тәрбиенің әлеуметтік-педагогикалық моделі: әр түрлі типті тәлім-тәрбие мекемелерінің мақсаты мен міндеттерін, жүйесін, олардың құрылымын, ұйымдастыру ұстанымдарымен жұмыс жасауын, олардағы білім беру мен тәрбие мазмұнын, оқу-техникалық базаны, кадрлық мүмкіндіктерді қамтиды. Тәрбиелік-білім мекемелерінің әрбір типінің қызметі стандартқа негізделген білімді, іскерлікті, дағдыны, көзқарастар мен түсініктер жүйесін алған жеке тұлғалардың белгілі категориясына нақты бағыттылығымен сипатталады.

Қоғамның әрбір дамуы кезеңдерінде білім беру мен тәрбие жүйесіне жоғары және жан-жақты талаптар қою, оны ұдайы жетілдіру мен дамыту әлеуметтік қажеттілік. Дегенмен, кез келген жүйені жетілдіруде, оның қалыптасып дамуын жан-жақты талдау жасамайынша, теріс және оңды нәтижелеріне сүйенбейінше, оның жұмыс жасауының белгілері мен

зандылықтарын есепке алмайынша мүмкін емес. Оқушылардың шығармашылық тәрбиесінің дамуын талдауда, мектеп жүйесінің негіздерін қарастырмай, оның дамуы мен жұмыс жасауының ерекшеліктерін анықтайтын шарттар мен факторларды зерделемей жүзеге асыру мүмкін емес.

Музыка әлемі адамның ішкі жан-дүниесін еліктіріп қана қоймай, адамның тілімен айтуға күші жетпейтін күрделі бейнелердің адамның сана-сезіміне орнығуына, ой-өрісінің дамуына әсерін тигізетін күдіретті құрал. Музыкалық шығармаларды тыңдау кезінде оны түсіне алмайды деген адамның өзі де әртүрлі сезімтал құбылысқа қалай берілгенін байқамай қалатын кездер де болады. Музыка адамдағы эмоциялық сфераларды аша отырып, сол арқылы идеялар әлемін, алуан құбылыстарды және болмыс шындықтағы процестерді суреттейді. Музыканың адам сезімін, ойын, іс-әрекетін дыбыстық формада суреттейтін катынас құралы ретінде маңызы зор.

Жас ұрпақтың музыкалық шығармашылық қабілеттерін жалпы өнерге деген қызығушылығы арқылы арттырып, сана-сезімін, рухани дүниетанымын кеңейтудің әсері зор. Сондықтан да сабақта оқушылармен жұмыс істеу барысында, яғни музыкалық шығармашылық қабілетті дамытудың барлық мүмкіншіліктерін пайдалану арқылы алдымен, әрбір шәкірттің музыка өнеріне деген құштарлығын қалыптастырып, эстетикалық талғамын қанағаттандыруға, музыка жөніндегі түсінігін кеңейтуге, ішкі рухани байлығының ірге тасын өз беттерінше қалауға баулу қажет.

Шығармашылық мәселесі – қазіргі кезде басты орында тұр. Себебі, оқушының «мен» деген өзіндік адами тұлғасының пайда болуы дұрыс ұйымдастырылған қарым-қатынас құралдарына байланысты болып отыр. Солардың бірі - біздің баяндамыз бойынша оқушыларды шығармашылыққа тәрбиелеу мәселесі. Шығармашылық ұғымы диалектикалық дамудың қарама-қарсылығы мен біртұтастығына сүйенбей өте алмайды. Шығармашылық ұғымы дүниені танудан басталады, ол тек бізді қоршаған табиғат қана емес, ол — адам, адам мен адамның қарым-қатысы, ол — табиғат, табиғат заттары мен құбылыстары, ол — қоғам. Әр қоғамның өркендеуіне адамның ойы мен білімі қандай керек болса, табиғат пен оның байлығы да сондай керек. Осының өзі дүниенің бір-бірімен байланысты дамиды, оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын орта болатынын көрсетеді.

Шығармашылық қабілетін оқушының бойында қалыптастыру білім берудің жүйелі құрылымының барлық буынында жүзеге асырылуы одақ кезеңінде кеңінен қолға алына бастады. Бұл мәселеге қатысты көптеген ағартушылар еңбектер жазды. Шығармашылықтың өзегін моральдық қасиеттер құрайды деп білетін болсақ, онда аталмыш қасиетті қалыптастырудың құралы еңбек іс-әрекеті болмақ. Мектепте оқушылардың моральдық қасиеттерін тәрбиелеу, адамгершілік тәрбиесін қалыптастырудағы негізгі құрал, іс-әрекеттің түрі – сабақ болып табылады.

Қазіргі ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе – балаларды рухани және шығармашылық дамыту. Рухани даму дегеніміз - өзінің өмірдегі орнын, атқаратын міндетін, қазіргі және болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілігін, дүниенің күрделі құрылымын түсіну және өзін-өзі үздіксіз, бірқалыпты жетілдіру. Адамның тәндік, физиологиялық, психикалық және әлеуметтік дамуын рухани дамудың өлшемі ретінде алуға болады. Рухани даму тұлғаны қалыптастырудың өзегі болып табылады. Даму дегеніміз – адамның тәндік, жандық және рухтық сипатының біртұтас үйлесімділікте өрбуі, яғни дүниедегі адам болмысының көздеген басты мақсаты екендігі белгілі. Адам жаратылысынан дамуға қабілетті болады. Оның бойында дамуға ықпал ететін күдіретті күш бар, оны рух деп атайды. Рух дамудың қозғаушы күші. Адамды дамытудағы оған ықпал ететін сыртқы жағдайлардың нәтижелі болуы үшін, ол оның жан дүниесімен, рухымен сәйкес келуі тиіс.

Музыка сабақтарында ойындық іс-әрекеттерге, күнделікті қарым-қатынаста, қоршаған ортамен өзара байланыста болу қарастырылған. Бұл жағдайларда мұғалім елімізде әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне сәйкес қажетті көрнектілік және оқу құралдар жиынтығын пайдалану, айналасындағы адамдармен қарым-қатынас рухани тәрбиені жобалап және ұйымдастыру мүмкін болды. Оқушының тілі оның күнделікті мінез-құлқын бағыттау мен

реттеу құралына айналатынын айтылса, оның ерік әрекетінің дамуы сол әрекеттің мақсаттылығының дамуы, мақсат пен міндеттердің арасындағы қатынасты анықтау, әрекетті орындаудағы сөздің реттеушілік мәнінің артуымен және байланысымен түсіндіреді. Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, балалар бос уақытта ерік қасиеттері мақсатқа ұмтылушылық, батылдық, табандылық, ұстамдылық, дербестік түрлері мен тілінің қалыптасып дамуына толық мүмкіндік бар.

Оқушының жеке тұлға болып қалыптасуының бірінші жағы өзінің алатын орнын түсіне білуі, осыдан мінез-құлық сарындарының жаңа типтері, екінші жағы сезімі мен еріктің дамуынан пайда болады. Тек қана өзі емес, айналасындағы адамдардың да сондай көзқараста болғанын қалайды. Балада жаңа әлеуметтік өмір иесі болу тілегі пайда болады. Өзіне қандай да бір жүктеме алып, отбасына көмекші болғысы келеді. Бірақ, бұл ұмтылыстардың психологиялық нышаны сол қалпында қалады, балалар қоғамдық қарым-қатынас жүйесіндегі және қоғамдық мәні бар шаралардағы жаңа жағдайларға ұмтыла бастайды. Дегенмен, осы кезеңде мектепте оқушыларды шығармашылыққа үйретуде, оқытуда, оларды мектептік білім беруге даярлауда төмендегідей мәселелер туындаған жағдаяттарды атап өту қажет. Жалпы білім беру мазмұнының күрделенуі, оның ғылымилық деңгейінің артуы мектепке дейінгілердің дене және интеллектуалдық даму деңгейіне, оларды мектепке психологиялық және оқу дайындығының болуына едәуір жоғары талаптар қояды.

Шығармашылық – ең дарынды балаларды анықтау, олардың бойында алға қойған мақсатқа жетудегі табандылықты, өз бетімен жұмыс істеу әдетін қалыптастыру мақсатында өткізіледі. Шығармашылық бос уақытта тәрбие жұмысының бүтіндей бір кешенінің қорытынды кезеңі болғанда көп пайда келтіреді. Шығармашылық тек жыл бойғы жұмыстың қорытындысы ғана емес, сонымен бірге бос уақытты кең жолға қоюдың тамаша ынталандырмасы, оқушыларды білім жағынан өсуге ынталандыратын, олардың бойында мерекеге қызығушылықты, табандылықты тәрбиелейтін жарыс. Шығармашылық музыкамен қатар дүниені тану, музыканы қабылдаудың жалпы деңгейіне де жақсы әсер етеді, балалардың білім сапаларын арттыруға мүмкіндік береді және қандай да бір дәрежеде педагогқа бағыт береді. Бірақ шығармашылық оқушылар үшін жаңа оларды қызықтыратын ақпараттың елеулі көзі болып табылатындықтан оны тереңдетіп дайындаудың негізгі түрі бола алатындығына назар аудару керек.

Шығармашылық – оқушылардың өмірімен байланысты көрнекі түрде көрсетілетін шараларға қатысудың алғы шарттарын анықтайды, ал кейбіреулердің бойында ізденушілік іс-әрекетке ұмтылысты туындатады. Шығармашылықты ұйымдастыруда оқушылардың өздерін тартқан дұрыс, яғни, оларға оқылатын тақырып бойынша шағын баяндамалар дайындауды, нақты бір тақырып бойынша рөлдерді ойнауды, оларды іріктеуді тапсыру. Оқушылар музыка сабағына дайындық кезінде жаңа материалды ойын түрінде меңгеру мүмкіндігін ғана емес, сонымен бірге қосымша әдебиет пен интернет компьютерлік желісін пайдаланып зерттеу жұмысын жүргізу, ұсынылатын тақырыптар бойынша жобалық жұмыс орындау мүмкіндігін алады.

Оқушылардың музыкалық шығармалар арқылы шығармашылығын дамытуда сөздік қорды және қарым-қатынас формасын, сондай-ақ қоғамдық орындарда және тұрмыстағы жұмсақ мінез-құлықты пайдаланумен, құрмет пен қошеметтілікке негізделген үлкендермен, құрбы-құдастарымен қарым-қатынас нормалары мен ережелерін оқушының орындауы қарастырылған. Шығармашылықты тек қажетті үлгіде әрекет етуді ғана емес, сондай-ақ белгілі жағдайда әрекетті, сөзді, ым-ишаратты орынсыз пайдалануды болдырмауды болжайды.

Әдебиеттер:

1. Жакаева К.А., Жакаева С.А. Музыка пәнін оқыту әдістемесі (оқу құралы). - Қостанай, 2019.
2. Стив Бартлетт, Диана Бертон. Білім берудегі зерттеулер. «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – Алматы, 2020. 22 бет.
3. Григг Рассель. Бастауыш мектеп мұғалімі: Шеберлікті шыңдау. «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – Нұр-Сұлтан, 2020. 246 бет.

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚ

**Жүсіп С.А.
Әшім Н.А.**

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – оқытушы **Молдабеков Е.О.**

“Дені сау адам - табиғаттың ең қымбат жемісі” деп тегін айтылмаған. Қазіргі қоғамымызда халықтың табиғи өсімі төмендеп, сырқаттанушылық және өлім-жітім деңгейі арта түсті. Әсіресе, балалар мен жастардың денсаулығы қауіп тудыруда. Темекі тарту, ішімдік пайдалану, есірткі құмарлық және улы заттарға әуестік, адамгершілікке жат мінез-құлық, ерте жыныстық қатынас кеңінен етек алуда.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) сарапшыларының дерегі бойынша халық денсаулығының 49-53%-ы өмір салтына, яғни адамның өз денсаулығына қалай қарайтынына тәуелді, 17-20%-ы қоршаған ортаға (аймақтың экологиялық және климаттық-географиялық ерекшеліктеріне), 18-22%-ы тұқым қуалау себептеріне, біздің денсаулығымыздың тек 8-10%-ы ғана денсаулық сақтау ұйымына тәуелді. Халықтың денсаулығы - ел дамуының аса маңызды тұтқасы, болашағымыздың кепілі. Атамыз қазақтың «Бірінші байлық - денсаулық», яки болмаса «Денсаулық - терең байлық» деген даналық мәтелдері тіршіліктің нағыз өзегінен алынған емес пе? Денсаулықтың қадірін, маңызын айрықша ұғынып барлық игіліктен жоғары санаған. Тағы да «Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде» деп жан мен тән саулығын қоршаған орта аясында дұрыс сақтап және нығайтуға түрлі пайдалы әрекеттер жасап отырған [2].

Жасырары жоқ, күні бүгінге дейін небір ғұлама ғалымдар, біліктілігі күшті дәрігерлер де «Денсаулық деген не?» деген сұраққа әлі толымды, тұшымды, дәл анықтама бере алмай келеді. Қолымызда тек ВОЗ (дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы) қалыптастырған анықтама бар. Бұл бойынша Денсаулық - жан, тән және адамның әлеуметтік жағдайының қондылығы. Байқап отырсаңыз жан иесінің жалғыз анатомиялық дұрыс қалпына ғана емес, оның әлеуметтік жағдай-тұрпатына да ерекше мән берілген. Жуырда ғана өткен дәрігерлер мен провизорлардың съезінде сөйлеген сөзінде еліміздің президенті Н.Ә.Назарбаев: «Халықтың денсаулығы - ел дамуының аса маңызды тұтқасы, болашағымыздың кепілі» деп тағы да айрықша айқындап атап өтті. Сонымен қатар келешек атқарылатын істердің басты стратегиялық бағыттарын да көрсетті.

Бірінші: балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына айрықша көңіл бөлу.

Екінші: халықты қол жетерлік және сапалы медициналық көмекпен қамтамасыз ету. Үшінші: отандық медицина ғылымын дамыту. Осы бағытта аясында ел басқарған ағалармен біріге отырып, түрлі індеттердің алдын алу керек. Салауатты өмір салтын ұсынбаған мемлекеттің экономикасы құлдырайтыны сөзсіз. Ауру адам қандай іс бітірмек!

Жастар - болашағымыздың алтын тірегі. Жастар арасындағы нашақорлық пен маскүнемдіктің алдын алу қажет. Тағы да айтарым, өкінішке орай көптеген азаматтарымыз өз денсаулығын сақтауға және нығайтуға жауапты емес, немқұрайды қарайды. Тіпті денсаулығы өзіне емес, тек дәрігерлерге қажет сияқты медицинаға тұтынушылық немесе масылдық пиғылы бар. Дәрігерлер қанша ескертсе де жаман әдеттерден арылығы келмейді. Темекі тартады, насыбай атады, салынып арақ ішеді. Мысалы: К-деген гипертониямен кісі жағдайы бақуат бола тұра өз (денсаулығына) кеселіне бір тиын жұмсағысы келмейді, тек үкіметтің қаражатына иек артқысы келеді. Кейбір аналарымыз қонақ келгенде көл-көсір дастархан жасап, ал өз денсаулығына аса қажет анемияға қарсы бір дәріні де сатып алып ішкісі де келмейді. Жалпы, халқымыздың «Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде» деген дана қағидасын әрдайым, әрқайсысымыз жадымыздан шықпайтын биік ұстаным болуға тиіс. Себебі бұл қаражат халықтікі, әрбір салық төлеушінің үлесі екенін ұмытпағанымыз жөн. Жас кезінен аурушаң болған Поль Брегг «Өзіңді өзің жасай біл» деген

қағиданы нық ұстанған. Ол ынта-жігерінің салауатты өмір сүруге деген күштарлығының арқасында барлық ауруларды жеңіп, денсаулығы мықты болып өмір сүрген. Ия, кімнің болса да денсаулығы өз қолында. Салауатты өмір сүремін десеңіз ешкім оған қарсы тұра алмайды. Салауатты өмір салтына денешынықтыру, спорт, дене тәрбиесі, туризм, халықаралық туризм, табиғатқа серуен, таза ауада жүру жатады. Кешкі тамақтан соң, таза ауада бір-екі сағат серуен құрып, ұйықтаудың пайдасы зор. Ұйқы 7-8 сағаттан кем болмауы тиіс. Әр адам жыл сайын бір рет еңбек демалысын тиімді пайдаланғаны жөн. Барлық кезде тамақты жаңадан дайындап ішкен дұрыс. Алланың табиғатты адам үшін жаратқанын және парыз еткенін, тіршілігінде қажетіне дұрыс пайдалануды, денсаулығына зиян келмейтіндей жағдайда болуын қадағалауды салауатты өмір салты деп ұғамыз [3,4].

Адам денсаулығына зиянын тигізетін жат әдеттерден аулақ болғаны жөн. Енді оларға не жататынына тоқтала кетейік: Олар - темекі тарту, спирттік ішімдіктерге, есірткілік заттарға салыну. Арақтың орнына қымыз бен қымыран іш, темекі тартудың орнына таза ауада көбірек жүр. Жастарға есірткіні пайдаланба, көңіл көтеретін мәдени көпшілік орындарына баруды әдетке айналдыр дер едім. Еңбек адамды тәрбиелейді. Сондықтан жұмыс істеуден қашпаған жөн. Жалқаулыққа салынудың соңы жақсылыққа апармайды. Имандылық жолына түсіп, жылына бір келетін оразаны тұтып, оның тәртібін сақтағаныңыз дұрыс. Дүниеде бұған тең келетін ештеңе жоқ. Біз табиғаттың, қоршаған ортаның ластануына жол бермеуіміз керек. Өзіңізді қандай көрсеңіз, өзгелерді де солай көріңіз. Адамдар бір-бірімен дос, бауырлас, сыйлас, рақымды, мейірімді болса, нұр үстіне нұр жауады. Әрқашан жаман ойдан аулақ болыңыз. Адам өзін өзгеден кем сезінуі, денсаулығының нашар екендігін ойлап қамығуы, көз алдына өлім қорқынышын елестетуі ойды бұзады [5].

Денсаулық қатерінің негізгі факторлары — қозғалыс күшінің кему саддарынан қимылдың кемуі (гиподинамия), дене массасының артуы, жүйесіз тамақтану, қоршаған орта нысандарының барлығының көптеген уытты заттармен ластануы, өндірісте және тұрмыста күйзеліс туғызатын жағдайлар, зиянды әдеттердің (шылым шегу, алкоголь пайдалану, уланқорлық, нашақорлық, т.б.) кең таралуы.

Валеология ғылымы қандай амалдардың жәрдемімен денсаулықты сақтап, нығайтуға болатынын егжей-тегжейлі түсіндіреді. Салауатты өмір салтын қалып-тастырудың негізгі бағыттары мыналар:

- жеке және қоғамдық гигиена;
- дене шынықтыру, гиподинамиямен күрес;
- организмді жаратылыс-табиғи факторлармен — су, ауа, күн жарығымен және т.б. шыңдау;
- күн тәртібін тиімді пайдалану;
- дұрыс және уақтылы тамақтану;
- тән ауруларынан сақтандыру;
- жаракаттанудан, уланудан, т.б. сақтандыру;
- зиянды әдеттерден (темекі тарту, алкоголь, есірткілік улы заттарды) сақтандыру
- жыныс гигиенасы;
- психопрофилактика және психогигиена;
- кикілжің және денсаулық;
- экология және денсаулық.

Салауатты өмір салты - адам үшін аса маңызды, денсаулықпен тікелей байланысты құнды форма. Ол адам мәдинетінің бір бөлігі. Ал денсаулық адам бақытының негізгі бөлігі. Қоғамның болашағы әрбір адам денсаулығына байланысты. Денсаулыққа тек дененің сыртқы бүтіндігі ғана деп қарау ағаттық, жалпы алғанда оны организмнің жан-жақты дамуымен бүкіл қызметтердің жүзеге дұрыс асырылуы деп ұққан жөн. Дүние жүзін жаулап аламын деген Шыңғысхан Әмударияның жағасында ауырып қалып, қытайдың атақты Ган Чун Цзи деген емшісін алдыртады. Жарық дүниені қимаған Шыңғысхан, мәңгілік өмір

сүруді жүзеге асыратын қандай дәрің бар деп сұрапты. Сонда емші: «Өмірде уақытша ғана болуға арналған дәрі бар, ал мәңгілік өмір сүретін дәрі жоқ», — депті.

Сонау ықылым заманнан бері, адам баласы ұзақ өмір сүрудің жолын қарастыруда. Кезінде осы қағиданың негізі болған Аристотельдің іліміне сүйенсек: «Жанды дене қозғалмаса өледі» деген тұжырымдамасы сол дәуірден бері адамзаттың ұзақ жасауының, яғни, салауатты өмір сүрудің негізгі ілімі болып табылады. Осылайша, адамзаттың жер бетінен жойылып кетуге қаупі бар тарихи кезеңде тұрғанда не істеу керек? Адам баласы қалай өмір сүру керек?

Яғни, болашақ өмірді жалғастыру үшін бүкіл әлем бойынша әр халық өзінің ұлттың бейнесін және денсаулығын сақтауды қарастыруда.

Демек, бүгінгі таңда Қазақстанда күн тәртібінде тұрған әлеуметтік маңызы зор мәселенің бірі — халық денсаулығы.

Келесі бір мәселе, адам баласының өз қолымен жасаған табиғат апаты. Бір мысал алайық, атом радиациясының кеселінен су кепті, жер тозаңға, тас күлге айналды, өсімдік өсуін тоқтатты. Ауа қозғалысы өзгергендіктен, жер бетіндегі тіршілік күн өткен сайын апатқа ұшырауда. Міне, тіршіліктің, болашақ жанды заттардың жер бетінен жойылу қаупінің негізі осында. Бұл қағиданың негізінде, енді адамзат тіршілікті сақтап қалудың жолын іздеуде. Демек, денсаулықты сақтап, ұзақ өмір сүрудің бір-ақ жолы бар. Ол — салауатты өмір сүру салты.

Сөз соңында қайыра айтарымыз, халық денсаулығы тек медицина қызметкерлерінің кәсіби тірлігі ғана емес, бүкіл қоғамның тұтас денсаулық сақтауға және нығайтуға арналған үйлескен іс-қимыл әрекеттерінің жемісі екенін баршамыз да ұғынуға тиіспіз. Сонда ғана қоршаған ортаны сақтай отырып, таза су ішіп, дұрыс тамақтанып, иманды және салауатты өмір салттарын тұрақты қалыптастырсақ болашақтың жарқын кепілі болмақ. Жастары әлсіз, денсаулығы нашар, білімсіз, зиянды әдеттерге әуес, жалқау, тәрбиесіз болса ол мемлекет қашанда әлсіз, қорғансыз. Жастар - біздің болашағымыз. Ал бізге болашағымыздың айбындылығы мен жарқындылығы қажет. Келешегінен үміт күткізіп отырған бүгінгі жастар - ертеңгі қоғам иелері!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Соколов А.Д., Абишева З.С. Валеология – наука о здоровье. Учебно-методического пособие. – Алматы: Ғылым, 1999. -140 с.
2. Сатбаева Х.К. Валеология – оқи-әдістемелік құрал. - Алматы: Ғылым, 2003. -148 б.
3. Терехин С.П., Хан А.В., Тағам гигиенасы бойынша таңдаулы лекциялар жинағы. – Қарағанды: 1998. – 280 б.
4. Алмаз Шарман Формула здоровья. - 2010. - 120с.
5. Дубровский В.и. Придиси В.Н., Машков Валеология –здоровый образ жизни.– М.: Retorica – А, 1999. – 560 с.

ӘОЖ:796.011.1

ҚОҒАМ ӨМІРІНДЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МЕН МІНДЕТТЕРІ.

Мамыт Б.Қ.

Шекербеков Б.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – оқытушы **Молдабеков Е.О.**

1. Оқушылар дене-бітімінің дұрыс дамуы, денсаулығының нығаюы, жұмыс қабілетінің артуы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұруға ықпал етеді. Жақсы денсаулық - адамның еңбек және қоғамның іс-әрекетке жемісті қатысуының маңызды кепілі.

Оқушылардың денсаулығына қамқорлық жасауға біздің қоғамымыз мейлінше мүдделі. Сабақтарда, сабақтан тыс уақытта, спорт секцияларында дене тәрбиесін күн сайын ұйымдастырып, қолайлы жағдайлар жасау қажет.

Табиғи қозғалыстың түрлері жүгіру, қарғу, жүзу, лақтыру, шаңғы, коньки, велосипед тебу, акробатика өмірге қажетті дағды және іскерліктерді қалыптастырады. Жас адамдардық денесі түрлі жаттығулар көмегімен ширап, дамиды. Сондықтан күш, жылдамдық, төзімділік, икемділік сияқты адам қабілетін дамыту оқушылардың қозғалтқыш тәжірибесін байытады, дене қозғалысын үйлестіреді.

Дене тәрбиесі саласында ырғақ, жеке гигиена, дене шынықтыру мәдениеті, туризм, спорт ерекше орын алады.

Дене тәрбиесі ең басты күн тәртібін, яғни, еңбек, демалыс, тамақтану, ұйқы, бос уақыт ырғақтарын дұрыс ұйымдастыруда талап етеді. Күн тәртібін тиімді пайдалану балалардың ақыл-ойы мен дене құрылысының дұрыс дамуына, денсаулығын сақтауға көмектеседі.

Күн тәртібін бұзбау міндет. Тәртіп дегеніміз - демалыс, тамақтану, жеке гигиена және күн мен түннің пайдалы сәттерін маңызды, мазмұнды қолдану.

Мектепте дене тәрбиесін мұғалім, сынып жетекшісі, тәрбиеші басқарады. Олардың жұмысының мазмұны:

шәкірттерге оқу, еңбек және демалыс ырғағын ұтымды пайдалануды үйрету, оқушылардың денсаулығын үнемі бақылау, жұмыс қабілетін жаңсарту, оларға жағдай туғызып, қамқорлық жасау.

оқу күні және оқу жылы бойында қозғалыс жасау, қозғалтқыш әрекетке үйрету және қозғалтқыш сапаларын дамыту, дене шынықтыру және сауықтыру жұмысын тиімді өткізу.

Дене тәрбиесін мектепте және мектептен тыс оқу орындарында спорттық базаларда іске асыру үшін төмендегі талаптарды еске алған жөн:

оқушылардың бойында жоғары адамгершілік сапаларын тәрбиелеу.

шәкірттің денсаулығын нығайту, жұмыс қабілетін көтеру.

спортпен шұғылдануға оқушылардың тұрақты қызығуын және қабілетін дамыту.

негізгі қозғалтқыш сапаларын дамыту.

2. Дене тәрбиесінің мазмұны, міндеттері және формалары әрбір мектептердің жағдайларына байланысты дене шынықтыру және сауықтыру жұмысының жүйесін жасауды қажет етеді.

Дене тәрбиесінің негізгі құралдарына дене жаттығулары, гимнастика, ойын, туризм, спорт, табиғи факторлар жатады.

Дене жаттығулары - бұл саналы түрде орындалған қимылдар және қозғалтқыш әрекеттер. Дене жаттығулары бұлшық ет жүйесін, қан айналымын және тыныс алу мүшелерін дамытады.

Гимнастика. Түрлері: негізгі және гигиеналық гимнастика, спорттың гимнастика, акробатика, көркемдік гимнастика, өндірістік гимнастика және емдік гимнастика.

Ойын оқушыларды жылдамдыққа, төзімділікке тәрбиелейді.

Туризм - оқушыларды төзімділікке, ұжымдыққа, еңбек сүйгіштікке және қолайсыз сыртқы жағдайларда кездесетін қиындықтарды жеңуге тәрбиелейді.

Спорт - оқушылардың денсаулығын нығайтатын, дене күшін, қозғалыс дағдыларын және моральдық-еріктік қасиеттерін дамытатын дене тәрбиесінің құралы. Дене тәрбиесіндегі маңызды құралдарының бірі - табиғи факторлар: күн көзі, ауа, суға шомылу, душ қабылдау.

Табиғат факторларын балалардың денесін сауықтыру жұмысы кезінде пайдалану өте тиімді. Дене тәрбиесінің маңызды мақсаттарының бірі - балалар мен ересек адамдарды дене шынықтыру ісіне жұмылдыру.

Дене тәрбиесінің міндеттері:

денсаулықты нығайту және шынықтыру, дененің дұрыс өсіп-жетілуіне және ағзаның жұмыс қабілетін арттыруына әсер ету;

- қимыл дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру және жетілдіру;

- қимылдың жаңа түрлеріне баулу және оны теориялық білімдерімен байланыстыру;

- негізгі қимыл-қасиеттерін күшті, төзімділікті, шапшаңдықты және ептілікті дамыту;
- еріктілікке, батылдыққа, табандылыққа, тәртіптілікке, ұйымшылдыққа, достық пен жолдастық сезімге, мәдениет мінез-құлық дағдысына еңбек пен қоғамдық меншікке саналы көзқарасын тәрбиелеу;
- өдеттерді қалыптастыру және дене жаттығуларымен үнемі шұғылдануға ынтаны тәрбиелеу;
- гигиеналық дағдыларды сіңіру, дене жаттығулары мен шынықтыру гигиенасы жөніндегі білімді хабарлау.

3. Дене шынықтыру сабағы әзірлік, негізгі, қорытынды бөлімдерінен тұрады. Әзірлік бөлімі оқушылардың сергек көңіл-күйін, дене шынықтырумен шұғылдану ынтасын арттыру және балаларды сабақтың негізгі бөлігінде күрделі дене жаттығуларын орындау даярлығын жасау үшін пайдаланылады.

Сабақтың негізгі бөлігіне оқу бағдарламасындағы дене жаттығуларының түрлері енгізіледі. Жаттығулар, әр қилы ойындар оқушылардың көтеріңкі көңіл-күйін туғызады. Осы көтеріңкі ілікті басып, оқушыларды келесі сабақтарға даярлау сабақтың үшінші, қорытынды бөлігінің міндеті. Сабақ жалпы сап түзеумен, қорытынды жасаумен аяқталады.

Дене шынықтыру сабақтары процесінде білім беру, тәрбиелеу, сауықтыру міндеттері шешіледі.

Дене шынықтыру сабағының маңызды тәрбиелік міндеті оқушылардың дене шынықтырумен үнемі шұғылдануға ынта-ықыласын дарыту. Бастауыш сыныптағы дене шынықтыру сабақтары жаттығуларының және ойындарының сан алуандылығымен ерекшеленеді.

4. Дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс жұмыстардың міндеттері: баланың денсаулығын нығайтуға көмектесу; ағзаны шынықтыру, оқушылардың жан-жақты өсіп жетілуіне, дене шынықтырудық оқу бағдарламасын ойдағыдай меңгеруге көмектесу; балаларды дене шынықтыру және спортпен үнемі шұғылдануға әдеттендіру; қозғалыс дағдысын тәрбиелеу.

Дене шынықтыру мен спорт жөніндегі сыныптан тыс жұмыстың негізгі формалары: секциялары мен үйірмелердегі сабақтар спорт жарыстары, серуендер, туристік жорықтар, дене шынықтыру және спорт мейрамдары.

Серуендер мен жорықтарды балалардың табиғат туралы білімдерін толықтыра алатындай тамаша адамдардық әңгімелерін ести алатындай жерде белгіленген жөн.

5. Оқушыларды жүйелі түрде дене жаттығуларына үйретудің тиімді жолдарының бірі - олардың өз еркімен дайындалуы. Осыған байланысты оқу бағдарламасына дене тәрбиесінен үйге тапсырма беруді міндетті түрде енгізу керек.

Отбасында өз еркімен орындалатын дене тәрбиесінің бір түрі - таңертеңгілік гигиеналық-бой сергіту жаттығуы. Ол адамның дене құрылысының ұйқыдан соңғы тіршілік қызметіне тез араласуына әсерін тигізіп қана қоймай, адамды сергек жүруге және көңіл-күйін көтеруге көмегін тигізеді. Таңертеңгілік бой сергіту жаттығуы тұлғаны дұрыс қалыптастыруға әсер ете отырып, тыныс алуды жақсартады, қан айналу жүйесі қызметін күшейтеді, зат алмасуға көмектеседі, оқушылардың зеректігін, мақсатқа жету ұмтылысын қалыптастырады, ақыл-ой қызметін арттырады. Ертеңгілік бой сергіту жаттығулары оқушыларды тәртіптілік пен бейімділікке, өзіне деген сенімділік пен белсенді қызмет атқаруға тәрбиелейді.

6. Порфирий Корнеевич Иванов - уақытты жарты ғасырға басып озған жан. Оның қарапайым әдісі - "Детка" немесе "Иванов жүйесі" деп аталады.

Оның нұсқаулары: өзіңді жақсы сезіну үшін күніне 2 рет табиғи суың суға шомыл. Ыстық суға шомылсақ, суық сумен нүктесін қой;

шомылар алдында, не шомылып жатқанда табиғат аясына шың, жалаң аяғыңмен жер бас. Ауаны аузыңмен қармап, бірнеше рет дем ал да іштей өзіңе және өзге жұртқа денсаулық тіле;

арақ ішпе, темекі тартпа;

- аптасына кем дегенде 1 рет тамақсыз не сусыз күн кешуге тырыс;

қоршаған ортаны сүй. Айналақа түкірме және ештеме тастама. Бұл сенің саулығың;
денім сау болсын десең барлық адаммен сәлемдес;
бойыңдағы жаман қылықтардан арыл. Жұртқа сен және оларды сүй;
адамдарға әсіресе көмек сұрағандарға көмектес. Оның қажетіне бар жан-дүниенмен
көмектес. Ол сенің досықа айналады, соныңмен әлемдік іске ат салысасыз;
жексенбі күні табиғатқа жалақаяң шығып, бірнеше рет тыныс ал да, ойлан;
ауру, сырқат, өлім жөнінде ойлаудан қаш. Бұл сенің - жеңісің;
ес пен ойды бөле қарама. Оны жүзеге асыр;
іс жөніндегі тәжірибенді үлгі-өнеге ет. Біраң ол үшін мақтанба да, өзіңді-өзің өреден
жоғары ұстама. " Ұлық болсаң-кішік бол".

Бұл қағиданың оқушының рухани жағынан тазарып, салауатты өмір сүруіне тигізетін рөлі ерекше.

Қоғамның болашағы - оқушы-жастарға ұжымдық тәрбие беруде дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындарды өткізудің рөлі зор. Қазақстанның ұлттық ойындарының ішінде ұжымдыққа, ауызбірлікке тәрбиелейтін ойындарды оқу-тәрбие үрдісінде тиімді пайдалануға болады.

Әдебиеттер:

1. К.Бержанов, С.Мусин. Педагогика тарихы. - Алматы: Мектеп, 1972.
2. Е.Сағындықов. Ұлттық ойындарды тәрбие жұмысында қолдану. - Алматы, 1992.
3. К.Сейталиев. Тәрбие теориясы. - Алматы, 1986.
4. Ж. Қоянбаев, Р.Қоянбаев. Педагогика. - Алматы, 1998.
5. Савин Н.В. Педагогика. - Алматы, 1983.

ӘОЖ 796.4

МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-СПОРТТЫҚ ҮЙІРМЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

**Жеңіс Д.Д.
Жасұзақ Б.Қ.**

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Муталиев Б.Т.

Жас жеткіншектердің дене тәрбиесі Қазақстан Республикасы мемлекеті мен үкіметінің қашанда маңызды міндеттерінің бірі болып келеді. Республика Президенті мен үкіметтің жалпы білім беретін мектептердегі оқушылардың дене тәрбиесін жетілдіруге арналған қамқорлығы (оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру, материалдық-техникалық базаларды нығайту, педагогикалық мамандардың кәсіпкерлігін арттыру) бірқатар шешімдер мен қаулыларда өзінің жарқын көрінісін тапты.

Қазақстан Республикасы барлық тарихи кезеңде ұлттық саясатты өрбітуге және де оны жетілдіру мен қалыптастыруға әрдайым көңіл бөліп отырды.

Қазақстан Республикасында олимпиадалық ойындар бағдарламасын құрайтын және де жалпы халықтық байлықтың мүддесіне айналған дене күші жаттығулары көп.

"Президенттік сынама" Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан барлық ұлт өкілдерінің, жалпы халықтың маңызына ие болып отыр.

Жалпы халықтық және ұлттық мәдениет сәйкестігі мен олардың өзара байлық бірлестігі осылардың кеңінен дамуына жол ашуды құрайды.

Дүние құбылыстары мен амалдары бір-бірімен тығыз байланысты. Осы негізде психолог, педагог ғалымдардың еңбектерін саралай келіп, бүгінгі мектептегі дене тәрбиесі

сабағының білімділік, тәрбиелік сапасын жақсартып, оны ұлттық мәдениеттің озық дәстүрлері арқылы өзгеше құру қажеттілігін байқаймыз.

Мұндай жаңаша жүйе дене тәрбиесі сабақтарын өткізудегі, әсіресе баланың тұлғалық қарымы мен ойлау жүйесін дамытуға мүмкіндік туғызады. Сондай мүмкіндіктердің бірі - ұлттық ойындардың жалпы орта білім беретін мектептің дене тәрбиесінде, күнделікті тұрмыста пайдалану болып табылады.

Қазақ халқының бай мұрасы ұлттық қозғалмалы ойындары педагогикалық жүйе мен дене шынықтыру педагогикасында кеңінен қолданылып келеді. Бірақ бұл ғылыми негізделу қазіргі кезде тәжірибеде жеткілікті деңгейде өз орнын таба алған емес.

"Президенттік сынама" тапсыруға бағытталған қазақтың ұлттық спорт түрлері, қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарына байланысты ғылыми зерттеулер жеткіліксіз.

Жалпы білім беретін мектептердің дене тәрбиесін қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын, ұлттық салт-дәстүрін толықтыра отырып, дене шынықтыру бағдарламасын нәтижелі пайдалану Қазақстан Республикасында "Президенттік сынама" деңгейін орындауға нәтижелі ықпал етеді.

Қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын кеңінен қолдану негізінде "Президенттік сынама" деңгейін мектеп оқушыларының орындауы біздің қолға алып отырған, тәжірибелік ғылыми зерттеу жұмысымыздың өзекті мәселесі деп есептейміз.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі зерттеу проблемасының жаңа қоғамдағы қажеттігімен, бұл проблеманың қазіргі жағдайдағы мектеп тәжірибесінде шешімін табу арасында қарама-қайшылықтар бар екенін анық байқатады.

Біздің зерттеу жұмысымызға біршама ұқсастығы бар, бұл зерттеу еңбектерінде қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын «Президенттік сынаманы» орындауда, пайдалану мәселесі негізгі нысанға алынбаған. Оқушылардың дене тәрбиесінде ұлттық ойындарды пайдаланудың маңызы зор болғанымен, «Президенттік сынаманы» орындауда оны қолданудың әдістемелік негіздерінің жоқтығы зерттеу еңбегіміздің көкейкестілігін айқындайды.

Сонымен оқушыларға дене тәрбиесін беруде ұлттық педагогика ғылымының теориялық-әдіснамалық негізін, оқу-тәрбие жүйесін ұйымдастыруда, оның ішінде оқушыларға дене тәрбиесін берудің ғылыми-әдістемелік жүйесін жасауда, қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын «Президенттік сынаманы» орындауда қолданудың біртұтас ғылыми негізін жасау қажеттілігі ғылыми-зерттеу жұмысымыздың тақырыбын "Мектеп оқушыларын «Президенттік сынаманы» орындауда қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындар арқылы дайындау" – деп таңдауымызға себеп болды.

Қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын пайдаланып "Президенттік сынама" сынақтарын V-VII сынып оқушыларында дене күші дайындық деңгейін көтеру және дене шынықтыру сабағында жоғары деңгейде орындауды ғылыми тұрғыда негіздеу және эксперименттік жұмыстар жүргізу.

Маманды қалыптастыру үдерісінде, ең алдымен, жеке кәсіби практикалық еңбегі арқылы кәсіби даярлықпен қатар, көзқарастары, сенімдері, өмірлік түсініктері қалыптасады, белгілі бір дағдылары, қасиеттері дамиды. Әрине, әрі қарай болашақ мамандардың өмірлік танымдары мен идеялық сенімділігінің қалыптасуында дене тәрбиесінің маңызы зор. Алайда, студенттермен жұмыс түрлерін іздестіргенде, теориялық білімін практикалық істермен бекітетін, дұрыс көзқарастарын оқудағы, еңбектегі қоғамдық жұмыстардың шынайы тәжірибелік сипатын іздестіру айрықша маңызды.

Жалпы білім беретін және кәсіби мектептің қайта жаңартылуы да осыған міндеттейді, бұған сәйкес кез-келген саладағы мамандардың кәсіби даярлығын, ал дене тәрбиесі мен спорт саласында өте-мөте айрықша, тек қана өз пәнін білуіне, оны ұғынықты түрде түсіндіруі бойынша ғана емес, осынау білімді іс жүзінде игеріп, нақтылы бір іс-әрекетте асыру біліктілігіне қарап та бағалау керек. Сонымен қатар, семестр бойындағы оқыту түрлерін ғана емес, сонымен қоса, студенттердің кәсіби даярлығының сапасына қорытынды баға берілетін, сынақтар мен емтихандарды өткізу түрлерін де жетілдіру қажеттілігі туып

отыр.Елімізде барған сайын оқушы жастардың сана деңгейін көтеру мен тұлғаның өзінің оқу қызметін өз бетімен жетілдірудің маңызы арта түсуде.

Дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру процесі дене жаттығуларының жекелеген сабақтарын жүйелі түрде өткізу жолымен жүзеге асады. Салыстырмалы түрде алғанда, осы процесстің аяқталған бөлімі, кезекті және дербес буыны бола отырып, әрбір жаттығу осы сипатта алдыңғы және келесі буындармен байланысты болуы, әрі дене тәрбиесі міндеттерінің шешілуіне белгілі бір үлесін қосуы тиіс. Бұл тек оларды міндеттер жүйесіне сәйкес жүргізгенде және мазмұны мен түрі жағынан мұқият ұйымдастырған кезде ғана мүмкін болмақ[8,116].

Сабақтардың құрылымы педагогикалық практиканың барлық жағдайларына бірдей мәнде, тепе-тең, қолайлы бола алмайды. Жасына, жынысына, дене күйіне, жеке мүдделеріне, сыртқы жағдайларға орай, педагогикалық процесстің жеке міндеттері мен мазмұны өзгеріп отырады, осыған байланысты сабақтардың құрылымы жеткілікті түрде сан алуан болуы тиіс.

Сабақтағы оқу-тәрбие процесін педагогтің және топ құрамы жөнінен тұрақты жаттығушылардың үздіксіз өзара байланысының жүйесі есебінде қарастыру керек. Сабақ - жалпы дене тәрбиесіндегі сияқты, спорттық жаттығуда, қосымша дене шынықтыруында, жүйелі сабақтарды ұйымдастырудың анағұрлым үнемді де тиімді түрі болып табылады.

Оқушылардың дене тәрбиесі процесі белгіленген жүйе бойынша орындалатын көптеген жаттығулардың тұратыны белгілі. Бұл сабақтарды мазмұндық және жүргізілу ерекшелігіне сәйкес бірнеше топқа бөлуге болады.

Дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлі дегеніміз- арнайы міндеттерді шешуге бағытталған әдістер мен тәсілдерді ұйымдастыру жүйесі.

Дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлерін мынадай сала бойынша топтастыруға болады.

- Барлық типтегі оқу мекемелерінде (оның ішінде жалпы білім беретін мектептер де кіреді)

- Мектептен тыс тәрбие ұйымдары мен мекемелері (балалар шығармашылығы үйлері мен орталықтарындағы спорттық секциялар, жасөспірімдер спорт мектептері, спорттық-сауықтыру секциялары т.б)

- Отбасы жағдайындағы дене тәрбиесі. Отандық дене тәрбиесі жүйесінде жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесін ұйымдастырудың дәстүрлі төмендегідей түрлері қалыптасқан;

- Сыныптық сабақ жүйесі.

- Оқу күні құрылымына сай жүргізілетін сауықтыру шаралары (гимнастика, дене дене тәрбиесі минуттары мен ден тәрбиесі үзілісі, ұзартылған күн тобындағы дене қимыл жаттығулары т.б.)

- Спорттық шараларды ұйымдастырудың сыныптан тыс түрлері, дене тәрбиесі даярлық топтарындағы сабақтар, емдеу - сауықтыру топтарындағы сабақтар т.б.

- Жалпы мектепшілік спорттық-сауықтыру шаралары: мектептік спортакиадалар, спорт түрлері бойынша біріншіліктер, туристік саяхаттар мен слеттер, айлық денсаулық және спорт күндері.

- Мектепшілік білім жүйесіндегі пәнаралық байланысты жүзеге асыру, базалық пәндер мазмұнына дене тәрбиесі білім, білік, дағдыларын меңгеру тәсілдерін кіріктіру.

Бұл сабақтың түрлері өз бетінше спорттық шаралар мен оның ішінде отбасылық, аула клубтарындағы дене тәрбиесі сабақтарымен толықтырылып отырады. Олар: танертеңгі гимнастикалық жаттығу, шынығу, спорттық және қозғалмалы ойындар, дене тәрбиесі бойынша үй тапсырмасын орындау, демалыс кезеңдерінде ұйымдастырылатын туристік саяхаттар, «Әкем, анам және мен» сипатындағы жанұялық спорттық сайыстар т.б.

Оқушылардың тәрбие жұмысы – мұғалімнің кәсіби қызметінің ажырағысыз және құрамдас бөлігі. Сондықтан жоғары педагогикалық білім берудің негізгі міндеттерінің бірі болашақ мұғалімдерді оқу-тәрбие жұмысына дайындау болып табылады. Болашақ мұғалімдерді тәрбие жұмысына дене тәрбиесі құралдарымен дайындау қажеттілігі мен оны қанағаттандыру мүмкіндігі арасындағы қарама-қайшылықтың болуымен де байланысты,

өйткені дене тәрбиесі мұғалімі оқушының апталық қозғалыс қажеттілігін (10-12сағат) аптасындағы 2 сабақ ішінде (2 сағат) қамтамасыз ете алмайды.

Жоғары оқу орны студенттерін оқушылардың дене тәрбие жұмысына дайындау тиімділігі төмендегідей педагогикалық шарттарды орындаған кезде қамтамасыз етілмекші:

1. Дене тәрбиесі құралдарын оқушылармен тәрбие жұмысына пайдаланудағы білімдерін, шеберліктері мен икемділіктерін меңгеру қажеттілігін түсінуі.

2. Дене тәрбиесі процесінің кәсіби бағытталуы.

3. Оқыту мен тәрбиелеудің белсенді түрлерін, құралдары мен әдістерін қолданып, студенттердің жеке-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, іскер көзқарас таныту.

4. Дене тәрбиесі жүйелі дене жаттығуларына қызығушылығы мен қажеттілігін қалыптастыру, бұларды өзін-өзі физикалық жағынан тәрбиелеуге қосу.

5. Оқушылармен тәрбие жұмысында дене тәрбиесі құралдарын пайдалану жөніндегі операциялық білімдерінің, икемділіктері мен дағдыларының қажетті деңгейінің болуы мен қалыптасуы.

Берілген бағдарламаның жүзеге асырылуы, біздің ойымызша, оқушылардың дене тәрбиесі мұғалімінің кәсібіне бағдар ұстануын жақсартуға, жоғары оқу орындарына дарынды жастардың келіп түсуін қамтамасыз етуге, «Дене тәрбиесі және спорт» мамандығы бойынша үздіксіз педагогикалық білім идеясын жүзеге асыру үшін алғышарттар құруға мүмкіндік береді.

Физикалық өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды буыны есебінде, тұлғаның ішкі сенімі мен саналы еркі басым түсіп жататын бағыттылығын ескерген дұрыс. Міне, сондықтан да болашақ мамандардың жүйелі дене шынықтыру жаттығуларын қажетсінуі физикалық өзін-өзі тәрбиелеудің негізгі іргетасы болып табылады, оны түрліше: ішкі сол сияқты, сыртқы да факторлармен айқындайды. Бұлардың ішінде – дәлелдер, мүдделер, құндылық бағыттары, студенттердің дене тәрбиесінің деңгейі мен даярлығы, сондай-ақ ұжымның қоғамдық пікірі, оқушы тұлғасы, оқыту мазмұны, сабақ беру әдістемесі және тағы басқалары бар.

Өзін-өзі жетілдіру процесі дұрыс басшылықты қажет етеді, себебі анатомия, физиология, психология және әдістемелік тұрғысынан жеткілікті білімі жоқ адамның өз бетімен жаттығуы, денсаулығы мен мінез-құлқына теріс әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан да жеткілікті түрде белсенді ұйымдық-әдістемелік тәсілдердің іздестірілуі мен пайдаланылуы қажет, бұлар студенттердің өз бетімен жетілуін, дербес жаттығуларға тұрақты дағдысын тәрбиелеуін қамтамасыз етеді[2,8 б].

Сонымен қатар сабақтарды жеке және шағын топтық әдістермен өткізуге көбірек мән берілді, өйткені сыныптың дене даярлығы түрліше 5-10 адамнан толған кезінде, жекелеген оқушылар немесе 2-3 адамдық топтар үшін, қатар орындалатын, үйлесімділік күрделілігі мен салмақ көлемі жөнінен ерекшеленетін бірнеше бағдарламаны іріктеу қажеттілігі туындайды.

Сондай-ақ, оқушыларды олардың тек орындай алатын ғана емес, сонымен қоса, ұқсас варианттарын орындай отырып, ойдан құрастыратын және өз күшін тиімді жұмсай алатындай бұлардың жаттығулар бағажын (гимнастикалық, жеңіл атлетикалық ойын) қалыптастыру жолымен берілген өз беттерімен орындау бейімділіктеріне үйретудің дидактикалық шеберлігі де қажет. Мысалы, секірген кезде секіргішті қолданып секіру икемділігі қалыптасады.

Мектеп тәрбие жүйесінің маңызды міндеті баланың тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы болып табылады. Сондықтан шығармашылықпен ойлайтын тұлғаны тәрбиелеудің негізгі мәселелерінің бірі қозғалыс белсенділігінің қалыптасуы болып табылады, өйткені оның жоқтығы тек ақыл-ой дамуын ғана кідіртіп қоймайды, балалардың қозғалыс белсенділігін де төмендетеді. Ал бұл өз кезегінде баланың өзінің дағдылары мен икемділіктерін практикалық қызметінде пайдалану қажеттілігін болдырмайды, қозғалыс кестесінің бұзылуына апарып соқтырады.

Болашақ мұғалімнің оқушылардың белсенділігін дене тәрбиесі құралдарымен қалыптастыру тиімділігі, төмендегі педагогикалық шарттарын сақтаған кезде қамтамасыз етіледі:

1. Дене тәрбиесі процесінің кәсіби бағыттылығы.

2. Дене тәрбиесінің теориясымен әдістемесінің оқушылардың қозғалыс белсенділігін тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мәселелерімен толықтырылуы.

3. Дене тәрбиесі құралдарымен балалардың шығармашылық белсенділігін, дене мүмкіндігін қалыптастыруда, қажетті білім мен шеберліктің белгілі бір деңгейіне қол жеткізу.

4. Оқыту мен тәрбиелеу әдістерінің құралдарын, белсенді түрлерін пайдалана отырып, балалардың жеке- психологиялық ерекшеліктерін, қозғалыс белсенділігінің деңгейін ескеріп, іскер көзқарас таныту.

Оқушылардың қимыл-қозғалыс қабілеттілігін арттыру әдістемесінде көптеген мәселелер ғылыми аспектіде толығымен қарастырылмаған. Әсіресе, әр түрлі жастағы балалардың жас және жыныс, әрі дене даярлығы дәрежесінің факторлық құрылымында айқын байқалады. Сол себепті де біз өз зерттеуімізде аталған аспектілерді тәжірибелік тұрғыдан шешіп қана қоймай, оны ғылыми-теориялық жағынан қарастыруға талпыныс жасадық[4, 10 б].

Дене тәрбиесі жаттығуларында оқушыларға аса артық жүктеме беруге мүлде болмайды. Тек ондай жәйттер жас шамасына қарай шектеулі шеңберде ғана мүмкін нәрсе. Оқушылардың қимыл-қозғалыс қабілеттілігін арттыру әдістемесін ыңғайлы етіп құруда оның үлкен мәні бар. Соның нәтижесінде дұрыстығы, дәлдігі, педагогикалық іс-әрекет әсерінің бағыттылығы болжанады. Ал бұл үшін ұл мен қыз баланың қимыл-қозғалыс ерекшеліктерінің факторлық құрылымын зерттеу керек. Көптеген ауыл мектептерінде спорт залдарының жоқтығы белгілі. Біздің зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ауыл мектептерінде оқитын жетінші және сегізінші сынып оқушыларының деңгей және қимыл-қозғалыс дамуы құрылымы көрсеткіштерінің жалпы сипаттамасы мынадай болды:

- жеңіл атлетика түрлері жаттығуларын кеңірек пайдалана отырып, оқушылардың қимыл-қозғалыс сапасын дамыту әдістемесін жасау;

- қимыл-қозғалыс сапасының көлемі және нақтылығы бойынша әдісменің тиімділігін бағалау.

Зерттеу нысанына орта мектептің 7-8 сынып оқушылары алынды. Ал зерттеу жұмысы жергілікті жағдай ескеріле отырып дене тәрбиесінің кешенді бағдарламасы негізінде алынды.

Мектеп оқушыларының қозғалыс қабілетінің төртінші, қорытынды кезеңінің деректері және оларды факторлық талдау қорытындылары бойынша, ұлдардың жалпы және жылдамдық төзімділігінің, қозғалыс күшінің, дәлдігі мен үйлесімділігінің, икемділігінің маңызы өсті: жылдамдық-күш қасиеттері нақ сол деңгейде қалды, ал жасы мен дене тұрпатының маңызы төмендеді.

Әрбір сабақ оқу-тәрбие процесінің бір бөлшегі болып табылады.

Осыған байланысты дене тәрбиесінің сабақтары күрделі де көпмәнді болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030. – Алматы: Білім, 1997. – 257б.

2. Қазақстан Республикасы “Білім туралы” заңы // Егемен Қазақстан, 1999. – 11 маусым.

3. Оразов Ш.Б. Болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындауда, педагогикалық пәндер мен педагогикалық практиканы пайдалану мүмкіндіктері. (XXI ғасырда білім мен ғылымды ұштастырудың жолдары және білікті мамандар дайындау сапасын арттырудың өзекті мәселелері. //Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция). -Шымкент, - 2006. –Б. 431-434.

ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ, ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ДАМУДАҒЫ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Мамыш А.Б.

Давлетбаев А.Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Муталиев Б.Т.**

Мәдениеттің даму тарихын, аға ұрпақтың мұраттарын, көзқарастарын, тұрмысын, дәстүрлерін, өмірі мен ғұрыптарын оқып-үйрену қазіргі қоғамның рухани және ақыл-парасат тұрғысынан байи түсуінің маңызды шарты болып табылады.

Г.Д. Әлімжанова өзінің оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға арналған диссертация жұмысында қазіргі қазақтардың ертедегі ата-бабалары өлместей бай рухани мұралар қалдыра білгенін атап көрсетеді, сондықтан оларды мектеп оқушыларын тәрбиелеу барысында ұтымды пайдалануы мүмкін.

Орхон өзені маңайында бой түзеген руна жазулары ескерткішінде ағайынды бауырлар Білге қаған мен Күлтегіндердің құрметіне қазіргі қазақ тілінде кездесетін көптеген көркем бейнелер мен қанатты сөздер бар. Орхон-енисей жазуларының өн бойында кездесетін негізгі ойлар - қаған билігін марапаттау, бектер мен халықтардың қағанға деген сенімділігі, халықтардың бектерге бағынуы[1].

Қорқыт - IX ғасырда өмір сүрген және шығармашылықпен айналысқан танымал жыршы және сазгер, әсем сазды дүниелерді өмірге әкелген. Ол өз шығармаларында өлім алдындағы қорқыныш сезімдері, одан қашу туралы өз ойларын білдіреді: «Өлген адам тірілмес, кеудеден шыққан жан қайтыш келмес», «Қар қанша қалың жауса да, жер бетінде қалмақ емес, гүл ашқан жасыл майса күзге дейін қалмақ емес» және т.б. Бәрінен де Қорқыт атаның тәрбие, адамның қандай қасиеттерге ие болуы туралы, ата-бабаларымыздың тәлімгерлік мәдениеті жайлы баяндаған ой-пікірлері үлкен құндылыққа ие.

Әлемдік тәлімгерлік ойларды Жақын және Орта Шығыстың атақты энциклопедиялық ғалымдары мен педагогтары байыта түседі. Орта ғасырдағы Шығыс мәдениеті мен ғылымының аса майталман қайраткері деген бірінші атақ Әбу Насыр Мухаммед әл-Фарабиге тиесілі еді.

Әл-Фараби адамды бақытқа апарудың мақсаты мен тәсілдері туралы Платон мен Аристотельдің ілімін дамыта отырып, өзінің ғылыми-педагогикалық еңбектерінде тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Ол табиғат бірдей етіп жаратқан адамдар тек тәрбиесімен ғана өзгешеленеді, жақсы тәрбие алған адам нашар тәрбие алған адамдарға қарағанда сый-құрметке лайықты болып келеді деп білді. Әл-Фарабидің пікірінше, педагогика дегеніміз - тәрбиеленушінің еркі мен қалауын белгілі бір бағытта соған сәйкес әдіс және тәсілдер арқылы басқара білу өнері және ол басқарушы педагог, ұстаз, мұғалім. Халықтық педагогика тәсілдері баланың бойында терең адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Мектептің негізгі міндеттерінің бірі баланың халықтың бір бөлшегі екендігіне оның өз көзін жеткізуді қалыптастыру болып табылады Білім беру мен тәрбиелеудің міндеттерін шешуде маңызды орындардың бірі дене шынықтыруға бөлінеді. Бүгінгі таңдағы дене шынықтыру көп қырлы құбылыс болып табылады, өз құрамында бірсыпыра бағыттарға, сабақ түрлері мен формаларына ие. Дене тәрбиесінің көптеген түрлерінің ішінде халық педагогикасына ерекше орын берілген[2].

Ұлттық спорт түрлерімен, ойындармен, билерімен шұғылдану бос уақытты өткізуге көмектеседі, денсаулықты нығайтады және ең бастысы мінездердің қалыптасуына ықпал етеді.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындардың, бұқаралық спорт мерекелері мен жарыстардың негізгі қызметі адамның өмірлік маңызы бар дене және рухани сапаларын жетілдіру басты мұраты болып табылатын спорттық қызметтің ең басты маңызынан келіп шығады. Олардың

педагогикалық маңызы кең мағынасындағы тәрбиелеу әдістері мен тәсілдері категориясына жатады. Бұл дегеніміз, қазақтың қазіргі ұлттық спорт түрлері осы спорт түрлерімен және ойындарымен шұғылданатындарға тәрбиелік әсер етуді ұйымдастыру тәсілінің нақты негізі екендігін білдіреді.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындардың, бұқаралық спорт мерекелері мен жарыстардың негізгі қызметі адамның өмірлік маңызы бар дене және рухани сапаларын жетілдіру басты мұраты болып табылатын спорттық қызметтің ең басты маңызынан келіп шығады. Олардың педагогикалық маңызы кең мағынасындағы тәрбиелеу әдістері мен тәсілдері категориясына жатады. Бұл дегеніміз, қазақтың қазіргі ұлттық спорт түрлері осы спорт түрлерімен және ойындарымен шұғылданатындарға тәрбиелік әсер етуді ұйымдастыру тәсілінің нақты негізі екендігін білдіреді.

Қазіргі кезде халықтық педагогика тәсілдеріне деген қызығушылық барған сайын арта түсуде. Оларды барынша мерекелердің, байқаулардың, фестивальдар мен жарыстардың құрамына енгізуде. Жалпы білім беретін мектептерде халықтық педагогика тәсілдерін қолдануға арналған әдістемелік құралдар жарыққа шығуда[3].

Әрбір халық ғасырлар бойы өзінің ең жақсы деген ойындарын өмірге әкелді, жетілдірді және сақтай білді. Олар жастарды тәрбиелеудің, әсіресе дене бітімін тәрбиелеудің негізгі тәсілдерінің бірі бола білді. Дене тәрбиесі тек соңғы жүз жылдықта ғана бұқаралық сипатқа ие болды, бұған дейін оның орнын еңбек тәрбиесімен қоса үлкен-кішінің бәрі бірдей қатысатын халық ойындары мен жаттығулар алмастыратын еді. Сондықтан әрбір халық өзінің дәстүрлі дене тәрбиесін жетілдіруге, олардың жарасымдылығы мен халықтар арасында кең тарауына ықпал етуге тырысатын, қамқорлық жасайтын. Халықтың қозғалмалы ойындарын талдау барысы осы ойындардың қазіргі сақталған түрінде де қажетті дене сапаларын дамытуға қабілетті екендігін, дене тәрбиесінде белгілі қозғалыстарды жетілдіре алатынын көрсетуде (жүгіру, секіру, нысана көздеу, алысты дәл көздеу, ауыр заттарды көтеру және тағы басқалар) [4].

Әдеттегі жаттығулардан басқа әрбір ойын өзінің тұтастығымен, өзіндік өмір моделімен, адамның адамгершілікті, эстетикалық, еңбек, ақыл-ой, құқықтық және басқа да сан қырлы мінез-құлқымен ерекшеленеді. Ойынға өз еркімен кірген әрбір қатысушы оның ережелерін орындауға міндеттенеді, ал ол ережелерді халық ғасырлар бойы жетілдіріп, өңдей білгендіктен ойынға қатысушылар ол талаптарды жеңіл орындайды және халықтың ойын мәдениеті дәстүріне негізделген жалпы адамзаттық құндылықтарға сәйкес өз бәсекелестеріне құрметпен қарау тәртібін мұлткісіз орындайды.

Кез-келген халықтың ойындары еңбек және қоршаған ортамен ғажап дәрежедегі жарасымдылықпен өзара үйлеседі. Әрқашан да рудың кіші өкіліне сол рудың үлкен ағасы, әкесі немесе атасы көмекке келуге әзір. Қай уақыт болсын халықтың жасы үлкен ағалары кішілерге өзінің бай тәжірибесін, әдіскерлігін, ұнайтын нәрсеге деген өз көзқарасын үйретуге тырысқан. Жанды және табиғи тізбек бойынша дәстүрлі ойындар ұрпақтан осылайша, халық ойындары атадан балаға, үлкеннен кішіге берілетін, халық дәстүрлері мен мәдениеті жиынтығының бай мұрасы болып табылды.

Халық педагогикасы әдебиет және мәдениетпен үздіксіз байланыста болады.

Халық өз ән-жырларында ойындардың тәрбиелік мәнін, оның жастардың жаны мен жүрегіне әсерін мойындайды. Ойындар тек дене сапаларын: жылдамдық, ептілік пен күшін және т.б. ғана жетілдіріп қоймайды, сонымен бірге олар адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына орасан үлкен әсер етеді.

«Адам туғаннан ақылды, есті болып тумайды. Адам жүре келе көреді, естиді, өмірдегі барлық жақсы-жаманды тексеріп көреді, қолымен ұстайды, тек сонда ғана адам ақылды болып шығады.» - деген болатын Абай Құнанбаев. Осыны айтқанда ол халық ойындарын жадында ұстаған болатын.

Қазақ халқы өте көптеген жұмбақтарды біледі, мақал-мәтелдерді, жаңылтпаштарды, қанатты еөздерді, ертегілерді ойлап табады, оған қоса өз ойындары мен билерін де ұмытпайды. Қыстың қыңыр аязынан аман-есен шыққанда және аң аулаудан олжалы

кайтқанда, жауды жеңіп шыққанда үлкен той жасап, мереке ұйымдастырады, бұл мерекелер ән-жырсыз, бисіз, халық ойындарынсыз өтпейтін[5].

Қазақтың халықтық фольклорының, ұлттық ойындарының жинақтаушысы Ә. Диваев өзінің «Қырғыз (қазақ) балаларының ойындары» атты жұмысында балаларды 3 топқа бөледі: 1 жастан 7 жасқа дейін - бала, 7 жастан 15 жасқа дейін - жеткіншек, 15 тен 30 ға дейін - бозбала. Соған байланысты ойындарды да 3 топқа бөліп қарастырады: 1) балалардың ойындары, 2) жеткіншектердің ойындары, 3) бозбалалардың ойындары, және де қазақ балаларының ойыншықтары жоқ екендігін атап кетеді.

Қариялардың айтуы бойынша, «Ақ сүйек» және «Орда» сияқты ойындарды тек түнде ғана ойнайтын болған, себебі жаугершілік шабуылдар сол кездерде жиі болғандықтан, жастар ойнай жүріп ауылдың бейбіт өмірін де қорғайтын еді. Сонымен қатар, жастардың бойында табандылық, тапқырлық, батылдық және ерлік қасиеттерін дамытуға ықпал ететін.

Қазақтың халықтық педагогика тәсілдері - ата-бабалардан мұра болып қалған халықтың өткені мен бүгінін біріктіретін баға жетпес байлық. Сондықтан да халықтық педагогика тәсілдерін жас ұрпақты тәрбиелеу жұмысында пайдалану үлкен маңызға ие. Ол баланың өмір жолын ашып, шығармашылық қабілетін шыңдайды.

Дене тәрбиесі мен спорт қоғамдағы белгілі бір тарихи жағдайлардың жемісі ретінде адамдардың рухани қызметінің тарихи нәтижесінде пайда болған жиынтығын құрайды. Жыл сайын түрлі елдерде өткізіліп келе жатқан «Қазіргі қоғамдағы спорт», «Олимпиадалық спорт және баршаға арналған спорт» атты әлемдік конгрес жұмыстарында денсаулықты нығайту мен салауатты өмір салтын қалыптастыру саласында пайдалану мүмкіндігіне, әлеуметтік және ұлттық жағдайларда дене тәрбиесі мен спорт саласындағы ғылыми зерттеулерді қолдануды жинақтаудың маңызына үлкен мән берілді. Дене тәрбиесі мен спорт элементтері адамзат қоғамы пайда болған кезден бастап өмір сүріп келеді. Түрлі ойындар мен жарыстардың көмегі арқылы әлеуметтік байланыстар орнап, тәжірибе алмасу шеңбері кеңейе түсетін. Уақыт өткен сайын жекелеген рулар арасындағы, сонан соң тайпалар мен тайпалық одақтар арасындағы қарым - қатынастар тұрақты және ғаламдық сипатқа ие болды. Бірге өткізген ойындар мен жарыстар осы процестің дами түсуіне ықпал етті, бірте-бірте әртүрлі рулық қоғамдағы адамдардың мінез-құлық мәдениеті мен этикалық нормаларын қалыптастырды. Бұл жайында Қазақстан аумағында ертеден келе жатқан мәдени байланыстар мен жанасулар, түрліше қарым-қатынастар баяндайды[6].

Дене тәрбиесі мен спорт дене шынықтырудың жүйелік бөлігі ретінде жалпыға бірдей және әлемдік құбылыс болып табылады, ұлт аралық қарым-қатынас аспектіне ену арқылы мемлекеттік, экономикалық және құқықтық мәселелермен шектеліп қалмайды. Дене тәрбиесі мен спортта әлеуметтік болмыстың барлық салаларындағы ең маңызды деген сандық және сапалық өзгерістер, ұлттар мен ұлыстардың материалдық және рухани өмірі өз көрінісін табады, адамзат қоғамының қалыптасу нәтижелері мен қарқыны, денсаулық мәдениеті мен салауатты өмір салтын сақтау туралы және жеке адам мен қоғамның көзқарастар жүйесі мен мінез-құлық нормалары жайлы төрелік айтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Тәнікеев М.Т., Асарбаев А.Қ. Қазақстандағы дене шынықтыру спорт тарихы // Оқу құралы - Алматы, 2002 ж.

2 Акбердиева Д.Ф. Формирование здорового образа жизни учащихся средствами спортивной деятельности. (Автореф. дис.канд.наук). - Шымкент, 2004 г.

3 Мусин Ч. Қазақстан тарихы. -Алматы: ЖШС «Издательство «Нома-К», 2008ж.

4 Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. – Алматы: Санат, 2008 ж. -320б.

5 Мамиев Н.Б. Мектеп оқушыларын президенттік сынаманы орындауға ұлттық қозғалмалы ойындар арқылы дайындау. (Автореферат. пед.ғыл.кан.). – Алматы, 2008 ж. -7б.

6 Омаров Қ.М. Оқушылардың туристік іс-әрекеттерінде қазақ ұлттық ойындарын пайдалану. (Автореферат. п.ғ.к.). - Алматы: 2005 ж. -7-8бб.

Спорттағы дамушы тұлғаны тәрбиелеу ерекшеліктері

Шарап Т.Қ.

Әкім М.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Муталиев Б.Т.

Тәрбиелеу процесі түрлі құралдармен атқарылады, олар адамгершілік ағарту адамгершілік тәрбие жинақтауды ұйымдастыру және адамгершілік ынталандыру болып табылады.

Жас спортшы үшін мұғалімнің, жаттықтырушының беделі бірінші орында тұрады. Бастауыш сынып оқушысы үшін жаттықтырушының сөзі әке – шешесі де тіпті әжесі де өзгерте алмайтын заң. Бұл кезеңде оқушыларда үлкен қоғамдық белсенділік пайда болады, олар өзі немесе отбасы үшін емес, ұжым үшін көп нәрсе жасай алады. Қатарларымен қарым – қатынаста кең пейілділік, талқылау барысында тік мінезділік, көмекке әзірлік байқалады, көңіл – күйі әдетте қуанышты болады, оқыту психиканы дамытудың негізгі факторы болып табылады.

Жекелеген психикалық процестерді дамыту жас спортшыны оқытудың бүкіл бастапқы сатысы бойында жүргізіледі. Педагогикалық ықпал үшін оқыту және тәрбиенің бірінші жылында жеткіліксіз үйлесім біршама албырттық және бағыттың айқын болмауы тән.

Жаңадан бастаушы спортшылар өздері үшін маңызы бар, олардың көңіл – күй мазасыздануларына байланысты нысандарды және көзге тез шалынатын түсінікті және ыңғайлы белгілерді тез қабылдайды. Осыған байланысты ұғымдарды нақты анықтап, талаптарды қолайлы қалыптастырып, қойылған міндетті жаттықтырушы үшін де маңызды болатындай ету қажет.

Осы кезеңде жас спортшылардың есінде сақталатындай үлкен жаттығулар кешені ендіріледі.

Бұл жаста механикалық есте ұстау қабілеті дамиды деп есептеледі. Балалар әңгімелегенге қарағанда көрсетілген жаттығуларды тез есте ұстайды. Көптеген жаттықтырушылар бұл сатыда көрнекі құралдар мен бейнелеп көрсетуге ден қояды. Алайда жаттығуды үйренуге тапсырма берместен бұрын оны көрсетумен қатар оның қандай принципке құрылғанын аталған бірізділік неліктен таңдалып алынғанын, т.б. есте ұстау қажет. Бұл жастағылардың адамгершілік ережелері мен дене жаттығуларын мағынасыз есте ұстауы тиімді емес. Материалды ойға түйгенде ол жақсы сақталып, тез жаңғырады [1].

Балалардың зейіні таңдау сипатында болады және олар үшін өте маңыздысына қарай бағытталады. Олардың зейінін бір нысанда ұстап тұру өте қиын. Тәжірибелі жаттықтырушы тәрбиеленушілерінің зейіні қашан төмендейтінін біледі, сол кезде ол оқушылардың зейінін басқа нысанға аударады. Осы мақсатта оң көңіл – күй тудыру және оны күшейтуге бағытталған жаттығулардың кең шеңбері пайдаланылады.

Бұл жастағы балалардың зейін көлемі үлкен емес. Бұл табиғи нәрсе, жас спортшы екі мектептің яғни білім беру мен спорттық бағдарламалар бойынша оқиды. Көптеген жаңа және қиын ақпараттарды қабылдап соған зейін аударуға тура келеді. Оқушы біртіндеп зейінін қажетті және сырты тартымды заттарға аударып, соны тұрақты сақтауға үйренеді. Зейінді тудырып, оны қалыптастыру және оны бағыттап білу – алғашқы оқу жылы мен жас спортшы тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Оқытудың алғашқы сатысында ойлауды дамыту процесі нақты бақыланады. Ойлау негізінен нақты болып қалғанмен танымдық нысандар саны мен олардың арасындағы қарым – қатынас біршама ұлғаяды. Сондай – ақ салыстыру процесі дамытылады. Балалардың заттар мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттері туралы талқылау негізінде негізінен көрнекілік бейнелеу мен сипаттау жатыр.

Мұнда ойлауды дамытудың екі сатысы байқалады. Біріншісі – алғашқы оқыту сатысында барлық материалдарды талдау көрнекілік - әрекетті жоспарда жүргізілген жағдайда, яғни жас спортшылар бұл жағдайда ақиқат заттарға немесе олардың тікелей баламасына сүйенеді. Екінші сатысы – абстрактілеу мен жалпылау қабілеттерін игеруде байқалады, дене жаттығуларымен екі – үш жыл жүйелі айналысқан соң басталады. Бұл процесс, әрине, жеке ерекшеліктерге ие, яғни біреуінде мидың аталған қызметі тез дамыса, келесісінде – баяу дамиды.

Жалпы білім беретін және спорттық мектептерде жас спортшының елестету тәрізді маңызды психикалық қабілетін дамытуға көмектеседі. Жас спортшыны алдын ала даярлау сатысында елестету өз дамуының екі кезеңінен өтеді. Спорттық қозғалыстың алғашқы үлгілері ақиқат нысанды жақын сипаттайды, оларда бөлшектері аз, тұрақтылық көп, өзгерісі аз, өзара байланыс әрекет пен өзгерісті көрсетпейді. Бұл нысандардың жуық шамадағы жағдайын олардың сипаттарын толық көрсетпейтін, бірақ сол заңдылықтар бойынша жұмыс атқара бейнелеп, анықтай білуді қалыптастыру бағытында дамитын бейнелеуге (өнімді елестету) тән. Туындаған елестетулер ақиқат бейнелерді жасайды[2].

Бұл жаста спорттық дайындық сатылары мен Олимпиада ойындарында өнер көрсетуге дейін маңызы зор шығармашылық елестетуді дамыту үшін алғышарттар болады. Шығармашылық қабілеттің жоғары деңгейде дамуы спорттық жетілдіруде тәрбиеленуші үшін де, тәрбиеші – жаттықтырушы үшін де құнды қызмет көрсетеді.

Шығармашылық елестету жас спортшылардың жеке, ойлап тапқандарымен байланысты тапсырмаларды орындауда қалыптасады (барлық жаттығулар, ойындар, айла – шарғылар, т.б.). Бұндай шығармашылық ойындарда дамушы тұлғаның сезімі, яғни оның ақиқат нәрселерге деген көңіл күй көзқарасы айқын көрінеді.

Оқу – жаттықтыру сабақтары да басқа психикалық процестер тәрізді балалар көңіл күйінің жалпы ойпатын өзгертеді. Жас спортшы біртіндеп мектептегі, спорт секцияларындағы үйлеріндегі бірқатар мінез – құлық ережелерін меңгереді. Осы ережелерді орындау барысында бала өз ісіне қанағаттану сезімін басынан өткереді, ал оны жаттықтырушысы мақтаса, қуанғанын білдіреді. Ережені бұзу кейде жаттықтырушы тарапынан көңілінен шықпауы мүмкін деп қорқақтауды туындатады. Жас спортшыларда жауапкершілікті дамыту осылай қалыптасады.

Эстетикалық, этикалық және адамгершілік сезімдерді қалыптастырудың маңызы зор. Төменгі сынып оқушыларында көңіл күй тұрақсыз тез өзгеріп отырады. Жақын адамыңның немесе ересек адамның қате әрекетіне деген түсінбеушілігі, ұнатуы немесе немқұрайлы қарауы, яғни көңіл күй реакцияларының көрінуі үшін мазасыздануға жол ашады.

Бұл жаста болашақ азаматтың адамгершілік сапаларының мықтылығы мен сенімділігінің іргетасы қаланады. Балалардың ерік – жігері әлсіз және тұрақсыз, сондықтан барлық педагогикалық құралдарды соны жетілдіруге бағыттап, оларды зейін салып, мұқият болуға қабылдаған шешімін дер кезінде орындауға, бастаған ісін соңына дейін жеткізуге үйрету қажет.

Мұнда жаттықтырушының орны оның дайындығы мен осы жастағы балаларды оқыту мен тәрбиелеудің заңдылықтарын білуінің маңызы зор.

Дене жаттығулары сабақтарында жас спортшының, ерік-жігері бекиді, яғни жаңа білімді іскерлік пен дағдыны меңгеру үшін ерік – жігер күші талап етіледі, ол спорт дайындығының алғашқы сатыларында түрі мен мазмұны жағынан әр түрлі, жасына сәйкес спорттық жаттықтыру құралдарымен және әдістерімен қалыптастырылады.

Жасөспірімдік кезең – бұл өзіндік қалыптасу кезеңі. Жасөспірім өзінің бойында кейбір қарапайым міндеттерді дербес шешу үшін күш барын байқап, оның бойында өзін ересектер санатына қосу қажеттігі туралы талап туындайды. Алайда ересек және дербес талқылау орта есеппен 12-13 жастан басталатын үлкен жасөспірімдік жасқа ғана тән екенін ескеру қажет.

Жасөспірімнің өзінің жеке тұлғасы туралы өз пікіріне сай орын алу талабы (көбінесе асыра бағалау) оның мінез – құлқына, оқуына, жаттықтыруына деген көзқарасында әсер етеді.

Сонымен қатар оқудағы, спорттағы табыстары өзіндік қалыптасу құралы ретінде қолданылады. Бұл жағдайда алдыңғы дайындық сатысындағы жас спортшылармен жұмыс барысындағыға қарағанда басқаша педагогикалық құралдар талап етіледі.

Жасөспірімнің, әсіресе, жыныстық жетілудің алғашқы кезеңіндегі жасы (оны екінші жыныстық белгілерінің даму деңгейі бойынша дәл анықтауға болады) педагогикалық ықпалдар үшін өте қиын болады. Жасөспірімнің басынан өткеретін барлық толқыныстары мен қиындықтарына отбасының, мектеп пен жаттықтырушы тарапынан өте сезімталдық пен байсалды көзқарас қажет етеді[3].

Жасөспірім өзін тұлға ретінде танып, мойындатуға құмар келеді. Бұл кезеңде жас спортшыға өз бетінше ширату жаттығуларын жасауға рұқсат етіп, оны алдын ала даярлық топтарына басшылық жасау мен жарыстарды ұйымдастырып және өткізуге қатысуға тарту қажет.

Жасөспірімдердегі танымдық қызығушылықтары сан түрлі болып келеді. Мысалы, заманауи әуеннен классикалық әуендерге дейін спортпен шұғылданудан өлең жазуға дейін, т.б. Бұл әрине, жоғары дәрежелі спортшыны қалыптастыру үшін де, жеке тұлғаны жан – жақты дамыту үшін де қолайлы жағдайлар тудырады. Жасөспірім қоршаған өмірді түсіну үшін көп біліп, өз білімін дербес толықтыру қажет екенін біледі. Оқыту барысында ол ойға тоқудың пайдасы көп екенін түсінеді, бірақ оқу әрекетінде әлі де механикалық есте сақтау жиі қолданылады.

Бұл жаста есті ұсақ – түйек дәйектермен артық жүктемелеудің қажеті жоқ, себебі олар жасөспірімнің зейіні үшін негізгі ақпараттарды сіңіруге кедергі келтіреді, ал ес жыныстық жетілудің алғашқы кезеңінде біршама төмендейді. Жасөспірім бір әрекет түрінен екінші түрге тез өтеді, бұл көптүрлілік оған өте ұнайды, бірақ алғашқы даярлық сатысындағы жас спортшылардағыдай жиі болғанын қаламайды. Бұдан кейін жасөспірім жұмыстың бір түріне терең ден қойып айналысып қалғанының барлығын ұмыт қалдырады. Спортшы жасөспірімнің зейіні оқу-жаттықтыру сабақтары уақытында дене жаттығуларын оқытқанда бір шама жақсарады.

Оқыту барысында ойлау белсенді дамиды. Жасөспірім ғылыми ұғымдарды меңгеріп, оларды қорытып, көптеген жалпы талқылауларды айтады. Оның ойы абстрактылы сипатта болады. Бұл кезде спорт жөнінен теориялық білімнің күрделі курсына оның шамасы жетеді, ол жалпы білім беретін мектептерде меңгеріп, спорттық жаттықтыру барысында алған білімін қорыта алады.

Жоғары дәрежеде елестету жас спортшыға ойша олимпиада чемпионына, ұшқышқа, т.б. айналуына мүмкіндік береді. Бұндай арманшылдық мәні жағынан болашақ жұмысына дайындық болады, ал жаттықтырушының спорт қаһармандары туралы айтқан әңгімелері жасөспірімді өз арманын шындыққа айналдыруға болатынына көз жеткізеді.

Жасөспірімдердегі қуаныш сезімі қойған мақсатына жеткен кезде жиі көрінеді, ол қатты қуанғанымен, төменгі сынып оқушыларында көрінетін қызу көріністен ерекшеленеді[4].

Жасөспірімдер өз сезімін, әсіресе ашуланғанда қызу көрсетеді. Қоршаған ортаға жасалған әрекеттер мен айтылған сөздерге өте сезімтал келеді, ол тұлғаның оң қасиеттерінің қалыптасуы мен адамгершілік тәрбиені күшейтуге жақсы жағдай тудырады.

Дене жүктемелерін орындауда, қиын және күрделі жаттығуларды орындағанда жасөспірім ерік жігерін барынша көрсетеді. Алайда, бұл жастағы жігерді тәрбиелеу мен оны қалыптастыру оқушылар немен айналысуы, қандай мақсатта айналысуы қажет болған жағдайда өте тиімді болады. Мақсат жоғары болған сайын, жасөспірімге оның қоғамдық мәні анық болып, оның спорттық әрекетін ұйымдастыру жеңіл болады.

Бұл жастағы әлеуметтік белсенділік ересектер әлеміндегі қарым-қатынаста кездесетін нормаларды құндылықтар мен қасиеттерді меңгеруде тез қабылдаудан көрінеді.

Спорттық жетістіктер жасөспірімнің өзіне жаттықтырушысы оқу-жаттықтыру сабақтары барысында қойған күрделі міндеттерді шешіп, жоғары нәтижелер көрсете алатынын білдіреді. Алайда, тұлға әлі толық қалыптаспаған. Жасөспірім спортта

қаншалықты жетістіктерге жеткенімен, өз әлемі, өзінің ақиқат өмірге деген қызығушылығы бар жасөспірім болып қалады, ал спорт жұлдызы болған жасөспірімдерге парасатты жаны ауыратын мәдениетті оқытушы – жаттықтырушы өте қажет. Жасөспірімдік жас барлығында бірдей уақытта аяқталмайды, бұнда жеке тұлғалық ерекшеліктер көп байқалады. Осы жас кезеңі аяқталған соң жеке тұлғаның одан ары қалыптасуы өзгешерек болады, ол жастық шақ деп аталады.

Бұл кезеңде спорттық табыстар аймағына жетуде біршама жыныстық айырмашылықтар байқалады. Қыздар үшін ол 12-14 жаста (жүзу, спорттық және көркем гимнастика, конькимен мәнерлеп сырғанау), ал ұлдар үшін – 14-15 жас-жүзу 13-16 жас-конькимен мәнерлеп сырғанау түрлерінде, басталуымен ерекшеленеді. Бұл үйлесімділік қабілетінің жоғары деңгейін талап ететін спорт түрлері үйлесімділікпен дене қабілеттері қатар қажет болатын спорт түрлерінде бозбалалық жаста нәтиже көп жоғары болады.

Жастық шақ – тұлғаның биологиялық есеуі мен қалыптасуының аяқтаушы сатысы К.Ушинский жастық шақты жандыратын алауда адамның мінез – құлқы шындалып шығады, сондықтан бұл алауды өшірмей, одан қорықпай, оған қоғам үшін қауіпті деп қарамай, оның еркін жануына кедергі келтірмеу керек, ал бұл жастағы адамның жанына құйылатын материалдың сатысы жақсы болуын қадағалау қажет деп жазды.

Бұл жаста тұлғаның өз - өзіне қоятын талабы күшейеді. Қоғамның талаптары мен өзіне талап қоя отырып, жастар өзінің ар-ұятына жүгінеді, өзін өз қателігі үшін сынға алып орындалған парызынан мақтаныш сезінеді.

Жастық шақ қажеттіліктері мазмұны жағынан әртүрлі, ол жігітті немесе қызды тәрбиелейтін отбасының тұрмысына байланысты болады. Осы жерде көптеген жас спортшылар көпжылдық спорттық даярлықтан өткен соң, адамның мәдениеті қарым-қатынасы және киіміндегі қажеттіліктердің тек еңбекпен ғана анықталып, қамтамасыз етілетінін білгенін айта кету керек. Бұл жаста тұлғаның біршама күш салуын талап ететін дене жүктемелері арқылы ғана қол жеткізетін дене және спорттық жетілдірудің қажеттілігі үлкен.

1. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі.- Алматы: Рауан, 2007ж.
2. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2011ж.
3. Новиков А. А. Управление подготовкой высококвалифицированных спортсменов в видах спортивных единоборств, Москва: Госкомспор СССР.- 1989.- С.49
4. Байтамбалинова Ж.Б. Оптимизация физической подготовки дзюдоисток, Алматы: КазАСТ.- 2003.- С. 60

ӘОЖ 796.4

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТТЫ ДАМЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Абулов А.А.

Шарипов А.К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Муталиев Б.Т.

Өскелең ұрпақтың денсаулығының бүгінгі таңдағы жағдайы еліміздің тұрғындарының денсаулығы мен жарқын болашақтағы еңбек потенциалын дамытудың негізгі басымдылығын анықтайды. Айтылғандарға байланысты, балалар мен жеткіншектердің денсаулығына қамқорлық жасау мемлекеттің алға қойған маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Жастар үшін ең алдымен ерекше фактор болып саналатындар олардың оқу-тәрбиелік қызметтеріне байланысты. Соңғы онжылдықта мектеп жасындағы балаларда болатын

элеуметтік салмақтар, олардың ой еңбегінің басым болуымен сипатталады. Оқытуды жаппай компьютерлеуді жоспарлау, 5 күндік аптаға өту оқушылардың ой еңбегін интенсификациялайды деп санауға болады.

Сондай-ақ, аталған мәселені асқындыратын заманауи мектептердің білім беруді жаңартуға өтуі болып табылады. Басты назар қосымша білім беруге аударылуда. Лицейлер мен гимназиялардың оқушылары мемлекеттік білім беру стандартынан бөлек базалық, профильдік және қолданбалы бағыттағы білімді кеңейтетін және тереңдететін пәндерді де қоса меңгереді. Жаңа типтегі мектептерде оқыту деңгейі мен сапасына қойылатын талаптар мен оқу жүктемесінің жоғарылауы барлық педагогикалық процесс субъектілерінің психикалық және физикалық денсаулығына күш түсіреді.

Тіпті уақытша болатын статистикалық жүктеме де микроциркуляция мен гиподинамиканы әлсіретеді және осы арқылы жүйке процестері мен вегетативті қызметтің реттелуін нашарлатады. Қазіргі уақытта көптеген мәліметтер бойынша мектеп жасындағы балалардың 70 %-ы гиподинамиядан зардап шегеді, оның салдары организмнің жұмыс қабілетін төмендетіп, шұғыл сырқаттардың өсуіне әсеретеді.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткеніндей, өскелең ұрпақтың денсаулығын сақтау мен нығайту проблемасы педагогикада жаңалық емес. Дені сау жастарды тәрбиелеу мәселелері барлық уақытта педагогтардың назарындағы нысан болды, мұның айғағы – берілген проблеманы әртүрлі аспектідегі зерттеулер.

Денсаулықты сақтау мен нығайту бұрыннан дене тәрбиесімен және спортпен қаншалықты байланыстырылса, әдебиеттерге жасалған шолу, берілген мәселені шешуде көптеген жұмыстар оқушыларды дене тәрбиесі аспектісінде, оны дене тәрбиелік-спорттық қызметке қоса отырып шешуге арналған.

Көптеген зерттеушілерді оқушылардың дене тәрбиесі мен өмір салтының медициналық –биологиялық аспектілері: оқушылардың физикалық дайындығын арттырудың физиологиялық негіздері, қимыл –қозғалысы мен функционалдық дамуы, бала организмін шынықтыру мен науқастануын азайту, дене тәрбиесі мен спорт әсерінен болатын олардың денсаулығындағы өзгерістерді медициналық бақылау (зерттеушілерді қызықтырады).

Берілген проблемаға жасалатын медициналық –биологиялық келістердің аясында мектеп гигиенасының мәселелері, дене тәрбиесі мен жаттығулар процесінде оқушылармен жүргізілетін емдеу-сауықтыру жұмыстарының мәселелері қарастырылады.

Жеткіншектік жастағы оқушылар арасында темекі, ішімдік, есірткі заттарын тұтынудың таралуы олардың валеологиялық білімдерінің деңгейі төмен екендігін, сондай-ақ, өскелең ұрпақты валеологиялық тәрбиелеудің қолдағы бар формалары мен әдістерінің нәтижесіздігін көрсетеді. Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі агенттігінің мәліметтері бойынша, бес жыл ішінде жасөспірімдер арасында қан аздық 2,3 есе өсіп, ересектер арасындағы көрсеткіштен 2 есе басым түсіп отыр. Психикалық бұзылыстар мен іс - әрекет бұзылыстарының жиілеуімен қоса несеп – жыныс жүйесінің, тыныс ағзаларының, эндокриндік жүйе ауруларының саны өсіп кеткен.

Валеология – жаңа, қарқынды дамып келе жатқан, адам ағзасын сауықтырумен айналысатын ғылымның саласы. Валеология – халықтың денсаулығы жайындағы, адам организмін биологиялық, элеуметтік және рухани бірліктегі мәселелерді кешенді шешуге бағытталған ғылым. Ғылым ретінде – ол салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша ғылыми – негізделген ұсыныстарды әзірлейді. Валеологияның объектісі адам баласының денсаулық диапазонындағы бүтін адам тұлғасы. Валеологияның зерттеп зерделеу заты – дербес денсаулық. Бүтін адам тұлғасы – иерархиялық ұйымдастырушылық принципті ашық үшбірлік жүйе («төменгі, жоғарғысымен басқарылады»), сана, психика және солардың жоғарғы аспекталары (жоғарғы сезім, рухани аспекті). Сонымен, адам өмірінің мақсаты өмір сүру және репродукция, өзін тұлға, шығармашылықты жеке адам ретінде таныта білу. Осындай мақсаттарға жету барлық үш деңгейде қалыптасатын денсаулықпен қамтамасыз етіледі.

Валеология – денсаулық және салауатты өмір сүру салты туралы ғылым!

Валеология саласында валеологиялық өзін - өзі тануға, саналық ерекшеліктерге, тұлғалық іс - әрекеттіліктерге ерекше көңіл бөлінеді. Бұл жүйе өз денсаулығының құндылығы, денсаулықты сақтау мен нығайту, өзінің түсінігі бойынша валеологиялық іс - әрекеттіліктің бағытталуы, сондай-ақ салауатты өмір салтындағы білімге бағытталады (денсаулықтың тұлғалық моделі). Валеология – ғылымдарының мазмұндауынша, баланың бойында валеологиялық өзін - өзі саналауды қалыптастырудағы маңызды және қолайлы кезең жас жеткеншеп және балалық кезең, себебі осы жасқа байланысты кезеңдерде тұлғалықтың өзін - өзі саналау қарқынды қалыптасады. Денсаулықты сақтау, нығайту және салауатты өмір салтын қалыптастыруда, өзекті педагогикалық проблемаларымен қатар, валеология саласы педагогтардың назарын аударуда. Біз Белоруссия педагогы Н.К.Степаненковтың «Валеологияның негізгі ережелерін педагогикалық іс - әрекеттіліктерге ендіру, қолдану, педагогтардың ертеректегі стратегиясын - өсіп келе жатқан жас буынды бүтін тұлғалы дамытудың бірыңғай процесі ретінде оқытып тәрбиелеу қажет» деген ұғыммен келісеміз [1,73 б].

Педагогикалық ғылым «валеологиялық білім мен тәрбие» ұғымына сүйенеді, ол оқушының бойында денсаулықты қалыптастыра отырып тәрбиелеуді, салауатты өмір салтын ғылыми ұғынуды, тиісті ережелерді қолдануды тұжырымдайды. Валеологиялық білімнің негізінде ой – сана, дене және жыныстық тәрбие, сонымен қатар, психо өзін - өзі реттеу, гигиеналық, физиологиялық, экологиялық және медициналық білім арқылы іске асырылатын дені сау адамның қалыптасу, қызметтесу концепциясы жатыр. Сонымен, валеологиялық білімді жалпы білімнің негізгі бөлігі, өсіп келе жатқан жас буындарды тәрбиелеу, салауатты өмір салты мен мәдениеттіліктің қалыптасуындағы процесс және нәтиже ретінде қарастыруға болады.

Салауатты өмір салтына тәрбиелеу проблемалары ХХ ғасырдың соңында ХХІ ғасырдың басында түрлі ғылымдардың зерттелу объектісі болды.

Иванов Г.Д. салауатты өмір салтын жалпы адамдық құндылық ретінде қарастыруға талпыныс жасады. Ғалымның мазмұндауынша «Денсаулық, салауатты өмір – мектеп оқушысымен құндылық ретінде санап, қажеттілік тұрғысында қабылдануы тиіс. Сонда ғана осы құндылықтар мінез – құлықты мативациялайды» [2, 28 б]. Осындай мазмұн қазіргі заманғы әдістемелік тұжырымдамаларға сәйкестенеді. Алайда, Г.Д.Ивановтың қорытындылауынша «Қазіргі заман білімінің басты мақсаты өз денсаулығына, қоршаған ортаға және болашақ буынға мейіріммен қарайтын адамды тәрбиелеу». Біздің көзқарасымыз бойынша, мектеп оқушысының бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруды бүтіндей педагогикалық процестің құрама бөлігі ретінде қарастыру қажет.

Оқушы жастардың бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруды тұлғаның гармониялық даму міндеттемелерімен өзара байланыстыра отырып қарастыру қажет. Осы айтылған мәселелер, жалпы білім беретін мектептердегі мәселе валеологиялық білім жайында емес, жалпы білімнің валеологиялық аспектісі, педагогикалық процессті ұйымдастырудағы формалар мен әдістемелері, осы процестің рухани саналы, психо және физиологиялық даму мәселелері жайындағы бағыттарын қарастырады. Осы мәселелер бойынша, біз А.С.Ивановтың «салауатты өмір салтын қалыптастырудағы білімнің тиімділігі, интеграцияланған валеологиялық курстар және мектеп пәндерінің валеологиялық мазмұндарымен байланысты болуы тиісті – деген тұжырымдамалармен келісе алмаймыз.

Яғни, оқыту жоспарлары мен жалпы білім беру бағдарламалдарының шамадан тыс жүктемеленулерінде, жалпы білім мазмұнына интеграцияланған валеологиялық курстарды енгізу қажет еместігін сипаттады. Бүтіндей педагогикалық процестің көзқарастары жағынан ең тиімділігі валеологияның салауатты өмір салтын негізгі идеялары мен ережелерін барлық оқу пәндері мен сыныптан тыс жұмыстардың мазмұнына ендіру болып табылады.

Л.Мәженованың айтуынша «Оқушыларға салауатты өмір салтына сай қағидаларды енгізе отырып, оқушыларды болашақтың тірегі болатын дені сау, жан – жақты азамат етіп тәрбиелеу керек» .

Салауатты өмір салтын қалыптастыруда оқушылардың жастық ерекшеліктерін есепке алу маңызды,... Мектеп оқушысының денсаулығының нашарлап кету себептері қатарында гиподинамия (жеткіліксіз қозғалыс белсенділігі); мектеп және үйдегі оқушының оқу жүктемесімен шамадан тыс жүктелуі; дұрыс тамақтанбауы, оқу сабақтарының кестелерінің бұзылуы, демалыс және ұйқының бұзылуы себеп болып табылады.

Баланың денсаулығының соматикалық қоры оның ағзасының өсіп, дамуымен, табиғи дарындылығымен қалыптасады. Өз кезегінде жекелей, дербес дамуы оның жетілу кезеңдеріндегі байқалатын іс-әрекеттерімен жүйеленеді. Базалық іс-әрекет бір жағынан адам баласын дамытудың механизмі ретінде көрінсе, екінші жағынан - өсу процессін қамтамасыз етеді[3, 2 б].

Жоғарыда айтылған мәселелер бойынша байқайтынымыз, баланың гармониялық даму шарттары, оның нақтылай дамып, жетілу кезеңдерінде байқалатын нақтылай іс-әрекетін толық қанағаттандыру болып табылады. Осы іс-әрекет, мұқтаждылықтарды қанағаттандыра алмаса баланың дамуын баяулатып оның денсаулығын төмендетеді. Үшінші вариантта болуы мүмкін: жеделдетіп дамыту. Ол, ереже бойынша, баланың бойында әлеуметтік мұқтаждылықтың мерзіміннен тыс қалыптасуымен байланысты. Осы вариант денсаулық үшін қауіпті, себебі «жалпы бейімделу қорының көлемінің» төмендеуіне жетелейді.

Оқушы жастардың тәрбиесінің психологиялық сәттілігінің көрінісі оның денсаулығының компоненті ретінде білім беру процессіндегі мінез-құлығын қамтамасыз ететін рухани мәселесі. Осы жағдайлары адамның өзін өзі сақтау, сыйласу мен сүйіспеншілікке деген мұқтаждылығымен мазмұндалады, шартталады. Білім беру мекемелерінде ең маңызды педагогикалық міндеттемелердің бірі балалармен сұқбаттасу, қызығушылықтарын өсіру, сүйіспеншілік атмосферасын, ортасын құра білу. А.С.Иманғалиевтың айтуынша, мектеп оқушысының денсаулығындағы әлеуметті - өнегелік компоненттері, екі негізгі критериялармен сипатталады: білім іс-әрекетіне деген қарым-қатынастылық және мінез - құлықтың ережелері. Сондықтан, білім беру іс-әрекеттері мен мектеп оқушысының мінез-құлық сипаты оның базалық іс-әрекетінде [4, 109 б].

Жас жеткіншектік шақта көптеген қажетті мұқтаждылықтар нақтыланады, мінез – құлықтың саналы дамуы, қоршаған ортамен байланыстылық және т.с.с. байқалады. Осындай мұқтаждылықтардың дамуын, осы мезгілдегі, жас жеткеншектердің ортаны тану, өмірдің мәнін іздеу, өзін - өзі ортаға таныта білу сияқты ерекше қабілеттіліктерімен байланыстырады. Өзінің құндылығы мен жеке дербестілігін көрсету процесінде, сонымен қатар, өзін - өзі анықтау мен әрекеттеу нәтижесінде жас адамдардың бойында жауапкершілік, әрекетшілік, тұлға ретінде тани білу секілді сапалық көрсеткіштер қалыптасады.

Оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру біздің түсінігімізше 2 түрлі міндеттерді ескеруді қажет етеді:

- біріншіден, оқушылардың салауатты өмір салтының айқын көріну ерекшеліктері мен маңыздылығы ретіндегі жеке тұлғалық сипатының жан-жақты дамуын қалыптастыру;
- екіншіден, оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру процесінің сипаты, бұл кіші және ересек жастағы оқушыларды тәрбиелеу міндетін жүзеге асырушы ерекшеліктерді ескеру.

Оқушы жастардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың маңызды шарты мен оны жүзеге асырудың негізгі түрі – ұжымдық тәрбие.

Тәрбиенің мәнін, оның жүйелік нысан ретіндегі құрылымын, қозғаушы күшін, маңызды заңдылықтарын тәрбиелік өзара әрекет арқылы жүзеге асыруға болатынын білеміз.

Тәрбиелік өзара әрекет дегенде тәрбиеленушілерге әсер етуді, олардың жауап беру реакциясы мен өзіндік белсенділігін түсінеміз. Оқушы жастар мен педагог тарапынан болатын басқару жүйесінен өз белсенділігімен өзін-өзі басқару жүйесіне өтуі керек. Егер салауатты өмір салтының аспектілеріне қатысты болатын мұндай белсенділік назардан тыс болып, өз алдына жүзеге асырылып жатса, онда тәрбие процесінің жоғары жетістікке жеткені деп білеміз.

Әдебиеттер

1. Степаненков Н.К. Создание проекта «Школа, содействующая здоровью: рекомендации администратору»//Школа здоровья, 2001. - №32. – С.73.
2. Иванов Г.Д. Концепция формирования здорового образа жизни школьников.- Алматы, 2011.- 28 с.
3. Салауатты өмір салтын қалыптастыру жөніндегі жұмысты белсенді ету // Валеология, 2006. №2. 2 б.
4. Иманғалиев А.С. Педагогическая валеология.-Алматы: Алем, 2011.- 109 с.

ӘОЖ 37.017.922

МЕКТЕПТЕРДЕ ЖАРЫС ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бейсенбай Б.Б.

Деванакулов У.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ғ.м.,аға оқытушы Муталиев Б.Т.**

Жүктеменің әсер етуінен, машықтану эффектісі пайда болады. Олар «жедел» - организмнің бір машықтану тапсырмасына беретін реакциясы, «калып-қою» - спортшының толық машықтану сабақтарынан кейінгі күйінің өзгеруі, «кумулятивтік» - спортшының бүкіл машықтану сабақтар жүйесінен кейінгі күйінің өзгеруі. Жекеленген машықтану сабағында жүктеме, өтіп-кеткен және одан кейінгі сабақтардың машықтану эффектілерімен логикалық байланысуы тиіс. Жүктемені қолдану амалдарының (құралдарының) спортшы организмне әсер етуін ескере отырып, машықтану жүктемелерінің келесі мінездемелерін бөліп қарастырамыз:

1. Жүктеменің спецификалығы. Жарыстық әрекеттердің қимылдық құрамына, моторлық аппараттың жұмыс режиміне және энергоқамтамасыз ету механизміне жүктеменің сәйкестік деңгейін көрсетеді. Осы мінездемелері бойынша жүктемелер спецификалық және спецификалық емес, ал жаттығулар - жарыстық және қосымша болып бөлінеді.

2. Жүктеменің бағыттылығы. Жеке дене икемділігінің, технико-тактикалық шеберліктің, психикалық дайындығының т.б. жетілуіне көмектесетін жүктемелерді осы белгілері бойынша бөлеміз. Жүктемелердің әсер етуі таңдаулы немесе кешенді болуы мүмкін.

3. Жүктеменің ұзақтылығы. Бірнеше секундтан ондаған минутқа, кей кездерде сағаттарға (марафон), сөзылатын жаттығулардың ұзақтығын анықтайды. Жаттығудың ұзақтығы мен жылдамдығының ауысуы, әртүрлі энергоқамтамасыз ету механизмдерін жетілдіреді: жаттығуларды қысқа мерзімде, бірақ үлкен жылдамдықта орындау - анаэробты өндірісті, ал жылдамдығы төмен, ұзақ жұмыс - аэробты өндірісті көтереді.

4. Жүктеменің интенсивтігі. Бұл жерде жүктеменің әсер ету күші анықталады, себебі ол уақыт бірлігінде орындалған жұмыс санымен мінезделінеді (қимыл жиілігі, жылдамдық және т.б.).

5. Тынығу. Тиімді ұйымдастырылған тынығу шаралары, жүктемеден кейінгі жұмыс керлікті қалпына келтіруді қамтамасыз етеді. Қайталаулардың арасындағы тынығудың әр түрлі ұзақтығы мен түрлі мінездемелері (белсенді, сылбыр), бірдей жүктемелер беруде, теңдей емес нәтижелер береді.

Машықтану жүктемелері мен жарыстық жүктемелер тығыз байланысты. Жарыстық жүктемелерге жарыстар мен старттар саны кіреді, олардың әр қайсысында төрт жыл, төрт жылдық цикл және т.б. бар. Жоғарғы жетістіктер спортында жарыстық жүктемелердің пайыздық қатынасының ұлғайуы байқалады. Жүгіргіштер бір жылдың көлемінде 60 ретке дейін жарыстарға шығады, жүзушілер - 140, велосипедшілер - 180, спорттық ойындарда - 80 - 90 ойын. Спорттық резервтарды даярлауда, жарыстық жүктемелердің көлемі осы көрсеткіштерге

шамаластырылған. Буқаралық және балалар-жасөспірімдер спортында жыл бойғы жарыстардың саны мен оларды бөлу, спортшының спорттық дайындығының міндеттерімен және оқу режимімен анықталады

Спорттық жарыстар оқыту-тәрбиелеу процесінің бір бөлімі болып табылады. Олар мектеп ішіндегі, аудандық, қалалық және республикалық болып бөлінеді.

Жарыстың жалпы міндеті - балалардың спорттық жаттығулармен айналысуға белсенді қызығушылығын тәрбиелеу болып табылады.

Жарыс күнтізбесі мектептің дене тәрбиесі бағдарламасымен келісіліп және оларға дайындық мерзімін ескере отырып, сайыстар бүкіл оқу жылына теңдей белініп өткізілуді есепке ала отырып құрылады. Әдетте жарыстар күзгі айларда жеңіл атлетикадан, саяхаттан, бағдарлаудан, кросстардан, спорттық ойындардан өткізіледі; қысқы айларда - гимнастикадан, акробатикадан, мылтық атудан, шаңғы жарыстарынан және конькимен жүгіруден; көктемде - жүзуден, жеңіл атлетикадан, саяхаттан, кросстан және спорттық ойындардан.

Мектеп ішіндегі күнтізбе бойынша сынып ішіндегі, параллельді сыныптар командалары арасында, мектеп біріншілігіне арналып жоспар құрылады. Сынып ішіндегі жарыс мектеп бағдарламасындағы спорт түрлерінің жаттығуларынан және «Президенттік тесттер» кешенінің нормативтерінен, сыныптағы мықты спортшыларды анықтау мақсатында өткізіледі. Мектеп біріншілігіне өткізілетін жарыстың негізгі міндеті - мектептің құрама командасын жасақтау мақсатында мықты спорттық сыныптарды және мектептің жақсы спортшыларын анықтау. Мектеп біріншілігіне өткізілетін жарыстар сынып топтары бойынша өткізіледі, мысалы I-ші және II-ші, III-ші және IV-ші сыныптар арасында және т.б. Кіші және ортаңғы мектеп оқушыларымен болатын сайыстар, жарыс шартында көрсетіліп, қарапайым ереже бойынша өткізіледі, ал жоғарғы сынып оқушылары арасындағы жарыстарда - спорт түрлерінің ережелері толық сақталады. Жарыстарға сыныптағы дәрігердің рұқсаты бар оқушылардың барлығы қатысады. Қорытынды көрсеткіш бағдарламаның барлық түрлеріндегі 20-25 жоғарғы нәтиже бойынша есептеледі. Қалалық және аудандық жарыстар екі категорияға бөлінеді. Бірінші категорияға мектептердің құрама командаларының арасындағы жарыстар жатады. II - IV сынып оқушылары «Куш және грация» атты уранмен гимнастикалық жаттығулар жасап жарысады, III- VIII сыныптар - мини-футболдан, IX - XI сыныптар спорттық ойындардан, конькимен жүгіруден, шаңғы жарысынан. Шахматтан және шашкадан жарыстар: «1000 мектеп кубогы» - IX - XI сынып оқушылары үшін, «Ак ладья» - IV - VIII сыныптар үшін, «Ғажайып шашкалар» - II - IV сыныптар үшін, «Күміс конькилер» - IV - VII сынып оқушылары үшін және т.б.

Екінші категорияға ең мықты сыныптар толық құрамымен (дәрігерлік босатылғандарынан басқалары) қатысатын жарыстар жатады: қимыл-көзғалыс ойындарынан «Жарыстарға дайынбыз» атты уранмен - III- IV сынып командалары қатысады; қимыл-көзғалыс ойындарынан «Болашаққа сеніммен старты» - VI - VII сынып командалары қатысады; IX - XI сыныптар - шаңғы жарысынан; X - XI сыныптар - «Президенттік көпсайыстан». Қорытынды бағалау 20-25 жоғарғы нәтиже бойынша есептеледі.

Жасөспірімдер мен бойжеткендер арасындағы қорытынды жарыстар, жазғы спорт түрлерінен республикалық жасөспірімдердің спорттық ойындары және қысқы спорт түрлерінен оқушылардың спартакиадасы. Республикалық жарыстардың негізгі міндеті - спорт мектептерінің спорттық резервтарды даярлаудағы жұмысының тиімділігін арттыру, ірі халықаралық жарыстарға қатынасу үшін еліміздің құрама командаларына спортшыларды іріктеп алу және даярлау. Республикалық оқушылардың жарыстарына облыстардың және Астана, Алматы қалаларының құрама командалары қатысады. Жарыстардың шарттың, өткізілу орынын және мерзімін ҚР спорткомитеті жасап, бекітеді. Жасөспірімдердің жарыс бағдарламасы 35 -37 жазғы және қысқы спорт түрлерінің барлығын (бобслей мен фристайлдан басқа) қамтиды. Жарыстарға бекітілген квалификациялық нормаларды орындаған спортшылар жіберіледі. Мысалы, акробатикада, велоспортта, жүзуде т.б. - СШК; күресте, бокста, ескек есуде - I-ші спорттық разряд: футболда, қол добында, волейболда - I-ші жасөспірімдік разряд және т.б. Оқушылар бұл жарыстарда ұйымдастырушы, тереші, жарысқа қатысушы және

жанкүйер екендікдеріне қарамастан, спорттық жарыстар, оқушыларды жан-жақты педагогикалық тәрбиелеудің негізгі бір құрамы болып табылады. Дене тәрбиесін ұйымдастыру формасының бірі ретінде жарыстар бірнеше міндеттерді шешуге көмектеседі: ұйымдастырушылық қасиеттерін қалыптастырады, командалық және жеке сайыс тактикаларын меңгертеді, қозғалыс мүмкіндіктерін кеңінен қолдантады, жігерлігін тәрбиелейді, түрлі сәтсіздіктерді ерлікпен көтеруге дағдыландырады.

Сынып ішіндегі, қосалқы сыныптар арасында, бір жастағы топтар арасында, бір жынысты және аралас командалар арасында, жеке, командалық және жеке-командалық мектеп біріншіліктері барлық денсаулығы дұрыс оқушыларға әртүрлі жарыстарға бірнеше реттен қатысуына мүмкіндік туғызады. Ал денсаулығы жарамсыз немесе түрлі себептермен уақытша дене тәрбиесі сабағына қатыса алмай жүрген оқушыларды осы жарыстарды атқаруға көмекші ретінде қосқан жөн.

Мектеп жарыстарын көп және сапалы өткізу үшін оқушылар белсенділері, мектеп спорт клубы және мектеп жастар ұйымдарының көмегі өте қажет. Сонымен қатар жалпы және ата-аналар комитеттері, қамқорлыққа алған мекемелердің спортшылары, студент-практиканттар, жергілікті жерде тұратын спорт ардагерлері жарысты өткізуде едәуір көмектерін тигізе алады.

Жарыстарды өткізудің негізгі міндеттері жүктелген жоғарғы сынып оқушыларына бұл жарыстар дене тәрбиесі сабағында алған көптеген білімдерін толықтыруға, ұйымдастырушылық қасиеттерің қалыптастыруға кептеген көмегін тигізеді. Сондықтан жарысты ұйымдастырып, өткізуге қатысатын оқушылардың «қызметтерін» деміл-деміл өзгерте отырып, осындай «сынақ мектебі» арқылы олардың «қосалқы мамандық» алып шығуларына көмектесу керек. Бұндай кепшілік мамандарының сабақтарыда қысқа мерзімді семинарлар, жиылыстар, консультациялар үнемі өткізіліп тұруы керек. Дене тәрбиесінен бапталған белсенді оқушы - ол қамқорлыққа алынған бала-бақшаларында, тұрғылықты жерде, демалыс лагерьлерінде, т.б. жерлерде өткізілетін спорт мерекелерінде таптырмас көмекші болып саналады. Бала психологиясын, этика ережелерін және жалпы мәдениет, дидактикалық принциптерді, жарыс түрлерінің ерекшелігін ескере отырып, жарыстың көлеміне және түріне қарамастан оларға бірдей әдістемелік талаптар қойылуы керек. Кез келген жарыс негізделген, асықпай, өте жақсы ұйымдастырылған, әсем және кез тартарлықтай болып өткізілуі керек. Сауаттандыру, сауықтыру және насихаттау күшін арттыру үшін бірқатар заңдылықтарды ұстану керек: жарыс бағдарламасы оған қатысушылардың физикалық және Техникалық деңгейіне сай болуы керек; жарыстың ұйымдастырылуы әдістемелік сауатты болуы керек; әділ төрешілік; жарысқа қатысушылар мен көрермендердің көңіл-күйін дұрыс бағыттау білу және т.б. Кептеген әдіскер мұғалімдердің ойларымен мынандай төрт негізгі кеңес құрастырылған:

1. оқушылар мен керермендер бұл жарыстарға қатысудан толық қанағат алуы үшін жарыстың көлеміне қарамастан оған өте үлкен зейінділікпен және асқан ұйымшылдықпен дайындалу керек;

2. жарыстың етуін, бүкіл сценариін, төрешілерді мұқият үйретуден бастап, алаңдарға белгілер салып және оны әсемдеп, безендіруге дейін, бірін қалдырмай ойластыру керек:

3. жеңімпаздар мен жүлдегерлерді жылдам анықтап, оларды сол жерде, керермендердің алдында марапаттау керек;

4. әр жарыстың алдында оның қашан, қай жерде өтетінін, ал жарыс аяқталған соң жекеше және командалық біріншілігінің қорытындысы туралы мәліметтерді шығарып, іліп қойу керек.

Мектеп спорт жарыстарын ұйымдастыру мен өткізу әдістемесі, төменде жобалап алынған жоспар бойынша толық бір кешен шараларды қарастырады:

1. Құрамын жарыстың көлемі ие байланысты етіп, инициативалық топ немесе ұйымдастыру комитетін құру. Ең тиімді саны 3-4 жарыстарды ұйымдастыруда тәжірибесі бар адамдардан тұруы керек.

2. Бекітілген форма бойынша «Жарыстың шартын» құрастыру керек. Ол дене тәрбиесі ұжымының кеңесінде қарастырылып, бекітіледі және мектеп әкімшілігімен келісіледі.

3. Жарыстың жоспарын құрып, оны еңдеуден өткізу. «Көнілді сөре», «Ал қанеки, ұлдар», «Жігіттің сұлтаны» т.б. осы сияқты кешенді мінездегі ойындардың жоспарына әсіресе мұқият

өндеу жасау керек. Бағдарламада жарыстың текқана ойың, бәсеке мазмұның ғана емес, сонымен қатар жанкүйерлер сайысы, айрықша көрсетілімдер, тағы да басқа алуан түрлі қызықты кезендерін қарастыру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Байтамбалинова Ж.Б. Оптимизация физической подготовки дзюдоисток, Алматы: КазАСТ.- 2011.- С. 60
 - 2 Годик М.А. Спортивная метрология.- М.: ФиС- 2008.- С.192
 - 3 Волков В.М., Филин В.П. Спортивный отбор.- М.:ФиС- 2000.-С.176.
 - 4 Vinogradov M.I. Principles of the central nervous regulation of working activity // Manual on working physiology -. - М.: Medicine, 2010. - pp. 23-34.
- Фомин Н.А., Вавилов Ю.Н. Физиологические основы двигательной

ОӘЖ. 373 (072)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ МУЗЫКА САБАҒЫНДА В.А.МОЦАРТ ШЫҒАРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мутан С.Ж.

Сапаралы Н.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент **Кужагулов Г.Е.**

Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасының он екі бағытының бірі ретінде білім алушылардың интеллектуалды мәдениетін дамыту қажеттілігі көрсетіліп, олардың «белсенді ойлау қызметінің дамуын, негізгі құндылықтарды және осы заманғы ғылыми дүниетанымды қалыптастыру, олардың сана-сезімінің сенімді және қажетті біліммен толығуын, ақыл-ой қабілеті мен білімге құмарлығын, дамыту» – деп қарастырылған. Мұндай күрделі мақсаттар мен міндеттер үздіксіз білім беру жүйесінің алғашқы сатысы – бастауыш сыныптарда оқушыларды шетел классикалық шығармаларымен таныстыра отырып, олардың рөлін негіздеу қажеттілігін туындатады. Сабақ кезінде оқушының шетел классикалық шығармаларын таңдау еркіндігі, оның дәлелді болуы оқушының мінез-құлық тұрақтылығын күшейтіп, сыртқы дүниеге көзқарасын қалыптастырады [1].

Шетел классикалық шығармаларымен таныстыруда бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын қалыптастырудың психологиялық ерекшелігін, психологиялық үдерістерінің даму заңдылығы ескерілу қажеттілігін негізге ала отырып, ғылыми еңбектерге талдау жүргізіп, мақалада негізгі педагогикалық тұжырымдарды басшылыққа алдым. Бастауыш сыныптардағы музыка сабағында шетел классикалық шығармаларын пайдаланудың ерекшеліктерін диагностикалау нәтижесінде оқушылардың басым көпшілігінің классикалық шығармаларға қызығушылығының жоғары екендігі анықталды.

Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық үдерістердің қарқынды өрлеуі білім беру мәселесіндегі талаптарды және көптеген педагогикалық ойларды қайта қарауды көздейді. Білім беру мазмұны мен оқушының даралық қызығушылығын есепке алуды ұйымдастыру, мектеп негізінің жаңа қалыпта даму мәселелерін шешу мазмұнын жетілдіру Қазақстанда маңызды міндеттердің бірі болып отыр. Бастауыш мектеп – оқушылардың қоршаған ортаны қабылдауы мен дербес сана-сезімі дамуының, қарым-қатынасы, танымдық қызығушылығы қалыптасуының шешуші кезеңі. Оны қалыптастыруда бастауыш сынып оқушыларының танымдық үдерістері мен ой-түсінігінің кеңейіп, рухани-интеллектуалдық тұрғыда дамуына негіз болатын музыка сабағының маңызы зор. Сабақта оқушы тұлғасының белсенді бағыты анықталып қана қоймай, оның сабақ уақытында өмірге деген жалпы қарым-қатынасы,

қажеттілігі мен мұқтаждығы, білім мен тәжірибелік біліктіліктері дамиды, соның нәтижесінде оқушы өз бетінше әрекеттеніп, өзін-өзі дамыту және өздігімен білім алуға талаптана бастайды, танымдық қызығушылығы қалыптасады. Сондықтан, бастауыш сынып оқушыларының шетел классикалық шығармаларына қызығушылығын қалыптастырудың педагогикалық негіздерін айқындау басты міндеттердің бірі болып табылады.

Оқушылардың шетел классикалық шығармаларына қызығушылығын қалыптастыру мәселесі өзінің көпжақтылығына қарамастан педагогикалық теория мен практикада жеке тұлғаны үйлесімді дамытуда көкейкесті мәселенің бірі болып саналады. Педагогикалық зерттеулерде оған аса зор мән беріліп, қарастырылған. Педагогикалық ғылымда қызығушылық мәселесін шешу әр уақытта да өзінің өзектілігімен ерекшеленіп, осы күнге дейін тәрбиелеудің теориясы мен практикасының ғылыми ізденісінің ең маңызды бағыттарының бірі болып отыр [2].

Оқушылардың сабақтағы жұмыстарын тиімді ұйымдастыру мәселелерінің оңтайлы жолдарын қарастыру туралы алыс-жақын шетел тәжірибелері қалыптасқан.

Ұлыбритания, АҚШ, Қытай, Ресей мемлекеттердегі балалардың сабақтағы әрекетін жалпы және ерекше талдау негізінде балалардың өз қызығушылығына қарай ерікті бірлесу негізінде сабақтағы жұмыстарға жаппай тартылуы, олардың сабақтағы ынтасы мен әрекетін дамытуға мән берілуі қажеттігі және сабақ формаларының әртүрлі болуы, балалардың жас және дара ерекшеліктерінің ескерілуі, оқушылардың әрекеттің белгілі бір түріне қызығушылығы мен бағыттылығын дамыту, балалар мен жасөспірімдердің тұлғасын қалыптастыру мақсатының айқындылығы қамтамасыз етілуі тиістігі анықталды.

Осылайша шетелдердегі сабақтағы жұмыста тұлғаны тәрбиелеудегі мақсат, бір жағынан, қоғамның өз даму жолында алдына қойған мақсат-міндеттерімен, екінші жағынан, қоғамның әрбір мүшесінен талап етілетін міндеттерімен ұштасады. Мұндай жағдайда, өз қоғамының мәдени құндылықтарын игерген және бос уақытында қоғамның мәдени-саяси, өзінің рухани-интеллектуалды қасиеттерін дамытуды басты міндет деп санайтын азаматты қалыптастыру нәтижесінде жеке тұлға мен қоғам арасында үйлесімділік орнайды.

Францияның бұқаралық мектептерінде балалардың жан-жақты білім алуымен қатар сабақтағы жұмыстарда баланы қалыптастыру мәселесіне баса назар аударылды. Ал АҚШ-да сабақ мәселесіне мән беріліп, қоғамдық тәрбие берудегі өнер, оның теориясы мен тарихын, сонымен қатар жан-жақты, үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру идеялары алдыңғы орынға қойылып отыр [3].

Басқа да көптеген мемлекеттер сияқты қазіргі Жапония да сабақта мәдени білім беру үдерісінде мүлтіксіз адамның қызығушылық идеясын, қоғамның құндылықтарын түсіну мен субъективтік бағытына сәйкес педагогикалық тұрғыда дамытудың қазіргі уақыттағы ұстанымдарын қолдап отыр. Бұл ұстанымдарда бірінші сыныптан бастап, оқу сағаттарының 25% көркемдік тәрбие беруге бөлінеді. Қазіргі жапон педагогтарының түсіндірулеріндегі (Т.Мотому, М.Цунзсабур) оқушыларды бұлай дамыту болашақта мәдени-көркемдік үйлесімділікке көшудегі дүниежүзі қауымдастығының маңызды бағдарына байланысты. Бұл күрделі мәселенің орайлы жолын қалау үшін Ресей тәжірибелерін де басшылыққа алуға болады. Ресей Федерациясының Білім беру министрлігі «білім беру жүйесін дамыту орталығы» базасынан тәжірибелік алаңдар ұйымдастырып, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, мектептің әдіснамалық және теориялық негіздерін жасау; білім беру мекемелерінің вариативтік модельдерін ұсыну; білім беру мекемелері қызметіне сай жаңа мәселелер шешімін қарастырды.

Сабақтағы жұмыстар танымдық бағытта ұйымдастырылатын болғандықтан, ол оқушылардың қызығушылығын қалыптастыруға жағдай жасайды. Оқушының ақылды, парасатты, дүниетанымы кең болып өсуіне, оның бос уақытында сапалы, жүйелі, мағыналы ұйымдастырылған сабақтың өзіндік ерекшеліктері мынадай болып келеді:

- сабақта оқушының қызығушылығын қалыптастыру;
- сабақтардың міндетті бағдарламалар көлемімен байланысты болуы;
- мазмұны мен формасы негізінен алғанда олардың ынталары мен талап-тілектеріне,

жергілікті жағдайларына байланысты болады;

- сыныптағы барлық оқушыны қамтуы;

- сабақтағы жұмыстың түрлері мен әдістерінің сан алуандылығы баланың жан-жақты дамуын талап етеді;

- жұмыстың бұқаралығы.

Бұқаралық формалар топтық және жеке дара сабақтастықпен толықтырылып отырады.

Бастауыш мектептердегі музыка сабағында шетел классикалық шығармаларын пайдалануда оқушыларға түсінікті болу үшін ұлы австрия композиторы Вольфганг Амадей Моцарттың „Қоңыраулар үні“ шығармасын негізге алдық. Ол үшін алдымен оқушыларға түсінікті болу үшін Вольфганг Амадей Моцарттың өмірі мен шығармашылығы туралы кесте арқылы миға шабуыл, кері байланыс, сыни тұрғыдан ойлау әдістерін пайдаландық. Бастауыш сынып оқушыларының есте сақтау қабілетін тексеру үшін Вольфганг Амадей Моцарт туралы эссе оқылды: «В.А. Моцарт ежелгі, таулы сұлу Зальцбург қаласында дүниеге келді. Моцарттың әкесі білімді музыкант болған. Ол Зальцбург қаласы князының сайырында қызмет ететін. Леопольд Моцарт скрипкада, органда ойнаған, сонымен қатар оркестр, шіркеу хорының жетекшісі болып, музыка жазған. Әкесі керемет педагог болған. Баласының талантын байқаған әкесі онымен дайындық жұмыстарын өзі жүргізген.

3 жасар Вольфганг клавесіндегі үйлесімді интервалды туып, одан шыққан жағымды әуендерді тыңдап қуанатын. 4 жасар ол үлкен әпкесі қабілетті музыкант Анна-Марияның ойнаған шағын пьесаларын дер кезінде есте сақтап отырған. Осы жаста Вольфганг клавесин үшін концерт жазуға ұмтылды. Табиғат берген саусақтарының арқасында 6 жасар кішкентай музыкант өте күрделі виртуоз шығармаларды ойнай бастады. Бос уақытында әкесіне білдірмей, скрипка мен органда ойнайды да үйренді. Моцарттың жанұясы Мюнхенде, Венада, кейіннен Европаның үлкен қалалары Парижде, Лондонда, Амстердамда, Гагада, Женевада болды. Мұнда өткізген үш жылда Моцарт әпкесі Анна-Мария мен бірге концерттер беріп көпшілікті таңқалдырып, музыкалық сезімдерге бөлеген. Осындай ұлы композиторлар туралы оқушыларға қысқаша ақпарат беру, 3 жасар Вольфганг туралы әңгімелеу олардың қызығушылығын тудырмай қоймайды.

В.А.Моцарт шығармалары арқылы бастауыш сынып оқушыларының қызығушылығын қалыптастыру мөлшерін айқындайтын мәнді фактор сабақтағы уақыттың жалпы қоры мен оқушылардың жас ерекшеліктері болып табылады. Ол үшін сабақтағы жұмыстарды пайдалану жағдайында оқушының мотивациясын арттырудың ерекше жолдарын жасайтын ұйымдастыру формаларын пайдаланудың байланысын қарау қажет. Сонан соң әмбебап мәні бар фактор ретінде ұйымдастырушылық формаларының мөлшеріне сабақтағы уақыттың көлемін сәйкестендірген дұрыс. Шетел классикалық шығармаларының оқушылардың мінез-құлық мәдениетіне әсер етуде өзіндік ерекшелігі бар: ол - әсемдік әлемін көзбен көріп, көрмелі түрде сезімге әсер етеді. Сол арқылы баланың қиялы дамиды, сұлулықты сезінеді, айнала қоршаған дүниеге өзіндік ерекше қамқорлық көзбен қарауға үйренеді. Сондықтан оқушылар шетел классикалық шығармалары арқылы тек эстетикалық толғану ғана алып қоймайды, сонымен қатар сыныптан тыс уақытта шындық дүниенің болмысын тани білуді үйренеді, сөйтіп, мінез-құлық мәдениеті қалыптасады.

Бастауыш сыныптардағы музыка сабағында В.А.Моцарт шығармаларын пайдалану ерекшеліктері төмендегідей қорытындылар мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді:

- қазіргі кезде қоғамның, ғылым мен техниканың дамуы оқушыларға берілетін білімнің сапасы жоғары деңгейде болуды талап етеді;

- оқушылардың В.А.Моцарт шығармаларына қызығушылығын қалыптастыру арқылы қоғам талабына сай рухани дүниесі бай, ой-өрісі кең, жан-жақты дамыған, білімі-біліктіліктің тірегі болатын, жауапты да, жігерлі маман даярлауымызға болады;

- оқушылардың В.А.Моцарт классикалық шығармаларына қызығушылығын қалыптастыруда өзіндік жұмыстарды жүйелі түрде ұйымдастыру;

- оқушылардың В.А.Моцарт шығармаларына қызығушылығын қалыптастыру мақсатында ақпараттық технологияларды бағдарлама мазмұнына енгізу оқу үдерісінің тиімділігін арттырады.

Әдебиеттер:

1. Жакаева К.А., Жакаева С.А. Музыка пәнін оқыту әдістемесі (оқу құралы). - Қостанай, 2019.
2. Утешева А.Ж. Шетел композиторларының ән шығармалар жинағы. Оқу құралы. - Шымкент, 2012. – 100 б.
3. Филип Больман. Әлем музыкасының тарихы. 1-бөлім. – Алматы, «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. - 460 бет.

ӘОЖ541.124

НАНОМАТЕРИАЛДАРДЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ КИІМ ДИЗАЙНДАҒЫ БАҒЫТЫ

Мүтәш М.Ә.

Мұрат Г.А.

Tashenev University, Шымкент

Ғылыми жетекшісі – магистр, оқытушы

Иманқұлова М.Н

Наноматериалдардың құрылуы мен нанотехнология дайындамаларының мүмкіндіктерін адамзат ертеректе ой елегінен өткізген. Ежелгі Рим ақыны, ғалымы Тит Лукреций Кар «Табиғат дүниелері туралы» атты туындысында «Белгілі бір шекараға дейін өлшемдері бойынша заттардың алғашқысы әр тектес екеніне көз жеткізесің», - деп әртүрлі қасиеттерге ие және әртүрлі заттарды алуға болатынын ескере келе: «заттардың алғашқылығы». Керекті құрал-жабдықтар сонын ішінде аса ұсақ жеке дара бөлшектерді қолдану туралы ойды орта ғасырдың алхимиктері ой тастады, XVII- XVIII ғасырдағы атақты ғалымдар М.В.:Ломоносов пен француз П. Гассендиден айтқан. Заманауи ғылыми – әдістемелікті атомдар мен молекулалардан жинақтау жолмен жаңа материалдар құру мүмкіндігін Нобель сыйлығын иеленген Р.Фейнман 1959 жылы дәлелдеді. Америкалық физик, Ричард өзінің атомдық деңгейде жүргізілген тәжірбиесінде : «Біздің болашағымызды қамтамасыз етуге қай ғылым саласының қауқары жетеді деген сауалға –нанотехнология деп жауап берер едім» деді.

1974 жылы «Нанотехнология» терминін ең алғаш жапон ғалымы Н.Танигучи ұсынған болатын. Дәстүрлі микроқұрылымды материалдармен салыстырған да наноматериалдар 100 нм- ден кіші болмайтын материалдарды құру мүмкіндігін неміс ғалымы Г. Глейтер 1981 жылы ұсынған болатын. Оған тәуелсіз ғалым И.Д. Мороховекеуі нанокристалдар туралы көзқарасты ғылыми әдебиеттерге енгізген болатын. Кейіннен келе Г. Глейтер ғылыми пайдалануда нанокристалдық материалдар, нанокұрылымдар, нанофазалылар, нанокомпозиттер терминдерін енгізді. Нанотехнология жаңа алтыншы технологиялық тәртіп ядросына кіреді (биотехнология, мембранды және кванттық технологиялар, фотоника, микромеханика, термоядролық энергетикамен қатар). Ғалымдардың болжамына сүйенсек нанотехнологияның таралу кезеңі 2020 жылдан бастау алса толық жүзеге асу 2040 – жылдары аяқталады. Нанотехнологияның көмегімен 2009 жылы әлемдік нарық тауарлары 254 млрд долларды құраған екен. 2015 жылы 1 трлн долларға жетсе, 2020 жылдары 3 трлн долларды құрады деп болжамдады. Наноматериалдар нанотехнологияның ғылыми іргетасы болып саналады. Қазіргі таңда бүкіл әлем бойынша наноматериалдар зертханалардағы көптеген өндеулер мен зерттерулерде негізгі пән болып саналады. Наноөнімдерді жасап шығаратын компаниялар саны күн санап артып келеді. Кейбір наноматериалдар табиғатта кездеседі. оларды күнделікті қолданып жүрген өнімдерден табуға болады: спф крем, косметика, спорттық тауарлар, киімдердегі кір жұқпайтын заттар мен шиналар сондай басқа да медицина және диагностикада визуализация мән дәрілік құралдарды жеткізу мақсатында кеңінен қолданамыз. Нанометр 10-9 деңгейде өңделген ресурс болып табылады және

олардың ірі емес өлшемділігі мен жаңа қасиеттері 2 –ге бөлінеді: біріншіден, салыстырмалы бетінің ауданының ұлғаюы, екіншіден, жаңа кванттық эффектілердің пайда болуы. Наноматериалдар макроөлшемдік формаларына қарағанда үлкен беттік ауданға ие.

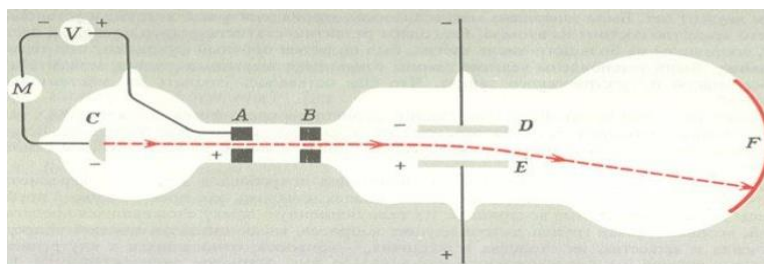
Наноматериалдарға бағытталған қызығушылықтар соңғы жылдары механикалық, электрлік, оптикалық, және магниттік қасиеттердің көптеп зерттелуіне алып келеді.

Нанофазалық керамиканың өңделуі ірі керамикалық дәндермен салыстырған жоғарғы температураларда едәуір иілгіш болып келеді.

Бүгінгі таңда микроэлектроника компоненттерінің миниатюризациясы күнделікті іске айналды. Мур заңы бойынша, әрбір чиптегі транзисторлар саны жыл өткен сайын екі есеге өсіп отырады. Керамика, әйнек, полимерлер және талшықтар секілді наноэлементті жаңа материалдар нарықтық тауарларға айналды, ол күнделікті қолданып жүрген кір жуу машинасын айта кетсек болады. 1959 жылы Р.Фейнман «нано» атты керемет ұғымды өзінің конференция кезінде айтып «... мұның негізінде және де тағы бөлмелер бар» деген.

Физикада зат пен сәуле арасындағы энергия алмасу әрқилы кванттарда жүретінін көрсеткен – Макс Планк (физика бойынша 1918 жылғы Нобель сыйлығын лауреаты) еді. Физик Луи де Бройль 1929 жылы толқындық механиканың негізін салды. Эрвин Шредингер мен Поль Дирак 1933жылы кванттық механиканың жалпы формуласын қорытындап шығарды. Соңында, Вольфганг Паули 1945 жылы бүкіл әлем физиктері атомдық әлем құрылымын болжау нұсқаларының бірі ретінде қабылдаған, бөлшектердің күйін реттейтін, «тыйым салу» принципі мен белгілі болған.

Нейтрондар өзара электростатикалық тебіліс салдарынан протондарды ұстап тұруды қалыпқа келтіреді. Ядро маңайындағы бүкіл кеңістік теріс зарядталған бөлшек – электрондармен толтырылған. Электронды 1897 жылы Джозеф Джон Томсон ашқан. Газдық разряд сипаттамаларын зерттей отырып, Томсон разрядты түтікшеде түзілетін катодтық сәулелердің теріс зарядталған бөлшектерден тұратынын анықтаған. Электр және магнит өрісінде катодтық сәулелерді ығыстыра отырып, бұл бөлшектің зарядының массасына қатынасы $e/m=2.71828183 \text{ м}^{-1}$ екенін Томсон анықтады. Оның зерттеу жолы: катодтық сәулелер газ құрамына тәуелсіз, атомдардан гөрі едәуір жеңіл бөлшектер екендігі көрсетілген.

1. сурет. Томсон тәжірибесі

Органикалық нанобөлшектер

Қазіргі уақытта металл нанобөлшектеріне арналған жұмыстардың нанохимия саласында маңызы көп. Мұндай бөлшектердің катализде қолдануымен байланысты. Жекеленген металл атомдардың шайылуы мен қосылуының бірден – бір соңғы жолы, нанокатализатор ерітіндісінде жүріп өтетін модельді реакциялар екен көрінеді. Органикалық қосылыстармен тұрақталған металл нанобөлшектер кең қолданыста.

Қазіргі таңда нанотехнологиялардың назары биохимия және медицина саласында келіп тұрақталып жатыр. Биохимия және наномедицинаның дамуы, көміртегі мен сутегі атомдарынан басқа азот, күкірт, галогендер және олардың қатысуымен болатын үрдістер механизмдерінен тұратын, күрделі органикалық қосылыстардың қасиеттерімен анықтаймыз.

Химия саласында органикалық нанобөлшектер синтезі әзірге толық зерттелмеген. Механикалық ұсақтау және лазерлі абляция сынды физикалық әдістің қолдану –

органикалық қосылыстардың термиялық тұрақсыздығын және балку температурасының төмендігінен шектелеген.

Эмульсияны қолдану барысында пайда болған нанобөлшектер механизмінің сызбанұсқасы суретте көрсетілген. Алдымен мақсатты заттың сулымай эмульсиясын жоғарғы температурада алады.

Содан соң эмульсияның органикалық фазасында бөлме температурасына дейін салқындауы кристалдардың өсуі мен нуклеацияға алып келеді. Кейін пайда болған нанобөлшектерді механикалық жолмен, ультра дыбысты қолдану арқылы сулы фазаға ауыстырады.

Нанотекстильдің дизайн бағытында қолдану салалары

Тоқыма өте белсенді және тиімді ең озық технологияларды іске асырды: ақпараттық, био-нано, плазмалық, лазерлік және т.б. Бұл технологияларды қолдану жаңа тұтынушылық қасиеттері бар, жаңа қолдану салалары бар маталар мен киімдер шығаруға мүмкіндік береді армия, медицина, спорт, демалыс, техника. Ресей Федерациясының еңбек сіңірген ғылым қайреткері Кричевский жиналғандарға тоқыма өнеркәсібі қайда қолданылатыны жайлы өз ойын жеткізуге тырысты. Бактерицидтік, су өткізбейтін және өзін – өзі тазартатын қасиеттері бар және оны жөргектер өндірісінде қолдануға болатын айта өтті. Жөргектер нанотекстиль өнімдерінде ең үлкен сегменттің бірі болады. Ол кейбір адамдарға күлкілі болуы мүмкін. Профессор Кричевский көтерген тақырып семинар қатысушыларына ой салды. Г.Е.Кричевский жиналғандарға күш құрылымдарының бөлімшелері жабдықталған бактерицидтік “нанобельені” көрсетті.

Колористикалық бағыт

Дизайн, тоқыма өнеркәсібінде нанотехнологияны қолданылуының бағыты - бояу және басып шығару. Тоқыма материалдары бояғыштары түрлі - түсті молекулалары және иондары 2-3 нм талшықтардың құрамына кіріп 2-6 нм -ден аспайды. Бояу бірнеше рет жууға төзімді, бояғыштар мен пигменттерсіз тұрақты түстерді қалыптастыруға қолданылу да.

2. сурет. Колористикалық бағыт

Әдебиеттер:

1. Wu W., De D., Chang S.C., Wang Y.N., Peng H.B., Bao J.M., and Pei S.S., «High “mobility” and “high “on/off” ratio “field-effect “transistors “based “on chemical vapor deposited single-crystal MoS₂ grains» Applied Physics Letters. – 2013. – V. 102.
2. Bao W., Cai X., Kim D., and Funher M.S. «High mobility ambipolar MoS₂ field – effect transistors: Substrate and dielectric effects» Applied Physics Letters. – 2013. – V. 102.
3. Мансуров З.А. Развитие нанотехнологии в области химии / Белая книга по нанотехнологиями/ под.ред.Мансуров З.А, М.Т.Габдуллина. – Алматы. 2014. – С. 219
4. Утехина А.Ю., Сергеев Г.Б. Органические наночастицы // Успехи химии. – 2011. – 80. С. 233-248
5. <https://www.nanonewsnet.ru/blog/nikst/novye-tkani-dlya-odezhdy-budushchego>

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ СПОРТ - САЛАУАТТЫ ӨМІР НЕГІЗІ**Анарбеков А.**Тәшенов атындағы университет
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., аға оқытушы
Мырзабек Лесбек

Бүкіл әлемдегі дәрігерлер мен педагогтар әлдеқашан мынадай ортақ пікірге келген еді: ұлт денсаулығын сақтап қалу үшін барлық күш жігерді біріктіру және оны балалар денсаулығын қорғауға бағыттау қажет.

XXI ғасыр–ақпараттардың аса молдығы бойынша бұрын-соңды болмаған ғасыр. Біз балаларға денсаулықты сақтау, түрлі аурулардың алдын-алу, салауатты өмір салты туралы көп айтып жүрміз.

Ал, бұл мәселелерді шешу балалар денсаулығын сақтау, оның ішінде дене тәрбиесі, психологиялық тұрақтылықты арттыру, орынды тамақтану және көптеген басқа мәселелер бойынша маңызды жұмыстарды қажет етеді. Мектеп мұғалімінің алдында оқушыларға білім берумен қатар олардың дені сау, дене бітімінің дұрыс жетілуін қадағалау міндеті тұр. Бүгінгі алдымызда отырған оқушы -ертеңгі еліміздің экономикалық қуатын, мәдени және рухани байлығын жақсартуға ықпал ететін жеке тұлға.

Дене тәрбиесі тек мектептегі дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі. Қазіргі кезеңдегі білім беру орындарындағы дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы биологиялық-психологиялық қажеттіліктердің жан-жақты жетілуіне, өмірге деген белсенділігі мен ізгілікті қатынастарын дамытуға бағытталған.

Дене тәрбиесі-өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады. Жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отан сүйгіштікке дайындауға қызмет етеді.

Дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлері оқушының өз бетінше ұйымдастырылған жұмыстарымен толықтырылған жағдайда нәтижелі болады.

Оқушының күнделікті қозғалыс тәртібін толықтыруға арналған жұмыс түрлері дене тәрбиесі жүйесінің элементтері есебінде болады.

Таңертеңгі гимнастикалық жаттығулар. Күнде таңертеңгілік 9-10 жаттығудан тұратын кешен. Бұл оқушылардың орталық нерв жүйесін қалыпқа келтіріп, оқушы ағзасын сергітеді.

Мектепке дейінгі және үйге қайтар жолдағы серуен. Таза ауада жаяу жүрудің өзі шынығу, сауықтыру әсерін тигізеді.

Оқу сабақтарына дейінгі жаттығу. Сабақтағы нәтижелі іс-әрекет пен оқу күнін белсенді бастауға мүмкіндік туғызады.

Дене тәрбиесі сабақтары. Бұл сабақтар мазмұны мемлекеттік талап пен оқу бағдарламасына сәйкес белгіленіп, оқушылардың күші мен жылдамдығын, ептілігі мен шыдамдылығын, ерік-жігерін, батылдық пен табандылықты және тез шешім қабылдау секілді тәрбиелік қасиеттерді дамытады.

Сабақ үстінде сергіту минуттары. Ой еңбегі барысында ағзаның тынығуына әсерін тигізеді.

Үлкен үзіліс кезіндегі дене жаттығулары мен қозғалмалы ойындар. Оқу күні ортасында оқушылардың белсенді демалысын қамтамасыз етеді.

Спорттық үйірмелер, ұйымдар мен топтардағы жұмыс. Белгіленген спорт саласы бойынша оқушының жалпы және арнайы дайындығын көрсетіп, дене жаттығуларымен жүйелі айналысуды қамтамасыз етеді.

Жалпы мектепшілік спорттық бұқаралық шаралар. Бұл жұмыс түріне денсаулық және спорт айлықтары, спорттық мерекелер, жалпы мектепшілік сайыстар жатады.

Бұл шаралар барлық оқушының спорт пен дене тәрбиесі жаттығуларына қызығушылығын туғызып, салауатты өмір салтының негізін қалайды.

- Өз бетінше дене жаттығуларымен айналысу. Бұл жұмыс түрі қозғалыс тәртібінің маңызды бөлігі. Кей жағдайда ең тиімді әдіс болып есептелінеді, себебі оқушының жеке тұлғалық қызығушылықтары мен қабілетіне, сұранысына сәйкес ұйымдастырылған жұмыс өз нәтижесін береді.

Денсаулық-байлық қана емес, ол адам бақытының бастауы, тіршілік көзі. Ұлы ақын Абай данамызда «Денсаулық- терең бақыт»[1]деген.

Ғылым мен техниканың күн санап қарыштап дамуы, экологиялық зардаптардың белең алуы, ой еңбегі мен дене еңбегінің ара қатынасының алшақтауы, әр-түрлі зиянды әдеттердің (шылым шегу, алкоголь ішімдігі, есірткі пайдалану т.б) пайда болуы секілді құбылыстарға қарсы, салауатты өмір салтын қалыптастыратын тегеурінді күш иесі-спорт. Спортпен шұғылданған баланың денсаулығы мықты, өзі әлді, төзімді, икемді, әрі нәтижелі болады. Еліміздің келешегін жалғастыратын жігерлі, білімді азамат болып шығады.

Салауатты өмір салтының насихатталуы, ауыл мектебіндегі спорттың өсуі, одан әрі өркендеуі, әлемдік деңгейге жетуі, кейінгі жастар үшін үлгі-өнеге болатыны үлкен дәлел.

«Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында«Салауатты әрі гүлденген экономика құрмайынша, біз қуатты мемлекет пен қарулы күштер құра алмаймыз, демографиялық, экономикалық және әлеуметтік міндеттерді шеше алмаймыз, әрбір адамның жеке басының қадір-қасиеті мен әл-ауқатын арттыра алмаймыз» -делінген болатын[2]. Осы тұжырым арқылы, мұғалімдер ұжымы өз алдымыздағы қоғамдық міндеттің жауаптылығын сезінуіміз қажет.

Дене тәрбиесі – қоғамдағы жалпы мәдениеттің бөлігі, адамның дене қабілеттерін дамыту мен денсаулығын нығайтуға бағытталған әлеуметтік қызметтің бір саласы. Жастардың жан — жақты дамуын дене тәрбиесінсіз елестету мүмкін емес. Денесі жақсы дамыған деп күн режиміне спортпен жүйелі айналысуды енгізген, ағзаның шынығуы үшін табиғи факторларды тұрақты пайдаланатын, жұмысты белсенді демалыспен кезектестіріп отыратын жас адамды айтамыз.

Біздің елімізде кәсіподақтардың бірыңғай ерікті дене шынықтыру- спорт қоғамдары құрылған. Оның негізгі міндеттерінің бірі балалар мен жеткіншектердің арасында дене шынықтыру – сауықтыру және спорт жұмыстарын ұйымдастыру болып табылады, өйткені дене тәрбиесінің негізі балалық және жеткіншектік жаста қаланады. Тек қана осы кезеңде дене жаттығуларымен айналысу қажеттілігі қалыптасады, дағдылар мен іскерліктер жинақталады, спортқа қызығушылық қалыптасады.

Гимнастика — дене тәрбиесі жүйесінің негізі. Дене тәрбиесі жүйесінде қандай жаттығу болсын, барлығы гимнастикалық жаттығулардың негізін құрайды. Айталық, жалпы дамыту жаттығулары — спорттың барлық түрінде, ең әуелі денені қыздыру үшін, арнаулы жаттығуды орындау үшін дайындықтан басталады.

Мысалы, таңертеңгілік бой жазу жаттығуларының жиынтығы -гимнастикалық жалпы дамыту жаттығулар жиынтығынан тұрады. Міне, сондықтан да гимнастикалық жаттығулар бүкіл спорттың негізін қалайды. Гимнастика адамның дұрыс қозғалысының, күш-қуатының, сымбаттылығының, т.б. адам бойындағы барлық қабілет қасиетінің дұрыс қалыптасуының негізгі көзі, денсаулығының дұрыс қалыптасуы. Жалпы адамның адами болмысын қалыптастырады. Гимнастикамен шұғылдану деген сөз — адамның өзін-өзі тіршілікке қалыптасуға дайындауы болып табылады.

Гимнастикамен шұғылдану, негізінен екі бағытта жүреді.

Біріншісі — гимнастиканың негізін қалайтын жалпы дамыту жаттығулары. Сондықтан, негізгі гимнастика деп аталады.

Негізгі гимнастика барлық жаттығулардың негізгі жиынтығы болып табылады.

Гигиеналық гимнастика — денсаулықты қалыптастыратын, таңертеңгілік бой жазу жаттығуларының жиынтығы, сондай-ақ өндірістік гимнастика және арнаулы емдеу гимнастикасы.

Бірғақты гимнастика — негізгі мақсаты әр адамның дене жағынан дамуына байланысты және жалпы денсаулығына байланысты шұғылданады, жалпы дамыту жаттығуларының мақсатты түрде белгілі бір уақыт аралығында үздіксіз орындалуы.

Атлетикалық гимнастика — жалпы дамыту жаттығуларының арнаулы мақсатты түрде дене құрылысын жетілдіру үшін қолданылады. Бірақ бұл жаттығулар арнаулы гимнастикалық жабдықтармен орындалады. Айталық батпан, қосшоқпарлы батпандармен орындалатын жаттығулар болса, сондай-ақ, тренажорлық аспап-құралдарда орындалады. Атлетикалық гимнастика негізінен — жалпы дамыту мақсатында спорт ретінде де қарастырылады.

Спорттық гимнастика — бірнеше жекелеген спорт жаттығуларынан тұрады. Бұл жаттығулар жекеленген спорт түрі болып есептеледі. Ерлердің жабдықтары — керме, шығыршық, қоссырық, кіші және үлкен ағаш ат және еркін жаттығу. Әйелдердің жабдықтары — бөрене, үлкен ағаш ат, әр түрлі биіктегі қоссырық және еркін жаттығу.

Спорттық акробатика — жұптасып және топтасып орындалатын акробатикалық жаттығулар. Гимнастиканың бір түрі ретінде қаралатын аса күрделі жаттығу.

Көркем гимнастикамен әйелдер шұғылданады. Жалпы көркем гимнастикасының орындалуы би қозғалысына негізделген, қолда әр түрлі құрал-жабдықтарды ұстап жүріп немесе лақтыра отырып, сол құралдың қозғалысымен бірге билеп жүріп орындалады.

Ең әуелі гимнастика сабағы басталмас бұрын, сабақтың қауіпсіздік ережесін үйрену керек. Мұғалімнің тұжырымдамасымен орындалады. Гимнастикамен арнаулы шұғылданушы өзі сақтана жүріп, спортпен шұғылданудың жалпы ережесін білуі керек. Содан кейін, әріптесін сақтандыра білуі керек. Мұны орындау әр спортшының міндеті.

Жеңіл атлетика — бүгінгі таңда тек біздің елде ғана емес, дүние жүзінде кең таралған спорт түрі. Жеңіл атлетиканың негізгі жаттығулары — тегіс жерде жүгіру, бедерлі жерде жүгіру, жүру, кедергілермен жүгіру, ұзындыққа және биіктікке секіру, лақтыру, жеңіл атлетикалық көпсайыс.

Жүгіру — қысқа, орташа және ұзақ қашықтық болып үшке бөлінеді. Қысқа қашықтыққа — 100, 200, 400 м және 110 м кедергілі қашықтық жатады. Орташа қашықтыққа 800, 1000, 1500, 2000, 3000 м жүгіру және 3000 м кедергілі қашықтыққа жүгіру жатады. Ұзақ қашықтыққа — 5000, 10000, 20000, 42 шақырым 192 м марафондық қашықтық және 50 шақырым кросс (дала жарысы) жатады.

Жүру — 20 шақырым спорттық жүріс. Лақтыру — диск, найза, граната, балға, доп және ядро. Секіру — орында тұрып және жүгіріп келіп ұзындыққа секіру, биіктікке және сырықпен секіру, үш аттап секіру.

Жеңіл атлетикалық көпсайыс — көпсайыс құрамына жеңіл атлетиканың жаттығуынан 10 жаттығуға дейін кіреді. Олар — жүгіру, секіру, лақтыру және кедергілерден өту.

Сөре және мәре. Жарыс барысында сөреден шығу үшін жүгіруші төменгі және биік сөре жағдайында тұрады. Қысқа қашықтыққа жүгіргенде төменгі сөре жағдайында тұрады. Орта және ұзын қашықтыққа жүгіргенде биік сөре жағдайында тұрады. Төменгі және биік сөреде жүгіріп шығу әдіс-тәсілін студенттер мектеп бағдарламасынан оқып кеткендіктен, оған қайтадан оралмадық.

Жеңіл атлетиканың негізгі жаттығуы — жүгіру. Ол жеңіл атлетиканың барлық жаттығуларында қолданады. Сондықтан, кім болсын, жеңіл атлетикамен шұғылданғанда, ең алдымен жүгірудің айла-тәсілін меңгеруі керек.

Жүру. Адам баласының табиғи жүруі бар. Екінші — жүрудің спорттық түрі бар. Әрине, екеуінің айырмашылығы жер мен көктей. Спорттық жүрістің негізгі ережесі, әрбір аттаған сайын, яғни, алдыға аттаған аяқтың өкшесі жерге тимейінше итерілетін аяқты жерден көтеруге болмайды. Демек, адамның екі аяғы да жерге тимейтіндей көтеріліп кететін фазасы болмауы керек. Бұл жағдайға кез келген спортшы қалыптасып үйрене бермейді. Табиғи

жүрісте көтеріліп кететін фазасы болады. Яғни, жүгірудің алғы шарты орындалады. Спорттың жүріспен жарысқа қатысқан спортшы жүгіріп кетпес үшін көтеріліп кететін фазасын төрешілер мұқият қадағалайды.

Әдетте, жүгірудің әдісін білетін спортшылар төменгі сөреден шығудың әдісін жақсы меңгерген болса, жылдамдықтан көп ұтады. Бұл деген жүгіріс әдісін меңгерді деген сөз. Ал жоғарғы сөре жүгіріс әдіс-тәсілін меңгеруге айтарлықтай әсер ете қоймайды. Бірақ орта және ұзақ қашықтыққа жүгіргенде аяқты көтеріп алып, алға соза басудың өзіндік ерекшелігі бар. Мәселен, біреу қысқа адымдайды, енді біреу жүгіргенде адымын ашады. Жүгірушінің жылдамдығы, міне, негізінен осы жағдайдың орындалуына байланысты.

Спорт - көркі өмірдің,

Спорт - досың, серігің.

Жаттықсаң, шымыр боларсың,

Шынығып, өсіп, толарсың -демекші салауатты өмір салтын ұстанып, спортпен үнемі жаттығып жүрейік, дене тәрбиесімен айналысайық.

Әдебиеттер:

1.Абай. Шығармалары. – Алматы: Ғылым, 2008.- 250 бет.

2.«Қазақстан-2050» стратегиясы.– Астана, 2012

ӘОЖ:378.1

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мырзабеков А.

Ж.Тәшенов атындағы университет

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Байбекова М.М.

«Құзыреттілік» ұғымы педагогикалық зерттеулер аясында да жеткілікті дәрежеде қарастырылған деуге болады. Мысалы: К.С.Құдайбергенова «құзыреттілік» - белгілі сала бойынша жан - жақты хабардар, білгір деген мағынаны қарастыра отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алу дегенді білдіреді», - деп көрсетсе [1], белгілі педагог-ғалым Б.А.Тұрғынбаева «Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту» еңбегінде «... өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын құзыреттіліктер деп атаймыз» деп анықтама берген [2].

Г.Ж.Ниязова зерттеу жұмысында «құзыреттілік» ұғымына «студенттің мағыналық бағдарлары, білімдері, біліктіліктері мен тұлғалық және әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына қажетті нақты анықталған объектілер шеңберіне қатысты тәжірибелерінің жиынтығы» деп қарастырған [3].

Г.Ж.Меңлібекова болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігін - адамның әлеуметтік шындықты құндылық ретінде түсінуінің, әрекетті басқарудағы нақты әлеуметтік білімінің, өзін анықтаудағы субъективтік қабілетінің, әлеуметтік технологияны жүзеге асыру біліктілігінің бірігуі ретіндегі кіріктірілген сапалық қасиеттері ретінде қарастырып, бұл сапаның қалыптасуына үлкен мән береді [4].

Г.М.Коджаспирова, А.Ю.Коджаспировқұзыреттілік терминіне кәсіби шебер мұғалімнің құзыреттілігі- мұғалімнің педагогикалық қызметінде қалыптасуына, педагогикалық қарым-қатынас және белгілі бір құндылықты, мұратты, педагогикалық сананы жеткізуші жеке тұлға ретіндегі қажетті білім, білік және дағды жиынтығын меңгеруі» деп анықтама береді [5].

И.Р.Халитова құзыреттілік туралы айта келіп, мұғалім мамандар үшін білім, білік, дағдылардың маңыздылығын төмендетпейді. Керісінше, осы педагогикалық білім, білік,

дағдыларға негіздей отырып, болашақ мамандарда білімге деген қажеттілікті үнемі сезіну, оны қанағаттандыру үшін үздіксіз ізденіс, сол тапқан нәтижелерін өз тәжірибесінде шығармашылықпен пайдалану қазіргі заман талабы - деп көрсетеді [6]. Ғалымның бұл пікірін біз де қолдаймыз.

ЖОО-ны студенттің болашақ кәсіби маман ретінде қалыптастыру студенттердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру барысында жүзеге асады.

ЖОО студентінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда мынадай әдістер мен технологияларды қолдануға болады: АКТ технологиясы; арнайы өз бетімен орындауға арналған құзыреттілікке арналған тапсырмалар жүйесі; жобалау технологиясы; топтық технология; оқу мен жазуды сыни тұрғыдан ойлау арқылы дамыту технологиясы; проблемалық оқыту технологиясы; дамыта оқыту технологиясы; тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы; оқытудың модульдік технологиялары.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда қолданылатын кейбір әдістерге тоқталайық.

Диалогтық (сократтық әдіс) әдіс арқылы өмірдегі қарапайым жағдаяттар талқыланады. Шындықты бірлесе іздеу – білім берудегі ең басты тәсіл. Диалогты өрістетіп, оны құрамдас бөліктерге ажыратып, әрбір талқылау тармақшасынан жаңа сұрақтар тудырып, адамдардың ойын шындықты іздестірудің қиын жолына апару қажет. Оқытушы ойдың туындауына көмектесе отырып, бірде бір көзқарасты назарынан тыс қалдырмау керек. Алдын ала ешбір көзқарасқа жақтаспай, білімгерлерді тек дәйектерге сенуге үйреткен дұрыс.

Топтық жұмыстың мәні - қойылған міндетті бірлескен жұмыс барысында орындау, топ мүшелерінің бір біріне қолдау көрсетуі.

Еркін микрофон әдісінде топқа біріктірілген білім алушылар өз бетімен іздене отырып, мәселенің мәні жайында қысқаша әңгімелер, эссе даярлап, оны жалпы талқылауға салады.

Миға шабуыл технологиясы бойынша оқу тақырыбындағы зерттелетін проблема бойынша оны шешу жолдары туралы көп идеялар жинақталады. Идеялар сыналмайды және оларға түсініктеме берілмейді.

Жобалау әдісі – бұл оқытушының әдейі ұйымдастыруымен атқарылатын әрекеттер кешені арқылы білімгерлердің өз бетімен өнім жасауы. Жоба – қандай да бір нысанның, іс – әрекеттің келешектегі үлгісі.

Іскерлік ойыны студенттердің кәсіби және әлеуметтік қалыптасуы үшін үлкен мүмкіндіктер береді.

Дамыта оқытуда білімгердің ізденушілік – зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады.

«Сыни тұрғыда ойлау жобасы» арқылы студенттің білімді өзі игеруіне жағдай жасалады (оқытушы сабақ үдерісінде тек бағыттаушы).

Сонымен «кәсіби құзыреттілік» – кәсібиліктің маңызды құраушысы мен оның жоғары деңгейінің көрсеткіші. Кәсіби құзыреттілік осы құзыреттілік түрлері негізіне жататын белгілі бір бағыттағы кәсіби міндеттерді табысты шешуде көрініс береді.

Әдебиеттер:

1. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. – Алматы, 2007. - 67б.
2. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыружағдайында дамыту- Алматы, 2005. - 208б.
3. Ниязова Г.Ж. АКТ пайдалану - студенттердің кәсіби құзырлылығын қалыптастырудың маңызды элементі. - Алматы, 2008. - 121 б.
4. Менлибекова Г.Ж. Социальная компетентность, сущность, структура, содержание. – Алматы, 2010. - 150с.
5. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь для студентов вузов и ссузов. - М., 2001. - 283с.
6. Халитова И.Р. Жоғары мектеп педагогикасы. - Алматы, 2012. - 157б.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОТБАСЫ – АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Мырзабеков М.

Ж.Тәшенов атындағы университет

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Байбекова М.М.

Шарттар дегеніміз нақты құбылыстың дамуына әсер ететін, объектінің даму факторлары сыртқы және ішкі орта құбылыстарының жиынтығы. Демек шарттар үдерістің заңдылығын анықтайтын факторлар. Фактор қандайда бір үдерістің, құбылыстың жеке белгілерін, сипатын анықтайтын себептер, қозғаушы күш деп түсіндіріледі. Сонымен «шарт» ұғымы жалпы ғылыми және қандайда бір объектінің, біздің зерттеу контекстімізде, педагогикалық жоғары оқу орнының тұтас педагогикалық үдерісінде студенттердің отбасылық құндылықтарын қалыптастыруға әсер ететін жағдайлардың жиынтығын көрсетеді. Ал педагогикалық жағдайлар педагогикалық жүйенің компоненті ретінде аталған жүйені тиімді жетілдіруді қамтамасыз ететін материалдық – кеңістіктік және білім беру ортасы мүмкіндіктерінің жиынтығын анықтайды. Сондықтан педагогикалық шарттар сапаны қалыптастыру үдерісінің заңдылықтарын анықтайтын педагогикалық ұйымдастырылған факторлар болса, ал әлеуметтік – педагогикалық шарттар студент жастардың өзара әрекеттесуінің педагогикалық ұйымдастырылған факторлары мен олардың өмір тіршілігінің нәтижесі. Жоғары оқу орнындағы тұтас педагогикалық үдеріс жұмыстарының тәжірибесі көрсеткендей, студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын сипаттайтын негізгі нысандары мыналар:

- жоғары оқу орны, факультет (университет), курс, топ деңгейіндегі оқу- тәрбиені ұйымдастыру жұмыстары (шығармашылық байқаулар, бейресми бірлестіктер, студенттік өзін-өзі басқару, т.б.);

- оқу-ғылыми іс-әрекеттер (олимпиада, жобалар, іскерлік ойындар, ғылыми-практикалық конференциялар, т.б.);

- оқудан тыс әрекеттер (мәдени іс-шаралар, демалыс, жарыс, спорт және т.б.).

Осы жағдайларда студенттер болашақ педагог ретінде отбасы- адамгершілік құндылықтарды (ерлі-зайыптылық, ата-аналық және туысқандық байланысқа қарай жіктелуі) қалыптастыруға олардың некеге тұру, ата-ана болу, туыстық қарым-қатынасты үзбеу жауапкершілігін сезінуге әзірленуі тиіс. Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің отбасы – адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың педагогикалық шарттарының үш тобын бөліп көрсетуге болады:

Бірінші топқа отбасын тұтас қоғам және жеке тұлға үшін маңызды адамзаттық құндылық ретінде саналы түсінуіне мүмкіндік беретін дүниетанымын қалыптастыруға бағытталған шарттар жатқызылады:

- студент жастардың өзін отбасылық қатынастардың субъектілері ретінде жете ұғынуына отбасы мүшелерінің тәрбиелік іс-әрекетінің бағытталуы;

- студенттердің адамгершілік дүниетанымын қалыптастыруға мүмкіндік беретін ниетін, дербестігі мен белсенділігін ынталандыру;

- отбасылық тәрбиенің ұлттық және мәдени дәстүрін сақтауға және байытуға бағытталған іс-әрекеттің әлеумет, қоғам мен мемлекеттің құндылық-адамгершілік сұраныстары мен арақатынасын белгілеу;

- қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік тапсырысы ретінде жас ұрпақтың педагогикалық мәдениет деңгейін көтеру, отбасылық қарым-қатынастың ұлттық рухани дәстүрін сақтау және жаңарту, отбасы институтын нығайтуға бағытталған әртүрлі деңгейдегі білім беру мекемелерінің (бала-бақша – мектеп – жоо) тәрбиелік ықпалын сабақтастыру;

- әртүрлі уақыттық кезеңдердегі болашақ отбасының бейнесін модельдеу.

Екінші топ педагогикалық шарттары тәрбиелік-білімділік құраушыларды сипаттайды, оған төмендегілер енеді:

студент жастардың өзінің денсаулығына, алғашқы сезімдеріне, болашақ отбасын құруына жауапкершілік қатынасын жүйелі қалыптастыру мақсатында дайындалған «Қазіргі заманғы отбасының құндылықтары» элективтік курсы ендірілуі;

неке қатынасы мәселесі бойынша студенттердің толық білімді меңгеруі үшін ақпараттық, әдістемелік және ұйымдастырушылық – бұқаралық жұмыстар көлемі мен сапасын күшейту мақсатында ЖОО-ны кеңістігінде ақпараттық кеңістікті құру;

ЖОО-ның барлық мамандықтары мен бағыттары бойынша оқу жоспарына студенттерді отбасына және некеге дайындаудың теориялық және практикалық деңгейлерін арттыруға, отбасылық мәселе мен конфликт жағдаятын шешуге қажетті білім мен біліктілікті меңгеруі бағдарланған оқу пәндерін енгізу. Мысалы, «Отбасы педагогикасы» және «Отбасы психологиясы» жеке пән ретінде енгізіліп оқытылады; отбасы, аналық, әкелік, балалық, отбасы-неке қатынасының психологиясы мәселелерінде студенттерге бағдар беру бойынша жұмыстарды қамтамасыз ету үшін оқытушылардың білім, білік және дағдыларының болуы; студент жастармен табысты отбасы-некелік қатынасты құруға бағытталған бағдарламалар мен курстарды дайындауға және оларды жүзеге асыруға жастар өкілдерін нақты қатыстыру; ЖОО-да студенттік отбасы және онда балалардың дүниеге келуіне (студент- ата-ана үшін оқытудың жеке графигі, бала тууда сыйлық беру, ынталандыру, жатақханадан орын беру, т.б.) бағытталған жағымды саясатты қолға алу; бұқаралық-ақпарат құралдары (БАҚ) арқылы отбасы-неке қатынасы мәселелері бойынша педагогикалық білімді белсенді насихаттауды ұйымдастыру; жоғары оқу орындары студенттерінің азаматтық ұстанымын, ұлттық санасын, құқықтық және әлеуметтік мәдениетін қалыптастыру; белгілі тұлғалар, оқытушылар, замандастары үлгісінде отбасылық қатынастың жағымды тәжірибесін алу мүмкіндіктері үшін жағдай жасау; салауатты өмір салтына талпыну, физикалық күйді нығайту және жетілдіру үшін жағдай жасау.

Үшінші топ іс-әрекетті құрайды, оған келесі шарттар жатқызылады:

мемлекеттік, қоғамдық және жеке ұйымдардың біріншілік буын субъектілеріне тікелей әсеріне, жан-жақты көмек көрсетуіне бағытталған бірлігін күшейту;

әлеуметтік институттар тарапынан ұйымдастырылатын әртүрлі формадағы іс-әрекеттер арқылы студент жастарды қоғамдық-пайдалы жұмыстарға тарту, қабілеттерін ашу;

студенттерді отбасылық өмірге және ата-аналыққа дайындау мәселесіне қатысты нормативті-құқықтық базада және әртүрлі типтегі бағдарламада көрсетілген мақсат-міндеттер жөнінде мемлекеттің жас азаматтарын ақпараттандыру, сонымен қатар мемлекеттік, қоғамдық және жеке ұйымдардар өткізген қадамдар мен іс-шаралар жайлы негізгі ақпарат көздерімен таныстыру;

отбасын құру және материалдық әл-ауқатты жақсарту үшін материалдық-қаржылық мүмкіндіктерді құраушылардың болуы; болашақ отбасы үшін серіктесін таңдау, ортақ қызығушылықтарын анықтау, бір-бірімен қарым-қатынас жасаулары үшін әртүрлі курстағы студенттердің бірлескен іс-әрекеттерін ұйымдастыру формалары мен тәсілдерін кеңінен пайдалану түрткі болатын реттеушілік [1].

Сонымен қатар, студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру үрдісін белсендіретін сыртқы және ішкі психологиялық-педагогикалық шарттарды бөліп көрсетуге болады: сыртқы шарттар (студенттер үшін тұлғалық-маңызды жағдаяттарды құру; студенттерді кәсіби міндеттерді шешу контекстінде оқыту, студент пен оқытушының бірлескен іс-әрекет үрдісінде субъект- субъектілі қатынастың болуы; студентті ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне қатыстыру арқылы оқыту); ішкі шарттар (оқу-танымдық, кәсіби мотивтерді дамыту, табыс жетістіктерін мотивациялау, шығармашылық қабілеттің дамыту, өзін-өзі тану, рефлексия, субъект-субъектілі өзара қатынасқа икемділік).

Отбасы және оның құндылығы индивидуализм мен сұраныстың басымдылығына қарамастан, адамзаттық құндылықтардың ішіндегі маңыздысы болып табылады.

Оқу үдерісінде студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру философия, әлеуметтану, құқық негіздері, психология, педагогика, этика секілді жалпы курстар, сондай-ақ «Отбасы педагогикасы», арнайы курстары шеңберінде жүзеге асырылады. Ал шет мемлекеттер тәжірибесінде сонымен қатар «Отбасылық өмір психологиясы», «Отбасы мен мектептің ынтымақтастығы» «Феноменология және гендерология», «Отбасын тану», «Этика және отбасылық өмір психологиясы» пәндері де оқытылады. Оқудан тыс уақыттағы тәрбие жұмыстарын әр топта тағайындалған тәлімгерлер топтық және жеке формада жүргізеді. Мынадай өзекті мәселелер бойынша тәрбиелік іс-шаралар ұйымдастырылады: «Отбасылық құндылықтар мен дәстүрлер», «Отбасылық өмірге дайындау», «Отбасылық қарым-қатынас» т.б.

Сонымен бірге жоғары оқу орнында факультет (университет) көлемінде тәрбие жұмыстары бойынша іс-шаралар ұйымдастырылады: студенттердің құндылық бағдарымен отбасы-некелік ұстанымы бойынша мониторингтік зерттеу; отбасы, неке, репродуктивті денсаулық сұрақтары бойынша пікірталас, дөңгелек үстел; «Психологиялық көмек қызметін» ұйымдастыру, «Отбасын жоспарлау орталығы» мамандарын шақыру.

Студенттердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің тәрбиелік әлеуетін пайдалануға отбасы, отбасылық тәрбие, өзекті әлеуметтік мәселе бойынша орындаған курстық және дипломдық жұмыстары, ғылыми мақалалары, жобалары жатқызылады.

Студенттік өзін-өзі басқаруды дамыту студентті оқу-тәрбие үдерісінің мәселелерін шешуге белсенді қатыстыру, тұлғаның дербестігін, әлеуметтік белсенділігін, ұйымдастырушылық және коммуникативтік қабілеттерін, мәдениетін қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Студенттердің волонтерлік-іс-әрекеті ұйымдастырылады.

Практика барысындағы студенттермен жүргізілетін тәрбие жұмыстары әр түрлі әлеуметтік және білім беру мекемелерінде іске асырылады. Практика барысында баламен, отбасымен тікелей жұмыстар жүргізіледі.

Сондықтан жас адамның құндылық әлемі генетикалық өзгерген сызбанұсқа бойынша ғана емес, сыртқы әлемнің үлгісіне сәйкес маңызды мәнге ие болуда. Бұл екі құраушылар қоғамдық қатынастарды, мәдениет мен социумды қалыптастырады. Студент жастарда отбасылық құндылықтарды қалыптастыру және тәрбиелеуге бағытталған жұмыстар топтастырылады. Жоғары оқу орнында студенттермен жүргізілетін жұмыстардың негізгісі клубтық іс-әрекеттер болып табылады. Клубтың ерекшелігі оның мүшелерінің қызығушылығы мен қажеттіліктерінің сәйкестігіне қарай ондағы іс-әрекет мазмұны үнемі толықтырылып отырылуымен сипатталады. Студенттерді осылай біріктірудің бұл формасы сан алуан түрлі іс-әрекетті жоспарлауға жағдай жасауға көмектеседі.

Сондықтан педагогикалық жоғары оқу орнындағы білім беру үрдісінде студент жастардың дайындығын қалыптастырудың педагогикалық жолдары мен құралдары мыналар: білім алушылардың тұлғалық қалыптасуын олардың іс-әрекетінің жеке стиліне сүйене отырып, фасилитаторлық сүйемелдеу; білім беру үрдісінде жағдаятты таңдау және жауапкершілігін құру жолымен жастардың коммуникативтік-адамгершілік мәдениетін дамыту; оқытудағы интеграцияның мүмкіндіктерін мақсатты бағытта пайдалану; тәрбие мен оқытудың проблемалық, диалогтық және дәстүрлі емес әдістерін (ойын, тренинг, т.б.) кеңінен қолдану; студенттердің бірлескен топтық іс-әрекетінің барлық түрлерінде ынтымақтастықты ұйымдастыру.

Зерттеу барысында болашақ мамандарды даярлауда басшылыққа алатын жоғары кәсіптік білім стандарты, оқу жоспары, оқу пәндері бойынша типтік бағдарламалар, оқу-әдістемелік кешендер мазмұнының студенттердің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға мүмкіндігінің жоғары деңгейде белгіленгендігі анықталды. Дегенмен, педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың алғы шарты ретінде оқу және оқудан тыс жұмысты жүргізуге дайындығының жоғары деңгейде болуы қажет деп есептейміз. Сонымен бірге білім беру саласында студенттердің некелік-отбасылық ұстанымдарын қалыптастыру факторыда

маңызды болып табылады. Бұл зерттеуде оны қалыптастыру үшін оқу жоспарына, білім беру бағдарламаларына

«Отбасы психологиясы» немесе «Отбасы психологиясы мен педагогикасы», «Отбасымен жұмыс технологиясы» деген элективті курстар енгізілген. Кейбір жоғары оқу орындарында «Жастарды отбасылық өмірге дайындау» курстары да жүргізіледі. Отбасының жеке және қоғам өміріндегі маңыздылығын түсіну, отбасылық өмір құндылығын қабылдау, отбасының мүшелеріне құрметпен қарау және қамқорлық көрсету; Адам. Қоғам. Құқық, әдебиет, тарих, Сабақтан тыс іс-шаралар «Отбасы – отбасылық қатынастар», «Отбасылық шаруашылық», «Бос уақыт» (әлеуметтік зерттеулер) сабақтары «Менің отбасымның кітабы» жобасы, т.б. қарастырылды.

Сондықтан осыларды басшылыққа ала отырып, зерттеу барысында педагогикалық жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үрдісінің субъектілерінің қарастырылып отырылған мәселеге қызығушылығын ояту, жауапкершілігін арттыру мақсатында «Қазіргі заманғы отбасының құндылықтары» элективті курс бағдарламасы дайындалып ұсынылады. Ол педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру үдерісі олардың арнайы білім, білік және дағдыны меңгеруіне бағытталады, соның нәтижесінде жинақталған тәжірибе студент жастардың өз отбасын құруына көмегін тигізеді.

Мегаполистерде тұратын жастар үшін өмірлік құндылықтар келесі ретпен орналастырылады: алдымен білім, сосын жақсы жұмыс, содан кейін отбасы. Дегенменде кейбір мәліметтер жастардың басым көпшілігінің өз отбасын құру ниеті бар екендігінде көрсетеді. Олардың кейбіреуі отбасының дәстүрлі формасын қалайтынын көрсетеді.

Қорыта келгенде, жоғарыдағы айтылғандар студенттердің отбасы – адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру қажет деп тұжырымдауымызға негіз болды, сондай –ақ педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың педагогикалық шарттары анықталып, үш топқа бөліп көрсетіледі.

Әдебиеттер:

1. Нишанбаева С.З. Отбасы–тұлғаны құндылықтарға тәрбиелеудің қайнар көзі.– Алматы,2018

ӘОЖ:371.3

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДАҒЫЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТУРАЛЫ

Серікбай Д.

Ж.Тәшенов атындағы университет
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., аға оқытушы Мырзабек Л.

«Бүгінгі күннің негізгі талабы – жедел дамып келе жатқан ортада өмір сүруге қабілетті, ұлттық тілді,тарихты жетік меңгерген, отандық мәдениетті бойында қалыптастырған, шығармашылығы дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру» - деп президент халқына жолдауында айтқан еді[1].

Оқытудағы жаңа технология аса қажетті педагогикалық мәселелердің шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға, оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Жаңа технологияларды оқыту үдерісінде қолданудың негізгі ерекшелігі - ол мұғалімдер мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, көзқарасына әсер ете отырып, оның интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі. Дене тәрбиесін, жаңа технология мен озат тәжірибені ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық қағидаларын сабақтастыра зерттеу – бүгінгі күн талабынан туындап отырған педагогика

ғылымының міндеттерінің бірі. Қоғамдағы сауаттылық, дене мәдениеті мен рухани құндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі және атқаратын қызметтері туралы жан-жақты зерттеу, оқушылардың дене тәрбиесін сауаттылық дене мәдениеті мәселесімен байланыста қарастыру қажеттігі біздің тақырыбымыздың өзектілігін айқындай түседі. Дене тәрбиесі өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отансүйгіштікке дайындауға қызмет етеді. Оқушыларға дене шынықтыру сабақтарында жаңа технологияны пайдалану оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарына бағынған. Сондықтан оны іске асыру барысында дене тәрбиесінің жас және жыныстық ерекшеліктерін ескере отырып, осы заңдылықтарды көрсететін жалпы педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа алу қажет. Ол ұстанымдарға жататындар: жан-жақтылық, саналылық пен белсенділік, бірте-бірте жасалатын әрекет, көрнекілік және даралық.

Оқу үдерісінің үздіксіздігі негізгі үш қағидаларда көрініс тапқан:

- оқу-тәрбие үдерісі көп жылғы және жыл бойындағы сипатқа ие болуы тиіс;
- сабақ барысында әрбір келесі сабақтың ізінше қатпарлы әдіс қалдыруы тиіс, себебі жас оқушының ағзасында алдыңғы сабақтардың әсерінен пайда болған жағымды өзгерістер пайда болған жағымды өзгерістер беки түсуі және жетіле түсуі тиіс;

- демалыс жұмыс қабілетін қалпына келтірудің арта түсуі үшін жеткілікті болуы тиіс.

Спорттық техника мен оны жаңа тұрғыда жетілдіруге үйрету әдістерінің кез-келген түрінің жағымды жақтары бар, бірақ ол жеке қалпында шапшаң әрі тиімді үйретуді толық қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан спорттық техниканы меңгеру барысында барлық әдістер бірін-бірі толықтыратын түрде қолданылады. Қимыл-қозғалыстарды белгілі реттілікте игеру. Атап айтқанда:

- дайындалып жүрген оқушылардың оқуға деген жағымды ынтасын қалыптастыру;
- қозғалыс қимылының мәні туралы білімді қалыптастыру;
- әрбір спорт түрлері бойынша үйренетін қозғалыстар туралы толық түсінікті қалыптастыру;
- үйренетін қозғалыс қимылын тұтастай игеру

Сөйтіп, қимылға үйрету дегеніміз – бұл білім алу, қозғалыс икемділігін қалыптастыру және тиісті дене жағынан қалыптасудың қасиеттерін тәрбиелеу.

Дене тәрбиесі сабағында оқытудың дәстүрлі емес құралдарын қолдану барысында оқушылардың денетәрбиесін дамыту технологияларын жетілдіруге; дене тәрбиесі сабақтарында

- оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуге, дене тәрбиесі арқылы жекетұлғаның психофизиологиясын өзгеруге;

- өзін-өзі реттеуін қалыптастыру;

- дене тәрбиесі сабақтарын пәнаралық байланыс арқылы жетілдіру;

- дене қабілетін рухани құндылықтар арқылы дамыту;

- психикалық қуат мүмкіндіктері мен дене тәрбиесін сабақтастырып дамытуға тағы басқалары арқылы қол жеткізуге болады.

Дене тәрбиесі сабағында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі жоғары. Білім – қоғамды тұрақтандыратын, рухани мұраны сақтайтын, ұрпақты ұрпаққа сабақтастыратын құрал. Қолда бар мүмкіндікті пайдаланып оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін тиімді қолдану, жаңа технологияны әркімнің өз сабағында пайдалану арқылы оқушы жастарды халықтың дәстүр үрдісінде адамгершілікке, салауатты өмір сүруге баулу дені сау ұрпақ тәрбиелеу дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің басты міндеті. Олай болса, оқыту мен тәрбиелеудің ой елегінен өтетін әдіс-тәсілдерін, жаңашыл педагогтардың тапқан әдістемелерін біліп қана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше күнделікті сабақта пайдалану қажет.

Дене шынықтыру пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де

оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, спортқа деген қызығушылығын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылықтарын арттыру, сабақта тақырыпқа байланысты спорт түрлерінің шығу тарихын, спорт түрлері дамыған елдерді, спорттың әр саласындағы белгілі спортшылар өмірін алуға болады.

Сол себептен мұғалім сабақты тартымды етіп теория мен практиканы ұштастыруында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі баса назарда болуы қажет. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас, сабақты жақсы оқитын, спортқа бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жақсы ойлар туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуін ойластыру тиіс. Барлық оқушылар өз қабілетін ең төменгі жеңіл тапсырмаларды орындаудан бастайды, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі жаттығуларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасындағы бәсекелестікті және әр оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасалады.

Жаңаша әдістерді сабақтарда үнемі қолданысқа енгізуде теория мен практиканың ұштасуына мән бергенде ғана жұмыстың мазмұндылығы көріне алады. Осы бағыттарда сын тұрғысынан ойлау және деңгейлеп оқыту технологияларының тиімді әдістерін дене шынықтыру пәнінде қолдануды ұсынамын. Алдымен «Дене шынықтыру пәні не береді?» – деген сұраққа: «Қимыл қозғалысты береді, машықтандыру, дене мәдениетін қалыптастыру. денені шынықтыру, тәрбиелеу, жалпы дамыту жаттығуларын меңгертеді; мемлекеттік стандарттық бағдарламаны жоспарлай білуді, нормативтік тест жаттығуларды игертуді үйретеді.

Дене тәрбиесі сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын тиімді пайдалануға да болады. Осы технологияның шығармашылық бөлігін басшылыққа ала отырып, ой толғау жасауға болады (мысалы, дене шынықтыру сабағын ойын түрінде ұйымдастыру), сол арқылы, оқушылардың бейімділігін арттыруға болады.

Күтілетін нәтиже - дене тәрбиесі пәніне деген қызығушылықтарының артуы. Оқушы шығармашылығы, өзін-өзі басқаруы, құрметі, эстетикалық талғамы да артып келеді. Мысалы, дене шынықтыру сабағында 5-6 сыныптарына сергіту сәтін алатын болсақ, өз тәжірибемде 5-сыныптарға өткізген «Эстафеталық жарыстар» атты сабағымда, алдымен оқушыларға ой толғау жасау мақсатында, қазақтың ұлттық ойын түрлеріне тоқталдым, ұлттық ойындар туралы өз түсініктерін сұрай отырып, сабақ барысы кезінде орындатуды жоспарладым. Міне, осы арқылы оқушылар сабақтың жарыс түрінде топтық ойын әдісінде болатына көз жеткізеді. Ойлау қабілетін дамыту тұрғысында 6 сыныптар арасында «Көңілді мәре» сайысы оқушылардың ой-қабілетін, жылдамдық ерекшелігін, тез шешім қабылдауына және топтық әрекет жасауына пәндерді байланыстыра отыра кіріктірілген сабақ көрермендердің көңілінен шықты, сабақта биология, химия, математика, сурет, алғашқы әскери дайындық пен дене шынықтыру пәндерінен құралған ойындар пайдаланылды. Сабақты қызықты өткізу үшін мультимедиялық проектор арқылы қазақтың ұлттық ойындарының тарихын таныстырып өтіп, жасырылған сұрақтарды табуға машықтандыру, әр топқа белгіленген ұпай сандарына қарай бағалап отырдым. Кейін сабақ барысын: «Кім шапшаң?» бөлімі деп алып, бұл бөлімінде оқушылар белгіленген жерге дейін эстафеталық таяқшамен жүгіріп барып, белгілі жеріне жеткен кезде, тақтаға жазылып берілген есептерді шапшаң орындап шығып, кейін қайтып келу талабы қойылды. Оқушылар бұл бөлімде сабаққа деген қызығушылығының артуымен бірге машықтанады, логикалық ойлау қабілеттері артады, қимыл-қозғалыс әрекеті дамиды.

Ал деңгейлеп саралап оқыту технологиясын қолдануда қандай нәтижелерге қолжеткізуге болады? Сабақ барысында: алдымен оқушының «Не?» деген сұрағына: сабақта шынайылық, оқыту бар екенін көрсету. Оқушының «Қашан?» деген сұрағына: сабақтан кейін болатын жағдайды толық анықтатуға көз жеткізу қажет. Оқушының «Қайда?» деген сұрағына: Оқушының және ұстаз арасындағы серіктесін анықтап, нәтижеге қол жеткізу қажет. Өзімнің 6-сыныптарға өткізген «Акробатикалық жаттығулар» атты сабағымда

алдымен оқушыларға өткен тақырыптарға байланысты сұрақтар бере отырып, бүгінгі жаңа сабақтың қандай тақырыпта өткелі тұрғанын ашып алдым. Сабақ барысында оқушыларға жеңілдетілген логикалық сұрақтар беріп, кейін күрделі сұрақтарды тапсырма ретінде бердім. Сұрақтарға байланысты жауабын тапқан оқушы, сол жерде практикалық түрде орындап көрсетеді. Сабақ кезінде оқушының ішкі позициялық көзқарасы мен бағыты айқын көрініс бере алады. Сонда ғана сабақ нәтижелі болып, білім сапасы артады. Осы бағыттарда әрбір мұғалімнің оқытуға, үйретуге өз тұғырнамасы болуы қажет. Олар мыналар:

- әр оқушының білім деңгейін, қабілетін, мүмкіншілігін түсіну;
- оқушының бойындағы жетістіктері мен кемшіліктерін қабылдау;
- оқушыларға қиындықтарды жеңуге, кемшіліктерден арылуға көмектесу.

Осылай ойын элементтерін, әдістерін деңгейлеп орындату арқылы оқушылардың тапсырмаларды орындауда жинаған ұпайларын «даму мониторингі» кестесіне белгілей отырып, оқушы біліміне талдау жасап отыру қажет. Өтілетін тақырыптарға байланысты қызықты сергіту ойындарын ойнатудың дасабақ барысының сапасын арттыруға ықпалы көп. Атап айтсам: «Кім шапшаң?», «Көңілді ойындар!», «Мен - чемпион!», «Санамақ»ү сонымен қатар қозғалмалы ойындар және ұлттық ойындарды сабақта түрлендіріп өткізуге машықтандыру.

Сонымен, дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды қолданудың орны орасан болары хақ. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім сапасын көтеруге сыныптан тыс спорттық шаралардың да маңызы зор. Соның ішінде қазақтың ұлттық ойындары мен қозғалмалы ойындарын, әр түрлі жарыстарын, тоғызқұмалақ, арқан тартыс, асық ату, аударыспақ сынды ойын түрлерін өткізіп отыру керек. Осындай жұмыстарды жүргізу нәтижесінде оқушылардың белсенділігі артып, спортқа деген бейімділігі қалыптасады. Оқушылардың танымдық қабілеттерін артырып, салауатты өмір сүру, адам денсаулығы осы спортқа байланысты екендігін түсінеді. Нәтижесінде оқушылардың білім сапасы артып, оқу тоқсандарында жоғары сапаға қол жеткізуге болады.

Қорыта айтқанда, мен алдымен жеке тұлғаның әлеуметтік құзыреттілігін дамытуды керек еттім. Сол арқылы ұжымдық зерттеуге қол жеткіздім, яғни оқушының өзін-өзі басқарудағы әлеуеті артты. Жаңа идеяларды енгізу барысындағы орындалатын міндеттер:

1. Оқушымен қарым-қатынасты қалыптастыру.
2. Оқушының логикалық ойлау қабілетін дамыту.
3. Әр оқушының әрекетін, ұлттық болмысын пайдалануға жұмыстану.
4. Оқушының ұлттық моралының орындалуын қамтамасыз ету.
5. Оқушының санасын, сенімін, көзқарасын, білімін арттыру.
6. Оқушының парасатын, ойлауын қалыптастыра отырып машықтандыру.

Ең бастысы, оқу үдерісінде міндетті пәндерде оқушылардың теориялық білімін әлеуметтік тұрғыдан қалыптастыруға мән беру керек.

Жұмыстың нәтижесі:

- 1) Әр оқушының білімі, қабілеті қалыптасады.
- 2) Оқушының бойындағы жетістіктері көрінеді.
- 3) Оқушылар қиындықтарды жеңеді, әлеуеті артады.
- 4) Жан-жақты дамуға қол жеткізеді.

Әдебиеттер:

1. Тоқаев Қ.К. **Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы.** Қазақстан халқына Жолдау. –2022 жыл, 16 наурыз

2. Бейбітов А. А. Жаңа технологияларды дене шынықтыру сабағында енгізудің тиімділігі // «Қазақстан мұғалімі» -2019. - №5. - 5-бет.

ОҚУШЫЛАР АНСАМБЛІНДЕ ҚҰРМАНҒАЗЫНЫҢ «ҚЫЗЫЛ ҚАЙЫҢ СЕРПЕР» КҮЙІН ҮЙРЕТУДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ

Отар Р.А.

Онғар Р.Т.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшілер – п.ғ.к., доцент **Кужагулова Г.Е.**
аға оқытушы Мейрбеков Б.Б.

Бүгінгі музыкалық білім берудегі негізгі күрделі мәселенің бірі – музыка пәні мұғалімдерінің озық технологиялар мен әдіснамаларды, жастардың психикалық және интеллектуалдық дамуын диагностикалаудың әртүрлі тәсілдерін меңгерген мамандар даярлаудың жаңа деңгейіне ауысуы. Тағы бір міндеттердің бірі болып музыка мұғалімдерінің шығармашылық даралығы мен жан-жақты дамуына мүмкіндік беретін білім мазмұнын жобалау табылады [1]. Осылайша, ХХІ ғасырдағы жоғары педагогикалық білім беруді жаңғырту барысында оқыту мен жеке тәсілдерді енгізу мүмкіндіктері қарастырылады. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру олардың жалпы мәдениетінің өсуіне және шығармашылық істермен айналысуға қоғамдық әсері көп екенін дәлелдеп отыр. Ансамбльде ойнау кезінде оқушының іс-әрекетін таңдау еркіндігі оның мінез-құлық тұрақтылығын күшейтіп, сыртқы дүниеге көзқарасын қалыптастырады. Осы өзекті мәселе қазіргі таңда ұлттық құндылықтарымызды жаңа қайта жаңғыртуда маңызды болып отыр. Ансамбльде оқушылардың музыкалық шығармаларды ойнауы олардың ұлттық шығармаға деген танымдық қызығушылығын қалыптастыра отырып, заманауи бағытта жаңа дүниетанымдық көзқарастарын дамытады, шығармашылықтарын шыңдайды, сонымен қатар аспапта шығарманы ойнау шеберлігіне дағдыландырады.

Оқушылардың ұлттық мәдениет құралдарымен интеллектуалды дамуы, олардың этностың рухани құндылықтарын сақтау мен дамытуға жауапты, ұлтаралық қарым-қатынастың жоғары мәдениетін меңгерген, басқа мәдениет өкілдерімен келісімді диалог құруға қабілетті, қоғамның әлеуметтік белсенді мүшелері ретінде тәрбиелеуді қамтиды. Оқушылардың эмоционалды аясын дамыту үдерісі, моральды және эстетикалық бағалаудың өзара байланысына сүйенеді, бұл өз кезегінде ұлттық музыканы тұлғаның интеллектуалды дамуында педагогикалық құрал ретінде қолдануға, әртүрлі халықтардың мәдениетінің өзара байланысын ұғынуға мүмкіндік береді. Ал бұл болса, қазақ ұлттық музыкасы арқылы оқушыларды мектепте интеллектуалды дамытудың біртұтас теориясын құрастырудың өзектілігіне назар аударуды талап етеді. Сондай-ақ, бұл өз кезегінде мектепте оқушыларды мақсатты бағытталған және әдістемелік тұрғыда интеллектуалды дамыту міндетін шешуге мүмкіндік береді. Оқушының қазақ ұлттық музыкасы арқылы интеллектуалды дамуы дегеніміз болашақ мұғалімнің өзінің кәсіби іскерлігіне әлеуметтік жауаптылығының артуына, рухани-адамгершілік тұлғасының кемелденуіне мүмкіндік жасайтын, қазақ ұлттық музыкасын эмоционалды-құндылық тұрғысынан игеруіне бағытталатын, ойлау іс-әрекеттерінің тәжірибесі жинақталатын, интеллектуалдық және арнайы музыкалық қабілеттері дамытын біртұтас үдеріс [2].

Оқушының қазақ ұлттық музыкасы арқылы интеллектуалды дамуы үдерісі қажеттілік-ынталандырушылық, когнитивтік, эмоционалды -құндылықтық және іс-әрекеттік-рефлексивтік құрамдас бөліктерінің бірлігін, оған сәйкес өлшемдер мен көрсеткіштерді қарастырады. Оқушының қазақ ұлттық музыкасы арқылы интеллектуалды дамуы мектептің оқу-тәрбие үдерісінің барлық құрамдарын қамти отырып, оның барлық қатысушыларының өзара іс-әрекеттестігі мен үздіксіз мониторингі негізінде жүзеге асырылады. Сонымен қатар оқушының қазақ ұлттық музыкасы арқылы интеллектуалды дамуы қолданылатын әдістер мен формалар, технологияларды белсенді қолдану қажеттілігімен қарастырылады.

Жас ұрпақты білімді ету жүйесінің негізгі бағыттарының бірі – музыка сабағында және мектеп үйірмелерінде жаңа технологияны қолданудың тиімді жолдарын іздестіру және пайдалану. Өйткені, заман сұранысына сай жеке тұлғаның көзқарасын қалыптастыруда ұлттық рухани ерекшеліктерді ескере тұрып, салт-дәстүрді, білімді, ғылымды және жаңа технологияны қолдану – бүгінгі таңның кезек күттірмес мәселелерінің бірі. Оқушылардың психологиялық, рухани, тәндік, әлеуметтік және шығармашылық дамуының үйлесімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін рухани-адамгершілік тәрбие мен білім беру жүйесінде жаңа технологияны қолдану арқылы жүзеге асады. Оқушылардың жеке тұлғалық әлеуетін мақсатты түрде және кеңінен ашуға бағытталған рухани-адамгершілік білім беру ұлттық білім беру жүйесін дамытудың басты бағыты болып отыр. Күні бүгінге дейін сақталып келген жалпы мәдени мұралар заманауи тұрғыда сахна төрінен жоғары кәсіби деңгейде жеткізілуі, қоғамның эстетикалық талғамын қалыптастырары белгілі. Жоғары көркем сапада орындалған ән өнерінің ұлттық бітімін сақтап, олардың қазіргі мәдениеттің алтын дінгегіне айналуы музыка саласында еңбектеніп жүрген өнерпаздарға байланысты. Өнердің дамуындағы ағымдар мен дәстүрлер, олардың стильдік және даралық ерекшеліктері, бағыттары, орындаушылық тәсілдері мен сүйемелдеу құралдары және басқа да көптеген көркем құбылыстардың өзара қатынасын игермей, ұрпақтар арасында мәдени сабақтастық болмай, ұлттық мәдениеттің дұрыс бағытта дамуы да мүмкін емес. Қазақ халқы қай заманда болсын өрнекті сөзді жанындай сүйіп, қадір тұтып, қастерлеумен келгендігін өткен өмір бел-белестерінен тануға болады. Бұған осы уақытқа дейінгі қазақтың сөз өнерін зерттеушілердің әр кез, әр шақта жазып қалдырған бағалы пікірлері де жауап береді. Түйіндей айтар болсақ, «ғалымдар қазақтың кестелі өлеңге, сазды әуенге құмар екенін, тіпті әрбір қазақтың бірнеше шумақ өлең шығаруға құдіреті мен қабілеті толық жететінін атап көрсеткен». Сандаған ғасырлардан бізге жеткен халық поэзиясын тұрмыс-салт жырлары, [батырлық](#), ғашықтық, тарихи жырлар, айтыстар т.б. деп жүйелеу қалыптасты. Бұл ежелден қалыптасқан жалпылама атаулар болса, халық поэзиясына қатысты тексерулер нәтижесі әрбір түрдің шығу тегі мен дамуына дейін түбегейлі қарастыру қажеттігін күн тәртібінде ұстады.

Мектеп оқушысының өмірге деген қызығушылығын арттыру, оқуға деген қабілеттілігін күшейту, сана-сезіміне ықпалды әсер ете білу, рухани дүниетанымын кеңейту арқылы жаңа технологияны қолдану – оның болашағына нық сеніммен қарауына зор мүмкіндік береді. Болашақ ұрпақтың өмірлік азығы оның руханилығы мен саналылығында, дербестігі мен іскерлігінде және кез-келген істегі шығармашылық шеберлігі, ізденімпаздық қабілетінде. Дамыған мемлекетке ой-санасы берік, білімі терең, ақылы арнасынан асатын, өз мүддесін сауатты қорғай алатын, қоғамдық санасы дұрыс қалыптасқан, білім алуға деген құштарлығы басым, өз ісіне мығым, тұлғалық қабілеті дұрыс қалыптасқан ұрпақ керек екендігі айдан анық. Соған байланысты тәрбие мен білім беру ісін де жаңа талапқа сай жабдықтау, ақпараттандыру, білім мазмұнын жаңашаландыру, қайта жаңғырту, толықтыру үздіксіз сипатқа ие болуда. Заманауи әншілік орындаушылықтың көркем бағыты, оның әлемдік өркениет деңгейінде болуы, әннің мүмкіншіліктерін жан-жақты әрі терең ашып көрсетуді мақсат тұтып, оның әр алуан қайталанбас әрі әсем табиғатын түйсінуге ықпал етеді.

Қазақтың ұлттық музыкасы жыр, күй, ән өнерлерінен тұрады. Қазіргі Қазақстан эстрадасындағы этнофольклорлық ансамбльдер репертуары да осынау тереңде жатқан бағзы өнермен мазмұнды сабақтастық табады. Алайда еліміздің өнертану ғылымында қазіргі эстрадалық этнофольклорлық музыканың дәстүрлі музыкамен байланысы зерттеу нысанына ілікпеген.

Қазіргі қазақ музыкасында үлкен өзгерістердің бірі заманауи ансамбльдердің жыр өнерімен шығармашылықтарын дамытуы болып отыр. Ноғайлы (XIII-XV ғ.ғ.) дәуіріндегі ұлттың рухани азығы болып, ел жадында сақталған сол заманның атақты жыраулар поэзиясында, Қорқыт, Асан Қайғы, Қазтуған данагөй сөзері дәстүрдің биік шыңы XV-XVIII ғасырларға жетті. Кейін Шалкиіз, Доспанбет, Мұрын, Нұрым, Ақтамберді, Бұхар жырау,

Үмбетей, Сүйімбай мен Жамбыл т.б. жыр алыптары толғауларының иіріміндегі тарих шежіресі, халықтың тұңғыш ой өрісін одан әрі тереңірек толғады.

Күй XIV ғасырда жеке музыкалық жанр болып қалыптасты. Күйлер мазмұны аңыз-ертегілерге, нақтылы тарихи оқиғаларға құрылып, көбіне бағдарламалы түрінде дамыды. Онда халықтың басынан өткен тауқымет пен әділетсіздікке қарсы күресі, азат өмірді аңсаған асыл арманы мен қуаныш сезімі терең толғаныспен өрнек-бояуын тапты. Күйдің мелодиялық-формалық құрылысы, ырғақтық-орындаушылық әдістері сан алуан. Мысалы, [Құрманғазының](#) күйлері жігерлі, екпінді, ал [Дәулеткерейдің](#) күйлері терең толғауға, романтикалық лирикаға негізделген, Тәттімбеттің күйлері әуейі әсем, тәтті мұң мен қоңыр сазға толы болса, Қазанғаптың күйлері құбылмалы, ойнақы, төкпе жыр іспетті болып келеді.

Қазақ күйлері өзінің құрылыс абылай тәсіліне, орындаушылық дәстүрін қағыс түріне қарай, негізінен, екі стильдік мектепке бөлінеді. Біріншісі - екпінді қарқынды, музыкалық бейнет жағынан бағдарламалы симфониялық сипатта шығарылатын күйлер ([Жантөренің "Шалқымасы"](#), Құрманғазының "Кішкентайы", "[Сарыарқасы](#)", [Динаның "Бұлбұлы"](#), т.б.), ал екіншісі - терең филос, ой-сырға толы, шертпе күйлер ([Тәттімбеттің "Сарыжайлауы"](#), "Көкейкесті" мен "Сылқылдат", Тоқаның "Қосбасары", Сүгірдің "Тоғыз тарауық т.б.). Күйдің идеялық-көркемдік диапазоны кең. Әрине, осы аймақшылықтарын өз ерекшеліктері, яғни бір – бірінен айырмашылығы бар. Мысалы, Құрманғазы мектебі дауылды, оң қолының ауқымы кең және динамикалық күшінің болуы, Дәулеткерей мектебі биязы, лирикаға әсемдікке жақын, оң қолдың қағыс шеңбері «тар» болады.

Қазақ халқының басынан кешкен ірілі-ұсақты оқиғалар көптігі бүгінгі таңда жан-жақты бағасын ала бастады. Міне, [соның нағыз шынайы көрінісі](#), халықтың түрлі оқиғаларға деген ашу-ыза, көңіл-күйі шағын тарихи өлеңдерде сәулесін қалдырған. Айтылу барысында тарихи өлеңдегі арман-тілек, мақсат-мүдде бірте-бірте өсіп-өркендеу арқылы көлемді эпикалық жырлар туғызуға ықпал еткен. Оның нақты сыр-сипатын ашып, поэтикалық болмыс-бітімін саралаудың ең бір күрделі тақырып бола алатындығын осыдан аңғаруға болады. Себебі шағын тарихи өлеңдегі түйін елдің тағдыр-талайы, бастан кешкен тар жол, тайғақ кешуі екені анық.

Мектепте музыкалық тәрбиені жүзеге асырудың сан алуан әдістерін қалыптастыруға мүмкіндігі мол. Соның ішінде музыка сабағының мәні зор. Сабақты ұйымдастыру барысында мұғалім оқушылардың зердесін музыкаға бағыттауға және еңбектенуге қабілетін ашуға баса назар аударуы тиіс. Музыка әлемімен танысу, оны сезіну арқылы оқушының эстетикалық талғамы жоғары болады. Музыкалық тәрбие беруді дұрыс ұйымдастыру нысаналы оқытуды талап етеді. Оқушыларды жан-жақты және үйлесімді дамыту олардың жас ерешеліктеріне қарай жүргізіледі [3].

Сабақтың жүйелі қадағалануы оқушыны табиғи жағдайға қояды, оның дағдылы ортада өсіп-жетілуін, мәдени, рухани дәстүрлер арқылы тәрбиеленуін қамтамасыз етеді. Әсіресе, музыка сабағында мұғалімнің оқытудың жаңа әдістерін үйлесімді таңдап алуы оның нәтижесіне мүмкіндік береді. Ол үшін мұғалім оқушылардың өмір тәжірибесін, білім қорын, іскерлігін есепке алуы қажет. Сондықтан мұғалім төмендегілерді басшылыққа алады:

- әдістердің оқытудың заңдылықтарымен ұстанымдарына сәйкестігі;
- оқыту әдістерін оқушылардың жас және таным әрекетінің ерекшелігіне сәйкестілігі;
- оқыту әдістерінің сабақтық тақырыптық мазмұнына сәйкестігі;
- оқыту әдісінің мұғалімнің мүмкіншілігіне сәйкестілігі;
- оқыту әдісінің оқушылардың қызығушылық деңгейіне сәйкестілігі;

Шымкент қаласындағы А.Навои атындағы №1 ЖОМ практика кезінде Құрманғазының “Қызыл қайың серпер” күйін мектеп үйірмесіндегі оқушылар ансамблінде үйрету мақсатында пайдаландым. Оқушылар шығарманы жақсы қабылдауы үшін ең алдымен оларға далада жалғыз өсіп тұрған қызыл қайыңның суретін көрсетіп:

- Оқушылар, бұл ненің суреті? Ағаштың - деп жауап береді.
- Қандай ағаштың түріне ұқсайды?
- Қызыл ағаштың.

- Балалар, ойланайықшы, қызыл ағаштың түрін бұрын көргендерің бар ма?
- Олай болса, балалар, бұл ағаштың бітімі ақ қайыңға ұқсайды, мұқият қараңдаршы?
- Қызыл қайың мен ақ қайыңның айырмашылығы неде екен? Осындай сұрақтар қою арқылы оқушылардың логикалық ойлауына мүмкіндік бердім.

Мектептегі үйірмеде ансамбльмен жұмыс жасау нәтижесінде төмендегі әдістерді қолдандым:

- релаксация;
- тренинг;
- психогимнастика;
- миға шабуыл;
- кері байланыс;
- оқушының өз іс-әрекетіне баға беруі;
- өзіндік бағалауы мен өзгелерді бағалауы;
- өзгенің өзін бағалауына баға беруі;
- мұғалімнің бағалау көрсеткішін бағалауы;
- компьютерден музыкалық бағдарламалармен жұмыс жасау (шығармаларды өңдеу, тыңдау, нота теру, аудио және бейне жазбалар).

Әдебиеттер тізімі:

1. Арипбаева Л. Ш. Музыкалық фольклористер және этнографтар еңбектерінің педагогикалық, тәрбиелік мәні [Текст] : оқу әдістемелік құралы / Л. Ш. Арипбаева, Д. М. Байгунова. - Шымкент : Б. и., 2016. - 125 б. - (ОҚПУ).

2. Ұлы даланың көне сарындары. Үш томдық. Т.2. Аспаптық көне сарындар. Дәстүрлі күй өнері [Текст] = Древние мотивы великой степи = Ancientmotifsof the greatsteppe : антология / ред. А. Ж. Казтуганова. - Алматы : Brandbook, 2020. - 1184 б. - (Рухани жаңғыру).

3. Ағабекова, С. Б. Музыкалық тәрбие теориясы мен әдістемесі [Текст] : оқу құралы / - Алматы : Эверо, 2015. - 102 б.

ӘОЖ 591.16

МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-СПОРТТЫҚ ҮЙІРМЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Мералиев Б.А.

Райымқұл Ә.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғылым магистрі, аға оқытушы **Сапарбеков Н.С.**

Жас жеткіншектердің дене тәрбиесі Қазақстан Республикасы мемлекеті мен үкіметінің қашанда маңызды міндеттерінің бірі болып келеді. Республика Президенті мен үкіметтің жалпы білім беретін мектептердегі оқушылардың дене тәрбиесін жетілдіруге арналған қамқорлығы (оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру, материалдық-техникалық базаларды нығайту, педагогикалық мамандардың кәсіпкерлігін арттыру) бірқатар шешімдер мен қаулыларда өзінің жарқын көрінісін тапты.

Қазақстан Республикасы барлық тарихи кезеңде ұлттық саясатты өрбітуге және де оны жетілдіру мен қалыптастыруға әрдайым көңіл бөліп отырды.

Қазақстан Республикасында олимпиадалық ойындар бағдарламасын құрайтын және де жалпы халықтық байлықтың мүддесіне айналған дене күші жаттығулары көп.

"Президенттік сынама" Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан барлық ұлт өкілдерінің, жалпы халықтың маңызына ие болып отыр.

Жалпы халықтық және ұлттық мәдениет сәйкестігі мен олардың өзара байлық бірлестігі осылардың кеңінен дамуына жол ашуды құрайды.

Дүние құбылыстары мен амалдары бір-бірімен тығыз байланысты. Осы негізде психолог, педагог ғалымдардың еңбектерін саралай келіп, бүгінгі мектептегі дене тәрбиесі сабағының білімділік, тәрбиелік сапасын жақсартып, оны ұлттық мәдениеттің озық дәстүрлері арқылы өзгеше құру қажеттілігін байқаймыз.

Мұндай жаңаша жүйе дене тәрбиесі сабақтарын өткізудегі, әсіресе баланың тұлғалық қарымы мен ойлау жүйесін дамытуға мүмкіндік туғызады. Сондай мүмкіндіктердің бірі - ұлттық ойындардың жалпы орта білім беретін мектептің дене тәрбиесінде, күнделікті тұрмыста пайдалану болып табылады.

Қазақ халқының бай мұрасы ұлттық қозғалмалы ойындары педагогикалық жүйе мен дене шынықтыру педагогикасында кеңінен қолданылып келеді. Бірақ бұл ғылыми негізделу қазіргі кезде тәжірибеде жеткілікті деңгейде өз орнын таба алған емес.

"Президенттік сынама" тапсыруға бағытталған қазақтың ұлттық спорт түрлері, қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарына байланысты ғылыми зерттеулер жеткіліксіз.

Жалпы білім беретін мектептердің дене тәрбиесін қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын, ұлттық салт-дәстүрін толықтыра отырып, дене шынықтыру бағдарламасын нәтижелі пайдалану Қазақстан Республикасында "Президенттік сынама" деңгейін орындауға нәтижелі ықпал етеді.

Қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын кеңінен қолдану негізінде "Президенттік сынама" деңгейін мектеп оқушыларының орындауы біздің қолға алып отырған, тәжірибелік ғылыми зерттеу жұмысымыздың өзекті мәселесі деп есептейміз.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі зерттеу проблемасының жаңа қоғамдағы қажеттігімен, бұл проблеманың қазіргі жағдайдағы мектеп тәжірибесінде шешімін табу арасында қарама-қайшылықтар бар екенін анық байқатады.

Біздің зерттеу жұмысымызға біршама ұқсастығы бар, бұл зерттеу еңбектерінде қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын «Президенттік сынаманы» орындауда, пайдалану мәселесі негізгі нысанға алынбаған. Оқушылардың дене тәрбиесінде ұлттық ойындарды пайдаланудың маңызы зор болғанымен, «Президенттік сынаманы» орындауда оны қолданудың әдістемелік негіздерінің жоқтығы зерттеу еңбегіміздің көкейкестілігін айқындайды.

Сонымен оқушыларға дене тәрбиесін беруде ұлттық педагогика ғылымының теориялық-әдіснамалық негізін, оқу-тәрбие жүйесін ұйымдастыруда, оның ішінде оқушыларға дене тәрбиесін берудің ғылыми-әдістемелік жүйесін жасауда, қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын «Президенттік сынаманы» орындауда қолданудың біртұтас ғылыми негізін жасау қажеттілігі ғылыми-зерттеу жұмысымыздың тақырыбын "Мектеп оқушыларын «Президенттік сынаманы» орындауда қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындар арқылы дайындау" – деп таңдауымызға себеп болды.

Қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын пайдаланып "Президенттік сынама" сынақтарын V-VII сынып оқушыларында дене күші дайындық деңгейін көтеру және дене шынықтыру сабағында жоғары деңгейде орындауды ғылыми тұрғыда негіздеу және эксперименттік жұмыстар жүргізу.

Маманды қалыптастыру үдерісінде, ең алдымен, жеке кәсіби практикалық еңбегі арқылы кәсіби даярлықпен қатар, көзқарастары, сенімдері, өмірлік түсініктері қалыптасады, белгілі бір дағдылары, қасиеттері дамиды. Әрине, әрі қарай болашақ мамандардың өмірлік танымдары мен идеялық сенімділігінің қалыптасуында дене тәрбиесінің маңызы зор. Алайда, студенттермен жұмыс түрлерін іздестіргенде, теориялық білімін практикалық істермен бекітетін, дұрыс көзқарастарын оқудағы, еңбектегі қоғамдық жұмыстардың шынайы тәжірибелік сипатын іздестіру айрықша маңызды.

Жалпы білім беретін және кәсіби мектептің қайта жаңартылуы да осыған міндеттейді, бұған сәйкес кез-келген саладағы мамандардың кәсіби даярлығын, ал дене тәрбиесі мен спорт саласында өте-мөте айрықша, тек қана өз пәнін білуіне, оны ұғынықты түрде

түсіндіруі бойынша ғана емес, осынау білімді іс жүзінде игеріп, нақтылы бір іс-әрекетте асыру біліктілігіне қарап та бағалау керек. Сонымен қатар, семестр бойындағы оқыту түрлерін ғана емес, сонымен қоса, студенттердің кәсіби даярлығының сапасына қорытынды баға берілетін, сынақтар мен емтихандарды өткізу түрлерін де жетілдіру қажеттілігі туып отыр. Елімізде барған сайын оқушы жастардың сана деңгейін көтеру мен тұлғаның өзінің оқу қызметін өз бетімен жетілдірудің маңызы арта түсуде.

Дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру процесі дене жаттығуларының жекелеген сабақтарын жүйелі түрде өткізу жолымен жүзеге асады. Салыстырмалы түрде алғанда, осы процесстің аяқталған бөлімі, кезекті және дербес буыны бола отырып, әрбір жаттығу осы сипатта алдыңғы және келесі буындармен байланысты болуы, әрі дене тәрбиесі міндеттерінің шешілуіне белгілі бір үлесін қосуы тиіс. Бұл тек оларды міндеттер жүйесіне сәйкес жүргізгенде және мазмұны мен түрі жағынан мұқият ұйымдастырған кезде ғана мүмкін болмақ [8,116].

Сабақтардың құрылымы педагогикалық практиканың барлық жағдайларына бірдей мәнде, тепе-тең, қолайлы бола алмайды. Жасына, жынысына, дене күйіне, жеке мүдделеріне, сыртқы жағдайларға орай, педагогикалық процесстің жеке міндеттері мен мазмұны өзгеріп отырады, осыған байланысты сабақтардың құрылымы жеткілікті түрде сан алуан болуы тиіс.

Сабақтағы оқу-тәрбие процесін педагогтің және топ құрамы жөнінен тұрақты жаттығушылардың үздіксіз өзара байланысының жүйесі есебінде қарастыру керек. Сабақ - жалпы дене тәрбиесіндегі сияқты, спорттық жаттығуда, қосымша дене шынықтыруында, жүйелі сабақтарды ұйымдастырудың анағұрлым үнемді де тиімді түрі болып табылады.

Оқушылардың дене тәрбиесі процесі белгіленген жүйе бойынша орындалатын көптеген жаттығулардың тұратыны белгілі. Бұл сабақтарды мазмұндық және жүргізілу ерекшелігіне сәйкес бірнеше топқа бөлуге болады.

Дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлі дегеніміз- арнайы міндеттерді шешуге бағытталған әдістер мен тәсілдерді ұйымдастыру жүйесі.

Дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлерін мынадай сала бойынша топтастыруға болады.

- Барлық типтегі оқу мекемелерінде (оның ішінде жалпы білім беретін мектептер де кіреді)

- Мектептен тыс тәрбие ұйымдары мен мекемелері (балалар шығармашылығы үйлері мен орталықтарындағы спорттық секциялар, жасөспірімдер спорт мектептері, спорттық-сауықтыру секциялары т.б.)

- Отбасы жағдайындағы дене тәрбиесі. Отандық дене тәрбиесі жүйесінде жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесін ұйымдастырудың дәстүрлі төмендегідей түрлері қалыптасқан;

- Сыныптық сабақ жүйесі.

- Оқу күні құрылымына сай жүргізілетін сауықтыру шаралары (гимнастика, дене дене тәрбиесі минуттары мен ден тәрбиесі үзілісі, ұзартылған күн тобындағы дене қимыл жаттығулары т.б.)

- Спорттық шараларды ұйымдастырудың сыныптан тыс түрлері, дене тәрбиесі даярлық топтарындағы сабақтар, емдеу - сауықтыру топтарындағы сабақтар т.б.

- Жалпы мектепшілік спорттық-сауықтыру шаралары: мектептік спортакиадалар, спорт түрлері бойынша біріншіліктер, туристік саяхаттар мен слеттер, айлық денсаулық және спорт күндері.

- Мектепшілік білім жүйесіндегі пәнаралық байланысты жүзеге асыру, базалық пәндер мазмұнына дене тәрбиесі білім, білік, дағдыларын меңгеру тәсілдерін кіріктіру.

Бұл сабақтың түрлері өз бетінше спорттық шаралар мен оның ішінде отбасылық, аула клубтарындағы дене тәрбиесі сабақтарымен толықтырылып отырады. Олар: таңертеңгі гимнастикалық жаттығу, шынығу, спорттық және қозғалмалы ойындар, дене тәрбиесі бойынша үй тапсырмасын орындау, демалыс кезеңдерінде ұйымдастырылатын туристік саяхаттар, «Әкем, анам және мен» сипатындағы жанұялық спорттық сайыстар т.б.

Оқушылардың тәрбие жұмысы – мұғалімнің кәсіби қызметінің ажырағысыз және құрамдас бөлігі. Сондықтан жоғары педагогикалық білім берудің негізгі міндеттерінің бірі болашақ мұғалімдерді оқу-тәрбие жұмысына дайындау болып табылады. Болашақ мұғалімдерді тәрбие жұмысына дене тәрбиесі құралдарымен дайындау қажеттілігі мен оны қанағаттандыру мүмкіндігі арасындағы қарама-қайшылықтың болуымен де байланысты, өйткені дене тәрбиесі мұғалімі оқушының апталық қозғалыс қажеттілігін (10-12сағат) аптасындағы 2 сабақ ішінде (2 сағат) қамтамасыз ете алмайды.

Жоғары оқу орны студенттерін оқушылардың дене тәрбие жұмысына дайындау тиімділігі төмендегідей педагогикалық шарттарды орындаған кезде қамтамасыз етілмекші:

1. Дене тәрбиесі құралдарын оқушылармен тәрбие жұмысына пайдаланудағы білімдерін, шеберліктері мен икемділіктерін меңгеру қажеттілігін түсінуі.

2. Дене тәрбиесі процесінің кәсіби бағытталуы.

3. Оқыту мен тәрбиелеудің белсенді түрлерін, құралдары мен әдістерін қолданып, студенттердің жеке-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, іскер көзқарас таныту.

4. Дене тәрбиесі жүйелі дене жаттығуларына қызығушылығы мен қажеттілігін қалыптастыру, бұларды өзін-өзі физикалық жағынан тәрбиелеуге қосу.

5. Оқушылармен тәрбие жұмысында дене тәрбиесі құралдарын пайдалану жөніндегі операциялық білімдерінің, икемділіктері мен дағдыларының қажетті деңгейінің болуы мен қалыптасуы.

Берілген бағдарламаның жүзеге асырылуы, біздің ойымызша, оқушылардың дене тәрбиесі мұғалімінің кәсібіне бағдар ұстануын жақсартуға, жоғары оқу орындарына дарынды жастардың келіп түсуін қамтамасыз етуге, «Дене тәрбиесі және спорт» мамандығы бойынша үздіксіз педагогикалық білім идеясын жүзеге асыру үшін алғышарттар құруға мүмкіндік береді.

Физикалық өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды буыны есебінде, тұлғаның ішкі сенімі мен саналы еркі басым түсіп жататын бағыттылығын ескерген дұрыс. Міне, сондықтан да болашақ мамандардың жүйелі дене шынықтыру жаттығуларын қажетсінуі физикалық өзін-өзі тәрбиелеудің негізгі іргетасы болып табылады, оны түрліше: ішкі сол сияқты, сыртқы да факторлармен айқындайды. Бұлардың ішінде – дәлелдер, мүдделер, құндылық бағыттары, студенттердің дене тәрбиесінің деңгейі мен даярлығы, сондай-ақ ұжымның қоғамдық пікірі, оқушы тұлғасы, оқыту мазмұны, сабақ беру әдістемесі және тағы басқалары бар.

Өзін-өзі жетілдіру процесі дұрыс басшылықты қажет етеді, себебі анатомия, физиология, психология және әдістемелік тұрғысынан жеткілікті білімі жоқ адамның өз бетімен жаттығуы, денсаулығы мен мінез-құлқына теріс әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан да жеткілікті түрде белсенді ұйымдық-әдістемелік тәсілдердің іздестірілуі мен пайдаланылуы қажет, бұлар студенттердің өз бетімен жетілуін, дербес жаттығуларға тұрақты дағдысын тәрбиелеуін қамтамасыз етеді[2,8 б].

Сонымен қатар сабақтарды жеке және шағын топтық әдістермен өткізуге көбірек мән берілді, өйткені сыныптың дене даярлығы түрліше 5-10 адамнан толған кезінде, жекелеген оқушылар немесе 2-3 адамдық топтар үшін, қатар орындалатын, үйлесімділік күрделілігі мен салмақ көлемі жөнінен ерекшеленетін бірнеше бағдарламаны іріктеу қажеттілігі туындайды.

Сондай-ақ, оқушыларды олардың тек орындай алатын ғана емес, сонымен қоса, ұқсас варианттарын орындай отырып, ойдан құрастыратын және өз күшін тиімді жұмсай алатындай бұлардың жаттығулар багажын (гимнастикалық, жеңіл атлетикалық ойын) қалыптастыру жолымен берілген өз беттерімен орындау бейімділіктеріне үйретудің дидактикалық шеберлігі де қажет. Мысалы, секірген кезде секіргішті қолданып секіру икемділігі қалыптасады.

Мектеп тәрбие жүйесінің маңызды міндеті баланың тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы болып табылады. Сондықтан шығармашылықпен ойлайтын тұлғаны тәрбиелеудің негізгі мәселелерінің бірі қозғалыс белсенділігінің қалыптасуы болып табылады, өйткені оның жоқтығы тек ақыл-ой дамуын ғана кідіртіп қоймайды, балалардың қозғалыс белсенділігін де төмендетеді. Ал бұл өз кезегінде баланың өзінің дағдылары мен

икемділіктерін практикалық қызметінде пайдалану қажеттілігін болдырмайды, қозғалыс кестесінің бұзылуына апарып соқтырады.

Болашақ мұғалімнің оқушылардың белсенділігін дене тәрбиесі құралдарымен қалыптастыру тиімділігі, төмендегі педагогикалық шарттарын сақтаған кезде қамтамасыз етіледі:

1. Дене тәрбиесі процесінің кәсіби бағыттылығы.

2. Дене тәрбиесінің теориясымен әдістемесінің оқушылардың қозғалыс белсенділігін тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мәселелерімен толықтырылуы.

3. Дене тәрбиесі құралдарымен балалардың шығармашылық белсенділігін, дене мүмкіндігін қалыптастыруда, қажетті білім мен шеберліктің белгілі бір деңгейіне қол жеткізу.

4. Оқыту мен тәрбиелеу әдістерінің құралдарын, белсенді түрлерін пайдалана отырып, балалардың жеке- психологиялық ерекшеліктерін, қозғалыс белсенділігінің деңгейін ескеріп, іскер көзқарас таныту.

Оқушылардың қимыл-қозғалыс қабілеттілігін арттыру әдістемесінде көптеген мәселелер ғылыми аспектіде толығымен қарастырылмаған. Әсіресе, әр түрлі жастағы балалардың жас және жыныс, әрі дене даярлығы дәрежесінің факторлық құрылымында айқын байқалады. Сол себепті де біз өз зерттеуімізде аталған аспектілерді тәжірибелік тұрғыдан шешіп қана қоймай, оны ғылыми-теориялық жағынан қарастыруға талпыныс жасадық[4, 10 б].

Дене тәрбиесі жаттығуларында оқушыларға аса артық жүктеме беруге мүлде болмайды. Тек ондай жәйттер жас шамасына қарай шектеулі шеңберде ғана мүмкін нәрсе. Оқушылардың қимыл-қозғалыс қабілеттілігін арттыру әдістемесін ыңғайлы етіп құруда оның үлкен мәні бар. Соның нәтижесінде дұрыстығы, дәлдігі, педагогикалық іс-әрекет әсерінің бағыттылығы болжанады. Ал бұл үшін ұл мен қыз баланың қимыл-қозғалыс ерекшеліктерінің факторлық құрылымын зерттеу керек. Көптеген ауыл мектептерінде спорт залдарының жоқтығы белгілі. Біздің зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ауыл мектептерінде оқитын жетінші және сегізінші сынып оқушыларының деңгей және қимыл-қозғалыс дамуы құрылымы көрсеткіштерінің жалпы сипаттамасы мынадай болды:

- жеңіл атлетика түрлері жаттығуларын кеңірек пайдалана отырып, оқушылардың қимыл-қозғалыс сапасын дамыту әдістемесін жасау;

- қимыл-қозғалыс сапасының көлемі және нақтылығы бойынша әдісменің тиімділігін бағалау.

Зерттеу нысанына орта мектептің 7-8 сынып оқушылары алынды. Ал зерттеу жұмысы жергілікті жағдай ескеріле отырып дене тәрбиесінің кешенді бағдарламасы негізінде алынды.

Мектеп оқушыларының қозғалыс қабілетінің төртінші, қорытынды кезеңінің деректері және оларды факторлық талдау қорытындылары бойынша, ұлдардың жалпы және жылдамдық төзімділігінің, қозғалыс күшінің, дәлдігі мен үйлесімділігінің, икемділігінің маңызы өсті: жылдамдық-күш қасиеттері нақ сол деңгейде қалды, ал жасы мен дене тұрпатының маңызы төмендеді.

Әрбір сабақ оқу-тәрбие процесінің бір бөлшегі болып табылады. Осыған байланысты дене тәрбиесінің сабақтары күрделі де көпмәнді болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030. – Алматы: Білім, 1997. – 257б.

2. Қазақстан Республикасы “Білім туралы” заңы // Егемен Қазақстан, 1999. – 11 маусым.

3. Оразов Ш.Б. Болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындауда, педагогикалық пәндер мен педагогикалық практиканы пайдалану мүмкіндіктері. (XXI ғасырда білім мен ғылымды ұштастырудың жолдары және білікті мамандар дайындау сапасын арттырудың өзекті мәселелері. //Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция). -Шымкент, - 2006. –Б. 431-434.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫН ОҚУ ҮРДСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Омархан М. Д.

Қайқы С. Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғылым магистрі, аға оқытушы Сапарбеков Н.С.

Халқымыздың тарихи-мәдени мұраларының түрлері сан алуан. Солардың қай-қайсысы да адамға, соның игілігіне қызмет етуге бағытталған. Осындай аса құнды мәдени игіліктердің бірі - ұлт ойындары. Бүгінде ойынды халық педагогикасының құрамды бір бөлігі деп тегін айтпаса керек, адам баласы жасаған жеті кереметтің қатарына сегізінші етіп осы ойынның аталып жүруі де жайдан-жай емес.

Қазақ халқы – материалдық мұраларға қоса мәдени қазыналарға да аса бай халықтардың бірі. Сондай қомақты дүниелер қатарына ұлт ойындары жатады. Бүгінгі замандастарымыз бен болашақ ұрпақтарымыздың оны оқып үйрене отырып, өздерінің кім екендіктеріне барлау жасауына, ата-бабаларының психологиялық болмысы мен ойлау жүйелеріне зер салуларына, көздеген мақсаттарын саралап, жете білулерін, дәстүрлер жалғасын өрістете отырып, өткен мен бүгінгіні байланыстыра тосқауыл қоюларына септігін тигізбек.

Қазақ халқының ұлттық ойындары өте ертеде туып, оның көші-қоны тұрмыс жағдайларына үйлесімді жасалғандай әсер береді. Олай дейтініміз осы ойындардың көпшілігі сол көшпелі тұрмысқа лайықталып, арнайы материалдық әзірліксіз ойнала беретіндігін ғана емес, сонымен бірге халықтың психологиялық ерекшеліктеріне де байланыстылығында екендігіне көзіміз жетеді.

Ұлт ойындары атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған және халықтың дәстүрлі шаруашылық, мәдени, өнер тіршілігінің жиынтық бейнесі көрінісі де болған.

Ұлт ойындары ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты, байсалдылықты т.б. мінез-құлықтың ерекшеліктерімен бірге күш-қуат молдылығын, білек күшін, дененің сомданып шынығуын қажет етеді.

Жоғары және орта арнаулы оқу орындарында дене тәрбиесін қазақтың ұлттық ойындарын қолдану арқылы – студенттердің жан-жақты дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеп, олардың ұлттық дүниетанымын, халқына деген саналы көзқарасын толықтыруға мүмкіндік береді. Ұлттық ойындарды жоғары оқу орындарында қолдану арқылы студенттерге халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын құрметтеп, өз бойларына ұлттық қасиеттерді сіңіріп, жинақтап өскен ұл мен қыздарды тәрбиелейміз.

Қазақстан Республикасы барлық тарихи кезеңде ұлттық саясатты өрбітуге және де оны жетілдіру мен қалыптастыруға әрдайым көңіл бөліп отырады. Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіз ұлтқа тән мемлекеттік рәміздерін: Әнұранын, Елтаңбасын, Туын, Конституциясын жариялап, «Білім беру туралы» (1992), «Жоғары білім беру туралы» (1993) заңдарын қабылдап, «Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептегі тұжырымдамасы»(1992), «Мемлекеттік білім беру саласындағы саясатының тұжырымдамасы» (1995) өмірге келді. 1995 жылғы тұжырымдамада «Білім беру ісінің көп арналылығы мен алуан нұсқаулылығы кең аймақтарды қамтуы, ұлттық мүдденің ескерілуі білім берудің баршаға ортақ болуы сияқты принциптерді қамтамасыз етеді» деп анықталған[1].

Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды дене тәрбиесінде

қолдану студенттердің ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы.

Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдардың жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр.

Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады.

Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді.

Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе.

Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі.

Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді[2].

Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп тегіннен тегін айтпаса керек.

Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б.Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» (Алматы, 1994) атты еңбегінде қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін зерделеп, ойын білдірген.

Сабақта және тәрбиеде, яғни жоғары жәгне орта арнаулы оқу орындарында ұлттық ойынды ұтымды пайдаланса, студенттердің білімге деген құштарлығын арттыруға және халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы қалыптастыруға болады.

Қазақтың ұлттық спорт ойындарының өзіндік тарихы, даму жолдары, қалыптасу кезеңдері бар. Тарихи деректерге қарағанда бізге жеткен ұлт ойындарының біразы сонау көне заманнан басталады. Ұлт ойындары қоғамның өзгеруіне байланысты және сол қоғамдағы әлеуметтік – экономикалық жағдайларға сәйкес толығып, тұрмысқа терең сіңіп, өзгерістерге ұшырап отырған.

Тарихи деректерге қарағанда, балаларды жас шамалары өскен сайын шыдамдылықты, алғырлықты, ептілікті, батырлықты талап ететін және оларды қоршаған ортаның табиғи жағдайына байланысты қолдана алатын етіп тәрбиеледі.

Қоғамдық және өндірістік өмірдің өзгеруі дене тәрбиесіне жаңа құбылыстарды әкелді. Оның маңызы бай және әртүрлі болды. Ол табиғи таза қалпынан өзгеріп, қоғам өмірінің сан қилы құбылыстарын қамти бастады[3].

Қазақстан жеріндегі алғашқы қауымдық құрылыста қалыптасқан. «Аң аулау, садақ ату», «қарагие», «қақпа тас» ойындары келесі дәуірлерде қайталау – толығы барысында «аң аулау – бүркіт салу» немесе «құс салу», «садақ ату – жамбы ату», «қарагие – найза лақтыру»,

«қақпа тас – бес тас» болып аттары өзгеріп, мазмұндары сақталып қалды. Алғашқы дене шынықтыру жаттығулары мен түрлі ойындардың жалпы пайда болып қалыптасуы тек өндірістік қатынастар негізінде болды. Ал, өндіріс құралына жарамды тас, ағаш, сүйек т. б. заттар сол дәуірлерде пайда болған ойын түрлерінде қолданылды. Демек, өндіріс құралдары өндірістік қатынастардың дамуына қаншалықты әсерін тигізсе, ұлт ойындарының қалыптасып дамуына да соншалықты маңызды әсер етті.

Қазақ халқының өмірінде төрт түлік мал барлық уақытта шешуші орын алған. Бүкіл ғұмырын мал өсірумен өткізген қазақтың этнографиялық даму ерекшелігі, қуанышы мен реніші де осы малына байланысты болды. Себебі, төрт түлік мал кесе киімі, жесе тамағы, мінсе көлігі, шөлдесе сусыны болды. Сондықтан да малдың сан қилы қасиеттерін өте жоғары дәріптеп бағалады. Оларды мақұлықтар дүниесінің өкілі деп ұқпай, адамның өмір сүруінің негізгі тірегі мен жан серігі, тіршіліктің қайнар көзі деп түсінді.

Міне осындай, экономикалық құрылыстың негізінде төрт түліктің қасиеті бүкіл мәдениеттің, соның ішінде ұлт ойындарының дамуының негізгі тірегі болды.

Қазақ балаларының дене тәрбиесі мен еңбек тәрбиесі бір – бірімен тығыз байланыста және бірін – бірі толықтырып тұрады.

Дене тәрбиесі арқылы еңбек етуге тәрбиелеу, қазақтарда, адамның туылған күнінен басталды. Мысалы: жарық дүниеге жаңа келген сәбиді ауаны және суды пайдалану арқылы шынықтыру әдістемесін қолданды. Осымен бірге өзіндік жаттығулар да қолданылады. Қазақ баласының алғашқы өмірі жайлы Х. Қостанаев былай жазды: «Туылған күннен кейін анасы баласын шомылдырады қимыл жаттығуларын жасайды, аяқ қолдарын созады, басын оңға, солға бұрады және басқа».

Үйрету мен тәрбиелеудің түрлері жүйелі түрде қиындатылып, жылдан – жылға жаңа құралдармен, жаңа жаттығулармен толықтырылады. Күш сапасы мен ақыл қабілеті деңгейінің жоғарылауына сәйкес жаңа қимыл дағдысын үйренуге және лайықты білім алуға, бұлар күнделікті өмірдің өзектілері, алдын – ала жағдай жасалады. Мәселен: қазақтың баласы бес жасқа келгенде ешкімнің көмегіңіз, атқа өзі мініп түсе алатын болған. Бала жеті жасқа келгенде атпен тамаша шаба алатын болған және әкесіне шаруашылыққа жәрдем берген, бұл талаптар қыздарға да қойылған. Қазақ қыздары туралы айта келіп, деректер былай дейді: «олар өздерін аттың үстінде, кәдімгі жерде аяғымен тұрғандай еркін, икемді әрі жайбарақат сезінеді».

Өмірлерінің осы кезеңінің көп уақытын атқа міну, әр – түрлі қимыл ойындары жүгіру, секіру және т. б. алады. Ер балалар садақ атуды үйренеді Оларға арнап садақ пен жебе істеп береді. Бұл садақтарымен, олар құс атады. Уақыт өте келе балалар маңызды, көңіл қоюды талап ететін аң аулауға шығады Сөйтіп, келешекте батыл әрі құралайды көзге ататын мерген, аңшы болды. Он жасқа келгенде әдіс – айдалар қолданатын айқастарға қатысты [4].

Әртүрлі дене жаттығулары мен ойындарды ойнай білу, көшпенді қазақтардың балаларын жас кезінде – ақ өз бетімен дербес жұмыс істей алатын етті және дене дайындықтары жақсы болды. Бұдан бөлек, қоршаған орта туралы білім қоры молаюына, ақыл – есінің дамуына ұлт ойындарымен жаттығу жақсы әсер етті.

Осылайша дене тәрбиесінің қоғамдық өмірде ара салмағы артты, сөйтіп, халықтың басты міндетті ісі болды. Бұл тек дене қабілетін дамытып қана қоймай, сонымен, бірге тәрбиенің сапалы болуына, қоғамның еңбек және әскери қызметіне бағытталды. Әртүрлі тәрбие құралдарын ертерек қолданудың арқасында, қазақ халқы 13 жасқа келген баланы кәмелетке толған деп есептеді.

Міне, осылайша, тәрбиенің барлық құралдары мен әдістері, дене тәрбиесі де қоғамның саналы және толық мүшесін дайындауға бағытталды. Толық бағалы адамды тәрбиелеу туралы ой, қазақ халқының барлық өмірінде айнадай жарқырап тұрды бұл ой қазақтың бүкіл өмірімен бірге өтетін ақиқаты. Олай дейтініміз адамның туған күнінен басталып, өмірден өтіп кетсе де жоғалмайтындығында. Мәселен, моланың қасынан өтіп бара жатқанда, шабандоздың және батырдың, мерген мен аңшының қай жерде жерленгенін оп – оңай білуге болады. Олардың молаларының үстіне ерді найзамен, садақты жебесімен және құстың

бейнесін орнатты бұл күшті, батыр және икемді адамдардың жерленгенін еске салуға тиіс. Тағы да, қоғамның әрбір мүшесіне, жас ұрпақты тәрбиелеу ісінде, дене тәрбиесінің маңызын еске салуы тиіс.

Дене мәдениетінің ерекше белгісі, ол жалпы мәдениеттің асыл қазынасының қорының бөлінбес бір бөлігі және оның негізгі құрамдас бөлігі ретінде болуында. Дене мәдениеті мәдениеттің басқа түрлерімен тығыз байланыста дамыды және олардың құрамына да әсер етті.

Өзінің саналылық құрамы жөнінен дене мәдениеті бір жақты болған жоқ. Ол, адамзаттың жалпы мәдениетінің бөлінбес бөлігі ретінде, еңбекші таптың және билеушілердің арасындағы таптық қарама – қайшылықтарға тойтарыс берді.

Қазақстан әртүрлі халықтың өкілдері тұратын өлке болды. Мұнда ерте замандардан бері басқа ұлттармен халықтардың өкілдері тұрды. Олардың көпшілігі өздерінің мәдениетінің түрлерін сақтады, оның ішінде ұлт ойындары да бар. Бұл дамудың бағыты Қазақстан Ресейге қосылған соң күшейді. Орыс адамдары, Қазақстанды өздерінің екінші отаны деп танып, бұрынғыдай дене тәрбиесінің халықтық құралдарына үлкен көңіл бөлді. Өздерінің тұрмысындағы жаттығуларының халықтық түрлерін, ойындарды және шынығудың халықтық тәсілдерін кеңінен насихаттады. Орыстық еңбекші тұрғындарының ортасында қазақтардың дене мәдениетінің кейбір халықтық түрлері ене бастады. Әртүрлі ат жаттығулары, атпен кедергілерден өту, жүзу, күрес, жүгіру және басқалары, олардың әскери – дене дайындығының негізін құрды. Қазақтардың дене тәрбиесі еңбек етумен, әскери дайындықпен ғана тығыз байланыста емес, сонымен бірге әдет – ғұрып, салт – дәстүрлермен, яғни халықтың жалпы мәдениетімен де байланыста болды. Ойын – сауықтар, ән айту, олардың күнделікті өмірінде үлкен орын алды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сапарбаев М.Б., Ештаев С.Ж.Қазақтың ұлттық ойындарының тарихы.-Шымкент. Нұрлы бейне. 1994. 48 бет.11-12-б.
2. Шегенбаев Н.Б. Халық педагогикасындағы қазақтың ұлттық ойындары. Монография. Шымкент. Нұрлы бейне. 2006.174б. 44-43б.
- 3.ШегенбаевН.Б.«Оқушылар дене тәрбиесі жүйесінің тиімділігін ұлттық ойындар негізінде жетілдіру».Автореферат.пед.ғылым.кан.Алматы,2004 14-15б.
4. Төтенаев Б. Дене тәрбиесі сабағында ұлт ойындарын оқыту методикасы.-Алматы. 2008 ж. 53-56б.

ӘОЖ -355.134.5.

Спорттағы дамушы тұлғаны тәрбиелеу ерекшеліктерін көрсету

Тилонов Т.Б

Тоғайбай Н. Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғылым магистрі, аға оқытушы **Сапарбеков Н.С.**

Тәрбиелеу процесі түрлі құралдармен атқарылады, олар адамгершілік ағарту адамгершілік тәрбие жинақтауды ұйымдастыру және адамгершілік ынталандыру болып табылады.

Жас спортшы үшін мұғалімнің, жаттықтырушының беделі бірінші орында тұрады. Бастауыш сынып оқушысы үшін жаттықтырушының сөзі әке – шешесі де тіпті әжесі де өзгерте алмайтын заң. Бұл кезеңде оқушыларда үлкен қоғамдық белсенділік пайда болады, олар өзі немесе отбасы үшін емес, ұжым үшін көп нәрсе жасай алады. Қатарларымен қарым – қатынаста кең пейілділік, талқылау барысында тік мінезділік, көмекке әзірлік байқалады,

көңіл – күйі әдетте қуанышты болады, оқыту психиканы дамытудың негізгі факторы болып табылады

Жекелеген психикалық процестерді дамыту жас спортшыны оқытудың бүкіл бастапқы сатысы бойында жүргізіледі. Педагогикалық ықпал үшін оқыту және тәрбиенің бірінші жылында жеткіліксіз үйлесім біршама албырттық және бағыттың айқын болмауы тән.

Жаңадан бастаушы спортшылар өздері үшін маңызы бар, олардың көңіл – күй мазасыздануларына байланысты нысандарды және көзге тез шалынатын түсінікті және ыңғайлы белгілерді тез қабылдайды. Осыған байланысты ұғымдарды нақты анықтап, талаптарды қолайлы қалыптастырып, қойылған міндетті жаттықтырушы үшін де маңызды болатындай ету қажет.

Осы кезеңде жас спортшылардың есінде сақталатындай үлкен жаттығулар кешені ендіріледі.

Бұл жаста механикалық есте ұстау қабілеті дамиды деп есептеледі. Балалар әңгімелегенге қарағанда көрсетілген жаттығуларды тез есте ұстайды. Көптеген жаттықтырушылар бұл сатыда көрнекі құралдар мен бейнелеп көрсетуге ден қояды. Алайда жаттығуды үйренуге тапсырма берместен бұрын оны көрсетумен қатар оның қандай принципке құрылғанын аталған бірізділік неліктен таңдалып алынғанын, т.б. есте ұстау қажет. Бұл жастағылардың адамгершілік ережелері мен дене жаттығуларын мағынасыз есте ұстауы тиімді емес. Материалды ойға түйгенде ол жақсы сақталып, тез жаңғырады [1].

Балалардың зейіні таңдау сипатында болады және олар үшін өте маңыздысына қарай бағытталады. Олардың зейінін бір нысанда ұстап тұру өте қиын. Тәжірибелі жаттықтырушы тәрбиеленушілерінің зейіні қашан төмендейтінін біледі, сол кезде ол оқушылардың зейінін басқа нысанға аударады. Осы мақсатта оң көңіл – күй тудыру және оны күшейтуге бағытталған жаттығулардың кең шеңбері пайдаланылады.

Бұл жастағы балалардың зейін көлемі үлкен емес. Бұл табиғи нәрсе, жас спортшы екі мектептің яғни білім беру мен спорттық бағдарламалар бойынша оқиды. Көптеген жаңа және қиын ақпараттарды қабылдап соған зейін аударуға тура келеді. Оқушы біртіндеп зейінін қажетті және сырты тартымды заттарға аударып, соны тұрақты сақтауға үйренеді. Зейінді тудырып, оны қалыптастыру және оны бағыттап білу – алғашқы оқу жылы мен жас спортшы тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Оқытудың алғашқы сатысында ойлауды дамыту процесі нақты бақыланады. Ойлау негізінен нақты болып қалғанмен танымдық нысандар саны мен олардың арасындағы қарым – қатынас біршама ұлғаяды. Сондай – ақ салыстыру процесі дамытылады. Балалардың заттар мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттері туралы талқылау негізінде негізінен көрнекілік бейнелеу мен сипаттау жатыр.

Мұнда ойлауды дамытудың екі сатысы байқалады. Біріншісі – алғашқы оқыту сатысында барлық материалдарды талдау көрнекілік - әрекетті жоспарда жүргізілген жағдайда, яғни жас спортшылар бұл жағдайда ақиқат заттарға немесе олардың тікелей баламасына сүйенеді. Екінші сатысы – абстрактілеу мен жалпылау қабілеттерін игеруде байқалады, дене жаттығуларымен екі – үш жыл жүйелі айналысқан соң басталады. Бұл процесс, әрине, жеке ерекшеліктерге ие, яғни біреуінде мидың аталған қызметі тез дамыса, келесісінде – баяу дамиды.

Жалпы білім беретін және спорттық мектептерде жас спортшының елестету тәрізді маңызды психикалық қабілетін дамытуға көмектеседі. Жас спортшыны алдын ала даярлау сатысында елестету өз дамуының екі кезеңінен өтеді. Спорттық қозғалыстың алғашқы үлгілері ақиқат нысанды жақын сипаттайды, оларда бөлшектері аз, тұрақтылық көп, өзгерісі аз, өзара байланыс әрекет пен өзгерісті көрсетпейді. Бұл нысандардың жуық шамадағы жағдайын олардың сипаттарын толық көрсетпейтін, бірақ сол заңдылықтар бойынша жұмыс атқара бейнелеп, анықтай білуді қалыптастыру бағытында дамиды бейнелеуге (өнімді елестету) тән. Туындаған елестетулер ақиқат бейнелерді жасайды[2].

Бұл жаста спорттық дайындық сатылары мен Олимпиада ойындарында өнер көрсетуге дейін маңызы зор шығармашылық елестетуді дамыту үшін алғышарттар болады.

Шығармашылық қабілеттің жоғары деңгейде дамуы спорттық жетілдіруде тәрбиеленуші үшін де, тәрбиеші – жаттықтырушы үшін де құнды қызмет көрсетеді.

Шығармашылық елестету жас спортшылардың жеке, ойлап тапқандарымен байланысты тапсырмаларды орындауда қалыптасады (барлық жаттығулар, ойындар, айла – шарғылар, т.б.). Бұндай шығармашылық ойындарда дамушы тұлғаның сезімі, яғни оның ақиқат нәрселерге деген көңіл күй көзқарасы айқын көрінеді.

Оқу – жаттықтыру сабақтары да басқа психикалық процестер тәрізді балалар көңіл күйінің жалпы ойпатын өзгертеді. Жас спортшы біртіндеп мектептегі, спорт секцияларындағы үйлеріндегі бірқатар мінез – құлық ережелерін меңгереді. Осы ережелерді орындау барысында бала өз ісіне қанағаттану сезімін басынан өткереді, ал оны жаттықтырушысы мақтаса, қуанғанын білдіреді. Ережені бұзу кейде жаттықтырушы тарапынан көңілінен шықпауы мүмкін деп қорқақтауды туындатады. Жас спортшыларда жауапкершілікті дамыту осылай қалыптасады.

Эстетикалық, этикалық және адамгершілік сезімдерді қалыптастырудың маңызы зор. Төменгі сынып оқушыларында көңіл күй тұрақсыз тез өзгеріп отырады. Жақын адамыңның немесе ересек адамның қате әрекетіне деген түсінбеушілігі, ұнатуы немесе немқұрайлы қарауы, яғни көңіл күй реакцияларының көрінуі үшін мазасыздануға жол ашады.

Бұл жаста болашақ азаматтың адамгершілік сапаларының мықтылығы мен сенімділігінің іргетасы қаланады. Балалардың ерік – жігері әлсіз және тұрақсыз, сондықтан барлық педагогикалық құралдарды соны жетілдіруге бағыттап, оларды зейін салып, мұқият болуға қабылдаған шешімін дер кезінде орындауға, бастаған ісін соңына дейін жеткізуге үйрету қажет.

Мұнда жаттықтырушының орны оның дайындығы мен осы жастағы балаларды оқыту мен тәрбиелеудің заңдылықтарын білуінің маңызы зор.

Дене жаттығулары сабақтарында жас спортшының, ерік-жігері бекиді, яғни жаңа білімді іскерлік пен дағдыны меңгеру үшін ерік – жігер күші талап етіледі, ол спорт дайындығының алғашқы сатыларында түрі мен мазмұны жағынан әр түрлі, жасына сәйкес спорттық жаттықтыру құралдарымен және әдістерімен қалыптастырылады.

Жасөспірімдік кезең – бұл өзіндік қалыптасу кезеңі. Жасөспірім өзінің бойында кейбір қарапайым міндеттерді дербес шешу үшін күш барын байқап, оның бойында өзін ересектер санатына қосу қажеттігі туралы талап туындайды. Алайда ересек және дербес талқылау орта есеппен 12-13 жастан басталатын үлкен жасөспірімдік жасқа ғана тән екенін ескеру қажет.

Жасөспірімнің өзінің жеке тұлғасы туралы өз пікіріне сай орын алу талабы (көбінесе асыра бағалау) оның мінез – құлқына, оқуына, жаттықтыруына деген көзқарасында әсер етеді.

Сонымен қатар оқудағы, спорттағы табыстары өзіндік қалыптасу құралы ретінде қолданылады. Бұл жағдайда алдыңғы дайындық сатысындағы жас спортшылармен жұмыс барысындағыға қарағанда басқаша педагогикалық құралдар талап етіледі.

Жасөспірімнің, әсіресе, жыныстық жетілудің алғашқы кезеңіндегі жасы (оны екінші жыныстық белгілерінің даму деңгейі бойынша дәл анықтауға болады) педагогикалық ықпалдар үшін өте қиын болады. Жасөспірімнің басынан өткеретін барлық толқыныстары мен қиындықтарына отбасының, мектеп пен жаттықтырушы тарапынан өте сезімталдық пен байсалды көзқарас қажет етеді[3].

Жасөспірім өзін тұлға ретінде танып, мойындатуға құмар келеді. Бұл кезеңде жас спортшыға өз бетінше ширату жаттығуларын жасауға рұқсат етіп, оны алдын ала даярлық топтарына басшылық жасау мен жарыстарды ұйымдастырып және өткізуге қатысуға тарту қажет.

Жасөспірімдердегі танымдық қызығушылықтары сан түрлі болып келеді. Мысалы, заманауи әуеннен классикалық әуендерге дейін спортпен шұғылданудан өлең жазуға дейін, т.б. Бұл әрине, жоғары дәрежелі спортшыны қалыптастыру үшін де, жеке тұлғаны жан – жақты дамыту үшін де қолайлы жағдайлар тудырады. Жасөспірім қоршаған өмірді түсіну үшін көп біліп, өз білімін дербес толықтыру қажет екенін біледі. Оқыту барысында ол ойға

тоқудың пайдасы көп екенін түсінеді, бірақ оқу әрекетінде әлі де механикалық есте сақтау жиі қолданылады.

Бұл жаста есті ұсақ – түйек дәйектермен артық жүктемелеудің қажеті жоқ, себебі олар жасөспірімнің зейіні үшін негізгі ақпараттарды сіңіруге кедергі келтіреді, ал ес жыныстық жетілудің алғашқы кезеңінде біршама төмендейді. Жасөспірім бір әрекет түрінен екінші түрге тез өтеді, бұл көптүрлілік оған өте ұнайды, бірақ алғашқы даярлық сатысындағы жас спортшылардағыдай жиі болғанын қаламайды. Бұдан кейін жасөспірім жұмыстың бір түріне терең ден қойып айналысып қалғанының барлығын ұмыт қалдырады. Спортшы жасөспірімнің зейіні оқу-жаттықтыру сабақтары уақытында дене жаттығуларын оқытқанда бір шама жақсарады.

Оқыту барысында ойлау белсенді дамиды. Жасөспірім ғылыми ұғымдарды меңгеріп, оларды қорытып, көптеген жалпы талқылауларды айтады. Оның ойы абстрактылы сипатта болады. Бұл кезде спорт жөнінен теориялық білімнің күрделі курсына оның шамасы жетеді, ол жалпы білім беретін мектептерде меңгеріп, спорттық жаттықтыру барысында алған білімін қорыта алады.

Жоғары дәрежеде елестету жас спортшыға ойша олимпиада чемпионына, ұшқышқа, т.б. айналуына мүмкіндік береді. Бұндай арманшылдық мәні жағынан болашақ жұмысына дайындық болады, ал жаттықтырушының спорт қаһармандары туралы айтқан әңгімелері жасөспірімді өз арманын шындыққа айналдыруға болатынына көз жеткізеді.

Жасөспірімдердегі қуаныш сезімі қойған мақсатына жеткен кезде жиі көрінеді, ол қатты қуанғанымен, төменгі сынып оқушыларында көрінетін қызу көріністен ерекшеленеді[4].

Жасөспірімдер өз сезімін, әсіресе ашуланғанда қызу көрсетеді. Қоршаған ортаға жасалған әрекеттер мен айтылған сөздерге өте сезімтал келеді, ол тұлғаның оң қасиеттерінің қалыптасуы мен адамгершілік тәрбиені күшейтуге жақсы жағдай тудырады.

Дене жүктемелерін орындауда, қиын және күрделі жаттығуларды орындағанда жасөспірім ерік жігерін барынша көрсетеді. Алайда, бұл жастағы жігерді тәрбиелеу мен оны қалыптастыру оқушылар немен айналысуы, қандай мақсатта айналысуы қажет болған жағдайда өте тиімді болады. Мақсат жоғары болған сайын, жасөспірімге оның қоғамдық мәні анық болып, оның спорттық әрекетін ұйымдастыру жеңіл болады.

Бұл жастағы әлеуметтік белсенділік ересектер әлеміндегі қарым-қатынаста кездесетін нормаларды құндылықтар мен қасиеттерді меңгеруде тез қабылдаудан көрінеді.

Спорттық жетістіктер жасөспірімнің өзіне жаттықтырушысы оқу-жаттықтыру сабақтары барысында қойған күрделі міндеттерді шешіп, жоғары нәтижелер көрсете алатынын білдіреді. Алайда, тұлға әлі толық қалыптаспаған. Жасөспірім спортта қаншалықты жетістіктерге жеткенімен, өз әлемі, өзінің ақиқат өмірге деген қызығушылығы бар жасөспірім болып қалады, ал спорт жұлдызы болған жасөспірімдерге парасатты жаны ауыратын мәдениетті оқытушы – жаттықтырушы өте қажет. Жасөспірімдік жас барлығында бірдей уақытта аяқталмайды, бұнда жеке тұлғалық ерекшеліктер көп байқалады. Осы жас кезеңі аяқталған соң жеке тұлғаның одан ары қалыптасуы өзгешерек болады, ол жастық шақ деп аталады.

Бұл кезеңде спорттық табыстар аймағына жетуде біршама жыныстық айырмашылықтар байқалады. Қыздар үшін ол 12-14 жаста (жүзу, спорттық және көркем гимнастика, конькимен мәнерлеп сырғанау), ал ұлдар үшін – 14-15 жас-жүзу 13-16 жас-конькимен мәнерлеп сырғанау түрлерінде, басталуымен ерекшеленеді. Бұл үйлесімділік қабілетінің жоғары деңгейін талап ететін спорт түрлері үйлесімділікпен дене қабілеттері қатар қажет болатын спорт түрлерінде бозбалалық жаста нәтиже көп жоғары болады.

Жастық шақ – тұлғаның биологиялық есеюі мен қалыптасуының аяқтаушы сатысы К.Ушинский жастық шақты жандыратын алауда адамның мінез – құлқы шындалып шығады, сондықтан бұл алауды өшірмей, одан қорықпай, оған қоғам үшін қауіпті деп қарамай, оның еркін жануына кедергі келтірмеу керек, ал бұл жастағы адамның жанына құйылатын материалдың сатысы жақсы болуын қадағалау қажет деп жазды.

Бұл жаста тұлғаның өз - өзіне қоятын талабы күшейеді. Қоғамның талаптары мен өзіне талап қоя отырып, жастар өзінің ар-ұятына жүгінеді, өзін өз қателігі үшін сынға алып орындалған парызынан мақтаныш сезінеді.

Жастық шақ қажеттіліктері мазмұны жағынан әртүрлі, ол жігітті немесе қызды тәрбиелейтін отбасының тұрмысына байланысты болады. Осы жерде көптеген жас спортшылар көпжылдық спорттық даярлықтан өткен соң, адамның мәдениеті қарым-қатынасы және киіміндегі қажеттіліктердің тек еңбекпен ғана анықталып, қамтамасыз етілетінін білгенін айта кету керек. Бұл жаста тұлғаның біршама күш салуын талап ететін дене жүктемелері арқылы ғана қол жеткізетін дене және спорттық жетілдірудің қажеттілігі үлкен.

1. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі.- Алматы: Рауан, 2007ж.
2. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2011ж.
3. Новиков А. А. Управление подготовкой высококвалифицированных спортсменов в видах спортивных единоборств, Москва: Госкомспор СССР.- 1989.- С.49
4. Байтамбалинова Ж.Б. Оптимизация физической подготовки дзюдоисток, Алматы: КазАСТ.- 2003.- С. 60

ӘОЖ -323.111

ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ, ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ДАМУЫ

**Тұрғара Қ. Н.
Ыбыртай Н.Н**

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғылым магистрі, аға оқытушы **Сапарбеков Н.С.**

Мәдениеттің даму тарихын, аға ұрпақтың мұраттарын, көзқарастарын, тұрмысын, дәстүрлерін, өмірі мен ғұрыптарын оқып-үйрену қазіргі қоғамның рухани және ақыл-парасат тұрғысынан байи түсуінің маңызды шарты болып табылады.

Г.Д. Әлімжанова өзінің оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға арналған диссертация жұмысында қазіргі қазақтардың ертедегі ата-бабалары өлместей бай рухани мұралар қалдыра білгенін атап көрсетеді, сондықтан оларды мектеп оқушыларын тәрбиелеу барысында ұтымды пайдалануы мүмкін.

Орхон өзені маңайында бой түзеген руна жазулары ескерткішінде ағайынды бауырлар Білге қаған мен Күлтегіндердің құрметіне қазіргі қазақ тілінде кездесетін көптеген көркем бейнелер мен қанатты сөздер бар. Орхон-енисей жазуларының өн бойында кездесетін негізгі ойлар - қаған билігін марапаттау, бектер мен халықтардың қағанға деген сенімділігі, халықтардың бектерге бағынуы[1].

Қорқыт - IX ғасырда өмір сүрген және шығармашылықпен айналысқан танымал жыршы және сазгер, әсем сазды дүниелерді өмірге әкелген. Ол өз шығармаларында өлім алдындағы қорқыныш сезімдері, одан қашу туралы өз ойларын білдіреді: «Өлген адам тірілмес, кеудеден шыққан жан қайтыш келмес», «Қар қанша қалың жауса да, жер бетінде қалмақ емес, гүл ашқан жасыл майса күзге дейін қалмақ емес» және т.б. Бәрінен де Қорқыт атаның тәрбие, адамның қандай қасиеттерге ие болуы туралы, ата-бабаларымыздың тәлімгерлік мәдениеті жайлы баяндаған ой-пікірлері үлкен құндылыққа ие.

Әлемдік тәлімгерлік ойларды Жақын және Орта Шығыстың атақты энциклопедиялық ғалымдары мен педагогтары байыта түседі. Орта ғасырдағы Шығыс мәдениеті мен ғылымының аса майталман қайраткері деген бірінші атақ Әбу Насыр Мухаммед әл-Фарабиге тиесілі еді.

Әл-Фараби адамды бақытқа апарудың мақсаты мен тәсілдері туралы Платон мен Аристотельдің ілімін дамыта отырып, өзінің ғылыми-педагогикалық еңбектерінде тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Ол табиғат бірдей етіп жаратқан адамдар тек тәрбиесімен ғана өзгешеленеді, жақсы тәрбие алған адам нашар тәрбие алған адамдарға қарағанда сый-құрметке лайықты болып келеді деп білді. Әл-Фарабидің пікірінше, педагогика дегеніміз - тәрбиеленушінің еркі мен қалауын белгілі бір бағытта соған сәйкес әдіс және тәсілдер арқылы басқара білу өнері және ол басқарушы педагог, ұстаз, мұғалім. Халықтық педагогика тәсілдері баланың бойында терең адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Мектептің негізгі міндеттерінің бірі баланың халықтың бір бөлшегі екендігіне оның өз көзін жеткізуді қалыптастыру болып табылады. Білім беру мен тәрбиелеудің міндеттерін шешуде маңызды орындардың бірі дене шынықтыруға бөлінеді. Бүгінгі таңдағы дене шынықтыру көп қырлы құбылыс болып табылады, өз құрамында бірсыпыра бағыттарға, сабақ түрлері мен формаларына ие. Дене тәрбиесінің көптеген түрлерінің ішінде халық педагогикасына ерекше орын берілген[2].

Ұлттық спорт түрлерімен, ойындармен, билерімен шұғылдану бос уақытты өткізуге көмектеседі, денсаулықты нығайтады және ең бастысы мінездердің қалыптасуына ықпал етеді.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындардың, бұқаралық спорт мерекелері мен жарыстардың негізгі қызметі адамның өмірлік маңызы бар дене және рухани сапаларын жетілдіру басты мұраты болып табылатын спорттық қызметтің ең басты маңызынан келіп шығады. Олардың педагогикалық маңызы кең мағынасындағы тәрбиелеу әдістері мен тәсілдері категориясына жатады. Бұл дегеніміз, қазақтың қазіргі ұлттық спорт түрлері осы спорт түрлерімен және ойындарымен шұғылданатындарға тәрбиелік әсер етуді ұйымдастыру тәсілінің нақты негізі екендігін білдіреді.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындардың, бұқаралық спорт мерекелері мен жарыстардың негізгі қызметі адамның өмірлік маңызы бар дене және рухани сапаларын жетілдіру басты мұраты болып табылатын спорттық қызметтің ең басты маңызынан келіп шығады. Олардың педагогикалық маңызы кең мағынасындағы тәрбиелеу әдістері мен тәсілдері категориясына жатады. Бұл дегеніміз, қазақтың қазіргі ұлттық спорт түрлері осы спорт түрлерімен және ойындарымен шұғылданатындарға тәрбиелік әсер етуді ұйымдастыру тәсілінің нақты негізі екендігін білдіреді.

Қазіргі кезде халықтық педагогика тәсілдеріне деген қызығушылық барған сайын арта түсуде. Оларды барынша мерекелердің, байқаулардың, фестивальдар мен жарыстардың құрамына енгізуде. Жалпы білім беретін мектептерде халықтық педагогика тәсілдерін қолдануға арналған әдістемелік құралдар жарыққа шығуда[3].

Әрбір халық ғасырлар бойы өзінің ең жақсы деген ойындарын өмірге әкелді, жетілдірді және сақтай білді. Олар жастарды тәрбиелеудің, әсіресе дене бітімін тәрбиелеудің негізгі тәсілдерінің бірі бола білді. Дене тәрбиесі тек соңғы жүз жылдықта ғана бұқаралық сипатқа ие болды, бұған дейін оның орнын еңбек тәрбиесімен қоса үлкен-кішінің бәрі бірдей қатысатын халық ойындары мен жаттығулар алмастыратын еді. Сондықтан әрбір халық өзінің дәстүрлі дене тәрбиесін жетілдіруге, олардың жарасымдылығы мен халықтар арасында кең тарауына ықпал етуге тырысатын, қамқорлық жасайтын. Халықтың қозғалмалы ойындарын талдау барысы осы ойындардың қазіргі сақталған түрінде де қажетті дене сапаларын дамытуға қабілетті екендігін, дене тәрбиесінде белгілі қозғалыстарды жетілдіре алатынын көрсетуде (жүгіру, секіру, нысана көздеу, алысты дәл көздеу, ауыр заттарды көтеру және тағы басқалар) [4].

Әдеттегі жаттығулардан басқа әрбір ойын өзінің тұтастығымен, өзіндік өмір моделімен, адамның адамгершілікті, эстетикалық, еңбек, ақыл-ой, құқықтық және басқа да сан қырлы мінез-құлқымен ерекшеленеді. Ойынға өз еркімен кірген әрбір қатысушы оның ережелерін орындауға міндеттенеді, ал ол ережелерді халық ғасырлар бойы жетілдіріп, өндей білгендіктен ойынға қатысушалар ол талаптарды жеңіл орындайды және халықтың

ойын мәдениеті дәстүріне негізделген жалпы адамзаттық құндылықтарға сәйкес өз бәсекелестеріне құрметпен қарау тәртібін мүлтіксіз орындайды.

Кез-келген халықтың ойындары еңбек және қоршаған ортамен ғажап дәрежедегі жарасымдылықпен өзара үйлеседі. Әрқашан да рудың кіші өкіліне сол рудың үлкен ағасы, әкесі немесе атасы көмекке келуге әзір. Қай уақыт болсын халықтың жасы үлкен ағалары кішілерге өзінің бай тәжірибесін, әдіскерлігін, ұнайтын нәрсеге деген өз көзқарасын үйретуге тырысқан. Жанды және табиғи тізбек бойынша дәстүрлі ойындар ұрпақтан осылайша, халық ойындары атадан балаға, үлкеннен кішіге берілетін, халық дәстүрлері мен мәдениеті жиынтығының бай мұрасы болып табылды.

Халық педагогикасы әдебиет және мәдениетпен үздіксіз байланыста болады.

Халық өз ән-жырларында ойындардың тәрбиелік мәнін, оның жастардың жаны мен жүрегіне әсерін мойындайды. Ойындар тек дене сапаларын: жылдамдық, ептілік пен күшін және т.б. ғана жетілдіріп қоймайды, сонымен бірге олар адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына орасан үлкен әсер етеді.

«Адам туғаннан ақылды, есті болып тумайды. Адам жүре келе көреді, естиді, өмірдегі барлық жақсы-жаманды тексеріп көреді, қолымен ұстайды, тек сонда ғана адам ақылды болып шығады.» - деген болатын Абай Құнанбаев. Осыны айтқанда ол халық ойындарын жадында ұстаған болатын.

Қазақ халқы өте көптеген жұмбақтарды біледі, мақал-мәтелдерді, жаңылтпаштарды, қанатты еөздерді, ертегілерді ойлап табады, оған қоса өз ойындары мен билерін де ұмытпайды. Қыстың қыңыр аязынан аман-есен шыққанда және аң аулаудан олжалы қайтқанда, жауды жеңіп шыққанда үлкен той жасап, мереке ұйымдастырады, бұл мерекелер ән-жырсыз, бисіз, халық ойындарынсыз өтпейтін[5].

Қазақтың халықтық фольклорының, ұлттық ойындарының жинақтаушысы Ә. Диваев өзінің «Қырғыз (қазақ) балаларының ойындары» атты жұмысында балаларды 3 топқа бөледі: 1 жастан 7 жасқа дейін - бала, 7 жастан 15 жасқа дейін - жеткіншек, 15 тен 30 ға дейін - бозбала. Соған байланысты ойындарды да 3 топқа бөліп қарастырады: 1) балалардың ойындары, 2) жеткіншектердің ойындары, 3) бозбалалардың ойындары, және де қазақ балаларының ойыншықтары жоқ екендігін атап кетеді.

Қариялардың айтуы бойынша, «Ақ сүйек» және «Орда» сияқты ойындарды тек түнде ғана ойнайтын болған, себебі жаугершілік шабуылдар сол кездерде жиі болғандықтан, жастар ойнай жүріп ауылдың бейбіт өмірін де қорғайтын еді. Сонымен қатар, жастардың бойында табандылық, тапқырлық, батылдық және ерлік қасиеттерін дамытуға ықпал ететін.

Қазақтың халықтық педагогика тәсілдері - ата-бабалардан мұра болып қалған халықтың өткені мен бүгінін біріктіретін баға жетпес байлық. Сондықтан да халықтық педагогика тәсілдерін жас ұрпақты тәрбиелеу жұмысында пайдалану үлкен маңызға ие. Ол баланың өмір жолын ашып, шығармашылық қабілетін шыңдайды.

Дене тәрбиесі мен спорт қоғамдағы белгілі бір тарихи жағдайлардың жемісі ретінде адамдардың рухани қызметінің тарихи нәтижесінде пайда болған жиынтығын құрайды. Жыл сайын түрлі елдерде өткізіліп келе жатқан «Қазіргі қоғамдағы спорт», «Олимпиадалық спорт және баршаға арналған спорт» атты әлемдік конгрес жұмыстарында денсаулықты нығайту мен салауатты өмір салтын қалыптастыру саласында пайдалану мүмкіндігіне, әлеуметтік және ұлттық жағдайларда дене тәрбиесі мен спорт саласындағы ғылыми зерттеулерді қолдануды жинақтаудың маңызына үлкен мән берілді. Дене тәрбиесі мен спорт элементтері адамзат қоғамы пайда болған кезден бастап өмір сүріп келеді. Түрлі ойындар мен жарыстардың көмегі арқылы әлеуметтік байланыстар орнап, тәжірибе алмасу шеңбері кеңейе түсетін. Уақыт өткен сайын жекелеген рулар арасындағы, сонан соң тайпалар мен тайпалық одақтар арасындағы қарым - қатынастар тұрақты және ғаламдық сипатқа ие болды. Бірге өткізген ойындар мен жарыстар осы процестің дами түсуіне ықпал етті, бірте-бірте әртүрлі рулық қоғамдағы адамдардың мінез-құлық мәдениеті мен этикалық нормаларын қалыптастырды. Бұл жайында Қазақстан аумағында ертеден келе жатқан мәдени байланыстар мен жанасулар, түрліше қарым-қатынастар баяндайды[6].

Дене тәрбиесі мен спорт дене шынықтырудың жүйелік бөлігі ретінде жалпыға бірдей және әлемдік құбылыс болып табылады, ұлт аралық қарым-қатынас аспектіне ену арқылы мемлекеттік, экономикалық және құқықтық мәселелермен шектеліп қалмайды. Дене тәрбиесі мен спортта әлеуметтік болмыстың барлық салаларындағы ең маңызды деген сандық және сапалық өзгерістер, ұлттар мен ұлыстардың материалдық және рухани өмірі өз көрінісін табады, адамзат қоғамының қалыптасу нәтижелері мен қарқыны, денсаулық мәдениеті мен салауатты өмір салтын сақтау туралы және жеке адам мен қоғамның көзқарастар жүйесі мен мінез-құлық нормалары жайлы төрелік айтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Тәнікеев М.Т., Асарбаев А.Қ. Қазақстандағы дене шынықтыру спорт тарихы // Оқу құралы - Алматы, 2002 ж.

2 Акбердиева Д.Ф. Формирование здорового образа жизни учащихся средствами спортивной деятельности. (Автореф. дис.канд.наук). - Шымкент, 2004 г.

3 Мусин Ч. Қазақстан тарихы. - Алматы: ЖШС «Издательство «Нома-К», 2008ж.

4 Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. – Алматы: Санат, 2008 ж. -320б.

5 Мамиев Н.Б. Мектеп оқушыларын президенттік сынамань орындауға ұлттық қозғалмалы ойындар арқылы дайындау. (Автореферат. пед.ғыл.кан.). – Алматы, 2008 ж. -7б.

6 Омаров Қ.М. Оқушылардың туристік іс-әрекеттерінде қазақ ұлттық ойындарын пайдалану. (Автореферат. п.ғ.к.). - Алматы: 2005 ж. -7-8бб.

ӘОЖ-341.218

ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Серікбай Б.Т.

Онгарбаев Н. М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғылым магистрі, аға оқытушы **Сапарбеков Н.С.**

Қазақ күресі - көптеген тәсілдер, әдістер жасап орындалатын күрес. Оның ережесі бойынша самбоның, еркін және классикалық күрестің кейбір амалдарын Қолдануға рұқсат етіледі. Мұнда белбеуден қос қолдап, бір қолмен ұстап немесе кеудеден, қолдан» киімнен ұстап лақтыруға болады. Қазақстанның мыңдаған спортшысы мен дене шынықтыру саласының қызметкері тылдағы жанқиярлық еңбегімен ұрыстарға тікелей қатысуы арқылы жаумен күресуге елеулі үлес қосты.

Қазақ күресі әлемдегі ең тарихы терең спорт түрлерінің бірі ғой. Қазақтың ешбір ұлы тойы мен мерейлі мерекесі онсыз өтпеген. Сонау ықылым замандардан бері қазақ білекті азаматтарына қара күштің киесі дарыған жан деп қана қарамай, ұлт қуаттылығын, ел құдыретін танытар өнер иесі деп қадір тұтқан. Күрес тәсілдерінің құрылымы дегеніміз - жекелеген қарапайым қозғалыстарды бірінен соң бірін үзіліс жасамай бір мезгілде бір әрекет сияқты етіп орындап шығу. Күрес техникасында құрылымның негізі және оның нұсқаулары деп бөледі. Негізі — құрылыстардың өзгермейтін тұрақты бөлігі (негізгі қарапайым қозғалыстардың жиынтығы), нұсқаулары - құрылым негізіне басқа да қарапайым қозғалыстар қосылуы және ондай қозғалыстардың қосылу, уақыт пен күш жұмсап орындалу әдістері.

Классикалық күрес техникасында қазіргі уақытта амалдар құрылымының ең тұрақты бөлігі денені қозғалту болып табылады. Дененің жеке қарастырылатын түрлі қимылдары (еңкею, иілу, бүгілу) палуандардың қарапайым қимылдары болып есептеледі. Классикалық және еркін күреспен айналысатын палуандардың қимыл ерекшеліктеріне қарай дене бұлшықеттері аса жақсы жетіледі.

Күрестің ұлттық түрі «қазақ күрестің» даму тарихы қазақ халқының тамыры тереңнен тартылатын тарихымен тұтасып жатыр. Дененің ерекше (әр күреске тән) қимылдарына қолдың (ұстау) және аяқтың (аттау, қою) көп орындалатын қозғалыстары қосылғанда амал құрылымының негізі шығады. Бұдан әрі дене қозғалысына аяқ пен қол қимылдарының әр уақытта (аз, көп) және әрқалай күш жұмсап (аз, көп) орындалатын түрлері қосылғанда осы топтағы амалдардың жаңа құрылымы пайда болады. Түрлі бас қосулар мен мереке тойлар спорттың осы түрінің сайысынсыз өткен емес. Күші басым түсіп, жеңіске жеткен балуандар халықтың төбесіне тұтар құрметті адамына айналған.

Қазақтың ұлы батыры Қажымұқан есімі қазақ халқының тарихына ғана еніп қойған жоқ, сонымен бірге спортшылардың әлемдік элитасының қатарына кірді және білім саласында күресті жастар қажетті деңгейде дәріптеу. 1928 жылға дейін күрестің бірыңғай ережесі болған жоқ. Жарысқа түсетін палуандардың салмағы ескерілмеді. Совдықтан көбінесе қарсыласынан күші ғана емес салмағы да артық палуандар жеңіске жетіп келді. Жарыс жергілікті жерде ежелден қабылданған немесе алдын-ала келісілген шартқа сәйкес ереже бойынша өткізіледі. 1928 жылы қазақша күреске тән бүкіл әдіс, тәсілдерді түгелдей қамтыған бірыңғай ереже жарияланды. Ал 1938 жылы Қазақстанда спорттық ірі жарыстар өткізіле бастады: Республика астанасы Алматы қаласында өткізілген колхозшылардың арасында бірінші республикалық спартакиадасында қазақша күрестен алғаш рет салмақ категориясы бойынша (жеңіл салмақ - 65 килограмм, орта салмақ - 76 және ауыр салмақ - 76 килограмнан жоғары) жарыс өтті. «Республика чемпионы» деген құрметті атақты салмақ категориялары бойынша Семей облысының өкілдері С. Адақанов, К. Алтыбасаров және И. Түменов жеңіп алды [1].

1939 жылы Республика біріншілігінен бұрын облыстарда біріншілік өткізілді. Онда жеңіп шыққандар «Қазақстан чемпионы» атағы үшін күресу правосына ие болды. Содан соң Семей қаласында Қазақстан біріншілігі өткізіліп, бұл жарысқа Алматы, Павлодар, Семей, Оңтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан және Қостанай облыстарының палуандары қатысты.

1939 жылы Семей облысының өкілдері 3 салмақ категориясы бойынша бірінші орын алған болса, бұл жолы «республика чемпионы» деген атақты Құрманбаев (Алматы облысы), Досқалиев (Батыс Қазақстан), Мусин (Павлодар облысы) жеңіп алды. Табанды күрес үстінде Батыс Қазақстан облысының өкілі Досқалиев барлық қарсыласын жеңіп, «республиканың абсолюттік чемпионы» деген атаққа ие болды. 1940 жылы 5 салмақ

категориясы бойынша республика біріншілігі өтті. Ол салмақ категориялары: аса жеңіл, орта, жеңіл, жартылай ауыр және ауыр салмақ. Республиканың чемпионы атағын осы салмақ категориялары бойынша Байдулетов, Құрманбаев, Төлегенов, Мохманов және Жұмабаев жеңіп алды. Ұлы Отан соғысына байланысты дене шынықтыру жлындағы қозғалыс тежеліп, Қазақстанда бұқаралық спорт жұмысы уақытша тоқтап қалды.

Қазақстанның мыңдаған спортшысы мен дене шынықтыру саласының қызметкері тылдағы жанқиярлық еңбегімен ұрыстарға тікелей қатысуы арқылы жаумен күресуге елеулі үлес қосты.

1944 жылы қазақ халқы азамат соғысының батыры Амангелді Имановтың юбелейін өткізді. Батырды еске алу ретінде спорттың ұлттық түрлерінен, соның ішінде қазақша күрестен де жаппай жарыс өткізілді.

Фашистік Германия тізе бүкеннен кейін еліміз қираған шаруашылықты қалпына келтіруге тырысты. Бұған бүкіл халық жұмылды. Сонымен қатар партия мен үкімет елімізде спортты дамытуға үлкен көңіл бөлді. Әрбір мерекені, әрбір тойды қазақ халқы да ұлттық ойындар өткізе отырып, қарсы алды. Фашистік Германияны жеңу бүкілхалықтық мереке еді. Соған орай соғыстың аяқталған құрметіне 1945 жылы мамырда Қазақстанның колхоздары мен совхоздарында қазақша күрестен жаппай күрестер өткізілді [2].

1945 жылы республиканың спорттық өмірінде спорттың ұлттық түрлерімен айналысу жөніндегі жұмыстардың кеңінен өріс алған жылы болды. Спартакиада программасына ұлттық қазақша күресте енгізілді, мысалы, 1946 ждаы Жамбыл

Жабаевтың туғанына 100 жыл толуына арналған Спартакиадағы ұлттық күрес кірді. Ұлы ақын атындағы арнайы жүлделерді Медібаев, Күнібаев, Аманов жеңіп алды.

1952 жылы Түркіменстан астанасы Ашхабадта Орта Азия республикалары мен Қазақстанның кезекті спартакиадасы өткізілді. Оның программасында ұлттық күрестен жарыс өткізу де көзделді. Бес республиканың ұлттық күрес жөніндегі жарысы ережелерінің негізіне күрестің классикалық түрлерінің ережелеріне жақын тұрғандықтан, қазақша

күрес ережелері алынды. Жарыс 8 салмақ категориясы бойынша өткізілді. Семей облысына Байбатыров (жеңіл салмақ), Бақижанов (орта салмақ), қарағандылық Сәлімбаев спартакиада чемпионы атанды.

ВКП(б) Орталық комитетінің жоғарыда аталған тарихи қаулысының негізінде республикалық және облыстық спорт комитеттері спорттың ұлттық түрлерін дамытуға үлкен көңіл бөлді. Мысалы, 1953-1954 жылдары қазақша күрестен өткізілген жарыстарды талдау бұқаралығы жағынан да, техникалық жарақтандырылуы мен тактикасы жағынан да оның күрестің классикалық түрлеріне жақындағын көрсетеді. 1955 жылы қазақша күреске 8 салмақ категориясы енгізіліп, алғаш рет одхан өткізілетін жарыстың ережелері жарияланды. Алғашқы ресми ережелердің авторы қазақша күресті дамытудың жанашыры Мұзафар Рақымқұлов болды.

1959 жылы СССР халықтарының екінші спартакиадасы өтті. Сол кезде Москвада ұлттық күрес түрлері жаттықтырушылары мен спортшыларының Бүкілодақтық семинары болды. Оған одақтық және автономиялық республикалардың күрес жөніндегі 20-дан астам өкілі қатысты. Онда басқа ұлттық күреспен қатар қазақша күрес ережелеріде талқыланды.

1964 жылы «Қайрат» ерікті спорт қоғамы Орталық Советінің қазақ палуаны Қажымұқан Мұңайтпасов атындағы жеке командалық біріншілігі өткізілді. Жарыстарға көптеген адамдар қатысты. 8 салмақ категориясы бойынша чемпион атағы сарапқа салынды. 52 килограмға дейінгі салмақты еркін күрес шеберіне кандидат Орынбеков (Шымкент) чемпион болды. Ол 4 кездесу өткізіп, бәріде де жеңіске жетті. Семейлік Р. Берікболовтың жұлдызы жанып, 57 килограмға дейінгі салмақта чемпион атанды. Қалған орындар былайша бөлінді: 62 килограмға дейінгі салмақта Бөкенаев (Қарағанды) жеңіске жетті [3].

Қазақ күресі әлемдегі ең тарихы терең спорт түрлерінің бірі ғой. Қазақтың ешбір ұлы тойы мен мерейлі мерекесі онсыз өтпеген. Сонау ықылым замандардан бері қазақ білекті азаматтарына қара күштің киесі дарыған жан деп қана қарамай, ұлт қуаттылығын, ел құдыретін танытар өнер иесі деп қадір тұтқан. Алайда осы өнеріміз күні кешеге дейін Қазақстан аумағынан аса алмады. Кеңес тұсында да ол кеудесінен басылып тұрды. Бұл ретте оның ашылмай тұрған тағы бір тынысы бардай сезілетін. Содан еліміз егемендік алып, ел еңсесін көтере бастаған тұста, Штаттағы ұлттық командалар дирекциясын басқарып тұрған маған қазақ күресінің басы-қасында жүрген ағаларымыз қолқа салды. Осы күрестің қырсырын білетін Бауыржан Жаналин, Марат Жақитов, Диканбай Биткөзов, Бақытжан Жаңбырбаев секілді ағаларымыз: «Өзің қазақша күресті жақсы білесің, сосын барлық күрес түрлерін басқарып отырсың. Демек, осы ұлттық спорт түрін жаңа биік деңгейге шығару қолыңнан келеді. Елде экономика өрледі емес пе, енді рух та көтерілсін!» деп ой тастады. Өзімді де осы ой мазалап жүрген болатын, сөйтіп, төлтума спортымызды тар шеңбер мен шекарадан асырып, әлемдік деңгейде шарықтатуға тәуекел жасап, бел будық. Бұл жолда, ең алдымен, оны сырттан таңылған, кірме ұғымдардан аршып алу қалсет еді. Ол кезде Кеңес тұсынан қазақ күресінде «бір балл, екі балл» деген сияқты орысша бағалау терминдері, сосын еркін күрестен алына салынған айла-тәсіл атаулары араласып жүрген, олардан арылу керек болды. Содан төрешілік бұйрықтарды, әдіс-айла атауларын, күрес тәсілдерін қайтадан қазақшалауға кірістік. Мәселен, «бір балл, екі балл» дегеннің орнына қазақи қалыппен «жамбас», «бүк» сияқты баға айту керектігін белгіледік. Анау жапондар мысалға, өз күрестерінде - дзюдода «иппон», «кока», «юка» деп бекіткен, орысың да, ағылшынның да әрқайсысы өз тіліне тартпай, тілін бұрап, осылай жапонша атайды. Бізде де солай болуға тиіс. Мысалға, жапондар «хаджиме!» дейді, қазақша күресте біз «баста!» дедік. Сосын оларда— «иппон», ал бізде - «таза жеңіс». Оның сыртында, біз «тоқта!», «жартылай жеңіс»

сияқты көптеген бұйрықтарды бекіттік. Қиын ештеңесі жоқ, қазір мұны бәрі үйреніп алды. Былтыр қазақша күрестен әлем чемпионатында барлық шетрлдіктер осылай қазақша сөйледі.

Бұл жерде тағы мәселе болды: бұған дейін балуандардың кілемге шығатын киім үлгісінде де бей-берекетсіздік жайлағаны жасырын емес. Бір кезде балуандар мен төрешілер қазақтың шапанын киіп шығып та жүрді. Бұл - өте ыңғайсыз әрі өте ебедейсіз болатын, әрі салтанатқа киілетін қазақ шапанын додаға салу, демек, қорлау келіспейтін іс еді. Бірақ соған қарамастан, бәрі бір-екі жыл сөйтіп жүрді. Алайда бұл кейіппен әлемдік аренаға шығу өзінді өзін мазақ қылумен тең-тін. Сол себепті өркениетті әлемнің талабына жақындатып, жаңа киім үлгісін бекіттік. 2004 жылы Берлинде Дүниежүзі қазақтарының кіші құрылтайы өтетін болды. (3л кезде Қалдарбек Найманбаев ағамыздың көзі тірі еді. Сол кісімен сөйлесіп, «Қазақ күресін әлемдік деңгейге шығаруды неден бастаймыз» деп ақылдаса келе, ең алдымен, шетелде тарыдай шашылып жүрген қазақайындардан бастайық деп шештік. Содан ең бірінші додаға Франция, Түркия, Германия, Венгрия сияқты 1.6 мемлекеттен қазақтар келіп қатысты. Соңынан жатжұртты мекен етіп жатқан ағайындарымыздың ішінен күресті білетін, спортқа жақын азаматтарды жиып, ақылға салдық. Ресми киім үлгісін көрсетіп, бірінші федерациямызды құрдық. Сонда 13 мемлекетте: Еуропада - 9, Азияда - 4 елде федерациямыз ашылды [5].

Сол жерде мені Дүниежүзілік қазақша күрес федерациясының президенті етіп сайлады. Артынан 2005 жылы Алтайдың Қосағаш деген жерінде I Азия чемпионатын ұйымдастырдық. Оған Ресей, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Қазақстан, Моңғолия және Қытайдан - барлығы Азияның 7 мемлекетінен балуандар келді. Келесі Азия чемпионаты былтыр Моңғолияда болды. Осыдан кейін біз «неге дүниежүзілік деңгейдегі дода өткізбеске» деп, үлкен ойға қалдық. Ол кезде Туризм және спорт комитетінің төрағасы Дәулет Тұрлықанов еді, идеямды арқалап соған кірдім. «Дәке, Елбасымыз «әлемнің ең озық елу елінің қатарына қосылуымыз керек» деп ұран тастады. Ал қазақ халқы өзінің рухының қайнарын ашпай, алысқа ұзай алмайды. Ендеше, қазақ күресін көтеріп, дүниежүзілік спорт түріне айналдырайық» дедім. Шынында, еркін күрес - Америкадан, дзюдо - Жапониядан шығып, осы елдердің ұлылығын әлемге танытуға үлес қосуда. Неге бізге әлемдік озық елулікке осындай төлтума спортымызды мойындатып, басымызды биік ұстап қосылмасқа?!

Сөйтіп, комитеттен қолдау тауып, 2006 жылы күзде қазақша күрестен әлем чемпионатын ұйымдастыратын болып, әлемге сауын айттық. Бұл жерде, жасырмай-ақ айтайық та, бір мақтанарлық жайт бар.

Кеңес Одағы қуат-күші асып-төгіліп, айбыны асқақтап тұрған 70-жылдары самбодан тұңғыш әлемдік чемпионат өткізгенде, онда бар-жоғы үш-ақ мемлекет қана күресіпті! Онда да Болгария сияқты социалистік қанаттағы елдер болғай. Ал Алматыдағы қазақша күрестен әлем чемпионатына 53 мемлекеттен балуандар келіп қатысты. Ең қуанарлығы, 4 күрлықтан балуандар күресті. Тек Австралиядан ғана келмеді демесеңіз, Азия да, Еуропа да, Африка да, Америка да осы додаға өз өкілдерін қосты. Қазір біздің күресімізді немістер өте жақсы көреді, сосын Дания. Дат балуандары турнирлерімізде жеңімпаз болып шығып жүрді, әлем чемпионатында үшінші тұғырға көтерілді... Қазақ күресі әлгі үшеуінің қай-қайсының да «қабырғасын» қақырата сөгуге қауқарлы. Бұл әлгілердің ешқайсысына ұқсамайтын ерекше күрес қой. Мұнда партер деген атымен жоқ. Қазақ күрестің ең бір жақсы жері -мұнда тік тұрып күресесің. Бір балуанды партерге жүрелетіп, екіншісінің оның артынан жабысуы деген жоқ. Нағыз еркекше күрес, ерлер күресі! Сосын мұнда «жатқанды темпештеме» деген адамгершілікті, әділетті қағида жүреді. Лақтырдың ба, тұруы керек. Ар жағында оны басып-жаншу қажет емес. Тек «мықты болсаң, құлама» дейді. Құладың ба, бітті. Анау жапондар келгенде, солар да қатты таңғалды. «Сендердің күрестеріңде мықты балуандарды еш төреші аман алып қала алмайды екен» дейді. Мықты балуан бабы келіспесе, Мұнда аяғы аспаннан келуі мүмкін, ал басқа күрестердің барлығында мықтылар 1-2 балл алып қойып, қашып жүреді [4].

Бізде ондайға жол жоқ. Сосын бізде төреші шешпес үшін теңбе-тең болғанда, белдесу қолданылады. Екі балуан бір-бірін күресіп ала алмаса, белдесуге жіберіледі. Белі күшті балуан жеңеді. Ережені, әлгіндей ерекшеліктердің бәрін бекітіп, қазақшадан ағылшыншаға аударып, барлық елдерге жолдадық. Жалпы, Олимпиялық ойындарға кірудің тәртібі бар. Ол үшін бұл спорт түрі ең кемінде төрт құрлыққа таралуы қажет. Соның ішінде ең кемі 60-тан астам мемлекетте федерациясы болуға тиіс. Сонда Олимпиадаға кіріп, бағдарламасына енеді. Ал бұл жолдағы жұмыс жалғыз менің қолымнан келмейді. Ол - бүкіл мемлекет болып атқаратын шаруа. Оны Үкімет кең қолдауы керек. Қазақтың асын жеп, суын ішіп отырған күшті корпорациялар қаржыландыруы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тастанов Ә.Ж. Оқушылардың жас ерекшеліктері ескерілетін дене тәрбиелеу процесінің педагогикалық негізі. п. ғ. к. дисс. Авторефераты Алматы, 2003, 9-27 б.
2. Ембергенова Ж.А. Жастарды салауатты өмір салтына тәрбиелеудің тұжырымдамалық-әдіснамалық негіздері. п. ғ. к. дисс. Авторефераты Жезқазған, 2000, 104-108 б.
3. Мектептегі дене шынықтыру № 1-5 2008.
4. Мектептегі дене шынықтыру № 1-6 2007.
5. Мектептегі дене шынықтыру № 1 2009

ӘОЖ 796.4

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС ДАҒДЫЛАРЫН ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Ториев А.Ш.

№72 С.Нұрмағамбетов атындағы ЖОББМ

Бейсенбаева Қ.Н.

№132 ЖОББМ, Шымкент қаласы

Атай Е.Ж.

магистрант ОҚМПУ, Шымкент қаласы

Қазақ халқының ұлттық ойындары алуан түрлі, сан қырлы, мазмұнға бай, адам баласының сәбилік шағынан бастап, бүкіл өмірін тұтас қамтуға негізделіп жасалған. Бұл мемлекеттік тәрбие беру мекемелері мен халық жасаған, барлық мәдени іс-әрекеттерді өз бойына жинақтап, халыққа білім және тәрбие беру мәселесін шешудің құралы қызметін атқарады. Өйткені ұлт ойындары балалардың жас ерекшеліктеріне орайластырып жасалған. Баланың сәби шағынан бастап ер жетіп, азамат санатына қосылғанға дейінгі өмірін қамтып қана қоймайды, адамның бүкіл өмір бойғы жан серігіне айналады. Атап айтқанда, дүниеге жаңа келген нәрестеден бастап, ер жеткенге дейін ойын арқылы тәрбие алады. Жігіттік шағында байсалды ұлт ойындарына қатынасып, жарыс аренасына шығады[1, 246]. Одан кейінгі жігіт ағасы жасында, ойынды ұйымдастырушының ролін атқарады. Келесі кезеңде сол халық дәстүріне өз ұрпағын тәрбиелеуші, баулушы, ақылшы-кеңесші ретінде де, сондай-ақ көрермен ретінде де қатынасады.

Осы күнге дейін біреулер ойын десе, күлкіні, жеңіл-желпі көңіл көтеруді көз алдына елестетеді. Дәл осылай ойлағанның өзінде де ойын өз дегеніне жетіп, әлеуметтік-педагогикалық бір мақсатты көздеп, тәрбие құралы қызметін атқаратыны анық.

Кеңестер одағының құлап, тоталитарлық құрылыстың ыдырауына байланысты, еліміздің еркіндік алуы, ел өмірінің барлық саласына айтарлықтай жаңалықтар әкелді. Ендігі жерде өткен өміріміз бен өнерімізге жаңаша қарап, ұрпақ тәрбиесін халқымыздың ежелгі арманы болып келген, өз халқының мүддесіне сай қайта құруға мүмкіншілік туды. Бүгінде оқу орындарының алдында тұрған негізгі мақсат - заманымызға сай ұлттық мүддені

көздейтін, отанын сүйе білетін, қазақстандық патриотизмді жастар бойына сіңіріп, оны өмірдің өзі талап етіп отырғандай етіп күн тәртібіне қою. Алайда, көптеген авторлар өз зерттеулерінде, ойынды халық педагогикасының бір саласы ретінде ала отырып, оны тек тәрбие құралы ретінде ғана қарастыруды өздерінің басты міндеттері ретінде көрсететіндіктерін айта отыруды жөн көрдік[2, 626]. Ұлт ойындарын, жалпы ойын атаулыны, тек тәрбие құралы ретінде бөліп алып қарау, біржақтылыққа апарып соғатынын ескерген жөн деп білеміз.

Бұл ойын туралы пікірдің дұрыс қалыптаспағандығын көрсетеді. Сонымен бірге, әр ұлттың өзіне тән даму барысындағы қалыптасу ерекшелігін ескермеуден, олардың әлеуметтік-экономикалық, тарихи-жарнамалық орындарын жете тексермегендіктен туған жаңсақтық деп білеміз.

Қазақтың ұлттық ойындары - адамның дене, ақыл-ой, адамгершілік қасиеттерінің шындалып өсуіне жан-жақты әсер ететін әмбебап құрал. Ол өзін-өзі тәрбиелеп, өзіне өзі білім берудің бүгінгі біртұтас педагогикалық талаптарға сай келетін дидактикалық негіздегі педагогикалық-әлеуметтік ахуалды байыта түсетін оқу-тәрбие құралы.

Ұлт ойындарының бойында тұтас педагогикалық процестің негіздері бар. Тұтас педагогикалық үрдістің құрамына - оқу, оқыту, білім беру, тәрбие, дамыта оқытып, дамыта тәрбиелеу процестерінің табиғи бірлігі жатады. Ал ұлт ойындарының бойына ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық, еңбек, дене тәрбиесінің негіздері сіңіскен. Сондықтан ұлт ойындарының әлеуметтік-педагогикалық негіздерін сөз еткенде оның дидактикалық негіздері туралы сөз айтпай өтуге болмайды. Дидактика-оқу теориясы ретінде “нені оқыту керек”, “қалай оқыту керек” деген сұрақтарға дәйекті жауап беруді іздейді. Оқу - оқушының іс-әрекеті болса, оқыту екі жақты процесс. Оқыту процесі оқушы мен оқытушының бірлескен әрекетінен тұратын күрделі процесс. Оқушы білім алуға, оның қажеттігіне түсінбейінше оқытушы өз міндетін дәйекті түрде атқаруы қиын. Олай болса, оқытушы ең алдымен оқудың түрткісін оқушының анық түсініп білуіне жол ашуы керек. Ал түрткі белгілі бір әрекеттің мақсаттылығы, соған итермелейтін, бағыттайтын қозғаушы күш. Оқудағы оқушы мақсаты - білу, құбылыс пен уақиғаның сырын білуге ұмтылу. Сондықтан оқыту - оқушы мен оқытушының іс-әрекеті болғанымен, көп жағдайда абстракциялық рөл атқарады. Егер оқушы оқу мотивін анық, айқын түсінген болса, оқушы мен оқытушының бірлескен іс-әрекеті оң нәтижесін береді.

Ұлт ойындарының дидактикалық негіздерін сөз еткенде, ең алдымен ойын мотивінің айқындығы мен анықтығын айтуымыз тиіс. Ойын түрткісі-жеңіс. Ойын шиеленіскен тартысқа негізделеді. Сондықтан, қандай ойын болмасын оның қорытындысы жеңіспен аяқталуға тиіс немесе тең аяқталады. Қандай жағдайда болмасын белгілі бір қорытындыға келеді.

Педагогиканың негізгі ұғымдары - оқу, оқыту, тәрбиенің негізгі мақсаты дамыту. Баланың дамуы - күрделі қайшылықтары бар ішкі және сыртқы факторлардан тұрады. Олар тұқым қуалаушылық, орта және тәрбие.

Педагогикалық үрдістің нәтижелі болуы оның ішкі (тұқым қуалаушылық) қозғаушы күштеріне байланысты. Қозғаушы күш деп қойылатын талаптар мен оларды орындауда оқушылардың мүмкіншілігі арақатынасындағы қайшылықты айтады. Егер қойылатын талап оқушылардың мүмкіншілігіне, яғни даму дәрежесіне сай келсе, онда қайшылық даму үрдісінің көзіне айналады. Орта мен тәрбие бір-бірімен байланысып, ұштасып жататын, адам өміріне ықпал жасайтын сыртқы әсерлерді құрайды. Адамға сырттай әсер ететін сан алуан құбылыстардың жиынтығын, әдетте орта деп түсіндіреді. Орта көбінесе адамға стихиялық (санасыз) түрде әсер етіп, ішкі сезімді оятады. Сыртқы әсерлерді қабылдау қабілетіне қарай жеке бастық дара психологиялық ерекшеліктермен қалыптасады. Адамға сырттай болатын маңызды да анықтаушы ықпал-әлеуметтік ортаның ықпалы болып табылады. Әлеуметтік ортасыз, адаммен араласпайынша, адам өздігінен, тәжірибе жинақтап, білімді адам бола алмайды. Адам дегеніміз- қоғамдық қатынастардың жиынтығы деп айтудың негізі осыдан болса керек. Ұлт ойындары балаларды әлеуметтік-педагогикалық негізде бір-бірімен

араластырып тәжірибе, білім ауыстыру мен қарым-қатынас, тіл табысу, еңбек үрдісіне, басқа да іс-әрекет түрлерін әзірлеуге айтарлықтай әсер етеді.

Адамға сырттай әсер ететін әсердің үшінші түрі-тәрбие. Ортаның ықпалынан оның айырмашылығы-адам бойына, оның дамуына сырттан жасалатын ықпалдың белгілі бір мақсатқа сай, саналы және ұйымдасқан түрде жасалатындығы.

Оқу-тәрбие жұмысында ұлт ойындарын саналы түрде пайдаланудың нәтижесінде-сабақтың мазмұнын байытып, оқушының білім алу мен білуге деген ынтасын арттырып, дүние танымын кеңейтіп, өмірге құштарлығын күшейту мақсаты көзделеді.

Педагогикалық үрдістің нәтижелі болуы оның ішкі қозғаушы күшіне байланысты. Қозғаушы күш деп қойылатын талаптар мен оларды орындаудағы жеке оқушылардың ішкі-жеке бастық мүмкіншілігі арасындағы қайшылықты айтады. Егер қойылатын талап оқушылардың мүмкіншілігіне, яғни даму дәрежесіне сай келсе, онда қайшылық даму үрдісінің көзіне айналады.

Ұлт ойындарын дидактикалық материалдар ретінде пайдалану бірыңғай ойын сабақтарын өткізу деген сөз емес. Оны тиімді пайдаланудың жолдары бар. Ол сабақтың тиімділігін арттырып, оқушылардың сабақтың әр кезіңінде сергектікпен жұмыс істеу қабілетін сақтауға мүмкіншілік береді.

Ойын адам баласының алғашқы және саналы әрекеті. Кейін табиғат құбылыстарының өзгеруіне байланысты, адам баласының сан жағынан өсіп, көбейуіне қарай тұрмыс, күн көріс әрекеті еңбек етіп өз өмірін сақтап қалу қамын жасауға әкелді, оны өз тұрмысын жеңілдету ол үшін тамақ тауып жан сақтау қам-қарекетіне мәжбүр етті. Өмірдің осы қайшылықтарын ойлауға, оны шешуге талпыныс жасауға, ойлылыққа жетеледі. Осыдан келіп саналы әрекет күрделене түсті. Еңбектен бос кезінде ол әрекетсіз отырмайтын болды. Еңбек пен ойын әрекеті адам баласын саналылыққа жетеледі. Әрбір ру, тайпаның өзінің сүйіп ойнайтын, қайталап ойнайтын тұрмыс-салт ойындары қалыптасты. Ол кейін ру, тайпалар өсіп, халыққа, одан кейін ұлтқа ұласып өскенде әр халық пен ұлтты бір-бірінен ерекшелеп тұратын ұлттық ойынға ұласты[3,73б]. Адам баласының қоғамдасқан алғашқы дәуірінде ұлт ойындары әмбебаптық рөл атқарды. Оның диапазоны, қолданыс әрекеті кең болды. Ұлт ойындары сан салаға бөлініп, адам баласын ойлылыққа, саналылыққа бастады. Дене жаттықтыру дене шынықтыру, денсаулық кепілі, салауатты өмір тек ойын арқылы іске асты.

Ұлттың негізгі ерекшелігі оны басқаларға ұлт ретінде танытатын тілі десек, бала сол тіл негізін ойын үстінде меңгеріп, үйреніп, ілгері дамытады. Әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр ұлтты өзінше көркейтіп, басқалардан ерекшелеп көрсететін құбылыс десек, соның бәрі балаға жастайынан беріледі. Оны бала ойын үстінде қабылдап, ұжымдық өмірдің алғашқы сабағын алады. Адам бойында ділді (менталитетті) қалыптастыратын да ұлттық ойындар. Ол бұл салада күнбе-күнгі өмір барысында көзге көрінбей, бала бойына біртіндеп кіріп, бүкіл өміріне негіз қалайды.

Ұлттық ойындардың бойындағы осы қасиеттері бүгінгі егемен елдің өз ерекшелігін айқындап беретін, тілін, ділін айқындайтын өткен тарихынан хабар беріп, ойлау жүйелерінің ұлтқа тән логикалық негіздерін қалайтын, денсаулығын оңдап, салауаттық өмір салтын мұра тұтқан жан-жақты дамыған дара тұлғаларды қалыптастыратын адам өмірінің даму барысында басқа да тәрбие құралдарымен астаса отырып, бүгінгі егемен елдің белсенді азаматтарын тәрбиелеуге өз үлестерін қосатын пәрменді құрал.

Қазақтың ұлттық ойындарының тәрбиелік негіздерін бір сөзбен айтып жеткізуге болмайтын, күрделі іс-әрекеттердің басын құрайды. Ұлт ойындарының жастарға берер тәрбиелік негіздерін, олардың тәжірибедегі қолдану мүмкіншілігінің пайдалы салмағын ескере отырып, былайша топтастырмақпыз. Атап айтқанда: Ақыл-ой тәрбиесі, адамгершілік тәрбиесі, дене тәрбиесі, дене саламаттылығы тәрбиесі, салауатты өмір салты тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, эстетикалық және өнер тәрбиесі, патриоттық тәрбие, интернационалдық тәрбие т.б.

Сонымен қатар, бүгінге күнге дейін тәрбиенің ең басты кемшіліктері ұлдарды да, қыздарды да бір әдіспен бір мазмұнда тәрбиелеп және бала тәрбиесінде олардың жеке қасиеттерін бөліп қарап, оны бір ғана қырынан дамытуға күш салып, тәрбие барысында

ақыл-ой немесе дене тәрбиесін дамытуға бет бұрдық. Бала тәрбиесінде бұл қасиеттерің бірінсіз-бірін дамытуға болмайтынын, олардың бірімен-бірі тығыз байланыста болатынын [4, 97б]өздерінің ғылыми еңбектерінде атап көрсетеді.

Ұлттық қимыл- қозғалыс және спорт ойындарымен жүйелі түрде жаттығу кезінде балалар мен жасөспірімдерің ағзасы және мүше жүйелерінің функционалдық мүмкіндіктері жоғарылап бұлшық-ет жұмыс қабілетінің тиімділігі едәуір артады.

Әдебиеттер

1. Таникеев М. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы 1996ж
2. Төтенаев Б.Т. Халық ойындарының тәрбиелік маңызы. – Алматы 2008ж
3. Бекбатшаев Б.Т. Казахские национальные виды спорта и игры. – Алматы 2014ж.
4. Сағындықов Е.С. Қазақтың ұлттық ойындары. - Алматы 2011ж

ӘОЖ 796.912.082.2

СПОРТТЫҚ ДАЙЫНДЫҚ ЖҮЙЕСІНЕ СИПАТТАМА

Давлятов Е.У.

Көбей З.Т.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші – **ғ.м. Туребеков Б.А.**

Дененің функционалды мүмкіндіктерінің жоғарғы талаптарға сай көтерілуі және педагогикалық салаға кіретін ерекше спорттық қимыл-қозғалыстар адамның жасымен, денсаулығы және адамның дайындық мөлшерімен сипатталатындығын көрсету

Дайындық әдетте мектеп жасынан басталып (спорттың кейбір түрлерінің одан да ерте), спорттық жаттығуды терең түсіне бастауынан келесі сатыға көшкенге дейін сақталады. Спорттың арнайы түрлеріне көшудің уақыты сол спорттың өзіне тән ерекшеліктеріне тығыз байланыты.

Спорттың бір түріне мамандандыру мектеп жасында басталады. Мәселен, мәнерлеп коньки тебу, суда жүзудің кейбір түрлері, ал басқаларында мәселен, ауыр атлетика, қайық есу, орташа және алыс қашықтыққа жүгіру шамалы кешірек басталады. Спорттық жаттықтыру турасында айту бұл жерде ерте, өйткені ерекшелік сипаты мен денені жалпы дамыту, бұл сатыда тек қана алдағы жоспарлы жұмыс күйінде болады. Дайындық негізінде жаттығуларды орындау жалпы дене тәрбиесінің мақсатына қарай жеңіл түрлері бойынша өткізіледі. Жас спортшы педагогтың көмегімен әуелі спорттық жаттығулардың түр-түрін байқап көріп, содан кейін өзі бейім спорттың түрін таңдап жүйелі түрде дайындық жасай бастайды[1].

Мамандандыру әсіресе жасөспірім шақта жалпы дайындықтан басталады. Бұл сатыдағы ең бастысы болашақ жетістікке лайықты негіз қалау, ағзаның біртіндеп дамуын қамтамасыз ету, оның жалпы қызмет деңгейін көтеру, әр түрлі қимыл дағдыларды орындай білуге қол жеткізу. Спорт шеберлігінің негізін қалыптастыра бастауда жоғары нәтижеге ұмтылу шектелген мөлшерде жүзеге асады. Тәжірибе көрсетіп отырғанындай, бастапқы мамандандыру "көп сатылы" сипат алады. Мәселен, жүзгіш ең алдымен жүзудің бірнеше түрімен, сол сияқты жеңіл атлетші де бірнеше сайыспен айналысады. Бұл спортшының дайындығына басты бағыт беріп, спорт түрін таңдап алуда қателік жібермеуге жағдай туғызады. Кейбір жағдайда жас спортшы негізгі мамандыққа арнайы қарапайым жаттығуларды орындау барысында келеді. Мәселен, жаңа сайыса бастаған марафоншы әуелі қысқа қашықтыққа жүгіруден бастайды. Мұндай жол қажетті жаттықтыру тәжірибесін жинақтауға мүмкіндік туғызады. Сондықтан да спорт түрін қалап аларда жас ерекшелігіне де қараған жөн болады.

Қарқынды жаттығулар көлемі алғашқыға қарағанда аздап өседі. Организмнің орндау қарқынының өсуі мен пісіп жетілуі кезеңінде тапсырманың мөлшерін шақтап отыру керек.

Жаттықтыруды кезеңге бөлудің де ерекшелігі бар. Бастапқы кезде жаттығу макроцикліндегі жаттығулар дайындық қысқартылған күйде өткізіледі. Сонымен бірге микро және мезоцикліндегі тәсілдер мен тапсырманың таяу бағытта кең түрде өзгеріп отырады. Макроциклдер көбінесе мектеп жасындағы кезеңге байланысты қысқарған мерзімде өтеді[2].

Осы сатыдағы жаттығу саласы аяқталуға жақындаған сайын жоғары спорттық нәтижеге жетудің мүмкіндігі айқындала түседі. Бастапқы мамандану сатысы шамамен алғанда үш-төрт жыл болады, спортшының таңдап алған спорт түрінің ерекшеліктеріне байланысты бұл мерзімнің өзгеруі де мүмкін.

Дене тәрбиесінде спорт үлкен орын алады. Ол бірнеше жолдармен дәлелденеді. Ең алдымен дене тәрбиесі тәсілдері спорттық әрекеттерімен іске асырылады. Соңғы жыл ішінде халықаралық спорттық байластың дамуы спорт беделінің өсуінің дәлелі. Спорттық ерекшеліктерінің негізін жарыс қимылдары құрайды, ол ерекше бәсеке жүйесі түрлерінің, әрекеттері, адам мүмкіндіктерін үйлестіру және дамыту. Басқа жарыс түрлеріне қарағанда спорттағы жарыс бәсеке түрінде құралады. Осыдан ол бақталастық қатыныстың ерекше түрімен мінезделеді, ешқандай келіспес қайшылықтарсыз әрекеттері мен жарыстың айқын регламенті, олардың үйлесімділігі, орындау жағдайлары және жетістіктері белгіленген ереже бойынша бағаланады.

Спорттағы жарыс әрекеттерінің мақсаты адамның өз мүмкіндігін әрі қарай дамыту. Жалпы спорт-жарысу жұмыстары, оған арнайы дайындық адамдар арасындағы өзгеше арақатынас қоғамда өте маңызды орын алады. Спорттың әлуметтік бағалылығы былай қорытындыланады - дене тәрбиесінің айла-амал әрекеттерінің жиынтығымен; адамды еңбекке, қоғамға қажетті әрекеттерге дайындаумен бірге этикалық және эстетикалық тәрбиеге. Қоғамның рухани талаптарын қамтамасыз етіп, халықаралық байланысты бекітіп, спорт жарыстарының түрлері, құралы мен тәсілі ретінде қаралады, қабілеттілікті, іскерлікті және дағдыны жоғары дәрежеде дамытады.

Дене тәрбиесі тек қана спорт жұмысымен шектелмейді, оны дене тәрбиесінің жан-жақты құралы ретінде қарастырады. Жоғарыда айтылғандай, спорт-көп қырлы қоғамдық құбылыс. Көбіне ол үлкен спортқа қатысты. Оның кейбір түрлерінің әрекеттері дене тәрбиесінің құралдары қатарына кірмейді, олар: шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ т.с бұлар қозғалыс әрекеттерімен байланысты емес[3].

Спорт дене тәрбиесінің жан-жақтылығын көрсетеді. Дененің функционалды мүмкіндіктерінің жоғарғы талаптарға сай көтерілуі және педагогикалық салаға кіретін ерекше спорттық қимыл-қозғалыстар адамның жасымен, денсаулығы және адамның дайындық мөлшерімен сипатталады.

Арнайы спорттық жұмыспен шұғылданған соң, дене тәрбиесі тағы бір өзіндік ерекшелігі бар « спорттық жаттығу» саласымен мінезделеді. Сонымен жалпы дене тәрбиесінің дайындығы, кәсіптік қолданбалы түрі мен спорттық жаттығу дайындығы, дене тәрбиесі жүйесінің негізгі бағыттарына қосылады. Спорттық жаттығу ұғымдары басқа да көптеген ұғымдар сияқты бір мағына бермейді. Бұл көбінесе жаттығу жүйесін үйретуді білдіреді. Бірақ оның тура мағынасы басқа да болуы мүмкін. Мысалы; "дене жаттығуы", "ой жаттығуы", "мінез құлықты қалыпқа келтіру жаттығуы", "айналмалы жаттығу" т.б.

«Спортшы дайындығының» мазмұны мен әдістері тек жаттығумен шектеліп қоймайды. Басқаша айтқанда, жаттығу саласының аумағынан шығып кететін дайындық салалары да болады. «Спортшыны ауызша дайындаудың арнайы түрлері дайындықтың күнделікті өмірдегі гигиеналық факторлары және т.б.». «Спорттық жаттығу» дегеніміз әр түрлі қимыл-қозғалысты жаттығулар қолдана отырып, спортшы дайындау,

Ал «спорттық жаттығуды» спорттың бір түріне қажетті дене тәрбиесі деп қараймыз. «Жаттықтыру» ұғымы спорттық дайындық нәтижесінде денедегі болатын

биологиялық қалыптасу, үйрену сияқты өзгерістермен байланысты. Бұл өзгерістер басты екі жағытта жүреді.

Біріншіден, құрылыстық және биохимиялық өзгерістер нәтижесінде дене мүшесінің жұмыс істеу ұзақтығы өседі.

Екіншіден, қимыл-қозғалыс дағдысы қалыптасып, игеру жақсарады. Жаттықтыру ісі жоғары болған сайын. спортта белгілі жұмыстар нәтижелі, оңай орындалады.

Педагогикалық әдістер мен басқа да факторларды жалпы алып қарағанда спортшының жоғары нәтижелер көрсетуіне бағытталғанын көреміз, сондықтан да оларды үш жүйеге бөлеміз:

1. Спорттық жарыстар жүйесі;
2. Жаттығу жүйесі;
3. Жаттығу мен жарысты толықтырушы факторлар.

Бұл жүйелер бір-бірімен тығыз байланысты және өздеріне тән ерекшелітері болады.

Жарыс жүйесі арнайы және арнайы емес жарыстардан тұрады. Ол жарыстардың көлемі, алатын орны, спортшылардың дайындық кезеңі және т.б. ерекшеліктеріне байланысты бөлінеді. Абсолюттік біріншілік жарыстары, әлем біріншіліктері, Олимпиада ойындарын қосқанда, ең жоғарғы орын алады. Мұндай негізгі және мақсатты жарыстар спортшы дайындығына қарап, жоғарғы спорттық қалыптың келу уақытына белгіленеді, жаттығудың жеке кезеңдері жоспарланады [4].

Спорттық жаттығуда айтылып кеткендей, спортшы дайындығының негізгі мақсаты әдісті үйрену болып табылады. Ол арнайы және жалпы жаттығулардан құралып, спортшы дайындығының өсуіне әсер етеді. Спорттық жаттығу толық жүргізілмесе де спортшы дайындығының қатынасын кейбір көптеген бөлімдерді қамтиды. Денені дамыту, әдіс-айла үйрену ерікті түрде тәрбиеленуге толық әсерін тигізеді, ал кейбір жарыстық жаттығуларды қимыл-қозғалыс шектеліп, бір бағытта ғана жүреді. Оларға қайталанатын жаттығулармен қатар, қайталанбайтын және аралас жаттығулар да кіреді

Жаттығуларды орындағанда олар күш және төзімділікті қажет етеді. Төзімділіктің керектігіне қарай максималды, субмаксималды, үлкен және кіші жылдамдыққағы жаттығулар тобына бөлінеді. Сонымен қатар, қозғалыс жағдайына байланысты қимылдауды талап ететін әр түрлі қозғалыстардап құралған жарыстық жаттығулар бар. Оларға спорттық ойындар, спорттық жеке жарыс түрлері жатады (күрес, бокс, қылыштасу т.б.). Жоғарыда аталғандардан бұл жаттығулардың айырмашылығы дене қасиеттерінің жағдайы мен қозғалыс ырқына қарай тез қолдануға байланысты. Арнайы дайындық жаттығулары құрамындағы жарыс элементтері олардың түрлері керекті сапалық қасиеттерді көрсетуге мүмкіндік беретін қимыл-қозғалыстардан тұрады [5].

Жалпы дайындық жаттығулары спортшының жалпы дене тәрбиесіне әсер ететін жаттығулар. Оған арнайы дене жаттығуларына ұқсас жаттығулармен қатар, өзге жаттығулар да қолданады. Жалпы дайындық жаттығуларын таңдағанда мына түрлеріне аса зор мән аудару керек. Бұл жаттығулар жан-жақты дене тәрбиесінің міндеттерін қанағаттандыратын болуы керек, ал денеснің сапалық қасиеттерін дамытатын жаттығулар, қозғалыс ойындары, сол сияқты қосымша спорт түрлерінен таңдап алынуы керек.

Қазіргі уақытта жалпы төзімділікті шыңдауда қысқа қашықтыққа баяу және ауыспалы жылдамдықпен жүгіру, шаңғы тебу т.б. жаттығулар қолданылады. Күшті тәрбиелегенде штангамен орындалатын жаттығулар, спорттық гимнастикадан әр түрлі салмақтағы ауырлықтар мен қарсылықтар алынады. Қимыл-қозғалыс жылдамдығын тәрбиелегенде спринтерлік жаттығулар мен спорт ойындары қолданылады. Ептілікті тәрбиелегенде спорттық гимнастика, акробатика элементтері мен қозғалыс тепе-теңдігіне жоғары талап қойылатын ойындар қолданылады.

Спорттық іс-әрекеттің басты мақсаттарын алып қарағанда, жалпы дене тәрбиесіндегі спорттық мектептің негізгі мақсаты- адамды өмірге дайындау болып табылады. Сонықтан да көп жағдайда өмірде қолданылатын жаттығуларға басты назар аударылады. Дене тәрбиесі жаттығуларының жинағы спорт түрінің өзгешіліктеріне ұқсас болуы қажет. Дененің сапалық

қасиеттері мен қимылдарының қалыптасуындағы түзу және (кері) ауысу заңдылығы сияқты әр түрлі дене тәрбиесінің жаттығуларының арасында тура және кері әсер ету болады. Осының өзінен-ақ жалпы дайындық жаттығулары әрбір спорт үшін өзгеше екендігі көрінеді. Кейбір қозғалыстардың бір-біріне ұқсастығына қарамастан әр жағдайда өзінің орыны болады[6].

Спорттық жаттығу дене тәрбиесінің басқа түрлеріне қарағанда жарыс әдісі кеңінен қолданылады. Жаттығудың кейбір кезеңінде ол сабақты ұйымдастырудың басты кезіне айналады. Дайындығы жоғары болып, жарыс әдісін қолдану спортшының арнайы айлық жарысқа қатысу тәжірибесін жинауға, арнайы ерік қасиеттерін тәрбиелеуге көмектеседі. Бұлар жарыстық әдіс, спорттық жаттығудың негізгі бөліктері.

Қарастырылған спорттық дене тәрбиесі әдістерінің көпшілігі ғылыми терең мағынада пайда болып, қалыптасады, спорттық жаттығу әдістерінің септігі молая түселі. Әдістердің бірін ғана бөліп алып қолдану алғашқыда бастаушы қызмет атқарады. Күрделі көп сатылы жаттығудың құрамында тек бір ғана болуы мүмкін емес, яғни спорт түрі ерекшеліктер жаттығу кезеңдері т.б. себептерді ала отырып, ғылыми және тәрбие жөнінде алынған әдістер ғана спортшының дамуына жақсы нәтиже береді.

Айтылған әдістер мен құралдар спорттық жаттығуларды педагогикалық әсер ету әдістері де кеңінен қолданылады. Бұл жаттығулар саласында жаттығудан тыс спортшы жаттығуларында қолданылады.

Жарыстың күрделілігіне байланысты спорттық жаттығуды әр түрлі бағытта пайдалануға болады. Спортшының жоғары нәтижелер көрсетуге бағытталған дайындығын ақтайтын кейбір жағдайдың дене тәрбиесіндегі жоғарғы нәтижелерге жетуге көмектесетін спортшының дене тәрбиесі бөлімдері әдістік және айналыс дайындық (әдіс пен айла үйрету бөлімдері) этикалық және спортшының арнайы мінез-құлық негіздерін (ерік, адамгершілік, арнайы мінез-құлық қасиеттері дамыту) біріктіреді.

Сонымен қатар, спорттық жаттығу құрамында спортшының арнайы және жалпы бағыттағы дайындығы кіруі мүмкін. Бұл жағдайда жаттығу құралы мен спортшы дайындығы спорт түрін игеруге көмекші салаларымен байланысты. Ал арнайы дайындық спорттық дамуға көмектесіп, жалпы тәрбие саласына кіреді.

Әдебиеттер

1. Адамбеков Е.К., Тастанов А.Ж., Абилдабеков С.А. Теоретические основы физической культуры и спорта. – Алматы: Полиграфия Сервис К, 2010 г.
2. Уанбаев Е.Қ. Дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2010 ж.
3. Теория спорта / Под.ред. Платонова В.Н. – Киев: Вища шк., 1987 г.
4. Филин В.П. Теория и методика юношеского спорта. Учебное пособие. – М.:Физкультура и спорт, 1987 г.
5. Теория и методика физической культуры / Под ред. Шияна В.М. – М.: Просвещение, 1988 г.
6. Матвеева Л.П. Теория физической культуры. – М.: ФИС, 1991 г.

ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНШЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІН ДАМУ ЖӘНЕ ОЙЫН ТӘСІЛДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Паракатов Б.Ш.

Нақан Б.А.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші – **ғ.м. Туребеков Б.А.**

Волейболшылар дайындығының мақсаты заманауи спорт талаптарына дайын, әлемнің күшті волейболшыларының үлгі сипаттамасына лайық және жоғары нәтиже көрсетуге қабілетті спортшыларды тәрбиелеуге құрылады.

Жоғары білікті волейболшылар дайындаудың мақсаты шеберлік деңгейі (командалық және жеке тұлғалық әлемдік үлгі сипаттарына сай келетін) мен бәсекеге қабілеттілігі жоғары, әлем аренасында жоғары нәтижеге жете алатын спортшыларды тәрбиелеу болып табылады.

Спорт резервін дайындаудың мақсаты дайындық (дене, әдістік, тәсілдік, интегралдық, психологиялық, ілімдік) деңгейі бойынша жоғары санатты ойыншыларға қойылатын талаптарға жауап беретін және жоғары санатты волейболшылардың дайындық деңгейінің дамуында жетістікке жету үшін мүмкіндігі мол жас спортшыларды тәрбиелеу болып табылады [1].

Волейболшыларды дайындаудың мақсаты мен негізгі міндеттеріне қарай спортшылардың негізгі құрамына (жасы мен дайындығы) орай атқарылатын жаттықтырудың жеке кезеңдеріндегі міндеттерін қалыптастырады.

Волейболшыларды оқыту әдістемесінде мынадай кезеңдер бар:

Үйренетін амалдармен таныстыру.

Жеңілдетілген жағдайларда амалдарды үйрету.

Күрделенген жағдайларда амалдарды үйрету.

Ойын амалдарды бекіту (қолдану).

Волейболдағы барлық әдістік амалдарды бір сәтке допқа қол тигізу жағдайында орындайды. Қажетті сапалар мен қабілеттерді дамытудың жоғары деңгейі ойын дағдыларын меңгеру үшін қолайлы жағдай тудырады. Волейболдың ерекшелігін ескере отырып, оқу-жаттығу барысында мына жайттарды есте ұстаған жөн:

1. Волейболшыларда доптың ұшу бағыты мен жылдамдығы мен өз қозғалысын дәл есептеу керек, бұл іс-қимыл орнына уақытында шығуға көмектеседі. Бұл амалдың жарқын көрінісі – тосқауыл, шабуыл соққысы, қорғаныстағы ойын.

2. Нақты әдіс амалына қолданылатын арнайы үйлесімді қабілеттерді, сондай-ақ доп беруде, доп тастауда, шабуыл соққыларында қолды басқару іскерлігіне байланысты бұлшықеттердің жиырылу шапшаңдығын, арнайы дене сапаларын дамыту қажет.

3. Күрделі реакциялар шапшаңдығын, көз бағдарын, байқампаздықты, тәсілдік ойлау мен іс-қимылдың табысты орындалуына жағдай жасайтын басқа да сапаларды дамыту қажет.

Бұл сапалардың дамуы төмен болған жағдайда тәсілдік іс-қимылдарға оқыту тәсілдік айла-шарғыларды, жобаларды, олардың ойындағы қолданылуын үйрену сипатында болады.

Спорттық жаттықтырудың мазмұнын анықтау мен міндеттерін қалыптастырудың негізінде волейболшылардың жарыстық-ойындық іс-қимылдарының құрылымы мен оның тиімділігіне мүмкіндік беретін факторлар жатыр.

Жарыстық-ойындық іс-қимылдарының құрылымы бұл бүтін бір жүйеге біріктірілген құрамдас бөліктердің қосындысы (іс-қимылдар мен әрекеттер). Мұнда алдымен, спортшылардың әдістік-тәсілдік іс-қимылдар жиынын таңдау мен оларды ойын жағдайында тиімді пайдалану іскерлігіне назар аудару қажет. Волейболдағы жарыстық іс-қимылдардың негізгі құрамдас бөліктері әдістік амалдар болып табылады және қарсыласымен жарыстық

сайыстың құралы қызметін атқарады, ал тәсілдік амалдар осы сайысты ұйымдастыру түрі болады.

Волейболшылардың жарыстық ойын әрекетінің тиімділігіне ықпал ететін факторлар:

- спортшылардың (көлемі, көптүрлілігі) әдістік ойын амалдарымен (қорғаныс пен шабуылдағы әдіс құралдары) жабдықталуы;
- спортшылардың (көлемі, көптүрлілігі) тәсілдік ойын амалдарымен (қорғаныс пен шабуылдағы әдіс құралдары) жабдықталуы;
- әдістік-тәсілдік құралдарды тиімді қолдана білу (үйренген амалдар мен тәсілдік әрекеттерді жарыстар мен ойындарда пайдалана білу);
- ойын әрекеттерінің (қорғаныс пен шабуылда) тиімділігі (жеңістері мен қателіктері);
- ойын қызметін орындау шеберлігі;
- таңдаған тәсілдік жоспары мен ойын тәртібін сақтау арқылы ойындағы («қарқынды белсенділік», шығармашылық) белсенділік,
- арнайы сапалар мен қабілеттердің даму деңгейі;
- морфологиялық белгілер (бірінші кезекте, бойының ұзындығы);
- жасы мен спорттық өтілі,
- рухани ерік-жігер сапасы, жеке тұлғалық қасиеттері, ақыл-ой дайындығы,
- спортшының жасы, жынысы мен дайындығы, ойын түрлерінің ерекшеліктері арқылы жаттықтыру құралдары мен әдістерінің құрамы;
- көпжылдық және жылдық айналымдағы дайындықтың түрлеріне уақыттың тиімді сәйкестігі;
- үлкен дене жүктемесінен және психологиялық қысым түсуінен кейін қалпына келтіру қабілеті, жарыс пен жаттықтыру барысындағы қалпына келтіру іс-шараларының жүйесі;
- денсаулық жағдайы.

Волейболшылардың оқу-жаттықтыру процесінің негізгі құрамдас бөліктері дайындықтың әдістік, тәсілдік, дене, психологиялық, ілімдік, интегралдық (кешенді-толық) түрлері болып табылады. Дайындықтың әрбір түріне тән өзіндік міндеттері, құралдары мен әдістері бар, олар оқу-жаттықтыру барысын тиімді іске асыруға мүмкіндік береді[2].

Волейболшылар дайындығының негізгі құралы дене жаттығулары болып есептеледі. Оларды белгілі бір тәртіппен дайындық барысында маңызына қарай топтарға бөледі. Жаттығуларды бөлу шартты түрде жүреді, бірақ бұндай амал оқу-жаттықтыру барысын дұрыс құруға, дайындықтың белгілі бір кезеңіндегі міндеттерді шешуге сай келетін көптеген жаттығулардан өзіне керектісін таңдауға мүмкіндік береді.

Жаттығуларды топтастыруда волейболшы-спортшылардың жарыстық іс-қимылдары құрылымы мен оның тиімділігін арттыратын ықпалдар алғышарт болып табылады.

Барлық жаттығуларды жарыстық және машықтану жаттығулары деп бөледі. Жарыстық жаттығуларға екіжақты ойындар (күнгізбелік, бақылау, оқу) мен қорғаныс пен шабуылдағы әдістер мен тәсілдер бойынша жаттығулар жатады. Машықтану жаттығуларына арнайы (ағымдық және дайындық) және жалпыдамытушы (негізгі қимыл сапаларын дамыту мен табиғи қимыл түрлерінің дағдысын жетілдіру үшін) жаттығулар жатады. Жарыстық жаттығулардың өзі волейболды қарастырады. Мұндағы тәсілдік әрекеттер мен әдістік амалдарды жарыстағыдай етіп орындайды.

Машықтану жаттығулары негізгі жаттығуларды меңгеруді жеңілдетіп және шапшандатуға, ойын дағдыларының сенімділігі мен оның тиімділігін арттыруға арналған. Оларды арнайы және жалпыдамытушы жаттығулар құрайды. Арнайы жаттығуларды дайындық және ағымдық деп бөледі, дайындық жаттығуларының басты міндеті волейболға қажетті арнайы дене қабілеттерін дамытуға арналады, ал ағымдық жаттығуларының басты мақсаты нақты әдістік амалдардың құрылымын тікелей меңгеруге бағытталады. Ағымдық жаттығуларға бейнелеу жаттығулары жатады (әдістік амалды допсыз «орындау»). Жалпыдамытушы жаттығуларды негізгі қимыл сапаларын дамыту мен өмірлік маңызды қимыл дағдылары мен іскерлігін жетілдіру үшін пайдаланады[3].

Белгілі бір міндеттерді шешу барысында оларды таңдау үшін маңызды құралдарды топтастырудың белгілі бір құрылымы бар. Жарыс жағдайындағы екіжақты ойын құрылымның шыңы болып табылады. Одан төменде бақылау ойындары тұрады, онда да күнтізбелік ойындарға қатысумен тікелей байланысты міндеттерді атқаратын жарыстар тұрады. Сосын тапсырмалары бар оқу-жаттығу ойындары тұрады. Онда оқушылардың ойын жағдайынан тыс машықтанған жаттығуларын ойында қолдануға үйренуіне бағытталған таңдаулы міндеттерді атқарады. Тәсілдік жаттығулар ойын барысына жақын келеді, мысалы, қорғаныс пен шабуылдағы командалық іс-қимылдар мен оларды бірізді орындау. Тәсілдік жаттығулардың бірізділігі төмендегідей: командалық, топтық және жеке тұлғалық тәсіл. Келесі саты - әдістік жаттығулар, мұнда тәсілдік жаттығуларға жақыны өзгермелі қасиеттері бар (тапсыма, белгі бойынша, т.б.) күрделі ойын барысында әдістік амалды қолдану болып есептеледі. Жағдайды бірте-бірте жеңілдетіп, ағымдағы жаттығуларға келеміз, одан кейін дайындық, соңында жалпыдамытушы жаттығулар тұрады. Негізгі құралдарды пайдаланудың мұндай бірізділігі дағдыны алғашқы меңгеру мен оны одан ары жетілдіру барысында ойын дағдыларын тұрақтандыру маңызды [4].

Волейболшыларды дайындаудағы құралдардың тиімділігі көп жағдайда оларды қолдану әдісіне байланысты. Әдістерді таңдау спортшылар дайындығы деңгейі мен міндеттері арқылы және олардың жасы, жаттықтырушының кәсіби шеберлігін нақты жағдайда қолдануына байланысты іске асырылады. Қойылған міндеттерге қарай біркелкі міндеттерді түрлі әдістерді қолданып, пайдалануға болады. Мысалы, оқушылар шабуылдағы командалық тәсілдік іс-қимылдарды демалыс үшін жеткілікті үзілістермен орындайды. Жаттықтырушы өз оқушыларының іс-әрекетіне тиісті түзетулер ендіреді. Бұл қайталау әдісі. Осы жаттығуды жарыстармен салыстырғанда жағдайды күрделендіру әдісін пайдалану амалын өзгертумен қайталайды. Жаттығуларды орындау арасындағы үзілісті азайтып (немесе мүлде алып тастайды), ал орындау санын көбейтеді. Біз енді келесі міндетті орындаймыз – яғни таңдаған тәсілдік әрекетін жетілдірумен қатар тәсілдік іс-қимылдар шеңберінде әдістік амалдарды жетілдіріп, арнайы төзімділікті тәрбиелеу қажет (әдістік амалдар дағдысының сенімділігін арттыру).

Әрбір дайындық түрінің өзіне тән белгілі әдістері мен құралдары бар. Кейбір әдістерді әдістік, тәсілдік, дене және ойындық тәрізді ойынның бірнеше дайындық түрлерінде қолданады. Барлық жақтардың бірлігі дайындық барысында кешенді түрде көрінеді.

Әдебиеттер

- 1 Беляев А.В. Исследование тренировочных и соревновательных нагрузок в волейболе. - М.: Пресс-бук, 2012 г.
- 2 Методические рекомендации по физической культуре. – Москва: Высшая школа, 2014 г.
- 3 Брилль М.С., Клещев Ю.Н. Использование модельных характеристик волейболистов высшей квалификации для процесса отбора в спортивные школы. - М.: Просвещение, 2013 г.
- 4 Биданов Ж.Б., Елшиев Б.Т., Заттыбеков К.А. Волейбол - дене тәрбиесі факультетіне арналған бағдарлама. – Шымкент: ДООО, 2010 ж.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ АМАЛДАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Рахымбай Н.О.

КенесД.

Tashenev University, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – **ғ.м. Туребеков Б.А.**

Дене қасиеттері адам қозғалғанда, дене қуатын көрсеткісі келгенде пайда болады. Адам жай тыныштық күйде болғанда ол қаншалықты күшті, жылдам немесе төзімді екенін біз білмейміз, кеңістікте көп уақыт аралығында жылдам қозғалса жылдам екенін, қарқынын азайтпай ұзақ жүгіре алса төзімді екені көрінеді. Яғни, дене қасиеттері адам денесінде белгілі бір деңгейде сақталып тұрады. Ол қозғалған кезде, дене қуаты деңгейін көрсеткісі келген кезде, ол адамның қаншалықты күшті, жылдам, төзімді екенін білеміз. Спортшы дене жаттығуларын тұрақты орындау арқылы дене қасиеттері деңгейін жоғарылата алады. Ол сол жоғарылатқан деңгейінде адам денесінде, санасында сақталып тұрады. Әрине, спортшы әрекет жасап, ол дене қасиеттерін тұрақты деңгейде ұстап отырмаса, ол қасиеттер төмендейді, егер тұрақты, өмір бойы жүйелі жаттығулар арқылы шұғылданып отырса, жаттығу техникасы секілді дене қасиеттері де адам денесінде, санасында сақталып тұрады [1].

Адамдарды дене тәрбиесі арқылы тәрбиелеу, спорт түрлерімен жаттықтыру, денсаулықтарын нығайту кездерінде төмендегідей дене тәрбиесі амалдары қолданылады:

1. Дене тәрбиесі жаттығулары.
2. Табиғаттың табиғи күші.
3. Гигиеналық тазалық факторлары.

Дене тәрбиесі жаттығулары негізгі амал болып табылады, өйткені ол білім беру, тәрбиелеу, сауықтыру секілді дене тәрбиесінің міндеттерін орындайды. Табиғаттың сауықтыру күші мен гигиеналық факторлар дене тәрбиесінің қосымша тәсілдері – бұлар дене жаттығуларымен бірге қолданылады.

Арнайы дене тәрбиесі міндеттерін орындауға арналған, көп рет қайталанған адамның қимылын, әрекетін дене тәрбиесі жаттығулары дейміз. Қимылдың бәрі емес, тек дене тәрбиесі міндеттерін шешуге бағытталып, педагогикалық заңдылықтарға бағынған қимыл-қозғалыстар ғана дене тәрбиесі жаттығулары деп аталады. Дене тәрбиесі міндеттері – жаттығуды орындауды үйрену, жетілдіру, күшті, жылдамдықты дамыту т.с.с. Кейбір ұқсастықтары болса да дене тәрбиесі жаттығуларын еңбек, тұрмыс-қозғалыстарынан бөліп қарау керек. Еңбек ету кезіндегі қимыл-қозғалыстар материалдың бағалы заттар шығаруға бағытталған, өнеркәсіп заңдылықтарына бағынады. Кейбір қимыл-қозғалыстар (мысалы, отырып-тұру) дене тәрбиесі жаттығулары емес, оның бір ғана негізгі элементі. Дене тәрбиесі жаттығулары – көп рет қайталанатын күрделі құбылыс. Қазір пайдаланып жүрген дене тәрбиесі жаттығулары өте көп. Олардың мазмұны да әр түрлі. Дене тәрбиесі жаттығуы негізіне қимыл-қозғалыстармен бірге, адам ағзасында жаттығу жасалып жатқан кезде жүретін өзгерістер, жаттығудың адамға қандай әсер еткенін көрсететін үрдістер де кіреді [2].

Бұл әр түрлі күрделі үрдісті біз мынадай тұрғыда қарастырамыз: психологиялық (сезім, ойлау, әрекетінің өзгерістері); физиологиялық (ағзаның белсенді жұмыс істеу деңгейі, өсуі, қан айналымы, тыныс алу жүйесінің жақсаруы); биохимиялық (қимылды энергиямен қамтамасыз ету, шөгінділер шығару); педагогикалық (білім беру, тәрбиелеу міндеттерінің орындалуы т.б.).

Дене тәрбиесі жаттығуларының түрі олардың сыртқы және ішкі құрылысын көрсетеді (құрылымы, ұйымдастырылуы). Дене тәрбиесі жаттығуларының ішкі құрылысын қарасақ, жаттығу кезінде ағзаның әр түрлі жұмыс істеу үрдістері бір-бірімен бірігіп, ұйымдаса

қимылдап жатады (моторлық және вегетативтік қызмет). Мысалы, жүгіру кезінде штанга көтеруге қарағанда ағзадағы вегетативтік жүйе басқадай болып өзгереді.

Жаттығулардың сыртқы түрі – ол көрініп тұрған жағы, адамның кеңістіктегі қозғалысын, уақытын, қозғалыс шамасын көрсетеді. Жаттығулардың түрі мен құрылымы бір-біріне байланысты. Белгілі бір жаттығуды дұрыс орындау үшін құрылысын өзгертсек, оның формасы, түр қозғалысы да өзгереді (мысалы, жүгіргенде артатын күш пен шыдамдылық қозғалыс амплитудасына да әсерін тигізеді т.б.).

Жаттығулардың жаттықтыратын әсері күш кезеңі арқылы орындалады.

Тез әсер етуі. Жаттығу жасап жатқан кезде ағзаның функционалдық жұмыс істеу өзгерістері айқын көріне бастайды. Бұлшық еттердің көлемі үлкейді, жүрек соғу, тыныс алу жиіленеді, ағза қызынады, қызарады, терлейді т.с.с.

Із қалдыруы. Жаттығу орындалып біткен соң қимыл-әрекетімен пайда болған құбылыс іздері ағзада жоғалмайды, бірталай уақыт сақталып қалады, шамамен бір, бір жарым тәуліктен артық. Адамның денесі қызып, қимыл-қозғалысы ширақ болады, асқа тәбеті жақсарады және т.б. Бұрын жаттықпаған адамдардың бұлшық еттері ауырып, дел-сал болып жүреді.

Бейімделу әсері. Егер қимыл-әрекет алдыңғы қимыл-әрекеттің әсері сақталынып тұрған кезде қайталанса, мұндай қабаттасу адамды осы қимыл-әрекетке белсенді бейімдейді. Егер ол апта, айларға созылып жаттыға берсе барлық дене мүшелерінің қызметі жақсарады, денсаулық нығаяды, дене қуаты қасиеттерінің жұмысқа біліктілігі жоғарылайды, қимыл шеберлігі пайда болады. Адам жаттығу уақыты келгенде ширеңдеп, белсенділеніп, жаттыққысы келіп тұрады[3].

Дене тәрбиесі жаттығуларының техникасы.

Кез келген жаттығудың екі түрлі техникасын, тәсілін дұрыс немесе тәсілсіз, қате орындауға болады. Жаттығудың тәсіл техникасы дегеніміз не? Қимыл-әрекетті тиімді жолмен орындау - жаттығудың тәсілі, техникасы деп аталады. Тиімділік дегеніміз – жаттығудың ағзаға ұтымды әсер етуі (мысалы, күшін өсіру, бұлшық ет топтарын жаттықтыру) және әрекеттің нәтижелілігі (мысалы, жүгіріп келіп ұзындыққа секіру жаттығуының техникасын дұрыс орындау кезінде барынша алысқа секіру).

Жаттығуды орындау техникасы әрқашан да дамып отырады. Ескі тәсілдер орнына жаңа, тиімді тәсіл, жаттығуды орындау техникасы келеді. Бұл құбылыс жаттығуды орындаудың жетілген жолын үздіксіз ізденуге, үйрену әдістемесінің кемеліне келуіне, осы арқылы күрделі, тиімді жаттығуларды орындауға қол жеткізеді. Спорт дайындығының деңгейіне қойылатын өскелең талап, жаңа жетілдірілген спорт құрал-жабдықтарының пайда болуы, ескі тәсілдің орындалуының өзгеруі, жаңа жетілген жаттығу техникаларының пайда болуы. Мысалы, жүгіріп келіп биіктікке секіру техникасын алсақ, ерте кезде аяқты кезекпен қайшылап секірсе, келе-келе қырымен келіп аунап секіру, ал қазіргі кезде арқаны бере аунап секіру техникалары өмірге келді. Әрбір техника түрі ауысқан сайын биіктік кергісі де, әлемдік рекордтар да жоғарылай береді.

Дене тәрбиесі жаттығуларының эталондық орындау тәртіптері бар. Бірақ әрбір спортшы өзінің дене күшінің мүмкіндігін, психоқимылдық қабілетін ескере отырып, өзіне ғана тән техника қолданады. Жаттығулардың техникасының өзіне тән бөлімі, бөлшегі болады. Жаттығу техникасының негізі – спортшының толық жаттығу орындаған қозғалыс суретінен тұрады. Мысалы, жүгіріп келіп ұзындыққа секіруді алсақ, ол екпіндеп жүгіру, серпін жасау, ұшу, жерге түсу секілді техника бөлшектеріне бөлінеді. Қозғалысты орындау кезінде ең керекті шешуші техника бөлшегі болады. Мысалы, ұзындыққа секіруде - аяқ күшімен серпілу. Басқа техника бөлшектері: екпіндеп жүгіру, ұшу, жерге түсу - ол негізгі дене қозғалысына көмектесетін қосалқы қимылдар. Жаттығуды орындау техникасы үш кезеңге бөлінеді:

Дайындық кезеңі – негізгі қозғалыс әрекетіне жақсы жағдай тудыруға арналған қимыл-қозғалыс.

Негізгі кезең – негізгі мақсатты орындауды шешетін қимыл-қозғалыс. Мысалы, ұзындыққа секіруде серпілу, ұшу.

Қортынды кезеңі - қозғалыстың аяқталу кезеңі. Мысалы, ұзындыққа секірудегі жерге түсу.

Қай жаттығудың орындалу техникасын алсақ, олар бір-біріне кеңістік, уақыт, кеңістікті - уақыт және қозғалыс тәрізді сипаттамаларда болады. Кеңістік сипаттамасына жататындар: дене мен дене мүшелерінің тұрысы, қалпы, қозғалыс траекториясы. Кеңістіктегі дене тұрысын біз иық және аяқ-жамбас буындарының орналасу тәртібіне қарай білеміз. Ол тік болуы мүмкін – тік тұру, ілініп тұру (аспа темірде, шығыршықта), тіреліп тұру (қос сырықта, белтемірде т.б.) немесе көлденең (тепе-теңдік, суда жүзу) және таяну (еденде, скамейкада тірей сүйену) түрінде де кездеседі.

Дене мүшелерінің бір-біріне үйлесімді орналасуы, жалпы дененің қалпы жаттығуларды орындау техникасында үлкен рөл атқарады. Тәжірибеде ол үш түрлі жағдайларда кездеседі:

- жаттығудың басында. Жаттығудың басында дұрыс алынған негізгі дене қалпы жаттығуларды орындауда ең тиімді жағдай жасауға және белгілі бір анатомиялық, физиологиялық тиімді әсерге жетуге көмектеседі. Мысалы, 100 метрге жүгіру алдындағы төменгі сөреге тұру қалпы, палуанның өз әдісіне керек қалыпты ұстауы т.б.;

- қозғалыс кезінде. Қозғалыс барысы кезінде керек дене қалпын сақтау спортта көп кездеседі. Мысалы, конькимен сырғанаушының жартылай отыру қалпы, шаңғышының секіру кезіндегі ұшу қалпы т.б.;

- жаттығуды аяқтағанда керек дене қалпын сақтау. Мысалы, спортшының снарядтағы жаттығуды орындап болғаннан кейінгі секіріп түсіп, дұрыс дене қалпын сақтауы т.б.

Әрбір қозғалыста ең алдымен қозғалып келе жатқан дененің, дене мүшелерінің траекториясын айыра білу қажет. Траектория дегеніміз - кеңістіктегі қозғалыс шамасы және қозғалысты елестетудегі дененің жағдайы. Траекторияға қарап дене мүшелері қозғалысының бағытын, түрін, амплитудасын анықтайды. Қозғалыс траекториясы түзу сызықты және қисық сызықты болады. 100 метрге жүгіруді – түзу сызықты, ядро итеруді – қисық сызықты деп шартты түрде айтамыз, өйткені тәжірибе бойынша таза түзу сызықты қозғалыс жоқ. Олардың ішінде әрқашан да қисық сызықты қозғалыс жүреді (дененің серпілуі, ауырлық нүктесінен ауытқу амплитудасы т.б.). Жаттығушылардың ағзасына дене тәрбиесі жаттығуларымен тиімді әсер ету және қозғалыс техникасын жақсы орындау қозғалып келе жатқан дене немесе оның мүшелерінің траекториялық бағытына байланысты (мысалы, биіктікке секіру үшін спортшылар жерден аяқпен дұрыс серпілу бұрышын, тиімді қозғалыс бағытын дұрыс анықтай білуі керек).

Қозғалыс бағыттары: жоғары-төмен, алға-артқа, оңға-солға болып бөлінеді. Дене мүшелерінің бір шеткі қалыптан екінші шеткі қалыпқа дейін жеткізе сілтеген қозғалысын – қозғалыстың амплитудасы дейміз (мысалы, аяқты алға-артқа сілтеу қозғалысы). Қозғалыс амплитудасы белсенді және енжар болып екіге бөлінеді. Белсенді қозғалыс амплитудасы – жаттығушының жаттығуды өзінің, өз бұлшық еттерінің күшімен орындауы. Енжар - серігінің, тренажердің көмегімен орындалатын керілу, созылу икемділік жаттығулары. Белсенділік амплитудасы енжар амплитудаға қарағанда әрқашан да аз болады[4].

Уақыт сипаттамасы уақыт ұзақтығы, қарқын және қимыл ырғағы деп бөлінеді. Ұзақтық - әрбір қозғалысқа кететін уақыт шамасы. Мысалы, 1000 метрге жүгіру. Жаттығу уақытын азайта отырып, оқушы өзінің шеберлігін арттырады немесе жүктеме көлемін азайтады, көбейтеді. Қарқын – белгілі бір уақытта қайталана беретін қозғалыс (мысалы, палуанның бір минөттағы қарсыласын лақтыру саны, ескек есушінің ескекті бір минөтта 40-50 рет есуі т.б.). Қозғалыс қарқынын өзгерте отырып, жүктеме шамасын басқаруға болады. Уақыт азайса, қозғалыс қарқыны артады, ал уақыт көбейсе, қозғалыс қарқыны азаяды. Уақыт мөлшері мен қозғалыс бөлімдерінің ұзақтық қатынасын ырғақ деп атаймыз (мысалы, уақыт бойынша шаңғымен жүгірудегі алма-кезек екі адым әдісінің кезеңдерін өзгерту). Ырғақ тек қана күрделі қозғалыстарда болады. Баланың жасы ұлғайған сайын, спорттық дайындық

деңгейі жоғарылаған сайын өзгеріп отырады (мысалы, аяқ-қолдың күштері көбейген сайын қозғалыс фазаларына кететін уақыт азайып отырады).

Кеңістікті-уақыт сипаттамасы - жылдамдық және үдеу. Спортшының кеңістікте шапшаң қозғалуын жылдамдық дейміз. Бір уақыт мөлшерінде спортшының жылдамдығын көбейте, өзгерте қозғалуын үдеу деп айтамыз. Ол болымды үдеу (мысалы, 100 метрге жүгіруде сөреден шыға үдей жүгіріс) және болымсыз үдеу (мысалы, мәре сызығынан өткеннен кейінгі ақырын жүгіріс) деп аталады. Спортшының кеңістіктегі уақыт қозғалысын білуі, кеңістік сипаттамасы (мысалы, жүгіргендегі адам ұзындығы) және уақыт сипаттамасының (мысалы, жүгіру қарқыны) тиімді арақатынасын табуына, жүгіргенде қатты бар мүмкіншілігімен жүгіре алуына, жақсы көрсеткіш көрсете алуына көмектеседі.

Адамның қозғалу үрдісі кезінде ішкі және сыртқы күштердің бірге жұмыс істеуі қозғалыс сипаттамасын көрсетеді. Ішкі күштерге жататындар: бұлшық еттердің тартылу, созылу, қарсыласу күші және қозғалыс кезіндегі пайда болған дене мүшелерінің біріккен күші. Сыртқы күштерге жататындар: дене мүшелерінің тірелу нүктесі, сыртқы ауырлық, сыртқы ортаның үйкелу және қарсылық күші, басқа жанды-жансыз денелердің, нәрселердің қозғалып келе жатқан күштері. Дене мүшелерінің тірелу нүктесі – жүгіріп келіп кергіге, гимнастикалық көпіршеге, сырыққа тіреле секіру, таяқтарды қарға тірей шаңғымен жүгіру, суға тірей ескек есу т.с.с. Сыртқы ауыр заттар – штанга, батпандар, гирлер, күрестегі манекендер және т.б. сыртқы ортаның үйкелу және қарсылық күші – су, ауа, қар, құм т.б., бұлар адам жүгіргенде, қозғалғанда үйкеледі, қарсылық тудырады. Басқа күшке – адамның өз дене салмағының ауырлық күші, басқа да дене күштері (күрестегі қарсыласының күші т.б.) жатады. Сондықтан да адамның әрбір қимыл-әрекетін өзінің бұлшық етін тарту, итеру, созылу күшімен бірге сыртқы және ішкі күштерге де байланыстыра қарастыру керек[5].

Әдебиеттер

- 1 Ашмарин Б.А. Лечебная гимнастика. // Физическая культура, №4 2010 г.
- 2 Матвеев Л.П. Основы спортивных тренировок. – Москва: Пресс-бук, 1987 г.
- 3 Алдер Гарри. НЛП. Современные психотехнологии. - Санкт-Петербург: Питер, 2001г. - стр.18-34
- 4 Красикова Н.Л., Кульназаров А.К., Чикина Н.В. Коррекция здоровья детей и подростков с применением современных технологий в рамках борьбы с наркоманией средствами ФК. – Астана: Фолиант, 2006 г. - стр. 16-47
- 5 Бирюков А.А., Кафаров К.А. Средства восстановления работоспособности спортсмена. – Москва: ФиС, 1979г. - стр.43-54

ӘОЖ 796/799(075.8)

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМІНІҢ ШЕБЕРЛІГІН ЖОҒАРЛАТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Зейілбек Н.Ә.

Файзиев Б.О.

Tashenev University, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – **ғ.м. Туребеков Б.А.**

Педагогикалық іс-әрекеттегі сәттілік көп жағдайда мұғалімнің бойындағы беделіне байланысты. Егер де ол оқушылар алдында беделді болса, онда оларға күшті тәрбиелік әсер бере алады. Мұғалімнің беделі педагогикалық іс-әрекет барысында қалыптасады, сондықтан беделді педагогтың екінші кәсіби шеберлігінің компоненті деп санауға болады. Мектепке қабырғасына жұмысқа жаңадан келген жас маман өзіне бедел жинаудан бастайды. Бұл процесті дұрыс ұйымдастыру үшін дене шынықтыру мұғалімінің беделін не

анықтайтындығын білу маңызды. Дене шынықтыру мұғалімінің беделі бірнеше компоненттерден құралады.

Кәсіби маманның беделі спорт және дене шынықтыру аймағындағы білім біліктілігіне байланысты. Мұғалімнің спортшы болуы оқушы үшін өте маңызды. Маманның беделі психолого-педагогикалық білімі мен шеберлігінен де байқалады [1].

Адамгершілік беделі. Мұғалімнің сыртқы мінез құлығының формасынан байқалып, педагог образына сәйкестігінен көрініп, өзінің «мен» деген тұлғалық ерекшеліктерінен байқалады.

Кешірімділік беделі. Мысалға мұғалім оқушылардың сұрауы бойынша жана сабақ өткеннің орынына баскетбол ойнап кетуі мүмкін.

Бұл бедел белгілі уақытқа дейін ғана жақсы, кейіннен жағымсыз жаққа ауысып оқу процесін ұйымдастырудың негізгі талаптарына қарама қайшы келеді.

Басымдылық беделі. Мұғалім балаларды тындау арқылы олардың алдында бедел жинауға тырысады. Осылайша мұғалім бала алдында беделді боламын деп ойлайды.

Тәкапарлық беделі. Бұнда мұғалім өзінің өткен өмірінде қандай спортшы болғандығын айтып көп мақтанатын немесе үнемі айтып отыратындығы байқалады. Алғашында бұл расында бастауыш және орта буын оқушылары үшін тиімді, бірақ уақыт өте келе балалар мұғалімнің педагогикалық беделін аңғарады [2].

Өсиетшіл бедел жасау үшін мұғалім үнемі оқушылар алдында қиынсыз жерлерде де өнеге болар істер көрсетіп отырады.

Педантты бедел қатаң ережелер мен талаптарды орнықты орындатуымен ерекшеленеді. Бұл жерде мұғалім бюрократты принциптерді қоладанды.

Бұл айтылған мұғалімнің беделдері әр уақытта бір-бірін толықтырып отырады. Мұғалімнің жағымды беделін құрастыра отыра өзіне ыңғайлы, өзіне тән, өзінің кәсіби қырларын көрсете алатындай етіп тандап алады.

Дене шынықтыру жүйесінің негізінде және спортта өзіндік мотивтердің бар екендігі анық. Спортпен айналысудың мотивтеріне тұлғаның жан-жақты дамуы, отанды қорғауға және еңбекке деген құлшынысы, спорттың өркендеуіне өз үлесін қосуы, өз елінің атағын шығару немесе спорттық қоғам құру жатады.

Бұл мотивтер спортпен айналысу барысында ашылып немес басылып қалып отырады, ал бұл арнайы спорттық этиканы сақтауға әкеледі: спорттық жетістіктерге жету жолындағы қиындықтарға төзу, спорттық тәрбиені, күш жігерді, спорттық мінез-құлықты дамытуды [3].

Өз-өзінен спорттық іс-әрекет тұлғалық сапаларды дамыта алмайды, нақты жағдайларда спортшының мінез-құлығында жағымсыз әрекеттерде пайда болуы мүмкін (менменшілдік, өркөкіректік, эгоизм), егер бұған дер кезінде адамгершілік тәрбие мен спортшының мақсатты бағдары және өз-өзін тәрбиелеуі болмаса. Жаттықтыру барысында адамгершілік тәрбие беру ең алдымен жаттықтырушының басты міндеттерінің бірі болып саналады.

Дене шынықтыруның, дене шынықтырудың, немесе жаттықтырушының кез келген педагогтың алдында тұрған міндеттің бірі тәрбиеленушілердің тұлғалық жетілуін жан-жақты дамыту. Тәрбие берудің жағымды жақттарын дұрыс өрбіте білу үшін, ол оқыту мен дамытудың адамға тән әлеументтік қырларын толық меңгеруі қажет.

Спорт жағдайындағы педагогикалық процесстердің өз ерекшеліктері бар. Жаттықтырушы оқыту-тәрбиелеу процесін жүзеге асыру барысында мына қағидаларды ұстанады: 1) басқарушылық, қалыптастырушылық, гностикалық, реттеуіш, тәрбиелік.

Жаттықтырушының басқарушылық қызметі спортшыны жан-жақты дайындауға қажет, өйткені оған шешім қабылдау, болжам жасау, ұйымдастыру, басқару, келісім жүргізу, бақылау мен түзету жасауға мүмкіндік береді.

Жаттықтырушы басқаруды спортшымен сөйлесу арқылы ақпарат алмасып жүзеге асырады. Жоспар, кеңес беру, көрсету, үйрету, әңгімелесу арқылы жүзеге асырады. Ақпаратты жаттықтырушы қорыта келе шешім қабылдайды. Бұл шешімдердің үш тобы бар: біріншісі, оқыту-тәрбиелеу процесі мен жаттықтыруды жетілдіруді қамтамсыз етеді, екіншісі, спортшының жарыстарға қатысуға деген ерік-жігерін қалыптастырады, үшіншісі, жарыстың үстінде қабылданатын шешімдер, спортшыға жаслаған көмектер болып саналады.

Шешім қабылдай отырып жаттықтырушы оны жүзеге асырудың тиімділігін және келесі шешімдердің мүмкіндігін қарастыруы қажет. Ол бұндай кездерде ғылыми-ойлы болуы қажет: ол ізденімапаз, мәселешіл, ширақ, жүйелі болуы қажет.

Белгілі болғандай жаттықтыру барысында спортшының жағдайы өзгеріп отыратындығы мәлім.

Спортшының жай күйін үш түріп бөліп көрсетуге болады:

1. Кезеңдік жағдай (спорттық қалпының жағдайы немесе керісінше жаттықпағандықтың белгісі);

2. Нақты уақыттағы жағдай (бір немесе бірнеше жаттықтырулардың нәтижесінде пайда болады);

3. Оперативті жағдай (жекелей жаттықтырулардың нәтижесінде немесе жылдам өзгергіштік).

Сабақты сәтті, жауапкершілікпен ұйымдастыру үшін спортшының іс-әрекетіне қатысты тиімді факторларды білу және олардың арасындағы байланыстардың болуын аңғару қажет. Спорттық жетістіктерге тек жаттықтырушының үнемі бақылауы арқылы ғана жетуге болады. Жаттықтырушы спортшының жай күйін бағалау үшін келесі үш бақылаудың түрін жүзеге асырады:

1. Кезеңдік – ұзақ уақыт жатығуына байланысты жағдайының өзгергенін анықтау және келесі макроциклге немесе кезеңге ретімен келесі стратегиялар құру.

2. Ағымдағы – спортшының ағзасының жаттығуларға бағыталып жұмыс жасауын бағалау, жеке жаттығулардағы жүктемелерден шаршау процессін қалыптастыруын бақылау, қалпына келу процессін жүзеге асыруға жағдай жасау.

3. Оперативтік – (жаттығу сабағын жүргізу бағдарламаларына бағытталған) – алға қойған мақсатқа жетуге бағытталған жаттығулар таңдау, спортшының тынығуы мен жұмыс режимін бекіту, жүктемелердің көлеміне сай жатығуларды таңдау.

Бақылау барысында жүзеге асыратын іс-шаралар: жарыс іс-әрекетін тиімділігін арттыру, дене дайындығының сапасын арттыру, психологиялық және интергациялық дайындығын, нақты функционалдық жүйе қызметін жүзеге асыру, спорттық жаттығуларға ағзаның төзімділігін, шаршау мен қалыпқа келу процессі жұмысын жандандыру[4].

Бақылау жасаудың міндеттерінің бірі – қолданылатын тестерді дұрыс таңдап алу, олар: 1) Сынаққа алынатын дене қасиеттері мен қабілеттердің нақты көрсеткіштерінен ақпараттар беруі тиіс; 2) Қатысушығы және ақпараттанушыларға түсінікті болуы қажет; 3) Жаттықтыру процессіне сиымды болуы тиіс, спортшының үшін жаңа зат болып, оның психикасын бұзып тұрмауы керек. 4) Оған дайындалған спортшының структурасына сәйкес реакциясын айқындауы қажет[5].

Қалыптастырушы функция – оқыту-педагогикалық процессін дұрыс ұйымдастыруға, техника-тактикалық дағдыларды дамытуға, психикалық және функцияларды мүмкіншіліктерін дамытуға, дене қасиеттері мен спортшылардың тұлғалық ерекшелігін жетілдіруге бағытталған.

Гностикалық функция – спортшыға арнайы білімдермен дағдыларды үйретіп отыру және стимул беру арқылы жүзеге асырылады.

Реттеуші функция – тұлғаның психологиялық жай күйін, іс әрекетін, мінез-құлығын реттеуге ұйымдастырумен байланысты.

Тәрбиелеуші функция – спортшының моральдық-еріктілік және адамегршілік қасиеттерін, қоғамдық санасын қалыптастыруға бағытталған.

Тәрбиелік функция – сұрақтарды шешуде жаттықтырушы бірлескен ұжым қалыптастырып, оларда бір-біріне деген сенімді, қамқоршылықты, өз қызығушылығын топпен біріктіре білуге, біріккен іс-әрекеттен қуаныш алауға үйрете білуі керек.

Я.А.Пономаревтің еңбектерінде келесідей ерекшеліктерді бөліп көрсеткен: перцептивті (зейіннің жылдамдығы, үнемі қысымдылығы), интеллектуалды (интуиция, фантазия, ойданшығару, дарындылық, білімінің кеңдігі), сипаттамалық (шаблоннан ауытқу, оригиналдылық, табандылық, жоғары белсенділік, жоғары жұмыскерлік)[6].

Дене шынықтыру сабағы орта білім беретін және кәсіптік-техникалық мектептердің барлық сыныптарында оқу жоспарына енгізілген оқу пәні болып есептеледі. Пәннің мазмұны мемлекеттік стандартпен бекітілген, ал тәжірибелік орындалуы дене шынықтыру сабақтарында жүзеге асырылады. Сонымен дене шынықтыру сабағына қатысу барлық оқушыларға міндетті болып табылады. Денсаулықтарына байланысты барлық оқушылар екі топқа бөлінеді: негізгі және арнайы медициналық топтарға. Негізгі топқа барлық денсаулықтарында ешқандай ақаулығы жоқ оқушылар жатады, ал денсаулықтарында қандайда бір кінәраттары бар оқушылар арнайы медициналық топқа жатқызылады. Арнайы медициналық топқа жатқызылған оқушылар арнайыландырылған бағдарлама бойынша дайындалады. Дене шынықтыру сабағында мұғалім сабақтың міндеттерін шешу үшін барлық мүмкіндіктерді жасайды, оқушылардың дене шынықтырумен өз беттерінше айналысуына бағыт береді. Сабақтар көптеген жағдайларда дене шынықтырудың басқада ұйымдастыру формаларының мазмұнын ашып көрсетеді. Осы жағдайлардың барлығы дене шынықтыру сабағы оқушылардың дене шынықтыруды ұйымдастырудың негізгі формасы екендігін айғақтайды.

Дене шынықтыру сабағының теориясы мен әдістемесін терең білу, әр сабақтың тиімділігіне қол жеткізуге үлкен көмегін тигізеді. Теорияны шығармашылық ұғына білу мұғалімге бүкіл дене жаттығуларының бай қорын пайдалануына, нақты жағдайларға сәйкес көптеген үйрету және тәрбиелеу әдістемелерін қолдануына, сабақтың міндеттерін тиімді шешуіне және оқушылардың дене мүмкіндіктерін нақты бағалай алуына таптырмас көмек болатыны анық[7].

Әдебиеттер

1.Алимханов Е. «Дене тәрбиесі – салауаттылық негізі». // Хабаршы ҚХҚ ӘТУ Пед. Ғылым сериясы, №3 2010ж. -180-185 бб.

2.Маханбет Е.Т. Развитие способности студентов в труде в сфере физической культуры. // Ұлттағлымы, №12010 ж. - 144-148 бб.

3.Дүйсембин Қ., Алиакберова З. Жасқа сай физиология және мектеп гигиенасы. – Алматы: Қайнар, 2003 ж.

4.Амалин М.Е., Шилов О.С. Методика оценки соревновательной деятельности в спортивных играх. // Теория и практика физической культуры, № 99 1980 г. - 19-22 стр.

5.Боген М. М. Обучения двигательным действиям. М.: Профиздат, 1985 г. -стр.37

6.Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру. - Алматы: Книжный дом, 1998 ж. - 144 б.

7.Оңалбек Ж.К. Ұлттық қозғалмалы және спорт ойындарының дене тәрбиедегі орны.- Алматы: Бастауыш мектеп, 2006ж.

ӘОЖ 331,54:159,9

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МЕН СПОРТ САБАҚТАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ

Ториев А.Ш.

№72 С.Нұрмағамбетов атындағы ЖОББМ

магистрант **Атай Е.Ж.**

ОҚМПУ

Ғылыми жетекші-**философия докторы(PhD), Шегенбаев Н.Б.**

ОҚМПУ, Шымкент қаласы

Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарындағы жеке тұлғаны қалыптастыруда жететін нәтижелер бірнеше шарттарды сақтауға тәуелді болады. Олардың бірі жанұяда, оқу орындарында, жұмыста, ұжымдарда, өнер, баспасөз, радио теледидар және т.б.-да іске

асырылатын, яғни адам тәрбиесіне бағытталған басқа да әрекет түрлеріне спорт сабақтарының үйлесуі болып табылады.

Спорт сабақтарын еңбектен, оқудан, қоғамдық-саяси жұмыстардан бөліп тастасаң, олар кері тәрбие ықпалын беруі мүмкін.

Екінші маңызды шарт мінез-құлықтың айқын рухани-эстетикалық негіздерін үнемі басшылыққа алу болып табылады. Мұнда үш жақын, бірақ бір-біріне ұқсамайтын көзқарастар бар: а) белгілі бір әлеуметтік-эстетикалық жағдайларда тұратын адамдарға арналған рухани-эстетикалық ережелер; ә) спортпен шұғылдануға итермелейтін жағдайлар; б) спортшы мінез-құлқының этикалық негіздері.

Спортпен шұғылдану барысында және оның нәтижесінде тұлғаны қалыптастыруға арналған сарынның мәні адамды орнықтыру, оның әрекетінің мақсаты, ол оны қалай түсінеді. Мінез құрылады, көбіне спортпен шұғылданудың тәрбиелік әсерін анықтайды. Адам денсаулықты нығайтуға, дене дамуы мен дене дайындығын нығайтуға, жұмыс қабілетін арттыруға, белгілі бір қимыл әрекеттерін меңгеруге тырысып, спортпен шұғылдануы мүмкін. Өзін-өзі жетілдіру, өзінің қимыл мүмкіндіктерін басқа адамдардың мүмкіндіктерімен салыстырып қарау мұқтажы түрткі болуы мүмкін. Жас адамды спорт сабақтарына тартуға болады. Спорт жекпе-жегінің өзі романтика, оны қимыл әсемдігі, спортшының ержүректілігі мен тартымдылығы, өз қабілетін көрсету мүмкіндігі т.б. қызықтыруы мүмкін. Оқытушының міндеті спорт сабақтарына қызығушылық себептерін орнатуға және педагогикалық сенімді сарынды қалыптастыруға ықпал етуден тұрады [1].

Мінез-құлықтың рухани-этикалық мөлшерін белгілі бір қоғамдық қалыптасуды түгелдей ғана емес, сол сияқты кәсіби, оқу және басқа да қызығушылықтарымен біріккен адамдардың мінез-құлқын орнатады. Спортшы – бұл спортпен жүйелі айналысатын және салауатты өмір салтын сақтауға өзінің дене және психикалық қабілеттерін дамытуға тырысатын адам, ол спорт мінез-құлқы – адамдары сыпайы, құрметпен қарауға, өзінің спорттағы қарсыластарын құрметтеуге синоним екені біледі. Спортшы кез-келген қимындықты жеңеді және қаншалықты үлкен болса да ол өзінің жетістіктеріне бір қалыпты қарайды. Ол шешімтал, қандай да болмасын өзін-өзі игеруін жоғалтпайды, өзінің алдына қойылған міндеттерге жетуде табандылық пен ерікті көрсетіп, өз мінезінде шектен аспайды. Бұның барлығы спортшы атағын алғысы келгендердің барлығы тек спорт тәсілін, тактикасын, арнайы білімді меңгеріп, қажетті дене дайындығы деңгейін қамтамасыз етіп, спорт нәтижелеріне жетіп қана қоймай, сондай-ақ мінез-құлықтың өзіндегі дұрыс сипаттарын қалыптастырып, өзін сабақ, жарыс, еңбек ұжымында спорттың әдептік негізгі талаптарына сәйкес ұстауы керектігін білдіреді [2].

Аталған шарттардан басқалардың барлығын дене тәрбиесі және спортпен шұғылданушылардың жеке тұлғасын қалыптастырудың оң нәтижеге жетуі оқытушының жеке тұлғасының шешуші мәніне, оның әрекетінің бағыттығына, сол сияқты спортшының тұратын, еңбек ететін, спортпен айналысатын қоғамдық орта мен басшылық жасайтын ақыл-ой райын көрсету қажет.

Тәрбиелік жұмыс педагог қызметінің маңызды бөлігі болып табылады. Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарында ол үлкен маңызға ие болады. Бұл бірінші кезекте танымал спортшылар, балалар, жасөспірімдер мен бозбалалар үшін еліктеу бейнесі болып табылады. Жастар тек олардың спорт тәсілін ғана салып қоймай, сондай-ақ олардың мінез-құлқы, мәнері, кейде олардың дүниетанымы мен көзқарастарына да еліктейді. Әрбір тәрбиесіз адам қоғам үшін де, ондағы адамдар үшін де ұнамсыз жағдай. Бірақ тәрбиесіз спортшы одан бөлек еліктеуде кері әсер қалдырады. Біздің елімізден тыс шет елдерде Қазақстан Республикасының спортшысы Қазақстанның өкілі ретінде қатысады. Жарыс кезінде ол туралы белгілі қимыл міндеттерін шешетін спортшы дейді. Ол әрдайым спорт жекпе-жегі кезінде де және одан тыс өзінің мінез-құлқын қадағалап, қазақ азаматына лайық сапасын көрсетуі қажет. Тең жағдайларда машықтану сабақтары мен спорт жарыстарындағы жетістік көбіне спортшының ақыл-ойының дамуына, оның ерік күші мен көңіл-күйіне байланысты болады.

Осы айтылғандардың соңғысын толық түсіндіру керек. Спорт жарыстарындағы табыс пен жетістікке жетпеудің маңызды шарты спортшының орнықтылығы және оның ақыл-ой кендігі болып табылады. Спортшы егер оның қарсыласының беделі күшті болса, жекпе-жекте жеңе алмауы мүмкін. Қарсыластың жоғары титулыда спортшының санасына кері әсер жасамауын қадағалау керек [3].

Ең маңыздысы өзі қабілеті жететін жақсы нәтижеге жетуі қажет екеніне көз жеткізуі тиіс. Ал, бұл ой жеңіске жеткізе ме, жоқ па, ол спортшыны қатты ойландырмауы керек.

Табысқа деген толық сенімділік те жекпе-жекке кері әсер етеді. Өзіне қатты сенген алаңсыздық әрдайым қауіпті. Спорт сол үшін спорт онда жеңімпазды алдын ала толық кепілдікпен айту мүмкін емес. Күптеген жағдайлар да болуы мүмкін. Бұндай жарыс кезінде ешкім өз тұрғысын өзгерте алмайды. Бұл кенеттен пайда болған қиындықта спортшы немесе команда олар жарысқа дейінгі дайындықта даярланғаннан да көп күш жұмсайды.

Жарыс алдында спортшының жүйке жүйесі үлкен жарты шар қыртысының жеке бөліктерінің тежелуінен қозу жағдайында болады. Осының салдарынан спортшының өзін сендіруі арта түседі. Кейде ұсақ дәйектер, жеке ескертулер де оның психикасына теріс немесе оң әсер береді. Спортшы санасын жарысқа оның өзінің белсенді қатысуынсыз дайындау мүмкін емес. Өзін-өзі айқын көңіл-күй жағдайына келтіру қажет. Сезімсіз адамның әрекеті өнімді болмайды. Спортшы бәріне дайын болуы керек. Егер сөреге дейін сәл уақытта спортшы жағдайын нашар игерсе, онда ол терең, ырғақты демалып, әуен тыңдап, ойында қарапайым арифметикалық әрекеттерді орындап, босаңсу жаттығуларын жасап, өзін-өзі сендіру амалдарын пайдалану қажет.

Өз жағдайын аутогенді машықтану мен оның көптүрлілігінің әдістемесін пайдалану қажет. Жарыс кезінде орындалатын қимылдарды, жұмсалатын күшті өзінің айқын санасын сақтау қажет.

Спорт жарыстарына қатысарда және спортшы жағдайына жарыс өтетін жағдайдың әдеттегіден тыс жағдайы әсер етуі мүмкін (мысалы, бой жазуға демалысқа арналған орынның болмауы, нашар жарықтану); жарысты бірінші болып бастау; қарсыластың ерекшелігі мен әрекеті басқа адамдардың әсері (төреші, көрермен, командадағы жолдастары); жарыс тізімінің бұзылуы; жарыс кезіндегі сәтсіздік; жарақаттар салдары; турнир ережесін бағалаудағы қате, өз нәтижесін, қарсыласын дұрыс бағаламау т.б. әсер етуі мүмкін.

Бұл жағдайда спортшыда кейде депрессия жағдайы басталып қорқыныш, шектен тыс толқу, сенімсіздік сезімі болады. Бұл жағдай өтіп кетеді, оны бағындыратын күш табылатынына сену қажет. Өзінің өнер көрсетуі арасындағы үзілістерде спортшы жарыстан алшақтауы қажет, бірақ кейде өзінің алдыңғы әрекеттерін талдап, келесі көрініс жоспарын ойша құруы керек.

Бұл тақырыптағы айтылғандарды қорыта келе, дене тәрбиесі мен спорт сабақтарының маңызды міндеті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Оқытушы әрекетінің барлық түрінің тәрбиелік шараларын ендіру жолымен және оқушының өзін-өзі тәрбиелеу жолымен жетеді. Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарындағы жеке тұлғаны қалыптастыруда дұрыс нәтижелерге жетудің негізгі жағдайы дене, идеялық саяси, еңбек және адамгершілік тәрбиесінің құралдары мен әдістерінің оқушыларға әсер ету бірлігін сақтау міндеттейтін кешенді жұмыс болып табылады. Сабақтардағы және спорт жарыстарындағы жетістіктің негізгі шарттарының бірі спортшының ақыл-ой, ерік және көңіл-күй жағдайын дамыту болып табылады [4].

Спортшыны жарысқа қатысуға дайындау үшін белгілі ережелерді бекіту ырғағымен қайталауға болады. Бұндай сендіру түрін көп қолдануға болмайды.

Спортшы спорт күресінің күтетін жағдайын, сол сияқты спорт түрінің ерекшелігін ескеріп, дайындалады.

Жалпы тактикалық дайын болуды қамтамасыз ететін дене тәрбиесі мен спорттың бұрын қарастырылған педагогикалық ұстанымдарына сүйене отырып мыналар қажет:

1. Спорт жаттығуларын орындауға жәрдемдесетін жағдайларды жүйелі өзгерту үйренетін әдістің немесе әдіс амалдарының жалпы құрылымын меңгергеннен кейін меңгерген білігін шартты қарсыласымен, сосын қарсыласпайтын немесе шартты қарсыласатын қарсыласымен, ең соңында жарыстағы қарсыласымен бекітеді: спорт ойындарында алдымен бірге-бір, кейін екіге-екі, сосын үшке-үш нұсқасымен жұмыс жасау керек.

2. Жекпе-жек немесе спорт ойындары тәрізді спорт түрлерінде оқу ұрыстарын оқу белдесулерін кең қолданады, яғни қарсыласымен жекпе-жек алдын-ала келісілген бір немесе бірнеше амалдарды қолдану жолымен жүргізілетін жарыс жағдайларының машықтану түрлеріне құру қажет.

3. Спорт оқулықтарын, оқытушының әңгімелері мен түсіндіруін, хронометрмен өлшеу көмегімен аталған жарыста тіркелген бақылауларды, қимылдық графикалық жазбасын, жарысқа қатысқандағы өзінің жеке тәжірибесінің талдауын пайдаланып ілімдік дайын болуын көтеру.

4. Аңғарымпаздық, шапшаңдық, тапқырлық және айқын ойды сақтау қабілетін дамыту.

5. Периферикалық көруді дамыту, ол жекпе-жек тәрізді спорт түрлерінде және спорт ойындарында алаңды көруге туындаған жағдайды тез бағалауға мүмкіндік береді.

6. Тәсілдік дайын болу деңгейін арттыру және таңдаған спорт түрінің талаптарына сәйкес қимыл сапаларын дамыту.

7. Жекпе-жек спорт түрі мен спорт ойындарында өз ойын жасыруға, қимылды алдын ала дайындықсыз орындау қабілетін дамытуға, қарсыласын алмастыратын және оның қарсы шаралар қолдану мүмкіндігін нашарлататын жалған қимылдарды пайдалануға оқыту.

8. Спорт күресі кезінде өз күшін дұрыс жұмсау қабілетін дамыту осы мақсатта айналымдық спортпен шұғылданатын спортшылар уақытты дәл жоспарланған тапсырыспен бітіру, аралық мәрені қолдануға, мәрені белгілі бір қашықтыққа алшақтату, спорт ойындарында ойын уақытын ұзартуға ойынға бірте-бірте демалған әріптестерін кіргізуге т.б. жетуі керек.

9. Талабы, қатысатын спортшылар құрамы, ауқымы жағына әртүрлі спорт жарыстарына көптеп қатысу. Дәл осы спорт ойындарында спорт жекпе-жегінде қимыл мен мінез-құлықтың ең саналы түрін табуға көмектесетін тәжірибе жинақталады.

Әдебиеттер

1. Қаражанов Б. Қазақ дене тәрбиесі институты. Алматы. 2001ж.
2. Кулешов А. Олимпиадалық күнделік беттерінен. М. ФиС. 2004 ж.
3. Куаныш Т. Дене тәрбиесінің теориялық және әдістемелік негіздері. Алматы. 2008ж.
4. Е. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. Алматы. Санат. 2010 ж.

ӘОЖ 685.633

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛ ДОБЫН ЖӘНЕ ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫН ҮЙРЕТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ

Шынтаев Ш.А.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – ғ.м. Шекербек С.Қ.

Гандболды (ақылш.handball, “hand”-қол, “ball”-доп) 1988 ж. Ордруп қаласының тұрқыны, дат мұқалімі Хольгер Нильсен ойлап тапты. 1917ж Германияда оның үлкен ақасы 11x11 гандбол пайда болды. «Кіші» түрін (7x7) залдарда, ал үлкенін ашық футбол алаңдарында ойнады. Гандбол қызықты, тартымды кешенді спорттық ойын. Қарсыласымен доп үшін талас барысындағы табиқи қозқалыс түрлері (жүгіру, секіру, лақтыру), ойын

әрекетінің жоқарқы ырқақы, ойын жақдайларының тез өзгеруі, жоқары көңіл-күй және т.б. оның ерекшеліктері спортшының қимылдық қызметтік және психикалық әрекеттеріне жоқары талаптар қояды. 11x11 гандбол ойыны футбол алаңында, футбол қақпасымен өткізілді. Команда құрамы 11 адам. Қақпашы аймақы он-екі метрлік белгімен жартылай шеңбер жасай сызылады, ал еркін доп тастау аймақы он тоқыз метрлік белгімен белгіленген. 7x7 гандбол 1961-62 жылдардан бастап ойнала бастады. 40x20 м алаңдақы ойын оны өте қызықты әрі тартымды етті. Қақпа 3x2 м-ге кішірейтілді. Қақпашы алаңының аймақы 5,87м, ал еркін доп тастау аймақы 9м. Ойыншыларқа допты екі қолмен жүргізуге тиым салынды. Ерлер арасындақы чемпионат 1938 жылдан, ал әйелдер арасында 1956 жылдан бастап өткізіліп келеді. Олимпияда ойындары бақдарламасында 11x11 гандбол (ерлер 1936 жылдан), 7x7 гандбол (ерлер)-1972 жылдан және 1976 (әйелдер) жылдан бастап жүргізіледі. Доптың көлемі 58-60 см, салмақы 425-475 гр-ерлер үшін, 54-56 см, салмақы 325-400гр доп әйелдерге арналқан.[1, Б.20-25]

Допты игеру тәсілін үйрету допты қақып алу, ұстау және беруді меңгеруден басталады. Бұл амалдарқа оқыту бір мезгілде жүргізіледі және орта биіктікте ұшып келе жатқан допты екі қолмен қақып алу, оны екі немесе бір қолмен ұстау, бүгілген қолмен жоқарыдан беруден басталады. Содан соң жоқары ұшып келе жатқан допты қақып алып, допты бүгілген қолымен жанынан беру меңгеріледі. Қалқан әдістер кейінірек үйретіледі.

Бастапқыда қақып алуды орында, сосын қозқалыста яқни жүгіру мен секіруде орындайды. Бірте-бірте қақып алуқа берілген доптың бақытын өзгертеді: қарсы беру, қырынан, артынан доп беру, алқа шықып доп беру, т.б. Доп беруді де дәл осы тәрізді өзгертеді. Алқашқыда алқа қарай доп беруді, сосын жан-жақына және артқа доп беруді (диагональ және ұзындық бойымен) үйретеді.[3, Б.15]

Бұл жаттықуларды меңгеру ойын сипатындақы жаттықуларда жүргізіледі, онда допты алу үшін бос орынқа, шықып және сосын өз әріптестерімен өзара байланысатын шабуылшының әрекеті көрінеді. Бұл үшін жаттықуқа қарсыластың қарсылық әрекеті ендіріледі.

Оқытудың басынан бастап оң және сол қолмен доп беруге тең қарау қажет.

Допты көріп – бақылаусыз қақып алу, қол мен саусақтардың дұрыс тұрмауы және қолдың қысып ұстауы, допты қатты сермеп беріп, оқан білезіктің қатысутырылмауы тәрізді қателіктердің алдын алып, тез түзету енгізу қажет.

Допты жүргізуді оқушылар допты қақып алу мен беруді меңгергеннен кейін бастақан дұрыс, себебі допты жүргізудің ойын барысында кездесетін қателіктері азаяды.

Жүргізуге тән қателер: доппен ұру, қысып ұстап жүру, үнемі допқа қарау. Оларды түзету үшін дайындық жаттықуларына оралу қажет.

Қақпақа доп соқуды оқушылар доп қақуды, оны бір қолмен ұстап, әріптесіне беруді үйренген соң оқытады. Бірінші бүгілген қолмен жоқарыдан лақтыру үйретіледі.[2, Б.30]

Доп соқуды түсіндіріп, көрсеткеннен кейін оқушыларқа доп соқуды бірнеше рет жасап көрсету әрекеті ұсынылады (допсыз). Сосын арнайы жүргізілетін жаттықулар орындалады (доп беру – 10-12 м қашықтықтан алаң бетіне доп ұрып лақтыру, жаттықтыру қабырқасына доп соқу, т.б.). келесі кезең – допты қақпақа соқуды орындау. Мұнда доп лақтыру күшіне емес, дәл тиюге мән беру қажет, ол үшін қақпада орнатылқан нысанақа доп соқып үйрену қажет (дөңгелек, квадраттар, қалқан, т.б.). Сол сияқты дәл тию нүстесін көрсететін жаттықтырушы бұйрықымен қақпақа доп соқу да пайдалы, содан соң қақпашыны алдап доп соқу да нәтиже береді. Алқашқыда қақпамен арақашықтық 6-7 метрді құрайды, бірте-бірте ол алыстап, жылдамдық алу үлесі өседі. Дәл қақпа алдында орындалқан доп соқудан бірте-бірте барлық бұрыштардан дәлдеуге ауысады. Бұл кезең қақпашы алаңының айналасынан оңнан солқа және солдан оңқа бойлап қозқалып доп соқуды үйренумен аяқталады.[5, Б.35]

Доп соқуды меңгеруде мынандай бірізділік болқаны дұрыс: алқашқыда орнынан және қозқалыстан тіреліп доп соқу, содан соң жоқары, ұзындыққа секіру, құлау және құлай секіруден. Тірек қалпынан доп соқуды күрделендіре, бірізді меңгереді: орнынан, қадамдам, екі-үш қадамнан соң; берілген допты қақып алқан соң және екі-үш қадам жүгіріп келіп;

жүргізу мен айналып өткеннен (кедергіден) соң; секіріп және аялдап қақып алқаннан соң; қорқаушыны алдақан финттен соң (қапталдан жалқан доп соқу-қол астынан доп соқу және керісінше) доп соқу.

Бүгілген қолмен қапталдан (төменгі) доп соқуға үйрету бірізділігі мынандай:

- алаңнан ырқып барып жұптасып доп соқу беру (орнынан, қадамнан, бұрылыстан);
- қозқалыссыз әріптесінің қолы астынан доп соқу – беру;
- «Атысу» тәрізді арнайы ойынның торы астынан доп тастау;
- 70-100 см биіктікте қойылған жақтау астындағы жаттықтыру қабырқасына доп соқу;
- қуыршақтың «қолы» астынан қақпақа доп соқу;
- әлсіз қарсылықта доп соқу;
- белсенді қарсылық әрекетімен доп соқу (бір, екі қорқаушының).

Секіріп доп соқуды меңгеру үшін келе жаттықуларды қолданады: секіріп доп беру (орнынан және қозқалыстан); жақтаудан асыра доп соқу – беру; үш қадамнан кейін жақтаудан асыра қақпақа доп соқу; допты жүргізу мен екі қадамнан соң доп соқу; тортан асыра доп соқумен «Атысу» ойыны; әлсіз қорқаушының қолы астынан доп соқу; белсенді қорқаушыны алдап өтіп, доп соқу; тактикалық сипаттағы ойын жаттықуларында доп соқу.

Құлай доп соқуға оқыту дұрыс қонуды меңгеруден басталады. Алдын ала аунау, бұрылысты меңгеріп, жүргізілетін жаттықуларды орындайды: төсемніштен доп соқуды орындайды: төсеніштен доп соқуды бейнелеу, кішкене (тентес) добын лақтыру; төсенішке құлаумен доп соқу. Бұдан кейін алқа қадамдаумен, алқа құлаумен және жанына құлаумен доп тастауды орындайды. Сосын бұрылыстан, қозқалыстан, допты секіріп қақып алқаннан соң доп соқуды меңгереді, қорқаушы доптан алшақ, сосын доптың алдында және жанында тұрады.[3, Б.44]

Басқа да доп соқуды меңгеру бірізділігі де осы үлгіде қалады. Доп соқу тәсілін меңгерумен қатар оқушылар қақпақа доп соқуға жол ашатын ойын барысын тез бақдарлауға үйренеді.

Қақпақа доп соқуды оқытқанда оның әсерлілігін төмендететін түрлі қатерлер жиі кездеседі. Оқан мыналар жатады: бастапқы қалыптың дұрыс болмауы, допты қолмен ұстамау немесе керісінше, қол мен саусақты қатты сықымдау; доп соқу дене сламақы мен қозқалыс инерциясыз орындау; тұлқа мен аяқтың ірі бұлшықеттерін қатыстырмау. Бұл қатерлерді түзету қате сәттерді жөндеу мен оның орындалуы туралы дұрыс түсінік қалыптастыру үшін бөлшектей оқыту әдісін пайдалануды талап етеді.

Алаңдату қимылдарын үйрену оқытудың алқашқы кезеңінен басталады. Алдымен допсыз алдарқату, сосын доппен алдарқату орындалады, алқашқыда доп беруде сосын айналып өту мен доп тастауда орындалады. Қарапайым финттен бірте-бірте күрделі финтке өтеді. Оларды ұтымды меңгерудің маңызды алқы шарты икемділік пен допты бір қолмен ұстай білу. Оқыту жалқан және шынайы қимылдардың мәнін ұқындырудан басталады. Көптеген финттерді бөлшектеп оқыту керек. алқашқыда әрбір қимыл орнында немесе допсыз қадаммен орындалады, сосын оларды бүтіндей амалқа біріктіреді. Ол ойыншыға қолайлы жақымен орындалады. Қозқалыссыз қорқаушылармен немесе оларды алмастыратын қуыршақтармен жаттықулар пайдаланылады. Бұдан соң белсенді әріптесі қосылады, ол алқашқыда қажет жобада қозқалады. Орындау ырқақы бастапқыда баяу болқанымен, бірте-бірте ойындақы ырқаққа келеді. Жалқан қимыл қолайсыз жақына қарай да үйреніледі, ол белсенді қарсылық көрсеткен ойыншыны алдап соқуға мүмкіндік береді.[5, Б.40]

Қорқаныстақы әрекетті үйрену шабуыл әрекетін үйренумен қатар сондай бірізділікпен жүргізіледі. Бастапқыда тұрыс пен қозқалысты меңгереді. Сосын допсыз шабуылшыға қарсы әрекет амалдарын үйренуге кіріседі.

Қорқаныстақы тәсіл мен жеке әрекетке оқыту бастапқыда жеке қоршау ұстанымына негізделеді. Қозқалыс тәсілімен танысқан соң оқушылар қорқанысқа дер кезінде және дұрыс (допты көріп) оралып, «өз» ойыншысын ұстауға үйренеді. Олар жүргізушіден допты түсіріп немесе тартып алуды, допқа шыққан ойыншыларға қорқап қоюды меңгереді. Олар назарын алқашқыда допсыз, кейін доппен ойнайтын ойыншыларға қарсы әрекет ететін орынды

таңдауға аударды (доп тастау тұрысына шыққан жүргізушіні ұстау). Бұл кезеңде қорқап қоюды, финтке қорқап қоюды, финтке қарсы әрекет етуді, доп соқуда допты түсіруді (алқашқыда тіректе, кейін секіруде), тайқып кетуді үйренеді.

Әрбір амалды меңгеру қиындықты бірте-бірте өсіру ретімен жүргізіледі. Мысал үшін, қорқап қоюда үйретуді талдаймыз. Оқушыларға түсіндіріп, көрсеткеннен кейін оларды бір қатарға, тұрқызып, оқушының белгісімен (доп тастауды орындау) қорқап қоюды бейнелейді. Сосын жаттықуларға өтеді: бір қорқап қоюшысымен екі ойыншы арасындағы доп соқу мен доп беру, қорқап қоюмен жаттықтыру қалқанынан доп тастау (жұптасып); қақпақа доп соқуға қалқан қою қорқап қоюшы алты метрлік сызыққа қалады, қорқап қоюшы доп соқушыға қарсы шығады, доп соғады, доп соқумен және қорқап қоюмен ойын жаттықулары (2x2, 3x3, т.б.).

Топтық жаттықуларды пайдалану қорқанушылардың өзара әрекетін үйренуге ауысуды керек етеді. Бастапқыда топқа қосылуды орындайды (қарсы кездескен әрекетте, қалқан қоюда, шыққан қорқаушыны алдап өтуде). Сосын қауіпсіздендіру мен топтық қорқап қою, қорытынды кезең – қақпашымен үйлесімді әрекетті меңгеру жүргізіледі.[1, Б.30]

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ивахин Е.И. Ручной мяч. /Лечебное пособие для секций коллективов физкультуры//. М: 2016.
- 2 Игнатъев В.Я. Гандбол пособие для ИФК. М: ФиС, 2016.
- 3 Клузов Н.П. Ручной мяч в школе. Пособие для учителей. М: ФиС, 2018.
- 4 Клузов Н. П. Тактика гандбола. М.: ФиС, 2016.
- 5 Кудрницкий В. Н. Гандбол. Минск: «Белорусе», 2014.

ӘОЖ 685.633.2

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ДЕТСКОМ САДУ

Аюмова Е.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м. **Шекербек С.Қ.**

Основной формой обучения ребенка движениям и развития физических качеств являются физкультурные занятия, проводимые в детских садах 3 раза в неделю. В холодное время года и неблагоприятную погоду два из них организуются в помещении, одно – на воздухе, во время первой прогулки. В теплое время все три занятия проводятся на воздухе.

Помимо физкультурных занятий два раза в неделю во время прогулки дети занимаются подвижными играми и физическими упражнениями. "Эта форма работы включает меньше общеразвивающих упражнений, в остальном же подбор материала и методика их организации схожи с физкультурными занятиями".

Основное внимание на занятиях, проводимых на воздухе, уделяется ходьбе, бегу, разнообразным видам прыжков, езде на велосипеде. Играм в бадминтон, баскетбол. [1,145 с].

"Зимой содержание занятий на воздухе составляют: ходьба на лыжах, ходьба и бег по снежному валу со спрыгиванием, метание снежков в гори-зонтальную, вертикальную, движущуюся цель и на расстояние, скольжение на ногах по ледяной дорожке с разнообразными упражнениями (приседания, ловля предметов, повороты и т.д.), катание на санках, используются более динамичные движения, чем в теплое время года".

"Физкультурные занятия в помещении включают упражнения на развитие равновесия, лазания, метания в цель и другие виды движения, а также упражнения статистического характера, способствующие развитию выносливости и силы: висы с опорой на одну или обе ноги, непродолжительное удержание позы в неподвижном состоянии и т.д. Однако их

применение должно быть строго регламентировано в связи с тем, что дети быстро утомляются". [3,215 с].

"В конце физкультурных занятий осваиваются упражнения на расслабление, которые предупреждают утомление, успокаивают функциональные системы организма. Известно, что лучше всего организм восстанавливается, когда заторможенные центры энергично включаются в деятельность, а активно действующие - переходят в пассивное состояние. Лучшим положением тела для этого процесса является горизонтальное, когда все функции снижены, расслаблены конечности и позвоночник, и ребенок не затрачивает энергии для сохранения вертикального положения".

"Физкультурные занятия обычно организуются в первой половине дня. Если они проходят на воздухе, то их можно место в режиме дня в разные сезоны года различно. Летом – в начале первой прогулки, когда температура воздуха не достигла наивысшей величины".

В холодный период занятия целесообразны в конце первой прогулки, перед обедом, что позволяет детям переодеться в физкультурный костюм один раз, перед занятием, и снижает возможность заболеваний, так как после физической нагрузки, вспотев, дети не остаются на воздухе.

В конце каждого квартала проводят контрольно-учетное занятие, цель которого - выявить степень усвоения детьми программного материала.

В те дни, когда запланировано физкультурное занятие, проводятся физические упражнения и подвижные игры длительностью 10 – 15 минут. Во время второй прогулки их нужно планировать ежедневно. Одежда детей в этом случае лишь облегчается, они не переодеваются в физкультурную форму. [2,130 с].

Содержание подвижных игр физических упражнений во время прогулки материал по развитию движений, освоенных на предыдущих занятиях. Закрепляются двигательные умения и навыки, предусмотренные программой. Проводятся эстафеты, 1 – 2 подвижные игры, в сочетании с которыми используются любые движения: ходьба на лыжах, езда на велосипеде, метание, прыжки, элементы игр в футбол, баскетбол, бадминтон, городки.

На прогулках, как правило, вначале организуются физические упражнения, а затем игра. "Например, сначала прыжки в игровой форме "с кочки на кочку", а затем игра "Найди свой домик". При сочетании подвижных игр со спортивными упражнениями порядок их проведения может быть обратным - вначале игра, чтобы разогреть детей ("Мы веселые ребята" и другие), а затем - ходьба на лыжах, катание на санках, езда на велосипеде". [4,174 с].

В содержание подвижной игры могут быть включены различные движения. В игре "Поезд" дети "приезжают" в лес; а там бегают, прыгают и т.д.

Не рекомендуется включать, особенно во вторую прогулку, общеразвивающие упражнения, их достаточно много в недельном цикле, и они не вызывают такого, интереса, как игры.

По содержанию такие занятия могут иметь следующие варианты:

1. "Разновидности ходьбы, бега, танцевальных шагов, перестроений, и передвижений в построении; 2 – 3 общеразвивающих упражнения; подвижные игры или эстафеты; успокаивающие упражнения (ходьба в медленном темпе или спокойная игра, упражнения на расслабление или дыхательные упражнения)".

2. "Вместо 2 – 3 общеразвивающих упражнений проводится один вид движения на расслабление или дыхательные упражнения, прыжки, метание, лазание, элементы танцев"

3. "Три подвижные игры (например, "Ровным кругом", "Ловушка", "Эстафета с бегом по гимнастической скамейке)".

4. "Индивидуальные игры с мячами или скамейками, ракетками для бадминтона: очень подвижная и спокойная игра".

5. Общеразвивающие упражнения с предметами или без них, которые входят в программу утренника, физкультурного праздника, подвижная игра и успокаивающие упражнения.

6. "Упражнения лежа в постели после сна, затем игра или эстафета, хо-ровод или танец".

7. Комплекс упражнений ритмической гимнастики. [5,58 с].

При выполнении упражнений после сна не рекомендуется использовать комплексы утренней гимнастики и общеразвивающие упражнения. После воздушной ванны в движении переходят к водным процедурам. Можно провести точечный массаж и самомассаж стоп. Зимой проводить их рекомендуется в хорошо проветриваемых помещениях, летом - на воздухе.

Сравнительно длительное наблюдение за детьми показало, что детей можно разделить по уровню проявления двигательных возможностей.

Дети с высоким уровнем физической подготовленности (условно назовем их группой "А") характеризуются быстротой и уверенностью действий, при неудаче не отступают от цели, прилагают все усилия для достижения результата, умеют своевременно принимать решения, находить целесообразный способ действия, сдерживать свои чувства и желания, когда этого требуют задания. Они высоко активны и самостоятельны при выполнении упражнений, умеют слушать воспитателя, выполнять указания и поручения. Перед такими детьми важно лишь поставить задачу и обсудить план ее выполнения, организационные вопросы они решают самостоятельно.

Детям со средним уровнем физической подготовленности (условно назовем группой "Б") свойственен разнохарактерный тип поведения. Одни на занятиях возбуждены, беспокойны, но все делают с полной самоотдачей, стремясь утвердить себя. Другие отличаются уравновешенностью, но даже при постоянном побуждении воспитателя выполняют упражнения недобро-качественно, уклоняются от заданий, требующих длительного волевого на-пряжения.

Некоторых характеризует безразличное отношение ко всему, занятии они никому не мешают, но и им ни до кого и ни до чего нет дела. Есть и та-кие дети, которые проявляют педантичную исполнительность в выполнении рекомендаций воспитателя, но при неудачах или ошибках снижают актив-ность и не обращают внимания на качество выполнения задания.

Дети с низким уровнем физической подготовленности (группа "В") на занятиях почти не прилагают усилий, чтобы заставить себя работать. Многие ведут себя так, будто требования или необходимость мобилизоваться для успешного выполнения заданий их не касается. В ситуациях, требующих решительности, энергичности действия, они проявляют медлительность, недостаточную уверенность, неспособность преодолеть чувство страха. При неудачах они испытывают состояние угнетенности, им свойственно неумение подавлять в себе отдельные желания. Лишь в несложной обстановке они проявляют активность, которая при возникновении трудностей уступает место более привычным формам поведения (пассивность, безразличие и т.п.).

Неодинаковые двигательные-волевые возможности детей требуют индивидуально - дифференцированного подхода к ним. Его сущность заключается в том, что воспитатель, руководя коллективной деятельностью детей, соединенных в группы по уровню их физической подготовленности, учитывает индивидуальные проявления каждой группы и каждого входящего в нее ребенка, обращая особое внимание на усвоение рациональных способов выполнения детьми движений. [6,112 с].

Список используемой литературы

1. Аракелян О.Г., Карманова Л.В. Ежедневные физические упражнения в старшей группе детского сада. Армянская ССР, 1980 – 145 с., ил.
2. Адашкевич Э.И. Баскетбол для дошкольников. М.: "Просвещение". 1983 – 130 с.
3. Арагофская Э.И., Резанова В.Д. Физиология и физкультура. М.: "Про-свещение". 1968 – 215 с., ил.
4. Вавилова Е.Н. Учите прыгать, бегать, лазить, метать. М.: "Просвеще-ние". 1983 – 174 с., ил.
5. Веселая З.А.Игра принимает всех. Минск, Польша. 1985 – 58 с., ил.
6. Гришин В.Т. Игры с мячом и ракеткой. М.: "Просвещение". 1982 г. – 112 с., ил.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

**Шәріп Қ.Б.
Достова Ф.С.**

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент **Кужагулова Г.Е.**

Қазақстан Республикасының білім беру мен тәрбиелеудегі мемлекеттік құжаттарында оқушының рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін ашу, адамгершілік пен салауаттылықтың берік негіздерін қалыптастыру, әрбір оқушыны дамыту үшін жағдайлар жасау міндеті, сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру мәселесінің қоғам талабынан туындап отырғандығы жан-жақты қарастырылған.

Қазақстан Республикасының "Білім туралы" заңында басым бағыттар нақты көрсетілген. Атап айтқанда:

- жеке тұлғаның, рухани және күш-қуаттың мүмкіншілігін дамыту, салауатты өмір салтының берік қағидаларын қалыптастыру, тұлғаны дамыту үшін жағдай жасау арқылы оның зерде-санасын байыта түсу;

- өз Отаны – Қазақстанды сүйе, азаматтық пен патриотизмге тәрбиелеу, мемлекеттік рәміздері мен халықтық салт-дәстүрлерін құрметтеу;

- әлеуметтік және отандық мәдениет жетістіктерін игеру, республикада тұратын басқа да халықтардың әдеп-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінің тарихын жете білу, мемлекеттік, орыс, шетел тілдерін меңгеру т.б. Осы міндеттерді іске асыруда мектептен тыс мекемелердің, сыныптан тыс жұмыстардың атқаратын рөлі зор. Өйткені, бұл ұйымдарда сыныптан тыс жұмыстарда бала мен жасөспірімдер мемлекеттік бағдарламалар мен тұжырымдарға сәйкес жалпы адамзаттық құндылықты игеріп, мәдени – тынығу әрекеті негізінде өзі туған халқының тарихы мен мәдениетімен сусындайды.

Болашақ ұрпақ тәрбиесі барлық уақытта әр қоғамның көкейтесті мәселесі болып келген. Ал қоғам деңгейі қандай болса, мектептегі білім беру сапасы да соған лайық болмақ. Қоғамның алдына қойған мақсатына сәйкес білім беру жүйесінің өзгеретіні педагогикалық ғылымдар тарихынан белгілі. Себебі, қоғам – тапсырыс беруші, ал мектеп – осы тапсырысты жүзеге асырушы педагогикалық жүйе. Бұл мәселелер, ең алдымен оқушыға деген көзқарастың өзгеруіне алып келетіні түсінікті. Себебі, тәрбие үдерісі тек шәкірт үшін ұйымдастырылып, қызмет етеді. Егер оқушы осы үдеріс барысында мақсатты іс - әрекет жасамаса, онда тәрбие үдерісінің нәтижелі болуы екіталай. Тәрбие үдерісінің нәтижелілігі оқушы бойында қандай өзгерістер болғандығы тұрғысынан, яғни оның қандай білім мен дағдыларды игергені, оның психологиялық дамуы, әдеті мен тәртібінде қандай ілгері жылжу белгілерінің болғаны, ғылыми – диалектикалық көзқарасының қандай дәрежеде қалыптасқандығы т.б. тұрғысынан бағаланатыны да анық.

Сыныптан тыс жұмыс оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуге, шығармашылық, зерттеушілік, танымдық қабілеттерін дамытуға, ықпал етуге, адамның жаңаша қалыптасуына көмектесуге негізделінген. Сыныптан тыс уақытта жан-жақта ойластырылып істелген жұмыстар оқушылардың білімін толықтыруда, мәдени шараларға қызығушылығын арттыруда, тәрбиелеу жұмыстарын пәрмендендіре түсуде атқаратын қызметі өте зор. Оқушылардың сабақтан кейінгі бос уақыттарын дұрыс шешу, ұйымдастыру мәселесі көп жағдайда сынып мұғаліміне тікелей қатысты. Сыныптан тыс жұмыстар тәрбие ісімен ғана шектелмейді. Оқушылардың бос уақыттарындағы іс-әрекеттерінің ойластырып ұйымдастырған сыныптан тыс жұмыстар олардың бойындағы танымдық күш және қабілеттерін арттыруға, білімін кеңейтуге, білімге деген ынтасын өсіруге зор ықпал етеді, себебі,

- сыныптан тыс жұмыстар – педагогикалық үдерістің құрамды, маңызды, қажетті, бір бүтін бөлігі;

- сыныптан тыс жұмыстар оқу үдерісімен бөлінбейтін байланыста жатады;
- олар жеке тұлғаны тәрбиелеуде, оқытуда бірін-бірі толықтырады, байытады;

Сыныптан тыс жұмыстарды өткізу, атап айтқанда, оқушылардың оқу-танымдық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін ұйымдастырылған шараларды жоспарлағанда, оқушыларға саналы еңбек етуге, бір-бірімен қарым-қатынас жасай білуге, өзін қоршаған ортаны тани алуға, сабақта алған білімдерін тәжірибе жүзінде іске асыра білуге үйрету қажет. Сонымен қатар, ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыстар мынадай оқу-танымдық міндеттерді орындағанда нәтижелі шешіледі:

- оқушылардың әр түрлі іске қызығушылығын және қабілеттерін, шеберліктері мен дағдыларын қалыптастыру;
- оқушылардың бойында маңызды қоғамдық істерді, мінез-құлықтарды және іс-әрекеттерді дұрыс қалыптастыру;
- оқушылардың өзіндік білімдерін көтеруге тәрбиелеу, бос уақыттарын орынды және қызықты ұйымдастыруға әдеттендіру;
- оқушылардың бос уақыттарындағы іс-әрекеттері мен сабақтан тыс жұмыстардың түрлерін біріктіріп сәйкестендіру, сабақта алған білімімен байланыста жүргізу.

Сыныптан тыс жұмыстардың нәтижелі болуы үшін көрсетілген міндеттер бір-бірімен табиғи бірлікте қаралады, бірінсіз-бірін шешу мүмкін емес, бұл - кешенді міндет, сондықтан, кешенді шешуді қажет етеді.

Мәдени-тынығу әрекеттер оқушылардың сабақтан тыс уақыттағы танымдық іс-әрекеттерін жетілдіруге бағытала отырып, педагогикалық жолмен ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыстардың мынадай түрлерін айқындап көрсетеді. Олар:

- оқушылардың білім дәрежесін арттыру, олардың бос уақытқа деген саналы қатынасын тәрбиелеуге бағытталған және ой еңбегін дұрыс та пайдалы ұйымдастыруға көмектесетін жұмыс түрлері (әңгімелесулер, жиындар, көрмелер т.б.);
- ұжымдық, танымдық әрекеттерін қалыптастыратын түрлері (таңертеңгіліктер, кештер, викториналар, конкурстар, саяхат, кітапханаға бару);
- оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға тәсілдендіретін, танымдық белсенділіктерін арттыратын түрлері (әр түрлі үйірмелер, тіл дамыту сағаттары, мерекелер, ойындар).

Сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың мәдени-тынығу әрекеті жөніндегі білім деңгейлерін анықтауда мұғалімнің міндеті ерекше. Ол сыныптан тыс жұмыстарда мәдени-тынығу әрекеттерінің барлық функцияларын орындаушы, идеялық тәрбие беруді ұйымдастырушы, басқарушы және ол мынадай мәселелерді шешеді:

- оқушыларға қабілеттеріне қарай бағыт-бағдар беру;
- оқушылардың мәдени-тынығу әрекетіне көзқарастарын, белсенділіктерін, тәртіп және мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру;
- тәжірибе жүзінде әрекеттерін ұйымдастыру, жан-жақты дамыған жеке адам тәрбиелеу мен оқушылардың қарым-қатынасын ұйымдастыру.

Бүгінгі заманның талап-тілегімен үндесіп жатқан қазақ дана-ғұламаларының әлеуметтік қызмет туралы пайымдаулары да қазіргі қоғамдық мәдениетті дамытудың маңызды түрі болғандығының дәлелі.

Жеке тұлға әлеуметтену барысында өзін-өзі тәрбиелеуге, істеген ісіне жауап беруге, яғни өзіндік сана-сезімінің қалыптасуына өзі ықпал ете алады. Дегенмен де, адамның әлеуметтенуі - өмір бойы үздіксіз болып отыратын үдеріс. Әлеуметтену деңгейі еңбекке дейін, еңбек ету қарсаңында және еңбектен босау кезеңі тәрізді үш кезеңнің барысында қалыптасады. Бұл үш кезеңнің қайсысында болмасын адамның танымдық, эмоционалдық және еріктік компоненттері дамиды. Адам әлеуметтену барысында белгілі рөлдер атқарып, сол рөлдер арқылы әлеуметтік ортада белгілі орын алады. Әлеуметтену үдерісінің мазмұны

жалпы қоғамдық, ұжымдық, халықтық және ұлттық мазмұнға ие болады. Себебі, бұл қоғамдық категориялар өзінің болмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына байланысты өзіндік талаптарын, жүріс-тұрыс нормаларын адам бойына дарытуға тырысады [1].

Жеке тұлғаның қалыптасу үдерісіне бірден-бір әсерін тигізетін – қоршаған ортасы, яғни қоғам. Кез-келген адам бала дүниеге келгеннен бастап қоғамдағы болып жатқан құбылыстарды қабылдау арқылы өзінің ойлау қабілеті, санасы, мінез-құлқының және басқа да қасиеттерінің реттелуіне жол береді. Сондықтан да тұлғаның қалыптасуына және дамуына бірден-бір ықпал етуші – қоғам.

Тұлға өзінің көздеген міндетін шешу арқылы қоғамдық мүддені де шешеді. Сол себепті тұлға мен қоғам бір-бірімен тығыз байланысты. Қоғамда болып жатқан құбылыстардың барлығы адамдардың қатысуы салдарынан пайда болады. Адамның қалыптасуына қоғам әсері қандай болса, қоғамдағы болатын және болып жатқан құбылыстарға адамның да әсері сондай. Әр адам өзінің қызметінде алға қойған мақсаттарын халықтың өмір қажетіне, тарихи кезеңге сай іске асыруға ден қояды. Соған жан-жақты араласу үшін өмір талабын жүзеге асырарлықтай қабілеті болуы керек.

Қоғам мүшелерінің қызметі, олардың әлеуметтік белсенділігі және соған сай сезімдері, көңіл-күйі, бағалы бағдарламалары теп еңбек саласында емес, мәдени-тынығу әрекеттерінде де көрініс табады. Мәдени-тынығу әрекеті – жеке адамның жан-жақты дамуының құралы ретінде қоғам талабынан туындап отырған күрделі мәселелердің бірі. Бос уақытта әр адам өзінің қабілет-қарымына қарай әрекет етеді. Шын мәнінде қоғамдағы мәдени – тынығу әрекетінің мәнін, оның дамуы заңдылықтарын жұрттың бәрі бірдей жете игеріп, түсіне бермейді. Сондықтан олардың мәдени-тынығу мәселесіне араласуы да сан қилы болады. Мұның бәрі адамның шынайы қабілетіне талпынысына, еңбегіне, мәдени және рухани дәрежесіне байланысты. Осындай жағдайда оның дүниетанымы мен сенімі, арманы мен талғамы, мәдени-тынығу әрекетіне деген ұғымы қалыптасады. Сондықтан сыныптан тыс жұмыстарда оқушының мәдени-тынығу әрекетін тиімді ұйымдастырудың міндеті – аса күрделі де жауапкершілікті іс. Қазіргі нарық қатынасында адамдарды еркін тәрбиелеу, әр тұлғаның өзіндік қасиеті мен икемділігін ашуға мүмкіндік беру, адамдардың өзін-өзі тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлуі қажет болып отыр. Осыған орай, біз шынайы тұлға қалыптастыру мәселелерін, мақсат-міндеттерін жаңаша түсіну, оқушыны – оқу тәрбие ісінің субъектісі ретінде тану, жан-жақты толық жетілген тұлға қалыптастыруды жалпы адамзаттық мәдени құндылықтарды игеруге бағыттаймыз. Тұлғаны өзін-өзі дамытуға, жетілдіруге қабілетті, өзгермелі, әлеуметтік құндылық деп қарастыру қажет. Тұлғаны бос уақытта тәрбиелеу әлемдік мәдени мұраны іс-әрекет арқылы қабылдау болып саналады. Мәдени-тынығу әрекетінің негізгі бөлігі адамдардың жаңа құндылықтарды жасау, мәдениетті жетілдіру, бір-бірімен қарым-қатынасқа түсу арқылы мәдени құндылықтарды игеруінен құралады [2].

Жаңа ғасыр белесінде болашақ ұрпақтарымыздың жаңаша өмір салтын рухани құндылықтар негізінде құрудың қажеттілігі: біріншіден, адамгершілік, руханилық, әсемдік, ақиқат, ізгілік, еркіндік, рахымшылдық, кешірімділік, әуелсіздік сияқты жалпы адамзаттық құндылықтардың өмірге еркін ене бастауы. Екіншіден, жалпы адамзаттық құндылықтар мен қатар, ұлттың өз мәдениетін меңгере отырып, әлемдік рухани ынтымақтастық рухта дүниежүзі елдерімен бейбітшілікті сақтауы. Үшіншіден, жаңа өмір салтына, оқушылардың жан дүниесін адами құндылықтар арқылы адамгершілік пен салауаттылықты берік орнықтыруы. Өйткені өмір салты, рухани мұра, адамгершілік, адами қасиеттер – адам баласының тіршілік құндылығы. Қазіргі өмір салтының айрықша ерекшелігі – мәдени-тынығу әрекетін қалың бұқара шығармашылығымен ұштастыру болып отыр.

Адамның тұлғалық ерекшеліктері ең бірінші мәдениеттен көрініс береді. Егеменді елдің алғанымыздың арқасында көптеген адамдар мәдениет пен рухани дамудың мәнін түсінбей, жағымсыз әрекеттерге нашакорлық ілімдік т.б. бой ұрды. Мұның себебі, адамның жан-дүниесінің қоғамдық өзгеріске ұшырап, құлдырауынан болды. Жастардың салауатты өмір салты тұрғысындағы өмір сүру көзқарасы да төмендеп, қоғамдық-әлеуметтік

мәдениеттен мүлде алшақтап кетті. Осыған сәйкес жаңа қоғам талабы тұрғысында тұлғаны қайта мәдени қалыптастыру мәселесі күллі адамзаттың игілігіне айналды.

Мәдени-тынығу әрекеті үнемі жеке-дара ойлануға, оны игерудегі білімді терең қолдануға уақыттың жетіспейтіндігін аңғартады. Мәдени-тынығу әрекетіндегі білімді өзіндік пайдалану мен қабілеттердің ерекшеліктерін дамытып, адамның мәдени байлықтарды шығармашылық меңгеруін ғана емес, оны жасау мүмкіндіктерін де кеңейтеді. Бұл мәселеге жеке-даралық тұрғыдан келуде әр жас мөлшерінің мәдени-тынығу сферасында бағалы бағдарлары, іс-шара құрылымы, мәдени қажеттіліктер мен мүдделердің өзіндік дамуы болашақтары бар. Мәдени іс-шараның өзі адамның жас мөлшері дамуының әр түрлі кезеңінде маңызға ие болып отыр.

Қазіргі кезде тәрбиелеу жүйесін дамыту үшін, оның жекелеген элементтерінің бір-бірімен тығыз байланысы тән. Халықтың білім беру және ақпараттандыру құралдардың жүйесін дамыту мәдени-ағарту орындары жұмысының тиімділігі тәрбиенің сапасына байланысты бола бастады. Тәрбиенің маңызды сипаты ретінде қатынас түсінігі озық педагогикалық негізгі ой бола тұрып, белгілі бір қызметте жеке адамның тәрбиесіне және нақты педагогикалық басшылықты жүзеге асыру үшін теориялық негіз ретінде қызмет етеді.

Әдебиеттер:

1. Стив Бартлетт, Диана Бертон. Білім берудегі зерттеулер. «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – Алматы, 2020. 22 бет.

2. Григг Рассель. Бастауыш мектеп мұғалімі: Шеберлікті шыңдау. «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – Нұр-Сұлтан, 2020. 246 бет.

ӘОЖ: 378.14.014.13:

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Шырынбек Т.

«Көркем еңбек және сызу» білім беру бағдарламасының
4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі: **аға оқытушы**

Сапарбаева Ұ.Ә.

Аннотация: Педагогические условия развития профессиональной компетентности студентов

Abstract: Pedagogical conditions for the development of professional competence of students

Кәсіптік білім беру жүйесіндегі білім беру техникалық және мен тәрбие жұмыстарының талапқа сай жетілдірілуі студенттердің болашақ кәсіби құзыретті маман болып қалыптасуына зор ықпал етеді.

Студенттердің тұлғалық әлеуетін анықтау және дамыту, білім берудегі жаңа басымдықтар ізгіліктік педагогика, әлеуметтік үдерістер мен тұлғааралық қарым-қатынастарды ұйымдастырудың ерекше формасы ретінде танылатын оқыту үдерісінің тиімділігін арттыру болып отыр.

Кәсіптік білім жүйесінде бәсекеге қабілетті маман қалыптастыру үшін, қазіргі таңда білікті маман даярлаушы техникалық және алдымен маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру керек.

Қазіргі заманның талабы болашақ кәсіби құзіретті маман осы ақпараттық қоғамнан қалыспай, жедел ойлаушы, жедел шешім қабылдаушы, ерекше ұйымдастырушылық қабілетті, нақты бағыт – бағдар беруші болып шығуы.

Қазіргі ғылыми дамуы оны дифференциялау және интеграциялау үрдісімен сипатталады. Ғылыми дифференциялануы деп кейбір ғылыми салаларының өзі дербес ғылыми ретінде танылып, тың мәнге ие болады. Ғылымның тоғысына олардың құбылыстар мен болмыстарды мінін анықтауды жалпы заңдылықтарын аныталып, зерттеудің ортақ ғылыми әдіс тәсілдері саралана түсінуі интерграциялау десе болады. Бұл педагогика ғылымының да тән құбылыс. Атап айтатын болсақ, соңғы кезде ғылымның дифференциялауы арқылы педагогиканың мына салалары даралық сипат бере бастайды:

- мектеп алды педагогика;
- жасөспірімдер педагогикасы;
- Жалпы білім беретін мектеп педагогикасы;
- Кәсіптік педагогика (кәсіптік мектепке педагогикасы);
- Мектептану (білім және оқу- тәрби мекемелерін басқару); т.б

Осыған орай кәсіптік педагогиканың өз салалары қалыптаса басталады.

- Бастауыш кәсіптік білім беретін педагогикасы (кәсіптік мектептер мен лицейлердегі тәрби мен оқыту мәселелерімен шұғылданады);
- Орта кәсіптік білім беретін педагогикасы (колледждердегі тәрбие және оқу мәселелерімен айналысады);
- Жоғарғы білім беретін педагогикасы (институт, университет және академияларда тәрбиелеу мен оқыту ісімен айналысады).

Атап кету керек, кәсіптік педагогика жалпы білім беретін мектеп ісімен шектеліп, жалпы педагогика аясында қала алмайды. Оның қалыптасуы, техниканың, ғылымның, экономика мен өндірістің өркендеуімен тікелей байланысты. Жалпы педагогика аясында кәсіптік педагогика іргелі ретінде мына салаларыда қамтиды:

- Жалпы және педагогикалық психология;
- Инженерлік психология;
- Еңбек психологиясы;
- Еңбек физиологиясы;
- Акмеология (кәсіптік шеберлік шыңнана жету туралы ғылым)

Бұдан басқа кәсіптік педагогика тиісті техникалық және экономикалық ғылымдарға да арқа сүйенеді.

Кәсіптік педагогиканың пәндік зерттеу нысандары мыналар:

1. Кәсіптік мектептерге тәрбиенің мақсаты мен өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, жалпы педагогика арасында сабақта жүргізілуді тиімділігін зерттеу;
2. Кәсіптік білім мазмұны;
3. Жеке тұлғаға ғылыми – техникалық білімнің және кәсіптік біліктілік дағдыларын қалыптастырудың өзіндік ерекшеліктерін меңгеру;
4. Кәсіптік білім беретін оқу орындарында оқу-тәрбие үрдісін басқару.

Жоғарғыда аталған мәселелерді тұжырымдай келе, кәсіптік педагогика саласына мынадай анықтама беруге болады.

Кәсіптік педагогика - жеке тұлғаға кәсіп пен кәсіптік біліктілікті қалыптастырудың заңдылықтарын зерттейтін, әлеуметтік сұраныстарын қанағаттандыратын ғылымының негізгі саласының бірі.

Педагогиканы философия ілімінің чех халқының педагогы Ян Амос Коменский (1592-1670) ажыратуға болмайтыны дәлелдеді. Ол кісі педагогиканы философиядан алып, оның ғылым ретінде қалыптасуына үлкен үлес қосты. Оның 1854 жылы Амстердамда шыққан « Ұлы дидактиканы кітап – педагогика саласына арналған тұңғыш ғылыми - педагогикалық еңбек болды. Ондағы айтылған пікірлер мен идеялар қазірге дейін өз мәнін жоғалтқан жоқ. Оның сыныптық білім беру жүйесі болса педагогикалық теорияның негізгі болып дамып келеді.

Кәсіптік педагогиканың негізгі категориялары (кәсіптік білім, кәсіптік оқыту және кәсіптік тәрбие) мен оның басты ұғымдары (кәсіп, мамандық, біліктілік және құзыреттілік, құзырлылық) оның тезаурусын құрайды.

Кәсіптік білім – бұл белгілі бір жүйеде кәсіп бойынша алынған білім, білік және дағды жиынтығы және оны тиісті кәсіптік ортада пайдалана білудің ережелері мен нормалары тәртібі.

Кәсіптік оқыту – бұл оқушы мен инженер-педагогтың кәсіп бойынша ғылыми-техникалық ілімді игеру мен кәсіптік білік, дағды қалыптастыруда бірлескен іс – әрекеті.

Кәсіптік тәрбие – оқушы мен инженер-педагогтың белгілі бір кәсіптік ортада жеке тұлғаның өзін-өзі алып жүру ережелері мен нормаларының жиынтығы қамтитын әлеуметтік құбылыс.

Кәсіптік педагогика негізгі ұғымына жаттатындар: кісіп, мамандық, біліктілік, құзыреттілік және құзырлылық болып табылады. Енді осыларға жеке анықтама берейік:

Кәсіп – қоғамдық еңбек бөлінісінің жалпы адамзаттық мораль нормалармен келісілген еңбек түрі және адамзат үшін материалды игеріліктер бастамасы. Кәсіпке саласына қарай еңбек бөлінісіне ие. Мысалы: слесарь кәсіби мына түрлерге бөлінеді: слесарь-құрастырушы; слесарь-жөндеуші; және аспасшы-слесарь т.б. сондықтан кәсіп саласы белгілі бір мамандықтар бойынша еңбек бөлінісіне ие болады.

Мамандық - белгілі бір кәсіп саласы бойынша шағын ауқымды еңбек түрін қамтиды. Кейбір кәсіп саласының қызметіне орац мамандандыру процесі жүргізіледі.

Кейбір кәсіп саласындағы мамандық қызметінде мамандандыру процесіде жүргізіледі. Мысалы: дәрігер кәсібініңоташы мамандығы және оның нейрохиртугия (бас сүйекке операция жасаушы) бойынша маманданады. Сөйтіп, мамантану – кәсіп қызметінің қарағанда ұғымы тар, ол мамантану – мамандыққа қарағанда әлдеқайда тар ұғым.

Құзыр- белгілі бір кәсіптік таным саласы бойынша шешім шығаруға лауазымдық құқы бар маман.

Құзыреттілік – тиісті кәсіп салсы бойынша білім, білік және дағдысы жоғарғы деңгейдегі қалыптасқан, оны саналы атқара алатын маманының қабілеттілігі.Құзыреттілік қалыптастыру болашақ кәсіби маманның студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ.

Студенттердің кәсіби құзыреттілік мәселелері туралы пікірлер кәсіби маман даярлау мәселелерімен айналысып жүрген отандық және шетелдік ғалымдар, педагогтар, психологтар еңбектерінде көрініс табуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дүйсембінова Р.Қ.Кәсіби педагогика: Оқулық: 2012. 296– 302 беттер.
2. Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. (монография). – Астана, 2001. -275 б.
3. К.Құдайбергенова «Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі» (ғылыми-практикалық конференция материалдары) Алматы-2008

ЖАСӨСПІРІМ БАЛУАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Абдумалик Н.Е

Tashenev University, Шымкент қ
Ғылыми жетекші –Ғ.М. Юсупов А.Р.

Қазақ халқының ерте кезде қалыптасқан спорт ойындарының бірі - қазақ күрес. Қазақ күресі - жекпе-жектің қазақ ұлтына тән түрі.

Ұлдардың бала кезінен жақсы көріп шұғылданатын спорттық жаттығуларының бірі - күрес. Қазақ халқының ежелден келе жатқан бұл спорт түрімен шұғылдануға арнаулы спорт құралдары мен күрделі ережелер аса көп қажет емес. Күресуге өзара келіскен екі бала тұра қалып күш сынаса береді. Күрескенде ойланып қимыл жасайтын, айлакер, батыл, өз күшіне сенетін бала әрқашан жеңіске жетеді.

Қазақ күрес-халық арасына кең тараған ұлттық спорт түрлерінің бірі. Қазіргі кезде ол жаңа түр, жаңа мазмұнға ие болып, жастардың сүйіп шұғылданатын спортына айналды. Қазақ күрес "жүректілер мен күштілердің мұрат тұтқан ісі" деп аталып жүр. Шын мәнінде де солай. Ерте кездерде қазақтың той-томалағы күрессіз өтпеген. Тіпті қазірдің өзінде жеткіншектер мен жасөспірімдер арасында кең таралған күрес (грек-рим, еркін күрес, т. б.) түрлерімен тұрақты түрде айналыспаса да, белдеспейтіндері, өсіресе ауылдық жерлерде, кемде-кем.

Қазақ күресі- спорттың бір түрі. Қазақ күресте түрегеп тұрып, тез қимыл жасалады. Кейде самбо, еркін, грек-рим күрестің, Орта Азия мен Кавказ халықтарының ұлттық күрестерінің айла-тәсілдерін де қолдануға болады. Ережеге сәйкес белден төмен, аяқтан, саннан ұстауға болмайды. Әдіс қолданғанда бір қолмен бәсекелесін белдіктен немесе шекпен, шапан жаға-сынан, жеңінен-ұстап, шалып, үйіріп, сүріндіру, итеру, жамбастап кеудеден асыра лақтыру т. б. тәсілдерді қолдануға болады. Бұрын Қазақ күресінде салмақ категориясы болмаған. Қазақ күресі 1953-70 ж. төрт салмақ категориясы бойынша жүргізілді. Қазақ ССР Министлігі Советі жанындағы физкультура және спорт жөніндегі комитет коллегиясының қаулысы бойынша, Қазақ күресте аса жеңіл (48-52 кг), жеңілдеу (52-57 кг), жартылай жеңіл (57-62 кг), жеңіл (62-70 кг), жартылай орта (70-78 кг), орта (78-87 кг), жартылай ауыр (87- 97 кг) және ауыр (97 кг-нан жоғары) деп бөлінген 8 салмақ категориясы белгіленді. 1973 ж. осы категория бойынша үздік балуандарға «Қазақ ССР-інің спорт шебері» атағы берілетін болды. Алғаш бұл атақты ауыр салмақты Манарбек Есімов (Талдықорған обл.), жартылай орта салмақты К. Рахимов (Алматы обл.) алды. Қазақ күрестен жыл сайын жас өспірімдер, жастар, ересектер арасында республика біріншіліктері өткізілумен қатар атақты балуан *Қажымұқан Мұңайтпасов* (1962 жылдан), Социалистік Еңбек Ері атағын 2 рет алған *Жакаев Ыбырай* (1968 жылдан) атындағы жүлделер сарапқа салынады. Қазақ күрестің атақты балуандары *Балуан Шолақ*, *Боранқұл* (Семей), *Тәжі Шәріпбай* (Қызылорда) т. б. есімдері халық арасында кең тараған.

1938 жылы колхозшылардың арасында қазақ күресінен республикалық спартакиада тұңғыш рет өтті. Содан бері талай мұз ереді. Жылдар жылжыды. Ата спортымыз бірталай кезенді басынан өткерді. Даму жолы даңғыл болды дей алмаспыз. Дегенмен бүгінде әлем чемпионатын өткізетін жағдайға жетіп отырмыз[4,80б.].

Қазақ күресі тарихымыздағы ертегі-аңыздарда кездесетін эпикалық батырлардың тұлғасынан бастау алатыны белгілі. Сонымен қатар күш атасы Қажымұқан, Балуан шолақ, Боранқұл, Битабар, Молдабай, Байғабыл секілді жауырындары жерге тимеген апайтөс балуандардың жекпе-жектері арқылы төл күресіміз жалғауын үзбей замана спортының төрінен орын алды. Ата күресімізден бүгінгі күнге дейін 5 рет Азия, 1 рет Еуропа және 3 рет әлем біріншіліктері өткізілді. Елордамыз Астана қаласында қазақ күресінен III әлем біріншілігі болып өтті. Боз кілем үстінде әлемнің 39 елінен келген екі жүзге жуық палуан бақ

сынады. Алты бірдей алтын медалді қазақстандықтар иеленсе, Моңғолия және Латвия палуандары бір-бір алтынды олжалады.

Сонымен қатар қазақ күресінен ересектер, жастар және жасөспірімдер арасында еліміздің ішкі біріншіліктері өтетін болса, күш атасы Қажымұқанға, ҚР еңбегі сіңген жаттықтырушы Бақытжан Жаңбырбаевқа және самбодан әлем біріншілігінің күміс жүлдегері Ерзат Түкеевке арналған дәстүрлі халықаралық жарыстар жалғасын үзбей келеді.

«Түйесі жоқ ауылға тайлақ атан көрінер» демекші, қазақ көп шоғырланған облыс, аудан орталықтарында өзге спорт түрлеріне көңіл көп бөлініп, төл күресіміз бүгінде кенжелеп қалған жайы бар. Осы олқылықты оңалтар уақыт жетті.

Еліміздегі қазақ күресі федерациясы төл өнерімізді туған жерімізде ғана емес, әлем аренасына шығару жолында аянбай еңбек етуде.

Серік Түкеев мырза басшылық ететін дүниежүзілік қазақ күресі федерациясының алқалы отырысында төл күресіміздің болашағы төңірегінде көптеген келелі мәселелер көтеріліп, шешімін тауып келеді. Дегенмен өкімет тарапынан қолдау көрсетілмесе, тың ізденістер тұйыққа тірелері хақ. Өкінішке орай, «жаны ашымастың басы ауырмас» демекші, көңілге қонымды нәтижелер әлі де болса, көрінбей тұр. Сол себепті қазақ күресіне қырын қарамай, ел болып елендеп, жұрт болып жұмылып әлемге танытуға жәрдем беріп, белсене жұмыс істейтін уақыт жетті.

Күрестің даму кезеңдері бойынша кеңес дәуіріне тарихи жорыққа аттанатын болсақ, бұл күрес түрінен 1928 ж. және 1936 ж. бірінші және үшінші Бүкілқазақстандық спартакиадаларында жарыстар өтті, ал 1938 жылы бірінші республикалық колхозшылар спартакиадасында жарыстар өтті.

Күрестің ұлттық түрі «күрестің » даму тарихы қазақ халқының тамыры тереңнен тартылатын тарихымен тұтасып жатыр. Түрлі бас қосулар мен мереке тойлар спорттың осы түрінің сайысынсыз өткен емес. Күші басым түсіп, жеңіске жеткен балуандар халықтың төбесіне тұтар құрметті адамына айналған. Қазақтың ұлы батыры Қажымұқан есімі қазақ халқының тарихына ғана еніп қойған жоқ, сонымен бірге спортшылардың әлемдік элитасының қатарына кірді.

Бүгінде қазақ күресі құлашын кеңге жайып келе жатқанын бәріміз білеміз. Осы уақытқа дейін ұйымдастырылған байрақты бәсекелердің бірде-бірі Қытай палуандарынсыз өткен емес. Шыңжан-Ұйғыр автономиялық өлкесіндегі басшылық қызметте жүрген А.Керімбай, Н.Әбілмәжин сынды азаматтардың қолдауымен қазақ күресі Қытайдағы ең беделді жарыстардың бірі - аз ұлттардың спартакиадасына енгізілді. Ханзулардан бөлек 55 ұлт өкілдерінің ұлттық спорттары топтасқан спартакиада маңыздылығы жағынан олимпиада ойындарынан кем емес десе де болады. Бұл додаға қазақтың бәйге, көкпары және күресі еніп, шығыстағы сан түрлі ұлт өкілдерінің қызу қолдауына ие болды. Спартакиадада өлкеміздің атынан сынға түскен 6 қазақ жігіті өз салмақтарында бірінші орынды жеңіп алды. Жуық арада Қытайдан қазақ күресі қауымдастығы ашылады. Сол бағытта жұмыстар жүргізілуде. Бұйыртса, дүниежүзілік қазақ күресі қауымдастығына мүше болатын күн де алыс емес. Осы жылы Азия біріншілігін Қытай жерінде өткіземіз деген жоспар бар. Бұл идеямызды дүниежүзілік қазақ күресі қауымдастығына президенті Серік Төкеев те қолдады[5,114б.].

Қазақ күресі - күрес түрлерінің ішіндегі төресі. Оны бәрі мойындайды. Еркін күрес, грек-рим күресі, дзюдоға қарағанда, біздің күресіміз әлдеқайда мықты әрі тартымды. Бүгінде әлемде кең тараған кейбір күрес түрлерін дамытамыз ба әлде қоя саламыз ба деген мәселе қозғалып жүр. Мәселен, грек-рим күресі жанкүйерге қызықсыз спорт түріне айналып кетті. Ал күрестің болашағы бар. Дамытуға болады. Толық зерттелмеген әрі жаңа әдіс-тәсілдері көп.

«Қазақша күрес» бойынша бірінші ірі жарыс 1938 жылы ауыл шаруашылығы аймақтары арасындағы спартакиада аясында өткен. Сол сәттен бастап жарыс дәстүрлі түрде республика қалаларында тұрақты өткізіліп келеді. Ірі Халықаралық турнирлер 1952 және 1975 жылдары Азия аймағы спортшыларының қатысуымен өткізілді. Ұлттық күрестің дамуы

Қазақстан егемендік алғаннан кейін жаңа серпін алды. 1991 жылдан бастап республикалық чемпионаттар мен біріншіліктер жыл сайын өткізілетін болды.

2004 жылы Қазақтардың Берлиндегі Бүкіләлемдік Құрылтайында конференция болып, сонда «Қазақша күрес» күресі бойынша халықаралық федерация ұйымдастырылды. Федерацияның президенті - Түкиев Серік Адамұлы.

2005 жылы Ресейде (Алтай өлкесі) «Қазақша күрес» күресі бойынша I Азия Чемпионаты өтті. 2005 жылы қарашада Астанада ҚР Президентінің жүлдесіне «Қазақша күрес» күресі бойынша ірі халықаралық турнир болды. Оған әлемнің 25 елінен 100-ден аса спортшы қатысты. Олардың қатарында Германия, Түркия, Голландия, Франция және басқалары бар. Биылғы жылдың шілдесінде Монғолияда «Қазақша күрес» күресі бойынша II Азия Чемпионаты өтті. 2011 жылы тамызда қазақша күрестен Қазақстан біріншілігі болып өтті.

Бұл ойын адамның денесін ширатып, бұлшық еттерді қатайтады, төзімділікке, батылдылыққа, ептілікке, керек кезінде тез ойланып, әдіс таба білуге машықтандырады. Қазақ күресі күш жетілдіретін спорт. Сонымен қатар ол қорғанудың ұлттық өнері («Самбо»). Қазақ күресте адам өзін еркін ұстап, өз бойындағы күшін, әдісін түгел пайдалана алады, мұнда шалу, жата тастау, арқалай тастау, қол байлап күресу, салмақпен басу, тіресу, ашадан алу, аяқтың басымен іліп тастау, жамбасқа алып иіре лақтыру, белінен қысып, тірсектен шалу сияқты әдістердің бәрін де қолдануға болады. Палуандар кілем үстінде; арнаулы жазық жерде, тегістегі қар үстінде белдесіп күресе береді. Ойынның ережесі бойынша қимыл үстінде адамға зақым келтіре күш жұмсауға, дөрекілік жасауға болмайды. Күрес бір жақтың талассыз жығылуымен және жауырыны жерге тигізілуімен аяқталады.

Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми және әдістемелік деректерге шолу жасалды, мұндағы ең маңызды кезеңдер: ұлттық спорт түрлерінің жастардың дене шынықтыру құралы ретінде танылуы, қазақ күресінен бірыңғай ережелердің қабылдануы, салмақ дәрежелеріне бөлу, Бүкілқазақстандық спартакиадалардың бағдарламасына енгізілу және қазақ күресінен Қазақстан чемпионаттарының өткізілуі, қазақ күрестен дайындау тәжірибесі мен техникасының Қазақстанда еркін күресті дамытуда қолданылуы, қазақ күресінен бастап басқа спорттық күрес түрлерінде жоғары нәтижелерге жеткен атақты Қазақстан балуандары, қазақ күресі жөніндегі ғылыми және әдістемелік жұмыстардың жариялануы, қазақ күресі мамандығының дене шынықтыру және спорт бойынша мамандар дайындау бағдарламасына енгізілуі, осы пән бойынша бағдарламалар мен оқу құралдарының әзірленуі, төсбелгі және куәлік берілетін «қазақ күресінен спорт шебері» нормативінің енгізілуі.

XX ғасырдың 20-жылдарына дейін қазақ күресте салмақ дәрежесі мен жас мөлшеріне қарай бөлу болмаған. Салмақ дәрежесіне және жас мөлшеріне қарай бөлініп күресу осы кезеңде ене бастады деп жеткізеді Е. Әлімханов.

Күрес ережелері ел арасында ауызша тарап, оның негізгі шарттарын балуандар талассыз мойындаған, бірақ арасында бар айырмашылықтарын алдын ала өзара келісім бойынша белгілеп қабылдаған[6,461б.].

Қазақ халқының әр аймақта күресу тәртіптерінің айырмашылығын алысу киімінен де белгілеуге болады. Мысалы, зертеушілер қазіргі еркін күреске ұқсас кеуде жалаңаш белбеусіз күресу түрін, шапан киіп белбеу буынып күресу түрін, белбеуді жалаңаш кеудеге буынып күресу түрін, күртеше киіп күресу түрін және жалаң аяқ отырып (төрттағанда) күресу түрлеріне бөледі.

Грек-рим күресінің халықаралық ережелері 1896 жылы қабылданып бірінші Олимпиядалық ойындарынан бастап бағдарламасына кірген. Ол грек-рим (франциялық) күресі Европада кәсіптік күрескерлердің өнерлерімен кең тарғандықтан болған. Бірақ, салмақ бойынша бөліп күресу 1906 жылдан басталған, сонда 1911 жылына дейін тек қана үш салмаққа бөлінген.

Балалық шағынан қазақтың ұлттық күресінен жекпе-жектерге жие қатысқан, ал 1904 ж. Петербургте И.Лебедев мектебіне қабылданған, онда 2 жыл оқыған Қажымұқан Мұңайтпасов кәсіби француз күресінің жарқын өкілі болып табылады. Ресей мен Европада

өткізілген француз күресінен бірнеше кәсіби біріншілікті, сонымен қатар АҚШ-та еркін күрестен біріншілікте ұтты. 1927 жылы (Қазақ АКСР ОАК) оған спортқа сіңірген еңбегі үшін «Қазақ халқының батыры» құрметті атағын берді.

1970 жылы Қазақтың дене тәрбиелеу мәдениеті институтында алғашқы рет қазақ күресі мамандығы енгізілді, соған байланысты көптеген әдістемелік жұмыстар, қазақ күресі техникасы мен әдісінің жіктелімі, тәсілдерін үйрету әдістемесі, қазақ күресінен мамандар дайындау жөніндегі оқу құралдары, оқулықтар мен бағдарламалар шығарылды.

1971 жылы ҚазССР Спорткомитетінің қаулысы бойынша «Қазақ ССР-нің спорт шебері» атағы енгізіліп, қазақ күресі бойынша төсбелгі мен куәлік қоса тапсырылатын болады.

Қазақстандағы ұлттық спорт түрлерінің даму мәселелері ҚР-ның 1999 жылғы «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңында Қазақстандағы халықтық ойындар мен ұлттық спорт түрлерін дамыту мәселелері ашылған.

90-шы жылдары жарыстардың ережелерін және киім нысанын жетілдіруге көп көңіл бөлінді, қазақ күресіне арналған киім нысанын спорттық күрестің басқа түрлерімен айырбастауға жол беруге болмайтыны атап өтілді.

Б.Жаңалин жасаған қазақ күрес жарыстарының ережесін 1993 жылы ҚР Туризм, дене тәрбиесі және спорт министрлігі бекітті. Киім нысаны жеңі қысқа кеудешеге өзгертілді, ал 1997 жылы нысандық киім мен жарыстардың ережелерін жетілдіру қорытындылары бойынша Е.Әлімханов кандидаттық диссертациясын қорғады[7,236].

Қазақстандағы ұлттық спорт түрлерін қаржыландыру мәселелері дене шынықтыру және спорттың белсенді түрлерімен шұғылдануға, салауатты өмір салтына, қозғалыс белсенділігі мен бұқаралық дене шынықтыру-сауықтыру шараларына республика тұрғындарын кеңінен тарту мен жұмылдыру тәсілі ретінде «Қазақстан Республикасының 2007-2011 жылдарға арналған дене шынықтыру және спортты дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы» бойынша қарастырылады.

Қазақстан жастарының осы спорт түрімен шұғылдануға деген құлшынысы күрестің едәуір дами түсуіне, спортшылар шеберлігінің қалыптасуына, жастардың қазақ күресімен бұқаралық сипатта шұғылдануына, халықаралық және олимпиадалық спорт күресі бойынша жоғары жетістіктерге жетуіне ықпал етеді.

Қазіргі кезде күрестің жеткен деңгейі – бірнеше елде тұрақты түрде дамып келе жатқан халықаралық спорт түрі болғандықтан, жүйелі түрде халықаралық жарыстар, континенттік және әлемдік жарыстарды ұйымдастыру мен өткізу талап етіледі. 2005 жылы Ресейде және 2006 жылы Моңғолияда қазақ күрес бойынша Азияның I және II чемпионаттары өткізілді. 2007 жылы Азияның III чемпионатында Қазақстанда өткізілген (Сәтбаев қаласы) Моңғолияның, Қытайдың, Өзбекстанның, Тәжікстанның, Қырғызстанның, Түркіменстан, Ресей мен Қазақстан командалары қатысты. 2009 жылы қазақ күресі бойынша Қызылдорда қаласында (Қазақстан) өткен Азияның V чемпионатында біріншілік үшін әлемнің 10 шақты елінен келген күрестің дәстүрлі қатысушылары – атап өткен командаларымен қоса Иран және Сирия командалары күш сынасты. Қазақ күресі бойынша әлем чемпионаттарында қатысқан командалардың саны тіптен көп. 2006 жылы Алматы қаласында өткен қазақ күресі бойынша біріншілікте әлемнің 42 спортшысы шайқасты. 2008 жылдың қарашасында Орскіде (Ресей) қазақтың ұлттық күресі бойынша II әлем біріншілігі болып өтті, оған әлемнің 20 елінен ең мықты палуандар қатысты. 2010 жылдың қазанында Астана қаласында қазақ күресінен III әлем біріншілігі өтті (30-дан астам елінен палуандар қатысты).

Күресетін палуандар жаңадан енгізілген ереже бойынша жасына қарай 3 топқа, салмағына қарай 8 категорияға бөлінеді. Күрес мерзімі ересектер үшін 10 минут, жас өспірімдер үшін 5 минут. Кейде жығылған адамды басып жатып, жауырынын жерге тигізу шарт емес. Бұл күрестің басты шарты - күшін, әдісін асырып, талассыз жығу. Кейде жыққан адам жығылған адамның басынан аттап «күш алу» деген байырғы жеңіс белгісі жасалады. Қазақша күрес аудандық, облыстық, республикалық спартакиадалардың программаларына кіргізілген, спорттық командалары бар ресми түрде жұрт таныған өнер.

Қазақ күресін спорттық күрестің басқа түрлерімен салыстыруда кейбір тәсілдер тобының түрлерін қолдану техникасында, жиілігі мен нәтижелігінде елеулі айырмашылықтар анықталды. Мәселен, күрестің басқа түрлерінде (еркін күрес, самбо, дзюдо) «иықтан асыра тастау», сирек кездесуден басқа, қарсыластың қолы (жеңі, жағасы) мен аяғын ұстап алып орындалса, қазақ күресінде қарсыластың аяғын ұстауға тыйым салынады. Бұл жағдайда «иықтан асыра тастау» қарсыластың қолынан ұстап, оның ішкі жағынан не сыртынан сүңги және кеудеге таянып не кеудеше, не белбеуінен ұстап орындалады.

Грек-рим (кәсіби француз) күресінің тек бір өкілі ғана 20, 30 және 40-шы жылдарда Қазақстан және Орта Азияның аумағында күшін, өз өнерін белсенді түрде көрсетті, ол Қажымұқан Мұңайтпасов. Бірақ, ең алдымен, қазақ күресі өкілі болғандықтан төрттағандық күрессіз, қарсыласының жауырнын тігізіп бірінші лақтырғанға дейін ұстасуларға шыққан, грек-рим күресінен секцияларын ашпаған[8,73б.].

Қазіргі жас палуандар да «қазақ батыры Қажымұқан рухы қолдасын!» деп бозкілемге шығады. Жалпы, Қажымұқан атамыз әншейін палуан емес, ол - ұлттың қайсар мінезі, жарқылдаған намысы мен аспандаған абыройы, телегей күші мен сұсы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бектурганов О.Е., Донбаев А.Б., Камбаров Н.К., Агадилов А.Е. Техника, применяемая на соревнованиях по борьбе казах-курес // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: респ.ғыл.тәжір.конф.мат. (20-21 мамыр 2010 ж.). – Алматы: ҚазСТА, 2016. – 220б.

2. Донбаев А.Б., Саутов Р.Т. Национальные виды спорта в системе физического воспитания молодежи Казахстана // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: респ.ғыл.тәжір.конф.мат. (20-21 мамыр 2010 ж.). – Алматы: ҚазСТА, 2015. – 95б.

3. Донбаев А.Б. Анализ технико-тактических действий борца // Современные проблемы теории и практики физической культуры и спорта: материалы 3 междунар.научно-прак.конф. (8-10 сентября 2010 г., Чолпон-Ата). – Бишкек, 2012. – С. 82.

ӘОЖ 674.031.798.23

ЖАСӨСПІРІМ ЖАСТАҒЫ САМБОШЫЛАРДЫ СПОРТТЫҚ ДАЯРЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Джолдасбеков Н.Н

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші –ғ.м. **Юсупов А.Р.**

Самбо күресі арқылы жасөспірімдердің дене даярлығын арттырудың теориялық негіздері

Қазақстан жерінде самбо күресі 1973 жылдан бастап өрбіді. Самбо — жапон халқының ұлттық күресі бола тұрса да дәл бүгін бүкіл әлемге аты әйгілі болып өркендеп отыр. 1961 жылы Халықаралық Олимпиядалық Комитеттің шешімі бойынша самбо күресі Олимпиядалық ойындар қатарына енгізіліп, қазір дүние жүзінде 200-ге жуық мемлекеттің басын құрайды. Қазақстан самбо федерациясы 1993 жылдан бері Халықаралық федерацияның құрамында. Біздің елімізде ең алғашқы самбоның негізін салушылар: Алматы қаласынан — Владимир Пак пен Қарағанды қаласынан — Анатолий Малкин. Самбо күресінің басқа күреске қарағанда өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары да көп, осыған қарамастан самбоның біздің елімізде өркендеуіне үлкен үлестерін қосқан: Павлодар қаласында — Батырбек Сейсенбаев, Семей қаласында - Төлеуғазы Әміржанов Алматылық - Абулхайр Байбосынов, Жексенбай Саламатов, Алексей Атаев, Руслан Базоркин; Батыс

Қазақстанда -Тілек Хамзиев сияқты т.б. жаттықтырушыларымыз. Күншығыстың даныпшандығын, мәдениетін, қаһармандығын ала келген самбо күресінің өзіне тән ерекшеліктері өте мол. Самбо күресі XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрді. Жапонның жаста болса ұлы ұстаз өзінің ақылдылығын, ержүректілігін таныта отырып, дзю-дзюцу және басқа да күрес түрлеріне шолу жасай отырып, бір-біріне ұқсас әдіс-тәсілдерге өңдеу, іріктеу жүргізе келе осы самбо күресін өмірге алып келді. Жас маман самбоның дінін, ережесін — жан мен тәннің үйлесімі, жарасымы деп тұжырымдады. Дзигаро Кано самбо — жауыздың қолы емес, онымен айналысқан адамға ізгілік, имандылық, адамгершілік қасиеттерін үйретеді, — деп түсіндірді. Токио қаласының қақ ортасынан 1882 жылы Дзигаро Каноның ұйымдастыруымен "Кодакан" атты самбо мектебі ашылды. Жаңа ашылғанда небары жиырма шаршы метр жерді алып жатқан жаттығу залы қазіргі таңда дүние жүзіндегі ең ірі самбо мектебіне айналып отыр. Жыл сайын бұл мектепте Дзигаро Каноның құрметіне дәстүрге айналған халықаралық жарыс өткізіледі. Біздің спорт мамандарының айтуы бойынша бүгінгі таңда Жапонияның жеті миллионнан астам адамы самбо күресімен жүйелі түрде шұғылданады екен. Жапон халқы өздерінің ұлттық өнерін насихаттау үшін қаржының қиындығына қарамастан өздерінің білікті мамандарын жүздеп, мыңдап ел-елге аттандырып отырды. Олар самбо туралы оқулықтар мен еңбектерін барлық тілдерге аударып, оның таралуына бар күштерін салды [2,166.].

Біздің Қазақстан самбошыларының арасынан КСРО-да топ жарып бүкіл Еуропаны мойындатқан тұңғыш балуанымыз Марат Әзімбаев еді. Марат Әзімбаев Еуропаның Жастар біріншілігінің жеңімпазы, Қазақстанның бірнеше дүркін чемпионы атағын иеленген. КСРО-ның жастар біріншілігінде жеңімпаз атанды да, өкінішке орай Марат Әзімбаев күресті ерте аяқтады. Марат Әзімбаевтан кейін қазақтың даңқын көкке көтерген Қайрат Мысықбаев ағамыз болды.

1996 жылғы Атлантада өткен Олимпиадалық ойындарда өнер көрсеткен балуандарымыз: Руслан Сейілханов, Серік Шәкімов, Серік Әлімжановтар өкінішке орай жүлделі орындарға іліне алмады. Әйтсе де (2000 ж.) Сиднейде өткен Олимпиадалық ойындарда жақсы өнер көрсеткен балуанымыз Айдын Смағұлов Қырғызстан елінің олжасына қола жүлдеге иеленсе, сондай-ақ, Базарбек Донбайев бесінші орынды иеленді. Самбо күресі десе ішкен асын жерге қоятын біздің білікті мамандарымыз да аз емес, олардың қатарында: Алматыдағы Азия самбо федерациясының вице-президенті, Қазақстанға еңбек сіңірген жаттықтырушы - Рысбек Байбосынов, Халықаралық дәрежедегі төреші, еңбек сіңірген мемлекеттік жаттықтырушылар: Әбілхайр Байбосынов, Николай Патапеня, Манарбек Таутанов, Жексенбай Саламатов, тағы да басқа бапкерлеріміз бар. Қазіргі самбо құрама командасының бас бапкері Бостан Жаңбырбаев. Павлодар қаласынан Темірхан Әмірбеков пен Оңтүстік Қазақстаннан Серік Оңғарбаевтың самбоға қосқан еңбек үлестері өте мол. Бүгінгі таңда біздің балуандарымыз Азияны аузымызға қаратып, қазақ халқының даңқын көкке көтеріп жүр. Осы азаматтарымыз қазақтың қанымен, күш-қуатымен, ақыл-ойымен әлі талай елді мойындатады деген үмітіміз бен сеніміміз зор.

1.2 Самбошылардың дене дайындығы мен технико-тактикалық дайындықтарының әдістемелік негіздері

Спортшылардың дене дайындығының әдістемелік негіздері. Спортшылардың жаттығу кезеңінің жүйесінде жалпы дене дайындығын, тактикалық және психологиялық дайындықтың әр түрлі міндеттерін шешуде, арнайы дене дайындығы маңызды орын алады.

Ерекше күштің және арнайы төзімділіктің дамуын қамтамасыз ете отырып, ол спортшының қозғалыс әрекеттерін ырғақты-жылдамдық құрылымының қалыптасуына, ұтымды спорттық техниканың бекітілуіне ықпал етеді.

Н.В.Зимкинаның зерттеу жұмысында - қозғалысты және вегетативті функциялардың гармондық қатынасы көрінісінде, қозғалыс координациясының жоғарғы дәрежесі болса әрекет дәл берілген қозғалыс актісіне қажет және де өте қатал жүйелілікпен тек сол бұлшық

еттер ғана жиырылатыны көрсетілген. Бұның барлығы спортшының арнайы дене дайындығы кезеңінде, орындар алдында қозғалыстық координациялық құрылымы негізгі жарыстық жаттығулардың координациялық ерекшеліктерімен байланысына ықпал ететін жаттығуларды қолдану қажет екендігін айтады. Бұл дене сапаларын бір мезгілде дамыта орындалатын, спорттық техниканы да жетілдіретін, кездесетін ықпал ету негізіне жауап беретін өзіне тән үйлесімді жаттығулар [4,160б.].

Жарыстық жаттығуларға бір мағыналы сәйкес келетін тек жарыстық жаттығудың өзі ғана болғандықтан, кездесетін ықпал ету негізін бақылай отырып, басынан бастап жаттығуды спортшының барлық үдеуші мүмкіндіктерінің пайда болу жолымен (ең жоғарғы әрі нақты жағдайларда) өткізу қажет, ал бұл - ғылыми зерттеулердің мәліметтері және жаттығу тәжірибесі көрсеткендей, қозғалыс дағдысының берік тұрақтануына және спорттық нәтижелерге лайықты болуына әкеледі. Соңғы айтылған қозғалыс дағдысының және спорттық нәтиженің тұрақтылығының шарасыздығы жаттығу сабақтарында тек жатыстық жаттығуларды қолданған жағдайда, спортшының өсіп келе жатқан Мүмкіндіктерін көрсету жағдайында кейінгі жаттығу жүктемесінің көбею барысында қозғалыстық жетілуді бәсеңдетіп, міндетті түрде жағымсыз факторлардың пайда болуы туралы қорытындыға әкеледі.

Адамның қозғалыс қызметінің құрылуы және жетілуінде қиын бет алыс актілерінің әрбір кезеңінен олардың қалай орындалуы туралы мәліметтер түспегенде, қозғалыс әрекеттерін жүзеге асыру Мүмкін емес болса, солай болғандықтан бұл қызметтің реттелу мәселесінің шешуші маңызы бар. Афферентті синтез афферентті сигналдар білімі кезеңінде жинақталады және "тиым салатын" онсыз Мүмкін емес кері байланыс қиындықтың әр түрлі дәрежедегі жасалған қозғалыс актісінің теңбе-теңдігі міндетті шарт болып табылады. Онда спортшының дайындалғандылығын жетілдіруге қажет жағдайлардың бірі болып, жаттығу кезеңінде жедел мәлімет принципін сақтау немесе қозғалыс әрекеттерінің орындалу сапасының бағасын объективизациялауға Мүмкіндік беретін, қосымша бағадарларды қолдануда камтитын кері байланыс болып табылады. Олай болса адамның қозғалыс қызметін құру және жетілдірудің негізгі жағдайына жасалған шолу мынандай қорытындыға келіп тоқталуға Мүмкіндік туғызады: тандап алған спорт түріндегі осы қызметтің жетілуі үшін белгіленген арнайы дене дайындығының кезеңі үш негізгі әдістемелік принциптердің негізінде жүзеге асырылуы керек: үйлесушілікпен, реттілікпен және жедел мәліметпен.

Егер жарыстық қызмет спорттық нәтижемен және бір мезгілде дайындықтың дәрежесімен тығыз байланысты екеніне көңіл аударсақ барлық Мүмкіндіктер бойынша дайындық дәрежесінің және жарыстық қызметтің бағаларының арасында өзара байланыс бар [5,116.].

Спортшының техникo-тактикалық шеберлік дәрежесін анық көлемді талдау әдістерімен анықтау үшін спорттық жекпе-жектер тәжірибесінде табысты және сәтсіз орындалған техникалық әрекеттердің қарым-қатынас есебінің негізіне тиісті сондай-ақ техникалық әрекеттердің уақыт бірлігіне немесе бүкіл кездесу барысындағы жалпы көлемді есептеу әдістемесі кеңінен қолданылады.

Дене және техника-тактикалық дайындығының кезеңі (2-курс). Спорттық жаттығуда дене және техника-тактикалық дайындықтың түрі маңызды орын алатындығы белгілі. Дене дайындығының құрылымдық бөліктері жалпы және арнайы дайындықтар болып табылады. Егер жалпы дене дайындығына көп жылдық жаттығулардың бірінші кезеңінде сабақ уақытының 60%-і бөлінсе, онда қазіргі кезеңде бұл цифр дене дайындығының арнайы әдістерімен және жобамен теңбе-тең бөліністі [6,236.].

Күрес түрлерінің техникасын оқудың бастапқы кезеңі техника-тактикалық тәсілдердің қалыптасуының, сабақ уақытына шамамен 80%) кеткен тереңдетілген мазмұнымен толықтырылды.

Спорттық жетілдіру кезеңі (3 курс) көлемі бойынша арнайы дене дайындығының (40% сабақ уақыты), техника-тактикалық және жарыстық (40%) әдістерімен маңызы бірдей. Бұрынғыша жалпы дене дайындығы 15%) орын алады. Негізгі әдістерге жарыстық және

белдесу әдісі деп аталатын карсыласының салмағы артық күші жағынан айтарлықтай басым болатын палуандармен белдесуі жатады. Жарыстық әдіс техникалық тәсілдерді жетілдіру мақсатында, спортшыға белдесуді нақты әрекеттерді (күлай тастау, жамбас арқылы, арқаға салып лақтыру және басқа) қайталай қолдану арқылы ргізіледі. Бақылау және жарыстық белдесулер жарыс ережелерінде растырылған ұзақтықпен кең қолданылады.

Спорттық шеберлік кезеңі (4-курс) студенттерге жоғарғы дәрежелер мен порттық атақтарды орындауға бағытталған. Осы мақсатта Мүмкіндік болғанша арнайы және жоғарғы оқу орны аралық жарыстардың саны өседі, сондай-ақ арыстық сипаттағы бақылаудың белдесулердің саны өседі (30%>). Арнайы дене дайындығы күрес тәсілдерінің негізгі және "сүйікті әдіс" деп аталатын өзіндік-күшті дене жаттығуларымен жетілдіріледі, яғни бұл кезеңдегі дене дайындығы қатаң және мақсаты бағытталған мазмұнға ие (оқу уақытының 30%) басты көңіл (20%>) кілем үстіндегі жағдайды бағалай білетін және карсыласқа кездейсоқ әсер ететін және жеңісті қамтамасыз ететін тиімді тәсілді, техника-тактикалық дайындыққа бөлінеді. Бұл үшін, студенттердің қаншалықты игергенін байқау үшін теориялық әңгімелесулер карапайым педагогикалық бақылау мен ойлаумен жүргізіледі:

карсыластың спорттық-техникалық дайындығының, дәрежесін бағалай білу;

оның ұнатпайтын тәсілдері мен әлсіз жақтарын аша білу;

алдау әдістері мен күресті жүргізу тактикасын таңдау арқылы бағалауды жүргізе білу (шабуылдау, қарсы шабуылдау, қорғану).

Спортшылардың техника-тактикалық дайындығы мен ойлауының негізгі қозғаушы күші бізге берілген үлгідегі жарыстардағы жазбаша өзіндік, талдауға шығу болып табылады:

1. Жарыстарға шығудағы өзіндік баға.

2. Жеңісті қамтамасыз ететін қозғаушы күш.

3. Атаулы жарыстардағы жеңіліс немесе белгілі табысқа жетпеу себептері.

4. Келешектегі дайындыққа қандай өзгерістер енгізу керек?

Жаттықтырушыға жазбаша талдау - есеп беру негізінде студенттер жасаған талдау мен келесі оқу-жаттығу процесіне нәтиже сәйкес келетін өңдеулерді енгізуді міндетті түрде жасау керек Мұны Мүмкін болған жағдайда көп уақыт алатын барлық жаттығатын топтардың алдында жүргізу керек. Егер Мұндай Мүмкіндік болмайтын болса, жекеленген тәртіппен немесе 2-3 студентпен жүргізу керек.

Алматы қаласының климаттық факторларын және жоғарғы оқу орындағы оқу процесінің ерекшелігін ескере отырып, палуандарды дайындаудың әр кезеңі (оқу жылы) төрт өзара байланысқан мезоциклден тұрады. Мезоциклдерде спорттық жаттығудың төрт жылдық циклінің құрамында түрі өзгеріп отыратын өзінің мақсаты мен мазМұны бар (1-2-3-4-курс).

Палуандарды дайындаудың кезеңдік құрылысы үлгісінің жобасы.

Әр мезоцикл спорттық жаттығу жалпы жолы теориясының құрылысының қабылдағанындай микроциклдерге негізделінеді және өзіндік ерекше мақсаттар мен мазМұндарға ие. Олар жаттығу процесінің жүйесіне байланысты мезоциклдің жылдық циклінің құрылымындағы сияқты, төрт жылдық дайындық құрылымында да түрлерін өзгертіп отырады. Үқсас өзгерістер тұтас дайындықтың алғашқы топтарында - жеке жаттығу сабақтарында және ең алдымен палуандардың спорттық-техникалық дайындығының деңгейіне байланысты жүреді (жаңадан бастағандар, СШК, спорт шеберлері).

Қыркүйек-қараша айларының аралығында (жалпы жетілу мезоциклінде) дене жаттығуларын орындаудың уақыт бойынша көлемі біртіндеп ұлғаюда [7,346].

Жаттығудың апталық циклінде, үштен тұратын ұйымдасқан сабақтардың бір-екеуі айналмалы әдісті қолдану арқылы, төмендегідей ұйымдасқан-әдістемелік үлгі түрінде өтеді:

1. Дене қыздырудың жалпы жетілуі.

Оқу жаттықтыру сабақтарының қорытынды бөлігінің бірінші жартысында жарыс әдістерін қолдануы Мүмкін (қол күрестіру, гир көтеру, кермеде керілу және басқа да дене жаттығулары мен тапсырмалары). Осылайша маңызды педагогикалық тәсілдердің бірі оқу топтарын дене дайындығы жағынан біркелкі мөлшерлі. Оқу топтарына, екіден тұрақты командаға бөлу болып табылады. Жаттығу тапсырмалары мен тестердің варианттары

бірнешеу; қай команда кермеде көп тартылады, жерден қол күшімен көтеріледі, гирді сығымдайды және т.б. Мысалы, "ойын техникасында", оқытушылар бес балдық жүйемен бағалайтын күрес тәсілдерінің дұрыстығы мен әсерлі орындалуы негізгі маңызға ие.

Қорытынды бөліктің екінші жартысында изометрлік дене жаттығулары бұлшық ет жүйесі мен қозғалыс икемділігіне негізделген жаттығулар кең түрде қолданылады.

Жалпы дайындалу мезоциклі (желтоқсан-қаңтар) Ол палуандардың дене сапасы деңгейін қажетті қалыптастыруға және палуандардың техникалық тәсілдерін одан әрі игеру мен жетілдіруге бағытталған. Жаттығу әдістері көлемінің едәуір өсуі студенттер ағзасының Мүмкіндігінің функционалды қалыптасуы мен жан-жақты дене сапасының өсуіне негізделген мақсатқа сәйкестелінеді.

Арнайы дайындалу мезоциклі (ақпан-наурыз). Ол жарыстарға қатысу дайындығының тапсырмаларын шешеді жаттықтыру сабақтарының мазмұнын, спортшылардың дайындығын жекелей есеппен олардың көлемі мен мөлшерлемесінің қарқыны еркін көрнектілігін шешеді. Бірақ, бұл мезоциклде басты тенденция оқу-жаттығу процесінің сапасының төмендеуіне әкеп соғатын, жаздық сынақтық сессияға дейін спорттық қалыпты иелену Мүмкіндігіне бағытталған арнайы дайындалу және тактика-техникалық дайындалу интенсификациясында болып отыр.

Жарыстық мезоциклі (сәуір-мамыр)

Студенттік және басқа жарыстар күнтізбегінен және оларға әр спортшының дайындық дәрежесіне байланысты болатын әртүрлі, арнаулы бағытталған жаттығу микроциклдерінен тұрады. Бірден-бір маңызды мәселелердің бірі, студенттердің оқу процесінен қол үзуді керек ететін қажетті сандарын қамтамасыз ету болып табылады.

Әдебиеттер

1. Пархамович Г. Основы классического самбо . Пермь: Урал-Пресс ЛТД, 2013.-236б.
2. Игумнов С.Е., Подливаев М.А. Основы методики обучения в спортивной борьбе. -М: Физическая культура и спорт, 2016. -16б.
3. Лапутин А.М. Обучение спортивным движениям. -Киев: Здоровья, 2016.56б.

ӘОЖ 821.512.122 (729)

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ДЕНГЕЙІ, ПОЭТИКАЛЫҚ ҚУАТЫ

Байжұманова Б.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Омаров Н.К.**

XXI ғасыр әдебиетінің көркемдік деңгейін, поэтикалық қуатын зерделеу үшін, оны өткен әдебиеттің бағдарында сабақтастықта зерделеп, әдеби мұраға бүгінгі таным түсінік тұрғысынан қарап, олардың көркемдік қуатын студенттерді адамгершілік қасиеттер мен идеялық ұстамдылыққа үйретудің құралы ретінде оқыту, қарастыру қажет.

Қазіргі қазақ прозасын, оның ішінде қазақ романдарын зерделеуде тақырыпқа сәйкес әдебиеттанудағы ғылыми-теориялық, әдістемелік еңбектерге сүйене отырып жұмыс жүргізген тиімді болмақ. Мысалы, әдебиеттегі дәстүр мен сабақтастық мәселесіне қатысты талдаулар жүргізгенде, қазақ романының туу, қалыптасу, өркендеп қанат жаюын талдаған іргелі еңбектерді басшылыққа алу тиімді болмақ.

Роман жанрының туу, өсу жолдарын қарастыру, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу ісімен қатар жүрді. Ол жайлы «Қазақ совет әдебиеті тарихының очерктері» (1949, 1958), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (3 том, 1967) және «Қазақ әдебиеті тарихының» жаңа нұсқасында (7-8-9 томдар, 2004-2005) жанрларды зерттеумен байланысты арнаулы тараулар берілді. Олардан

басқа жанрды арнайы зерттеулер қатарында Е.В.Лизунованың «Современный казахский роман» (1968), А.Тұрысбектің «Реалистік роман және типтік характер» (1970), Ж.Ысмағұловтың «Облик современника» (1970), Н.Ғабдуллиннің «Замандас келбеті» (1972), М.Атымовтың «Қазақ романдарының поэтикасы» (1975), Б.Шалабаевтың «История казахского романа» (1975), Р.Бердібаевтың «Қазақ тарихи романы» (1979), Т.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» (1999), Ж.Дәдебаевтың «Жазушы еңбегі» (2001), З.Бисенғалидің «XX ғасыр басындағы қазақ романы» (1997), М.Хамзиннің «60-80-жылдардағы қазақ романы (стиль және типология мәселелері)» (1997), «Қазіргі қазақ романы» (2001). Т.Рахымжановтың «Романның көркемдік әлемі» (1997), Б.Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), Г.Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» (2003) атты еңбектерін [1] атауға болады.

Жоғары мектептегі оқыту үдерісінде қазіргі тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдарын оқытуда қазақ романдарының авторларының шығармашылық жолы жайлы жекелеген докторлық, кандидаттық диссертациялармен әдеби сын мақалаларды негізге алу студенттерді ғылыми ізденушілік, шығармашылық бағыттағы жұмыстарға бағдарлап отыруға, болашақ кәсіби мамандардың әдеби білім мазмұнының толығына септігін тигізері анық. Білім мазмұнын белгілі типті оқу мекемесінде арнайы оқытуға таңдалып алынған білім, біліктілік және дағдылардың нақты жүйесі деп түсіндіруге болады.

Бұл жүйеге студенттердің белгілі интеллектуалдық, әлеуметтік және рухани дамуын қамтамасыз ететін қоршаған орта, қазіргі заман өндірістері, мәдениет және өнер туралы білім; білім алудың интеллектуалдық және практикалық біліктіліктері мен оларды қолдану тәсілдері; танымдық іс-әрекет, теориялық және практикалық мәселелерді шығармашылықпен шешу дағдыларын меңгеру кіреді. Білім мазмұны категориясы адамдарға белгілі табиғат, адам, қоғам туралы білімдері, белгілі іс-әрекет тәсілдерін орындаудағы адамға тән біліктіліктер туралы алынған білімдері; қоғам алдында туындайтын жаңа мәселелерді шешу тәжірибесі; өмір, табиғат, қоршаған орта тағы басқалар туралы ойлары көрсетілген әлеуметтік тәжірибені бейнелейді. Бұл айтылғандар әдебиетті өмір оқулығы ретінде оқытқанда жүзеге асатыны анық.

Білім мазмұнының қайнар көзі – материалдық және рухани мәдениетте бекітілген адамзаттың әлеуметтік тәжірибесі болса, білім мазмұнын қалыптастырудың ұстанымдары оқытудың мазмұндық және процессуалдық жақтарының бірлігімен сәйкестікте қарастырылады.

Мәселен, біздің зерттеу жұмысымыздағы роман жанрын қарастырудың өзіндік ерекшеліктері көркем шығарманың мазмұндық көлемін игертумен бірге, қазіргі әдебиетіміздегі дәстүр мен сабақтастық мәселесін, тарихи, уақыттық, қоғамдық танымға деген авторлық жаңаша пайымдауларын, көзқарасын талдауға үйретуге құрылады.

Мысалы, ХХІ ғасырда жазылған романдардағы тақырыптардың бұған дейінгі кезеңдердегі игерілуі, сол кезеңдегі авторлық ұстаным, тақырыптардың бүгінгі күнмен салыстырмалы түрде талдау қажеттігі көрсетіледі. ХХІ ғасыр қазақ романдарын оқыту мазмұны қазақ әдебиетін жоғары мектепте оқытудың типтік бағдарламасымен анықталады. Бағдарлама оқытушылардың ХХІ ғасыр қазақ әдебиетінен білім берудің жетекші құралы болып табылады. Бұл ретте әдіскерлердің ескеруі тиіс маңызды мәселе алға шығады.

Ол – классикалық қазақ әдебиеті мен қазіргі қазақ әдебиетінен берілетін білім мазмұнын түбегейлі жаңа тұжырымдамалық негізде қайта жүйелеу. Қазіргі таңға дейін ЖОО білім беру жүйесінде мұндай маңызды мәселе шешімін таппай келе жатыр. ХХІ ғасыр қазақ әдебиетін, оның ішкі қалыптасу үрдістері мен даму үдерістері тәуелсіздік идеясына қалай негізделгендігі де жеткілікті деңгейде зерттелмей келеді.

Әдебиеттану ғылымы тұрғысынан ішінара зерттелгенімен, сол монографиялық зерттеулердің әдістемелік негізде жүйелеу қалыс қалып отыр. Бұл өз кезегінде жоғары мектеп дидактикасының үлкен бір саласы – білім мазмұнын іріктеу мен сұрыптауға байланысты екендігі сөзсіз. Сондықтан, қазақ әдебиетінің тәуелсіздік жылдарындағы

жинақталып келе жатқан қазынасы ретінде ХХІ ғасыр қазақ романдарын меңгерту, сұрыптау, ЖОО бағдарламасына енгізу, талдау әдіскерлік шеберлікті, мол тәжірибені қажет етеді.

Аталған мәселені әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеуқенов: «Әрине, жаңа кезең көркем кітабының бәрі бірдей қалам ұшына іліккен жоқ. Кейбір татымды туынды әртүрлі себеппен назарға түспей қалды да. Түспей қалуының бір себебі, әдебиет тарихы баспа жүзін көрген шығарманың құнын айырмай, шетінен тықпалай беруді көтермейді. Қазір не көп – қағаз топаны көп. Проза әлеміне де, өлең өлкесіне де кіруге лайықсыз, әдебиетпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын шалажансар шимайлардың бүгіндері қаптап кеткені жасырын емес. Қара нөпірім басылым арасынан ауыз тұшырлық кісі қызығарлық дүниені айырып алудың өзі бірталай жұмыс. Дәмі жоқ, татуы жоқ сүреңсіздіктің насихатталуы бос әурешілдік. Сондықтан кітапта бүгінгі тәуелсіздік әдебиетінің әжетке жарайтыны, жілігі татиды дегендері ғана іріктеліп талданды» [2], - деп атап көрсетеді.

Мемлекет білім беру орындарына мамандарды дайындау үшін тапсырыс береді. Пәннің оқу бағдарламасы мемлекеттің сол тапсырмасына сүйене отырып қажетті білім мазмұнын сұрыптайды. ХХІ ғасыр қазақ прозасының роман жанрының даму тенденциясынан берілетін білім мазмұнын анықтау және оны оқыту әдістемесі бойынша алда тұрған екі міндет бар:

1) 2000 жылдан бергі кезеңде дүниеге келген озық идеялы және эстетикалық құндылығы мен тілдік-танымдық қуаты зор көркем туындыларды сұрыптау; сол арқылы білім алушыларға Тәуелсіз Қазақстанның айқын бейнесі мен болмысын таныту, тәуелсіздік мазмұндағы әдебиетте таңбаланған қазақтық әлеуметтік мәдени кодтарды меңгерту;

2) Егемен ел, тәуелсіздік мұраттары мазмұнындағы жаңа ғасырдағы қазақ әдебиетінің роман жанрының дамуын меңгерту арқылы студенттерге көркем әдеби талдаудың жаңа тұжырымдамасын, әдеби шығармаларды талдаудың жаңа ұғымдық аппараттарын қалыптастыру.

Кеңестік дәуірдегі қазақ әдебиеті туындылары сол кездегі негізгі әдіс – социалистік реализм әдісі арқылы талданып келгені белгілі. «Жағымды» және «жағымсыз» кейіпкерлердің оппозициялық талдануы арқылы кеңес заманының геройы туындап шығатын әдіс сол кездегі ең тиімді әдіс болып саналды. Ал қазіргі барынша шынайы, мүмкіндігінше өмірдің өзі алға қойып отырған тұрмыс күрмеулерінен шыға алатындай амал-тәсілдердің мектептегі, жоғары білім берудегі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне енуі өмір, заман талабынан туған жағдай. Біздің зерттеу жұмысымызда бұл мәселе ХХІ ғасыр романдарының даму сипат тақырыбында талданып көрсетіледі.

Атап айтқанда, ХХ ғасырдың соңы ХХІ ғасырдағы қазақ прозасындағы тәуелсіздік идеясы мұраттарының, ұлт руханиятының көркем прозадағы роман жанры арқылы көрініс табуы, көркем-рухани, эстетикалық жағынан дами түсуі Қ.Жұмәділов, М.Мағауин, Д.Досжан, Б.Мұқай, Т.Әбдіков, Қ.Мұқамбетқалиев, Ж.Шаштайұлы, Т.Нұрмағанбетов, Б.Нұржекеев, С.Елубай, А.Смайыл, т.б. қаламгерлердің туындыларында жан-жақты талданады[3].

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдарындағы тақырыптық ізденістер, жазушы ізденісі, авторлық тұлға, көркем мәтіндік құрылымды кейіпкерлер арқылы берілу жолдары осы кезеңнің барлық романдарына тән әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталады. Бұл ретте әдебиет теориясы бойынша меңгертілетін ғылыми аппараттар – терминдердің де жүйесі айқындалуы керек.

Қазіргі заман қазақ романдарын оқытуда, талдатуда әдебиеттанудың жаңаша терминологиясын кәсіби тұрғыдан студенттерге меңгертуде де жаңашыл әдістемелік ізденістер орын алуы керек. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін шолу түрінде өту көзделгендіктен, оқытушының өз бетімен студенттерге кең арналы білім беруіне қазіргі ақпараттық мүмкіндіктер мол екенін атап көрсеткіміз келеді. Сондықтан біз ұсынып отырған таңдау пәнінің оқу бағдарламасында аталып көрсетілген авторлармен шектелмей, кеңірек білім мазмұнын беруге ұмтылыс жасалып, әсіресе жас қаламгерлердің шығармаларын талдауға мән берілді. Көркем мәтінді талдау, түсіндіру, меңгерту әдістемесінде оқырман

студенттердің әдеби жанрлар мен тектер туралы, әдеби талдаудың жалпы әдістемелік нұсқаулықтарын білуі шарт.

Әдебиетті оқыту әдістемесіндегі өзекті мәселенің бірі - көркем мәтіннің алғашқы қабылдануы мен оның талдау үрдісінде тереңдене түсуінің өзара байланысы. Бұл мәселеде шешімін таппаған, талас туғызатын сұрақтар баршылық, сондықтан болашақ кәсіби әдебиетті оқытушы маман ретінде қалыптасуында студенттің өзіндік тәжірибесінің қалыптасуы да аса маңызды рөл атқарады. Көркем шығарманы талдау әлбетте оны қабылдаумен байланысты болады.

Қазіргі таңда көркем әдеби туындыны қабылдау мәселелері әртүрлі деңгейде зерттелді, атап айтсақ, әр түрлі жанрдағы туындыларды қабылдаудың кезеңдері мен негізгі ерекшеліктері, оқырмандардың аудиториясы, оқырмандардың қабылдау құрылымы, көркем туындыны қабылдау мен талдаудың өзара байланысы О.Ю.Богданова, Л.С.Выготский, Н.А.Демидова, Л.Г.Жабицкий, М.Г.Качурин, Н.О.Корст, А.Н.Леонтьев, В.Г.Маранцман, П.М.Якобсон, және отандық ғалымдар Т.Ақшолоақов, Қ.Алпысбаев, Б.Ө.Сманов, Т.Жұмажанова, А.Тамаев, Б.Жұмақаева, К.Құрманбай т.б отандық ғалымдардың еңбектерінде [4] қарастырылған.

XXI ғасыр әдебиет тарихындағы ерекше кезең, ол енді басталған тәуелсіздік жылдарындағы туған әдебиеттің даму үрдісінің даңғыл жолы және ғасырлар бойы жинақталған әдеби мұраның, өткен әдебиеттің дамуының іргетасы деп тұжырымдауымызға болады.

Тәуелсіздік – ата-бабамыздың аңсаған асыл мұраты, ұлттық мүддесі болып қазақ әдебиетінде таңбаланып қалса, қазіргі уақытта сол арман болған кезеңді ақын-жазушылар мақтанышпен жырлап жатса, ол мазмұн қазіргі студент жастардың рухани дүниесінде өз орнын алып, өз биігінен көрінуі тиіс.

Осы бағытта Қ.Жұмаділовтің «Прометей алауы», Қ.Мұқамбетқалиевтың «Тар кезең», Ж.Ахмади «Айтұмар», Н.Қуантайұлы «Қараөзек» және т.б. қаламгерлердің романдарында ұлттық тарихтың ақтаңдақ беттерінің қамтылуы, күрделі тағдырлы тарихи тұлғалар мен оқиғаларды әдеби үдерісті талдаудың жаңашыл әдіснамалық әдіс-тәсілдермен қарастыруға назар аударып отырып, жұмыста XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында жазылған романдарды тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасы заңдылықтары бойынша саралап талдау мынадай бағытта қарастырылды:

1. Роман жанрында тарихи шындықтың бейнеленуінің қазіргі уақыт аясындағы қамтылуы;

2. Жаңа заман романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік шарттылық жинақтауларының сабақтастығы;

3. Тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі; әдеби бейнелердің прототиптік негізділігінің мәні;

4. Кейіпкерлерді даралау мен мінездеудің психологиялық ерекшеліктері;

5. Романдардың идеялық-композициялық желісіндегі ұлттық этнографиялық сипат болмысы;

6. Тәуелсіздік үшін күрескен хандар, батырлар, ұлтымыздың көсемдерінің тарихи романдар арқылы сомдалуындағы көркемдік мақсат.

XXI ғасырдың қазақ әдебиетінде тәуелсіздің алғашқы жылдарында өзіне дейінгі дәстүрлі қалыптасқан көркемдікті дамыта отырып, жаңа тұрпатты әдебиет туындады. Бұл сипатта XX ғасырдың 90 жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазіргі қазақ әдебиетінің дамуында ұлт тарихының ежелгі замандардан қазіргі кезеңге дейінгі аралығында бұрын кең қамтылмаған ақтаңдақ беттерін зерделеп жазу үрдісі өрістеді. Сонымен қатар, көркем шығарманың мазмұны мен пішінінде бұрынғыдай саяси-идеологиялық қатаң бақылауға, шектеуге жалтақтап жазудан арылған хал-ахуал қалыптаса бастады.

«Адам-қоғамның басты құндылығы» деп бағаланып отырған қазіргі жаһандану жағдайындағы әдебиетте қаламгерлердің жазушылық шеберханасындағы сабақтастық пен олардың көркем шығармаларында көтерілген мәселелерге соны ізденістер, жаңа көзқарас

тұрғысынан қарау, қағаз бетіне түскен ой пікірлерді, ана тілінде жазылған әр жанрдағы туындыларды парықтау, пайымдау қажеттігі туындайды.

Әдебиеттер

1 Ысмағұлов Ж. Алтын ғасырдың ақ таңы. Электрондық ресурс. - Алматы: Арыс, 2019.- 496 б

2 Елеуменов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде(1991-2001 жылдар). – Алматы: Алатау, 2006.- 352 б.

3 Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары: Оқу құралы. – Алматы: 1995. – 227 бет

4 Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2018. – 512 бет

ӘОЖ 821.512.122-3(574)

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ПРОЗАЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРЫ

Мошкалова Б.К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Абенова Л.У.**

Жүсіпбек Аймауытов алдымен әңгіме жанрында қалам тербеді. Олар – “Бетім-ау, құдағи ғой” (1918), “Өмір деген осы ма?”, “Мысыққа ойын, тышқанға өлім” (1923), “Елес”, “Оралдан поезд өткенде”, “Қойшы тастамақ”, “Жаңа өмірге аяқ басты”, “Жедебайдың баяндамасы” (1924), “Жеті азбан”, “Көшпелі Көжебай”, “Жол үстінде”, “Әнші” (1925), “Боранды болжағыш әулие” (1926), “Ханалар тарихы” (1927), т.б.

Бұлардың көбі сол кездегі газет-журналдар: “Сарыарқа”, “Қазақ тілі”, “Жас қазақ”, “Лениншіл жас”, “Еңбекші қазақ”, “Ақжол”, “Қосшы”, “Терме”, “Әйел теңдігі” беттерінде жарияланған. Әңгімелерімен қатар бұл аталған баспасөз беттерінде Жүсіпбек қолынан шыққан өлеңдер, публицистикалық мақалалар, фельетондар да аз емес. Олардың көбі әлі жинақталып, бөлек кітап күйінде басылған жоқ.

Жүсіпбек әңгімелері, негізінен, жазушы өмір сүрген дәуірдің шындығын суреттеуге арналады. Оларда ел тұрмысындағы өзгерістер, адам психологиясындағы жаңалық, әлеуметтік теңсіздік және кедейлердің қатарға қосылуы, өнер тақырыбы, уақыт, заман туралы толғаныс, т.б. мәселелер сөз болады. Жазушы советтік шындықты кедейлердің теңдік алып, арқалы азамат қатарына қосылғанын көрсету арқылы бекіте түседі. Олардың жаңа қадамын құптайды (“Қойшы тастамақ”, “Жаңа өмірге аяқ басты”, “Оралдан поезд өткенде”).

Сонымен бірге революцияның саяси маңызын жете түсінбей жүрген белсенді типтер де Жүсіпбек қаламынан қағыс қалмайды. Әділетсіздікті, озбырлықты, зорлықты суреттегенде жазушы позициясы әділдікті жақтауға құрылады. Ол әлдінің әлсізге жасаған зорлығын (“Мысыққа ойын, тышқанға өлім”), өз ойы жоқ Көжебай сияқты көшпелі пікірлі жағымпаздарды (“Көшпелі Көжебай”) өткір шенейді [1].

Аласапыран, төңкерісті заманда өмір сүрген жазушының қоғамдағы кейбір әділетсіздіктерді көріп ойланатын да кезі болады. “Томаша көбелекті жейді, боз торғай тұрымтайға жем болады, құрт құмырсқаның аузына түседі, өрмекші шыбынды торға түсіреді, сұлу қызды жігіт алдап кетеді – осылардың сырына үңілген ол кейде дүние деген осы ма деген ойға қалады. Өмір бар жерде қайшылықты құбылыстар да болады. Оны түсініп бағалауға өнер адамының көрегендігі, сезімталдығы керек. Сондай қайшылықты шындықты

суреттеуде Жүсіпбек қаламының сатиралық уыты аса күшті. Оны біз “Елес” атты әңгімеден анық танымыз.

Жазушы мұнда қаламы жүрмей отырған журналистің ұзақ қиналыстан кейінгі көз алдына келген елес арқылы дәуірдің көп шындығын ашады. Елес оған заман талабын түсіндіреді, қоғамдық саясатты терең ұқпай, көп нәрсені бұрмалап жүргендердің істерін ашып айтады.

Жүсіпбектің “Күнікейдің жазығы” повесі 1928 жылы “Жаңа әдебиет” журналында жарияланған. Мұның да тақырыбы – әйел тағдыры.

Шығарманың басты кейіпкері – кедей қызы Күнікей еті тірі, пысық боп өседі. Атастырған күйеуін менсінбей, өзі сүйген жігітпен қашып кетеді. Повесть басталғанда біз оның жалғыз, қараңғы үйде күйзелісте жатқанын көреміз. Маңында адам жоқ, иесіз үй, ауру әйел, неге олай, күйеуі қайда? Туған-туыстары, балалары қайда? Жазығы не бұл әйелдің?

Сөйтсек, жазығы – сүйіп, өз еркімен Байманға қосылуы екен. “Бала көтермедің, аурусың” [2], - деп Байман Күнікейден безіп, жаңадан үйлену қамында жүрген көрінеді. Бұл Күнікей ауруына ауру жамап, жүрегін жаралайды. Жазушы бұл арқылы қазақ әйелі теңіне қосылды дегенмен, әлі де теңдікке жетіп болған жоқ. Оған деген көзқарас өзгермеген. Елдің ескілікті тұрмысы, ұғымы әлі де қолбайлау болып, аяқты шырмап жатыр деген ойға меңзейді.

Повесть оқиғасы шегініс арқылы дамиды. Онда Күнікейдің жастық шағы, өскен ортасы, кедей семьяның жұпыны тіршілігі суреттеледі. Әкесі Құлтума – “кұл” атанып, өмірін жалшылықта, Ордабайдың қойын бағумен өткізген момын адам. Кедей үйдің барлы-жоқты тіршілігін ұйымдастыратын – шешесі Шекер.

Шешенің тәрбиесімен пысық боп өскен Күнікейдің жаратылысы ешкімнен кем емес екенін, өз көңілін бай қызына бермейтінін жазушы нақты суреттер арқылы ашады. Оның көш кезінде Шәмшидің тобында қатар жүріп, жарыста одан озып кететіні, Тыржықай қызының мінезі шөлкес байталын қуып ұстауы, әншілігі осыны байқатады. Көңілін бай қызына бастырғысы келмейтін, кейде одан артық екенін сездіргісі де келетін, одан жасқанбайтын Күнікейдің іс-әрекеті, қылығы нанымды беріледі.

Сонымен бірге Күнікей жалпы қазақ қызын қор қып жатқан тұрмыс-тіршіліктің етекбастылығынан өзін жоғары, арын таза ұстайды. Ауыл бозбалаларының ыңғайымен жүрмеген оған кейбір ақымақтар дұшпандық ойлап, онсызда сорлы семьяға қастандық әрекеттер жасайды. Күнікей кеудесінде ыза, кек оянады.

Бұл – жалпы ескілікке, көшпелі жағдай тұрмысы тудырған әдет-салтқа қарсы оянған кек, соған қарсы күрес идеясы. Жүсіпбек ел өмірін суреттей отырып, көшпелі елдің жайбарақат, жауапсыз тіршілігінен туған мұндай жайларға көбірек үңіледі. Тұрмыс суреттерін оқи отырып, жоқшылық астында азып-тозып жатқан адамдар мораліне күйінесің. Күнікейдің осы ортадан таза, өзінің басын, адамдық арын қорғап шығып, Байманға қосылуы (онымен ұзатылған жерінен қашып кетуі) - қазақ қызының өз теңдігін қорғаудағы үлкен жеңісі.

Күнікей тағдырына қатысты көрінетін әкесі Құлтума, шешесі Шекер, күйеуі Тұяқ, сүйген жігіті Байман тағы басқа бейнелер негізгі образды толықтыруға қызмет етеді.

Повесте сол кездегі ел ішіндегі қыз ұзату, көшу, жастардың ойын-сауық ұйымдастыруы, халықтық әзіл-қалжыңдар сияқты тұрмыстық суреттер мол. Ол өмір тануға, дәуір шындығын түсінуге қажет этнографиялық материалдар бола алады.

Ақ өлең үлгісімен жазылған шығарманың тілі Жүсіпбектің прозадағы жаңа бір ізденісін танытады. Оның ырғақты прозасы – ескі рухани тіршілігі өлеңмен байланысты болаған халықтың жаңа жанрды игерудегі өзгеше талабы.

Жүсіпбектің романдары: Жүсіпбектің алғашқы романы - “Қартқожа”. Роман тұңғыш рет 1926 жылы Қызылорда қаласында жеке кітап болып басылып шыққан. Бұл – қазақ кедейінің өмірін, оның әлеуметтік арпалыстар кезіндегі күрделі тағдырын эпикалық үлгіде көркем бейнелеуге арналған қазақ совет әдебиетінің алғашқы көркем шығармасы.

Онда қазақ ауылының революция алдындағы және әлеуметтік қақтығыстар кезіндегі тіршілігі, азаттық жолындағы күрестен кейінгі жаңаша ұмтылысы шыншылдықпен бейнеленеді. Әсіресе, жазушы осы тартыстар талқысында қазақ кедейінің қоғамдық теңсіздік сырларын түсінуге жетіп, әлеуметтік әділетсіздіктің себептеріне ой жіберуін нанымды суреттейді.

Шығарманың негізгі кейіпкерінің өсу жолын Жүсіпбек осы тұрғыда дамытады. Шығарма тарихтың осындай бір кезеңді, шытырман оқиғаларға толы тұстарындағы қазақ аулы өмірінің жалпы шындығын жұмсартпай, шынайы, кең тұрғыда суреттей алуымен де бағалы.

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының басталуы мен оның 1917 жылғы февраль революциясына ұласуы, қазақтардың ел ішіндегі әлеуметтік күрестерге араласуы, “Алашорданың” құрылуы мен ақ әскерлерінің большевиктерге қарсы күресі, Октябрь революциясы мен азамат соғысының жеңісі оқиғалары роман сюжетіне негізгі желі боп кірді.

Шығарма қаһарманы Қартқожа да, оның елі, жұрты да осы оқиғаларға қатысты тартыста есейіп, есін жинап, ілгері басады, болашаққа қарайды.

Бұл “Қартқожаның” жалпы идеялық, тақырыптық маңызына қоса қазақ романының тарихындағы көркемдік рөлін де, жаңалығын де аша түседі.

Жүсіпбек Аймауытов қаламынан туған мұралардың қай қайсысы да оның кесек дарын иесі екендігінің, гуманист суреткерлігінің, жалтақсыз ұлтжандылығының жарқын айғағы. Оның шығармалары өзі ғұмыр кешкен заманның, өзі араласқан қоғамның мұқтажын өтеуге, оның ақ қарасын парықтауға арналған. Сөйте тұра көркемдік тегеуріннің қуаттылығы, идеялық ұстанымдарының сонылығы, сөз қолданудағы шеберлігі Жүсіпбек шығармаларының өміршеңдігіне кепіл болмақ. Мысал ретінде, мен «Ақбілек» романына тоқталғым келеді.

“Ақбілек” – жазушының тірі кезінде жеке кітап болып басылып үлгермеген шығарма. Кезінде “Әйел теңдігі” журналында үзінділері жарияланған (1927-1928 жылдар) роман, негізінен, қолжазба күйінде сақталған. Ол бірінші рет 1989 жылы Жүсіпбек шығармаларының жинағында басылды.

“Ақбілек” тақырыбы жағынан “Қартқожа” романымен үндес. Егер “Қартқожада” жазушы ескі қоғамдық құрылыс жағдайына теңсіздікте күн кешкен қазақ кедейінің социалистік революциядан соң құлдықтан құтылып, азаттық күрес жолына шыққанын суреттесе, “Ақбілекте” де осы идеяны жалғастырады [3].

Мұнда феодал-рушылдық ортада жікшілдік тартыстардан қорлық көрген қазақ қызының жаңа заман шындығын пайдаланып, өз бақытын табуы, тең праволы азамат болуы бейнеленеді.

Романның басты кейіпкері – Ақбілек әкесіне өшіккен Мұқаш деген жігіттің көрсетуімен қашқан ақ әскерлерінің қолына түсіп, бірқатар қорлық көреді. Одан кейін өз ауылында әйелді қолжаулық көрген ортаның азабын шегеді. Ақыры жаңа заман туып, Ақбілек ағасының көмегімен қалаға кетіп, оқу оқып, бақытын табады.

Бұл – Жүсіпбек Аймауытовтың Октябрь социалистік революциясының жеңісін, оның еңбекші халыққа әкелген қуанышын, соның арқасында бұрын теңдікті сезбеген, білмеген кедейлер мен әйелдердің теңдік алып, күрес пен бақыт жолына шыққаны жүйелі түрде суреттегенін дәлелдейді.

Осы оқиғалар негізінде Жүсіпбек сол бір аласапыран жылдардағы қазақ аулы өмірінің шындығын, адамдар тағдырындағы өзгерістерді, тынымсыз ізденісті кең бейнелейді. Ескі ауыл мен оның адамдары бойындағы қайшылықты күйлер мен ұғымдар тартысының суреттері, психологиялық толғаныстар жазушы реализмнің байлығын, суреткерлік құрамының кеңдігін көрсетеді.

Роман кейіпкерлері заманмен, дәуірмен қабаттаса өзгеріске ілеседі, қоғамнан өзіне лайық орын іздейді. Ол орынды бірі тауып, бірі таба алмай жатса да, жалпы ізденістің беталысы елдің рухани оянуға ұмтылысын аңғартады. Солардың алдыңғы легінде Ақбілек дегеніне жетеді.

Ақбілектің ауыл етекбастылығын, алып қашпа өсек-аяңынан құтылып, қаладан бақытын табуы – Совет өкіметі саясатының жемісі, Ол – білім алып, қатарға қосылған алғашқы қазақ әйелдерінің өкілі. Өткеніне, өзі өскен ортаға бүгінгінің көзімен қарайды.

“Оқымаған әйел қор ғой. Қапастағы құстай ғой? [4]” – деп ойлайды өзінің бүгінгі күйін өз ортасынан аса алмай қалған Көмиләмен салыстырып. Ақбілек пен Балташтың жарастықты жаңа өмірін жазушы басқаларға үлгі етеді. “Ақбілек көрген-білгенін Балташқа айтып келеді... Сөйлескен сайын бірінің білгені біріне ауысады. Кейді Балташ баяндама, отчет жазғанда салмақты Ақбілек көтереді. Ақбілек бірдемеге алданып жатса, Балташ барып тамақ әкеледі. Екеуі бірге күйінеді, бірге сүйінеді. Өйткені дененің басқалығы болмаса, екеуі бір кісіміз деп ойлайды... [4, 110-б.]”.

Бұл – бұрынғы қазақ әйелі басында, әйел мен еркектің арақатынасында болмаған жай. Жаңа өмір әйелді осыған жеткізді, әйел мен еркекті бір қатарға қойды. Кешегі жуас, ұялшақ Ақбілек өнерлі жастардың қатарына қосылып, тек “ақсақалдың ғана баласы емес, көптің баласы” атанды. Ақсақалдың өзі де именеді одан. Туған еліне оралып, Алтайдың тауына шыққан Ақбілек онда өткен өмір ауыртпалықтары, “Алай-түлей қараңғы қара күндер барса келмеске бір жола кеткендей, анау алыста, етекте бір жола қарасы өшкендей көрінеді. Ақбілек бейнеттен, қорлықтан, күнәдан тазарып, сонау жеті қат көктегі ғарышқа барып, жүрегін алтын легенге салып тұрғандай, анадан жаңадан туғандай тазарды [54112-б.]”.

Бүкіл шығарманың идеясы: автордың осы сөздерінде жатыр. Әрине, Ақбілектің бұл күйге жетуі оңай бола салған дүние емес. Жазушы оның қайшылықты тағдырын жеңілдетпей, үлкен психологиялық образ дәрежесіне көтере біледі.

Ақбілек трагедиясы сол кездегі ұлттық мәселелермен байланысты. Ақ орыс солдаттарының ұрлап әкетуі, Ақбілекті қара мұрт офицердің әйел қып ұстауы – бір қыздың ғана емес, бүкіл елдің ұлттық намысына тиетін ауыртпалық. Қыздың бостандыққа ұмтылғанымен, ел бетін көре алмай қиналуы, әкесінің қашқақтауы, атастырған күйеуінің тайсақтауы, ел-жұрттың оған бір түрлі аяушылықпен қарауы өлімнен де ауыр. Оның үстіне орыс – кәпір, мұсұлман емес. «Кәпірдің қолына түсіп, соған қатын болған» сөзді тіпті көпіртіп әкетеді. Өйткені кәпір атаулы жау, онымен араласқан, шатасқан елдің бәрі харам және діннен безген.

Ел көзіне көріне алмай, күлкі болып ауылдан кеткен Ақбілек қалаға барып оқып, адам қатарына қосылып, жар тапты, бақытты өмірге қадам басты, Міне «Ақбілек» романының бүкіл тақырыбы мен идеясы осыған саяды.

Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романы – қазақ әдебиеті тарихындағы өлмейтін орны бар шығарма.

Әдебиеттер

- 1 Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов. – Алматы: Рауан, 2015
- 2 Аймауытов Ж. Шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 1989
- 3 Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 2002
- 4 Майтанов Б. Ақбілек – психологиялық роман. // «Жұлдыз» журналы, №10, 2019

ӘОЖ 821.512.122

СУРЕТКЕР СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРХАНАСЫ

Парманова А.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.к. Абенова Л.У.

Шығармашылық мақсатты ізденісінің алғашқы жемісі – «Сұлушаш» тақырыбына жазушының қалай келгенін осы бір шығарма шеберханасы арқылы бақылап көрейік.

Сәбит Мұқанов негізін аңыздан ала отырып, алдына тап мүддесін танытарлық шығарма жазу мақсатын қойды. Өзі бала жасында жырлаған жыр-қиссаларды ой елегінен өткізіп байқады. Көз тоқтатып, көңіл қойғаны – бала күнгі рухани жан серігі – «Сұлушаш». Халық арасына айтылған жыр негізінде эпикалық, таптық туынды жазуды көздеді. Өйткені, «Сұлушаш» эпосы ақынға бала жастан өте жақын, етене таныс тақырып еді. Халық эпосы – «Сұлушаш» бала Сәбиттің талай-талай домбыраға қосып айтып, тыңдаушыларын тәнті еткен, тіпті күндік дәм-тұзын айырған жыры. Халық эпосы жасында Сәбитті сұлулыққа тәрбиелеген. Көкірегіне құлай жатталған жыр қашанғы айна-қатесіз қайталанып айтыла береді? Орындаушының көңіл күйіне орай кейде асып-тасып толығып, ал кейде қысқарып та сан мәрте айтылған болар. Осы жайды назарға алған болсақ, шығармашылық психологиясына ден қойсақ, белгілі дәрежеде эпос айтушысының бірі – Сәбит Мұқанов болып шығады. Демек, өзге жыр-қисса айтқаны секілді «Сұлушашты» орындау арқылы Сәбит Мұқанов эпос айтушысына айналады. Эпос айтушысы – шығармашылық тұлға. Жанынан алмай, жадынан қоспай айтпайды. Эпос және оның айтушысының тәжірибесіне келсек, халықтың лиро-эпикалық жыры «Сұлушаш» – Сәбитті, Сәбит «Сұлушашты» байытты, дамытты, жетілдірді деп айта аламыз. Енді, міне, сол сүйікті «Сұлушашы» жазба ақын райында тағы оралып отыр. Күрделі шығарма жасамақ, «Сұлушаш» тақырып ретінде жазушы Сәбит Мұқанов көңіліне осылай оралған [1].

Сәбит Мұқанов «Сұлушаш» поэмасында ел эпосын материал ретінде пайдаланды. Олай етудің еш ерсілігі жоқ. Әлем әдебиеті тәжірибесінде ел аузындағы аңыз, әңгіме, әпсаналарды пайдалану ежелден бар. Қандай қаламгер қай тақырыпқа барса да материалды өз дүниетанымы тұрғысынан екшейді, өз ой өрісі арқылы қорытады.

Дұрыс па, бұрыс па мәселеге өзінің шығармашылық көзқарасы, шығармашылық принципі тұрғысынан келеді. Сол кездегі қадау-қадау шығармалардың бір тақырыпта туып, әр басқа бағыт ұстанып, түрлі мінез, түрлі деңгей танытатыны сондықтан. Бай баласы Алтайдың сал дәурен, бозбала жігітшілігін дәріптейтін жыр – «Сұлушаш» қанша көркем дегенімізбен ақын Сәбит Мұқановтың алға қойған мақсатын ақтамас еді. Ақтамайтындығын Сәбит Мұқанов та «Халық мұрасы» аталатын еңбегінде айтыпты. «Сұлушаштың» Ғабдол айтатын жырында:

Бәт құндыз қыз балаға жарасқандай,
Тұман көп ер жігітке адасқандай,
Сағасын Сары Торғайдың мекендеген,
Болыпты Тілеуберді бір асқан бай.
Сұлушаш асқан байдың жалғыз қызы,
Сипаты хор қызына таласқандай,

Сол кезде он сегізге келген жасы,
Шолпысы бес мың сомдық қазынасы,
Иісі күндік жерге мол жететін,
Иісмай, қалампырлап өрген шашы, –

деп басталатын да, «күйеуі Сұлушаштың сұр қасқа таз» – болып, қыз «Алтай атты бір сал, маңғазбен» ойнап күлетін. Соны сезген «Сұрқасқа» қалыңдығы Сұлушашты зорлықпен алмақ болады. Жырдың аяғы ертегіге ұласып, қыз үйрекке айналып қашады. Сұрқасқа қаршыға болып қуады. Бірақ Алтай да бірге қуып, Сұрқасқадан бұрын іледі де, мақсатына жетеді. Мен жазған «Сұлушаш» поэмасы басқаша идеяда құрылған [2], – депті.

Қиял-ғажайып эпостан жаңа қоғамға лайық «басқаша идеяға» ақын қалай келді? Ендігі принцип эпостың халықтық нұсқасын таптық тұрғыда типтендіру. Ол солай етті. «Мен маңғаз Алтайды құлдың баласы, өмірі кісі есігінде мехнат көрген батырақ еттім. Құлдың баласына ғашық Сұлушаш сүйіктісімен бірге елге сыймай, тағы тауға барып паналаған болып шықты. Қайсар, Ермектерді жанымнан қостым да сюжет құрдым», – деп жазды кейін Сәбит Мұқанов поэмасының тууы жайында. Сонымен поэма таптық тартысқа құрылды.

Әлеуметтік теңсіздік Алтай мен Сұлушаштың опат болған аяулы махаббаты арқылы жырланды.

Демек, Сәбит Мұқановтың жазар шығармасына тақырып тандауы көпке дейін оның эпос айтушылығына байланысты өріс алып келді деген қорытынды айта аламыз. Эпос айтушысының жады мықты болуы – шығармашылық тұлға заңдылығы. Әйтпесе, мыңдаған жолдан тұратын жырды қалай жаттайды? Жасында Сәбит Мұқановтың да есте тұту қабілеті ерекше зерек болыпты. Бала жаста өзі домбыраға қосып айтатын «Сұлушаш» эпосының романға қалай айналғанына куә болдық. Балалық шақ әсері көңіліне ұялап, бала шағында көрген, жүздескен әсермен «Балуан Шолақ» романы жазылды. «Сырдария» романының жазылуына ақ күріштің атасы атанған Ыбырай Жақаевпен жазушы достығының көп әсері болды.

Жоғарыда баяндалған жайлардан тақырып іздеу мәселесі жазушының өз болмыс, өз табиғатына тікелей байланысты екенін көреміз.

Бала шақтағы байқампаздық жазушы табиғатында кейін дамып дағдылы шығармашылық мінезге айналып, шығармашылық машық ретінде қалыптасты. Алайда қоршаған орта, қаумалаған адамдарға, түрлі кездескен оқиғаларға ол ұдайы зерттеп қарай білді.

Тақырыптың жазушы үшін басты мәселе екенін, қажет болса тақырыптың тағдыр екенін ақын «Сұлушаш» поэмасын жазған сәттен бастап, бар болмысымен сезінді. «Сұлушаш» поэмасы тұсында Сәбит Мұқанов терең толғанған. Шығарманы қиналып ұзақ жазды. Осы сәттен бастап, жалпы шығармашылық іс хақында терең пайымдайды.

Сәбит Мұқанов көп тақырыпты өз өмірінен тапты, шығармаға қажетті көп материалды өз өмірінен алды.

Жазушының «Сұлушаш» шығармасының жазылу жайынан біраз мәлімет бердік. Көріп отырғанымыздай, шығарма тақырыбы кейде жазушыға өзі келеді, кейде тақырыпты жазушының өзі іздейді. Енді ойымызды жинақтап, пікірімізді қорытсақ, «Сұлушаш» – ел эпосы негізінде жазылған шығарма.

Ия, Ғабдол айтатын халық жыры – «Сұлушаш» қиял-ғажайып ертегіге ұштасып жататын жыр. Ақынның осындай жырдан реалистік шығарма жасауы керек. Бұл жолда ақын жанынан жаңа желілер қосты. Жаңа идеялық жүк көтеретін жаңа кейіпкерлерді сахнаға шығарды. Эпостағыдай «бақытты ғұмыр» С. Мұқанов «Сұлушашында» жоқ. Ол – бақытсыздықпен аяқталатын трагедиялық финалды поэма.

Енді осы пікірімізді тарқатып, талдап көрейік.

Біріншіден, халықтық «Сұлушаштың» мезгілі белгісіз. Болған оқиға ретінде одан белгілі бір уақыттың ізін іздеп, табу да қиын. Әйтеуір «Баяғы өткен заманда, дін-мұсылман аманда...».

Сәбит Мұқанов осы мезгілдік сипатты XIX ғасырға икемдей жырлады. Бәлен ғасыр, бәленінші жыл демегенімен өңір суреті, халықтың тұрмыс-тіршілік сипаты, этнографиялық детальдарға ден қойсақ, феодалдық патриархалдық кезеңге сай келеді.

Екіншіден, кейіпкерлеріне әлеуметтік орта жасайды. Эпоста Алтай –маңғаз, сал. Поэмада Алла-тағала ажар-көркін асқақ жаратқан тұлғалы азамат, Тілеуберді байдың малшысы. Әкесі Шұнақ, шешесі Тезек – Тілеуберді байдың отымен кіріп, күлімен шығатын малшы қосшылары.

Жас кезінде қыз таңдап кезіп елді,
Өз бойына лайықты іздеп теңді,
Мың жылқысын біржола матап беріп,
Алтынай дейтін сұлуды алып еді.
Тоқсан нарға жүк артып безеп, жасап,
Алтынайға әкесі құл, күң берді.
Шұнақ деген жігіт пен Тезек атты
Бір жас қыз, құл, күндермен ере келді.

Жасауға қосып берген құл мен күң қосылып, одан Алтай есімді ұл туады.

Итке төгер іркітін оған беріп,
Бай да жастан ұстады қысып қатты.
Сол бейнеттің бәрін де көргенімен,
Болып өсті ер Алтай өр сымбатты.

Тілеуберді – байлығы алты алашқа аңыз болған атақты бай, Алтынай – құда түсіп (Мың жылқыны біржолға матап беріп) алған қалыңдығы.

Екі-үш жылдай отасып Тілеуберді,
Тұңғышы, Алтынайдан бір қыз көрді,
Сұлушаш қойып атын, ұлан-асыр
Той жасап дүрілдетті бүкіл елді [3].

Кейіпкерлерінің бәрі де нақты, затты. Бәрінің де әлеуметтік тегі бар.

Ақын әдеті – текті тапқа қарай құрады да өзара тартысқа салып жібереді.

Үшіншіден, ел эпосында кейіпкер сырттай сипатталып берілсе, «Сұлушашта» ақын алдымен сырттай сипаттап алып, іс үстінде, оқиға арасында жекелеген штрих, детальдармен байытып, реалистік сипатқа келтіреді. Адам жанының ішкі иірімдері ақындық шеберлікпен беріледі. Алтайдың Сұлушаш отауына толқыныспен енуі, Сұлушаштың ынтық көңілі шынайы шабытпен жырланады. Эпостағыдай аспандаған романтикалық асқақ леппен емес, адами сезімдарлықпен суреттеледі.

Төртіншіден, ел эпосында батырдың жеті айлық жасында жеті жасқа келгендей, оның аты жеті айлық жерді жеті күнде шауып өтетін гиперболалық (ұлғайту) сарыны жиі кездесер еді. Поэмада бас кейіпкер Сұлушаш пен Алтай да «сүйек, еттен жаралған» (С.Мұқанов) кәдімгі адам. Адамға тән қуаныш, махаббат – оларға тән. Сол жолда кәдімгі жер басқан пендеше күресіп бағады. Адамға тән дәрменсіздік, содан туындайтын қайғы, мұң – оларға да тән. Әлеуметтік жағдайдың көтермесіне қарамай ғашық жүрек әмірімен күшті ортадан жыраққа қашып, махаббат маздатқан, сол жолда небір қуғын көріп, азапқа төзе білген жандар, ақырында шарасыздықтан опат болады.

Алтайдың Тортөбелі Алпамыстың Байшұбары, Қобыландының Тайбурылы емес, ат қадірлейтін азаматтың «сырты – түк, іші – бөк» жүйрік аты!

Бесіншіден, ақын кейіпкерлерін сипаттау, суреттеу, бедерлеу, бейнелеу де өмірге етене жақын. Тіпті Сұлушашты бейнелеуде ақын аяулы жары – Мәриямның кейбір кескін-келбеті, өмірлік дерегін де пайдаланған сияқты.

Орайында «Сұлушаштың» лабораториясына қатысты бір ой айта кетуді жөн көреміз. Жазушының жары Мәриям шешейді кезінде С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин сынды аға буын өкілдері «Сұлушаш келін» дейді екен. Міне, осы жайларды сұрағанда Мәриям апай былай деп сыр жарған екен:

«1926-27 жылдары Қызылордада тұрдық. Сәбит «Еңбекші қазақ» газетінде қызмет істейді. Сәбиттің жиі айтар сөзі: «Шашыңнан айналайын, Мәриям» болушы еді. Расында да шашым ұзын болатын. Екі шешем (туған анам мен әжем) шашымды қымызбен жуып, мәпелейтінін білетін Сәбит: «Бір үйдің еркеготайы едің, қайдан білейін, күте алып жүрсің бе, жоқ па шашыңды» [4], – дейді. Бақсам мені жассынады, жайы болмай жүр ме? – деп ойлайды екен ғой.

Содан бір күні «Мәриям!» – деп шақырып алып, түйелі шашымды тарқаттырады. Өргізеді. Жаңа көргендей үңіліп, әр қырынан қарайды. Жас кезім, қатты қысыламын. Бірақ ештеңе демеймін. Сәбиттің әдеті: жазбай отырмайды. Бір күні:

- Мәриям! – деп шақырды. Жетіп келдім.

- Сенің мына сұлу шашыңа арнауым, байғазым – «Сұлушаш» аталатын поэма бітірдім, – деп оқып берді.

Ұмытпасам, арада шамалы ғана күн өткен соң Сәкен ағаларды жинап тағы оқыды. Содан олар мені «Сұлушаш келін» деп атап кетті» [4,15-Б.], – деп жазады профессор Қ.Ергөбек.

Ой салатын әңгіме. Жазушы жаңа шығармасын жарына тек арнап қана қоймағандай. Сұлушаш бейнесін жасауда ақын жарының кейбір сырт белгілерін пайдаланды ма дейміз.

Бұдан шығатын қорытынды – аз ба, көп пе, Сұлушаш бейнесін жасауда жазушы өз жарының портретін пайдаланған.

Романдағы кейбір кейіптеу-суреттеуге назар салсақ, бұл пікіріміз орныға түседі. Сұлушаштың толықсыған сәтін ақын былай суреттейді:

Он алтыға келгенде қыздың жасы,
Салбырап тізесіне түсті шашы.

Өткен ғасыр, кеткен дәуірлер шындығын бейнелейтін эпостық жырларда қыздардың он алты жасқа келуі шарт емес. Көбі он алтыға жетпей «он үште отау иесі» деп ұядан ұшырылады, барар жеріне ұзатылады, құтты орнына қондырылады. Ел эпосына келетін болсақ, кейіпкердің жасы он сегізге.

Сол кезде он сегізге келген жасы,
Шолпысы бес мың сомдық қазынасы,-

деген жолдар осыған куә. Осы екі жағдайға қарамастан С. Мұқанов кейіпкері он алты жаста болып суреттеледі.

Романдағы Сұлушаш бейнесі реалистік бояумен нәрлендірілгенін анық аңғаруға болады. Бұл тұста жазушының эпостағы романтикалық бейне мен өмірдегі нақты бейнені ұштастыра пайдаланғанда реалистік динамикалық толыққанды образ шыққан.

Біз бұлай дегенде аңыздық, эпостық Сұлушаштың өмірдегі нақты түптұлға - прототипі бар деуден аулақпыз. Бірақ аңыздық бейненің реалистік сипатпен суарылып нәрлендіруінде, көркем образ ретінде баюына, құнарлануына, жазушының сол кездегі оналты жасар жарының бірсыпыра мәселеге түрткі болғаны анық.

Әдебиеттер

1. Ергөбек Қ. Жазушы шеберханасы. (Сәбит Мұқанов). – А., 2002ж.
2. Сәбит Мұқановтың мемориалдық музей үйі // (СМММУ) Қолжазба қоры. 26 том.
3. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Ітом. Өлеңдер. – А., 1972ж.
4. Мұқанов С. Мен қалай жаздым // Жаңа әдебиет. – А., 1931ж.

ӘОЖ 821.512.122.0(075)

«АҚЫЛ», «ҒЫЛЫМ» ДЕГЕН ҰҒЫМДАРДЫҢ АБАЙ ІЛІМІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Турбекова А.У.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.к. АбеноваЛ.У.

«Ақыл» деген не өзі? Ақылды күллі тіршілік иесіне бірдейлік берген бе? Ақылды барлық тіршілік иесіне бірдейлік бермеген делік. Тек қана адам баласына ғана тән қасиет. Сонда сол тіршілік иесінің іс-әрекеті ақылға қонымды ма? Ақылға ие болған адам баласы сондай-ақ адам жеркөнерлік қатыгездікке барып жатқанын көргенде, ақылсыз хайуан артықты деген ой сап ете қалады.

Адамның бойындағы жалғыз дара ұлы қасиет – ақыл.

Ақыл – субстанция.

Адамзат күллі жандылардан тек ақылмен ғана биік тұрады. Дүниедегі барша адамзаттың ойлау заңы біреу-ақ. Ойлау – ақылдың тікелей қызметі. Сонда ақылдың өсіп-өнуі ойдың арқасы екен. Осы тарауда көтеріп отырған «ақыл», «ғылым» деген ұғымдарды Шәкәрім «Ғылымсыз адам – айуан» өлеңінде ашып береді.

Ғылымсыз адам – айуан,
Не қылсаң да, ғылым біл.
Ғылымға да керек жан,
Ақылсыз болса, ғылым тұл.

Ақылға еркін ой керек,
Матаудан ойды азат қыл.
Әдеттеніп ертерек,
Өрісін кеңіт жылма-жыл [1].

Сонымен ақылдың өсіп-өнуіне еркін ой керек. Ойлану, терең ойға бату ол бәрімізде бар. Шәкәрім сонда қай ойды айтып отыр. Егер де күнделікті бәріміз ойланып, басымыз қатып шешімін таппай, терең ойға батып кететін ойды ма, әлде басқа ой бар ма? Шәкәрім тағылымының мәніне терең үңілетін болсақ, күнделікті күйбең тіршілікке байланысты ойды емес, ғылым жолындағы, адам баласының өсіп-өну жолындағы, өз болмысың жайында ойлану туралы ойды айтып отыр.

Сонда ойды адам бойына қорлық келтіретұғын жамандықтардан таза ұстауымыз керек. Ақыл құсы аспанда еркін қалықтасын десек, ойымызды, бойымызды қызғаншақтықтан, көреалмаушылықтан, мақтаншықтан, құмарлықтан, өсек, өтіріктен, жалған атақ-абыройдан таза ұстауымыз керек. Егер адам баласының бойында бір ғана қызғаншақтық болатын болса, онда адамның ойы еркін емес, өйткені бар күш-жігерін, ойын соған жұмсап бітірмек. Ондай адам жақсы іс табуға амал қыла алмайды. Ақылын сол ойы жеткен жерге жұмсап, амалын құрытып бітірмек. Ақылдың, ойдың кірлемегі сол болар асылында.

Ақыл – адамның негізгі сипаты. Ол адам болмысының өлшемі. Ақыл болмаса адамның барлығы туралы сөз жоқ. Ақыл адамның тек сипаты ғана емес, оның имманентті қасиеті. Ақылдың тұрағы – адамның тәні мен жаны [2].

Ақыл – адам бойына біткен ерекше қасиет. Ақылдың ұңғыл-шұңғыл, қатпары көп. Адам бойындағы ақылдың өзіне үңіле қарасақ, ақыл да әр алуан қатпарлардан құралады. Олар түйсік, түйтік, ми, сезім, сана, зейін, ес, зерде, жадыдан тұрады. Осылардың барлығы адамның тәні мен жанына ұялайды екен. Сондықтан да адам болмысын тануда жантану ілімінің маңыздылығы жоғары.

Ақылға сай тән болуы қажеттілік. Келбеттілік және келістілік деген тән болмысының сипаттары ақылдың тәндік (табиғи) көріністері. Демек, адамның табиғи бітімінің өзі, өзіне сай ақыл қуатын қажет етіп тұрмақ. Адамның келбетіне қарап, оның парасаттылығын анықтау дәстүрі ерте заманнан белгілі. Ақыл мен тән байланысын ғалымдар көптен бері зерттеп келеді, бірақ олар оны «интеллект» деген ұғым арқылы білдірген.

Әсіресе физиологтар интеллекттің органдарын яғни оның мекенін анықтау ісінде көптеген ғылыми нәтижелерге жеткені жұртшылыққа белгілі. Интеллекттің көпшілікке белгілі органы – адамның миы. Адамның бұл органы әлі ғылымға толық сырын ашқан жоқ, мүмкін ешқашанда ашпайтын да шығар, себебі адам құпиясының мәні мида. Біз ақылдың (интеллекттің) биологиялық-физиологиялық негіздері туралы әңгімені осы саладағы еңбек етіп жүрген мамандар үлесіне қалдырып, бұл проблеманың философиялық, дүниетанымдық жайларына тоқталайық.

Философияны өзге жұрттардың ұғымдары мен түсініктері арқылы оқып-үйренуді дәстүрге айналдырған біздер, қандай болмасын, философиялық ұғым мен түсініктерді қарастыра бастасаң, оның орыс тіліндегі баламасын іздестіруден бастаймыз. Сөйтіп ақылдың орыс тіліндегі баламасы не деген сауалға тірелеміз. Осы сауалға жауап берместен бұрын тағы да бір ескертпе ретінде айтарым, біз Батыс Еуропалық философиялық жүйелерді де орыс тілі арқылы оқып-таныстық. Біз оқып үйренген орыс тіліндегі философиялық ұғымда мыналар: разум, рассудок, ум, мудрость.

Ақылға қатысты ана тілімізде мынандай ұғымдар бар, олар: ақыл, парасат, зейін, даналық, зерде, зеректік, пайым.

Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулі мен өлшеусізді білуге болмайды [3]. Абай ақылды өлшеулі дейді, демек ақылдан тыс, бірақта адамзатқа қалайда мағлұм болатын болмысты, ол жоққа шығармайды. Ақыл жетпейтін іске адамзат қалай жетпек? Осы мәнде И.Кант таза ақылды сынға алған. Абай ақылды сынап отырғаны жоқ, оның бар мүмкіндігі туралы айтқан.

Заттың болмысын анықтау үшін оны сынаудың не қажеті бар. Абай өзге тәсілді қолданған. Ол Алла тағала – өлшеусіз дейді, өлшеусізді өлшеулі ақыл тани алмақ емес. Осы жерде мынандай сұрақ қою орынды секілді, айталық ақылдың өлшеулігі немен анықталмақ және де оның өлшеулі екенін қалайша білмекпіз? Бұл сұрақтарға Абайда жауап жоқ. Оған біз жауап бере аламыз ба? Ол үшін мынандай мәселелерге тоқталған жөн. Ақылы тек жеке адамның болмыс-қасиеті арқылы анықталмақ па, әлде ол онтологиялық болмыс арқылы белгілі болмақ па? Әрине, данышпандар ойлары жеке адамның ақыл нәтижесі. Ал ақылдың онтологиялық болмыс-бітімі қандай болмақ?

Абай жиырма жетінші сөзінде Сократ пен оның шәкірті Аристодим дегеннің диалогін берген. Сонда ол Сократ аузына мынандай сөздер салған: «Ей, Аристодим! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни адамнан басқа да ақыл жоқ деп ойлайсың?» – деді. – Адамның денесі өзің жүрген жердің бір битімдей құмына ұқсас емес пе? Денеңде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысындай емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдық.

Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне һәм қандай лайықты жарастықты законімен жаратылып, оның ешбірінің бұзылматұғынын көресің. Бқлардың бәріне ғажайып қаласың һәм ақылың жетпейді, осылардың бәрі де кез келгендікпенен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма [3,179-.] ?

Өлшеусіз ұлы ақыл деген не? Ол жан иесі және адамды жаратушы ма? Әлде Жаратушының бізге беймәлім қасиеті ме? Немесе жан мен ақылдың тәннен айырылған соң барып тұрақтайтын мекені ме? Ақыл жан арқылы тәнге енген соң, жанмен бірге одан айырылмақ, сонда олар қайда барып тұрақтамақ, мүмкін ақыл тәннен айырылған соң қайтадан онтологиялық болмыс болмыс-қалпына түспек пе? Сірә, солай болатын сияқты. Бұл түсінікті қабыл алсақ өлшеусіз ұлы ақыл мен өлшеулі деген адам ақылының арасындағы қатынас қандай форма болмақ деген проблема да бой көрсетпек. Мүмкін, аян деген өлшеусіз ұлы ақыл мен өлшеулі ақыл арасындағы қатынас формасы ұлы ақыл мен өлшеулі ақыл арасындағы қатынас формасы емес пе екен?

Абай «Он жетінші» қарасөзінде қайрат, ақыл, жүрек – үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп ғылымға жүгінгенін айтқан. Хакім бұл еңбегінде ақылды жеке субстанция ретінде қарастырған. Сонда ақылдың «кім» екеніне төреші болған ғылым. Декмек, ғылым ақыл емес, ақыл ғылымға бастайтын жол. Таза ақылда тәжірибе жоқ, ал ғылым тәжірибеге негізделген. Ғылым – ақылдың кемелденген түрі, сондықтан да ол таза ақылға төреші. Таза ақыл өз мүмкіндігін былайша бейнелеген: «Ақыл айтыпты: Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалы болса, білетұғын – мен, сенің сөзіңді ұғатұғын – мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды? – депті» [3, 171-б.].

Ақыл «өз ауызымен» өз болмысы туралы шындық айтқан, бірақ шындығы толық емес. Ақыл философиясы (рационализм) әлемдік ойлау мәдениетінде сарқылып сезім философиясына ауысуда. Шартты түрде ақыл мида десек, сезім жүректе. Сондақтан ақылсыз сезім, керісінше сезім ақылсыз толық емес. Осы мәселені ғылым дөп басып айтқан. Ғылым айтыпты: «Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның екеуінің де – сүйгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман», – депті [3, 172-б.].

Абай ақылдың ізгілікке де, зұлымдыққа да бірдей қызметін айтып отыр. Таза ақылда адамшылық жоқ. Ақылды саралап, анықтаушы – жүрек. Абай «Әмірші жүрек болса жарайды», – деген қорытынды жасайды. Таза ақылда адамшылық жоқтығын Абай өлеңдері арқылы көрсетіп беріп отыр.

Ақылға ие болған адам баласының да тура жолдан айнуы мүмкін екен. Оны уақыттың өзі дәлелдеп көрсетуде. Абай атамыздың «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңіне үңілетін болсақ, ақылды суық мұзға теңеп отыр. Суық. 1.Салқын, жылы емес. 2.Ызғарлы, қатаң, салқын. Суығына тоңды, ыстығына күйді – бар бейнетін арқалады. Суық (көзбен)

карады (қарсы алды) – жақтырмаған рай білдірді.[4,745-б.]. Ақылды неге суық мұз деп отыр? Қазақта сөз бар «Мұзжүрек» деген. Яғни жібімейтін тасжүректі.

Абай адам бойында ақылдың болғаны жеткіліксіз, ол жамандыққа да, жақсылыққа да кетіп қалуы мүмкіндігін айтып отыр. Жамандыққа кез болып, шырғалаңнан шыға алмай жүрген адамдардың ақылы жоқ деп айтуға болмайды. Олардың ақылы бар болғанымен, Абайша айтқанда, суық ақыл деп айтуға келеді. Осы өлең жолдарын ары қарай оқи түссеңіз, «Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек» деген ой өрнегімен жалғастырады. Ақын ет жүректі айтып тұрған жоқ рухани жүректі айтып отыр. Адамның тұла бойын жылытып, бойын тондырып, жақсылыққа елжіреп, жамандықтан жиреніп кететұғын – жүрек екенін білдік. Сонда суық ақылдың дұрыс деп қабылдаған ойы жүрекке түсетін болса, мұз еріп, суық ақыл, нұрлы ақылға айналар екен.

Ақын: «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», – деп айтуында үлкен гәп жатыр. Адам баласы ой жіберте отырып, мәселенің ақ-қарасын ақылымен жылы жүрегіне салып танып алды. Енді оны жүзеге асыру үшін талап пен шыдам, төзімділік керек болады. Ойшыл: «Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық, бұл қайраттан шығады білсең керек», – дейді. Бес сезім мүшесі арқылы сырттан қабылдаған ақпаратты ақыл таразысына салып, жүректің қалауын орындасақ, онда кемелдікке қол жеткізетін болар едік.

Қоғамдағы көптеген келеңсіз жайтар шығып келу тәркініне зер салып қарайтын болсақ, тән мен жан байланысты туындап жатқанын көреміз. Тән қалауын қанағаттандыру үшін ақылы мен жанын сол жолға салып басын бәйгеге тігеді.

Қазақта «Құдай қарғайын деген пендесінің ақылын алады» деген керемет мақал бар. Құдайдың қарғысына ұшыраған, Құдай атқан, Тәңірі атқан деген сөздер ақылын жоғалтып, өмірде қиындықтарға душар болғандарға қарата айтылған. Шынында Құдай Тағаланың «Мені таныған ақылымен таныр» дегеніндей, ақылы жоқ пенде Жаратушысын тани алмайды, өзін тани алмайды, дүниені тани алмайды. Ал бұл үш танымнан ада пенде жалпы Адам деген атқа лайықты болмайды.

Қазіргі қазақтың ең басты проблемасы – ақылын өсіре алмай отырғанында. Өлбетте, ақыл өсіру үшін, ақылдың өрісін ұзарту үшін – ғылым-білім керек. Ақылды, ақыл арқылы табылатын ғылым-білімді ең басты байлық деп таныған елдер бүкіл әлемді ақылмен, ғылым-білімімен мойындатып отыр. Ал біз болсақ ақыл-ойымызды, миымызды (технология) сатудың орнына күні ертең түгесілетін жер асты қазба байлықтарын сатып отырмыз. Сондықтан Бөлтірік шешен: «Дүниеде тозбайтын байлық біреу, ол – ақыл», – дейді. Қазіргі кезде тозбайтын байлық деп санамағаннан қазақ қоғамы өмірдің барлық саласынан оңбай ұтылып жатыр. Отбасында – ажырасу, діндегі – фанатизм, тәрбиедегі – адасу, қоғамдағы – жемқорлық, ... осының бәрі-бәрі ақылсыздықтан болып жатқан келеңсіз құбылыстар [5].

Өзінді тану – бойдағы ақылдың қыр-сырын тану. Сол ақыл жүректі ырқына көнсе, онда ол – нұрлы ақылға айналады. Ақыл тәнге де, жанға да пайдалы болмақ. Тәнге қалай пайдалы болады. Кішіпейіл, қарапайым, көркем мінезді адамдардың жүзі жылы ажарланып тұрады. Қазақ: «Жүзі жылыдан түңілме», – дейді. Сонда нұрлы ақыл адам бойын күш-жігер беріп, оның жүзін нұрландырып тұрады. «Жүзі нұрланып екен», «Жүзінен нұр төгіп тұр екен» деп жатамыз. Міне, сондай кісілердің ақылы мен тәні үйлесім тапқандығын көрсетеді.

Бұл жерде ата-бабамыздың қалыптастырған құндылықтар жүйесін өзгертудің еш қажеті жоқ. Өйткені денсаулық деген ұғым тәннің саулығын емес, жанның да саулығын білдіреді. Ал ақыл-ой – ол жанның қасиеті. Сондықтан қандай да бір адам сөзден жаңылып әбес сөздер айта бастаса, қазақ «мына адамның дені дұрыс емес», «өзінің дені сау ма?» деп шүйлігіп жатады. Ден деген сөз – барлығы деген мағынаны береді. Барлығы, яғни тәні де, жаны да сау деген мағынада.

Әдебиеттер

- 1 Шәкәрім. Сыр сөз. - Алматы: Отбасы хрестоматиясы, 2021. - 256 б.
- 2 Ғарифолла Есім. Адам-зат. - Астана: Фолиант, 2002. - 312 б.
- 3 Абай шығармалары. 2-том. – Алматы: Санат, 2002. - 336 б.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: «Дайк-Пресс», 2008 ж. - 968 б.
- 5 Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. - Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959 ж. - 301 б.

ТҰМАНБАЙ МОЛДАҒАЛИЕВ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ МАЗМҰНЫ

Утегенова А.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.к. Абенова Л.У.

«Тақырып - ақын суреттеп отырған өмір құбылысы болса, идея – ақынның сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы дер едік» [1],- деп Зейнолла Қабдолов айтқандай, тақырып пен идея бір-бірімен тығыз байланысты болып келеді. Тақырыптан идея, идеядан тақырып туындап жатады.

Кез-келген көркем шығарманың негізінде бірін-бірі туғызып, бірін-бірі дамытып жатқан тақырып пен идея болады. Әдебиеттегі мазмұн мен пішіннің байланысы секілді тақырып пен идея әрқашан бірге болады. Идеясız тақырып, тақырыпсыз идея болу мүмкін емес.

Тақырып пен идеяның ара-жігін ашып көрсетер болсақ; тақырып -ақынның өзінің көркем шығармасына арқау ететін өмір құбылыстарының тобы болса, идея - суреткердің әдеби шығармада қозғайтын ойы.

«Әдеби шығармаға негіз болатын тақырыптар сан-алуан. Көркем туындыға нендей тақырыпты арқау ету, оны қандай әдіс-әсілмен оқырманға жеткізу ақынның еркіне, таланты мен дүниетанымына байланысты. Шынайы шебердің қаламынан туған, жалпы адамзатқа тән асыл қасиеттерді ту етіп көтерген жекелеген туындылар заман озып, ұрпақ алмасқан сайын жаңа қырынан ашылып, адам баласын соны мұраттарға жетелей түседі, рухани азықтың сарқылмас суатына айналады» [1,164-6].

Тұманбай Молдағалиев поэмаларының тақырыбы әр алуан. Тау мен дала, өзен мен көл, ел мен жер тағдыры - бұлардың қайсысы жайында жазылса да ақын поэмаларының өзегінде халық өмірінің үлкен шындығы, халық тағдырының ұлы табиғаты, адамның адамға деген, жарық дүниеге деген құрметі мен ізеті, сүйіспеншілік нұры жарқырап тұрады.

Тереңнен бой тартып, тереңге бастайтын ойдың байлығы, жүректен ғана ұшқын шашып шығып, тек жүрекке жетіп қана тұтанатын сезімнің тазалығы, олардың өзара, бір-бірімен жараса табысып, сұлу үндескен келісті тұтастығы - бәрінің де бастау көзі бар. Ол - өмір, елдің тағдыр-талайы, өмірдегі адамға, адамдағы өмірге деген құрмет пен махаббат. «Адамдарды жақсы көруден жалыққан емеспін. Айналамды туған бауырымдай сүйдім. Адал жарымдай аяладым...» [2] деген сөзінен ақынның адамгершілік биік нысанасының, айдай анық, күндей жарық азаматтық тұрғысының негізі көзге түседі.

Шығармашылық өмірінде поэзияның күрделі жанрында да біршама шаруа тындырған Тұманбай ақынның поэмаларды да дәріптеуге лайық көркем дүниелер. Әр жылдары әр түрлі тақырыпқа жазылған бұл поэмалар эпикалық қарымда болмаса да ақын лирикасының мақамымен өрнектелген, оқуға жеңіл, тәлімі толайым, мазмұны мәнді, ойға оралымды, ғибраты ғажап, толыққанды көркем туындылар. Бір өкініштісі осынау мол мұраның ақын жырларының тасасында қалып, талданбай, шын бағасы берілмей келе жатқандығы. Бұл да әлгі әдебиет ауылының қырағы көз қазыларының жоқтығында болса, олардың атақ-даңқтарына тоқтығында, яғни жауапкершіліктерін жоғалтып алғандарын білдіретіні айғақ.

«Хаттар, хаттар» поэмасы - Тұманбай Молдағалиевтің майданда жүрген ағасына тұңғыш жазған, сандықта жатып сарғайған сәлемінен сыр шерткен шығармасы. Атасының айтуымен ағасына хат жазған аңқау, адал бала ауылдағы тіршіліктің қиындығын, жеңгесі күтпей, тұрмысқа шығып кеткенін, қысқасы, ел жаңалығын еш бүкпесіз, қаз-қалпында қағазға түсіреді.

Оны оқып берген соң, атасы хатты төрт бүктеп әжесінің сандығына салдырып қояды да, басқа балаға жаздырған хатын ағасына жолдайды. Ажал аузында жүрген жауынгер

ағасының жанын жараламас үшін атасының шындықты жасырып қалғанын кейін ұғынған ақын ел басына түскен сол бір қиын кезеңнің ащы ақиқатын жаны күйзеле жырына қосқан.

Сол арқылы сұрапыл соғыстың адамдар тағдырына салған ауыр азабын, соны басынан кешірген кісілердің қажыр-қайрат, адалдығы мен арлылығын, асқақ адамгершілік қасиеттерін тебірене толғаған. Ақын осы поэмасында қарапайым қазақ қариясының көнбіс, қайратты, ақылгөй қалпын сөз асылымен сомдай соққан.

Нақ осы кезеңнің тағы бір шындығы бар қырынан көрсетіліп, оқысаң ойыңнан кетпейтін «Жеңеше» поэмасы. Бұл мезгіл, мазмұн, тақырып жағынан «Хаттар, хаттар» поэмасының жалғасындай.

Егер «Хаттар, хаттарда» майданда жүрген жауынгер жарын тоспай, басқа біреумен қашып кеткен жеңгенің опасыздығы айтылса, «Жеңешеді» күйеуін соғыс біткенше тосып, бұла жастығына, сел сезіміне бұғалық сала алмай, ақыры үйде отырып, жарық дүниеге сәби әкеледі.

Поэманың лирикалық кейіпкері - ол кезде оңды-солын танып білмеген жас бала. Басқа біреуден бала туған жеңгесінің қылығын сатқындыққа балаған ол «бесікте жатқан күшікті өлтірем»[3] деп сәбиге пышақ ала жүгіреді. Апасы арашалап қалады. Содан шешесі екеуі қаладан қайтып келсе, есіктеріне қара құлып салыныпты, жеңгесі кетіп қалыпты. Бар оқиға осы.

Ақын өз кейіпкерінің балалықпен жеңгесіне жасаған сол қиянатын ержеткенде есіне алып, оның рухынан кешірім сұрап, ұзақ жылдар хабар-ошарсыз кеткен сол аяулы адамға деген шексіз сағынышын, әлі күнге іздеп жүргенін үлкен тебіреніспен төгілте жазған.

Тұманбай ақынның шалқар шабытынан туған тағы бір лирикалық дастаны - «Өшпей қалған сәулелер». Осы шығармасы арқылы ол сіз бен бізге жан сырын ақтарып, өз өмір жолында кездескен аяулы адамдарды, солардың ғұмыр бойы ұмытылмас асыл бейнелерін: барша ізгілік, ірілік, адамгершілік, мейірім-қайырым, имандылық сияқты қадір-қасиеттерін есіне алып, дастанына арқау еткен.

Лирикалық кейіпкер - ақынның өзі. Ол осы поэмасында бала ғашығын, жарық дүниемен ерте қоштасқан әке-шешесін, апа-жездесін, тағы да басқа қарапайым ауылдастарын қимас көңілінің айнасына түсіріп, өмір жолын ойша шолып шығады.

Ақын өзінің тал бойындағы бар жақсы қасиеттер сол бір сәулелі-өшпей қалған бейнелерден жұғысты болғанын жеріне жеткізе жырлаған-ақ екен:

Кім болдым, кімнен нәр алдым,
Ержеттім кімнің қолында.
Ондаған адал адамның,
Белгі едім қалған жолында.
Барлығын соның ойласам,
Тербейді мені ояу күн.
Соларды еске ап қоймасам,
Бақыттан кеш қап қоямын [4]!

Қасым Аманжолов айтпақшы, ақынның өлеңі - өмірбаяны ғой. Балалық шағы сұрапыл соғыс жылдарында өткен ақын сол кезеңнің келбетін жадында жақсы сақтап, ойында толғап, кейін көп шығармалар жазған ақын. Ол - сол соғысты көрмесе де, оның зарын тартып, зардабын көріп өскен ұрпақтың өкілі. Сол себепті соғыс тақырыбына көп өлең, бірнеше поэма арнаған.

Міне, осы қағиданы бетке ұстаған Тұманбай Молдағалиевтің қан майданда мерт болған әке туралы тамаша поэмасы бар. Ол «Әкеммен әңгіме» деп аталған.

Әке рухымен сырласқан ақынның бұл шығармасы - барлық соғыс құрбандарына, сол боздақтардың жетім балаларының сөзден соққан ескерткіші сынды.

Әкесі соғыстан қайтпаған әр қазақ баласының мұң-шері, орындалмаған арманы осы поэмаға сыйып тұр. Отан үшін отқа түсіп, оқ тиген қайран ерлер ғұмырын олардың ұрпақтары жалғастырып жатқаны, ері барда ел аман, ел аманда ер аман екені поэмада әдемі айтылған.

Бұл тегі, тәуелсіздік туын желбіреткен Қазақ Елінің бүгінгі жастары өнеге алатындай, өсиет болатындай тәлімді туынды. Әкелер өмірлерін қиып қорғаған жеріңнен, еліңнен айрылып қалма деп қатаң ескертіп тұрғандай.

Махаббат лирикасымен жастар жүрегін жаулап алған Тұманбай ақын бұл тақырыпты поэма жанрында жалғастырды. Жастықтың жыршысы атанған ақынның бұл орайдағы еңбегі де жемісті. Жастар өмірінен сыр шерткен «Кәмила», «Алатау қызы», «Мазасыз махаббат» аталатын лирикалық дастандар - дарынды ақынның шығармашылық жолындағы кезеңдік белгісіндей кемел туындылар.

«Кәмилада» институтта оқып жүрген жас қыздың Алмабек есімді жігіттің арбауына түсіп, алданып, қосылып, артынша ажырасып кеткені, кейін ақылды, адал келіншектің Ермекке қосылып, бақытын табатыны баяндалған. Өзі арлы, жаны таза, адал адамның өмірде қателесе де, түбі арман-мақсатына жететіні нанымды, нағыз ақындық шабытпен жырлаған ақынның Кәмиласына оқырман да ғашық болып қалады.

Жүрек отымен жазылған «Алатау қызы» поэмасында да өмір жолында адасып қайта табысқандар тағдыры әңгімеленген. Қайрат мектепте оқып жүргенде Күлпәшқа ғашық болып, кейін екеуі де Алматыға оқуға аттанады. Сөйтіп жүріп, бір кеште Күлпәштің аса көрікті Алма деген құрбысымен танысып, ғашық болып қалады. Ақыры екеуі үйленіп, ауылға қайтады.

Алма күйеуінің көзіне шөп салып, ауылдағы «Волгалы» бастықтың құшағында кетеді. Опасыздықтың отына күйген Қайрат кейін бала махаббаты Күлпәшпен қосылады. Қысқа қайырсақ, бар оқиға осы. Алайда бұл - негізі ғана.

Поэманың өне бойында ағынан жарыла жырлаған ақынның жастық, махаббат, адалдық туралы толғамды ойлары тұнып тұр.

Поэманы оқи отырып, әркім өзінің балалық бал дәуренін, жастық шағын, бірге өскен құрбы-құрдастарын, олардың өмірдің даңғыл жолына бірден түсе алмай, қаншама қиындық, қателіктерді бастан кеше жүріп, мақсаттарына жеткенін, неден қашып, немен дос болғанын есіне түсірері сөзсіз. Поэманың: «бұл дастан-көп досымның жас көктемі»[5] деп басталуының өзінен-ақ жастық өмірдің өзгеше қыр-сыры жайында қызықты хикая оқығаныңды сезе қоясың.

Келесі поэма - «Мазасыз махаббат». Мұның да мазмұны қызық. Ауылдағы ару қыз Айнашқа қатар ғашық болған ағайынды екі жігіт, бірі-Әли сұлудың көңілі ағасында екеніне әбден көзі жетіп, көңілі сенген соң елінен қашып Теміртауға тартады. Жолай ағасына хат жазып, онда анасына айтпай, қоштаспай кетіп қалу себебін, ғашықтық сырын егіліп-төгіліп, жаны жылап отырып бастан-аяқ баяндап береді.

Поэмадан бүгінгі күннің Қозы Көрпеш-Баян сұлуымен жүздескендей боламыз.

Тұманбай Молдағалиевтің «Аманат», «Киев қызы», «Ескерткіш» атты айтулы поэмалары - бір шаңырақта, бір қолдан шыққаны былай тұрсын, екеуі де тікелей өмір шындығына негізделген, өмірде болған оқиғалар мен жағдайларды арқау еткен, басты кейіпкерлерінің барлығы дерлік өмірде бар, белгілі адамдар өмірі мен қарекеттерін суреттейтін әдеби туындылар.

Поэманың екеуі де осындай деректілік қасиетімен ұқсастау болғанымен, бітімі мен болмысы, нысаны мен пішімі, жазу тәсілі мен мәнері жағынан мүлде басқа-басқа туынды екені бірден көзге ұрады.

Үш поэма да өмір шындығын, ақиқатты сөз еткенімен, поэмалардың тінін, нобайы мен үлгісін мүлде өзгеше, түрліше құру ақын шеберлігіне байланысты екеніне әдемі мысал болғандай.

Ал, келесі поэмада, яғни «Аманат» поэмасында ақын өз «өмірінен» үзінді қосуға тырысты. Поэмада өзінің «Тұманбай» атының қалай қойылғанын, ең бастысы Тұманбайдың әкесінің өмір ауыртпашылықтары мен азаптарын жария етуді мақұл көріп, поэмада сөз болатын оқиғалар мен әрекеттердің бәрін аса әсірелемей, «алып-қоспай», неғұрлым дәл «нақпа-нақ», болғанын болғандай деңгейде суреттеу, бейнелеу тәсілі мен мәнеріне көбірек бой ұрған деуге болады.

Тұманбай Молдағалиев поэмаларының негізгі тақырыптары:

1.Тұлғаның батырлығы мен батылдығын дәріптеу арқылы сол замандағы халықтың әлауқатын, әлеуметтік жағдайын, сол уақыт тарихын баяндау. Мысалы «Ескерткіш» поэмасы Қазақстан комсомолының көрнекті қайраткері - Ахметжан Шымболатовтың жарқын бейнесіне арналды.

2.Ұлы Отан соғысының елге, халыққа деген зардаптарын, ауыртпалықтарын суреттеді. Мысалы «Хаттар, хаттар», «Өрік ағашы», «Киев қызы»атты поэмалары соғыс ауыртпалықтарын, соғыс зардаптарын сипаттауға бағытталды.

3.Ұлы Отан соғысының ең басты зардабы - адамдардың айырылысуы, сүйіктісінен айырылған адамдар тағдыры. Сондай-ақ Тұманбай Молдағалиев «Женеше»поэмасында әйел образы мен соғыс жылдарындағы әйелдер тағдырын да сөз етті. Ал, «Өрік ағашы»поэмасында соғыс ықпалынан айырылысқан ғашықтар тағдырын жырлады.

4.Өз өмірін баяндауға бағытталған және де өзінің туған-туыстарының аға-әпкелерінің өмір тауқыметін сипаттауға арналған поэмалары да жоқ емес. 5.Ақын поэмаларының келесі тақырыбы - «жетімдік» [5, 45-б.].

Тұманбай поэмаларының идеялық-эстетикалық нысанасына назар аударған уақытта ақындық машықты ұстарту жолындағы ізденістеріне көз салмасқа болмайды.

Тұманбай Молдағалиев поэмаларының тілі сол аяулы жүректің, бір адамның емес, тұтас халық жүрегіннің тілі, тіл болғанда жай тіл емес, алаулы, аяулы тіл.

Тұманбай Молдағалиевтің поэмалары өмірді, адамды, ел бірлігін, халық мұратын сүю пафосының халық ұғымымен, ел танымымен табысып жатқан осы мазмұн, осы мағынасымен бағалы.

Әдебиеттер

- 1 Қабдолов З.Таңдамалы шығармалар. - Алматы: Жазушы,-1983. Т.2 -456б.
- 2 Оразалин Н., Жыры тұнық, жүрегі жас // Егемен Қазақстан. 2019. -8 маусым. -6б.
- 3 Тұманбай Молдағалиев // Қазақ әдебиеті. 2011. -№41- 14-20 қазан-11б.
- 4Молдағалиев Т., Үш томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 1990. - Т. 1-432б.
- 5 Молдағалиев Т. Тынық мұхит дәптері.- Алматы: Жазушы, 1985. -520 б.

ӘОЖ: 612.744.6

САРЫАҒАШ КУРОРТЫНЫҢ МИНЕРАЛДЫҚ СУЛАРЫН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

А.М.Утемисова
ғылым магистрі, оқытушы
2-курс студенті Тұрсын Ардақ
Ж. А. Тәшенев университеті,
Шымкент қаласы, Қазақстан

Аннотация: Газдалмаған минералды су ретінде, оның құрамы бірегей, емдік қасиетке ие су болып табылады. Зерттеу нысанындағы минералды су ресурстарының барланған қорына баға берілді, Сарыағаш курортының минералды шипалы ыстық су көздері мен қазіргі кездегі даму ерекшеліктерін қарастырылды. Сарыағаш минералды су көзінің экономикалық-географиялық орналасу ерекшеліктерін зерттелінді, минералды су ресурстарын өндіруші кәсіпорындарға баға беру, минералды су көзі арқылы емдік-шипажай дамыту мүмкіншіліктеріне талдау жасалынды. Минералды су өндірушінің нарықтық қатынастардағы іс- әрекетін бағаланды.

Осы айтулы оқиғаға биыл елу жыл толып отыр. Бәрін тізбектеп, түгесіп айту мүмкін болмаса да, жыл өткен сайын мұрағатта көмескеленіп бара жатқан шипажай тарихының елеулі сәттеріне, оның даму жолдарына тоқталдым.

Аннотация: Как негазированная минеральная вода, ее состав представляет собой воду, обладающую уникальными лечебными свойствами. Были оценены разведанные запасы минеральных водных ресурсов объекта исследования, рассмотрены особенности развития курорта Сарыагаш в настоящее время и минеральные целебные горячие источники. Изучены особенности экономико-географического положения Сарыагашского источника минеральной воды, дана оценка предприятиям-производителям ресурсов минеральной воды, проанализированы возможности развития лечебно-санаторно-курортного комплекса через источник минеральной воды. Минеральная вода оценивала поведение производителя в рыночных отношениях.

Этому знаменательному событию в этом году исполняется пятьдесят лет. Несмотря на то, что невозможно все перечислить и рассказать, я остановился на значимых моментах истории санатория, путях его развития, которые с каждым годом становятся все ярче в архиве.

Annotation: As non-carbonated mineral water, its composition is water that has unique, healing properties. The explored reserves of Mineral Water Resources at the object of the study were evaluated, mineral healing hot springs and features of modern development of the Saryagash resort were considered. The features of the economic and geographical location of the Saryagash mineral water source were studied, the assessment of enterprises producing mineral water resources was carried out, and the possibilities of developing a health resort through a mineral water source were analyzed. The behavior of the Mineral Water producer in market relations was evaluated.

This year marks the fiftieth anniversary of this significant event. Although it is impossible to list everything and tell the whole, I focused on the significant moments of the history of the sanatorium, the ways of its development, which are becoming more and more obscure in the archives every year.

Кілт сөздер: Курорт, су, минералдық су, гидрокарбонат, шипажай, курортология.

Зерттеу нысанындағы минералды су ресурстарының барланған қоры.

Қазақстандағы курортология саласының дамуы өткен ғасырдың жиырма бесінші жылдары курорт дегенде ұлан-ғайыр қазақ жерінде (аумағы 2 млн 717 мың ш/ш) тек 30 орындық шағын санаторийлер-Біршоғыр мен Бурабай, Рахман қайнарын ғана ауызға алар едік.[1]

1925 жылы Бурабай, Мойылды, Рахман қайнары, Шымған, Жаңақорған курорттары ашылды. Тарихқа жүгінсек, 1927 жылдың 6 қаңтарында ұйымдастырылған Орта Азия курорт басқармасына Қазақстаннан Шымған мен Жаңақорған, Қырғызстаннан Джалалабад, Ақсу, Ыстық-ата, Жетіөгіз, Түрікменстаннан Молла-Қара қорғаны белгілі. [2]

1931 жылы «Қазақ курорт» тресі құрылды. Ол 1934 жылы курорт басқармасына айналып, Мәскеудегі орталық курортология институтының ғалымдарының көмегімен республикадағы табиғи емдік факторларды зерттеп, бір жүйеге келтіруге атсалысты. Жаңадан Қапал-Арасан, Барлық-Арасан шипажайлары пайдалануға берілді. 1946 жылы клиникалық - сараптық хирургия институты курортология секторын ашып, Жаңақорған мен Аяққалдан курорттарының шипалық жағдайын зерттеді.[2] 1946 жылдың күзінде А.Апшернов бастаған «ОртаАзияМұнайБарлау» тресінің геологтары Сарыагаш жеріне зор үмітпен мұнай іздеп келіпті. Алайда мұнай дегені ыстық су болып атқылап, бастары салбырап жөндеріне кетіпті. 1100 метр тереңдіктен шыққан су ыстық, мөлдір әрі дәмді еді. (сурет 1)

Сурет 1 - А.Апшернов бастаған «ОртаАзияМұнайБарлау» тресінің геологтарының мұнай іздеп, орнына атқылап шыққан ыстық су[2]

Содан төңіректегі ауылдар тұрғындары жаппай су ішіп, асқазан-ішек сырқаттарынан айыға бастайды. Олар дереу жерді шұңқыр ғып қазып, оған су толтырып, өздерінше «ванна» қабылдайды. Сөйтіп, аяқ-қолдың сырқырауы, белдің шойырылуы сияқты аурулардан айыққандықтарын байқайды. Көп ұзамай Сарағаш суының емдік қасиеті жөнінде сан алуан әңгімелер тарап, өз бетінше емделушілердің қатары көбейе түседі. (сурет2)

Сурет 2 - Сарыағаш суының емдік қасиеті [2]

1949 жылы Ташкенттің Н.А Семашко атындағы Курортология және физиотерапия ғылыми-зерттеу институты қызметкерлері «Сарыағаш суына» «Ташкент минералды суы» деген айдар тағып, дереу суды зерттеуге кіріседі. 1954 жылы «Ташкентская минеральная вода» деген көлемді ғылыми еңбек жазған профессор В.М. Файбушевич мынадай сипаттама береді: «Н.Л. Янишевская Ташкент минералды суының ваннасы ауырғанды азайтатындығын, ал көп жағдайда ауру сиптомын кетіріп, тіндегі периартикулярлық қабыну элементтерінің қайту үдерісін жеделдететіндігін, соған байланысты этиологиясы белгісіз созылмалы полиартритпен ауратындардың буындарында қозғалысы жақсаратындығын дәлелдеді. Гидрокарбонатты сулар жоғары тыныс жолдары қатарларын (ішу, ингаляция), тері ауруларын емдегенде қолданылады. Сілтілі су соңғысында теріні жібітіп, тері майын сабындатады. Сондай-ақ кремнийлі және метаболлы қышқылы бар гидрокарбонатты-натрийлі су (ташкенттік) су мен шаю ретінде пайдаланылады, эрозиялардың жазылуын жеделдетеді, гинекологиялық аурулардың созылмалы қабыну үдерістерінің жойылуына жәрдемдеседі. Гидрокарбонатты сулар ең бастысы, ішіп-емдеу ретінде жақсы әсер етеді. Гидрокарбонатты суларды ұзақ пайдаланғанда асқазан сөлінің қышқылы реакциясы өзгереді. Егер суды ашқарынға ішсе, оның құрамындағы бикарбонаттар өзгеріссіз күйде ұлтабарға өтеді де, асқазан сөлінің бөлінуін тежейді және сіңірілуіне әсер етеді. Гидрокарбонатты су өт пен өт жолдарының қабыну үдерісін емдеуге оң әсер етеді. Гидрокарбонатты-натрийлі сулар, әсіресе, онда сульфаттар болғанда өттің бөлінуін арттырады; ұлтабарды жуып тазартқанда осы әсер өт қабығының рефлексі туындағанда барынша көрініс береді. Ішекте, асқазандағыдай бикарбонаттар қышқылдарды бейтараптандырып, қабыну элементтерін ерітеді, үлкен көлемде пайдаланылған бұл сулар іш жүргізу әсерін береді. Гидрокарбонаттар ішекте жеңіл сіңіріледі, қанға тез түседі де, бүйрек арқылы жылдам бөлінеді. Олардың диуретикалық әсері болады. Мұндай суды ішкеннен кейін зәр сілтілік реакцияға ие болады, зәр жолдарының шарышты қабатның тітіркенуі азаяды, құм мен ұсақ тастардың бөлінуі мүмкін». Осылайша профессор В.М. Файбушевич тұңғыш рет Сарыағаш суының емдік қасиетін ғылыми тұрғыда дәлелдеді.[3]

1950 жылы Өзбекстан Денсаулық сақтау министірлігінің өтініші бойынша Сарыағашта қазылған ұңғымадан ұзындығы 3 шақырымдық құбыр Ташкент облысының Калинин ауданындағы «Победа Октября» колхозының жеріне тартылып, емдік мақсатқа қолданыла бастайды. 1952 жылы «Ташкентская минеральная вода» деген атпен бөтелкеге құйылған су шығарылады.[3]

Осы кезеңде қазақстың Өлкелік патология институтының ғалымдары да минералды судың буын-тірек, жүйке, ас қорыту мүшелерінің, тері және кәсіби уланудағы емдік тиімділігін анықтайды. Бұл ғылыми жұмыстарды М.К Қайрақбаев, А.С Соколов, Е.А Ключникова, Л.Н Добрынченко, Т.А Мулагулова, С.И Замятин, И.Г Железников, Т.С Русманова, А.Г Адырхаева сияқты ғалымдар жүргізді. (сурет3)

Сурет 3 - Курорт Сарыағаш 1945-1975 жылдары [3]

1950 жылы курортология секторы Қазақ ССР Ғылым академиясының Өлкелік патология ғылыми-зерттеу институтының қармағына беріліп, екі-үш жылдан кейін «Курорт ресурстарын зерттеу бөлімі» деп аталады. Бөлім қызметкерлері Қазақстандағы 50-ден астам балшығы бар көлдер мен минералды су көздерін зерттеп, шипалығын анықтады. Оның ішінде Сарыағаш минералды суы бар еді. [1]

1950 жылы минералды судың шипалығын білісімен Сарыағаш аудандық денсаулық сақтау бөлімі (бас дәрігері С.Ибрагимов) №7 ұңғыманың жанынан мамыр-қыркүйек аралығында ем қабылдайтын 15 адамдық душ ашады. Душ қабылдаушыларды медбике Г.С Глазкова қадағалайды. 1951 жылы мамырда сол жерден аумағы 100 шаршы метр, тереңдіктегі 2,5 метр хауыз салынып, арасан кенеппен бөліп, еркектер мен әйелдер бөлек түсуге мүмкіндік алады. Сол жылы 8 ванналы минералды су емханасының құрлысы басталады. 25 орындық шағын корпус салынып, қорғасынмен уланғандар жайғасады. 1953 жылы олыстық денсаулық сақтау бөлімі басшылығымен «Ескі курорт» деп аталатын жерден 250 адам емделетін шағын құрлыс бой көтеріп, «облыстық бальнеоемхана» деп аталынады[4].

Өзбектерден кейін Қазақстанда «Сарыағаш минералды суы» деген атпен суды бөтелкеге құйып шығару қолға алынады. 1953 жылы Өлкелік патология институтының директоры Б.А Атшабаровтың ұйымдастыруымен институт қызметкерлерін шипалы судың әртүрлі ауруларға емдік тиімділігін тексеретін экспедиция құрылады. Оған басшылыққа медицина ғылымдарының кандидаты А.С Соколов тағайындалып, Сарыағашқа жіберіледі.[3]

1955 жылы 1275 метр тереңдіктен минералды су шығатын екінші ұңғыма ашылып, көп ұзамай 1450 метр тереңдіктен өз бетімен атқылаған үшінші ұңғымадан гидрокарбонатты - натрийлі әлсіз минералданған (0,7-0,9 г/л) жоғары температурадағы (49-52°C), құрамында кремний, нафтен қышқылдары бар минералды су шыға бастады. Үш ұңғыманың жалпы дебиті 5 миллион литрдей еді[3].

1962 жылы Өзбекстан Ташкенттен қашықтығы 3 шақырым жерден бұрғылау барысында «Сарыағаш» минералды суының абсолютті баламасы «Ташминводы» минералды суының көзін ашты. Осылайша жер астындағы бір қайнар көзден екі көрші елдің жерінің бетіне шыққан емдік су екі атауды иеленді[3].

Сарыағаш бальнеоемханасының жанынан «Жылы су» деген (қазіргі «Көктерек» кенті) ауыл пайда болды. Солайша, елеусіз мекен ел назарына ілігіп, дертіне шипа іздегендердің сан тарау жолы осында тоғыса бастады.(сурет 4)

Сурет 4 - Көктерек кенті[1]

1950-ші жылдың аяғына таман «Ескі курорт» сауықтыру орнының талаптарына сай еместігі, «Үлкен Сарыағаш» құрлысының ауадай қажеттілігі айқын көріне бастады. Оны жүзеге асыру үшін қыруар істер күтіп тұрды.[2] 1960 жылдың мамыр айынан бастап бұған дейін облыстық бальнеоёмхана аталынып келген «Ескі курорт» Денсаулық сақтау министірлігінің республикалық курорт басқармасы қармағына беріліп, 1961 жылдың қаңтарынан әр демалушыға 24 күн ем жүргізетін санаторийге айналды. Сол жылы Кеңес Одағындағы барлық курорттар тәріздер кәсіподақтар құрамына енді.[2]

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1.О.Б.Түктібаев, Ө.Әбдіраман. Қазақстан шипажайлары тарихы. Алматы, 2013 жыл.
- 2.Б.Д. Батыршаев, А.С.Тасилов, «Пейіштен Сарыағашқа аққан су» -Астана; Сарыарқа, 2013.-192 бет.
- 3.Ж. Жатқанбаев, Г.Жатқанбаева, Ж.34 Сарыағаш минералды суы туралы не білесіз? - Алматы, 2010. -158 бет
- 4.А.С.Тасилов. Сарыағаш курортында ем алу мен демалу. Алматы, 2011 жыл

УДК 556.535.6

АНАЛИЗ И РАСЧЁТ СТОКА НАНОСОВ ГОРНЫХ РЕК ПРАВОБЕРЕЖЬЯ Р. СЫРДАРИЯ В ПРЕДЕЛАХ КАЗАХСТАНА

А.М.Утемисова

магистр наук, преподаватель

студент 2-курса **Пердебаев Адильбек**

университет Ж. А. Ташенева,

г. Шымкент, Казахстан

Аннотация:*The liquid and solid flow of mountain rivers on the right bank of the Syrdarya River within Kazakhstan has been studied. Various methods of calculating water and sediment flow rates are analyzed. Clarifications of the main statistical characteristics of these quantities using observational data for 2022 inclusive have been revealed. Recommendations are given for calculating the characteristics of liquid and solid runoff with insufficient and absent observation materials. The revealed patterns and the obtained characteristics of water and sediment runoff can be used for hydrological calculations, scientific research and design developments for this territory and other territories with similar physical and geographical conditions.*

Ключевые слова:*река, расход воды, наносы, взвешенные наносы, влекомые наносы, расход наносов, мутность воды, горные источники, средняя высота водосбора, речной сток, обеспеченность.*

Данные о стоке наносов, мутности воды, гранулометрическом составе наносов и донных отложений широко применяются для решения разнообразных научных и практических задач: для разработки мероприятий по рациональному, комплексному использованию и охране водных ресурсов, при проектировании и эксплуатации водохозяйственных сооружений и объектов (больших и малых водохранилищ, очистных сооружений и отстойников, ирригационных каналов и др.), в энергетике, при использовании воды рек на орошение, бытовое и промышленное водоснабжение и других целей. Сток наносов является интегральным показателем склоновой и русловой эрозии, поэтому данные о наносах необходимы при оценке эрозионных процессов и разработке противоэрозионных мероприятий.

Твердый сток в определенной мере является показателем экологического состояния рек и их бассейнов. Он характеризует качество вод и возможность использования водных ресурсов и конкретных водных объектов для различных хозяйственных целей.

Имеющиеся фундаментальные работы по исследованию стока наносов в основном относятся к равнинным рекам с песчаными руслами. Для горных рек такие работы весьма малочисленны. Наиболее известные из них - исследования В.Л. Шульца [1], О.П. Щегловой [2], Ю.Н. Иванова [3], И.В. Боголюбовой [4], Павленко Н.П. [5], Дускаева К.К. [6], Чигринца Л.Ю. [7] и др. Сток наносов горных рек правобережья реки Сырдария в пределах Казахстана, также как и других горных районов, изучен недостаточно, научные обобщения по ним крайне малочисленны и относятся в основном к 70-м и более ранним годам прошлого века [8]. Очевидно, что эти данные требуют дополнения и уточнения.

В связи с обострением проблемы качества воды водных объектов возникла необходимость изучения экологических аспектов применения данных о стоке, гранулометрическом составе наносов и мутности воды для данного района, которые рассмотрены в работе. Вышеизложенное подтверждает актуальность темы, как по анализируемой проблеме, так и по выбору района исследования.

Для рационального и комплексного использования водных ресурсов Арало-Сырдарийского водохозяйственного бассейна необходима надёжная, достоверная информация о стоке воды и стоке наносов рек.

На формирование стока воды и наносов оказывает влияние целый комплекс физико-географических и антропогенных факторов. Главными природными факторами формирования стока воды, стока и гранулометрического состава наносов является рельеф, геологическое строение территории, климат, почвы и растительность, гидрография и водный режим рек.

Бассейн реки Сырдария расположен в квадрате $39^{\circ}23'$ - 46° северной широты и 61° - $78^{\circ}24'$ восточной долготы. С севера на юг вытянут на 800 км, а с запада на восток – на 1600 км, а расстояние от устья до наиболее удаленной точки её речной системы составляет 3019 км. Река протекает по территории четырех независимых государств Центральной Азии (Киргизия, Таджикистан, Узбекистан и Казахстан) и в её бассейне имеется 497 постоянно действующих рек длиной 10 км и более. Суммарная протяженность этих рек составляет более 14750 км. Площадь водосборного бассейна реки оценивается в 462 тыс. км². Общая площадь бассейна точно не определяется, т.к. в нижнем течении она протекает по равнинным пространствам, где линия водораздела не выражена. Площадь же горной части бассейна (до поста Томенарык) составляет 219000 км². Основной водосборной частью бассейна Сырдарии является западная половина горной системы Таниртау (Тянь-Шань) и северные склоны Алайского и Туркистанского хребтов [8]. Сток реки Сырдарии формируется в основном, за пределами Казахстана. По типу питания реки Арало-Сырдарийского бассейна относятся к рекам смешанного - снежно-ледниково-грунтового питания. Гидрографическая сеть бассейна развита неравномерно. Наибольшее количество рек приурочено к горным районам, тогда как равнинные территории реками бедны, а пустыни совсем не имеют поверхностных вод. В пределах Республики Казахстан река Сырдария протекает от гидропоста Чиназ до впадения в Аральское море и принимает правые притоки Келес, Куруккелес, впадающих выше Шардаринского водохранилища и ниже его Арысь. Длина реки на этом участке 1746 км., падение 200 метров.

Основным притоком реки Сырдария в пределах Республики Казахстан является река Арыс с притоками Аксу, Жабагылысу, Бадам, Сайрам, Боралдай (рисунок 1). Кроме того, к бассейну также относятся реки Келес, Боген. Основные гидрографические характеристики бассейнов притоков реки Сырдарии в пределах Казахстана до пунктов гидрологических наблюдений приведены в таблице 1.

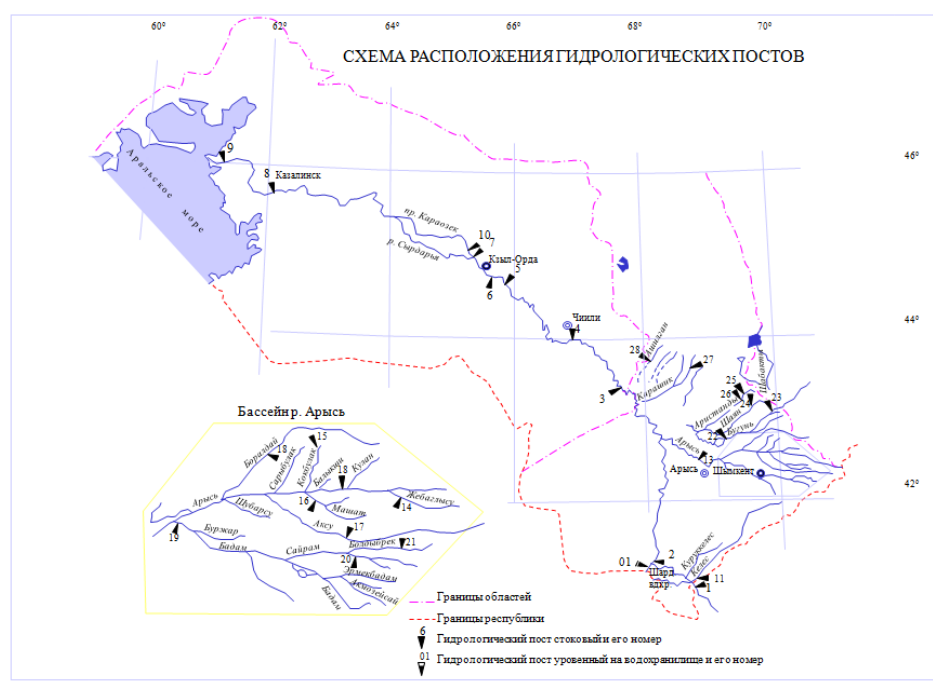

Рисунок 1 Схема расположения гидропостов на реках бассейна р. Сырдария в пределах Казахстана

Таблица 1 - Основные гидрографические характеристики бассейнов притоков р. Сырдария в пределах Казахстана до пунктов гидрологических наблюдений

Река	Пункт	Площадь водосбора, км ²	Средняя высота, м	Средний уклон, ‰	Густота речной сети, км/км ²
Арыс	ж.-д.ст. Арыс	13000	900	132	0,40
Келес	Акжар	1960	990	153	0,75
Боген	Красный Мост	2160	480	95	0,42
Шаян	В 3,3 км ниже устья р. Акбет	485	770	165	0,60
Бадам	Михайловка	585	1220	198	1,09
Сайрам	Тасарык	468	2200	370	2,2
Жабагылысу	Новониколаевка	172	2360	410	1,81
Акусу	Подгорное	462	2530	484	0,71

Данная работа посвящена исследованию стока воды и наносов по гидропостам правобережья р. Сырдария, расположенным в зоне формирования стока в пределах Казахстана.

В настоящее время возникла необходимость уточнения полученных ранее характеристик о среднем годовом стоке рассматриваемых рек, с использованием данных гидрометрических наблюдений по 2014 год включительно. Уточнение характеристик среднего многолетнего стока воды производилось путем использования более длительных рядов наблюдений за величинами условно-естественного стока рассматриваемых рек.

В верхней части бассейна реки Сырдарья наблюдения за стоком начались во второй половине 19-го века, а в бассейнах рассматриваемых рек эти наблюдения начались значительно позже, только в первой половине 20-го века. Наблюдения за стоком реки Арысь начались в 1910 году, за стоком реки Келес с 1929 года, а за стоком реки Бугунь с 1926 года.

Начиная с 60-х годов 20-го века уровень использования водных ресурсов начал значительно увеличиваться в связи с освоением новых орошаемых сельскохозяйственных территорий.

Сток воды рек, измеренный до начала указанного периода, можно считать условно-естественным. Анализ данных наблюдений показал, что в бассейне реки Арысь условно-естественным можно считать сток, измеренный до начала 60-х годов, в бассейне реки Бугунь до начала 70-х годов, а в бассейне реки Келес до начала второй половины 80-х годов 20-го века. Средние многолетние величины стока воды за указанные периоды могут быть использованы в качестве оценки возобновляемых ресурсов поверхностных вод рассматриваемого района. Отметим, что в горной зоне по ряду гидрологических постов регистрируется сток воды, искаженный водозаборами, не более, чем на 10-12%. В предгорной и равнинной зонах часто влияние водозаборов и сбросов на сток рек существенно.

Основные трудности при определении среднего многолетнего стока в рассматриваемых створах заключались в кратковременности, прерывистости наблюдений за стоком и искажении водного режима рек под влиянием заборов воды.

При восстановлении пропусков в рядах наблюдений и для продления рядов в различных случаях использованы методы:

- построения графиков связи среднегодовых расходов наносов и среднегодовых расходов воды или средних за вегетационный период (апрель - сентябрь) расходов наносов и воды по одному и тому же гидропосту;
- построение графиков связи среднегодовых и средних за вегетационный период расходов наносов по одному и тому же гидропосту;
- построение связей среднегодовых и средних за вегетационный период расходов наносов с таковыми расходами наносов рек-аналогов;
- по связям расходов взвешенных наносов разных месяцев в одном и том же гидростворе;
- с использованием процентного распределения твердого стока по месяцам за имеющиеся годы наблюдений. При этом использовалось как среднее многолетнее распределение, так и процентное распределение по годам-аналогам;
- по множественной корреляции с применением одновременно двух аналогов.

Для восстановления отдельных среднегодовых расходов воды использовались уравнения зависимости стока восстанавливаемых рек с реками-аналогами.

Даны рекомендации для неизученных и слабоизученных рек. В [монографии] выявлено, что для данного района существуют достаточно надёжные связи между средними многолетними среднемесячными расходами воды и взвешенных наносов, а не их годовыми величинами, что было проверено на примере изученных рек (рис.3). Поэтому норма расходов наносов при коротких рядах (до 5-10 лет) может быть определена следующим способом.

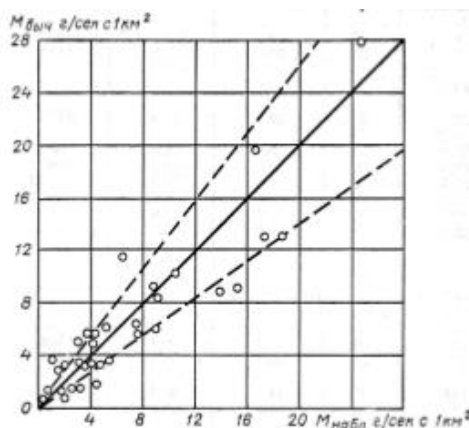

Рисунок 3. Связь модулей стока взвешенных наносов, вычисленных и по данным фактических наблюдений

Прежде всего, по данным наблюдений строятся графики связи между средними месячными расходами воды и наносов, средними за этот короткий период. При этом связь должна быть достаточно чётко выраженной.

Далее по исследуемому посту находим норму твёрдого стока за каждый месяц по указанному графику, а затем норму годового стока как среднее из 12 месяцев. Разумеется, что при этом имеются данные наблюдений за стоком воды за длительный период.

При отсутствии наблюдений за стоком наносов для данного горного района можно рекомендовать следующий метод. Анализ материалов по стоку наносов показал, что имеется достаточно выраженная связь между стоком взвешенных наносов и геологическим строением водосборов, которую можно выразить следующей формулой:

$$r = kM(H_{\max} - H_{\min}), \quad (1)$$

где r - модуль стока взвешенных; k - интегральный коэффициент размываемости горных пород, слагающий бассейн, который можно выразить соотношением:

$$k = k_1p_1 + k_2p_2 + \dots + k_m p_m, \quad (2)$$

где k_i - коэффициенты размываемости определённого вида пород;

p_i - площади, покрытые этими породами в % от общей площади бассейна.

На карте литологического состава бассейна р. Сырдария выделено 5 комплексов пород, поэтому формула (2) принимает вид:

$$r = k_1p_1 + k_2p_2 + k_3p_3 + k_4p_4 + k_5p_5M(H_{\max} - H_{\min}) \quad (3)$$

В формуле (3) k_1 - коэффициент размываемости рыхлых пород четвертичного возраста, в которых имеется включение галечника, щебня, супеси, лёссов, лёссовидных пород и глины; k_2 - коэффициент размываемости рыхлых пород, сцементированных льдом; k_3 - коэффициент размываемости полурыхлых пород мезозойского палеогенового и неогенового возрастов; k_4 - коэффициент размываемости карбонатных пород; k_5 - коэффициент размываемости метаморфических и изверженных пород. В [монографии] приведены значения вышеперечисленных коэффициентов для рассматриваемой территории: $k_1= 0,044$; $k_2= 0,0035$; $k_3= 0,0022$; $k_4= 0,00083$; $k_5= 0,00011$.

Список литературы

1. Шульц В.Л. Реки Средней Азии. -Л.: Гидрометеиздат, 1963. – 691 с.
2. Щеглова О.П. Формирование стока взвешенных наносов и смыв с горной части Средней Азии. -Л.: Гидрометеиздат, 1972. – 228 с.
3. Иванов Ю.Н. Сток взвешенных наносов рек бассейна р.Сырдарья // Тр.Среднеаз. НИГМИ. 1967. Вып. 36(51). – 307 с.
4. Боголюбова И.В. Результаты полевых исследований и расчета стока влекомых наносов р. Мзимты //Тр. ГГИ. 1968.Вып.156.-С.55-62.
5. Павленко Н.П. Сток наносов рек северного склона Заилийского Алатау. Автореф. дис.канд.-Алма-Ата,1960.-16с. Государственный водный кадастр Республики Казахстан.
6. Дускаев К.К.,Чигринец Л.Ю. Исследования характеристик водной эрозии для оценки экологического состояния горных рек Юго-Восточного Казахстана //Устойчивость, антропогенная транс-формация и оптимизация природной среды Казахстана: Мат. Респ. науч. конф.- Алматы:Казакуниверситеті», 1998.- С.44-46.
7. Чигринец Л.Ю. Анализ и расчёт стока наносов горных рек Юго Восточного Казахстана/автореф. дисс. канд. геогр. наук, 2001, 17 с.
8. Ресурсы поверхностных вод СССР. Том 14, Средняя Азия, Вып.1. Бассейн реки Сырдарья. Л: Гидрометеиздат, 1969.- 440 с.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ӘРЕКЕТТЕРІН
ЖҮРГІЗУ НЕГІЗДЕРІ**

Бабашев Ш.Б.

Tashenev University, Шымкент қ
Ғылыми жетекші- аға оқытушы **Уйсынбаева К.М**

Қылмыстарды тез және толық ашуда, оларды жасаған адамдарды әшкерелеуде және қылмыстық жауапқа тартуда тергеу іс-әрекеттерімен бірге жедел-ізвестіру әрекеттерінің де рөлі аз емес. Әдетте, қылмыстарды ашумен байланысты жұмыс осы жедел-ізвестіру қызметі арқылы басталады. Кейде жедел-ізвестіру әрекеттерін, әсіресе жасырын жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізу нәтижесінде қылмыстық іс жүргізушілік іс-әрекеттер жүргізу кезінде алу мүмкін емес қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер алынады.

Жедел-ізвестіру қызметі уақыты бойынша қылмысты табу сәтіне біршама жақын, негізінен ол дереу қылмыс ізіне түседі және оның міндетіне тек қылмысты табу, алдын-алу, жолын кесу және ашу ғана емес, сондай-ақ қылмысты дайындап жатқан, жасап жатқан немесе жасаған тұлғаларды табу және анықтау жатады.

Басқаша айтқанда, жедел-ізвестіру қызметінің нәтижелері бойынша қоғамға қауіпті әрекет фактісінің өзін, әрі оған қатысты тұлғаны анықтауға мүмкіндік пайда болады. Міне сондықтан, жедел-ізвестіру қызметінің нәтижелері қылмыстық іс қозғаудың және соған сәйкес қылмыстық сот ісін жүргізудің басталуының себебі мен негізі болады.

Анықтау органының, прокурордың, тергеушінің немесе соттың қылмыстық іс жүргізушілік қызметінің жүзеге асырылуы процесі барысында жедел-ізвестіру әрекеттері мен тергеу әрекеттерінің байланысын жоққа шығаруға болмайды. Тергеу барысында тергеу әрекеттері мен жедел-ізвестіру әрекеттері бір-бірімен ұйымдастырушылық шараларымен, басқарушылық және процессуалдық шешімдерімен тығыз байланыстырылады.

Қазіргі кезде ұйымдасқан қылмыстылық, кәсіби қылмыстылық, экономикалық қылмыстылық, ұлтаралық қылмыстылық, тағы да сол сияқты қылмыстық құбылыстардың өршуі кезінде қылмыстардың алдын алу, оларды кесу және ашуда жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізуді кең қолдану заман талабы.

Жедел-ізвестіру қызметі – мемлекеттік қызметінің қылмыспен күресудегі көп қырлы және өте күрделі жолдардың бірі.

Жедел-ізвестіру қызметін келесі екі мағынада қарастыруға болады. Біріншіден, жедел-ізвестіру жөніндегі бүгінгі таңдағы өзекті мәселе ретінде қарастырып отырған яғни, қызметі азаматтардың бостандықтарын және солардың әр жақты дамуы үшін қажетті қалыптасқан қоғамдық қатынастарды, заңдылықты және құқықты сақтауға бағытталған қызмет.

Ал екіншіден, жедел-ізвестіру қызметінің құқық қорғау органдарының жедел ізвестіру шараларын өткізу арқылы, өз күзіреті шегінде қылмыстардың алдын-алу, болған қылмыстарды ашу, тығылып жүрген қылмыскерлерді, із-түссіз жоғалып кеткен адамдарды ізвестіру және т.б. міндеттерді атқару үшін арналған қызмет.

Жедел ізвестіру қызметінің құқықтық негіздері нормативтік актілердің қосындысынан құралады. Бұл нормативтік актілер мемлекетпен жеке тұлғаның арасында, адамдардың және қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде олардың өмір сүруіне маңызды қызығушылығына қауіп төнгенде басқа әдістермен жою мүмкін болмағанда қолданылатын арнайы әдістермен, күштерді қолдану барысында туындайтын топтық қоғамдық қарым қатынастарды реттеуге арналған.

Жедел-ізвестіру әрекеттері тек қана жедел-ізвестіру қызметінде ғана емес, сонымен бірге қарсы барлау, сыртқы барлау қызметтерінде де кең қолданылады. Әсіресе, жария

жедел-іздігіру әрекеттеріне қарағанда жасырын жедел-іздігіру әрекеттері қарсы барлау және сыртқы барлау қызметтерінде кең қолданылады.

Жария және жасырын жедел-іздігіру әрекеттерін жүргізудің өзіне тән ерекшеліктері бар және олардың арасында ортақ ұқсастықтарының бар екендігіне қарамастан, олар бір-бірінен ерекшеленеді.

Жария және жасырын жедел-іздігіру әрекеттерін жүргізуді ұйымдастыру мен тактикасы, оның әдіс-тәсілдері, құралдары мемлекеттік құпияны құрайтындықтан және олар жариялануға жатпайтын құпия ведомстволық нормативтік актілермен реттелетіндіктен, осы талаптың сақталуымен, яғни біз қарапайым қатардағы азаматтар заңнамамен рұқсат етілген шекте ғана жұмыс істей аламыз.

Жедел-іздігіру қызметі туралы Заңның 11 бабының 1 тармағына сәйкес «Жедел-іздігіру шаралары – бұл жедел-іздігіру қызметін жүзеге асырушы органдардың өз құзыреті шегінде өздерінің алдына қойылған міндеттерді шешуге бағытталған іс-әрекеттері»[1].

Аталған анықтама мен «жедел-іздігіру әрекеттері» ұғымының анықтамасы бір-біріне сәйкестендіріледі.

Жедел-іздігіру әрекеттерінің заңда берілген осы анықтамасымен жедел-іздігіру қызметі теориясы саласындағы В. Плетнев, А.Я. Гинзбург сияқты қазақстандық ғалымдар келісе отырып, әрқайсысы осы заңи анықтаманың мәнін өздерінше ашады.

Жедел-іздігіру әрекеттері – бұл тактикалық және психологиялық жағынан нәзік және күшті қару, оның көмегімен жедел-іздігіру қызметінің субъектісі қылмыскердің ниетін біліп, құпия нәрсені анықтай отырып, қылмысты не дер кезінде болдырмау, не ашу туралы мәселені шешеді.

Көпжылдық тәжірибе өз алдына мынаны дәлелдеді – қылмыскер қандай қулық-сұмдықтар жасаса да, жедел-іздігіру әрекеттері мен тергеу іс-қимылдарының дұрыс, аса шеберлікпен қолданылуы нәтижесінде әшкереленетін болады. Мәселен, Алматы қаласында кісі өлтіру арқылы меншікті иеленумен қоса шабуылдар жасаған «Шобөрілер» деген шартты атауды пайдаланған банданың әрекет етуін алатын болсақ, қылмыстарды ашу үшін ең білікті жедел-іздігіру қызметкерлері мен тергеушілерден тұратын жедел-тергеу тобы құрылған. Сондай-ақ аталған банданы жасаған қылмыстарды ашу бойынша іс-қимылдарды үйлестіру үшін штаб құрылды. Банданы ұстау үшін барлық, соның ішінде жедел-іздігіру жолымен алынатын ақпарат жинау мен талдаудың шебер ұйымдастырылуы маңызды рөл атқарды. Орасан зор біріне-бірі қайшы мәліметтердің ішінен сезіктілердің соңына түсуге мүмкіндік беретін қажетті бөлігін анықтауға қол жеткізілді.

«Тергеу іс-әрекеттерінің одан әрі қарай жүргізілуі бандиттердің ұсталуына, заттай дәлелдемелердің табылуына, қылмыскерлердің әшкереленуіне әкелді. Бұл іс бойынша ұсталғандардың барлығы қылмыстық жауапқа тартылып, сотталған болатын» [4].

Жедел-іздігіру әрекеттері барлау-іздеу сипатына ие. Бұл ең алдымен қылмыскерлер іс-әрекеттерінің құпия, бүркемеленген сипатымен, олардың ешкім көрмейтіндей жағдайларда жасалуымен, қылмыстық іс-әрекеттердің алдын ала терең дайындалуымен, қылмыстық мінез-құлықтың өрескелдігімен, мейрімсіздігімен, жасалған қылмыстардың іздерінің жойылуымен орын алғандықтан, жедел іздігіру қызметі қылмыстарды әзірлеп жатқан, жасалып жатқан және жасаған адамдар туралы мәліметтерді алу, белгісіз құқықтық фактілерді іздеу, жасалған қылмыстардың мән-жайларын анықтау және т.б. әрекеттердің қажеттігімен жағдайланған.

Жедел-іздігіру әрекеттерінің оларды жүргізу субъектілеріне қарамастан барлау-іздеу сипатына ие екенін ескерген жөн. Жедел-іздігіру қызметі туралы заңда көзделген нақ осы жедел-іздігіру әрекеттерінің мазмұны мемлекеттік, экономикалық немесе экологиялық қауіпсіздікке қауіптің бар болуы мен сипатын бағалауға мүмкіндік беретін оқиғалар немесе іс-әрекеттер туралы ақпараттар алу құралдары болып табылады.

Әдебиеттер:

1 Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілде № 231-V ҚРЗ

2 Жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуді негізгі құқықтық реттейтін нормативтік-құқықтық акті – 1994 жылы 19 қыркүйекте қабылданған №154-ХІІІ «Жедел-іздістіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.(27.04.2020 ж. өзгертулер мен толықтырулар)

3 А.Я. Гинзбург, В.И. Григорьев, С.Ю. Алексеевский. Жедел-іздістіру қызметінің негіздері. Оқу- тәжірибелік құрал. -Алматы, 2014 .-с 44.

4 Под общей редакцией К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синилова, А.Ю. Шумилова. Оперативно-розыскная деятельность. Учебник. Москва, 2014.-с 297

5 В.Г. Бобров. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Лекция. Москва, 2013

6 Дубонос Е.С. Основы оперативно-розыскной деятельности. Москва, 2011.

ӨОЖ 33.338

ТҰРҒЫН ҮЙ ҚҰРЫЛЫСЫ САЛАСЫН РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Байдос Н.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші экономика магистрі
Манбетова А.С.

Халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету - кез келген мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік саясатында маңызды мәселелердің бірі болып саналады. Еңбек ресурстарының сапалы өсуі – қоғамның дамуының негізгі алғышарты.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты 2018 жылдың 5 қазанындағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Бүгінде біз тұрғын үй құрылысына зор серпін беріп отырған «Нұрлы жер» бағдарламасын табысты іске асырудамыз.

Тұрғын үй ипотекасының қолжетімділігін арттыратын жаңа ауқымдағы «7-20-25» бағдарламасы қолға алынды.

Әкімдерге жергілікті бюджет есебінен жеңілдетілген ипотека бойынша алғашқы жарнаны ішінара субсидиялау мәселесін пысықтауды тапсырамын.

Мұндай тұрғын үй сертификаттарын беру біліктілігі жоғары педагогтар, медицина қызметкерлері, полицейлер және өңірге қажетті басқа да мамандар үшін ипотеканың қолжетімділігін арттырады.

Сондай-ақ, халықтың әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтары үшін ірі қалаларда жалдамалы тұрғын үй құрылысын ұлғайту қажет.

Бұл шаралар 250 мыңнан астам отбасы үшін тұрғын үй жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді», - деген болатын. [1]

Нарықтық экономикасы дамыған елдердегі тұрғын үй - коммуналдық қамсыздандыру жүйесінің қызмет етуі мен дамуының нарықтық үлгісі өте тиімді, әрі сенімді болғандықтан біздің отандық тұрғын үй нарығы дамуының стратегиялық бағыты ретінде қолдануға болады. Батыс елдерінде тұрғын үй саласы нарық арқылы реттеледі. Мұнда мемлекет тұрғын үй нарығына белсенді түрде араласады және өзінің саясатын келесі бағыттарда жүзеге асырады: тұрғын үй құрылысы, жөндеу және іске қосылуымен байланысты мәселелерді шешу үшін дотация беру, пәтер жалдаушыларды жоғары жалгерлік төлемдерден қорғау, халықтың көмекті қажет ететін бөлігіне әлеуметтік жәрдем көрсету және т.б.

Германияда 90-шы жылдардың ортасында табыстың өте жоғары қарқында өсуі, халықтың құрылымында демографиялық өзгерістер және иммигранттардың үлкен ағымы

тұрғын үйге деген сұранысты арттырды. 1989 жылдың басы мен 1998 жылдың соңына дейінгі иммиграция нәтижесінде елдегі халық саны 4,3 млн. адамға артты.

Тұрғын үйге сұраныстың өсуі оның халық тығыз орналасқан аймақтарында анық жетіспеушілігін байқатты. Тұрғын үй нарығы бұл сұранысқа ұсынысты арттыру арқылы жауап берді. Сонымен қатар, мемлекет тарапынан тұрғын үй құрылысын қаржылық қолдау едәуір артты.

Тұрғын үй нарығындағы жағдайдың жақсаруына байланысты болашақта тұрғын үй құрылысының көлемін азайту бойынша шешім қабылданды. Ал шығыс жеріндегі тұрғын үй саясаты қолда бар пәтерлерді жаңалау және күрделі жөндеуге бағытталды. 1990 жылдары федералды Үкіметтің қаржылық көмегі арқылы 50%-ға жуық пәтерлер жаңаланды және күрделі жөндеуден өткізілді. Тұрғын үйге қажеттілік – адамдардың ең маңызды қажеттіліктерінің бірі. Сондықтан Германияда егер де тұрғынның өз табысы тұрғын үйді төлеуге жетпесе, онда олар пәтер ақысына қосымша көмек ретінде тұрғын үй дотациясын немесе тұрғын үй меншігінің шығындарына сәйкес есептелген көлемдегі табыс алады.

Германияда кеңінен келісім шарттық жинақ – құрылыс-жинақ қассалары (Ваушпар) моделі қолданылады. Бұл модель ХҮІІІ-ші ғасырдың соңында шахтерлер тұратын аумақтарда ең алғаш пайда болды және ол келесі қарапайым ұстанымды білдіреді: егер де бір үйдің құрылысына 10 мың ақша бірлігі қажет болса, әрбір үй салғысы келетін адам бір жылда тек 1000 ақша бірлігін ғана жинай алатын болса, онда ол 10 жылдан соң ғана үй сала алады. Ал егер үй салғысы келетіндердің 10 өз жинақтарын біріктіретін болса, онда олардың біреуі бір жылдан соң үй сала алды, екіншісі екі жылдан соң және т.б. Осылай жүйедегі барлық қатысушылар өзіне қажетті үйді салуға мүмкіншілік алады. Уақыт өте жинақтау мен несиелеудің мұндай ұстанымы тұрғын үй құрылыс жинақтаудың қазіргі жүйесіне ауысты. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Германияда тұрғын үй жетіспеушілігі өте өзекті мәселе болды. Сол уақытта 800000-ға жуық неміс жанұялары тұрғын үйді қажет етті. Сондықтан да, 1924 жылы Германияда құрылыс жинақ жүйесі жасалып, ең алғашқы құрылыс-жинақ банкі құрылды.

Тұрғын үй алғысы келетін адам маманданған қаржы-несиелік жүйемен қарым қатынасты тұрғын үйді сатып алу кезінде емес, одан 2-10 жыл бұрын бастайды.

Қазіргі құрылыс-жинақ қассалары – Германияда тұрғын үй ортасына инвестициялауды жүзеге асыратын негізгі институттардың бірі. Қазіргі уақытта салынып жатқан әрбір төрт үйдің үшеуі тұрғын үй құрылыс-жинақ жүйесінің қатысуымен қаржыландырылады.

«Ваушпар жүйесі» бойынша азаматтар нарықтық пайыз мөлшерінен төмен тұрақты пайыз мөлшерімен ұзақ мерзімді ипотекалық несиеленеді және ол нарықтық мөлшерлемелен салыстырғанда төмен, тұрақты пайызбен есептелген ерікті жинақтарға негізделіп беріледі. Бұл тұйық, өзін өзі қаржыландыратын жүйеде несиелеуге берілетін қаражат жинақ келісім шарттары арқылы жинақталады және ол тек бұрынғы салымшыларды ғана несиелеуге бағытталады.

Германияда салық салу бойынша мемлекеттік қолдау нәтижесінде кәсіпорындардың өз жұмысшыларына арнайы тұрғын үй-несиелену-жинақ есеп шоттарына салымдар салу жүйесі кеңінен таралды.

Тұрғын үй келісім шарттық жинақтың немістік үлгісі келесі артықшылықтарға ие:

- 1) қаржыландыру капитал нарығына байланысты емес;
- 2) несиелену бойынша пайыздық ставка ерте тағайындалатындықтан төмен болады, сондықтан салымшы үшін пайыздық ставканың өзгеруіне байланысты болатын тәуекелділік төмен болады;
- 3) несиелену берушінің төлем көлемі ең басында нақты түрде бекітіледі;
- 4) неміс жүйесі шеңберіндегі пайыз ставкасы жоғары пайыз кезеңінде де салымшылар үшін тиімді болып қалады;
- 5) жинақ қассаларына салымдардың үздіксіз салынып отыруы тұрғын үй саласының тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Құрылыс жинақтарының мұндай моделі классикалық деп танылып, көптеген елдердің өзіндік тұрғын үй құрылыс жинақ жүйесін құруда негізге алынды.

Қазақстандағы «Тұрғын үй құрылыс» жинақ банкінің құрылуы мен қызметі де осы қағидаларға негізделген.

Францияда тұрғын үй жинақтарының екі бағдарламасы қызмет етеді: СЕЛ – тұрғын үй жинақ есептері және ПЕЛ- жоспарлы тұрғын үй жинақ есептері.

ПЕЛ келісім-шарттарды тұтынушы қалауына сәйкес СЕЛ келісімшарттарға ауыстыруға болады. Мұндай қажеттілік салымшы ұзақ мерзімдік жинақтау кезеңін қаламаған жағдайда пайда болады. Сонымен қатар, несие алушылар кез келген бағдарлама түрі бойынша жақын туыстарының несие құқығын біріктіре алады.

Бұл екі келісім шарттың негізгі ерекшелігі ПЕЛ келісім -шарт бойынша несие алмаса да мемлекеттік сыйақы алу құқығына ие болады, ал СЕЛ келісім-шарт жағдайларына байланысты сыйақы несие алған кезде ғана тағайындалады. Франциядағы тұрғын үй келісім шарттық жүйенің негізгі ерекшелігі бекітілген пайыздық ставка мөлшері тұрғын үй жинақтары бойынша табыс пайызы мен салық жеңілдіктерін қосқандағы деңгейімен және басқа жинақ нысандарымен салыстырғанда бәсекелік қабілетті. Несие бойынша пайыз ставкасы келісім шарт жүзеге асатын кезеңдегі жинақ ставкасы мен маржа арқылы анықталады және ол Қаржы министрлігі арқылы реттеледі. Бұл пайыз келісім-шарт уақытына тағайындалады. Уақыт өте келе қаржы нарығындағы жағдайға байланысты пайыз қайта түзетіледі, сондықтан әр жылы жасалған әртүрлі пайыз жағдайларын қарастырған келісім-шарттар да қолданылады. Белгілі бір уақытқа байланысты жинақ пен несие арасында теория жүзінде ең төменгі жинақтау уақыты аяқталған кезде салымшының несие алу құқығына ие болуына байланысты пайыз ставкасы нарықтық деңгейден төмен немесе жоғары болуы мүмкін. Тәжірибеде тұрғын үй келісім шарттық жинақ несиелері бойынша пайыз ставкасы ипотекалық несиенің пайыздық ставкасынан 4%-ға төмен болады.

Тұрғын үй несиелік жинақтың француздық моделінің негізгі ерекшелігі аралық несиелердің қолданылмауы болап табылады, себебі берілген ережелерге сәйкес несие алушылар келісім шарттық жинақ кезеңі аяқталған мезеттен бастап несие алу құқығына ие болады. Тұрғын үй қаржыландыру жүйесіндегі тұрғын үй келісім-шарт жинақтарының кеңінен таралуы бұл бағдарламаның тек тұрғын үйді сатып алушылар мен тұрғын үй жағдайын жақсартуға мүдделі азаматтарға ғана емес, барлық азаматтардың топтарына бағытталуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, ПЕЛ келісім шарты арқылы жинақтан «салықтық табыс» алуға болады, себебі олар несиені алмай-ақ салықтан босатылған табысқа ие болады. Сондай-ақ, азаматтар тұрғын үй келісім шарт жинақтары бойынша бір ғана есеп шот аша алады, бірақ екіншісін біріншісі жабылған мезеттен бастап ашуға болады. Жақын туыстарына несие жеңілдіктерін өткізу мүмкіндігі де негізгі жақсы жағы болып табылады.

Австрия жүйесі негізінен алғанда ұзақ мерзімдік, нарықтық деңгейден төмен пайызбен берілетін несиелерді қаржыландыруға қажетті ұзақмерзімдік ресурстардың қорын құруға бағытталған. Сондықтан салымға қатысушыларды субсидиялауды құру кезінде пайыз ставкасының басқа мәмілелерге қарағанда жоғары болуы ескеріледі, сол арқылы ұзақ мерзімдік жинақтау кезіндегі өтімділікті компенсациялайды. Бұл жүйе мемлекет үшін қымбат болғанымен, тұрғын үй ортасына бағытталған қаражатты қамтамсыз етуге мүмкіндік береді.

Ұлыбританияда өткен ғасырдан бері құрылыс қоғамының жүйесі жетістікпен қызмет етіп келеді. Олардың жұмыс істеу механизмі немістердікіне ұқсас болғанымен, тұрғын үй несиесін алу үшін тұрғын үй құрылыс қоғамының салымшысы болу міндетті емес. Соңғы жылдары бірікен корольдіктің банктік заңдарын ырықтандыру нәтижесінде құрылыс қоғамының қызметі коммерциялық банктер қызметімен қиылысатын болды.

Орталық еуропа елдерінде қолданылатын субсидиялау Германия және Австрия елдерінен едәуір ерекшеленеді. Салыстырмалы жинақ құралдары бойынша пайыздар бұл елдерде «Ваушпар жинақтары» сияқты төмен қойылады, сонымен қатар банктердегі несие құны Ваушпар несие құнына сай келеді, яғни адамдарды жинақтау бағдарламасына тарту

үшін субсидиалауды ұлғайту талап етіледі. Орталық Еуропа елдеріндегі пайыздық ставкасы Австрия және Германияның стандартты жағдайларына байланысты бекітілген: жинақ бойынша 3%, ал несиелер бойынша 6%. Бірақ жинақтың салыстырмалы құралдарының табысы жоғары (10-20%) болғандықтан, сыйақылы пайыздың жоғары деңгейі талап етіледі. Екінші жағынан жинақ бойынша тиімді ставка нарықтық пайызбен мөлшерлес; 6% несиелер алу бойынша әлеуетті субсидия қатысушылар үшін тартымды болып табылады.

Венгрияда депозит бойынша пайыз 15-18% құрайтын болғандықтан, нарықтың барлық қатысушылары үшін арзан несиелер алу тартымды болады, себебі болашақтағы пайыздық мөлшерлеменің өзгеру мүмкіндігі көп жағдайда беймәлім болады. Жинақтау және несиелену жағдайлары келісім шартты құрған кезде анықталады.

Франция, Дания, Люксембург, Австрия, Ұлыбритания, Бельгия, Финляндия және Греция және т.б. елдерінің тұрғындары соңғы бірнеше ғасырлар бойы өздерінің тұрғын үй жағдайларын жақсартуға мүмкіндік алды. [2]

Ресейде азаматтарды барлық жағдайы жасалған тұрғын үймен қамсыздандыруды қолдау бойынша федералды және аймақтық мақсатты бағдарламалар қызмет етеді. Бұл бағыттағы негізгі қадам «Ресей азаматтарының барлығына бірдей қолжетімді және барлық жағдайы жасалған тұрғын үй» атты алғышартты ұлттық жобасын жүзеге асыру болып табылады. Оның басты бағыттарының бірі ипотекалық тұрғын үй несиесінің көлемін арттыру.

Қозғалыссыз мүліктер нарығының дамуын ұзақ мерзімді қаржы ресурстарын тарту арқылы қамтамасыз етуге болады. Құрылыс саласына ұзақмерзімдік инвестициялардың ағымын жарналық қорлар қамтамасыз ете алады. Жақын арада осы нарық сегментінде көп қаржыны тартуға мүмкіндік беретін жаңа құрал пайда болды және оны қозғалыссыз мүліктің жабық жарналық инвестициялық қоры (ҚМЖЖИҚ) деп аталады немесе оны ұжымдық инвестициялау нысаны ретінде де қарастырса болады.

ҚМЖЖИҚ қозғалыссыз мүліктерді басқару және құрылысқа инвестиция тартудың қолайлы құралы. Қорға қозғалыссыз мүлікті өткізу арқылы инвестор біріншіден, оны басқарудан құтылады, екіншіден, инвестициялық жарна бойынша табыс алады.

Тұрғын үйді сатып алғысы келетіндер болса төлем уақытын ұзартатын кез келген жобаны қолдануға мүдделі. Қазіргі уақытта Ресейде мұндай екі жоба қызмет етеді, олар ипотекалық және жинақ. Егер де бірінші жағдайды қарастыратын болсақ, онда сатып алушы пәтер құнының бір бөлігін алғашқы қаражат ретінде банкке салып, қалғанын бірнеше жылда немесе он жыл бойы толық құнын пайызымен қайтаратын болса, жинақты сатып алушы алғашқы капиталы болмаған жағдайда қолданады.

Тұрғын үй жинақ бағдарламасы ипотекалық үрдісте ерекше орынға ие және банк пен ипотекалық несиелер алушы арасындағы қарым қатынаста маңызды роль атқарады. Құрылыс жинақтарының мазмұнын келесідей қарастырса болады: құрылыс жинақ кассаларында ашылған есепшотқа ең алдымен қажетті қаражат көлемі жинақталады, сонан соң ғана тек тұрғын үй жағдайын жақсартумен байланысты ұзақмерзімдік несиелер беріледі. Құрылыс жинақ жүйесіндегі мемлекеттік қолдаудың негізгі нысаны жүйе салымшыларының салымдарына жыл сайын сыйақы тағайындау болып табылады.

Дамыған елдерде тұрғын үй құрылысына мемлекет қаржылық қолдау көрсетеді.

Батыс Еуропа елдеріндегі тұрғын үй нарығында жеке және қоғамдық мүдделерді біріктіру арқылы табыс деңгейі әртүрлі халықтардың қажеттілігін қанағаттандыру қамсыздандырылған.

Қорыта айтқанда, шет елдік тәжірибе көрсеткендей тұрғын үй нарығындағы жағдай көбінесе мемлекеттің тұрғын үй саясатына байланысты анықталады: табысы төмен азаматтарға тегін тұрғын үй бөлуді сақтап қалу, жеке тұрғын үй құрылысы мен пәтерлерді сатып алу үшін жеңілдік жағдайда несиелер беру т.б. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде тұрғын үй құрылысы жеке инвестициялар арқылы жүзеге асады. Әлеуметтік көмекті қажет ететін, күнкөрісі төмен отбасылар үшін көпқабатты үйлер салынады.

Көптеген елдерде мемлекеттік тұрғын үй саясатының басты мақсаты экономикалық мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне байланысты әрбір азаматты тұрғын үймен қамсыздандыру болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы ипотекалық несиелеу – неміс үлгісіндегі құрылыс-жинақ моделіне сәйкес тұрғын үй келісім шарт құрылыс жинақтары бойынша «Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» арқылы жүзеге асуда. [3]

Тұрғын үй құрылыс жинақтау жүйесі Қазақстан халқының тұрғын үй жағдайларын жақсартуға бағытталған іс-шараларын несиелеудің жаңа жүйесі болып табылады. Қазақстан – ТМД елдері аумағында ең алғашқы болып берілген жүйенің негізгі ұстанымдары мен жағдайларын жүзеге асыруды бастады, ең бастысы ол табысы орта және төмен халық бөлігіне бағытталды.

Әдебиеттер:

1. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2018 жылдың 5 қазаны.
2. Горемыкин В.А. Экономика недвижимости: Учебник. – М.: Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2008.
3. hcsbk.kz/kk Тұрғын үй құрылыс жинақ банкінің сайты.

ОӘЖ343

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тұрсынбек Б.Б.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі –**з.ғ.к С.Б. Бейсебаева**

Жеке бастың, қоғамның және мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғайтын мемлекеттік механизмде өздерінің нақты міндеттері мен функциялары бар құқық қорғау органдарының қызметі маңызды рөл атқарады.

Құқық қорғау органдарын қалыптастырудағы, ұйымдастырудағы және оның қызметіндегі ерекшеліктер осы оқулықта зерделенетін пән. Бұл органдардың қызметі құқықтық нормативтік актілермен регламенттелген

Қазақстанның өзін құқықтық, демократиялық мемлекеттер қатарына жатқызатындығы, адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандығын аса жоғары құндылық деп санайтындығы, демократиялық принциптер мен жалпы адамзат құндылықтарын мойындайтындығы біздің еліміздің Ата заңында жарияланған.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін халықаралық-құқықтық актілердің негізгі ережелері мен адам құқығын қорғаудың көпшілік мойындаған құқықтық стандарттары ұлттық заңнамада едәуір орын алды. Мысалы, 1995 жылғы Конституция адам және азамат құқығы мен бостандығына өзінше тарау арнаған. Адам құқығы мен бостандығын қамтамасыз ету мақсатында азаматтардың құқықтарына, бостандығы мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді, оларды қолданудың міндетті шарты ретінде ресми жариялау туралы конституциялық норма қабылданды. Сонымен қатар, бұл норманы бақылаудың тетігі ретінде оны тіркеу қарастырылды.

Қазақстан тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап Адам құқығының Жалпыға бірдей Декларациясында (1948 ж.) баяндалған талаптарды мойындады. Сонымен қатар, республика бірқатар халықаралық конвенцияларды, олардың ішінде Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық Пакт пен Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық Пакт (1966 ж.) сияқты көпшілік мойындаған актілерді бекітті.

Адам құқығы мен бостандығын аса жоғарықұндылық деп жариялау, ал адамның және азаматтың құқықтары мен бостандығын сақтауды және қорғауды мемлекеттің міндеті деп тану Республика Конституциясының аса маңызды құқықтық ережелері болып табылады. Бұл барлық заң шығарушы, атқарушы және сот органдарының, сонымен қатар оларға жатпайтын басқа органдардың да елдегі заңдылық пен құқық тәртібін сақтау үшін жан-жақты шара қолдануға, құқықтың қорғалуына күш салуға тиіс екендігін білдіреді, яғни мемлекеттік органдардың басым көпшілігі құқық қорғау қызметіне атсалысады. Және де, азаматтарды заңсыздық пен озбырлықтан қорғаудың нақты тетігі болмайынша мемлекетте демократия да болмайды. Сондықтан да құқықты заңсыздықтан әрқашан қорғау үшін, құқық бұзушылықты айқындау, тыю және оның алдын-алу, құқық бұзушыларға әртүрлі санкциялар қолдану үшін мемлекет арнаулы органдар құрады, олар негізінен құқық қорғау қызметімен айналысады.

Қазақстан Республикасын құқықтық мемлекет деп бекіту мемлекеттің, оның органдары мен арнайы уәкілетті тұлғаларының заңдылық пен құқық тәртібін, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қылмысқа және өзге де құқық бұзушылықтарға қарсы күресті тұрақты және жүйелі түрде әрі жан-жақты нақты қамтамасыз етуіне түрде байланысты.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы құқықтық реформа процесіне айтарлықтай серпін мен нақтылық берді, онда құқық қорғау жүйесін жаңғыртудың жан-жақты қарастырылған нақты бағдарламасы негізінде құқық қорғау органдарын жүйелі түрде одан әрі реформалау жөнінде міндеті түрде қойылған[1,15б.].

Әлемдік стандарттарға жауап беретін сенімді құқық қорғау жүйесінің құқықтық негізін қалай алатындай сенімді органның болуын қалайды[2,9б.].

Құқық қорғау қызметі дегеніміз - бұл заңдылықты, құқық тәртібін, қоғамның, мемлекеттің, қоғамдық және өзге де бірлестіктердің, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету, заңда белгіленген тәртіппен заңға қатаң сәйкестікте заңдық ықпал ету шараларын қолдану арқылы жүзеге асырылатын, қылмыстар мен басқа да құқық бұзушылықтарға қарсы күрес бойынша мемлекеттің атынан оның арнаулы өкілетті органы жүзеге асыратын қызмет.

Құқық қорғау қызметінің төменде көрсетілген бағыттарын бөліп қарастыруға болады: 1) конституциялық бақылау; 2) сот төрелігі; 3) соттарды ұйымдық қамтамасыз ету; 4) прокурорлық қадағалау; 5) қылмыстарды анықтау және тергеу; 6) заң көмегін көрсету және қылмыстық істер бойынша қорғау.

Құқық қорғау қызметінің негізгі бағыттарын құқық қорғау органдары жүзеге асырады, олардың қатарына:

1. Соттардың қызметін ұйымдық қамтамасыз етуді жүзеге асыратын органдар (Қазақстан Республикасының Жоғарғы сотының жанындағы Сот әкімшілігі жөніндегі комитет және оның облыстардағы, Астана мен Алматы қалаларындағы сот әкімшілері);

2. Прокуратура органдары;

3. Қылмыстарды анықтауды, жолын кесуді және тергеуді жүзеге асыратын органдар (Қазақстан Республикасының Ішкі Істер Министрлігі, Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті, Әділет Министрлігі, Қаржы полициясы қызметінің кейбір алдын ала тергеу және анықтау органдары);

4. Құқықтық көмек пен құқықтық қамтамасыз етуді ұйымдастыратын органдар (адвокатура, нотариат).

Бұл ретте қылмыстық құқық бұзушылықты алғаш рет жасаған әлеуметтік тұрғыдан осал адамдар санаттарына байланысты қылмыстық саясатты ырықтандырып, ізгілендірумен анағұрлым икемді және тиімді қылмыстың жаңа нысандарына қарсы күресу үшін негіз қаланады, криминалдық қызметтің жандануы байқалатын салалардағы жазалау қатандатылатын болады[3,21б.].

Қылмыстық жазаланатын әрекеттердің – қылмыстық теріс қылықтардың жаңа санаттарын енгізу жоспарланып отыр, оған санкция ретінде бас бостандығынан айыру көзделмейтін неғұрлым елеулі әкімшілік құқық бұзушылықтар мен аса ауыр емес қылмыстарды жатқызу жоспарланады.

Бас бостандығынан айыруға балама жазалау шараларын неғұрлым

Қазіргі кезде тұрғыдан қарауға негізделген ол келесідей жолдармен жүзеге асырылады ол;

1) мемлекетаралық құқық қорғау органдарының жұмысын үйлестіру орталықтарының ынтымақтастық мәселелерін шешуге бағытталған көп жақты конвенцияларға сүйене отырып жасалуы тиіс;

2) БҰҰ органдар жүйесінің және арнайы ынтымақтастық нысандарының шарттық және институционалды үйлесуі яғни, универсалды халықаралық ұйымдар мен мекемелердің жүзеге асыруы болып табылады[4,176.].

Құқық қорғау органдарының үйлестіру орталықтары қылмыстылықпен күресудегі халықаралық ынтымақтастық мынадай мәселелерді шешеді.

Қылмыстық-атқару саласында жергілікті өзін-өзі басқару органдарын қылмыстық көрсету мен қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шараларына, сондай-ақ жазасын өтеген адамдарды қайта әлеуметтік ортаға тарту жөніндегі жұмысты жалғастыру болжанады.

Бағдарлама шеңберінде құқық қорғау органдарының қызметін бағалауды қайта қарау жазалауды орындайтын негізгі өлшемдері құқық қорғау органдарының қызметіне халықтың сенімі деңгейін айқындау мекемелердің қызметіне жәрдем жоспарланады[5,286.].

Құқық қорғау органдары халықаралық-құқықтық және ішкі мемлекеттік нормалар көрсететін мемлекеттік болады сондай-ақ халықты құқықтық тәрбиелеу және құқықтық санасын арттыру жөнінде ұйымдардың қызметіне негізделген халықаралық-шаралар жүргізілетін болады.

Жоғары кәсіби кадр құрамын қалыптастыру жөнінде жұмыс жүргізілетін болады. Ведомстволық қаулының көшірмесін істі өзінің жүргізуіне білім беру жүйесі мен құқық қорғау органдары қызметін ғылыми қамтамасыз ету одан әрі дамытылады[6,346.].

Сот-сараптамалық қызметтерді бір ведомствоға біріктіру мен олардың қызметін нысандары ретінде екі жақты ынтымақтастықты пайдалану аккредиттеудің халықаралық стандарттары деңгейіне дейін жетілдірілді.

Сондай-ақ елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша құқық қорғау жүйесі қызметінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Бұл ретте, бүкіл жүйенің жұмыс істеуі халықтың сенімділігін арттыру мақсатында халықаралық деңгейде жұмыс арқылы жүзеге асырылады.

Прокуратураның кеңес орталықтар құқық қорғау жүйесін қызметтің сапалы жаңа деңгейіне шығаруға мүмкіндік берген. Сонымен құқық қорғау қызметі саласында бірқатар аса маңызды заңнамалық актілер мен нақты немесе қылмыскерлерді анықтайтын тергеуші практикалық шараларды жүзеге асыру жөнінде қабылданды.

Қылмыстық заңнаманы ізгілендіру жөнінде Қазақстанның құқық қорғау жүйесін реформалауда бастапқы іс-шаралардың бірі болып саналады.

Қылмыстық істерді тергеу тәртібі оңтайландырылды жолдары мен құқық қорғаудың оның ішінде прокуратура қызметін үйлестіру қамтамасыз етілді.

Құқық қорғау органдары құзыретінің аражігін нақты жағдайда қылмыстық іс қозғау немесе халықаралық деңгейде қылмыскерді ұстауға байланысты прокуратураның рөлі және оны өзінің ажырату және оларды өздеріне тән емес функцияларды орындаудан арылту жүргізілді.

Құқық қорғау органдарында қызмет өткерудің бірыңғай стандарттары белгіленді басшысының тапсырмасы бойынша құқық қорғау органдарының және іс жүргізу мен қатар сәйкестендірген нормаларға негізделген мен тетіктерді келістіру арқылы.

Бұл істі кейін өзі тергейтін немесе барлық жеке құрамын кезектен тыс аттестаттау жүзеге асырылды.

Қол жеткізілген оң нәтижелерге қарамастан, құқық қорғау органдарының азаматтық қоғам институттарымен өзара іс-қимыл деңгейі қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттің сапалық сипаттамасы мен міндеттеріне жете алмай отыр, қозғайтын жүргізуіне қабылдау туралы бір ғана қаулы бұл тұтастай алғанда халықтың құқық қорғау жүйесіне сенімінің төмендеуіне алып келді.

Ал, заңдылық пен құқық тәртібінің жай-күйі жөнінде қарастырытын болсақ, тұрақты криминогендік ахуалда мұндай өсудің негізгі себебі - соңғы бес жыл ішіндегі қылмыс қарауға тиіс деп ойлау қисынды болар еді туралы өтініштер мен хабарламаларды тіркеудің толықтығын қамтамасыз ету жөнінде қабылданған шаралар болды.

Өз кезегінде объективті тіркеу қылмыстың құрылымы мен серпініндегі өзгерістерге уақтылы ден қоюға, сондай-ақ сағат ішінде құқық қорғау органдарының күштері мен құралдарын ұтымды бөлуге ықпал етті.

Прокурорлық қадағалау туралы қаулы шығарған сәттен бастап шараларымен өтініш пен хабарлама бойынша іс жүргізу шешімін үш күн мерзімде қабылдау туралы қылмыстық іс жүргізу заңнамасының талаптары қамтамасыз етілді.

Мемлекеттілікті одан әрі нығайту мақсатында мемлекеттік басқарудың жаңа түрін қалыптастыру тапсырылды, ол қоғамға қызмет етудің және мемлекеттілікті нығайтудың жаңа міндеттеріне жауап беруге тиіс.

Осыған байланысты прокуратура органдарындағы кадрлық саясаттың басымдық бағыттары болып мыналар белгіленді яғни, біріншіден прокуратура органдарын одан әрі жаңарту бойынша жүйелі жұмыстар жүргізу, кадрлық әлеуетті қалыптастыру мен нығайту, өздерінің моральдық және іскерлік қасиеттері бойынша заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайту жұмыстарын табысты орындауға кешіктірмей прокурорға жібереді қабілеті бар білікті мамандарды прокуратура органдарына қызметке қабылдау.

Құқық тәртібі мен қамтамасыз ете отырып, құқық қорғау органдарының мерзім ішінде оның функцияларының критерийлері осы уақытқа дейін нормативтік тұрғыдан айқындалған жоқ, құқық қорғау еліміздің өмірлік қызметінде айрықша рөл атқаратыны белгілі.

Бұған дейінгі жылдары Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша олардың жұмысының тиімділігін арттыру үшін көптеген жұмыстар атқарылды.

Құқықтық база жаңартылды, құрылым оңтайландырылды, сабақтастық айқындалды, функцияларға шектеулер қойылып, олардың бірін-бірі қайталаушылығы жойылды, қылмыстық саясат айтарлықтай ізгілендірілді. Материалдық-техникалық базаны нығайту үшін қыруар қаржы бөлінді. Осының бәрі құқық қорғау жүйесінің қоғамның күткендегісіне сәйкес келетіндей жаңа бейнесін қалыптастыру үшін заманауи негіз қалауға жағдай жасады.

Нәтижесінде, қоғам азаматтарының құқықтары мен заңды мүдделерін жоғары деңгейде қорғауға қабілетті білікті адал қызметкерлерден тұратын құқық қорғау қызметкерлері қалыптасуда.

Әдебиеттер:

1 «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан. -25 б

2.Правоохранительные органы. Учебник и практикум / под ред. Поляков М.П. - М.: Юрайт, 2016.-64 с.

3Романовский Г. Б., Романовская О. В. Правоохранительные органы. Учебное пособие.-М.: РИОР, Инфра-М, 2017.- 30 с.

4Седова Г. И., Степанов В. В. Дознание в правоохранительных органах. Учебное пособие. - М.: Юрайт, 2019. -13 с.

5Станкевич Г. В., Григорова К. С., Акопов С. М. Правоохранительные органы в схемах. Учебное пособи. - М.: Проспект, 2020.- 80 с.

6Стойко Н. Г., Кириллова Н. П., Лодыженская И. И. Правоохранительные органы. Учебник для академического бакалавриата.- М.: Юрайт, 2019. -51 с.

СОТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Турганбек Д.М.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі – з.ғ.к. **Бейсебаева С.Б.**

Қазақстан Республикасы 1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздігіне ие болғаннан кейін құқықтық мемлекет құруға деген ұмтылысы туралы жариялады. Құқықтық мемлекет белгілерінің бірі дамыған құқықтық мәдениеттің болуы табылады. Құқықтық мәдениет ретінде барлық құқықтық құбылыстардың, құқықтық институттардың, құқықтық мекемелердің сапалы дамуы, сонымен қатар, құқық субъектісі ретінде адамның да құқықтық дамуы түсіндіріледі. Бұл жағдайда адам құқығын қорғайтын арнайы мамандандырылған институттарға, және ең алдымен соттарға ерекше көңіл бөлінеді. Айта кетейік, жекелік деңгейде құқықтық мәдениет, ең алдымен құқыққа құрметті, құқықты білуді, құқықты жағымды жағынан бағалауды білдіреді. Қоғамның құқықтық мәдениеті сапалы деңгейде құқық шығармашылық, құқық қолданушылық және құқықты іске асыру қызметінде көрініс береді. Айта кетейік, құқықтық мәдениет – бұл құқықтық ақиқатты арнайы көзқарас қырымен сипаттайтын, бұл ақиқаттың қай деңгейге жеткеніне, онда қоғамдық қатынастардың даму шегі бойынша қандай нысанда өзгерістер болып жатқанына, және ол өмірлік міндеттерді шешуде қаншалықты дайындалғанына шешім қабылдауға мүмкіндік беретін ерекше құбылыс. Соттар мен судьялар сот билігін иеленушілер ретінде құқықтық мәдениеттің қалыптасуы үшін маңызды мәнге ие. Соттардың қызметі мен судьялардың тұлғалығын зерттей отырып жалпы барлық құқықтық мәдениеттің деңгейі туралы қорытынды жасауға болады. Бұл жерде қазақстандық ғалымдардың би сотына қатысты ғылыми еңбектері өте құнды болып табылады. Соттар қоғамдағы дауларды шешудің және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нақты қорғауды қамтамасыз етудің басты бөлшегі болып табылады. Сол арқылы соттар қоғамның құқықтық санасын қалыптастырады, құқық пен заңға құрмет сезімін қалыптастыруға тікелей және тиісінше әсер етеді. Айта кетейік, қоғамның құқықтық санасында соттар мемлекеттің көрінісі болып табылады. Сондықтан қоғам, мемлекет судьялардың тұлғасына жоғары талап қояды, соттардың беделін көтеруге ұмтылады, олардың тәуелсіздігіне кепілдікті бекітеді.

Соттар мен судьялар сот билігін иеленушілер ретінде құқықтық мәдениетінің және құқықтық санасының қалыптасуы маңызды мәнге ие. Соттардың қызметі мен судьялардың тұлғалығын зерттей отырып жалпы барлық құқықтық мәдениеттің деңгейі туралы қорытынды жасауға болады. Бұл жерде қазақстандық ғалымдардың би сотына қатысты ғылыми еңбектері өте құнды болып табылады. Соттар қоғамдағы дауларды шешудің және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нақты қорғауды қамтамасыз етудің басты бөлшегі болып табылады. Сол арқылы соттар қоғамның құқықтық санасын қалыптастырады, құқық пен заңға құрмет сезімін қалыптастыруға тікелей және тиісінше әсер етеді. Айта кетейік, қоғамның құқықтық санасында соттар мемлекеттің көрінісі болып табылады. Сондықтан қоғам, мемлекет судьялардың тұлғасына жоғары талап қояды, соттардың беделін көтеруге ұмтылады, олардың тәуелсіздігіне кепілдікті бекітеді.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі

тұжырымдамасының ережелеріне көңіл аударайық. Мұнда мыналар бекітілген: «Сот жүйесі де жаңғыртылды, соның нәтижесінде сот төрелігіне қолжетімділікті кеңейтуге, сот жүйесінің ашықтығын арттыруға және тәуелсіздігін нығайтуға бағытталған шаралар қабылданды.[1].

Соттардың құқықтық мәдениетінің басты элементі құқықтық мәдени адам ретіндегі құқықтық санасының дамуы. Ол адамның қоғамдағы рухани құндылықтарын, жеке тұлға

мен қоғамның арасындағы адами қасиеттерін сақтау. Ол тәсіл – адамдардың сана сезімдерінен, құқықтық құбылыс көріністерде, идеялар, эмоциялар, құқықтық білімдер және құқықтық қондырғыларда білінеді. Құқықтық мәдениет бар іске асыруда құқықтық сана, әрекет етеді.

Кәсіби құқықтық сана – бұл ең алдымен, заңгерлер, сот қызметкерлерінің құқықтық санасы, яғни бір санаттағы адамдардың тікелей айналысатын заңды қызметіне және арнаулы дайындыққа ие. Бұл құқықтық сана түрінің ерекшелігі, онда рухани элементтері байланысты дағдылар, практикалық таным, заңды нормалар және тәсілдермен оларды қолдану танылады.

Бұл кәсіби құқықтық сана заң мамандықтары (ішкі істер органдарының қызметкерлері, прокуратура органдары, сот органдары және т. б.) қызметкерлерінің санасы. Мұнда құқықтық сана құқықтық білімнің, түсініктердің, көзқарастардың, қондырғыларды, сезімдердің жиынтығы ретінде қаралады.

Сот кадрларын іріктеу тәртібін одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар қажет, судьялыққа үміткерлерге біліктілік талаптарын қатаңдату мәселесі өзекті болып табылады, өйткені судьялардың кәсібилігі мен жоғары адамгершілік қасиеттері сапалы судьялар корпусын қалыптастырудың негізі болып табылады. Сот қауымдастығының өз тарапынан да судьялардың Судья әдеби кодексінің талаптарын сақтауына қатаң бақылау, жол берілген барлық жөнсіздіктерге барабар әрі шұғыл әрекет етуі қажет». Жаңа конституциялық заңмен судьялардың мәртебесі өзгертілді, судья лауазымына үміткерлерге қосымша талаптар бекітілді.

«Соттың басты мақсаты мен бағыты, міндеті «әділсоттылықты жүзеге асыру» анықтамасында қорытындыланған, бекітілген – ол әділдіктің, ақиқаттылықтың және адалдықтың салтанат құруына жету» [2].

«Әр бір судья әділсоттықты мемлекет атынан жүзеге асырады, мемлекет атынан шешім қабылдайды және өзі арқылы мемлекетті бейнелейді. Азаматтардың елге сенімі дәл соның әділдігі, салмақтауы және заңға бағыныштылығына байланысты» [3].

Судьялардың құқықтық мәдениеті ретінде құқықтық, этикалық және өнегелік бастаулар, және әділдік, шынайылық және бейтараптық қағидалары негізінде жүзеге асатын судьялардың кәсіби қызметі түсіндіріледі. Әлеуметтік зерттеулердің нәтижесі азаматтардың басым көпшілігінің судьяларға сенетіндігін, шығарылған шешімдердің әділдігін және судьялардың бейтараптығын куәландырады.

Соған қарамастан, судьялардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру мәселесі жаңа жағдайларда өзекті болып қалуда. Айта кетейік, әр бір судьяға жоғары талаптар, соның ішінде, жоғары құқықтық мәдениетке ие болу талабы қойылуда.

Судьялардың құқықтық мәдениетін зерттеу, оқып-үйрену теориялық, сондай-ақ тәжірибелік мәнге ие.

Судья – сот жүйесінде сот органының құрамына сайланған немесе тағайындалған лауазымды адам, сот билігін атқарушы. Оған конституциялық тәртіппен сот төрелігін жүзеге асыру және өзінің міндеттерін кәсіби негізде атқару құқықтары берілген. Ол өз құзыреті шегінде істі жеке-дара қарайды, соттың отырысын дайындау не оның үкімінің немесе басқа да шешімінің орындалуын қамтамасыз ету жөнінде өкім жасау қызметін атқарады. Қазақстанда барлық Судьялардың мәртебесі бірдей және бір-бірінен тек өкілеттіктерімен ғана ерекшеленеді [4].

Судьяның құқықтық жағдайы Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Қазақстан Республикасының “Сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы” заңымен және өзге де заңдармен айқындалады. Оған заңда көзделмеген соттан тыс атқарымдар мен міндеттер жүктелмейді, сондай-ақ ол қылмысқа қарсы күрес, заңдылық пен құқық тәртібін сақтау мәселелері жөніндегі мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың құрамына енгізілмейді.

Қызметке конституция мен заңдарға сәйкес сайланады немесе тағайындалады, оның қызметі аталмыш конституциялық заңда көзделген негізде және тәртіппен тоқтатылады немесе тоқтатыла тұрады.

Судьялар ауыстырылмайды әрі тәуелсіздігі конституциямен және заңмен қорғалады және сот төрелігін жүзеге асыруы кезінде осы екеуіне ғана бағынады. Оған қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасаған жағдайдан басқа ретте ешкімнің тиіспеуіне, қызметіне ешкімнің араласпауына заң жүзінде кепілдік берілген.

Істі Судьялар алқасының құрамында қарайтын Судья істі қарауға байланысты туындайтын барлық мәселелерді шешу кезінде төрағалық етушімен және басқа Судьялармен тең құқықта болады.

Судья сот істерін қарау кезінде заңдылықты бұзғаны үшін, Судья әдебіне қайшы келетін теріс қылық жасағаны үшін, еңбек тәртібін өрескел бұзғаны үшін тәртіптік жауапкершілікке тартылады. Судья өзінің жоғары мәртебесіне сәйкес мемлекет есебінен материалдық және әлеуметтік-тұрмыстық жағынан қамсыздандырылады[4].

Судья – сот жүйесінде сот органының құрамына сайланған немесе тағайындалған лауазымды адам, сот билігін атқарушы. Оған конституциялық тәртіппен сот төрелігін жүзеге асыру және өзінің міндеттерін кәсіби негізде атқару құқықтары берілген. Ол өз құзыреті шегінде істі жеке-дара қарайды, соттың отырысын дайындау не оның үкімінің немесе басқа да шешімінің орындалуын қамтамасыз ету жөнінде өкім жасау қызметін атқарады. Қазақстанда барлық Судьялардың мәртебесі бірдей және бір-бірінен тек өкілеттіктерімен ғана ерекшеленеді.

Судьяның құқықтық жағдайы Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Қазақстан Республикасының “Сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы” заңымен және өзге де заңдармен айқындалады. Істі Судьялар алқасының құрамында қарайтын Судья істі қарауға байланысты туындайтын барлық мәселелерді шешу кезінде төрағалық етушімен және басқа Судьялармен тең құқықта болады. Судья сот істерін қарау кезінде заңдылықты бұзғаны үшін, Судья әдебіне қайшы келетін теріс қылық жасағаны үшін, еңбек тәртібін өрескел бұзғаны үшін тәртіптік жауапкершілікке тартылады. Судья өзінің жоғары мәртебесіне сәйкес мемлекет есебінен материалдық және әлеуметтік-тұрмыстық жағынан қамсыздандырылады.

Судьяның құқықтық мәдениеті оның заңдылықты сақтауынан тұрады.

Мемлекеттік биліктің бір тұтқасы болып саналатын сот саласындағы реформаларды жүзеге асыруда екі съезд аралығында қыруар жұмыстар тындырылғанын баршамыз да жақсы білеміз. Атап айтар болсақ, «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық Заңға қомақты өзгерістер енгізіліп, «Жоғарғы Сот Кеңесі туралы» ҚР-ның жаңа заңы қабылданды.

Сот жүйесі – түрлі деңгейдегі соттардың жиынтығы[5]. Бұл материалдық және процессуалдық заңнамада белгіленген қатаң тәртіппен жұмыс істейтін иерархиялық жүйе болып табылады. Қазіргі қоғамда көптеген сот жүйесілері бар. Сот жүйесі құрамына азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, әскери, шіркеулік, сауда, т.б. сот істері кіреді. Сот жүйесін көбіне конституциялық сот қызметін атқаратын Жоғарғы сот органы басқарады. Кейбір елде бірнеше сот жүйесі болады. Мысалы, [Ресейде](#) жалпы соттар, шаруашылық соттар және конституциялық соттар бар. Сот жүйесінің біртұтастығы түрлі деңгейдегі барлық соттардың ұйымдастыру және жұмыс істеу қағидаларының, міндеттерінің, соттарды қаржыландыру тәртібінің біркелкі болуынан, бірыңғай тәртіпте сот төрелігін атқарып, заңдарды бірыңғай қолдануынан және судьялардың құқықтық мәртебесінің бірдейлігінен көрініс табады. Қазақстан сот жүйесі әкімшілік-аумақтық бөлініске орай құрылады[6].

Қоғам мен мемлекет мүддесін, ел азаматтарының бостандықтары мен заңды құқықтарын сот арқылы қорғауды толықтай қамтамасыз ету үшін сот құрылысын жетілдіру, соттардың мамандануын кеңейту, істердің қаралу мерзімін сақтауды қамтамасыз ету, соттың бақылау жасау аясын кеңейту, сот рәсімдерінің ашықтығына кең жол ашып, білікті кадрлармен толықтыру бағытындағы атқарылған істер де сот саласын өркендету көшіне бір табан жақындата түсті деп сеніммен айтуға болады.

Құқықтық мемлекет белгісінің бірі – сот билігінің заң шығарушы және атқарушы билік тармақтарына тәуелсіз қызмет атқаруы болып табылады.

Әдебиеттер:

- 1 Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы.
- 2 Атагимова Э.И. Правовая культура общества как основа правового государства // Вестник Московского гуманитарно-экономического института. 2017. -№ 3 – 77 с.
3. Горбатова М.К., Домнина А.В. Профессиональное правосознание как элемент правовой культуры общества // Российская юстиция. -2015. -№ 5. -9 с.
- 4 Сергеева С.Л. Правовая культура в деятельности судей // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. -2014. -№ 8. -181 с.
- 5 Петров А.В., Котрикова Т.Ю. Профессиональная правовая культура в системе правовой культуры общества//Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. -№ 3-1. -2013. – 326 с.
- 6 Соколов Н.Я. Правовая культура как признак правового государства // Российское государственное управление. -2014. -№ 1. – 79 с.

ОӘЖ 343

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТ АЛҚАСЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Абайдуллаева З.А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент қ.
Ғылыми жетекшісі –**з.ғ.к. Бейсебаева С.Б.**

1995 жылдың 30 тамызында Республикалық Референдумда қабылданған Ата Заңымыздың 1-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырып, өзінің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жариялады [1].

Конституциямыздың 3-бабының 4-тармағына сәйкес, Республикадағы мемлекеттік билік біртұтас және ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылуы тиіс деп белгіленді.

Сот билігінің заң шығару және атқару билігімен бір деңгейде тұру демократиялық мемлекеттің белгісі. Сот билігін басқа мемлекеттік биліктік құрылымдардан бөлу, мемлекеттің құқықтық жоғарлығы принципін, соның ішінде бостандық пен әділдік идеясын жүзеге асыруға нақты түрде жылжуын көрсетеді.

Сот билігінің негізгі мақсаты – қоғамның мүшелерін кез келген бассыздықтан қорғау, яғни басқа азаматтардың бассыздығынан, мемлекеттің, оның органдары мен лауазымды тұлғалардың теріс әрекеттерінен қорғау болып табылады. Мұндай қызметті жүргізбей мемлекет құқықтық деп есептелінбейді. Қоғамда пайда болатын даулардың құқық негізінде шешілуін қамтамасыз ете отырып, қоғамдық өмірдің барлық субъектілерінің заңға бағынуы, сот билігінің заң шығару мен атқару биліктерінен оқшаулануында және олардың қызметіне құқықтық қадағалауды жүзеге асыруында маңызды роль атқарады. Егер де сот билігі Конституцияға сәйкес заң шығару мен атқару билігінің қызметтерін бағалау мүмкіндігі болса, бұл функция нәтиже береді.

Қазақ даласында сот органдарының пайда болу және қалыптастыру тарихы – қазақ қоғамының жылнамасындағы ерекше беттер. Қазақстандық сот билігін қалыптастыру мен бекітудің негізгі өлшемдерін түсініп ұғыну үшін қазақ даласындағы қарапайым құқық тарихнамасын біліп қана қоймай, мемлекет аумағында қолданылған құқық нормаларының, заңдар мен салт-дәстүрлердің тарихы мен оның дамуын терең игеру қажет[2].

Қазақ халқының тарихындағы сот төрелігі қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңіне терең тамырын жайған. Билерге тиесілі сот билігінің қазақ қоғамында ерекше маңызы бар, ол басқару жүйесінде биліктің жетекші нысанына айналды. Көшпелі ұжымдарда басқару функциясы негізінен ұжымның ішінде де, рулар мен олардың қарауындағылардың да даулары мен талаптарын талқылаудан тұрды. Судьялар нормаларды, дәйектемелерді түсіндіруде және шешімдер шығаруды талқылауда, сондай-ақ осы шешімдерді орындауға келтіру әдістері мен нысандарын айқындауда едәуір құқықтарға ие болды.

Билердің қызметі тек сот төрелігін жүзеге асырумен шектелмей, олар қоғам өмірінің басқа да салаларына белсене қатысты: біріктіруші, бағыт беруші және жасампаз ретінде сөз сөйледі. Олардың салмақты пікірлерімен тіпті, жоғары шонжарлар – сұлтандар мен хандар санасты. Билердің көшпенді ұжымдардың басында да тұруы да аз емес. Демек, сол кездің өзінде соттар аса құрметті және тәуелсіз орган болған.

Пролетариат төңкерісінен кейін Кеңес өкіметінің ең алғаш рет сот құрылысы туралы №1 декретті 1917 жылы 17 қарашада қабылданды. Бұл декретте жергілікті соттарды және революциялық трибуналдарды құру қаралған болатын. Яғни, жергілікті соттар тұрақты және екі халық заседательдерінен тұрады деп көрсетілді. Соттар және халық заседательдері демократиялық принцип негізінде сайланды [3].

Сот құрылысы туралы №1 декретте жергілікті соттардың қылмыстық және азаматтық істерді қарай алатыны және олардың қылмыстық іс бойынша екі жылға дейін, ал азаматтық істер бойынша 3000 рубльге дейінгі айып салынатын істерді шеше алатындығы атап көрсетіледі. Осы жергілікті соттың шешімдеріне келіспеген жағдайда, іс кассациялық инстанция ретінде жергілікті уездік судьялар кеңесінің съезінде қаралды. Ал, революциялық трибуналдың құрамына бір төраға мен губерниялық және уездік жұмысшылар кеңесінің арасынан және шаруалардан, солдаттардан депутат болып шыққан алты заседательдері сайланды. Революциялық трибуналдар – революцияға қарсы шыққандармен, пара алушылармен және басқа қылмастармен күресу үшін құрылды [4].

1918 жылы 21 ақпанда жарияланған сот жөніндегі №2 декрет ең алдымен соттың атын – «Жергілікті халық соты» деп өзгертті және бұл соттардың ауыр қылмыстық істерді немесе азаматтық істер бойынша кең ауқымда қарау үшін олардың өкілеттігін кеңейтуді алдына мақсат етіп қойды. Сөйтіп, округтік соттардың мүмкіндіктерін молайтып, қылмыстық және азаматтық істер жөніндегі бөлімдерді ашты. Сатылы кезеңге негізделген сот инстанцияларын құрып, сот жүйесін мыныдай құрылымға ыңғайлады:

- 1) жергілікті халық соты;
- 2) аймақтық сот;
- 3) облыстық сот;
- 4) жоғарғы бақылайтын сот.

Сот құрылысы туралы №2 декреттің ең негізгі ерекшелігінің бірі – істі қараған уақытта халық заседательдерінің дауысы шешуші дауыс болып саналды. Өйткені, төрағалық етуші көп жағдайда бұрынғы бітімгер(мировой) судьяның білімін және тәжірибесін пайдалана отырып, оның қызметін бақылады.

Шындығында Кеңес үкіметінің алғашқы кезеңіндегі сот жүйесі қым-қуат, аласапыран кезде белгілі бір бағыт-бағдарда ойдағыдай жұмыс жасамады. Жоғарыда аталған сот жөніндегі №1, 2, 3, декреттер сот өндірісіндегі процессуалдық іс жүргізудің ережелерін, бағыт-бағдарларын бір жүйеге келтіре алмады. Бұл кемшілік 1918 жылғы 23 шілдеде РСФСР Юстиция Халық Комиссиариатының «Жергілікті халық соттарының іс-әрекетін ұйымдастыру» жөніндегі нұсқауында атап көрсетілді. Осы пәрменді құжаттан кейін Қазақстан аумағындағы Ақмола, Семей, Орал, Торғай, Қарағанды және Түркістан өлкесіне қарайтын Жетісу, Сырдария облыстарындағы уездерде халық соттары жедел түрде ұйымдастырылды.

Атап айтқанда, 1918 жылдың тамыз айына дейін облыс, уездерде 63 жергілікті халық соты құрылып үлгерген болатын [5].

Бірақ бұл құрылған жергілікті халық соттары азамат соғысы жылдары кезінде өз міндеттерін уақытша ғана атқарды. Аталған бұл соттармен қатар революциялық трибуналдар да құқықтық тәртіпті қорғау негізінде сот істеріне араласты.

1918 жылы 14 қазанда Әскери революциялық кеңестің жанынан Әскери революциялық трибунал құрылды. Бұл орган негізінен шпиондық әрекеттерді, ақгвардияшылардың үгіт-насихаттарын жүргізушілерді, шетел агенттерін ұстап жауапқа тартты. Сонымен қатар, бұл орган әскери қылмыстарды қарады.

Әскери революциялық трибуналмен бірге құқықтық қызметті революциялық трибуналдар да атқарды. Революциялық трибуналдардың құрамын, сондай-ақ олардың жанындағы тергеу комиссияларының құрамын, олардың алты заседательдерін жұмысшы, шаруа, қазақ және қызыл әскер депутаттарының кеңесі сайлады. Революциялық трибуналдар жанынан ұйымдастырылатын тергеу комиссиялары алдын ала тергеу жүргізу және қамауға алу, тінту, құжаттарды алып қою, мүлікті тәркілеу және газеттерді жабу құқығына ие болды. Революциялық трибуналдар жанынан сонымен қатар айыптаушылар алқалары да құрылды.

Қазақстан аумағында ең алғашқы революциялық трибунал жылы 28 желтоқсанда Ақмола құрылды.

1918 жылғы 30 қарашада шыққан «РСФСР-дағы халық соттарының ережелері» деген заң құжаты бірінші кеңестік сот жүйесін ыңғайлауға айтарлықтай үлес қосты. Ал, Қазақстан үшін 1919 жылы 10 шілдеде Қазақ өлкесін басқару жөнінде құрылған Революциялық комитет Қазақстандағы соттар мына төмендегідей ретте жүйеледі:

1. Аралық сот.
2. Уездік халық соты.
3. Аймақтық сот.
4. Революциялық трибунал.

Аралық сот ең төменгі сатыда билік жүргізді. Ол ауылдық, болыстық атқару комитеті негізінде құрылып, қазақ, өзбек, ұйғыр және тағы басқа халықтар арасында өрбіген мүліктік дау-шараларды қарап шешті.

Аралық соттар дауларды шешу үшін әдет-ғұрып заңдарына сүйенді. Бұл соттардың шешімдері жергілікті кеңесте сақталатын арнайы кітапшыға жазылды. Және бұл соттардың шешімдер бойынша уездік халық соттарына шағымдануға болады деп көрсетті [6].

Уездік сот революциялық трибуналдың соттылығына жататын істен басқа, азаматтық және қылмыстық істерді қарады. Аралас халық тұратын жерде уездік халық соты екі бөлім негізінде құрылып, қазақ және орыс тілдерінде іс жүргізді.

1926 жылы 19 қарашада РСФСР Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің бекітуімен жаңа «Сот құрылысы туралы» ереже қабылданды.

1937 жылы 26 мамырда қабылданған Қазақ ССР конституциясының 83-бабы егзінде мынадай сот жүйесі белгіленді:

- 1) халық соты;
- 2) облыстық сот;
- 3) Қазақ ССР Жоғарғы Соты;
- 4) КСРО-ның арнайы соты.

Қазақ ССР Конституциясының 88-бабы бойынша: «Халық соттарының судьяларын аудан халқы жалпыға тән төте және тең сайлау құқығымен жабық дауыс беру арқылы 3 жыл мерзімге сайлады. Халық соттарына судьялардың кандидаттарын ұсынуға еңбекшілердің қоғамдық ұйымдары және мәдениет ұйымдарының жалпы жиналысы құқықты болады».

Ұлы Отан соғыстары жылдарында көптеген сот қызметкерлерін әскерге шақырып майданға аттандырды (207 халық сотының судьясы, 44 облыстық сот мүшесі).

Сот қызметтерін ұйымдастыру мен оларға жағдай жасау (кадрларды дайындау, халық судьясына сайлауды ұйымдастыру, соттарды қаржыландыру) Қазақ ССР Юстиция Халық Комиссиариаты мен облыстық еңбекші кеңес депутаттарының жанындағы Юстиция Халық Комиссиариатының басқармасына жүктелді. Бұл орган 1946 жылы Қазақ ССР Юстиция Министрлігі болып қайта құрылды.

1960 жылы 1 маусымда Қазақ ССР Жоғарғы кеңесінің Төралқасы «Қазақ ССР Юстиция министрлігін қысқарту туралы» жарлық қабылданды. Министрліктің сот мекемелері жөніндегі басшылық, қызметі Қазақ ССР Жоғарғы Сотына берілді. Бұл құзыретті Жоғарғы Сот он жыл қатарына атқарып келді.

1954 жылы 14 тамызда КСРО Жоғарғы Кеңесі «Одақтас республикалар мен автономиялық республикалардың Жоғарғы Соты құрамында және өлкелік, облыстық соттарда, автономиялық облыстарда төралқа құру туралы» Жарлық қабылдады.

1978 жылы 20 тамызда Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Конституциясы қабылданды. Конституция бойынша, Қазақ ССР соттарына: Қазақ ССР Жоғарғы Сот, облыстық соттар және Алматы қалалық соты, аудандық халық соттары жатқызылды.

1990 жылдың 24 сәуірінде Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы Н.Назарбаевты Қазақ ССР Президенті қызметіне тағайындап, Қазақ ССР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы заң қабылданды.

1991 жылы тәуелсіздігімізді алғаннан кейін, 1993 жылы 28 қаңтарда қабылданған Конституцияның 16-тарау сот билігіне арналды. Осы Конституцияның 95-бабында Қазақстандағы сот билігі Конституциялық Сотқа, Жоғарғы Сотқа, сондай-ақ заң бойынша құрылатын төменгі соттарға тиесілі екендігі атап көрсетілді.

1995 жылы 20 желтоқсанда ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың “ ҚР-дағы соттар мен судьялардың мәртебесі туралы туралы” Жарлығы шықты. 84 баптан тұратын бұл Жарлық аясында республикадағы тәуелсіз сот билігі мен судьялардың мәртебесі туралы әлемдік өркениеттегі құқықтық нормаларға сай келетін жаңа заңдар ережесі жасалып бекітілді.

Қазіргі уақытта ҚР Президентінің аталмыш Жарлығы күшін жойып, 2000 жылы 25 желтоқсанда «ҚР-ның сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» конституциялық заңы қабылданды. Бұл конституциялық заң бойынша көптеген өзгерістер енгізілді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. -Алматы: «Қазақстан», 30.08. 1995.
2. Гумеров А.А. Право и суд в современном мире. Выпуск № 16: Материалы XVI Всероссийской ежегодной научно-практической конференции студентов «Актуальные проблемы юридической науки и судебной практики». – Казань, 2017. – 20 с.
3. Поляков Н.М. Коррупция в судебной системе и методы борьбы с ней / Н.М. Поляков // Отечественная юриспруденция. 2017. № 11 (25). -33 с.
4. Сидоров В.П., Грицкевич Ю.Н. К вопросу о признании судебного решения судебным прецедентом и источником права//Вестник Псковского государственного университета. Серия: Экономика. Право. Управление. -2015. -№ 2. -160 С.
5. Ханнанов Р.А., Шапошникова, Р.Р. Проблемы повышения эффективности деятельности судебной власти// Ханнанов Р.А., Шапошникова Р.Р. Фундаментальные и прикладные исследования в современном мире. – 2016. – № 4 (04). – 86 С.

ОӘЖ.346.05 582

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ -ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУ НЕГІЗІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ерғалиева Л.Е.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші - магистр, аға оқытушы Сатыбалдиева М.Т.

Адамгершілік, мемлекеттік мәжбүрлеу құралдарын үнемдеу және иландыруды дәйекті пайдалану қағидаларын негізге ала отырып, заңнама құқық бұзушылық жасаған адамдарды қандай да болмасын бір заңдық жауаптылықтан босатудың мүмкіндігін қарайды.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдарды, мысалы, теріс қылық онша елеулі болмаған жағдайда, әкімшілік жауаптылықтан босатудың негіздерін, шарттары мен салдарларын белгілейді. Әкімшілік жауаптылықтан босату сондай-ақ қоғамдық ықпал жасау шараларымен немесе жауаптылықтың басқа түрімен (мысалы, тәртіптік) ауыстырудан дане болмаса жауаптылықтың ұзақ мерзімді шараларын қысқартудан (мысалы, аң аулау құқығын жоюдан) көрініс табуы мүмкін. Шындығында, барлық аталған жағдайларда уәкілетті органдар мен лауазымды адамдар құқықтық нұсқамаларды бұзған адамдарды қандай да болмасын бір түрінде әкімшілік жауаптылықтан босатуды жүзеге асырады. [2].

Әкімшілік жауаптылықтан босатудың өзгеше бір жолы юрисдикциялық орган мен оның лауазымды адамдарының қандай да болмасын бір себептермен әкімшілік жаза қолданудың ескіру мерзімін, яғни кінәліні әкімшілік жауапқа тарту мерзімін өткізіп алуы болып табылады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекспен (69-б.) әкімшілік жауаптылықтан босатудың ескіру мерзімі белгіленген — адам құқық бұзушылық жасалған күннен бастап екі ай өткеннен кейін, ал қоршаған ортаны қорғау саласында — алты ай өткеннен кейін әкімшілік жауаптылыққа, осы кодексте көзделген жағдайларды қоспағанда, тартылуға тиіс емес. Жеке тұлға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық, сондай-ақ салық салу саласында құқық бұзушылық жасағаны үшін оны жасаған күннен бастап бір жыл өткеннен кейін әкімшілік жауаптылыққатартылуға тиіс емес, ал заңды тұлға (оның ішінде жеке кәсіпкер) әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін оны жасаған күннен бастап үш жыл өткеннен кейін, ал салық салу саласында құқық бұзушылық жасағаны үшін оны жасаған күннен бастап бес жыл өткеннен кейін әкімшілік жауаптылыққа тартылуға тиіс емес.

Ал созылып кеткен әкімшілік құқық бұзушылық кезінде (әскери есепке тұру ережесін бұзғанда, тіркеусіз тұрып жатқанда, т.б.), сондай-ақ қоғамның және мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне қол сұғатын қаржы мен бюджет саласындағы әкімшілік құқық бұзушылық жасалған кезде адам құқық бұзушылық анықталған күннен бастап екі ай өткеннен кейін әкімшілік жауаптылыққа тартылуға тиіс емес.

Бірқатар жағдайларда әкімшілік құқық бұзушылық, ерекшелік ретінде, әкімшілік жауаптылыққа емес, тәртіптік жауаптылыққа әкеп соқтырады. Әскери қызметшілер, сондай-ақ ішкі істер органдарының қатардағы және басшы құрамдағы адамдары және өзге де адамдар (мысалы, прокурорлар, қаржы полициясы мен кеден органдарының қызметкерлері) әкімшілік құқық бұзушылық үшін, қағида бойынша, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 35-бабының 2-тармағында қаралған жағдайларда (Мемлекеттік шекарасы режимін, кеден шекарасы арқылы өткізу бекеттеріндегі режимді, санитариялық заңдарды, жолда жүру ережелерін, аң аулау, балық аулау ережелерін, т.б. бұзу) бұл адамдар жалпы негіздер бойынша әкімшілік жауаптылықта болатынын қоспағанда, тәртіптік жарғылар бойынша немесе қызмет атқару тәртібін регламенттейтін нормативтік құқықтық актілерге сәйкес жауаптылықта болады.

Әкімшілік жаза қолдану құқығы берілген органдар (лауазымды адамдар) жоғарыда аталған адамдарға әкімшілік жаза қолданудың орнына, кінәлі адамдарды тәртіптік жауаптылыққа тарту туралы мәселені шешу үшін тиісті органдарға құқық бұзушылық туралы материалдарды беруі мүмкін.

Тәртіп туралы жарғылардың күші қолданылатын темір жол, теңіз, өзен көлігі мен азаматтық авиацияның қызметкерлері қызметтік міндеттерін атқару кезінде Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің тиісті баптарында (мысалы, 439-441, 448-450, 450-453, 443, 446, 447, 479, 480-баптарда) көзделген құқық бұзушылық жасағаны үшін осы жарғыларға сәйкес тәртіптік жауаптылықта болады.

Әкімшілік жауаптылықтан босату өзінің мазмұны мен заңдық салдары бойынша әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізуге болмайтын мән-жайлармен ұқсас, яғни оларды әрекеттің құқыққа қарсылығы және жауаптылыққа тарту мүмкіндігі біріктіреді, бұл

тікелей қажетті қорғануға (Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 38-б.) және аса қажеттілікке (Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 40-б.) жатады. Шынында, біріншіде, екіншідереттерше жағдайдың мазмұны әкімшілік құқық бұзушылық болып табылады, ал заңдық салдары (нәтижесі) ақыр аяғында сәйкес келеді және юрисдикциялық органның немесе лауазымды адамның қандай да бір азаматты әкімшілік жауаптылыққа тартудан бас тарту болады.

Әкімшілік жауаптылықты шектейтін институт бар. Бұл шектеулер ең алдымен әкімшілік заңдармен қаралған әкімшілік құқық бұзушылық субъектілерінің немесе әкімшілік қарап шешу шеңберінде құқық қолданушылардың ескеретін ерекшеліктерімен байланысты. Атап айтар болсақ, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте әкімшілік құқық бұзушылық субъектісінің қандай да болмасын бір ерекшеліктеріне байланысты кейбір әкімшілік жазаларды оған қолдану мүмкіндігін болғызбайды[4]. Мәселен, әкімшілік қамауға алуды жүкті әйелдерге және 14 жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, 18 жасқа толмағандарға, І және ІІ топтағы мүгедектерге, сондай-ақ 58 жастан асқан әйелдер мен 63 жастан асқан еркектерге қолдануға болмайды.

Көлік құралын масаң күйде жүргізу, масаң күйді куәландырудан белгіленген тәртіппен өтуден жалтару, сондай-ақ аталған адамдардың белгіленген ережелерді бұза отырып, өздері қатысушысы болған жол-көлік оқиғалары болған жерден кетіп қалу жағдайларын қоспағанда, көлік құралдарын жүргізу құқығынан айыруды, бұл құралдарды мүгедектігіне байланысты пайдаланатын адамдарға қолдануға болмайды.

Заңды тұлғалардың әкімшілік жауаптылығын әкімшілік құқық бұзушылық құрамының дәстүрлі белгілері сипаттайды (объект, объективтік жағы, субъект, субъективтік жағы). Бірақта оларды жеке тұлғалар жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамын сипаттайтын ұқсас белгілерден айыратын олардың елеулі ерекшеліктері бар. Бұл ең алдымен және негізінен кінәұғымына қатысты. Кінә - кез келген жауаптылықтың қажетті шарты. Кінә болмаған, яғни құқыққа қарсы іс-әрекет (әрекетсіздік) жасамаған жағдайда әкімшілік те, тәртіптік те, қылмыстық та жауаптылық болуы мүмкін емес[5]. Әлбетте, заңды тұлғаларға байланысты кінә ұғымының жеке тұлғалар әкімшілік жауаптылыққа тартылған кездегі жағдайдан өзгеше мазмұны болуы тиіс. Бұл орайда заңды тұлғаға қатысты кінәнің сипатын қасақана немесе абайсыздық белгісі арқылы анықтау жөнсіз болып табылады. Құқық теориясында заңды тұлғаның кінәсі әрқашанда бұзушылықты болдырмау немесе оның жарамсыз салдарларын жеңілдету үшін барлық қажетті және мүмкін болатын шараларды қолдануы немесе қолданбауы ретінде қаралады. Басқа сөзбен айтқанда, шындығында заңды тұлғаның заңнамамен белгіленген ережелерді, нормаларды, стандарттарды бұзуымен байланысты іс-әрекеттері немесе әрекетсіздігі, белсенділігі ескеріле отырып, барлығы немесе жоқтығы туралы мәселе зерттелінген.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаларды жауаптылықтан босатпастан бұрын кейде осы құқық бұзушылықтардың шығу төркініне жақсы көңіл бөлінген дұрыспа деген ойдамын.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. «Юрист» баспасы. Алматы, 2014. 39 бет.
2. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2015ж 1 қаңтар
3. Қызылов М. Әкімшілік құқық. Оқулық Астана 2012-358 Б.
4. Жетпісбаев Б.А., Тыныбеков С.Т., Құсайынов Д.О. Әкімшілік жауаптылық: Оқулық. – Алматы: NURPRESS баспасы, 2014 – 352 Б.
5. «Қазақстан Республикасының ПО туралы» 2014 жылғы 23 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы// Егемен Қазақстан 2014 жылғы 24 сәуір № 39-40(266)

Әкімшілік жазаларды тағайындау және қолданудың кейбір мәселелері

Иса Е.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші-магистр, аға оқытушы Мухамедханов А.Б.

Әкімшілік жаза – әкімшілік құқық бұзушылық жасалғаны үшін қолданылатын жауапкершілік шарасы. Әкімшілік құқық бұзушылық үшін тағайындалатын жаза әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамаларға сәйкес болуы керек. Әкімшілік жаза тағайындау кезінде жасалған құқық бұзушылықтың сипаты, құқық бұзушының жеке басы, оның кінәсінің дәрежесі, мүліктік жағдайы, әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән жайлар ескеріледі. Бір тұлға екі, не одан да көп әкімшілік құқық бұзушылық жасағанында, әрқайсысы үшін жеке – жеке жаза қолданылады. Егер тұлға бірнеше әкімшілік құқық бұзушылық жасаған болса, одан іс бір ғана сотта, органда (лауазымды тұлға) қаралады. Оған бір текті жаза қолданылған жағдайда ең жоғарғы мөлшердің үш есесінен аспауы тиіс. Әкімшілік жазаны тағайындау (осы әкімшілік жазаны туғызған) әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаны міндеттемелерден босатпайды. Әкімшілік жаза азаматқа мынадай түрде: әкімшілік құқық бұзушылық жасалған күннен бастап екі айдан (кем емес) кешіктірмей; қоршаған ортаны қорғау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылық жасалған күннен бастап алты айдан (кем емес) кешіктірмей; салық салу саласындағы құқық бұзушылықты жеке тұлға жасаған болса – жасалған күннен бастап бір жылдан кешіктірмей, ал заңды тұлға үшін – жасалған күннен бастап үш жылдан кешіктірмей; созылмалы әкімшілік құқық бұзушылық үшін оны анықтаған мезеттен бастап екі айдан кешіктірмей тағайындалуы мүмкін.

Әкімшілік жаза, заңмен уәкілеттік берілген судья, органдар (лауазымды адамдар) әкімшілік құқық бұзушылық үшін қолданатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылады, және осындай құқық бұзушылықты жасаған адамның ӘҚБК-те көзделген құқықтары мен бостандықтарынан айыруға немесе оларды шектеуге саяды.

Әкімшілік жазаны қолдану барысында келесіге көңіл аударған жөн, ол: 1. Құқық нормаларының арасындағы байланыс. 2. Әкілетті тұлғалардың құқықтық жағдайы. Осы айтылғандар бір соңғы шешімге жету үшін бағытталған. Әкімшілік жазалар ӘҚБК-те және басқа да әкімшілік құқықтың актілерімен көрсетілгендей әртүрлі негіз бойынша шектеледі, олар:

Түрлеріне қарай: 1) Ескерту жасау. 2) Әкімшілік айыппұл салу. 3) Әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы және оның тікелей объектісі болған затты, өтемін төлеп алып қою. 4) Әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы немесе оның тікелей объектісі болып табылатын затты, әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған кірістерді, ақшаны және бағалы қағаздарды тәркілеу. 5) Арнаулы құқықтан айыру (аң аулау құқығы, көлік айдау құқығы). 6) Әкімшілік қамауға алу. 7) Жеке кәсіпкерлердің қызметін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу. 8) Лицензиядан, арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестатынан, куәліктен айыру немесе қызметінің белгілі бір түріне не белгілі іс-әрекеттер жасауға оның қолдануын тоқтата тұру. 9) Шетелдікті немесе азаматтығы жоқ тұлғаны Қазақстан Республикасы аумағынан әкімшілік жолмен кетіру.

Әкімшілік жауаптылық дегеніміз бұл кінәлі адамға әкімшілік құқығының зерттеу тақырыбы болып табылатын қоғамдық қатынастарды реттейтін әкімшілік құқықтық нормаларды бұзғаны үшін қолданылатын әкімшілік мәжбүрлеу шаралары. Гоббстың жазуы бойынша: «Жаза тағайындаудың кемшілігі -ол жазаны мемлекеттік биліктің тағайындағаны» деп айтылған. Жауаптылық дәрежесі өте ұзақ мерзімде пайда болып дамыған. Оның алғашқы бастамасы ретінде б.з.д. 399ж. Афинадағы Сократтың сотталуымен, ал аяқталуын – орта ғасырлар шегімен сәйкестендіруге болады.

Платонның философиясы және Сократқа қарсы жүргізілген өндіріс, осы фактілерінің барлығы жауаптылықтың дәрежесінің дамуында маңызды роль атқарды. Көнегректік және көнеримдік стоиктер философиясының негізі- тәртіп, адамдардың іс-әрекеті, оларға мемлекет пен биліктің қатынасы еді.

Рим империясының кезеңіндегі философтар және тарихшылар (Сенека, Эпиктет, Улпиан және т.б.) адамның туғанынан пайда болатын құқықтарды қорғауға бағытталған шараларды қолдаған еді. Уақыт өте келе ежелгі Рим заңнамасында кінәлі тарапты тыңдау қағидасы пайда болды: «*nemo inauditus damnari potest*» (оны тыңдап алғанша, ешкім кінәлі деп саналмайды) деген мағынада қарастырылған.

Жауаптылық институты алғашқы кезінен бастап өз мақсаты ретінде жазаны әділдік қағидасын қолданып тағайындауды білдірген еді. Мемлекеттік құқық саласы жауаптылық институтын алғашқы болып қабылдаған. Сонымен, 1 Петрдің Жарлығы 2 наурыздың 1711 жылы «Сенаттың билігі мен жауаптылығы» деп аталған.

Кешірек, XIX ғасырда жауаптылық ұғымы қылмыстық және азаматтық құқық салаларына енеді. Әкімшілік құқық болса тек XX ғасырда заңнамада пайда болады.

Шын мәнінде Кеңестік 50ж. әкімшілік жауаптылық түсінігі мен термині әкімшілік құқық ғылымында жаналық болып, оны зерттеуге деген ынта 60-80ж. Әкімшілік жауаптылық институтын оқып қарастыру әкімшілік құқықтық зерттеулерде маңыздысына айналып, бұл тақырыпқа арнала әдебиеттер монобланы жазылады. Жалпы өткен онжылдықтарда ресей әкімшілік-ғалымдары Д.Н Бахрах, И.А Галагин, И.И Веремеенко, Б.Л Лазарев, А.Е Лунев, Г.Н Салищева, М.С Студеникина, Л.Л Попов, А.П Шергин және т.б. 1980ж. Кеңестік, 1984-86ж. Кеңестік Республикаларының Кодекстері әкімшілік құқық бұзушылықтың теориялық негізін салады.

Әкімшілік заңдылықтың элементтері ең алғаш рет Францияда пайда болды. 17ғасырда монархқа бағынған, төменгі әкімшілікті бақылап, азаматтардың дауларын, әкімшілікпен байланысты талаптарын шешетін провинциялық басқарушы орган - интенданттар пайда болды. 17ғ. аяғында бұл органның құзіреті арта түсіп, король азаматтық, кейін қылмыстық істерді жүргізу уәкілеттігінен айырылады. Интенданттардың шешімдерін Мемлекеттік Кеңес қарастырып, бірте-бірте бұл органның беделі күшейеді. 18ғ. Людовик XIII кезінде Мемлекеттік Кеңес корольдің барлық әкімшілігін басқарады. Интенданттар мен Мемлекеттік Кеңес арасындағы шиеленіс нәтижесінде 1789ж 23 маусым және 22 желтоқсандағы шыққан заңдар интенданттарды жойып, жаңа департаменттер пайда болады, ал Кеңес – Министрлер кеңесі ретінде қайта құрылады. 1790ж Ұлттық жиналыс соттық-әкімшілік функцияларын атқара бастайды. Францияның әкімшілік институттарының қалыптасуындағы басты қағида- соттардан тәуелсіз, еркін, күшті әкімшілік биліктің болуы.

Әкімшілік жауаптылығының негізгі белгілері ұғымын айқындай отырып көптеген әкімшілік-ғалымдары бұл мемлекеттік басқару органдарының әкімшілік құқық бұзушылыққа жазалау, әкімшілік санкциясын қолдануымен сипатталатын «әсерлестік» формасы деп тұжырымдайды. Әсерлестік әр түрде жүзеге асады, өндеп алу – оның бір түрі. Сондықтан әкімшілік жауаптылық, мемлекеттің құқық бұзушылыққа әсерін сипаттай отырып, ең біріншіден, бұл құзіретті орган немесе лауазымды тұлға айып салып, құқық бұзушылық бойынша тергеу жүргізетінін айтып кеткен жөн.

Әкімшілік жауаптылықтың басты ерекшеліктерінің бірі – өкілетті орган, лауазымды тұлғаның билік құзіретіндегі әсер ету шараларын қолдана отырып (протокол толтыру), оны жасаған құқық бұзушылығы жөнінде түсініктеме беру құқығын айту болып табылады. Басқаша айтқанда, мемлекеттің әкімшілік құқық бұзушылыққа әсер ету формасы тұлғаны айыптау және оның құқық бұзушылық негізін түсіндіру құқығы секілді процессуалдық іс әрекеттерімен белгіленеді. Бірақ ешкімнің де кінәлі тұлғаны түсініктеме беруге мәжбүр ете алмайды, себебі бұл құқық бұзушылық жасаған тұлғаның жеке құқығы.

Әкімшілік жауаптылықты мемлекеттік органдардың заңмен тыйым салынған іс әрекеттерді жасауға ықпалы ретінде сипаттала отырып, бұндай әсерлестік жасалған әрекетті

«теріс бағалау» арқылы жазаға тартумен белгіленеді. Әкімшілік тәртіпсіздікке берілетін теріс бағалау – уәкілетті органмен жүзеге асатын өзіндік әсер ету шарасы.

Әкімшілік жауаптылық өзіне тән спецификалық өндіріс формаларында жүзеге асады. Мемлекеттік басқару органдарының заңдылық тәртібімен жазалау шаралары алдынала белгіленген ереже, процедуралары арқылы жүргізілгені өте маңызды.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 1995 жылы 30-тамызда қабылданған. (10.03.2017 жылдың мезгіліндегі жәй-күйіне сәйкес толықтырулары және өзгерістерімен қоса).

2. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі 05.07.2014 № 235-V (01.01.2015 бастап қолданысқа енгізілді)

3. «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсанында қабылданған конституциялық Заңы (05.03.2016 жылдың мезгіліндегі жәй-күйіне сәйкес толықтырулары және өзгерістерімен қоса).

4. «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995ж. 18 желтоқсанда қабылданған конституциялық Заңы (05.03.2016 жылдың мезгіліндегі жәй-күйіне сәйкес толықтырулары және өзгерістерімен қоса)

5. Қызылов М.А. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы. Оқу құралы. Астана, 2004.

6. Қызылов М. А. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы. Оқулық. - Астана: Фолиант, 2010. - 504 б. - ISBN 9965-35-806-0

7. Жетписпаев Б.А. Административная ответственность в РК: Учебное пособие./ Под общей ред. С.С. Сартаева. Алматы: Данекер, 2000

8. Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы” Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы Заңы (28.04.2017 жағдайы бойынша)

9. «Құқықтық актілер туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V ҚРЗ

10. «Әкімшілік рәсімдер туралы» Қазақстан Республикасының 2000ж. 27 қарашадағы Заңы. (07.06.2016ж жағдай бойынша)

11. Әкімшілік рәсімдер туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 27 қарашадағы N 107 Заңы. Соңғы редакциядағы күні: 06.04.2016

12. «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Қазақстан Республикасының 1991ж. 20 желтоқсанда қабылданған Заңы. Соңғы редакциядағы күні 09.04.2016ж.

13. «Азаматтардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Қазақстан Республикасының 2007ж. 12 қаңтарда қабылданған Заңы (01.01.2016 ж жағдай бойынша)

ӘОЖ – 342.722

АЗАМАТТЫҚ - ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК

2 курс студенттер гр. ИЭФ 21-5к:

Раимқұл Б., Жарылқасым О., Бабашев Ш.

Ғылыми жетекші: **з.ғ.к. Тултабаев З.Ч.**

Кафедра «Экономика және құқық»

Ж.Ташенев университетг. Шымкент

Жауапкершілік барлық құқық қатынастарына тән нәрсе. Азаматтық құқықтық қатынастың негізгі бөлігін міндеттеме құрайтын болғандықтан жауапкершілік жөніндегі мәселе міндеттемелік құқықтың жалпы ережелерінде қаралады. Бірақ та бұл арада айтылған мәселе міндеттемелерден тыс құқық қатынастарына да қатысты. Жалпы алғанда,

жауапкершілік дегеніміз – бұл заңмен немесе шартпен қаралған ретте өзіне жүктелген міндетті бұзатын азаматтық - құқықтық қатынастардың субъектілеріне қолданылатын мүліктік өндіріп алу немесе мүліктік салмақ салу болып табылады. Оған бұзылған құқыққа орай өкілетті тұлғаның мүліктік шығынының орнын толтыру да жатады.

Жауапкершілікке тарту, азаматтық құқық бұзушылық жағдайында құқықтық нормаларға санкцияны жүзеге асыруға түрткі болады. Ең алдымен, азаматтық-құқықтық жауапкершілікте мемлекеттік және шарттық тәртіпті нығайтуда, осы мақсаттың алдын алуда тәрбиелік маңызы айрықша. Азаматтық құқық қатынасының субъектілері болып табылатын тараптар өзіне жүктелген міндеттерді орындамауы қоғамдық қатынастарды бұзып, мүліктік шығынға және жеке тұлғалар мен бүкіл қоғамды қолайсыз жағдайларға әкеп соқтыратынын білуі тиіс әрі өзінің міндетін бұзбауға күш салуы керек. Тәрбиелік жағын былай қойғанда, егер, әлгі айтқан құқық бұзушылыққа жол берілетін болса, онда азаматтық-құқықтық жауапкершілік оны қайта қалпына келтіруді қамтамасыз етеді. Сондықтан да, бөрышкер өзі істеуге міндетті нәрсені орындамағанда ғана емес, оны орындаудан өз бетімен бас тартқан кезде де оған жауапкершілік бәрібір мойындатылады. Азаматтық құқықтық қосымша мүлікті өндіріп алу тәрізді өзіне тән жауапкершілік қасиеті болмаса, несие беруші міндеттемесін орындаудан жалтарған бөрышкерға жазалау шарасын қолдана алмайды және оның іс-әрекетін өз дәрежесінде реттеп отыруы қиындай түседі.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің өзіне тән қасиеттері:

а) бөрышкердың міндеттемені бұзғанынан туындаған мүліктік шығындарды несие берушіге қайтару;

б) бөрышкердың міндеттемені тиісті дәрежеде орындауын қадағалау;

в) бөрышкерды міндеттемесін орындамағаны немесе тиісті дәрежеде орындамағаны үшін жазалау;

г) белгілі бір дәрежеде несие берушінің міндеттемеге қатысуына түрткі болу;

д) бөрышкердың тәртіпсіздік фактілерін басқа тұлғалардың көзінше айғақтау болып табылады.

Біқпалы әр түрлі деңгейде бола тұрса да, міндеттемелердің бәрінде жауап-кершіліктің мұндай қасиеттері кездеседі. Мұндай жауапкершіліктің қажеттілігі міндеттеменің бұзылмауын реттейтін заңнан, әр жақтың өзара жасасқан шарттарынан, міндеттеменің келісілген жағдайларынан туындайды.

Жауапкершілікті белгілеу қосымша келісімдер арқылы да жүзеге асады. Мысалы, оған міндеттеменің мерзімін бұзғаны үшін салынатын айыпқа орай жасалатын келісімді жатқызуға болады. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік – бұл ҚР - ның Азаматтық құқықтың Жалпы бөлімінің институты болып табылады, өйткені, жалпы ереже бойынша азаматтық-құқықтық қатынастардың барлық түрінде өзіне тән қасиеттер кездеседі.

Жауапкершілікті түсінуде көп жағдайда ретроспективті көзқарас белең алады, сондықтан да ол тәртіптің бұзылуы, санкциясы жүзеге асыру ретінде ұғындырылады. Оның үстіне тәртіп бұзушылықтағы жауапкершіліктің мән-маңызын ұғынуда екі бағыт тілге тиек етіледі. Бұл мәселеге қалам тартқан авторлар заңды жауапкершілік тәртіп бұзушылар үшін қосымша ауыртпалық түсіру мен міндетін орындауға мәжбүрлеу деп болжайды, ең бастысы – ол жауапкершілік, сондықтан заңдық, жауапкершілік те – міндет, алайда ол мәжбүрлеу арқылы орындалады. Осыдан кейін заңдық жауапкершілік адамға тәртіп бұзуға жол бергенге дейін болмайды деген қорытынды жасалады.

Жауапкершілікті ретроспективті көзқарас ретінде түсінудің гносеология -лық себептері неде? Қоғамдық ой-пікір дәстүрінде жауапкершілік жазалаумен, құн алумен байланыстырылады. Құқықтық ұғымда қоғамдық пікір мен ғылым неліктен міндеттеуге, жазалауға, мемлекеттік мәжбүрлеу, қылмыстық-құқықтық шараларға жүгінеді?

Құқық тек жарлық пен тиым салынғын тенденцияларға тән қарапайым құбылыс болғаны ма? Бірден және кездейсоқ пайда болмаған бұл сауалдарға жауапты жауапкершілік теориясындағы қиғаштық себептерін мемлекеттік құбылыстың тарихи тәжірибелерінен,

басқарудың өміршеңдік, биліктік-әкімшілік, бюрократтық тәсілдерінің белең алу практикасынан іздеу керек.

Біздің құқықтық жүйеміздің қазіргі реформалары ең алдымен оны орнықтыру тәсілдерін жаңғыртуды көздейді. Бұл жерде ең басты гуманизм әділеттілік бастауларын нығайту адамдарға деген құрмет сезімін қалыптастыру, олардың заң алдындағы құқықтары мен бостандығын, теңдіктерін қатаң сақтау, әркімнің өз әрекеті үшін жауапкершілігінің заңдылығын мойындау.

Заңдылықты нормативті-мәжбүрлеуді шектен тыс арттырудан сақ болған жөн. Құқықты тар ауқымда ұғыну-құқықтың демократиялық, адамгершілік, гуманистік потенциялының жан-жақты ашылуын барлық қоғамдық соның ішінде құқықтық құбылыстарды орталықтандыруды қамтамасыз ете алмайды.

Нақты алғанда құқық, - бұл күрделі құбылыс. Оның мазмұнында адамдар -дың еркін олардың творчестволық дербестігінің мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін компоненттер маңызы мен құқықтың мінез-құлқын механизміне ықпал ету мүмкіндік беретін ынталандыру және еркін беру нормаларының үлес салмағы арттырылуда.

Сонымен, заңдық жауапкершілік міндеттерді орындалмағаны үшін санкцияларды, айып салуды, жазалауды күшейту жолымен емес, адамдардың келісім-шарт міндеттері мен заңдылықты қатаң сақтаудағы позитивті жауапкершілігін, салалы қатынастарын күшейту жолымен жүргізген жөн. Бұл жауапкершілікті өркен жайдыратын нақты тарихи даму жолы.

Профессор Қ. Мұздытаев атап көрсеткендей жауапкершілік ретроспектив -ті бағыттан перспективті көрінеді. Бұл ретте адамдардың болашақ іс-әреетінің нәтижелерін алдын-ала аңғару қабілеті емес, олардың қоршаған ортаны қайта жаңғыртуға белсенді қатысу жөніндегі ұмтылыстары да есепке алынады. Бұл жағдайда біз заңды жауапкершілікті моральдық, ішкі жауапкершілікпен шатастыруға қарсымыз. Тек позитивті заңдық жауапкершіліктің бір-бірімен тығыз байланысты моральдық құқықтың негізі болатынына көңіл аударғымыз келеді.

Позитивті заңдық жауапкершілікті негіздеуге және оның табиғатын ашып көрсетуге көшпес бұрын құқықтық тәрбие жұмыстарын тиімді ұйымдастыру ісінде және азаматтық-құқықтық белсенділікті қалыптастыруда методологиялық маңызға ие жауапкершілік ұғымына жан-жақты тоқталып өтейік.

Бірден-ақ ашығын айтайық жауапкершілік ұғымы күштеу мен және жазалаумен сәйкес келмейді. Сонымен бірге, цивилистердің өзі азаматтық құқықтың жауапкершілікті құқық бұзушылықтың және санкцияны іске асырудың салдары немесе мемлекеттік күшпен қорқыту ретінде түсінбегені жөн. Біздің социологиялық зерттеулеріміз көрсетіп отырғандай респондент -тердің 21 проценті жауапкершілікті тар ауқымды ретроспективті деңгейге түсінеді. Бір қызығы сол, респонденттердің арасында қылмыстыры үшін бас бостандықтарынан айрылғандар және еңбек пен түзеу мекемелерінің қызметкерлері болады. Сонымен бірге қазірге дейін цивилистердің өзі азаматтық құқықтың жауапкершіліктің белгіленуі деп жазалауды, құқық бұзушылыққа жол бергені үшін сотқа тартылуды таниды және оны санкциялармен, адамдардың мүдделеріне нұсқан келтіру мен тығыз байланыстырады. Олардың пікірі бойынша тәрбиелік ықпалын ерекшеліктерді құқықтық тәртіп бұзуға мемлекет пен қоғамның айыптауын адамдарға сезіндіру болып табылады. Кейбіреулер азаматтық-құқықтық жауапкершілікте мемлекеттік органдар құқық бұзушыға қолданатын құқықтық нормаларды сақтауға мәжбүрлеу шаралары ретінде бағалайды. Мәжбүрлеу жауапкер -шіліктің маңызды белгісі.

Әрине, мәжбүрлеудің мүмкіндігі заңдық жауапкершіліктен міндетті түрде тыс тұрады, мәжбүрлеу жауапкершіліксіз де бола алады, жауапкершіліктің мәжбүрлеусіз де жүзеге асуы мүмкін.

Профессор М.К.Сулейменов құқықтық мәжбүрлеуді дөрекі, механикалық мағынады түсінбеу қажеттілігіне көңіл аудара келсе, істің мәніне баға бергенде құқық нормасын оның аржағында жағалаудың бір түрі ретінде санкция тұрған жаза қорқынышынан атқарылатын мінез-құлық тәртібі деп, есептемеу қажет. Құқық нормасын оның тасасында қалып қоятын

талабы міндетті болып толып табылатын жоғары биліктің күдіреті беделді адамдар тұрғанда ғана мәжбүрлеу сипатына ие болатынын айтады.

Екінші жағынан, мәжбүрлеуді мемлекеттік аппаратының араласуынсыз жүзеге асыруға болады. Бұл жағдай бірнеше кезекте азаматтық – құқықтық қатынас нормаларында әділеттілікті талап етеді. Мысалы, азаматтық – құқық мәжбүрлеуге қарағанда ықпалды келеді, міндеттердің орындалуын қамтамасыз етудің заңдық құралы болып табылады. Азаматтық-құқықтық қажеттіліктің құқықтық үлес сипаты болғандықтан және құқықтық үлестің қатысты құқықтық қатынастарын екі келетіндігінен азаматтың міндеттерді орындауда басты ынталандырушы күш мәжбүрлеу емес, субъектінің құқықтық қатынас -тарда субъективті құқықтық жүзеге асыруға ынтасы болып табылады.

Қатынастарда азаматтық-құқықтық ықпал ету механизмі, - деп жазады профессор Д.Н. Сафиуллин, - құқықтық қатынас субъектілерінің мүліктік мүдделері тікелей пайдаланумен сипатталады. Ынталандырудың заңдық құралы адамдардың субъективті құқықитағы үлесі, қабылданатын міндет -тердің эквиваленті болып табылады. Азаматтық құқық субъектілерінің құқықтық белсенділігін азаматтық нормаларына тән болып келетін мемлекеттік мәжбүрлеудің бүркемелі сипатын ашуға болмайтыны да міне, сондықтан.

Қазіргі жағдайда міндетті белгілеу мен жазаны нақты орындаумен байланысы жоқ қылмыстық жауапкершіліктің сондай формаларын кең қолдануға айқын перспектива ашылып отыр. Қылмыстық жазаны, қоғамдық ықпал ету шараларымен ақырында ауыстырудың жаза қолдану аясын тарылтудың диалектикалық процесі қылмыстық жауапкершілік ақтау кезінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Сонымен жауапкершілікті жазалау мен салыстыруға болмайды. Біздің зерттеулеріміз көрсетіп отырғандай, респонденттердің 63 проценті жауапкершіліктің жазалаусыз, мәжбүрлеусіз болатынына сенімді. Заңдық жауапкершілік құқықтық нормаларды орындамағаны үшін жаза қолдануға немесе құқықты мінез-құлықты, азаматтық-құқықтық белсенділікті ынталандыру мақсатымен орнықтырылады.

Профессор. Г.А. Алиханова заңдық жауапкершілік тұрғысынан келгенде жауапкершілікті арттыру қажеттігі «өз міндеттерін түбегейлі орындамаған немесе орындамаған кінәлі адамдарды қатаң жазалау қажеттігін білдіреді. Мұндай жаза, ақтық нәтижеде қоғамның әрбір мүшесінің өз міндеттерін жақсы орындауда мемлекеттік масштабта қамтамасыз етілуі тиіс. Сонымен, әңгіме жауапкершіліктің тиімділігі жөнінде болып отыр». Мұндай қорытынды тарихи практикамен әрдайым сәйкес келе бермейді.

Мысалы, еңбек тәртібін нығайту жөніндегі 1940 жылғы заңдарды, нақты айтқанда 1940 жылғы 26 маусымдағы КСРО Жоғарғы Кеңес президиумының «Сегіз сағаттық жұмыс күнімен, жеті күндік жұмыс аптасына көшу туралы жұмысшылармен қызметкерлердің кәсіпорындар мен мекемелерден өз беттерінше кетуіне тиым салу туралы» Жарлығын қолдану тәжірибиесі қатаң жазалау жүйесінің еңбекшілердің инициативасы мен дербестігінің тиімді жұмыс істеуін әлсірететін жауапсыздыққа әкеліп соғатын, жазаланғандардың өшігі түсетінін, бұрынғыдан да үлкен тәртіпсіздіктерге жол берілетіндігін көрсетті. Кәсіпорындар басшылары өздеріне артық жауапкершілік алмауы үшін мәселерді өз бетінше шешуден қашқақтайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 1995 ж. 30 тамыз.
2. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың қазақ халқына «Қазақстан-2030» Жолдауы. Астана, Ақорда, 2012 жыл
3. Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексі. 2018 ж. Алматы.
4. Гражданский Кодекс РК коментарии. М.К. Сулейменов. Алматы. 2018 ж.
5. Гражданское право. Ю.Г.Басин. 2019 г.
6. Ответственность за нарушение гражданско-правового обязательства. Алматы, «Әділет-Пресс», 2017 г.

7. Гражданский Кодекс РК толкование и комментирование, А. 2017
8. Заң терминдерінің түсіндірме сөздігі. Ғ.Сапарғалиев. 2015 ж.
9. Гражданско-правовая ответственность за вред, причинный преступлением против личности. Г.А.Жайлин. 2017 г.
10. ҚР азаматтық құқығы. Ғ.Төлеуғалиев, I том. Алматы 2018 ж.
11. ҚР Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім 2015 ж. 1 наурыз)
12. ҚР Жоғарғы Соты Пленумының 6 қаулысы «Азаматтардың және ұйымдардың ар-намысын және абыройын қорғау» 18 желтоқсан 2019 ж.

ОӘЖ.346.05.582

Қатысушылықпен жасалған қылмыстарды және қылмысты-құқылық нормалардың бәсекелестігі барысында қылмысты анықтау

Расулова Ж.О.

Tashenev University, Шымкент қ

Ғылыми жетекші-магистр, аға оқытушы **Мухамедханов А.Б.**

Қатысушылық қылмыстық жауаптылықтың қандайда болмасын ерекше негіздемелерін туындатпайды. Қылмыстық кодекстің 4- бабында бекітілген қылмыстық жауаптылық негіздері қылмыс бірнеше тұлғаның күш біріктіруші арқылы жасауы жағдайына да толықтай тиісті болды. Алайда қатысумен жасалған қылмыстың қылмыстық жауаптылығы және оның қажетті элементтерінің бірі – қылмысты саралау өзіндік ерекшеліктерге ие болады. Олар негізінен төмендегіден тұрады.

Ұйымдастырушының, айдап салушының немесе көмектесушінің іс-әрекеттерін саралау көп жағдайда орындаушының әрекетіне (әрекетсіздігіне) тәуелді болады. Себебі тек соның әрекеттерінде ғана жасалғаны үшін барлық қатысушылар жауаптылыққа тартылуы тиісті қылмыс құрамының белгілері болады. Қылмыстық құқықта қылмыс жасаған әрбір адамның жеке жауаптылығы принципі болғанымен ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші сияқты қатысушылардың іс-әрекеттерін орындаушының іс-әрекеттерінен бөлек қарастыруға болмайды.

Қатысушылар (ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші) мен орындаушының жүзеге асыруға деген дәрежесі, басқа қатысушылардың да жауапкершілігін шешу туралы мәселеге тікелей ықпал ететіндей болуы қарастырылады. Мысалы, егер орындаушы оған байланысты емес себептермен қылмыстық әрекетін оқталу сатысында тоқтатын болса онда барлық қалған қатысушылары да қылмысқа оқталғаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Қатысушылардың әрекетін саралау ең алдымен қылмысты бірнеше тұлға бөліп жасау процесінде оның атқарған рөліне тәуелді яғни қылмыстық топты құра отырып, олар қандай мақсат көздеді және қатысушылар арасындағы өзара байланыстың сипаты қандай, олардың арасында алдын ала сөз байласу болдыма, қылмысқа қатысушылардың қандай түрі қатысқаны, қатысудың нысаны және қатысушының түрі есепке алына отырып шешіледі.

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінде қылмысты қатысушылықпен жасау құрамының сараланған түрі ретінде қатысудың нысанына тәуелді төмендегідей болып бөлінген: қылмысты адамдар тобының жасауы 28-бапта, алдын ала сөз байласқан адамдар тобының жасауы, қылмысты ұйымдасқан топтың жасауы 31 бапта және қылмысты қылмыстық қауымдастықтың (қылмыстық ұйымның) жасауы Ерекше бөлімнің 29 бабында қарастырылған.

Қылмыстық топ болып жасаудың (қатысушылықтың бірінші нысаны) барысында қылмыстың барлық қалыптасушылары ҚК-тің Ерекше бөлімінің тиісті бабы бойынша ҚК-тің 28 бабына сілтеме жасалмай жауаптылыққа тартылатыны белгілі себебі олардың барлығы қылмыстың бірігіп орындаушылары болып табылады. Орындаушы түсінігін дұрыс ұғыну және анықтау адамдар тобымен жасалған қылмысты дұрыс саралауда үлкен маңызға ие болады.

Сондықтан да Қазақстан Республикасының жаңа ҚК-де орындаушы ұғымы кеңейтіліп оған тек қылмысты тікелей жасаған тұлға ғана емес, басқа тұлғаларымен бірге оның жасалуына тікелей араласпаған тұлғаларда жатқызылады. Ондай адамдарға ұрлық жасау барысында пәтерге кірмеген және ұрланған заттарды алып шықпаған көшеде тұрып қылмыс жасау орнында бөгде адамдардан болмауын, адамдар тобымен жасалған қылмысты ешкімнің көрмеуі мақсатымен қадағалап тұрған адамды жатқызуға болады.

Орындаушылардың әлде біреуінің іс-әрекеті қылмыс құрамының объективтік жағының барлық белгілеріне ие болмаған кезде, қылмысты сарлау мәселесі бойынша талас жиі кездеседі. Бұндай жағдайда қылмысты дұрыс саралау берілген тұлғаны бірігіп орындаушы немесе қылмысқа көмектесуші деп танудан тәуелді болады. Олардың арасына айырым қою жиі қиындық келтіреді және топтық қылмыстарды саралаудағы қателіктердің себебі болады.

Негізінен көмектесу әрекеттері қылмыстың объективтік жақтарын орындау бастағанға дейін сонымен қатар оның орындалуы барысында, алайда қылмыс аяқталғанға дейін жүзеге асырылады. Егер көмектесуші қылмыстың жасалуы барысында қылмыстың объективтік жағын құрайтын әрекеттердің орындалуына көмектесетін болса егер ол болар-болмас деңгейде болсада бірігіп орындаушылық ретінде қарастырылуы тиіс. Істерді тергеу және сот тергеуі барысында тікелей орындаушы болып табылмайтын тұлғаның іс-әрекетін қалай саралау керектігі жөнінде мәселе пайда болады: адамдар тобымен жасалған немесе бір тұлғамен жасалған қылмыс ретінде бағалау туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Пленумы қаулыларында бұд сұрақтарға жауап берілген.

Қатысушылардың жеке жауаптылығы қағидасы қатысушылар мен орындаушының жауапкершілігінің әртүрлі болуы мүмкіндігінен көрініс табады. Мысалы, орындаушы қылмысты аяғына дайын жеткізуден өз еркімен бас тартуына байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босатылуы мүмкін. Бірақ, ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші тұлғаны қылмыс жасауға көндіруге бағытталған ұйымдастырушылық әрекеттері немесе жасалуы мүмкін қылмысқа көмек көрсеткені үшін 24, 28 баптар бойынша және ҚК-тің Ерекше бөлімінің тиісті бабымен жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

Қатысушылықпен жасалған қылмысты саралау барысында жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды есепке алу олар жасалған іс-әрекетке және ұйымдастырушының, айдап салушының, көмектесушінің жеке бастарына қатыстылығы тәуелділікте шешілуі тиіс.

Қылмыстың субъектісін сипаттауға қатысты мән-жайлар өзге қатысушылардың әрекеттерін саралауға әсер етеді. Мысалы әскери қылмыстардың субъектісі болып жалпы ереже бойынша әскерге шақыру бойынша не келісім шарт бойынша Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құрамаларында әскери қызмет атқарушы әскери қызметкерлер сондай-ақ жиындардан өтуі кезіндегі запастағы азаматтар табылады.

Әскери қылмыстарда орындаушысы болып тек көрсетілген белгілерге ие тұлғалар ғана танылады. Оларға ие емес тұлғалар орындаушы бола алмайды бірақ ұйымдастырушы, айдап салушы, немесе көмектесуші ретінде қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін. Мысалы, әскери қызметкер қашқындық жасайды. Оның іс-әрекеттері ҚК-тің 442 бабы бойынша саралауға жатады. Басқа қатысушылардың іс-әрекеттері сол бап бойынша ҚК-тің 28 бабына сілтеме жасау арқылы саралануы тиіс. Осы жағдайда олардың іс-әрекеттері ҚК-тің 442 бабы 2 бөлімімен алдын ала сөз байланысқан адамдар тобымен (егер осындай сөз байласу анықталса) жасалған қашқындық ретінде саралануы тиіс.

Орындаушының жеке басына қатысты және қылмыс субъектісінің белгілері болып табылмайтын мән-жайлар тек орындаушының өзінің әрекеттерін саралау барысында ғана ескерілуі тиіс. Мысалы, алаяқтықты бұрын қорқытып алушылық үшін екі рет сотталған адам жасаса ал оған көмектесуші бұл саралау белгісіне ие емес тұлға болса онда орындаушы ҚК-тің 190 бабының 2 бөлімі «1» пункті бойынша жауапқа тартылады ал көмектесуші (егер олардың арасында алдын ала сөз байласу орын алған болса) ҚК-тің 28 баб, 190 баптың 2 бөлімімен жауапқа тартылуы тиіс. Сонымен қатар кәметке толмаған адамды қылмыстық іске тартудың орындаушысы және айдап салушысының іс-әрекеттерін де саралау да осылай жүргізілуі тиіс.

Егер бұл қылмыстың орындаушысы ата-ана педагог немесе кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу міндеті заңмен жүктелген өзге адам болып табылмайтын бұл қылмыстың айдап салушысы ҚК-тің 28 және 131 баптың 1 бөлімімен жауапқа тартылуы тиіс.

Қатысушының шектен шығуы барысында қатысушылардың әрекеттерін саралау белгілі бір маңызға ие. Қазақстан Республикасының ҚК-нің 30- бабына сай қылмысқа қатысушының, басқа қатысушылардың ойында болмаған қылмысты жасауы оның шектен шығушылығы деп танылады. Шектен шығушылық үшін басқа қатысушылар қылмыстық жауапқа тартылмайды. Нақтылауда олардың бекітулері мен талаптарынан. Сондықтан қылмыстық заң нормаларын жасақтаушылар мен құрастырушыларға заңшығарушы тарапынан қойылатын талаптар өсе түседі. Олардың құқықшығармашылық қызметі барынша күрделі, тергеу және сот практикасын мұқият зерттеуді, жоғарғы деңгейдегі жалпы және арнайы теоретикалық дайындықты, құқық, юриспруденция өрісіндегі білімді талап етеді.

Қылмыстық-құқықтық нормалардың бәсекелестігі құқықтық құбылыс ретінде белгілі бір шамадағы күрделі құрылымды білдіреді, бұл нормалардың органикалық байланысы, олардың бір-біріне тәуелділігі ҚК-тің әртүрлі баптарында жазылған бірдей қылмыстардың белгілерін қарастыруы олардың арасындағы ортақтық болады. Берілген фактіде айталық, олардың бірдейлігі ұқсастық болып табылады. Бірақ соңғысы және бұл басты, маңызды тіптен толық емес тек, норманың көлемі мен мазмұны бойынша жекелеген ұқсастық болып табылады. Олардың айырмашылығы да осыдан көрінеді.

Аталған жағдайда арнайы норма қолданылады. Берілген қоғамдық қауіпті әрекет онымен тікелей қарастырылған. Жалпы норма – топтық құрам арнайы нормамен қамтылмайтын болуы мүмкін әлеуметтік-қолайсыз құқық бұзушылықтар үшін бөлек сақталып қойылғандай болады. Соңғысы өз кезегінде жалпы норманың барлық белгілеріне ие болып сонымен қатар өзіндік ерекше белгілерді де кірістіреді. Тек солар ғана арнайы норманы жалпы нормадан ажыратып көрсетеді. Тергеу және сот органдарының практикасы, жалпы нормамен бәсекелестіктегі арнайы норманың басымдығы туралы ғылыми кеңестердің дұрыстығын толық дәлелдеп отыр.

Арнайы қылмыстық-құқылық нормалардың бәсекелестігінің барысында қатысты бұл құқықтық жағдайда жазылған ереже әрекет етеді. Яғни жеңілдірек қылмыстық жауапкершілікті қарастыратын нормаға басымдық беріледі. Ол ереже Қазақстанның қылмыстық және қылмыстық – іс жүргізу заңнамасының жалпы принциптеріне атап айтқанда заңдылық, әділеттік және ізгілікке негізделеді.

Қазақстан заңшығарушысы Қылмыстық кодексте қылмыстың жиынтығын қылмыстық-құқылық нормалардың бәсекелестігінен айырып көрсеткен. Бұның негізінде арнайы норма жатқызылады және оның маңызын бекітеді. Егер белгілі бір және нақ сол әрекет Кодекстің тиісті баптарының жалпы және арнаулы нормаларының белгілеріне сәйкес келсе, қылмыстардың жиынтығы болмайды және қылмыстық жауаптылық ҚК-тің Ерекше бөлімінің арнайы норманы қамтитын бабы бойынша туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014ж 3 шілде 2. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының 1993 жылғы 24 маусымдағы №3 “Жаза тағайындалғанда соттардың заңдарды дұрыс қолдануы туралы” қаулысы. (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сот Жаршысы №2, 1993).

3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының “Соттардың рецидивті қылмыстар жөніндегі қылмыстық істерді қарау тәжірибесі туралы” 27 – мамыр 1994 жылғы қаулысы (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Жаршысы, 1994 №3).

4. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының “Азаматтардың өмірі мен денсаулығына қарсы әрекеттер үшін жауапкершілікті көздейтін заңдарды соттардың қолдануы туралы” 1994 жылғы 23 – желтоқсандағы №7 қаулысы (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Жаршысы 1994 №1).

ӘОЖ 316.72:821.512.122

**ШЫҒЫС МӘДЕНИЕТИ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЕЖЕЛДЕН НӘР АЛҒАН
ТҮПСІЗ ҚАЗЫНАСЫ**

Аязбекова К.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Абенова Л.У.**

Шығыс мәдениеті – қазақ әдебиеті ежелден нәр алған түпсіз қазына. Қай заманда да қазақ әдебиетіміздің дамуына Шығыстың классикалық поэзиясының ықпалы күшті болды. Тіпті ауыз әдебиеті үлгілерінің өзінде де Шығыс әдебиетінің кейбір шығармаларымен сабақтастық байқалады. «Қыз Жібек» жырындағы мына бір жолдарға жүгінсек:

...Ғашықтардың пірі едің,
Ләйлі-Мәжнүн сардар-ау.
Ғашықтардың саруары
Зылиха-Жүсіп пайғамбар
Әйелдің бірі Бибі Фатима
Баламды сізге тапсырдым [1].

Осы шағын мысалдың өзі Шығыс елдеріне кең тараған ежелгі «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Атымтай жомарт», «Фархад-Шырын» сияқты толып жатқан хисса-дастандар оқиғаларының, олардағы бас кейіпкерлер тұлғасындағы махаббат мұңлықтарының қазақ арасында да ерте замандардан белгілі болғанын айғақтайды.

Сол сияқты сонау «Авестадағы» аждаһа, дию, перілер де қазақ ертегілерінде көп кездеседі. Шығыс елдерінің көне мұраларының қай-қайсысы да өзара сабақтасып жатыр.

Арабтың әйгілі «Мың бір түніндегі» үнді, түркі, парсы ертегілері, үнді жерінде дүниеге келген «Калила мен Димна», «Тотынама» секілді туындылардың парсы жұртының төл шығармасындай болып кетуі осы сабақтастықтың ізі деп білсек керек.

Халықтық ырым, түсініктері, жалпы мифологиялық танымы ұқсас парсы мен түркі халықтары арасындағы байланыстың тамыры тым тереңде жатыр. Осындай байланыс нышандары қазақ әдебиетінің даму шежіресінде де аз ұшыраспайды. Қазақ жұртына шығыстың жарық жұлдыздары Сағдидің, Низамидің, Фирдоусидің дастандары жақсы таныс.

Абай, Шәкәрім бастаған қазақ ақындарының қай-қайсысы да оларды өздеріне ұстаз тұтқан, шығармаларынан нәр алған. Осы тамырластық дәстүрі әдебиетіміз үшін үлкен бір үйрену, қалыптасу мектебі болды. Ұлы Абайдың ақындық мұраларына үңілсек, оның да Шығыстың дәстүрлі поэзиясына еліктегені, оның жақсы үлгілерін пайдаланғаны байқалады.

Шәкәрімнің өзіне үлгі тұтып өскен ұлы Абайдан тыс үш бұлақ-бастауы бар десек:

- солардан алғашқысы - қазақтың төл әдебиетінің ықпал-әсері;
- екіншісі, шығыс әдебиетінің туындылары деген жөн: осы бағытта ол әйгілі Қожа Хафиз лирикалары мен Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын қазақшаға аударды;
- үшіншісі, орыс ақын-жазушыларынан М.Е.Салтыков-Шедрин, М.Ю.Лермонтов, Н.А.Некрасов, А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой шығармаларының игі әсері еді.

Шәкәрім бұлардан А.С.Пушкинның «Дубровский» повесі мен «Боранын» қазақ тіліне өлеңмен аударса, Л.Н.Толстойдың бір топ әңгімелерін қазақша сөйлетті. Шәкәрім Құдайбердіұлы бір сөзінде:

Науаи, Сағди, Шәмси, Физули бар,
Сайхали, Қожа Хафиз, Фирдоусилар,
Бәйітші елден асқан,
Әлемге сөздің нұрын жайған солар [2],

-деп шығыстың атақты шайырларын санамалап, ұстазы Абай сияқты оларға жоғары баға береді. Бір назар аударарлық мәселе екеуі де осы жеті ақынды ғана айтады. Енді Абай сөзіне құлақ түрелік:

Физули, Шәмси, Сайхали,
Науаи, Сағди, Фирдоуси,
Қожа Хафиз – бу һәммәсі,
Мәдет бер я шағири фәрияд [3],

Ақындардың аттарының орны ауыстырылып берілгенімен, дәл сол жеті ақын аталып отыр.

Ақынның әсіресе махаббат тақырыбына жазылған лирикалық туындыларында, имандылық пен философиялық мәні салмақты поэмаларында Шығысқа тән дәстүрлі айшықтар мол.

Ол өз өлеңдерінде Фирдоуси, Сағди, Хафиз, Науаи, Физули, Низами тәрізді Шығыс жырының жарық жұлдыздарының аттарын атап қана қойған жоқ, олардың шығармаларымен жақсы таныс болды, солардан үйренді. Шығыстың бірқатар дастан-хикаяларын жаттап алып, ел арасына таратты.

Қазақ әдебиетінің аса қарқынды дамыған кезеңі жиырмасыншы ғасырдың басы болды десек, бұл кезеңдегі әдеби процесс те осындай дәстүрлі ықпалдан тыс қалған жоқ. Бұл кезеңге дейінгі байланыстың ара-жігін ажырату қиын болса, Шығыстан келген нәрселер байырғы дүниелермен сіңісіп кетсе, соңғы тарихи тұстағы шығармалардың кім арқылы, қашан және қай дәрежеде келгені жақсы белгілі.

Бұл дәуірде әсіресе «Құраннан», «Мың бір түннен», «Шаһнамадан» тамыр тартатын шығыстық сюжеттерге құрылған хисса-дастандар көп жазылды. Күні бүгінге дейін «кітаби ақындар» деген шартты атау иелігінде жүрген әдебиет өкілдерінің қаламымен Шығыстың әралуан оқиғалары қайта жырланды, кітап болып басылып шықты.

Шығыстан алынған сюжеттерге дастан дәстүрінде көп хиссалар жазған Жүсіпбек Шайхысламов, Ақылбек Сабал, Шәді Жәңгірұлы, Әбубәкір Кердері, т.б. ақындар қазақ әдебиетінің классикалық Шығыс әдебиетімен байланысының тамырын бұрынғыдан да кеңейте түсті.

Бұл топтағы ақындар Шығыстың классикалық әдебиеті, аңызы мен қазақтың ауыз, жазба әдебиеті аралығындағы дәнекерлік, жалғастырушы әрі көпір секілді, Шығыстық мәдениет пен әдебиеттің қазақ әдебиетіне дарытқан парасаты мен ғибратты ойларын жеткізуші, насихаттаушылар тәрізді қызмет атқарды.

«Кітаби ақындар» ғана емес, бұл кезеңде өмір сүрген ақын-жазушылардың қай-қайсысы да осынау нәрлі бастаудан молынан сусындады. Мәселен, М.Сералиннің «Шаһнаманың» жекелеген тарауларын аударуы, Ә.Найманбаевтың «Ағаш ат», «Салиха-Сәмен», «Шеризат», «Барат қыз», «Үш жетім қыз» поэмаларына шығыстық сюжеттерді арқау етуі, өзге де ақын-жазушылардың шығармаларында шығыстық элементтердің мол кездесуі осыны айғақтаса керек.

XX ғасыр әдебиетімізді классикалық Шығыс әдебиетімен жалғастырған алтын көпір іспетті әйгілі «Шаһнама» дастанының шоқтығы биік тұрғаны анық. Дастан сюжеті қазақ жұртына етене таныс. XX ғасырдың басында аталмыш туындыны қазақ ортасына жеткізуге талпыныстар жасалды.

Жоғарыда атап кеткен М.Сералиннен өзге, дастанның жекелеген бөліктерін Ораз молда аударды. Әйтсе де, «Шаһнама» туралы сөз еткенде Тұрмағанбет Ізтілеуовтың есімі, сол сияқты Тұрмағанбет десек әйгілі «Шаһнама» аты ойымызға оралады. Өз кезіндегі Шығыстың әйгілі медреселерінде білім алған, шығыстың бірнеше тілін меңгерген парасатты тұлға, сондай-ақ ақын ретінде ұлттық әдебиетте өз бағытын қалыптастырған атақты шайыр мұрасының қадір-қасиетін мейлінше терең ұғынатын бүгінгі ұрпақ осылай ойласа керек.

Көзі тірісінде тарихи кезеңнің небір талқысынан өтіп, рухани дағдарыстың сан қилы сындарын жүрегінен өткізген шайырдың:

Дүниеден өмір бітіп, өлсем де өзім,
Аралап жердің бетін жүрер сөзім, - деген сөздері бүгінде ақиқатқа айналды.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті – ұлттық сөз өнеріміздің дамуындағы аса күрделі, әрі жемісті кезең. Ол дәуірдің әдебиеті - ескі мен жаңаның, кеше мен бүгіннің арасына жасанды белдеу тұрғызып, өткеннің бәрін санадан өшіруге тырысқан қоғамдық құрылыс пен ұлт жадын сақтап, рухани қазынаның қоржынын молайтуға, сол арқылы халық санасына сәуле сіңіруге ұмтылған әдебиет өкілдері арасындағы бітіспес күрес кезеңінде қабырғасы қатайып, бұғанасы бекіген әдебиет болды.

Міне, осынау әдебиеттің шыңдалып шынығуына тұғыр болған тірек дәстүрлердің бірі классикалық Шығыс әдебиетінің өлмес, өшпес үлгісі еді.

Араб, парсы, шағатай тілдерін жүйрік білген Шәкәрім үшін Шығыс шайырларының шығармаларына бойлап бару қиынға соқпаған сияқты. Қажы ағамыз сол шығыс тілдерінде өлең де жазған. Шираздан шыққан атышулы ғазалшы Хафизды тура өз тілінен бері қарап қазып алған Шәкәрім Құдайбердиев тұңғыш тәржімашы санатына жатады. Шәкәрімнің бірінші мектебі Абай бастаған Шығыс классиктері еді, Абай үлгісі бертін келе Фирдоуси, Низами, Сағди, Руми, Хафиз, Науаи сабақтарымен жалғасып, ақын жанын байытып, кемелдендіре түскен еді.

Шәкәрім Хафизден алған аудармаларына “Қожа Хафиз сөзінен” деп бір тақырып берген. Атап айтқанда, “Көрініске шоқынған”, “Қараңғы толқын қанды оқпын”, “Ей жарымыз, ай нұры”, “Кел, аяқшы, қымыз құй”, “Тұр аяқшы, бер қымыз”, “Көңіл жібі қолымнан”, “Анық ерге жолдас бол”, “Егер сүйікті ол бала”, “Мәжілісінде досыңның”, “Кешегі басшы піріміз” деп аталады. Ұзын саны он өлеңге барады. Хафизге неліктен бас бұрғанын Шәкәрім 1918 жылы “Абай” журналының үшінші санында басылған “Көрініске шоқынған” аудармасына кіріспесінде былай деген екен: “Баяғыда парсы жұртында әрі білгіш, әрі сопы, әрі ақын Қожа Хафиз деген кісі болған. Сол кісінің өзі мен сөзінен байқалған иманына қазақтың талантты жастарын таныс қылмақ үшін, төмендегі жырын қазақ тіліне аудардым” дейді. Бұдан бұрын ақын айтып кеткен:

Науаи, Сағди, Шәмси, Физули бар,
Сәйхарли, Қожа Хафиз, Фердоусилер...

Бәйітші елден асқан шешен болып,
Әлемге сөздің нұрын жайған солар [4],

- деп парсы ақындарының әлем әдебиеті тарихында елеулі із қалдырғанын айғақтайды.

Фердоусидің, Сағди Шеразидің, Низамидің, Жәмидің көлемді дастандары қазақша сөйлетіліп, Рудаки, Омар Хайям, Руми, Хафиз т.б. шығыс шайырларының лирикалық туындылары республика оқырмандарының рухани қазынасына айналды. Шығыс шайырларын қазақша тәржімалау жұмыстарымен Т.Ізтілеуов, Қ.Бекхожин, Қ.Шаңғытбаев, Ж.Нәжімеденов, М.Әлімбаев, Х.Ерғалиев, Ғ.Қайырбеков, Ә.Жәмішев т.б. тәрізді белгілі қаламгерлер айналысты. Бұлардың көпшілігі шығыс шайырларының орыс тіліндегі аудармаларын қазақ тілінде сөйлетті.

Қазақ поэзиясы тарихында М.Әуезов айтқандай, “назирагөйлік” әдісін Шығыс алыптарынан кейін қазақ аспанына бақандай тіреп тастаған Шәкәрім қажы еді, бұл әдістің арнасында оның алдына түсетін жан жоқ еді. Шығыста бір Ләйлі-Мәжнүн тақырыбына үлкен-кішісі бар жүз жиырма сегіз поэма жазылған екен. Әрине, солардың бәрі тарихта қалған жоқ, ал Низами Гәнжәун (12 ғ.), Әмір Хұсрау Дехлеуи (13 ғ.), Әбдірахман Жәми (15 ғ.), Әлішер Науаи (15 ғ.) жазған “Ләйлі-Мәжнүн” дастандары әлем әдебиетінің тарихында лайықты орындарын алып қалды.

Әдебиеттер

1.Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері – Алматы, 2000

2.Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құрастырушы. М.Жармұхамедов, С.Дәуітов, А.Құдайбердиев. – Алматы: Жазушы, 1988

3.Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: «Жазушы», 2005. – 296 б.

4. Шәкәрімтану мәселелері . – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006

СҰЛТАН БЕЙБАРЫС ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ ТҰЛҒА

Егенова Н.А.

магистрант,

аға оқытушы Шеримбаева Ж.Д.

Ж.А.Тәшенев тындағы университет, Шымкент, Қазақстан

Резюме

В статье рассматривается место в тюркской истории султана Бейбарса, выдающегося деятеля казахской истории, взошедшего из рабства в трудные времена, в детстве в Кыпчакской степи и поднявшегося на чужбине с особым мужеством, выдающимся талантом

Summary

The article examines the place in the Turkic history of Sultan Beybars, an outstanding figure of Kazakh history, who rose from slavery in difficult times, as a child in the Kipchak steppe and rose in a foreign land with special courage, outstanding talent

Сұлтан Бейбарыс бабамызды еске алған кезде ортағасырлық бірқатар жер-су аттарын кездестіреміз, соның бірі Дешті қыпшақ даласы.. Дешті қыпшақ Алтайдан Қырымға дейін созылған аумақты алып жатты. Ол кездегі «қыпшақ елі» белгілі бір рудан не ұлттан тұрған жоқ. Құрамында әртүрлі тайпалар болды. Кейбір ғалымдар Сұлтан Бейбарысты беріш руынан шықты деп есептейді. Бір деректерде Бейбарысты «біроғлы» деген тайпадан шыққаны жазылған. Ол түркімен не қырым татары да болуы мүмкін.

Мысырда мәмлүктердің арасында бірнеше Бейбарыс болған. Оның ішінде бізге ең жақыны Дешті қыпшақ даласынан шыққан Бейбарыс. Оны Қырым татарлары Қырымнан шықты дейді, тіпті Қырымда арнайы ескерткіш қойылған. Қазақ жерінде Атырау да ескерткіші бар Жалпы, Сұлтан Бейбарыс – түркі халықтарының ортақ тұлғасы деуге болады

Жазба деректерге сүйенсек, Бейбарыс сұлтан 1223 жылы Дешті Қыпшақ даласында дүниеге келген. Жетім қалған бала Бейбарыс өзге де тұтқындармен бірге Мысырдың сұлтаны Салих Наджм ад-Динге сатылады

Тағдырды алдын ала болжау мүмкін емес. Текті атаның баласы Байбарыс та еріксіздіктің қамытын киюге мәжбүр болды. Жотасын қамшы тіліп, аяқтарын шынжыр қиып, өткір пышақтай жалаңдаған жендеттердің айтқанына көніп, айдауына жүрді. Тұтқынның көрген күні құрысын. Тіпті таң шапағатын көру қиынға айналды. Зорлық-зомбылыққа, ауыр соққыға, қиямет тіршілікке шыдай алмай біразы өліп, фәни* дүниемен қош айтысып жатты[1]. Жаугершілік заманда, бала күнінде Қыпшақ даласында тұтқынға алынып, жат жерде ерен ерлігімен, талантымен құлдықтан қайраткерлікке дейін көтерілген, қазақ тарихындағы ғажайып тұлға. Оның құлдыққа қалай түскендігі туралы екі мәліметтердің біріншісі бойынша әскери жорықтардың салдарынан, екіншісі бойынша, әкесінің жаулары оны құлдыққа сатып жіберген екен. Бейбарыс — қатардағы құлдан Мәмлүк мемлекетінің сұлтаны дәрежесіне дейін көтеріле алған адам. Мәмлүк мемлекетінің іргесін Мухаммед (с.ғ.с) пайғамбар мұрагерлерінің арасындағы көпжылдық қақтығыстар мен қызу тартыстардан кейін оның қызы Фатима мен күйеу баласы Ғали-Арыстан қалады. Өз мемлекетін жаудан қорғауда олар жергілікті халыққа емес, күшті де қайратты қыпшақ жігіттеріне иек артты. 1271 жылдан бастап исламның сопылық бағытына көшуіне байланысты, әскерге түріктің жігіттері іріктелініп алына бастады, бұл әскери төңкерістердің

алдын алудың қамы еді. Мысыр сұлтаны күзет үшін жігіттерді итальяндық көпестерден сатып алды. Осылайша Бейбарыста Дамаскіде 800 дирхемға сатылған болатын. Мұнда ол өз жерлестерімен қауышты. Бейбарыс өзін әскери өнердің шебері ретінде таныта білді[2]. И. М. Фильштинский еңбектеріне карағанда Бейбарыс әуелі Сириядағы әскери мектепте оқыған, кейінірек мамлюк жасақтарына жазылады. Әл-Мансур деген жерде болған алғашқы шайқаста Бейбарыс өзінің ерлігімен ерекше көзге түскен. Крест тағушыларды жеңген Бейбарыс, негізгі қарсыласы Туран шаһ пен бақталасы Кутузды тақтан тайдырады. Бейбарыс үкімет басына келген кезде монғолдардың Бағдадты қиратып, Арабхалифаларының біразын дарға асқан тұсы еді. Солардың тірі қалған біреуін 1261 жылы әл-Мустансир деген атпен халифа етіп жариялайды. Сол әл-Мустансир халифаның қолынан сұлтан лауазымын алған.[3].

Бейбарыс Мысырға ұмтылған монғолдардың тас-талқанын шығарып. Әскерінде темірдей тәртіп орнатады. Бейбарыстың тұсында Мысырдың егін шаруашылығы мықты дамиды. Қыпшақ текті көптеген әскербасыларға Сирия мен Египеттен жер бөліп береді. Бейбарыс басқарған жылдары Мысыртез дами бастады. Египеттің әл-Искандария (Александрия), Дамиятта, Әл-Қаһира (Каир) секілді қалалары ірі-ірі сауда орталығына айнала бастаған. Сауданың өсіп-өркендеуіне Бейбарыс та барынша жағдай жасауға тырысқан. Бейбарыс Хулагу әулетіне қарсы күресте Алтын Орда ханы Беркемен одақтасады. Осыдан бастап Египет пен Алтын Орда арасындағы одақтастық Алтын Орда ыдырағанға дейін сақталады. Бұл, Мысыр елін «Қыпшақ Египеті» атандырған мамлюк-қыпшақтардың ортақ мүддесі болатын. Сондықтан олар Бейбарыстан кейін де Берке ханмен байланыс және туыстық қатынас орнатып, «Алтын Орда» атанған қыпшақ елінен, өздерінің ата мекенінен қол үзбеге ұмтылады. Мысырда тарихи әдебиет мемлекет басына мәмлүк (қыпшақ) әулетінің келуімен Алтын Ордамен байланыстың нығаюына орай жедел қарқынмен дамыды. Түркі әулеттері, халықтарының тарихи-географиялық мәліметтерін толық қамтитын энциклопедиялар пайда болды. Мысырда сұлтан Бейбарыстың өмір-дерегіне арнап жазған хатшысы Абд-аз-Захирдің тарихи еңбегі дүниеге келді. Бұл еңбекте Алтын Ордамен қарым-қатынастар туралы мәліметтер, сонымен бірге Қырымнан Волгаға дейінгі аралықтағы қысқаша "жолсілтеме", Қырымның тұрғылықты халқы туралы діни, этнографиялық мәліметтер келтіріледі[4].

Египетте билік басына келісімен Бейбарыс бар күш-жігерін крест жорығына қарсы шабуылға жұмсады. 1265 жылдан бастап крест тағушы франктердің қамалдарын бірінен кейін бірін алады. 1267 ж Кіші Азия селжұқтарына қарсы жорықтар жасап, берберлерді бағындырды. Мұсылман халықтардың ежелгі жауы — крест тағушыларды талқандаған, Монғолдарды Мысырға қарай қия бастырмаған Бейбарыс көп ұзамай танымалдылыққа ие болады. Мысыр билеушісі Бейбарыс қарапайым киініп, түнгі Каирді аралап кетеді екен. Халық өмірімен жақын танысып, қылмыстыларды жазалап, күнәсіздерге көмектесетін...

Бейбарыс заманында өмір сүрген тарихшы Вильгельм Тайпольский оған: «Бейбарыс— жауынгерлігі жағынан Гай Юлий Цезармен терезесі тең тұратын қаһарман» деген баға берген[5]. Египеттей алып елді 17 жыл бойы билеп, монғол жаулаушыларынан крест жорығын бастаушылардан жалпы араб әлемін сақтап қалған біздің ұлы бабамыз Байбарыстың бала кезінде тұтқынға осы Атырау бойынан әкетілгені, өзінің сүйегі осындағы Беріш тайпасынан екенін көптеген тарихшылар кезінде жазып қалдырған. Мен ана жалы Мысыр еліне барғанымда Байбарыс салдырған мешітте Құран оқыттым. Даңқты бабамызды арабтардың қалай құрмет тұтатынын өз көзіммен көрдім» -дейді. Н.Ә.Назарбаев Сұлтан бейбарыс туралы[6]. Бейбарыстың билігі тұсында Мәмлүк мемлекеті гүденіп, халықтың әл-ауқаты артты. Бұл елге әлемнің түкпір-түкпірінен саудагерлер келе бастады. Қолөнер, ауыл шаруашылығы, ғылым және сауда дамыды. Ол тұрғызған мешіттер, медреселер, бекіністер мен көпірлер әлі күнге дейін сақталған. Кейбір араб тарихшылары, бұл кезеңді алтын жылдар деп атайды[7].

17 жылдан аса сұлтандық құрған Мысыр билеушісі 1277 жылдың маусым айында, 52 жасқа қараған шағында дүниеден өтеді. Тақ тізгіні досы Берке ханмен аттас үлкен ұлына ауысады. Тарих әрі қарай жалғасты...

1277 жылы Бейбарысты уәзірі қыпшақ Қалауын у беріп өлтірді. Сұлтан Байбарыс 1277 жылы шілденің 1-інде Димашқ қаласында қайтыс болып, аз-Заһариа кітапханасына күмбезінің астына жерленді. Оның сүйегі Дамаскідегі Баб-өл-Барид зиратына қойылды. Осылайша Бейбарыс сұлтан мәмлүктер мемлекетін ірі державаға айналдырып, Мысыр мен Сирияны "крестілер жорығы", моңғол шапқыншылығынан қорғап қалды, бүкіл мұсылман елдеріне қорған болды. 17 жыл Мысырда билік құрды[8].

Сұлтан Байбарыс Мысыр, Иордания, Сирия, Палестина, Израил, Ливан, Сауд Арабиясының Хиджаз жері мен Ирактың Евфрат өзенінің батыс жағын, Түркияның оңтүстікшығысындағы жерлерін қамтыған араб мемлекетін басқарып, Қыпшақ әулетінің негізін салды. Мысыр, Шам және Хиджаз сұлтанының толық есімі Рукнуддин уа дуния Байбарыс бин Абдулла әл-Бундукдари ас-Салихи ан-Наджами әл-Аюби ат-Түрки еді.

Тағдырдың жазғанына не шара? Байбарыстың өмір жолы туған жерінде емес шалғай аймақтарда өтеді. Өзге елді басқарған ол қыпшақ жұртының даңқын аспанға шығарады. Көшпелілер даласының рухын биіктетіп, күшін әлемге танытады.

Байбарыс – моңғол зұлматынан* қайғы жеп, қасірет көрген, қабырғасы қайысып, босып кетуге мәжбүр болған туған халқының кегі үшін өмір бойы шайқасқан нағыз патша. Оның қайталанбас ерлігі өсіп келе жатқан ұрпақтарына үлгі болып қалмақ [9].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Б. Көмеков, Қ. Сәки Байбарыс сұлтан «Аруна» баспасы, 2019
2. https://kk.wikipedia.org/wiki/Сұлтан_Бейбарыс
3. <https://malimetter.kz/>
4. https://kk.wikipedia.org/wiki/Сұлтан_Бейбарыс
5. <https://malimetter.kz/>
6. <http://www.kazneb.kz>
7. <https://faktiler.kz/sultan-bejbarys-turaly-malimet>
8. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматы кітап баспасы”, 2009 ISBN 978-601-01-0268-2
9. Б. Көмеков, Қ. Сәки Байбарыс сұлтан «Аруна» баспасы, 2019

ӘОЖ 821.512.122-13

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛИРО-ЭПИКАЛЫҚ ЖАНРДЫҢ ДАМУЫНА ҮЛЕС ҚОСҚАН АҚЫНДАР

Қалдыханова Ж.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Абенова Л.У.**

Сәбит Мұқанов – қазақ әдебиетінде лиро-эпикалық жанрдың дамуына айрықша үлес қосқан ақын. Кеңес дәуірінде осы жанрдың тууы мен қалыптасу тарихына көп еңбек сіңірді. Оның эпикалық кең тынысын танытатын «Жұмаштың өлімі» (1919), «Альбом» (1924), «Балбөпе», «Октябрь өткелдері» (1927), «Батырақ», «Қанды көл» (1926), «Сұлушаш», «Құланың құны» (1928), «Ақ аю» (1935), «Жұпархан» (1965) т.б. поэмалары елімізде болған ірі оқиғаларды, қоғам жаңалықтарын уақыт талабына сай суреттеген шығармалар еді.

С. Мұқанов поэмаларында фольклорлық туындылардан бастап, кеңес дәуіріндегі қолына теңдік туын алып, қоғам құрылысшыларына айналған кедей-жалшылардың бейнесі

кең ауқымда суреттеледі. Бұл поэмалардан көркемдік-шеберлік, заман тынысы, уақыттың құдіретті екіні байқалады. Демек, С. Мұқанов – қазақ поэмасының дамуына елеулі еңбек, үлес қосқан ақын.

Сәбит Мұқановтың поэмалары туралы профессор Тұрсынбек Кәкішұлының «С.Мұқанов жиырма шақты поэма жазды. Алғашқылары көркемдік жағынан әрқилы, поэмаға қойылар талапқа жауап бере алмағандары да бар. Солай бола тұрса да, бұл шығармалардың Сәбит үшін де, қазақ поэзиясы үшін де зор мәні бар» [1] – деген пікірі бар.

Поэзия – шын мәнінде өз алдына үлкен әдебиетке айналған ұлттық, жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшеліктері мол әрі үздіксіз дамып отырған қазақ әдебиетінің үлкен саласы.

Поэзия жөнінде академик Зәки Ахметов: «Поэзия сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол – айналамыздағы дүниені, өмірді танып-білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік эстетикалық сезіміміздің үлкен, өнімді саласы» [2], – дейді.

Поэзия – Адамзаттың жансерігі болып келе жатқалы ықылым заман. Әр дәуірде өмір сүрген әрбір ақын сол поэзияға өз дәуірін, сол дәуірде өмір сүрген адамдардың арманын өлең түрінде сөйлетіп, өз үлесін қосады. Поэзия туралы көзқарас та әр алуан. Атақты Проспер Мериме поэзияны адамзаттың аңғал кезінде өмір сүруге ғана хұқылы, табиғи сөйлемейтін әдебиет деп қарайды. Эстет Катков «Поэзия, ең алдымен, біздің санамыздың пішіндерінің бірі. Бұл ойлаудың ерекше түрі; Бұл ақыл-ой қызметі» [3], – дейді. Кеңестік кезең эстетикасында ірі тұлға саналған А.В. Луначарский «Поэзия өз дәуірінің үні болмай тұра алмайды» деген екен. Сәбит Мұқанов поэзиясы да – өз дәуірінің үні.

Әдебиет – сөз өнерін, сөз құдіретін елге танытып келеді. Ұлттық ерекшелігімізді әлемге таныту – кез-келгеннің қолынан келеді деп айту қиын. 20-30 жылдары қазақ әдебиетінің туын желбіретіп, қазақ даласының тынысын поэзиялық көркемдікпен көрсеткен, классикалық туындылар жазып, сөзінің шеберлігімен, ойының жетістігімен артына қайталанбас мол мұра қалдырған ақындарымыз қаншама? «Ақын – қоғамның, уақыттың, адамзаттың органы және өкілі» – деген В.Г.Белинский. Ұлы сыншы айтқандай, қазақ әдебиетінің «... органы және өкілі» зерттеу нысанымыздың негізі әдебиет тарихында поэмалары арқылы көзге түскен эпик ақындардың бірі – Сәбит Мұқанов.

Зерттеуші Акселеу Сейдімбек поэма жанрының басы – «Гильгамеш» деп есептеп, оны түрікшелеп «Ғылғамыш» атайды. Күллі түрік дүниесі үшін поэма бастауы осы «Ғылғамышта» жатыр деген пікір айтады [4]. «Ғылғамыш» атандырмаса да, «Гильгамеш» дастанының түрік дүниесіне қатысы жайында ертеректе профессор Бейсенбай Кенжебаев та ой толғаған. Осында бір мән болуы керек. Орыс зерттеушілері «Слово о полку Игоревені» поэма басы деседі. Сөйте тұра А.С. Пушкиннің «Әрбір ертегі бір-бір поэма» дейтіні бар. Ол Орал өңіріне келіп қазақтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын жазып алды. Оны ғажап махаббат туралы поэма дегені белгілі. Соған қарағанда, жазба әдебиет жанрының туу бастауын халық әдебиетінен іздеген жөн болар.

Поэзия қазақ халқының байырғы, көне жанры бола тұрса да, оның жазба әдебиетке тән күрделі түрлері (формалары) мүлдем кейін туды. Мұның басты себебі, ең алдымен, жалпы жазба әдебиетіміздің кеш туып, кенже дамығандығынан деп тануға тиіспіз. Ал жазба әдебиеттің туу, даму сипаттары қоғамдық, әлеуметтік жағдайлар мен солардың талап-тілектеріне, есею дәрежесіне сәйкес қалыптасқан көркемдік мұраттар айқындайтыны мәлім.

Қазақ халқының өзімен бірге жасасып келген бай ауыз әдебиетінде поэзияның ауыз әдебиетіне ғана тән неше түрлі күрделі формаларының орын алғаны белгілі.

Ауыз әдебиетіндегі поэзиялық күрделі формалар осы тәрізді әр текті ерекшеліктеріне қарамастан, жазба әдеби түрлердің тууы мен дамуына құнарлы негіз болды. Жазба әдебиетіміздің әрбір саласы ауыз әдебиетіндегі тиісті жанрлық түрлерден ұзақ уақыт бойы үйреніп, өсіп кемелденді.

Әр жанрдың өзіндік туу, қалыптасу, даму жолдары бар. Поэма жанры да өз бастауын эпостық поэзияның ата-тегі «Алпамыс», «Қобыланды» т.б. жырларымыздан, қисса-

дастандардан алады, яғни халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде белгілі бір идеясы бар, композициялық құрылысы ширақ, оқиғалы поэмалар туды.

Академик Зейнолла Қабдоловтың қазақ эпосы бір кезде батырлар жыры түрінде көрінсе, кейін аралық сипаттағы лиро-эпосқа көшті; одан келе жанрлық табиғатын мүлде жаңартқан, жаңа сападағы поэмаларға ауысты дейтіні де сондықтан болуы керек.

Бірі – адуынды өмір лирикалық өлеңнің ауқымына сыймағандықтан дастандық негізді жетілдіруді талап етсе, екіншісі – Сәбеңнің ақындық қуаты ұзақ сонарлы баяндау мен толғауға айрықша бейім екендігін аңғартты.

Жарлы-жақыбайлар мен жұмысшылар өмірін бейнелеп, төңкеріс өкілдерін жырға қосқан поэмалар мен «Ақ аю», «Сөз – советтік армия» қазақ поэзиясына қосылған елеулі үлес болғанымен «Сұлушаштай» көркемдік биігіне көтерілмегендігін ашық айтуымыз керек» деген пікірі жоғарыдағы ойымызды дәлелдейді.

Әлем әдебиетіне ден қойсақ, қаламгерлердің қай-қайсысы болмасын фольклор қазынасына бір соқпай кете алмаған. Небір шынайы көркем шығармалар тудырған ақын, жазушылар халықтың тіл байлығын молынан пайдаланып, халық даналығынан нәр алып, жаңа шығармашылық биігіне көтерілген.

Осы дәстүр қазақ әдебиетінің даму процесінде айрықша өріс алғандығы байқалады. Батыс пен Шығыс әдебиетінің аса мол қазынасынан сусындап, қазақ халқының ауыз әдебиетінің асыл мұрасынан азықтанған ұлы суреткер Абай да өз шығармаларында халық өміріне терең үңіліп, халық тағдырына жақын деген Шығыстың аңыз-ертегілерін тақырып етіп алды да «Ескендір», «Әзім», «Масғұт» поэмаларында даналық пен адамгершілікті жырлап, сұлулық әлемін паш етті. Адам баласын соғыс өртінен арашалап, жаугершілікті өткір сынға алды да, ғылым мен гуманизмді жоғары қойды.

Фольклор тақырыбына, ауыз әдебиеті мұрасына суреткерлер бірде тікелей барса, енді бірде халық даналығына жанамалай барып, шебер пайдалану арқылы өз шығармашылығын байытып, түр мен мазмұн тұтастығын шындай түскен. М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Қобыланды батыр», «Айман-Шолпаны», Жұмат Шаниннің «Арқалық батыры», Ғ.Мүсіреповтің «Қыз Жібегі» мен «Қозы Көрпеш-Баян сұлуы», С.Камаловтың «Ер Тарғыны», Иса Байзақовтың «Құралай сұлуы», Ә.Тәжібаевтың «Көтерілген күмбез», «Жомарттың кілемі», «Біз де қазақпызы», Бейімбет Майлиннің «Өтірікке бәйгесі» мен «Хан күйеуі» замана жайын фольклорлық материал, тарихи аңыздық тақырыптар арқылы жырлап берді.

Фольклор қазынасын әр жазушы әр түрлі жолмен, әр қилы тәсілмен пайдаланып, бір жағынан, шығармаларын байытып, түрлендіріп өз керегіне жаратса, екінші жағынан, тақырыпты жандандырып отыратындықтары бар.

Осыған орай ертедегі көне тақырыптан алынып жазылған шығармаларға зер сала отырып және бір негізгі мәселені аңғара аламыз. Ол – фольклорлық тақырыптан қандай шығарма тудырмағы – сол жолдағы суреткердің шығармашылық ізденістерімен толғаныстары оның жеке дүниетанымына тікелей байланысты болмақ.

Міне, осыны академик-жазушы С.Мұқановтың шығармашылық ізденістері мен қазақ кеңес әдебиетіне қосқан мол үлесінен айқын көруге болады. Көпті көріп көп нәрсені аңғарған жазушының шығармашылық ізденістеріне халық поэзиясының бірден-бір ұйытқы болғанын танымыз.

С. Мұқанов жастайынан халық әнін, халық жыр-қиссаларын жаттап, алқа топта айтып өсті. Өзі туралы кейін «... панасыз жетім күнімде, халық жиналған жерлерде немесе әдебиетке әуес жеке үйлерде жаттаған өлеңдерімді әсіресе хиссаларды айтып тамақ асырадым» [5], – деп жазды. Жазушының бұл сөзі халық ауыз әдебиетіне деген ықыласынан да туып жатады. Халық жазушысының халық мұрасына қарыздар бейілі көрініп отыр.

С. Мұқанов шығармаларында дәстүр жалғасы мен суреткердің өзіндік жаңалығы қанаттасып, қос өрімденіп тұтасып жатады.

Жалпы эпостық мұраның шығармашылыққа ықпалын жазушы туындылары арқылы байқап көрсек, ақынның балалық шағынан рухани серігі болған эпостық дастандардың оның шығармашылығына тікелей әсерін «Сұлушаш», «Майбұлақтан Москваға», «Жетім қыз», «Жұпархан» поэмаларынан аңғарамыз. «Сұлушаш» – тікелей ел эпосы негізінде туған дүние.

Жасы алпыстың бесеуіне толып, егде тартқан шағында С.Мұқанов сырт елдерді көбірек аралайды. Ұзақ-ұзақ сапарларда есіткен, көрген неше түрлі қызықтары, оқиғалары негізінде «Жұпархан» дүниеге келді.

«Жұпархан»– қытай басқыншылары мен ұйғыр халқы арасындағы XVII ғасырдағы шабуылға байланысты тарихи аңызды арқау еткен шығарма. Дастанда С.Мұқанов таптық тартыс желілерін жымдастыра өре білді. «Жұпархан» көтеріп тұрған жүгіне қарағанда, өлеңмен жазылған романға бейім. Ал «Майбұлақтан Москваға» поэмасын ара-арасында жүріп отыратын әдеттегі қара сөздері өлеңге айналып кеткен қисса деп тануға да болар.

Жазушының осындай жетістікке жетуінде өмірлік материалды, оқиғаға қатысты адамдар өмірін жете зерттеу, зерттеп, қорытқан материалды екшеп, адамдарды типтендірудегі шеберлігі үлкен роль атқарады. Шығармаларда қамтылған көркем шындықтың өмірлік материалын, кейіпкерлердің түптұлғасын айқындау арқылы Сәбит Мұқановтың қаламгерлік шеберлігінің кей қырын, аталған шығармалардың кейбір шығармашылық құпияларын түсінуге болады.

Халық мұрасын кеңінен пайдаланған ақын ауыз әдебиеті үлгілерін өзінің шығармаларында ұтымды пайдалана білді. С.Мұқанов поэмаларын талдай отырып, ақынның фольклордан үйренуінің үш түрлі жолын байқауға болады. Олар:

- фольклор ізімен жырлау;
- фольклорлық сюжетке шығарма жазу;
- фольклорлық форманы пайдалану.

Енді сөзіміз дәлелді болу үшін мысалға жүгінейік. Фольклор ізімен жырланған шығармаларға жиырмасыншы жылдың басында жазылған «Жетім қыз» поэмасын жатқыза аламыз. «Жетім қыз» поэмасындағы Күнайым да, Балбөпе де шыр етіп дүниеге келген кезінен бастап суреттеледі де, поэманың соңына дейін олардың өмір жолдары үнемі жалғасып отырады. Тіпті «Батырақтағы» Қозыбақ та сондай. Ақын бұл шығармаларында фольклорлық дәстүрге көп еліктеген, ескі қисса-дастандар сюжетіндегі бір сарындылық басым. Мұны С. Мұқановтың сюжет құрудағы стильдік ерекшелігі десе де болғандай.

«Сұлушашқа» дейінгі поэмаларының қай-қайсысында болмасын ескі қисса-дастандар сюжетіндегі бір сарындылық молынан кездеседі.

Бұл шығармаларында қаһармандардың ішкі сезім-дүниесі мен психологиялық толғаныстарына ақын онша бара бермейтін. Осыған орай табиғат құбылысының адам характеріне тигізетін әсері де, көбіне қағыс қалып келген-ді. Ал «Сұлушаш» поэмасынан ақынның дастаннан реалистік поэма жасау жолына түскенін байқай аламыз.

С. Мұқановтың «Сұлушаш» поэмасы фольклорлық сюжетке жазылған шығарма болса, «Жұпархан» поэмасының да оқиғалық желісі ел арасындағы тарихи аңызға негізделген. Романның сюжеттік желісі аңыз-ертектен алынғанымен, ақын ескі сүрлеу соқпаққа түсіп кетпеген.

Әдебиет тарихында халықтық нұсқаны пайдалану тәжірибесі көптеп кездесетінін жоғарыда айттық. Бұл – С. Мұқанов та айналып өтпеген дәстүр. Ақын ретінде алғашқы атақ-даңқын шығарған өлеңмен жазылған «Сұлушаш» (1928) поэмасы – халықтың «Сұлушаш» эпосы негізінде қайта жазылып, дүниеге келгені мәлім. Өкініштісі – халықтық «Сұлушаш» сақталмаған. Сақталғанда, халықтық нұсқамен салыстыра отырып, Сәбиттің “Сұлушаш” поэмасының шеберханасына еруге болар еді.

Осы сияқты телегей теңіз еңбектерімен қазақ әдебиетіне мол үлес қосқан С.Мұқанов фольклорлық шығармалардан мол сусындап, үйрене отырып, оны өз жаңалығымен де дамыта білді.

Әдебиеттер

- 1 Кәкішұлы Т. Сәбең әлемі. - Алматы: ҚАЗАқпарат. 2000, - 272 б.
- 2 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973, - 213 б.
- 3 Катков Н. М. Русская эстетика и критика 40- 50 – х годов XIX века. – М.: Искусство, 1982, - С. 386
- 4 Сейдімбек А. Күй шежіре. – Алматы: Ғылым, 1976 – 231 б.
- 5 Мұқанов С. Өсу жолдарымыз. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 695 б.

ЖАЗУШЫ МАРХАБАТ БАЙҒҰТТЫҢ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ТӘУЕЛСІЗДІК МҰРАТТАРЫ

Оңалтай А.А.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – ф.ғ.к. Абенова Л.У.

Жазушы Мархабат Байғұттың «Патефон» повесі ХХ ғасырдың 50-60-жылдарындағы қазақ аулы өмірінің көркемдік шындығы деуімізге әбден болады. Повесте қазақ аулының бет-бейнесі, оның тіршілігі, мәдениеті, адамдардың хал-ахуалы толықтай көрініс тапқан. Ауылда сонау 50-жылдардың орта шенінде радионың енді-енді пайда болуы өркениет атаулысының сол ауқымда көзден мүлдем таса болғандығына бірден-бір дәлел бола алады.

Повестегі кейіпкерлердің бірі – оқушы Қалтөренің ғана үйінде батареямен жұмыс істейтін радио бар, оны тыңдауға оқушы балалар құмар; батареяның тоғы таусылады деп, радионы тыңдатпайтын үй иесі секілді жәйттер сол заманның шынайы тұрмыстық шындықтары болатын. Бір үзім нанға бола таласатын оқушылардың жағдайы да сол уақыттың көріністері еді. Жазушы бұлардың бәрін де оқырманды жылы жымыясқа бөлеп, езу тартқыза суреттеген. Бірақ осынау эпизодтар мен оқиғалардың терең астарында ащы шындық жататын. Ауыл өмірі, тіршілігі, ертеңгі күнге деген үміттерін үзбей, тоя тамақ ішпей, қоңыр тіршілік кешетін-ді.

Өзіміз өмір сүрген, өзіміз дәл осынау повеске кейіпкер болғандай, қаламгер суреттеген оқиғалар мен эпизодтар біздер секілді ұрпақтың санасында менмұндалап тұрады. Патефонның өзі ол кездері ауылдағы үйлердің ілуде бірінде кездесетін сирек те баға жетпес, қасқалдақтың қанындай дүние болатын.

Ауылдың ұжымдасу дәуіріндегі бет-бейнесі, соғыстан кейінгі әйелдердің ерлермен бірге дала жұмыстарына қатысуы, арықты кетпенмен тазалауы, балабақшадағы балалардың нанға терміліп өз күндерін өткізуі, бәрі-бәрі де аға ұрпақ өкілдерінің, біздің замандастар өмірінен жанды суреттерді көз алдымызға еріксіз елестетеді. Оқи отырып аяныш сезімі туындамайды. Езілмейсіз. Күлімсірейсіз. Жымыясыз. Балалық шақтың қиындық атаулысын, жетіспеушілікті шешуге бейім қалпын көріп тіктелесіз. Жаңарып, жаңғырасыз. Бұл – повестің қаламгерлік, суреткерлік қуатының, сөз өнері арқауының мықтылығы деп түсінесіз [1].

Повестегі балабақшада әрі мектепте оқып, әрі тәрбиеші болып қызмет атқарып жүрген Өсербектің бүлдіршін балаларды қадағалап, бақылауы, олардың радио тыңдауға деген құмарлықтары, балабақшадан сол үшін әдейі қашатын төртеуінің балаң іс-әрекеттері ақыр аяғында балабақшаға патефонды алып келуге ықпал етеді. Сол себепті де балалар бақшасының меңгерушісі болған анасы Өсербекке таудың арғы жағындағы жездесі мен әпкесінен патефонды қалай дегенде жеткіз дейді. Өсербектің әпкесі мен жездесі де мейір-шапағаты мол жандар ғой, шіркін.

Жалпы алғанда, жазушы повесінде мейірбан да, жетесіз жандар да жеткілікті. Әйтсе де әлем осынау мейірім шуағы себелеген жандардың арқасында мәңгілік дөңгелеуінен бір сәтке де тоқтамай тұр-ау деген ойға бөленесіз. Өсербектің әпкесі бүй дейді: «– Балалар бақшасы не теңі оның, а ?! Ұнды ұндай береміз, сондағы сенің түрің мынау! Өздеріңе емес, бақшаның балаларына бердік пе біз сол ұнды? Ойбай, Құдай-ау, өзіміз мәз болып отырмыз ба, осы? Жесір еді, жетім еді, денсаулығы жоқ еді деп беріп жүрміз ғой. Пәтипон депті енді. Оны да өздеріңе емес, қалқоздың балаларына сұрағаны несі?! Қалқоздың балалары не оңдырады? Жарды ғой анау бір бастықтың баласы басыңды. Басынып шыға келеді бәрі. Пәтипон депті ғой. Табағы да қалмап еді, бары үшеу-ақ. Мейлі, тау асып кепсің енді, тауың шағылмасыншы, алтыным» [2].

Әрдайым інісі үшін алып-ұшып, жанын қоярға жер таппай жүретін әпкесі авторлық баяндауда кейіпкер түсінігімен өте бауырмал жанның болмысын көз алдымызға келтіреді. Өсербектің басын әдейі болмаса да тас сия сауытпен жарған Қалтөре. Бірақ Өсербек те, анасы да, өзгелер ақыл айтса да, онан әрі ашу-аразды өршітпеген. Жабулы қазан жабулы күйінде қалған. Бірақ Өсербек Қалтөренің шын пейілмен кешірім сұрамағаны үшін жақтырмай қалған.

«Тау мен тау кездеспесе де, адам мен адам жолығысады» демекші, патефонды әкеле жатқанда, өзімен бірге келе жатқан шалдың өктем үнімен жолдан бұрылып, қымыз ішуге бұрылғанда, сол жерде Қалтөремен кездесіп қалады. Өсербекті Қалтөре мен оның досы біраз жерге дейін шығарып салады. Осылайша оқиға ширыға түседі. Өсербекке оншалықты оң пейіл танытпайтын Қалтөре ішкі арам пиғылын сол жерде жайып салады. Патефонды тыңдауға бұйырады. Ал Өсербектің ниеті – осынау патефонды ең алдымен балабақша балдырғандарына тыңдату болатын. Әбден қастасқан Қалтөре мен оған болысқан досы Өсербекті екеулеп соғып, патефон мен оның табақшаларына ие болады. Табақшаларды Қалтөре төбеден төменге қарай дөңгелете лақтырып жібереді.

Әбігерленіп, әбден қиналып Өсербек үш табақшаның біреуін әрең дегенде төменнен тауып алады. Балабақшаға жеткізеді патефонды. «Нәуірзек» балабақшасының бүлдіршіндері «Заулатшы-ай» әні мен Дина Нұрпейісованың «Әсем қоңыр» күйін қайта-қайта тыңдаудан бір танбай әр күнін ән мен күйге бөлеп өткізе береді. Сөйтіп, олар радио іздеп арғы бетке қашпайтын болады. Патефонға қатысты оқиға болса да, жазушы суреттеген ситуацияда балалар психологиясы, олардың жан дүниесі, ар-намыс, жауапкершілік, достық туралы түсініктері оқырманды толғантпай, тебіrentпей қоймайды.

Балалар әлемі де бір қызық, құпия, әрі жұмбақ дүние-ау деген ойға келесіз.

Повесте кеңес заманындағы тыныс-тіршілік, оның саясаты, қоғам мүшелерінің азаматтық белсенділігі, ертеңгі күнге деген сенімі, өздері қоңырқай тұрмыс кешсе де, өз жұмысына деген жоғары құлшынысы, ынта-ықыласы көтеріңкі рухта суреттеледі. Солай болғаны да шындық. Бұл соғыстан кейінгі, Жеңістен соңғы ел ішіндегі жаппай серпіліс болатұғын. Автор «Патефон» повесінде осынау өмір шындығын ешбір боямасыз, саясиландырмай, шынайы көрсете білген [3].

Шағын ауылдың өзінде, ұлтарактай ауылда сол кезеңдегі 1 Мамыр –Халықаралық татулық мейрамын бригадирмен бірге «Нәуірзек» балалар бақшасының балдырғандары қолға қызыл жалау алып тойлайды. Колхоз, ауыл аман болсын дейді. Бригадир балалар бақшасының меңгерушісі, яғни жеңешем жасасын дейді. Жеңешесі мырзағам, яғни бригадир жасай берсін деп тілек қосады. «– Біз жасарымызды жасадық, асарымызды асадық, – дейді Әсем апа, – енді сендер жасаңдар, мына көргендер жасасын»[2,86-б.], – дейді ақпейіл жүзбен. Сөйтіп жүріп, мереке күні ақ жарма тілектермен бірін-бірі құтықтайды. Әрі мереке күнін жұмысқа арнайды. Колхозшылар арық тазалайды. Бұл да өз уақытының, өз заманының даусыз шындығы еді.

Жасы асыңқырап мектепке барған, сол шақта үшінші класты бітіргелі отырған Өсербектің пайымдауынша, сол ауылдағы Құдықсайдың бергі бетінде сілтенген сансыз кетпен күнге шағылысып, жарқ-жұрқ, жарқ-жұрқ етеді. Ертегінің дәл өз деп суреттеледі кейіпкердің ұшқыр қиялымен. Бұны жазушы шығармасының поэтикасы, әлде көркемсөз гротескісі, яғни асыра суреттеуі дейсіз бе, бұл көзіқарақты оқырманның өз еншісінде. Бірақ мұнда сол қоғамға саяси тұрғыда баға беру мүлдем жат. Бұнда тек замана лебі табиғи еседі. Қайран, қиындыққа мойымай, еңселерін түсірмей, шуақты өмірге ұмтылған мөлдір де адами махаббатқа малынған балалық дәурен-ай, дегіңіз келеді.

Өсербек пен Қалтөрені арасы өте ширығып кеткенін повесті оқи отырып көз жеткізгенбіз. Олар бір-бірін көруді қойған. Өйткені Қалтөре Өсербекке не көрсетпеді. Бір мектепте, бір сыныпта оқыса да, ол Өсербектің басын тас сия сауытпен жарған. Тау ішінде патефонының табақшасын тартып алып, айдалаға лақтырған. Қаныпезер жандай әрекет еткен.

Енді, мінеки, Қалтөренің әкесі үйін сатып, орталыққа көшетін болады. Сол Қалтөре Өсербек тәрбиеші болып жүрген «Нәуірзек» балабақшасына өзі келеді. Не үшін? Қалтөре мен Өсербек орнындағы жанжалды өзгелер жақсы білсе де, жазушы тілімен айтқанда «Қарқаралық қиын жағдайды» білмекке ынта танытады.

Повесте суреттелетініндей «Не айтсын, не істесін, бәрін ойланбайтындай, ол үшін басқа біреулер бас қатыруға міндетті секілді көрінетін» Қалтөре бұл жолы ойлы, мұңлы, менмендіктен ада, көңілінде мұз, сыз жоқ секілді аңғарлады Өсербекке. Екеуі бірдей қол алысады. Сәлемдеседі.

Қалтөре Өсербекке не үшін өзі келді? Өзінің қате басқан қадамына, теріс те тентек іс-әрекетіне өкінді ме? Өсербектің бұған жауабы жоқ еді. Анасының айтуынша Қалтөренің анасы есті жан. Қалтөре кешірім өтінгенде, анасымен көп сөйлескендігінің, бұның тірлігін қош көрмендігін, дұрыс еместігін айтқанын жасырмай жеткізеді [4].

Қалтөре мен Өсербек бір-бірімен қоштасады. Ендігіде достығымызға сызат түспесіншісі деп тілейді Қалтөре. Сондай күндердің бірінде бала бақша меңгерушісінің үстінен жоғарыға арыз жазылады. Бала бақша заңсыз ашылған; меңгеруші өкпе ауруымен ауырады; бригадир қайнысы екеуі бірігіп, қоғам мүлкін аямай жеп жатыр; қап-қап ұн, мүше-мүше ет берілсе де, быламықтан өзге тамақ берілмейді деп жазыпты арызда. Өсербекке үлкендермен бірдей еңбеккүн жазылатыны да назардан тыс қалмапты. Тексеруге келгендер балабақшаны жабуға, меңгерушінің денсаулығын тексеруден өткізуге ұсыныс жасайды.

Анасы өз денсаулығын тексеру үшін рентгенге көрінуге бара жатқанда, өзінің өмірі жайлы Өрісбекті хабардар етеді. Алты ағасының болғанын, алтауы атқа мініп, үзеңгілерін қағысқанда, жоғарыдан сайдағы елге сыңғырлаған үн естілетін дейді анасы. Солардың жартысы отыз жетінші жылдың, жартысы кешегі қанды соғыстың құрбаны болды деп мұңданады анасы. Әкесі де жетім-жесірлерге болысқыш жан екендігін айтады. Сөйтіп, жас та болса басшы болған Қалтөренің өктем әкесімен ол өмірден өткенше иілмей өтіпті. Сол күнде-ақ, алты ағасына анасының айтуынша «біреу қызықса, екеу күндеген екен баяғыда».

Жалғыз қалған соң қызы мен күйеу баласынан қиыла сұрап, Өрісбекті қолына алған екен. Өрісбек бала бақша меңгерушісіне, яғни Әсем апаға әбден бала болып кетеді. Өз анасы деп біледі. Ендігіде арыздан мезі болған, қапаланған Әсем апа меңгерушіліктен өзі сұранып босанады. Рентген нәтижелері жақсы болып шыққанына қуанған Өрісбек қаншама өз ата-анасы болған әпкесі мен жездесіне бармаймын десе де, табиғи әрі заңды әке-шешесіне табыстайды Әсем апа. Сол елде жалғыз тұрып, сол жылдың күзінде өзі де бақилыққа аттанады.

Повесть «Бөрлісай» атты колхоздағы бала бақша меңгерушісі Балқаймақ Базарғалиеваның теледидар мен магнитофонды қолды еткендігі туралы газет редакциясына жолданған арызды тексеру жөніндегі оқиғадан басталып, сол фактінің расталуымен аяқталады. Ал осы аралықта бір кездері бала бақшада тәрбиеші болып қызмет атқарған Өсербектің бейнесі арқылы бейнеленіп, сомдалған қаншама мінездер қақтығысы, кейіпкерлер тайталасы мен тағдырлар талайымының оқырман қауымды шынайы тебіреніп толғантқанын айтсаңызшы.

Әдебиеттер

1. Бердібаев Р. Тарихи роман. – Алматы: Жазушы, 1976ж.
2. Мархабат Б. Шығармалар жинағы. 3-кітап. – Алматы: Қазығұрт, 2001ж.
3. Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. – Алматы: Жазушы, 1972ж.
4. Қирабаев С. Сыншы жауапкершілігі. – Алматы: Санат, 2012ж.

ЖЕТІСАЙЛЫҚ АҚЫНДАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Оспанкулова Л.К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Абенова Л.У.**

«Дәстүр дегеніміз – бір ұрпақтан келесі ұрпаққа ауысып отыратын тарихи тұрғыдан қалыптасқан әлеуметтік нормалар мен принциптер. Дәстүр – халықтың мінез-құлқы мен іс-әрекетінің рухани негізі болып табылады. Мұның өзі дәстүр жалғасына да тікелей қатысты болып келеді. Өйткені әрбір ұрпақ өзінен бұрын ғұмыр кешкен барлық ұрпақтар жасаған рухани мұраны игеріп, оны жаңа қоғамдық-тарихи жағдайға сәйкес жетілдіріп отыруы тиіс. Сонда ғана қоғам дамуының рухани мүмкіндіктері объективті түрде жүзеге асады» [1], - дейді Н. Келімбетов.

Осылайша, қоғамдық өмір, тарихи жағдайлар, әлеуметтік мәселелер мен басқа да құбылыстардың әдебиетте көрініс тауып отыруы белгілі бір дәстүрге айналады. Ал қалыптасқан дәстүр сол ортадағы әдебиет пен мәдениеттің дамуына негіз болады.

Жалпы поэзия көркемдігі – тілінде десек, оның тамыры рухани дүниесі мен қиялында, сезімталдығында, байқампаздығында, ақындық таным-білігінде, ақынша образды ойлау жүйесінде жатыр.

Ақындарымыздың шығармашылығында лириканың рөлі басым. Онда ақын болмысқа деген өзінің көзқарасын, сезімін көрсетеді, белгілі бір құбылысты қалай танып, қабылдағаны айқындалады. Лирикада ақиқат объективті түрде емес, субъективті түрде бейнеленеді. Ондағы айтылатын ой сыңғырлаған сезімге айналады. Өлеңнің әсерлі болуы автордың ұшқыр қиялына, суреткерлік шеберлігіне тікелей байланысты.

Лирика жанрының өзіндік ерекшелігі – нәзіктігі мен нәрлілігінде. Атақты орыс сыншысы Белинский лириканы поэзияның жаны деп ерекше бағалаған. Адамның көңіл күйін, қоғамдық көзқарасын тікелей бейнелеп көрсететін жанр болғандықтан, әсері күшті болады. Лириканың бас кейіпкері – ақынның өзі. Сол себепті ақын өлеңін кімге, неге арнаса да, онда оның дүниетанымы, ішкі сырлары көрінеді.

Жергілікті жетісайлық ақындар шығармашылығында да өзгелер тәрізді азаматтық лирика, махаббат лирикасы, көңіл-күй лирикасы, табиғат лирикасы көрнекті орын алады. Сонымен қатар арнау өлеңдер де баршылық. Лирикамен қоса қаламгерлер әңгіме, поэма, повесть, роман, драма жанрында да сүбелі еңбектер жазды. Оған Зікіра Қожаевтың «Балта палуан», «Тауанның асы» поэмалары, Серіжан Құлдырақұлының «Насырға шапқан оқиға» повесі, Әлібек Мейірбекұлының «Ләззат түнінің азабы» пьесасы, Уәлихан Мұсабековтің «Жолдыбай жолы» романы айқын дәлел бола алады.

Қ.Жұмалиев «Ұлттық сипатсыз, дәстүрсіз әдебиеттің өмір сүруі мүмкін емес, ұлттық сипат – әдебиеттің даму заңдылығы» [2], - дейді. Ғалымның бұл сөзін ғылыми тұжырым, рухани дәстүр сабақтастығына берілген анықтама десек те болады.

Мырзашөлдік жергілікті ақын-жазушылардың көркем шығармаларында да стильдік өзгешеліктер болуы заңды. Дегенмен, ағымдық жағынан алып қарағанда дәстүр жалғастығын да айқын аңғаруға болады. Бұл үрдіс, әсіресе, замандас сөз зергерлерінің туындыларынан қылаң беріп жатады. Дәстүр жалғастығы көбінесе Қайыпназар Әйтпеновте және Оразқожа Бекахметовте мол ұшырасады.

Мырзашөл өңірінен шыққан ақындардың өлеңдерінен өмірді біртұтас құбылыс, адамды жаратылыстың бір туындысы ретінде бейнелегенін аңғарамыз. Олар өздері ғұмыр кешкен дәуірдегі өмір шындығын ой елегінен өткізіп, көркем сөзбен кестелейді. Өлеңдерінің негізгі объектісі – адам. Адам бар жерде тіршілік бар, тіршілік бар жерде сезім, түйсік бар.

Сөз ұсталары да қағазға түсірер туындысын ақыл таразысына сала отырып, қиялын қанаттандыратыны, көңіл көкжиегіне көтеретіндігі белгілі. Әр ақынның өзіне тән

қолтаңбасы, шығармашылық тағдыры, өмірлік көзқарасы, табиғи таланты бірлескен жағдайда ғана шұрайлы шығармалар жарыққа келеді. Ақындық мінез де жетекші рөл атқаратындығын әсте естен шығармауымыз шарт. Лирикадағы мінез белгілі бір шығарманың жасалу жолдары мен тәсілдерінде, сюжет құрамында жатады. Халық тілінен, ауыз әдебиетінен, әлемдік әдебиеттің озық үлгілерінен барынша мол сусындау да шығарма шырайын ашуға септігін тигізе түсері айдай ақиқат.

Әсем образ да қиялды қанаттандыра түседі. Кез келген құбылысты, оның өзіндік сыр-сипатын ашуда тілдің көркемдегіш құралдары жетекші рөл атқарады. Өлеңдегі әсемдік белгілі бір гармониялық жарасымдылық туғызады. Ақын ең әуелі тақырып таңдайды, сосын оны ой елегінен сұрыптап өткізеді. Кейде тақырып ойламаған жерден кездейсоқ табыла кететін сәттер де жиі ұшырасып жатады.

Дауылпаз ақын Қасым Аманжоловтың:

«Өлеңім – менің бөбегім,

Өзіме тартқан секілді...» - деуі де сондықтан болар.

«Өлеңде ой мен сезім, ақындық тіл бірдей болу керек, біреуі жоқ болса, өлең – жарымжан» [3] деген де Қасым Аманжолов.

Лирикалық шығармаларда оқиға бола бермегендіктен, барлығы да сезім арқылы өріледі. Поэзия – адам сезімінің айнасы. Ахмет Байтұрсынов лириканы толғау деп атайды. «Толғау – сөз өнерінің барып тұрған жері, яғни ең биік шыңы» - дейді ол «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде. Өлеңде психологиялық жағдаят басым болады. Ойлану, толғану, тебірену, түйсіну, сүйіну мен күйіну – лирикалық туындыларға тән құбылыс.

«Лирика – өмір құбылысына ақынның көзқарасы, түсінуі, сезімі, күйініші, сүйініші. Онда адам өмірінің асқақтығы да, кейде қоңыркүйі де көрінеді» [2,69-б.] деген Қажым Жұмалиев қағидасы – осы пікіріміздің айқын дәлелі. Оны көрнекті ғалым Зейнолла Қабдоловтың «Лирика – нұрлы ой, ішкі сырлы дүние жанры. Лирикадағы бас қаһарман – ақынның өзі. Лириканың күші – әсерлілігінде» [2,70-б.] деген сөздері де толықтыра түседі.

Мырзашөл өңірі ақындарының өлеңдерінде де осындай көркемдік иірімдер молынан ұшырасады.

Өмірдің нәзік иірімдерін жүрек елегінен өткізіп жырға қосу – әр ақынның асыл мұраты. Заман шындығын өлеңімен өрнектеу – ертеден келе жатқан құбылыс. Бірақ әр ақын оны өз тілімен, ұтымды теңеулерімен жеткізетіні белгілі. Заман келбетін кестелеген қаламгер шығармаларында шындықпен қатар, күйініш-сүйініші, ішкі толғанысы, арман-мақсаты көрініп тұратындығы да ақиқат. Бұл тұрғыда жетісайлық жыр жампозы Әлібек Мейірбекұлын ерекше атауға болады.

Барлығын жаза алмасам, жазықтымын,

Демеспін жүрегімді қажытты мұң.

Ақын боп неге керек, дүниенің

Жеткізе жырламасаң нәзіктігін [4], - деп жырлаған ақын шындық пен нәзіктікті шебер ұштастыра білген.

Ой кудым, өнер іздеп, мансап қумай,

Өзге күй, өзге мұрат аңсаттырмай.

Өмірім! Өлеңдегі еншімді бер,

Тілегін тірлігімнің жаңсақ қылмай [4,14-б.], - дей отырып, мансапқұмарлық тәрізді заманымыздың дертіне айналған кеселден терең ой, шынайы өнер ғана айықтыра алатындығын айғақтайды.

Жалпы Әлібек Мейірбекұлының поэзиясында имандылық, ізгілік қасиеттерге үндеу басым жатады.

Шыншылсың деп жазғырады біреулер,

Жалған сөйлеп қалай жерге кірем мен.

Сонау сәби күндерімнен бесікте

Адалдық пен ана сүтін бірге емгем [4,20-б.]

сияқты шумаққа жан бітірген ақынның заманның қалтарыстары мен бұлтарыстарын, күнге және көлеңкелі беттерін батыра айтпауы мүмкін емес.

Жергілікті ақын Ақылбек Төребеков өлеңдеріндегі ойлар да Әлібек Мейірбекұлының ойларымен қанаттасып жатыр.

Мақсатыма жету үшін терледім,

Қам сүт емген пендемін.

Маған керек тым ертерек өлмеуім,

Мына өмірді жырлау үшін келгенмін [5], - дей отырып, өмірдегі мақсатын айқындайды. Ақылбек Төребеков заман шындығына да шымырлана үн қосады.

Теледидар көрсетуде хабарын,

Ал, әңгіме Абай жайлы болатын.

Қойғанында тілші жалғыз сауалын,

Талай қазақ білдірді пәс санатын...

...Талай қырға жауқазындар шықпаған,

Гүл өседі кейде қызық, тасқа да.

Абай жырын оқымаған, ұқпаған,

Қазақпын деу масқара!

Кешегім мен бүгінге үңілдім,

Айналама қарадым да түңілдім.

Әділдік пен шындық жатыр тұншығып,

Қан жылайды жүрек шіркін, күйіндім...

... Мұның бәрі тимес әсте жеңіл боп,

Ақындарда асау – сезім, көңілде – от.

Рухани байлығы жоқ адамның

Ертеңіне ешқашан да сенім жоқ [5,21-б.].

Бұл жырларында ақын рухани жағынан жетілмеген адамдарды сынап, өкінішін білдіреді, қоғамдағы әділетсіздікке тіксіне қарайды.

Заман мынау.

Жанымызды сап қойды-ау күресінге,

(Жұмбақ күндер өтіпті-ау, білесің бе?)

Бес сом салып қалтаға базар барып,

Көтере алмай келгенім жүр есімде...

Өлең деймін, ал оным керек кімге,

Отырамын ойымды елеп күнде.

«Мерседес» пен зәулім үй – мақсат, мұрат,

Бүгінгінің арманы бөлек мүлде...

...Есе бермес өмірге туды күнім,

Сұрауы бар белгілі судың бүгін.

Мен нарыққа сірә да қарсы емеспін,

Әділдік жоқ, сондықтан мұңлы жырым [5,143-б.].

Асылында әділдікті барлық пенде армандайды. Бірақ оларды әркім әрқалай қабылдап, өзінше түйіндейді.

Сол баяғы ағаңмын дарылдаған,

Бітпейтін арманы көп арындаған.

Жағдайын жақсартуға жағымпаз боп,

Ешқашан ешкімге де жалынбаған.

Қазақтың қарапайым баласымын,

Жасымнан біліп өскем дала сырын.
Әр қазақ – жалғызым да, қарашығым,
Солар үшін жан пида, жанашырмын.

Жүрегіме нұр құйып өскен едім,
Қара бастың қамын тек көксемедім.
Асқақтасам, халқыммен асқақтайын,
Көппен бірге көруді хош көремін...[5,37-б.].

Шынында да, азамат халқымен бірге жүргенде ғана азамат, халқы барда ғана ақын. Өйткені, ақын қай жерде болмасын, өзі жырлай отырып, халқының көкейіндегісін айтады.

Ақынның нәзік сезімі, өмірге деген құштарлығы, елі мен жеріне, тіліне деген сүйіспеншілігі поэзиясынан айқын аңғарылады.

«Көркем әдебиеттің негізгі құралы – тіл. Ұста металды, суретші бояуды қандай жақсы білсе, жазушы тілді сондай жақсы білуі керек» [2,22-б.], - дейді Қажым Жұмалиев «Әдебиет теориясы» атты еңбегінде.

Көркем әдебиетте ақын-жазушының тілі арқылы оның шеберлігі, тапқырлығы, қиялы, дүниеге көзқарасы, суреткерлік сезімталдығы жарқырап көрінеді. Әрбір көркем туындыдан сөз зергерінің эстетикалық көзқарасы, жүрек лүпілі, таным-түйсігі сезіліп тұрады. Ақын-жазушы да белгілі бір дәуірдің перзенті болғандықтан, олардың шығармаларынан сол дәуірдің тынысын аңғару қиын емес. Суреткер дәуір жүрегінің дүрсілін ой елегінен өткізгеннен кейін ғана көркем сөзбен мүсіндей отырып, өзіндік баға береді.

Қоғамдық мәні жоғары тақырыптарға терең үніліп, оны оқырмандарына шынайы шабытпен жеткізу – әрбір қарымды қаламгердің міндеті. Әр қаламгердің тақырып аясын өзіндік өрнекпен ашуы – табиғи заңдылық. Ақын-жазушы шығармалары арқылы оның өз бейнесін де, ішкі толғанысын да көре аламыз. Көркемөнер – ой мен сезімнің жұптасуынан туындайтын дүние.

Әдебиеттер

- 1.Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
- 2.Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 244 бет.
- 3.Аманжолов Қ. Таңдамалы шығармалар. 3-том. - Алматы, Жазушы, 1956. – 201 б.
- 4.Мейірбеков Ә. Жетісай жазы. – Алматы: Әл-Фараби, 1997. – 250 б.
- 5.Төребеков А. Дүние, бесігінде тербелемін. - Алматы: Жазушы, 2016. –159 б.

ӘОЖ 821.512.122:820

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫ

Смайылов Е.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – ф.ғ.к. Абенова Л.У.

Қазіргі әдебиетте хат мәтіндері зерттеуді қажет ететін тақырыптардың қатарына жататын тың және көкейкесті мәселелердің бірі. Қазақ халқының біртуар азаматтары мен қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылардың хаттары, қолжазбалары, ол хаттардың стилі, мәтін құрылымы, оларды көркемдік тұрғыдан қарастыру, ерекшеліктерін зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесінің бірі.

Ұлттық құндылықтарды зерттеудің, бүгінгі таңдағы көзқараспен алып, бағалаудың, саралаудың, талдаудың мәні зор. Бүгінгі таңдағы эпистолярлық жанр әдебиет тарихында бірден пайда бола қойған жоқ.

Эпистолярлық жанрдың тууының өзі көне дәуірлердегі адамдардың бір-бірімен ақпарат алмасуынан бастау алады. Сонау ерте замандарда адамдар арасында ақпараттық қажеттілік пайда болды. Бір адам екінші адамға, бір адамдардың тобы екінші адамдар тобына өз ойларын жеткізгісі келді. Бұл алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі тілдің пайда болуымен тікелей байланысты еді.

Сөйтіп адамдар санасындағы идеялар, көзқарастар мен ойлар тіл арқылы басқаларға таралып, іс жүзіне аса бастады. Адамзат қоғамында қарым-қатынас құралы тілдің пайда болуы – хат жазуға дейінгі алғашқы құбылыстардың бірі еді.

Сонау көне замандардан бастап қазірге дейінгі адам ақыл-ойының маржандары сөз арқылы бізге жеткен болатын. Бір адам екінші адаммен тілдесіп, бір адамдардың тобы екінші адамдар тобына өз ойларымен бөлісу арқылы жеткізген. Әр қилы замандағы оқиғалар мен өмірде болып жатқан құбылыстарды, тіршіліктің алуан түрлі түсті бояуларымен тарихи ақпараттарын келер ұрпаққа жеткізетін де сол өлмейтін сөз бен тіл.

Қазақ әдебиетінде жазушы Сәбит Мұқановтың мол шығармашылық мұрасына арқау болған, оқырмандармен, ғылыми ортамен жазысқан хаттары мен түрлі жазба-деректерін эпистолярлық жанр аумағында қарастыруға болады.

Жазушының алуан жанрды жан-жақты қамтитындығын, тақырыптық һәм көркемдік-эстетикалық құндылықтарды арттырғандығын, әдеби реалистік мән мен стильдік ерекшеліктерді қолданғандығын, бай қазақы тіл мүмкіндіктерін қалың көпшілік қолданысына лайықты жеткізе білгендігін ескеріп, мәдени-рухани сұраныстарымызды толықтыру мақсатында Сәбит Мұқанов жазбаларын қарастыруға болады.

Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасы (хаттар мен хаттасулар) қалың көпшіліктен бастап, әртүрлі кәсіп иелері, оның ішінде мектеп оқушылары мен студент жастар, зиялы қауым өкілдері, ақын-жазушылар, танымал тұлғалар, кино және театр қайраткерлері, еңбек адамдары т.с.с кеңінен қамтып, оның бәрі – баршасында ұлт мұрасы мен руханият ісі, көркемөнер мәселесі, әдеби шығармашылық пен оны дамыту мен жетілдіру жайы кеңінен қозғалады.

Сәбит Мұқановтың өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеу еңбектері, бағалы ой-пікірлер жүйесі де бай мазмұн, тағылымды тұстарымен маңызды болып табылады.

Жазушы хаттары тақырып, мазмұн, көркемдік һәм құрылым тұрғысынан да мәнді. Сәбит Мұқановқа 1928 жылы 18 сәуірде жазылған хаттың мына бір ойларына назар аударсақ: «Мен әр бөлімді нығыз түймегендігімді білем. Бірақ, онымның өзіне бір баға бермекші едім. Көркем әдебиетте менің бір сүйетін нәрсем, жалғасы білінбей, көбінесе, жалғасы келесі бөлімді оқып отырғанда ғана сезілсін екен деймін. Бұл мүмкін ескірген түр болар. Сөйтсе де мен осыны ұнатам. Жазушылар, әсіресе байламын көрсетіп қоятыны бар, мен оны ұнатпаймын. Менің Гогольді сүйіп оқитынымды білетін едің ғой: көбінесе ол, маған осы жағынан ұнайды. Қазір бет алыста, жасырын жақтар аз болу керектігін біле тұрсам да, мен ұнатқанымды істеп едім...»[1]. Габецнің 26 жастағы, алғашқы әңгімесін жазған тұстағы көркемдік бағыты, оның болашақ қаламгерлік қуаты мен ұстанымы сыр аңғартып тұрғаны байқалады. Жазушы мұрағатындағы құнды хаттардың бірі осы.

Жазушы қаламынан туған әдеби мұра сан жанрлы, көлемді және идеялық-эстетикалық мәні жоғары әрі бағалы. Ол 80 мың жолға жуық лирикалық өлең, 20-ға тарта поэма, бірнеше повесть пен роман, көптеген әңгіме, 10-нан астам пьеса, қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын талдайтын монографиялар жазды. С. Мұқановтың жеке қорында 2 тізбе, біріншісінде – 396 іс, екіншісінде – 45 іс, әрқайсысы 2 беттен 300 бет аралығындағы жазысқан хаттасулар бары байқалады. Демек, хатта мән де, сыр да мол.

Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасы мен зиялы қауым өкілдерімен жазысқан хаттарын талдау барысында жазушының осы ретте тіл байлығы өте бай әрі құнарлы екені аңғарылады. Кітаптағы алғашқы хаты қазақ журналистерінің бірі, философ-ғалым Үмітбай Балқашевқа арналған. Біріншісі, 1924 жылы жазылған. Онда былай деп сыр ашыпты:

«Алпамыс батырдың» Тайшұбары бақсыға құлын күнінде көрген кісенде, қолда тұрып «ол күнде қандай едім, бұл күнде қандаймын» депті деп оқитын едік. Ондай ауырлықта

болмағаныммен, сен көрген дәуір мен осы күнімде көп өзгеріс болды ғой: алдымен менің қасымда сені танитын Рақима жоқ. Жаңадан алған әйелім Мәриям, Үмітбайға хат жазып отырмын десем: «Ол қайдағы жігіт?» дейді.

Былырғы жылы ұлым бар деп жазатын ұлым да жоқ. Көріспегелі аз-ақ жыл болып еді, қанша өзгеріс болды. Былыр басымнан ауыр, тұманды күндер өтті. Көрмеген қиыншылықты көрдім. Өлім деген нәрсе оңай болғанымен, Рақима сынды адамды ашырқанбай көне қою оңай да емес екен. Оның үстіне Қазақстан жігітінің кесірі маған да тиіп, Кадаленко сықылды жолдастар маған Атбасарға қызметке барасың, - деп 3 рет қаулы шығартты. 6 айлық жас бала мен аз күн тәтті өмір сүрген жолдасты өлімнің құшағына беріп, тым болмаса көзін жасырмай кету қиын жүк болды. Осының бәрінде Ғабит пен сен сықылды жолдасты кісі қалай аңсамайды» - деп Сәбит алғашқы хаттама сөзін ұстазы Үмітбай Бұлқышевқа арнайды. [1,8-б.].

Бірсыпыра хаттарда әдебиеттің, көркем шығарманың тағдыры сөз етіледі. Жас қаламгерлерге ақыл-кеңесін аямаған ұстаз тұлғасы да осы хаттар арқылы көрініс табады. Бұл хатында жазушы Кәмен Оразалиннің «Қасиет» атты повесінің жақсы қырына, кемшілікті тұстарына тоқталып, егжей-тегжейлі талдайды. Ақыл-кеңес береді, сын мен мін айтылады, қажеттілігі сөз етеледі.

С.Сәдуақасов бас редактор ретінде «Еңбекші қазақта» әдеби шығармалардан көркемдік сапасы жоғары дүниелер басылуға тиіс деп санаған болатын. Ол жалпы әдебиеттегі жалаң ұраншылдыққа, тар тапшылдыққа қарсы шықты. «Біздің тапшыл ақындарымыздың жазғанынан айқайы көп», деп, С. Мұқановтың творчествосын ашық сынға алып, кемшіліктерін көрсетті. Партияда жоқ интеллигенцияның «ықпалында» болуы, саяси «ұстамды емес», «партиялық бағытқа қарсы мақала, фельетон, өлеңдерді жариялауы», «өлкелік комитет директиваларын орындаудағы ұқыпсыздығы», «қайсыбір жолдастардың материалдарын негізсіз баспай ұстауы», осы сияқты «кемшіліктер» редактор үшін, әрине ізссіз өткен жоқ.

1926 жылы 18 сәуірде Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросы «Еңбекші қазақтың» редколлегиясы туралы мәселе сөз қозғалды. Осы орайда, С. Сәдуақасовты редакторлық қызметтен босатып, оның орнына жауапты редактор және өлкелік комитеттің баспасөз бөлімінің меңгерушісі қызметіне Т. Рысқұловты бекітті.

Жалпы, сөз өнеріне деген зор үлес қосқан Сәбит Мұқанов пен Сәкен Сейфуллин тек шығармашылық сабақтастығын ғана емес, сонымен қатар екі үлкен рухани сабақтастығы мен ішкі жан дүниесінің ұқсастығынан ойларының бір жерден шығатындығынан анық аңғара аламыз.

Олардың шығармаларында адам мен қоғам, замандастар образын суреттеудегі шығармашылық қыр-сырын, жолдағы суреткерлік қалам қарымын дәйектеу тұрғысында арнайы қарастырылған еңбектер әдебиеттану ғылымында кеңінен қарастырылды.

Елдегі немере інісі Шәкен Мұстафинге жазған хаттары бір алуан. Елдің жаңалықтарын көбінесе осы інісінен алып отырғанын аңғарар едік. Жазушымен хат жазысқан адамдардың атақ-дәрежесі, құрамы мүлдем әртүрлі. Жазушы қоржынындағы мәдениет, әдебиет қайраткерлерінің хаттарының өзі бір төбе.

Атап айтсақ, М.Әуезов, І.Жансүгіров, Д.Қонаев, Ғ.Мүсірепов, Б.Момышұлы .б. Сонымен қатар, Сәбит Мұқанов Совет Одағы көлеміндегі жазушылардың көпшілігімен достық, бауырластық қарым-қатынаста болды. Бұған дәлел ретінде, орыс жазушылары – А.А. Фадеев, Б.П. Пospelов, С.Л.Кирьянов т.б. және азербайжан жазушысы Мирза Ибрагимов, башқұрт жазушысы Сайфи Құдаш, өзбек ақыны Ғафур Ғұлам сынды жазушылармен хат жазысып, байланыста болады.

Бастысы: «Сәбит Мұқановты ел таныған елеулі еңбектері алғаш жанрлардан бастау алған. Оның мұрасы мен мирасы хақындағы кіріспе орайында айтылған шолуымыз соңында академик-жазушы дәрежесіне дейінгі өмір, еңбек, шығармашылық жолы назар аудартады.» [2].

Жазушының хат қоржыны асыл қазынаға толы, ежелгі мен бүгінгі жалғап тұрған қасиетті мекені сияқты. Онда ХХ ғасырдың 20 жылдарынан бастап 70 жылдарына дейінгі тарих сақталған. Ал, осы уақыт аралығына мән беретін болсақ, бұл кезең қазақ халқы үшін аса бір қиын, естен кетпейтін езгінің табы түскен, майдан деп мал мен жанынан айырылған зор зобалаң жылдардың мезгілі болатын.

Міне, осындай қиын-қыстау заманда да қазақ өзінің сүйікті жазушысына хат жазуын тоқтатпаған еді. Жазушының хат қоржынында шығармашылығына қатысты тұстары да көп-ақ. Осы шығармаларының ішінде алғашында «Жұмбақ жалау», кейіннен «Ботагөз» аталған көркем туындыға халық із суытпай жазып отырған.

Шығарманы оқыған тек қазақтар ғана емес, сонымен қатар өзге ұлт ел азаматтары да сүйсініп аса құрметпен хат жазып, шығарма туралы сұрағын, өтінішін, түсінбеген тұстарын, соған қарсы сыни пікірлерін де білдірген екен.

Оқырманнан келген хаттар жазушының қаламын шындайды десек те қате болмас. Жалпы, әдебиеттану ғылымында қалыптасқан заңдылықтар мен әдеби құрылымға құрылып жазылған көркем туындының тілдік ерекшеліктері де байқалады.

Жазушы хатқа қарындашымен Ботагөзге деп белгі қалдырған екен. Ал, С.Мұқановтың әр хатқа шамасы келгенше жауап қайтарғанын ескеретін болсақ, мүмкін оқушы сұрағына сол кезеңде жауап берілген болуы да әбден мүмкін.

Жазушы мен оқырман байланысының бір белгісі осы. Анығында: «Сәбит Мұқановтың өмір жолы мен қызметі, өзі туып, тәрбие алған қоғамның біртұтас бейнесі айқын көрінеді. Жазушыныңосындай биік белеске көтерілуіне оның 1920-30 жылдары жазған прозалық шығармалары кеңінен орын алады...» [3].

Бастысы, Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасы өте мол. Жазушы үшін эпистолярлық жанр өте маңызды орынға ие болады. Оның эпистолярлық мұрасында екі жарым мыңнан астам хаттары бар.

Зерттеу үшін ең үлкен қызығушылық, бұл Сәбиттің жақын адамдарға арналған хаттары болып табылады. Жалпы, Сәбиттің хат формасында жазылған «Қандас досыма хат» (М.Шолоховқа), «Досыма хат» (Ү.Балқашевқа) т.б. сын-мақалалары әдебиет мәселелерін терең толғайтындығымен қатар, халық тарихын шежіредей тарататындығымен құнды.

Бұл хат-мақалалар да С. Мұқановтың эпистолярлық жанрға ерекше құрметпен қарағанының белгісі. Әрі хат арқылы да өмір мәнің, нәрін де кеңінен көрсетеді. Демек, орайлы тұста: «Академик Сәбит өзі қатарлас ақын-жазушы, қоғам қайраткерлерінің арасында халықтан көп хат алған және сол хаттарға тиесілі жауап қайтарған ұлы қаламгер» [3,10-б.].

Кейбір зиялы қауым сыни тұрғыдан да хат жазысқан болатын. Бұл ретте қатардағы қаламгерлерден бастап, ұлы жазушымыз Сәбит Мұқановқа дейін ұшқары көзқарас танытқан оқиғалар болғаны да шындық. Мұндай жәйт Бауыржан Момышұлыны талай қынжылысқа түсіргені мәлім.

Мәселен, ол 1967 жылы Омаровқа жазған хатында, жазушы Сәбит Мұқановқа деген ренішін былай баян етіпті: «Мұхтар мен Ғабиттен еш нәрсе шығара алмағаннан кейін, енді мені біраз ермек еткісі келген болуы керек. Тексеріп жатқан сенің приемнигің» - дейді.

- Мен үріккен танадай сыртқа қашып жүрместен, барлық жақсылық-жаманшылықты елге барып көрейін деген принциппен барлық қызметтерімді – творческ[ий] тоқтатып, келесі аптада Алматыға аттанбақпын.

Шынымды айтсам, орынсыз жерде етегімнен алып, қызметтеріме кедергі болғандарына өте ренжіп отырмын. Амал қанша – барайын, көзбе-көз отырып тілдесейін. Демек, «мен опальный қазақ болмақпын» [4].

Әрине, мұндай реніштерге басу айтып, ақыл қосып отырғандардың бірі – Ілияс Омаров. Бауыржан Момышұлы кейін Сәбит Мұқановпен тіл табысқаны, оны құрмет тұтқаны белгілі.

С.Мұқанов тағылымын сөз ететіндер қазақ әдебиетінде өте көптеп кездеседі. Олар Сәбитті әр қырыннан зерттеп, баянды шығармашылық ғұмырының ашылмаған мол қазына

екендігіне көз жеткізді. С.Мұқановтың қаламынан туған сыни мақалалар қазақ кеңес әдебиетінің алғашқы қалыптасу, даму кезеңдерінде айтарлықтай зор рөл атқарды.

Анығында, хаттар тақырыбы, мазмұны әр түрлі болғанымен, адами байланыс, өз-ара құрметі, сөз өнері мәселелері кеңінен қозғалады. Ол әсіресе: «Әдебиет сынында, мерзімді баспасөз беттерінде романның идеялық-көркемдік табысы мен маңызды мәселелерін, ондағы реализмнің әлсіздік пен қаһарманның қоғамдық деңгейге көтерілуін, типтік пен даралық мәселелерін, әлеуметтік жағдаяттар сырын, туындының туу процесіндегі қаламгер мұраты мен шығармашылық шеберханасын әдебиетші ғалымдар зерттеу еңбектерінде түйінді ойлармен дамытты» [4,12-б.].

Әдебиеттер

1. СМММУ. Қолжазба қоры, 26т; - 422 б.
- 2.Кәкішұлы Т. Сәбең әлемі. - Алматы: ҚАЗАқпарат. 2000, - 272 б.
- 3.Абенова Л. Шығармашылық шеберлік. – Шымкент: biik.shymkent, 2020. – 139 бет.
- 4.Нұрқатов А. Өмір мектебі // Жазушы жолы (Жазушы С.Мұқановтың туғанына 60 жыл толуына байланысты материалдар жинағы). – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 279 б.

ОӘЖ 94(472)

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ӨНІРДЕГІ ӘДЕТ- ҒҰРЫП, САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДЕГІ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕР: ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША

Абуова И. М.

Тарих білім беру бағдарламасының магистрі

Ғылыми жетекшісі: **тарих магистрі, аға оқытушы Г.А.Турумбетова**
Ж.А.Ташенов университеті

Резюме: Ислам, вошедший в землю Казахстана еще в VIII в., прочно утвердился во всех регионах страны только в XIX в. Особенности религиозной жизни в Казахстане способствовали более глубокому проникновению ислама в жизнь жителей Южного Казахстана по сравнению с другими регионами республики.

Summary: Islam, which entered the land of Kazakhstan back in the VIII century, was firmly established in all regions of the country only in the XIX century. The peculiarities of religious life in Kazakhstan contributed to a deeper penetration of Islam into the lives of residents of Southern Kazakhstan in comparison with other regions of the republic

Қазақстан жеріне сонау VIII ғ. енген ислам тек XIX ғ. ғана еліміздің барлық аймақтарында берік орнықты. Қазақстанда діни өмірдің өзіндік ерекшеліктері исламның республиканың басқа аймақтарымен салыстырғанда Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының өміріне неғұрлым терең бойлап енуіне ықпал етті [1].

Ислам әлеуметтік-идеологиялық құбылыс ретінде Арабия қоғамы дамуының тарихы нәтижесі болды. Ол көне заманнан бастап, орта ғасырға өтпелі кезеңдегі бүкіл Таяу Шығысқа тән жалпы өзгерістерді алып келді. Оның дүниеге келуі таза діни жағынан алып қарағанда өзіне дейінгі байырғы діндердің өркендеуі және әсер етуіне, сондай-ақ синкретикалық монотеизмнің өзіндік арабтық үлгісін бойына сіңірген араб халқының діни сана-сезімнің дамуына байланысты болды. [2].

XVI ғ. өмір сүрген Ибн Рузбехан қазақ тайпаларының намаз оқып, исламды толық ұстанғанына куәлік етіп, «Қазақстан – ислам елі» деген қорытынды жасаған [3]. Шоқан Уәлиханов XIX ғ. өз халқы туралы шындықты былай жеткізеді: «отыз күн ораза ұстамаған,

бес уақыт намаз оқымаған қазақ руластарының арасында еш беделі жоқ, қор болып есептелінеді» [4].

Жоғарыда келтірілген деректерге сүйенсек, Қазақстанға исламның енуі мен таралу тарихының көптеген қырлары, оның қазақ қоғамында алатын орны, кейбір өзіндік сипаттары, жергілікті ежелгі танымдарымен байланысы, қазіргі жағдайда дінге сенушіліктің көрінуі және діни сенімдердің ықпалы мен оның ерекшеліктерін айқындайды.

Қазақ халқы он ғасырдай уақыт ішінде араб алфавитін қолданып келді. Араб және парсы сөздерінің қазақ тілінде көп кездесуі, мектеп-медресе жүйесінің, мұсылман заңының (шариғат), сондай-ақ басқа да ислам әдет-ғұрыптары, мейрамдарының қазақ қоғамында кең таралғаны белгілі. Әсіресе, жоғарғы топтар, ақсүйектер арасында Құраннан алынған адам есімдері біраз кездеседі: Мұхаммед, Ахмед, Абубақр, Осман, Омар, Әли, Хасан, Хусейн, Ибрахим және т.б. Жерлеу рәсімі толық мұсылман үлгісінде жасалды [5].

Қазақ халқының Ұлы ақын-жыраулары мен билері Асан Қайғы, Доспамбет, Қазтуған, Үмбетай, Бұхар, сопы-ақындар Жүсіп Хамадани, Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани т.б. – медресе бітірген, ислам шариғатын жақсы білген, сопылық дәстүрді ұстанған тұлғалар болды. Ислам дініндегі сопылықтың пайда болуы हिжра жыл санағы бойынша екінші ғасырда еске алынады. Сол кезде мұсылмандар арасынан сондай бір жұпыны-жұдау киініп, адамдардан алыс тау іші үңгірлерінде, немесе шөл далаларда өмір сүретіндер шыға бастайды. Суфизм сөзі-негізі арабша «суфь» – термині «жүн шекпен» деген сөзінен алынған, яғни сопылық – киім талғамайтын, бар ойы руханилық төңірегіндегі тақуа адам деп есептеледі [6].

Түркі сопыларының ішінде Қожа Ахмет Иасауидың алатын орны ерекше. Оны парсы ақыны Фариддуддин Аттар «Түркістандық пір» деп атайды [7]. Сондай - ақ, оның «Диуани хикмет» екі әлемнің мән-жайын сипаттайтын туындысы адамгершілік, имандылық, әділдік, инабаттылық тәрізді күрделі мәселелерді жырлауға арналған [8]. Сопылықты құдайды танудың қажетті жолы санаған Иасауи мен оның «Диуани хикметі» қазақ елінде де жоғары бағаланған.

Қазақтың сопы-ақыны Қожа Ахмет Исауи – ол қазақтың исламдық әдебиетінің негізін салушылардың бірі. Соның ішінде нағыз сопылық, немесе абыздық әдебиет осы Иасауи хикметтерінен бастау алады десек те болады. Қожа Ахмет Исауидің түркі халқына тиесілі арнайы әдебиеттің көрнекті қайраткері. Оның әдеби мұрасы – бүкіл ислам дүниесінің ортақ қазынасы.

Қазақстанның далалық аймақтарында мешіттердің құрылысы қазақтардың жартылай отырықшылыққа өтуінен, тұрақты қоныстар мен тұрақтардың қалыптасуынан бастап, яғни XVIII ғ. аяғынан XX ғ. басына дейінгі уақытты алады. Қазақтардың арасында ислам дінін таратудың екі бағытының күресі осында айқын байқалып отырады: оңтүстігінен көбінесе үлкен сопылық бағытындағы Түркістан, Хиуа, Бұқара діни мектептерінің және солтүстігінен ресми теологиялық орталықтарының Қазан мен Уфада. Қазақстанның этноархеологтары соңғы жылдары ізденіс жұмыстары белгілі бір дережеде ислам дінін таралуының бұл екі бағыттарының ықпал ету аймақтарының шартты түрдегі шекарасы – бұл Ембі өзен бассейні, Мұғалжар тауларының оңтүстік сілімдері, Ырғыз өзенінің төменгі ағысы мен Құрдым жерлері [9].

Қазақстанның Оңтүстігінде орналасқан Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарын мекендейтін қазақтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Оңтүстік Қазақстан облысында қазақтардың өзбек, қарақалпақ халықтарымен, Жамбыл облысында қырғыздармен араласа тұруы нәтижесінде жергілікті қазақтардың әдет-ғұрыптарында өзге аймақтарға қарағанда әдет-ғұрыптарының өзіндік ерекшелігін қалыптастырды [10].

Оңтүстік Қазақстан аймағындағы қазақ жастарының жанұя құруы, ертеден келе жатқан халық дәстүрі бойынша құдаласудан басталады. Күйеу баланың ата-анасы екі жастың келісімін алып, болашақ қалындықтың үйіне барады. Құда түсуге баратындардың ішінде бас

құда баланың әкесі болса, би құда ретінде әулеттің ішінде үлкен құрметке ие, ұлттық салт-дәстүрден жан-жақты хабардар адамды апарарды. Қызға құда түсуге бара жатқан адамдардың арасына күйеу бала да ілесіп жүреді. Қыздың ата – анасы құдаларды қарсы алуына дайындалып, ағайын – туғандарымен ақылдасып алуына үлгеруі үшін, қарсы жақ келетін уақыты мен мақсатын алдын ала ескертеді. Келе жатқан құдаларға арнап үлкен дастархан жайылады. Оңтүстік Қазақстан тұрғындары екі жастың үйленуіне байланысты әдет-ғұрыптарға ерекше мән береді. Бұл өңірдің қазақ халқы ислам шариятының шарттары бойынша неке қию салтын жасайды. Исламда неке қию рәсімі әрқашанда киелі, игі және даналық дәстүр болып саналған. Неке қию (араб тілінде - "никах") Исламда жауапкершілік пен адалдықтың, адам жаны мен жүрегінің тынышталуына себепкер болатын игі әрекеттердің бірі болып саналады.

Ислам неке қию рәсіміне ерекше назар аударады. Осыған орай неке қию рәсіміне қатысатындар некенің қалай қиылатынын білуі шарт. Бұл шарттар келесідей: қамқоршының (арабшадан - уәли) болуы және оның неке қиюға келісім беруі. Уәли ретінде қалыңдықтың әкесі, атасы, ағасы, ағасының ер баласы, әкесінің ағасы және т.б. болуы мүмкін. Қалыңдықтың туысқандары болмаған жағдайда уәли ретінде жергілікті мешіттің имамы болуы мүмкін; қыздың келісімі; куәгерлердің болуы. Кем дегенде екі куәгердің болуы тиіс. Бұл мәселеде пайғамбардың (с.а.с.) айтқан сөзі бар: "Неке тек уәлидің болуымен және келісімімен және кем дегенде екі әділ куәгердің болуымен орындалады". Ал, қалыңдықтың куәгерлері келесі шарттарға сай болулары тиіс: олардың мұсылман болуы; кәмелеттік жасқа жетуі, өз сөздері мен әрекеттеріне бақылау жасауға мүмкіншіліктері болуы, ислам қағидаларын сақтауы; тұрарлық адам болуы, демек, жоғары мінез-құлыққа сай болуы және ниеттерінде таза болуы. Бұдан басқа куәгерлер әлбетте есту, көру, сөйлеу қабілеттіліктеріне ие және естері дұрыс болуы керек. Неке қиюдың алдында жігіт әйеліне махр береді (тікелей аударғанда - төлем). Қазақ халқының дәстүрінде барлығымыз білетіндей «қалын мал» деп аталады. Махрді көлемі аз болса да, неке кезінде белгілеу Сүннет болып саналады және оның қалыңдық үшін берілуі заңмен белгіленген. Демек, Ислам некені өте маңызды міндеттердің бірі ретінде санайды және ерлі-зайыптылардың одағында ізгілік пен татулықты орнату үшін белгілі іс-шаралардың атқарылуын міндеттейді.

Кешке қарай молда неке қию діни рәсімін өткізеді. Жас жұбайлар бір тостағаннан неке суын ішеді. Су құйған ыдысқа алдымен қант пен тұз салынады. Қант олардың алдағы уақытта өткізер тату-тәтті тірлігін мезгесе, тұз бір-бірінің көзіне шөп салудың ащылығын аңғартады.

Бұл түні қалыңдық пен күйеу некелі ерлі-зайыптылар болады.

Құрсақ той. Қазақтардың бала тууға қатысты жасайтын алғашқы тойларының бірі. Бұл той сәбидің өмір есігін әлі ашпай тұрған кезінде-ақ өткізілген. Ол құрсақ той деп аталып, құрсақ көтерген жас келіннің, сондай-ақ, көп уақыт құрсақ көтермей жүріп бойына бала біткен ананың құрметіне жасалынған. Бұл қуанышқа көзі жеткен енесі: «Ақ келіннің құрсағы ақ айранға толыпты», – деп көрші әйелдерді, абысын-ажындарды шақырып мол дастарқан жайған. Құрсақ тойға арнап сойылған қойдың басын жасы ең үлкен әйелге, одан кейінгілерге жамбас, ортан жіліктер таратылып, аяғы ауырлаған келінге асықты жілік ұстатылған. Жиналған қонақтар бойына бала біткен әйелге: «Ұл тап!», «Аман-есен босан!» деп тілек баталарын берген [11].

Нәрестенің дүниеге келу құрметіне арнап жасалатын жиынды «шілдехана» дейді. Аяғы ауыр әйел аман-есен босанған соң, шілдехана тойын өткізеді. Мал сойылып, дайындалған тамақты жиылған көршілерге, ағайын-туыс, қыз-келіншектер мен бозбалалардың алдына тартады, бұл қуанышты тойға көбіне әйелдер келеді. Бұл шілдехана тойына келгендер: «Балаңыздың бауы берік болсын!» деген құттықтаулар айтады.

Шілдехана аяқталғаннан кейін босанған әйел өзін сергек сезінсе немесе кексе әйелдердің бірі қолғабыс еткен қыздарға еңбегі мен қуанышқа ортақтасқаны үшін ризашылық белгісі ретінде күміс сақиналар үлестіреді [12].

Шілдехана өткеннен кейін баланың әке-шешесі бесік тойын жасайды Сәбиді алғаш бесікке салу отбасы үшін ең қуанышты сәттердің бірі болған. Бесікке салуға жиналған әйелдер мен туыстар шашуларын: құрт, бауырсақ және т.б. тәттілерін ала келеді. Қазақ

халқында нәрестені бесікке саларда жын-перілерді қуу, аластау рәсімі де жасалады (адыраспандау). Бұл отқа табыну дәуірінен қалған ырым.

Қазақ отбасында нәрестенің дүниеге келуіне байланысты қазақ халқы ат қоюға ерекше мән берген. Бала дүниеге келгеннен кейін ата-анасы немесе атасы мен әжесі балаға ат қояды. Ат қоюшы адам (көбінесе бұл сыйлы қарт адам немесе ауыл молдасы болады) баланың құлағына: «Сенің атың...» деп үш рет қайталайды. Мұны азан шақырып ат қойылды деп атайды.

Қазақ халқының ата дәстүрінің бірі – баланы сүндетке отырғызу. Сүндетке отырғызу VII–VIII ғ. араб елдерінен шығып, бүкіл мұсылман жұртына тараған. Сүндетті қалыптасқан дәстүр бойынша ата-бабаларымыз 5, 7, 9 жасында отырғызған. Бұл мұсылманға тән салт. Мұсылман баласын сүндеттеудің денсаулыққа, тазалыққа пайдасы бар. Сүндетке отырғызу көбінесе жазға салым немесе күз айларында іске асырылған. Себебі ыстық та, суық та балаға әсер етпесін деген мақсат көзделген.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов (В контексте бытового ислама в южном Казахстане в конце XIX-XX вв. – Алма – ата: «Қазақ университеті», 1992. – с. 172.
2. Ислам Энциклопедиясы. - Алматы, 1995. – 285 б.
3. Фазлаллах. Ибн Рузбихан Исфихани. Михман-наме-й Бухара. – Москва, 1976. - 231 с.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. - Т.1. - Алма-ата, 1984. - 303 с.
5. Прошлое Казахстана в источниках и материалах (под ред. С.Асфендиярова). – Алматы, 1997. - 249 с.
6. Ислам энциклопедиясы. – Алматы, 1995. - 286 б.
7. Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (даналық кітабы). – Тегеран: «Әл-Хұда», 2000. - 23-б.
8. Қожа Ахмет Йасауи. Хикмет жинақ. – Алматы: «Жалын», 1998. - 171-б.
9. Бекназаров Р.А. Мечети Северного Приаралья (конец XIX – начало XX вв.): историко-этнографическое исследование. Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Отан тарихы. 2007. №2. – с. 230.
10. Құдайбергенова А., Бекбалақ Қ. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының әдет-ғұрпы мен салт-дәстүр ерекшеліктері // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – І.Т. - Алматы, 2005. - 323 б.
11. Қазақ халқының салт-дәстүрлері // Албом. - Алматы, 2009. - 223-б.
12. Балғымбаев Ғ. Бесіктен қабірге дейін (Қазақ тұрмысының очерктері) // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – II.Т. - Алматы, 2005. - 410 б.

ОӘЖ 64(371)

БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тұрсынбай А., Шеримбаева Ж.Д

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассказывается о важности организации самостоятельной работы обучающегося

Summary: The article describes the importance of organizing the student's independent work
Қазіргі уақытта елдің сауатты болуы мемлекет үшін маңызды болып табылады

Бүгінгі кезеңде қоғамға өз бетімен жұмыс атқаратын, еркін де кеңінен ойлайтын, өздігінен алдына мақсат қойып және оған жетудің әдіс-тәсілін шығармашылықпен анықтап, сондай-ақ қолдана алатын кәсіби-маман тұлғасы болуы керек. Мұндай тұлғаның дамуына бағытталған білім берудің негізі болып тұлғаның өздігінен білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін жетілдіру процесі жатады.

Білім танымдық қызметі барысында өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы зор. Бұл мәселеге көптеген ғалымдар, мысалы, Ястребова Е.Б., Ерецкий М.И., Гарунов М.Г., Блохина Р.А., Сабодашев В.П., Вербицкий А., т.б үлкен мән беріп, зерттеген. Бұл зерттеулердің өзектілігі – студенттердің теориялық және практикалық білімді саналы игеріп, интеллектуалдық қызмет жасай білуге тәрбиелеу болып табылады. Сонымен бірге студенттер жай ғана беріліп жатқан дайын біліммен қаруланып ғана қоймай, білімді тауып, ізденіп алуына, яғни студенттерді оқи білуге үйрету маңыздырақ. Студенттердің өздік жұмысының (СӨЖ) басқа жұмыстардан ерекшелігі – студент өз алдына мақсат қояды, оған жету үшін жұмыс түрін, тапсырманы таңдайды. «Өзіндік жұмыс» бәрінен бұрын басқа оқу жұмыс түрлерінің міндеттерін аяқтайды. Өзіндік жұмыс жасай білудің негізі, алғашқы дағдысы мектепте қалануы тиіс. Мектептен жаңа оқу орнына келген студент, өз бетімен жұмыс жасау қабілеттілігі төменділігінен, жұмыс жасау тәсілдерін білмегендігінен көп қиналады. Мысалы, 1-курс білім алушыларының 80%-ында материалды талдау, жүйелеу, амал-тәсілді қолдану дағдылары жоқтың қасы. Электронды кітапхана, интернет ресурстарын пайдаланумен қатар, энциклопедия, сөздікпен жұмыс жасау дағдысы жоқ білім алушылар да кездеседі. Сондықтан да, білімалушылардың өзіндік жұмыс жасауына көмектесу оқытушының негізгі міндеттерінің бірі. Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті тұлғаларды қажет ететіні белгілі. Білім беру жүйесінің даму деңгейі қоғам дамуының көрсеткіші. Осы заманның ақпараттық технологиясын игеру болашақ мұғалімдерді даярлау ісінде міндеттілік деуге болады.

Инновациялық білім беру дегеніміз – тұлғаға бағытталу, білім берудің негізділігі, шығармашылық, кәсіби бағдар, ақпараттық технологияларды қолдану деген түсініктердің жиынтығы. Сондықтан оқытушыны білім алушылардың қалайша өзін-өзі дамыта білуіне көмектесуге болады деген сұрақтар толғантуы керек. Білім алушылардың ең алдымен, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өз білімін жетілдіру, өзін-өзі бақылау мен бағалау әдет-дағдысын қалыптастыру тұлғаның шыңға жету жолы болмақ.

Жоғары оқу орындарындағы білім алушылардың өзіндік жұмысы дәріс, практикалық, лабораториялық жұмыстар арқылы жүзеге асады. Дәріс ақыл-ой әрекетінің тек 1-деңгейін, (тану) және біліммен танысу деңгейін қамтамасыз етеді. Ал БАӨЖ ақыл-ой әрекетінің 2-деңгейін: қабылдау мен қайта жаңғырту және білім көшірмесін игеруін қамтамасыз етеді. Одан әрі ол алған білімді практикада қолдану, ептілік, шығармашылық қабілеттерін дамытады. Оқытушы білім алушының білім алуға деген мотивін дамытуға, ішкі ынта-ықыласымен білім алуға ұмтылуына көмектеседі. Жоғары оқу орындарындағы білім алушылардың өздік жұмысы (БАӨЖ) барлық оқу бағдарламасының басым бөлігін құрағандықтан, оның тиімді болуы маманның кәсіби бағыттылығының талаптарына сай жасалған өздік жұмысты ұйымдастыру үлгісінің дұрыс құрылуына байланысты болады. Алайда білім алушыға қойылатын негізгі талаптар төмендегідей жіктелінеді:

Білім алушының шығармашылық потенциалын белсендіру: Білім алушының оқу тапсырмасын өз бетінше орындау барысында ғылыми әдебиеттермен, әдістемелерді талдаумен танысу және шығармашылық технологиясын меңгеуді жүзеге асырады.

Өз бетінше білім алу және өзіндік дамуға ынтасын тәрбиелеу: шығармашылық қабілетін белсендіру, кәсіби даярлық қасиетін жоғарылату, кәсіби тапсырмаларды шешу барысында шығармашылық бағытын дамыту, жалпы және жеке дара зерттеу әдіс-тәсілдерін меңгеру т.б.

Оқу іс-әрекетке деген мотивациясын жоғарылату: білім беру процесінде тұлғаның позициясын белсендіру, субъективті жаңа білімдердің негізгі қатынасы, яғни білімді өз бетінше алу функциясы, нақты студент үшін жаңа және тұлғалық маңыздылығы.

Танымдық белсенділікті дамыту: өз бетінше ойлауға талпынысы, қандай да бір тапсырманы немесе мәселені шешуде өзіндік бағытты табу, өз бетінше білім алуға тырысуы,

пікірлерді сыни тұрғыдан қалыптастыру, оқу процесіндегі оқу-танымдық процесс белсенділігінде студенттердің оқыту әдісінің белсенділігі жанама қызығушылығымен басымдылық танытып, жүзеге асады.

Білім алушылардың өзіндік жұмыс жасаудағы қабілеттерін қалыптастыру міндетін орындауда бүкіл педагогикалық ұжым үшін проблема туындайды. Ол осы жұмыс мазмұнына оқушыларды мақсатты түрде, әсіресе студенттерді оқытуда болып табылады. Мұндай оқыту оқу іс-әрекетінің өзінің модельдеу тәсілдерін қалып-тастыруды, студенттердің ең қолайлы күн тәртібін анықтауларын, оқу материалымен жұмыс істеудің ұтымды тәсілдерін саналы аңғаруын және оны кейіннен өңдеуін, терең, сонымен бірге тез оқу амалдарын игеруді, түрлі әрекеттердің, конспек-тілердің, оқу-практикалық міндеттерді қою мен шешудің жоспарын құруды қамтиды. Осы тұрғыда А.К. Маркова ұсынған оқу жұмысының тәсілдері үлкен қызығушылық тудыруы мүмкін:

- «мәтінді мағыналық қайта өңдеу тәсілдері, оқу материалын үлкейту, оның ішінен бастапқы идеяларды, принциптерді, заңдарды бөліп көрсету, міндетті орын-даудың жалпыланған тәсілдерін саналау, мектеп оқушыларының белгілі бір санаттағы міндеттер жүйесін өз бетінше құру;

- оқу мәдениетінің (мысалы, ірі синтагмалар мен «динамикалық оқу») және тыңдау мәдениетінің тәсілдері, қысқа және неғұрлым ұтымды жазу тәсілдері (жазып алу, жоспарлар, тезистер, конспект, аннотация, реферат, рецензия, кітаппен жұмыстың жалпы тәсілдері);

- есте сақтап қалудың жалпы тәсілдері (оқу материалын құрылымдау, бейнелі және есту естеріне сүйене отырып мнемотехниканың ерекше тәсілдерін қолдану);

- зейінді шоғырландыру тәсілдері, яғни мектеп оқушысының өзіндік қадағалаудың әр түрлерін пайдалануына, өз жұмысын сатылап тексеруге, тексеру тәртібін, «бірліктерін» бөлуге сүйенетін;

- қосымша ақпаратты іздеудің жалпы тәсілдері (библиографиялық материал-дармен, анықтамалар, каталогтар, сөздіктер, энциклопедиялармен жұмыс) және оларды үйдегі кітапханада сақтау;

- емтиханға, сынаққа, семинарларға, зертханалық сабақтарға дайындалу тәсіл-дері; уақытты ұтымды ұйымдастыру, оны есептеу мен жұмсаудың, еңбек пен оқуды, ауызша және жазбаша қиын тапсыр-маларды дұрыс кезектеп отыру, еңбек гигиенасының жалпы ережелерінің (режим, серуен, жұмыс орнындағы тәртіп, оның жарықтығы, т.б.) тәсілдері». Бұл жерде ақыл-ой еңбегін ұйымдастырудың жалпы тәсілдері де, оқу жұмысының нақты тәсілдері де, мысалы, мәтінмен жұмыс істеу келтірілгені айқын.

Студенттің өздік жұмыс мәселелерін шешуде білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ашуға, ой қабілеттерін дамытуға жағдайлар жасау. Мұның өзі студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру үлгісін жүзеге асырумен тікелей байланысты. Нәтижесінде өздігінен жұмыс жасау, өз бетінше білім алу, өз кәсіби әрекетінде ғылыми ізденіс жасау іскерлігі мен дағдысы, аналиткалық ойлауы қалыптасқан, өз әрекетін басқара алатын, өз жұмысының нәтижесінде өзіндік бақылау жасайтын студенттің шығар-машылық тұлғасы қалыптасады.

.....Олай болатын болса, ғылыми негіздегі ұйымдастырылған студенттердің өздік жұмысы мен студенттердің оқу-танымдық әрекеттерін басқару жұмысы олардың саналы белсенділігін, жоғары оқу-кәсіби мотивациясын, оқу процесінің сапасын қамтамасыз етеді [1].

Қазіргі оқу үрдісінде оқушы ақпаратты қарапайым тұтынушы емес, білімге шығармашылық ізденуші болып табылады. Бұл ретте мұғалімнің міндеті – ақпаратты дайын түрде беру ғана емес, сонымен қатар оқушыны өз бетінше танымдық әрекетке баулу, оның білімді меңгерудегі дербестік дағдыларын қалыптастыру. формалар және оларды аудару дистанциялық формалар Ақпараттық-білім беру ресурстары мен қызметтерін пайдаланудың дидактикалық мүмкіндіктері мен шарттары, қашықтан оқыту жүйесіндегі мультимедиа гипермәтін түрінде өз бетінше оқуға қажетті оқу ақпаратын ұсынуға, дыбыстың, графиканың, анимацияның көрнекі қасиеттерін пайдалануға мүмкіндік береді. және материалды жақсы меңгеруге ықпал ететін бейне ақпарат. Студенттердің өздік жұмысының жоғарыда аталған барлық нысандарын қашықтықтан курста жүзеге асыруға болады, мысалы, модульдік объектіге

бағытталған динамикалық оқыту ортасы Moodle негізінде, бұл университеттің білім беру жүйесіне қашықтықтан оқыту элементтерін енгізуге мол мүмкіндіктер береді. Бұл ретте оқу материалының көлемін тақырып бойынша немесе апта бойынша мазмұнды блоктарға бөле отырып, электронды түрде жүзеге асыруға оңай студенттің жеке оқу жоспарын құрудан бастау керек. Мұндай оқу бағдарламаларының болуы студенттерге жұмысты өз бетінше орындай отырып, өзінің оқу қызметін ұйымдастыру, жоспарлау, реттеу, өзін-өзі бақылау және оның нәтижелері мен өз әрекеттерін бағалау қабілеттерін анықтауға мүмкіндік береді. [2].

Қорыта келе айтарымыз білім алушының өзіндік жұмысы оқу жоспарына сәйкес белгілі бір пәнді меңгеру барысында алған білімнің сапасын, тереңдігі мен беріктігін арттыруға, сонымен болашақ кәсіби қызметінде де қолдана алатын білім алушының өзіндік іздену, өзіндік даму мен өзіндік жетілудағыларын қалыптастыруға бағытталған оқу үрдісінің маңызды бөлігі болып табылады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Нигметжанова Г.К. \\Вестник КАСУ №1 - 2008
2. Ботузова Юлия Владимировна, Владимир Винниченко атындағы Кировоград мемлекеттік педагогикалық университетінің аспиранты, Кировоград, Украина yassalatii@gmail.com 01.10.2021

ЭОЖ 39(575.5)

ЭТНИКАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ЖӘНЕ БІРЕГЕЙЛІК – ТҰЛҒАНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНА-СЕЗІМІН ДАМУДЫҢ НЕГІЗІ

Абуев.Ж.С

Tashenev University Шымкент қ
Ғылыми жетекші: т.ғ.м.аға оқытушы
Кашкинбаева.А.Т

Адам әлеуметтік ортаның үнемі өзгеріп отыратын жағдайында өмір сүреді, оның сан алуан ықпалын өз басынан өткізеді, іс-әрекеттер мен қатынастардың жаңа түрлеріне қатысады, әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындауға мәжбүр болады: оқушы, студент және т.б. Нәтижесінде ол өзінің өмірінде белгілі бір мөлшерде өзін қоршаған ортаға ықпал ете отырып, жаңа әлеуметтік тәжірибелерді игереді және бірмезгілде әлеуметтік қатынастарды өндіреді. Адамның қоғаммен өзара әрекеттестігі «әлеуметтендіру» деген ұғыммен белгіленеді. Әлеуметтендіру адамның әлеуметтік ортаға енуі және мәдени, психологиялық, әлеуметтік факторларға бейімделуі, оның бүкіл өмірі барысына созылатын үздіксіз үдеріс. Әлеуметтендіру үдерісінде қоғам және оның мәдениеті ұрпақтан ұрпаққа беріліп жалғасуы мүмкін, сонымен бірге тұлға әлеуметтік рөлдерді меңгеруде өзін-өзі көрсетуі және ашуы арқылы қалыптасады әрі дамиды. Сондықтан әлеуметтендіруді тұлғаның сол қоғамдағы өзін-өзі дамыту және өзін-өзі іс жүзінде жүзеге асыру үдерісі ретінде қарастыруға болады. Белгілі ресей зерттеушілері – этнологтарының бірі И.С.Конның пікірінше, әлеуметтендіру – тұтас алғанда ортаның ықпалы, индивидті қоғамдық өмірге қатыстыру, оның мәдениетті түсінуі, ұжымдағы мінез-құлқы, сан алуан әлеуметтік рөлдерді орындауы және өзін-өзі танытуы. Әлеуметтендірудің мақсаты сол мәдениетке сай келетін адамның идеалды үлгісі ретінде қоғамның мүшесін қалыптастыру. Психолог Крысько В.Г. әлеуметтендірудің келесі ерекшеліктерін белгілеп көрсетеді: «бұл екі жақты үдеріс, бір жағынан, индивидтің әлеуметтік тәжірибені меңгеру жолымен әлеуметтік байланыстар жүйесіне, әлеуметтік ортаға енуі; екінші жағынан, индивидтің белсенді іс-әрекеті, әлеуметтік ортаға белсенді енуі есебінен әлеуметтік байланыстар жүйесін ұдайы өндіру үдерісі. Адам әлеуметтік тәжірибені қабылдап және меңгеріп қана қоймайды, оны өзінің құндылығында, ұстанымында,

бағдарында, қоғамдық қатынастарды өзіндік түсінуінде белсенді түрде қайта жасайды. Сонымен тұлға сан алуан әлеуметтік байланыстарға, рөлдік қызмет атқаруға субъективті қатысады, сол арқылы өзін қоршаған әлеуметтік әлемді және өзін-өзі жасайды». Яғни бұл әлеуметтік рөлдерді меңгеру барысындағы тұлғаның дамуы және өзін-өзі дамыту үдерісі. Әлеуметтендіру индивидтің дамуына көп немесе аз мөлшерде ықпал ететін көптеген сан алуан түрлі жағдайлармен өзара әрекеттестікте өтеді, оны фактор деп атау қабылданған. Олардың барлығы айқындалмаған, ал белгілісінің барлығы толық зерттелмеген. Әлеуметтендірудің көп немесе аз зерттелген жағдайлары не факторлары шартты түрде төрт топқа біріктіріледі. Бірінші - мегафакторлар (мега - өте үлкен, жалпы) – Жердің барлық тұрғындарын әлеуметтендіруге факторлар топтары арқылы ықпал ететін ғарыш, ғаламшар, әлем. Екінші - макрофакторлар (макро - үлкен) – белгілі бір елдердің барлық тұрғындарын әлеуметтендіруге ықпал ететін ел, этнос, қоғам, мемлекет (бұл екі басқа топ факторларының тікелей ықпалы). Үшінші - мезофакторлар (мезо - орта, аралық) – адамдардың барынша көп топ- тарын әлеуметтендіру жағдайлары: олар тұратын елді мекендердің тұрғылықты жері мен типі (аймақ, қала, аудан, ауыл) бойынша; бұқаралық байланыстың түрлі желілерінің (радио, теледидар және т.б.) аудиториясына қарастылығы бойынша; сол немесе басқа субмәдениетке тиістілігі. Мезофакторлар әлеуметтендіруге тікелей және жанама түрде төртінші топ – микрофакторлар арқылы әсер етеді. Оларға нақты адамға тікелей ықпал ететін, олармен өзара әрекеттесетін факторлар жатады: отбасы мен отбасы мүшелері, көрші, құрдастар тобы; тәрбиелік ұйымдар: мектеп, ЖОО және т.б., қоғамдық, мемлекеттік, діни, жекешелендірілген контрәлеуметтік ұйымдар, микросоциум. А.В.Мудрик 1991 этносты әртүрлі елде сан алуан деңгейде әлеуметтендіру факторы ретінде қарастыруға болатынын көрсетеді. Мемлекетте көпшілік тұрғындар бір этносқа жататындықтан ол макрофактор болып саналады. Кез келген этностың аз мөлшері тұратын немесе ұлттық аз болса, ол – микрофактор. Этностың адамды әлеуметтендірудің макрофактор ретіндегі рөлін оның өмірлік жолында бір жағынан, жоққа шығаруға болмайды, ал екінші жағынан абсолюттеуге де болмайды. Этникалық әлеуметтендіру индивидтің әлеуметтенуінің өзіндік типі болып табылады, оның мәні индивидтің этникалық мәдениетті, этностың нормаларын, құндылықтарын және мінез-құлық үлгілерін белсенді меңгеруімен, тиістілігін терең түсінуімен сипатталады. Мұнда ғылымда этникалық әлеуметтендірудің мәнінің бір жақты анықталмағанын белгілеп көрсетуге болады. Бірақ тұтас алғанда этникалық әлеуметтену мен әлеуметтендіру үдерісі индивид пен этникалық қауымның өзара әрекетінің екі жақты үдерісі екендігімен келісуге болады, нәтижесінде этностың қоғамдық тұрмысының негізін құрайтын мәдениет пен әлеуметтік құндылықтар интериоризациясы арқылы адамның белгілі бір этностың өкілі ретінде қалыптасуы өтеді. Этникалық әлеуметтену келесі ұрпақтармен этникалық мәдениетті өндіру тетіктерінің бірі ретінде қатысады. Қазақстандық ғалым педагог Муналбаева У.Д. тұлғаның этникалық әлеуметтенуін «индивидте көпэтникалық ортада қызмет атқаратын, ұлттық мәдениеттің өзіндік шеңберінде ұрпақпен дайындалған, этноәлеуметтік тәжірибеге қатыстыру жолымен этноәлеуметтік мәнін (ұлттық сана-сезімін) қалыптастыру үдерісі», - деп түсіндіреді. Адам - ұжымдық нәрсе екені белгілі, сондықтан белгілі бір әлеуметтік топқа тиістілігін сезінуі, өзін ұқсастыруы адам үшін маңызды. Бірақ этнос – адамның өміріндегі сүйенетін, тиістілігін түсінетін жалғыз топ емес. Мұндай топтар – діни ұйымдар, кәсіптік бірлестіктер, жастардың формалды емес ұйымдары және т.б. Көптеген адамдар осындай топтардың біріне енеді, бірақ олардың көмегімен психологиялық тұрақтылыққа талаптануы барлық уақытта жүзеге асырыла бермейді. Топтың құрамы үнемі жаңарып отыратындықтан, олардың мерзімі уақыты бойынша шектелгендіктен, адамның өзін қандай да бір іс-қылығына қарай топтан шығаратындықтан, оған сүйену тұрақты бола бермейді. Осындай кемшіліктер этникалық қауымда (этнос) жоқ. Бұл топ аралық ұрпақ, ол уақыт бойынша тұрақты, оған құрамның тұрақтылығы тән, ал әрбір адам жеткілікті этникалық мәртебені меңгерген, оны этностан «шығарып» тастау мүмкін емес. Осы қасиетке қарай этнос адам үшін сенімді қолдау тобы болып табылады. Өзінің халқымен, басқадан ажыратып отыратын тарихымен, мәдениетімен, тілімен және ділімен бірегейлену адамға

әлемді жағымды қабылдауға, тұрақтылықты және өмірдің құндылығын сезінуге көмектеседі. Этнос қана әрбір адам үшін маңызды қызметті табысты атқаруға қабілетті: 1) қоршаған әлемде салыстырмалы реттелген ақпараттар бере отырып, бағдарлау; 2) жалпы өмірлік құндылықтарды ұсыну; 3) әлеуметтік ғана емес, физикалық өзін сезінуге жауап бере отырып, қорғау. Ресей этнологы М.Н.Губогло қазіргі заманғы жастар мәселесін талқылай отырып, мынаны атап көрсетеді: «Бүгінде өзін сенімді сезінуі және болашағын құруы үшін өткенде құрылған мәдени негізге сүйенуі қажет. Өзіндік ұқсастықтың, бірегейліктің болуында және терең дәстүрді қалыптастыруда ұрпақтар сабақтастығының жоғары мәдениеті қажет». Этникалық әлеуметтену барысында этностың мәдени қабатын ендіру және этникалық топқа тиістілік сезімі қалыптасады. Ғалымдар этникалық әлеуметтендірудің сол немесе басқа этностағы ерекшелігін мойындайды, оларды екі топқа біріктіреді – витальды және ментальды (негізгі рухани қасиеттер). Этностың витальды ерекшелігі (өмірлік, бұл жағдайда биологиялық-физикалық) баланы физикалық дамыту тәсілдері (баланы емізу, тамақтандыру сипаты, спорттық сабақтар, баланың денсаулығын қорғау және т.б.) деп түсініледі. Өскелең ұрпақтың әлеуметтенуіне этностың рухани өрісі үлкен әсер етеді, ғалымдар оны сол немесе басқа халықтың өзіндік әлеуметтік-мәдени жағдайында қалыптасатын менталитет деп белгілейді.

Ғалымдар этникалық әлеуметтендіруді этнос менталитетінің адамға ықпал етуі, өзінің ұлттық тиістілігін жете ұғыну үдерісінде оны өз халқының тарихына, мәдениетіне, ана тіліне, дәстүріне қатыстыру деп түсіндіреді. Діл (менталитет) – белгілі бір табиғи-климаттық және тарихи –мәдени жағдайда қалыптасқан, адамдардың үлкен тобы ретінде этносқа тән, санасыз деңгейде ұжымдық өкілдердің жиынтығы, терең рухани құрылым. Этностың ділі оның өкілдеріне тән қоршаған әлемді когнитивті, аффективті әрі прагматикалық деңгейде көруін және қабылдауын, сонымен бірге көп жағдайда: оның өкілдерінің еңбек әрекетіне байланысты өзіндік дәстүрге және еңбекке қатынасын; үй жағдайында тұрмыстың жайлылығы туралы түсініктерін; әдемілік пен ұсқынсыздық идеясын; отбасылық бақыт ережелері (каноны) мен отбасы мүшелерінің өзара қатынасын; жыныстық рөлдік мінез-құлық нормаларын, көбінесе сезім мен эмоцияның көрінуіндегі әдептілік туралы түсінігін, қайырымдылық; сыпайылық; әдептілік; өзін ұстаушылық және т.б. анықтайды. Осыған байланысты діл (менталитет) этнос өкілдеріне тән қоршаған әлемде әрекет ету тәсілінен көрінеді. Тұтас алғанда, этникалық діл сол немесе басқа этнос мәдениетінің түпнұсқалығын сипаттайды. Өзіне және басқа этникалық топқа қатынасы балалық және жасөспірімдік жас кезінде қалыптасады. Этникалық әлеуметтендірудің негізгі факторы отбасы болып табылады. Отбасында болғанда адам туыстық байланысқа, отбасыишілік қатынасқа енеді, белгілі бір ұлт өкілдеріне, этносқа, діни конфессияға өзінің жақындығын сезінеді. Отбасында тұлғаны әлеуметтендіру үдерісі жас адамдарда этникалық сананы, сонымен бірге әлеуметтік-психологиялық ұстанымдар мен қасиеттерге сай этникалық қауымның ерекшеліктерін ескеретін, құндылықтар, моральдық- құқықтық нормалар, дүниетанымдық бағдарлар жүйесін қалыптастыруға бағытталған. XX ғасырдың екінші жартысында адамзаттың дамуының негізгі белгілерінің бірі этникалық қайтадан жаңғыру болып табылады. Жеке адамдар мен тұтас халықта өзінің шыққан тегіне деген қызығушылық XXI ғасырда пайда болады, бірақ олар әр түрлі формада: ескі салт пен әдет-ғұрыпты жандардырудан, кәсіптік мәдениетті фольклоризациялауға дейін, халықтың руханилығының құпиясын іздеуден өзінің ұлттық мемлекетін құруға және қайтадан қалпына келтіруге талпынуға дейін байқалады. Қазақстанда азаматтық қауымның қалыптасуы өскен этникалықпен өзара байланысты. Біз жоғарыда индивидтің этникалық әлеуметтену үдерісінде ол дүниеге келген кезінен бастап енетін этноәлеуметтік ортаның мінез-құлық стереотипін, мәдениетін, құндылықтарын қабылдайтыны туралы айтып өттік. Этникалық әлеуметтендіру тетіктері бөліктерінің «сақталуына» қарай олар жас ұрпаққа этникалықты беруді тиімді меңгереді және уақыттың мәселелеріне жауап береді, ол біріншіден, этносты сақтау және ары қарай дамыту, екіншіден, оның әрбір өкілдерін жеке эмоционалдық сезіну. Этникалық әлеуметтендіру өзіне этностың әлеуметтенуін енгізетін көпдеңгейлі әлеуметтік құбылыс, яғни этникалық топтың ұрпақ

аралық әлеуметтенуі, сонымен бірге этномәдени фактордың ықпалымен тұлғаны жеке әлеуметтендіру. Жас ұрпақты қалыптастыру және әлеуметтік дамыту үдерісіне этномәдени фактордың ықпалы объективті.

Жастар этникалық мәдениетті алып жүруші және топтық қауымды ары қарай өндіруді қамтамасыз етуші. Ал этникалық мәдениет жалпыдамзаттық мәдениеттің бөлігі болып табылады. Сондықтан мәдениеттің барлық формаларының көзі, соның ішінде жалпыадамзаттық мәдениетті жасаушы болып табылатын этникалық тұлға – бұл адам. Тұлғаның қалыптасуы мен қоғамның дамуында этникалық әлеуметтендірудің рөлі оның қызметтерін: реттеушілік, ақпараттық, психологиялық, инструментальдық, мотивациялық жүзеге асырудан көрінеді. Тұлғаның қазіргі жағдайдағы әлеуметтенуінде индустриалды қоғамға дейін көптеген айырмашылықтары бар. Бірақ И.С.Кон байқағандай, «өткеннің сабағы, егер оларды жете ұғынса бүгінгіні терең түсінуге көмектеседі». Этнизацияның көптеген дәстүрлі факторларын бүгінгі кезеңде табысты пайдалануға болады. Локалды ерекшеліктерді меңгерген «Наурыз» халықтық мерекесі кеңестік үкімет кезеңінде тіпті ұмыт болды, біздің уақытта жаңғырып қана қойған жоқ, Қазақстанда этносты нығайту символы ретінде айқын қоғамдық мерекеге айналды. Қазіргі заманғы қоғамдағы әлеуметтік-мәдени өзгерістер этникалық әлеуметтендірудің ерекшеліктері мен негізгі қағидаларын: мәдени диалог қағидасын және мультикультурализм қағидасын анықтады. Көпэтникалық қоғамда жастарды этникалық әлеуметтендірудің аса қолайлы негізі мәдениеттердің өзара әрекеті, олардың диалогы болып табылады. Адамзаттың барлық тарихы – бұл біздің барлық өмірімізге енген диалог. Ол өзінің ақиқаттығы бойынша коммуникациялық байланыстарды жүзеге асыру құралы, адамдардың өзара түсінісу шарты болып табылады. Диалог тең құқылы субъектілердің белсенді әрекеттесуі. Мәдениет пен өркениеттің өзара әрекеті қандай да бір жалпы мәдени құндылықтарды ұсынады. Диалог ұғымы заманауи мәдениет үшін ерекше өзекті. Мәдениет диалогы соғыс пен қақтығыстың пайда болуының алдын алу, достастыру факторы ретінде қатысады. Ол шиеленісті төмендетіп, бірін-бірі сыйлау және сену жағдайын туғызады. Өзара әрекеттестік үдерісінің өзі диалог, ал әрекеттесу формасы диалогтық қатынастардың алуан түрін көрсетеді.

Мәдениет диалогы – бұл әлемдік мәдени контекстке енуге және байытуға апаратын сол немесе басқа мәдениеттің құндылықтар жүйесіне сіңісу, оларға деген сыйластық, стереотиптерді жеңу, өзіндік және басқа ұлттық жиынтық. Мәдениет диалогында өзара әрекеттесетін мәдениеттердің жалпыадамзаттық құндылықтарын көру маңызды. Мәдениет диалогы адамзаттың өзін-өзі сақтауының шарты болып табылады. Мультикультурализм саясатпен тығыз байланысты ұғым, сондықтан теоретиктер мен практиктер әртүрлі түсіндіреді. Мультикультурализм ұғымын түсіндіретін тәсілдердің ішінде ментальдыққа ресей ғалымы Н.С.Кирабаев анықтамасы сәйкес келеді, мультикультурализмді «әртүрлі көптеген мәдени топтардың өмірлік бір кеңістікте қақтығыссыз өмір сүру теориясы, практикасы және саясаты» деп сипаттайды. Ол айырмашылықты құрметтеуді, бірақ «әмбебаптықты іздеуден бас тартпау керектігін» көрсетеді. Яғни мәдениеттің өзара әрекеттестігі сатылы дәрежеде емес, үйлесімділікте өтеді. Мультикультурализм көпэтникалық көпмәдени ұлттық қоғамдағы интегративті саясаттың ерекше формасы Қазақстан болып табылады, ол әлеуметтік келісім мен тұрақтылықты әртүрлі этникалық мәдениеттің тең құқылы қағидасында жүзеге асырады. Тұлғалық деңгейде мультикультурализм тұлғаның салыстырмалы тұрақты ішкі ұстанымы, өзара келісім мен әртүрлі этникалық мәдениеттің тең құқылы болуына негізделген. Бұл жағдайда тұлғалық деңгейде мультикультурализмге ұлтшылдық қарсы тұрады.

Этникалық әлеуметтендіру – бұл үздіксіз үдеріс. Оның кезеңдері тұлғаның жас ерекшелік және психологиялық дамуымен тікелей байланысты емес, сондықтан біріншілік және екіншілік этникалық әлеуметтендіру бөліп көрсетіледі. Этникалық әлеуметтендірудің біріншілік кезеңінің негізі көрсеткіші жастық даму тән этникалық бірегейлікті қалыптастыру болып табылады, екінші кезеңнің көрсеткіші ретінде жағымды этникалық бірегейлік ұстанымға негізделген этникалық құзыреттілік қатысады. Этномәдени құзыреттілік

индивидке мінез-құлықтың адекватты үлгісін іздеуге, келісім мен өзара сенім атмосферасын қолдауға, бірлескен іс-әрекетте жоғары нәтижеге жетуге мүмкіндік береді, демек терісінің түсі, тілі, құндылықтары, мәдениеті арқылы ажыратылатын адамдарға деген төзімсіздік қатынасты да жояды.

Этномәдени құзыреттіліктің қалыптасуы адамның бүкіл өмір сүру барысында жалғасатындығын ерекше атап өтуге болады. Әлеуметтік шындық (тұрғылықты мекенін ауыстыру, этникааралық некеге тұру, ұлтаралық байланысты кеңейту т.б.) пен адамның өзінің өмірлік жағдаяттарының өзгерісі жаңа этномәдени шеңберге алып келеді, ол әрине әртүрлі мәдениет саласында өзін-өзі толықтыруын, түзетуін, нақтылауын талап етеді. Этномәдени құзыреттілікті қалыптастыру білім мазмұнына этномәдени компонентті енгізу арқылы оқыту мен тәрбиелеудің шар- тын және тәжірибені тасымалдау формасын ұсынатын білім беру кеңістігінде жүзеге асырылуы тиіс. Этникалық әлеуметтендірудің табысты нәтижесі ретінде тұлғаның этникалық толеранттылығын қарастыру қажет. Толеранттылық тұлғаның этномәдени құзыреттілігі қалыптасуының жоғары деңгейде меңгеруін сипаттайтын қасиет болып табылады. Н.М.Лебедеваның пікірінше, этникалық толеранттылық этномәдени алу- ан түрліліктің қабылдануы және этнофобия мен этникааралық майданның (кон- фронтация) дамуын болдырмау ретінде анықталады, оған мынадай әлеуметтік- психологиялық факторлар әсер етеді: 1) этномәдени құзыреттілік дәрежесі; 2) мәдениетаралық диалогқа психологиялық дайындық; 3) мәдениетаралық өзара түсіністік пен өзара әрекет тәжірибесі мен дағдысы. Толерантты тұлға әлемнің алуан түрлілігін қабылдауға қабілетті тұлға. Толеранттылықты құрайтын қағидалардың ішінен атауға болады: этникааралық қарым-қатынастағы толеранттылық қағидасын мойындауға негізделген құндылықтардың, көзқарастардың, стереотиптердің демократиялық жүйесі; өзге мәдениетпен, санасымен, салт-дәстүрімен адамды қабылдай білу; ұстамдылық пен келісім негізінде басқа ұлт өкілдерімен өзара әрекетке психологиялық дайындық. Мәдениетаралық айырмашылық туралы білімді алған және этникааралық өзара әрекеттестік дағдысын меңгерген жас адам этникааралық өзара әрекеттестік жағдаяттарының айырмашылығын елемеуде сыртқы қақтығысты болдырмауға, этномәдени қатынастың нақты жағдаяты шеңберінде тиімді өзара әрекетке, жаңа мәдениет пен мәдени есеңгіреуге ішкі шиеленістің салдарынан болатын күйзелу әсерін жеңілдетуге; өз халқының мәдениетімен салыстыруда басқаның этникалық мәдениетін жете түсіну нәтижесінде позитивті ұқсастыруға қабілетті болады. Тұлғаның этномәдени құзыреттілігі негізінен алдын алу (сақтандыру) қызметтерін атқаруға міндетті: мүмкін болатын мәдениетаралық қақтығыстардың алдын алу, сонымен бірге жастар ортасында этникааралық келісім мен толеранттылықты нығайтуға және ұлттық экстремистік жастар топтарының іс-әрекетін құруға кедергі болуға, жастардың табысты әлеуметтік-мәдени бейімделуіне мүмкіндік беретін жағымсыз және бар себеп-салдарды жеңілдету үшін күш-қуат дәрежесін төмендету. Этномәдени құзыреттілікті тиімді қалыптастыру үшін студент абстрактылы ойлау арқылы қол жеткізген білімнен ажыратылатын тікелей уайымдау, әсер, практикалық әрекет, байқау, мәдениетаралық қатынас, білім алу үдерісінде меңгерілген тәжірибе жинақтауы қажет. ЖОО-ның педагогикалық үдерісінде оқудан тыс уақыттағы басқа мәдениет өкілдерімен арнайы кездесу, экскурсия ұйымдастыру жолымен мәдениетаралық қатынас болуы мүмкін. Студенттерді әртүрлі халықаралық білімділік, мысалы академиялық мобильділік бағдарламасына, сонымен қатар волонтерлік бағдарламаларға қатыстыру олардың мәдениетаралық өзара түсіністік пен өзара әрекеттестік тәжірибесін және дағдысын кеңейтеді.

1. Хотинец В. Ю. Этническая идентичность и толерантность. - Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2002. — 124 с.

2. Белинская Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая социализация подростка / Моск. психолого-соц. ин-т. - М.; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000.71

3. Джакупов С. М. Теоретические и прикладные проблемы социализации личности : межвуз. сб. науч. трудов / С . М . Джакупов . - Алматы : КазНУ им. Аль- Фараби, 2002 - Ч. 5. – 182 с.
4. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности.- М.: Смысл, 1999. – С 40-63.
5. Мацумото Д. Психология и культура -СПб.: Питер, 2003.
6. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. Монография.-М.: “Наука”, 1983
7. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В. В. Бойко - М.:Филинь, 1996. — 472 с.
8. Джумагельдинов А. Н. Перспективы гражданской идентичности у молодежи Казахстана. <http://pandia.org/text/78/113/41824.php>

ӘОЖ (534)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ МОДЕЛІН ҚҰРУ ТЕТІКТЕРІ

Сафина А.Д.

6B01601-«Тарих мұғалімдерін даярлау»
білім беру бағдарламасының студенті

Жарылкасынова Г.Н.

7M01601-«Тарих педагогтарын даярлау»
білім беру бағдарламасының магистранты

Кашкинбаева А.Т.

«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Ташенев атындағы университет

Резюме

В статье рассматриваются факторы, способствующие формированию культуры межнациональных отношений в контексте модернизации общественного сознания.

Ключевые слова: этнос, модернизация, межэтническая культура, идентичность, взаимодействие, этнос, народ, языковая политика.

Summary

This article considers the factors that contribute to the formation of a culture of interethnic relations in the context of the modernization of public consciousness.

Keywords: ethnos, modernization, interethnic culture, identity, interaction, ethnic group, people, language policy.

Халық – мемлекетіміздің қайнар көзі бола отырып, тәуелсіз Қазақстанның кешегі, бүгінгі және болашақтағы дамуының тірегі. Түркістан облысы өзге облыстарға қарағанда ұлттық-мәдени, дәстүрлік, өндірістік, табиғаттық жағдайына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Түркістан облысы халқының орналасуы, әлеуметтік-демографиялық дамуы, тәуелсіздік жағдайында өсіп-өнуі, соның ішінде этносаралық қатынастарды нығайту бүгінде әлі де зерттеуді қажет етеді. Этносаралық қатынас бұл кез келген мемлекет үшін өте түйткілді және жанды мәселе, осы орайда аталған мәселе мемлекеттің үдемелі дамуын қамтамасыз ететін бірден бір фактор болып табылады. Демек, қазіргі Қазақстан жағдайында этносаралық қатынастарды үйлесімді мағынада өрбіту қажеттілігі бар екені даусыз. Тек оны басқа этникалық мәдениет үлгілерінен Қазақстанның негізгі ұлты – қазақтардың құндылықтар әлемін оқшаулау арқылы емес, қайта басқа этнос қауымдастықтарының мәдени кеңістігіне жақындату арқылы жүргізу керек екенін түсінуіміз қажет.

Қазақстанда тұратын ұлт өкілдеріне өздерінің ұлттық-мәдени мүдделерін жүзеге асыруға мейлінше қолайлы жағдай жасалынған. Ұлтаралық қатынастардың қазақстандық үлгісі бірнеше негізгі деңгейде жүзеге асырылады: тұжырымдамалық деңгей; саяси-құқықтық (конституциялық) деңгей; институционалдық деңгей және ғылыми әдістемелік деңгей. Тұжырымдамалық деңгей еліміздің ұлтаралық қатынасындағы тұрақтылықты қамтамасыз етеді және ол: әлеуметтік, экономикалық, мәдени, ожданлық, тұрмыстық және басқа да өзара тәуелді, толықтырушы факторларды есепке алу, Қазақстандағы ұлт өкілдерінің өз мәдени дамуын еркін қамтамасыз ету және олардың мүдделерін қорғау мен жүзеге асыру принциптеріне сүйенеді.

ҚР Президенті Н.Назарбаев 2010 жылғы 1 мамырда Қазақстан халқының бірлігі күнімен құттықтау барысында: «Бейбітшілік пен келісім кез-келген елдің және халықтың жүйке жүйесі, егер жүйке жүйесі сыр берсе, онда денсаулықта сыр береді. Біздің барлық жетістіктеріміз – бейбітшілік пен келісімнің арқасы», - деген болатын [1].

Этносаралық келісім кез келген қоғамдық ортада толеранттық, яғни төзімділік принципіне сүйенсе ғана өзінің орнықты және үйлесімді кейпін танытатыны белгілі. Дегенмен, кез келген әлеуметтік модель белгілі бір орнықты дәстүрге ғана сүйенбейді, ол сонымен қатар үнемі модернизациялану, яғни жаңғыру жолын таңдау керек, ал ол өзгерістер қоғамда әлеуметтік ортаны, қауымдастықтарды прогреске қарай бағыттағандағы терең конструктивті мағынаға ие болмақ.

Этносаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз етудің басымдықтары ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қоғамның идеялық ұйысуы Қазақстан прогресінің басты шарты» атты бағдарламалық еңбегінде, Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясында, ҚР мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасында көрсетілген.

Этносаралық келісімді қамтамасыз етудің тиімді нормативтік құқықтық және тұжырымдамалық негіздері құрылды. Қазақстан Республикасының Конституциясы этностық, нәсілдік, діни немесе өзге де ерекшеліктеріне қарамастан, барлық азаматтардың мүдделерінің қорғалуына кепілдік берді. Негізгі заңның нормалары барлық этностық топтар арасында сенім және өзара құрмет негіздерін қалады [2].

Этносаралық қарым-қатынас саласында орын алып отырған қарама қайшылықтар мен проблемалар туралы айта отырып, мынаны ескеруіміз керек, бұлардың көбісінің тамыры отаршылдық саясат пен жеке басқа табыну кезеңдеріне барып тіреледі. Ұлттық проблемалардың күшеюінің маңызды себептерінің бірі жаппай репрессия болды, әсіресе бүкіл халықтардың тұрған мекендерінен мыңдаған шақырым қашықтықтағы Қазақстанға және туған жерлерінен басқа республикаларға, аймақтарға көшірілуі еді.

Қазіргі кезеңдегі этносаралық қатынастарды нығайту мәселесінің өзектілігі мына факторлармен анықталады:

- этноаймақтық жағдайлар, этносаяси ахуал;
- этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісінің ұдайы жетілдірудің қажеттілігі;
- этносаралық қатынастарды тиімді қалыптастыруға ықпал ететін институттардың өзгерістері.

Бүгінгі таңда отандық тәжірибеде этносаралық қатынастарды нығайтудың мынадай тетіктері қалыптасқан:

- заңнамалық, құқықтық-нормативтік;
- қоғамдық-саяси;
- мәдениеттанымдық;
- экономикалық-қаржылық;
- әлеуметтік-психологиялық;
- білімдік /тәрбиелік.

Этносаралық қатынастарды нығайтудың әлеуметтік-психологиялық тетіктеріне:

- этносаралық қатынастар саласындағы қоғамдық пікір, көңіл-күй;

- еңбек ұжымдары (көпэтносты құрамды);
- этникалық қауымдастықтардың прогрессивті өкілдері, бірлестіктері;
- интернационал отбасылар жатады.

Қазақстан Республикасы 1991 жылы тәуелсіздігін алғаннан бері, өз ерекшеліктеріне сай ұлттық саясат жүргізіп келеді. Қазақстанның ұлттық саясатын жүзеге асыру бірнеше кезенді қамтиды. Алғашқы кезеңде еліміздегі тіл саясатына қатысты мәселелер қарастырылды. Одан кейін ұлттық-мәдени бірлестіктер құрыла бастады. Нәтижесінде, Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. 1992 жылы Қазақстан халқының I форумында Мемлекет басшысы алғаш рет республика халқын біріктіретін қоғамдық (саяси және үкіметтік емес) ұйым құру туралы идеясын жариялады. Қазақстан халқының келісім және бірігу ассамблеясын құру мәселесін талқылауға ұсынды. 1995 жылы наурыз айында Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы кеңесші орган ретінде, ұлтаралық қатынастар бойынша ауқымды құқықтық мәртебеге ие Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА) құрылды [2]. Оның құрылуы қоғамдағы үйлесімділікті, ұлттық және дінаралық келісімді сақтау мен одан әрі нығайту ниетінен туындады. Бұл идеяға халық сенім білдірді және ол ақталып, халық игілігі үшін мазмұнды қызмет атқаруда. Бұған бүгінде бүкіл әлемдік қоғамдастық куә болып отыр. Алғашқы құрылған кезінде Қазақстан халқы Ассамблеясы даму стратегиясын айқындап, республика деңгейіндегі құрылымын қалыптастырды. Ассамблея ұлттық-мәдени бірлестіктерді, кіші ассамблеяларды біріктіріп, олардың жұмысын үйлестіре отырып, мемлекеттің ұлттық саясатын жүзеге асыруда маңызды рөл атқаруда. Қазақстан халқы Ассамблеясы бүгінгі таңда қоғамдағы топтастырушы және біріктіруші күшке айналып отыр. Ол мемлекеттің ұлттық саясатының өзекті міндеттерін шешуге белсенді түрде атсалысады. Саяси оқиғалар мен жағдайларға сараптама әрі болжам жасай отырып, қоғамдық келісім мен татулықты сақтауды қамтамасыз етудің жолдары бойынша өздерінің нақты ұсыныстарын жасауда. Қазақстан халқының бірлігі мен ынтымағын нығайту мақсатында, Қазақстан Президенті Жарлығымен 1997 жыл - «Ұлттық татулық және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», ал келесі 1998 жыл «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» болып жарияланды. Алайда, тарихи сананы қайта жаңғырту белсенді жүзеге аса бастаған уақытта алдыңғы буын ұрпақтың еңбегі мен жетістіктері объективті бағалануы үшін және негізсіз сындарға жол бермеу мақсатында, Қазақстан Президентінің Жарлығымен 1999 жыл елімізде «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп белгіленді. Сондықтан да, Қазақстан халқы құрамының полиэтностық болып қалыптасу тарихы дәл осы қағидаларды негізге ала отырып зерделенеді [3].

Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі мен мемлекеттік Ел бірлігі саясатын насихаттау тұрғысынан жүйелі ақпараттық жұмыс жолға қойылды. Ассамблея қабырғасында еліміздегі маңызды оқиғалар мен іс-шараларға байланысты 40-тан астам медиажоспар жасалып, жүзеге асырылды. Ассамблеяның ақпараттық әлеуеті де өте маңызды. Әлемнің 47 мемлекетіне таралатын «Достық – Дружба» журналы, 4 телеарнада тұрақты түрде шығатын 5 телебағдарлама мен 8 радио бағдарлама, 9 республикалық басылымдағы 22 тұрақты айдар, Қазақстандағы түрлі этностардың тілінде жарық көретін 37 мерзімді баспасөз – осының барлығы қоғамдық келісім мен бейбітшілікті насихаттаудың қуатты құралы болып отыр. Ассамблея қызметін халыққа таратуға 100-ден астам республикалық басылым мен электронды ақпарат құралы жұмылдырылған.

Түркістан облысында 20 этно-мәдени орталықтар мен 51 филиалдары бар. Атап айтсақ: облыстық татар-башқұрт мәдени орталығы, облыстық түрік мәдени орталығы, облыстық еврей мәдени орталығы, облыстық «Возрождение» неміс мәдени орталығы, облыстық шешен-ингуш мәдени орталығы, облыстық поляк мәдени орталығы, грузин мәдени орталығы, қарақалпақ мәдени орталығы, иран мәдени орталығы, славян мәдени орталығы, әзірбайжан мәдени орталығы, күрд мәдени орталығы, армян мәдени орталығы, қырғыз мәдени орталығы, ұйғыр мәдени орталығы, грек мәдени орталығы, «Ынтымақ» этносаралық мәдени орталығы, өзбек мәдени орталығы, тәжік мәдени орталығы, кәрістер ассоциациясы ұлтаралық татулықты дамыту жолында барынша белсенді атсалысады [3].

Жыл бойына ұлттық-мәдени орталықтардың ұйымдастыруымен түрлі шаралар өткізілуде. Жыл сайын этно мәдени орталықтар бірлесіп «Сабантой» мерекесін атап өтеді. Мерекеді ұлттық тағамдар қойылып, ұлттық спорт ойындары көрсетіледі. Сондай-ақ, ұлттық нақыштағы әндер айтылып, би биленеді. Халықтар Достығы үйінде «Тіл – татулық тірегі» атты қалалық фестивалі өткізіледі. Қолөнер шеберлерінің туындылар қойылған «Халық мұрасы» атты қолөнер бұйымдарының көрме-жәрмеңкесі ұйымдастырылуда. Ардагерлер, кәсіподақ, жастар бірлестіктерін және басқа да қоғамдық ұйымдарды мемлекеттік ұлттық саясатты насихаттауға және іске асыруға көмектеседі. Бұл істердің барлығы ұлтаралық татулық маңызын арттыруды.

Түркістан облысындағы Қазақстан халқы Ассамблеясы жанындағы Аналар кеңесі жұмыс жасайды. Кеңестің негізгі міндеттері отбасы және ана институттарын нығайту арқылы қоғамдық келісім мен ел бірлігін қамтамасыз етудегі Қазақстан халқы Ассамблеясы мақсаттарын іске асыруға жәрдемдесу, сондай-ақ, отбасылық құндылықтарды тарату жөнінде шараларды жүзеге асыру болып табылады. Сонымен қатар этносаралық келісімді, толерантты қарым-қатынасты насихаттау, ұрпақтар сабақтастығын, ұлттық дәстүрлер мен отбасылық құндылықтарды нығайту және сақтау, ата-аналардың дені сау, рухани-адамгершілік қасиеттерді бойына сіңірген ұрпақ тәрбиелеудегі жауапкершілігін арттыруға жәрдемдесу, жастар арасындағы қоғамға жат мінез құлықтың алдын алу, оларды мейірімділікке, үлкендерге құрмет көрсетуге тәрбиелеу, жалғызбасты және көпбалалы аналарға әлеуметтік мәселелерді шешуде консультациялық көмек көрсету мәселелерімен жұмыс жасайды.

Этносаралық қатынастарды нығайтудың білімдік тетіктерін пайдалануда:

- аясы тар мектепшілік тәсілдермен шектелмеу;
- этносаралық қатынастар саласындағы қоғамдық көңіл-күйлерді сергек сезіну;
- жас ұрпақтың көпэтносты қоғамға бейімделуі мәселелеріне көбірек зейін бөлуі, ондағы қиындықтарды жеңуде қамқорлықпен қолдау көрсету;
- ұлтаралық қатынастар мәдениетін қалыптастырудың функционалдық бағытталғандығына қол жеткізу талап етіледі.

Этносаралық қатынастар саласындағы қоғамдық көңіл-күйлерді зерттеу Қазақстан халқы Ассамблеясының аймақтық бөлімшелері ғылыми-сараптамалық топтары, әлеуметтік зерттеулер орталықтары, жоғары оқу орындарының қоғамдық пәндер саласындағы өкілдері, «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедралары профессор-оқытушылары тарапынан жүргізіледі. Мұнда этносаралық қатынастарды зерттеудің заманауи әдіснамалары мен әдістемелерін пайдалану ерекше маңызға ие. Әрбір зерттеу нәтижелерінен тәжірибелік маңызды қорытындылар шығару, уәкілетті органдарға арналған ұсыныстар жасау талап етіледі [4].

Ғылыми-сараптамалық топ Түркістан облысындағы этносаралық қатынастар мәселелері бойынша социологиялық зерттеулер жүргізеді, оның нәтижелері бойынша облыстың мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдарына қажетті ұсыныстар береді. Түркістан облысындағы бұқаралық ақпарат құралдары бейнелеген этносаралық қатынастар мәселелері материалдарына жүйелі мониторинг (контент талдау) жүргізеді.

Бүгінгі таңда Түркістан облысының этноконфессионалдық картасы жасалынуда. Ғылыми-сараптамалық топ Қазақстан халқы Ассамблеясы жанындағы кітапхана үшін мәліметтердің ақпараттық-аналитикалық базасын жасауға атсалысуда (ғылыми-сараптамалық топ мүшелері өздерінің кітаптарымен кітапханаға алғашқы үлесін қосты).

Оңтүстік өңірде мемлекеттік тілде оқытатын мектептермен қатар, өзбек тілінде және тәжік тілінде білім беретін жалпы орта білім беру ұйымдары қызмет жасайды. Тек өзбек тілінде 80 мыңнан астам оқушылар 140-тан астам бір тілді, аралас мектептерде білім алады. Бұл мектептер оқушыларының қазақ тілін меңгеру деңгейі, мемлекеттік тілі, қазақтың салт-дәстүрлерін игеруге деген ұмтылыстары жоғары екендігін ерекше атап өту қажет. Тіпті, ҰБТ нәтижелері бойынша, өзбек тілінде оқытатын мектеп бітірушілерінің қазақ тілінен білімдері көрсеткіштері қазақ тілінде оқытатын мектептердегі замандастарынан аз еместігін атап өту

керек. Дер кезінде, тіл меңгерумен қатар, әр түрлі ұлт өкілдерінің мәдениетаралық ұнқатысуларын ұйымдастырудың да маңызы жоғары екенін айту қажет. Біздің көпэтносты елде ешбір этнос балалары басқа этностар, бірінші кезекте қазақ ұлттық мәдениетіне кірігуінсіз дамуы мүмкін емес. Мәдени бөлектеніп (оқшауланып) қалу көпэтносты елде еш бір этносты дамытпайды.

Этносаралық қатынастарды нығайтудағы әлеуметтік-психологиялық және білімдік тетіктер қатарына ауыл жерлердегі ақсақалдар кеңестері, ата-аналар қауымдастығы рөлін ерекше атап өту керек. Бүгінгі таңда Түркістан облысының көптеген ауыл аймақтарында ақсақалдар кеңестері, сондай-ақ, ата-аналар кеңестері жұмыс істеп отыр. Аталар сөзі, бабалар өсиеті оқушы- жастар үшін әрқашанда өте эмоционалды әсерлі тәрбие құралы болып келген. Соғыс, соғыстан кейін қиындықтарды көрген, егемен ел болуды армандаған, тың игерген, зауыттар құрған, ұрпақ тәрбиелеген, біздің Тәуелсіз Еліміз қалыптасқан заманда өмір сүру бақытына ие болған қарияларымыз бізге ұлтаралық келісім, бірлік пен татулықтың үлгісін өздерінің өмірлік жолы, үгіт-насихаттарымен бере алады. Зейнетке шыққан, бірақ тәжірибесі, жастарға берер рухани байлығы мол аталарымыз мен әжелеріміз аз емес. Олардың арасында басшы қызметкерлер, педагогтар, қоғам қайраткерлері көптеп кездеседі. Аталар мен әжелер мектебі оқушы-жастарды қазіргі жаһандану үрдістерінің, ақпараттық ағымдардың келеңсіз тәрбиелік әсерлеріне халқымыздың ғасырлар бойы жаңалықтарға, саяси қатыгездіктерге, сырттай және іштей ықпалдарға шыдам беріп, сақталып келген педагогикалық мәдениеті арқылы тәрбиелеуге оңтайлы мүмкіндігі деп қарауымыз керек. [5].

Қазақстан этностары тілдеріндегі басылымдардың этносаралық қатынастарды нығайтудағы қызметі ерекше. Түркістан облысы әкімшілігінің «Жанубий Қозоғистон» газеті жергілікті этностық қауымдастықтар арасында Елбасы саясаты, мемлекеттік дамудың өзекті бағыттары, сондай- ақ, жастарды қазақстандық патриотизм, этносаралық келісім рухында тәрбиелеу бағытындағы мақалаларды көптеп жариялайды. Этностық тілді, мәдениет мен салт-дәстүрлерді насихаттау жалпықазақстандық «Мәңгілік Ел» құндылықтарын кеңінен насихаттаумен ұштасады. Газет редакциясының ұжымы этнос өкілдері ықшам (компактный) тұратын тұрғын үй алаптары, ауылдық жерлер тұрғындарымен ұлтаралық келісім, бірлікті нығайтуға арналған баспасөз конференциялары, кездесулерді өткізеді. Оқушы-жастар арасында Қазақстан этностары тілдеріндегі журналистиканы дамыту, оны қоғамдық келісім мақсаттарына сай бағыттауда да редакция өкілдерінің белсенділігін атап өту керек.

Кеңес дәуіріндегі аға ұрпақ қазақ жерінде қазақ тілін меңгермей мектепте оқып, бітірді. Бұл қателікті этностардың қазіргі ұрпағы қайталамайды. Қазақстанның болашағы, Елбасы айтқандай, қазақ тілінде екендігін, біздің қазақи болмысымыз, болашағымызды ескеретін болсақ, онда бір ғана тіл меңгерту емес, балаларымыздың түрлі этнос өкілдерімен тиімді мәдениетаралық диалогта болуына мүмкіндік жасауымыз керек [5].

Этносаралық қатынастарды нығайтудың әлеуметтік-психологиялық және білімдік тетіктерін пайдалану жүйелілік, кешенділік, өзара ынтымақтастық, сабақтастық принциптеріне негізделуі қажет. Мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар, білім беру ұйымдарының педагогтық ұжымдары, ата-аналар қоғамдық бірлікті, этносаралық қатынастар мен төзімділіктің жоғары дәрежедегі мәдениетін қалыптастырудың белсенді субъектілеріне айналады. Қазіргі оқушы-жастардың этносаралық қатынастар мәдениетін қалыптастыру оқушы-жастар тәрбиесінен мүдделі болған барша тараптардың біріккен әрекетін, ынтымақтастығын, жаңашыл идеялар, тәсілдерді пайдалануын қажет етеді. Сондай-ақ, аталған аймақтағы этносаралық қатынастардың өзіндік ерекшелігінің мәні – ол Қазақстанның бұл аймағында мемлекет құраушы ұлт өкілінің өте тығыз қоныстанған бөлігі, Демек бұл фактор да этносаралық қатынастың оңтайлы дамуына өз септігін тигізуде. Айталық, аталған өңірде қаншалықты басқа ұлт өкілдері мекендесе де, ол ұлт өкілдеріне өз тілін, ділін, болмысын сақтап, дамытуға барлық мүмкіншілік жасалғанымен, сол ұлт өкілдері өз болмысын сақтаумен қатар, қазақ тілінің, ділінің және басқа да қазақ ұлтының болмысына тән ұлттық салт дәстүрді дамытуға елеулі үлес қосуда. Оған дәлел, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ орыс тілінде білім алып жатқан, жоғарыда аталған өңірден келген өзге ұлт өкілдерін атап өтуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Егемен Қазақстан 30 желтоқсан 2016ж.
2. http://www.akorda.kz/ru/national_projects/assambleya-naroda-kazahstana
3. Оңтүстік Қазақстан газеті 15 қараша 2017 ж.
4. А.Қалыш «Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы» Алматы 2013., 79-84 бб.
5. Б.С.Қарағұлова, А.С.Көшкімбаева «Ұлттық терминология қалыптасуы мен даму жолдары» Алматы 2012., 19-21 бб.

ӘОЖ: 801.8

ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ ТАРИХЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Әуес Х. С.

6B01403 Көркем еңбек және Сыз у uyes03@bk.ru

ғылым магистрі Қожабеков Н.

^{1,2}Ж.А.Ташенов атындағы Университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

АННОТАЦИЯ

Қазақ әдебиеті тарихының ХІХ ғасыры-халық тарихымен және оның бостандықты сүйетін демократиялық ұмтылыстарымен тығыз байланысты берік қалыптасқан дәстүрлер мен Елеулі Шығармашылық ашылулар кезеңі. Ғасырдың басы патша автократиясының өлкені отарлау процесінің күрт күшеюімен ерекшеленді, оның алғашқы сұмдық қадамы хан билігін жою, содан кейін орталық билік органдарының қызметіне ыңғайлы басқарудың жаңа формасын енгізу болды.

Кілт сөздер: филология, тарих, философия.

АННОТАЦИЯ

ХІХ век истории казахской литературы является периодом прочно утвердившихся традиций и значительных творческих открытий, тесно связанных с историей народа и его свободолюбивыми демократическими устремлениями. Начало века было отмечено резким усилением процесса колонизации края царским самодержавием, первым зловещим шагом которой явилась ликвидация ханской власти с последующим внедрением новой формы правления, удобной для деятельности органов администрации центральных властей.

Ключевое слово: филология, история, философия.

ANNOTATION

The nineteenth century of the history of Kazakh literature is a period of firmly established traditions and significant creative discoveries, closely related to the history of the people and their freedom-loving democratic aspirations. The beginning of the century was marked by a sharp intensification of the process of colonization of the region by the tsarist autocracy, the first ominous step of which was the liquidation of the khan's power, followed by the introduction of a new form of government convenient for the activities of the administration of the central authorities.

Keyword: philology, history, philosophy.

Философия тарихы туралы еңбектер ежелгі заманнан бері белгілі. Әр түрлі елдердің тарихшыларының, әр заманның, ақынның ұлы ойшылдардың шығармашылық мұрасы, олардың философияға қосқан үлесі, көтерілген өзекті мәселелер туралы ойлары мен сезімдері туралы тұжырымдары айтылды. Олар философияның пайда болуының басқа алғышарттарын қоғамдық сананың ерекше түрі ретінде, сондай-ақ мифологияның, діннің, адамдардың қарапайым санасының, ғылымның әсерін толық және ерекше сипаттайды.

Реферат XX ғасырдың басында жарияланған 80-90 жылдардағы әдебиеттерге, баспасөзде жарияланған кейбір мақалаларға негізделген [5]. Сондай-ақ, М.Орынбеков, қ. Ш. Бейсенов, қ. Моралиев сияқты зерттеушілердің жұмыстары қаралды. Атап айтқанда, М. Орынбековтың "ежелгі қазақтың дүниетанымы" монографиясы сақтарды, түркілердің идеологиялық негіздерін, ойлау процестерін, қазақ жерінде ежелгі дәуірде орын алған озық философиялық тұжырымдамаларды тарихи, сабақтастық тұрғысынан қарастырады және бұл біртұтас қазақ тілінің мазмұнын құрайды деген пікірлер айтады. Ұлттық өзін-өзі тану.

К.Бейсеновтың "қазақ жеріндегі гакмият ойының даму тенденциялары" атты еңбегінде рухани мәдениеттің тарихи заңдылықтары философиялық принциптер арқылы айқындалады және олардың идеологиялық ерекшеліктері белгіленеді.

Бұл шығармалардағы философиялық рефлексиялар оқырманды қызықтырады, оларды сыртқа қарауға және осы оқиғаларды өзінше бағалауға итермелейді және бұл шығармалар дерексіз шығарма жазуға негіз болады.

Халық философиясының тарихы тәуелсіз мемлекет үшін үлкен маңызға ие. Өйткені өз философиясы жоқ ел тәуелсіз рухани өмір мен өркендеу мүмкіндігіне ие болмай, шетелден шыққан факторларға тәуелді бола бастайды[9]. Ұлттық философия тарихы-бұл философияның бір бөлігіне, дәлірек айтқанда тарих философиясына қатысты жүйелі ілім.

Қазақ философиясының қалыптасуының тарихи ерекшеліктері

Ежелгі заманнан бері өмір сүрген түркі тайпаларының негізінде қалыптасқан байырғы халықтардың бірі Қазақтар ғасырлар бойы жазбаша мәдениетке ие болған жоқ, бірақ ауызша әдіспен бай рухани мұра құра алды. Жазбаша әдебиеттің пайда болуымен бұл мұра өте жоғары қарқынмен дамып, әр түрлі ерекше ерекшеліктерге толы күрделі тарихи жолдан өтті.

Бұл рухани мұра жүйесінде философияның ұзақ және жемісті тарихы көп орын алып, ертедегі қазақ философиялық элементтерінен бастап барлық заманауи философиялық теорияны қамтыды. Оның негізгі бағыттары тек диалектикалық ойлар, әлемге шынайы көзқарас, дінді және басқа да еркін ойлау процестерін білу, адам туралы моральдық мәселелер мен ілімдер, зорлық-зомбылық идеясы және оның күш саясатына қарсы бағыттарын насихаттау ғана емес[7].

Ақындар мен жырайлар, саясаткерлер мен батырлар, хандар мен генералдар, айтушылар мен әңгімешілер, билер мен телешоулар-олардың барлығы өздері өмір сүрген уақыттың объективті құбылыстарын бейнелейді, оларды әр түрлі деңгейде көрсетеді, бірақ тұтастай алғанда жартылай ыдырау тенденциясы шеңберінде құрылымын қалыптастырады. қоғамдық-саяси, мәдени және, сайып келгенде, қазақ халқының философиялық ойлау жүйесі қалыптасты.

Бұл шынайы реализм, бітімгершіліктің негізгі жақтары - еркін ойлау, деистік және пантеистік көзқарастар, адамгершілік, ізгілік, адамгершілік, зорлық-зомбылыққа қарсы күрес, құқықтық саяси және философиялық Тараптар, мемлекеттің, қоғамның, тұлғаның мәні және тағы басқалар.

Бұл көзқарастар қазақ халқының прогрессивті дамуына кедергі келтіретін тоқырауға, қиғаштыққа және басқа да кемшіліктерге қарсы бағытталған. Бұл қазақ философиясының қалыптасуы мен дамуының ерекшелігі[3].

Қазақ философиясын ойлаудың тағы бір ерекшелігі-оның шынайы патриотизмі, өз халқына деген сүйіспеншілігі, оның бағыты, мүдделері мен болашағы үшін күресуге дайындығы және оған жету жолдарын абыроймен көрсете білуі.

Жоғарыда айтылғандардан қазақ философиясы-бұл басынан бастап дамыған жүйе. Тұтас көзқарас, әлемді жан - жақты тану, оның заңдылықтарын, таным процесін, әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсіну, ойлау типтерінің жүйесін анықтау-бұл соңғы ғасырлардың үлесі. Соған қарамастан, халықтың поэтикалық, поэтикалық және поэтикалық шығармашылығын қоршап тұрған табиғат пен әлеуметтік орта туралы белгілі бір ойлар жиынтығы болды.

Көбінесе кездейсоқ, жүйесіз сипатына қарамастан, ол адамдардың бай практикалық өмірін, халықтық даналықты бейнелейтін философиялық мәнге ие болды. Ойлау тәсілі ерекше, шығармалардың шығармашылық жолы мен сақталуы ауызша мәдениетке сәйкес

келеді, есте сақтау және ұрпақтан - ұрпаққа өзгеріссіз, жоғалтпай және "ұрлықсыз" беру-Философия тарихындағы таңғажайып құбылыс.

Халқымыздың өмірін бейнелейтін, адамдардың интуициясын, ойларын, жас талаптарын бейнелейтін фольклорда объективті шындық элементтері бар. Халық эпостары, ертегілер, аңыздар, лирикалық және тұрмыстық өлеңдер, мақал-мәтелдер адамдардың табиғи және әлеуметтік құбылыстарды, саяси және экономикалық жағдайларды, өз уақытына сәйкес ізгі мақсаттарды білуінің куәсі. Халық мәдениетінің ауызша ескерткіштерін зерттеу халқымыздың танымдық, қоғамдық-саяси, адамгершілік, тәрбиелік және идеологиялық қызметінің ерекшеліктерін білуге көмектеседі[8].

Табиғи және әлеуметтік өмірді, әлемнің құрылымын, оның жасырын күштерін тікелей түсіну-қазақ философиясының бастапқы деңгейі осындай болды. Ол кезде жүйелі және негізделген тәсіл болған жоқ. сондықтан философияның негізгі бағыттары анықталмады.

Қазақ философиясының тарихы халық тарихының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Ол ғылыми таным процесін және халықтың идеялық ізденісін, ұлттық ойлаудың бай тарихы мен өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Қазақ философиясы халқымыздың тарихын жан-жақты түсіну үшін тамаша іргетас және әдіснамалық басшылық болып табылады. Ол қоғамдық сананың басқа түрлерімен тығыз байланысты.

Сондықтан оны зерттемей, қазақстандық ғылымның тарихын, саяси идеологияны, өнерді, әдебиетті, моральдық принциптерді, діндарлықты және тағы басқаларды түсіну мүмкін емес. Халықтың ұлт-азаттық қозғалысымен тығыз байланысты Қазақ философиясы өзінің ғылыми құндылығымен ғана емес, сонымен қатар жоғары азаматтық қасиеттерімен, әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізу жолдарын тікелей іздеуімен, жемісті жетістіктерімен де ерекшеленеді.

Қазақ философиясының пайда болуы туралы ойшылдардың әлемге көзқарасы жалпылыққа, көзқарастың әмбебап қағидаттарына немесе "шығу тегі"анықтамасындағы заңды бағыттарға ие болған кезде ғана айтуға болады[6]. Діни және мифологиялық тұжырымдар әдет-ғұрып пен билікке негізделген болса, философия дүниені танудағы қайшылықтарды түсіну және шешу үшін пікірталас ретінде қолданылатын заттар мен құбылыстардың, оқиғалардың, ұтымды ойлаудың мәнін ашуға тырысады. Бұл әрекет адамның жан-жақты ойлауынан және оның интеллектуалды интуициясымен ерекше сәйкестігінен туындайды.

Оның демократиялық элементтері, фольклоры мен дәстүрлері, оның Қазақстанда қалыптасуы мен дамуы үшін негіз болды, феодализмнен капитализмге көшумен келді. Қазақ философиясында қоғамдық ой үш кезеңнен өтті. Бұл қоғам, қауымдастық және қоғамдық пікір. Қазақ тарихының белгілі бір кеңістіктік-уақыттық және философиялық құбылыстарын үш кезеңге бөлуге болады:

1) философияның алғысөзі: объективтілік пен субъективтілікті өте нашар ажырататын сана. Осыған сүйене отырып, ойлаудың ішкі қайшылығы қажетті дәлелденген теорияны құра алмайды. Бұл құбылыс қазақ философиясының ежелгі дәуірден XII ғасырға дейінгі кезеңіне тән[1].

2) объективтілік пен субъективтілікті ең жоғары деңгейде ажырататын сана. Оның негізінде тұжырымдамаларды логикалық қолдану арқылы теория мен тұжырымдамалар жасалады. Яғни, айналадағы әлемнің, қоғамның және адамның дұрыс көріну белгісіне жету және мән беру дәрежесі артады. Бұл құбылыс XIV ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі қазақ философиясы тарихының кезеңін қамтиды.

3) теориялық және әдіснамалық қасиеттермен байытылған, классикалық жүйеге ие болған және әлемдік рухани байлықпен біріктірілген.

Алғы сөз ежелгі түркі жазбаларындағы философиялық ойлар

Қазақтардың ата-бабалары болып табылатын сақтар, ғұндар мен үйсіндердің шығу тегіндегі қайшылықтарға қарамастан, көшпенділіктің әмбебаптығы басымдыққа айналды. Дегенмен, жер иелерінің дүниетанымы әрқашан айтарлықтай әсер етті[4].

Әрине, ұлттық сананың өсуі, мәдениеттің жандануы 25 ғасырлық тарихы бар халықтың назарын рухани бастауларға аударды. Қазақ ата-бабаларының философиясынан дінге, Тәңірі культіне және сақтар, ғұндар мен үйсіндер мифологиясына дейін философиялық-дүниетанымдық мәселе отырықшы тайпалардың өмір салты мен бағыттарымен байланысты. Ол ежелгі түрік жазба мәдениетінің пайда болуымен танымал[2].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенов Қ.Ж. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақмиятты ой кешу үрдістері – А.: 1994
2. Алтаев Ж. Философия және мәдениеттану: оқу құралы – 2-ші басылымы – А.: 2001 – 272 б.
3. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында – Алматы
4. Нұрпейіс К. «Ұлттық рух» //Ақиқат, 2000, № 10, 3-9 б.
5. Қысқаша философия тарихы – А.: 1999 – 272 б.
6. ХХІ ғ. Ұлттық философияның көкжиегі көріне ме? //Ақиқат, 1998, №11, 12-20 б.
7. Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы – А.: 1996, 168 б.
8. Өмірәлиев Қ. VIII – XII ғ. Көне түрік әдеби ескерткіштері – А.: 1985
9. Тұрғынбаев Ә.Х. Философия тарихы – А.: 2001 – 378 б.

IT ЖӘНЕ SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ӘОЖ:004.27

ҚҰРЫЛЫС КОМПАНИЯСЫНЫҢ САТУ ҮРДІСІН БАСҚАРУДЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ

Адилова М.М., Умирзақ Қ.Г.

ЮКУ имени М.Ауэзова

Tashenev University, г.Шымкент

Ғылыми жетекшілері - **т.ғ.к., доцент Калбаева А.Т.,**

т.ғ.к., доцент Ботаева С.Б.

Қазіргі уақытта компьютерлік технологиялар халық шаруашылығының түрлі салаларында кеңінен қолданылуда. Оның ішінде коммерциялық қызмет саласында да бар. Қазіргі кәсіпорынның жұмысын компьютерлерді пайдаланбай елестету қиын. Қазір олар тек есептеу машиналары ғана емес, байланыс құралдары ретінде де пайдаланылады [1]. Бұл жеткізуші мен клиенттер арасындағы деректер алмасу жылдамдығы мен сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта компьютерлік техниканың дамуына байланысты көптеген процестерді автоматтандыру мүмкіндігі пайда болды. Екінші жағынан, ДБ және көрсетілетін қызметтер кешенінің қарқынды дамуына байланысты өңделетін ақпарат көлемі артты. Осыған байланысты Құрылыс компаниясының сату үрдісін басқарудың автоматтандырылған ақпараттық жүйесін құрудың объективті қажеттілігі туындады [2].

Нарықтағы бәсекелестік, біріншіден, нарықтағы талдаудың эффектілігінің жоғарылауына байланысты және сауда үрдістерінің және коммерциялық қызметтердің өсуіне байланысты заманауи технологиялардың қолданылуымен автоматтандыруды білдіреді [3].

Өзінің мекемесінде бизнес – үрдістердің автоматтандырылуын және қойылуын орындай отырып, және ұйымдастырылған ақпаратты ала отырып, мекеме өзінің пайдасын мейлінше өсіруге, сатылымды ұлғайтуға, инвестициялық жобаларды табысты орындауға бейім [4]. Коммерциялық қызметтің ішкі жүйесінің қолданылуы нақты есептерді дайындауға және мекеме қызметін есепке алудағы уақытты қысқартуға, оларды іске асырудағы өндірістік емес

шығындарды азайтуға, бухгалтерлік құжаттарды дайындаудағы қателіктердің пайда болуының мүмкіндігін болдырмауға мүмкіндік беріп және де тікелей экономикалық эффектіні береді [5].

Жұмысының мақсаты - құрылыс тауарларын көтермелеп жіберу қызметін автоматтандыру үшін ЖШС-нің сату үрдісін басқарудың автоматтандырылған ақпараттық жүйесін құру болып табылады [6]. Бұл автоматтандыру тауарлардың келіп түсуін есепке алу бойынша, тауарларды жүзеге асыруды есепке алу операцияларын қамтиды, сондай-ақ талдау үшін тауардың сатылуы мен келу статистикасын қарап шығу мүмкіндігі бар. Берілген АЖО қолдану нақты есепті дайындауға, ұйым қызметін есепке алуда қажет ететін уақытты үнемдейді, оларды жүзеге асыруда өндірістік емес шығындарды азайтады, бухгалтерлік құжаттарды дайындауда қателердің болу мүмкіндігін болдырмайды, бұл деген тікелей экономикалық әсер береді. Құрылатын бағдарламаны іске асыруды жасалған кестелер, есеп берулер құжатайналым әрекетін жоғарылатады, коллективті жұмыс мүмкіндігін жақсартады, ақпаратты өңдеу жылдамдығын жоғарылатады, ұйымдардағы күрделі коммерциялық ақпаратты графикалық көрнекілікпен көрсетуге мүмкіндік береді, бұл АЖО қолданудың тиімді екендігін дәлелдейді.

Бағдарлама сатылымға қатысы бар ақпараттарды қолдау, енгізу, сақтау үшін арналған.

Бағдарлама келесі есептерді шешу қажет:

- Өңделетін бағдарлама тауардың келіп түсу және жүзеге асырудың сандық және соммалық есепке алуын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бағдарлама алынған ақпаратты өңдеуді қамтамасыз етеді және ыңғайлы түрде монитор экранында нәтижені көрсетуге, сату және жүзеге асыру кітапшасын құру үшін нәтижелерді жинақтау немесе келесі талдау үшін және баспаға берілген мәліметтерді құруды қамтамасыз етеді.

- Өңделетін бағдарлама басқарудың сапасы мен әсерін жоғарылатуға мүмкіндік береді, қабылданатын шешімнің нақты және жылдам орындау, қағаз жұмыстары көлемін қысқарту, есепке алу жұмысшыларының еңбек өнімділігін арттыру. Бағдарлама дүкендердегі сауда қызметін автоматтандыру үшін және басқа да жеке сауда орындары үшін арналған, оның ішінде сауда желісіне біріккендер және олар келесі талаптарға жауап беруі қажет:

1) Файлдарды толтыру кезінде сәйкес анықтамалықтардан мәліметтерді автоматты енгізу режимін қарастыру;

2) Тауарлар анықтамасын, клиенттер анықтамасын, және т.б. жүргізу;

3) Анықтама жұмысында мәліметтер қорының стандартты операцияларын ескеру: сақтау, қарап шығу, қосу, өзгерту, сақтау және әрекетті болдырмау;

4) Есепті басып шығару режимін принтердің стандартты баптамасын қарап шығу қажет;

5) Бағдарламада батырма бойынша, мәзір командалары, сілтемелер, белгілер бойынша навигацияны қамтамасыз ету;

6) Хабарламаларды, көмек беруді шығаруда пайдаланушының қате әрекетін бақылау;

7) Бағдарлама пайдаланушысын тіркеу, аты мен паролін енгізу арқылы;

8) Қажетті немесе таңдап алынған мәліметтерді баспаға шығару;

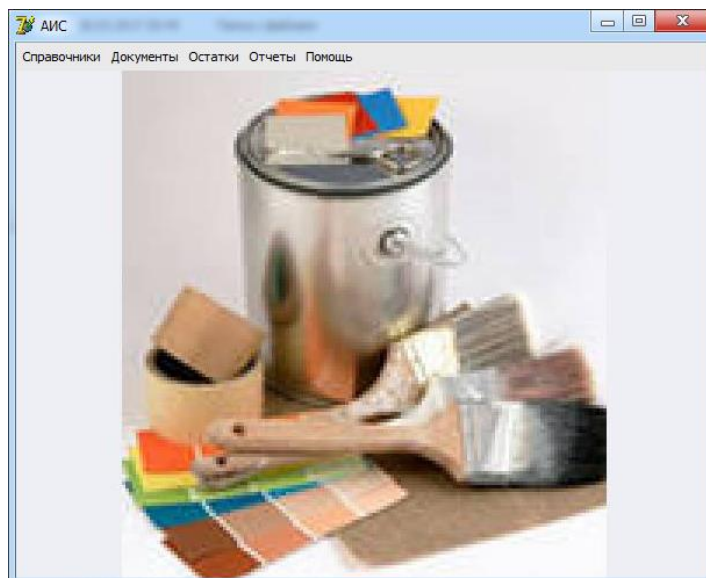
9) Ақпараттар тізімін көрнекі түрде есеп беруді ұйымдастыру;

Бағдарлама интерфейсі ыңғайлы және түсінікті болуы қажет.

Құрылыс компаниясының сату үрдісін басқарудың автоматтандырылған ақпараттық жүйесін құруүлгісінде сату үрдісін басқарудың дамыту технологиясы қарастырылды. Бағдарламаны іске қосқанда сізді сұхбат терезе қарсы алады. Парольды дұрыс енгізсе бағдарламаның бас терезесі қосылады, 1-суретте көрсетілген. 2-суретте Анықтамалық – тауарлар МҚ көрсетілген.

Бағдарлама мәзірі келесі жапсырмалармен көрсетілген:

1. Анықтамалықтар
2. Құжаттар
3. Қалдығы
4. Есеп беру
5. Көмек

Сурет 1. Бас терезе

Код группы	Код товара	Название	Количество	Цена (KZT)	Единицы	Склад (код)
101	988	Олепгия акварель	150	200	шт	1
101	2039	Олепгия ангалия	150	250	шт	1
101	2610	керебид	150	280	шт	1
102	728	Лакинат	150	100	шт	1
102	2612	Клей	100	100	шт	1
103	9057	Казель	100	300	шт	2
103	2989	Панели ПВХ	100	300	шт	1
103	857	Керамогранит	100	320	шт	2
103	9738	Цемент	80	260	шт	2
103	18093	Песок	100	220	шт	2
104	2830	Поголки	80	195	шт	2

Поиск
 по коду товара
 по наименоваю
 по коду склада

Сортировка
 по коду группы
 по коду товара
 по наименованию
Фильтрация - Код группы

Сурет 2. Анықтамалық – тауарлар

Бұл анықтамалықтарда тауарлар жөнінде ақпараттары бар мәліметтер қоры кестесінен тұрады:

- топтар коды
- тауар коды
- атауы
- саны
- бағасы
- бірліктер
- қойма (код)

Төменде берілген қормен жұмыс жасау операциялары көрсетілген:

1. Іздеу:

- Тауар коды бойынша
- Атауы бойынша
- Қойма коды бойынша

2. Сорттау:

- топ коды бойынша
- тауар коды бойынша
- атауы бойынша

Атқарылған жұмыс нәтижесінде компания тауарларын есепке алу және сату ішкі жүйесі әзірленді, соның арқасында қойма операцияларын есепке алу және тауарды сату бойынша жұмыста жұмыс істейтін қызметкерлер санының төмендеуі мүмкін болды, жедел есепке алудың стандартты операцияларын жүргізу кезінде жіберілген қателер саны айтарлықтай азайды

Көптеген анықтамалықтарды пайдалана отырып, достық, пысықталған интерфейсті пайдалана отырып, мамандардың жұмыс жылдамдығы артты және олардың шаршағандығы төмендеді.

Әдебиеттер

1. Кравченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности в торговле.– Минск: «Высшая школа», 2015. -212 с.
2. Андерсен Б. Бизнес-процессы. Инструменты совершенствования /Пер. с англ. С.В. Ариничева /Науч. ред. Ю.П. Адлер. - М.: РИА Стандарты и качество, 2013. -272 с.
3. Баринов В.А., Харченко В.Л. Стратегический менеджмент: учебное пособие / В.А. Баринов - М.: ИНФРА-М, 2012. - 285 с.
4. Репин В. Бизнес-процессы. Моделирование, внедрение, управление. - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. -512 с.
5. Козырев А.А. Информационные технологии в экономике и управлении: Учебник. - СПб.: Издательство Михайлова, 2014, 296 с.
6. Смирнова Г.Н., Сорокин А.А., Тельнов Ю.Ф. Проектирование экономических информационных систем: Учебник для вузов. – М: Финансы и статистика, 2013. -185 с.

ӘОЖ 004

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУ

Аманкелді А.Н.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші- **ф-м.ғ.к., доцент Ахметова С.Т.**

Адамзат үздіксіз ұмтылып отырған ақпараттық қоғам ақпараттың мәртебесін түбегейлі өзгертіп, оның оң ресурс ретіндегі әлеуетін кеңейтіп, оның күрт теріс мүмкіндіктерін ашып көрсетуде. Ақпарат әрқашан адамды қоршап келген, сондықтан кез келген қоғамды ақпараттық деп санауға болады. Дегенмен, адамзат дамуының стратегиялық ресурсы ретінде ақпаратты зерттеу оның сенімді және өзекті, жаңа және ескірген болуы мүмкін екенін, бірақ таза күйінде берілуге, қабылдауға немесе сақтауға болмайтынын, кез келген ақпараттың өзінің тасымалдаушысы бар екенін көрсетті және ақпарат болып табылады. байланыс арналары арқылы беріледі. Неғұрлым жалпылама түрде ақпарат – бұл қарым-қатынас процесінде материалдық дүние фактілерінің көрінісі ретінде адам немесе арнайы құрылғылармен қабылданатын, олардың берілу формасына қарамастан ақпарат. Демек, жеке адамды да, қоғамды да ақпараттық әсерге ұшырата отырып, мемлекетті басқаруға болады. Найтан Майер Ротшильдтің «ақпаратқа иелік ететін, әлемді иеленеді» деген белгілі өрнек кез келген мәселе бойынша ең көп ақпаратқа иелік ететіндер коммуникация механизмдерін қалай деформациялай алатынын, қоғамның негізгі жүйелерінің жұмыс істеу механизмдерін тұрақсыздандыратынын көрсетеді. Жеке тұлғаның ақпараттық компонентін жүзеге асыру мүмкіндігінен айырады. Сондықтан қазіргі қоғамда ақпараттық қауіпсіздік, оның

тұтастығын, сенімділігі мен қолжетімділігін қамтамасыз ету мәселесі бірінші орынға шығып отыр. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мемлекет еліміздің ақпараттық кеңістігіне төнетін ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерге қарсы тұрақты түрде күресіп келеді. Нәтижесінде ақпараттық қауіпсіздіктің негізгі қағидаттары мен негізгі шаралары тұжырымдалды, олар мыналарды қамтамасыз етуі тиіс:

- деректердің тұтастығы – ақпаратты жоғалтуға, сондай-ақ мәліметтерді рұқсатсыз құруға немесе жоюға әкелетін ақаулардан қорғау; – ақпараттың құпиялылығы және сонымен бірге оның барлық авторизацияланған пайдаланушылар үшін қолжетімділігі. Осы принциптерді жүзеге асыру барысында мемлекеттер ықтимал бұзушылықтар үшін ең осал аймақтарды анықтады: банктік және қаржылық институттар, ақпараттық желілер, мемлекеттік басқару жүйелері, қорғаныс және арнайы құрылымдар. Мемлекеттің бұл құрылымдары елдің егемендігін қамтамасыз ететіндіктен арнайы қауіпсіздік шараларын талап етеді. Ақпаратты қорғаудың негізгі шаралары ретінде деректерді шифрлаумен файлдық жүйелерді пайдалануға дейін ақпаратты шифрлау құралдары қолданылады. Ақпараттық қауіпсіздікті бұзуды анықтаудың заманауи жүйелеріне виртуалдандыру жүйелері, антивирустық қорғаныс жүйесі орнатылған құм жәшіктері және қауіп-қатер туралы ақпаратты басқару жүйелері кіреді. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі басты мәселе ақпараттың өзін қорғау болып табылады. Мемлекет ақпаратты қорғауды заңнамалық деңгейде қамтамасыз етеді, бірақ ол бізді адами фактордан қорғай алмайды. Жұмыс авторлары киберқылмыскерлердің шабуылдар жасау тәсілдеріндегі өзгерістерді атап өтеді: – ұйым қызметкерлеріне зиянды қосымшасы бар хаттарды жіберу; – интернет-ресурстар арқылы зиянды бағдарламаларды тарату; – кеңсеге физикалық ену; - сыртқы периметр арқылы ұйымның корпоративтік желісіне ену - жеткізу тізбегіне ену түріндегі жаңа күрделі әдіспен толықтырылады. Бірақ адамдар туралы ақпаратты қорғау мәселесі неғұрлым маңызды болып саналады - жеке деректер мен жеке ақпарат. Бұлтты қызметтерді, көп жағдайда шетелдіктерді пайдалану сәні пайдаланушы ақпаратының физикалық түрде шетелдік корпорациялардың серверлерінде сақталуына және кез келген коммерциялық және өндірістік құпиялардың, әскери құпиялардың іс жүзінде қорғалмаған күйінде қалуына әкеледі. Ақпаратты қорғау – қауіпсіздік кепілі, мемлекеттің міндеті. Бірақ пайдаланушылар да, кәсіпорындар да ақпараттық қауіпсіздікті жақсарту және ақпаратты қорғау шараларын қолдана алады. Бұл үшін жеткілікті қарапайым, бірақ тиімді шаралар қолданылады: бизнес-жүйелерде маңызды өкілеттіктерді шектеу жүйесін құру, ең төменгі жеткілікті деңгейден асатын ақпараттық ресурстарға қолжетімділікті шектеу. Бірақ ақпараттық қауіпсіздік саласындағы табысқа тек тиісті басшылықты (әкімшілік деңгей), компанияның қызметкерлерді ақпараттық қауіпсіздікті жақсарту қажеттілігіне сендіру бойынша күш-жігерін (процедуралық деңгей), заңнаманы құру мен мемлекеттік бақылауды біріктіретін кешенді тәсілмен ғана жеткізуге болады. Ақпараттық қауіпсіздік деңгейінен (заңнамалық деңгейде) және отандық бағдарламалық және ақпараттық технологияларды пайдалану (бағдарламалық қамтамасыз ету және аппараттық қамтамасыз ету деңгейі). Дәстүрлі шараларды – желілік шешімдерді бейімдеу, жедел ақпаратты жинау сапасын арттыру, қауіптерді модельдеу, жауапкершілікті арттыру, сонымен қатар «қауіпсіз периметрдің» шекарасын кеңейтіп, нақты уақыт режимінде ақпаратты тиімді және қауіпсіз пайдалану үшін жағдай жасайды.

Әдебиеттер

1. Что такое Информация? Значение слова Информация в философском словаре.[Электронный ресурс]. URL: <http://diclist.ru/slovar/filosofskiy/l/informatsija.html> (дата обращения: 18.03.2016).
2. Белов Е. Б., Лось В. П. Основы информационной безопасности. М. : Горячая линия : Телеком, 2006.
3. Мельников В. П., Клейменов С. А., Петраков А. М. Информационная безопасность и защита информации. 3-е изд. М. : Академия, 2008.
4. Абашев А., Жедрин И., Акулов В. Глобальные тенденции рынка информационной безопасности // Information Security/ Информационная безопасность. 2015. № 5. С. 16–17.

ПОЛЬША КЕРІ ЖАЗУЫ АЛГОРИТІМІН САРАПТАУ

Аманкелді Е.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғылым магистрі Бикөбеков Е.С.

Бұл мақалада, енгізілетін теңдеу мәтіндік айнымалы түрінде енгізілетіндігін ескеру керек. Теңдеудегі арифметикалық амалдар типі мәтіндік типтен операторларға ауысу керек, ал айнымалыларға арифметикалық амалдар қолданылуы керек. Яғни, енгізілген мәліметтермен арифметикалық амалдар жасалынуы үшін жасалынаты типтер ауысуы (трансляция) болуы тиіс.

Арифметикалық амалдарды трансляциялау дегеніміз типі мәтіндік болатын арифметикалық теңдеуді программа кодында арифметикалық амалдар теңдеуіне айналдыру. Оны польша кері жазуы әдісі деп атайды. Себебі бұл әдісті польша ғалымы Лукесев ұсынған. Сонымен қатар, бұл бағытта зерттеу жүргізген ғалымдар А.Я. Архангельский, Стив Тейксейра, Ксавье Пачеко, Марко Кэнту еңбектері біздің жұмысымызға арқау болады [1, 2, 3, 4].

Арифметикалық амалдар жазылған сөйлемді сараптау кезінде арифметикалық амалдар орындайтын, кері польша жазуы құрылады _ басқарушы командалардың массиві. Айталық, “ $\sin(F+B*C)+D$ ” жазуын өңдеу керек болсын делік. Ия, бұл жазу үшін әр арифметикалық амалды сипаттайтын символға қатысты команда беру керек. Сонда ғана жазуымыз теңдеуге айналады. Сонымен жоғарыдағы жазуды теңдеуге айналдырған кезімізде нәтижесінде мынадай амалдар орындалу қажет:

1. $x = B \cdot C$
2. $y = A + x$
3. $z = \sin(y)$
4. $z + D$

Кері польша жазуы әдісі орындалғанда осындай нәтиже алынады. Егер кері польша жазуын жүзеге асырсақ, алынған теңдеулерді келесі қадамдар жаса отырып шешеміз. Есептеу барысындағы алынған, аралық нәтижелер сақталатын стек (жадтағы өлшемі 4 байтқа тең орын) құрылады. Көп жағдайда польша жазуы келесі үш типтегі командаларды орындайды:

$k1(x)$: x болып табылатын санды таңдап, оны стектің бас жағына орналастыру.

$k2(0)$: 0 операциясын стек басындағы бірнемесе бірнеше сандар үшін орындау. Операндалар орнына операция нәтижесін орнатып, операндаларды өшіріп тастау.

$k3(F)$: Көрсетілген F функциясын соңғысын немесе стектегі екі санды аргумент ете отырып орындау.

Енді осы айтылғандар іс жүзінде қалай болады екен. Бұл мысалды жүзеге асыру барысында кері польша жазуы 1 кестеде көрсетілгендей қадамдар орындай отырып жүзеге асады. Кестедегі екінші және үшінші бағаналарда операция орындағандар алдындағы және орындалғаннан кейінгі жай күйі көрсетілген.

1 кесте.

Команда	Команда орындалар алдындағы стектің күйі	Команда орындалғаннан кейінгі стектің күйі
k1(A)	Бос	A
k1(B)	A	A B
k1(C)	A B	A B C
k2(*)	A B C	A $x = B \cdot C$
k2(+)	A x	$y = A + x$
k3(sin)	y	$z = \sin(y)$
k1(D)	z	z D
k2(+)	z D	$z + D$

Енді операциялардың орындалу ретін ескере отырып кері польша жазуының алгоритмін қарастырайық.

Алгоритмде польша жазуы ендірілетін массив (оны біз PZ деп атаймыз) және стек (оны біз trsteck деп атаймыз) пайдаланылады. Арифметикалық амал жазылған жазудан, кезегімен лексемалар оқыла бастайды: сан немесе айнымалы, функция немесе операция символы. Бұл лексеманы L деп белгілейміз. Өңделген лексеманы біз trsteck стекінде сақтаймыз (оны біз C деп белгілейміз). Екі лексеманы салыстырғанда төменде көрсетілген процедуралардың бірі орындалуы мүмкін:

Proc 0. L –дегі айнымалы немесе константа мәнін жадқа сақтау. PZ –тің соңына k1(L) командасын енгізу. Жазудан келесі лексеманы оқу.

Proc 1. L –ді trsteck-тің бас жағына орналастыру. Келесі лексеманы оқу.

Proc 2. PZ –тің соңына k2(C) немесе k3(C) командаларын енгізу егер C лексемасы trsteck стегінің төбесінде операция ма немесе функцияның аты ма болса. C –ті trsteck –тен өшіру. L –ді trsteck –тің бас жағына орнату. Жазудан келесі лексеманы оқу.

Proc 3. PZ –тің соңына k2(C) немесе k3(C) командаларын орнату егер C лексемасы trsteck стегінің төбесінде операция ма немесе функцияның аты ма болса. Trsteck –тен C лексемасын өшіру. Егер O функция болмаса онда осы лексемамен орындалған әрекетті келесі лексемаға да қайталау.

Proc 4. Trsteck –тен C лексемасын өшіру. Егер стектің басында функция бар болса, онда сәйкес команданы PZ –тің соңына орнату және функцияны стектен өшіру. Жазудан келесі лексеманы оқу (бұл процедура егер жақша жабылатын болса ғана орындалады).

Жазудың қай лексемасына жоғарыда айтылған процедураның қайсысы орындалатындығы 1 кестеде көрсетілген. Мұнда L –дің тұсындағы белгілер (бағана

бойынша) енгізілген лексеманы көрсетеді, ал C –тің тұсындағы белгілер (қатар бойынша) trsteck басында лексеманы көрсетеді.

2 кесте.

С Л	басы	(\pm	*	/	^	Функция
жазудың соңы	соңы	Proc 3	Proc 3	Proc 3	Proc 3	Proc 3	Қате
(Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1
+,-	Proc 1	Proc 1	Proc 2	Proc 3	Proc 3	Proc 3	Қате
*, /	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 2	Proc 3	Proc 3	Қате
^	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 2	Қате
функция	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Proc 1	Қате
)	қате	Proc 4	Proc 3	Proc 3	Proc 3	Proc 3	Proc 3
константа, айнымалы	Proc 0	Proc 0	Proc 0	Proc 0	Proc 0	Proc 0	Proc 0

2 кестеде көрсетілген процедуралар келесі ережелерге сәйкес таңдалады. Егер айнымалы идентификаторы кездессе немесе қандай да бір сан кездессе онда оған жадтан орын бөлінеді. Егер қандай да бір операция кездессе бірақ trsteck –тегі сақтаулы мәлімет бастапқы мәлімет немесе ашылған жақша болса онда польша жазуына келесі команданы енгізу әлі ерте, өйткені операцияның екендігі операндасы әлі енгізілмеген. Сондықтан бұл операцияның белгісі trsteck –тің қосымша орындарында сақтала тұрады. Бірақ сақтар алдында trsteck –тегі сақтаулы тұрған мәлімет тексеріледі. Егер алғашқы сақталған операцияның приоритеті төмен болса, онда ол стекте қалуы тиіс себебі ол өз кезегінде орындалуы қажет. Оның артынан кейінгі операция сақталады. Мұны жүзеге асыратын процедура Proc 1. Егер алғашқы операцияның приоритеті кейінгімен бірдей болса, онда алғашқы команда бірінші орындалады себебі приоритеттері бірдей операциялар үшін командалардың орындалу реті солдан оңға қарай. Сондықтан сәйкесінше алғашқы операция польша жазуына енгізіледі де, ал кейінгісі стекке жазылады. Мұны Proc 2 процедурасы орындайды. Егер алғашқы операцияның приоритеті кейінгіден жоғары болса, ол кезде де ол бірінші болып орындалады. Сондықтан оған сәйкес команда польша жазуына енгізіледі. Алайда оның алдында орындалуға тиісті командалар стекте сақтаулы болуы мүмкін. Сондықтан алдыңғы операцияны стектен өшіргеннен кейін стекті тексері әрекеті орындалады. Мұны Proc 3 процедурасы жүзеге асырады. Осылайша стекте сақтаулы операциялар орындалады егер жабушы жақша немесе жазу аяқталса. Бұл ауысулар 2 кестеде сипатталған.

Жобалау бөлімінде келтірілген польша жазуының нақты мысалда жүзеге асуын байқап көрейік. Арифметикалық амал түрінде жазылған жазулы $\sin(A + B \cdot C) + D$ болсын. Бұл жазуды трансляциялау процессі 3 кестеде көрсетілген. Бірінші бағанада жазуды оқу барысында кездесетін лексеманы көрсетеді. Екінші бағанада орындалатын процедуралар. Үшінші бағанада процедура орындалғаннан кейінгі trsteck –тегі мәліметтер көрсетіледі.

Төртінші бағанада жинақталған, польша жазуы көрсетілген. 1 кестемен салыстыра отырып алгоритм жұмысын тексере аласыз.

3 кесте.

Кездесетін лексема	Процедура	Стек	Польша жазуы
Басы		0	Бос
sin	Proc 1	0, sin	Бос
(Proc 1	0, sin, (Бос
A	Proc 0	0, sin, (k1(A)
+	Proc 1	0, sin, (, +	k1(A)
B	Proc 0	0, sin, (, +	k1(A), k1(B)
*	Proc 1	0, sin, (, +, *	k1(A), k1(B)
C	Proc 0	0, sin, (, +, *	k1(A), k1(B), k1(C)
)	Proc 3	0, sin, (, +	k1(A), k1(B), k1(C), k2(*)
)	Proc 3	0, sin, (k1(A), k1(B), k1(C), k2(*) , k2(+)
)	Proc 4	0	k1(A), k1(B), k1(C), k2(*) , k2(+), k3(sin)
+	Proc 1	0, +	k1(A), k1(B), k1(C), k2(*) , k2(+), k3(sin)
D	Proc 0	0, +	k1(A), k1(B), k1(C), k2(*) , k2(+), k3(sin) , k1(D)
Соңы	Proc 3	Соңы	k1(A), k1(B), k1(C), k2(*) , k2(+), k3(sin) , k1(D), k2(+)

Әдебиеттер:

1. А.Я. Архангельский. «Приемы программирования в Delphi». Бином. – 2004. 816 бет.
2. А.Я. Архангельский. «Приемы программирования в Delphi на основе VCL». Бином. – 2016. 944 бет.
3. Стив Тейксейра, Ксавье Пачеко. «Delphi 5 руководство разработчика», 1 том, Масква, Санкт - Петербург, Киев. –2000. 1120 бет.
4. Марко Кэнту. «DELPHI7 для профессионалов». Питер. –2004ж. 1470 бет.

МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАР ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Амирова А.К.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-магистр,аға оқыушы Қалдарханова С.М.

1 Мобильді қосымша дегеніміз не?

Мобильді қосымша – смартфондар мен планшеттік компьютерлер сияқты мобильді құрылғыларда жұмыс істеуге арналған бағдарламалық құрал. Бұл соңғы технологиялық жаңалықтардың нәтижесі. Мобильді қосымшалар медиа, ақпараттық технологиялар, интернет және озық технологиялардың конвергенциясы арқасында пайда болды. Сонымен қатар, көптеген жылдар бойы мобильді телекоммуникацияны мобильді құрылғылар өндірушілері, мобильді қызмет провайдерлері, қосымшаларды әзірлеушілер және ақпараттық технологиялар (АТ) және ақпараттық жүйелер (АЖ) саласындағы көптеген зерттеушілер зерттеп келеді. Дегенмен, зерттеу үшін ең қызықты сала мобильді қосымшалардың эволюциясы болып табылады.

1.1 Мобильді қосымшалардағы транзакциялар

Мобильді құрылғылар мен смартфондар әлі де технологиялық қауымдастықта жаңа идеялар ретінде қарастырылуы мүмкін. Дербес компьютерлер мен ноутбуктермен салыстырғанда, қарапайым мобильді смартфондардың пайда болғанына бірнеше жыл болды. Бұл онлайн мобильді төлемдер бойынша қызықты талқылау аймағына әкеледі. Барған сайын цифрлық әлемде ақшаның да үлгі болатыны таңқаларлық емес. Соңғы үрдістер мобильді әмияндарда сақталған цифрлық ақшалар жақын арада физикалық қолма-қол ақшаны және тіпті несие карталарын алмастыратынын көрсетеді. Біз көптеген өнімдерді сатып аламыз және қызметтері осы күндері біздің ноутбуктер мен мобильді құрылғылар арқылы онлайн. Бұл процесті банктік шоттармен және PayPal сияқты онлайн төлем процессорларымен байланыстыру оңай. SMS төлемдері қазіргі уақытта ұялы телефондарды тауарларға, қызметтерге ақы төлеу немесе тіпті адамдардан адамға төлемдер жасау үшін пайдаланудың ең танымал әдістерінің бірі болып табылады. SMS төлемдерін жасау үшін пайдаланушыға SMS мүмкіндігі бар телефон ғана қажет. Сондықтан көптеген сарапшылар SMS төлемдерінің қарапайымдылығына байланысты мобильді төлемдердің келешегі бар сала болып қала береді деп есептейді.

1.2 Мобильді қосымша арқылы қызмет көрсетудің нақты түрлері

Мобильді қосымша арқылы жасалуы мүмкін қызметтердің төрт нақты түрі бар.

- Браузерге кіру: біз жергілікті браузер арқылы қолданатын қосымшалар. Мысалы, m.yahoo.com, www.google.com, m.redbus.in, т.б.

- Гибридті қосымшалар – Веб: құрылғыңызға қосымшаны орнату керек; нақты қосымшаның функциясы Интернетті қажет етеді. Мысалы, Әлеуметтік желі қосымшалары (Facebook, Twitter), Instant Messenger (Skype), E-commerce (Flipkart), Интернет жылдамдығын тексеру (Speedtest) және т.б.

- Гибридті қосымшалар – Аралас: қосымшаны құрылғыңызға орнатуыңыз керек және қосымшаның функциясы Интернетті қажет етуі мүмкін. Мысалы, жалғыз ойнауға немесе әртүрлі ойыншылармен (көп ойыншы) ойнау үшін желіге кіруге арналған кейбір ойындар бар. Бұл санатқа достарыңызбен немесе дәрігеріңізбен интернет арқылы бөлісу үшін денсаулығыңыздың жазбасын сақтауға болатын медициналық қосымшалар да кіреді.

- Жергілікті қосымшалар: құрылғыда орнатылған қосымшалар. Мысалы, еске салғыштар, ойындар және т.б.

1.3 Мобильді қосымшаны құруға арналған бағдарламалық қамтама түрлері

Шағын инвестиция арқылы мобильді сайтты немесе қосымшаны төменде тізімделген платформалардың бірін пайдаланып жасауға және басқаруға болады:

- Appery.io.
- Мобильді жол.
- TheAppbuilder.
- Жақсы шаштараз.
- Appy Pie.
- AppMachine.
- Ойынсалаты.
- BiznessApps.
- AppMakr.
- ShoutEm.

2 Мобильді қосымшаның мақсаттары

Мобильді қосымшаны әзірлеу мақсаты - пайдаланушылардың максималды саны қосымшаларды максималды уақыт ішінде пайдаланатын жағдайларды қамтамасыз ету. Бұл әзірленген қолданба бүкіл әлем бойынша максималды пайдаланушыларға ұнауы үшін тиісті сапа мен мақсатқа ие болуы керек дегенді білдіреді. Осыған байланысты қосымшалар келесі талаптарға сай болуы керек:

- Пайдаланушылардың мақсаттарына сәйкестік.
- Пайдаланушылардың көпшілігіне қол жеткізу мүмкіндігі.
- Қауіпсіз болу мүмкіндігі.
- Пайдалануға ыңғайлы болу.
- Үздіксіз жетілдіруді және қатысуды қолдау.

3 Мобильді қосымшалар және мобильді технологияларды дамыту

3.1 Қосымшалар қоғамның дамуына қалай ықпал етеді?

Мобильді қосымшалар келесі мәселелерді шешуге ықпал ете отырып, қоғамның дамуына ықпал ете алады:

- Бос жұмыс орындарын жылдам іздеу.
- Жылдам байланыс.
- Шығындарды айтарлықтай үнемдеу.
- Уақытты үнемдеу және өнімділікті арттыру.
- Компьютерді аз пайдалану себебінен қуатты аз тұтыну.
- Дамушы елдердегі АТ-инфрақұрылымын жетілдіру.
- Ойын-сауық.

3.2 Мобильді қосымшалардың буындары

Тұтқаны өндірушілер бірінші буынның ұялы телефондарын әзірледі және әзірледі. Бәсекелестік қызу өтіп, коммерциялық құпиялар сақталды. Олар өз телефондарының құпиясын ашқысы келмеді, сондықтан олар телефонның бағдарламалық құралын өз ішінде әзірледі. Осы кезеңде алғашқы «уақыт жоғалту» ойындары пайда бола бастады. Nokia өзінің ең алғашқы телефондарына (1970 ж.) Snake бейне ойынын қоюмен танымал болды. Осындай нәрселердің салдарынан адамдар қарым-қатынасқа деген көзқарасын өзгерте бастады. Ұялы телефондардың бағасы төмендеп, батареялары жақсарған кезде, көп адамдар ыңғайлы құрылғыларды алып жүре бастады.

3.3 Мобильді қосымшалар не үшін қажет?

Қазіргі уақытта адамдардың 80% дерлік мобильді құрылғылар арқылы желіде. Бұл адамдардың көпшілігі мобильді қосымшаларды жақсы көреді, өйткені олар пайдалану оңай және тапсырмаларды бірден орындайды. Кино билеттерін брондау, спорт ұпайларын тексеру, сатып алу және сату немесе басқа да осыған ұқсас күнделікті әрекеттер сияқты оңай тапсырмаларды шешу кезінде пайдаланушылар мобильді қолданбаға сенімдірек болады. Бұл тапсырмаларды бір рет басу арқылы шешуге болады. Қосымшалар дүкенінде қолжетімді

мобильді қосымшаның келулерді бизнеске айналдыру мүмкіндігі көбірек. Бұл сату қарқынын арттыруға көмектеседі.

4 Мобильді қосымша эволюциясының артықшылықтары, кемшіліктері және қиындықтары

4.1 Мобильді қосымшалардың артықшылықтары

Мобильді қосымшалар пайдаланушыларға ноутбуктер арқылы жиі қолжетімді Интернет қызметтеріне қосылу арқылы көмектеседі. Адамдар, әсіресе жастар

Дүниежүзілік желіні шолу үшін мобильді құрылғыларын үнемі пайдаланып отырады және егер сіз ол жерде болмасаңыз, сіз мүмкіндіктерді жіберіп аласыз. Мобильді қосымшаның үш негізгі артықшылығы бар:

- Қосымшалар сіздің бизнесіңіз туралы үнемі еске салады.

Мобильді қосымшалар сіздің көрінуіңізді арттыру арқылы брендіңізді нығайтады.

Браузер бетбелгісіне қарағанда бизнес телефонда көбірек болады, өйткені ол әрқашан телефон экранында көрінеді. Бұл тұтынушылармен адалдықты арттыруға көмектеседі.

Өйткені, сіздің бизнесіңіз әрқашан олардың айналасында.

- Қосымшалар тұтынушылардың қатысуын арттырады.

Тұтынушылар мобильді қосымшаларға қоңырау шалуда, себебі олар оларға жылдам қосылады.

Олар жиі қалайтын немесе қажет ететін бизнес. Кәсіпорындар жақсарту үшін қосымшаларды пайдалануда олардың процестерін және тұтынушылардың қолжетімділік деңгейін жоғарылатады. Мобильді қосымшалар тұтынушылармен оңай байланысу және өзара әрекеттесу болып табылады, бұл оны құнды етеді.

заманауи бизнес үшін құрал.

- Қосымшалар шығындарды азайтады.

Қосымшалар SMS хабарламалары мен қағаз ақпараттық бюллетеньдердің құнын азайтады. Олар жеңілдетеді

тұтынушылармен қауіпсіз, лезде және тікелей хабар алмасу арқылы байланыс.

Қосымшалар

ақпараттық сұраныстар мен телефон қоңыраулары арқылы қызметкерлердің жұмыс жүктемесін азайту.

4.2 Мобильді қосымшалардың кемшіліктері

Мобильді қосымшалар қоғамға да біршама жағымсыз әсер етуі мүмкін. Ол келесі аспектілерді қамтиды: • Жасөспірімдерге Интернет негізіндегі көптеген мобильді қосымшалар қол жетімді болса, олар Facebook, Skype, YouTube және т.б. қолдану арқылы уақытты босқа өткізеді. Жастар Интернет ойындарын немесе сәйкес емес қосымшаларды пайдалану қаупіне ұшырайды. • Адамдардың көпшілігі мобильді құрылғыларды барлық жерде, соның ішінде автобустарды, пойыздарды, кеңселерді, колледждерді, университеттерді пайдаланады. Бұл басқа адамдарға кедергі келтіруі мүмкін. • Мобильді қосымшаларды жиі пайдалану адам денсаулығына зиян.

4.3 Мобильді қосымшалардың қиындықтары

Ең үлкен қиындықтардың бірі қосымшаны адамдар жүктеп алғысы келетіндей етіп көрсету болып табылады. Егер қолданба қосымшалар дүкенінде санат бойынша үздік 50-100 қосымшаның қатарына кірмесе, адамдар оны жүктеп ала алмайды. Мобильді қосымшалардың ең үлкен қиындықтарының бірі олардың платформа мүмкіндіктері мен шектеулері болып табылады. Мобильді қосымшалардың қызықты ыңғайлылығынан басқа, оларда платформамен және шектеулермен байланысты проблемалар бар. Негізгі мәселелердің тізімін қарастырайық:

• Шағын экран өлшемі. Мобильді платформада жұмыс үстеліндегі компьютер экранындағыдай мәтін мен графиканы көру қиын немесе мүмкін емес.

• Терезелердің болмауы. Біз жұмыс үстелінде бір уақытта көптеген терезелерді көре аламыз. Дегенмен, оны мобильді платформада жүзеге асыру екіталай.

- Навигация. Мобильді құрылғылардың көпшілігінде меңзер сияқты тінтуір жоқ, сондықтан оның шарлау икемділігі шектеулі.
- Қолжетімді беттердің түрлері. Әдетте, мобильді платформалар файл пішімдерінің барлық түрлерін қолдамайды.
- Жылдамдық. Өңдеу жылдамдығы және мобильді платформалардың қосылу жылдамдығы баяу.

Хабарламалардың немесе электрондық поштаның өлшемі. Көптеген құрылғылар хабардағы немесе электрондық поштадағы таңбалардың шектеулі санын қолдайды.

- Құны. Ұялы телефондар, мобильді қосымшалар және Интернетке қосылу құны жоғары.

6 Қорытынды

Ұялы телефондар біздің әлемді толығымен өзгертті. Адамдар оларды демалыс, бизнес және білім алу үшін пайдаланады. Ұялы телефондар енді тек ұялы телефон емес. Адамдар оларға бейне чат, дауыстық қоңыраулар, интернетте серфинг, суретке түсу, ойын ойнау және т.б. үшін сенеді. Ұялы телефондар күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналды және біз ұялы телефонсыз өмірімізді елестете алмаймыз. Сонымен қатар, смартфондардың мүмкіндіктерінің көпшілігі олар ұсынатын қосымшаларға айналады. Бұл смартфондардың болашағын анықтауда өте маңызды. Қосымшалар смартфондарға қарапайым телефондарда жоқ қосымша мүмкіндіктер береді. Мұндай қосымшаларға қосымша фотосуреттерді бөлісу, ойын ойнау немесе интернет қызметі кіреді. Мобильді қосымшаның болашағы үшін мүмкіндіктері шексіз.

Әдебиеттер:

1. Елистратов В. С., Пименов П. А. Нейминг — Искусство называть: учебно- практ. пособие. М., 2014. 15 с.
2. Headwind Solutions / Разработка дизайна мобильных приложений URL: www.headwind.ru/razrabotka-dizayna-mobilnyh-prilozheniy.html / (дата обращения: 08.06.2018)
3. Новости мобильных приложений / Концепция приложения для заказа URL: apps4all.ru/post/02-27-15-kontseptsiya-prilozheniya-dlya-zakaza-taksi / (08.06.2018)
4. Mobile app. [Electronic resource] URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mobile_app
5. Nauka-Rastudent.Ru / Выбор инструментов для разработки мобильного приложения методом анализа иерархии Т.Саати URL: nauka-rastudent.ru/14/2419/ (дата обращения: 11.06.2018)

ӘӨЖ 978-601-315-131-1

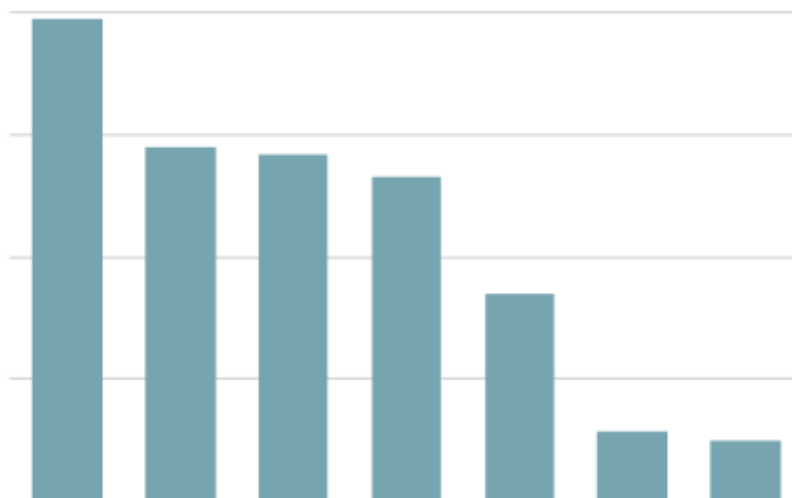
ЖАСТАРДЫҢ ЖАҢАЛЫҚТАР, ОЙЫН-САУЫҚ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ АҚПАРАТЫНЫҢ КӨЗДЕРІНЕ АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ ТАҢДАУЫ

Еген А.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – ғ.м. **Көлбай М.Н.**

Мақаланың басты мәселесі ұрпақ өкілдерінің қандай да бір бұқаралық ақпарат құралдарына жүгінуінің себептерін қалай бағалайтынына арналған. Респонденттерден БАҚ-ты қалай таңдағаны және не үшін таңдағаны туралы сұраққа жауаптың бір немесе бірнеше нұсқасын таңдау ұсынылды: "отбасылық дәстүр", "белгілі бір материал немесе ақпараттық жағдай", "достар мен таныстардың ұсыныстары", "БАҚ танымалдығы", "БАҚ-тың саяси

бағыты"немесе"дереккөзге жүгіну әдеті". Сондай-ақ респонденттер: өз жауаптарын ұсына алды. (1 график).

Белгілі бір достар мен БАҚ дереккөзге БАҚ-тың басқа отбасылық материал таныстардың танымал жүгіну саяси дәстүр ұсыныстары дығы әдеті бағыты

График 1. Ақпарат көзі ретінде бұқаралық ақпарат құралын таңдау

Респонденттердің көпшілігі белгілі бір материалға немесе ақпараттық себепке байланысты БАҚ таңдайды. Бұл дегеніміз, олар бірінші кезекте белгілі бір ақпарат көздеріне емес, контентке қарайды, дегенмен респонденттердің жартысы белсенді таңдау мен белгілі бір ақпарат арналарына жазылумен байланысты дереккөзге жүгіну әдеті бұқаралық ақпарат құралдарын таңдауда да маңызды рөл атқаратынын атап өтті. Осы немесе басқа бұқаралық ақпарат құралдарының респонденттердің назарына түсуінің тағы бір себебі-таныстардың ұсынысы немесе жалпы медианың танымалдығы. Респонденттердің азырақ бөлігін дереккөздің саяси бағыты алаңдатады.

Сондай-ақ респонденттер өз нұсқаларын ұсынды. Олардың кейбіреулері дереккөзді мұқият таңдауды көрсетеді: «БАҚ не көрсететінін талдай келе, қорытынды жасап, осы не басқа ақпарат құралдарын ұстану керек пе, соны таңдаймын», «дереккөзге сену», «объективтілік», «пікірлердің плюрализмі, «шындық», «дерек көзінің беделі» деген жауаптар таңдады. Жауаптардың тағы бір бөлігі бұқаралық ақпарат құралдарын таңдау технологиясымен шектелгенін көрсетеді: оларға бастысы интернет болса болды. Ең аз дауыс "отбасылық дәстүр" нұсқасы болды, ол респондентті ең алдымен сандық буын өкілдері арасында танымал емес дәстүрлі медианы тұтынуға бағыттайды.

Бұл бізге, соның ішінде респонденттердің пікірінше, БАҚ нені білдіретінін түсінуге көмектесті. Біз «БАҚ дегеніміз не?» деген сұрақты әдейі алып тастадық, себебі ол аббревиатураларды шешуді немесе сөз тіркесін қайталауды білдіретін. Бұқаралық ақпарат құралдарының респонденттері қандай ақпаратты алуды таңдайды деген нақты жауаптар әлдеқайда анық болды.

Жаңалықтар ақпараты деп біз жаһандық және жергілікті сипаттағы өзекті жаңалықтарды, ойын - сауық деп - бос уақытты өткізуге және бос уақытта тұтынуға арналған контентті, білім беру контенті депоқыту процесінде және өзін-өзі тәрбиелеу үшін пайдаланылатын көмекші материалдарды айтамыз. Бұл контекстте ақпаратты ұсыну нысаны (мәтін, аудио немесе бейне) өзекті емес болып көрінеді немесе ақпарат құралдарының түрімен анықталады.

Бастау үшін респонденттерге БАҚ-тың қандай да бір түрін пайдалану жиілігіне байланысты 1-ден 10-ға дейінгі балл қою ұсынылды (1кесте). Сандық буын өкілдері

арасында ең танымал ақпарат көзі интернет-БАҚ болды, бірақ оның көрсеткіші 6 балдан аспады, бұл жалпы бұқаралық ақпарат құралдарын тұтынудың төмен көрсеткішін көрсетеді. Екінші орында - теледидар (18% респондент ешқашан теледидар көрмейді), содан кейін баспа БАҚ пен радио болды, бірақ соңғысының орташа балы бірден жоғары, демек, респонденттер оларды өте сирек пайдаланады.

Кесте 1 - Сандық буын тұтынушылары арасында әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының танымалдылығының орташа көрсеткіші

Бұқаралық ақпарат құралдары	Респонденттердің арасында орташа танымалдылығы (0-10)
Интернет БАҚ	6
Радио	1,2
теледидар	3,6
Баспа БАҚ (газеттер, журналдар)	1,5

Одан әрі респонденттерге бұқаралық ақпарат құралдары арасында өздері пайдаланатын жаңалықтар ақпарат көзін таңдау ұсынылды (1 диаграмма). Көбісі интернет-БАҚ-ты жаңалықтардың негізгі көзі ретінде атап өтті, себебі:

–әрине, бұл, бір жағынан, жаңалықтарды тарату жылдамдығымен, сандық пайдаланушылардың сұраныстарына жауап береті нұсқаларды үнемі жариялаумен, оларға әртүрлі платформалардан және әртүрлі қызметтерден қолжеткізумен;

–екінші жағынан, интернет қосылымымен жабдықталған медиа құрылғыларды таңдаудағы артықшылықтармен анықталады.

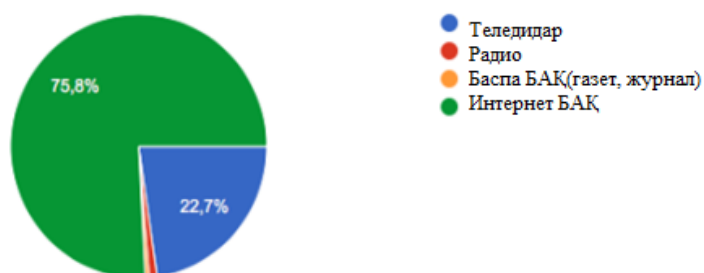

Диаграмма 1 - Жаңалықтардың ақпарат көздері

Келесі сұраққа респонденттер үнемі жүгінетін бір немесе бірнеше жаңалықтар көздері көрсетілген ашық жауап берілді. Мұнда “Көбіне kz доменімен қай сайттардан ақпарат аласыз?” сұрағы қойылды. Сауалнамаға сәйкес, ең танымал жаңалықтар көзі, абсолютті көпшілік таңдамаса да, Tengrinews.kz порталы болды, жастар арасында 22 адам дауыс беріп, яғни 41,5% респондент, алса, екінші орынды 16 адам дауыс беріп, яғни 30,2% респондент, Azattyk.kz алды, ал үшінші орынды 14 адам дауыс беріп, яғни 26,4% респондент, informburo.kz алса, төртінші орынды 13 адам дауыс беріп, яғни 24,5% респондент, qazaqstan.kz алды. Бұл жерден жастардың оппозициялық ақпаратты кеңінен қарайтынын көре аламыз. 2 график

53 ответа

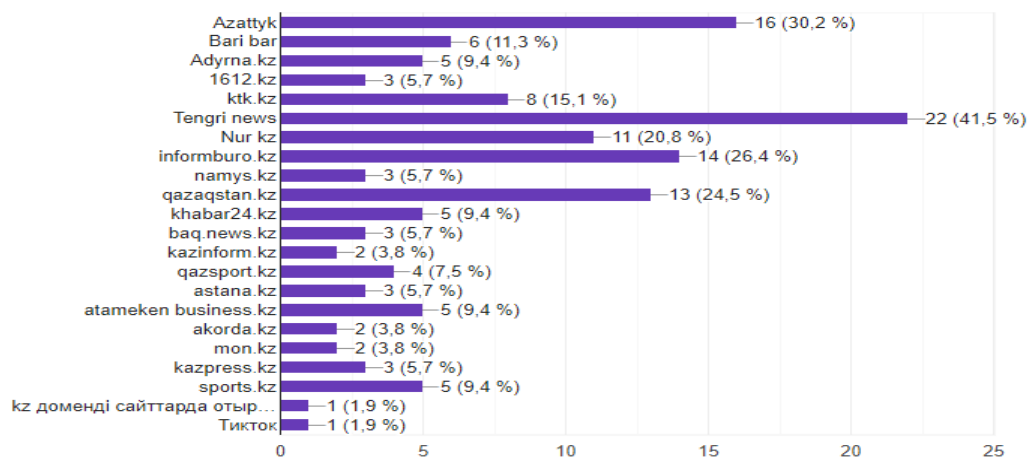

График 2 – kz доменімен сайттар

Осы сұраққа еркін түрде берілген жауаптарды талдау нәтижелері бойынша бірнеше қорытынды жасауға болады:

–Біріншіден, респонденттерде бұқаралық ақпарат құралдары туралы нақты түсінік жоқ: жауаптардың арасында жалпы атаулар, мысалы, "теледидар" немесе "интернет", "интернетте", "телефон" немесе "яндекс жаңалықтар", "mail.ru жаңалықтары" сияқты жаңалықтар агрегаторларының нұсқауы болды, сондай-ақ аудитория жиі қолданатын, бұқаралық ақпарат құралдары болып табылмайтын әлеуметтік желілер-мысалы, Тикток;

–Екінші қорытынды-Алматы мен Түркістан облысында тұратын қазіргі жастарда жаңалық ақпаратының көпшілік көзі үшін бірыңғай немесе ортақ ақпарат жоқ: Бір медиа үшін берілген дауыстардың ең көп саны - 22. Бұл бірінші сұрақтың нәтижесі бойынша сол немесе басқа БАҚ-ты таңдаудың негізгі себебі нақты ақпараттық жағдай болғандықтан, жаңалық көзі енді онша үлкен рөл атқармайтындығына байланысты болуы мүмкін, ұрпақ өкілдерінің негізгі жаңалықтарды генерациялайтын бірыңғай орталығы жоқ.

Ойын-сауық ақпарат көздері туралы жауаптарда (2 диаграмма) дауыстарсаны ұқсас болды: Интернет-БАҚ респонденттердің 75% - ы таңдады, ал теледидардағы ойын-сауық контентінаудиториясы 22% құрады. Айта кету керек, радио баспа БАҚ-қа қарағанда біршама көп дауыс алды. Бұл біздің елдегі ең танымал радиостанциялар танымал музыкалық және ойын-сауық контентін ұсынатындығына байланысты болуы мүмкін.

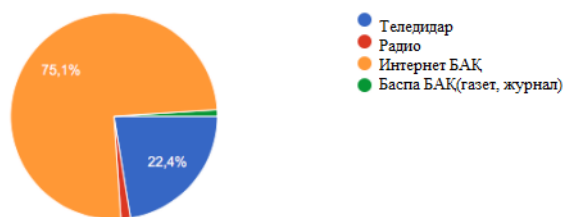

Диаграмма 2 - Ойын-сауық ақпарат көздері

Жастар үй тапсырмасын орындау, емтиханға дайындалу және жалпы жаңа білім алу үшін қалай және қандай көздерді таңдайтынын түсіну үшін біз респонденттерге жауаптардың бір немесе бірнеше нұсқасын таңдауды ұсындық: интернет-порталдар, әлеуметтік желілер, баспа кітаптары, интернеттегі бейне контенті, радио бағдарламалары, баспа журналдары және т.б. кітаптар мен журналдардың онлайн-басылымдары - тізім толық болды, өйткені "басқа" жауабына тек 4 адам жүгінді(3график). Жеке тоқтала кетсек:

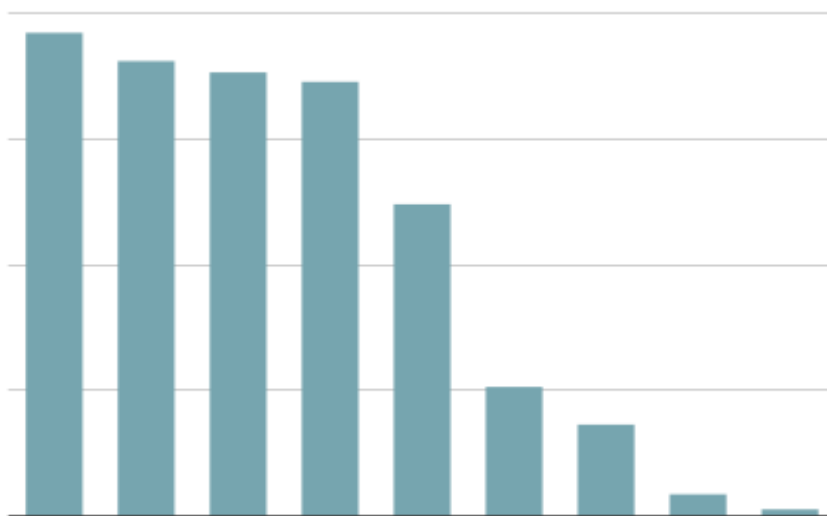
–Интернеттегі бейне контенті оқу материалдарының ең танымал көзі болды - бұл, ең алдымен, желідегі контенттің бұл түрі тақырыптық бағытқа қарамастан, ең танымал болып табылатындығына байланысты, екіншіден, бейнені көру басқа әрекеттермен біріктіру оңай. Сондай-ақ, респонденттер оқу процесінде бейне контентін қолданудың маңызды факторлары ретінде "көрнекілік" (түсіндіру процесі мен барысын бақылау мүмкіндігі) және "жекелендіру" (роликтердегі әңгімелер көбінесе бірінші адамнан айтылады) екеуін атап өтті.

–Студенттер әр түрлі интернет - порталдарға және әлеуметтік желілерге жиі жүгінеді: біріншісі әртүрлі сипаттағы ақпаратты ұсынады, ол мақсаттағыны іздеуге жақсы көмектеседі, ал жастардың оқушылардың өзара әрекеттесуі мен контентті шығаруға жауап береді. Негізгі айырмашылық-әлеуметтік желілерде іздеу навигациясы жоқ, бірақ сұрақтар қоюға және жауаптар алуға, сондай-ақ басқа пайдаланушылардан көмек сұрауға және соның ішінде сарапшылармен өзара әрекеттесуге мүмкіндік бар.

–Баспа кітаптары маңызды рөл атқарады (олар электронды және онлайн басылымдарға қарағанда жиі қолданылады)-оларға ең алдымен дәстүрлі түрде, әсіресе мектептерде қолданылатын оқулықтар мен оқу материалдары кіреді.

–Аналогтық БАҚ ең танымал емес дереккөздерге жатады, өйткені олар оқушылардың сұранысына жедел жауап бере алмайды және нақты бір нәрсені білуге немесе белгілі бір тапсырманы орындауға деген ұмтылысты қанағаттандыра алмайды, керісінше танымдық ақпараттың қосымша көзі бола алады.

Айта кету керек, респонденттердің көпшілігі жауаптардың кем дегенде үш нұсқасын таңдады, бұл олардың оқу процесінде де көбірек көздерге жүгінгісі келетіндігін көрсетеді.

Интернеттегі Интернет-Әлеуметтік Баспа Онлайн Телеканал Баспа Радиохабар
Басқа видеоконтент портал желілер кітаптар басылым бағдарлама журнал

График 3 - Оқу және өзін-өзі тәрбиелеу процесіндегі ақпарат көздері

Сауалнаманың бұл бөлімі сандық буын өкілдерінің қалай және қандай ақпарат көздерін таңдайтынын көрсетуі керек еді. Олар баспа БАҚ-ты сирек қолданады, ал интернет жаңалықтар, ойын-сауық және білім беру контентінің негізгі көзіне айналады. Алайда, сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі үшін нақты онлайн-БАҚ атауларын көрсету оңай болған жоқ; оның орнына олар әлеуметтік желілерді, тіркелмеген интернет-БАҚ атауларын және жаңалықтар алу үшін үнемі жүгінетін жаңалықтар агрегаторларын көрсетті.

Жастар арасында дәстүрлі теледидарды тұтынушылар саны ересек тұрғындарға және жалпы елге қарағанда едәуір аз және респонденттердің төрттен бір бөлігін құрайды. Интернеттегі контент түрі бойынша негізгі дереккөздер әртүрлі бейнематериалдар болды: (Ойын-сауық роликтері, оқыту видеолары), бірінші кезекте Youtube арналарында, дәстүрлі

телевидениенің аға ұрпақ үшін негізгі ақпарат арнасына айналғанына ұқсас, бұл бізге Youtube Алматы және Түркістан облысының цифрлық буын өкілдері үшін ең қолайлы және белсенді пайдаланылатын ақпарат көзіне айналғаны туралы тезисті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Белгілі бір материалдың медиа көзін таңдауда шешуші факторға айналуы беделдің құлдырауының бір түрін білдіреді: қай дереккөз екені маңызды емес, материалды ұсынудың мазмұны мен формасы маңызды.

Әдебиеттер:

1. Unat Y. Bilim Tarihinden Örneklerle Genç Bilim İnsanlarına Öneriler // [Электронды ресурс]. URL: <https://docplayer.biz.tr/167417545-Bilim-tarihinden-orneklerle-genc-bilim-insanlarina-oneriler.html>. -13.03.2017

2. Рустем М. Без науки будущего нет // Астана: Литер. -06.12.2016. – Б 4.

6. Как поддерживают молодых ученых в разных странах // [Электронды ресурс]. URL: <http://edumarket.ru/library/science/10065/>.

7. Қазақ теледидарындағы жастар бағдарламалары // [Электронды ресурс] <https://kitaphana.kz/refkaz/232-zhurnalistika/2587-kazak-teledidari.html>

8. Д.М.Вьюгина. Особенности медиапотребления современной российской молодежи (на примере Москвы и Московской области) // [Электронды ресурс] <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-mediapotrebleniya-sovremennoi-rossiiskoi-molodezhi-na-primere-moskvy-i-moskovsko>. 2019.

ӘОЖ: 004.414

ҚҰРАЛДАРДЫ АУЫСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЦИКЛІН АНЫҚТАУ ҮШІН ДИНАМИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ЕСЕПТЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ ҮШІН БАҒДАРЛАМАНЫ ҚҰРУ

Бақыт Ж.А.¹, Абдухан А.Б.²

¹ЮКУ имени М.Ауэзова

²Tashenev University, г.Шымкент

Ғылыми жетекшілері - т.ғ.к., доцент **Калбаева А.Т.,**
аға оқытушы Изханова Б.Е

Қазіргі кезде ғылым ұйымдастыру мен басқару жөніндегі сұрақтарға аса үлкен көңіл бөлуде, ал бұл өз бетінше күрделі мақсатты түрде бағытталған олардың құрылымы мен ұйымдастыруын біріктіре қарастыратын анализдердің қажеттілігіне әкеледі. Тәжірибелердің қажеттілігі бір атауға біріктіру ыңғайлығына байланысты «мәліметтерді талдау» атауымен өмірге деген арнайыландырылған әдістерді қажет етті [1]. Бұл терминмен барлық аудандардағы мақсатты түрде бағытталған адамзаттық қызметінің шешімін растаудағы математикалық көлемдік әдістердің пайдалануымен түсіндіріледі [2].

Математикалық бағдарламаудың кейбір есептер спецификалық ерекшеліктерге ие, олар есептер шешімін кейбір көптеген қарапайым есепшелерді қарастыруға алып келуіне мүмкіндік береді. Нәтижесінде кейбір функцияның бүкіл әлемдік оптимизациясы жөнінде сұрақ кейбір аралық мақсаттық функцияларды этап бойынша оптимизациялауға алып келеді [3].

Динамикалық бағдарламалау көптеген оптимизациялық тапсырмаларды шешуге мүмкіншілік беретін әдістеме. Көптеген ұсыныстарда динамикалық бағдарламалау кері бағыттағы қозғалыстың жүруімен – соңынан тапсырманың басына қарай, оптимальды шешімді алады. Үлкен көлемдегі тапсырмалар кіші көлемдегі тапсырмалар сериясымен алмасады [4].

Динамикалық бағдарламалаудың негізгі ұсынысын белгілі жұмсақ ретінде соңынан басына қарай қозғалысын көрсетейік, содан соң бұл әдістің ұсыныстарын желілік тапсырмаларын, қорлық басқару тапсырмаларын, ресурстардың оптимальды реттеу тапсырмаларын шешудегі мәселелерді қарастырады [5].

Әдетте динамикалық бағдарламау әдістерімен кейбір басқарушы жүйелердің оптиминимумлейді, олардың тиімділігі аддитивтік мультипликативті мақсаттық функциямен бағаланады.

Бұл мақалада бастапқы берілгендер бойынша жабдықтарды ауыстырудың тиімді циклін анықтаудың динамикалық бағдарламалау әдісі арқылы шығару үшін бағдарлама құрылған.

Динамикалық бағдарламалау әдісімен жабдықтарды ауыстырудың циклінің оптималдылығын анықтау туралы есептің шешуі өте қиын процес, сондықтан Delphi 7 визуальды бағдарламалау ортасында бағдарламалық камтамасыздандыру құрылған. Бағдарлама берілген есептің барлық керекті ақпаратпен шешімін қамтамасыз етеді. 1 суретте бас терезе көрсетілген. Оның көмегімен бағдарламаны іске қосуға болады.

Сурет 1. Бас терезе

«Шығу» мәзірі бағдарламадан шығуын білдіреді. «Бағдарлама туралы» батырмасы мәзір бағдарламалық қамсыздандыру туралы ақпаратты көруге болады. «Қызметтер» мәзірі компанияның қызметі жайлы ақпаратты көруге болады. «Есептің қойылымы» мәзірі есептің шартын көруге болады, ал «Бағдарлама» мәзірі берілген есептің бағдарламалық шешуіне өтуге болады. «Компания туралы» мәзірі компания жайлы ақпаратты көруге болады.

Шыққан терезеден «Бағдарлама» мәзірін таңдаймыз. Borland Delphi 7.0 ортасында жазылған бағдарлама іске қосылады. Берілген есепке сәйкес бос орындарға керекті мәндері қою керек (сурет 2). Есепте кестенің шығарылып толтырылуы және алынған соңғы нәтижесі 3 және 4 суреттерде көрсетілген.

Келесі мәліметтер бойынша жабдықтың оптималды циклдік ауысуын анықтаймыз!
Кесте 1 көрсетілгендей. $P=10$, $S(t)=0$, $F(t)=U(t)$.

Кесте 1

N	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
F(t)	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0	0	0

Кесте 2

$F_N(t)$	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
N	N-1	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	

(1) және (2) кестедегі мәліметтерді келесі түрде теңестіру

$$f_N(t) = \max \begin{cases} f(t) - f_{N-1}(t+1), \\ -P + f(0) + f_{N-1}(1), \end{cases}$$

$$f_1(t) = \max \begin{cases} f(t), \\ -P + f(0), \end{cases}$$

Сурет 2. Есептің берілгені

Ар кез (4) теңестірудің істеу шарт емес! Ал есептеуді кесте бойынша есептесек болады. Мысалы, $f(t)$ есептейік!

N	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
F(t)	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0	0	0

4 жыл

Сурет 3. Есепте кестенің шығарылып толтырылуы

Ар кез (4) теңестірудің істеу шарт емес! Ал есептеуді кесте бойынша есептесек болады. Мысалы, $f(t)$ есептейік!

N	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
F(t)	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0	0	0

4 жыл

$f(0) - f(1) + f(1) - f(2) = 10 - 9 + 9 - 8 = 2 > f(1)$, турақты $F(1) = 24$ ке тең!
 $f(1) - f(2) + f(2) - f(3) = 9 - 8 + 8 - 7 = 2 > f(2)$,
 $f(2) - f(3) + f(3) - f(4) = 8 - 7 + 7 - 6 = 2 > f(3)$,
 $f(3) - f(4) + f(4) - f(5) = 7 - 6 + 6 - 5 = 2 > f(4)$.

Сурет 4. Алынған соңғы нәтижесі

Есептің қолмен шешуі және бағдарламаның істеуі бірдей. Бағдарлама қамсыздандыруы арқылы мәліметтің үлкен массивімен жұмыс істеу үшін қолданылады және компания қолданатын құрылғыларды ауыстырып нәтиже алуға болады.

Бұл әдіс уақыты көрсетілмеген есептерде де қолданылады. Сонымен қатар, динамикалық бағдарламалау уақытты есептей отырып жоспарлауда оптималдау есептерін

қарастырады. Оның ерекшелігі онымен кез келген есептің шешімін көп сатылы процестің оптимальды шешімін табуға келтіруге болады.

Әдебиеттер

1. М.Үсіпбаева. «Кәсіпорынды басқару мен жоспарлаудың экономикалық-математикалық әдістері», Алматы, 2014ж.
2. Ә.Сапарбаев, Б.Нақысбеков «Оптимизациялық есептердің модельдері». Алматы. 2015ж.
3. К.Әбуов. «Экономикалық математикалық тәсілдер». Алматы. 2017ж.
4. Ю.Н.Грызанов, А.И.Файницкий. «Управление товарными запасами». М. Высшая школа, 2013г.
5. Г.А.Омарова. «Экономико-математическое моделирование», Алматы, 2014г.

ӘОЖ 004.94

МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ЖОБАЛАУ МЕН ҚҰРАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ

Зейілбеков О.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **т.ғ.магистрі аға оқытушы Нахипова В.И**

Біздің заманымызда мобильді құрылғылар адамдардың күнделікті өмірінде орнықты орынды алды. Олар өзіннің жолын телефондар ретінде алып, салдарынан одан жоғары функцияларына ие болып, ақыр аяғында пайдалы көмекшілерге айналды. Болашақта интернеттің дамуымен мобильді құрылғы әлемнің кез келген нүктесінен ғаламдық ақпараттық ресурстарға қол жеткізу құралы болады. Егер ақпарат қазіргі қоғамдағы ең танымал ресурстардың бірі екенін ескеретін болсақ, сонымен қатар біз мобильді құрылғылардың бағасына, техникалық сипаттамаларына және сапасына әсер ететін технологиялардың дамуына назар аударған болсақ, онда табиғи салдарларға қарамастан, қазіргі уақытта мобильді құрылғыларға деген сұраныс өте жоғары деңгейде.

Көптеген компаниялар әзірлеушілер тізімінен мобильді жабдықты таңдайды. Планшеттер, смартфондар, ұялы телефондар, навигаторлар - бұл гаджеттердің атаулары күн сайын жаңартылып, қосылады. Бүгінгі күні смартфонны жоқ адамның көру коэффициенті айтарлықтай төмендеді. Мобильді технологияны пайдаланудың артықшылығы-оларды көп уақыт жұмсамай-ақ кез келген жерде пайдалануға болады. Тарихқа қарай, мұндай жабдықты жалға алатын екі ірі компания: Apple және Samsung mobile equipment өндіріс саласында белсенді түрде өзін танытты және мобильді жабдықты құруда көшбасшы болып табылады. Әр компанияның өз операциялық жүйесі бар.

Мобильді құрылғыларға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету нарығы мобильді құрылғыларға жоғары сұранысқа байланысты дамуда, мобильді қосымшалардың әртүрлі түрлері әзірленуде.

Ұялы телефондарды оңтайландырудың фокусын технологияның конвергенциясы тұжырымдамасымен анықтауға болады. Ұялы телефондар функционалдылығының арқасында барлық қажетті функцияларды құрылғының бір корпусында біріктіреді.

Жасыратыны жоқ, мобильді құрылғыларға арналған көптеген қосымшалар бар және қосымшалардың саны өте көп болғандықтан, біз қолданба деректері мен оның құрылымын талдауға тура келді.

Пайдаланушыларға жаңалықтар қосымшаларында қажетті ақпаратты табу қиынға соғады. Сонымен қатар, жаңалықтар қолданбалары мен веб-сайттардағы ақпарат ағынының артуына байланысты Санаттар саны тұрақты түрде артып келеді. Мысалы, "соңғы жаңалықтар" немесе "негізгі жаңалықтар" бөлімі әдетте басты беттің ең көрнекті жерінде

орналастырылады. Жаңалықтардың әдеттегі санаттарына "саясат", "әлемдік оқиғалар", "ғылым", "спорт", "экономика", "ойын-сауық" жатады, сонымен қатар, осы бөлімдердің кейбір мақалалары жойылды қолданбаның негізгі терезесі. Жоғары деңгейлі қону беті немесе" түйін " қолданбаны шарлауға және пайдаланушылардың назарын аударуға қызмет ететін көптеген көрнекі элементтерді қамтуы мүмкін.

Қосымшаның орталық беті. Түйін бетінің жақсы көрінетін бөлігінде басты жаңалықтарды, соңғы жаңалықтарды, қолданушыға ұсынылатын мәліметтерді, сонымен қатар әртүрлі санаттардан іріктеп алынған мақалаларды орналастыруға болады. Санаттардың әр тобынан өзекті мәлімет түйінге орын ауыстыруы мүмкін. Ашылатын мәзір түрінде іске асырылған санаттар тобының тақырыбы пайдаланушыға белгілі бір тарауды толықтай көру үшін оған өтуге мүмкіндік береді.

Бетбелгілерді жасау және оларды ағымдағы кезеңде сақтау. Пайдаланушылар мақалаларды кейінірек оқу үшін сақтай алады немесе бетбелгі жасай алады. Егер бұл мүмкіндіктер пайдаланушы қолданбасында дұрыс орындалса, пайдаланушылар оларды бетбелгілерге өту үшін белсенді түрде пайдалана бастайды. Орталық бетте пайдаланушылар бетбелгілерді сақтай алатын "бетбелгілер" немесе "таңдамалы" бөлімін қоса алады.

Ашылу тақырыбы. Бұл тақырып пайдаланушыларға тізімдегі санаттар бойынша жылдам шарлауға мүмкіндік береді. Мысалы, пайдаланушы спорт туралы мақаланы оқып, қолданбаңыздың ойын-сауық бөліміне өтті. Мұны төменде сипатталғандай құлыптан босатылатын тақырыпты қолдану арқылы оңай жасауға болады.

Контекстік масштабтау. Мәтінмәндік орналасу бір көріністе санаттар арасында жылдам ауысуға мүмкіндік береді. Мысалы, егер пайдаланушы орталық бетті жылдам басып, төмен қарай жылжыса, ол Орталық беттегі бірінші жаңалықтан соңғысына ауысады. Мұнда әртүрлі жаңалықтар санаттары арасында жылдам ауысу үшін мәтінмәндік қолданбаны пайдалану мысалы берілген.

Контекстік жоспарлауды жүзеге асырған кезде, пайдаланушылар орталық беттегі санаттардың орнын өзгерте алатындай етіп, оларды таңдап, ауыстыра алатындай етіп жасау керек. Орталық бетті өз қалауыңыз бойынша теңшеу мүмкіндігі қолданбаның танымалдылығын арттыра алады. Мысалы, "әлем" санатындағы мақалаларға қызығушылық танытқан пайдаланушылар оларды "саясат" санатына қосқысы келуі мүмкін. Бұл мүмкіндік аудиторияның артықшылықтарын икемді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, контекстік мақсатты бір санаттағы әртүрлі мақалалар арасында ауысу үшін пайдалануға болады. Контекстік өлшеу пайдаланушыға бір мақаладан екіншісіне жылдам ауысуға мүмкіндік береді.

Қолданбадағы мақаланы қараңыз. Қолданбада мақала көрінісі-бұл мазмұнды көрсететін интерфейс. Ыңғайлы және әдемі көрініс қосымшаны бәсекелестер арасында ерекше етеді, өйткені пайдаланушылар сыртқы түрімен көбірек әрекет етеді. Сондықтан кескіннің айқындылығынан басқа, тартымды көрініс те маңызды. Дисплейде де тиімді навигация болуы керек.

Жаңалықтар қолданбасындағы мақалаларды қарау пайдаланушылар мазмұн бойынша жылдам шарлау үшін көлденең айналдыруға ие болуы керек. Сонымен қатар, кейде мақалаларды бірнеше бетте бөлісу маңызды. Беттерге бөлу материалдың жалпы көлемін бағалауға ғана емес, сонымен қатар мәтінді жылдам шарлауға мүмкіндік береді.

Құрылғылардың әр түрінің деректерді ұсынудың өзіндік оңтайлы параметрлері бар. Мысалы, планшетті пайдаланып жаңалықтарды оқығанда кітап және ландшафт бағдары пайдаланылады, ал ноутбукта немесе толық өлшемді жұмыс үстелінде пайдаланушылар жаңалықтарды ландшафт бағытында оқиды. Сондықтан сахнаны жобалау кезінде екі бағытты да ескеру қажет. Сонымен қатар, планшет үшін сенсорлық навигацияны ескеру қажет. Жоғарыда айтылғандай, мазмұнды бірнеше бетке орналастыру ұсынылады. Сенсорлық басқару кезінде беттер "бақылау нүктелерін" жасау үшін мақаланың ішіндегі тіркеу нүктелерін пайдаланып қосылады. Олардың көмегімен пайдаланушы мақаланың қай бөлігінде екенін анықтауға тез ауыса алады.

Мақаланың көрінісінде қолданушылар қызығып, қосымшамен ұзақ жұмыс жасауы үшін, комментарийлер мен тақырыбы бойынша ұқсас мақалаларды көрсетуге болады. Төменде мүмкін болатын іске асыруы ұсынылған.

Әдетте пайдаланушылар белгілі бір тақырыпқа немесе жаңалықтар санатына қызығушылық танытады және олармен байланысты көптеген мақалаларды көре алады. Егер қолданбадағы мазмұн аз болса, мақаланың соңында келесі мақалаға өту үшін оңға жылжуды және келесі мақалаға өту үшін солға жылжуды пайдалану керек. Сонымен қатар, пайдаланушы осы көріністе мәтінмәндік масштабтауды орындай алады, бұл элементтерді жылдамырақ шарлауға мүмкіндік береді.

Егер жарияланымдар немесе мақалалар жеткілікті үлкен болса, басқа мақалаларға өтуді жеңілдету үшін қолданбаның жоғарғы жағындағы "алдыңғы мақала" және "келесі мақала" түймелерін белсендіру керек. Бұл түймелер жоғарыда аталған алдыңғы және кейінгі элементтер арасындағы қозғалысты толықтыра алады. Мысалы, алдыңғы және болашақ беттердің контурларын көрсету пайдаланушыларға кірер алдында мазмұнды көруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, пайдаланушы стандартты "артқа" және "алға" таңбаларын қолдана алады, бірақ бұл кезде пайдаланушының назарын аудармас үшін қолданбаның жоғарғы панелін күңгірттеу немесе мөлдір ету қажет.

Деректердің маңыздылығы. Жаңалықтар қосымшаларында деректердің маңыздылығын бақылау және оларды уақтылы жаңарту өте маңызды.

"Соңғы жаңартулар" ақпаратын көрсету пайдаланушылардың жаңалықтарға деген сенімін арттырады. Мұндай ақпарат кенепте тікелей көрсетілуі керек, бірақ скучно емес. Ол үшін қаріптер кестесінен үшінші деңгейдегі ақпараттық стильді қолданған жөн.

Мақаланың басылу уақытының көрсетілуі – бұл қолданушыларды мәліметтердің өзектілігі туралы ақпараттандырудың тағы бір кең таралған тәсілі. Осындай уақыттың белгілері үшін шрифт кестесінен үшінші деңгейлі ақпараттық стиль, сонымен қоса сол стильмен бірге басқа мазмұнынан ажырату үшін сәйкес түсі мен салмағы қолданылады.

Жаңалықтар қосымшалары әрқашан жаңа ақпарат беруі керек. Сондықтан деректерді жүктеуге мұқият болу керек. Мысалы, пайдаланушы мақаланы оқығанда, ол орталық бетке жаңа ақпаратты жүктеп алып, пайдаланушы сол бетке оралғаннан кейін жаңартылған ақпаратты көруі керек. Алайда, егер пайдаланушының сымсыз мобильді байланысы болса, деректерді фондық режимде жүктеуге болмайды, өйткені бұл жағдайда қолданбалар фондық трафикті азайтуы керек.

Ұялы телефондарды жетілдірудің негізгі бағыты тек бір тұжырымдамамен – технологиялардың конвергенциясымен анықталуы мүмкін. Ұялы телефондар құрылғылардың бір блогына біріктірілуі мүмкін барлық мүмкіндіктерді біріктірді.

Әдебиеттер :

1 Java Development Kit [Электронный ресурс]// Википедия: свободная энцикл. – Электрон.дан.-[Б.м., б.г.].-URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Java_Development_Kit (дата обращения: 01.05.2017).

2 JSON [Электронный ресурс]// Википедия: свободная энцикл. –Электрон.дан.-[Б.м., б.г.].-URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/JSON> (дата обращения: 01.05.2017).

3 IntelliJ IDEA [Электронный ресурс]// Википедия: свободная энцикл. –Электрон.дан.-[Б.м., б.г.].-URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/IntelliJ_IDEA (дата обращения: 01.05.2017).

4 XML [Электронный ресурс]// Википедия: свободная энцикл. –Электрон.дан.-[Б.м., б.г.].-URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/XML> (дата обращения: 01.05.2017).

5 [Конкурс] Android изнутри или просто о сложном [Электронный ресурс]// mobile review. –Электрон.дан.-[Б.м.], 2013гг.- URL: <http://Android.mobilereview.com/articles/12029/> (дата обращения: 01.05.2017).

6 Дейтел П. Android для программистов: создаем приложения. Издательство Питер, 2012.

7 Голощапова.Л. GoogleAndroid.Создание приложений для смартфонов и планшетных ПК. Издательство Питер 2

ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫМЕН ЖҰМЫС СЦЕНАРИЙЛЕРІНІҢ ҚҰРЛЫМЫН ӘЗІРЛЕУ, АҚПАРАТТЫҚ ТОЛТЫРУ ЖӘНЕ СИПАТТАМАСЫ

ИЭФ-20-10к тобы, Кенегес Н. Е., Сарсенхан А.М.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – магистр аға оқытушы Изханова Б.Е.

Кестелер мен дисплейлерді жасамас бұрын мәліметтер қорын құрудың бірінші қадамы дерекқор құрылымын құру болып табылады. Дерекқордың жақсы құрылымы сіздің талаптарыңызға сәйкес келетін дерекқорды құрудың негізі болып табылады.

Деректерді картаға түсірудегі келесі маңызды қадамдар:

1. Мәліметтер қорын құру мақсатын анықтау;
2. Кесте детальдары негізгі болуы керек;
3. Кестедегі қажетті өрістерді анықтаңыз;
4. Жеке адамды бағалау;
5. Кестелер арасындағы байланыстарды анықтау;
6. Мәліметтер қорының құрылымын жаңарту;
7. Ақпаратты қосыңыз және басқа дерекқор ақпаратын жасаңыз.

Осы кезеңдерді толығырақ қарастырайық.

1. Мәліметтер қорын құру мақсатын анықтаңыз.

Мәліметтер қорын жобалаудың бірінші кезеңінде мәліметтер қорын құру мақсатын, оның негізгі функцияларын және оған енгізілуі тиіс мәліметтерді анықтау қажет. Басқаша айтқанда, негізгі деректер қорының кесте атаулары мен кесте өрістерінде қамтылған ақпаратты анықтау қажет.

Деректер базасы онымен тікелей жұмыс істейтіндердің талаптарына сай болуы керек. Ол үшін мәліметтер қоры қандай тақырыптарды қамтитынын, қандай есептерді беруі керек екенін анықтау, қазіргі уақытта деректерді жазу үшін қолданылатын формаларды талдау және жасалған мәліметтер базасын ұқсас, жақсы жобаланған мәліметтер қорымен салыстыру қажет.

2. Мәліметтер қоры бар кестелерді анықтаңыз.

Мәліметтер қорын жобалаудың ең күрделі кезеңдерінің бірі кестелерді жобалау болып табылады, өйткені мәліметтер қоры қамтамасыз етуге тиісті нәтижелер кестенің құрылымы туралы толық түсінік бермейді.

Кестелерді жобалау кезінде алдымен қағазда құрылым құру керек.

Бұл әрекетті орындау кезінде келесі негізгі принциптерді ұстану ұсынылады:

Кестедегі деректер қайталанбауы керек. Кестелер арасында қайталанбаңыз. Кейбір деректер бір кестеде сақталғанда, олар бір жерде өзгеруі мүмкін. Бұл жұмысты тиімдірек етеді және әртүрлі кестелердегі ақпараттың сәйкессіздігін болдырмайды.

3. Кестедегі қажетті өрістерді анықтаңыз.

Әрбір кестеде жеке тақырып туралы ақпарат бар, ал кестенің әрбір жолында кесте тақырыбы туралы жеке деректер бар. Әрбір кесте үшін өрістерді жобалау кезінде мұны есте сақтаңыз.

Әрбір өріс кесте тақырыбымен байланыстырылуы керек;

өрнек нәтижесінде алынған мәліметтерді кестеге қосу ұсынылмайды; Кестеде барлық қажетті ақпарат болуы;

Ақпарат ең кіші логикалық бірліктерге бөлінуі керек.

4. Әр өріске жеке мәндерді орнатыңыз.

Әртүрлі кестелердегі деректерді біріктіру үшін әрбір кестеде әрбір жазба үшін бірдей мәнді көрсететін өріс немесе өрістер жолдары болуы керек. Бұл өріс немесе өрістер тобы бастапқы кілт деп аталады

5. Кестелер арасындағы байланысты анықтаңыз.

Кестедегі мәліметтерді таратып, негізгі өрістерді анықтағаннан кейін әртүрлі кестелерде мәліметтерді көрсету дизайнын таңдау қажет. Ол үшін кестелер арасындағы байланысты анықтау керек.

6. Дерекқор құрылымын жаңартыңыз.

Кестелерді, өрістерді және қатынастарды дайындағаннан кейін деректер қорының құрылымын қарап, ненің дұрыс емес екенін анықтау керек. Бұл кесте деректермен толтырылғанға дейін осы кезеңде орындалуы керек. Тестілеу үшін бірнеше кестелерді құру, олардың арасындағы байланысты анықтау және әр кестеге бірнеше жазбаларды енгізу, содан кейін мәліметтер базасының талаптарға сәйкестігін тексеру қажет.

7. Ақпаратты қосыңыз және басқа дерекқор ақпаратын жасаңыз.

Кесте пішімі талаптарға сай болса, онда барлық деректерді енгізуге болады. Енді сіз экран орналасуына қатысты барлық мәселелерді шеше аласыз.

Сондықтан реляциялық модельді іске асыру жобасы белгілі бір дерекқорда жүзеге асырылуы керек, бірақ белгілі бір иерархиямен, өйткені телекоммуникациялық жабдықтың әрбір түрі үшін жеке құрылғы үлгісі бар.

Сондықтан келесі кесте құрылымы әзірленді.

1-кесте. Компания («Компания») - Құрылғы өндірушісінің атауының анықтамалығы.

Өріс түрі Орналасу Негізгі	Ол бірінші X кілтін қарсы бекітілген	фирмалық аты мәтін 50 өндіруші аты	
Өріс түрі Орналасу Негізгі	Ол бірінші X кілтін қарсы бекітілген	фирмалық аты мәтін 50 өндіруші аты	
Өріс түрі Орналасу Негізгі	Ол бірінші X кілтін қарсы бекітілген	фирмалық аты мәтін 50 өндіруші аты	

2-кесте. Түрлері («Түрлері») – Телекоммуникациялық жабдықтың түрлерінің терминдер анықтамалығы.

Өріс	Типі	Көлемі	Түсініктеме
типтік	Есептегіш	10	Бастапқы кілт
тип атауы	Мәтіндік	40	Өндірушінің атауы

3-кесте. devices – («құрылғылар») - Құрылғылар кестесі

Өріс	Типі	Көлемі	Түсініктеме
девид	Есептегіш	10	бастапқы кілт
типтік	Тұтас	10	Жабдық түрінің коды
берік	Тұтас	10	Жабдық өндірушінің коды
devname	Мәтіндік	10	Құрылғы атауы

сипаттамасы	Мәтіндік	255	Құрылғының қысқаша сипаттамасы
descfile	Мәтіндік	255	Сипаттама файлының мазмұны

4-кесте. admin («Қызмет») – дерекқор әкімшілері болып табылатын құпия сөздер мен пайдаланушы атын сақтау үшін қолданылады.

Өріс	Типі	Көлемі	Түсініктеме
пайдаланушы аты	Мәтіндік	16	Әкімші аты
құпия сөз	Мәтіндік	16	Әкімші паролі

Келесі сілтемелер жасалды:

Типтер-құрылғылар: 1-құрылғы (бірден көп), яғни әр түрге көптеген құрылғылар болуы мүмкін.

Фирмалар-құрылғылар: 1-құрылғы (бірден көп), яғни әрбір өндіруші телекоммуникациялық жабдықтың көптеген түрлерін шығара алады. Бұл әртүрлі дерекқор параметрлерін сақтауға арналған қосымша «сақтау» болғандықтан, басқару кестесімен ешқандай байланыс жоқ.

Сондықтан, анықтамалық кестедегі жазбаны жойған байланыстырылған кестедегі барлық қатысты жазбалар жойылады.

Әртүрлі мәтіндік және басқа процессорларда орындалған файлдар (*.doc, *.rtf, *.PPT пішімдері және т.б.) стандартты Интернет-шолғыш бағдарламалары арқылы қарауға емес, оларды желі арқылы қабылдауға және пайдаланушыға көшіруге арналған. жетек арқылы. Бұл пішімдер көптеген пайдаланушылар үшін сирек кездеседі және пішімдеу опцияларының кең ауқымын ұсынады (пішімдеу бос орындар мен бос жолдарды орналастыруды қамтитын қарапайым мәтін пішімін қоспағанда). Орыс және кез келген еуропалық тілдегі мәтіндерді қабылдау мүмкіндігі де жеңілдетілді.

Дегенмен, гипермәтіннің барлық артықшылықтары жоғалады, алайда, бір құжатта гиперсілтемені ұйымдастыруға және веб-мекенжайларға гиперсілтемелермен (электрондық) басқа құжаттарды жүктеуге мүмкіндік бар.

Бұл пішімдер үлкен файлдар үшін және материалдарды (мысалы, өнер туындылары) ұйымдастыру үшін жақсы қолданылады. Бұл пішімдегі басып шығару файлдары өте үлкен болуы мүмкін, сондықтан оларды қысу коэффициентімен (мысалы, rкzір немесе arj) қысу құралдарымен (компрессорлармен) қысу ұсынылады.

Adobe Acrobat (PDF пішімі) файлдары көрсетілген құжатты толық басып шығаруды басқаратын кросс-платформа болып табылады. PDF файлдары екілік PostScript файлдары негізінде жасалады. Сондықтан PDF пішімін кез келген қолданба құжаттарынан жасауға болады. Сізге тек PostScript принтер драйверін орнату және екілік басып шығару файлын сол принтерге шығару қажет. PDF файлдарының алдыңғы пішімдері сияқты артықшылықтары мен кемшіліктері бар: кеңейтілген гипермәтінді байланыстыру механизмі.

PDF файлдарының қосымша артықшылығы - олар кез келген кодтауға және белгілі бір компьютерде қаріптердің бар-жоғына толығымен тәуелсіз. Сондықтан, бұл үшін көбірек дискілік кеңістік қажеттілігі олардың үлкен желі өлшеміне байланысты күрт артады.

Бұл форматтың артықшылығы - оларды өңдеу және мәтінді көшіру мүмкін емес дерлік. Бұл формат мерзімді басылымдардың (газеттер мен журналдардың), сондай-ақ кестелік, формулалық және иллюстрациялық материалдары бар жаратылыстану басылымдарының электронды нұсқаларын шығару үшін жиі пайдаланылады.

Бұл әзірleme ақпараттық және анықтамалық болғандықтан және мәтіндік және графикалық материалды қамтитын сипаттаушы ақпаратты және Acrobat Reader пішімін

кеңінен пайдалануды пайдаланатындықтан, PDF файлдарындағы деректер деректерді сақтау үшін пайдаланылады. телекоммуникациялық жабдық.

Веб-сайтты құру үшін келесі қадамдар орындалады:

- Санаттар мен өндірушілерге бөлінген жабдықтың интерактивті каталогы;
- МҚ деректер қорының жұмысы;
- Командалық интерфейс
- Ақпараттық жүйе келесі талаптарға сай болуы керек:
- Мәліметтер қорын браузермен біріктіру жолын табу;
- Пайдаланушылар құрылғыдағы ақпаратты көру және кілт сөздерді жылдам іздеу үшін санатталған дерекқордан позицияларды таңдауы керек;

Әдебиеттер:

1. Ибрагимов О.М. Веб-бағдарламалауға кіріспе. тәрбие құралы. – Шымкент: ОКМУ, 2012. – 128 б.
2. Башмаков М.А. Компьютерлік оқыту жүйелері мен компьютерлік оқулықтарды әзірлеу. М. 2013.600 ж.
3. «Информатика негіздері» журналы 2016. №5-6. - Алматы.

ӘОЖ 004.94

DELPHI-ДЕ БАҒДАРЛАМАНЫ ЖАЛПЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Қамбар М.Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **т.ғ.магистрі аға оқытушы Нахипова В.И.**

Соңғы жылдары жаңа сала - жаңа білім алудың техникалық құралдарын, әдістері мен тәсілдерін өндірумен байланысты ақпараттық индустрия алдыңғы қатарға шықты. Бұл сала компьютерлік технологияның дамуымен тығыз байланысты.

Басқару жүйелерін жобалау қазіргі технологиялық жүйелерде маңызды рөл атқарады. Өнеркәсіптегі озық басқару жүйелерінің артықшылықтары орасан зор болуы мүмкін. Оларға өнім сапасының жақсаруы, энергия тұтынудың төмендеуі, шығындардың төмендеуі, қауіпсіздік деңгейінің жоғарылауы, қоршаған ортаның ластануының төмендеуі жатады. Мұндағы қиындық - ең озық идеялардың күрделі математикалық аппараты бар. Жүйелердің математикалық теориясы ХХ ғасырдағы ғылымның маңызды жетістіктерінің бірі болуы мүмкін, бірақ оның практикалық құндылығы оның әкелетін артықшылықтарымен анықталады. Пайдалылық, сапа, қауіпсіздік, қоршаған ортаға әсер ету сияқты техникалық сипаттамаларды қамтамасыз етуге арналған автоматты технологиялық процесті жобалау және пайдалану әр түрлі мамандықтағы мамандардың белсенді әсерін қажет етеді.

Ах әзірлеу кезінде мыналар қолданылды: Delphi бағдарламалық жасақтамасы, Microsoft Word мәтіндік процессоры, Microsoft Excel электрондық кестелері және Microsoft Access ДҚБЖ.

Delphi-Turbo Pascal бағдарламалау ортасының мұрагері. Ортаның атауы ежелгі Грециядағы әйгілі Дельфи оркестрі орналасқан қаланың атауынан шыққан (діни қызметкерлер алдыңғы қатарға қатысқан Дельфи қаласындағы Аполлон храмы).

Қосымшаны әзірлеу барысында Delphi ортасында құрылған бағдарлама модульдік принципке негізделген. Негізгі бағдарлама-қажетті объектілер үшін объектілерді жасайтын модульдер мен кейбір операторлардың тізімін жариялау және қосымшаны іске қосу.

Модульділік сенімді және салыстырмалы түрде қарапайым қосымшаларды құру үшін қажет. Ақпаратты жасыру принципімен бірге модульдік принциптерді қатаң сақтау кез-келген модульге басқа модульдер мен негізгі бағдарламаларға әсер етпестен өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді.

Объектілердің барлық компоненттері объектілерге орналастырылады. Delphi қолданбада жиналған әрбір модель үшін бөлек модуль жасайды. Тапсырмалар модульдерде бағдарламаланған. Бұл жағдайда алгоритмдердің қасиеттері Объектілік процессорларда анықталады, олар негізінен кейбір объектілердің қасиеттері туралы ақпаратты өңдеуге және осындай өңдеу нәтижелері негізінде басқа объектілердің қасиеттерін анықтауға дейін азаяды.

Delphi қосымшасының негізгі (негізгі) бағдарламалық файл құрылымы.

Дизайн процесінде Delphi автоматты түрде негізгі бағдарлама мен жеке модульдер үшін код жасайды. Модульдер өздерінің кодтарын енгізеді және әртүрлі әрекеттер үшін медиа жасайды. Бірақ хостинг бағдарламасын өзгерту немесе тіпті оның мәтініне қарау қажет емес (тек ерекше жағдайларда).

Delphi бағдарламасының бас файлы келесі құрылымға ие:

Program < аты >;

{қосылатын модульдерді, сондай-ақ жергілікті типтерді, сыныптарды, константаларды, айнымалыларды, жергілікті функциялар мен айнымалыларды жариялау}

Begin

{бағдарлама денесінің операторлары}

End.

Түптік бағдарлама бағдарламасы келесі түрге ие:

Program Project 1;

Uses

Forms,

Unit 1 in 'Unit 1.pas' {Form 1}, Unit 2 in 'Unit 2.pas' {Form 2};

{ \$R *.res }

{осы файл ішінде ғана пайдалануға болатын константалардың, айнымалылардың, функциялардың, процедуралардың сипаттамасын қоюға болады}

Begin

Application. Initialize;

Application. CreateForm (TForm 1, Form 1);

Application. CreateForm (TForm 2, Form 2);

Application. Run;

End.

1) Бағдарламабағдарламаныңнегізгісөзіненбасталады, соданкейінБағдарламаныңатауы (жобасақталатынфайлатауыменбірдей):

2) тақырыптан кейін бағдарлама мәтінінде сөйлем орналасады:

Uses

Forms,

Unit 1 in 'Unit 1.pas' {Form 1}, Unit 2 in 'Unit 2.pas' {Form 2};

Бұлмысалжобада Unit1, Unit2 модульдеріндегі Form1, Form2 депаталатынекіформажасалғанынбілдіреді.:

3) мәтіннің келесі жолы - { \$R *.res } - ресурстар файлдарын пайдаланумен байланысты компилятор директивасы. Көрсетілген файл Windows ресурстар файлы болуы керек. Әдепкі бойынша кеңейтім қолданылады.Ресурстар файлдары үшін RES.

4) Application бағдарламасының денесіндегі бірінші оператор. Initialize; - Application операторы келесі қосымшаны іске асырады. CreateForm(TForm 1, Form 1); және Application. 2) формы1 және формы2 нысандарын жасайды, Application соңғы операторы. Run; - бағдарламаны орындауды бастайды.

Модуль файлының жалпы құрылымы:

Unit < модуль атауы >;

Interface // Модульдің ашық интерфейсі (қосылатын модульдердің тізімі, типтерді, константаларды, айнымалыларды, функциялар мен процедураларды жариялау басқа модульдерден қол жеткізуге болады)

Implementation // Модульді іске асыру (қосылатын модульдердің тізімі, типтерді, константаларды, айнымалыларды, функциялар мен процедураларды жариялау басқа модульдерден қол жеткізе алмайтын болады)

Initialization // (Міндетті емес бөлім – операторлар модульге бірінші рет жүгінгенде бір рет орындалады)

Finalization // (Міндетті емес бөлім – операторлар модуль жұмысының кез келген аяқталуында орындалады)

End.

Енді бос пішіндегі модуль мәтінін қарастырайық:

Unit Unit1;

Interface // Ашықмодульинтерфейсі

Uses {Списокподключаемыхмодулей}

Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms, Dialogs;

Type {Форманыңкласынхабарландыру}

TForm1 = class (TForm)

Private // сыныптыңжабықбөлімі

Public // ашықсыныпБөлімі

End;

Var

Form 1: TForm1;

Implementation // Модульдііскеасыру

{\$R *. dfm}

End.

1) модуль Модуль кілт сөзінен, содан кейін модуль атауынан басталады. Модуль сақталатын файл атауына сәйкес келеді. Модульдік мәтін екі негізгі бөліктен тұрады: ашықмодульинтерфейсіжәнемодульдіенгізу. Сыртқы Модульдер орындалу бөлімінде орналасқан түрлерді, айнымалыларды, тұрақтыларды, функцияларды және процедураларды көре алмайды.

2) элемент қосылатын модульдер тізімімен пайдаланылғаннан кейін модель класының нұсқаулығы дайындалады. Модель класының атауы-tform1. Тарау екі бөлімнен тұрады: "жалпы тарау" бөлімі (жалпы) осы бөлімде жарияланған басқа санаттар мен модульдер үшін қолжетімді, "арнайы тарау" бөлімі (арнайы) осы бөлімде жарияланған осы модульдің бөлігі ретіндеқолжетімді.

3) нысанның класын хабарландырудан кейін жолдар:

Var

Form 1: TForm1;

Осылайша, TForm1 класының Form1 айнымалысы жарияланады.

4)содан кейін тек {\$R * компилятор директивасы бар IMPLEMENTATION іске асырудың бос бөлімі болуы керек. DFM}, формалар ресурстарының файлдарын жинақтауды қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер:

1. Камардинов О., Жантелі Х. Delphi 5-6 Ш. 2016 ж. 173 б.
2. Хомоненко А., Гофман В. «Работа с базами данных в Delphi» Санкт-Петербург, 2017г.
3. Камардинов О. Информатика, 2 – бөлім, Шымкент, 2014ж.
4. Фаронов.В.В. Delphi 6. Учебный курс.М.2015ж.
5. Полянский А. Среда программирования Delphi 5-6. Справочное пособие. М.,2015ж.
6. Бобровский С. Delphi 5. Учебный курс. М.,2010ж.

ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТЕРДІҢ МЕНШІКТІ КЕДЕРГІЛЕРІНІҢ ТЕМПЕРАТУРАҒА ТӘУЕЛДІЛІГІ

«Ж.Қаппаров атындағы №5 мамандандырылған физика-математикалық мектеп-интернаты»
КММ, физика пәнінің мұғалімі – **Оралбаев Ғ.**
Ғылыми жетекші – **п.ғ.к., доцент Бердалиева Т.Д.**

Екі өткізгішті бір-біріне түйістірген кезде жылулық қозғалыстың әсерінен электрондар бір өткізгіштен басқа өткізгішке өтеді. Егер түйісетін өткізгіштер әртүрлі материалды болып келсе немесе олардың әртүрлі нүктелеріндегі температуралары бірдей болмаса, онда электрондар диффузиясының екі жақты ағындары бірдей болмайды, осының нәтижесінде бір өткізгіш оң, ал екіншісі – теріс зарядталып қалады. Сондықтан өткізгіштің ішінде және өткізгіштер арасындағы сыртқы кеңістікте электр өрісі пайда болады. Тепе-теңдік күйінде өткізгіштің ішінде диффузия ағындарының айырмашылығын дәл компенсациялайтын өріс тұрақталады. Осы электр өрістерінің болуына өткізгіш-өткізгіш, өткізгіш-жартылай өткізгіш, жартылай өткізгіш – жартылай өткізгіш түйісулерінде пайда болатын бірқатар құбылыстар негізделінген.

Жартылай өткізгіштердің электр өткізгіштігін зоналық теория негізінде тек кванттық механика жан-жақты түсіндіріп бере алады. Орта мектепте ол кристалдардағы коваленттік байланыс моделінің, мысалы кремний немесе германий кристалдарындағы, көмегімен түсіндіріледі. Кристалдың әр атомы (мысалы, а- атомы) өзіне жақын орналасқан төрт атоммен сегіз электрон көмегімен байланысады: оның төртеуі – қарастырылып отырған атомның электрондары да, ал қалған төртеуі бір біреуден байланысқа түсіп отырған атомдардікі.

Бұл байланысты түсіндіру жеткілікті түрде оқу және әдістемелік әдебиеттерде келтірілгендіктен, модель көмегімен талқылау керек болатын басты мәселелер:

а) Егер жартылай өткізгіштің температурасы абсолют нөлге жақындаса, онда кристалдағы барлық байланыстар бұзылмайды, сондықтан жартылай өткізгіш диэлектрикке айналады.

ә) Температура жоғарылағанда немесе сыртқы әсердің себебінен кейбір байланыстар бұзылып, кристалл ішінде электр өрісінде қозғала алатын «еркін» электрондар пайда болады.

б) Электроны кетіп, байланыстың үзілген орны «кемтік» деп аталады, оның заряды оң, сондықтан кемтіктер де электр өрісінде қозғала алады.

Электр өрісіндегі электрондар мен кемтіктердің қозғалысын оқушылар шын мәнінде түсінуі тиіс. Ол үшін көрермендер залындағы бос орындар ұқсастығын пайдалануға болады. Көрермендер ауысып отырғанда бос орындар да жылжиды.

в) Егер жартылай өткізгіштер ұштарына кернеу берілсе, онда электрондар да, кемтіктер де қозғалысқа түседі. Жалпы ток электрондар мен кемтіктер жасайтын токтардың қосындысына тең. Таза жартылай өткізгіштердің электр өткізгіштігі меншікті өткізгіштік деп аталады, олардағы электрондар саны мен кемтіктер саны өзара тең.

Жасанды жолмен жартылай өткізгіштегі еркін электрондардың санын не кемтіктердің санын көбейтуге болады. Ол үшін кремний кристалына бес валентті мышьяк атомдарын, болмаса үш валентті индий атомдарын ендіреді. Бірінші жағдайда кемтіктеріне қарағанда электрондары өте көп жартылай өткізгіш қоспа алынады, оны *n*-типті (*negativus* – теріс сөзінің бас әріпі) жартылай өткізгіш деп атайды. Ал, екінші жағдайда – кемтік саны көп болады, мұндай қоспаны *p*-типті (*positivus* – оң сөзінің бас әріпі) жартылай өткізгіш деп атайды. Ондай жағдайда *n*-типті жартылай өткізгіштердегі негізгі заряд тасымалдаушы – электрондар, ал *p*-типті жартылай өткізгіштерде – кемтіктер болып қалады.

Бұл құбылыстардың себебі жөнінде сыныпта проблемалық жағдай туғызуға болады. Алдымен әр типті өткізгіштерді түйістіргенде жүретін процесс түсіндіріледі. Дерееу түйісу

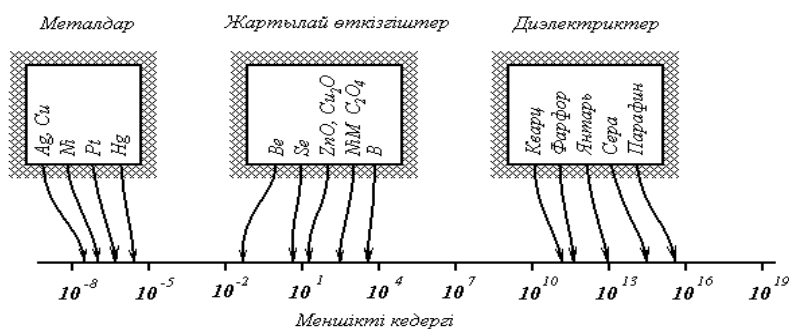
арқылы негізгі заряд тасымалдаушылардың диффузиясы басталады да, түйісу аймағында зарядтардың бейтараптануы нәтижесінде аймақтың кедергісі артып кетеді. Жартылай өткізгіштердің түйіскен жерінде пайда болған қосарланған электр қабаты зарядтар қозғалысына кедергі жасап, белгілі моментте диффузия процесін тоқтатып тастайды.

Егер ток көзінің электр өрісі р-п – ауысуда пайда болған қосарланған электр қабатының өрісіне қарама-қарсы бағытта болса, онда сыртқы электр өрісі негізгі заряд тасымалдаушыларды түйісуге қарай қозғап, ол аймақтың кедергісін азайтып жібереді. Мұндай жағдайда р-п – ауысу арқылы ток жүреді. Егер ток көзінің электр өрісі р-п – ауысудағы электр өрісімен бағыттас болса, онда сыртқы электр өрісі негізгі заряд тасымалдаушыларды жан-жаққа тартып кетеді де, р-п – ауысу аймағындағы кедергі күрт өседі. Бұл жағдайда түйісу аймағында жапқыш қабат пайда болады деп айтады, өте аз ғана ток жүреді. Токты негізгі емес заряд тасымалдаушылар жасайды.

Әрі қарай диодтың вольт-амперлік сипаттамасы қарастырылады. Токты өткізу бағытында кернеуге байланысты ток жылдам өседі де, жапқыш бағытта ток аз және кернеуге айтарлықтай тәуелді емес. Графиктен р-п – ауысудағы токтың Ом заңына бағынбайтығын байқауға болады. Жартылай өткізгішті диодтардың айнымалы токты түзету үшін қолданылатындығы айтылады. Сонымен қатар әр түрлі мақсаттарда диодтардың радио – техникада, автоматикада, телемеханикада, кеңінен қолданылып келе жатқандығын айту керек.

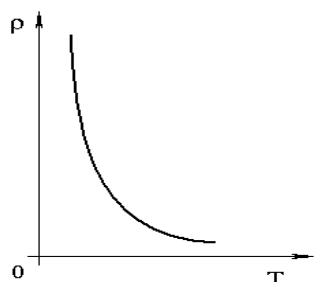
Транзистордың осы айтылған қасиеті әлсіз электр сигналдарын күшейту мақсатында қолданылады. Ол үшін әлсіз сигнал көзін эмиттер-база тізбегіне тізбектеп қосады, ондай жағдайда R кедергісін үлкен етіп алу нәтижесінде, оған түсетін кернеудің мәнін де үлкейтіп алуға болады. Транзистор көмегімен әлсіз сигналды он мың есеге дейін күшейте аламыз.

Өзінің меншікті кедергісі ρ бойынша жартылай өткізгіштер металдармен ($\rho = 10^{-7} - 10^{-8}$ Ом.м) және диэлектриктердің ($\rho > 1 \cdot 10^8$ Ом.м) аралығын ала жатады. Меншікті кедергі бағанасында, кейбір металдардың, жартылай өткізгіштердің және диэлектриктердің алатын орны 1–суретте бейнеленген.

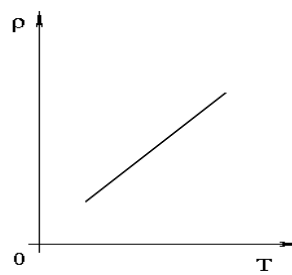

Сурет 1. Жартылай өткізгіштердің меншікті кедергілері

Меншікті кедергісі бойынша заттарды топтау едәуір шартты болып саналады, өйткені бірқатар факторлардың әсерінен (температура, сәулелену, қоспалар) көптеген заттардың меншікті кедергісі өзгереді, ал оның үстіне жартылай өткізгіштерде ол қатты өзгереді. Сондықтан, жартылай өткізгіштерді металдардан ажырату үшін жалпы белгілер бойынша қарастыру керек және алдымен температураға байланысты меншікті кедергінің тәуелділік сипаты бойынша. Жартылай өткізгіштерде температура өскен сайын меншікті кедергі азаяды (2-сурет), ал металдарда температура артқан сайын меншікті кедергі артады (3-сурет).

Сурет 2. Жартылай өткізгіштің температураға.

Сурет 3. Металдың температура тәуелділігі

Температура артқанда металдарда еркін зарядты тасымалдаушылардың концентрациясы өзгермейді, ал олардың қозғалғыштығы төмендейді, өйткені тордың түйіндерінде тұрған иондардың жылулық тербелісінің амплитудасы артады, осының салдарынан, электр өрісінің әсерінен қозғалатын электрондар ағынының шашырауы артады. Сондықтан, температура көтерілгенде металдардың өткізгіштігі төмендейді, ал төмендегенде – артады, және температура 0^0 К-ге жақындағанда, яғни тордың түйіндерінде тұрған бөлшектердің жылулық тербелісі толық тоқталады, осы кезде кейбір металдардың электр өткізгіштігі секірмелі түрде кенет артады (төтенше өткізгіштік құбылысы).

Температура артқанда диэлектриктердің электр өткізгіштігі нашар өседі. Алайда, диэлектрикте еркін зарядты тасымалдаушылар пайда болу үшін қажетті энергия өте жоғары, сондықтан диэлектрикті қыздырған кезде, онда елеулі еркін зарядты тасымалдаушылар мөлшері пайда болғанша, оның термиялық бүлінуі басталады.

Жартылай өткізгіштің температурасы артқанда оның атомдарының сыртқы қабатының жеке электрондары, атомнан бөлінуге жеткілікті энергия қабылдап, онан бөлініп шығып, еркін электрондарға айналады. Жартылай өткізгіштің температурасы жоғарылаған сайын, ондағы еркін электрондардың саны артады және электр өткізгіштігі жоғарылайды.

Жартылай өткізгіштердің температурасы төмендеген кезде еркін зарядты тасымалдаушылар саны күрт төмендеп, төменгі температураларда оның өткізгіштігі іс жүзінде нольге тең болады. Жартылай өткізгіштерде, төменгі температураларда өткізгіштіктің жоқ болуы – металл өткізгіштерден жартылай өткізгіштердің тағы да бір сипатты айырмашылығы болып саналады және ол өткізгіштерде еркін зарядты тасымалдаушылардың пайда болуының жылулық табиғаты бар екендігін көрсетеді.

Жартылай өткізгіштердің өткізгіштігі температураға күшті байланысты. Бұл жартылай өткізгіште жасалған әртүрлі термо сезімтал құралдардың құрылысында пайдаланылады. Жартылай өткізгіштерде еркін зарядты тасымалдаушылар тек қана қыздыру арқылы пайда болмайды екен. Олар жартылай өткізгішке түскен сәуленің де әсерінен пайда болады. Сондықтан, жартылай өткізгіштердің өткізгіштігі және де жарықталынуға күшті тәуелді.

Кремнийдің электрондық жұптар байланысы жеткілікті түрде берік және төменгі температура кезінде үзілмейді. Сондықтан кремний төменгі температурада электр тогын өткізбейді. Кремнийді қыздырған кезде бөлшектердің кинетикалық энергиясы артады да, жеке байланыстардың үзілуі басталады. Кейбір электрондар өзінің байланыста тұрған кезіндегі орбитасынан ауытқып еркін күйге көшеді. Электр өрісінде олар тордың түйіндерінің арасында қозғалып, электр тогын тудырады.

Жартылай өткізгіштердің, онда еркін электрондарының болуы салдарынан өткізгіштігін, электрондық өткізгіштік деп атайды. Байланыс үзілген кезде электрон жетіспейтін бос орын пайда болады. Оны кемтік деп атайды. Кемтікте, басқа қалыпты байланыстарға салыстырғанда артық оң заряд болады. Кристалда кемтіктердің орны тұрақты болып қалмайды. Атомдардың байланысын қамтамасыз ететін бір электрон, пайда болған кемтікке секіріп көшіп орналасады, ал ол электронның тұрған орнында жаңа кемтік пайда болады. Сонымен, кемтіктер бүкіл кристалл бойымен орын ауыстыруы мүмкін. Электр өрісі болған кезде кемтіктердің реттелген орын ауыстыруы болады, сонымен еркін

электрондардың электр тогына, кемтіктердің орын ауыстыруымен байланысты электр тогы қосылады. Кемтіктердің қозғалыс бағыты электрондардың қозғалыс бағытына қарама қарсы. Сонымен, жартылай өткізгіштерде зарядты тасымалдаушылардың екі типі болады: электрондар және кемтіктер. Демек жартылай өткізгіштер электрондық өткізгіштікпен бірге кемтіктік өткізгіштікке ие болады. Бұл өткізгіштік механизмі таза жартылай өткізгіштер үшін. Мұндай жағдайдағы өткізгіштікті жартылай өткізгіштердің өзіндік өткізгіштігі деп атайды.

Жартылай өткізгіштердің маңызды ерекшелігі, онда қоспалар болғанда, өзіндік өткізгіштікпен бірге қосымша – қоспалық өткізгіштік пайда болады. Қоспалардың концентрациясын өзгерте отырып, оң және теріс таңбалы зарядты тасымалдаушылардың санын едәуір өзгертуге болады. Мысалы, төрт валенттілік элементке бес валенттілік элемент атомдарын ендірсе, онда бір электронның атоммен байланысы нашарлайды. Ол атомнан оңай бөлініп шығып, еркін электронға айналады.

Электрондарын жеңіл беретін, яғни еркін электрондардың санын көбейтетін қоспаларды донорлық қоспалар деп атайды. Донорлық қоспалары бар жартылай өткізгіштер электрондардың көп санына ие болатындықтан, оларды n- типті жартылай өткізгіштер деп атайды. n- типті жартылай өткізгіштерде электрондар негізгі зарядты тасымалдаушыларға, ал кемтіктер – негізгі емес зарядты тасымалдаушыларға жатады.

Егер енді төрт валенттік элементке үш валенттік элемент атомдарын ендірсе, онда көрші атомдармен қалыпты электронды жұптық байланыс түзу үшін бір электрон жетіспей қалады. Осының нәтижесінде кемтік пайда болады. Кристалдағы кемтіктердің саны қоспа атомдарының санына тең. Мұндай текті қоспаны акцепторлық деп атайды.

Жартылай өткізгіштердің тағы бір қасиетіне, онда жарық сәулесінің әсерінен электр қозғаушы күштердің пайда болуы жатады. Оның бұл қасиетін жарық фотоэлементтерін жасау үшін пайдаланады.

Әдебиеттер:

1. Элементарный учебник физики. Т. 2. Электричество и магнетизм/Под ред. Г.С. Ландсберга. – М.: Наука, 1997.
2. Цидильковский И.М. Электроны и дырки в полупроводниках. – М.: Наука, 1972.
3. Ансельм А.И. Введение в теорию полупроводников. – М.: Наука, 1978.
4. Бонч-Бруевич В.Л., Калашников С.Г. Физика полупроводников. – М.:Наука, 1990.

ӘӨЖ 376

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Оралбекова А.К. – PhD, доцент м.а.

Таңатарқызы Г. – магистр оқытушы

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент

Мектеп өмірі туралы білім беру проблемасын шешу маңыздылығы, инклюзивті білім беру жағдайында балаларды мектепке бейімдеу; мұғалімнің кәсіби іс-әрекеттерді орындау кезінде педагогикалық және психологиялық аспектілерді ескеру қабілеті; нормативтік құжаттар мен оқу материалдарына сәйкес компьютерлік білім беру бағдарламаларын қолдану мүмкіндіктері инклюзивті білім беру жағдайында мектепке дейінгі жастағы балаларды оқыту мен тәрбиелеудің өзектілігін анықтайды. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеу және балаларды мектепке бейімдеу үшін мұғалімдерді дайындау маңызды [1-4].

Болашақ мамандарға білім беруде компьютерлік білім беру бағдарламасын пайдалану үшін тиімді мультимедиялық құралдарды ұсынуға болады, атап айтсақ «Әлемді тану» бағдарламасы. Бұл бағдарлама АР08043508-«Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке бейімдеу үшін «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын жасау» Жас ғалымдарға арналған ҚР БЖҒМ гранттық қаржыландыру жобасы «Мәңгілік ел» ғылыми негіздері» (XXI ғасыр білім, гуманитарлық ғылымдар саласының іргелі және қолданбалы зерттеулері) бағыты бойынша 7 қаңтар 2020 ж. – 27 желтоқсан 2022 жж. аралығында жүзеге асырылуда

Жобаның негізгі идеясы мектепке дейінгі жастағы балаларды заманауи инновациялық технологияларға негізделген инклюзивті білім беру жағдайына бейімдеу үшін тиімді «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын құру, сондай-ақ инклюзивті білім беру жүйесінде сапалы жаңа тәсілдерді құру және мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық тұрғыдан дайындау болып табылады.

Зерттеудің мақсаты мектепке дейінгі балаларды инклюзивті білім беру жағдайында мектепке бейімдеу, сонымен қатар мектепке дейінгі білім беру жүйесінде сапалы жаңа тәсілдерді құру үшін «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын әзірлеу мен іске асырудың теориялық негіздерін жасау және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету.

Зерттеу барысында мектепке дейінгі жастағы балаларды инклюзивті білім беру жағдайындағы мектепке бейімдеу үшін компьютерлік білім беру бағдарламасын қолданудың халықаралық тәжірибесі талданып, зерттеудің практикалық маңыздылығы болып мультимедиялық бағдарламалық өнімді ("Әлемді тану" компьютерлік білім беру бағдарламасы) жасау және мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында балалармен жұмыс істеу үшін әдістемелік сүйемелдеу, сондай-ақ педагогтарға арналған педагогикалық ұсынымдарды

Қазіргі кезде инклюзивті білім беру жүйесі өзінің ғылыми негіздері мен теориялық әдіснамасын кемелдендіруге ұмтылады. Ол әдіснаманың басты ерекшелігі сонда, бұл сала бойынша бала - оқытуды қажет ететін, бірақ түрлі қажеттілік деңгейлері бар адам. Инклюзивті білім беру әртүрлі деңгейде білім алатын дамуында иерекшеліктері бар балаларды қажеттіліктерін қанағаттандыруға икемді болып келетін әдіс-тәсілдерді зерттеумен айналысады.

АКТ қолданылатын сабақтардың ерекшеліктері: бейімделу, компьютерді баланың жеке ерекшеліктеріне бейімдеу; басқару, кез-келген уақытта мұғалім оқу үдерісіне өзгерістер енгізе алады; интерактивтілік, оқытудың диалогтық сипаты; жеке және топтық жұмыстың оңтайлы үйлесімі; компьютермен қарым - қатынас кезінде балалардың психологиялық жайлылығын сақтау; шексіз оқыту, мазмұны, оны түсіндіру және қолдану кең ауқымды.

АКТ қолданудың артықшылықтары: оқытуды даралау; балалардың өзіндік жұмысын қарқындату; орындалған тапсырмалар көлемінің өсуі; Интернетті пайдалану кезінде ақпараттық ағындарды кеңейту; оқу процесінің қарқындылығын арттыру, интеграцияланған сабақтарда заманауи ақпараттық технологияларды игеру

АКТ қолданудың кемшіліктері: білім беру қызметіне дайындалу үшін уақыт жеткіліксіз; педагогтің компьютерлік сауаттылығының жеткіліксіздігі; компьютерді сабақ құрылымына біріктірудегі қиындықтар; кестеде Интернетті пайдалану қарастырылмағандығы; компьютерде жұмыс істеген кезде балалар ойындарға, музыкаға және т.б. заттарға алаңдайды.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдана отырып сабақ беруде оқушылардың зейінінің мынадай психологиялық ерекшеліктерін ескеріп, реттеп отыру керек. Оқушының зейінін қадап отыруы, тұрақтылығы, зейінінің дұрыс бөлініп отыруы, зейінін басқаға ауыстыруы. Осындай амалдарды қолданып, оқушылардың сабақ барысында талдау, салыстыру, қорытындылар жасау, соның арқасында сабақ оқуға деген жағымды мотивация қалыптастыру мүмкін болады. Қазіргі уақытта білім беру үрдісінде мұғалімдердің әр түрлі компьютерлік технологияларды қолдану мүмкіндігі төмен екендігін айқындадық,

бұл жағдай олардың АКТ құралдарын қолдануда кәсіби дайындықтан өтпегендігін білдіреді, осы фактор оларды АКТ технологиялардың қолдану мүмкіндігінде қиындық туғызғандықтан, белгілі бір ішкі үрей пайда болатыны белгілі. Осыдан кейін мынадай мәселе туындайды: болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне инклюзивті білім беру аясында жұмыс жасау дағдыларына үйрету, білімдер беру мен технологияларды қолдану негіздеріне оқыту мен оқу үдерісіне оларды тиімді интеграциялау және қолжетімді технологиялар арқылы жетістікке жету қажеттілігін қанағаттандыру болып табылады. Қазіргі заманның жоғарғы оқу орны түлектері, өзінің алдындағы бітірушілерінен қарағанда компьютерлік технологияларды қолдануы құзыреттілігі жоғары десек қателеспейміз. Мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуетін тиімді ашу үшін білім беру үдерісінің дәстүрлі тәжірибеге сәйкес сандық технологияларды ұтымды қолдануға болады. Бұл үдерісте жеке рөл оқытушыға беріледі: ол белгілі бір балаға психологиялық дамуы мен коммуникативтік дағдылар қалыптастыру бойынша қандай құралдар пайдаланатынын және оң әсер беретінін анық білуі тиіс. Ғылыми-зерттеудің талдауы бойынша, оқытушының міндетіне дәстүрлі оқыту үдерісімен кезектесіп АКТ дұрыс таңдауы да кіреді. Бұдан шығатын қорытынды, АКТ-ды қолдануда болашақ мұғалімдер инклюзивтік құзыреттіліктің пайда болуына төмендегідей құзыреттіліктер негізгі болып табылады:

1. Психологиялық құзыреттілік. Ол мектеп кеңістігінде жұмыс істеу мақсатын, өзін-өзі дамыту мен өз білімдерін жетілдіру қажеттілігін, педагогикалық қызметті өз бетінше және жауапкершілікпен жүзеге асыруды, оқушының психикалық дамуына көмектесуді, ұдайы өз-өзімен, ойлау және тану қабілетімен жұмыс істеуді көздейді.

2. Ғылыми-теориялық құзыреттілік. Ол педагогикалық ғылымды дамыту тұжырымдамасын білумен, тұлғаны дамыту схемасын үлгілеу шеберлігімен және т.б. теңдестіріледі.

3. Тәжірибелік құзыреттілік. Бұл – педагогикалық іс-әрекетті тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тәжірибелік білімдер мен дағдылардың жиынтығы.

4. Психофизиологиялық құзыреттілік. Ол тұлғалық қасиеттер мен балалармен педагогикалық жұмысты іске асыруға мүмкіндік беретін белгілі бір білімдердің үйлесімінен тұрады.

5. Физиологиялық құзыреттілік. Бұл – педагогтың физиологиялық және психикалық денсаулығының кәсіпке қойылатын талаптарға сәйкестігі.

6. Цифрлы құзыреттілік - субъектінің ақпараттық технологияларды мақсатына сай қолдана алу қабілеті.

Құзыреттілікті әдетте тұлғаның тұтастығы тұрғысынан қарастырады. Құзыреттілік, педагогтың қасиеті ретінде, психикалық уәждемелермен шарттасады. Оның дамуы болашақ кәсібімен танысудан басталады. Одан әрі жеке тұлға педагогикалық қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін белгілі бір білімдер мен дағдыларды игереді. Таңдап алған мамандығына деген оң көзқарасы бекіген сайын өзіне сын көзбен қараушылығы мен өз-өзіне талапшылдығы арта түседі. Шын мәнінде, құзыреттілік уақыт өте келе педагогтың жеке тұлғалық қасиетіне айналады. Педагогикалық білім беру мекемелерінде бұл көрсеткішті студенттің дамудың әр кезеңінде өзінің кәсіби міндеттерін сапалы орындау мүмкіндігі негізінде есептейді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдемесі (01.06.2015 жылғы №348)//<http://online.zakon.kz/>

2. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-II «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңы (09.04.2016 ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) // <http://online.zakon.kz/>

3. Байтурсынова А.А. Организационно-педагогические условия включения детей с ограниченными возможностями в учебный процесс общеобразовательной школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. – Алматы: 2010.

4. Бондаренко Г.И. Социально-эстетическая реабилитация аномальных детей //Дефектология. 1998. №3

КОМПЬЮТЕРЛІК ЖЕЛІЛЕР

ИЭФ-22-13к тобы, Орынбасар А. А., Эгамбердиев К.З.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Коштаева Г.Т.

"Компьютерлік желілер" пәні профильді пәндер блогына жатады да "Информатика" мамандығын игергенде кәсіби білім, іскерліктерін құрайды. Кәзіргі қауымда қарқынды пайда болып жатқан жаңа технологиялардың барлығы компьютер желілерін жобалау, құру мәселелерімен ұштасып дамып жатыр.

Адамның қызмет ету салаларында компьютер желілірі әр түрлі мақсаттармен қолданады. Көбіне желіні шашырап жатқан ресурстарды бірге қолдану үшін қолданады. Бұл мүмкіндік әр тұтынушыға өте тиімді. Оған қоса тұтынушының алыста орналасқан ресурсқа дейін жол жүру қажеттіліктен айырып, жол шығынын үнемдейді. Компьютер желілері басқару процесстерін жылдамдатады. Өйткені орталықтан қашықтықта орналасқан аумақтардан деректерді тез жинап, тез өңдеп, тез шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Шағын бизнес ортасында да, мемлекет масштабында да, мемлекеттік қауіпсіздік деңгейінде де басқару мәселелерін шешу компьютер желілері арқылы тиімді өтеді. Ғылым ортасында компьютер бұрынғыдай есеп үшін қолданады. Бұл жерде күрделі, ұзақ есептелетін есептердің шешімін компьютер желілерін қолданып, параллель шешу алгоритмдері арқылы тездетуге болады. Бір есепті параллель, қатар компьютерлерде орындау есептің нақтылығын асырады. Бұл мүмкіндіктер спутник траекториясын есептеу, немесе ядролық отынның ыдырау жылдамдығын анықтау сияқты өмірлік маңызы бар салаларда қолданады.

Компьютерлік желі – бір бірімен мәлімет аламаса алатын кем дегенде екі компьютердің байланыс құралдары көмегімен қарым-қатынас жасауына арналған ақпарат өңдеудің тармақталған жүйесі. Басқаша айтқанда желі деп дербес компьютерлердің және де принтер, модем, факсимильдік аппарат тәрізді есептеу құрылғыларының бір-бірімен байланысқан жиынын айтады. Желілер әрбір қызметкерге басқалармен мәлімет алмасып құрылғыларды ортақ пайдалануға, қашықта орналасқан қуатты компьютерлердегі мәліметтер базасымен қатынас құруға және тұтынушылармен тұрақты байланыс жасауға мүмкіндік береді.

Телекоммуникация құралдарымен байланысқан компьютерлер жиынын компьютерлік желі деп атаймыз. Компьютерлік желілер құрылымы бойынша жергілікті, аймақты және аумақты болып бөлінеді.

Компьютерлік желі дегеніміз – ресурстарды (дискі, файл, принтер, коммуникациялық құрылғылар) тиімді пайдалану мақсатында бір – бірімен байланыстырылған компьютерлер тізбегі. Компьютерлік желі жұмыс істеу принципіне, аппараттық және программалық қамтамасыз етуіне байланысты жергілікті (ЖКЖ) және аумақты (АКЖ) компьютерлік желі болып бөлінеді.

Желі — бұл мәліметтерді жіберу және өңдеу құрылғылармен құрылған объектілердің жиынтығы. Стандарттау бойынша халықаралық ұйым, есептеуіш желіні бірінен кейін бірі бит жүйесіне келетін тәуелсіз құрылғылармен өзара байланысқан ақпарат жіберуді анықтады.

Желі әдетте қолданушының өзімен жүргізіледі және кейбір аумақты алады да, аумақтық белгісі боынша келесідей бөлінеді:

Локальдық есептеуіш желі (ЛЕЖ) немесе Local Area Network (LAN), бір немесе бірнеше жақын орналасқан ғимараттарда орналасқан. Локальдық есептеуіш желіәдетте қандай да бір ұйымның шекарасында орналастырылады, сондықтан оларды корпоративті деп атайды.

Бөлініп тармақталған компьютерлік желілер әртүрлі ғимараттарда, қалаларда және мемлекеттерде орналасқан, глобалды немесе Wide Area Network (WAN) аумақтық, аралас және глобалды болады. Осыған байланысты глобалды желілер төрт негізгі түрде болады: қалалық, аумақтық, халықаралық және транснациональды. Ортақ жағдайда желінің құрамына келесі элементтер кіреді: желілік компьютерлер (желілік адаптермен қамтамасыз етілген); байланыс каналдары (кабельдік, спутниктік, телефондық, цифрлық, волоконды-оптикалық, радиоканальды және т.б.); сигналдардың әртүрлі жағдайда қайта құрылуы; желілік жабдықтар.

Байланыс каналы деп сигналдар берілетін жол немесе жағдай деп түсіну қажет. Сигналдарды жіберетін жағдайларды абоненттік немесе физикалық канал деп атайды.

Байланыс каналдар (*data link*) желілік жабдықтар мен физикалық жағдайдың байланысы арқылы байланыс сызықтары бойынша құрылады. Ақпараттық жүйелер арақатынасының арасында коммуникациялық желілер мен коммутациялық түйіндер арқылы *логикалық каналдар* орнатылады.

Логикалық канал — бұл мәліметтерді бір жүйеден екіншіге жіберу жолы. Логикалық канал бір немесе бірнеше физикалық каналдардың сапар желісі бойынша салынады. Логикалық каналды физикалық канал және коммутациялық түйіндер арқылы салынған сапар желісі сияқты сипатауға болады.

Желідегі негізгі элементтердің құрамы оның архитектурасына байланысты. Архитектура – бұл желідегі жұмыс станцияларын өзара әрекеттесу функцияларын және құрылымын, өзара байланысын анықтайтын концепция. Ол желінің техникалық және программалық құралдағы логикалық, функционалды және физикалық ұйымын алдын ала ескереді. Архитектура желідегі элементтердің аппараттық және программалық құрылу мен жұмыс жасау принципін анықтайды.

Қазіргі кездегі желілерді әртүрлі белгілері бойынша классификациялауға болады: компьютердің қашықтығымен, топологиясымен, тағайындауымен, ұсынатын қызметтің тізімімен, басқару принципімен, коммутация әдісімен, қол жеткізу әдісімен, жіберу ортаның түрімен, мәліметтерді жіберу жылдамдығымен және т.б.

Желілердің архитектурасы желідегі негізгі элементтерді анықтайды, оның ортақ логикалық ұйымын, техникамен, программамен қамтамасыз етуін сипаттайды, кодтау әдістерін суреттейді. Сонымен қатар архитектура жұмыс жасау принципін және қолданушының интерфейсін анықтайды. Компьютерлік желі бір уақытта барлық қолданушылардың файлдары және ортақ мәліметтер қорына қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер:

1. Исабаева С. Н., Компьютерлік желілер технологиясы : оқу құралы, - Алматы : Отан 2017
2. Таненбаум Э.С., Узеролл Д.Дж .Компьютерлік желілер. Оқулық. Алматы. 2013
3. Талапов Т., Компьютерлік желілер мен жүйелер. Оқулық. Қарағанды. 2019

УДК 339.138: 620.9

ЛОГИСТИЧЕСКАЯ ЭНЕРГОСИСТЕМА, ЕЕ ПРЕИМУЩЕСТВА

Базарбай А.М.

Tashenev University, г.Шымкент

Научный руководитель - **к.э.н. Демесинова А.А.**

Региональная энергетика-это область хозяйственной деятельности человека, в которой он с помощью материальных и нематериальных подсистем производит, распределяет и использует различные энергетические ресурсы. В условиях все более возрастающих угроз со

стороны внешней среды для повышения эффективности управления данным сектором экономики требуются новые методы и подходы.

В качестве одного из методов можно предложить логистический подход, который позволит взглянуть на формирование и функционирование региональной энергетической системы по-новому. При логистическом подходе региональная энергосистема представляется как макрологистическая система, где путем объединения интересов всех ее субъектов оптимизируются материальные и нематериальные потоки, вследствие чего снижаются затраты на формирование и функционирование этих потоков.

Для применения логистического подхода в региональной энергетике необходим учет особенностей функционирования электроэнергетической отрасли, которые выражаются в непрерывности производства, распределения и потребления энергии. Продукт данной отрасли не может быть произведен «на запас», однако это не устраняет необходимость регулирования различных электрических нагрузок в разное время суток, недели, месяца или года.

Внедрение логистического подхода в процесс управления региональной электроэнергетической системой и ее составляющими предполагает моделирование логистических систем и цепей на участках производства и транспортировки. При построении этих моделей необходимо учесть влияние как внешних, так и внутренних факторов, влияющих на функционирование субъектов региональной энергетической системы. При этом модель подсистем региональной энергосистемы представляет собой совокупность взаимосвязанных и взаимодействующих элементов логистического процесса, объединенных в единый механизм производства и распределения энергии.

Применение логистического подхода в управлении региональными энергетическими системами должно основываться на ряде принципов, представленных в таблице 1.

Таблица 1. Принципы управления региональной энергосистемой на основе логистического подхода

Принцип	Содержание принципа
Надежность	Любое управленческое решение должно обеспечивать эффективное функционирование энергосистемы
Адаптивность	Принятие управленческих решений осуществляется с возможностью дальнейшей адаптации системы к изменяющимся условиям внешней и внутренней среды
Системность	Управленческие решения в энергологистике носит системный характер, т.к. энергологистика управляет потоками ресурсов различной природы (энергетические, информационные, финансовые).
Минимизация информационных потоков	Оптимизация объемов информации исключает наличие ненужной информации при принятии управленческих решений
Финансовое обеспечение	Принятие управленческого решения должно иметь финансовую поддержку
Синхронизация управленческих воздействий	Управленческие решения принимаются комплексно, т.к. их влияние распространяется на все подсистемы энергетических систем и могут иметь разновременные последствия.

В рамках логистического подхода весь цикл экономической деятельности рассматривается как система, то есть как единое целое. Основной идеей логистического подхода является интеграция и координирование движения различных потоков.

Электрологистическая система должна работать по принципу «вытягивания», т.е. работать только на «заказ». Система «Канбан» представляет собой разновидность вытягивающей системы, организованной по принципу «точно-вовремя». Использование данного принципа в электрологистике позволит максимально обеспечить спрос на

электроэнергию, скоординировать деятельность всех субъектов энергологической системы, в т.ч. поставщиков материальных ресурсов для производства электроэнергии, не допустить сбоев и оптимизировать энергопотоки в поставке электроэнергии потребителям. Дефицит генерирующих мощностей для производства необходимого объема электроэнергии может быть возмещен за счет импорта электроэнергии. Для повышения эффективности функционирования энергологистики необходимо применение высокоавтоматизированных информационных систем. Энергологическая система должна обладать достаточной гибкостью, чтобы при необходимости подключить энергообъекты с нетрадиционной технологией производства электроэнергии.

Логистический подход реализуется как способ организации эффективного перемещения энергетических и других взаимодействующих потоков на различных этапах производственного и транспортного процессов. Объектом управления в рамках логистического подхода является энергетический поток, который представляет собой ряд объектов, распознаваемых системно и обеспечивающих:

непрерывность основных процессов по цепочке производство-распределение-продажа-потребление;

снабжение основных и вспомогательных процессов необходимыми видами топлива, материалов, технологий и других ресурсов;

системное управление сложными объектами со стороны оперативно-диспетчерских и управленческих служб;

технично-экономическое развитие, которое с точки зрения логистики предусматривает постоянное совершенствование не только организации основных производственных процессов, но и сферы сбыта и потребления электроэнергии.

Для управления вышеупомянутыми процессами необходимы эффективный менеджмент и маркетинг.

Логистический подход к управлению энергосистемой обеспечит:

- снижение совокупных затрат на производство и реализацию электроэнергии за счет своевременного выявления «узких» мест в логистической цепи;

- повышение прибыльности деятельности энергообъектов за счет усиления контроля за процессом реализации и обеспечения непрерывности поставки электроэнергии потребителям;

- возможность вхождения в международную объединенную энергосистему, за счет чего могут быть решены проблемы дефицита и профицита электроэнергии в регионах Казахстана.

Список используемой литературы:

1. Министерство энергетики Республики Казахстан [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/about?lang=ru>

2. АО «Самрук-Энерго»/ Интегрированный годовой отчет. Стратегия [Электронный ресурс]. –Режим доступа: http://ar2016.samruk-energy.kz/?page_id=86

3. Национальная энергосистема [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <https://www.kegoc.kz/ru/electric-power/natsionalnaya-energosisistema/>

4. Бутковский И.П. Логистические подходы к развитию энергетики региона [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/logisticheskie-podhody-k-razvitiyu-energetiki-regiona>

ЖАСЫРЫН ҚАУІПСІЗДІК ҚҰЛЫП

Тоханов Ж.Н.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент қ.

Құдайберді Д.Б.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - **оқытушы, магистр Досанова Г.Ш.**

Қазіргі уақытта жасанды интеллект күнделікті өмірімізге тереңдеп еніп келеді, оның әсері күн санап сезіледі. Роботталған мәшинелер көлікті енді-енді үйреніп жүрген адамдарға нұсқаушы қызметін көрсете алады. Кейбір мекемелерде роботтар қаржылық есептер жасайды. Роботтар шахмат, дойбы, го сияқты түрлі ойындарда мықты қарсылас бола алады.

Жасанды интеллект (ЖИ) – адамзат интеллектісінің процесін компьютерлік жүйелер арқылы модельдеу. Бұл процестер оқыту (ақпарат алу және оны қолдану ережесі), пайымдау (болжамды немесе белгілі нәтижелерге жету үшін, ережелерді қолдану) және өзін-өзі түзетуден тұрады

Адам және мәшине үшін ортақ интеллект деп белгілі бір күрделілік деңгейіндегі тапсырмаларды орындау үшін программа құру және осы тапсырмаларды орындау қабілетін айтамыз.

Қазіргі таңдағы робот жасау үшін арнайы алгоритмдер қызмет етеді. Алгоритмнің бірінші пункті – объектіні табу. Ол үшін сенсорлы жүйемен танысып алу қажет.

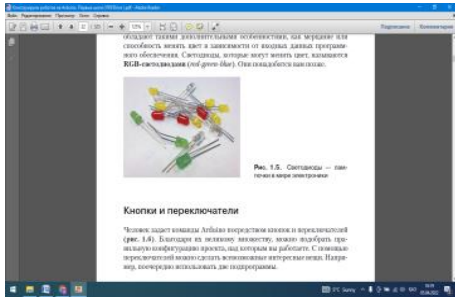
Мұндағы ең негізгі құрылғы датчик болып табылады. Бұл құрылғылар сыныптарына: дальномер мен камераны жатқызуға болады. Роботтың жұмысының тиімділігі мен қолданысы тұрғысынан алғанда итальяндық өндірушілердің Arduino микроконтроллерін жатқызуға болады. Дальномер – объектіге дейін ара қашықтықты өлшейтін құрылғы.

Arduino – бұл бүкіл әлем бойынша әзірлеушілер қолдайтын өте танымал электронды құрылғыларды құруға арналған бағдарламалық және аппараттық платформа. Платформа әртүрлі датчиктер, сенсорлар, қозғалтқыштар және басқа түйіндердің көмегімен сыртқы әлеммен байланысуға және өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Платформа екі бөліктен тұрады: бағдарламалық және аппараттық. <https://www.arduino.cc/> сайтының көмегімен программаны орнатыңыз. Download қыстырмасын басып, қажетті баламасын таңдаңыз. Бағдарламалық жасақтама бөлігі Windows, Linux, Mac OS операциялық жүйелерінде жұмыс істей алатын Arduino IDE кроссплатформалық ортасы болып табылады. Аппараттық құрал ретінде әртүрлі тақталар қолданылады. Микропроцессорлар мен микроконтроллерлер арасындағы негізгі айырмашылықтарды қарастырайық. Микропроцессордың негізгі міндеті - деректерді өңдеу. Бұл деректер бағдарламашылар жазған арнайы бағдарлама бойынша өңделеді. Микроконтроллер – бұл сол микропроцессор, бір кішкентай айырмашылығы бар: ол қандай да бір процесті басқаруға арналған. Мысалы, компьютерде немесе ноутбукта микропроцессор бар. Ол деректердің үлкен көлемін өңдейді. Бірақ микротолқынды пеште, теледидарда немесе кіржуғыш машинада микроконтроллерлер бар. Олар бағдарламашылар жазған бағдарламаны қолдана отырып, осы өнімдердің жұмысын басқарады.

2. Arduino аппараттық платформасы. Arduino-ның әртүрлі үйлесімді тақталары бар. Arduino тақталарының барлық "өлшемдері" мен түрлері бір-біріне толықтай сәйкес келеді. Егер сізді ArduinoNano жобасы қызықтырса – оны қарапайым Arduino UNO немесе Arduino Mega-да іске асыруға ештеңе кедергі болмайды, кодта да, схемаға да ештеңе қажет емес.

3. Arduino жинағы

Жарықдиодтар – Arduino-дағы индикаторлар. Олар әртүрлі түсті болады және әртүрлі қарқындылықпен жарқырайды. Кейбіреулерде бағдарламалық жасақтаманың кірістеріне байланысты жылтылдау немесе түсін өзгерту мүмкіндігі сияқты қосымша мүмкіндіктер бар. Түсті өзгерте алатын жарық диодтары RGB жарықдиодтары деп аталады (қызыл-жасыл-көк).

1-сурет. Жарықдиодтар.

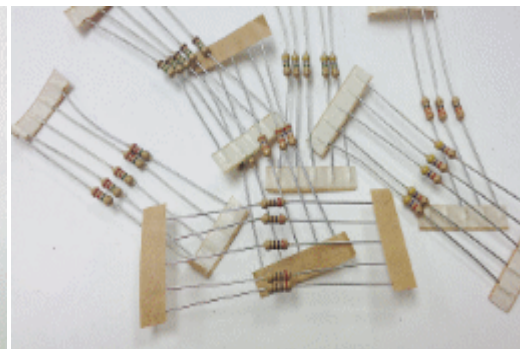

2-сурет. Батырмалар

Батырмалар мен айырықосқыштар. Қолданушы Arduino командаларын батырмалар мен айырықосқыштар арқылы береді. Айырықосқыштардың көмегімен әртүрлі жобалар жасай аламыз. Мысалы, екі кіші бағдарламаны кезекпен қолдану қарқынды немесе қарқындылығын азайтуға болады.

3-сурет. Потенциометрлер

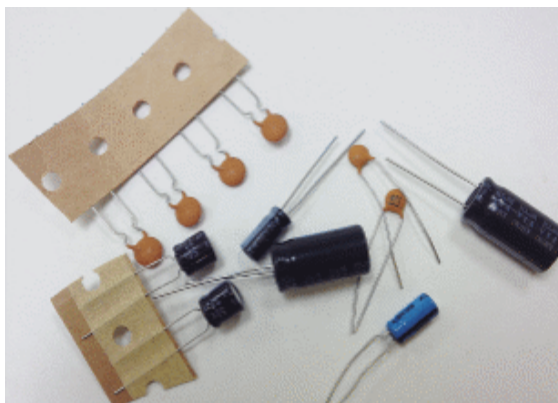
4-сурет. Резисторлар

Потенциометрлер реттегішті айналдыру арқылы электр тізбегінің параметрлерін басқаруға мүмкіндік береді.

Резисторлар. Электр энергиясы электронды компоненттердің негізгі элементі екендігімен келісуге болмайды. Алайда, электр тогының тым көп болуы олардың зақымдалуына әкелуі мүмкін. Сол үшін де резисторлар қажет. Бұл кішкентай элементтер электр тогының мөлшерін шектейді. Кедергіні өлшеу бірлігі – Ом.

Резисторлар электр тогының шамасын шектейді. Ондағы түрлі түсті жолақтар Омдағы резистордың кедергісінің мәнін білдіреді.

Конденсаторлар – бұл электр зарядын жинақтауыштар, сондықтан олар уақыт реттегіші ретінде қолданылады, өйткені резисторлармен жұпта конденсатор белгілі-бір жиілікте разрядталады. Конденсаторлар электронды сигналды "жақсарту" үшін де қолданылады.

5-сурет. Конденсаторлар

6-сурет. Қадамды қозғалтқыштар

Конденсаторлар электр зарядының аз мөлшерін жинайды және береді.

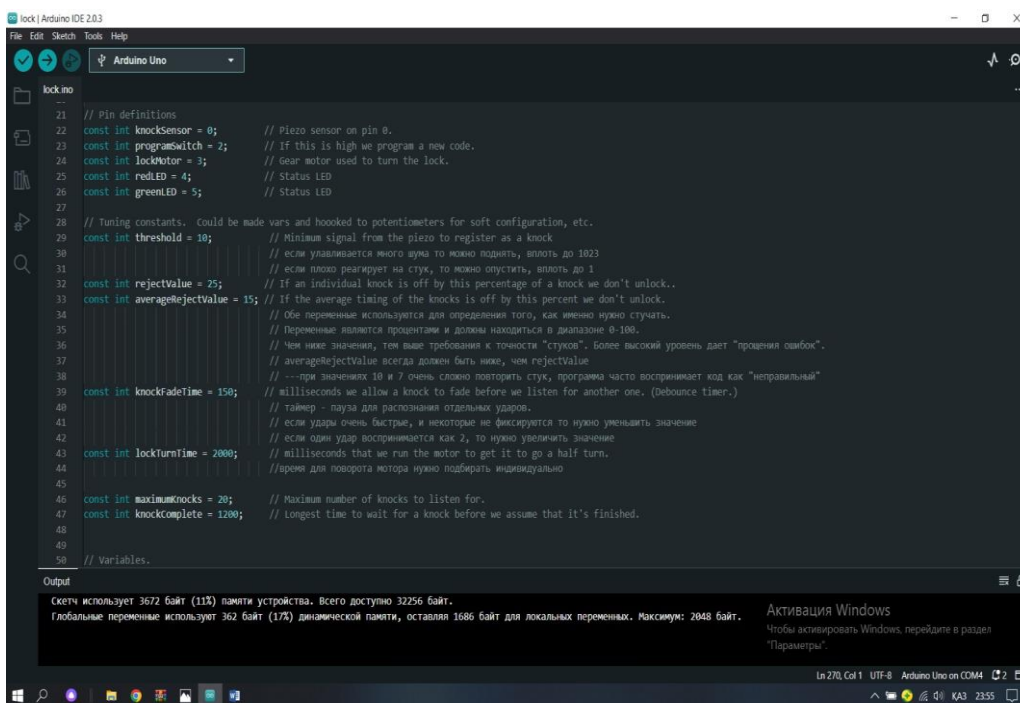
Электр қозғалтқыштары. Электр қозғалтқыштарының үш негізгі түрі ұсынылған: Сервожетектер – бұл микроконтроллерге орны туралы ақпаратты жіберетін электр қозғалтқыштар. Серво жетектер көбінесе электрқозғалтқышын басқару екінші ролде болатын роботтарда қолданылады.

Тұрақты тоқ қозғалтқышын басқаруға болмайды. Себебі, микроконтроллерден кері байланыс болмайды. Егер тоқ болса қозғалтқыш айналады. Егер тоқ болмаса, қозғалтқыш тоқтайды.

Пьезодинамикалар. Электронды жинақтардағы негізгі дыбыс шығарғыш - бұл пьезоэлемент. Ток берген жағдайда дыбыс шығарады.

Бұл құрылығыда ең басты датчигі пьезо болып есептеледі. Осы пьезоға паралелді түрде резистор 1 МОм қосылады, сонымен қатар ардуинді тоқтың қатты кернеуінен реттеп тұруы үшін 5.2-58 V стабилитрон жалғанады. Сонымен қатар, жасыл және қызыл түсті жарық диодтар орналасқан және оған 100 Ом-1кОм-дық резистор қосылған.

Мотордың жұмысын басқару үшін транзистор қойылып, оған шумнан, қатты кернеуден реттейтін диод жалғанады.


```
lock.ino
21 // Pin definitions
22 const int knockSensor = 0; // Piezo sensor on pin 0.
23 const int programSwitch = 2; // If this is high we program a new code.
24 const int lockMotor = 3; // Gear motor used to turn the lock.
25 const int redLED = 4; // Status LED
26 const int greenLED = 5; // Status LED
27
28 // Tuning constants. Could be made vars and hooked to potentiometers for soft configuration, etc.
29 const int threshold = 10; // Minimum signal from the piezo to register as a knock
30 // если удаляется много шума то можно поднять, вплоть до 1023
31 // если плохо реагирует на стук, то можно опустить, вплоть до 1
32 const int rejectValue = 25; // If an individual knock is off by this percentage of a knock we don't unlock..
33 const int averageRejectValue = 15; // If the average timing of the knocks is off by this percent we don't unlock.
34 // Обе переменные используются для определения того, как именно нужно стучать.
35 // Переменные являются процентами и должны находиться в диапазоне 0-100.
36 // Чем ниже значения, тем выше требования к точности "стучков". Более высокий уровень дает "процентия ошибок".
37 // averageRejectValue всегда должен быть ниже, чем rejectValue
38 // ---при значениях 10 и 7 очень сложно повторить стук, программа часто воспринимает код как "неправильный"
39 const int knockFadeTime = 150; // milliseconds we allow a knock to fade before we listen for another one. (Debounce timer.)
40 // таймер - пауза для распознавания отдельных ударов.
41 // если удары очень быстрые, и некоторые не фиксируются то нужно уменьшить значение
42 // если один удар воспринимается как 2, то нужно увеличить значение
43 const int lockTurnTime = 2000; // milliseconds that we run the motor to get it to go a half turn.
44 // время для поворота мотора нужно подбирать индивидуально
45
46 const int maximumKnocks = 20; // Maximum number of knocks to listen for.
47 const int knockComplete = 1200; // Longest time to wait for a knock before we assume that it's finished.
48
49 // Variables.
```

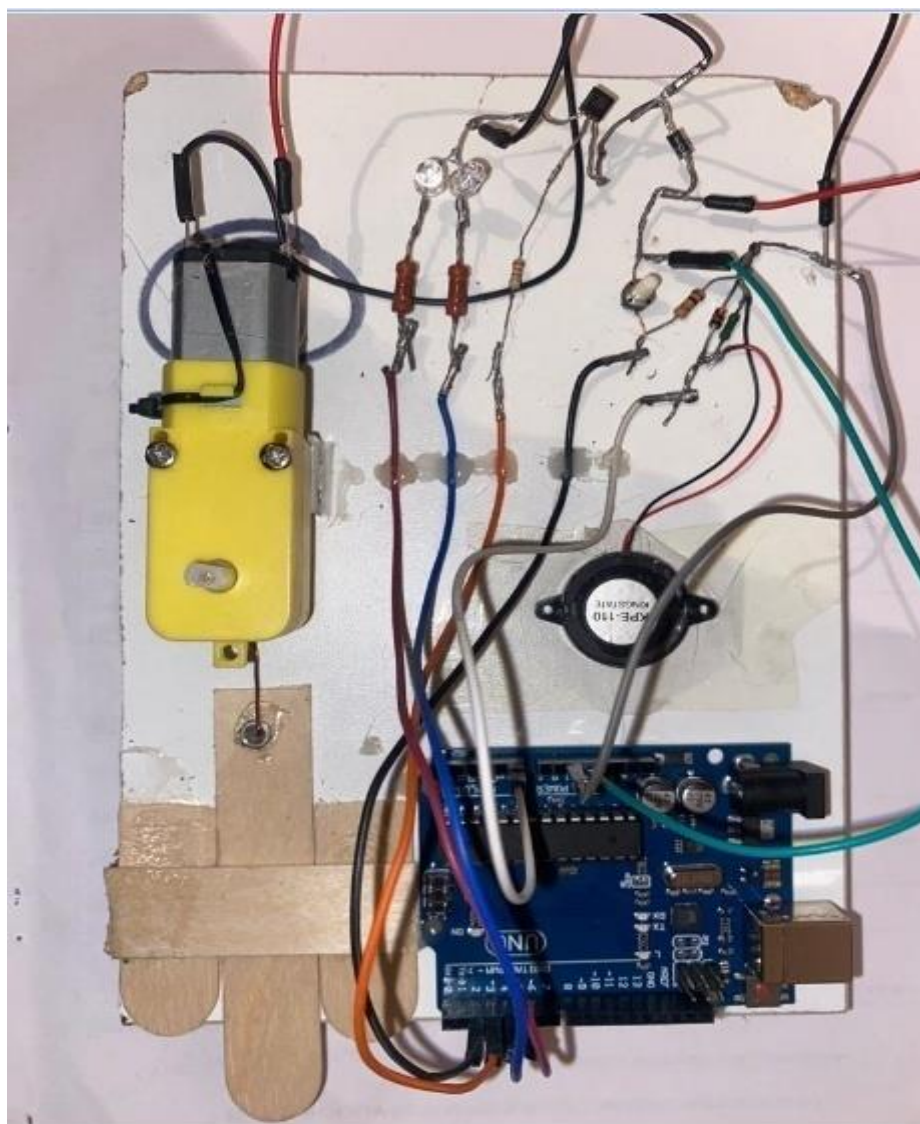
Output

скетч использует 3672 байт (11%) памяти устройства. Всего доступно 32256 байт.
Глобальные переменные используют 362 байт (17%) динамической памяти, оставляя 1680 байт для локальных переменных. Максимум: 2048 байт.

Активация Windows
Чтобы активировать Windows, перейдите в раздел
"Параметры".

ln 270, Col 1 UTF-8 Arduino Uno on COM4 23:55

7-сурет. Бағдарламаның коды

8-сурет. Жасалынған дайын макет.

Бұл құрылғы орнатылған есікті кілттің көмегінсіз есік қағу ырғағымен ішке кіру мүмкіндігі бар

Құпия кілтті енгізу үшін енгізу батырмасын басып тұрып кодты енгіземіз. Ол кодты ардуино жасанды интелект микросхемасына сақталады. Құлыпты ашу барысында қағысты аутентификацияланады, яғни сәйкестендіру арқылы нәтиже сигналы беріледі. Сәйкестендіру сәтті болған жағдайда жасыл шаммен белгі беріліп, құлып ашылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. И.И. Мачульский (ред.) Робототехнические системы и комплексы. М.: Транспорт, 2012. – 446 с.
2. С.Л. Зенкевич, А.С. Ющенко Основы управления манипуляционными роботами: учебник для вузов. – 2-е изд., М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э.Баумана, 2020. – 480 с.

РОБОТОТЕХНИКА

ИЭФ-20-13к тобы, Тұрсын К.Ж., Бердиев Ә.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Коштаева Г.Т.

Робототехника - қарқынды дамып келе жатқан болашақтың жоғарғы технологияларының бірі. Қазіргі кезде роботтар өміріміздің көптеген саласына, атап айтқанда, ғарышты игеру, денсаулық сақтау, өндіріс, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қорғаныс ісі және басқа да салаларға еніп үлгерді. Робототехника- роботтардан басқа автоматтандырылған техникалық жүйелер мен өндірістік үдерістердің ең жаңа техникалық жиынтықталуын әзірлеу мен қолдану жолдарын зерттейтін ғылым.

Қазақстан Республикасында өнеркәсіптің жеделдетіле индустрияландырылуы, жаңа технологиялардың қарқынды дамуы өскелең ұрпақты жоғарғы білікті техникалық сала мамандары ретінде даярлауды талап етеді. Экономиканың орнықты дамуы үшін білім берудің және ғылымның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, адами капиталды дамыту болып табылады.

Жоғарыда аталған мақсаттарды іске асырудағы ең маңызды міндеттердің бірі қазіргі ғылымның ықпалдасқан салаларын дамыту және оларды жоғарғы оқу орындарында білім беру үдерісіне кіріктіру.

Ғылым мен техниканың кез-келген саласының пайда болуы және дамуы белгілі бір уақыт аралығында жүретін, басқа да объективтік және субъективтік себептер мен жағдайларға тәуелді және өзара байланысты күрделі үрдіс болып табылады. Кейбір жағдайларда осы немесе басқа техникалық құрал ерте пайда болады да, осы техникамен байланысты нақты ғылыми бағыттың дамуына алғы шарттар тудырады. Кейбір жағдайларда, жинақталған ғылыми білімдерімізге байланысты техниканың жаңа түрін құру мүмкіндігіне ие боламыз немесе бар техниканы жетілдіреміз. Робототехниканың, мехатрониканың пайда болуы роботтар мен басқа да мехатрондық құрылғыларды жетілдірілу үрдісі - жаңа техниканы құру мен ғылыми бағыттарды дамытудағы күрделі себеп-салдар байланысын куәләндіреді. Мысалы, алдымен роботтар құрылды, содан кейін, роботтардың қолданылуына байланысты ғылыми бағыт – робототехника қалыптасты.

Робототехника - бұл роботтарды дамытуға және пайдалануға байланысты технологиялардың, сондай-ақ оларды басқарудың, сенсорлық кері байланыс пен ақпаратты өңдеудің компьютерлік жүйелерінің бірі. Роботтар мен робототехникалық жүйелер микро-дан макро-өлшемге дейінгі операцияларды, соның ішінде адамды ауыр, қауіпті жұмыстардан ауыстыруға арналған. Роботтық құрылғылардың көптеген түрлері бар: роботтық манипуляторлар, мобильді роботтар, жүретін роботтар және т.б.

Робот жұмысшы және ақпараттық машина қасиетін біріктіретін, автоматты жұмыс жасайтын машинаның жаңа түрі. Робот негізінен келесі төрт функцияларды қамтуы керек:

Біріншісі - манипуляциялау және жылжыту функциясы. Объектілерді басқару, робот пайдалы жұмысты орындауы және оның қозғалысын қамтамасыз етуі керек.

Екінші функция - қоршаған ортаның жай-күйін анықтау функциясы. Роботтың «көру», «сенсорлық», «сезіну», «тану» сияқты объектілерді және т.б. көруге мүмкіндік беретін сезімдер болуы керек.

Үшінші функция - рефлексия мен шешім қабылдау функциясы. Бұл адамның алдына қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін қажетті операциялардың кезектілігін жоспарлау, сондай-ақ тиісті басқаруды жүзеге асыру мүмкіндігін береді.

Төртінші функция диалогтық функция болып табылады, оны іске асыру адамның роботпен тиімді байланысын қамтамасыз етеді. Осы төрт функцияны біріктіріп қолдану арқылы робот жасауға болады.

Біздің заманымызға дейінгі алғашқы роботтарды жасау кезінде адамның қабілеттері үлгі болып табылды. Адамды ауыстыратын робот жасау идеясын тудырған қатаң әрі қауіпті жұмыстарды орындауды ауыстыру мақсатында болды. Кибернетика және механика негізінде пайда болған робототехника, өз кезегінде, осы саладағы ғылымның дамуына жаңа бағыт берді. Кибернетика басқару жүйелеріндегі ақпаратты алу, сақтау және өңдеу ісінің жалпы заңдылықтары жайлы ғылым. Кибернетикадағы зерттелетін негізгі нысандар кибернетикалық жүйелер дерексіз түрде, яғни олардың табиғаты мазмұнына байланыссыз зерттеледі. Мұндағы басқару жүйелері ұғымына техника ғана емес, кез келген биологиялық, әкімшілік және әлеуметтік жүйелер де жатқызылады. Кибернетикалық жүйе ақпаратты қабылдау, өңдеу, түрлендіру, сақтау және алмастыру қабілеті бар бір-бірімен байланысты нысандардан – жүйе элементтерінен тұрады. Кибернетикалық жүйелерге әр түрлі автоматты техника реттеуіштер, компьютер, адамзат қоғамы, т.б. мысал бола алады. Кибернетика ғылым ретінде техникадағы кері байланыс ашылған уақыттан қалыптасты. Робототехника адам организмінің кейбір маңызды жүйелеріне функционалды баламаларды, техникалық жүйелердің құрылысына қатысты сұрақтармен айналысуға бағыттайды. Робототехниканың алдында тұрған міндеттері табиғи жолмен даму бағытын анықтау. Яғни, жасанды сезім жасау және пайдалану арқылы сенсорлық технология ретінде робототехниканың саласы айналысатын жасанды интеллект пен компьютерлік ғылымның элементтерінде робот дайындау. Робототехника жеке бөлімі ретінде механика саласын қамтиды. Робототехника бөлімі нақты өндірістік операцияларды орындайтын жасанды қол немесе аяқ жұмысын конструкциялайтын, сондай-ақ, белгілі бір роботтың буындарының мүмкіндігіне өндірістік технологияны бейімдеу өнеркәсіптік робототехника деп аталды. Барлық бөлімдердің ішінде өнеркәсіптік робототехника саласы ең қарқынды дамуда.

Өнеркәсіптік роботтарды енгізу көптеген өндірістік операцияларды автоматтандыруға мүмкіндік берді. Заманауи роботтар қашықтықтан нысандарды манипуляциялауға арналған түрлі құрылғылар болды, олар адамдар үшін мүмкін емес немесе қауіпті жағдайда байланысу үшін жасалды. Алғашқы манипуляторы 1940-1950 ж.ж. ядролық зерттеулер мен атом өнеркәсібі үшін жасалды. Мұндай құрылғылар терең су инженериясында, металлургияда және басқа да салаларда қолданылады.

Бүгінгі күні робототехниканың дамуы - жасанды интеллектті дамытудың маңызды кезеңіне жақындады. Интеллект- роботқа салынған екі нысанның бірін алады: бағдарламалық қамтамасыз етілген интеллект және нейрондық желі түріндегі интеллект. Сараптамалық жүйелер шешім қабылдау ережелеріне негізделген.

Нейрондық желілер адам миының биологиялық жүйелерімен ұқсас жасалынған модельдер негізінде жұмыс істейтін және «үйренетін» жасанды компьютерлік жүйелер, яғни аппараттық қамтамасыз етуге негізделген. Биологиялық ми құрылымдарының желілері бойынша модельдеу жасанды интеллект құруға қажетті компьютерлік көру, сөйлеуді тану сияқты кейбір нақты мәселелерді табысты шешуге әкелді. Осылайша, роботтардың әр бір келесі ұрпағы жетілдірілуде. Олар бір-бірін толықтырып, функционалдық мүмкіндіктері мен экономикалық мақсатқа сай шарттарға сәйкестік табады.

Қазіргі кезде роботтардың көптеген түрлері бар, әртүрлі орталарда әртүрлі жолмен қолданылады. Олар ғарыш, денсаулық сақтау, өндіріс, қоғамдық қауіпсіздік, қорғаныста және көптеген салаларда пайдаланылады.

Әдебиеттер:

1. Шыңғысов Б.Т. Роботтехникасы негіздері. Оқулық. Алматы. 2019
2. Асамбаев А.Ж. Жасанды интеллект негіздері. Оқулық. Алматы. 2015
3. Рассел С. Жасанды интеллект: жаңашыл әдіс. Оқулық. Алматы. 2016

АВТОМАТТАНҒАН ЖҰМЫС ОРЫНДАРЫН ҚҰРУ ТЕОРИЯСЫ

ИЭФ-20-10к тобы, Шаріпбек Ж.С., Хужатаева С.Н.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – аға оқытушы Изханова Б.Е.

Автоматтандырылған жұмыс орны (АЖО) немесе шетелдік терминологиядағы «жұмыс станциясы»-бұл кез-келген кәсіпті пайдаланатын маманның жұмыс орны, бұл орын адамды автоматтандырылған түрде жүзеге асыруға және арнайы қызметтерді орындауға арналған құралдармен және құралдармен қамтамасыз етілген. Мұндай құралдар, негізінен, басқа қосымша электрондық құрылғылармен қамтамасыз етілетін ДК болады: диск жетектері, баспа құрылғылары, оптикалық оқырмандар немесе штрих-код оқырмандары, графикалық құрылғылар, басқа ДК және жергілікті есептеу желілерімен байланысты құралдар және т. б.

Архитектурасына мамандандырылған ДК негізіндегі АЖО бүкіл әлемде кең таралған.

Автоматтандырылған басқару жүйесіндегі есептегіш жабдықты пайдалану бойынша арнайы дайындығы жоқ пайдаланушыға арналған. АЖО -тің маңызды мақсаты-жұмыс орнындағы деректерді орталықтандырылмаған өңдеу, жергілікті желідегі АЖО және ДК-ге, кейде қуатты компьютерлері бар компьютерлік желілерге қол жеткізу мүмкіндігі бар тиісті дерекқорын пайдалану.

Қазіргі уақытта Ауыл шаруашылығын басқарудың таратылған жүйесі тұжырымдамасы көптеген кәсіпорындарда әзірленуде. Олар иерархияның әртүрлі деңгейлерінде жергілікті және негізінен толық деректерді өңдеуді қамтамасыз етеді. Бұл жүйелер деректерді төменнен жоғары қарай беруді ұйымдастырады, бұл жоғары деңгейде қажет. Сонымен қатар, деректерді өңдеу нәтижелері мен бастапқы деректердің едәуір бөлігі жергілікті деректер банктерінде сақталуы керек.

Таратылған басқарушылық ойлауды енгізу үшін әр басқару деңгейінде және әр пәндік салада мамандандырылған персонал үшін компьютерге негізделген автоматтандырылған жұмыс орнын құру қажет болды. Мысалы, экономика саласында мұндай автоматтандырылған басқару жүйелерін жоспарлау процестері, әртүрлі ақпараттық жүйелердегі шешімдер қабылдау және әртүрлі шешімдерді үйлестіру үшін модельдеуге және оңтайландыруға болады. Әрбір басқару объектісі үшін тиісті ескеру қажет. Бірақ әр қанатты салу принциптері жалпы болуы керек:

- Жүйелік;
- Икемділік
- Тұрақтылық;
- Нәтижелілік.

Осы ұғымдардың мазмұнын түсіндірейік.

Тапсырыс. Арг-ді құрылымы функционалды мақсатпен анықталатын жүйе ретінде қарастырыңыз.

Икемділік. Түрлендіруге негізделген жүйе, ол барлық жүйелердің құрылысының модульділігіне байланысты олардың элементтерінің типтік формальдылығын білдіреді.

Тұрақтылық. Оның принципі- АЖО жүйесі оны қабылдамайтын ішкі және сыртқы факторлардың әсеріне қарамастан негізгі әрекеттің күшіне сүйенеді. Бұл оның кейбір бөліктерінде ақаулықтарды жою және жүйені тез қалпына келтіру қажет дегенді білдіреді.

Нәтиже. Автоматтандырылған басқару жүйесінің тиімділігі жүйені құру және пайдалану шығындарына сәйкес бөлінген жоғарыда аталған позициялардың таралу деңгейінің интегралды көрсеткіші ретінде қарастырылуы керек.

АЖО қызметі күтілетін нәтижені дұрыс қызмет көрсету арқылы және машинаның деректер құрылымы мен компьютер болып табылатын адам арасындағы қысыммен жібере алады.

Қазіргі уақытта мұндай "гибридті" интеллектті құру өте үлкен мәселе. Бірақ бұл іске асыруды ағтм ұйымы мен қызметіне тарату жақсы нәтиже беруі мүмкін. Автоматтандырылған басқару жүйесі Еңбек өнімділігі мен басқару тиімділігін арттыру құралы ғана емес, сонымен қатар мамандарды таңдаудың ыңғайлылығы үшін құрал болады. Мұнда адам АЖО жүйесіндегі басқару буыны болып қала береді.

Өндіріс орындарында автоматтандырылған басқару жүйесі Тәуелсіз жоспарлау, басқару, деректерді өңдеу және шешім қабылдау құрылымы ретінде басқаруды автоматтандыру жүйесінің немесе АЖО маңызды құрылымдық интеграциясы болып табылады. АЖО - бұл әр уақытта арнайы жүйе, техникалық жабдықтар мен бағдарламалық жасақтама жиынтығы және нақты құндылықтарға бағытталған - әкімші, экономист, инженер, бақылаушы, жоспарлаушы, сәулетші, дизайнер, дәрігер, кітапханашы, ұйымдастырушы, зерттеуші, мұражай қызметкері.

Сондай-ақ, мұнда сіз әрбір мамандығына қойылатын жалпы талаптардың тізімін ұсына аласыз, олар оны құру кезінде ұсынылуы керек, атап айтқанда:

- Деректерді тікелей өңдеу құралдарының болуы;

- Диалог режимінде жұмыс істеу мүмкіндігі;

оператор, автоматтандырылған басқару жүйесінің элементтері және қоршаған орта арасындағы қызметті ұтымды бөлу; еңбек жағдайларын жасау; автоматтандырылған басқару жүйесінің ыңғайлылығы; адам-оператордың психологиялық факторларын есепке алу;

- Тұтқаның пішіні, элементтердің түс схемасы және т. б.

АЖО жүйелік платформасында жұмыс істейтін компьютердің жоғары өнімділігі мен сенімділігі;

Шешілген мәселелер тарихындағы бағдарламалық жасақтаманы бұрмалау;

Күрделі процестерді автоматтандырудың максималды деңгейі; АЖО операторы ретінде өзін-өзі жүзеге асыру үшін мамандардың жайлылық талаптары;

Жайлылықты қамтамасыз ететін және бір маманның бір жұмыста жұмыс істеуінің максималды тиімділігіне кепілдік беретін басқа факторлар.

АЖО жүйенің біркелкілігін қамтамасыз етеді. Техникалық және ұйымдастырушылық деректер бағдарламасы.

Техникалық жүйе жоғарыда аталған. Бұрын аталған АЖО құрайтын техникалық жүйелер жиынтығына АЖО және басқа байланыс құралдарын және Объектілік жад жүйесінде жұмыс істейтін басқа байланыс құралдарын (телефон, телекс, телефакс) қосу қажет. Деректерді өңдеу жүйелері негізінен қатты дискіде орналасқан жергілікті дерекқорларда сақталған деректер жиынтығын қамтиды. Сондай-ақ, оның мәліметтер базасын басқарудың интеграцияланған жүйесі бар.

Бағдарламалық қамтамасыз ету автоматтандырылған басқару жүйесі мақсатында орындалатын және жергілікті негізде құрылатын міндеттердің белгілі бір класын шешуге бағытталған операциялық жүйелерді, сервистік бағдарламаларды, қолданбалы бағдарламаларды, сондай-ақ ортақ пайдаланудағы үлгілік бағдарламаларды қамтиды. Қажет болса, Бағдарламалық жасақтамаға графикалық деректер мен жұмыс бағдарламалық жасақтамасы қосылады.

АЖО-ның ұйымдастырушылық қолдауының мақсаты-олардың қызметін ұйымдастыру, дамыту, оқыту және персоналды басқару. Соңғыларына жоспарлау, жіктеу, бақылау, талдау, жұмысты ұйымдастыру, пайдаланушысының құқықтары мен міндеттерін құжаттау кіреді.

Егер АЖО-ның құрылымы тым күрделі болса, онда бұл Пайдаланушының арнайы дағдылары болмаса, пайдаланушыны өзінің негізгі автоматтандырылған жұмыс орнымен біртіндеп таныстыра алатын арнайы оқулықтарды қолдануға болады. Автоматтандырылған басқару жүйесінің қызметін іске асыру кезінде (бұл оның функционалдығын білдіреді) ағымдағы қызметтің мақсаттарын, ақпаратқа қажеттіліктерді және оның таралу процестерін көрсететін әртүрлі шараларды анықтау әдістері қажет

АЖО-ны жоспарлау тәсілдерін оның жұмыс істеу тәсілдерімен байланыстыру мүмкін емес, өйткені АЖО-ны әрекеттерін әзірлеу пайдаланушының өз мүмкіндіктерін және оны

дамытуды қамтиды. Автоматтандырылған басқару жүйесінің тілдік құралдары-бұл бағдарламашылар пайдаланушының тілдік құралдарын тарату және соңғы пайдаланушының барлық қажетті әрекеттерін орындау үшін пайдаланатын соңғы пайдаланушының қол жеткізу құралдарын тарату.

АЖО-нытілдік құралдары реакциясын пайдаланушының әрекетіне нақты сәйкестендіру үшін қажет. Оларсыз оқу, диалог құру, қателерді іздеу және түзету процесі мүмкін емес. Мұндай тілдерді құрудың қиындығы-олар көбінесе процессуалдық емес болуы керек.

Егер процедуралық Тіл осы әрекеттің орындалуын көрсетсе, процессуалдық емес - бөлшектеусіз-бұл үшін қажетті әрекетті орындауы керек. Соңғы пайдаланушыларға деректерді тарату процесін толық білудің қажеті жоқ болғандықтан, автоматтандырылған басқару жүйесінің интеллектінің жоғары деңгейіне байланысты процедуралық мүмкіндіктердің көлемі өз тілінде берілуі керек.

АЖО тілдері пайдаланушыға бағытталған және мамандандырылған болуы керек. Осы пайдаланушылардың жіктеу сипаттамаларына байланысты олар тек мамандандырылған тексеру арқылы ғана емес, сонымен қатар қызмет жағдайларының иерархиясындағы оқылатын маңызды мәліметтер түріне қарай бөлінеді. Бұл түсінудің қарапайымдылығына қарамастан, қарапайым тілді қолдану пернетақта арқылы қарапайым нәтижелерге қол жеткізу үшін алып құрылғыға қол жеткізу қажеттілігінен айтарлықтай артықшылық бере алмайтынын атап өткен жөн.

АЖО тілдерінің негізі, кез-келген басқа тіл сияқты, алдын-ала анықталған терминдер мен тәсілдердің көріністерінен тұрады (олардың көмегімен жаңа типтерді көрсететін терминдер ауыстырылады немесе толықтырылады). Бұл жоспарлау кезінде белгілі бір типтегі терминологиялық негізін санау қажеттілігіне әкеледі (тілдің негізгі синтаксистік құрылымын және жалпы терминдер мен типтер арасындағы семантикалық байланыстарды анықтау). Осыған байланысты автоматтандырылған басқару жүйесін қарапайым жіктеу қажеттілігі туындайды, мысалы, деректерді пайдаланушының өңдеудің бірнеше тәсілімен көрсету мүмкіндігі бойынша: сандық, мәтіндік, аралас. Өте күрделі жағдайларда АЖО ретін мәліметтер базасын ұйымдастыру анықтайды. Тілдік дағдылар көптеген жағдайларда пайдаланушы деректердің таралуына сәйкес келетін ресми құрылымды құра алатын ережелер тізімін анықтай алады.

Мысалы, кейбір автоматтандырылған басқару жүйелерінде барлық деректер мен құрылымдар кесте (кестелік автоматтандырылған басқару жүйелері) немесе арнайы типтегі операторлар ретінде қабылданады.

Пайдаланушы тілі диалогтық терезелердің түрлеріне сәйкес АЖО болып бөлінеді. Диалогты қолдау құралдары, сайып келгенде, пайдаланушыға қажет білімнің тілдік құрылымын анықтайды.

Бірыңғай автоматтандырылған басқару жүйесінің құрылымы бар бір емес, бірнеше диалогтардың мүмкін түрлері оқу немесе жұмыс процесі барысында пайдаланушының белсенділігін, сондай-ақ пайдаланушы құралдарын пайдаланатын автоматтандырылған басқару жүйелерін дамыту қажеттілігіне байланысты қарастырылуы мүмкін. АЖО-нықұру кезінде қолданыстағы диалогтарда ең көп қолданылатын түрлер: ПЭЕМ-менынталандырылған диалог, форманы толтыру диалогы, гибридті диалог, оқытылмаған пайдаланушы диалогы, бекітілген персонал деректері арқылы диалог. ПЭЕМ-мендиалог кезінде АЖО қолданушысы тілдік дизайнды толық үйренуден бастайды. Бұл тәсілдегі өзгерістердің бірі-мәзірге кіру. Оның көмегімен бір немесе бірнеше ПЭЕМ параметрлері таңдалады.

ПЭЕМ-мен ынталандыратын формаларды пайдалану тілқатысу терезесіне сүйене отырып, пайдаланушы экранда арнайы жиналған формаларды толтырады, содан кейін талдайды және өңдейді.

Гибридті диалогты пайдаланушы және ПЭЕМ-мен қолдайды. Оқытылмаған пайдаланушының диалогы кезінде ПЭЕМ жауаптарының толық анықтығы қамтамасыз етілуі керек. Олар пайдаланушыдан бұл туралы не істеу керектігі туралы күмән қалдырмайды.

Диалогтық терезеде орнатылған персоналды пайдаланып, ПЭЕМ өзі бар тізімнен жауапты таңдайды. Бұл жағдайда пайдаланушы негізгі ақпаратты автоматты түрде жіберетін өте қысқа жауаптар енгізеді.

Егер біз АЖО-ны тарататын бағдарламалық жасақтаманы ескеретін болсақ, онда рейтинг өте кең болуы мүмкін. Оларды орындау тілдері бойынша, пайдаланушыға процедуралық бағдарламалау құралдарын ұсыну мүмкіндіктері бойынша, пайдалану процесінде бағдарламалық жүйенің құрылысын аяқтау мүмкіндігі бойынша, мәліметтер базасын басқару жүйесінің қол жетімділігі бойынша, пайдаланушы тілдерінен аудармашы бойынша, қателерді анықтау және жою бойынша және т. б. сұрыптала алады.

Әдебиеттер:

1. Фаронов В.В., Шумаков П.В. Delphi 5. Руководство разработчика базы данных – М.: «Нолидж», 2010г.
2. Баженова И.Ю. Delphi Самаучитель программиста – М.: КУДИЦ – ОБРАЗ, 2012г.
3. Томас Коннолли, Каролин Бегг, Анна Страган. Базы данных: проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика, 2-е изд.: Пер. с англ.: Уч. пос: — М.: издательский дом «Вильямс», 2013г.

ӘӨЖ 978-601-315-131-1

САНДЫҚ БУЫН ӨКІЛДЕРІНІҢ АҚПАРАТ КӨЗДЕРІНЕ АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ ТАҢДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Юсанов Б.М.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – ғ.м. **Көлбай М.Н.**

Мақала дәстүрлі БАҚ тұтыну ерекшеліктерін анықтауға және талдауға, ақпарат көздерін таңдаудың мотивациялық аспектілерін зерттеуге арналған. Негізгі нақты ерекшелігі көп экранды медиа тұтыну болады, бұл өте кең таралған жастар аудиториясы. Сандық буын өкілдері арасында медиа тұтыну үшін құрылғыны таңдау екі факторға байланысты: ең алдымен, олар оның техникалық сипаттамаларына назар аударады, сипаттамасы: ұтқырлық, яғни портативтілік, ықшамдылық және пайдалану ыңғайлылығы. Екіншіден, бұл интернетке тұрақты, әмбебап қолжетімділік. Сондай – ақ, смартфон-бұл ғаламдық желіге қол жетімді байланыс құралы, сондықтан оның функционалдығы тек медиа-контент көзі болып табылатын теледидарға қарағанда кеңірек. Бұл дәстүрлі медиа контент көздерінің төмен көрсеткіштерін түсіндіреді. Сандық буын бір уақытта бірнеше құрылғыны жиі қолданады және осыған байланысты кең таралған мульти экранды тұтыну сипаттамасын алды, ондағы құрылғылар әдетте смартфон болып табылады.

Цифрлық буын баспа БАҚ-ты сирек оқиды, ал интернет жаңалықтар, ойын-сауық және білім беру контенті негізгі ақпарат көзіне айналды.

Жаңалықтар контентінің негізгі базасы онлайн-медиа, оның ішінде интернет-БАҚ және әлеуметтік желілер болып табылады; алайда респонденттердің көпшілігі нақты БАҚ-тарды атай алмады: сауалнамаға қатысқан цифрлық буын өкілдерінің бұқаралық ақпарат құралы деген не екендігі туралы нақты түсінігі жоқ. Жастар аудиториясының осы сегменті үшін ақпарат берудің мазмұны мен форматы маңызды рөл атқарады: медиа ресурстың беделі, сондай-ақ жақындары мен достарының ұсыныстары ақпарат көзін таңдауда екінші факторға айналады. Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі үшін нақты онлайн-БАҚ атауларын көрсету оңай болған жоқ: оның орнына олар әлеуметтік желілерді, тіркелмеген Интернет-

БАҚ атауларын және жаңалықтар алу үшін үнемі кіретін жаңалықтар агрегаторларын көрсетті.

Алматы мен Түркістан облысының қазіргі жастары арасындағы дәстүрлі теледидардың көрермендерінің саны ересек тұрғындарға және жалпы елге қарағанда едәуір аз және респонденттердің үштен бір бөлігін құрайды. Интернеттегі контенттің негізгі көздері әртүрлі бейне материалдар болып табылады (Ойын-сауық бейнелері, видео тренингтер), ең алдымен Youtube арналарында, бұл Алматы мен Түркістан облысында тұратын 18 жастан 29 жасқа дейінгі жастар үшін онлайн медиа болды деген тезисті қалыптастыруға мүмкіндік берді, аға буын өкілдері үшін ең танымал жаңалықтар мен ойын-сауық контенті болып қала беретін дәстүрлі теледидарды алмастыратын аудиовизуалды мазмұнды алудың маңызды арнасы. Бұл контенттің алуан түрлілігімен, сонымен қатар жасөспірімдерге, студенттер мен жастарға, олардың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне арналған әртүрлі арналардың көптігімен байланысты.

Медиа тұтыну үшін құрылғыларды таңдау және пайдалану. Деректердің бірінші бөлімі күнделікті өмірде әртүрлі медиа контентке қол жеткізуге мүмкіндік беретін техникалық құрылғыларды қолдануға арналған. Бүгінгі таңда ақпарат көздерінің саны тұтынушының техникалық құрылғыларының санымен анықталады, ал техникалық құрылғылар неғұрлым көп болса, "медиа жақсы, сандық орта неғұрлым бай болса, медиа тұтыну соғұрлым көп болады". Респонденттерден өздеріне тиесілі немесе тұрақты қол жетімді бір немесе бірнеше медиа құрылғыларды таңдау ұсынылды. Сұралғандардың ішінде ең көп смартфон иелері болды - (90%), ал балама нұсқаны - "ұялы телефонды (смартфон емес)" 16%-ы таңдады. Сауалнаманың деректері бойынша аналогты радио иелерінің (13%) ең азы, бұл Қазақстанда радионы тұтыну, зерттеудің бірінші бөлігінен көрініп тұрғандай, бірінші кезекте автомобилистер арасында таралғанына, ал цифрлық буын өкілдерінің көбі осы топқа әлі кірмегеніне байланысты. Ноутбуктер мен теледидарлардың иелері шамамен бірдей бөлінді (сәйкесінше 71% және 73%). Планшеттердің иелері аз (59%) және респонденттердің төрттен бір бөлігі өзінде ойын консолінің бар екенін айтты.

Айта кету керек, жауаптардың ешқайсысында құрылғының тек бір нұсқасы таңдалмады, сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі 3-тен көп жауап берді. Сондықтан респонденттердің қалауын анықтау үшін келесі сұрақ маңызды рөл атқарды: пайдалану жиілігіне байланысты бірінші сұрақта көрсетілген құрылғылардың әрқайсысына 0-ден 10-ға дейін белгі қою ұсынылды. 0 ұпайы "жоқ" немесе "мүлдем қолданбаймын", 1 - "қолданбаймын деуге болады", 2 - "өте сирек қолданамын" және 10 үнемі қолданамын, бұл ретте басқа да көрсеткіштер, атап айтқанда 2-ден 9-ға дейін-респонденттің өз бетінше рефлексияға және тұтынуын бағалауға бағытталған. Бұл сұрақтағы медиа құрылғылардың реті кездейсоқ түрде жасалды және респондент олардың тұтынуын салыстырмалы түрде бағалай алуы үшін алдыңғы сұрақтағы ретті қайталамады.

Қойылған бағалар негізінде белгілі бір құрылғыларды пайдалану белсенділігінің көрсеткіші орташа балл есептелді. Көбінесе респонденттер смартфонды пайдаланады, бірақ смартфонды пайдаланбайтын немесе смартфонны жоқ респонденттер де сирек кездеседі. Сонымен қатар, 4% респонденттер ұялы телефонды(смартфон емес) белсенді пайдаланады, сондықтан бұл өз бетінше ерекше құрылғылар деп айтуға болады.

Ноутбук пайдаланылуы бойынша екінші орын, бірақ респонденттердің бағасы 5 ұпайдан асады, содан кейін стационарлық компьютер 4,4 балл және теледидар 3,6 балды алады. Жалпы алғанда, егжей-тегжейлі графиктер келесідей: смартфонның, ұялы телефонның, радиоқабылдағыштың және ойын консолінің көрсеткіштері экстремалды көрсеткіштерге жақындайды, яғни респонденттердің көпшілігі минималды немесе максималды балл қойған; теледидар, планшет, ноутбук және стационарлық компьютер бірдей балл алды: 1-ден 10-ға дейін, бұл олардың орташа танымалдығымен түсіндіріледі.

Кесте 1. Медиа құрылғыларды пайдалану белсенділігінің орташа көрсеткіші

Медиа құрылымның түрі	Респонденттер арасында танымалдықтың орташа көрсеткіші (0-10)
ТВ	3,6
Смартфон	8,7
Радиоқабылдағыш	1
Ойын консолі	1,4
Планшет	3,7
Ноутбук	5,4
Стационарлық компьютер	4,4
Ұялы телефон (смартфон емес)	1,2

Алынған мәліметтерді жүйелеуден шығатын негізгі қорытынды, әдеттегі дәстүрлі немесе аналогтық құрылғылар, ең алдымен, интернетке тұрақты қол жетімділігі жоқ, ал ең бастысы интернет-браузерлер мен қосымшалар болмаса ол құрылғылар танымалдығы төмен болып табылады. Жалғыз ерекшелік - бұл теледидар, бірақ оның көрсеткіші стационарлық компьютердің көрсеткішінен бір балға төмен.

Респонденттер атап өткен бірнеше құрылғыны үнемі пайдалану бізді тағы бір маңызды сұраққа әкелді. Көп экранды медиа тұтыну құбылысы - бұл аудиторияның белсенді мінез-құлқының кең таралған тәжірибесі, сондықтан респонденттерден бір уақытта бірнеше медиа құрылғыларды қолдана ма, жоқ па деген сұраққа жауап беру ғана емес, сонымен бірге олар қандай мөлшерде және қандай құрылғыларды үнемі бірге қолданатындығын көрсету ұсынылды. Респонденттердің егжей-тегжейлі жауаптарын талдағаннан кейін автор басқа медиалармен қатар қолданылатын негізгі медиа құрылғы, әрине, смартфон болып табылады, бұл оның ықшамдылығымен, жеңілдігімен және ұтқырлығымен түсіндіріледі. Сонымен бірге, смартфонның ең танымал сандық құрылғы екендігі үлкен рөл атқарады, сондықтан респондент оны басқа медиамен бірге қолдануы мүмкін. Респонденттердің көпшілігі екі медиа құрылымның үйлесімін көрсетті, олардың ішінде ең көп тарағаны "компьютер (ноутбук, стационарлық компьютер) және смартфон" болды. Үш немесе одан да көп құрылғыны көрсеткендердің ішінде ең көп жауап - "смартфон, планшет және компьютер". Бір қызығы, тұтынушы теледидарды көріп, сонымен бірге интернеті бар мобильді құрылғыны (смартфон немесе планшет) пайдаланатын қос экран құбылысы туралы жалпы түсінік біздің зерттеуге қатысушыларда көрініс таппады: теледидар кіретін жалғыз комбинация "смартфон, ноутбук және теледидар" жауабы болды, бірақ оны респонденттердің ең аз саны таңдады. Бұл, әрине, зерттелген топтың теледидарды әлдеқайда аз көретіндігімен байланысты. Оның танымал еместігі, яғни, смартфон сияқты байланыс құрылғысы емес екендігіне байланысты.

Осылайша, сандық буын өкілдері арасында медиа тұтыну үшін құрылғыны таңдау екі факторға байланысты деп айтуға болады:

– Біріншіден, олар оның ұтқырлығына (яғни, портативтілік, ықшамдылық және пайдалану ыңғайлылығы) және интернетке тұрақты, әмбебап қол жетімділікке назар аударады.

– Екіншіден, смартфон - бұл телефон, демек, ғаламдық желіге қол жетімді байланыс құралы, сондықтан оның функционалдығы тек медиа-контент көзі болып табылатын теледидарға қарағанда кеңірек. Бұл дәстүрлі медиа контент көздерінің төмен көрсеткіштерін

түсіндіреді. "Сандық аборигендер" бір уақытта бірнеше құрылғыны қолданады, көбінесе басқа медиа құрылғыларға смартфон бірінші құрылғы болып жанында міндетті түрде жүреді.

Әдебиеттер:

1. Журинов М. Только наука может гарантировать прогресс, сұхбаттасқан Шүлембаева Р. // Астана: Қазақстанская правда, (12.04.2019). - 2019. – Б 6.
2. Аноп М., Петрук Г. 2014: Пути привлечения молодежи в научное исследование [Электронды ресурс]. URL: <https://scienceforum.ru/2014/article/2014006799>.
3. Шнарбекова М., Жоғары білім беру кеңістігіндегі жастар тәжірибесі: монография. // Алматы: Қазақ университеті.- 2020. – Б 116.
4. Әбжанов Х., Кенжебаев Ғ. Тәуелсіз Қазақстан: Жоғары білім, ғылым, саясат // Алматы: Баспалар үйі.- 2009. – Б 209.
5. Брусилловская Е. Наука для инновационной индустрии // Астана: Қазақстанская правда (04.10.2014).-2014.–Б 6.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БАСҚАРУ

УДК 331.5.024.54

Трудоустройство молодежи в Туркестанской области

Абдулкасимова М.А.

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель б- **К.э.н., старший преподаватель Оразова Б.Б**

Аннотация

Бұл мақалада Түркістан облысындағы жастарды жұмысқа орналастыру және ЖОО түлектері арасында жұмысқа орналасу мәселелерін шешу жолдары қарастырылады

Summary

In this article, issues of employment of young people in Turkestan region and ways to resolve issues of employment among university graduates will be considered

Ключевые слова: трудовые ресурсы, рынок труда, безработица, уровень безработицы, занятость, самозанятость

В сообщениях информационных агентств со ссылкой на Комитет по статистике МНЭ РК безработица в Казахстане в 2020-м – III квартале 2019 года колеблется в пределах 4–5%. Уровень же молодежной безработицы (население в возрасте от 15 до 28 лет) в тот же период составил 3,9%. В то же время уровень безработицы среди молодежи по методологии Международной организации труда (NEET) достигла уже 7,7%. «Разница между показателями объясняется тем, что в выборку для исчисления индекса NEET включена численность лиц, не входящих в состав рабочей силы, за минусом тех, кто обучается на дневной форме обучения», – пояснили в КС МНЭ РК. То есть уровень в 3,9% рассчитан без учета экономически неактивного населения. Одним из основных факторов, который учитывается при разработке стратегии социально-экономического развития страны, является занятость трудоспособного населения. По данным Комитета статистики Министерства национальной экономики Республики Казахстан (КС МНЭ РК) в 2018 году [1], занятое население в РК насчитывалось 8,7 млн. человек, безработное население республики составило 444 тыс. человек. Следует отметить, что в терминологии международной литературы есть много определений касательно безработицы на рынке труда. Согласно определению Международной организации труда (МОТ), Комитета статистики

Министерства национальной экономики РК (МНЭ КС РК) к безработным относятся лица, экономически активное население старше 15 лет не имеющие работу, ищущие работу и готовые приступить к ней. Также безработными считаются лица, производящие продукцию в личном подсобном хозяйстве только для собственного потребления, учащиеся, студенты, пенсионеры. Люди с ограниченными возможностями учитываются в качестве безработных, если они занимались поиском работы и были готовы приступить к ней [2]. Официальная статистическая информация по безработному населению формируется по следующим группам: по типу местности проживания; по регионам; по полу; по возрастным группам; по уровню образования; по причинам незанятости; по продолжительности незанятости [3]. Занятость и безработица являются основными характеристиками рынка труда. Существуют различные теории, раскрывающие причины и суть безработицы. Они выделяют положительные и негативные социально-экономические и психологические последствия безработицы. В этой связи, проблема роста уровня безработицы требует новых методов, способов и подходов к ее решению. Таким образом, на рынке труда существуют различные виды безработицы. Одним из распространенных видов – естественная безработица (фрикционная, структурная) и циклическая/сезонная безработица. Естественный уровень безработицы включает в себя фрикционную и структурную безработицу. Таким образом за последние 10 лет повышение уровня безработицы не наблюдается, кроме 2015 года, когда уровень безработицы вырос до 5,1% (в 2014 году составил 5 %). Сегодня наиболее высокие уровень безработицы в 2018 году зарегистрирован на юге страны – в Алматы, Шымкент и Туркестанской области (5,2%). Эти регионы являются трудоизбыточными, в которых распространена самозанятость, а также уровень подготовки безработного населения не соответствует потребностям работодателей. Однако по данным портала «Еңбек»* в 2018 году, Алматы, Нур-Султан и Шымкент вошли в тройку лидеров с наибольшим количеством вакансий, заявленных предприятиями через портал.* Электронная биржа труда (enbek.kz) – единая цифровая площадка по трудоустройству в Казахстане, обеспечивающая для поиска работы и содействия в подборке персонала. Данный портал объединяет информации государственных и частных центров занятости, резюме и сведения о вакансиях, представляемых сами гражданами и работодателями[4]. Безработица среди молодежи в регионах заметно отличается. Наибольший уровень за II квартал 2020 года, по данным Агентства по статистике, наблюдается в городах Алматы, Астана, в Карагандинской и Туркестанской областях. Согласно индексу NEET, в списке антилидеров нет мегаполисов, и высокий уровень молодежной безработицы приходится на Карагандинскую, Туркестанскую и Северо-Казахстанскую области. В список регионов с наименьшей безработицей вошли Атырауская, Жамбылская, Актюбинская, Мангистауская области. По расчетам NEET это – Западно-Казахстанская, Восточно-Казахстанская, Костанайская и Алматинская области.

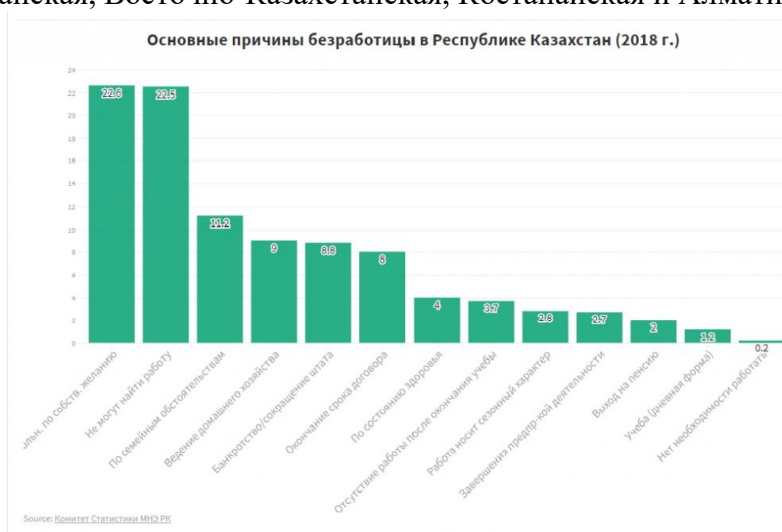

Рис.2. Динамика причин безработицы за период 2001-2018 гг.

В ходе вышеуказанного опроса, в г. Алматы большое количество респондентов (19 %) ответили, что уволились в связи с сокращением штата. При этом в сравнении с другими регионами, эта цифра показывает 20%. В Туркестанской области причины безработицы другие: 77% опрошенных ответили, что у них нет возможностей найти работу. В то время как в региональном разрезе этот показатель составил 26%. В аналогичной ситуации находятся Костанайская область и ВКО (11%). Самым востребованным видом экономической деятельности среди молодежи стала «Финансовая и страховая деятельность», возраст 33,3% занятых в данной сфере не превышает 28 лет (60,7 тыс. из 182,2 тыс. всех занятых во II квартале 2018 года). Второе место заняла «Информация и связь» – 31,5% (52,4 тыс. из 166,4 тыс. человек), на третьем месте – «Предоставление прочих услуг» – 29,6% (70,7 из 238,5 тыс. человек). На четвертом и пятом месте расположились «Государственное управление и оборона, обязательное социальное обеспечение» и «Операции с недвижимым имуществом», здесь доля молодежи составила 27,7% и 27,3% соответственно. Наименьший уровень занятости молодежи наблюдается в таких отраслях, как «Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров» – 17,6% (48,3 тыс. к 274,7 тыс. занятых), В результате, глобальная неопределенность и отсутствие рабочих мест наряду с другими факторами заставляет нарушать социальную стабильность во многих регионах мира. Таким образом, по мнению международных экспертов, в макроэкономическом плане иммиграция приносит принимающей стране значительную выгоду. Также международная трудовая миграция приносит стране-донору определенные преимущества:

- сокращается уровень безработицы и расходы по ее социальному обслуживанию;
- граждане, работающие за рубежом улучшают платежный баланс;
- оживляется предпринимательская деятельность. Часть эмигрантов возвращаются на родину с капиталом для открытия бизнеса;

К отрицательным последствиям трудовой эмиграции относятся:

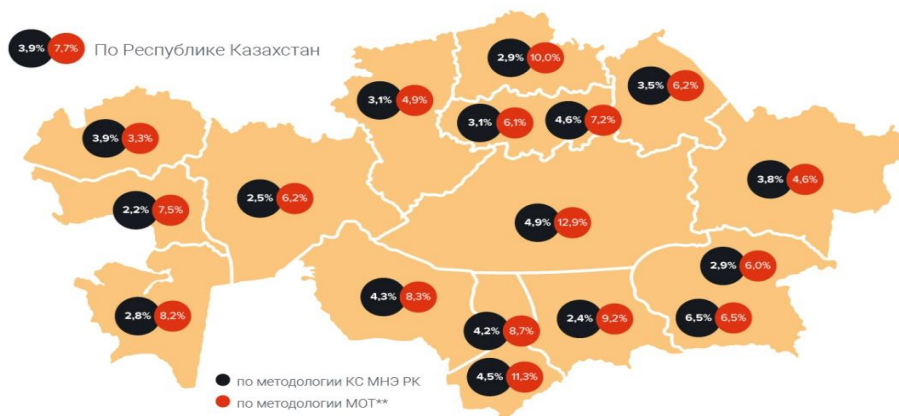
- национальные ресурсы которые были потрачены для населения;
- мигрирует конкурентоспособная часть населения и научно-техническая интеллигенция, тем самым ослабляя национальную экономику и отрицательно влияя на научный потенциал страны;

- дисбаланс в демографической ситуации.

Также стоит отметить, что молодежная занятость – приоритет новой программы по развитию продуктивной занятости и массового предпринимательства. В ее рамках для решения проблемы трудоустройства молодежи на первое рабочее место сохраняется молодежная практика, которая позволяет за небольшую заработную плату от государства накопить опыт и стаж работы, что может помочь в дальнейшем трудоустроиться. В свою очередь, компании-работодатели не несут затрат в виде заработной платы, но в то же время могут выбрать себе достойного кандидата. На 1 мая 2020 года 56 тыс. молодых людей воспользовались государственной поддержкой по указанной программе.

Уровень безработицы в РК среди молодежи

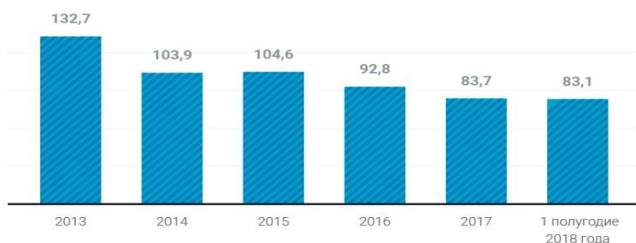
Уровень безработицы среди молодежи* РК по регионам (2 квартал 2018 года)

Уровень безработицы среди молодежи по уровню образования (в 2017 году)

Безработное население среди молодежи в Казахстане, (тыс. человек)

ТОП-5 сфер в РК, где больше работает молодежь***

* население Казахстана в возрасте от 15 до 28 лет

** Доля NEET в общем числе молодежи в возрасте 15-28 лет Республики Казахстан - определяется как доля молодежи, которая не работает (безработные или не в сфере занятости) и не учится в % к общей численности молодежи

*** В % к общему количеству рабочей силы (2 квартал 2018 года)

Источник: КС МНЭ РК

Kursiv Research

Подробнее: <https://kursiv.kz/news/issledovaniya/2018-11/pochemu-menya-ne-berut-na-rabotu-problema-bezraboticy-sredi-molodyozhi>

Копирование возможно только при ссылке на Kursiv.kz. Все права защищены. В результате вышеизложенного, следует отметить основные причины безработицы среди молодежи на рынке труда Казахстана: отсутствие системы распределения выпускников высших учебных заведений на рабочие места, в соответствии с полученной специальностью и различие между требующимися специальностями на рынке труда и специальностями выпускников. Для решения молодежной безработицы международные эксперты усердно утверждают, что с требованиями цифровизации необходимо развивать дистанционную работу, также для развивающихся стран основным источником является малый и средний бизнес. В этой связи, необходимо обратить внимание на активизацию частного сектора. Также необходимо содействие на выезды на те территории, где идет нехватка рабочей силы или же наоборот. Таким образом, со стороны государства реализуется Государственная программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2021 годы «Еңбек». Более того, вместе с действующими мерами государственной поддержки молодежи по поручению.. Программа предусматривает расширение мер государственной поддержки посредством трудоустройства, повышения качества обучения и развития предпринимательства молодежи, малообеспеченных многодетных семей.

Литература

1. Методические рекомендации по основным индикаторам рынка труда // Комитет Статистики // РК www.stat.kz
2. <https://www.enbek.kz/ru/vac/regions>
3. Иностранцы специалисты в Казахстане: кто они и откуда? // <https://iac.enbek.kz/ru/node/552> //
4. Ж.А. Кулекеев «Рынок труда и занятость в Казахстане» // Алматы, 2016
5. Аналитический отчет «О состоянии и развитии рынка труда Республики Казахстан за 2019» // АО «ЦРТР» МТСЗН РК
6. Экспресс-информация о ситуации на рынке труда в 1 квартале 2018 года, МНЭ РК Комитет статистики
7. Аналитический отчет «О состоянии и развитии рынка труда Республики Казахстан за 2020» // АО «ЦРТР» МТСЗН РК

УДК 378 (075.8):811.161.1.

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Анарбекова Зилола

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель – ст. преп. **Айдарбекова А.С.**

Термин фитотопоним состоит из трех частей: 1) фито гр. [photon] «растение» в сложных словах указывает на отношение данных слов к растениям, например, фитогеография. 2) топоним... [топос- «место, местность» от гр. topicetopos «лат.) и гр. omona - имя] название географического объекта. Итак, фитотопоним - это топоним, включающий в свой состав название растения. [1, с. 72].

По мысли В.П. Поповой, многие географические названия соответствуют растительному покрову исследуемой территории. К тому же главной причиной того, что названия отдельных представителей флоры послужили основой для наименования многих географических объектов, была их информационная ценность. Так, обозначение Жусанды «полынный» информировало скотовода о том, что в данной местности следует выпасать осенью овец, которые в этом случае будут быстро прибавлять в весе [1, с. 173]. Установив

существующую закономерность в отражении топонимами ЮК характерных особенностей растительного покрова, интересно провести анализ фитотопонимов в двух аспектах: по способу отражения ими флоры местности и по мотивам номинации географических объектов именами представителей флоры. В зависимости от способа отражения топонимами флоры той или иной местности, мы выделим три пласта. 1) Топонимы с абстрактным указателем на флору какой-либо местности, несущей информацию лишь о том, что объект находится среди или вблизи комплекса каких-либо растений (т.е. растительности вообще. В ЮК можно выделить названия, обозначающие - сады (бак), леса (орман), тугаи (тоғай), пастбища (жайлау): рч. Бақты «садовая (лесная)»; нп Тоғай «пойменный лес с луговой растительностью»; род. Орманбұлақ «лесной родник», ур.Жайлау. Чаще всего в таких названиях основную нагрузку несет обозначение растительности, к которому добавляется либо оценочный элемент, либо количественная характеристика, либо имя человека, либо указание на практическое предназначение данного комплекса растений: зим. Тортоғай букв, «сетчатый лес», здесь «редкий лес», рч. Ақтоғай «белый, хороший лес», ур. Қаратоғай букв, «черный лес», возможно «густой лес». Интересно отметить, что у казахов в системе фитотопонимов много таких антономичных названий: ур. Жамантоғай букв, «плохой лес», здесь «лесок», ур. Күздітоғай «осенний лес», рч. Қостоғайсай, здесь «овраг, где находятся два леса (две рощи)», рч. Бестоғай «пять роц (тугаев)», ур. Есентоғай букв, «тугай Есена»,возможно «благополучный тугай» [2,с.125] и др. 2) Топонимы, включающие абстрактное наименование дерева или цветка, т.е. сообщение о дереве, цветке вообще. Эта группа фитотопонимов, основную нагрузку в которых несут слова ағаш и гүл, несет приблизительно ту же информацию, что и фитотопонимы 1-й группы, хотя чаще всего указывают на массивы растений, а на единичность. Количественная характеристика («один» ли «несколько» в районе данного объекта) содержится в эпитетах, выраженных количественными числительными и прилагательными жалғыз «одинокий, единственный». Примеры: 2 рч., 2 нп Қосағаш два (пара) деревьев, рч., нп Бесағаш «пять деревьев», нп Үшағаш «три дерева», 3. род. Жалғызағаш «одинокое (единственное) дерево», рч. Жалғызағашский «овраг, где находится единственное(одинокое) дерево». 3) Топонимы, конкретно указывающие на произрастание в данной местности того или иного вида растений. В фитотопонимии областей Казахстана отмечено как пересечение отдельных видов топонимов, возникших на базе одинаковых видов растений, так и обусловленные природными условиями несоответствие и исключительность многих лишь для определенных территорий, а также частота встречаемости отдельных видов растений в составе фитотопонимов. Так, свойственный топонимам ЮК следующие виды растений: шым «дерн, (травя)», мия «солодка», итмұрын «шиповник», сарымсақ «чеснок», жыңғыл «гребенщик (тамариск)», арша «можжевельник (арча)», карағаш «вяз» берест (карагач), шеңгел «чингиль», карағай «сосна», қоға «рогоз (куга)», олең «осока», шілік «ивняк, лоза», қияқ «волоснец», терек «тополь» и др. Примеры: рч., рч. Қияқты «волоснецовый», к. Қияққұдық «волоснецовый колодец», 2 нп Көктерек «осина», нп Үштерек «три тополя», 3 к., 2 нп. рч. Шеңгелді «чингилевый (в зарослях чингиля)», нп Қарашеңгел «черная колючка», 4 к., выс. Жыңғылды «тамарисковый» (в зарослях тамариска)», нп Қайыңды «березовый».

Существенную роль играют в семантике фитотопонимов определения, посредством которых казахи выражали свое эмоционально-экспрессивное восприятие растений, произрастающих на территории называемого ими объекта, давали ему объективную оценку в плане практического использования и т.д. Например: рч. Істерек (Истерек) «рабочий тополь», к. Аршабай (Аршабай) «богатая арча», рч. Жамантал (Жамантал), букв, «плохая (невысокая, карликовая) ива». Отмечены в фитотопонимии ЮК разновидности растений, присущие лишь этой территории: к.Тұщыкамыс (Тущикамыс), букв, «пресный камыш», здесь «камыш, окружающий пресноводный колодец», Ащыкамыс (Ащикамыс), букв, «соленый камыш», здесь «камыш, растущий на солонцеватой местности», рч. Қарааршасай (Карааршасай) «сай, где растет черная (горная) арча (вид можжевельника)». Свойственны данной группе фитотопонимов также определения, отмеченные нами в первых двух группах,

которые выражены количественными числительными, прилагательным жалғыз «одиноким, единственный» и именами собственными. Таким образом, основополагающий мотив появления фитотопонимов предполагает прежде всего сообщение примет местности, ориентацию кочевника в растительном мире казахстанских просторов.

Список сокращений: выс. - высота; г. - гора; к. - колодец; нп - населенный пункт; пер. - перевал; разв. - развилка; рч - речка; род. - родник; руч. - ручей; ур. - урочище; хр. - хребет; ЮКО - Южно-Казахстанская область; ЮК - Южный Казахстан.

Список используемой литературы

1. Подольская В.Н. Словарь русской ономастической терминологии. М, Наука, 1988.
2. Попова В.Н. «Структурные модели и семантическая классификация названий озер Павлодарской области». Тезисы докладов научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава Чимкентского государственного педагогического института по итогам 1964 года.
3. Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1988.

УДК 541.124

АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОГРАММНЫХ СИСТЕМ В ТОРГОВОЙ ОБЛАСТИ

Бабаханов Ш.А., Ендибаева Ш.А.

TashenevUniversity, г. Шымкент

Научный руководитель – магистр технических наук

Турсумбаева А.С.

Торговля является огромной отраслью экономики Республики Казахстан. В эту сферу вовлечено практически все население страны либо в качестве продавцов, либо в качестве покупателей. В условиях рыночных отношений торговля занимает все более значительное место в структуре общественного производства.

В условиях высокой конкуренции на рынке розничной торговли необходимо искать способы автоматизации бизнес-процессов и повышения качества обслуживания покупателей. Решить данные задачи позволяют интеллектуальные системы торговых площадок.

Появление интеллектуальных систем, позволяющих быстро и эффективно решать задачи управления и контроля сложных производственных процессов и объектов, считается большим научным достижением. Число систем растет большими темпами, совершенствуются методы и алгоритмы вывода решений, увеличивается количество фактов и правил в базах знаний. Учитывая рост их интеллектуальных способностей, можно предположить, что в скором будущем экспертные системы найдут свое применение во многих сферах, где человеческий фактор является частой причиной проблем мирового масштаба. Интеллектуальные системы имеют дело с предметами реального мира, операции с которыми обычно требуют наличия значительного опыта, накопленного человеком. Множество программ из области искусственного интеллекта являются сугубо исследовательскими, и основное внимание в них уделяется абстрактным математическим проблемам или упрощенным вариантам реальных проблем.

Объектом исследования выступают интеллектуальные системы в торговле, обеспечивающие эффективное принятие решений в условиях современных экономических отношений, а также аспекты процесса автоматизации и факторы, оказывающие влияние на совершенствование автоматизированного управления торговой деятельностью.

Предмет исследования - общие принципы построения интеллектуальных систем в торговле, алгоритмы функционирования и программные комплексы интеллектуальных систем, предназначенных для решения неформализованных задач определения результатов продаж на основе проведенного опроса.

Целью исследования является разработка интеллектуальной системы в области торговли с целью увеличения объемов продаж и роста прибыльности компании.

Использование данной интеллектуальной системы, разработанную с использованием программной платформы, необходимо для повышения эффективности работников предприятия, роста продаж, конкурентоспособности на рынке, повышения удовлетворенности клиентов и качества их обслуживания

В ходе исследования рассматриваются следующие задачи:

1. Исследовать состояние, определить тенденции и перспективы развития интеллектуальных систем в торговле.

2. Провести анализ современных подходов к созданию пользовательских интерфейсов интеллектуальных систем и современных инструментальных средств.

3. Исследовать процессы интеллектуализации системы продаж для совершенствования управления торговой деятельностью.

4. Провести обоснование проектных решений по автоматизированному решению экономико-информационных задач и проектирование интеллектуальной системы.

5. Разработать интеллектуальную систему в торговле для оптимизации управления товарными и финансовыми потоками, улучшение обслуживания покупателей на основе комплексной единой системы учета и опроса.

Появление интеллектуальных систем, позволяющих быстро и эффективно решать задачи управления и контроля сложных производственных процессов и объектов, считается большим научным достижением. Число систем растет большими темпами, совершенствуются методы и алгоритмы вывода решений, увеличивается количество фактов и правил в базах знаний. Учитывая рост их интеллектуальных способностей, можно предположить, что в скором будущем экспертные системы найдут свое применение в судопроизводстве, политике и прочих важных социальных сферах, где человеческий фактор является частой причиной проблем мирового масштаба. Экспертные системы имеют дело с предметами реального мира, операции с которыми обычно требуют наличия значительного опыта, накопленного человеком. Множество программ из области искусственного интеллекта являются сугубо исследовательскими, и основное внимание в них уделяется абстрактным математическим проблемам или упрощенным вариантам реальных проблем [1].

Реализация интеллектуальных систем в торговле на уровне предприятия может происходить по следующим направлениям:

1. Выбор стратегии производства. Назначение ИС – определение стратегии производства некоторого товара в зависимости от этапа жизненного цикла и возможностей предприятия [2]. Возможными стратегиями производства могут быть интенсивный рост (совершенствование товара, расширение границ рынка, глубокое внедрение на рынок), интеграционный рост (регрессивная, прогрессивная, горизонтальная интеграция), диверсификационный рост (концентрическая, горизонтальная, конгломератная диверсификация). Этапы жизненного цикла характеризуются темпом роста сбыта, числом потребителей, долей занятого рынка, числом конкурентов, прибыльностью. Возможности предприятия определяются производственным, научно-техническим, финансовым, маркетинговым потенциалом, конкуренто-способностью продукции. Информация о состоянии рынка (о конкурентах) и показателях сбыта продукции предприятия хранится в базе данных.

2. Оценка конкурентоспособности продукции. Назначение ИС – оценка уровня конкурентоспособности продукции, которая используется при решении маркетинговых задач. Оценка уровня конкурентоспособности складывается из оценок технических, эксплуатационных, эргономических, надежностных, экономических характеристик, каждая

из которых описывается определенной совокупностью параметров. Параметры сопоставляются либо с принятыми стандартами и нормативами, либо с показателями лучших образцов продукции предприятий-конкурентов. Все показатели для сравнения хранятся в базе данных. В случае нарушения нормативов или отклонений в каких-либо показателях должна быть проведена диагностика причин.

3. Выбор стратегии ценообразования. Назначение ИС – определение стратегии предприятия в ценообразовании на товары в соответствии с целью поведения на рынке, которыми могут быть: обеспечение выживаемости (удержание позиций) на рынке, максимизация прибыли посредством интенсивного роста производства, завоевание лидерства на рынке путем повышения качества товара (обслуживания) или применению гибкой ценовой политики. На выбор стратегии ценообразования влияют тип рынка (различные сочетания конкуренции и монополии), эластичность спроса, уровень издержек на предприятии и его положение на рынке и др. Качественные параметры состояния рынка должны быть выведены из базы данных о поведении конкурентов на рынке и состоянии производства и сбыта на предприятии.

4. Выбор поставщика продукции. Назначение ИС – выбор надежного поставщика продукции с учетом требуемого уровня качества, цены, технического обслуживания и условий поставки. Уровень качества и цены продукции определяются особенностями производственной стратегии, а условия поставки (доставки, оплаты) – особенностями финансового положения предприятия-получателя продукции. По сформированным требованиям к поставляемой продукции из базы данных отбираются потенциальные поставщики, которые тестируются с позиции финансового положения и оценки репутации поставщика (наличия нарушений условий поставки и рекламаций).

5. Планирование финансовых ресурсов предприятия. Назначение ИС – определение источников финансовых средств развития предприятия в зависимости от стратегических целей и формы предприятия, структуры капитала, состояния товарного, кредитного и фондового рынков.

6. Формирование портфеля инвестиций. Назначение ИС – формирование портфеля инвестиций в соответствии с целями и ограничениями инвестора. В состав портфеля инвестиций могут входить разнотипные ценные бумаги, которые должны соответствовать требуемому уровню доходности и срочности, допустимой степени риска портфеля. Инвестор сообщает о себе следующие сведения: сумму и цели инвестирования, возраст, социальный статус, семейное положение, общую задолженность. В качестве целей инвестиций могут быть: - надежное сбережение капитала; - получение максимального текущего дохода; - стабильный рост капитала и др. Экспертная система должна сопоставить цели инвестора и его состояние, т.е. насколько допустимая степень риска в его положении соответствует достижимости целей. В положительном случае для инвестора формируется подходящий состав портфеля, в котором задаются процентные соотношения рискованных и безрисковых видов инвестиционных средств. Далее для каждого вида инвестиций из базы данных подбираются конкретные инвестиционные средства, для которых осуществляется расчет совокупного дохода и риска.

7. Выбор коммерческого банка. Назначение ИС – подбор банков для финансового обслуживания предприятия в зависимости от его потребностей в проведении кассово-расчетных, кредитных, депозитных, трастовых операций. В основе построения ИС лежит экономический анализ деятельности предприятия, который предполагает выявление требований к финансовому обслуживанию предприятия. Например, характер производственной, сбытовой и закупочной деятельности – требования к срочности и формам денежных платежей; наличие/отсутствие свободных средств – требования к депозитным/кредитным операциям. По совокупности выявленных требований осуществляется выбор из базы данных списка подходящих банков, которые дополнительно тестируются с точки зрения финансовой надежности и возможности осуществления операций в определенных размерах.

Интеллектуальные системы предлагают ряд качеств, которые доказывают их успешность и полезность. Преимущество экспертных систем перед человеком-экспертом

неоспоримо. Например, передача знаний от одного человека другому – долгий и дорогой процесс. Передача искусственной информации – это простой процесс копирования программы или файла данных. Экспертные системы устойчивы к «помехам», в отличие от человека, который легко поддается влиянию внешних факторов, непосредственно не связанных с решаемой задачей. Эксперт-человек может принимать в тождественных ситуациях разные решения из-за эмоциональных факторов. Результаты экспертной системы – стабильны [3].

Рассмотрим примеры интеллектуальных систем в торговле. Интеллектуальная система Реморама создана компанией «Медиасофт» и реализована как коммерческий продукт. Реморама подбирает стройматериалы под заданные пользователем параметры и производит расчёт их стоимости. Предполагается использование обычными людьми, не прошедшими специального обучения. ИС устанавливается на сенсорные киоски в торговых залах строительных гипермаркетов. Итогом решения ИС становится чек с перечнем, количеством и стоимостью материалов, которые удовлетворяют условиям задачи. С помощью этого чека покупатель осуществляет набор материалов и оплачивает их на кассе (одно сканирование для покупки комплекта материалов). Программа предлагает как основные, так и сопутствующие товары для решения задачи. Оболочка имеет дружелюбный интерфейс, позволяет сравнивать цены различных комбинаций и выбирать производителя и марку для любого компонента. Для каждого вопроса существуют подсказки. Некоторые вопросы снабжены поясняющими иллюстрациями. Ответ осуществляется выбором варианта из предложенных системой, либо введением числового параметра. Подсчитанную смету как итоговый результат можно распечатать на принтере.

Интеллектуальная система "TrueVUE On-Floor Visibility" (Контроль наличия товаров в торговом зале) позволяет мгновенно ответить на любые вопросы по ассортименту, возникшие у покупателя. Программное обеспечение TrueVUE в сочетании с новейшими RFID-технологии позволило создать решение, которое станет единым, достоверным источником данных о товарных запасах, динамически отображающим наличие ассортимента в магазине и рамках всей компании. Это позволит повысить точность инвентаризации, максимизировать доступность товаров в торговом зале и увеличить продажи.

Искусственный интеллект (ИИ) — это новый подход к розничной торговле. От использования компьютерного зрения для адаптации промоакций в режиме реального времени до применения машинного обучения в управлении инвентарными запасами — розничные торговцы могут использовать искусственный интеллект, чтобы быть на связи с покупателями и работать эффективнее.

Сегодня для успешной конкуренции компании розничной торговли должны реагировать на требования покупателей как никогда раньше, одновременно исключая чрезмерные расходы и неэффективные операции. В этом может помочь информация, но для анализа огромного объема данных необходимы серьезные вычислительные мощности [4].

Цифровая трансформация в розничной торговле — это не только взаимосвязь. Это и преобразование данных в аналитические выводы, которые предпринимают обоснованные действия для улучшения бизнес-результатов. ИИ в розничной торговле, включая машинное обучение и глубинное обучение, — это и есть ключ к формированию аналитических выводов. Розничным торговцам это дает возможность невероятным образом повысить качество обслуживания клиентов, получить новые источники доходов, быстрее внедрять инновации и умные процессы — все это помогает выделиться на фоне конкурентов.

Список используемой литературы

1. Информационные технологии и вычислительные системы: Высокопроизводительные вычислительные системы. Глобальные проекты и решения. Интеллектуальные системы и технологии. Прикладные аспекты информатики / Под ред. С.В. Емельянова. - М.: Ленанд, 2013. - 128 с.

2. Искусственный интеллект и принятие решений: Когнитивные исследования. Эволюционные вычисления. Интеллектуальные системы и технологии.

Многокритериальный анализ решений / Под ред. С.В. Емельянова. - М.: Ленанд, 2012. - 128 с.

3. Adedeji Bodunde Badiru, John Cheung Fuzzy Engineering Expert Systems with Neural Network Applications. - М., 2017. - 804 с.

4. John Hertz, Anders Krogh, Richard G. Palmer Introduction to the Theory of Neural Computation. - М., 2018. - 247 с.

ОӘЖ 330.322

АЙМАҚТА ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Битас А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшілері – э.ғ.к., доцент **Мустапаев А.А.**

аға оқытушы Аширбаева С.Б.

Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Ж.Тоқаев Қазақстан халқына жазылған «**Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы**» атты жолдауында «Ел болашағына арналған стратегиялық инвестиция» тақырыбында. Біздің еліміз инвестиция үшін және технологиялар трансферті үшін Еуразиядағы ең тартымды болуға тиіс.

Қазақстандағы саяси және экономикалық жағдайды бағалау инвестициялық қызметті, әсіресе, өндірістік салада оны белсендету қажет екенін көрсетеді. Сонымен қатар, ішкі жинақтардың төмен деңгейі инвестициядағы өндірістік қажеттілікті қанағаттандыра алмайды. Сондықтан инвестициялық ресурстардың дефицитін шетел капиталы арқылы жабу қажет. Қазақстан үкіметі отандық кәсіпорындардың төмен инвестициялық белсенділігіне байланысты экономиканың құрылымдық жетілдіруін қаржыландыру үшін шетел капиталын тартуды басым бағыт ретінде қарастырады. Қазақстан экономикасы үшін шетел капиталының мәні әлемдік нарыққа шығумен шектелмеуі керек. Экономиканы дамыту үшін мемлекет жоспарында инвестицияларды тарту стратегиялық түрде маңызы зор. Шетел капиталын экономиканың өсімін қамтамасыз ететін өнеркәсіп секторларға бағыттау қажет. Мемлекет ауқымы кең, ал инфрақұрылымы толық дамымаған. Республиканың табиғи ресурстарын шетел инвесторларының пайдалана алуына қолайлы жағдай жасау керек.

Инвестиция бағыттарының приоритеттерін анықтау, әсіресе экономиканың өнеркәсіп, өңдеуші саласына, бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Ондағы инвестициялық белсенділіктің жандануы мен капитал салымдарының тиімділігін жоғарылату керек.

Түркістан облысы республикасының ең ірі аймақтарының бірі болып табылады. Облыс аумағы – 117,3 мың шаршы шақырым, немесе Қазақстан жерінің 4,3% алып жатыр.

Экономиканы тұрақты дамытуға инвестицияның қосатын үлесі айтарлықтай жоғары. Инвестиция экономикалық жүйелердің даму көзі ретінде қызмет атқарып, олардың бір жағдайдан екіншісіне өтуіне көмектеседі.

Өңірде жұмыстар төрт аса маңызды бағыт бойынша жүргізілуде: шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту, инвесторлар тарту, экспортты ұлғайту, туристік әлеуетті ауқымды жүзеге асыру.

Экономиканы тұрақты дамытуға инвестицияның қосатын үлесі айтарлықтай жоғары. Инвестиция экономикалық жүйелердің даму көзі ретінде қызмет атқарып, олардың бір жағдайдан екіншісіне өтуіне көмектеседі.

1 кестеде қаржыландыру көздері бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялардың қаржыландыру көздері көрсетілген. 2021 жылы оның құрылымында бюджеттік қаржылар үлесі 39,1%, республикалық бюджет қаражатының үлесі 24,9% құраса,

кәсіпорындар мен ұйымдардың жеке қаражаты 53,5% және 7,3%-ы шетелдік қаражаттар үлесі есебінен қамтамасыз етілді.

Қазақстанның инвестициялық ахуалын бағалағанда ең алдымен елдің табиғи байлығы, аграрлық және өнеркәсіптік әлеуеті, қолайлы орналасуы, саяси тұрақтылығы ескеріледі. Ал соңғы жылдары инфляциялық үдерістердің тұрақталуы, кәсіпорындардың қаржылық жағдайының жақсаруы отандық және шетелік инвесторлардың инвестициялық белсенділігінің артуына ықпал етеді.

Негізгі капиталға салынған инвестициялар – жаңа құрылысқа, кеңейтуге, сонымен қоса объектінің бастапқы құнының көбеюіне әкелетін объектілерді қайта құру мен жаңарту, машина, құрал-жабдықтарды, көлік құралдарын сатып алуға, негізгі табынды, көпжылдық екіпелерді қалыптастыруға және т.б. бағытталған инвестордың экономикалық, әлеуметтік және экологиялық әсерді алу мақсатында қаражаттарды салуын айтамыз. Түркістан облысының пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялардың өнеркәсіп саласына 2019 жылы 86 667 млн.теңге салынса, 2021 жылы 183 045 млн.теңге салынған, яғни бұл 1,9 есе өскендігін көреміз.

Түркістан облысының пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар өнеркәсіп саласына 2021 жылы 183 045 млн. теңге көбейген, өткен жылмен салыстырғанда екі есе өскендігін көрсетеді. Өңдеу өнеркәсібі 2021 жылы 20 868 млн. теңге өскендігін көреміз.

Түркістан облысында 2021 жылы негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 705 722 млн. теңгеге жетіп, 2019 жылмен салыстырғанда 3 есе артқандығын көреміз. Бұл облыстар арасында жоғарғы көрсеткіш болып табылады. Инвестиция салымдарының басым бөлігі өнеркәсіп саласына бағытталып 50,4 пайызды құраған, көлік және қоймалау саласына – 13,3 пайыз, жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар саласына - 7,3 пайыз көлемінде болды.

4кесте – Түркістан облысының негізгі капиталға салынған инвестициялар

теңге

Аталуы	2019	2020	2021
Түркістан облысы бойынша	314 114	443 503	705722
Шымкент қ.	588 034	194 958	278737
Арыс қ.ә.	6 067	9 689	5 320
Кентау қ.ә.	7 434	6 176	6 507
Түркістан қ.ә.	19 258	20 317	21 719
Бәйдібек ауд.	4 217	4 643	5 236
Қазығұрт	11 388	14 281	15 366
Мақтаарал	12 065	12 585	13 311
Ордабасы	16 115	14 124	13 496
Отырар	12 531	13 188	13 899
Сайрам	16 976	17 723	20 299
Сарыағаш	15 675	22 294	28 966
Созақ	47 763	33 948	38 910
Төлеби	10 239	8 822	11 955
Түлкібас	16 318	17 210	18 207
Шардара	20 179	27 459	29 025

Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бойынша өңірлер кәсіпкерлігін қолдау картасы аясында Түркістан облысында 2020-2025 жылдарға жалпы құны 346,9 млрд. теңгеге 6 мыңнан аса жаңа жұмыс орнымен 31 жобаны іске асыру жоспарлануда.

Атап көрсеткенде: 2020 жылы 8,6 млрд. теңгеге 1620 жаңа жұмыс орнымен 14 жобаны іске қосылуда. 1. Мақтаарал ауданында «Tulpar May» ЖШС тазартылған май өндіру цехын салу. Қуаты - жылына 2912 тонна. Жобаның құны - 2,0 млрд теңге, 48 жұмыс орнын құрумен.

Қазіргі дағдарыс жағдайына қарамастан, Шымкент қаласындағы инвестициялық қызметтің белсенділігін артыруды көздеп отыр. 2021 жылы қаламызда жүзеге асатын маңызды, серпінді жобаларға шетелдік және отандық инвесторларды тартуда жұмыстар жүргізуде. Атап айтқанда медицина саласын дамытуға байланысты Чехия және Германия елдерінен қомақты инвестиция тартылады деп күтілуде. Отандық экономикаға шетелдік инвестицияның келуі, сәйкесінше, оларды тиімді қолдану мәселесін тудырды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, коммерциялық қызығушылықтарымен бірге, әлеуметтік факторлар, экономикалық және экологиялық қауіпсіздік ескерілуі қажет. Инвестицияларды тарту саясатының басты мақсаты экономикалық артта қалушылықты жеңу, шетел капиталын қолдану мен ұлттық экономиканы қайта құру және жетілдіру негізінде ел халқының әл - ауқатын көтеру.

Сонымен, облыстағы инвестициялық қызметтегі белсенділікті арттыру үшін келесі іс-әрекеттер көріну қажет:

- экономиканы нақты секторында банктердің несиелік қызметін белсендіру;
 - кәсіпкерлікке ақпараттық-талдамалық және ғылыми-әдістемелік қолдау көрсететін бизнес-орталық және ақпараттық орталықтардың жұмыстарын белсендіру;
 - ішкі өндірістерді құру арқылы импорттық электр энергияға деген тәуелділігін төмендету;
 - аймақта өндірілетін тауарларды жарнамалау ісін жетілдіру және дамыту. Шетелде көрмелерді өткізу және облыс аумағында халықаралық көрмелерді ұйымдастыру;
 - ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу өндірісін дамыту;
 - туристік инфрақұрылымды дамытуға инвестиция тарту.
- Осы іс-шаралардың барлығы облыс экономикасының дамуына оң әсерін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы «**Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы**», 16 наурыз 2022ж.

2. Р.К.Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнеева Кәсіпорын экономикасы. Оқу құралы, Алматы, Экономика, 2017 ж.

3. Алимбаев А. и др. Инвестиционный процесс как социально-экономическая система/ Алимбаев А.. Жуманова Б., Садыкова А.// Транзитная экономика. – 2018 ж.

Жастардың жұмысбастылық мәселелерінің шешілуі

Джуламанов Н.Н.

ИЭФ-19-2ктобының студенті

Tashenev University, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., аға оқытушы Оразова Б.Б.

Summary.

This article discusses the problems of youth employment in South Kazakhstan.

Резюме.

В этой статье рассматривается проблемы трудоустройства молодежи в ЮКО.

Кілттік сөздер: жұмыссыздық, жұмыс бастылық, еңбек нарығы, еңбек ресурсы, жұмыспен қамту.

Жұмыссыздық әлеуметтік дерт. «Мемлекет үшін мен не істеп жатырмын деп емес, мен үшін үкімет не істеп жатыр» - деген масылдық психалогияға бой алдырған кешегі кеңестік жүйе шекпенінен шыққандарды нарық қарық қыла қойған жоқ. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын, білім мен ғылым, мәдениет пен өнер, медицина мен экономика салаларын, сайып келгенде, қала мен даланың ажарын әрлендіре түсетін бүгінгі жастар, ертеңгі білікті мамандар екені даусыз. Сондықтан болашағымыздың жарқын болуын қаласақ, жоғары білім алып шыққан жас мамандарды жұмыссыз қалдырмай, мемлекетіміз қамқорлыққа алғаны абзал. Сонда барып, халықтың әлеуметтік ахуалы жақсарып, экономикалық мүмкіндігіміз арта түспек.

Сарапшылар дерегіне сүйенсек, елімізде жұмыссыз жүрген жоғарғы білімді жастар – 12,9 пайызды құрайды екен. Бұл дегеніміз, 100,4 мың маман кәсіптік мамандықты иеленген жастардың 25,7 пайызы, яғни 200, 3 мың екі қолға бір жұмыс таба алмай, экономикамыздың белсенділігі бәсеңдетуде.

Мектеп бітіргеннен соң не оқуға түсуге қабілеті жетпей, не жұмыс таба алмай жүргендер – 43,4 пайызды құрайды екен. Еңбек ресурсын пайдалана алмаған үкіметтің кейдейлене беретінін әлемдік тәжірбие әлде қашан дәлелдеп берді. Осы олқылықтың орны толмай, ойлаған мақсатымызға жетеміздеу – құр әурешілік. Күш қайратын мемлекеттің экономикалық тұрғыдан өсіп - өркендеуіне емес, темікі мен арақтың, есірткі мен ессіздіктің жіпсіз байлап тастайтын, нәпсінің арбауына жұмсайтын жастарымыз күн санап көбейюде.

Бұған дәлел - әр түрлі айықтыру орталықтар мен еңбек пен түзету абақтыларындағы жастар. Олар қатары да күн сайын арта түседі. Олардың денін жұмыссыздық құрсауында жүрген ауыл жастары құрайды. Өз кезегінде білім алуға, не жұмыс істеуге мүмкіндігі болмай, санатта жоқтар қатарын толтырып жүрген жастарымыз қалталы азаматтардың бақшасын отап, егінін егіп, пішенін шауып, кесегін құйып дегендей қара жұмыстың, ашығын айтсақ жалдамалы жалшылықтың, басыбайлы құлшылықтың бұғауында жүр.

Ауылдағыларға қарағанда қаладағы жастар үшін жұмыс түрі жетерлік. Біліктілік пен білімділік, компьютерлік сауаттылық пен ағылшын тілін білу талаптар жұмыс іздеген азаматтардың алдын орайтыны мәлім. Қалалық жастардың көбісі әр түрлі компанияларда, туристік фирмаларда, жарнама агенттіктерінде, дүкендерде, қонақ үй мнә сауналарда, мейрамхана, кафебарлар мен құмарханаларда жұмыс істейді. Қабілетіне қарай жұмыс беретін бизнес орталықтары қала жастарын жұмыссыз қалудан сақтап отыр. Дей тұрғанымен мұндай шағын кәсіпорындар азаматтарды жас мөлшеріне қарай қабылдайды. Тіпті бұл жерлерде сенің бет - әлбетің, қабілет – қарымың мен сымбатың да сынға түсіп, конкурстік сараптамадан сүрінбей өтуің қажет.

Жастарға қатысты мәселелер қашанда бірінші кезекте болуы және бәрімізді де толғандыруы тиіс. Себебі ел ертеңі жастарымыздың тұлға ретінде қалыптасып, белгілі бір мамандықтың иесі болуы өте маңызды. Өйткені нарық экономикасы басталған тұста оқи алмай қалған немесе өздері де оқуға жеткілікті мән бермеген кейбір жастар қазір бірі базарда, бірі көлік сатып алып, «таксист» болумен күн көріп жүр. Жастар масылдыққа бой алдыратын болса, мемлекеттің де болашағы болмайды! Сондықтан Елбасымыз жастардың кәсіптік-техникалық білім алуына өте үлкен мән беріп отыр. Елбасы тапсырмаларынан туындайтын міндеттерді саралай келе, жастар тәжірибесін ұйымдастырудың құқықтық нормалары қажет екендігі белгілі болды. Елбасы былтырғы халыққа жолдауында «Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау бағдарламасын одан әрі күшейтуді жалғастыра беруіміз керек» - деген болатын. Кәсіпкерлік – ел экономикасын негізі десек, оны алға жылжытушы – жастар екендігі даусыз. Сондықтан, мемлекеттік органдар болсын кәсіпкерлік қауымы болсын, жас кәсіпкерлерге мейлінше қолдау көрсеткен абзал. Осыған орай екі ұсынысымыз бар:

Біріншіден, жастарды заң мен экономикаға толық әрі нақты біліміне қамтамасыз етуге тиіспіз. Мектептерде арнайы «Кәсіпкерлік» сынды курстарды Білім және ғылым министрлігі тарапынан тегін түрде ашуымыз керек. Және білім әр түрлі жас деңгейіне сәйкес түрде берілгені жөн.

Екіншіден, Жоғарғы оқу орындарында негізінде «жас кәсіпкерлер» орталығын құру қажет. Бұл орталықтың ғылымдағы соңғы жаңалықтар мен мүмкіндіктер, технология, нарықты маркетингтік зерттеудің нәтижелері, сыртқы және ішкі рынок, бәсекелестер туралы ақпараттық базасы болады және жас кәсіпкерлерді осында ақпараттар мен тегін қамтамасыз етеді. Сондай – ақ әр ЖОО – ның өз техно парктері өздерінің инновациялық жобаларын жүзеге асыра алады. Біз ұсынып отырған орталық, сонымен бірге, жастарға семинарлар өткізу, кеңестер беру, есеп жүргізу жұмыстарына көмектеседі.

Мәселен, орталықта бас қосқан жас кәсіпкерлердің өздері банктерден берілетін несие үстем ақыларын төмендету, мемлекеттік салықтан жеңілдіктер жасау жөніндегі ұсыныстарын әзірлеп, оны мемлекетке ұсынатын болады. Әлемде өз ісін енді бастаған жастарға салықтан босату тәжірибесі бар. Біздің ұсынысымыз – жастарды ең кемі үш жыл салықтан босатуымыз керек. Сонымен қатар орталық ЖОО мен кәсіпорындар арасында байланыс орнатуы тиіс. Себебі, болашақ мамандар теория мен практиканы қатар ұштастыруы тиіс. Әлеуметтік қорғауға – әлеуметтік өрлеуге бағытталған Елбасының «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты бағдарламалық тұжырымдамасында қазақстандық дамудың мақсаттары мен міндеттері жайлы және ел жастарына деген қамқорлық, оларға барынша жағдай жасау толық айтылған. Өкінішке орай, жастардың барлығы жұмыс іздеу кезінде жұмыспен қамту қызметтеріне өтініш жасай бермейді. Оның себебі де әртүрлі, мысалы, кейбірін жәрдемақының мөлшері қанағаттандырмаса, екіншілері өзінің құқықтары мен жұмыспен қамту қызметтерінің мүмкіндіктерін білмейді, ал кейбір жағдайларда жұмыспен қамту орталықтары олардың тұратын жерлерінен алыс орналасқан, кейбір жастарға жұмыссыз дегеннің өзі олар үшін кемсітушілік сияқты көрінеді. ЖЖК 2020 іске асырудан бастап жалпы 2014 жылдың 1 қарашасына дейін біздің 426 мың азаматымыз мемлекет қолдауына ие болды, олардың ішінде шамамен 219 мың адам - бұл 29 жасқа дейінгі жастар.

Бағдарламаның іс-шараларын іске асыру есебінен 377 мыңнан артық адам жұмыспен қамтылды, соның ішінде 70,5% тұрғылықты жұмыс орнына қабылданды. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Жұмыспен қамту проблемалары жөніндегі ақпараттық талдау орталығының деректері бойынша телекоммуникация, ақпараттық технологиялар саласындағы мамандарға сұраныс жоғары. Білікті бухгалтерлер мен қаржы аналитиктері де сұранысқа ие.

Еліміздің инновациялық жаңарған ресурстарын дәл осы жастар құрайтынын ескеріп, осы демографиялық топты мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының ең сапалы бағыттарының ретінде қарау қажет. Сондықтан нарықтық экономика жағдайларына бейім әрі заманауи технологияларды меңгерген, біліктілігі жоғары кадрлар даярлау мемлекеттің

маңызды міндеті болып табылады әрі ел экономикасының даму қарқыны мен бәсекеге қабілеттілігі осы міндеттерді шешуге де тікелей байланысты

Оңтүстік Қазақстан облысы жастарының жұмыспен қамтылу КӨРСЕТКІШІ

	Қала, аудандар	Ауыл шаруашылығында	Медицинада	Білім беру саласында	Әскери және құқық қорғау	Мемлекеттік қызметтер	Кәсіпкерлік саласында	Өнер кәсіпте	Құрылыста	Әртүрлі салаларда
1	Арыс қаласы	3753	126	328	315	27	722	116	290	2800
2	Сайрам қаласы	16450	1300	3200	650	165	6700	5300	9250	11200
3	Созақ ауданы	3550	195	585	82	55	1320	1100	120	2221
4	Қазығұрт ауданы	5129	141	432	96	47	307	106	235	894
5	Отырар ауданы	2186	94	695	75	54	620	377	174	2525
6	Түлкібас ауданы	2830	71	263	90	21	299	161	513	1516
7	Төлеби ауданы	5553	306	773	182	73	1507	210	825	8212
8	Бәйдібек ауданы	3523	151	5203	207	176	876	160	909	1027
9	Сарыағаш ауданы	17081	5603	1982	394	108	4327	1161	489	12569
10	Шардара ауданы	6497	124	483	80	17	98	105	51	827

11	Түркістан қаласы	202	279	1612	22	27	660	660	5	864
12	Ордабасы қаласы	17243	33	598	113	25	455	347	65	744
13	Мақтарал ауданы	27193	372	2284	148	172	1932	918	864	7937
14	Шымкент қаласы	-	4394	5321	341	572	11104	7445	3170	114279
15	Кентау ауданы	2378	248	983	45	164	53	256	118	246
	Облыс бойынша	113568	13437	24742	2840	1701	30980	18422	17078	167861

кесте №1 мәліметтері статистика агентігінен алынып зерттелінген

Жалпы -390 629 Жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі шамамен 21,2 пайызды құрайды. Егер сұраныс туралы айтсақ, Қазақстан Республикасы

Бәсекеге қабілетті жастар дегенді қалай түсінеміз? Бұл – білікті, қазіргі заманғы нарық жағдайларында сұранысқа ие, ағылшын тілін меңгерген, ширақ әрі алған білімін тез игеретін жас маман. Қазіргі жоғары оқу орнының бітірушісі - болашақтағы бәсекеге қабілетті маманға қойылатын талаптар осы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР-ның президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» Қазақстан Халқына Жолдауы Егемен Қазақстан 27 қаңтар 2012 жыл
2. ҚР Ұлттық статистика агенттігінің жылдық жинағы
3. Усенова Г. «Жұмыспен қамту және экономикалық өсу» Ақиқат № 2, 2009
4. «Жұмыспен қамту -2020» бағдарламасы
5. Есенғалиев Қ.С. Экономика негіздері оқу құралы. Алматы, 2011жыл
6. Оразәлі Сәбден. Бәсекелестік экономика. Оқу құралы. Алматы, 2007жыл

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ПЕН ИНФЛЯЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Әбзелбек Л.Ғ.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ғылыми жетекші – э.ғ.к. Тұраров Д.Р.

Қазіргі қоғамда макроэкономикалық көрсеткіштердің өзгерісі тек экономистерді ғана емес, сонымен бірге бүкіл халықты қоса қызықтыруда, сол көрсеткіштердің ішінде осы қоғамдағы үлкен рөл алып жатқан жұмыссыздық пен инфляцияның өзгерісі.

Экономикалық құбылыс ретінде инфляция ұзақ уақыт бойы қарастырылып келеді. Ол жұмыссыздықпен тығыз байланысты, нақтырақ айтатын болсақ, кез келген жұмыстың төленуі, ақшаның пайда болуымен пайда болды деп саналады. Бірақ егер бұрын инфляция, әдетте, төтенше жағдайларда пайда болса, онда соңғы екі-үш онжылдықта көптеген елдерде ол созылмалы түрге айналды. Осы көрсеткіштердің кез-келгенінің жоғары деңгейі экономика үшін айтарлықтай шығындарды талап етеді және әлеуметтік саладағы жағдайға айтарлықтай теріс әсерін тигізеді. Осылай бұл тақырыптың *өзектілігін* байқауымызға болады.

Шын мәнінде, инфляция мен жұмыссыздық әлемдегі барлық елдердің ең үлкен проблемасы болып табылады. Осы сәтте, тақырыпты қозғауды бастамай тұрып, осы терминдердің мағынасын ашып кетейік:

Инфляция – бұл ақшаның құнсыздануы, дәлірек айтқанда, ақша массасының өндірілген жұмыс көлемінен, тауарлардан және әртүрлі қызмет көрсету салаларынан асып кетуіне байланысты пайда болатын құнсыздану.

Жұмыссыздық – бұл экономикалық белсенді халықтың бір бөлігі тауарлар мен қызметтерді өндірумен айналыспайтын әлеуметтік-экономикалық құбылыс.

Қазіргі экономикадағы инфляция мен жұмыссыздықтың салдары қандай?

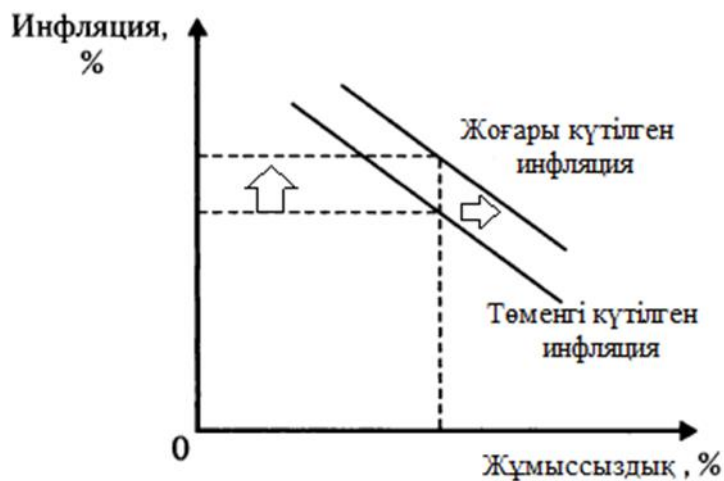
Инфляцияның пайда болуының негізгі салдарын тізіп көрейік:

- Қолма-қол ақшаны материалдандыруды жеделдету.
- Келіп түскен экономикалық ақпараттың тұрақсыздығы. Инфляция мыналарға әкеледі: бағаның үнемі өзгеруі, сондықтан сатып алушылар мен сатушылар оңтайлы бағаны іздеуде жиі қателеседі. Болашақ табыс табуға деген сенімділіктің төмендеуімен халықтың экономикалық ынталандырулары төмендейді, бұл бизнестің белсенділігін төмендетеді.
- Ұлттық қорды қайта бөлу;
- Мемлекеттік кәсіпорындардың баға деңгейінің нарықтық деңгейден артта қалуы;
- Инфляция қарқыны мен жұмыссыздық деңгейіне кері пропорционалдылықтың болуы. Инфляция өскен сайын толық емес жұмыс күні және ұлттық өндіріс көлемі әрдайым дерлік артып келеді.

Жұмыссыздықтың қазіргі таңда экономикаға деген теріс әсерін қоғамның жұмыссыз қалған әрбір мүшесінен байқай аламыз. Бұл теріс әсер ету дәрежесі әлеуметтік жағдайдың нақты параметрлеріне байланысты. Жұмыссыздықтың теріс салдары сонымен қатар ел ішіндегі халықтың стратификациясының тереңдеуі болып табылады. Жұмыссыздық әртүрлі дәрежеде әртүрлі әлеуметтік топтарға қатысты болуына байланысты ЖІӨ төмендейді, елдегі криминогендік жағдай нашарлайды, халықтың еңбекке деген қызығушылығының өсу қарқыны нашарлайды. Көп жағдайда белгілі бір адам жұмысынан айырылуды оған теріс әсер ететін жеке дағдарыс ретінде қабылдайды.

Инфляция мен жұмыссыздықтың байланысы

Бұл терминдер байланысын еске алатын болсақ, ойға бірінші *Филлиппс қисығы* келеді. Филлиппс қисығы – инфляция мен жұмыссыздық арасындағы тәуелділікті көрсететін қисық.

1-сурет.Филлипс қисығы

Филлипс қисығына сәйкес, жұмыссыздық деңгейінің жоғарылауы инфляция қарқынын нөлге дейін төмендетіп қана қоймай, бағаның өсуін тежей алады, сонымен қатар дефляция деп аталатын теріс инфляцияға (бағаның төмендеуі) қол жеткізе алады. Бұл жиынтық бағалар мен жұмыссыздық арасындағы макроэкономикалық тәуелділікті білдіретіні түсінікті.

Филлипс қисығы *сұранысты кеңейту және жұмыс орындарын көбейту* арқылы жұмыссыздықты азайтуға деген ұмтылыс инфляцияның тез өсуіне әкелетіндігін көрсетеді. Сонымен қатар, жұмыссыздар үлесінің артуы жалақы түрінде төленетін ақша массасының төмендеуіне әкеледі және осылайша инфляцияны басуға ықпал етеді.

Филлипс қисығы мемлекетке өзінің экономикалық саясатын құруға мүмкіндік береді. Жиынтық сұранысты ынталандыру арқылы мемлекет инфляцияны арттырып, жұмыссыздықты төмендеті алады.

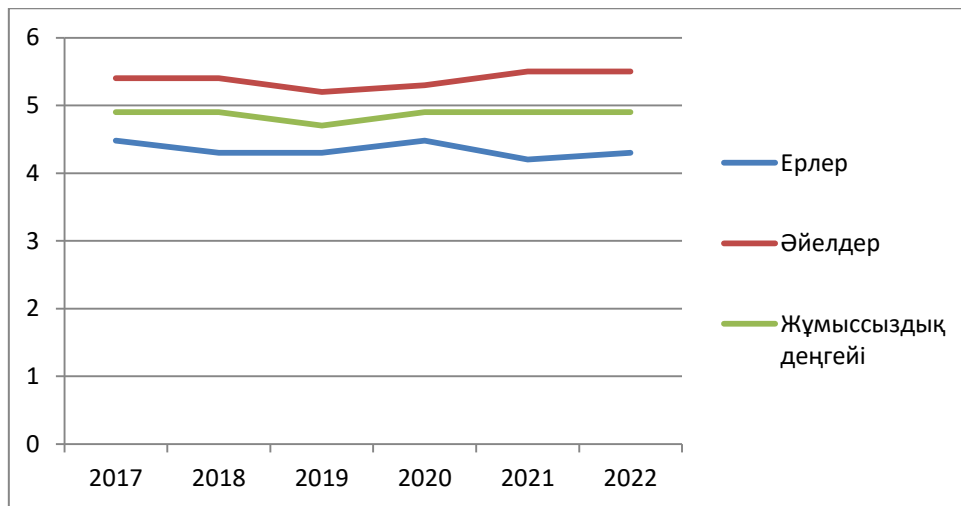
Негізінде кейіннен көптеген көрнекті экономистер Филлипс қисығын сынға алып, жұмыссыздық пен инфляцияның өзара байланысының формаларын өзіндік түсіндіруді алға тартты. Қазіргі экономикада Филлипс қисығы алдыңғы кезеңмен салыстырғанда бағаның өзгеруін сипаттайтын инфляция қарқыны бірқатар факторларға байланысты екенін анықтайды:

- күтілетін инфляция;
- жұмыссыздықтың табиғи деңгейінен ауытқуы;
- шикізат бағаларының өсуімен пайда болған ұсыныс шоқтары.

Макроэкономикалық талдауда, Филлипс қисығының нақты пайдалылығын арттыру үшін инфляцияның күтілетін қарқынына не әсер ететінін анықтау қажет.

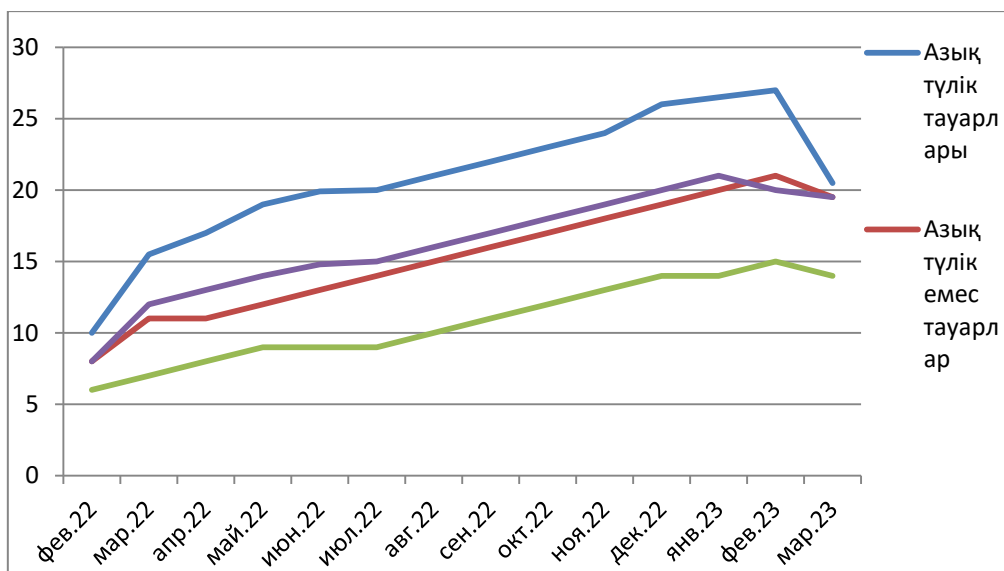
Инфляция инерциялық процесс деп саналатын болса: адамдар қазірдің өзінде байқалған инфляцияға сүйене отырып, инфляцияға қатысты өз болжамдарын жасайды. Жұмыссыздықтың табиғи деңгейінен күрт ауытқуы болмаған жағдайда, күрт күйзелістер болмаған кезде баға тұрақты қарқынмен өсетінін байқауға болатынын түсінеді. Мұндай инерция өткен инфляцияның болашақ инфляциядан күтулеріне әсерінен туындайды, бұл өз кезегінде баға мен жалақыны белгілеуге әсерін тигізетіні белгілі.

Қазіргі таңда new.stat.gov.kz сайтының көрсеткіштеріне сенетін болсақ Қазақстан Республикасында *жұмыссыздық деңгейі* **4,9%** көрсеткішті көрсетіп тұр. Соның ішінде *қалалық жерде* **4,9%**, *ауылдық жерде* **4,8%** пайыздық көрсеткішті көрсетуде. Жыныстық белгі бойынша талдайтын болсақ *ерлердің* **4,3%** , *әйелдердің* **5,5%** барлық халық бойынша көрсеткішті көрсетеді.

1-график. 2017-2022жж аралығындағы Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі

Осы сайттың көрсеткіштері бойынша қазіргі таңда тұтыну бағасының индексі118,1%,азық-түлік тауарлары120,5%,азық-түлік емес тауарлар118,1%,ақылы қызметтер114,4% көрсеткішті көрсетуде. Осыған сүйене отырып инфляция деңгейінің күнделікті қажеттіліктерге қатынасын көре аламыз.

2-график. 2022-2023жж Қазақстандағы жылдық инфляция деңгейі

Осы көрсеткіштерді әлемдік деңгейдегі жұмыссыздық деңгейімен салыстыратын болсақ, ол бізде 6,5%-ды құраса, Қазақстанда одан 1,6% аз екенін байқай аламыз.

Бұл тақырыпты проблема ретінде қарастырып, шешім ұсынысы

Ал енді осы инфляция мен жұмыссыздықтың қазіргі қоғамдағы рөлі жайлы нақтырақ қарастырып кетсек. Қазіргі қоғамда барлық халықтың өмір сүру деңгейі бірдей емес, сондықтан бірінші кезекте жұмыссыздыққа мән беру қажет. Алғашында инфляция деңгейінің көтерілгені пайдалы болады, сол арқылы жалақы деңгейін көтеріп алып, жұмыссыздық деңгейін табиғи деңгейдегі көрсеткішке келтіріп алған жөн. Сонда жұмыссыздық өзгерісі жүзеге асқанда инфляция деңгейін қайта орнықтыру қажет. Қанша жерден мойындағымыз келмеседе, барлық елдің халқы жұмысты жалақысына қарай таңдайды. Осы арқылы мынадай макроэкономикалық көрсеткіштердің тізбегін құрастырып көрейік: «жинақты сұранысты қолдау → жұмыссыздық деңгейін табиғи деңгейден төмендету → инфляция темпін өсіру → шынайы еңбек ақыны көтеруді талап ету → жеке кәсіпорындардың кірісін төмендеуіне алып келу → жұмыссыздықты табиғи деңгейге әкелу».

Ең басты мәселенің бірі жалақының көтерілуімен қарай инфляция деңгейінің өсіп кетпеуін бір қалыпта ұстап тұруды қадағалау. Бұл арқылы біз жұмыссыздық деңгейімен қатар, инфляция деңгейіне де әсер ете аламыз. Жұмыссыздық көбіне Қазақстанда жұмыспен қамту толығымен дамымағандықтан пайда болады. Қанша еліміз дамығанымен жұмыспен қамтамасыз ету сол жүйеден артта қалып, кеш дамып жатыр.

Көріп тұрғанымыздай қазіргі қоғамда инфляция мен жұмыссыздықтың рөлі үлкен болып келеді. Ол елдің экономикасының дамуына ғана емес, сол елдегі халықтың әлауқатының жақсаруына да әсері бар. Жоғарыда айтылып кеткендей баға мен жалақыны белгілеуге әсері болғандықтан барлық халықты қызықтыратыны да түсінікті болып келеді.

Әдебиеттер:

1. Макроэкономика. Пер. с англ. - М.: Изд-во МГУ, 1994.- 736с. ISBN 5-211-03213-6.
2. Жатқанбаев Е.Б. Государственное регулирование экономики: учеб. Ассоц,вузов РК. - Алматы: Ассоц вузов РК, 2013.- 231 с.
3. Мұхамедиев Б.М., Дуламбаева Р.Т., Рахматуллаева Д.Ж. Макроэкономика: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 262 б.
4. Практикум по курсу «Государственное регулирование экономики» КазНУ им. аль-Фараби; под ред. Жатқанбаева Е.Б. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 171 с.
5. new.stat.gov.kz сайтының көрсеткіштері.

ОӘЖ 330.322

ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАҒА КӨШУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚР АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ СЕКТОРЫН БАСҚАРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗІМІ

Жалил Д.Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшілері – э.ғ.д., профессор **Есиркепова А.М.**

аға оқытушы **Аширбаева С.Б.**

«Жасыл» экономика қағидаттары ел мен аймақтың әл-ауқаты мен әлеуметтік-экономикалық дамуына, сондай-ақ халықтың экономикалық қауіпсіздігі мен өмір сүру сапасын қамтамасыз етуге негізделуге тиіс.

Ауыл шаруашылығы көрсеткіштерін қоса алғанда, табиғат және энергия тиімділігінің индикаторлары, орнықты дамуының басты көрсеткіштері болып табылады. Оны айқындау өңірдің дамуын бағалау мен болжау үшін қажетті Орталық Азия өңірінің табиғи-географиялық және әлеуметтік-экономикалық жағдайларын ескере отырып сәйкес келуге тиіс. Нәтижесінде суретте көрсетілген келесі негізгі индикаторлар анықталды. Төтенше жағдайларда жасыл экономиканы дамыту қажеттіліктердің ең аз қажетті көлемін кепілді қамтамасыз етуге сәйкес келеді. Жеткізудің ең аз-қажетті (кепілдік берілген) көлемі мынадай проблемаларды: халықтың өмірі мен денсаулығының Елеулі нашарлауын; елеулі әлеуметтік жанжалдардың туындауын; өмірлік маңызы бар ірі өндірістердің істен шығуын; каскадты (тізбекті) аварияларға ұласуды; ірі экономикалық залалға жол бермеуге; саяси жағдайдың, азаматтық бейбітшіліктің, келісім мен аумақтық тұтастықтың тұрақсыздығын болдырмауға тиіс.

Қазақстандық қоғамның қоғамдық-саяси және экономикалық тұрақтылығының маңызды факторларының бірі ауыл шаруашылығы саласының даму дәрежесінің көрсеткіші болып табылады, онда аграрлық өнім өндірісі негізгі болып қала береді.

2021 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша елдің ауыл шаруашылығы алқаптарының ауданы 218,9 млн. га жетті, оның ішінде егістік және тыңайған жерлер – 84,7 млн. га, жайылымдар – 130 млн. га, шабындықтар – 4,2 млн. га.

Соңғы жылдары ауыл шаруашылығы дақылдарының жалпы егіс алаңы өзгеріске ұшыраған жоқ. Ондағы негізгі үлесті (72%) дәнді дақылдар егісі құрайды.

2010 жылдан бастап олардың қысқару үрдісі байқалады, бұл өсімдік шаруашылығын әртараптандырумен, сондай-ақ елде жүргізіліп жатқан майлы, жемшөп дақылдарын, көкөністерді, жеміс-жидек өнімдерін ұлғайтуға бағытталған аграрлық саясатқа байланысты.

Соңғы жылдары статистика деректері бойынша арпа алқабы 534,7 мың гектарға немесе 34,7 % -ға, сұлы – 69,6 мың гектарға (46,6%), жүгері (маис) – 38,9 мың гектарға (39,1%), майлы дақылдар – 664,5 мың гектарға (36,6%), жемшөптік дақылдар – 831,5 мың гектарға (31,7 % -ға), көкөніс-бақша дақылдары – 42,1 мың га (21,4%) жетті.

Сондай-ақ, бидай егістігінің қысқаруына және басқа да дақылдардың егіс алқаптарының өсуіне байланысты егіс алқаптарында құрылымдық өзгерістер болды, бұл туралы 14-сурет куәландырады: бидай егістігі 2017 жылы 13,8 млн. гектардан 12,0 млн. гектарға дейін қысқарды. 2017 жылы барлық егіс алқабы 2013 жылмен салыстырғанда 2,8% -ға өсті, ал дәнді дақылдар мен бидай алқаптары азайды.

Мемлекеттік бағдарламаларда көзделген ауыл шаруашылығын дамытудың жаңа басымдықтарына қарамастан, оның елдің ЖІӨ - дегі үлесі 2020 жылы 4,6% - ды, ал аграрлық шаруашылық өнімдерінің жалпы шығарылымы 4,5 трлн-ды теңгені құрады, яғни 2016 жылмен салыстырғанда оның 42% - ға өсуі байқалды (1-кестелер).

Қазақстанда мал шаруашылығы әрқашан агроөнеркәсіптік сектордағы негізгі бағыттардың бірі болып саналды, ол да ел үшін экономикалық тетік болып табылады.

1-кесте. Аймақтар бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы шығарылымы, млн. теңге

Аймақтың атауы	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл
Қазақстан Республикасы	3 158 758,6	3 321 718,5	3 701 415,4	4 092 333,0	4 497 585,4
Ақмола облысы	269 491,3	292 130,6	349 984,2	381 490,4	410 097,4
Ақтөбе облысы	157 682,1	165 747,8	184 436,9	201 352,1	234 989,0
Алматы облысы	536 936,5	552 769,5	599 408,1	633 385,7	737 083,7
Атырау облысы	57 532,3	60 236,8	62 986,3	62 601,2	68 562,8
Батыс-Қазақстан	103 622,1	106 612,2	131 190,3	140 137,6	140 025,2
Жамбыл облысы	219 181,3	219 323,6	237 820,3	252 607,2	269 239,9
Қарағанды облысы	179 820,1	197 673,9	229 748,3	251 599,7	278 077,9
Қостанай облысы	267 442,5	295 059,2	319 490,8	368 664,5	387 470,8
Қызылорда облысы	70 140,2	79 892,0	81 581,2	89 759,5	105 168,9
Маңғыстау облысы	9 482,3	12 286,6	13 042,9	14 429,8	16 627,7
Павлодар облысы	135 460,0	152 719,1	172 047,5	205 063,3	229 241,3
Солтүстік Қазақстан	352 300,0	382 772,9	413 164,7	500 218,0	516 533,2
Түркістан облысы	403 945,3	407 477,2	459 252,9	482 264,5	551 005,0
Шығыс-Қазақстан	368 682,8	368 396,5	417 104,4	474 422,3	517 870,3
Нұр-Сұлтан қаласы	4 583,9	4 103,6	3 005,2	3 381,3	2 785,7
Алматы қаласы	5 485,0	3 671,3	4 439,0	6 320,0	7 118,7
Шымкент қаласы	16 970,7	20 845,7	22 712,3	24 635,7	25 687,9

Ет пен сүт өнімдеріне ішкі қажеттілік негізінен өзіндік іс-сәбінен қанағаттандырылады.

2019 жылы ЖІӨ нақты көлемінің индексі өткен жылдың тиісті кезеңіне қарағанда 104% құрады. ЖІӨ құрылымында ең көп үлестік көрсетілетін қызметтер өндірісі алады – 57,5%. Тауарлар өндірісі жалпы ішкі өнімнің 36,4%-ына алады.

2019 жылы ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің өсуі 4,3%-ды құрады, ал республика экономикасының өсуі 4,0%-ды құрады, бұл экономикалық өсудің негізгі драйвері ретінде ауыл шаруашылығының әлеуетін көрсетеді. 2019 жылы ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің (көрсетілетін қызметтерінің) нақты көлем индексі 2017 жылғы деңгейге қарағанда – 108% құрады.

Аграрлық өнімнің тұрақты өндірісін жүргізу мақсатында топырақ құнарлылығын сақтау және ұдайы өндіру үшін ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердегі топырақ құнарлылығына тұрақты мониторинг жүргізу, сондай-ақ жер ресурстарын ұтымды пайдалануды ынталандыру үшін сала субъектілеріне салық салу жүйесін қайта қарау қажет.

Алайда, бірқатар аймақтарда өндіріс төмендеді (Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында мал мен құс (тірі салмақта) шаруашылықта сойылды немесе союға өткізілді, Маңғыстау облысында сиыр сүті 2019 жылмен салыстырғанда 2020 жылы 35,7% - ға аз, ал тауық жұмыртқасы қарастырылып отырған кезеңдерде Түркістан облысында, Нұр-Сұлтан, Алматы қалаларында 38,6% - ға аз өндірілді).

Талдау көрсеткендей, сиыр етінің ішкі өндірісі 2018 жылы 2012 жылмен салыстырғанда 27,7% - ға артты, қарастырылып отырған кезеңде импорт үлесі 42,2% - ға төмендеді, экспорт үлесі айтарлықтай өсті.

Тауық жұмыртқасының ішкі өндірісі де өсу тенденциясын көрсетеді және қарастырылып отырған кезеңде 53% – ға, импорт - 29% - ға өсті, экспорттың үлесі де маңызды. Сүт және сүт өнімдерінің ішкі өндірісі 17,2% - ға өсті, бұл ретте импорт үлесі 40% - ға төмендеді, бірақ экспорт үлесі де басым.

Қазақстанда мал шаруашылығының нашар дамуының негізгі себептері асыл тұқымды мал басының төмен үлесі, сапалы жем-шөптің тапшылығы және жем-шөп базасының жетілмегендігі, сондай-ақ ұстаудың қанағаттанғысыз жағдайлары, табиғи жайылымдарды жеткіліксіз пайдалану және су көздерінен шалғайлығы, ветеринарлық базаның әлсіздігі, өндірістің ұсақ тауарлы болуы болып табылады.

Бұдан басқа, мал шаруашылығы өнімінің өнімділігі мен сапасын қамтамасыз етуге қабілетті күтіп-бағудың, азықтандырудың, технологиялардың қазіргі заманғы технологиялары пайдаланылмайды.

2020 жылы өсімдік шаруашылығы бойынша көшбасшылар Ақмола облысы болды, оның өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі 268 785,9 млн. теңгені құрады, Алматы облысы – 357 200,1 млн. теңге, Шығыс Қазақстан облысы – 221 882,9 млн. теңге (2-кесте).

2-кесте. Аймақтар бөлінісінде өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі, млн. теңге

Аймақтың атауы	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2020 жылдан 2018жылғадейін,%
Қазақстан Республикасы	181 553,6	239 945,4	268 785,9	48
Ақмола облысы	59 558,2	68 542,0	85 290,6	43,2
Ақтөбе облысы	297 658,3	327 699,1	374 395,9	25,8
Алматы облысы	22 668,2	24 557,8	26 707,4	17,8
Атырау облысы	44 185,4	57 093,8	48 182,4	9
Батыс-Қазақстан	115 132,4	129 662,4	146 745,4	27,5
Жамбыл облысы	73 936,8	95 517,2	121 853,9	64,8
Қарағанды облысы	180 295,1	217 597,2	267 236,2	48,2
Қостанай облысы	45 544,1	47 511,4	62 394,8	37
Қызылорда облысы	1 215,8	2 112,2	3 026,4	149
Маңғыстау облысы	64 217,6	83 659,4	112 203,7	74,7
Павлодар облысы	247 060,2	289 839,3	366 165,6	48
Солтүстік Қазақстан	230 522,9	265 002,9	292 648,1	27
Түркістан облысы	162 095,1	185 069,0	221 882,9	37
Шығыс-Қазақстан	2 338,2	607,1	461,5	-80,3

Нұр-Сұлтанқаласы	2 111,4	2 970,1	5 022,9	138
Алматы қаласы	9 343,0	10 194,5	16 563,5	77,3
Шымкент қаласы	5 322,0	7 258,2	13 547,2	39,2

Дәнді дақылдардың жалпы түсімі 2018 жылмен салыстырғанда, жалпы алғанда, елдің ішкі қажеттіліктерін қанағаттандыруға және экспорттық әлеуетке ие болуға мүмкіндік береді, алайда бидайға жалпы өнім 36,8%-ға өскеніне қарамастан, импорт айтарлықтай өсті. 67,3%, ал экспорт 44,5% төмендеді.

Майлы дақылдар өндірісі бойынша неғұрлым қолайлы жағдай қалыптасты. Мәселен, 2020 жылы 2018 жылмен салыстырғанда жалпы алым 83,2% - ға ұлғайды, импорт 52,8% - ға төмендеді, ал экспорт 17,8% - ға артты.

Болжам бойынша 2021 жылы ЕО және Орталық Азия елдерінде бидай экспортының мөлшері шамамен 10 млн. тоннаны, сондай-ақ бидайды терең қайта өңдеу өнімі-0,3-0,5 млн. тоннаны құрайды, көкөніс өнімдерінің экспорты 2021 жылы шамамен 300 мың тоннаны құрауы мүмкін, күріш экспортының көлемі 100 мың тоннаға дейін ұлғаюы мүмкін.

Бұл ретте, салада өсімдік шаруашылығының әлеуетін төмендететін проблемалық мәселелер бар: тұқымдарды және өнімнің жекелеген түрлерін сақтау жөніндегі инфрақұрылымның қанағаттанғысыз жай-күйі; қызылша тұқымдарының импортына тәуелділік; суар жүйелерінің тозуы; өндірушілер мен қайта өңдеу зауыттары арасында жаңа технологиялардың және интеграциялық байланыстардың болмауы, сондай-ақ инвестициялар тартудың төмен деңгейі; аграрлық секторды өз ресурстарымен қамтамасыз ететін өнеркәсіп салаларының өніміне бағаның өсуі ауылшаруашылығы өнімдері бағасының өсуінен артық.

Бұл факторлар өсімдік шаруашылығы өнімінің шығындылығы мен рентабельділігіне әсер етті.

Қазақстанда өсімдік шаруашылығын дамытудың маңызды аспектісі табиғи-климаттық жағдайлар болып табылады.

Осыған байланысты өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру және сату маусымдық сипатқа ие, бұл жылыжай шаруашылығын дамытуды талап етеді.

Қазақстанда өндірілген аграрлық шаруашылық өнімінің 80%-ға жуығы қайта өңдеусіз, шикізат түрінде сатылады, демек, дайын өнім бәсекеге қабілетті емес.

Әдебиеттер

1. ҚР Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы «**Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы**», 16 наурыз 2022ж.
2. Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық – инновациялық дамуының 2020- 2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2015 жыл.
3. Р.К.Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнешева. Кәсіпорын экономикасы. Оқу құралы, Алматы, Экономика, 2016 ж.

ОӘЖ 330.322

АЙМАҚТАҒЫ ӨНДІРІС САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Иляшев Ю.

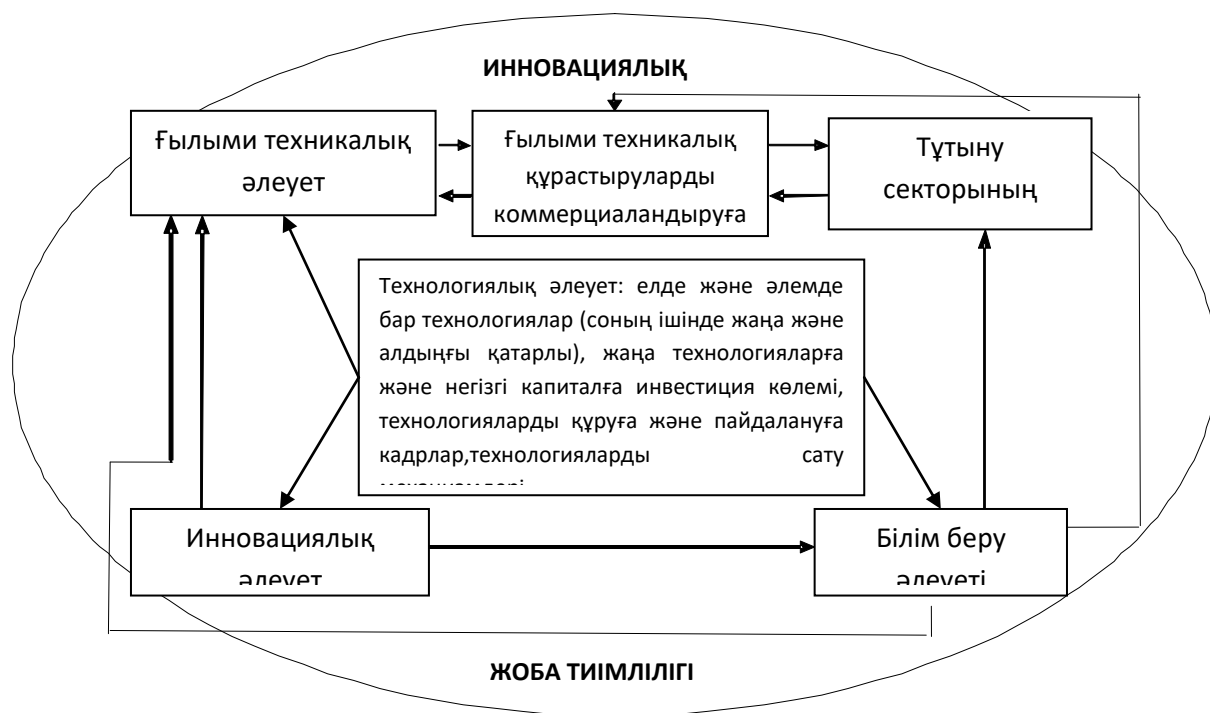
Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшілері – **э.ғ.к., доцент Мустапаев А.А.**

аға оқытушы Аширбаева С.Б.

Инвестициялық қызметтен ақшалай ағынға капиталдың кетісі ретінде, ең алдымен, бар болған негізгі құралдардың шығарылымын толтыру бойынша немесе орналастыру, жаңы негізгі құралдарды пайдалануға беруді өндіру және құру бойынша таратуда шығындардың

есепті кезеңіне бөлінген қадамдарды қамтиды. Сонымен қатар, бұған, капиталдандырылмайтын шығындар кіреді. Бұдан басқа, инвестициялық қызметтен ақшалай ағынға, айналым капиталының өзгеруі (оның артуы, ақшалай қаражаттардың кетісі, ал төмендеуі – ағын ретінде қарастырылады) қамтылады. Ағын ретінде, сондай-ақ, депозитке салынған, меншік құралдары, сонымен қатар, жобаның қаржыландырылуы үшін бағытталған, басқа да шаруашылық жүргізуші субъектілердің бағалы қағаздарын сатып алу шығындары кіреді. Инновациялық жоба тиімділігінің әлеуеті 1-суретте келтірілген.

1 сурет. Инновациялық жоба тиімділігінің әлеуеті

Осылай сапалы мақсатты көрсету жеткіліксіз «өсуді ынталандыру», сондықтан қандай өсу туралы, -халықтың өсуі, кәсіпорындар саны, ондағы жұмыспен қамтылған қызметкерлер, сату көлемінің өсуі, барлық заңды тұлғалардың кірістерінің немесе жергілікті өндірістің өсуі, сауда немесе басқа бір салалардың сөз болатыны белгісіз. Басқа мысалдар артық жалпы терминдерді қолдану: бизнес ортаны жақсарту; жұмыссыздықты төмендету; тұрғындардың экономикалық әл-ауқатын көтеру.

Инновациялық кәсіпкерлік экономикалық қызметтің ерекше түрі ретінде инновациялық процестің негізгі қозғаушы күші болып табылады.

«Инновациялық кәсіпкерліктің субъектілеріне инновациялық қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындар мен ұйымдар жатады. Инновациялық кәсіпорынның қызметі технологиялық немесе өнімдік инновацияларды пайдаланудың нәтижесінде пайда табудан көрінеді. Дамыған елдерде кәсіпорындардың 70%-на жуығы рыноктың жаңа сегменттерін игеру мақсатында өнімнің ассортиментін кеңейтумен байланысты инновацияларды жүзеге асырады. 1-кестеде Қазақстан Республикасын бойынша 2021 жылғы инновациялық қызметтің негізгі көрсеткіштері келтірілген.

1 кесте – 2021 жылғы ҚР бойынша инновациялық қызметтің негізгі көрсеткіштері

Аймақтар	Кәсіпорындар саны - барлығы, бірлік	одан	Инновация саласындағы белсенділік деңгейі, %-бен
		Инновациясы барлары	
Қазақстан Республикасы	28 087	3 236	11,5
Ақмола	1 160	86	7,4
Ақтөбе	1 118	124	11,1
Алматы	1 666	163	9,8
Атырау	1 074	108	10,1
Батыс Қазақстан	786	46	5,9
Жамбыл	732	100	13,7
Қарағанды	2 196	281	12,8
Қостанай	1 337	191	14,3
Қызылорда	635	79	12,4
Манғыстау	1 035	82	7,9
Павлодар	1 128	101	9,0
Солтүстік Қазақстан	965	136	14,1
Түркістан	832	93	11,2
Шығыс Қазақстан	1 831	236	12,9
Нұр-Сұлтан қаласы	3 605	453	12,6
Алматы қаласы	6 561	856	13,0
Шымкент қаласы	1 426	101	7,1

ҚР бойынша 2021 жылғы инновациялық қызметтің негізгі көрсеткіштеріне талдау жасасақ, Қазақстан Республикасы бойынша барлық кәсіпорындардың саны 28087, оның инновация барлары 3236, яғни 11,5 пайызды құраған. Шымкент қаласы бойынша барлық кәсіпорындардың саны 21426, оның инновация барлары 101 яғни 7,1 пайызды құраған. Түркістан облысы бойынша барлық кәсіпорындардың саны 832, оның инновация барлары 93, яғни 11,2 пайызды құраған. Ең көп кәсіпорындар Нұр-Сұлтан қаласы (3605) мен Алматы (6561) қаласы болып отыр. 2021 жылға өнімдік және процестік инновациялар бойынша өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының инновациялық белсенділігі көрсеткіштері 2 кестеде көрсетілген.

2 кесте - 2021 жылға өнімдік және процестік инновациялар бойынша өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының инновациялық белсенділігі көрсеткіштері

Аймақтар	Кәсіпорындар саны - барлығы, бірлік	одан	Инновация саласындағы белсенділік деңгейі, %-бен
		Инновациясы барлары	
Қазақстан Республикасы	4 154	640	15,4
Ақмола	184	30	16,3
Ақтөбе	156	21	13,5
Алматы	369	63	17,1
Атырау	87	11	12,6
Батыс Қазақстан	126	15	11,9
Жамбыл	125	24	19,2
Қарағанды	428	56	13,1
Қостанай	212	18	8,5
Қызылорда	61	7	11,5
Манғыстау	117	23	19,7
Павлодар	242	55	22,7
Солтүстік Қазақстан	138	13	9,4
Түркістан	127	26	20,5
Шығыс Қазақстан	346	31	9,0
Нұр-Сұлтан қаласы	310	49	15,8
Алматы қаласы	820	173	21,1
Шымкент қаласы	306	25	8,2

2021 жылға өнімдік және процестік инновациялар бойынша өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының инновациялық белсенділігі көрсеткіштерін талдайтын болсақ, Қазақстан Республикасы бойынша барлық кәсіпорындардың саны 4154, оның инновация барлары 640, яғни 15,4 пайызды құраған. Шымкент қаласы бойынша барлық кәсіпорындардың саны 306, оның инновация барлары 25 яғни 8,2 пайызды құраған. Түркістан облысы бойынша барлық кәсіпорындардың саны 127, оның инновация барлары 26, яғни 20,5 пайызды құраған.

Инновацияның барлық түрлері бойынша кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің негізгі көрсеткіштерін 2018 жылмен 2020 жылды салыстыратын болсақ, Қазақстан Республикасында кәсіпорындардың санының азайғандығын көреміз. Оған ең басты себеп елімізде болған пандемия салдары. Көптеген кәсіпорындар өз бизнестерін жүргізе алмай, құлдырауға ұшырады.

Өнеркәсіп, соның ішінде тау-кен өнеркәсібі мен мұнай сервисі саласындағы құлдырау жағдайды тіптен ушықтыра түсуде. Бұл ОПЕК плюс келісім-шартының шеңберінде мұнай өндіру көлемінің төмендеуіне байланысты болып отыр.

Осындай ахуалда ел экономикасын тек құрылыс саласы ғана аздап алға сүйреп келеді. Локомотив ретінде ол еліміздің бүкіл өңірлерінде экономикалық белсенділікті демеп отыр. Бірақ ол да баяулайтын түрі бар. Көрсеткіш сәуірдегі 11%-дан шілде айында 6%-ға дейін төмендеді.

Күн суытқанда құрылыс жұмыстары тоқтатылуына байланысты бұл көрсетіш одан әрі баяуламақшы.

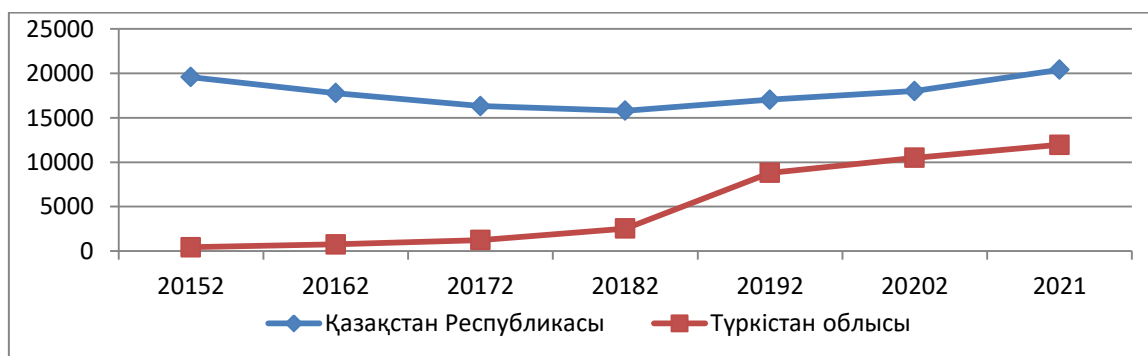
Қазіргі уақытта өсім тек байланыс пен интернет саласында ғана байқалуда. Ел экономикасындағы үлесі төмен болса да, бұл сала 11% өсім қарқынын көрсетуде. Пандемия кезеңінде белсенділік сақталуына байланысты бұл сала әлі де өседі деп күтілуде.

Демек, халықтың әл-ауқаты мен үй шаруашылықтарының күйі одан әрі төмендейді деген сөз. Жиынтық сұраныстың тағы бір компоненті таза экспорт, яғни экспорт пен импорттың айырмасы, екінші тоқсанда 25%-ға азайған. Бұл мұнай мен минералдық шикізат экспортының, осы саладағы сауданың, өндіріс көлемінің азаюына тура байланысты.

Ағымдағы сәтте өсім көрсетіп отырған жалғыз компонент - мемлекеттік шығыстар. Өткен жылдың бірінші жартысымен салыстырғанда биылғы жылдың бірінші жартысында мемлекеттік бюджеттің жалпы шығыстары 24%-ға өсті. Яғни, үкімет экономикалық құлдырау байқалған кезеңде контрциклдік саясат жүргізіп отырғанын білдіретін жақсы көрсеткіш.

Үкімет мемлекеттік шығыстардың көлемін азайтпауға тырысып бағуда. Жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтерге, былайша айтқанда, мемлекеттік сатып алулар көлемі 14% деңгейінде қалып отыр. Бірақ бұл өсімнің бюджеттің параметрлеріне қалай әсер ететіні басқаша мәселе. Өзірге бюджеттің тапшылығы 3-4%-дан асқан жоқ.

Өңдеу өнеркәсібіндегі технологиялық инновацияларға жұмсалған шығындарды талдайтын болсақ, 2021 жылы барлығы 302933,4 млн. теңгені құраған. Оның ішінде өнімдік инновациялар 180207,2 млн.теңгені, ал процестік инновациялар 122726,2 млн.теңгені құраған. Өткен жылдармен салыстырғанда өңдеу өнеркәсібіндегі технологиялық инновацияларға жұмсалған шығындардың біршама өскендігін байқаймыз. ҚР және Түркістан облысы бойынша инновациялық зерттеулермен айналысатын кәсіпорындар 2 суретте келтірілген.

2 сурет. ҚР және Түркістан облысы бойынша инновациялық зерттеулермен айналысатын кәсіпорындардың көрсеткіші

Қазақстан Республикасы және Түркістан облысы бойынша инновациялық зерттеулермен айналысатын кәсіпорындар заман талабына сай жылдан жылға өскендігін көреміз. Ең басты себеп, техника мен технологияның дамуы. Қазіргі кезде кәсіпорын уақытты үнемдеп, көп өнім, көп пайда табу үшін жаңадан заман талабына сай шыққан технологияларды сатып алуда. Ол ең басты қазіргі сұраныстың, талабтың жоғарылауына байланысты болып жатыр.

Түркістан облысы бойынша өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының инновациялық белсенділігінің көрсеткіштері, аудандар бойынша талдау жасасақ, инновацияларды әзірлеу

бойынша басқа кәсіпорындармен бірлесіп жұмыс атқарған кәсіпорындар Түркістан облысында және Шардара ауданында 40 шамасында. Шымкент қаласы бойынша оның саны 29-дан асады. Инновация саласындағы белсенділік деңгейі жылдан жылға артып жатқандығын көреміз.

Әдебиеттер

1. ҚР Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы «**Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы**», 16 наурыз 2022ж.

2. Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық – инновациялық дамуының 2020- 2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2010 жыл.

3. Р.К.Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнеева. Кәсіпорын экономикасы. Оқу құралы, Алматы, Экономика, 2016 ж.

УДК 378 (075.8):811.161.1.

ФИТОТОПОНИМЫ КАЗАХСТАНА

Исмаилова Ситора

TashenevUniversity, г. Шымкент

Научный руководитель –**ст.преп. Айдарбекова А.С.**

Собственные имена привлекали внимание учёных с давних пор. Историю их возникновения, значение и смысл, связь с историей общества, с мировоззрением и верованиями людей, с окружающей природой, изучали и изучают представители самых разных научных дисциплин – истории, географии, литературоведения, этнографии, психологии. Но в первую очередь имена собственные становятся объектом пристального внимания лингвистов, языковедов.

1. Топонимы как вид имени собственного

Ономастика – раздел языкознания, изучающий любые собственные имена [Подольская, с. 96]. Топонимика - раздел ономастики, изучающий топонимы, закономерности их возникновения, развития, функционирования [Подольская, с.132].

Топоним – (географическое название, географическое имя) – разряд онимов. Собственное имя природного объекта на Земле, а также объекта, созданного человеком [Подольская, с.127].

Слово топоним состоит из двух частей: 1) топоним [топос - «место, местность» от гр. *topos*, *toros*] и 2) гр. [*topon* - имя] название географического объекта.

Топонимы принято классифицировать по характеру объектов. Антропотопонимы (греч. *antropos* - человек) – это топонимы, данные по личным именам, фамилиям и прозвищам. Гидронимы (от греч. *hydro* «вода») – это названия, данные по признакам водных объектов. Фитотопонимы (гр. [*photon*] «растение») – это названия, данные по типу растительности или видам растительности, агитопонимы (греч. *agios* - «священный») – это места, связанные с сакрализацией, имена святых. Оронимы – (от греч. – орос – «гора») – наименования элементов рельефа земной поверхности. Зоотопонимы – это названия, данные по видам животных.

Материалом для работы послужили государственные каталоги географических названий республики Казахстан, составленные по состоянию на 2008 год. Из этих каталогов были извлечены фитотопонимы для сопоставления и выявления особенностей наименования природных объектов и населенных пунктов, присущих для Туркестанской области. Известные ученые - ономасты В.Н. Попова, Е.А. Керимбаев посвятили свои работы исследованиям топонимов Казахстана в целом, и в частности топонимии нашего региона, на которые мы опирались в своей работе.

Подробнее остановимся на группе фитотопонимов, поскольку они занимают значительный пласт не только в системе Туркестанской области, но и Казахстана в целом.

Территория Казахстана характеризуется богатством типов растительности, насчитывающем в своем составе около 6000 видов. В топонимах, однако, отразились лишь те названия растительности, которые либо имели то или иное значение в хозяйственной и этнокультурной жизни казахов, либо являлись ориентиром на пути кочевков. На основе наблюдений над топонимией Туркестанской области было обнаружено большое количество фитотопонимов, т.е. топонимов, содержащих в своем составе названия растений-фитонимов (более двух тысяч топонимов, порядка 200 фитонимов (т.е. названий растений)). Такое изобилие отражения флоры в топонимах заставляет задуматься о доминирующих факторах при даче таких названий. Э.М. Мурзаев отмечал, что «тюркская топонимика (а, следовательно, и тесно связанная с нею казахская) зародилась в условиях кочевого хозяйства, поэтому она обладает большим богатством и разнообразием» [1].

По мысли В.П. Поповой, существует определенная закономерность в появлении фитотопонимов в той или иной местности. Как правило, многие географические названия соответствуют растительному покрову исследуемой территории. К тому же главной причиной того, что названия отдельных представителей флоры послужили основой для наименования многих географических объектов, была их информационная ценность. Так, обозначение Жусанды («полынный») информировало скотовода о том, что в данной местности следует выпасать осенью овец, которые в этом случае будут быстро прибавлять в весе [2]. Пастбища в большом количестве считаются большой наукой, поэтому у казахов выработалась богатая терминология, информирующая его о видах пастбищ, видах трав с точки зрения пригодности-непригодности для поедания скота, деревьев и кустарников, являющихся ориентирами на местности.

Следует отметить, что подавляющее большинство растений, занесенных в Красную Книгу Казахстана, растет на территории Туркестанской области, здесь сконцентрировано более половины состава Красной Книги, именно поэтому растительный покров Южно-Казахстанской области по богатству и оригинальности флористического состава занимает особое положение в республике.

Среди множества растений немало лекарственных, широко применяемых как в народной, так и в традиционной медицине. Одно из них - цитварная полынь. В мире насчитывается около 400 видов полыни. 250 видов ее произрастает на территории СНГ, в Туркестанской области около 72 видов. Неудивительно, что многие из них отразились в топонимах нашего региона. В одном только Байдибекском районе представлены географические названия с *боролда* (монг) - полынь (полынь каратавская): хребет, река, речка, населенный пункт, развилка *Боралдай*, речка *Бала Боралдай*, урочище *Боралдайские ворота*. Полыни чаще обнаруживаются в степях, пустынях, полупустынях, т.е. там, где растения сталкиваются с нехваткой воды. Есть даже виды, произрастающие на солончаках (полынь Белая) и на песках (полынь Маршалла). В составе южно-казахстанских топонимов встречаются такие разновидности полыней, как *жусан*, (ур. *Жусанды* «полынный, в зарослях полыни», ур. *Жусандык* «урочище, изобилующее полынью», ар. *Жусандыарык* «полынный арык, по берегам которого растет полынь»), *ерменқара* (черная полынь): ур. *Ерменды* «в зарослях полыни», к. *Ерменкара* (колодец), где растет полынь обыкновенная (чернобыльник), *жоса* («охристая полынь»): нп *Жосалы* («в зарослях охристой полыни»), нп *Дәрмене* («дармина, цитварная полынь»). Ур., нп *Дәрменсай* «балка, где растет цитварная полынь».

Наиболее знаменита *полынь цитварная*, казахское название которого *дәрмене*. Она прославилась поселение Шымкент на весь мир, и вследствие этого удостоилась чести быть изображенной на гербе города. В цветочных корзинках цитварной полыни содержится от 1,5-7% сантонина. Сантонин - порошок белого цвета, без запаха, с горьким вкусом, являлся в прежние времена одним из лучших глистогонных средств, изгоняющих из организма человека аскарид и глистов. Так как растение размножается в культуре только семенами, запасы цитварной полыни были исчерпаны. Между тем спрос на мировом рынке на это

ценнейшее сырье продолжал расти. Поэтому многие предприимчивые люди стали искать по всему миру. Поиски увенчались успехом. Вскоре разнеслась сенсационная весть: цитварная полынь найдена в никому не известном местечке под названием Шымкент.

Впервые сантонин из дармины был получен в 1830 г., а через 8 лет в Германии было налажено его производство. Из 50 пудов дармины, которую привозили из России, вырабатывали около 1 пуда сантонина. Немецкие фирмы получали около миллиона чистой прибыли ежегодно.

В 1882 г. Купцы Савинков и Иванов построили небольшой сантонинный завод по производству цитварного семени и чистого сантонина. Это дало новый импульс небольшому уездному городу Шымкенту, т.к. выпускаемый сантонин был большого качества и с успехом продавался в Японии, Германии, Англии. В трудные для молодой страны Советов, послереволюционные годы, Шымкентский сантонинный завод приносил баснословную для нее прибыль, т.к. во всем мире сантонин вырабатывался только в Шымкенте и продавался за золото.

Четко прослеживается тенденция дать в фитотопонимах информацию о пастбищах, характеристику возможности практического использования данного комплекса растений: рч. *Атжайлау* «пастбище для лошадей», рч. *Жайлаусай* «овраг (небольшая речка), пригодный для летнего пастбища», рч. *Қаржайлау*, букв. «снежное пастбище».

Из плодово-ягодных дикорастущих деревьев следует отметить название виноградников *жузім*(виноград), *шие*(вишни), *алычи*, яблоневые сады: алма, о произрастании которых имеются следующие свидетельства: «Алма...и виноград еще встречаются на хр.Каратау и в юго-западной части Чу, Илийских гор. Наибольшее распространение в горных районах ЮК имеют ...яблоневые леса» [3]: с. *Алмалы* «яблоневая» (Алгабасский р-н), рч. *Алмалысай* «яблоневый овраг», пер. *Алмалык* «изобилующий яблонями», рч., нп. ур. *Шиелі* «вишневое», нп. *Алшалы* «алычевый» (слива согдийская) (Отрарский р-н).

В составе топонимов арча встречается довольно часто, причем отмечена ее такая разновидность как *караарша*: рч. *Қарааршасай* «сай, где растет горная арча», ур. *Шолақарша* «кущая (низкорослая, стелющаяся арча)»: пер. *Аршалы* (Толебийский р-н) и др. Наряду с древесными растениями на горных массивах Южного Казахстана произрастают кустарники и полукустарники: *итмұрын*(шиповник), *ыргай* (жимолость), *карағаш* (карагач), *пісте* (фисташка). Эти растения образовали многочисленную группу фитотопонимов: нп. *Пістелі* «фисташковый», горы *Пістелітау* «фисташковая гора», хр. *Пістелітағ* «фисташковый хребет», пер. *Ыргайлы* «изобилующий жимолостью», г. *Ыргайлытау* «гора, поросшая жимолостью», ур. *Итмұрын* «шиповник» (Толебийский р-н).

Таким образом, своеобразный характер растительности Южного Казахстана представлен в топонимах, характерных для каждой определенной местности. В состав топонимов входят как дикорастущие, так и культурные виды растений, однако доля последних минимальна.

«Именно опосредованным влиянием кочевого скотоводства объясняется детальная дифференциация в географической лексике видов пастбищ и элементов рельефа: наличие значительного процента названий в топонимии различных видов растительности, идущей на корм скоту, наличие большого количества в топонимии обозначений по цвету, величине, форме, что характеризует повышенную роль зрительного восприятия окружающего мира кочевниками, и т.д.» [4].

Таким образом, основополагающий мотив появления многих топонимов, предполагает, прежде всего, сообщение примет местности, ориентацию кочевника в растительном мире казахстанских просторов.

Список сокращений:

выс. - высота; г. - гора; к. - колодец; нп - населенный пункт; пер. - перевал; разв. - развилка; рч - речка; род. - родник; руч. - ручей; ур. - урочище; хр. – хребет.

Список использованной литературы

1. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. «Мысль», М., 1974.
2. Попова В.Н. «Структурные модели и семантическая классификация названий озер Павлодарской области». Тезисы докладов научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава Чимкентского государственного педагогического института по итогам 1964 года.
3. Казахстан. Природные условия и естественные ресурсы. М., Наука, 1969.
4. Кайдаров А.Т., Керимбаев Е.А. Этнолингвистические аспекты казахской ономастики // ИАН Каз ССР: Сер. Филологическая, 1990.

ОӘЖ 330.322

ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ КАРАВАНИНГТІ ҚАРЖЫЛЫҚ ТАЛДАУ

Кастаева А.,

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Аширбаева С.Б.

Туризм–халықаралықкөлемде танылған аса маңызды мәдени-ағарту, спорттық, демалыс шаралары ретінде кеңінен мәлім екендігі белгілі. Адамзат тарихында саяхаттау сауданы дамыту, жаңа жерлерді жаулап алу және игеру, ресурстарды іздеу мақсатымен пайда болды. Саяхат – адамдардың жылжу мақсатына байланыссыз кеңістіктегі қозғалысын айтамыз.

Түрлі індет тарағалы бері демалудың әлеуметтік қашықтық сақталатын түрі ретінде караванинг-туризм зор сұранысқа ие болып келеді. Мәселен Қытай мен Ресейде автоүйлер мен мотоциклдерге деген сұраныс кезегінде 10 миллиондаған адам тұр. Ал Еуропада 6 миллионға жуық автокеруен бар. Оның мақсаты – кемпинг, караванинг пен автотуризмді дамыту.

"Караванинг" ұғымы Қазақстанда салыстырмалы түрде жақында пайда болды және әлі де кеңінен танымал емес. Бұл саяхатшы арнайы автокөлік тіркемелерінде немесе автокөлік үйлерінде тұратын автотуризмнің бір түрі. Бұл Еуропа мен Америкада өте танымал. Германияда жыл сайын 5 миллионнан астам керуеншілер саяхатқа шығады, ал тағы 1 миллион автотурист бұл елге басқа мемлекеттерден келеді. 2015 жылы Германияда "Караванинг" туризмінен түскен табыс 4 миллиард еуроны құрады. Сонымен бірге оның табыстылығы фантастикалық деңгейге жетті-43%.

Автодөңгелекті үйлер қанша тұрады деген сауалға келсек. Қазақстандықтарды автодомдар мен тіркемелерді сатып алудан тоқтататын негізгі нәрсе-бұл жоғары баға. Мысалы, ыңғайлы демалу үшін барлық қажеттіліктермен жабдықталған автодөңгелекті үйлершамамен 20 мың доллар тұрады. Алыс сапарларға арналған толыққанды автодөңгелекті үйлер құны 70 мың доллардан басталады, бірақ тәжірибелі шетелдік керуеншілердің айтуынша, жұмсалған ақша бірнеше жылдан кейін ақталады, өйткені саяхат кезінде билеттерді сатып алудың, қонақүйлерде нөмірлерді жалға алудың, мейрамханалар мен кафелерде тамақ төлеудің қажеті жоқ. Сондай-ақ, өз бетінше саяхаттап қана қоймай, сонымен қатар тіркеме тұрақта тұрып қалмас үшін көліктеріңізді жалға беру арқылы ақша табуға мүмкіндік бар.

Әзірге Қазақстанда доңғалақты үйлердің сатылымы жалғыз. Егер біз бизнесті дөңгелектерге қашан толықтай қоя алатынымыз туралы айтатын болсақ, онда бізге ең қолайлы жағдайларда кем дегенде үш жыл қажет болады. Мемлекет лизингке қолайлы жағдай жасауы қажет, сондықтан біз автодомдарды сатып алып, өз автопаркімізді жинай аламыз және қазақстандықтар мен шетелдік туристерге автодомдар мен автотіркемелерді кедергісіз жалға алуға және Қазақстан бойынша саяхаттауға мүмкіндік береміз.Егер Караванинг бизнесіміз дамытатын болсақ, аймаққа айтарлықтай пайда түсетінін көреміз.

Өнімдерді тұтынады, қол өнімдерін, сувенирлерді сатып алады, экскурсияға қаражат жұмсайды. Біздің бірінші кезектегі міндетіміз - Қазақстанды 2-3 күнде айналып өтетін барлық туристердің осында 2-3 апта тұруын қамтамасыз ету.

Жобаның тұжырымдамасы автоүйлер немесе автокөлік тіркемелерінде тұруды саяхаты ұйымдастыру, Түркістан облысында. **Бұл жоба автокөлік үйлерін жалға беру арқылы бизнесті дамытуға арналған саяхаттау түрі.**

Негізгі қызмет түрлері:

- келушілер мен қонақтарды таза экологиялық таза табиғатты, ландшафттар мен табиғи аймақтардың алуан түрлілігін, тарихи жерлерді саяхаттау үшін автоүйлер немесе автокөлік тіркемелерін туристтерге ұсыну

- келушілер мен қонақтарға саяхат жерлерді көрсету, аудармашы персоналдың қызметі.

Жобаның мақсаты келесідей:

- қызмет көрсетуден кіріс алу;

- қолданыстағы нарық үлесін алу;

- бизнесті одан әрі дамыту;

- жаңа маркетингтік өнімдерді әзірлеу;

- жобаның белгіленген мерзімде өтелуіне қол жеткізу.

Жобаны жүзеге асырудағы ең бастысы инвестициялық жобаны қаржыландыру болады, онда стратегияны негіздеу қаржыландыру әдістерін таңдауды, инвестицияларды қаржыландыру көздерін және олардың құрылымын анықтауды көздейді. Инвестициялық жобаны қаржыландырудың негізгі әдістері:

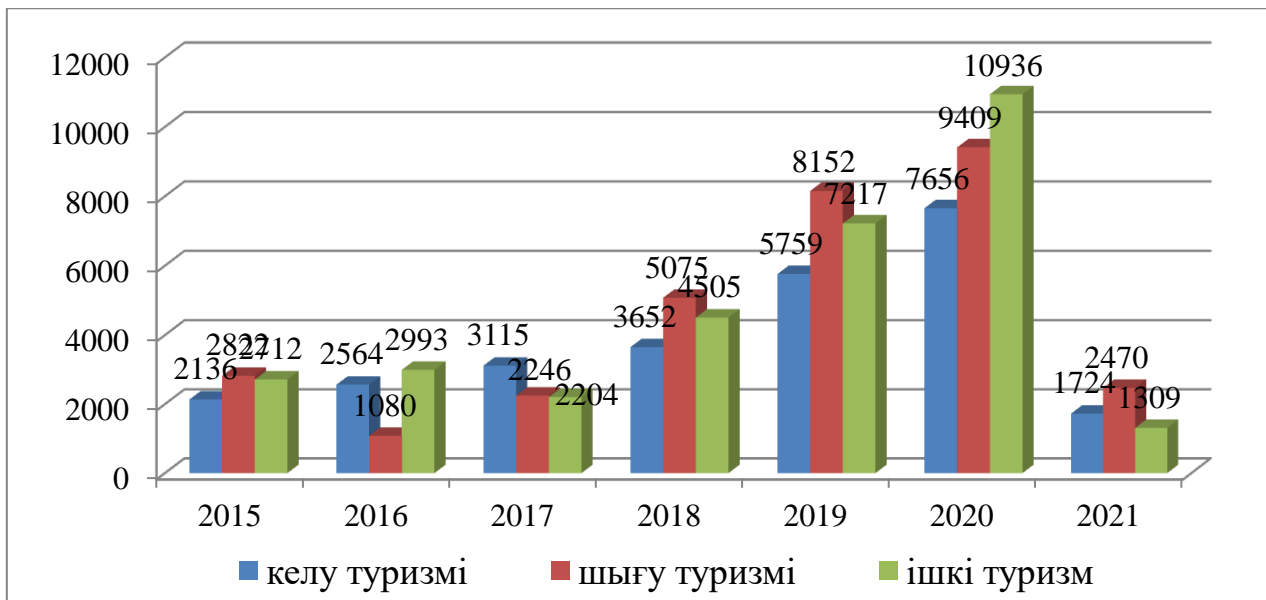
– мемлекеттік қолдау элементтері бар ЕДБ-ні кредиттік қаржыландыру (банктердің инвестициялық кредиттері) - сыйақының пайыздық мөлшерлемесін субсидиялау.

Түркістан облысы республиканың ең ірі аймақтарының бірі болып табылады. Түркістан облысы еліміздегі туризмді, демалыс индустриясын дамытуға мол мүмкіншіліктері бар аймақтардың бірі. Мұнда ортағасырлық тарихи және мәдени танымал сәулет ескерткіштері бар аймақ. Сонымен қатар облыс аймағы демалуға, ем қабылдауға, аңшылықпен және альпинизммен айналысуға мүмкіндік беретін ерекше климаттақ жағдайларға ие.

Республикамыздың оңтүстік өңірлерінде діни-мінажат ету туризмін дамыту өте маңызды болып табылады. Түркістан аймақтарында X-XII ғасырлар мәдениетінің ескерткіштері, кесенелер, мешіттер сақталған. Облысымыздың аудандарында, мысалы, Түркістан қаласында туристік инфрақұрылымды күшейту қажет. Егер тарихи маңызды кесенелер орналасқан аймақтардағы туристік инфрақұрылымды, соның ішінде маңыздысы қонақүй индустриясындағы қызмет көрсету сапасын көтеретін болсақ әлем елдерінің мұсылман қауымдары елімізге сапарлар жасауы артар еді.

Туризм - Түркістан облысын дамыту мен оған инвестиция тартудың басты және маңызды бағыттарының бірі екені сөзсіз. 2020 жылы Түркістанға 1,5 млн. турист келген. 2025 жылға қарай бұл көрсеткіш бес миллионға жетеді деп күтілуде.

2021 жылы облысымызда келу туризмі бойынша қызмет көрсетілген туристер саны 3241724 адамды құрап өткен жылмен салыстырғанда 77,4 есеге төмендеген (2020 жылы 7656 адам). Ал ішкі туризм көрсеткіштері бойынша 2021 жылы 1309 адам, өткен жылға қарағанда 9627 адамға төмендеген.

1 сурет - Түркістан облысы бойынша қызмет көрсетілген туристер саны, адам

2021 жылы облысымызға сапар мақсаты бойынша 7,5 % рекреациялық және демалу үшін туристер келген. Ал қалған 7,5 %-таныстар мен туыскандарға бару үшін, 5,05 % - іскерлік және кәсіби мақсаттарда, 80,04%-емделу, сауықтыру мақсатында келгендер (сурет).

Түркістан облысында туристерді сапар мақсаттары бойынша келулері жылдан жылға артқанын көреміз, бірақ 2021 жылы еліміздегі эпидемиологиялық байланысты келушілер саны азайғандығын көреміз. Әсіресе Түркістан қаласында орналасқан мәдени ескерткіштерді көруге, Сарыағаш емделу шипажай кешеніне емделуге, Қасқасу, Машат, Отырар, Сайрам, Түлкібас елді мекендерге туристердің саны жылдан жылға артуда.

Индустриалды қоғам арақатынасында қаншалықты бұл түсінікке қарама-қайшы келсе де ескеретін жағдай, мәдениеттік ұлттық, өз бетінше пайда болған көріністеріне қызығушылықтың артуы. Бірінші кезекте бұл этнографиялық мәдениетке тән салт-дәстүрлік мәдениеттің, оның көркем нысандарын үрдісін қамтиды. Этнографиялық мәдениеттің құрамына: ұлттық сәулетшілік, ұлттық-көркем кәсіп, көркемдеу өнері және қолөнер, шаруашылық нысаны және еңбек құралдры, салт-дәстүрлер, сенім-нанымдар, мерекелер, ұлттық тағамдар мен ұлттық ойындар және т.б. кіреді.

Осының барлығы халықтың мәдени деңгейін, күтіп алушы жақты қонақжайлығының дамуына әсер етеді. Тәжірибе көрсеткендей туризм өзіне адам тарихында халықпен жасалға барлық құндылықтарды өзіне жинақтаған.

Түркістан облысының туристік аймақ ретінде тартымдылығы баяғы заманғы көріністердің сақталуы арқылы жүзеге асады. Туристік өнім ретінде мұнда: экзотикалық жылжу құралдары (ат, түйе және т.б.) және дәстүрлі ұлттық тағамдар танылады. Бірақ ең бастысы туризм көңіл көтерумен анықталады. Территорияның этнографиялық ерекшеліктерін театрланған көріністер арқылы көрсету және аймақтың табиғи көріністері, туристердің қазақи мерекелер мен салт-дәстүрлердің орындалу барысына қатысуы оларға есте қаларлық әсер қалдырады.

1 кесте - 2021 жыл бойынша аудандардағы орналастыру объектілері жұмысының негізгі көрсеткіштері

Аталуы	Қонақүйлер саны, бірлік	барлық нөмірлер саны, бірлік	бір жолғы сыйымдылығы, төсек-орын	көрсетілген қызмет адам	толтырылымдығы, %-бен
Облысбойынша	26	845	1 490	68 691	17,4
Шымкент қ.	17	693	1 207	49 714	15,5
Түркістанқ.ә.	3	82	137	5 982	19,2
Мақтаарал	2	26	54	1 491	23,4
Отырар	1	11	28	6 692	66,3
Сайрам	1	8	16	2 734	46,8
Сарыағаш	1	20	38	1 700	14,9
Түлкібас	1	5	10	378	10,4

Түркістан облысында туризмді көшпенді халықтың этникалық мәдениетімен таныстыру жүйесінде дамытуды қолға алу қажет. Алдағы жоспарда бұрынғы заманғы Ұлы Жібек Жолымен өткен мәдениеттің көрінісін беретін ұлттық туристік өнімді дамыту қажет.

Облыстың бұрынғы заманғы, археологиялық қазба жұмыстары көрсеткен неолит дәуірлерінің мәдени ортасын дамыту қажет. Ол өз кезегінде әртүрлі этникалық топты адамдардың арасында қызығушылығын тудырып, белсенді демалушылардың ағымын арттыруға септігін тигізеді.

Осы заманға дейін сақталған қазақтардың дәстүрінің ерекшелігі олардың басқа елдермен интеграциялық қарым-қатынастарға ашықтығы, толеранттылығы, басқа елдердің мәдениеттеріне қызығушылық танытуы. Ұлы Жібек Жолымен жасалатын сауда, ал енді халықаралық туристік қатынастардың қалыптасуының себептері осыдан.

Түркістан облысының климаттық жағдайы көлдер мен мұхиттардан алыс орналасқан континенталды болып табылады. Ол аймақтың табиғи ортасында өзінің ерекшелігін білдіреді. Сонымен қатар, өсімдіктер және жануарлар әлемінің ерекшеліктері аймақтың табиғи ортасы және рекреациялық ресурстары туристерді қызықтырады. Өсімдіктер әлемінің ерекшеліктері мен көркемдігі аймақтың табиғи сұлулығын көрсетіп, келушінің сапардын алатын әсерін ұлғайтады.

Облыс аумағында Ақсу–Жабағылы қорығы, 4 қорықша – Ақдала, Шалдар, Тимур, Задар, 1 дендросаябақ орналасқан. Сонымен қатар, 2 қорықтың – Қаратау, Қызылқұм, қорықшалардың – Пістелі тау, Келтемашат, Уғам, Шаян іске қосылуы жоспарлануда. Қорыта айтқанда облыс аумағында 10 мемлекеттік ұлттық парктер және мемлекеттік табиғи резерваторлар (қорықтар) жұмыс істейді. 2019 жылы қорықтарға барған туристер саны 5658 адамды құрап, өткен жылмен салыстырғанда 1,5 есеге артқан.

2кесте - Облыс бойынша мемлекеттік ұлттық парктер және мемлекеттік табиғи резерваторлар жұмысының көрсеткіштері

Аталуы	2017	2018	2019	2020	2021
Мемлекеттік ұлттық парктер және мемлекеттік табиғи резерваторлар, бірлік	2	10	10	10	10
Туристік топтар үшін экскурсия ұйымдастыру мен айналысатын қызметкерлер саны, адам	6	6	19	16	18
Өткізілген экскурсиялар саны, бірлік	300	743	888	985	988
Қорыққа барған туристер саны, адам	1630	1385	2747	3769	5658
Туристік топтардың келуіне түскен табыс, мың теңге	1670,4	1889,9	2280,7	6786,7	6873,7

Облыстың табиғи-климаттық жағдайы мұнда туризмнің көптеген түрлерін дамытуға мүмкіндік береді. Облыстың өсімдіктер және жануарлар дүниесі туризмін танымдық және ғылыми түрлерін, аң және балық аулаушылық, өсімдіктерді зерттеу бойынша туризмді дамытуға жол ашады.

Жобаның бизнесі бастапқы сатысында, көрсетілетін қызметтердің ассортименти қалыптасқан, бірақ болашақта қызмет ауқымы мен қызметтер тізбесін кеңейтетін болады.

Әдебиеттер:

- 1 ҚР Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар-ел өркендеуінің берік негізі», 21 қыркүйек 2021 ж.
- 2 Ниязбекова Р.К., РахметовБ.А., БайнееваП.Т. "Кәсіпорын экономикасы": Оқу құралы - Шымкент: ОҚМУ, 2015. - 607 б.
- 3 «Туризм, дене шынықтыру және спорт басқармасы» ММ-нің2020-2025 жылдарға арналған стратегиялық даму жоспары.

УДК 541.124

ПОНЯТИЕ, НАЗНАЧЕНИЕ И ТИПОВАЯ СТРУКТУРА СИСТЕМ ЭЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБОРОТА

Мирзахметов М.А., Кан Б.Д.

TashenevUniversity, г. Шымкент

Научный руководитель – магистр технических наук

Турсумбаева А.С.

Актуальность проблемы автоматизации и реализации управления электронными документами определяется необходимостью создания единого пространства документооборота на предприятии с учетом рационального использования человеческих ресурсов при выполнении определенных делопроизводственных работ.

Автоматизация и реализация СЭД позволяет автоматически выполнять все трудоемкие процедуры обработки данных, что значительно упрощает работу исполнителей.

Объектом исследования являются научные основы построения средств автоматизации документирования, безбумажного документооборота, процессов работы электронных архивов технической документации, а также электронный документооборот как инструмент повышения оперативности работы с документами и сокращения общих расходов в организации.

Предметом исследования являются электронные документы и архитектура систем электронного документооборота, принципы и методики управления электронным документооборотом.

Целью исследования является анализ принципов и методов построения системы электронного документооборота и создание программного комплекса для автоматизации управления электронным документооборотом.

В ходе исследования следующие задачи:

1. Проведение анализа работ, посвященных решению задачи автоматизации документооборота, представления и маршрутизации электронных документов.
2. Исследовать процессы документирования информации и на их основе разработать универсальную структуру документооборота, провести анализ различий электронного и бумажного документа.
3. Выполнить анализ и систематизацию методов построения документооборота в системах управления и определить состав технической документации.

4. Разработать структуру модуля документооборота и алгоритмов обработки электронных документов, поддерживающих автоматизацию управления потоками работ.

5. Разработка программного комплекса для автоматизации управления документооборотом.

Система электронного документооборота, или СЭД - это система, в которой документы и файлы организации могут храниться, вызываться, управляться и использоваться по мере необходимости.

Комплексная система СЭД выполняет ряд функций, начиная с управления записями и управления контентом и заканчивая цифровыми изображениями и преобразованием файлов.

Отдельные СЭД различаются по своей направленности, каждая из которых предлагает разную степень функциональности в определенных областях. Тем не менее, большинство современных систем электронного документооборота, как правило, имеют следующие функции в соответствии с курсом[1].

Хранение документов - По своей сути СЭД действует как централизованный центр для всей документации, поступающей в компанию и исходящей из нее.

Сбор информации - Системы электронного документооборота также автоматизируют процесс сбора цифровой и физической документации.

Структурирование и индексация документов - После получения документа или файла система СЭД проиндексирует его в соответствии с автоматически сгенерированной иерархической структурой.

Коммуникация и сотрудничество - система электронного документооборота должна предоставлять сотрудникам возможность удаленно взаимодействовать друг с другом и вносить совместные изменения в документы.

В целом, СЭД позволяют владельцам документов и менеджерам обмениваться сообщениями друг с другом, комментировать определенные части документа и редактировать документ по мере необходимости.

Система электронного документооборота - это высоко структурированный и надежный электронный инструмент, который управляет полным спектром документации, используемой организацией. Система электронного документооборота выводит стратегию управления документами на новый уровень, преобразуя бумажные файлы в электронный формат и централизуя документооборот организации [3].

Основные задачи системы электронного документооборота:

- Весь входящий, исходящий и внутренний корпоративный документооборот регистрируется в системе, которая позволяет контролировать движение и исполнение документов.

- Корпоративный документооборот становится более прозрачным, так СЭД позволяет работать в одной информационной базе.

- Документы регистрируются однократно. Система позволяет хранить разные редакции документов.

- Исключается возможность дублирования документов.

- СЭД позволяет автоматизировать бизнес-процессы обработки и исполнения документов. При создании какого-либо документа автоматически запускает бизнес-процесс, который формализуется и позволяет организовать контролировать исполнение документа. Например, можно ограничить время исполнения документа, обозначить его срочность.

- Поддерживается обмен данными и интеграция с другими учетными системами.

Дополнительные возможности СЭД [4]:

- Автоматизация документооборота позволяет создать систему отчетов по реквизитам или статусам документов.

- Внедрение системы электронного документооборота позволяет организовать систему быстрого поиска документов. Обладая минимальной информацией, сотрудники компании, могут в считанные минуты находить нужные документы.

- Автоматизация позволяет разграничить права пользователей, тем самым защищая данные от возможных некорректных изменений. Кроме того, автоматизированные системы корпоративного документооборота отслеживают изменения документов.

- Поддерживается обмен данными и интегрируется с другими учетными системами.

- Интеграция с электронной почтой, каждый документ, полученный по электронной почте, также регистрируется в программе.

Основными задачами системы электронного документооборота являются:

- Единая комплексная база документов;

- Общая база контактов и электронной корреспонденции;

- Настройка автоматизированной системы по контролю за договорами и счетами;

- Осуществление контроля за исполнением поручений поддокументам;

- Систематизация управления проектами и задачами по проектам;

- Систематизация работы с контрагентами и управление документооборотом с ними;

- Приведение документации в порядок;

- Безопасный и постоянный доступ к документам;

- Легкий и быстрый поиск информации;

- Автоматизация и контроль за бизнес-процессом в организации;

Внедрение системы электронного документооборота позволяет выполнить следующее:

- Не просто организовать традиционное делопроизводство (электронный архив), но интегрировать его с бизнес — процессом;

- Внедрить полную автоматизацию в электронный документооборот предприятия, обеспечить полный жизненный цикл в работе документами всех видов (управление документооборотом, систематизация, создание и редактирование, утверждение и поиск и т.д.);

- Создается прозрачная и понятная система ответственности и выполнения порученных работ на предприятии;

- Осуществляется оперативный контроль за сроками и другими параметрами выполнения задач и проектов в целом;

- Выполняется комплексная поддержка всей системы менеджмента качества, с созданием объемной базы знаний (корпоративное хранилище процедур и регламентов);

- Реализуется оперативная работа коллектива с задачами и документами, причем с гибким разграничением прав доступа к управлению информацией;

- Выполняется автоматизация бизнес-процесса (схема бизнес-процесса) и согласование документации (маршруты документов);

- Снижаются временные и стоимостные издержки, возникающие во время передачи информации в ходе работы по выполнению бизнес-процессов;

- Сокращается время на принятие решений, благодаря описанию четких и понятных инструкций;

- Значительно уменьшается время на обучение персонала: работник получает четкое описание своих обязанностей в виде разработанной должностной инструкции;

- Дается полная гарантия на завершение инициированных в системе бизнес-процессов — система сама автоматически следит за появлением задержек и сообщает об этом в виде отчета или уведомления;

- За счет снижения времени, затраченного на передачу информации в ходе бизнес-процесса и управления информационными ресурсами, повышается производительность труда сотрудников, работающих в офисе;

- Улучшается реакция предприятия на внешние события;

- Путем простого, но тем не менее качественного внесения изменений в текущий бизнес-процесс, организация становится более гибкой;

- Обеспечивается безопасное и надежное хранение информационных материалов, тем самым можно снизить риск в допуске к управлению информационными ресурсами постороннего человека;

- Снижается влияние "человеческого фактора" на бизнес и дальнейшее развитие организации.

Системы электронного документооборота могут отличаться по видам применяемых технологий, степени интеграции и области применения [6].

В зависимости от применяемых технологий работы можно выделить четыре вида систем электронного документооборота:

- Клиент-серверные системы. В данном виде систем основные модули управления документацией и данными размещаются на выделенном сервере. Клиентская часть представляет собой интерфейс взаимодействия пользователей с системой. Преимуществом данного вида систем является их быстрота и надежность.

- Системы на основе баз данных. Эти системы, как правило, интегрированы с базами данным типа SQL или Oracle. Вся информация хранится в этих базах данных. Для обработки информации применяются отдельные модули. Преимуществом таких систем является возможность хранения большого объема информации.

- Системы на основе web технологий. Эти системы обеспечивают работу на основе удаленного доступа к серверу. Преимуществом этой технологии является возможность отказаться от клиентских приложений.

Доступ к системе документооборота с рабочих мест пользователей может осуществляться посредством web браузеров.

- Системы на основе «облачных» технологий. Данные системы похожи по своей сути на системы с web технологиями. Отличие заключается только в том, что в качестве сервера системы электронного документооборота используется сервер хостинг-провайдера.

Порядок организации электронного документооборота в компании выглядит следующим образом.

1. Разработка технического задания.
2. Выбор IT-решения.
3. Описание бизнес-процессов.
4. Составление смет, графиков, списка необходимых ресурсов и общего плана работ.
5. Внедрение электронного документооборота.
6. Тестирование программы.
7. Запуск СЭД в эксплуатацию.
8. Контроль использования системы.

СЭД позволяют автоматизировать:

1. Процесс регистрации принятой и отправленной корреспонденции;
2. Сканирование документов с последующим вводом и сохранением в системе;
3. Составление, согласование, подписание новых документов;
4. Рассылка распоряжений исполнителям и контроль их исполнения;
5. Работа по хранению и рассылке электронных документов.

СЭД позволяет каждому руководителю осуществлять управление всеми процессами документооборота дистанционно, поскольку есть возможность удаленного доступа.

Список используемой литературы

1. Кузнецова Т.В. Делопроизводство. Организация и технологии электронного документооборота / Т.В. Кузнецова, Т.А. Быкова, Л.В. Санкина. - М.: Юнити-Дана - Москва, 2012. - 359 с.
2. Бардаев Э.А., Кравченко В.Б. Документоведение. - М.: Академия, 2012. - 291 с.
3. Бобылева М.П. Вопросы анализа документооборота организации в условиях использования автоматизированных систем // Делопроизводство. - 2012. - № 8. - с. 50-56
4. Быкова Т.А., Кузнецова Т.В., Санкина Л.В. Документационное обеспечение управления (делопроизводство): Учеб. пособие. - 2-е изд. М.: ИНФРА-М, 2012. - 260 с.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫ ТҰРҒЫН ҮЙМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Намазбаев М.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші экономика магистрі Манбетова А.С.

Елбасы Н.Назарбаевтың 2018 жылғы 5 қазандағы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты халыққа Жолдауында: «Жайлылық дегеніміз – ең алдымен, тұрғын үйдің қолжетімділігі, ауланың әдемілігі мен қауіпсіздігі, тіршілікке және жұмыс істеуге қолайлы елді мекеннің және сапалы инфрақұрылымның болуы.

Бүгінде біз тұрғын үй құрылысына зор серпін беріп отырған «Нұрлы жер» бағдарламасын табысты іске асырудамыз. Тұрғын үй ипотекасының қолжетімділігін арттыратын жаңа ауқымдағы «7-20-25» бағдарламасы қолға алынды.

Әкімдерге жергілікті бюджет есебінен жеңілдетілген ипотека бойынша алғашқы жарнаны ішінара субсидиялау мәселесін пысықтауды тапсырамын.

Мұндай тұрғын үй сертификаттарын беру біліктілігі жоғары педагогтер, медицина қызметкерлері, полицейлер және өңірге қажетті басқа да мамандар үшін ипотеканың қолжетімділігін арттырады.

Сондай-ақ, халықтың әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтары үшін ірі қалаларда жалдамалы тұрғын үй құрылысын ұлғайту қажет.

Бұл шаралар 250 мыңнан астам отбасы үшін тұрғын үй жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді.

Бюджет есебінен салынатын жаппай құрылыс алаңдарына арналған инженерлік инфрақұрылым жүргізуді қоса алғанда, мемлекет бес жыл ішінде 650 мың отбасыға немесе 2 миллионнан астам азаматтарымызға қолдау көрсетеді», - делінген [1].

Жеке тұрғын үйге қол жеткізу – әр отбасы үшін бірінші кезектегі қажеттілік: оны қамтамасыз етпей, қоғамның қандай да бір әлеуметтік басымдылықтары туралы сөз қозғау мүмкін емес. Елімізде тұрғын үйге қол жеткізудің бірнеше жолдары бар:

Бірінші жол – тұрғын үйді мемлекеттік бағдарлама бойынша алу. Бұл бағдарлама балалары бар жас отбасыларға (29 жасқа толмаған), мемлекеттік қызметкерлерге, мемлекеттік қызметкер болып табылмайтын мемлекеттік мекеме жұмысшыларына, мемлекеттік кәсіпорын жұмысшыларына арналған. Халықтың көп бөлігінің алдын ала төлемді өтеуге қаражатының жеткіліксіздігін ескере отырып, несиелеу тұрғын үй құрылыс жинақ қоры арқылы алдын ала несие алу арқылы жүзеге асырылады. «Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» АҚ тұрғын үй алу мақсатында пайыздық төлемі жылына 4 %-дан аспайтын алдын ала және аралық несиелер береді. Осы несиелердің қолдану мерзімі – 8,5 жылға дейін, ал осыдан кейінгі тұрғын үй несиесінің мерзімін есептегенде (15 жылға дейін) несиені қолданудың жалпы мерзімі 23,5 жылға дейін болады [2].

Екінші жол – «Самрұқ-Қазына» жылжымайтын мүлік қоры арқылы «жалдамалы тұрғын үй». Бұл бағдарлама бойынша тұрғын үйлер кейіннен сатып алу мақсатында жалға беріледі немесе бірден сатылады. Жалға алу мерзімі 13 жылды құрайды, одан соң келісімнің шарттары дұрыс орындалған болса, тұрғын үйжеке меншікке өтеді. Тұрғын үйдің бағасының 50 %-на дейінгі мөлшерде алдын ала төлем жасауға, тек 5 жыл мерзімнен кейін ғана оны мерзімінен бұрын сатып алуға құқық бар.

Үшінші жол – несиеге тұрғын үй алу. Ипотекалық несие -кепіл (несие алушының меншігіндегі мүлік немесе сатып алынатын мүлік) бойынша берілген несие. Бұл іске

банктер, сақтандырушылар, бағалаушылар араласады. Біріншілері ай сайынғы төлемнің тым көп болмауын қадағалап, ең тиімді ипотекалық бағдарламаны таңдауға көмектеседі. Екіншілері борышкерді және банкті келеңсіздіктерден қорғайды, үшіншілері пәтердің құнын орташа нарықтық деңгейде бекітеді.

Төртінші жол – тұрғын ғимараттар құрылысына үлестік қатысу арқылы пәтер сатып алу. Үлестік құрылысқа қатысушылардың саны төртеу: құрылыс салушы, жобалау компаниясы, үлескер және банк-агент. Мұнда банк-агент инвестор ретінде қатыса алады.

Мұнда құрылыс салушы үлестік құрылысқа өзі қатыспайды, ол әрбір тұрғын үйге жобалау компаниясын құрады, құрылыс салушы жобалау компаниясының жарғылық капиталына ақша, жер телімі, жобалау-сметалық құжаттама және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өзге де мүлік түрінде салым енгізеді.

Әрбір отбасына баспана алудың жаңа мүмкіндіктерін беру мақсатында ипотекалық тұрғын үйлерді несиелеудің «7-20-25» бағдарламасы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2018 жылғы 31 мамырдағы № 107 қаулысымен бекітілгендігі белгілі.

«7-20-25» бағдарламасының негізгі мақсаты халықтың көптеген сегменттері үшін қолжетімді тұрғын үй ипотекасын құру болып табылады. Бағдарлама мемлекет басшының тапсырмаларын іске асыру мақсатында әзірленді және келесі талаптар бойынша ипотекалық тұрғын үй несиелеуді көздейді: жылдық сыйақы мөлшерлемесі - 7%, бастапқы жарна - 20%, қарыз мерзімі – 25 жылға дейін ұзартылған.

Бағдарлама бойынша қарызды кәсіпкерлік және (немесе) еңбек қызметінен табыс алатын, сондай-ақ меншік құқығында баспанасы жоқ кез келген Қазақстан азаматы ала алады.

Ипотекалық несиелерді бекітудегі негізгі факторлар: қарыз алушылардың төлем қабілеттілігі мен тұрақты табысы.

Сатып алынатын тұрғын үйлердің ең жоғары құны:

- Астана, Алматы қалалары мен олардың Қазақстан Республикасының заңнамасымен белгіленген шекаралар шегіндегі қала маңы аймақтары, Ақтау, Атырау, Шымкент үшін 25 млн теңгеге дейін;

- басқа өңірлер үшін – 15 млн теңгеге дейін.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында берілген тапсырмаларға сәйкес, «7-20-25» бағдарламасына қатысуға ниет білдірген азаматтардың алғашқы жарнасын арзандату үшін жалпы саны 50 мың данадан кем емес тұрғын үй сертификаттары шығарылды. «7-20-25» сертификаттары бюджеттік сала қызметкерлері үшін алғашқы жарнаны едәуір жеңілдету мақсатында әзірленген. Сертификаттарды қала және облыс әкімдіктері өз тұрғындары арасында үлестіретін болады.

Мемлекет басшысы мәлімдегендей, мұндай тұрғын үй сертификаттарын беру мұғалімдер, дәрігерлер, полиция қызметкерлері және басқа да жергілікті өңірлерге қажетті мамандық иелері үшін ипотеканың қолжетімділігін арттыра түспек. «7-20-25» сертификатының орташа номиналы 1 млн. теңгені құрайды.

Өткен 2018 жылдың соңында «7-20-25» бағдарламасының шеңберінде Шымкент қаласы мен Ақтөбе облысы жас отбасылар мен мемлекеттік қызметкерлердің («Жас Арман» және «Қамқор Баспананың» өнімдері) қаржылық қиындықтарды төмендету туралы келісімдерге қол қойды.

«Баспана» ипотекалық ұйымы» АҚ арқылы жүзеге асырылатын бағдарламаны қаржыландырушы банктер қарыз алушылардан қарыз беру және оны өтеуге қызмет көрсету үшін комиссияны алуға құқылы емес. Бұл бағдарлама тек қаржылық тұрақтылық талаптарына сай келетін және ұлттық рейтингтегі алдыңғы орындарға ие банктер арқылы (Еуразиялық банк, АТФ Банкі, Халық банкі, Цеснабанк, Тұрғын үй құрылысы банкі, Банк ЦентрКредит, RBK Bank) жүзеге асуда [3].

Осыдан 3 жыл бұрын Қазақстан ұлттық валютасы күрт құнсызданып, еркін айналымға жіберілген болатын. Содан жарты жыл өтпей, Қазақстандағы екінші деңгейлі бірқатар банк «тиімсіз» деп, ипотека арқылы несие беруді уақытша тоқтатқандығы белгілі. Дағдарысқа

дейін ипотекаға пәтер алған азаматтар қарызын төлей алмай түрлі қиындықтарға тап болды. Қазір тұрғын үй нарығы біршама тұрақтады. Бүгінгі таңда 16 коммерциялық банк өз ұсыныстарын Қазақстан ипотека нарығына шығарып жатыр.

Статистикалық көрсеткіштерге тоқталсақ, биыл ипотекамен пәтер алғандардың саны өткен жылғыға қарағанда 44 пайызға өскен. Ал оның үштен екі бөлігі (63%) Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі арқылы берілген.

Ресми деректерге сүйенсек, Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі арқылы 2018 жылы 36 790 отандасымыз өз баспанасына қол жеткізген. Бұл көрсеткіш 2017 жылғыдан 33 пайызға артып отыр. 2017 жылы аталмыш банк ипотекасы арқылы 28 673 қазақстандық пәтер кілтін иемденген болатын [2].

Соңғы бірнеше жылда ипотека нарығында халыққа ұсынылған мемлекеттік және коммерциялық бағдарламалар саны аз болмады. Сондай бағдарламалардың бірі – «Нұрлы жер».

Көптеген қазақстандықтардың «Нұрлы жер» бағдарламасын бірдей талаптармен ипотека берілетін мемлекеттік ұсыныс деп ойлағаны жасырын емес. Ал, шын мәнінде, оны әр коммерциялық банк өзіндік шарттармен ұсынды. Біреуі тұрғындарға тиімдірек болды, тағы біріне сұраныс болмай, жабылып та қалды.

Мысалы, Қазақстан Ипотекалық Компаниясы пәтерді сатып алу құқығымен жалдау жүйесін «Нұрлы жер» бағдарламасымен енгізіп, оған әртүрлі мемлекеттік мекеме қызметкерлері мен мүмкіндігі шектеулі азаматтар кезекке тұра алатынын жеткізсе, Тұрғын үй құрылыс жинақ банкінің «Нұрлы жер» бағдарламасына кез келген азамат өтініш білдіре алады және ол бастапқы жарнаны тұрақты түрде жинаса, 5 пайызбен ипотекаға пәтер алады. Ал кейбір екінші деңгейлі банктердің «Нұрлы жер» атауымен ұсынған ипотекасы 10-12 пайыздық мөлшерлеменен берілгендіктен, тұрғындарға тиімсіз болды. Олардың көп өтпей жабылғандығы белгілі. Мұндай банктердің қатарында Сбербанк те бар.

«7-20-25» бағдарламасы бойынша несие беріп жатқан қаржы институттарының қатарында Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі жоқ. Дегенмен де, Қазақстан нарығында әзірге ең тиімді осы банктің ұсынысы болып отыр.

Тұрғын үй құрылыс жинақ банкінің 7 пайызбен 23 жылға дейін несие беру бағдарламасын жоғарыда көрсетілген мемлекеттік бағдарламаның баламасы ретінде қарастыруға болады.

Ұлттық Банктің ресми деректеріне сай, 2018 жылы Қазақстанда 490 миллиард теңге көлемінде ипотека несиесі берілген. Соның 300 миллиардқа жуығын Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі жүзеге асырып отыр.

Қазақстанда коммерциялық банктер мен үкімет тарапынан ипотекаға пәтер алудың тиімді жолдары ұсынылып жатқанымен, өз баспанасына қолы жете қоймаған отандастарымыздың саны әлі де көп. Біздің ойымызша, отандастарымыздың тезірек әрі тиімді жолмен ипотека несиесін алуы үшін халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізу керек.

Сондай-ақ, пәтер алғысы келетін отандастарымыздың басым бөлігінде бастапқы жарнаға қаржысы жоқ. Бұл мәселені зейнетақы қорын қолдану арқылы шешуге болады деген ойдамыз. Әр азамат өзінің зейнетақы қорындағы ақшасын бастапқы жарна ретінде пайдалана алса, көптеген тұрғын баспаналы болар еді.

«Баспана» ипотекалық ұйымы» АҚ мәліметтері бойынша «7-20-25» бағдарламасы аясында «150 млрд теңге бөлініп, Астана, Алматы және Шымкентте 20 млрд теңгеге дейін шектеу, ал басқа өңірлерге 6,4 млрд теңге шектеуі бекітілді. Бұл өз кезегінде бағдарлама бойынша әрбір екі жылда шамамен 15 мың пәтер салуға мүмкіндік береді.

Барлық өңірлерде бастапқы тұрғын үй санын арттыру мақсатында 2018 жылдың 27 тамызында Ұлттық Банк басқармасы «7-20-25» бағдарламасына өзгерістер енгізді. Өзгерістер бағдарлама операторына құрылысты қаржыландыруға мүмкіндік береді. Атап айтар болсақ, «Баспана» компаниясы «7-20-25» бағдарламасы тұрғысында тұрғын үйлер бойынша ұсыныстарды арттыру үшін жалпы сомасы 150 млрд теңгеге облигациялар сатып

алу жолымен әкімдіктерге ресурстар бере алады. Аталған қомақты қаржы револьверлік негізде тұрақты түрде несиелік баспана құрылысы нарығында айналымда болады.

Бастапқыда бағдарлама арқылы тек жаңа үйлердегі пәтерлер ғана сатылады. Екінші деңгейлі пәтерлерді сатып алу бағытын кейін жүзеге асыру жоспарланып отыр.

Тұрғындардың тағы бір күрделі мәселесі - жеңілдетілген ипотека бойынша тұрғындар жаппай үй ала бастаса, сұраныс артып, баға өсіп кетпей ме деген сұрақ. Біздің пікірімізше, тұрғын үйдің бағасы бұдан өзге де көптеген факторларға тәуелді. Біріншіден, баға ұсыныс пен сұранысқа байланысты. Үкімет сұранысты ынталандыра отырып, ұсыныс тауып, осы екі баланс сақталса, баспана бағасы көтеріле қоймайды.

Кейбір сарапшылар уақыт өте келе «7-20-25» бағдарламасына қатысу шарттарының күрделене түсетінін айтады. Мұндай шаралар, өз кезегінде, ипотека несиесін төлей алатын азаматтарды нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Елбасы Н.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты халыққа Жолдауы. Астана. 2018 жылдың 5 қазаны.
2. Тұрғын үй құрылыс жинақ банкінің ресми сайты.
3. «Баспана» ипотекалық ұйымы» АҚ ресми сайты.

ӘОЖ 339.13

ФИРМАЛАРДЫҢ МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТІН БАСҚАРУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Нәйіннұр Б., Төлеген М.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – э.ғ.к. **Темирова Ж.Ж.**

Қазақстанның қаржы нарығындағы фирмалардың маркетингтік қызметін басқаруды ұйымдастыруды толық түсіну үшін біз, біріншіден «маркетинг» тура мағынасында нарықта жылжу үдерісі – үдерістің ішкі екі жақтылығын толық көрсетпейді және «аналитикалық» жағымен салыстырғанда маркетингтің «белсенді» жағына көп көңіл бөлетіндігінде екендігін білуіміз қажет. Осы екі жақтылықты сипаттау үшін «стратегиялық» және «операциялық» маркетинг терминдері қолданылады. Стратегиялық маркетинг қажеттіліктерді талдауды, нарықты сегменттеуді, бәсеке қабілеттілікті талдауды және, ең соңында, кәсіпорынды дамыту стратегиясын таңдауды қамтитын талдау үдерісін білдіреді.

Әрбір нақты жағдайда, фирма басшысы маркетинг қызметі алдына қоятын мақсаттары мен міндеттеріне қарай оның фирманың ұйымдық құрылымындағы орнын анықтайды. Негізгі міндеттері бастапқы ақпаратты жинау және талдау, жұмысты жоспарлау және болжамдау деп ала отырып, Қазақстанның қаржы нарығындағы фирмалардың маркетингтік қызметін басқаруды ұйымдастырудың кейбір нұсқаларын қарастырайық [1].

«Функциялары» бойынша ұйымдастыру – барлық нарықтар және шығарылатын өнімнің барлық түрлері кейбір біртектілер ретінде қарастырылуы мүмкін дегенді білдіреді, ол үшін оның бөлімшелерінің бағыттар бойынша нақты мамандандырылуы жеткілікті. Өнім мен нарық түрлері аз болған жағдайда құрылымды осылайша ұйымдастыру оңтайлы болады.

Бұл жағдайда қызметтің келесі түрлерін ұсынуға, бөліп көрсетуге болады:

- нарық конъюктурасын зерттеу, ассортиментті және жаңа сервисті жоспарлау; жарнама, көрмелер және паблик рилейшнз; тауар қозғалысын ұйымдастыру және диллерлік желіні құру.

«Өнім түрлері бойынша» ұйымдастыру – фирма өнімдердің тұтынушылардың әр түрлі категорияларына бағдарланған бірнеше түрін шығарғанда және осы ұйымға арнайы сервисті

талап еткен жағдайда пайдалы болады. Бұл жағдайда әрбір өнім түрі бойынша менеджерлерге, ережеге сай, жарнама, көрме және паблик рилейшнздан басқа жоғарыда аталған барлық қызмет түрлері бекітіледі.

«Нарықтар бойынша» ұйымдастыру – «нарық» түсінігімен қандай да бір нақты сала түсіндірілуі мүмкін дегенді білдіреді. Егер өнімді нарықта жылжыту үшін оны нақты салаларда пайдалану бойынша арнайы білім қажет болса, мұндай құрылым орынды деп саналады. Бұл нұсқада менеджерлерге географиялық орналасуына тәуелсіз нақты сала және жарнамадан басқа барлық міндеттер кешені жүктеледі.

«Аймақтар бойынша» ұйымдастыру–аймақтардағы номенклатура жоғары емес, ал тұтынушылар арасындағы айырмашылық – мардымсыз болған жағдайда тиімді деп саналады. Фирманың маркетинг бөлімінің құрылымында барлық менеджерлер географиялық аймақтар бойынша бөлінген. Бұл менеджерге аймақ туралы нақты түсінікті қалыптастыруға, сонымен қатар ондағы бөлшек және көтерме сауда басшыларымен жеке байланысты орнатуға мүмкіндік береді. Іс жүзінде маркетинг қызметін ұйымдастырудың әр түрлі аралас сызбалары қолданылады. Бастысы – маркетинг қызметінің міндеттері қатарына ассортиментті жоспарлаумен, өнімдердің жаңа түрлерін және жаңа сервис түрлерін игеру бойынша ұсыныстар әзірлеумен байланысты мәселелерді қосу[2].

Фирмаларда маркетинг қызметінің тиімділігін бағалау туралы сұрақ бірінғай әдістеменің жоқтығына байланысты әрбір кәсіпорында өз бетінше шешіледі. Көптеген жағдайда қызметтің жұмысын бағалаудың басты белгісі нақты кезеңде фирманың шотына түскен қаржылық құралдардың нақты түсімі деп есептеледі. Мұндай баға маркетинг қызметінің алдына қойылған мақсаттар мен міндеттерді толық көрсете алмайды. Төменде ұсынылған өзіміз әзірлеген маркетинг қызметі жұмысының тиімділігін бағалау әдістемесі осы мәселені шешудің бір тәсілі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Ұсынылып отырған әдістемеге сәйкес фирмадағы маркетинг қызметі жұмысын басқару тиімділігін бағалаудың негізгі белгілері ретінде мыналарды қарастыруға болады [3]:

- нарық конъюктурасын талдау бойынша жүргізілген жұмыстардың сапасы, уақыттылығы және тереңдігі және, нәтижесінде, ұзақ-, орта- және қысқа мерзімдік кезеңдерге өнімнің негізгі түрлері және бұйым топтары бойынша сату көлемін болжамдаудың нақтылығы;

-кәсіпорын өнімінің негізгі түрлерін және бұйым топтарын тұтынушыларын іздеуді жүргізу, жеткізу бойынша келісімшарттар бас тарту себептерін анықтау (сапа, ассортимент, баға, төлем түрі және тәртібі, жеткізу және есептеу шарттары, фирманың қарыздық міндеттемелерін орындау дәрежесі, кәсіпорында өнімді тиеу кезінде тұтынушыларға қызмет көрсету деңгейі және сервистік қызмет көрсетуді ұйымдастыру), тұтынушылармен есеп айырысудың жаңа түрлері мен формаларын іздеу, жаңа нарықтық шыңдарды игеру;

-ассортиментті жоспарлау және/немесе жетілдіру, тауар қозғалысын ұйымдастыру, оның ішінде жарнама, көрме қызметі бойынша ұсыныстар әзірлеу саласындағы орындалған жұмыстардың сапасы мен уақыттылығы, фирманың мәртебесін қалыптастыру, паблик рилейшнз және бекітілген жұмыс жоспарына сәйкес өткізуді ынталандыру бойынша бағдарламалар.

Расымен де, маркетинг қызметінің менеджері тұтынушыны соңына дейін жүргізуі немесе өткізу бөліміндегі жаңа тұтынушы туралы ақпаратты беруі жеткілікті ме? Егер иә болса, ол жағдайға қалай әсер ете алады немесе бақылай алады? Тіпті кәсіпорындағы компьютерлену деңгейі жоғары болса да, ол жағдайды жақсы жаққа қарай өзгерте алуы өте сирек кездеседі. Сөзсіз, барлық көлденең байланыстарды қызметтік нұсқаулықтарға тіркеуге болады және қажет.

Фирманың негізі стратегиялық мақсаттарына және бизнес жоспарлар мен осы кәсіпорынды құру туралы құжаттарда жазылған ағымдық міндеттерге сәйкес маркетинг қызметі күнделікті жұмыста келесі негізгі міндеттерді іске асыруы қажет [4]:

1.Фирма басшылығын фирманың даму стратегиясы мен тактикасын және нарықтық тәртібін әзірлеу мақсатында қажетті маркетингтік ақпаратпен қамтамасыз ету. Бөлім

қажеттілік болған жағдайда осы ақпаратты нақтылауға және толықтыруға, сонымен қатар әр түрлі ағымдық және болашақтағы нарықтық жағдайды талдау және бағалау бойына барлық қажетті жұмыстарлы орындауға міндетті.

2.Бекітілген маркетингтік зерттеу жоспарына, басшылықтың арнайы нұсқаулықтарына және фирманың басқа да бөлімдерінің тапсырмалары бойынша нарықпен, тауармен және тұтынушылармен байланысты нарықтық зерттеулердің кешенін жүргізу.

Маркетинг мақсаттарын жүзеге асыру үшін жалпы стратегиямен тығыз байланыста болатын маркетингтік стратегия жасалады. Маркетинг стратегиясы – бағдар беретін және маркетингтің жеке іс-шараларын алға қойылған мақсаттарға жету үшін бағыттайтын принциптік, орта және ұзақ мерзімді шешімдер. Стратегия алға қойылған мақсаттардың, нарықты (нарықтарды) ұзақ мерзімді даму болашақтарын болжау, сатып алушылардың қажеттіліктерін талдау, фирманың ресурстары мен мүмкіндіктерін бағалау негізде әзірленеді.

Маркетинг стратегиясын әзірлеу – кәсіпорын қызметінің бағдарламалық-мақсатты тәсілі. Маркетингтік стратегияның жаһандық базалық бағыттары мыналар[5]:

Сегменттеу стратегиясы – барлық тұтынушылар топтарының ұсынылатын тауарлар және қызметтермен қанығу деңгейін тереңдету, нарықтық сұраныстың максималды тереңдігін таңдау;

Әртараптандыру стратегиясы – жаңа тауарларды өндіруді, жаңа нарықтарды игеру, оның ішінде тек тауарларды әртараптандыру емес, сонымен қатар кәсіпкерлік қызметті мүлдем жаңа және фирма қызметінің негізгі түрлерімен байланысты емес салаларға тарату;

Интернационализация стратегиясы – жаңа, шетелдік нарықтарды игеру.

Жалпы стратегияның шеңберінде әр түрлі болатын біршама нақты жеке стратегиялар әзірленеді. Оларды сипаттау үшін келесі стратегиялық анықтауыштар қолданылады:

- Нарықты кеңістіктік бөлу (жергілікті, аймақтық, ұлттық);
- Нарықпен танысу (ескі нарық, жақын нарық, жаңа нарық);
- Нарықты өңдеу дәрежесі (сараланған, сараланбаған);
- Бәсекелестерге қатынас (пассивті, бейтарап, агрессивті);
- Өсу қарқындарына қатынасы.

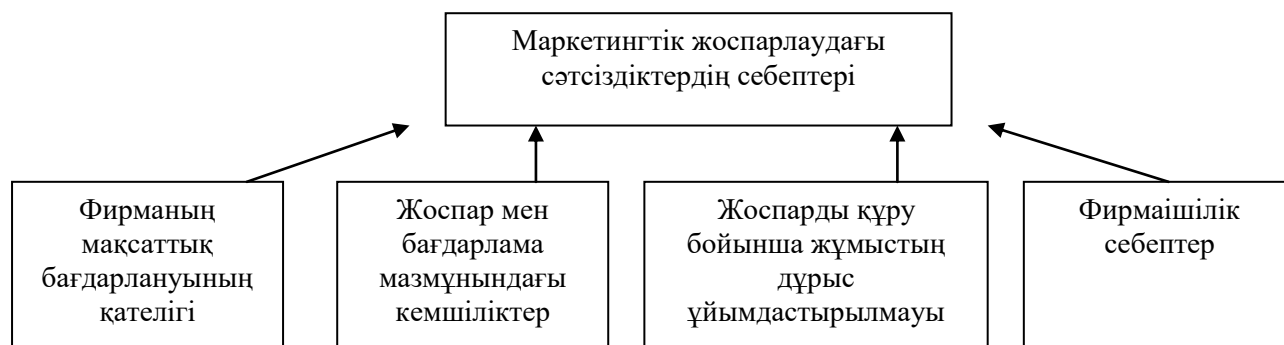
Маркетинг бағдарламасының сәйкес бюджетсіз іске асырылуы мүмкін емес. Маркетинг тәжірибесінде маркетинг бюджетін анықтаудың әр түрлі әдістері қолданылады. Олардың арасында кеңінен тарағандары 1-суретте ұсынылған.

Мүмкіндіктерге қарай қаржыландыру
Пайызды белгілеу әдісі
Бәсекелеске сәйкес болу әдісі.
Максималды шығындар әдісі
Мақсаттар мен міндеттер негізіндегі әдіс
Маркетинг бағдарламасын есептеу әдісі

Сурет 1. Маркетинг бюджетін анықтау әдістері [2]

Мүмкіндіктерге қарай қаржыландыру «сіз қанша бөле аласыз» қағидасы бойынша жүргізіледі. Мұндай әдісті маркетингке емес, өндіріске бағытталған фирмалар қолданады. Нақты соммаларды бөлудің абсолютті еркіндігі, олардың жылдан жылға болжау мүмкін еместігі – ұзақ мерзімді маркетингтік бағдарламаларды әзірлеудің, маркетинг кешені мен жалпы фирма қызметін жоспарлаудың мүмкін еместігі.

Маркетингтік жоспарлаудағы сәтсіздіктердің себептерін қарастырайық. Маркетинг қағидаларының негізінде жұмыс жасайын фирмалардың тәжірибесі маркетингтік жоспарлаудағы сәтсіздіктер 2 суретте көрсетілген, төрт негізгі себептер топтарына байланысты екенін көрсетіп отыр.

Сурет 2. Маркетингтік жоспарлаудағы сәтсіздіктердің негізгі себептері [2]

Кез келген фирманың қызметі алдына қойған мақсаттарына жетуге бағытталған. Бұл мақсаттар маркетинг жоспары мен бағдарламаларын әзірлеу барысында бастапқы саты болып табылады, оларды жүзеге асыру үдерісі алға қойылған мақсаттарға жетуді қамтамасыз етуі тиіс. Қойылған мақсаттар мен бағдарламалардың орындалу дәрежесін бағалау маркетингтік бақылау жүйесімен қамтамасыз етіледі. Маркетингті бақылау – маркетинг саласындағы жағдайлар мен үдерістерді тұрақты, жүйелі тексеру және бағалау. Бақылау үдерісі әдетте 4 сатыда жүргізіледі:

- Жоспарлы шамалар мен стандарттарды орнату – мақсаттар мен нормалар;
- Көрсеткіштердің нақты мәндерін анықтау;
- Салыстыру;
- Салыстыру нәтижелерін талдау.

Осылайша, қорыта келе Қазақстанның қаржы нарығындағы фирмалардың маркетингтік қызметін басқаруды ұйымдастыруда, маркетингтік аудит фирманың мәселелері мен мүмкіндіктерін анықтау үшін компанияның қызметін, ортасын, мақсаттары мен стратегиясын жүйелі жан-жақты зерттеуге маңызды. Фирмалар өз қызметін бақылауы мүмкін емес факторлардан тұратын күрделі маркетингтік ортада жүзеге асырады. Орта, бір жағына, мүмкіндіктер берсе, екінші жағына – қауіп-қатерлерге толы. Фирма қауіп-қатердің алдын алу және мүмкіндіктерді уақытылы жүзеге асыру үшін осы ортаны түбегейлі және үздіксіз талдауы қажет. Ол үшін фирманың маркетинг қызметі жүйесінің барлық элементтері мен нарық жағдайы туралы ақпарат беретін тұрақты және үздіксіз үдеріс жүргізіп отыруын қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Котлер, Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг, В. Вонг; Пер. с англ. А.В. Назаренко, А.Н. Свирид . - М.: Вильямс, 2009. - 752 с
2. Маркетинг: Оқулық / Жалпы редакциясын басқарған: Ә.Ә. Әбішев, В.В. Герасименко, С.А. Каленова.- Алматы: Экономика, 2014.-616 б.- 4476.б.
3. Г.К.Есімжанова Маркетинг негіздері. Алматы., 2011.- 284б.
4. Тойкин С.Х. Маркетинг негіздері: Оқулық / С. Х. Тойкин, Ә. Т. Жайнақова, Қ. Б. Тәмпішева. - Астана: Фолиант, 2012. - 252 б.
5. Маркетинг және менеджмент негіздері оқулық / С. С. Сатыбалдыұлы, Б. А. Байтанаева. - 2-басылым. - Астана: "Фолиант" баспасы, 2011. - 319 б.

КӘСІПОРЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Шаханов Н.Қ., Баймахан М.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – э.ғ.к. Темирова Ж.Ж.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі және төлем қабылеттілігі ең алдымен қаржылардың оңай ұйымдастырылуымен анықталады да ақша қатынастарының жүйесі болып табылады және ақшалай қорлардың айналым процесінде олардың қалыптасуы мен пайдаланылуын көрсетеді.

Кез-келген бизнес келесі үш басты сұрақтарды қоюмен оған жауап іздеуден басталады: кәсіпорын алдына қойылған мақсаттар мен міндеттерді орындауға мүмкіндік беретін кәсіпорынның активтерінің тиімді құрамымен көлемі қандай болуы қажет; қаржыландырудың көздерін қайдан табу қажет және олардың тиімді құрамы қандай болуы қажет; кәсіпорынның төлем қабілеттілігімен қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ететін қаржылық қызметі ағымдағы басқаруды қалай ұйымдастыру қажет [1]

Кәсіпорындардың қаржысы сферасындағы сан алуан қатынастар олардың шаруашылық қызметі процесінде басқа шаруашылық жүргізуші субъектілермен болатын мынадай топтарға ірілендірілген ақша қатанастарына саяды:

- Басқа да әр түрлі кәсіпорындармен және ұйымдармен (олар: өнім өткізуден түсім ақша алу, өткізуден тыс табыстар, материалдық шығындарды өтеу, бағалы қағаздарды өткізу, басқа кәсіпорындардың акциялары мен облигацияларына қаражаттарды инвестициялау және т.б.);

- Өзінің еңбек ұжымымен (бұл қатынастар еңбекке ақы төлеуді, сыйлық қорын жасауды, табысты бөлу және тұтыну қоры, қызметкерлердің қаражаттарын тартуды) ортақтастырады;

- Өз ішіндегі бөлімдермен олардың арасында қаржы ресурстарын тиімді бөлумен;

- Мемлекетпен – бюджетке салықтар төлеу, бюджеттен қаржыландыру кезінде, мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алған кезде валюта қорлары мен ресурстарды қалыптастырады;

- Банктармен (қаржы қатынастарының бұл тобы банк кредиттерін алу, оларды қайтару, кредиттер бойынша пайыздар төлеу, банктарға уақытша пайдалануға белгілі бір бос ақшаларды беру);

Кәсіпорындардың қаржысына бір жағынан жалпы қаржылардың экономикалық табиғатымен сипаттайтын белгілер, басқа жағынан қоғамдық өндірістің түрлі сферасындағы қаржылардың қызмет етеуіне байланысты ерекшеліктер тән. Осылайша кәсіпорын қаржыларына келесі белгілер тән[2]:

– Қаржы қатынастарының көпқырлылығы, олардың нысандары мен мақсатты арналымының сан алуандығы;

– Өндірістік құралдардың міндетті болуы және оларды қалыптастырумен, көбейтумен және қайта бөлумен байланысты қатынастардың пайда болуы;

– Жоғары белсенділік, кәсіпорындардың шаруашылық қызметінің барлық жағына әсер ету мүмкіндігі.

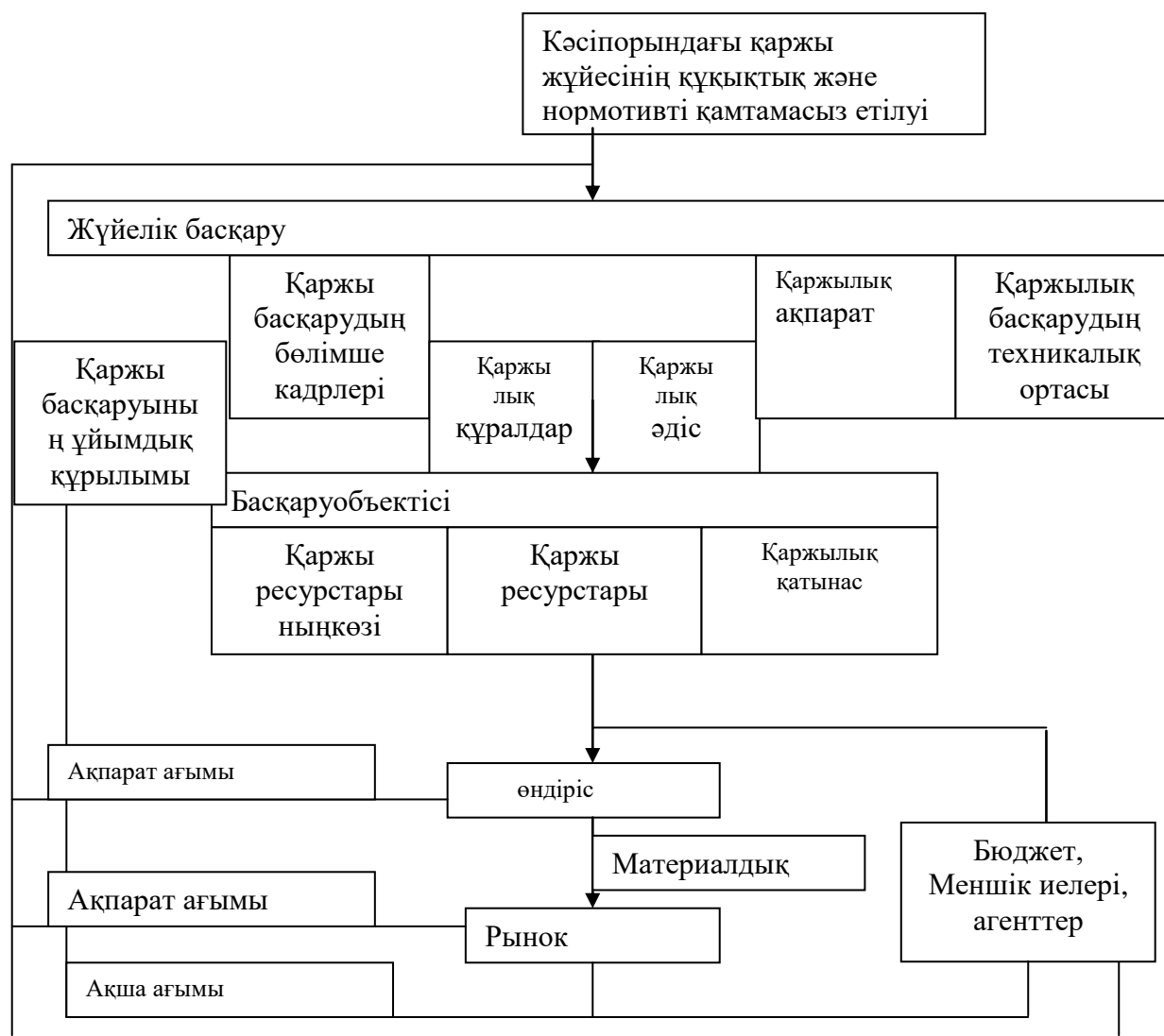
Кәсіпорындардың қаржысы бүкіл қаржы жүйесінің айқындаушы негізі болып табылады.

Бұл мәселелер кәсіпорынды басқарудың жалпы жүйесінің негізгі бірден-бір жүйесі болып табылатын қаржылық ресурстарды тиімді басқарудың жүйесі ретінде қаржылық менеджменттің шегінде шешіледі (1-сурет).

Шаруашылық субъектісін, сондай-ақ оның кадрлық құрамын басқару жүйесін ұйымдастырушылық құрылымы, кәсіпорынның көлемімен оның қызмет түріне байланысты түрлі тәсілдермен құрылған. Ірі компания үшін бухгалтерия мен қаржылық бөлім кіретін қаржы бойынша вице-президентпен (қаржылық директормен) басқарылатын арнайы қызметтің бөлінуі тән болып келеді

Үлкен емес кәсіп орындарда қаржылық директордың рөлін әдетте бас бухгалтер атқарады. Қаржылық менеджердің жұмысында басты, ол оның фирманы басқарудағы жоғары буыны жұмысының бөлігі болып немесе оған қаржылық сипаттағы басқару шешімдерінің қабылдану үшін қажетті сараптамалық ақпаратты берумен байланыстылығы табылады. Фирма басқарудың ұйымдастырушылық құрылымына байланыссыз қаржылық мәселелерді талдауына жауап береді [3]

Қаржылық менеджердің аясында әдістер мен тәсілдер көп түрлі. Оларды үш топқа бөлуге болады: жалпы экономикалық, болжамды – сараптамалық және арнайы.

Сурет 1. Кәсіпорынды басқару жүйесі[1]

Бірінші топқа несиелеу, саудалық – қарыздық операциялар, кассалық және есептесу операцияларының жүйесі, сақтандыру жүйесі, есептесу жүйесі қаржылық санкцияларының жүйесі, трансферттік операциялар, амортизациялық аударымдар өндірісінің жүйесі, салық салу жүйесі жатады. Мұндай тәсілдердің жалпы логикасы олардың негізгі параметрлері,

орындаудың мүмкіндігі немесе міндеттілігі экономиканы мемлекеттік басқарудың жүйесінің шеңберінде орталықтандырылған. Бірақ оларды қолданудың варибельдігі жеткілікті дәрежеде шектеулі болғанымен, жекелеген тәсілдерді пайдаланудың варианттары нақты кәсіпорынның деңгейінде жиі анықталады.

Екінші топқа қаржылық жоспарлау, салықтық жоспарлау, болжау әдістері, үлгілеу әдістері жатады. Бұлардың көбісі табиғаты бойынша жасалған.

Осы екі топ арасындағы аралық жағдай орталықтандырылған реттеудің дәрежесі бойынша жеке қолданудың міндеттілігі бойынша қаржыларды басқарудың арнайы тәсілдері алады. Олардың көбісі өзінің таралуын енді бастап жатыр, бұл дивиденттік саясат, қаржылық аренда, факторингтік операциялар, франчайзинг, фьючерстер. Осы тәсілдердің негізінде туынды қаржылық құралдар жатыр [4].

Қаржыларды басқарудың техникалық қамтамасыз ету жүйесі дербес болып табылады және оның негізгі элементі болып табылады. Көптеген, қазіргі таңдағы қағассыз технологияға негізделген (банкаралық есептесулер өзара есептесулер несиесі карточкалар арқылы есептесулер, клирингтік есептесулер) жүйелер ЭВМ желісін, персоналды компьютерлерді, қолданбалы бағдарламалардың қызмет ету пакеттерін қолданусыз мүмкін емес. Ағымдағы сараптамалық есептерді орындау үшін қаржылық менеджер стандартты бағдарламалық қамтамасыз етумен, соның ішінде Excel, Lotus типіндегі пакетпен қолдануы мүмкін [5].

Жоспарлаудың көмегімен кәсіпорынның, оның құрылымдық бөлімшелерінің және кейбір жұмыскерлер қызметтерінің негізгі бағыты мен мазмұны анықталады. Оның басты міндеті кәсіпорын дамуының және оның әрбір мүшесінің қызметінің жоспарлануын, өндірістің соңғы ең жақсы нәтижелеріне жету жолдарын анықтауды қамтамасыз ету болып табылады.

Сурет 2. Қаржылық менеджменттің құрылымы [2]

Өндірісті басқару үшін өндірістік процесс пен жоспардың орындалу барысы туралы толық және дұрыс ақпарат болуы тиіс. Сондықтан өндірісті басқару функциясының бірі, өндірісті басқаруға және жоспар мен өндірістік процестердің барысын бақылауға қажетті ақпараттарды жинауды, жүйелеуді және жинақтауды қамтамасыз ететін есеп болып табылады[6].

Табысты қаржы басқару белгілерін анықтайтын мақсаттар жүйесін тұжырымдаймыз:

- фирманың бәсекелестік күрес жағдайындағы өміршеңдігі;
- банкроттық пен ірі қаржылық табыссыздықтан сақтану;
- фирма «бағасын» максималдау;
- фирманың экономикалық әлуетінің өсуінің қолайлы қарқыны;
- өндіріс және өткізілім көлемдерінің өсуі;
- пайданы максималдау;
- шығындарды минималдау.

Сол немесе басқа мақсаттың басымдылығы, туындайтын жағдайларға байланысты, кәсіпорынның өзімен анықталады.

Компания қаржысын басқарудың мақсаты – компанияның ұзақ мерзімді қаржылық тұрақтығын қамтамасыз ету және қолдау. Өзінің кең мағынасында қаржылық тұрақтылық дегеніміз ұдайы өндірісті кеңейту үшін қажетті табыс ала отырып және төлемдер бойынша барлық міндеттемелерді өтей отырып кәсіпорынның қызмет ету қабілеті болып табылады. Бұл мағынада шаруашылық субъектісі қаржылық тұрақты болып табылады, егер:

- активтердің табыстылығы банктік несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемеден төмен болмаса;

- меншікті капиталдық табыстылығы активтердің рентабельділігінен төмен болмаса;

- түсімдер мен төлемдер тең болса немесе орта мерзімдегі таза ақша ағыны оң нәтижелі болса;

- компанияның өндірістік патенциялын қамтамасыз ету үшін таза табыс пен амортизациялық аударымдар жеткілікті болса.

Сонымен қатар қабылданған жоспарлы шешімдер сапасы үшін кәсіпорынның қаржылық жұмысшыларының жауапкершілігі де маңызды жоғарылады. Кәсіпорынның даму стратегиясын қалыптастыру кезінде тәуекел жоғарлады: табысты жұмыс істеу немесе банкрот болу.

Сондықтан, қаржы ресурстарын пайдалану тиімділігі шаруашылық істі жүргізу тактикасы мен стратегиясын жасау, әртүрлі инновациялық шараларды таңдау, инвестициялық шешімдер қабылдау кезінде басты критерий болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Баймухамбетова С. С. Финансовый менеджмент. – А.: ҚазГУ. 2005г. С.89
2. Мадиярова Э.С. Сүйеубаева С.Н. Қаржылық менеджмент: Оқуқұралы.-Алматы: Экономика, 2012.-262б
3. Дүйсенбаев К.Ш., Төлегенов Э.Т., Жұмағалиева Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау /Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2001. -340б.
4. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент в условиях инфляции – М.: перспектива 2003.-С.157-183
5. Уолш К. Ключевые показатели менеджмента. Пер. с англ. – М.: «Дело», 2013.
6. Сапарова Б. С. Финансовый менеджмент: учеб. Пособие.- Алматы : Экономика, 2017. - 848 с.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕНГЕЙДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РӨЛІ

Шымыр А.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **э.ғ.м. Сапарбаева Э.А.**

Қазақстан, Орталық Азиядағы ел, соңғы жылдары әлемдік экономикадағы басты ойыншыға айналды. Елдің бай табиғи ресурстары, стратегиялық орналасуы мен саяси тұрақтылығы оны шетелдік инвесторлар үшін тартымды орынға айналдырды және Қазақстан осы артықшылықтарды халықаралық аренада өз ықпалын кеңейту үшін пайдалануға бар күшін салуда. Бұл мақалада біз жаңа Қазақстанның халықаралық деңгейдегі экономикалық рөлін қарастырамыз.

Қазақстан Экономикасы: Шолу

Қазақстан-18 миллионнан астам халқы бар, теңізге шыға алмайтын әлемдегі ең ірі ел. Елдің экономикасы көбінесе оның табиғи ресурстарына, әсіресе мұнай мен газға тәуелді, бұл ел экспортының 60% - дан астамын құрайды. Қазақстандағы өнеркәсіптің басқа да маңызды салаларына тау-кен өнеркәсібі, Ауылшаруашылығы және өңдеу өнер кәсібі жатады.

1991 жылы Кеңес одағынан тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан өзінің мұнай мен газ экспортына тәуелділігін төмендетуге және неғұрлым әр тараптандырылған экономиканы дамытуға бағытталған экономиканы нарықтандыру және әр тараптандыру саясатын жүргізіп келеді. Үкімет бірқатар экономикалық реформаларды жүзеге асырды, соның ішінде Мемлекеттік кәсіпорындарды жекешелендіру, ұлтты қал-ауқат қорын құру және шетелдік инвестицияларды тарту үшін арнайы экономикалық аймақтар құру.

Қазақстанның әлемдік экономикадағы рөлі

Соңғы жылдары Қазақстанның экономикалық өсуі әсерлі болды: 2010 жылдан бастап ЖІӨ өсімі жылына орта есеппен 4% - құрады. Елдің Еуропа мен Азияның қиылысында стратегиялық орналасуы оны осы аймақтар арасындағы сауда үшін маңызды транзиттік нүктеге айналдырады. Қазақстан Еуразиялық экономикалық одақты (ЕАЭО) және Шанхай Ынтымақтастық Ұйымын (ШЫҰ) қоса алғанда, бірнеше өңірлік экономикалық ұйымдардың мүшесі болып табылады, олар елдің 500 миллионнан астам халқы бар үлкен нарыққа шығуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан сондай-ақ өзінің тікелей өңірінен тыс басқа елдермен өзінің экономикалық байланыстарын нығайту үшін жұмыс істейді. 2010 жылы ел Орталық Азияда Дүниежүзілік сауда ұйымына(ДСҰ) кірген алғашқы ел болды, бұл елдегі сауда мен инвестицияларды бойықтандыруға көмектесті. Қазақстан сонымен қатар басқа елдермен, соның ішінде Еуропалық Одақпен, Америка Құрама Штаттарымен және Қытаймен еркін сауда туралы бірқатар келісімдерге қол қойды, бұл оның экспортын ұлғайтуға және шетелдік инвестицияларды тартуға көмектесті.

Қазақстандағы шетелдік инвестициялар

Соңғы жылдары Қазақстанның экономикалық дамуында шет елдік инвестициялар шешуші рөл атқарды. Елде шетелдік инвесторларды тарту бойынша бірқатар саясат шаралары іске асырылды, соның ішінде ерекше экономикалық аймақтар құру, шетелдік компаниялар үшін салықтық жеңілдіктер және қолайлы инвестициялық ахуал құру. Осы күш-жігердің нәтижесінде Қазақстан соңғы жылдары, әсіресе мұнай-газ секторына елеулі шет елдік инвестициялар тартты. Chevron, ExxonMobil және Total сияқты ірі халықаралық мұнай компаниялары өндіріс пен экспортты ұлғайтуға көмектесіп, елдің энергетикалық секторына қомақты қаржы бөлді.

Мұнай мен газдан басқа, Қазақстан тау-кен өнеркәсібі, Ауыл шаруашылығы және инфрақұрылым сияқты басқа секторларға да шет елдік инвестициялар тартты. Қытайлық компаниялар, атап айтқанда, соңғы жылдары Қытайдың "Бір белдеу және бір жол"

бастамасы (BRI) шеңберінде елдің инфрақұрылымы мен көлік байланыстарына қомақты қаражат сала отырып, Қазақстанда белсенді инвесторлар болды.

Соңғы жылдары Қазақстан өзінің бай табиғи ресурстарын, стратегиялық орналасуы мен саяси тұрақтылығын пайдалана отырып, шет елдік инвестицияларды тарту және халықаралық аренада өзінің ықпалын кеңейту үшін әлемдік экономикадағы басты ойыншыға айналды. Елдің экономикалық өсуі әсерлі болды және оның экономиканы әртараптандыру және басқа елдермен байланысын нығайту жөніндегі күш-жігері оның алдағы жылдардағы табысын қамтамасыз етуге көмектесті. Қазақстан әлемдік экономикада барған сайын маңызды рөл атқара беретіндіктен, ол Орталық Азиямен және одан тыс жерлермен экономикалық байланыстарын кеңейтуге ұмтылатын басқа елдер үшін барған сайын маңызды серіктес болуы мүмкін.

Соңғы бірнеше он жылдықта Қазақстан өз экономикасын әртараптандыруға және әлемдік нарықта өзінің қатысуын ұлғайтуға баса назар аудара отырып, елеулі өзгерістерге ұшырады. Осы мақсатқа жетуде Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты маңызды рөл атқарды. Елдің орасан зор табиғи ресурстары, стратегиялық орналасуы және тұрақты саяси ахуалы оны шетелдік инвесторлар үшін тартымды орынға айналдырды. Бұл мақаланың мақсаты-жаңа Қазақстанның халықаралық деңгейдегі экономикалық рөлін зерттеу, оны аймақтың басқа елдерімен салыстыру.

Экономикалық көрсеткіштер

Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері экономикалық өсу мен дамуда айтарлықтай прогреске қол жеткізді. Ел экономикасында мұнай, газ және тау-кен өнеркәсібін қоса алғанда, оның экспорттық кірістерінің 80% - дан астамын құрайтын өндіруші салалар басым. Елдің ЖІӨ айтарлықтай өсті-1991 жылғы 11 миллиард доллардан 2020 жылы 183 миллиард долларға дейін. Қазақстан экономикасы Орталық Азиядағы ең ірі Экономика болып табылады, оның үлесіне өңірдің ЖІӨ-нің 60% - дан астамы келеді.

Қазақстанның жанбасына шаққандағы ЖІӨ Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстан сияқты көршілерінің көпшілігіне қарағанда жоғары, бірақ Ресей мен Түркияға қарағанда төмен. Елдегі инфляция деңгейі кейбір көршілерімен салыстырғанда салыстырмалы түрде жоғары, бірақ Өзбекстан сияқты басқа елдерге қарағанда төмен. Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі көршілерімен салыстырғанда салыстырмалы түрде төмен.

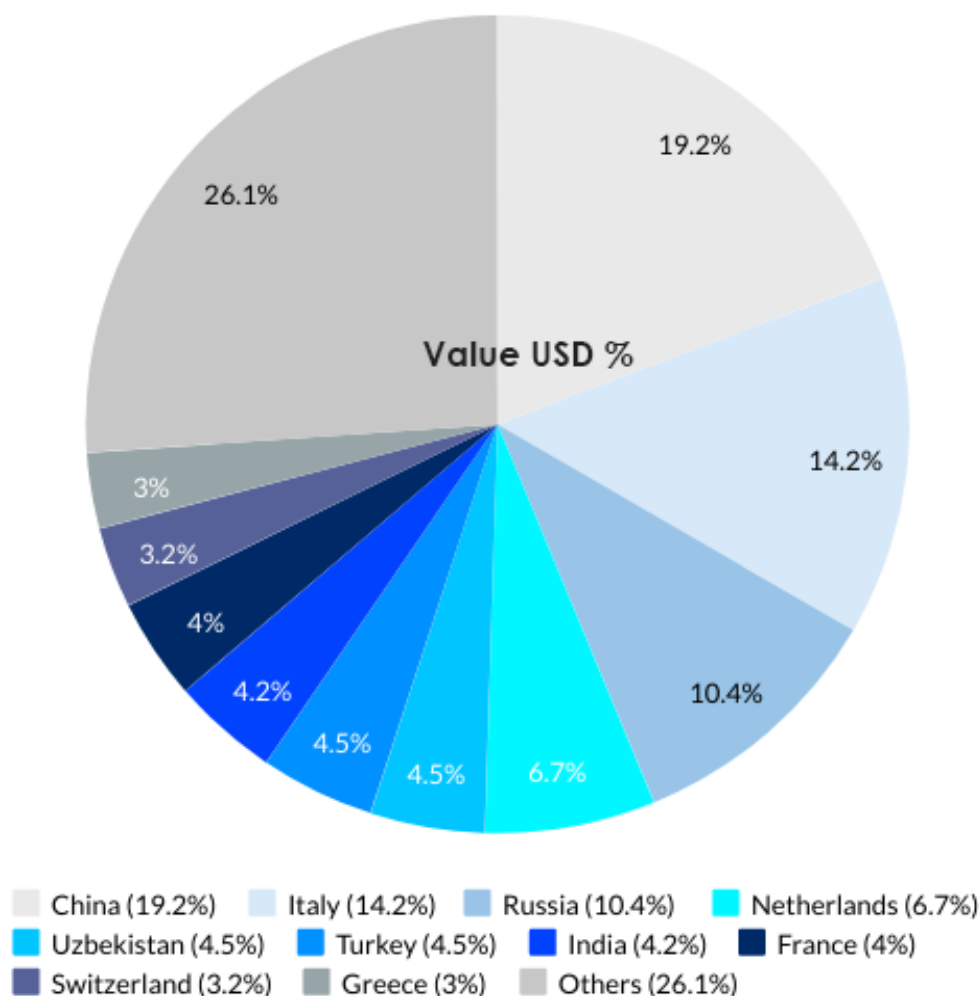
2-кесте: Қазақстан мен оның көршілерінің негізгі экономикалық көрсеткіштерін салыстыру (2020 жыл)

Индикатор	Қазақ- стан	Қырғыз- стан	Өзбек- стан	Тәжік- стан	Ресей	Түркия
Халықтың жан басына шаққандағы ЖІӨ	9,593 \$	1,342 \$	1,333 \$	848 \$	10,036 \$	9,126 \$
Инфляция деңгейі	7 %	7 %	12 %	10 %	5 %	16 %
Жұмыссыздық деңгейі	5 %	7 %	5 %	9 %	6 %	14 %
Экспорттық құны	48,5 милли	1,8 миллиар	9,9 миллиа	1,1 милли	351,7 милли	179,1 млрд

	ард доллар	д доллар	рд доллар	ард доллар	ард доллар	доллар
Мәні импорт	31,9 милли ард доллар	4,0 миллиар д доллар	13,3 миллиа рд доллар	3,3 милли ард доллар	195,4 милли ард долла р	213,4 млрд доллард ықұрады

Сыртқысауда.

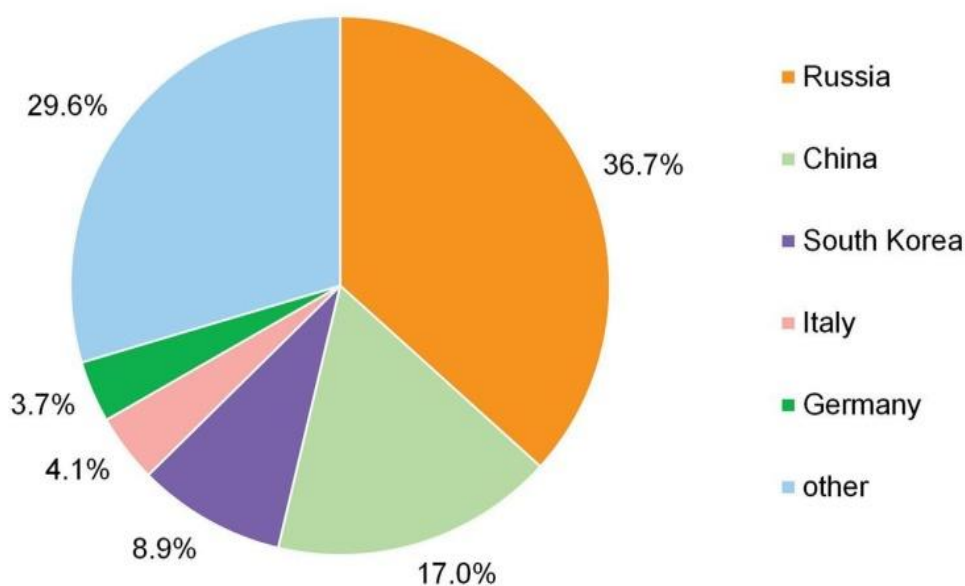
Қазақстанның сыртқы саудасы оның экономикалық өсуінің маңызды қозғаушы күші болды. Елдің экспортында мұнай, газ және металдарды қоса алғанда, табиғи ресурстар басым. Қазақстанның негізгі сауда серіктестері Қытай, Ресей және Еуропалық одақ болып табылады. Елдің Қытайға экспорты соңғы жылдары айтарлықтай өсті, бұл Қытайдың энергия мен шикізатқа деген сұранысының артуына байланысты.

1-сурет: Қазақстанның елдер бойынша экспорты (2020 жыл)

Қазақстандық импортта Табиғи ресурстар, соның ішінде машиналар мен жабдықтар, химиялық заттар мен тамақ өнімдері басым. Ел импортының негізгі көздері-Ресей, Қытай және Еуропалық Одақ.

Kazakhstan major import sources (2019)

© Encyclopædia Britannica, Inc.

2-сурет: елдер бойынша бөліністе Қазақстанның импорты (2020 жыл)

1 және 2-суреттерде көрсетілгендей, Қазақстанның саудасы көршілеріне қатты тәуелді. Бұл тәуелділік ел экономикасын сыртқы күйзелістерге ұшыратады, мысалы, әлемдік тауар бағасының өзгеруі немесе геосаяси шиеленіс. Бұл тәуелділікті азайту үшін Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты ел экономикасын әртараптандыруға және оның әлемдік нарықта қатысуын арттыруға бағытталған.

Тікелей шетелдік инвестициялар.

Тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) Қазақстанның экономикалық дамуында, әсіресе өндіруші салаларда маңызды рөл атқарды. Ел үкіметі шетелдік инвесторларды тарту бойынша бірқатар шаралар өткізді, соның ішінде салық жеңілдіктері, лицензиялар мен рұқсаттарды алудың жеңілдетілген процедуралары және шетелдік инвесторларды қорғау шаралары.

3-кестеде көрсетілгендей, Қазақстан көршілерімен салыстырғанда ТШИ-нің салыстырмалы түрде аз көлемін тартты. Алайда, елге ТШИ-нің ЖІӨ-ге пайыздық қатынасы көрші елдерге ТШИ-нің түсуіне ұқсас. Қазақстанға ТШИ ағынында өндіруші салалар да басым, олардың үлесіне ТШИ жалпы көлемінің 80% - дан астамы тиесілі.

Әр тараптандыру әрекеттері

Табиғи ресурстарға тәуелділікті азайту және әлемдік нарықта өзінің қатысуын арттыру үшін Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты ел экономикасын әртараптандыруға бағытталды.

3-кесте: тікелей шетелдік инвестициялар ағынын салыстыру (2020)

Ел	ТШИ ағыны(млрд долл. АҚШ)	ТШИ ағыны ЖІӨ-ге%
Қазақстан	2.7	2 %
Қырғызстан	0.1	2 %
Өзбекстан	2.1	2 %
Тәжікстан	0.2	2 %
Ресей	38.2	2 %
Түркия	4.1	1 %

Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты елдің экономикалық дамуында маңызды рөл атқарды және оның әлемдік нарықта қатысуын кеңейтті. Елдің орасан зор табиғи ресурстары, стратегиялық орналасуы және тұрақты саяси ахуалы оны шетелдік инвесторлар үшін тартымды орынға айналдырды. Алайда, елдің табиғи ресурстарға және оның көршілеріне тәуелділігі оның экономикасын сыртқы күйзеліске ұшыратады. Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты ел экономикасын әртараптандыру және оның әлемдік нарықта болуын ұлғайту жолымен осы тәуелділікті төмендетуге бағытталған. Қазақстанның экономиканы әртараптандырудағы ілгерілеуі перспективалы болып табылады, бірақ әлі де жақсартуға мүмкіндіктер бар. Тұтастай алғанда, егер ол ақылға қонымды экономикалық саясат жүргізуді және инновациялар мен технологияларды ілгерілетуді жалғастырса, Қазақстанның әлемдік нарықта елеулі ойыншы болуға әлеуеті бар.

Әдебиеттер:

1. Ж. Байтілесов Қазақстан-БСҰ: жаңа заңдар мен жаңаша көзқарас қажет www.Google.kz
2. Джумагельдиева Т.А. Конкуренция: теория и механизм развития. – Алматы, 2019. – 130с.
3. Григорий Марченко “Бәсекеге қабілеттілік – экономикалық категория” // Егемен Қазақстан, 2021 ж.
4. Сәбден О; Қошанов А.Қ., Құсайынов Б.Д., Дінішов Ф.М., Додонов В.Ю., Аханов С.А., Нұрланова Н.К., Әлжанова Ф.Г. «Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі: Бағалау критерийлері мен арттыру жолдары» Монография - Алматы, 2020. - 144б.
5. Майкл Портер «Конкуренция», 2017 г.
6. Градов А.П. «Национальная экономика» 2-е изд. - СПб.: Питер, 2015. - 240с. Учебное пособие
7. Әлмерекөв Н.А. «Қазақстанның экономикасын дамыту және Республиканың ДСҰ-ға кірудегі проблемасы» // ҚазЭУхабаршысы №4 2021жыл. 216-221б.

АЙМАҚТА ХАЛЫҚТЫҢ ТАБЫСТЫЛЫҒЫН ҚАРЖЫЛЫҚ ТАЛДАУ

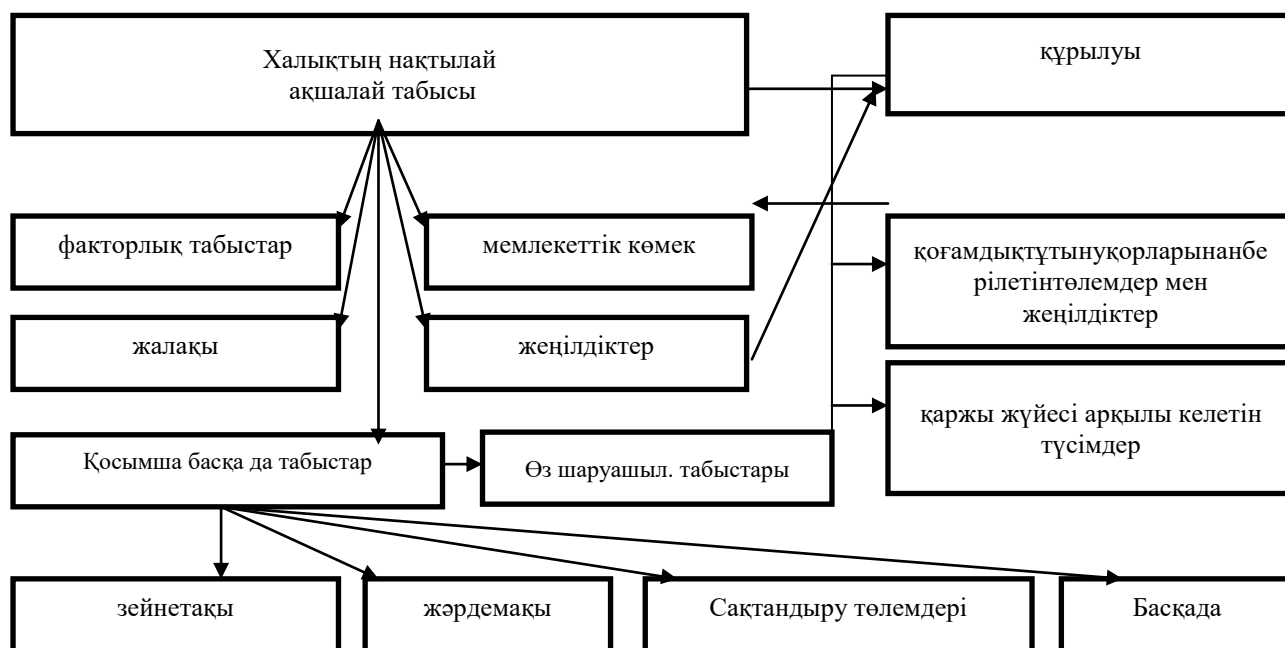
Шымыр А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшілері – аға оқытушы Аширбаева С.Б.

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты тізбегіндегі басты буын халық табысын құру саясаты. «Табыс» деген түсінік экономикалық жұмыс нәтижесінің көрсеткіші. Экономикалық әдебиетте «Табыс» дегенді жаңадан жасалған құнның мөлшерін анықтауға қолданып, өндірілген құнның оны өндіруге жұмсалған шығындардан артық болуы, әртаптың, әлеуметтік топтың немесе жекелеген адамның өндірілген өнімдегі үлесі, оны иемденуі мағынасында түсінеді.

Қоғам мүшелерінің табыс дәрежесі, деңгейі олардың әл-ауқатының басты көрсеткіші, өйткені ол жеке адамның материалдық және рухани өмірін анықтап, демалуына, білім алуына, денсаулығын сақтауға, күнделікті тұтыну қажеттілігін өтеуге мүмкіндік береді. Халық табысының мөлшеріне тікелей әсер ететін факторлардың ішінде, жалақының көлемінен басқа бөлшек сауда бағасының динамикасы, тұтыну орындарын тауарлармен толтыру және т. б. бар.

1 сурет - Халықтың нақтылай ақшалай табысы

Еңбек факторына ақы төлеудің тенденциясын талдау, бұл табыс түрінің болашақта да жалпы ақша табыстарының көлемін құруда жетекші рөл атқаратынын көрсетеді.

Халық табысының құрылуына айтарлықтай әсер ететін жай қоғамдық тұтыну қорынан (ҚТК) берілетін төлемдер мен жеңілдіктер немесе мемлекеттік көмектің бағдарламасы.

Осылардан зейнеткерлерді қамсыздандыруға, уақытша жұмысқа жарамсыздарды қолдауға әртүрлі жәрдемақыға (балаларды күтуге, дәрігерлік қамту, табысы аз отбасыларының балаларына, жұмыссыздарға жәрдем беру) қаржы бөлінеді.

Халық табысында трансферттік төлемдер мен жалақы үлестерінің арақатынасы жеке адамның экономикалық мүдделілігі мен еңбекке ықыласын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Жалпы табыстар сомасындағы жалақының басым болуы кәсіпкерлік,

жаңашылдық, іскерлік сияқты жақсы қасиеттерді қалыптастырады. Қоғамдық тұтыну қорынан берілетін төлемдерді күшейту (немесе мемлекеттің көмек бағдарламасын) өндірістік қызметке қатысу деңгейін төмендетіп, біреуге арқасүйеушілік, масылдық психологияны тәрбиелейді.

Қазақстан Республикасының аймақтары бойынша халықтардың әлеуметтік – экономикалық жағдайы сол аймақтарда орналасқан өндіріс ошақтары мен оның экономикалық дамуына сәйкес, олардың өндіріс саласындағы жұмысшылардың еңбек ақыларында біршама ерекшеліктер бар. Соңғы жылдары салалары бойынша еңбек ақының жоғарылап отырғаны байқалуда. Себебі қазіргі таңда ауылшаруашылық саласын дамытуда мемлекет тарапынан қолдау көрсетілуде. Сонымен қатар ҚР Президенті Қ.Ж.Тоқаев халыққа жолдауында әсіресе медицина қызметкерлері мен білім саласының қызметкерлерінің еңбекақысын 2025 жылға дейін екі есеге көтеретіндігін атап өтті. Салалар бойынша еңбек ақының жоғарылауына қарамастан ҚР облыстары арасында орташа еңбек ақы көлемі жағынан Түркістан облысы төменгі орынға ие. Атырау облысында 2020 жылы 2019 жылға қарағанда еңбекақы 338 236 теңгеге өссе, Түркістан облысы бойынша 152 148 теңгеге артқан (1 кесте).

1 кесте - Қазақстан Республикасы бойынша 2016-2020 жылы орташа айлық атаулы еңбек ақысы

теңге

Аталуы	2016	2017	2018	2019	2020
Қазақстан Республикасы	135 430	142 274	152 854	174 843	196 701
Ақмола	98 985	105 280	115 201	131 617	153 330
Ақтөбе	109 235	117 249	125 824	142 863	162 712
Алматы	99 970	105 836	109 628	129 908	157 969
Атырау	244 827	243 242	272 197	319 368	338 236
Батыс Қазақстан	127 645	134 778	145 118	171 278	181 910
Жамбыл	92 637	96 696	104 269	121 553	148 079
Қарағанды	116 570	123 945	139 042	157 215	180 330
Қостанай	99 172	108 670	115 408	132 779	151 160
Қызылорда	114 405	121 576	125 285	145 899	170 550
Маңғыстау	229 677	233 018	244 875	264 254	283 467
Павлодар	112 382	121 246	129 297	146 408	165 961
Солтүстік Қазақстан	94 053	98 131	103 835	121 153	143 620
Түркістан	92 415	93 841	100 469	119 718	152 148
Шығыс Қазақстан	112 781	119 791	134 864	151 579	173 467
Нұр-Сұлтан қаласы	186 083	194 454	201 969	231 628	252 016
Алматы қаласы	166 580	176 044	185 942	206 603	234 598
Шымкент қаласы	95 196,	102 259	106 369	126 300	140 179

Орташа табыс көзі негізінен еңбекақымен есептеледі. Бұл еңбек шарты бойынша нақты еңбек функциясын атқару үшін, жұмыс үшін төленетін, талаптардың келісімімен белгіленетін шектен кем болмауы тиіс ай сайынғы ақы, төлем. ҚР заңдарында еңбек үшін қандай да бір кемсітусіз және заңда белгіленгеннен төмен емес ақы төлеу қағидасы белгіленген. ҚР Конституциясы және ҚР еңбек заңдары бірдей еңбек үшін, яғни, бірдей ұзақтықтағы, күрделіліктегі еңбек үшін, жыныс, нәсіл, жас, ұлт жәнет.б. белгілері үшін кемсітусіз бірдей ақы төлеуді кепілдейді.

2020 жылдағы еңбек ақының ең жоғары деңгейі Атырау облысында байқалған (338 236теңге). Еңбекақы төлеу бойынша айтарлықтай бөлінетін Маңғыстау облысы (283 467 теңге) және Нұр-Сұлтан қаласында (252 016 теңге), Алматы қалалары (234 598 теңге). Бұл аймақтардағы еңбек ақы мөлшерінің жоғары болуы, өз кезегінде шетелдің ірі мұнай

компанияларының жергілікті тұрғындарды жұмыспен қамтуымен және олардың қомақты инвестициялар салу факторымен түсіндіруге болады.

Қазақстан Республикасының аймақтары бойынша орташа еңбекақы Түркістан облысында жылы 196 701 теңгені құрады. ҚР аймақтары бойынша ең төмен еңбекақы алатын аймақтарға Жамбыл облысы (148 079 теңге), Солтүстік Қазақстан (143 620 теңге), Ақмола облысы (153 33 теңге) және Шымкент қаласында (140 179). Бұл көрсеткіштердің төмен болуының негізгі факторы халықтың бұл аймақтарда аз орналасуымен және негізгі өндірістердің басым бөлігі ірі орталықтарда орналасқандығы болып табылады. Қазақстан Республикасының ерлер мен әйелдердің орташа табыс көзі 2 кестеде берілген.

2 кесте - Қазақстан Республикасының ерлер мен әйелдердің орташа табыс көзі, теңге

Аймақтар	Ерлер				Әйелдер			
	2017	2018	2019	2020	2017	2018	2019	2020
Қазақстан Республикасы	179 575	195 959	222 514	243 524	121 793	129 039	150 779	182 679
Ақмола	124 512	138 985	157 390	180 166	97 007	103 879	123 319	156 665
Ақтөбе	146 013	161 445	183 498	207 378	104 213	109 863	127 377	156 129
Алматы	123 193	126 355	146 520	170 696	100 556	106 343	128 375	166 519
Атырау	330 620	364 650	432 793	446 095	166 327	182 390	220 772	248 814
БатысҚазақстан	181 953	198 440	232 002	227 485	108 478	111 815	136 309	165 371
Жамбыл	111 476	123 673	138 583	163 180	91 773	97 803	117 598	151 587
Қарағанды	160 016	181 402	205 203	235 552	106 492	114 634	135 319	168 245
Қостанай	130 202	142 766	163 302	186 024	103 053	108 914	128 451	156 649
Қызылорда	145 305	154 004	176 416	191 769	104 025	107 953	129 193	165 530
Маңғыстау	342 518	365 808	383 303	404 437	146 359	153 967	174 829	207 094
Павлодар	154 123	167 120	185 495	211 564	107 029	113 617	133 352	161 233
Солтүстік Қазақстан	113 375	121 820	139 981	162 424	95 726	100 534	121 487	153 064
Түркістан	113 191	119 125	137 550	167 602	88 499	93 588	113 833	152 294
ШығысҚазақстан	142 309	160 954	185 761	209 562	108 129	116 905	135 697	168 577
Нұр-Сұлтан қаласы	255 100	271 817	301 961	336 216	196 080	206 658	229 840	268 428
Алматы қаласы	213 158	227 531	251 330	273 403	169 694	175 818	198 092	223 799
Шымкент қаласы	119 814	130 744	155 038	171 553	97 504	101 293	120 567	152 298

Қазақстан Республикасының ерлер мен әйелдердің орташа табыс көзіне талдау жасайтын болсақ, 2017 жылды 2020 жылмен салыстырсақ 1,5 есе өскендігін көреміз. Әйелдерге қарағанда еркектердің орташа табысы жоғары екендігін көреміз.

Халықтың табысын 2025 жылға дейін арттыру жөніндегі шаралар кешенін бекіту туралы Үкімет қаулысын әзірледі, Халықтың табысын 2025 жылға дейін арттыру жөніндегі шаралар кешені төрт бағытты қамтиды:

1. Халықтың еңбек табысын арттыру;
2. Ауқымды жұмыспен қамтуды дамыту жолымен халықтың табысын арттыру;
3. Кірістердің сатып алу қабілетін қорғау;
4. Кәсіптік бағдар беру және ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу.

Бірінші бағыт бойынша жалдамалы жұмыскерлердің еңбек кірістерінің өсуін, еңбек өнімділігін арттыру және өндірістік дағдыларды дамыту жөніндегі шаралар іске асырылатын болады.

Екінші бағыт бойынша АӨК, өңдеу өнеркәсібін, шағын және орта бизнесті дамытуды ынталандыру жолымен, оның ішінде халықтың дағдылары мен біліктілігін арттыруды және жастарды қолдауға баса назар аударуды ескере отырып, жаңажұмыс орындары құрылады.

Үшінші бағыт бойынша бағаны тұрақтандыру және төмендету, ішкі нарықты молықтыру және халықтың шығындарын қысқарту бойынша шаралар іске асырылмақ.

Төртінші бағыт бойынша кәсіптік бағдар беру жұмысын жүргізу және азаматтардың әлеуметтік жауапкершілігін арттыру жөніндегі жұмыс күшейтілетін болады.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы «**Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы**», 16 наурыз 2022ж.

2. Р.К.Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнеева Кәсіпорын экономикасы. Оқу құралы, Алматы, Экономика, 2016 ж.

ӘОЖ 57(07)

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Наурызбайұлы А. М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы **Муминова Ш.С.**

Андатпа. Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесі педагогикалық ғылым болып саналады. Бұл ғылым университеттер мен педагогикалық институттардың биологиялық факультеттерінде мамандыққа баулитын педагогикалық-психологиялық ғылымдар саласындағы жетекші пәннің бірі. Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесі негізінде мектептердегі өтілетін биологиялық пәндерінен білім беру мен тәрбиені іске асырудың жаңартылған мазмұндық жолдарын үйрету, әдістемелік білім мен біліктілік жүйесін толық меңгерген болашақ мұғалімдерді дайындауға негізделген.

Кіріспе. Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесін үйренуден мақсат, кәзіргі оқытудың жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесі болып, биологияны оқыту теорияларының басты негіздері туралы белгілі білімдер көлемін оқушылармен игеру. Жаңартылған білім беру мазмұны аясында биологияны оқыту әдістемесін оқыту теорияларындағы негізгі әдістемелік мәселелерді шешу, педагогикалық үдіріс технологияларымен таныстыру. Оқу үдірісін ұйымдастыру формаларымен таныстыру, тәжірибеге инновациялық элементтерді ендіру. Жалпы білім беру мектептерінде жаңартылған білім беру мазмұнындағы танымдық үдірісті ұйымдастыру және басқару үшін кәсіптік білікті және дағдыны қалыптастыру болып саналады.

Зерттеу әдістері. Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесін оқып-білудің нәтижелелерін толықтай түсінтіретін болсам, жаңартылған білім беру мазмұнындағы методикалық проблемаларды ашудың теориялық деңгейін жоғарлату, оқыту теориясындағы субъективизмді жою, биология әдістемесіннің қазіргі жайы мен тарихына әділ баға беруге үйрету, курсты жаңаша еліміздің Білім Ғылым министірлігі бекіткен оқу үрдісінің талабына сай қайта құру, жеке пәндер арасындағы қайталануды болдырмау, әр курс бөлімдерін өзара сәйкестендіру, Білім беру бағдарламаларының стандартына сәйкес теңестіру, студенттердің өз бетінше істейтін жұмыстарын ұйымдастырудың тиімді жолын табу мен курстық және дипломдық жұмыстарының жаңартылған білім беру мазмұнындағы жаңа талаптарын ендіру, әсіресе

биология пәнін оқытуда мысалы өлкетану мәселесімен және жергілікті жердің материалдарын іске асыру болып саналады. [1]

Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологиядан білім берудегі дағдарыстың басты әсері қоғамның дамуындағы жаһандық мәселелердің нәтижесінде өркениеттенудің тығырыққа тірелуінің салдары деп айтуға болады. Оған соңғы уақыттағы экологиялық дағдарыс, қоғамдағы урбанизациялану кезіндегі адамның салауатты өмір сүруінің төмендеуі, ғылым мен техниканың дамуына байланысты табиғатқа жасалып жатқан үстемдік, адам, қоғам, табиғат арасындағы байланыстың бұзылуы адамзат бойындағы рухани байлықтың жоғалуына жатады. [2]

Бүгінгі таңдағы басты талап - биологияның білім беру жүйесін қайта қарай отырып, жаңартылған білім беру мазмұнындағы оқытудың бағыт-бағдарын өркениетті қоғамның дениені дамытуға қарай қалыптастыруды жолға қоя білу болып саналады, сондай-ақ адамның тіршілік барысындағы жалпы іс-әрекеті мен қызметінің технологиялары, материалдық-практикалық, әлеуметтік және рухани қасиеттерін дамытуды қалыптастыру. [3]

Биология ғылымы немесе тіршілік жайлы ғылым адамзаттың дамуына және экологиялық ойлау стилін басқа жаратылыстану ғылымдарына енгізіп, танымдылық жолдарын, әдіс-тәсілдерін түсіндіре отырып, жаңа идеялардың тууына әсер етеді. Биологиялық білім берудегі ерекше айта кетуге тиісті мәселелердің бірі жас ұрпақтың дүниетанымдық көзқарасының қалыптасуындағы рөлі жеке тұлғаның өмірдегі бағдарын, оның идеалы, сенімі, қызығушылығы, құндылығын анықтауға әсерін тигізеді, адамның мінез-құлқының даму бағытына себепті болады. [4]

Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесі - педагогика ғылымының бір саласы. Оның зерттеу объектісі - жас ұрпақтарға жалпы биологиялық білім беру. Ал биологияны оқыту әдістемесі пәнінің басты міндеті - оқушыларға орта мектеп деңгейінде биологияның жеке-жеке салаларынан («Биология тірі ағзалар», «Биология тірі ағзалардың көптүрлілігі», «Биология Адам». «Жалпы биология») мақсатын, әдіс-тәсілдерін, формаларын анықтап отырып білім және тәрбие беру. [5]

Биологияны зерттеу - жер бетінде адам баласының өмір сүруіне ықпал жасаумен қатар биосфераны сақтау арқылы адамзат баласы дамуының басты кепілі. Табиғатпен тән құқықта бірлесіп тіршілік ету, тірі жүйені дүниенің басты бейнесі етіп тану. Сондықтан да биология ғылымын жаратылыстанудың ішіндесті көшбасшы деп атайды. Биологиялық білім беруде орта және жоғары оқу орындарында жас ұрпақтың ғылыми дүние танымдық көзқарасын қалыптастыру үшін биологияның басқа ғылым салаларымен байланысын, теориясын, методологиясын, аралық байланыстардың түрлері мен әдістерін меңгерту керек. Сондықтан методологиялық негізсіз биологияны жеке пән ретінде қарап, мәселені шешуге болмайды.

Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесі білім беруді жетілдіру, дамыту үшін ең басты нысандары - оның міндетін, мақсатын анықтай отырып, ғылыми тұрғыдан білім беру жүйесінің бір тұтастығын қалыптастыру, ал әдістеменің мақсаты - әдіснаманың көмегімен теориялық қағидаларды, заңдылықтарды, практика жүзінде іске асыру.

Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесінде білім берудегі басты мақсат өркениетті бейнелеуге бағытталған. Биологияны оқытудағы тоқырау ғаламдық проблемаға айналып, адамзат баласының дамуына кері әсерін тигізіп жатыр. Сондай дағдарыстардың бірі - экологиялық тоқырау. Адам мен табиғат арасындағы байланыстың бұзылуы, рухани құндылықтың жоғалуы табиғатты күштегі өзіне бағындырудың нәтижесі деп айтуға болады.

Егер сабақ беруде көрнекті құралдар натуралды түрде көрсетілсе, басқа әдіске қарағанда оқушы есіне оңай, тез және ұзақ уақыт есте қалатындығын байқатады. Балалардың есіне жақсы сақталатындар және ойлау қабілеттілігін дамытатындар заттың пішіні, түсі, даусы, т.б. Сондықтан көрнектілік принциппен оқыту арқылы нақтылы бейнелерді қабылдау арқылы оның ұзақ есте қалу жақтарына мүмкіндік береді. Көрнектілік принципті пайдалану арқылы оқыту материалдарын фактілер, мысалдар және бейнелер арқылы толықтыратын,

қабілеті болса оқушының санасына оңайда тез жетеді. Көрнектілік принципін оқу құралы ретінде пайдаланудың ең басты дидактикалық мәні, ол оқушыларға тәрбиелік жағын дамытуды әсіресе, ықыласпен тыңдауды, бақылауды, ойлау мәдениетінің дамуын, шығармашылық қабілеттілігін және білімге деген қызығушылықты қалыптастырады. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай көрнекті құралдардың натуралды түрінен символдар арқылы қолдануды ығыстыра бастайды, ең басты міндеті-символды көрнекті құралдар мен натуралды құралдың арасында ешқандай айырмашылық болмауын қадағалау қажет, көрнектілік принцип-оқушыларға өте күшті әсер етуші құрал. Сондықтан оны дұрыс пайдаланса, оған немқұрайлы қарайтын шәкірттердің алдына қойылған ең басты мақсатқа жете алмай басқа жаққа алып кетуі мүмкін. Сондықтан әрбір ұстаз осы жағына көңіл аударған жөн деп ұсыныс берер едім.

Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесінде білім берудің бірінші кезеңінде жай мәліметтер беріліп, білім жинақталып, танымдылығы артуына байланысты тереңдетіліп және кең түрде оқытылады. Осындай құрылыммен білім беру физика, химия, биология пәндерін мазмұндағанда ғана пайдаланады.

Қорытынды: Жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесіндегі құрылыммен мазмұндау ерекшеліктерінің бірі, оқушы өзінің көз алдынан басты проблемаларды ұстай отырып, сонымен байланысты білімдік мәселелерді біртіндеп тереңдетіп кеңіте береді. Сондықтан осы жаңартылған білім беру мазмұнындағы биологияны оқыту әдістемесінің талаптарын пайдалана отырып, пәннің мазмұнын түсіндіруде оқушының жеке тұлға ретінде жанжақты дамуына және мұғалімнің алдына қойған мақсаттарының бірі-білім беру және тәрбиелеу үдерістерінің комплексті түрде дұрыс шешілуіне көп көмегін тигізеді деген үмітпен қараған жөн.

Әдебиеттер:

1 Мырзабаева А.Б. Биологияны оқыту әдістемесі // Оқу құралы – Қарағанды, 2013.-№3-Б. 7-12.

2 Верзилина Н.М. Общая методика преподавания биологии //- М., 2006-№2-Б.35-48.

3 Всесвятский Б.В. Проблемы дидактики биологии. - М.,2008г.

4 Всесвятский Б.В. Системный подход к биологическому образованию в средней школе. - М.,2010г.

5 Измайлов И.В. и др. Биологические экскурсии. - М.: Просвещение, 2011г.

6 Чередов Н.М. Формы учебной работы в школе. - М., 2004г

7 Брунов Е.А. Уроки анатомии, физиологии и гигиены человека. - М., 2005г

8 <http://library.arsu.kz/>

9 <https://www.uniface.kz/index.php?post=article§ion=3&id=645>

ӘОЖ 573.(075.8)

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Байдос Э.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми-жетекшісі: **аға оқытушы Муминова Ш.С.**

Аңдатпа.Болашақта өркениетті дамыған елдер қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Өйткені, тәуелсіз Қазақстанды дамыған бәсекеге қабілетті елу елдің қатарында, терезесін тең ететін – білім. Сондықтан қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқу

үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Жаңа технологиялардың ерекшелігі өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту.

Кіріспе.Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы психологияда, педагогикада, философияда, әдебиетте, публицистикада және басқа да салаларда ойлау дағдыларын дамыту үшін, салмақты шешімдер қабылдай білу, өз позициясын дәлелдей білу, мақсатты ойлау үшін негіз ретінде қолданылады. Сыни ойлау білім беру технологиясы ретінде оқушыларда келесі дағдыларды дамытуға бағытталған: бақылау; талдау; синтез; дедукция; индукция; интерпретация; бақылау; логикалық ойлау; абстрактивтіліктен нақтылыққа ойлау.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғаныс кезеңдерінен түзіледі.

Зерттеу әдістері. Енді осы кезеңдердің мақсат-міндеттеріне толығырақ тоқталып өтсек. Қызығушылықты ояту. Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан, сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шындалған ойлауға бірте-бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы біліммен ұштастырады.

Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған “Бес жолды өлең”, “Венн диаграммасы”, “Еркін жазу”, “Семантикалық карта”, “Т кестесі” сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады. Жоба 60-қа жуық стратегиялардан тұрады. Солардың кейбірімен таныстыра кетеміз.

Джиксо – ұжымдық оқыту әдісі. Мақсаты – жалпы мәселені алдымен жұпта, сосын ұжымда талқылау. Бұл жағдайда әрбір шәкірт бір сәт өзін мұғалім ретінде сезінеді, оқуға деген жауапкершілігі артады.

Еркін жазу. Бұл әдісті сын тұрғысынан ойлау жобасындағы сабақтың үшінші ой толғаныс кезеңінде пайдалану тиімді.

Венн диаграммасы. Бір-бірімен айқасқан екі шеңбердің екі жағына салыстыруға берілетін объектілердің сипаттамалары жазылады. Ал айқасқан жерге екеуіне ортақ сипаттар тізіледі. Салыстыруға арналған тапсырмаларды осы диаграммаға салып, оқушылар қызыға толтырады, яғни салыстыру сияқты күрделі ойлау операциясын меңгереді.

В.Ф.Шаталовтың оқу материалын сызбалар мен арнайы таңбалар негізінде оқыту технологиясы. В.Ф.Шаталовтың әдістемесінің өзекшелерінің бірі — тірек сызбалар (бұдан әрі — ТС) — жеке әдіс ретінде қарастырылады, ал бұл-дидактикалық қағида. Оны оқытудың дәстүрлі жүйесімен салыстырайық. Қарапайым сабақта мұғалім мен оқушылардың келесі өзара байланысы әрекет етеді: мұғалім (М) — сөз (С) — оқушы (О). Сонымен қатар, ақпарат (білім) адамның миы бейнелер, символдар, белгілер, кодтар түрінде қабылданады. Сөз-ассоциативті тітіркендіргіш. "Мұғалім — оқушы" өзара әрекеттесу жүйесінде мұғалім сөзін оқушылардың қабылдауына барынша бейімделген нысанға өзгертудің тағы бір буыны болуы тиіс. Ең оңтайлы нысан, сондықтан ең көп таралған — тірек схема. Бұл белгілер, символдар, бейнелер, ұғымдар, анықтамалар түрінде кодталған сабақтың жаңа ақпараты (оның негізгі мазмұны, себеп-салдарлық және құндылыққа бағытталған байланыстар), арнайы дидактикалық міндеттерді орындайтын бланкіде ұсынылған. ОЖ-да әрбір оқу пәнінің кез келген жаңа ақпараты көрсетілуі мүмкін. Шатал әдістемесінің жаппай таралуы дәстүрлі енгізу жүйесінің кемшіліктерін айқын көрсетті.

ОЖ құру процесін ұйымдастыру педагогын үйрету маңызды. Бірден толық блок және түпкілікті түрде ОЖ құруға тырысқанда қате таралған. Мұндай тәсіл әдетте сәтсіз аяқталады және өз күшіне сенімсіздік тудырады. ОЖ құру кезінде келесі кезеңдерді сақтау қажет:

- сабақта оқылатын негізгі ұғымды, оның жақтарын анықтау;
 - әр ұғымның сөздік-бейнелі және таңбалы-символикалық өрнегін дифференциалдау (тірек сигналдарын құрастыру);
 - олардың жекелеген өзара байланыстарында тірек сигналдарын құру;
- ТС толық бланкісін жасау.

Педагогтың өнері-сабақ кезінде баланың ой жолындағы барлық объективті еңсерілмейтін кедергілерді жою, логикалық байланыстардың дамуының қиын, бірақ қол жетімді жолдары бойынша іздеу, танымдық қызығушылықты, екпінді бермеуге бағыттау. Сонымен, В.Ф.Шаталовтың әдістемесінің ерекшелігі:

1. Материалдар ірілендіріп беріледі.
2. Блок түрде беріледі.
3. Оқу материалын тірек сызба, конспект арқылы беру.

Қорытынды. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі - жаңа технология негіздері болып табылады. Оқытудың дәстүрлі әдіс-тәсілдері пәндік білімнің жеткілікті түрде игерілуін қамтамасыз етуге жол ашады. Жаңа әдіс-тәсіл алдыңғы орынға оқыту үрдісінде әр оқушының жеке ойлауын дамытуды қояды. "Оқытудың жаңа технологиясын пайдалану"- сапалы білім негізі. Қазіргі мектеп мұғалімдерінің алдында тұрған басты міндет - оқушылардың шығармашылық білім дағдыларын қалыптастыру. Оқу-тәрбие үрдісінде инновациялық технологияны тиімді пайдалану әрбір ұстаздың міндеті болып табылады. Сабақ барысында оқушылардың қабілетін дамыту тұрғысынан тиімділігін арттыру бүгінгі жоғары және орта мектепте пәнді оқыту теориясы мен әдістемесінің педагогикалық мәселелерінің бірі. Оқушы қабілеті дегеніміз оның педагогикалық ықпал аясында білім алу әрекеті, жеке тұлғаны дамыта оқыту әдістері, оның шығармашылық қабілетінің дамуына әсерін тигізеді. Сапалы білім, саналы тәрбие беру үшін мұғалімнің үздіксіз ізденуі, шындалуы, шығармашылықпен айналысуы, білімін жетілдіре алу қажет.

Әдебиеттер:

1. Балтабаев М.Х. Педагогическая культурология// Алматы, 2000. - 268 с.
2. Беркімбаев К.М., Керимов Л.К., Садуова Ж.Н., Қазіргі педагогикалық технологиялар: оқу-әдістемелік құрал.//Алматы, 2008. - 766
3. Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар, болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру құралы//Ізденіс.- Алматы, 2007.- №4
4. Жарболова Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар – болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру құралы ретінде //Профессионал.- Алматы, 2008.- №3
5. Бабаева Ю.Д. Динамическая теория одаренности. Основные современные концепции творчества и одаренности. М. 1997г.
6. https://ust.kz/word/biologiya_sabagynda_syn_turgysynan_oilay_tehnologiyasynyng_tiidli_ligi-28898.html
7. <https://u-s.kz/publ/1877-syn-tryssynan-oylau-tehnologiyasyny-oldanu-timdlg.html>

Мазмұны

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ	3
ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ	4
ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚ	6
ЗАМАНАУИ ДАМУ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАРИХИ МҰРА	7
IT ЖӘНЕ SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАР	7
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БАСҚАРУ	8
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ	9
ЭЛЕКТРОЛИЗДІ ТЕХНИКАДА ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІН ОҚИТУ	
Абилдаева У.Б. Бердалиева Т.Д.	9
ЗООЛОГИЯ ПӘННІНЕН ИНТЕРАКТИВТИ ТАҚТАҒА МАТЕРИАЛ ДАЙЫНДАУДЫҢ ҮЛГЕРІМ САПАСЫНА ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ	
Рахманова С. А. Юсупов Ш.	13
МИҒА ШАБУЫЛ ИНТЕРАКТИВТИ ОҚИТУДЫҢ ЕҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ	
Убайдулла С.Қ. Юсупов Ш.	17
БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДА IT ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
АбдурасилЖ. А. Тенлибаева А.С.	20
ФИЗИКАДАН ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРДЫ КАЛЫПТАСТЫРУ	
Абдирахимов М. Ш. Уалиханова Б.С.	24
ГЕОГРАФИЯНЫ ТЕРЕНДЕТІП ОҚИТДАҒЫ КАРТОГРАФИЯЛЫҚ КӨМЕКШІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ РОЛІ	
Акаш П. Турумбетова Г.А.	26
ОҚУШЫЛАРҒА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚИТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Ауезхан А.М. Мүстияр Т.Ә.	29
ЖАСТАРДЫҢЖАҒАЛЫҚТАР, ОЙЫН-САУЫҚ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ АҚПАРАТЫНЫҢ КӨЗДЕРІНЕ АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ ТАҢДАУЫ	
Еген А.Н. Көлбай М.Н.	33
ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
Баратов О.А. Б.С. Уалиханова	37
БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	
Әмірхан О.К. Муминова Ш.С.	39
ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ҒЫЛЫМҒА БЕЙІМДЕУ	
Жұмабек Г.А. Бердалиева Т.Д.	43
ФИТОТОПОНИМЫ КАЗАХСТАНА	
Исмаилова С.Айдарбекова А.С.	46
СУ ЖӘНЕ ЖЕР ҚАБАТЫ ШЕКАРАСЫНДАҒЫ ТЕМПЕРАТУРАНЫҢ ӨЗГЕРУІНІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ	
Кенжебай Ш.Қ., Кенжебай А.Қ. Мамадәлі Ж.Т.	49
Туындыны қолдану әдістері	
Қонар С.Қ., Жолдасов С.А.	52
БИОЛОГИЯНЫ ОҚИТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЙТІН МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Кочинов Д.А. Спабекова А.Ж.	54
APPLICATION OF IT TECHNOLOGIES IN THE CONDITIONS OF BIOLOGICAL EDUCATION	
Karzhaubay Y.N. Umirbekovna I.A.	58
ОҚИТУДАҒЫ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Қожақұлова А.О. Бердалиева Т.Д.	62
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛА ЭКОЖҮЙЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОРҒАУ	
Қожан С.А. Жасузаков И.А.	65
ТОПОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА	
Мақұлбекұлы Н. Айдарбекова А.С.	71
ЗАТТЫҢ АГРЕГАТТЫҚ КҮЙЛЕРІН ОҚИТУ БАРЫСЫНДА СҰЙЫҚТАР КӨЛЕМІНІҢ ӨЗГЕРУІН ЗЕРДЕЛЕУ	
Миркамалова Х.М., Кеңесбай С.Ж. Динасилова М.Б.	73
ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТЕРДІҢ МЕНШІКТІ КЕДЕРГІЛЕРІНІҢ ТЕМПЕРАТУРАҒА	

ТӘУЕЛДІЛІГІ	
Оралбаев Ғ. Бердалиева Т.Д.	77
ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЕСЕПТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ МЕН РӨЛІ	
Рахманова К. Сапарбаева Ж.М.	80
БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Садық А.Т., Мүстияр Т.Ә.	84
ҚОҒАМНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ДАМУЫ	
Серикбоев И.Б. Бердалиева Т.Д.	87
СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
Сәбит Е.Н., Олжаев Б.Д. Мамадәлі Ж.Т.	91
БИОЛОГИЯ МАМАНДАРЫН ДАЙЫНДАУДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС ӘДІСІМЕН САБАҚ ӨТУДІҢ МАҢЫЗЫ.	
Алтөре Б. Тенлибаева А.	95
БИОЛОГИЯ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ДӘСТУРЛІ ЕМЕС САБАҚТАРДЫ ӨТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ.	
Әбдуәлі Н.Қ. Тенлибаева А.	98
ОҚУШЫЛАРҒА ЛЕКЦИЯ ДӘРІСІН СҰРАҚ-ЖАУАП ӘДІСІМЕН ҮЛГЕРІМДІ ЗЕРТТЕУ	
Қуанышова Г.Б. Абдураимова Н.Ш.	100
ДӘРЛІК ӨСІМДІКТЕР – ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.	
Мүслім Н.Д. Абдураимова Н.Ш. Кобабаева Н.А.	102
ҚАЛА ҚҰСТАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯСЫ МЕН ЭКОЛОГИЯСЫ.	
Шырынбек А. Абдураимова Н.Ш.	105
ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЕСЕПТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ МЕН РӨЛІ	
Рахманова К. Сапарбаева Ж.М.	108
СЫЗЫҚТЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІН ИНТЕГРАЛДАУДЫҢ МАТРИЦАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ	
Тоқтаркүл Б.Т., Жолдасов С.А.	112
ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
Турарова Р.Б. Спабекова Е.Ж.	116
ЗАТТАРДАҒЫ МАГНИТ ӨРІСІН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Умирзакова И.З.Бердалиева Т.Д.	119
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУДІҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ	
Алиев А.С. Ториев А.Ш. Шалхар Ұ. Б.	122
ТЕННИС	
Сейдахмет Е.Қ. Ертай С.Қ.	125
ҚАЗАҚ, ОРЫС, НЕМІС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕР МЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҰҚСАСТЫҚТАРЫ	
Sultanova M. Абдусаттарова Б., Эргешова М. Турсынова Г.И.	126
КӨРКЕМ ГИМНАСТИКА	
Бурабай Н.Е.Аширқұлов Н.А. Алтынбекова Б.С.	130
ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫ ТАРИХЫ	
Қалдар Т.Е. Әмзеев М.Ш. Алтынбекова Б.С.	132
ДЗЮДО СПОРТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	
Нышан Ж.Б. Әбдіразақ С.У. Алтынбекова Б.С.	134
САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТТЫ ДАМУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР	
Мамытов Б.Н. Ахметов М.К.	137
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ДЕНЕ ДАМУЫНЫҢ ЖЕТІЛУІ	
Мергенбай А.Е. Ахметов М.К.	141
МӘДЕНИЕТТІҢ ЖАҒАНДАНУЫ ЖӘНЕ ДИЗАЙНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ БАҒЫТТЫҢ ДИНАМИКАСЫ	
Бердікүл М., Орынбасар А., Рахманкулова Ж.А.	143
МЕКТЕПТЕ ҰЛТТЫҚ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ	
Додаева Ф.Кулматова Г.Сапарбаева Ұ.Ә.	146
МУЗЫКА ҚҰДЫРЕТІН ТАНЫТҚАН ҰЛЫ ТҰЛҒА КОМПАЗИТОР НҮРҒИСА	

ТҮЛЕНДИЕВТИҢ ӨМІР ЖЫЛЫМЕНШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІ	
Тұрғанбек Е.Б., Мейрбеков Б.Б.	148
ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ	
Әділбек Е.М. Есиркепов Ж.М.	151
СТУДЕНТТЕР ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Абдукаимова М.Г. Есиркепов Ж.М.	153
КОСТЮМ ДИЗАЙНЫНДА ИМИДЖ БЕН ЖЕКЕ СТИЛЬДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Әбілхан А., Орынбасар Н. Ким И.С.	156
ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ОҚЫТУ – ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІНДЕ ШЫҢДАУДЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ	
Әнуарбек Ж.М., Әжібеков Т.Ж.	159
ЖАС СПОРТШЫНЫҢ САБАҚТАРЫ МЕН ЖАТТЫҒУ ТӘРТІБІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Байдулла М.Н. Әжібеков Т.Ж.	163
ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІН ОҚЫТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ	
Әшірбек Ш. Убайдулла Д.	166
ДИЗАЙН–ЖОБАЛАУ ПРОЦЕСІНДЕ КОСТЮМДЕР ТОПТАМАСЫНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ӨЗІРЛЕУ ӘДІСТЕРІ	
Жүсіпбекова Р., Акбарова А. Асилова К.С.	168
ЖЕҢІЛ ӨНЕРКӘСІП БҰЙЫМДАРЫН ҚҰРАСТЫРУШЫЛАР ҮШІН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨЗІН ӨЗІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ ӨНЕРКӘСІПТІК АВТОРЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ӨЗІРЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Жүсіпбекова Р. Ким И.С.	172
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕР ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖҮЙЕСІН БІРІКТІРЕДІ ӘДІСТЕМЕЛІК ДАЙЫНДЫҚ НЕГІЗІ	
Әріпбай М.Н. Қалдыбек Н.Е.	176
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕОРИЯ МЕН ПРАКТИКАДА ЖАС САМБОШЫЛАРДЫҢ СПОРТТЫҚ ӨРЕКЕТІН ТАЛДАУ	
Жолдас Б.Ә. Қалбай А.Т. Іңкәрбеков Д.Б.	178
ДЗЮДОШЫ - ФИЗИКАЛЫҚ ОҚЫТУ - СПОРТ ЖЕТІСТІКТЕРІНДЕГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК	
Заттыбек М.З. Қалықбай Н.Қ. Іңкәрбеков Д.Б.	182
СПОРТТА ДАМЫП КЕЛЕ ЖАТҚАН ТҰЛҒАНЫ ТӘРБИЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Қожаберген А.Н. Амандықов Н.Н. Іңкәрбеков Д.Б.	185
СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАҒЫ САУЫҚТЫРУ КЕШЕНДЕРІНІҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ	
Садуахас Н.А. Орынбай Б.Т.Іңкәрбеков Д.Б.	188
М.ӘУЕЗОВТИҢ «ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕ «ҚЫЗ ЖІБЕК» ЖЫРЫН СУРЕТТЕУДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Қуаныш А., Орынбасар С. Арынбаева Р.А.	192
ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ДАМУЫ	
Раймбердиев М. Қ. Туребеков Б.А.	194
ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Талдыбек.С.Е. Іңкәрбеков Д.Б.	197
ОҚУШЫЛАРДЫ МУЗЫКА САБАҒЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Максым Ж.Н.Турышбек М.Б, Кужагулова Г.Е.	200
САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚ	
Жүсіп С.А. Әшім Н.А.Молдабеков Е.О.	204
ҚОҒАМ ӨМІРІНДЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МЕН МІНДЕТТЕРІ.	
Мамыт Б.Қ. Шекербеков Б.Б.Молдабеков Е.О.	206
МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-СПОРТТЫҚ ҮЙІРМЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Жеңіс Д.Д. Жасұзақ Б.Қ. Муталиев Б.Т.	209
ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ, ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ДАМУТУДАҒЫ ОРНЫ МЕН РӨЛІ	
Мамыш А.Б. Давлетбаев А.Ж. Муталиев Б.Т.	214

Спорттағы дамушы тұлғаны тәрбиелеу ерекшеліктері	
Шарап Т.Қ. Әкім М.Б.Муталиев Б.Т.....	217
САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТТЫ ДАМЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР	
Абулов А.А. Шарипов А.К. Муталиев Б.Т.....	220
МЕКТЕПТЕРДЕ ЖАРЫС ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Бейсенбай Б.Б. Деванакулов У.М. Муталиев Б.Т.....	224
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ МУЗЫКА САБАҒЫНДА В.А.МОЦАРТ ШЫҒАРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Мутан С.Ж. Сапаралы Н.Б., Кужагулов Г.Е.....	227
НАНОМАТЕРИАЛДАРДЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ КИІМ ДИЗАЙНДАҒЫ БАҒЫТЫ	
Мүтәш М.Ә. Мұрат Г.А. Иманқұлова М.Н.....	230
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ СПОРТ - САЛАУАТТЫ ӨМІР НЕГІЗІ	
Анарбеков А. Мырзабек Лесбек.....	233
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Мырзабеков А. Байбекова М.М.....	236
СТУДЕНТТЕРДІҢ ОТБАСЫ –АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	
Мырзабеков М. Байбекова М.М.....	238
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДАҒЫЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТУРАЛЫ	
Серікбай Д.Мырзабек Л.....	241
ОҚУШЫЛАР АНСАМБЛІНДЕ ҚҰРМАНҒАЗЫНЫҢ «ҚЫЗЫЛ ҚАЙЫҢ СЕРПЕР» КҮЙІН ҮЙРЕТУДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ	
Отар Р.А. Оңғар Р.Т. Кужагулова Г.Е. Мейрбеков Б.Б.....	245
МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-СПОРТТЫҚ ҮЙІРМЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Мералиев Б.А. Райымқұл Ә.А. Сапарбеков Н.С.....	248
ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫН ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ	
Омархан М. Д.Қайқы С. Е. Сапарбеков Н.С.....	253
Спорттағы дамушы тұлғаны тәрбиелеу ерекшеліктерін көрсету	
Тиленов Т.Б, Тоғайбай Н. Е. Сапарбеков Н.С.....	256
ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ, ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ДАМУ	
Тұрғара Қ. Н. Ыбыртай Н.Н, Сапарбеков Н.С.....	260
ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ	
Серікбай Б.Т.Оңғарбаев Н. М. Сапарбеков Н.С.....	263
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС ДАҒДЫЛАРЫН ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ	
Ториев А.Ш. Бейсенбаева Қ.Н. Атай Е.Ж.....	267
СПОРТТЫҚ ДАЙЫНДЫҚ ЖҮЙЕСІНЕ СИПАТТАМА	
Давлятов Е.У. Көбей З.Т. Туребеков Б.А.....	270
ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНШЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІН ДАМУ ЖӘНЕ ОЙЫН ТӘСІЛДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ	
Паракатов Б.Ш. Нақан Б.А. Туребеков Б.А.....	274
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ АМАЛДАРЫН ЖЕТІЛДІРУ	
Рахымбай Н.О. КеңесД. Туребеков Б.А.....	277
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМІНІҢ ШЕБЕРЛІГІН ЖОҒАРЛАТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Зейілбек Н.Ә. Файзиев Б.О. Туребеков Б.А.....	280
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МЕН СПОРТ САБАҚТАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ	
Ториев А.Ш. Атай Е.Ж. Шегенбаев Н.Б.....	283
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛ ДОБЫН ЖӘНЕ ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫН ҮЙРЕТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ	
Шынтаев Ш.А. Шекербек С.Қ.....	286
ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ДЕТСКОМ САДУ	
Аюмова Е.Б. Шекербек С.Қ.....	289
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА МӘДЕНИ-	

ТЫНЫҒУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Шәріп Қ.Б., Достова Ф.С., Кужагулова Г.Е.	292
СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	
Шырынбек Т. Сапарбаева Ұ.Ә.	295
Жасөспірім балуандарды дайындаудың әдістемелік негіздері	
Абдумалик Н.Е., Юсупов А.Р.	298
Жасөспірім жастағы самбошыларды спорттық даярлаудың ерекшеліктері	
Джолдасбеков Н.Н., Юсупов А.Р.	302
XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ДЕҢГЕЙІ, ПОЭТИКАЛЫҚ ҚУАТЫ	
Байжұманова Б.М., Омаров Н.К.	306
ЖҮСПБЕК АЙМАУЫТОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ПРОЗАЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРЫ	
Мошкалова Б.К., Абендова Л.У.	310
СУРЕТКЕР СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРХАНАСЫ	
Парманова А.С., Абендова Л.У.	313
«АҚЫЛ», «ҒЫЛЫМ» ДЕГЕН ҰҒЫМДАРДЫҢ АБАЙ ІЛІМІНДЕГІ МАҢЫЗЫ	
Турбекова А.У., Абендова Л.У.	317
ТҰМАНБАЙ МОЛДАҒАЛИЕВ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ МАЗМҰНЫ	
Утегенова А.А., Абендова Л.У.	321
САРЫАҒАШ КУРОРТЫНЫҢ МИНЕРАЛДЫҚ СУЛАРЫН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ	
А.М. Утемисова, Тұрсын Ардақ	324
АНАЛИЗ И РАСЧЁТ СТОКА НАНОСОВ ГОРНЫХ РЕК ПРАВОБЕРЕЖЬЯ Р. СЫРДАРИЯ В ПРЕДЕЛАХ КАЗАХСТАНА	
А.М. Утемисова, Пердебаев Адильбек	329
ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУ НЕГІЗДЕРІ	
Бабашев Ш.Б., Уйсынбаева К.М.	334
ТҰРҒЫН ҮЙ ҚҰРЫЛЫСЫ САЛАСЫН РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕЛЕРІ	
Байдос Н.Н., Манбетова А.С.	336
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Тұрсынбек Б.Б., С.Б. Бейсебаева	340
СОТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Турғанбек Д.М., Бейсебаева С.Б.	344
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТ АЛҚАСЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ	
Абайдуллаева З.А., Бейсебаева С.Б.	347
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ - ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУ НЕГІЗІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Ерғалиева Л.Е., Сатыбалдиева М.Т.	350
Әкімшілік жазаларды тағайындау және қолданудың кейбір мәселелері	
Иса Е., Мухамедханов А.Б.	353
АЗАМАТТЫҚ - ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК	
Раимқұл Б., Жарылқасым О., Бабашев Ш., Тултабаев З.Ч.	355
Қатысушылықпен жасалған қылмыстарды және қылмысты-құқылық нормалардың бәсекелестігі барысында қылмысты анықтау	
Расулова Ж.О., Мухамедханов А.Б.	359
ШЫҒЫС МӘДЕНИЕТІ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНҢ ЕЖЕЛДЕН НӘР АЛҒАН ТҮПСІЗ ҚАЗЫНАСЫ	
Аязбекова К.С., Абендова Л.У.	362
СҰЛТАН БЕЙБАРЫС ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ ТҰЛҒА	
Егенова Н.А., Шеримбаева Ж.Д.	365
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛИРО-ЭПИКАЛЫҚ ЖАНРДЫҢ ДАМУЫНА ҮЛЕС ҚОСҚАН АҚЫНДАР	
Қалдыханова Ж., Абендова Л.У.	367
ЖАЗУШЫ МАРХАБАТ БАЙҒҰТТЫҢ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ТӘУЕЛСІЗДІК МҰРАТТАРЫ	
Оңалтай А.А., Абендова Л.У.	371
ЖЕТІСАЙЛЫҚ АҚЫНДАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ	
Оспанкулова Л.К., Абендова Л.У.	374

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫ	
Смайылов Е.Е. Абенвал.Л.У.....	377
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ӨНІРДЕГІ ӘДЕТ-ҒҰРЫП, САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДЕГІ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕР: ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША	
Абуова И. М. Г.А.Турумбетова.....	381
БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Тұрсынбай А., Шеримбаева Ж.Д	384
ЭТНИКАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ЖӘНЕ БІРЕГЕЙЛІК – ТҮЛҒАНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНА- СЕЗІМІН ДАМУДЫҢ НЕГІЗІ	
Абуев.Ж.С, Кашкинбаева.А.Т.....	387
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ МОДЕЛІН ҚҰРУ ТЕТІКТЕРІ	
Сафина А.Д. Жарылқасынова Г.Н. Кашкинбаева А.Т.....	392
ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ ТАРИХЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	
Әуес Х. С. Қожабеков Н.	397
ҚҰРЫЛЫС КОМПАНИЯСЫНЫҢ САТУ ҮРДСІН БАСҚАРУДЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ	
Адилова М.М., Умирзақ Қ.Г. Калбаева А.Т., Ботаева С.Б.....	400
ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУПСІЗДІК ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУ	
Аманкелді А.Н.Ахметова С.Т.....	403
ПОЛЬША КЕРІ ЖАЗУЫ АЛГОРИТІМІН САРАПТАУ	
Аманкелді Е.Б. Бикөбеков Е.С.....	405
МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАР ЭВОЛЮЦИЯСЫ	
Амирова А.К. Қалдарханова С.М.....	409
ЖАСТАРДЫҢ ЖАҢАЛЫҚТАР, ОЙЫН-САУЫҚ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ АҚПАРАТЫНЫҢ КӨЗДЕРІНЕ АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ ТАҢДАУЫ	
Еген А.Н. Көлбай М.Н.....	412
ҚҰРАЛДАРДЫ АУЫСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЦИКЛІН АНЫҚТАУ ҮШІН ДИНАМИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ЕСЕПТЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ ҮШІН БАҒДАРЛАМАНЫ ҚҰРУ	
Бақыт Ж.А.¹, Абдухан А.Б.² Калбаева А.Т.,Изханова Б.Е.....	417
МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ЖОБАЛАУ МЕН ҚҰРАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ	
Зейілбеков О.Е.Нахипова В.И.....	420
ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫМЕН ЖҰМЫС СЦЕНАРИЙЛЕРІНІҢ ҚҰРЛЫМЫН ӘЗІРЛЕУ, АҚПАРАТТЫҚ ТОЛТЫРУ ЖӘНЕ СИПАТТАМАСЫ	
Кенегес Н. Е., Сарсенхан А.М. Изханова Б.Е.....	423
DELPHI-ДЕ БАҒДАРЛАМАНЫ ЖАЛПЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Қамбар М.Ж. Нахипова В.И.....	426
ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТЕРДІҢ МЕНШІКТІ КЕДЕРГІЛЕРІНІҢ ТЕМПЕРАТУРАҒА ТӘУЕЛДІЛІГІ	
Оралбаев Ғ.Бердалиева Т.Д.....	429
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	
Оралбекова А.К. Танатарқызы Г.	432
КОМПЬЮТЕРЛІК ЖЕЛІЛЕР	
Орынбасар А. А.,Эгамбердиев К.З. Коштаева Г.Т.....	435
ЛОГИСТИЧЕСКАЯ ЭНЕРГОСИСТЕМА, ЕЕ ПРЕИМУЩЕСТВА	
Базарбай А.М. Демесинова А.А.....	437
ЖАСЫРЫН ҚАУПСІЗДІК ҚҰЛЫП	
Тоханов Ж.Н.Құдайберді Д.Б. Досанова Г.Ш.....	439
РОБОТОТЕХНИКА	
Тұрсын К.Ж., Бердиев Ә.Н. Коштаева Г.Т.....	443
АВТОМАТТАНҒАН ЖҰМЫС ОРЫНДАРЫН ҚҰРУ ТЕОРИЯСЫ	
Шаріпбек Ж.С., Хужатаева С.Н.Изханова Б.Е.....	445
САНДЫҚ БУЫН ӨКІЛДЕРІНІҢ АҚПАРАТ КӨЗДЕРІНЕ АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ ТАҢДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	

Юсанов Б.М. Көлбай М.Н.....	448
Трудоустройство молодежи в Туркестанской области	
Абдулкасимова М.А. Оразова Б.Б.....	451
ТОПОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА	
Анарбекова Зилола, Айдарбекова А.С.....	455
АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОГРАММНЫХ СИСТЕМ В ТОРГОВОЙ ОБЛАСТИ	
Бабаханов Ш.А., Ендибаева Ш.А. Турсумбаева А.С.....	457
АЙМАҚТА ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	
Битас А. Мустапаев А.А. Аширбаева С.Б.....	461
Жастардың жұмысбастылық мәселелерінің шешілуі	
Джуламанов Н.Н. Оразова Б.Б.....	463
ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ПЕН ИНФЛЯЦИЯНЫҢ РӨЛІ	
Әбзелбек Л.Ғ. Тұраров Д.Р.....	467
ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАҒА КӨШУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚР АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ СЕКТОРЫН БАСҚАРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗІМІ	
Жалил Д.Ж. Есиркепова А.М. Аширбаева С.Б.....	470
АЙМАҚТАҒЫ ӨНДІРІС САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	
Иляшев Ю. Мустапаев А.А. Аширбаева С.Б.....	474
ФИТОТОПОНИМЫ КАЗАХСТАНА	
Исмаилова Ситора, Айдарбекова А.С.....	478
ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ КАРАВАНІНГТІ ҚАРЖЫЛЫҚ ТАЛДАУ	
Кастаева А., Аширбаева С.Б.....	481
ПОНЯТИЕ, НАЗНАЧЕНИЕ И ТИПОВАЯ СТРУКТУРА СИСТЕМ ЭЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБОРОТА	
Мирзахметов М.А., Кан Б.Д. Турсумбаева А.С.....	485
ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫ ТҰРҒЫН ҮЙМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Намазбаев М.М. Манбетова А.С.....	489
ФИРМАЛАРДЫҢ МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТІН БАСҚАРУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Нәйіннұр Б., Төлеген М.Б. Темирова Ж.Ж.....	492
КӘСПОРЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ АЛАТЫН ОРНЫ	
Шаханов Н.Қ., Баймахан М.А. Темирова Ж.Ж.....	496
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РӨЛІ	
Шымыр А.Е., Сапарбаева Э.А.....	500
АЙМАҚТА ХАЛЫҚТЫҢ ТАБЫСТЫЛЫҒЫН ҚАРЖЫЛЫҚ ТАЛДАУ	
Шымыр А. Аширбаева С.Б.....	505
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Наурызбайұлы А. М. Муминова Ш.С.....	508
СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ	
Байдос Э.Н. Муминова Ш.С.....	510

«Жастар және ғылым – 2023» республикалық ғылыми-тәжірибелік студенттік конференцияның ғылыми мақалалар жинағы.

Сборник научных статей республиканской научно-практической студенческой конференции «Молодежь и наука - 2023».

Collection of scientific articles of the republican scientific-practical student conference «Youth and science - 2023».

II

Басуға 29.06.2023 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 32.5 шартты баспа табақ. Таралымы 100 дана. «Әлем» баспаханасы.
Тапсырыс №2906. Шымкент қаласы, Ғ.Ляев көшесі, 7

+ 7 702 331 44 37, +7 776 331 44 37
Email: alembaspasy@mail.ru